

PRINTER:

Anant Vinayak Patvardhan, B. A.
The Aryabhushan Press, Badhwar Peth, Poona City.

LITHO-PRINTER:

S. B. Sahasrabudhe,
The Poona Litho Works, Sadashiv Peth, Poona City.

PUBLISHER:

Raghunath Damodar Karmarkar, M. A., Ph. D.
Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona City. 24

COPIES CAN BE HAD FROM THE INSTITUTE.

CONTENTS.

Introduction	I-
I. Genesis of the Present Edition	...
II. MSS and Editions used	...
III. Other critical material used	... II
IV. Arrangement of the Present Edition	... XV
V. Principles on which the Text is based	... XIX
VI. Acknowledgments	... L
Note by the Chief of Aundh on the Illustrations	... LI-LVI
Text of the Virāṭaparvan with readings	... 1-540
Notes	... 1-146
Appendix of Additional verses not included in the Text	... 1-286
Supplements :—	... <u>1- 24</u>
I. Extract from the Vidhura paṇḍita jātaka	... 1
II. Quotations of the Virāṭaparvan found in the Javanese Virāṭaparvan	... 5
III. Readings of the Virāṭaparvan from the commentary called Visamapadavivaraṇa	... 19
Concordance of this Text with the Bombay and the Kumbhakonum Editions	... 1- 28
Corrections and Additions	... 1- 6

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठानुक्रमः
उपोद्घातः	१- ५२
पाठान्तरसाहितः विराट्पर्वग्रन्थः	१-५४०
टिप्पण्यः	१-१४६
प्रक्षिप्तश्लोकानां संग्रहः	१-२८६
परिशिष्टानि	१- २४
प्रथमं परिशिष्टम्—विधुरपण्डितजातकम्	१
द्वितीयं परिशिष्टम्—जावादीपे कविभाषारूपान्तरितविराट्पर्वणः श्लोकाः	५
तृतीयं परिशिष्टम्—विषमपदविवरणाभिधटीकोद्धृतविराट्पर्वपाठाः	१९
प्रचलितमुम्बईपाठकुम्भकोणपाठगतश्लोकानामेतद्ग्रन्थान्तर्गतपाठ- श्लोकानां च समीकरणम् ।	१-२८
शुद्धिपत्राणि	१- ६

INTRODUCTION.

(I)

Before giving an account of the manuscript and other material on which this edition of the Virātaparvan which is being issued on behalf of the Bhandarkar Institute, is based, and before setting forth certain considerations, which naturally follow from the present work, it may be appropriate to give a brief resume of the earlier events and circumstances, which have led to the publication of this work, so that this edition may be set in its proper and correct perspective.

It was towards the middle of the year 1918 that the project of a critical and illustrated edition of the Mahābhārata was first formed in Poona. The circumstances connected therewith and the events that followed, including principally the Institute's taking up the scheme for accomplishment have been succinctly indicated by the Chief of Aundh in the beginning of his article on "The lines to be followed in drawing the pictures for the Mahābhārata edition," printed in the Annals of this Institute Vol III, p 1f.

It was then decided that the Institute should start with the actual execution of the project, by publishing a sort of literary prospectus of this work. I was commissioned with the work of drafting such a prospectus, and my draft with some slight alterations was approved for publication towards the end of the year 1918. This prospectus was published on the 1st of April 1919 when the collation of Manuscripts was also formally inaugurated at the hands of Sir R G Bhandarkar. Instead of beginning with the beginning of the Mbh, the collation work was started with the Śābhāparvan, mainly for the reason that it was comparatively a small parvan, and also because, there prevails a certain orthodox prejudice against beginning any work on the Mbh with the Ādiparvan. The collation of the text of the Mbh has since that date proceeded continuous-

ly and uninterruptedly—barring the holidays—and some twenty-eight thousand ślokas of the different parvans of the Mbh have upto now been collated from about eighty independent complete MSS of these parvans. The exact details regarding this collation work as accomplished upto the 31st of March 1922 will be found in the Annual Report of the Mahābhārata Editorial Committee, published in the fourth volume of the Annals of this Institute.

Towards the middle of 1920, the idea occurred that instead of working with a view to prepare any part of the contemplated edition itself in its final form, to be produced after evidently a great preparation and lapse of time, it would be desirable for various reasons to publish some part of the Mahābhārata on lines, which though indeed not quite so elaborate as contemplated for the final edition, should approximate these as far as possible. This was felt to be all the more necessary since no part of the epic had been published in a critical edition in any of its known recensions, not to speak of an edition based on the comparison of the main recensions themselves. The Chairman and members of the Editorial Committee readily took up the idea, and they sanctioned the publication of such an edition, it being understood that some member, or failing that, I, as the Secretary of the Mbh Editorial Committee should edit it. With this end in view, Shrimant Balasaheb Pant Pratimdhī, the Chief of Aundh, to whose inspiring generosity the whole work owes its inception and main continuance, and I, read certain papers before the Editorial Committee. The Chief Saheb read a paper on the pictorial and artistic aspect of the edition, and I read some papers on the textual and other allied aspects of the work. It was also decided that it should be the Virātaparvan which was to be thus published tentatively by way of a foretaste and a forecast, and experimentally to feel the ground and gain first hand acquaintance with the Mbh problems and also with a view to invite helpful suggestions and criticisms to be utilised in the preparation of the main edition. The visit of Dr F W Thomas of the India Office Library imparted a very great and quite a welcome impetus

to this project of the tentative edition of the *Virātaparvan*. It had been in the meanwhile decided in October 1920, that I should edit it as its responsible editor, and by a subsequent resolution, the *whole* editorial responsibility of the edition was placed upon me. A resolution dated 11th December 1920, reads thus "In regard to the tentative edition of the *Virātaparvan*, Mr Utgikar should be the sole responsible editor, the general lines of the editing of the text having been settled by the Editorial Committee, and that in the Preface to the tentative edition of the *Virātaparvan*, this fact should be noted "

After securing the transcripts and collation of certain Bengālī and Southern MSS, the work of preparing the text was begun towards the middle of 1921, and the major portion of the press copy was handed over to the press in the October of the same year. The printing began earnestly only in May of this year and it is in December 1922 that this volume of a little less than eleven hundred pages is nearly ready.

It would thus be seen that this edition is to be regarded more by way of a sample and a feeler, than as a part of the final edition, rather than exhibiting, or embodying any final attempt, it aims to evoke criticism,—and this if possible, in no very harsh words. When the turn of the *Virātaparvan* in the whole edition would come, it would certainly be printed as such, and it would remain an interesting question for the future as to how far that edition will differ from the present one, barring the apparent and avoidable misprints and other imperfections.

Be this as it may, I am to be regarded as solely responsible for the present work, and would request all considerate readers not to attribute the imperfections and blemishes that they may discover in the present edition, to any other member of the Mahābhārata Editorial Committee, or in fact, to any other person whatsoever. My own indebtedness to others I have gladly and frankly acknowledged later in the course of this preface. With this special aspect of the

present work emphasized, and the request made above about my individual editorial responsibility for this edition, repeated, I proceed to enumerate in details the material on which this edition is based.

II.

The present edition of the Virāṭaparvan is based on the following manuscripts, transcripts, and editions of the Virāṭaparvan.

A: A MS in Nāgarī characters with prṣṭhamātrās; No 115 of 1884-87 in the Government MSS Library at this Institute: 80 folios. Dated Samvat 14 Chaitra, the subsequent line being lost in the process of repairing the page by supporting it with a new page from below. It is a complete MS, though some of the folios have been replaced by later copyists. It contains very many marginal and subsequent additions designated in this edition as A³ or A¹ whenever necessary. Yellow pigment is used by the original as well as by the subsequent writer. The text has been much corrected and brought into line with more modern text. Thus, text 15. 2b: what originally must have been प्राणान्हासिन्म is, by the application of yellow pigment and correction turned into प्राणांद्वाहि मे (folio 17 obv.). Appendix p. 132: the verse क्षत्रधर्मता निर्व्यं केशवानुमतः &c. which is found in Edns BCDEGKLN, is inserted on the margin of folio 33 obv. App. p. 45: तं राजसिंहं परिपुष्प &c. is inserted on the margin of folio 9 obv. App. p. 68: द्रोपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् is on f. 11 ob. App. p. 100: अथशोभितसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः is added on the margin of f. 21 ob. Text 31, 35b what originally must have been भीमस्य is changed without the help of pigment by a later hand to भीमं स. The MS has a very old appearance, and the first two figures of the Samvat very probably refer to the original date of the writing of the MS. Measurements, 10 $\frac{3}{4}$ " × 4 $\frac{1}{2}$ ".

B: A complete but very modern looking MS. No. 473 of Vis. I of this Library. No date. Characters; Nāgarī; folios 67. Measure. 14" × 6".

C: A complete MS. No. 187 of 1891—95. Śaka 1606 (=1683 A. D.) which may be the original date of the MS: characters modern Nāgarī. Measure. $12\frac{1}{2}'' \times 6''$.

D: A complete MS. but for the last folio (49th); No. 268 of Viś. II. Modern Nāgarī characters. The peculiarity of this MS is that its text in the first Adh. approximates the Southern Recension more than the Northern Recension in as much as it follows the Southern arrangement with regard to the last Adh. of the Vanaparvan (see Notes, p. 3); the interpolated Durgāstotra contained in this MS. is different from other Durgāstotras (see App. page 42f.) Measure. $18'' \times 6\frac{1}{2}''$.

E: No. 194 of Viś. II of our Library; old looking; complete; but last folio (52) and f. 8 lost. Modern Nāgarī characters.

F: A very beautifully and very correctly written MS. No. 113 of 1884-87 Coll. of this Library. Complete. Folios 51; but folios 1, 28, 30, 31, 32, 34, 38 missing. Date Saṃvat 1493 = A. D. 1436. For the full colophon see Appendix, end. Every ten ślokas are numbered; characters old Nāgarī with prsthāmātrās; very few corrections and additions. Very little subjected to revision. The text of this, along with that of A and M has become the main basis of our text. The date is very probably that when the MS. itself was written. Meas. $11'' \times 5''$.

G: No. 497 of Viś. I of this Library. Complete. Very modern looking: Modern Nāgarī characters: bears date Saṃvat 1670. Being copied on European paper, bearing watermarks, this date must refer to the original MS from which this was copied. Mea. $16'' \times 7\frac{1}{2}''$.

H: No. 472 of Viś. I of this Library. Very modern looking: no date; cannot be more than a century old; very incorrect; folios 119, some folios being written on one side only. Its first five Adhs. contain a text closely agreeing with the Southern Recension, except for the fact that the Vanaparvan Adh. does not occur at the beginning of the first

Adh. Later also, it has characteristically Southern Readings. Measure $12'' \times 5 \frac{1}{2}''$.

K: No. 114 of 1884-87. A Nāgarī complete MS with occasional prṣṭhamātrās; bears Saṁvat 1550 (or the last figure being changed, 1557). For the full colophon see Appendix, end: profuse marginal notes, additions, emendations. Red powder used to indicate end of Adhs. and of each Śloka. Mea. $11 \frac{1}{4}'' \times 5''$.

L: No. 59 of 1882-83. Folios 80. Complete; Saṁvat 1596. Nāgarī characters with occasional prṣṭhamātrās. Folio 24 substituted later. Red powder used to indicate end of Adh. and to indicate the prose sentences शेषवादन or उत्तर or अर्जुन &c. उवाच. Mea. $10 \frac{1}{2}'' \times 5''$.

M: Our parvan out of a complete MS of the whole of the Mbh. in two parts marked 29B and 29C of A 1879-80. The whole MS is of a modern date, being written on European paper. At the end of the Svargārohanaparvan it bears the colophon शके १६७७ युवा नाम सवन्तरे मार्गशीर्षे कृष्ण ११ चन्द्रदिनम् । भगवान् भट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकम् । bears different dates to different parvans. Thus संवत् १८१२=शालिवाहन १६७७, at the end of महाप्रस्थान. शके १६८० at the end of शान्ति (मोक्षधर्म) पर्व. शके १६७५=संवत् १८१० at the end of दानधर्म. The whole MS seems to have been written by different persons over a comparatively long period and the different parvans then made into one whole. Some of the last Parvans contain the com. of Nīla. Mea. $12'' \times 7''$.

All these MSS. belong to the Government MSS. Library at the Bhandarkar Institute. In addition to these, the following have been used:—

N: A Manuscript in Bengālī characters belonging to the Asiatic Society of Bengal; pages 122 (double;) the last two pages appear to be newly replaced. Paper and style of characters seem to be more than hundred years old. The MS. has very few corrections on the margin. The label on the wrapper reads in English, Bengālī and Nāgarī.—III G. 156, Mahābhārata Virāṭaparvan. The MS is entered on p. 140 of the A. S. B. Catalogue.

SG A MS in Grantha characters, palm leaves; pages 150 (double) The MS seems to be about 200 years old The characters of the last two chapters are of the old style and the rest appear to be of the new style The MS appears to be written by more than one writers A few sheets seem to be newly replaced The MS has very few corrections The writer's name is Tiruvenkatachārī, who seems to be a Rāmānuja Vaisnava The MS bears no date and is No 1933 in the Catalogue of the Madras Govt MSS Library, Vol IV, p 1313

ST A MS. in Telgu Characters, on palm leaves, pages 131 (double) The leaves and characters are very old The MS appears to be more than three hundred years old A few corrections seem to be newly made The writer seems to be a Vaisnava from the opening salutation and the last name శ్రీమద్భక్త వాచ నమః &c Some of the leaves are broken, being very old The wrapper has neither No nor date and some of the characters on it cannot be read The MS belongs to the Govt MSS Library, Madras, and along with the preceding was kindly lent by Professor S. Kuppuswāmī, Curator of that Library The MS is No 1931 in the Descriptive Catalogue of that Library, Vol IV, p. 1312

SA A transcript based on two palm-leaf manuscripts Nos 377 and 378 belonging to the Palace Library, Trivendrum Both of them have an appearance of being more than 300 years old The 50th leaf is missing in SA¹, and SA¹ omits the 20th chapter of SA² Some of the beginning vv of SA¹ are also not copied owing to the particular leaf being torn The agreement of the two is denoted in the following by ' SA , while SA¹ and SA² mean one or the other as the case may be Characters Malayalam

The following are the editions of the Virāṭaparvan, collated and used for this edition

(1) Edn¹ The Virāṭaparvan contained in the complete Calcutta edition of the Mbh published in 1839 by the Asiatic Society of Bengal, which is well known, has been the

editio princeps of the Mbh. This Edition differs slightly both in its readings and in the number of verses from the next.

(2) Edn²: The Virāṭaparvan contained in the edition of the epic published in Śaka 1785 (A. D. 1862) by Ganpat Krishṇāji at his press in Bombay. Edn¹ being long out of print, this has taken the place of a standard edition of the epic. The agreement in readings etc. of Edn¹ and Edn² has been shown in the following pages by "Edns." For further particulars of these editions see Holtzmann, *Das Mahābhārata*, part III p. 2f; and Prospectus p. 9, 10.

(3) SK: The edition of the Mbh. printed in Bombay at the Nirṇayasāgar Press, but published at Kumbhakoṇam by T. R. Krishṇāchārya between 1906--10. This edition is styled as "mainly based on South Indian Texts", but contains passages which are found only in the Northern Recension of the Edns. as described above. Thus the long interpolated passage describing the love scene between Kīcaka and Draupadī in our Adh. 14 is found in this edition only, and not in any of the Southern MSS. consulted so far. It is not also found in the Grantha edn. of the Mbh. referred to in (6) below. For other passages absent from Southern MSS, but embodied in SK from the Northern Edition, see Appendix, *passim*.

(4) SL: The text of Adhs. 1--13 corresponding to our Adhs. 1--11 contained in Luders' "Grantharecension des Mahābhārata (Königlichen Gesell. Wissenschaften zu Gottingen, 1901.) Besides having this text as found in two Grantha MSS. of the Virāṭaparvan, it contains a masterly disquisition of the subject matter of those Adhyāyas, to which I have constantly referred, though on some points I have had to differ from his views; (thus regarding the exact position of the last Adhyāya of the Vanaparvan, and in the matter of readings, etc.)

(5) The Gujrāthi Press Edition of the Virāṭaparvan published at Bombay in 1915. The text in this differs only slightly from that in Edn². Great importance however

attaches to this edition, because it contains eight different commentaries, including that of Nīlakantha, which alone is contained in Edn². I have very largely used this edition for the different commentaries it contains

(6) There is also a complete edition of the Mbh published at Tanjore in Grantha characters. This was kindly brought to my notice by Prof. S. Krishnaswami Aiyangar of the Madras University, but unfortunately rather too late to be very much and consistently utilized for purposes of this Edition. I have however referred to it as far as it was possible

It should have been stated above that the transcript SA referred to above, was secured through the kindness of Mahāmahopādhyāya T. Ganapatishastri of Trivendrum, another great Sanskritist of the South

It would thus be seen that in addition to the three well-known editions, viz Edn,¹ Edn,² and SK, the present edition of the Virāṭaparvan is based on the evidence of sixteen independent Manuscripts, written in five different scripts, viz 11 in Old and New Nāgaī, 1 in Bengālī, 1 in Grantha, 1 in Telugu and 2 in Malayālam characters. These MSS have, for the present at least, been divided into two main classes, viz the Northern and Southern Recensions, the first including the Nāgaī and Bengālī MSS, the latter, MSS in the Southern characters

I do not propose on this occasion to exhibit by means of any genealogical tree, the pedigree of these MSS, and their very minute differences, but may content myself with indicating the broad groups into which they naturally fall. According to a rough computation the Virāṭaparvan is known to exist in hundred MSS, and the different parvans of the Mahābhārata in at least 1200 MSS. When the MSS material is so huge, and the number and nature of the interpolations is so very great and wide, when only a very small part of both has been subjected to examination, the construction of the pedigree of the MSS and an exhibition of the archetype may reasonably be held over for some time. In fact the main ques-

tion sought to be brought before the scholars by the present edition, with regard to the Mahābhārata text, is to test the authenticity of a certain group of MSS, to be mentioned immediately below; only after this has been done, some substantial and firm ground will have been secured for raising the superstructure of the other details of textual criticism.

The twelve MSS of the Northern Recension fall into certain groups to be sharply distinguished from each other.

(1) D and H stand each of them separately. The text and the additional verses to be found in H mark it out as being unmistakably influenced by the Southern Recension. Compare before, p. 5; also the text of H in 2. 6, where it resembles the S. Cl. more than any MS of the N. Cl. In the first 4 Adhs, the App. will clearly show that H has followed the text of the Southern Recension. D also is very probably contaminated by the Southern Recension, as its inclusion of the Vanaparvan-Adh. at the beginning of our Parvan shows. Compare also its reading *मोक्षद्वेषमुखाः* in 57. 1 a, which is found in most of the S. Cl. texts. In most other respects, however, the text of these two MSS follows the N. Recension. D has also an Adh. (see App. p. 191) which in its style resembles the Southern class, though indeed this particular Adh. is wanting in the latter.

(2) BE form a class by themselves, having their readings peculiar to themselves and agreeing even in their clerical mistakes.

(3) The text of CG approaches most that of the present two Northern editions, viz Edn¹ and Edn². A glance over the pages of the Appendix and of the text is sufficient to prove this with regard to the additional i. e. interpolated verses, and with regard to the text itself.

(4) This is also the case with N, the Bengālī MS, though in a smaller degree. Thus App. p. 207: N has only a few verses of the big interpolated passage, found in full in Editions and H only. A study of the text with the appendix would show that the MSS mentioned upto now fall in very often with the two Nāgarī Editions,

(5) KL form another well-defined group; they stand in their text and in the number of interpolated verses midway between the editions and MSS. allied thereto, and the next group of AFM. Thus KL do not have the additional verse found after 32.20a (App. p. 149); those after 49.20 (App. p. 203; K² indicating that the verses are added subsequently on the margin); those after 51.2,18 (App. p. 217). In 28.27b, in reading सन्ध्यास्तदा KL agree more with other MSS. than with Editions CG.

(6) AFM next form a group by themselves; very often together, or sometimes singly, they are the main basis of the text of the Virāṭaparvan contained here. The readings of these MSS. have been mostly adopted and in the course of the notes they are compared with, and justified in their relation to, other ones whenever necessary. These three MSS. viz. F, A, and M have, this being the order of preference, become, as I think, the key of the present Mahābhārata problem, and have been referred to at length, later in the course of this preface.

(7) Lastly, little need be said about the MSS. of the Southern Recension utilised for our purpose, as only one MS in the Grantha, one in the Telugu and two in the Malayālam characters have been collated. All of them generally bear out the text i.e. its length and the arrangement of the Adhyāyās as is exhibited in the Kumbhakonam edition, barring of course, the additions received by the latter from the Northern editions. This point has already been alluded to (above, p. 8).

ST seems to have been compared, while being copied, with a MS of the Northern Recension. For this see the note on p. 233, Appendix. Without diverging in any way from the general arrangement, characteristic of the Southern Recension, its individual readings often agree with the Northern Recension. Compare Adhyāyas 50,52,56 where ST alone has verses agreeing with our text, while other Southern MSS read quite a different text for Adh. 50, and altogether omit the first 14 vv. of Adh. 52, and verses 3-18 of Adh. 56.

(III)

I now proceed to indicate the other critical material utilised by me in the preparation of this edition.—

(1) Of this, the commentaries take the first place. Reference has already been made to the edition of the *Viñātapaivan* issued by the Gujarathi press, Bombay in 1915, containing eight commentaries. These have been constantly drawn upon both for the explanation, and for the readings they contain, whether confirmatory of the one in the present text or otherwise. A reference to the notes will make this quite evident. The relative age of these commentators is however not definitely ascertained, and the question does not seem to have advanced any further than where Holtzmann left it (*Das Mahābhārata*, III p 66 ff, II, *passim*). That great importance attaches to the evidence of commentators is a commonplace of textual criticism, though their evidence on many occasions is of a negative character only. In the case of the *Virātapaivan* at least, I do not see the necessity of conforming to the view of Jail Chaipentier (in his edition of the *Uttarādhyayanasūtra*, Upsala, 1921, Preface p 5f) that in the case of Sanskrit and Prakrit works, the editor's aim should be to restore the text of a work known to its commentator. This position is all the more unnecessary when the commentators are later than some available untampered Manuscripts, and also where it can be proved that the commentator proceeded to his work on an inferior and interpolated text (as is the case with Nilakantha). In the case of our present work, the comparative evidence of the commentators is also very instructive. Nilakantha, the latest and perhaps most widely known of the commentators of the *Mahābhārata*, seems to have before him a text of the *Mahābhārata* as it stood after receiving all the accretions and the interpolations we find in it at present, and the best representative of which is the text presented in *Edn*¹ and *Edn*². Reference has been made in the course of the Notes frequently to the evidence of Nilakantha and other commentators with regard to what must be called longer interpolations in the *Viñātapaivan*. Thus Nilakantha knows the

long interpolated passage which was inserted in our Adh 14, after verse 10, (App. p 71) also the still longer passage formerly occurring after Adh 50 2a (App page 207) The former is wanting in AFHL, the latter in most of our MSS, but occurs in Editions and a few MSS Arjunamisra knows the former of these two passages, but not the latter The commentary called Visamapadavivarana knows neither of these passages (Notes, p 46 for the former of two passages in question, p. 127 for the latter) For this and for other internal reasons, the main of which is that the words of the Visamapada seem to be borrowed in some cases by Arjunamisra, the author of the Visamapadavivarana is to be regarded as older than Arjunamisra This last is in his turn older than Nilakantha, who quotes Arjunamisra in his comment on III 291 70 (Holtzmann, III 67) The readings of our text as found in the commentary Visamapadavivarana have been given in supplement III They have been taken from a MS of the commentary in question belonging to our Library and compared with those of the commentary, printed in the Gujarathi Press Edition of the Virātaparvan, so often referred to The differences between the two are indicated by the letter G being put to indicate the readings of the commentary printed in the Gujarathi Press Edition This last is based, as the Sanskrit Preface to that edition (p 6 f) shows, on a MS of Virātaparvan brought from Gujarath dated Samvat 1478 which has on its margins the commentary in question

(2) Equally important with the commentaries—one might indeed say in this particular case, of greater importance than these commentaries—is the evidence of the Javanese version of the Virātaparvan made in the year 996 A D I have already drawn the attention of Sanskritists to this version and to the conclusions to be drawn therefrom (ABI, Vol II, p 167f) The conclusion there arrived at that the Javanese version was made from the Southern Recension of the Virātaparvan (ibid p 173) is in no way disturbed, if anything it is considerably strengthened A list of *all* the Sloka quotations occurring in the Javanese

occurring in F along with some other MSS is not accepted in the text. In fact each individual reading is based on its own merits, though in the majority of cases, the agreement is more with FAM than with other texts; and each individual line or Śloka is admitted into the text or relegated to the Appendix, strictly in the light of the Manuscript evidence as modified by the accepted principles of textual criticism.

For purposes of this edition at least, I have postulated only two Recensions of the text, viz. the Northern and Southern Recensions, and the readings have been arranged accordingly, those above the line (and immediately below the text) being of the Northern and those below the line (and nearest to the bottom of the page) being of the Southern Recension. The N. Recension contains the readings of a Bengālī MS. designates N, and it will be found that instead of presenting a characteristically separate text, N approaches the text of the Editions generally, both in individual readings and in its interpolated verses. The Southern Recension contains the collation of MSS. representing the main characters of the South, but the text has in that Recension, been inordinately inflated, as Lüders has already remarked (Grantharecension, *passim*), very probably expurgated (compare Notes, p. 95,) though it must be admitted that it has preserved certain readings which seem older, and which are nowhere to be found in our MSS. of the N. Recension. These have been accepted by me in the present text. (1) Thus in 26.5b नीलिमान्महाः as against नरः is on the evidence of the S. Cl. (Notes *ad. loc.*). (2) The second line of 27.9 which scarcely yielded any sense as it stood in the N. Recension, has been restored on the evidence of Southern MSS, and it will be seen that this restoration gives the line much force and meaning (compare Notes *ad. loc.*).

These general remarks will it is hoped make clear the procedure followed by me in fixing the present text. For the rest, I must leave the text to speak for itself.

(2) After the Text come the Notes, which deal with the textual and critical problems presented in each Adhyāya. As in the case of the fixing of the text, so here too, the whole responsibility is mine; but I may be allowed to mention that the Notes more or less require to be regarded as a running commentary on the text of the present parvan. I have also tried at places to indicate how the text might have been interpolated before our MSS tradition began; (thus compare notes on 2.25f.; 8.20f.; 27f.; 15.11f.; 27.10f.; 28.1; 35.4f.; 35f.)

(3) After the Notes, comes the Appendix which must ultimately be regarded as much an integral part of the work as the text itself. The Appendix which again is arranged according to the Northern and the Southern Recensions, contains all those verses of the Virāṭaparvan, which are found in the Editions and MSS collated for the purposes of this edition, but which are not included in the text itself. It will easily be seen that they occupy 286 pages of small type. It was once intended to give the different readings of each of the verses, relegated to the Appendix. In fact the press copy was prepared on this understanding, but it was soon found that they would take up much space and would extend over a number of pages at least equal to that of the present Appendix, and would also delay the appearance of the volume. I have therefore, omitted the different readings of the additional ślokas contained in the Appendix, except in very rare cases.

It will also be seen that the Southern Recension is responsible for by far the largest part of the Appendix, and that compared to this, the additions of the Northern Recension dwindle to insignificant dimensions. This inflation in the South is one of the problems of the Mahābhārata criticism, demanding early and satisfactory solution.

This inflation has also adversely reacted on the text itself, i. e. the temptation of adding to the text has led to the original nucleus of the text being practically swept away in the S. Recension under the force of such interpolations. This point will be alluded to below, at some length. Here

version, including pertinent words and phrases, has been made and printed as supplement II. As the date of the Javanese version is definitely ascertained to be 996 A D (Junybol's note 6 on p 97 of his edition of the Virātaparvan, 1912) the lowest limit for the existence of the Southern Recension in its entirety i e in the fullness of its interpolations, cannot be brought down later than approximately 1000 A D, and my contention has been (ibid p 175) that the problem of the Mahabhārata text as such, instead of being looked upon as suffering the usual, chronic nemesis of Indian antiquities, viz uncertain chronology, has in all probability, to be seriously looked upon as a question carried back to about the beginning of the Christian Era. But more of this immediately below

With regard to supplement II, it has to be mentioned that the serial number of the Adhyāyas printed there is given only to facilitate reference, and that the original version contains no indication of the Adhyāya arrangement. It has been in the original divided into seven sections, the seventh and the last section commencing on p 55 of Junybol's edition with the quotation बुधिमन्तो नृभ्यासा (?) सव युद्धविधादा ।

The text given in this supplement is as found in Junybol's edition of the Javanese Virātaparvan. The text of our present edition, whenever it differs from the Javanese version, is given below each quotation in smaller type. The figure without any further addition refers to that of the text. Quotations to be found in the Appendix are marked with the abbreviation App coming first against each. Thus App 14 N R p 77 indicates that the quotation is to be found in the App of the Fourteenth Adhyāya Northern Recension, on page 77 (after v)

These two pieces of testimonia viz the commentaries and the quotations of our work in the Javanese version are what can be offered in the present state of our knowledge by way of indirect but corroborative evidence of our text. But that their evidence is of a highly satisfactory and convincing character no one will deny. The present work is

may be mentioned, under hope of pardon, is the first definite resolute attempt to be put forward in the cause of the Mahābhārata text, and if it turns out that some items of the usual critical apparatus have been left unheeded, the deficiency is sure to be made up in the final form of the work.

(IV)

It may be briefly indicated how the present text of the Virāṭaparvan is made, and what the general arrangement of the present volume is. As already mentioned in the course of the enumeration of the Manuscript material (section II, above) the text is mainly based on FAM. The reasons for this will be mentioned below. But it should be made clear that whenever it was necessary and justifiable I have given the preference to other evidence. I have not also hesitated to emend conjecturally at places the text, even against the evidence of all the MSS. Such emendations by their very nature, are however very few in number. (1) In 19.9b the reading लमेष्टेऽसि is a conjectural emendation of mine for the reading in the MSS. वृषा चाद्र, अष्टासि, अष्टा च, संवृष्टा प्र,* तमेष्टासि, नाष्टा च. The necessity of the emendation is discussed in the Notes ad. loc. to which reference is invited. (2) Another such emendation is दुर्योधने पार्थजले in 48.17 for दुर्योधनः पार्थजले of all the MSS. and edns. for which see notes, ad. loc.

Apart from such emendations also, I have not slavishly followed the text of FAM either by embodying into the text proper all the Ślokas contained in these MSS or by accepting the evidently inferior and later readings to be found at places in FAM. Thus in 45.18b, as against the evidence of AFM and also of other MSS, the reading तार्क्ष्यं गरुडान् वेगेन..... is based on the evidence of K; the reason why this is so done and how this reading probably requires to be further emended is explained in the Notes, p. 118. The reading पर्वते in 15.5a is on the evidence of the com. Visama- (Notes, p. 51). As regards individual lines or Ślokas the line व्यामुह्यत etc., though found in AF, is not included in the text (App. 236). The verse नदीच लंकेष etc. (App. p. 164) though

occurring in F along with some other MSS is not accepted in the text. In fact each individual reading is based on its own merits, though in the majority of cases, the agreement is more with FAM than with other texts; and each individual line or Śloka is admitted into the text or relegated to the Appendix, strictly in the light of the Manuscript evidence as modified by the accepted principles of textual criticism.

For purposes of this edition at least, I have postulated only two Recensions of the text, viz. the Northern and Southern Recensions, and the readings have been arranged accordingly, those above the line (and immediately below the text) being of the Northern and those below the line (and nearest to the bottom of the page) being of the Southern Recension. The N. Recension contains the readings of a Bengālī MS. designates N, and it will be found that instead of presenting a characteristically separate text, N approaches the text of the Editions generally, both in individual readings and in its interpolated verses. The Southern Recension contains the collation [of MSS. representing the main characters of the South, but the text has in that Recension, been inordinately inflated, as Lüders has already remarked (Grantharecension, *passim*,) very probably expurgated (compare Notes, p. 95,) though it must be admitted that it has preserved certain readings which seem older, and which are nowhere to be found in our MSS. of the N. Recension. These have been accepted by me in the present text. (1) Thus in 26.5b नीदिमान्प्राज्ञः as against पार्थः is on the evidence of the S. Cl. (Notes *ad. loc.*). (2) The second line of 27.9 which scarcely yielded any sense as it stood in the N. Recension, has been restored on the evidence of Southern MSS, and it will be seen that this restoration gives the line much force and meaning (compare Notes *ad. loc.*).

These general remarks will it is hoped make clear the procedure followed by me in fixing the present text. For the rest, I must leave the text to speak for itself.

(2) After the Text come the Notes, which deal with the textual and critical problems presented in each Adhyāya. As in the case of the fixing of the text, so here too, the whole responsibility is mine; but I may be allowed to mention that the Notes more or less require to be regarded as a running commentary on the text of the present parvan. I have also tried at places to indicate how the text might have been interpolated before our MSS tradition began; (thus compare notes on 2.25f.; 8.20f.; 27f.; 15.11f.; 27.10f.; 28.1; 35.4f.; 35f.)

(3) After the Notes, comes the Appendix which must ultimately be regarded as much an integral part of the work as the text itself. The Appendix which again is arranged according to the Northern and the Southern Recensions, contains all those verses of the Virāṭaparvan, which are found in the Editions and MSS collated for the purposes of this edition, but which are not included in the text itself. It will easily be seen that they occupy 286 pages of small type. It was once intended to give the different readings of each of the verses, relegated to the Appendix. In fact the press copy was prepared on this understanding, but it was soon found that they would take up much space and would extend over a number of pages at least equal to that of the present Appendix, and would also delay the appearance of the volume. I have therefore, omitted the different readings of the additional śloka contained in the Appendix, except in very rare cases.

It will also be seen that the Southern Recension is responsible for by far the largest part of the Appendix, and that compared to this, the additions of the Northern Recension dwindle to insignificant dimensions. This inflation in the South is one of the problems of the Mahābhārata criticism, demanding early and satisfactory solution.

This inflation has also adversely reacted on the text itself, i. e. the temptation of adding to the text has led to the original nucleus of the text being practically swept away in the S. Recension under the force of such interpolations. This point will be alluded to below, at some length. Here,

I must only add that in order to arrive at a satisfactory solution of the question of interpolations in the Mahābhārata, the present text and the Appendix must be read and judged together. One without the other would very much detract from the peculiar significance of the present Mahābhārata text problem.

(4) A brief allusion may be sufficient with regard to the three Supplements at the end. Supplement I. contains the text of a section of the Vidhurapanditajātaka which has some resemblance in text and subject-matter to the fourth Adhyāya of the Virāṭaparvan. For further particulars about this supplement reference is invited to the note on 49f (page 14f). Supplement II. contains the readings of the Virāṭaparvan found in a commentary on the same called Visamapada vivarana. This commentary is very probably older than Arjunamisra and certainly so than Nilakantha, as already explained (p XII f, above).

Supplement III contains the quotations from our text found in the Javanese translation of the same. Its significance also has already been alluded to (p XIII f, above).

(5) Lastly comes a Concordance, showing the relation of our text with the current Nāgarī Edition (Edn²) and the Southern Kumbhakonam edition. The concordance will show what verses of the present text are absent in the other two editions, as also indirectly what verses of the latter are not to be found in our edition. The divergence between this and the other editions, as reflected in this Concordance has been referred to at length further on.

So much with regard to what the present volume contains. There are certain matters which could have with great advantage been included here, e.g. an Index to important words and phrases, a grammatical synopsis, based on Whitney's Grammar, and similar to Michelson's grammatical analysis of the Rāmāyana, so often referred to in the course of the notes, a consideration and comparison of the two main metres to be found in this parvan etc. But the volume has already grown beyond the usual limit, and so

these topics, subsidiary indeed, but no less important, may better be worked out separately hereafter.

(V)

It now remains to explain certain points which were held over before, and which now deserve to be treated at some length.

The first point is to justify the selection of a particular group of our MSS, viz. U¹AM, as being the basis of this edition of the Virāṭaparan. To try to answer this, is, if I have understood matters correctly, to open up some fundamental questions in the Mahābhārata text problem, as it presents itself to all earnest students of that Epic.

Stated in its simplest form, the main object of a critical edition of the Mahābhārata is, in the first place, to have a text of the Mahābhārata, which contains no external interpolations, and secondly, to have also a text which intrinsically approximates to the spirit and characteristics of the period to which by tradition as corroborated by external evidence, the Epic is generally assigned. In other words, the primary aim of the Mahābhārata text study is to arrive at its correct and proper text, a text, which is also as ancient as possible, so far as other standards at our disposal enable us to judge. If these premises be granted,—and few will, I think deny either of these—the whole position will have been simplified, all subsequent process being simply a matter of detail. For instance, it is just possible that an impression may prevail in certain quarters, that granting as must be done, the existence of interpolations in the Mahābhārata, it is more our own reason and historical sense than Manuscript evidence which ought to be exercised in detecting these interpolations. This view, if it be seriously entertained, only requires to be stated in all its plainness to show how very questionable such a process would be. The validity of such a process is circumscribed by so many evident limitations that ultimately it may turn out to be devoid of any force whatsoever, except for the individual who upholds

it Apart from all such matters of detail, however, the Mahābhārata problem, if it is to lead to satisfactory results, requires to be bounded within the limits of these, and, if necessary, similar other fundamental postulates

Granting the two premises, referred to above, it may now be stated that it is because the documentary evidence furnished by these three manuscripts viz FAM, can be proved to be reliable from more than one point of view that they have been accepted as the basis of the present text That is, (1) their evidence throws great light upon, and even clears up the confusion caused by the interpolations in the Virātaparvan, and (2) at the same time, it helps us to arrive at what a careful and comparative perusal of the present text of Virātaparvan will disclose to be, an older, and possibly *the* old text of the Epic as prevailing at a considerably ancient period in the literary history of Sanskrit

These two questions viz. (1) of interpolations and (2) of an ancient text of the Virātaparvan require to be formulated at some length And first we may take up the consideration of the interpolations

When we speak of interpolations in a particular work (in the present case in the Virātaparvan) we of course imply that we have, or at least can have, an idea of an authentic or unadulterated Virātaparvan, as compared with which we may mark out the additions of lines or ślokas or passages and even whole incidents, as interpolations I pass by that view which is disposed to regard the whole of the Virātaparvan itself as a big interpolation in the midst of the Mahābhārata Such an issue if at all it can be raised, can be raised only when we are dealing with the growth and the formation of the Mahābhārata itself, and before it can be urged, it will have to be satisfactorily established that the original nucleus of the Bhārata story contained no trace of any of the incidents described in this Parvan. This view was originally started by Holtzmann (Das Mahābhārata, 1893, II 98) and amplified by Hopkins (Great Epic, 1902, p 382) Since then it has found support from Luders (Würfelspiele, 1907,

p 22 with foot note) and Winternitz (Geschichte I. 1909, p 392) Though this view is thus supported by such eminent authors, it seems to lack any other solid basis than the apparent prejudice (I use the word with hesitation and under hope of pardon) against the "Thirteenth" year of exile, with which the Virātaparvan deals We know the prejudices with which Holtzmann worked his investigation of the Mahābhārata We also know that many of these prejudices have been exploded And even granting the formal systematisation of the Epic at some later date, it would be very difficult to prove, if not at all impossible, that in the original plan of the Epic, the incidents of the Virātaparvan were altogether absent, and that the development of the Epic story was quite independent of events described here Apart from this, one of the other arguments advanced by Holtzmann, Hopkins and Winternitz, is the apparently exaggerated account of Arjuna's fight with the Kaurava heroes Lüders also refers to partly "different and evidently later customs and manners" being depicted in this parvan than in the rest of the Epic He does not however exactly say which these customs and manners are, except they be those referred to by Holtzmann such as the court and harem life &c Hopkins also refers to the worship of Durgā, i.e. the Durgāstotra Adhyāya in the former editions, which however falls away from the text proper in the present edition, and is relegated to the Appendix on the evidence of many of our MSS But even supposing that the Durgā incident was to remain in the text, it is hardly fair to argue, as Hopkins does—more especially after the strictly logical and almost nihilistic attitude adopted by him just before advancing this argument—that from the existence of the Durgāstotra chapter, the whole of the Virātaparvan was an "intrusion" or was "late". His other arguments are not also convincing But this point may be left aside, more especially as our immediate concern here is not the interpolation of the Virātaparvan in the Mahābhārata, but is simply to consider the interpolations in the Virātaparvan itself, accepting generally, the Virātaparvan as a component part of the Mahābhārata.

Granting the existence of interpolations in the *Vṛātapaṇvan*, as indeed in most of the other books of our epic, it was necessary to see what amount of interpolations was contained in the existing text of the *Mahābhārata*, further, it was still more necessary to postulate some definite, well ascertained standard, in reference to which alone, any mention of the existence of such interpolations in the *Mahābhārata* could be sustained. *This* was indeed the real crux of one aspect of the whole *Mahābhārata* problem. We have seen above how merely subjective standards or ideas are not helpful in solving this question. Supposing no such external and fixed standard for adjudging of interpolations was forthcoming, and if the interpolations were to be decided as such from subjective standards only, however fine they be, and however nicely they might be employed, any one could argue that a passage or incident which was regarded as interpolated from one point of view, could from a different line of argument be regarded as not interpolated, i.e. as original. To take an obvious instance. The *Durgāstotra* in the *Virātapaṇvan* may plausibly be urged as belonging to the original epic, as *Umā* and *Parvatī* (with whom *Durgā* is later identified) are referred to in the *Taittirīya Aranyaka* and *Kena Upaniṣad* (compare Macdonell, *Vedic Myth* p 74). But the question assumes quite a different aspect if in addition to other reasons, it can be shown that in the majority, if not indeed in most of the MSS of the *Virātapaṇvan* accessible to us, it is not found included in the text. A fixed, unchanging, and reliable standard of criticism free from any suspicion of subjective taint was thus necessary, before the mention of interpolations could be urged and sustained. This was, fortunately enough already existing, and was first emphasised, though in an implicit manner, by *Jacobi* in his *Contents and Concordance of the Mahābhārata* (1903) p 257, and then by *C V Vaidya* in his "*Mahābhārata, A criticism*" (1907) p 185.

To show what this standard is, I beg to quote my own words, spoken two years ago (on the occasion of welcoming to the Institute, Dr F. W. Thomas of the India Office Lib-

rary printed in the Annals of the Bhandarkar Institute, Vol II p 160 ff) "Fortunately for one aspect of the Mahābhārata text criticism" (i e in arriving at a satisfactory conclusion about the correct extent of the epic) the Mahābhārata "has a detailed table of contents added on to it in the second Adhyāya of the Ādiparvan, and the first Adhyāya of that book, which seems to be older of the two, is also of historically much importance in retracing the earlier history of the text. The statements in this second Adhyāya tell us what the number of Adhyāyas and the total number of verses are, for each of the eighteen books of the epic separately. . . . But, "we find to our bewilderment that the statements of the poem itself as found in this table of contents mostly disagree with the text as printed. We cannot now ignore the fact that these tables of contents also partake of the common distrust regarding the authenticity of Mahābhārata text in general. Bearing this disqualification of theirs in mind, it must generally be admitted that this statement is a very valuable critical means, I would even say, a means of the highest importance and also of great antiquity, in settling the external form and extent of the poem in as satisfactory a manner as is possible under the circumstances." With regard to the antiquity of the first two Adhyāyas of the Ādiparvan "it is of course well known to the Mahābhārata students that Bühler long ago succeeded in establishing the acquaintance of Kumārila (circa 700 A. D.) with the first and the second Adhyāyas of the Ādiparvan. In his Contributions to the History of the Mahābhārata, 1892, p 9, and p 20 f" "Now the next factor in the Mbh text question is this -We have printed texts which diverge widely, and sometimes wildly too, from the statements of the Parvasamgrahaparvan." After pointing out how matters stood with regard to the number of Adhyāyas and verses of the Sabhāparvan in the Parvasamgrahaparvan and in the printed texts, reference was made to the case of the Virāṭaparvan, with which we are here more intimately concerned "our present Parvasamgrahādhyāya text in Nāgarī and Southern Recensions lays down 67 Adhyāyas and 2050 verses

for the *Vnātapaivan*. As against this, our *Nāgarī* editions have 72 *Adhyāyas* and 2272 verses in G K (now called *Edn*²) and 2376 verses in C (now called *Edn*¹) and the Southern *Kumbhakonum* edition has 78 *Adhyāyas* and 3494 verses. We rightly stand aghast and are justifiably confused in the presence of such a state of things.— In the case of *Virāta*, the increase is of five *Adhyāyas* and 224 (or 226) verses in the *Nāgarī*, and eleven *Adhyāyas* and 1444 verses in the Southern editions "

With these facts regarding one aspect of the *Virāta-parvan* in our possession, we may now take up the question with which we have begun this part of the Introduction, the question namely, why our text is mainly based on FAM. It is so, simply because these MSS, and more especially F, and next to it A, help us to retrace as though by a simple and natural process, the original external form of the *Virāta-parvan*, i. e. the number of verses and *Adhyāyas* as are enumerated in the *Parvasamgrahaparvan*. In doing this, these MSS do something equally, or we may even say, more important: they enable us in the case of the *Virātaparvan* to have a text, which in comparison with the text of any available MS or edition of the *Virātaparvan*, would generally be found to be older and therefore very probably more genuine. The question of interpolations thus deserves to be considered closely, as its solution also leads directly to the rehabilitation of the trustworthiness of *Parvasamgrahaparvan* in its limited field, and also indirectly to the general *Mahābharata* text problem, if the right sort of manuscript material could be had. The total number of verses i. e. ślokas, couplets, in the present text of the *Virātaparvan* is 2033. In *Edn*² it is 2272. In *Parvasamgrahapaivan* it is stated to be 2050. The slight discrepancy between the figure of the present edition and that of the *Parvasamgraha* enumeration will be explained below. Now what are the ślokas which were included in *Edn*² (and also in *Edn*¹), but which the evidence of FAM, and more particularly that of FA enables us to stamp as interpolated?

Confining our attention only to the longer interpolations, there was, to begin with, one whole Adhyāya of 35 slokas containing the Durgāstotra This is wanting in our FA, in L and N, (this last = Bengālī MS) from the N class, and in the S class of texts except SK, this last having borrowed it from the Nāgarī editions (compare the foot-note in SK at this Adhyāya, see also our App p 38 f, Notes p 22 f) Then secondly, there was a group of 34 verses which was together added at different places in our fourteenth Adhyāya (App p 71, 73, Notes, p 44) These are wanting in AF and in HL from the Northern class, and,—what, strikingly proves their interpolated nature,—in the S class too, except SK It will readily be conceded that ślokas or passages which are to be found in one recension of the text only, and are not to be found either verbally or even in substance in the other recension or recensions, are very likely to be regarded as not forming part of the original text This is all the more true when no motive for the absence of such lines or passages can be proved In the present case, supposing that the passage describing the love scene between Draupadī and Kīcaka was a genuine part of the original text, it becomes difficult to explain its absence from all the MSS of the Southern Recension On the other hand, we here clearly see the same desire producing similar effects just as the interpolated passage fondly seeks in the N Recension to lengthen out the love scene, so the S MSS have also a passage in the same strain (App page 74, bottom), which of course has no counterpart in the N Recension Passing over smaller interpolations, we have had in what is now our twentieth Adhyāya, a passage of nine slokas (App p 108) which AFM from the N Recension and the whole of the S Recension know naught of It would take too much space to detail here all the passages which our MSS, and primarily FA, have enabled us to discover as interpolations, but attention may be drawn to two interpolated passages, one in the middle, and the other, towards the end, of our Parvan AFM and BEDLN from the N Recension have not the passage which was included in the Edns after our 31 21 (App p 141) This passage, but for one line,

is wanting in the S. class (except SK. We can now see whether any of these passages under these circumstances could be urged as being genuine, or necessary to the context. We may lastly turn our attention to the very big interpolated passage after our present 50. 2a (App. p. 207). This interpolated passage is important as showing the relative value of the MSS on which the Editions were based, as also of the different commentators. (Compare, Notes p. 127; also p. XII f., before). Here we have a group of 38 verses which ultimately turn out to be included, besides the Northern editions, in two MSS only. The Southern Recension, as in the love scene discussed above, has almost nothing to correspond with this Northern interpolation, but at the same time, it confronts us at this place with an interpolation of its own, this again being unknown to the Northern Recension.

The evidence of FA and M (in this descending order) has thus enabled us to get at the present number of verses (viz. 2033) in place of the 2272 verses found in Edn³, the Parvasaṃgraha enumeration being 2050, and thus it becomes clear that in the matter of the extent of the text, the evidence of these MSS is almost unimpeachable. The passages which are now discovered as interpolated on the evidence of these MSS are (1) mostly repetitions or (2) meaningless additions; (3) by no line of cogent argument can they be regarded as necessary to the text; (4) these very interpolated passages are absent from the Southern Recension, and (5) in some cases, from the Bengālī Manuscript used for this edition. In order to fully appreciate the extent of such interpolations I must invite a reference to the Notes, where most of the passages here referred to, with others, have been dealt with, and the evidence of the Commentators as bearing on these interpolations is also fully discussed.—This then is one of the justifications for the preference here given to this group of Nāgarī MSS, namely those that are here designated FAM: They have been instrumental in enabling us to remove all such extraneously interpolated passages from the text of Parvan, and their relegation to the Interpolations part

of the volume, has been instrumental in affording us, as though as a matter of course, a text very nearly approaching the numerical strength mentioned in the Parva-saṁgrahādhyaṃya.

As in the matter of the numerical strength of this Parvan, so also in the matter of the number of the Adhyāyas into which the text of this parvan is to be distributed, these particular MSS, viz. FAM (along with some others) have preserved an Adhyāya arrangement which exactly corresponds to the number of Adhyāyas laid down in the Parva-saṁgrahā enumeration for the parvan under consideration. As to how this is done, i. e. how the text has been given in sixty-seven Adhyāyas only, as the last-named authority states, and not in seventy-two Adhyāyas as the present Nāgarī editions do, has been already explained by me in my article referred to above (Annals of the Bhandarkar Institute, vol. II p. 177ff.). We may here only stop to see how the arrangement of the previous editions and of the MSS allied to or represented by them was almost unnatural and arbitrary. What is now our Adhyāya thirty-one was made in the editions and one MS only, viz. C, into two Adhyāyas, the first ending with our verses 49, and the second beginning with verse 50. But this arrangement is unnatural, because it abruptly divides into two pieces one main incident, viz. of Suśarman's being captured and subsequently released at the instance of Yudhiṣṭhira. Śloka 49 gives the captured king freedom: śloka 50 says that the king being abashed and down-cast, went away (being set at liberty). Then follows the mention of the Pāṇḍavas' being honoured by the Matsya king. The same is the case with our Adhyāya 37, which in Edns and CGDN was cut into two at the end of our śloka nine, thus presenting the dialogue between Arjuna and Uttara in two Adhyāyas.—We may take one more instance only: the present Adhyāya 40 was similarly split into two, the second Adhyāya beginning with our verse 26. This verse is however spoken by the same person (i. e. by the Prince) as the preceding śloka; and the subsequent passage is also a part of the dialogue between Arjuna and the Prince,

and completes the main incident of this Adhyāya, viz. Arjuna's putting courage into the terror-stricken heart of the young Prince

The statements of the Parvasamgrahaparvan and the evidence disclosed by our MSS, the most trustworthy of which, so far as interpolations and the Adhyāya-arrangement are concerned, are E and A, mutually supplement and strengthen each other the Parvasamgraha statements are strikingly borne out by these Manuscripts the evidence of these MSS enables us to get rid of interpolations in the text, and of the inflation of the Adhyāyas, and enables us to arrive, on its external and numerical side, at a text of the Virātaparvan which is almost exactly the same as is laid down in the Parvasamgrahādhyāya, which from this point of view, may be regarded as a valuable piece of evidence for this part of the Mahābhārata criticism I hope this will not be regarded as moving in a circle, when, for this part of the Mahābhārata criticism, I point from the MSS to the Mahābharata statements as contained in the Parvasamgrahaparvan, and then from these latter, back to the Manuscripts once again But that this is not so, will be evident after a little consideration The Parvasamgraha Adhyāya dates from *at least 500 A. D* Hopkins dates it ("introduction to the first book") 200 to 400 A D (Great Epic, page 398) If for this aspect of our task, such an ancient piece of evidence is not to be relied upon, and if this evidence is not to be co-related with the evidence disclosed by the Manuscripts, then, I do not know what other position can be taken, in the present state of our knowledge, to arrive at a satisfactory conclusion in the matter of the Mahābharata text

There is one objection that can possibly be raised against the reliability of those Manuscripts generally, which have been made the basis of the text offered here It is, that the passages and Slokas that are here spoken of as "interpolated", might have been, by a stroke of ingenuity, struck off consciously from the MSS concerned in other words these MSS may be a consciously abridged

text, or a purposefully manufactured production. The objection can indeed be raised, but, to maintain it seriously would, it seems, be a difficult task. In the first place, the onus of proving this to be the case lies on those who would start such a supposition. Its implications also are many. It will have to be proved that a Paṇḍit or a body of Paṇḍits once set about to expurgate from the text certain passages, and that they did so expurgate the text. But such a process is unheard of in the ancient literary history of India. And then, the necessity or motive for such a step will have to be established. Such a supposition also implies that the latest text (i. e. the text of Edn¹ and Edn²) is also the oldest text, or at least, that it is very old, since it is this text which must be held to have been subjected to abridgment. The Parvasaṅgraha statements also will have to be proved as being mere calculations made in the air, figures counted, noted and transmitted, all at random will. The remarkable coincidence will have also to be explained, viz. the fact, that the text contained in these MSS, which are thus held to be expurgated or abridged, is, in comparison with the text of the Edns, older and generally more antique.

But the argument need not be probed much deeper. Leaving it for those who would maintain it to prove their case, it is sufficient for us to remember that the passages which are wanting in the MSS concerned, are exactly those which are wanting in the Southern Recension and that they contain mostly repetitions and amplifications. Two of the MSS are very old, F being, dated Samvat 1493, and is thus nearly 500 years old. One need not be surprised if this MS turns out to be one of the few oldest *paper* Manuscripts which are left to us. The colophon at its end makes it very probable that the writer belonged to the Jain Community, and that he wrote the Manuscript for some member or members of that community. The second manuscript A is also probably equally old, and if such a purposeful curtailment of the text took place, we have every reason to expect that some allusion to the fact, howsoever indirect, would have survived, if not in the Brahmanical literature, at least in the writings

of the Jain community, which showed great literary activity about that time. Brahmanic Literature, especially of a religious and didactic nature, knows expansion and addition: curtailment of it, and more particularly of a work long regarded as Smṛti, has yet to be proved.

Before we leave this part of our subject, we may see how our present text of the Virāṭaparvan compares with the statements of the Parvasaṃgrahaparvan. These are contained in the following passage:—

अतः परं निबोधेदं वैराटं पर्वविस्तरम् ।
 विराटनगरे गत्वा शमशाने विपुलां शमीम् ॥ २०६ ॥
 दृष्ट्वा सन्निदधुस्तत्र पाण्डवा ह्ययुधान्युत ।
 यत्र प्रविश्य नगरं छदना न्यवसंस्तु ते ॥ २०७ ॥
 पाण्डुर्वाल्मीकिं प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतसः ।
 दुष्टात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात् ॥ २०८ ॥
 पाण्डवान्प्रेषणार्थं च राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
 चाराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्वतो दिशम् ॥ २०९ ॥
 न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 भीमहृश्च विराटस्य त्रिगर्तैः प्रथमं कृतः ॥ २१० ॥
 यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासील्लोमहर्षणम् ।
 द्वियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोक्षितः ॥ २११ ॥
 गोधनं च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः ।
 अनन्तरं च कुरुभिस्तस्य गोप्रहणं कृतम् ॥ २१२ ॥
 समस्ता यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि ।
 प्रत्याहृतं गोधनं च विक्रमेण किरीटिना ॥ २१३ ॥
 विराटेनोत्तरा दत्ता स्तुवा यत्र किरीटिनः ।
 अभिमन्युं समुद्दिश्य सौमद्रमरिषातिनम् ॥ २१४ ॥
 चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्वं वर्णितम् ।
 अत्रापि परितरुयाता अघ्यायाः परमर्षिणा ॥ २१५ ॥
 समप्रशिरयो पर्णा ("र्णाः ?) श्लोकानामपि मे शृणु
 श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ॥ २१६ ॥
 उक्तानि वेदविदुषा पर्वेण्यस्मिन्महर्षिणा ।
 उद्योगपर्वं विज्ञेयं पञ्चमं भृशतः परम् ॥ २१७ ॥

It is interesting to compare this detailed enumeration with a pertinent passage of a similar purport, contained in a former part of the same *Adhyāya* of the *Ādiparvan* :—

आरण्ये ततः पर्व वेराटे तदनुन्तरम् ।

पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम् ॥ ५७ ॥

कीचकाणां वधः पर्व पर्व गोप्रहर्षं ततः ।

अभिमन्योश्च वेराट्याः पर्व वेदाहिकं मृतम् ॥ ५८ ॥ (I. 2.)

That the second of the two passages quoted above, refers to a period before the present form of the *Mbh.* i.e. to a period anterior to the eighteen-parvan *Mahābhārata* as we have it to-day, is apparent from the explicit words with which this passage concludes :—

एतत्पर्वक्षतं पूर्णं (or पूर्व !) व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ८३ ॥

यथावत्सूतपुत्रेण सौमहर्षिणिना ततः ॥

उक्तानि नेमिपारण्ये पर्वोऽष्टादशेव तु ॥ ८४ ॥

समाप्ते भारतस्यायमत्रोक्तः पर्वोऽष्टमः ॥ (I. 2.)

This makes it quite clear that the first of the two enumerations refers to the hundred-parvan *Bhārata*, and the second to the eighteen-parvan *Mahābhārata*.—

With regard to the text of the first passage, it has been already mentioned that it had been verified from five independent MSS of the *Ādiparvan*, and the text may thus be regarded as well-fixed. (Compare, *Annals of the Bhandarkar Institute*, Vol. II. p. 162). Even in the Southern editions, where the extent of the *Virāṭaparvan* has been nearly doubled, the *Parvasaṅgrahaparvan* enumeration for this parvan is as in the present passage. This implies that though profuse additions have been made in the *text* of the parvan under consideration, the text of the *Parvasaṅgraha* has not been tampered with, but generally left as it was. This was so done, possibly because the historical or traditional significance of the *Adhyāya*, containing as it did, what was known and transmitted about the epic, was realized, and so no liberties were taken with it; probably also, because this *Adhyāya* was very little used and dilated upon in recitals &c. It contains very little that is interesting from the point of view of the *Paurāṇikas* or

religious and moral expositors. Be this as it may, it is indeed a striking fact that even when sufficient reasons existed for a conscious tampering with or recasting of the text of the Parvasaṃgraha, the Southern Recension, according to our present evidence, practically stays its hands from a possible tempting but sacrilegious action. We now see how the evidence of our basic MSS viz. F and A has enabled us to have the text of the Virāṭaparvan in sixty-seven Adhyāyas, the number known to the Parvasaṃgraha.

With regard to the entire number of verses or ślokas, their total number as included in our present printed text, comes up to 2033, i. e. it is less than the number mentioned in our authority by seventeen ślokas or verses. I should like to make it clear that the words śloka and verse are being here used as synonymous, in the sense of a complete stanza, a unit of metrical lines recognised by the Sanskrit Prosody. Thus the norm of an Anuṣṭubh is four lines, each of eight syllables; of an Upajāti, four lines, each of eleven syllables; but the unit of each class is regarded as a śloka or a verse.—The difference of 17 verses (understood in this sense) by which our present text is short of the Parvasaṃgraha enumeration now requires to be explained and removed.

A close scrutiny of the lines, ślokas and passages, relegated to the Appendix will show that the Appendix contains some lines and verses, which are found in all our present MSS and editions of the two Recensions. Strictly speaking, as such lines and couplets are found in *all* MSS and editions, both of the Northern as well as the Southern Recension, i. e. in fact, in the whole body of evidence at present available to us, it was absolutely necessary that they should have been included in the text, and should not have been relegated to the Appendix. But this was done with a purpose. This purpose was to show that, according to the evidence available to us so far, when the text was counted, and its extent fixed once for all in the Parvasaṃgraha enumeration, many of the ślokas of the original text had even then received interpolations, each

extending mostly to a single line, the śloka being regarded as the unit of a metrical standard. Before explaining this point a little more fully, it is desirable to give here for ready reference all such lines, i.e., all those lines which are found in all the Manuscripts and editions, but which, instead of being included in the text, have been embodied in the Appendix :—

- वीर्योन्मत्ता बल्लोदया राज्ञा समनिपूजिताः । After 13.2.
 कूलस्थः कूलमुत्तरम् । तर्तुमिच्छति मन्दात्मा । After 14.18b.
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं मयेन्मया । Before 16.47.
 दुःस्तेन मदता युक्ता मानसेन मनसिनी । After 16.48.
 सर्वश्वेतेषु माहेयी बने जाता त्रिहायनी । After 16.49a.
 सा लतेव महाशालं फलं गोमतितीरजम् । After 16.49.
 अनित्याः किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
 इति कृत्वा प्रतीक्षामि मर्तृणामुदयं पुनः ॥ Before 19.3.
 इदं दुःखं तु कोन्तेय ममासह्यं निषोष तत् । Before 19.22.
 मायमं कुरु सुश्रोणि कोपं जहि शुचिरिते । After 20.7.
 पूर्वागतं गतस्तत्र भीममप्रतिमोजसम् । After 21.40a.
 स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः । After 21.49a.
 ततः स व्यायतं कृत्वा वेदं विन्यरित्वं च । After 22.17a.
 इमां च नः मियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु । After 24.18.
 अस्तद्वु दुर्लभा नित्यं सतां चाभिमतां सदा । After 27.3a.
 न्दीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशं त्यमथार्जवम् । After 27.30.
 अस्मान्मुधि विनिर्जित्य परिभूय सशान्धवान् । After 29.7.
 युधिष्ठिरसमादिष्टो निजग्रे पुरुषर्षभ । After 31.25.
 स च चार गदापाणिर्दृष्टोऽपि तरुणो यथा । After 31.32.
 ततस्तांश्रोदयामास सद्भ्यान्पाण्डुनन्दनः । After 35.2.
 यदजानन्नवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम । After 40.24.
 एकं चाह निक्षिप्तं जातकृपपरिहृतम् । After 40.29a.
 प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः । After 41.21.
 महाशालं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते । After 46.9.
 प्रतिपुष्पेभ्यः समरे सर्वशस्त्रमृतां वरम् । After 47.10.
 वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः । पराजिता वासवजेन सह्ये ॥ After 49.15b
 तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः । After 54.1a.

दर्शयित्वा तथार्त्मानं रोदं रुद्रपराक्रमः । After 57.13.

प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि मन्यसे । After 63.27.

संचयैश्च घनेश्वैव शक्यैश्चवर्णोपमः । After 65.14.

एतेषां बाहुवीर्येण अस्माकं विजयो मृधे । After 66.23.

समस्तःस्योद्दिणीपाळा यज्वानो मृदिदक्षिणाः । After 67.18a.

अनापृष्टिस्तथाकूरः साम्बो निशठ एव च । After 67.21a.

ततो विवाहो विधिवद्वृषे मत्स्यपार्षयोः । After 67.25.

It would be seen that such additional lines are in all 35, that is, $17\frac{1}{2}$ ślokas. As they must, according to our present evidence be included in the body of the text, the entire text of this Parvan would be ślokas 2033+17 i. e., almost exactly the same as is stated in the Parvasaṃgraha. The question then recurs: why not include them in the text itself? Well, they must be: of this theoretically, there can be no gainsaying. But their being thus separated may also serve to clear up certain moot points. In the first place, the existence of a manuscript tradition closely reflecting the Parvasaṃgraha enumeration stands out prominently certain. It also follows that the fixing of the numerical strength of the text was accomplished in the North on the basis of the Northern Recension, and that the Southern Recension, generally speaking, is only a secondary Recension, at least so far as the present Parvan is concerned. The third point has already been alluded to: Granting that the Parvasaṃgraha enumeration is no mere idle computation, it appears that whenever the text might have come to be thus computed, it (i. e. the text), had already begun to be very much adulterated with additions, and that the computation was made after taking account of and including these additions. If the evidence of B and A as controlled by that of other MSS is to be given its full credit, and if it is to be extended to its logical conclusion, these propositions naturally follow. Though the lines given above are found in all MSS, still it is evident that they are adventitious to the original text of the Parvan, and are very probably to be regarded as being the product of the period that intervened between the original Mahābhārata, and the Mahābhārata as it became, when the Parvasaṃgraha enumeration was made and added on to the

epic Their interpolated nature can best be seen by looking to the contents of almost each of these lines This implies, of course, that in the uninterpolated Mahābhārata, the unit of the epic was a śloka, each single śloka being the vehicle of one idea complete in itself In the original form of the Mahābhārata we may very certainly hold with Hopkins that "a complete sentence seldom exceeds the limit of a stanza and when it goes further it may be set down as a mark of lateness" (Hopkins, *Great Epic*, p 198) This point has been alluded to and illustrated in our Notes (on 8 14, page 30 f, on 11 4, page 36 f, on 16 44 ff, page 58 ff) We may here briefly refer to some other cases —The inclusion of the line *सन्तं च न प्रिया वार वाच मद्रवर्ती शृणु* makes the three couplets 24 19 ff, run into each other, and there is nothing essential to the text in that line One topic of the messengers' report is over with v 18, and the second begins with the nineteenth śloka This transition from one topic to another was very possibly felt to be abrupt and so the line under consideration came to be added The same is the case with the line *अस्तु दुर्मा नित्य सन्तं च अभिमता सदा* added after 27 3 Reference has been made in the Notes ad. loc. that the whole passage is probably much corrupted The latter half *सन्तं च अभिमता सदा* of the line quoted above is almost identical with *सद्युनिषिताम्* of 3a', and, if admitted into the text (as theoretically it ought to be), very much interferes with the general śloka arrangement The same would be found to be the case with almost each of the lines mentioned above without adding any new point to the text they disturb the śloka context and the one śloka arrangement, which may be postulated almost with certainty for the original form of the Epic It is to be hoped that the point at issue becomes clear viz that in the original text of the epic, the śloka unit was very probably never exceeded, that is, there should not have been originally in our Epic, awkwardly distributed lokas the two lines of which contained totally unconnected ideas This would be the case with regard to the greater part of the text, if the lines mentioned above be included in the text The presence of these lines however, in the corpus of the Manuscripts which must

have been relied upon, when the Parvasaṁgraha enumeration was made is easily explained. Such lines were added to the original text, possibly according to the pleasure of the reciters; and then they very probably came to be added on the margin of Manuscripts, from where they must have passed into the body of the text itself when the old MSS were copied to form new codices. All this is a very familiar phenomenon. Thus the whole text embodying such additions stood there before the body of the final redactors or counters of the Mahābhārata, i. e. before the author or authors of the Parvasaṁgrahaparvan, and a conscientious regard for the text before them, and an easily explained conservatism must have probably induced them to count the text before them as it was, i. e. including such interpolated lines. This is how, in the present state of our knowledge, the discrepancy of thirty-four lines to be found between the total extent of the text as printed, and that mentioned in the Parvasaṁgrahaparvan is to be explained, consistently with the evidence afforded by F and A.

The substance of this part of our argument therefore comes to be that (1) in the original text, a śloka is to be regarded as denoting a unit of metrical feet, as settled by the rules of Sanskrit Prosody;—a śloka is thus a “stanza”; that (2) the three-line ślokas which we meet at present in all the MSS of the known Recensions of the epic, are to be regarded as very probably made up by the addition of single lines to the original two-line śloka; and that (3) the Parvasaṁgraha enumeration included such additional lines into its process of totalling up, and fixing the numerical strength of each Parvan.—With regard to the position here accepted about the three-lined ślokas, it is interesting to see what Lüders says (*Grantharecension*, 1901, p. 56) about them in a slightly different connection. He says “the question of three-lined ślokas requires a more thorough investigation. I will not deny that they might have occasionally been existent from the beginning in the Mahābhārata too, in as much as they occur in the pre-epic Gāthā Poetry. It is however scarcely an accident that it is exactly the third line which

so very often is wanting in one or the other of the Recensions." With regard to this it will be seen that Lüders refers to the three-lined śloka, one line of which is wanting in one or the other Recension. The three-lined śloka that are being here discussed stand on a different basis, as all the lines are known to recur, according to our present evidence in both the Recensions, and in fact in *all* the MSS of the work under consideration; and our point of view is that such third lines are to be looked upon as of subsequent growth only, and not as emanating from the original author or authors as third lines of a two-line stanza or śloka. As an instance of the kind of third lines spoken of by Lüders, we might refer to the line येनोगयेन सेल्यी मजेन्मा नवगामिनी (App. p. 80) added after 15. 2a. This line though present in the Northern Recension is not to be found in the Southern Recension, and so naturally comes to be omitted from the text. There are other instances which may easily be found from the Appendix. No question however arises about these, because they are present in one Recension only, and are evidently therefore interpolations. With regard to the evidence of the Gāthā poetry alluded to by Luders, it may turn out that the contents of the third line may prove that line also to be a subsequent addition, like the number of the third lines we have been considering. And in any case, our present investigation refers to a period before the present Manuscript tradition began, where the interpolations must be judged from the contents of the text only, and from the general style of writing observable in the work itself. If however, it be deemed too early yet to speak of going beyond the present MSS tradition in such cases, the point may readily be conceded, but it may be emphasised that our best MSS do thus give a text, which numerically corresponds to the Parvasamgraha, and so cause almost an agreeable surprise.

This aspect of the Mahābhārata problem, viz. the interpolations in the text, its extent and distribution into Adhyāyas, the general trustworthiness of the Parvasamgraha enumeration &c. may now be left here. The next question for us to see is whether the text itself of the Virāṭaparvan as is

presented in this edition, (which, generally speaking, is the same thing as to say, the text of F and A) has any claim to more antiquity than the text in the preceding editions, just as we have good reasons to hold that its present extent is almost the same as it was at the time of the Parvasaṁgraha enumeration. With regard to this question, it will readily be perceived that it is difficult to demonstrate in a manner which may satisfactorily convince all, that the text of a particular edition is older than of others. The best way to satisfy oneself on this point is to peruse each single verse of the text and compare its former and present form. It may now be readily admitted that in the majority of cases, one need not be surprised if the difference be found to be so very small or almost nil. This however only means that generally speaking, the text has neither been much or everywhere tampered with. But in the remaining cases, it will be found that our text, i. e. mainly that of F and A, has an unmistakable ring of more genuineness and ancientness. This point has also been illustrated in the Notes, but some of the evidence may here be briefly referred to once more.—(1) The sage Dhaumya is advising the Pāṇḍavas as to how best to behave at a Royal court (Adhy. 4). The advice is practical to a degree, and is not at all pitched to any high moral tone. We then come upon śloka 20 of that Adhyāya. "In all disputations (समर्थनासु) one should recount to the king what is both to his good and pleasure." So far the MSS do not conflict: but the test is contained in the last part where our F only reads हितादपि प्रियं वदेत्, while the rest read वियादपि हितं वदेत् (भवेत्) or वदेद्यास्मै हितं भवेत् or वियादपि हितं च यत्. That is, except in F, the preference is given to the king being told what may be ultimately to his good, (हितम्) rather than what may please him for the time. The question now is which reading is more genuine. To decide this, we must recall to our mind whether the sage Dhaumya has been speaking from the moral or from the practical point of view. The answer after a perusal of the entire passage in question would be, that moral considerations are scarcely alluded to there. If this be so, the reading हितादपि प्रियं वदेत् preserved in F only turns out more

genuine. This reading is discussed in full in the note, ad. loc. (p. 17 and also p. 18 bottom) to which reference is invited. (2) Attention may also be invited to another significant reading of F and M which also seems to preserve a trait of ancientness. In 4.53 the text on the evidence of these MSS reads इमान् (यदवान्) for the significance of which, reference may be made to the note ad. loc. (p. 18). (3) Adh. 12. 4 f. states how the Pāṇḍavas mutually helped each other in the Virāṭa town. In v. 6 it is said that Yudhiṣṭhira won money and gave it to his brothers without being discovered by the Virāṭa King (अज्ञातस्य *v. l.* अज्ञानं च). In the next verse the doings of Bhīmasena should be also अज्ञात (भीमसेनोऽपि मातानि... अज्ञातानि च मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे). This reading is preserved only in F and M, the rest of the MSS seeking to gloss over Bhīmasena's reprehensible conduct implied in these words, (compare note, ad. loc.) (4) To prove the authenticity of FM on lexicographical grounds, reference may be made to 15. 3 where FM read क्रिया for कृत्वा of Edns, and other MSS. But the word क्रिया has a peculiar meaning, which is noted by Amara, and for which reference may be made to the notes, ad. loc. (5) I place side by side our 15. 8a in its present form, mainly based on FAM, and that in which it was in the Edns :—

Edns.

Present Text.

भक्षान् विविधाकारान्भृङ्गोवावचास्तदा कारयामास—	आजं शौकरमयच मस्याश्वाघोवचान्मृगान् कारयामास—
---	---

This is spoken with reference to Kīcaka, who expected Draupadī to be sent to his residence. To my mind, there can be no doubt that FAM preserve a statement more in keeping with older practice, and therefore more genuine, and that the Edns and the allied MSS have substituted a revised or reformed, i. e. a secondary version. (6) Grammatically too; FAM seem to preserve an older text in 16.14a, for which see the note ad. loc. (7) In 17.26, FM reflect an ancient state of things which is also possibly historical. See the note ad. loc. (8) Lastly, as a specimen of FM probably reflecting in some degree of ancientness an older view of the

nuptial relations between Draupadī and her five husbands, reference may be made to 18 34-38, and the note* on the passage (Notes, p 67.)

In these and similar other cases it is almost certain that FM and A give a text, which a careful comparison will show to be older, and therefore more genuine, than what was contained in the earlier editions. But as was indicated at the beginning of our remarks on this subject, it becomes difficult to *prove* this to the satisfaction of all, since, in the end, all such investigations are more or less coloured by one's personal ideas, though in the instances quoted or referred to above, there is very little that is open to such objections.

As for actual quotations from our work in early literature, those found in the Javanese version of the Virāṭa-parvan unfortunately help us very little, and so far as our present investigation goes, no quotations from this Parvan are known to occur in any of our earlier classical writings. With regards to the Javanese version it has been already mentioned (p. XIII, before) that it was made from the Southern Recension of the Virāṭaparvan, and as this Recension differs very much from the N Recension, and the text is nearly doubled over in that Recension, the value of the Javanese version for purposes of comparison of the text is very much reduced, whatever other value it may have. There are, however, certain a priori considerations which also go to strengthen the reliability of the text of F, M and A. We have seen above that being quite free from interpolations, F and A approach the number of verses mentioned in the Parvasamgraha, and that the number of Adhyāyas is also the same as stated there, and that all this is done in an easy and natural manner. If therefore they become such a very reliable evidence for the extent of the Parvan and its distribution into Adhyāyas, and thus generally reflect a state of the Virāṭaparvan as it was at the time of the Parvasamgraha, there is no reason why we may not conclude that the *text* preserved in these MSS belongs to the same period. In other words, being reliable in the externals of the text, these MSS require to be regarded as reliable for the internals of

the text also, as generally speaking, the activity of the epic reciters or expositors is to be presumed as affecting more the former than the latter. And if this activity is shown to be absent from the one, it follows naturally that the text itself must have escaped the activities of the epic reciters, though, on the other hand, instances are not wanting where we can say with confidence that the "old order changeth, yielding place to new". Of this we have already quoted instances which show that either because the older sentiment or grammar offended new modes of thought, or because the older traditions (as for instance, that of the very close connection between the Vṛṣṇis and the Pāṇḍavas) had lost their significance, it was very probably the older text (as is preserved in F, M and A) that was revised and brought into line with later, current ideas.—To conclude therefore; the reliability of F, M and A is, from the point of view of both the extent of the Parvan and its general distribution, and also from that of the text itself, very great, and at least as old as the date of the Parvasaṁgrahaparvan, which dates from 500 A. D. and which may certainly be older by even two or three centuries (compare p. XXVI, before).—Some may regard it as hardly necessary for me to refer here to the condition of the text of other parts of the Mahābhārata at about this period, but even at the risk of inviting such a reflection, it is but fair, nay it is our duty, to remember other pieces of pertinent evidence, belonging to the period we are speaking of. Hertel has convincingly shewn (Vienna Oriental Journal, Vol. 25, 1911, p. 37 and subsequently, in his *Pañcatantra*, 1914, p. 388) on the evidence of three chapters of the Śāntiparvan preserved in a Syrian translation that the metrical Mahābhārata text as we have it to-day, does not *generally speaking* differ much from what it was in 500 A. D. Possibilities have recently been indicated where the latest discoveries in Chinese Turkistan and researches into the Chinese literature itself, may carry the antiquity of the present Mahābhārata text to even the beginning of the Christian era, and my object in alluding to this was only to

indicate that we may very reasonably hope to have a text of the epic of a period considerably earlier than is at present conceded, and that the scepticism about the text of the Mahābhārata, as is for instance expressed by Winternitz in his *Geschichte*, Vol. I p. 398, is hardly justified. This scepticism is justified only in so far as a critical text of the epic is yet to be had. But if it be intended to express a distrust of the Mahābhārata text as such, or a hopelessness about anything being genuine about the Mahābhārata, one may rightly demur.—Turning to the Virāṭaparvan finally, and relying on the antiquity and authenticity of the Parvasaṁgraha, as evidenced by Kumārila's acquaintance with it, we may say that, its text as is preserved in F, A and M, and as is given in this edition is, probably as old as the fourth century A. D. at least.

Before leaving this part of our remarks here for the consideration of Sanskrit scholars, it may only be added that the Virāṭaparvan is not the only Parvan, whose study justifies great hopes about the Mahābhārata text question being satisfactorily solved. The results of a preliminary investigation of the Sabhāparvan were put before Sanskritists two years ago, (*Annals of the Bhandarkar Institute* Vol. II, p. 184 ff.), and from what I have been observing of the text of the other parts of the epic, in the course of our daily work at the Institute, I can safely venture to hope that we are not far from possessing as satisfactory and as genuine a text of the epic as is possible for us to have.

* * *

It now remains to add a few other concluding remarks. The remarks in this part of the Introduction apply primarily to F, and then to A and M. The last is a recently executed copy (compare above, p. VI) and as such it contains the interpolated passages in our Adhyāyas 14, 49 etc. A is an independent copy of the same class of MSS from which F was copied; but that F and A were not copied from the same MS is proved by the lacuna in A of 12 śloka which occurs after 4.29. F however has no lacuna. Compare also the Appendix to Adhyāya 63, where it will be seen that A

has some additional verses which F has not. A is also subjected to much revision and addition; compare p. IV before. But that FAM belong to the same group may be seen from the fact that they have the same arrangement and subject matter in our Adhyāya thirteen. (Compare the note at the beginning of that Adhyāya). FA therefore become the oldest representative of the text, and M corroborates them at places. The group of MSS next in importance is KL. The third group is the one to which D and H belong, though they contain certain traces of the Southern Recension. The fourth group would be of CGN, and to the text of this group, the text of Edn¹ and Edn² most approaches. This last group may perhaps be designated Nilakantha-text. These four groups may be designated N¹, N² etc. in the descending order of the type of the text preserved in them (compare Annals, Vol. II, p. 174f.). It may not be a groundless supposition to hold that Nilakantha's commentary has very probably perpetuated—at least on this side of India, the class of text, which he commented upon. This text, unfortunately, happens to be of a very inferior kind, as has been said above (p. XII).

* ~ *

We may now proceed to consider the relation of our text with that of the Southern Recension. This is indeed a very difficult task, more especially as the number of the MSS of the Southern Recension on which to base our conclusions is small. Besides this, the Vnātaparvan is one of those parts of the Mahabhārata which has been so very much added to in the Southern Recension, that the Parvan has the appearance of being very nearly transformed in that Recension. Indeed the Sabhāparvan is the only other part which is so very much inflated there. But the major addition in that Parvan is of one whole incident, extending over twenty Adhyāyas, describing the greatness and the various incarnations of Kṛṣṇa. This addition of twenty Adhyāyas *en bloc* is wanting in the Northern Recension (compare for this, Sir R G. Bhandarkar, *Vaiṣṇavism* etc in Bühler's *Grundriss*, p. 36, footnote) with the result that the text of the Sabhāparvan as such is not gene-

rally speaking as much altered as that of the Virāṭaparvan. Here, we stumble very often on additions made after almost every alternate śloka. Thus, compare the additions made in the Southern Recension to the contents of our Adhyāya 63 (Appendix, p. 256ff.); adhyāya 67 (Appendix, p. 279 ff.); Adhyāya 21 (Appendix, p. 115 ff.); Adhyāya 24 (Appendix, p. 128 ff.). One of thereasons of this persistent dallying with the text seems to be the extreme popularity of the Virāṭaparvan. Its contents are diverse. Orthodox sentiment which demands a happy or auspicious ending for a work, is gratified at the marriage of the Virāṭa princess with Arjuna's son. The thirteen years' exile of the Pāṇḍavas is terminated here. Our Parvan contains, besides narrative and epic matter, love-scene (between Draupadī and Kīcaka), description of battles, of jousts etc.; and it is probably because of this, that it has suffered so much at the hands of epic reciters and expositors. The additions in the Southern Recension are also evidently caused by the desire of lengthening out some much-liked or impressive scene. We may, as an example of the latter, take up the sixth Adhyāya. The Northern Recension finishes the narration of Yudhiṣṭhira's entry into the Virāṭa Court in 17 ślokas, but the Southern Recension has lengthened the scene to 50 ślokas, or excluding those which are omitted there, to 41 ślokas. A study of the verses interpolated here in the Southern Recension would well bring to light the nature and motive of the interpolated verses (appendix p. 45 ff.). The first verse says that the brothers crossed the river Jānhavī. But in 5. 1, 2 they are already spoken of as having crossed the Yamunā, where however the Southern Recension has a slightly different version. Then it is said that Yudhiṣṭhira offered water etc. to his manes, to gods and to the Ṛṣis (2). The next six ślokas recapitulate in full the boon given to Yudhiṣṭhira by his father (Yama) and the circumstances under which it was given, thus alluding once more to the closing incidents of the Vanaparvan. Verse 9 says that he became a Brāhmaṇa, but in our text, the king concludes that Yudhiṣṭhira cannot be a Brāhmaṇa, but must be Lord of the earth or a Kṣatriya. (न च द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः । पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ॥).

The next group of additional ślokas App. p. 47. before verse 4, start describing the Virāṭa court as full of kings entering with loads of presents etc., and the surroundings of the palace, as crowded with horses, elephants etc. The next group lengthens out into nine ślokas the contents of our two ślokas, viz. 6 and 7. And it is therefore no great wonder that these two ślokas are marked, text for text, as wanting in the S. class, when, as a matter of fact, each line of these two ślokas is worked over into one śloka. Thus:—

Text.	Southern Recension.
नचाक्ष दासा न रथो न कुण्डले ॥	न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरः । न द्यौष्णरश्म्यावरणं समुच्छ्रितम् ॥ न कुण्डलं नाङ्गदमस्य न स्रजः । विविज्रिताङ्गश्च रथश्चतुर्गुणः ॥
.....
समीपतो धाजति चायमिन्द्रवत् ।	अभ्यागतोऽस्माननर्लकृतोऽपि सत् । विरोपते मानुरिषाविरोदिनः ॥

Verses 6 and 7*ab* lengthen out the idea of text 7*ab*. Ślokas 7 ff. are interesting in as much they show, how lines and ideas occurring elsewhere are here worked into the description. Thus śloka 7*cd* on page 48 (Appendix) reflects वारणयूथोपवनः of text 10. 5*b*. Appendix 8*a* on p. 48 reflects text 7. 5*d*. Verses 10 to 16 (pp. 48, 49 of the Appendix) add an ad interim description of how Yudhiṣṭhira approached and how his arrival affected the audience, of which there is not any reference in the corresponding N. text, beyond the simple statement:—

वितर्कयामास च तं नरर्षभः ।
युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटममकीत् ।

To take one more instance only: what the text says in one śloka (viz. in śloka 11) is lengthened over into thirteen ślokas in the Southern Recension (ślokas marked 17 and ff. on page 49 f. of the Appendix.).

It would take very much space—and perhaps it may not be necessary also, to discuss the nature and object of all

these and other similar additional passages in the Southern Recension. But some of the instances given above would bear out the truth of what has been said above about "the original nucleus of the text having been practically swept away in the Southern Recension under the force of such interpolations" (above, p. XVII, bottom.)

It will readily be perceived that the lines, or ślokas or passages of a text, which are to be found in one of its Recensions only, i. e., only in one group of documentary evidence of a particular type, cannot be regarded as being a part of the original text, but are very probably later additions, unless it can be shewn convincingly that the passages under discussion were omitted in the other Recension, from some definite motive or through clerical mistakes.—The additional ślokas in the Southern Recension generally stand in contrast with similar ślokas in the Northern Recension, both as regards their number and contents. It has already been stated that the extent of the Virāṭaparvan in the SK is 3494, and if we exclude from this number those ślokas which are evidently included in SK from the Northern editions, and the number of which is 222 (the Northern editions containing this much number over the present text) the Southern Recension may, roughly speaking, be said to have 3272 ślokas for the Virāṭaparvan, i. e., 1222 over and above the present text and the Parvasamgraha enumeration. All these ślokas strictly speaking, are therefore later additions.

We have now to consider the question of ślokas or verses which are present in one recension only, i. e., without being textually found in the other recensions, from a different point of view. If the occurrence of a given śloka in all its recensions be necessary before the śloka can be held as genuine, then—so it may be argued—those ślokas of our text which are found as wanting or omitted in the Southern Recension, have no right to be looked upon as genuine, that is, as forming part of the original text of the Mahābhārata. A reference to the Concordance printed at the end of the volume will show that the number of the lines of the text given in the present volume, which are thus wanting in the

Southern Recension is 642, i. e. approximately 321 ślokas. Compared with 2050 (the number of our text and of the Parvasamgraha enumeration) the percentage of verses not found in the Southern Recension is just a little more than fifteen per cent. The total figure given above includes three Adhyāyas which, from the point of view of their subject matter, are to be regarded as present in the Southern Recension, but being worded differently, are held as wanting in that Recension. These Adhyāyas are the thirty-eighth, fiftieth, and fifty-first in our text (Compare the note on the fiftieth Adhyāya, Text, p 382, those on Adhyāyas 38 and 51, Notes, p 102 and 128 respectively) The total number of the Ślokas of these three Adhyāyas in our text is 57—This phenomenon of the text being different at the places concerned, the subject-matter, however being the same (e g the gathering of the gods to witness the combat) cannot unfortunately be explained satisfactorily in the present stage of our knowledge—To proceed with the enumeration of the ślokas wanting in the Southern Recension, it has to be mentioned that the above figure includes also those lines or ślokas which we have reason to regard as recast or worked over in the Southern Recension, such as for instance we saw to be the case with the text of the sixth Adhyāya. Then again, there are found certain passages which seem to have been expurgated from the Southern Recension. Such passages are primarily those dealing with the duel between Bhīma and Jīmūta (Adhyāya 13), and the brutal treatment meted out to the Trigarta King, Suśarman by Bhīma (Adhyāya 31), and the same hero's fight with Kīcaka (Adhyāya 21) In all these cases, it seems evident that the Southern Recension has expurgated all traces of brutality which can be attributed to the Pāṇḍava hero—For such expurgations, one may compare what Gilbert Murray says about expurgations in Homer (*Rise of the Greek Epic*, p 117ff) The percentage of omissions therefore would thus be slightly decreased, more especially, if those lines which are likely to have been wiped out in the process of adding up to the text be taken into consideration In any case, however, the ślokas of the present text which are not to be found in the

Southern Recension, i. e., which are not common to the two Recensions, are not more than fifteen per cent of the entire text of this Parvan. The sequence of the text is generally speaking the same, except for that of the Adhyāyas dealing with the battle portion in the Parvan, and to a lesser degree, the part describing the entry of the Pāṇḍavas in the Virātā Court. Reference has been made to these divergences in the sequence of the Adhyāyas in the course of our notes (p. 27 ff. and 124 ff.)

Jacobi has in his standard work on the Rāmāyana (1893, p. 3 ff) compared the Bengālī and the Bombay versions of the Rāmāyana, and, from a comparison of the text of a specific part of the Rāmāyana in these two recensions, has found that "approximately, one-third of the verses in each recension are without any correspondence or resemblance in the other recension." The percentage of the verses of our Northern Recension (which it need now hardly be added, seems the most genuine of all the available recensions of the Mahābhārata) which have not any resemblance in the Southern Recension is, as we saw just now, not more than fifteen percent, and, if we understand the word resemblance in a wider sense, this percentage is likely to be lowered still. Jacobi has also offered certain valuable considerations on the origin of the different Recensions of the Rāmāyana. Relying mainly on the change in the sequence of the ślokas, he holds it as probable that the Bengālī and the Bombay Recensions of that epic are the "written designs (products), independent of each other, of an essentially orally transmitted text." In the case of the Mahābhārata, the working over of the same theme in different language in the two Recensions may perhaps justify the assumption made by the present writer that "this divergence may possibly be connected with the Mahābhārata text as such being fixed in the two Recensions separately after the (Mahā) Bhārata had extended to the South, and had been current both in the North and South, and was receiving incidents and descriptions in both places, or in each Recension, according to its peculiar development and style, with the result that these

new incidents came to be worded differently in the two Recensions" (Notes p. 103).

So much then with regard to the relation of the present text with the Southern Recension. The Concordance will also reveal that in the present text, there are included eleven lines in all which are not to be found in the current Nāgarī editions, and a few of them in the Southern Recension too. These lines are the following:—

- 2.20b मलचर्यते युक्तः सवशिष्यनोऽभवत् । found in AFHLM and S. cl.
 13.5b अथ मृतेन नं मल योषयामास मत्स्यत् । } found in AFM only.
 13.6a कीचकोऽपि यदा मर्त्तं न विशेषयते वदन् । }
 16.24a धर्मवैतसिहो नूनमधर्ममपि पूजयेत् । found in AEF GK M.
 20 4b नागो विन्मिवाकम्प न चेद्राजा न्यवारयन् । found in AFM only.
 59.49 तनः पार्थोऽग्निसकारां ज्वलमानमिवोरगम् । } found in AFM only.
 निचक्षान लब्ध्वापि मीप्सव्य शरमुत्तमम् ॥ }
 60.5 न तेन वाणेन हनन्तरस्वी । दुर्घोषेनोद्गतमनुवेगः ॥ } found in all
 भरातुपादाय विषमिहल्यान् । विष्वाऽ राजानमदीनसन्तः ॥ } except Edns;
 found in S. cl.
 63.16b दिष्टा ते जीवन्ति नुतः श्रूयते पार्थिवर्म । found in all except Edns;
 found in S. cl.

64.14b यः समुद्र इवाहोम्यः कालमिषिब दुःसहः । found in ABDEFHKL MN.

Most of the lines are thus newly admitted into the text, because they occur in AFM, whose reliability has been demonstrated, and also in other MSS, and, as said above, some of these lines are already found in the Southern Recension also. In the case of a few of these lines it can be said that they were very possibly blurred away in other MSS, because they contained some very violent statements. This is strikingly the case with our 59.49. Here it can be said that this śloka was passed over in other MSS, because it says of Arjuna that he aimed an arrow against the forehead of Bhīṣma—rather a startling statement. On the other hand, it would be difficult to prove that this śloka was inserted with any particular motive in these MSS. These considerations are further strengthened by the general reliability of these Manuscripts, as said just now.

The relation of our present text to that of the Nāgarī editions has already been alluded to, and for some time at least, I must leave it to justify itself, trusting that any deficiencies in it, or those other points which I may not have made explicit enough either here or in the other parts of the volume, will be duly brought to the surface by other scholars, who may be induced to bestow some of their serious attention on the Virāṭaparvan. Of this, one need not at all despair, looking to the inherent attraction which the Mahābhārata possesses for all.

VI.

There now remains the very pleasant work of acknowledging my indebtedness to others in the preparation of this volume. Foremost among such obligations is what I owe to those authors whose works I have constantly drawn upon. That monumental work, the Petrograd Wörterbuch has been my unfailing guide and constant companion. A reference to the Notes will show how much I have drawn upon that work, all those Notes which are marked with, or contain in their body "PW" being based on that great Lexicon. By its side stands an equally important but older writer. Amarasimha, the recognised Prince of Indian lexicographers. Other works consulted by me are all duly acknowledged in the course of the Notes.

It is with the greatest pleasure that I put on record the loyal help rendered to me by the staff of the Mahābhārata Department. When every member of the staff so willingly co-operated—and I am sure would ever so co-operate—it may look invidious to mention names; but I owe a special debt of service to Mr. S. N. Tadpatrikar, B. A., the Head Assistant in the Department, to Mr. Bhilavadikar Shastri, to Mr. Bhide and to Mr. Phadke: most of them considerably lightened my work of reading some of the proofs in the latter stages of the volume, and all rendered help in ways too numerous to mention. All of these and the rest, I know, have never spared themselves, and I take this opportunity of publicly acknowledging their ungrudging help and sincere co-operation.

Prof. Bapat of the Ferguson College was kind enough to read a proof of supplement I, and Prof. V. G. Paranjpe of the same college similarly read a proof of the Introduction. I am very much indebted to both of them for the friendly assistance they thus rendered.

Great thanks are also due to Messrs Patvardhan and Bal, the Managers of the Aryabhushan Press, and to their staff. Along with others, they also recognise that at places, the typographical and mechanical get-up of the volume is not as perfect as would be desired, but despite these blemishes, it redounds to the efficiency of the Press and its staff, that a volume of about eleven hundred pages should be printed in about six months. The sight of the list of "corrections and additions" given at the end of the volume is as much painful to the authorities of the Press as it is to me personally, and as, in fact, it would be to many others. Of course, I share my blame for it, and the Press also has to bear the part that naturally falls to its lot.

*

Two or three things of much significance have occurred since I undertook to write this Introduction, one of them, unfortunately, being of an extremely grievous import. This last is the death of Prof. P. D. Gune. To me, personally, his loss is irreparable, and, as it appears, no less irreparable would be his loss to the Mahābhārata cause of the Institute.

Prof. Winternitz of the Prague University has been in India, and what is more important, almost the first thing he did after he landed, was to come over to Poona to see the Institute's work on the Mahābhārata Edition. Prof. Macdonell of Oxford too had been in India, and it was a disappointment to learn that it was impossible for him to visit this part of the country. It is to be hoped that the combined effect of the personal knowledge acquired by Professors Thomas, Levi and Winternitz about the Institute's work on the Mahābhārata, will be to solve satisfactorily the question of the combination of the two works on the

Mahābhārata edition, one conducted in India by the Bhandarkar Institute, and, the other in Europe by the International Association of Academies.

“ “ “

My own efforts over this volume I respectfully dedicate to Sir R. G. Bhandarkar and Shrimant Bhavanrao Shrinivasrao alias Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Chief of Aundh the fountain heads of inspiration and generosity.

Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona City,
12th January 1923. }

N. B. UTGIKAR.

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS.

BY

BĀLASAHEB PANT PRATINIDHI, M A

Chief of Aundh

In my article on "The Lines to be followed in drawing the pictures for the Mahābhārata Edition" read at the Bhandarkar Institute on the 23rd July 1921, and published in the Annals of the Institute, Vol III. p 1 ff, I have given detailed reasons, as to why I follow the sculpture in Sanchi and Bharhut for the dresses, ornaments etc of the males, females, horses, elephants and other animals, for my pictures for the new edition of the Mahābhārata

As the oldest Aryan paintings available are only to be found in the Ajanta caves, I have decided to follow for the Mahābhārata pictures, the colours, mode of outline and shading etc of Ajanta, though correct anatomy and perspective will be drawn

The paintings in the Ajanta caves seem to be the mother of almost all the old Schools of painting in India. I have at present with me, several paintings of six or seven different schools in India —

(1) The Himalayan School several paintings depicting the story of Saptasatī (सप्तसती) by a Gadhaveal artist

(2) Best Moghul art from the brush of a well-known artist named Bhīmaro. All these are master-pieces of the mixture of Indian and Persian art

(3) Very old Jayapur paintings of several scenes in the early life of Śrī Kṛṣṇa

(4) Medieval Jayapur Art The story of Saptasatī (सप्तसती) written and illustrated

(5) Modern Jayapur paintings 36 Rāgini pictures

(6) Mahārāshtra Art Some paintings from the brush of the artist called Damu Chitani at the Darbar of the Raja of Satara, some also by Bandoba Chitani at the Darbar of the Pant Pratīnidhi

(7) Bijapur Art Several portraits of Sadhus and other historical personages from Bijapur, Delhi and Mahārāshtra.

If we look at all these different styles and schools very carefully, we can very easily mark that all are derived from the same parents. - Again if we compare them all to Ajanta pictures (I have seen Ajanta personally, and have coloured copies in my possession), we can see that they are either improvements or otherwise on the Ajanta style.

This shows how we have stuck to our own art through so many centuries and so many changes. There is a mixture as I have said above, of Persian art in the paintings of the best Moghul period; yet the brush, the outline and the general mode of work is the same. Therefore, I wish to work the Mahābhārata pictures, taking Ajanta to be the basis for the mode of manipulations.

There is in the paintings of all these schools a thin outline first and slight shading, near the outline, of the colour made by mixing red and black, to show roundness of the body. Generally this shading is given on both sides of the body, and no attempt is made to show the throw of light from one side, as is done in some modern pictures. In the faces in Ajanta much more shading is used.

In the Mahābhārata pictures therefore, we shall follow the Ajanta style, and use as much light-shading, as we see in the best Moghul, Jayapur and Mahārāshṭra art. However, sometimes when the effect of light from fire or the sun is to be shown, we shall have the shading on one side only.

I wish to illustrate the Mahābhārata artistically; and at the same time, wish to catch the spirit of the poem. I do not share the idea of some new schools, which while preferring to catch the spirit of a poem or a mythological subject, purposely neglect the realistic representation, as regards anatomy and perspective.

The heroes in the Mahābhārata were all men, and they acted like men. They had good qualities as well as many faults; and therefore, we must paint them as men, and as described in the text of the Mahābhārata, like figures as we see sculptured in Sanchi and other places, and as painted in Ajanta, or other Indian Schools, which, as I have shown above, have been faithfully following Ajanta,

The female dress in my Mahābhārata-pictures will consist of a lower garment with loose flowing folds; a covering for the upper body running from below the right arm-pit, across the breast and thrown on the back; the two ends of this garment (ओटणी) let loose downwards across the arms; also a plentitude of ornaments, exactly as are depicted sculptured in Sanchi and Bharhut.

The male figures, except when specially mentioned to be wearing an armour (कवच) or any other dress, will on almost all occasions, be mostly dressed in two garments; one lower and the other upper (उत्तरीय) as we wear at present. The ūṣṇīṣa (उष्णीष) will be very often the head dress, unless particularly mentioned otherwise in the text, when we shall have the crown (mukuta मुकुट). The male ornaments will be pictured as sculptured in Sanchi and Bharhut.

Horses, chariots, elephants and other animals and figures will be painted according to this old art.

The second basis, which we shall have for representing all things in our illustrations will be the description given in the text of the Mahābhārata. We shall try to follow this as exactly as possible; for instance, if the heroes are described to be ? इवमप्रतिमस्त्वन्मो महाबलौ (whose deltoides were like those of bulls, whose breast was expanded, and who were very powerful) we shall paint them very big, muscular and powerful, and not thin, emaciated, and consumptive as is done by many modern artists, who give such latter class of figures, the names of Arjuna, Kṛṣṇa or Karna.

We have been hunting the Mahābhārata for the description of all the chief personages, as regards their body, features, colour, mode and colour of dress, particular ornaments, arms and missiles if any, their vehicles, chariots, horses, elephants etc so that our pictures, though imaginary, will represent every person as he or she is described in the text itself. We shall try also to give such expression and contour to a particular person, as it should be, according to his character described in the Mahābhārata.

I shall give only one instance here as to how we want to follow the text in painting persons and their belongings.

Śrī Kṛṣṇa is described (the references, except in the case of Virāṭa, are according to the Kumbhakonum edition) as follows:—

काकपक्षधरः श्रीमान् श्यामः पद्मनिभेक्षणः ।

.....पीताम्बरधरो युवा । (II. 53.2,3)

जयाह् वीनोत्तमलेखमाट्टम् ।

बाह्वोर्हेरिं श्यायत्पनिषादुः ॥ (VI. 59. 98)

पीतकैशोयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः । (V. 106. 59, 95.26.)

कीस्तुभं मणिमात्रध्व धिया परमया ज्वलन् ॥

Kṛṣṇa therefore will be painted with blue colour for the body, with two hands only, and always having yellow garments and having the होस्तुभमणि round his neck. His missiles are referred to V. 82. 12 :—

रथे आरेप्यतां संखश्चक्रं च गदया सह ॥ १२ ॥

His chariot is described in V. 94, 12 ff:

बाजिभिः शैट्यमुदीवमेघपुष्पवराहकैः

शैट्यस्तु शुक्रपत्राभः सुदीवः त्रिशुक्रप्रभः

मेघपुष्पो मेघवर्णः पादुरस्तु बलाहकः

पृष्ठवाहो रथरयास्ता मेघपुष्पबलाहको

दक्षिणं चावहत् शैट्यः सुदीवः संप्रतो बहन्

वेननेयः स्थितस्तस्यां प्रथारुरशिव स्फुशन् ॥ १६ ॥

Compare also Virāṭaparvan, 40. 43 ff.

It had four horses which were yoked abreast; the yoke on the back of Meghapuspa and Balāhaka (the black and the white), the blue on the right, and the red on the left of these. The mark of an eagle was on the banner.

Thus the text will be followed wherever possible for all details, the Sanchi sculpture, for the mode of dress and ornaments, and Ajanta for the manner of colouring.

The three illustrations accompanying this tentative edition will show in what manner we shall work.

I have to express my sincere and great thanks to S. B. Sahasrabuddhe, Esq. B. A., for having prepared with great labour the blocks of the Illustrations, and printed them at his Press, so successfully.

AUNDH,
10th February 1923. }

B. S. PANT,
Chief of Aundh.

॥ अथ विराटपर्व ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।

अज्ञातवासमुपिता दुर्योधनभ्राताः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।

अज्ञातवाममुपितास्तच्छुणुष्व नराधिप ॥ २ ॥

तथा तु स धर्षोल्लुब्धा धर्माद्धर्मभृतां वरः ।

गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत् ॥ ३ ॥

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।

अरणीसहितं मन्यं ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ४ ॥

1 a M ^०भवने for ^०नगर । II वैरा^० । H पूर्व पितामहा ।

b DL ^०वासमवसन् । H अन्वेषमाणमुपिता । The first folio of F containing text corresponding to our vv 1-16 c of this Adh is missing and that of A is substituted (A²)

2 a C ^०भवने । II पूर्व पिता^० । DK omit this verse added in M marginal ly by subsequent hand being originally omitted through Haplography

3 a Ldn² CEMN न त । G M तत for तथा । Ldn² HLM धर्मा for धमात् ।

b A² ब्राह्मणेभ्यो अ^० D omits this v.

4 b M ^०सहित । Ldn² A²BCEGKL तस्मै, H सर्व । H न्यवेदयेत् । D omits this V

2 b Sk तापद्रव्यानि तच्छुण । S MSS omit this verse vv 2 to 6 wanting in SA¹

3 a Sk, SG, SL, स तात् for तु स । S cl धुमराजो वापहर् for धमाद्रम^० ।

l SL, SL, SA, हाचख्यौ । SK, SF, SG, SL, वृत्तमाप्न for सर्वमेवतत् ।

4 a SK, SG, SL, च for त ।

b S cl, भाण्डव for मन्यम् ।

ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।

संनिमन्त्र्यानुजान्सर्वान्मध्यमं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

द्वादशैतानि वर्षाणि स्वराष्ट्रात्प्रोषिता वयम् ।

त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रः परमदुर्वसः ॥ ६ ॥

तत्र कौन्तेय त्वरितो वासमर्जुन रोचय ।

संवत्सरमिमं यत्र वसामोऽविदिताः परैः ॥ ७ ॥

5 n A² महाप्रलः । A begins its fol 2a thus :—जीव धन्विना । नकुलः सह
वासं समभिर्मन्त्रये । ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यमं वाक्यमब्रवीत् । and omitting
our v. 6, goes on regularly with v. 7.

b Edns CKL सन्निवर्त्या⁰ GN सन्निरुप्या⁰ M सन्निवृत्त्या⁰ । H भातृन् रुष्णा
च संनिवृत्त्य for संनिमन्त्र्य &c. । All MSS and Edns (including A²) इति
होवाच भारत for मध्यमं &c. । D omits this verse.

6 a Edns CDGHKLMN श्रेयानि । Edns C राज्याद्विप्रोषिताः । A² श्रेयिता⁰ ।
DGHKLM गच्छाद्विप्रो⁰ । A omits this v.

b Edns CG कृच्छ्रात् । D reads as :—त्रयोदशमिमं वर्षं कृच्छ्रं तद्विहायर्जुन ।
H reads as त्रयोदशमनुषासं कृच्छ्रोसौ मम दुर्वसः ।

7 n Edns BCDEGKLMN स साधु कौन्तेय इतो । A² ससाधु कौन्तेय इमं for
तत्र कौन्तेय⁰ । H तस्मात् for तत्र । D चेव K वद before कौन्तेय and omit
स्वरितो ।

b Edns CL वसेमा⁰ GMN वन्यामो⁰ । K वयं L स्वयं for परैः । BE यत्रेमा-
वसतीः सर्वा । H तत्र M तात for यत्र । D विहरामो निरामयाः । D inter-
changes a and b.

E a SK, SG, ST, SL, कुर्वाणुषो दृढमनः ।

b S. cl. ममादृयानुजान् । S. cl. इति होवाच भारत ।

n a S. cl. श्रेयानि । SK, ST, राज्याद्विप्रो⁰ । SG राज्याद्विप्रो SL, SA गच्छाद्विप्रो⁰ ।

b SK कृच्छ्रात् । SG, ST, SL, SA, omit b.

7 a SK स साधु कौन्तेय इतो । SG, ST, SL, SA, omit a.

b Omitted in S. cl.

अर्जुन उवाच ।

तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो जनानां भरतर्षभ ॥ ८ ॥
किंतु वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किञ्चित्स्म रोचय ॥ ९ ॥
सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परतः कुरून् ।
पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटञ्चराः ॥ १० ॥
दशार्णा नवराष्ट्रं च मल्लाः शाल्वा युगंधराः ।
कुन्तिराष्ट्रं च विस्तीर्णं सौराष्ट्रावन्तयस्तथा ॥ ११ ॥

8 a K धर्मस्यैव महात्मनः ।

b H अल्प-या for अज्ञाता । Edns BCEGHKMN नराणां for जनानां ।
Edns C नान सशयः for भरतर्षभ । D interchanges a and b.

9 a Edn² C तत्र BEH यानि for किंतु । BE व पु^० H वासार्थं for वासाय ।

b D तेषु L केषां for तेषां । L किञ्चित् ।

10 a A पुण्या for रम्या । Edns BCLGHLMN परितः ।

b H पांचाला^० M पचाला^० H श्वेव for श्वेदि^० । H शाल्वा वेदेहमान्तिकाः M सूर-
सेनाः पटञ्चराः ।

11 a D दशार्णानां च M दशार्णे नव । Edns CLGN नवराष्ट्राश्च । D सिंधुमत्स्याः स-
कोशलः M सिंधुमद्राश्च कोशलः K शाल्वाः पाका युगंधराः ।

b C कुता^० । G ०राज्य । Edns C निपुलं । BELMN सु for च । L सौराष्ट्रा^० ।
Verse omitted in H.

* 8 b S. cl. नराणां for जनानाम् ।

9 a S. cl. यानि राष्ट्राणि वासाय । SA यानि च for कानिचित् ।

b SK, SL, किञ्चित् SG किञ्चिद्^० ST किञ्चन SA किञ्चित्^० ।

10 a SK, SG, रम्या जनपदाः सन्ति । SK, SG, SL, SA, बह्वन्तभितः ST बहवः परितः ।

b SK, SG, SL, ०श्वेव ST ०श्वेव । SG माल्या^० । S cl. शाल्व वेदेह मान्तिकाः ।
(SG सांठा^० SL सान्वा^० ।)

11 a, b ST reads b only as:— कुन्तिराष्ट्रं सुविस्तीर्णं सौराष्ट्रावन्तयस्तथा । SK, SG,
SL, SA, omit this verse.

एतेषां कतमो राजान्निवासस्तव रोचते ।

यत्र वत्स्यामहे गूढाः संवत्सरमिमं वयम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।

अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ १३ ॥

अवश्यमेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।

संमन्त्र्य सहितैः सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयम् ॥ १४ ॥

मात्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पाण्डवान् ।

धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सुमहायशाः ॥ १५ ॥

12 a GK तेषां तु for एतेषां । DM कतमे राष्ट्रे । N निर्वासः ।

b Edns CD राजन् for गूढाः । BE वत्स्यामो तव राजेन्द्र GHIN वत्स्यामो यत्र राजेन्द्र KL वत्सामो यत्र राजेन्द्र । B य यत् for वयम् ।

13 a Edns C श्रुत⁰ for एव⁰ BE धर्म⁰ for यथा ।

14 a Edns AC अवश्यं त्वेव L श्य चेव BE श्य गुप्त⁰ । D किंतु धर्मं सुखद्वयं । A सामर्थ्यं for वासार्थं । L सुसन्निद्धि for रमणीयं । BE शुभं M पुरं for सुखं । HL सुखं शिवं K शुभ शिव ।

b BE समग्र H तन्मन्त्र्य । HM वास्तव्य⁰ । K द्रष्टव्य⁰ । Edns ABCDEG कुतोभयैः ।

15 a H मात्स्यो । Edns C भिरकोऽथ । H महाभौम इति श्रुतः ।

b BEK महाधनः DLN महायशः for धर्म⁰ । Edns सततप्रियाः । H वृद्धसंसृज्य समतः ।

12 a S. cl. कत (थ SG) मस्मिजनपदे महाराज निवत्स्यसि ।

b omitted in SG, ST, SA, and SK, SL read :—माविषादे मनः कार्यं (SL कुर्याः) राज्यधरा इति कचित् ।

13 a SA एवमेव महाबाहो ।

b SK, SG, ST, SA², SL, सत्त्वैतन्न । SA¹ सत्त्वैः ।

14 a SK, SA², अवश्य त्वेव SG अवश्य च निवासाथ SA श्य चेव । SG, ST, SL, सुखं शिवम् ।

b SL सचिवे. for सहितैः । S. cl. द्रष्टव्य for वस्तव्य ।

15 a S. cl. मात्स्यो । SK भिरकोऽथ SG, ST, सार्वभौमश्च विद्युतः । SL महाभौम इति श्रुतः SA महाभौमश्च न श्रुतः ।

b SG, SA¹ दानशीलो SA² SL राजशीलो । SG, SA, वृद्धः सत्सुच संमतः । SK, ST वृद्धः सत्सुचि संमतः SL वृद्धश्च सत्सु संमतः ।

विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।

कुर्वाणाम्त्वस्य कर्माणि विचरिष्याम भारत ॥ १६ ॥

यानि यानि च कर्माणि तस्य शक्यामहे वयम् ।

कर्तुं यो यत्स तत्कर्म ब्रवीतु कुरुनन्दनाः ॥ १७ ॥

पाण्डव उवाच ।

नरदेव कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यसि ।

विराटनृपतेः साधो रंस्यसे केन कर्मणा ॥ १८ ॥

१ BE तत्र for तात ।

b Edns BCDGHIKLN कुर्वन्तस्य । M' कुर्वाणस्तस्य । Edns BEDEFGH LMN विहरि° K विहरिष्यामोऽ ।

१ DG तानि for तस्य । Edns CDEIGHN वक्ष्यामहे, AFKL शिक्ष्यामहे, M शिक्ष्यामहे ।

b Edns C नामाद्य मत्स्यम् B कर्तुं योग्य. स यत् D °यो यस्य L' योग्य च यत् G योग्या स्म यत् H यो यत् शक्नोति K योग्य भवेत् L² कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि M यन्उक्ष्यते कर्म । Edns C प्रवृत् BIA² कुर्वन् G ब्रवीष्य K ब्रवीत् । H पाण्डुनन्दना ।

8 a Edns BCDEGHIKLN अर्जुन उवाच A पांडवा ऊचुः । Idns BC तस्य राष्ट्रे कर्म N तात राष्ट्रं कर्म D कर्म तस्य गृहे G कर्म राज्ये तस्य K कर्म गृहे तस्य । H तस्य राष्ट्रे त्व विचरि° । BFLM करिष्यसि ।

b Edns CD °नगरे for नृपतेः । N निगते । BL° नृपति सत्त्व । Ldn¹ GN वेत्स्यसे K वेत्स्यते for रस्यसे ।

16 a SK, SG, SL, मासान्द्वादश सन्नितां SA¹ मामान्द्वादशसन्नितां SL, SA² मासान्द्वादशसन्नितां for सत्त्वर &c ।

b S cl कुर्वन्तस्य । SK वमामो यदि रोचते SG वमामनि तिरोचये ST, SL, SA, वसामेताह रोचये (ते ST) for विचरि° &c ।

17 a SA याताह for यानि च । SA तानि for तस्य । SG, ST, शिक्ष्यामहे SA¹ वक्ष्यामहे ।

b SG तत्कथ्य for तत्कर्म । ST यच्च तत्तत्र । ST reads - मत्स्यराजातिक्तेनप । विराटनगरे तात । between कम and ब्रानु । SK, SG, ST, SA, °नदन । SL °नदन ।

18 a S cl अर्जुन उवाच । SA¹ जनदेव । ST तस्य राज्ञः SA¹ मत्स्यराष्ट्रे । SA चरिष्यसि ।

b SA, SG, SL, मानुषेष्ट विराटस्य SK मनुजेष्ट विराटस्य ST मानवष्ट विराटस्य ।

मृदुर्वदान्यो धीमांश्च धार्मिकः सत्यसंगरः ।

राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करिष्यसि भारत ॥ १९ ॥

न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजन्वेद यथा जनः ।

स चेमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्माहं कुरुनन्दनाः ।

विराटं समनुप्राप्य राजानं पुरुषर्षभम् ॥ २१ ॥

a AF add अजुन उवाच before this v. Edns BCDEGHKLN ^{ही०} for धी० । Edns C विक्रमः for संगरः । B मन्त्र for सत्य० ।

b KL ^{मापदि०} H ^{मापदं} प्राप्य । Edns C क्लृष्टः BE क्लिप्तः for क्लिष्टः । Edns BCDEFGHK पांडव LN पांडवः for भारत । M omits this verse.

a Edns CDEGLN राजा F राज्ञो K राष्ट्रे for राजन् । H पापं मुनेपंधा for वेद &c. ।

b Edns BCDEGHKLN omit च । BE चरिष्यसि DFL ^० व्यति । M omits this verse.

a Edns BCDEGHKLN वे for अहं । M ^० नन्दन ।

b Edns ABCDEGKLN अनुसंप्राप्य । Edns BCDELN ^० वेभाः । K मनुज० H मत्स्यनन्दनं G मनुजर्षभाः ।

9 a SK, SG, ST, SL, ^{ही०} for धी० । SG धर्मवान् । S. cl. ^० विक्रमः for ^० संगरः ।

b S. cl. reads :—स राजंस्तपसा क्लिष्टः कथं तस्य करिष्यसि । (SA चरिष्यसि)

10 a SK, ST, राजन्मापमतेर्यथा SA राजन्मापजनोयथा SL राजा पापजनो यथा ।

b S. cl. omits च । SA¹ SG राजानं मत्स्यनन्दनम् । SA² कथं वातं करिष्यसि । S. cl. omits युधिष्ठिर उवाच ।

11 a SK, ST, शृणु त्वं SA² अहं तु for शृणुध्वम् । SK, SL, कर्म वे ST सर्व वे । SA² तन्मे कर्म निबोधत । SK, ST, ^० नन्दन ।

b SK मत्स्यनन्दनं, ST, SL, SA² मत्स्यनन्दनं । SA¹ and SG omit this verse.

सभास्नारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः
 कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेविनः ॥ २२ ॥
 वैदूर्याङ्काश्चनान्दान्तान्फलैर्ज्योतिरसैः सह ।
 रुष्णाक्षोल्लोहिताक्षाश्च निवन्स्यामि मनोरमान् ॥ २३ ॥
 विराटराजं रमयन्सामात्यं सह चान्ववैः ॥
 न चापि वेत्स्यते कश्चित्तौपयिष्ये च तं नृपम् ॥ २४ ॥
 आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ॥
 इति वक्ष्यामि नृपतिं यदि मामनुयोक्ष्यति ॥ २५ ॥

- 22 a H विराट्प्येति मे मति for तस्य राज्ञो महात्मन ।
 b C मिय' for द्विज । Edns ABCD) G^० V^० ड्रन A^२ ०देविन LM वादिन.
 K ०देविता H साधु वदता ।
- 23 a GHK वैदूर्या^० L वैदूर्यना^० । K वक्ष्यान् for दान्तान् । Edns BCEGKL
 ज्योती^० । H स्कन्दिना राजनानपि ।
 b BE रुष्णा लोहितवर्णाश्च । Edns L निवन्स्यामि AM निवन्त्या^० BC^२ EN
 विधास्या^० CDGH निवन्त्या^० K वनक्ति'य । M मनोरमान् ।
- 24 a Edns BCEI GKLMN ०गान्धर D सपुत्रोदर ।
 b Edns BCDLGKLN माय १' M न for अपि । L नोवयिष्यामि । v.
 omitted in H
- 25 b Edns CH राजान M नृपते for नृपति । Edns CG मां मानुषोऽप्यने H
 ०वन्त्यनि K सपति पश्यते K^२ D यदि द्रव्यनि मां मय L ०वोऽप्यने M ०दृजने ।

- 22 a S cl विराट्प्येति मे मति for तस्य &c
 b S cl युवाणोऽक्ष for द्विजो भूत्वा । S^१, S^२, S^३, S^४, साधुवेदिता । SG
 मयाक्ष साधुवेदिता ।
- 23 a S^१, SG, S^२, वैदूर्या^० । S^३, S^४, S^५, स्कन्दिना राजनानपि SG स्कन्दिना १
 मणापि S^४ स्कन्दिना मणापि ।
 b SG रुष्णा^० । SG, S^२, निवन्स्यामि ST विगन्स्यामे S^४ निवन्स्यामि SL
 निवन्स्यामि । SG मनोरमान् ।
- 24 S^१ MSS omit this verse.
- 25 b S cl साधु for नृपति । S^१, SG, S^२, S^३, S^४, ०वोऽप्यने । S^५ ०मनवेद्येति

इत्येतद्वः समाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन कर्मणा ॥ २६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिर-

कथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीमसेन उवाच ।

पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः ॥

उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १

सुपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ॥

कृतपूर्वा नयैरस्य भविष्यन्ति सुशिक्षितैः ॥ २ ॥

26 a Edns BCDEGKLMN मया^० for समा^० H प्रतिज्ञातं । H विचरि^०

b E विराटं । Edn¹ GN वत्स्यसे for रंस्यसे । Edns, O हेतुना^० for H-reads as :—भीमसेन कथं कर्म करोति तस्य करिष्यामि ।

* *

1 a AK सुदाप्यक्षो^० for पौरोगवो । Edns भारत for नामतः ।

2 a H सुपानमिन्द्र L सुपांस्तेस्य ।

b K^०कर्माणि A² F^०पूर्वाणि । Edns CLM मान्यस्य BEKN वेरस्य

चैवास्य A² F योनस्य H कृतकृत्याहि. ये हस्य । Edns BOEGK

व्यंजनानि for भविष्यन्ति । H सुशिक्षिताः । D reads सुपानस्य करिष्यामि ।

संजनयन्नहम् । omitting the intervening portion (vide 3 below).

26 a SK इत्येवं मे प्रतिज्ञातं । SG, SL इत्येतन्मप्रतिज्ञातं । ST, SA इत्येवं ममप्रतिज्ञातं ।

SK, ST, SL, SA, विचरि^० । Southern MSS finish their 2nd Adh. after 26 a.

b S. cl. reads for वृकोदर etc a verse :—वृकोदर विराटस्य बलीयान्दुर्बलीयसः ।
समीपे नगरे तस्य वत्स्यसे केन कर्मणा ॥ (SG नगरं SA तान for तस्य । SG
SL, SA रंस्यसे for वत्स्यसे)

* *

II. 1 a S. cl. सुदोहं बल्लो नाम्ना सुपाकरो नगाधिप । (SG, ST, नामा, ST, SA,
सुपाकरो, SA नियोधकः ।

b S. cl. रोचये for मे मतिः ।

2 a S. cl. सुपांश्चापि ।

b SK मान्यस्य । l. omitted in S. MSS । SK व्यंजनानि for भविष्यन्ति ।

तानप्यभिभाविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ।
 आहरिष्यामि दारूणां महतो निचयानपि ॥ ३ ॥
 तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ।
 अमानुषाणि कर्माणि कुर्वाणं तत्र भारत ॥ ४ ॥
 राज्ञस्तस्यापरे प्रेप्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् ।
 भक्ष्यान्नरसपाकानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥
 द्विषा वा बलिनो राजन्नृपभाश्च महाबलाः ।
 विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥

- 3 a Ldn² AHL तानप्य BE तानस्य for तानप्य^० ।
 b Edns CDIGKLN निचयान्महतोऽपि च H स्फुटितानां शतं शतम् for महतो-
 निचयानपि ।
 4 a Edns C यत् for तत् । II राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा for तत्प्रेक्ष्य &c. Ldms
 ACDFM राजा संयोज्यते स माम् II न मा परिभविष्यति L संयोज्यति महानसे
 for राजा प्रीतो &c.
 b Ldms CG कुर्वाणः BIN कुर्वाण L राजेन्द्र for कर्माणि । Ldms BCIJLN
 तानि कर्माणि भारत । L तानि for तत् । II omits b.
 5 a Ldn² FK ०क्ष्य परे Ldn¹ BCIJLN परि L पुरि M पर for अपरे । F प्रेक्ष्यः
 L प्रेक्ष्या M प्रेक्ष्या N प्रेक्ष्य for प्रेक्ष्याः । FM पर्यते for मंस्यन्ते । K तथा for
 यथा । M नृप for नृपम् ।
 b Edns BCDIEFGKLMN पाकानां for पाकानाम् । II omits v. 5.
 6 a FM च for वा । Ldms BCDEGMN वृषभाः L महिषाः । Edns BCDE-
 GKLN वा for च ।
 b BE वरैः for मया । ADF निग्रहीष्यामि । II reads वृषो वा महिषो वापि गजो वा
 पट्टिहायनः । सिंहो व्याघ्रो यदा चास्य यदीतयो न संशयः ।

- 3 a SG, SL, SA, omit this line. ST reads it elsewhere. (vide App.) SK तान्य^० ।
 b SK, SG, ST, SL, SA² पाटितानां शतं शतं SA¹ स्फुटितानां शतं शतं for
 महतो निचयानपि ।
 4 a S. cl.:—राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा न मां परिभविष्यति । (SA मा for माम्) S. cl.
 omits b.
 5 a and b omitted in S. cl.
 6 S. cl. read—वृषो वा महिषो वापि गजो वा पट्टिहायनः । सिंहो व्याघ्रो यदीतयो
 भविष्यति न संशयः ॥ (SA¹, SL, पट्टि^० SA², SL यदाचास्य for महि-
 स्यति । ST यथा for यदा SA¹ तान्य for चास्य ।) तान्मयादुपहृतान्ये गणा-
 विरहिणोऽप्यन्तः । यन्मदं यदीष्यामि मन्मदास्य पर्यतः ।

ये च केचिन्निरोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः ।

तानहं निहनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ॥ ७ ॥

न त्वेतान्युध्यमानान्चै हनिष्यामि कथंचन ।

तथैव तान्पातयेय यथा यास्यन्ति न क्षितिम् ॥ ८ ॥

आरात्रिकः सूपकर्ता गोविकर्ता नियोधकः ।

आसं युधिष्ठिरस्याथ इति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ९ ॥

7 a ADEFLM निरोत्स्यन्ति K न योक्षन्ति for निरोत्स्यन्ति । BEN समाजे भां KL समाजे च । C नियोजकाः । line omitted in H.

b Edn² हि निरोत्स्यामि । Edns BCFGHIKLN रतिं for प्रीतिम् । BEH राज्ञः for तस्य । H प्रवर्धयन् for विवर्धयन् ।

8 a FM यदि for न तु । DGH च for तु । C मुह्यमानानां D युद्धमनसः H युद्ध-मानोऽहं । K च for वे । H द्रक्ष्यामि यमसादनं for प्रीति &c.

b Edns¹ अथ तान् Edn² BCEFKLN तथेतान् H तानहं for तथैव तान् । Edns BCDEKLN पातयिष्यामि FGM पातयिष्येहं H निहनिष्यामि for पात-येय । Edns BCEGKLN क्षयं for क्षितिम् । H जीविष्यन्ति यथाश्रुताः for यथा यास्यन्ति &c.

9 a Edns BCEGHKN गोविकर्ता सूपकर्ता (H सूपकारो)

b Edns BCDEFGHKLMN अहं for अथ । H मानवान् for पृच्छतः ।

7 a S. cl. reads for a ये च तस्य महामहताः समरेष्वपराजिताः । (SL ये तस्य च)

b ST सर्वान् तान् । SK, SA रतिं राज्ञःप्रवर्तयन् SG रतिं राज्ञः प्रवर्धयन् SL रतिं राज्ञः प्रवर्धयन् ST राज्ञः प्रवर्धयन् for तस्य विवर्धयन् । order of VV. in S. cl.:—4 a, 7 (with intervening lines as per App.) 8, 9, 6, 5.

8 a S. cl. नचता⁰ । S. cl. युध्यमानोऽहं । S. cl. नयिष्ये यमसादनम् ।

b S. cl. reads—तथा तान्निहनिष्यामि जीविष्यन्ति यथाश्रुताः (ST नतन्निहनि⁰, SA² तथेता⁰ ।)

9 a SK, SG, SL, SA interchange सूपकर्ता for गोविकर्ता । ST गोविकर्ता । SA² नियोधकः ।

b S. cl. ⁰व्याह । SK, SG, SA, SL मानवान् ST राजानि for पृच्छतः ।

आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशांपते ।
इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

यमग्निर्ब्राह्मणोभूत्वा समागच्छन्तृणां वरम् ।
दिधिक्षुः स्वाण्डवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥
महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनंदनम् ।
सोऽयं किं कर्म कौन्तेयः करिष्यति धनंजयः ॥ १२ ॥
योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् ॥
विजित्वैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ १३ ॥

10 D omits *b*. H omits *a* and reads for *b* इत्येव च. प्रतिज्ञात विह^० ।
L finishes Adh. after this verse.

11 *a* H वरः ।

b Idns BCDLGN दिधिक्षुः । N दाशार्ह^० । I M सहित ।

12 *a* M महाबाहुः । D महासत्त्व महामतिम् for अजित &c. । H omits *a*.

b M सोय for सोयम् । H reads:—स भीमधन्वा श्वेताश्वः पांडवः किं करिष्यति ।

13 *a* K योयमिन्द्रमपारुत्य L योयमिन्द्रमपारुत्य । H omits *a*.

b Idns ACDI'GHKLMN विजित्य । Idn¹ BCGH एव for इन्द्रम् ।
C यो हि K षट् for हत्वा । BE राक्षसपन्नगान् ।

10 *a* SG, ST, SA, SL, omits *a*.

b SK इत्येव च प्रतिज्ञात S(r, SL, SA इत्येव मत्प्रतिज्ञात ST इत्येव चः प्रति
ज्ञात । SK, SA विचरिष्याम्यहं ।

11 S. cl. reads for this v:—अग्निब्राह्मणरूपेण प्रच्छन्नोऽन्नमपाचन । महाराज माह्वग
मा प्रमुचार्जुन साण्डवे ॥ (SA उन्न for प्रच्छन्नः । SA¹ महानन । SA²
दुतारान् ।)

12 S. cl. omits v. 12.

13 *a* omitted in S. cl.

b SK विजित्वे^० । S(r, ST, SL, SA omit *l*.

वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः ।

श्रेष्ठः प्रतियुधां नाम सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ १४ ॥

सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ।

आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥

आयुधानां वरो वज्रः ककुद्भी च गवां वरः ।

हृदानामुदधिः श्रेष्ठो नदीनां जान्हवी यथा ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावणो यथा ।

पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरः ॥ १७ ॥

14 b Ldms CEG श्रेष्ठो यः BE श्रेष्ठश्च DK यः श्रेष्ठ । Ldms BCDEG प्रतियुधानां ।
L प्रतियुधा लोके । M प्रतियुधां यापि ।

15 a H reads तपतामिव चादित्यः प्रजानां ब्राह्मणो यथा । L यथा for वर ।
b KM आशीर्विष । BE omit b. H reads उच्चैश्वास्तुराणामग्निस्तेज
स्विनामिव ।

16 a Ldms CL वर वज्र G तथा वज्र for वरो वज्र । a. omitted in H
b Ldms BCLGLN वर्ज्यो वरतां वर । H हृदानामिव पाताल पर्जन्यो हृदानामिव ।

17 a BE धातराष्ट्र । L अथ for च । BN इतानां L सर्पाणां for नागानाम् । N ऐरा-
वत । Ldms BCDLGKLN वर for यथा । H omits the whole
v 17; M omits a² b¹ only.

11 a omitted in S. cl except SA¹.

b S cl reads-म भामभयान् श्रेयान्. पाण्डवः किं करिष्यति ।

13 a SK, SG, SL नयनामिव चादित्यः SA नयनामिव चादित्यः । S. cl.
प्रजानां ब्राह्मणो यथा for द्विपदाब्राह्मण⁰ &c.

b S cl. दर्शयिष्य इवाह्वयः । (SG अह्वानं दृष्टिं विवक्ष्य । SL यथाह्वानं दृष्टि-
विष ।) S. cl इव for वरः ।

16 a SL वरं वरं । SL यथा for वरो । SK, SG, ST, SA वज्रान् च SL वरि-
त्याय । SL यथा SL इव विवक्ष्य वरः ।

b S cl हृदानामिव पातालम् पर्जन्यो हृदानामिव । (SG, ST, SA हृदना⁰ SL
हृदना⁰ ।)

17 a ST म विषयः । SA भयान् इव for धृतराष्ट्रश्च । S cl except SA¹
श्रेयान् श्रेयान् श्रेयान् । SA, SL वरं SL इव विषयः ।

यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर ।
 एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १८ ॥
 सोऽयमिन्द्रादनवमो वासुदेवाच्च भारत ।
 गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वो बीभत्सुः किं करिष्यति ॥ १९ ॥
 उपित्वा पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
 ब्रह्मचर्यव्रते युक्तः सर्वान्प्रेष्यतोऽभवत् ॥ २० ॥
 यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
 वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥
 यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ।
 दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥ २२ ॥

- 18 a BEM तथा for यथा । FM जात्या जात्या, H स्वस्या जात्या, L जातो जानौ ।
 H reads this l. after v. 16 a, and omits b.
 b M एव हि सर्ववीराणाम् ।
 19 a D य. for स. । Edns BCDIGN अनवर A² लब्धवर for अनवम ।
 Edns CG महायुति for च भारत । II वासुदेवसमो लोके यशसा विक्रमेण च ।
 b Edns CGKL interchange बीभत्सु & श्वेताश्वः । II गाण्डीवधन्वा श्वेताश्व किरीटी
 वारध्वज । and interchanges a and b
 20 a Edns CGHKLN सहस्राक्षस्य वेश्मनि । BE °क्षस्य मन्दिरे D °क्षे वृकोदर ।
 b omitted in Edns BCDILKN. H सर्वशस्त्रभूतावर M वे चाले उद्यतोभवत् ।
 21 b L वसूनां चैव नवम । II omits the whole v. 21 N omits b only
 22 a II दीर्घौ समौ बाहू ज्याघातेन किरीकृतौ ।
 b M सव्येन । BE योग्याण्यम्पनि सव्ये । L गमूत for कृत । II दास्यगन्धो
 मय्यथ बाह्वानवदुहो यथा ।

- 18 a M किरीपाणि for विशिष्टानि ।
 b S. cl. except SA¹ स्वस्या जात्या, SA¹ शस्त्रा जात्या । SA वृकोदरः ।
 19 b S. cl. गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः किरीटी वारध्वजः ।
 20 a S. cl. सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
 b SK, SG, SA महायुति° ST, SL °यति । S cl. महायुतिं वत् ।
 21 b SK गिराणामत्य. स्मृतः for यशसा &c. S MSS omit this line
 22 a S. cl. दीर्घौ समौ बाहू SG महाबाहू । SK, SG, ST, SA ज्याघातेन किरी-
 कृतौ, SL ज्याघातमगकृतौ ।
 b SK, SG दक्षिणश्चेव सव्यथ, ST, SL, SA दक्षिण चैव सव्यच । SK, SG
 बाहू अगदौ यथा (SG इव) ST, SA बाह्वानवदुहो यथा, SL बाहू च वारध्वजौ
 for गवामिव &c. ।

हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ।

त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाद् ॥ २३ ॥

मृगाणामिव शार्दूलो गरुत्मान्पततामिव ।

वरः सन्नह्यमानानामर्जुनः किं करिष्यति ॥ २४ ॥

अर्जुन उवाच ।

प्रतिज्ञां पण्डकोऽस्मीति चरिष्यामि महीपते ।

ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥

23 H reads this v. as :—समुद्र इव सिन्धूनां शैलानां हिमवानिव । महेन्द्र इव देवानां देत्यानां च बलिर्यथा ॥

24 a EdnsABCDEFGHIHKLM गरुडः । H reads these two similies in two separate lines as :—कुचेर इव यक्षाणां मृगाणां केशरिर्यथा । वेगे वायुर्विवांसस्यो गरुडः पततामिव ।

b EdnsCKLN सोऽर्जुनः । H भीमत्सुभीमधन्वायं किं करिष्यति चार्जुनः ।

25 a BE मरुत्या for प्रतिज्ञा । Edns CIEGKLN करिष्यामि । B महीतले, L विशा-पते for महीपते । H आख्यातापण्डकोऽस्मीति खविषसमलंकृतः for a.

b BE ज्याघातौ किण्वंतौ मे K ज्याघातकिण्वंतौ मे M ज्याघातेश्च महान्तौ मे । K वरितु for संवर्तुं । G मम for नृप । H व्यूहितुं नान्यथोत्सहे for संवर्तुं &c.

23 a S. cl. समुद्र इव सिन्धूनां शैलानां हिमवानिव । (om. in SA¹; SL गिरीणाम् ।)

b S. cl. महेन्द्र इव देवानां दानवानां बलिर्यथा ।

24 a S. cl. कुचेर इव यक्षाणां मृगाणां केशरी यथा । (SG इव केशरी ।), and वायु-वेगप्रलोद्भूतो गरुडः पततामिव । (SG वायुवेगवतामेकः ।)

b S. cl. भीमत्सुभीमधन्वा च किं करिष्यति चार्जुनः । (SG भीमकर्मा वा, SA⁰ धन्वायम् ।)

25 a omitted in SK, SL, which read आख्याता पण्डकोऽस्मीति प्रतिज्ञात हि पातकं । in the words of युधिष्ठिर at the end of this Adh. (vide App.)

SG, ST, SA have this line here before ज्याघातौ &c. with पात- for पातस्यम् ।

b S. cl. ज्याघातेन, om हि । SK, SG, SA² गृहितुं नान्यथोत्सहे, ST, SL महीतुं नान्यथोत्सहे, SA¹ नान्यथा गोप्नुमुत्सहे for संवर्तुं &c. ।

कर्णयोः प्रविमुच्याहं कुण्डले ज्वलनोपमे ।

वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नला ॥ २६ ॥

पठन्नाख्यायिका नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।

ग्मयिष्ये महीपालं सर्वं चान्तःपुरे जनम् ॥ २७ ॥

गीतं नृत्यं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।

विराटान्तःपुरे राजन्मयिष्याम्यहं स्त्रियः ॥ २८ ॥

26 a H कचुर for कुण्डले । Idns BCEGKMN प्रतिमुष्य । H प्रतिमुष्येय ।
H परिपादुके EdnsC ज्वलनप्रमे for ज्वलनोपमे ।

b H नित्य for राजन् । II राज्ञ कन्या समापन for नाम्ना &c । C KL₂ बृहन्नला ।

* 27 a H आख्यायिका for पठन् । BEL आख्यायिका K प्रख्यायिका H आख्यायिका ।
Idns BCIX₂ चैव H विचार for ताम । II नृत्तगानविशारद for स्त्री
भावेन &c

/ H मयिष्यामि राजानम् । Idns BCI G₂ KLN अन्यथा II यद् for सवम् ।
Idns BCD₂ h MN जनान् L स्त्रिय for जनम् ।

28 a II य चित्र for विचित्र । BDE हि for च । L त्रिविध for विविध ।

b Idns BCEGHKLN शिक्षयिष्याम्यहं for विराटान्तपुरे । Edns C विराटस्य
पुर^० BEN विराटभवने D शिक्षयिष्याम्यहं GKL विराटस्य पुरे II विराटनगरे
for रमयिष्याम्यहं ।

26 a SA, SK, SG, SL उभो कम्बू प्रतामुष्य कुण्डले परिपादुके । (SA² समापुष्य ।
SL, SA¹ पादुके ।) ST कर्णयोः प्रविमुच्याह कुण्डले परिपादुके । for a

b SG, SA¹ शिरः । SK, SG, ST, SA¹ भूषा for राजन् । S cl. मयिष्यामि
for नाम्ना चैव ।

27 a SK, SG, SL, SA¹ आख्यायिका, ST आख्यायिका ।

b S cl. रमयिष्यामि राजानम् । SK, SG, SL, SA¹ अन्यथा, SA² तदा, ST
माग्यम् for मयम् ।

28 read in S cl. नृत्य गान च वादित्रं दिव्यं च विविधं तथा ।
शिक्षयिष्याम्यहं राजविराटनगरे मयम् ॥

(SA² वाद्यं च for वादित्रं । SA² द्यौः for दिव्यं ।)

प्रजानां समुदाचारं बहुरूपकृतं वदन् ।

छादयिष्याम्यहं राजन्माययात्मानमात्मना ॥ २९ ॥

युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्ति द्रौपद्याः परिचारिका ।

उपितास्मीति वक्ष्यामि पृष्ठो राज्ञा च भारत ॥ ३० ॥

एतेन विधिनाच्छन्नः कृतकेन यथा नलः ।

विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ ३१ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे अर्जुनमन्त्रणं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

29 a Edns BCDI+KLN कर्म for रूप ।

b Edns BCIGKLN को-तेय for मह राजन् ।

30 a omitted in H. A अस्मि । Edns BCEGHKLN वे, DFM अस्मिन् for अस्ति । BE द्रौपदी^० । LM ^०चारिका ।

b BE पृष्ठे KM पृष्ठ for पृष्ठः । Edns CGHIK पाडव for भारत ।

31 a H उन्नाः M उन्न । D बल N अनिलः for अनलः ।

b L ^०भवने । BE शुभे for सुखम् । Adh. continued in H.

29 a comes in S. cl after om v. 28 a. SK, ST बहुमर्म^०, SG, SL, SA युद्धिकर्म^० for बहुरूप^० । SG समता चार for समुदाचार ।

b S. cl. राजेन्द्र for अह राजन् ।

30 a S. cl. except SA² अस्मिन् । S. MSS द्रौपदी^० । SA¹ परिचारिका ।

b SG, SL, SA¹ भविता for उपिता । SG चाप्यामि for वक्ष्यामि । S. cl. धर्मराजस्य समता for पृष्ठो &c. ।

31 a SA¹ एतेन सिक्थिन् । ST उन्न । SG, SI, SA, SL, बल for ^०नलः ।

b SK विराज्य पु । S. MSS ^०नयो for ^०भवने ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ।
कर्मतन्त्रः समाचक्ष्व राष्ट्रे तस्य महीपतेः ॥ १ ॥

नकुल उवाच ।

अश्ववन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मतत्सुप्रियं मम ॥ २ ॥
कुशलोऽस्म्यश्वरक्षायां तथैवाश्वचिकित्सिते ।
प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ३ ॥

1 a L देशे for तत्र । H तावत् for तात ।

b Edns BCDGHIKLN कर्मनन्त्रं for कर्मतन्त्रः । CG राज्ये । K महम्मदः for महीपतेः । A महीपते ।

2 a H reads:—अश्ववन्धो भविष्यामि विराटस्येति रोचय ।

b FM असौ for अहम् । H दामघंधीति नाम्नाहं भविष्यामीति मे मतिः ।

3 a BE च for अस्मि । BCDEGHKLN अश्वरक्षायां । Edns CGH अश्व चिकित्सिते ।

b B मे ते for मेऽश्वाः ।

1 a SK, SL, SA तस्य for तत्र । SK omits युधिष्ठिर उवाच ।

b SK कर्मनन्त्रं । SK राज्ये for राष्ट्रे । SG, ST omit this verse and SL, SA omit b.

2 a S. cl. अश्ववन्धो । SK, SG, SL, SA °स्येति मे मतिः । ST °नगरे नृप for °नृपतेरहम् ।

b SK, ST, SL, SA दामघंधीति SG दामिघंधीति for घंधिको नाम । ST नामाहम् । SG मुक्त्वं for मुनिय । SA¹ महत् for मम ।

3 a SA अश्व° for स्म्यश्व° । S. cl. °रक्षायां for °क्षायं । SK, SL °चिकित्सिते SG, ST °लक्षे ।

b SA विषाधाः ।

ये मां चामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।

तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।

किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि ॥ ५ ॥

सहदेव उवाच ।

गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।

प्रतिपेन्द्रा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ६ ॥

तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते ।

निपुणं विचरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७ ॥

4 a D¹HN च मा for माम् । Ld^{ns} BCDGKL आमन्त्राय⁰ D सप्रवक्ष्यन्ति HN मन्त्रयिष्यन्ति fo1 चामन्त्र⁰ । N⁰भवने fo1⁰नगरे ।

b H तेषा तथा fo1 तेभ्य एव । G विवक्ष्यामि । ADKM यथा ह्यासमहं पुरा for विहरिष्या &c K reads पाठवक्ष्य महीभुज for विहरि⁰ ।

5 a BE तु चरिष्यसि ।

b Ed^{ns} C कर्म G तत्र for तात । K omits त्व and reads तात प्रकुवाण । Ld^{ns} CDGK विहरिष्यसि । L reads प्रच्छन्नस्य भविष्यति । H सहदेव कथं कर्म मत्स्यराष्ट्रे भविष्यति । माद्रीपुत्र विराटस्य रस्यसे केन कर्मणा ॥ H omits युधिष्ठिर उवाच ।

6 a L गोवताह । M भविष्यति । AD महीपते । H विराटस्येति रोचये ।

b H प्रतिपेन्द्रा for प्रतिपेन्द्रा ।

7 a Edn¹ FN तन्तिपाल । Ld^{ns} अहं विदितस्त्वथ CG अहं विदितस्तथा for विदितमस्तु ते ।

b H निपुण । Ld^{ns} CHKM^N च चरिष्यामि GL तु चरिष्यामि for विचरिष्यामि ।

4 a S cl द्रक्ष्यन्ति ये च मा केचित् (SG, ST प्रेक्षते SA प्रेक्षति SL प्रेक्ष्यन्ति ST येवि ।)

5 a ST सहदेव । S cl. कर्म for तस्य । SK तस्य राज्ञः SG, ST, SL, SA तस्य राष्ट्रे । SK, SG, SL चरिष्यसि SA चरिष्यसि ST करिष्यति । S cl omits युधिष्ठिर उवाच ।

6 a SK, SG, ST, SA⁰येति रोचये SL⁰येति मे मति ।

b SK प्रातर्भोक्ता SG, SA, SL⁰भोक्ता ST⁰यथा । ST गोवा for दोग्धा । SK, SG, ST, SL, SA²संख्यातकुशाल SA¹संख्यातकुशल ।

7 a S cl reads — तन्तिपालेति मे नाम स्वयं श्रोतुं भविष्यति । (SG नामेद् ।)

b SG, SA, SL निपुण च SK निपुणत्वं ST निपुणम्⁰ । S cl. मीनिरत्रप हि मे for व्येतु ते &c.

अहं हि भवता गोपु सततं प्रकृतः पुरा ।
 तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि विशांपते ॥ ८ ॥
 वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
 येषां मूत्रमुपाध्राय अपि बन्ध्या प्रमूयते ॥ ९ ॥
 सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।
 न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ॥ १० ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।

इयं तु नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
 मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वप्ता ॥ ११ ॥

- 8 a Edns C सततं E भवता FH भवनः M भविता for भवता । Edns C भरता H प्रकृतः for सतत । Edns EN महितः B प्रहितं G प्राहितः H सतत M सक्तः for प्रकृतः ।
 b E सुविहितं K अस्मि विदित for सुविदिनम् । Edns BCLGHHKLN महीयते ।
 9 a DK राज for राजम् ।
 b L एपि for अपि ।
 10 a H अत्र K एव for एवम् । L प्रीतिं । N तस्य भविष्यति for अत्र &c. H अभयम् for सदा ।
 b Edns BCEGL वेत्स्यते कश्चित् A² वेत्सिते कश्चित् । H जनः for परः । Edns BCEG तोषयिष्ये च पार्थिवम् for तत्ते &c. D पार्थिव रोचता । H मत्र रोचन पाडव K पार्थिव रोचते । M पार्थिव N न नृप for पार्थिव ।
 11 a Edns CGKN हि for तु । F मनः for तु नः ।
 b D परिपाल्या । K वे for च । Edns पूज्य^० । L यथा for इव च । H reads v. 11 and 12 a after v. 13 a.

- 8 a SG, SL भवतो SA भविता । SK प्रहितः सतत SA, SL प्रकृतः सतत ।
 b SK, SG, ST सत्सर्वम् । SL, SA महीयते SG महामते for विशांपते ।
 9 a SA, SL ऋषभानपि for वृष० । ST पूजितलक्षणान् ।
 b ST प्रजायते ।
 10 a S. cl. एव हि मे for हि मे सदा ।
 b SA¹ मे वेत्स्यति । SA² न हि मा । SL तनु रोचन पार्थिवः ।
 11 a SA² हि for तु । ST प्राणेभ्यः ।
 b ST परिपाल्या । S. cl. ज्येष्ठा स्वमेव च ।

केन सा द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति ।

न हि किञ्चिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १२ ॥

सुकुमारा सुबाला च राजपुत्री यशस्विनी ।

पतिव्रता महाभागा कथं हि विचरिष्यति ॥ १३ ॥

माल्यान्गन्धानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ।

एतान्येव हि जानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १४ ॥

द्रौपद्युवाच ।

सैरन्ध्रयोऽरक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भूभृताम् ।

नेवमन्याः स्त्रियः सन्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १५ ॥

12 a Edns ON स्म BDE असौ K अत्र L इह for सा । BEHKLN interchange द्रौपदी and कर्मणा । H तत्र for कृष्णा ।

b H किञ्चन जानाति । D च जानाति L न जानाति for विजानाति । K omits b.

13 a Edns BGHMN सुकुमारी । Edns BGLMN च for सु (बाला) H सुशीला ।

b Edns BCEN तु G तु L च for हि । L अनुचरिष्यति । K omits this v, H b only.

14 a Edns CDGKL माल्य^० BEN माल्य^० । H वस्त्रगन्धमलंकारं । H मृद्गानि शयनानि for वस्त्राणि विविधानि । K अपि for च ।

b Edns AEGKLN अभिजानाति । BEK साधु साध्वीमते स्थिता for यतो &c. H च for हि । L यशस्विनी for हि भामिनी । N भाविनी ।

15 a II लोक H स्त्रीणां for लोके । Edns BCEGHKLN भारत for भूभृताम् ।

b M एतं for एवम् । N नैर्मन्य^० । for नेवमन्याः । D न भोग्यतां कश्चित् for नेवमन्याः स्त्रियः । Edns AEGHKLN यान्ति for सन्ति । AF add तु before इति । M एतं^० for इति । H adds after सन्ति-यथेताः प्राहताः स्त्रियः । एकपत्न्यः स्त्रियश्चेता- (इति लोकस्य निश्चयः ।)

12 a SK, SG, ST केनात्र कर्मणा SL केन स्म कर्मणा SA केना(पि !) स्मि । S. cl. द्रौपदी for कर्मणा ।

b ST किञ्चावजानाति SA किञ्चन जानामि ।

13 a S. cl. सुकुमारी सुशीला ।

b EK तु for हि । S. MSS omit b. The order of these verses in S. cl. is:-12, 14, 13 b, 11, 13 a.

14 a S. cl. except SA¹ माल्य^० ।

b S. cl. except SA² एतावन्वेवानि^० SA² न्येव वि^० । SK यथा for यतो । S. cl. except SA² च for हि ।

15 a SG लक्षिताः । S. cl. स्त्रीणां for लोके । SA¹ सैरन्ध्रीरक्षणाः । S. cl. भारत for भूभृताम् ।

b S. cl. एकपत्न्यः नियश्चेता । & omits तु । ST इति लोके निर्णयः ।

साहं ब्रुवाणा सैरन्ध्री कुशला केशकर्मणि ।
युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्ति द्रौपद्याः परिचारिका ॥ १६ ॥
उपितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत ।
आत्मगुप्ता चरिष्यामि यत्त्वं मामनुपृच्छसि ॥ १७ ॥
सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्या यशस्विनीम् ।
सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा ते भूदुःखमीदृशम् ॥ १८ ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
कल्याणं भापसे कृष्णे कुले जाता यथा वदेत् ।
अपापामभिजानामि साधु साध्वीव्रते स्थिताम् ॥ १९ ॥

16 a H कुशला केशकारिका ।

b Edns BCEGKLN वे DF अस्मिन् AM अस्मि । H omits b.

17 a omitted in H.

b BDE भविष्यामि । Edns BCEGHKLN interchange मां and त्वम् ।
A मा for माम् । Edns AEGHKLN परिपृच्छसि ।

18 a H किं त्वं समनिमन्यते for राज^० &c.

b H पूजयिष्यति मां प्रीत्या for सा &c. Edns BCEGHKLN मा भूतं ।
H वित्तं M भुवं for दुःखम् ।

19 a M भदे for कृष्णे । Edns CDEK अस्ति मामिति H यशस्विनी N हि भाविनी
for यथा वदेत् ।

b Edns EGHKLN न पापमभिजानासि । A अपि जानामि । BC न पापमभि-
जानामि । Edns CL साध्वी साधुव्रते । Edns BCEGKLN स्थिता । H पतिव्रते
for ^०व्रते स्थिताम् ।

16 b SK वे गेहे ST गेहस्मिन् । SG, SL, SA omit b.

17 a ST एषा रक्षता for पृष्टा राज्ञा ।

b ST एवं च वि^० for आत्मगुप्ता । SK यन्मां त्वं परि^० । SG, SA, SL omit
this verse.

18 a ST सुदेष्णां ।

19 a SG, ST, SA मापने कृष्णा । SK, SG, SL, SA यथा कङ्क्रेयवर्णा तथा ।
(SG कङ्क्रेयवर्णा) ST यथाकालं यशस्विनी ।

b SK पापमभिजानामि SG, SA, SL न पापमनपद्यांती ST न पापमनपद्यांती ।
S. MSS. मापने यशस्विनी SK साध्वी साधुव्रते स्थिता ।

यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः ।

कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे द्रौपदीवाक्यं

नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।

मम चापि यथाबुद्धि रुचितानि विनिश्चये ॥ १ ॥

पुरोहितोऽयस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।

सूतपौरोगवेः सार्द्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २ ॥

इन्द्रसेनमुखाश्वमे रथानादाय केवलान् ।

यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३ ॥

20 a H तथा for यथा । H दुर्हृदः । B सुखिना H अमुनि^० ।

b Edns तत् त्व हि for तथा त्वम् । FLMN कुर्यात् । H यथा न ते । Edns

C तथा । A² जनः M जनाः for यथा ।

*

*

*

IV. 1 a Edns CGKL यानि for तानि ।

b D omits च । D रुचिता for यथा । KN युध्या for बुद्धि । Edns EG

रुचिता विधिनिश्चयात् BKN रुचितानि विनिश्चयात् D यथास्त्वानि विनिश्चये H

रुचिता हि विनिश्चिता L रुचितां तां निषोद्यत AFM रुचिताभि^० ।

2 b Edn² HK सूतपौरोगवेः ।

3 BEHN इन्द्रसेनादयः । F इमान् G एव H एते M एतान् for इमे ।

b HKL द्वारावतीम् ।

20 a SK, ST नो for न ।

b SK, ST जनाः for यथा । SK interchanges vv. 19 & 20, and SG, SL, SA omit v. 20 altogether.

*

*

*

IV. 1 a SK, ST, SL, SA चरिष्यथ । SA¹ को^० for युधिष्ठि^० ।

b SK, SG, ST हि विनिश्चयात् SA ^०नयात् SL युधि निश्चयात् ।

2 b SG, ST, SA² सूतः SL सूतः । SA¹ द्रौपद्यस्य निवेशनम् ।

3 a SG ST, SA एते for इमे । SL मेनादय^० ।

इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वशः परिचारिकाः ।

पाश्चालानेव गच्छन्तु मृतपौरोगवैः सह ॥ ४ ॥

सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्रज्ञायन्त पाण्डवाः ।

गताह्यस्मानपाकीर्य सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५ ॥

धौम्य उवाच ।

विहितं पाण्डवाः सर्वे ब्राह्मणेभ्यु सुहृत्सु च ।

याने प्रवहणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ६ ॥

त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुनेन च ।

विदितं वां यथासर्वं लोकवृत्तमिदं नृप ॥ ७ ॥

4 a H मवा. for इमा । Edns ABCEGLN मवा. H सर्व च for मवा । H परिचारिकाः ।

b Ldn¹ BLEGN पचाद्वान् । Ldn² CKH मृतपौत्रे^० ।

5 a H finishes its Adh. 3 after v. 5 naming it as मन्त्रनिर्णय ।

Edns BCEIGHKLM प्राज्ञायत D प्रज्ञायत N प्राज्ञायन्तु for प्रज्ञायत ।

b AMk गताह्यस्मान् G गताह्यस्मान् IIL गतान्स्मान् for गताह्यस्मान् । Ldn² CH अपाह्वय K अपाह्वय । H ते रात्रिमात्रं for द्वैतवनात् । B इत K अपि for इति ।

6 a BLEN विदितं H विदितं for विहितं । H सर्वे । BCDEM तव H सर्वे for सर्वे ।

b C माने प्रगाढने । Edns BDLGKN प्रवहणे H बाह्येन च यानेषु for याने प्रवहणे चैव । N यथा for तथा । DN च for एव । H अग्नौ for अग्निषु । A omits v. 6

7 b BL वा for व । L यथापूर्वं N यथान्याय for यथासर्वं । H लोकतत्त्वं K लोकवृत्तं । AD इम for इदम् । Edns CG तव kLN नृप for नृप । A omits a

1 a SK सर्वान् S. MSS सर्वत । SA¹ ०चायदा ।

b SG, ST युद्^० SA², SL युद्वा ।

5 a SK, SA² प्राज्ञा^० । SA¹ प्राज्ञायत ।

b S. cl. अपाह्वय ।

6 a SA¹ विदिनेषादिबन्धव्य ।

b SA¹ यद्वा पापुषेरेय । SK, SG, SI, SL, SA² omit v. 6.

7 a omitted in SK, SG, SI, SL, SA² । SA¹ इदम् ।

b omitted in SG, SI, SL, SA² । SK वे for व । SK नृपे ।

यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः ।

कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे द्रौपदीवाक्यं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।

मम चापि यथाबुद्धि रुचितानि विनिश्चये ॥ १ ॥

पुरोहितोऽयस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।

सूतपौरोगवैः सार्द्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २ ॥

इन्द्रसेनमुखाश्वमे रथानादाय केवलान् ।

यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३ ॥

20 a H तथा for यथा । H सुहृदः । B सुखिना H अमुक्ति° ।

b Edns तत् त्वं हि for तथा त्वम् । FLMN कुर्यात् । H यथा न ते । Edns
C तथा । A² जनः M जनाः for यथा ।

*

*

*

IV. 1 a Edns CGKL यानि for तानि ।

b D omits च । D रुचिता for यथा । KN बुध्या for बुद्धि । Edns EG
रुचिता विधिनिश्चयात् BKN रुचितानि विनिश्चयात् D यथास्त्वानि विनिश्चये H
रुचिता हि विनिश्चिता I रुचिता तां निबोधत AFM रुचिताभि° ।

2 d Edns² HK द्रुपदपौरोगवैः ।

3 a BEHN इन्द्रसेनादयः । F इमान् G एव H एते M एताम् for इमे ।

b HKL द्वारवतीम् ।

20 a SK, ST नो for न ।

b SK, ST जनाः for यथा । SK interchanges vv. 19 & 20, and
SG, SL, SA omit v. 20 altogether.

*

*

*

IV. 1 a SK, ST, SL, SA चरिष्यथ । SA¹ को° for युधिष्ठिर° ।

² SK, SG, ST हि विनिश्चयात् SA °अयात् SL युधि निश्चयात् ।

2 b SG, ST, SA² द्रुपदः SL द्रुपदः । SA¹ द्रौपद्यस्य निवेशनम् ।

3 a SG ST, SA एते for इमे । SL सेनादयम् ।

यो न यानं न पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् ।
 आरोहेत्संमतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १२ ॥
 अथ यत्रैनमासीनं शङ्करन्दुष्टचारिणः ।
 न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ १३ ॥
 न चानुशिष्येद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ।
 तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयन् ॥ १४ ॥
 असूयन्तीह राजानो जनाननृतवादिनः ।
 तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १५ ॥
 नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कथंचन ।
 अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १६ ॥

12 a H न सायुज्य for यो न यानं । FM नापीठं H नासनं for न पीठं । N हयं for रथं । H न च वै for न गज ।

13 a Edn² G यत्र for अथ ।

b E यत्र for तत्र । DM उपवसेत् । D असौ for वै । H जानु for यो वै । H यः for सः । CL omit the whole verse.

14 a Edns BCDEFMN न चानुशिष्यात् G न जानु शिष्ये K न जानु शिष्यात् ।

b Edn¹ D चेनं FLM त्वेनं for त्वेनं । Edns AGK समभिपूजयेत् । H omits the whole verse.

15 a Edns ABDEGKLN असूयति हि । K जनानामनुशासनात् ।

b D अनुमन्यन्ते for अवमन्यन्ते । K एवं for एव । H omits the whole verse.

16 a H प्राज्ञो मैत्रीं । Edns CDFKMN कदाचन ।

b D वै I¹ न for च । D द्वेष्ट्या न कथंचन । K दृष्ट्यात गताः K² according to text. L द्वेष्टारो न हिताश्रये । M दुष्टयानहिताश्च ये । H omits b.

12 a S. cl. reads नास्य युयं न पर्यङ्कं नामनं न रथ तथा । (SA² नास्य^० ।)

b SG, SA² सान्वितो^० SA¹ सन्वितो for संमतो । S. cl. यो for स ।

13 a S. cl. यथेन यत्र च for अथ यत्रेनम् । SK शङ्कयेत् । SK, SG, ST, SL, SA¹ चारिणम् ।

b ST, SA¹ वसेत् for विशेत् । S. cl. जानु यो for यो वै न ।

14 a SK शिष्यात् ।

b SK पूजयेत् । S. MSS omit the whole verse.

15 a SK हि for इह । S. MSS omit the whole verse.

16 a SK, SG, SL, SA प्राज्ञो मैत्रीं ST प्राज्ञा मैत्री ।

b S. cl. omits b.

4 Mc

अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वासु च कथासु च ।
 अप्रिथं च हितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २१ ॥
 नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः ।
 अप्रमत्तश्च यत्तश्च हितं कुर्यात्प्रिथं च यत् ॥ २२ ॥
 नास्थानिष्ठानि सेवेत नाहितैः सह संविशेत् ।
 स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २३ ॥
 दक्षिणं वायु वामं वां पार्श्वमासीत पण्डितः ।
 रक्षणा शत्रुशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥ २४ ॥

- 21 □ C अनुकूलोदवे for अनुकूलो भवेत् । Edns BCDEGHLKLMN सर्वादेव ।
 b BEK वा for च । Edns BCDEGKN अहितं for हितं । GN अनुवर्तयेत्
 for अनुवर्णयेत् । H omits the whole verse.
- 22 b Edns CG सततं A शांतश्च FM दंतश्च K दक्षश्च for यत्तश्च । FM तत् for
 यत् । DH omit the whole verse.
- 23 a Edn² BCDEGL संवेदेत् Edn¹ FKN संवसेत् for संविशेत् । H reads
 न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः मुसीभवेत् ।
 b E ना^० for न । H omits b.
- 24 a L वायु । DH अवि for अथ । H बाहुमाश्रित्य for पार्श्वमासीत् ।
 b Edns BCGHKLN गक्षिणा D गक्षणे FM गक्षिणा A रक्षण for रक्षणा ।
 Edns BCDEFGHLMN हात्तशस्त्राणां for शत्रुशस्त्राणां । H पश्चात्स्थान L
 पार्श्वस्थानं A स्थान पार्श्वत् for स्थान पश्चात् ।

21 omitted in S. cl.

22 omitted in S. cl.

23 S. cl. reads:—न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः मुसीभवेत् । (S¹ राज्ञा वान्मुलेषु ।)
 b omitted in S. cl.

24 a SG, ST, SL, SA वावि for वायु । SK भागमाश्रित्य S. MSS बाहुमाश्रित्य
 for पार्श्वमासीत् ।

b SK, SG, SA, SL रक्षिणा ST दक्षिणा । S. cl. आत्त^० for शत्रु^० । S. cl.
 पश्चात्स्थानम् ।

विदितान्यस्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
 एवं विचरतो राज्ञि न क्षितिर्जायते कचित् ॥ १७ ॥
 यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववच्च ह ।
 अनृतेनोपचीर्णो हि हन्यादेनमसंशयम् ॥ १८ ॥
 यच्च राजानुगुञ्जीत तदेवाभ्यनुवर्तयेत् ।
 प्रमादमवहेलां च क्रोधं च परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥
 समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ।
 संवर्णयेत्तदेवास्य हितादपि प्रियं वदेत् ॥ २० ॥

17 a Edns BCDGKLN विदिते चास्य E विहिते चास्य for विदितान्यस्य । BCE
 सुलघूनि for सुलघूनि । G interchanges कुर्वीत and कार्याणि ।

b N विचारितः for विचरतः । MN राज्ञः for राज्ञि । Edns CGKLMN
 क्षतिः BE च्युतिः D क्षति for क्षितिः । H omits the whole verse.

18 a M दैवतश्च for देववच्च । Edns BCGL तिह D च हि for च ह ।

b BE अनृते चोपचीर्णः F अनृते चोपचीर्णः M अनृते चोपचीर्णः । BEKLN हिन्यात्
 for हन्यात् । Edns BCEG एव M एषः for एनं । Edns BCEG न संशयः
 M न संशयः । H omits the whole verse.

19 a Edns CGK यद्यद्रतां A यत्र राजा BELN यच्च भर्ता । Edns तत्तदेवानुवर्त-
 येत् AGK तदेवास्मानुवर्तयेत् C^० अनुवर्तयन् L तदेवमुपवर्णयेत् M तदेवाभ्यनुवर्ण-
 येत् N तदेवायु^० ।

b E प्रसाद for प्रमाद । Edns CGN अवलेपं K परिवाद for अवहेला । Edns
 BCEGLN क्रोधं for क्रोधं । D omits b and H omits the whole verse.

20 b Edn¹ ALMN प्रियादपि हितं वदेत् Edn² BCEG प्रियादपि हितं भवेत् D यदे-
 वास्मे हितं भवेत् K प्रियादपि हितं च यत् । D omits a and H omits the
 whole verse.

17 a SK विदिते चास्य^० ।

b SK क्षतिः । S. MSS. omit the whole verse.

18 omitted in S. cl.

19 omitted in S. cl.

20 omitted in S. cl.

यस्य कोपो महाबाधः प्रसादः सुमहाफलः ।
 कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं प्राज्ञसंमतः ॥ २९ ॥
 न चोद्यो निर्भुजेज्जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
 सदा वाचं च वातं च धीवनं चाचरेच्छनैः ॥ ३० ॥
 हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
 नातिगाढं प्रहस्येत न चाप्युन्मत्तवद्वसेत् ॥ ३१ ॥
 नातिधैर्यं चरेत्तत्र गुरुतां हि तथा ब्रजेत् ।
 स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेदग्रमादजम् ॥ ३२ ॥

29 a Edns ABCDEGHKLN च M तु for नु° ।

b D त्वस्य for तस्य । BE अनर्थान् for अनर्थ । DF प्राप्य समत. L प्राह सत्तमः N प्राज्ञसंमत. for प्राज्ञसमत. ।

30 a F विभुजिद्वातु K विभजेज्जातु Edns BCDEGHN न भुजो जातु ।

b Edns DN वात च वाच च । KH वा for च । K वाक्यं for वाचम् । FM चरेत् for आचरेत् । A omits the whole verse. H तथा क्षुत च वातश्च ।

31 a H हर्ष° for हास्य° । Edn² C चान्यस्य G वान्यस्य H वाप्यन for चाप्यस्य । G क्वचित् for केषुचित् ।

b H अतिगाढ. for अतिगाढं । D प्रहस्येत H प्रहृष्टस्यात् N प्रहास्येत for प्रहस्येत । H तान्येवास्यानुपूजयेत् । FLM वदेत् for ह्सेत् । A omits the whole verse

32 a Edns CFGLM न चातिधैर्येण चरेत् BE न चातिदैन्यमासेत D तथाहि धैर्येण चरेत् K न चापि धैर्येण चरेत् । L भ्रुकुटिं न समानजेत् । BCDEFGKM ब्रजेत्तथा Edns ब्रजेत्तत for तथा ब्रजेत् ।

b HL च for तु । Edn² CFGM दर्शयित H दर्शनाय for दर्शयिद् । Edn² CGH प्रसादज K तत्प्रसादज for अग्रमादज । D त राजवर्तति वसेत् । H omits a and A omits the whole v.

29 omitted in S cl

30 a SK, SG, SL, SA, ST न भुजो जातु ।

SA² पादौ for वाक्य ।

b S cl तथा क्षुत for सदा वाच । SK, SG, ST, SA निद्रावप ।

31 a SK, ST, SA हर्ष° SG हर्षी° SL महर्ष° for हास्य° । SK, SG, ST, SA चाप्यन SL अप्यन ।

b SG, ST, SA प्रहृष्ट. स्यात् । S cl. तान्येवास्यानुपूजयेत् for नचाप्य &c.

32 a omitted in S cl.

b SG, SA स्मृत for स्मित । SK, ST, SA दर्शयाम SG दर्शयाम SL दर्शयित S cl. प्रसाद° ।

नित्यं विप्रतिपिद्धं हि पुरस्तादासनं महत् ।
 न च संदर्शने किञ्चित्प्रवृद्धमपि संजयेत् ॥ २५ ॥
 अपि होतदरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ।
 न मृषाभिहितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ॥ २६ ॥
 शूरोऽस्मीति न दृष्टः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः ।
 प्रियमेवाचरन्प्राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ २७ ॥
 ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं श्रियं प्राप्य च राजतः ।
 अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ २८ ॥

25 a Edns CFGM हि A च for वि^० । Edns CDGKLM तु BEN च for हि ।
 BE त्यजेत् for महत् । a omitted in H.

b D सदृशं L अस्य दर्शने for सदृशे । Edns DG प्रवृत्त BCE अवद् KHL
 प्रवृद् for प्रवृद्ध । H राज्ञः for किञ्चित् । M अभि for अपि । Edn² CDG
 संजयेत् KM सवदत् H सनयेत् for संजयेत् ।

26 a H च for हि । D एत for एतत् । D नैर्द्राणां for दरिद्राणां । AF व्यलीक
 स्थानम् ।

b Edns BCDELN राज्ञां GK राज्ञा for राज्ञः । H omits b.

27 a D पूज्यः for शूरः । G धृष्टः for दृष्टः ।

b K आचरेत् for आचरन् । Edns BCDEFGKMN राज्ञः for प्राज्ञः । F प्रियं
 M प्रिया for प्रियः । K गौरवात् for भोगवान् । H omits the whole verse.

28 a BEHN दुष्प्राप्य for दुष्प्राप । N. cl. except A प्रिय for श्रिय । N भारत
 for राजतः ।

b N प्राज्ञः G राज^० for राज्ञः ।

25 a SK तत् S. MSS तु for हि । S. cl मतम् for महत् ।

b SK, SG राज्ञां ST, SG, SA राज्ञः for किञ्चित् । SK, SG, SA, SL प्र-
 त्यम् ST प्रवृद् for प्रवृद्धम् । SK, SG अभि^० for अपि ।

26 a S cl. च for हि ।

b S. cl मिथो^० for मृषा^० । ST भाषण SK, SG, SL, SA भाषितं for
 अभिहितम् ।

27 omitted in S. cl

28 omitted in S cl

श्रेयः सदात्मनो हृष्टा परं राज्ञा न संवेदेत् ।
 विशेषयेच्च राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ३८ ॥
 अम्लानो बलवाञ्छूरश्छायेवानुगतः सदा ।
 सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३९ ॥
 अन्यस्मिन्प्रेक्ष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ।
 अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४० ॥
 अभारे चैव भारे च राज्ञा यश्चैव सर्वदा ।
 आदिष्टो न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ४१ ॥

- 38 a D श्रेयः for श्रेयः । C आत्मने for आत्मनः । BDEMN पर^० for परं
 N राज्ञा ।
 b Edn¹ BDELN न for च । BE योग्यो भूमिषु । LN योग्याभूमिषु । AH
 omit the whole verse.
- 39 a H reads the line as:—अभवेच्छुभृतिमान् राजन् छायेवात्मपगच्छयः । (1) D
 अनपगः for अनुगतः ।
 b L सदासन्निहिताश्रयः । H reads the line as:—कजुर्मृदुःसत्यवादी यः स
 राजसु सिध्यति । A omits the whole verse.
- 40 a H अन्येषु प्रेक्ष्यमाणेषु पुरस्तादुत्पतेत्तुयः । Edns CGLN प्रेक्ष्यमाणे D प्रेक्ष्यमाणे ।
 EM समुत्पजेत् for समुत्पतेत् ।
 b H करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिध्यति । A omits the whole verse.
- 41 a Edns CG आतरे K अभावे for अभारे । E आरभेतैव । Edns CG याहे
 K भावे for भारे । Edn² CG अभ for एव ।
 b Edns CG एव for वि^० (कंपेत) K विकल्पेत । K² न विकम्पेत according
 to text. AHL omit the whole verse.

- 38 omitted in S. cl.
- 39 a SK, SA अत्येच्छो SG, ST, SL अत्येच्छुः for अम्लानो । SK भृतिमान् राजन्
 SG, ST, SL भृतिमान् राज्ञः SA भृतिमांस्त्रिमान् । SA ^०नपगः for ^०नुगतः ।
 b S. cl. reads:—कजुर्मृदुः सत्यवादी यः स राजसु सिध्यति । S. MSS सत्य-
 वादी । (b omitted in SG)
- 40 a S. cl. अन्येषु प्रेक्ष्यमाणेषु पुरस्तात्पीर उत्पतेत् । (ST न च for पीर ।)
 b S. cl. करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिध्यति । (ST तरिष्यामि । ST, SA²
 एवम् । ST राजानु^० ।)
- 41 omitted in S. cl.

लाभेन हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानतः ।

असंमूढस्तु यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३३ ॥

राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः सदा ।

अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति श्रिया ॥ ३४ ॥

प्रगृहीतंश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः ।

न निर्बध्नाति राजानं लभते च श्रियं पुनः ॥ ३५ ॥

प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणवादी विचक्षणः ।

उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये वापि यो वसेत् ॥ ३६ ॥

अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेच्च यः ।

न स तिष्ठेच्चिरं स्थाने गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ३७ ॥

33 a D लोभेन for लाभेन । L दर्शित् for हर्षयेत् । D यं for यः । Edns CDF GKMN अवमानितः for अवमानतः ।

b Edns CDGKMN च for तु । L व्रजेत् for वसेत् । FM read v. 44 after this v. AH omit the whole verse.

34 a D यो वर्धयितुमिच्छति । GK सवर्तयति M सवर्णयति for सवर्णयति ।

b Edns CDFG तिष्ठते for तिष्ठति । Edns BCEG मियः D मिये L भिय FMN भियः for श्रिया । A omits this v.

35 a L नित्य for अमात्यः । Edn² G ^०स्वकारणैः DKL ^०अकारणात् for ^०अकारणैः ।

b Edns CDLK निर्बध्नाति BLN निबध्नाति M निदयति for निर्बध्नाति । F omits न निर्बध्नाति राजानं । L लभेत for लभते । Edns CGKN सपद BEDLM प्रपह for च श्रियं । AH omit the whole verse.

36 b FM उपजीवे for उपजीवी । Edns वोऽपि वा DKN चापि यो for वापि यो ।

Edns BCEG भवेत् for वसेत् । AH omit the whole verse.

37 a BEL अपि for हि । Edn² CGKL प्रार्थयेत् N प्रार्थयेच्च for प्रार्थयेत्तु ।

b M सतिष्ठेत् । Edn² BCEG स्थान । FM सगच्छेत् for गच्छेच्च । K प्राण-संशय N प्राणसंशयः । AH omit the whole verse.

33 a S. cl. reads:—नैव लाभद्वर्षमियान्न व्यथेच्च विमानितः । (ST, SL ^०बावमानितः ।)

b S. cl. समः पुणतुलेवस्यात् (SA¹ पुणं ।) S. cl. यो for स ।

34 omitted in S. cl.

35 omitted in S. cl.

36 omitted in S. cl.

37 omitted in S. cl.

यानं वस्त्रमलंकारं यच्चान्यत्संप्रयच्छति ।
तदेव धारयेन्नित्यमेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४५ ॥
संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूषवः ।
अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ४६ ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वृत्तास्ति कश्चन ।
कुन्तीमृते मातरं च विदुरं च महामतिम् ॥ ४७ ॥
यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ४८ ॥

- 45 a D अलंकारान् N अलंकारः for अलंकारम् ।
b A धारयन् for धारयेत् । Edns ACFGKMN नियतः for राज्ञः प्रियः । H omits the whole verse.
- 46 a G इदं for इमम् । H तावदेवं^० for तात तथा^० । Edn¹ ताताः । AL यथाशीला । Edn² CGH बुभूषत A बुभूषथ ।
b H ततः for अथ । N इम for स्व^० । Edn² G करिष्यथ C तरि^० L चरिष्यत ।
- 47 a H अनुज्ञातेति for अनुशिष्टास्मि । K एव for एतत् ।
b Edns CDGHKLN नः for च । Edns CDGHKLN वा for च (last).
- 48 a ABODEHK वक्तुं for कर्तुं । FHL अर्हति for अर्हति ।
b D विनाशाय for तारणाय । G वै for च ।

- 45 omitted in S. cl.
- 46 a SG, SA इदं for इम । S. cl. तावदेवं^० for तात तथा^० । SG, SL बुभूषत SA¹ नः SK नः ST निवत्स्यथ ।
b S. cl. ततः for अथ । SA¹ तथा for यथा^० । ST निवत्स्यथ । (S. cl. begins a separate Adh. from here.)
- 47 a S. cl. शिष्टोऽस्मि । SG न तत् ।
b SK, SG मातर नः । SA¹, SK, SG पितरं for विदुर । SK यस्मिन्नयं for महामतिम् ।
- 48 a SK, ST, SA वक्तुम् for कर्तुम् ।
b SK, SG तु SL, SA सु^० for यस्य । SK, SL, ST भवाय SA, SG अभयाय for जयाय ।
- 5 Mt

यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ।
 दुःखेन सुखमन्विच्छेत्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४२ ॥
 समवेपं न कुर्वीत नात्युच्चैः समितौ विशेष् ।
 न मन्त्रं बहुधा कुर्यात्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४३ ॥
 न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किञ्चित्ततः स्पृशेत् ।
 प्राप्नोति चाहरन्द्रव्यं बन्धनं वधमेव वा ॥ ४४ ॥

- 42 a F हि for वै । D नेव for नानु^० (सस्मरेत्) । N प्रिय नेवानुसंस्मरेत् ।
 b A न चाभिमस FK दुःखेन दुःख for दुःखेन सुख । BE अन्विच्छत् । A omits
 a, and CHLM omit the whole verse.
- 43 a BN सम वेप L सम वर्ष । Edns CGKN नोच्चैः सन्निहितौ । BEL सन्निधौ for
 समितौ । Edn¹ BEKN हस्ते L Edn² CG यस्ते L भवेत् for विशेष् ।
 D omits a, I'M read this v. after our v 34. I'M read b also
 after v 41. as:—न मन्त्रं बहुधा कुर्यादेव राजा प्रियो भवेत् । (F राजा) ।
 A omits the v
- b DKLN मन्त्रं न । L विविध for बहुधा । Edns BCDEGKLN एष राजाः
 प्रियो भवेत् । (G राजा ।)
- 44 a BEGL कर्माणि for कर्मणि । D नियुक्तस्य for नियुक्तः सन् । K द्रव्य for
 धन । Edn² CGKLN अपि Edn¹ BDE उप for तत ।
- b Edns BCDEGKLN हि हरत् for चाहरत् । D शीघ्र for द्रव्य । Edns
 BCDEGKLN यदि वा वध A यदि वा धन M वधमेव च for वधमेव वा ।
 H omits the whole verse

- 42 a SG प्रपतेत् for प्रवसत् । SK, SG, ST क्रियमाणमनुस्मरत् SL क्रियमाणमनु
 स्मरेत् SA¹ आत्मानमनुसंस्मरत् SA² आत्मानमनुसं ।
- b S. cl. यो for स ।
- 43 omitted in S cl (which reads a as —राजवेपं च विस्पष्टं सेवमानो न वर्धते।)
- 44 a S. cl. नैवा कमस्तु सपुत्रो धनं किञ्चिदुपस्पृशेत् । (SA¹ सयत्तो । ST, SA
 अपि for उप^० ।)
- b S. cl. प्राप्नुयात् । SK, ST आददानो वा SG, SA, SL आददानो हि । SK,
 ST, SL बन्ध वा SA¹ दण्ड वा for बन्धन ।

इन्द्रसेनादयश्चेमान्यथोक्तान्प्राप्य यादवान् ।

रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुस्रमूयुः मुसंवृताः ॥ ५३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे धौम्यानुशासनं आनुयात्रिकं
संप्रेषणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिम्निशास्नतायुधकलापिनः ।

बद्धगोधाहूलिघ्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १ ॥

ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।

निवृत्ता वनवासाद्धि स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तथा ॥ २ ॥

53 a Edns ACDGHKN एव BE अथ L अपि for इमान् । Edns BCEGH
LN यथोक्ताः K यथोक्तं for यथांताम् ।

b L तु for च ।

*

*

*

V. 1 a L ततस्ते for ते वीराः । AFK बद्धनिम्निशा^० । Edn² ACDFGHLKM तथा
E ततो for तत्ता^० । Edn² ACGK बद्धकला^० E युद्ध^० ।

2 b Edn² OG निवृत्तवनवासा द्वि BEL निवृत्तवनवामास्ते । K विराटं for स्वराष्ट्रं ।
K प्रेक्षवः । Edns BCDEFGHLN तन् ।

53 a SK, ST इन्द्रसेनायुधमन्त्रेण यथोक्तं प्राप्य निवृत्ताः ।

b ST मुसम्पन्नाः for मुसंवृताः । whole v. omitted in SG, SA, SL.
SK reads this v. as v. 14 of the next Adh.

*

*

*

V. 1 a S. cl. धनुर्बाण^० for ततायुध^० ।

b S. cl. अगच्छन्भीमधन्वानाः काम्यकायमुना नदीम् । (SG कामकाय । ST यमुना^०)

2 a S. cl. reads this l. after our v. 4. SK, SG, SL ते तस्या ST, SA
कालिन्दी^० for ततस्ते । SG अनुगच्छन् ।

b omitted in S. cl.

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ।

अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ४९ ॥

तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः ।

समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ५० ॥

अग्नीन्द्रक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।

याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य पाण्डवास्ते प्रवव्रजुः ॥ ५१ ॥

गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽपि जपतां वरः ।

अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ॥ ५२ ॥

49 a B राजा for राज्ञा । BEH स धौम्यः D धौम्योसौ for धौम्योऽथ । L मुनिपुंगवः for द्विजसत्तमः ।

50 a D च L स for च । DL च for सः । H has-तेषां प्रतिष्ठमानानां मंत्रविद्-ब्राह्मणोजपत् । ततः पावकमुज्ज्वालय मन्त्रहव्यपुरस्कृतम् ।

51 a DGHN अग्निं for अग्नीम् । Edns BCDELN प्रदक्षिणीकृत्य । A ब्राह्मणाः for ब्राह्मणान् । D स्वस्तिवाच्य च for च तपोधनान् ।

b Edns BOEGHL पदेबाध K पांडबाध for पांडवास्ते ।

52 a A वीरेषु G वीरेषु for वीरेषु । Edns CDGK अथ BE वि for अपि । BE KM जपतां H वजतां for जपतां ।

b BE अग्निहोत्रान् for अग्निहोत्राणि । Edns GLN पांचालान् B पांचालीन् for पांचालान् ।

49 omitted in S. cl.

50 S. cl. reads for this v:-वैशम्पायन उवाच । तेषां प्रतिष्ठमानानां धौम्यो मंत्रा-
नथा जपत् । (ST मंत्रं त्वाथ^० SA¹ मंत्रास्तदा^० SA² मंत्रास्तथा^० ।)
सर्वविघ्नप्रशमनार्थसिद्धिकर्तास्तथा । ततः पावकमुज्ज्वालय मन्त्रहव्यपुरस्कृतम् ।

51 a S. cl. तेषमिध for अग्नीम् । SG प्रदक्षिणीकृत्य SK, ST, SL, SA ब्राह्मणं च ।
S. cl. पुरोहितम् ।

b S. cl. reads:-याज्ञसेनी पुरस्कृत्य सर्व एव महारथाः । प्राद्वन् सह धौम्येन बद्ध-
शस्त्रा वनाद्गन्तम् ।

52 omitted in S. cl.

व्यक्तं पुरो विराटस्य राजधानी भविष्यति ।
वसामेहापरां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य द्रौपदीं बहू भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदर्जुनः ॥ ९ ॥
स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समाधाय प्रविशामः पुरं वयम् ॥ १० ॥

7 a Edns BCDEFGHKL MN दूरे for पुरो ।

b D वसामोहस्य वे L वसामोहान् वे for वसामेहापराम् ।

8 a BE समुद्दिश्य । Edns BCEFGHKL N पाञ्चालीम् ।

b L राजधानीं प्रवेश्यामो । BDEL म्म for च । H विमुक्ताः for विमुक्ताश्च ।

9 b CGH नगराभ्यासः । DEFM अवतारयत् N अवतारयत् ।

10 b Edns ACDEFGHKL MN समासज्य for समागम्य । Edns BCEGHN
' प्रवेश्यामः F प्रविष्याम L प्रवेश्यामः । K वयं पुरं ।

7 a S. cl. दूरे for पुरो । ST² नगर मन्तव्यम् for राजधानी भविष्यति ।

b SA, SL परां for अपराम् ।

8 a omitted in S. cl.

b SK प्रमुकमिव नो वन SG मूर्तमिव नो वन ST सुधर्माविव नो वन SA, SL
सुमुकमिव नो वन for विमुक्ता &c.

9 a line omitted in SK. S. MSS पार्थः for तृणम् । SG, ST, SA इतिराट् ।

b S. cl. except SA² ज्ञानाय SA² जागम्य for मनाम् । S. cl. म्वाशम् ।
SK, [SG अवतारयत् । SA अन्युनः for मजुनः । End of Adh.
in S. cl.

10 a S. cl. पार्थिवः for कौन्तेयः ।

b S. cl. reads for thi- -इमानि पुनश्चाप्य आयुधानि परतः ।

कश्चिन्न्यासविन्यानि युधिष्ठेनं कथं भवेत् ॥

(SA¹ परतः । ST नेवां for एषम् ।)

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ।

विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महानलाः ॥ ३ ॥

उत्तरेण दशार्णान्वै पाश्चालान्द्रक्षिणेन च ।

अन्तरेण यरुहोमान् शूरसेनांश्च पाण्डवाः ॥ ४ ॥

लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ।

धन्विनो बद्धनिर्घ्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ५ ॥

ततो जनपदं प्राप्य रुष्णा राजानमब्रवीत् ।

पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥

3 a L interchanges वन° and गिरि° । K धन्विन कयचायिता D वनेषु च महा बला for वन° &c

b AD जातानि K यूथानि for जातानि । D ययुस्तदा for महाबला ।

4 a FM दशार्णा । Edns ACDFGHKL M ते BE तु for वै । Edns N पश्चालान् LM पाश्चाला । A दक्षिणेन । KN तु for च ।

b M उत्तरेण । AI LM यरुहो° DHN सरुहो° K तु मत्स्याना for यरुहो° । K पञ्चरान् for च पाण्डवा ।

5 a A लुब्धान् BDE ऋद्धि 1² गुणान् K लब्धु for लुब्धा । K प्रसाद for ब्रुवाणा । MN विषयान् । H मविशन् । D तथा for वनात् ।

* b ELK स्मश्रु° ।

3 a SK, SG ST, SA² वसाना for वसन्तो । S cl वनदुर्गेषु रमणीयेषु for गिरि° &c ।

b ST बाक्षत for विध्यन्त । SK, SG, SA मृगजातानि ST, SL मृगजालानि ।

4 a S cl दशार्णाना । तु for च ।

b SK, SG यरुहोम्न ST च सालाना SA, SL यरुहोम्ना । this v comes in S cl after v 1

5 a SK, ST लुब्धान् SG, SA, SL वेद for लुब्धा । SA ब्रुवाण । S cl तदा for वनात् ।

b ST विवर्ण । line omitted in others

6 a ST, SA, SL add द्रौपद्युवाच before b SA¹ पश्यैकपत्य SA² पश्ये कपत्य । SK क्षेत्रेणोष्ठ समाधिना ST, SA², SL क्षेत्रेणोष्ठसमाधुता SG क्षेत्राणोष्ठसमाधुता SA¹ क्षेत्रेणोष्ठसमाधुते for क्षेत्राणि &c

उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते ।
 समीपे हि श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ॥ १५ ॥
 समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं प्रति ।
 एवमत्र यथाजोषं विहरिष्याम भारत ॥ १६ ॥
 वंशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा स राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १७ ॥
 येन देवान्मनुष्यांश्च सर्पानिकरयोऽजयत् ।
 स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्पाण्डुनन्दनः ॥ १८ ॥

- 15 b Edns CKLN च G वा H अत्र D तु for हि । BE समीपतः for विशेषतः ।
 K दृश्यते गहनी शमी for गहनस्य &c ।
 16 a Edns CG समायायायुध शस्त्राय । D गच्छाम । N वय for प्रति ।
 b L यत्र for अत्र । Edns CDGHMN यथायोग ABEL यथामौग्य । BE
 पार्थिव for भागत । G विहरिष्यामहे वयम् ।
 17 a BE न before एवमुक्त्वा । Edns C धमराजम् ।
 b HL भरतर्षभः ।
 18 a all MSS except A add च after सर्पान् ।
 b Edns CGHK कुरुपुङ्गवः BELN कुरुनन्दनः ।

- 15 a S. cl reads this l after v 13 S cl उत्पथे चापि ज्ञातेष्व । SK
 मनुष्यैर्निषेविते SG अमनुष्यनिषेविता ST, SL अमनुष्यनिषेविते SA निजनि
 गहने वने ।
 b SK च ST अपि for हि । SK गृह नाम्न्य for गहनम् । L omitted in
 SG, SA, SL
 16 a SK गच्छामो । SK वय for प्रति । S. MSS omit this. SK has a
 similar line again after a few vs more (vide App), this
 line being found also in S. MSS.—अज्यामायुधमासज्या गच्छाम
 नगरं वयम् । (SA¹ गच्छेम SL गच्छाम ।)
 b omitted in SK, SG, ST विद्वान् यथामुख SA² विद्वान्, SL विद्वानो &c.
 17 a SA, SL omit कोः । S cl भजनयः for युधिष्ठिर (SA¹ भजनयः) ।
 b ST भजनयः ।
 18 a S cl adds between मनुष्यांश्च and कर्पूरः—निशापोत्तराक्षमात्र । निशाम-
 कर्पूरभाति दीप्तोन्मत्त वरतः । कर्पूरैर्षभ दुर्धरात् । S cl मर्षभैरङ्गोः ।
 b SG omits च । S cl कुरुनन्दन for कुरुनन्दन ।

सायुधाश्च वयं ततः प्रवेक्ष्यामः पुरं यदि ।

समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ ११ ॥

ततो द्वादशवर्षाणि वनवासो हि नः पुनः ।

एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच ।

इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहने महती शमी ।

भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १३ ॥

न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इह पार्थिव ।

योऽस्मान्निदधतो दृष्ट्वा हरेच्छस्त्राणि पाण्डव ॥ १४ ॥

- 11 a Edns BCEGKLN interchange वयं ततः and प्रवेक्ष्यामः । K प्रवेक्ष्यामः ।
L प्रवेश्यामः ।

b BEL पुरस्य for जनस्य । L सशयम् ।

- 12 a Edns BCEGLN प्रवेष्टव्यं H प्रवेष्टव्यानि K वस्तव्यानि for वनवासो । Edns CGKN वने BEL वन DH पुनः for हि नः ।

b L परिज्ञातो M प्रतिज्ञाते । H च for हि । K तदा for तथा । line omitted in BE.

- 13 a Edns ABCDEGL गहना । L वर्तते for महती ।

b K वरारोहा । H श्मशान^० ।

- 14 a H अत्र for अपि । Edns BEGHKLN इति मे मतिः for इह पार्थिव । C इव for इह ।

b Edn¹ निदधतो । Edns BCEGHKN दृष्ट्वा for दृष्ट्वा । Edns BOEGH KN भवेत् for हरेत् । BEL अस्त्राणि । FM पार्थिव Edns CG पाण्डवाः ।

- 11 a S. cl. हि for च ।

- 12 a S. cl. interchanges a and b. S. cl. भूयः for ततः । S. cl. except SA प्रविशेम वनं वयम् SA प्रविशेम वयं वनम् for वनवासो &c.

b SA¹ इव for अपि । SA² एतस्मिन् । SK, ST, SL समयं नो व्यतीत्य च SG, SA समयं न व्यतीत्य च for प्रतिज्ञातं &c

- 13 a SK, SG, SA omit अर्जुन उवाच । S. cl. वने for कूटे । SK, SG, SL, SA महतीदृश्यतेशमी ST दृश्यते महतीशमी ।

b SA¹ वरारोहा ।

- 14 a S. cl. a पाश्यां चारयिष्यति मनुष्याः पार्थ केचन । (SG, SL संचरिष्यन्ति SA² च चरिष्यन्ति ।) this comes in S. cl. after v. 16 a.

b omitted in S cl

अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।
 माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषितः ॥ २४ ॥
 तस्मान्मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि ।
 कुले नास्ति समो रूपेः नकुलस्तेन स स्मृतः ॥ २५ ॥
 दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
 अपज्यमकरोद्दीरः सहदेवस्तथायुधम् ॥ २६ ॥
 खड्गान्सुपीतांस्तीक्ष्णाग्रान्कलापांश्च महाधनान् ।
 विपाठान्क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह ॥ २७ ॥

24 b KM ताव्याक्षः । Edns ABDEGHL मितभाषिता K मृदुभाषिता MN मितभाषणः ।

25 a Edns BOEGHKLN तस्य for तस्मात् । F मूर्वी M मूर्वी । H अपाकर्षुः । अपाकर्षात् ।

b Edns BOEGHKLN यस्येति नकुलः स्मृतः for नकुल &c. DM सं^० for स

26 b Edns BDEFGHKN तदा for तथा ।

27 a Edns BCEGLN च for सु^० । H दीर्घाश्च दीर्घान् K दीर्घान्दीर्घाश्च for सुपीता &c. । Edns CG दीमान् for पीतान् । Edns ABCDEFGLM दीर्घाश्च for तीक्ष्णाग्रान् ।

b A विपीठान् H विपदान् for विपाठान् । AE क्षर^० for क्षुर । G निदधेत्सह ।

24 a SK adds देशम्पायन उवाच before this.

b SK मितभाषिता । SG, ST omit the whole verse, & SA, b only.

25 a SK तस्य for तस्मात् ।

b SK यस्येति नकुलः स्मृतः S, MSS. omit the whole v.

26 a SK, SA¹ दक्षिणाश्च ।

b SK तदा for तथा । SA¹ अजयत् for अपज्यम् । एवं for तथा । SA¹ reads this v.:-अजयत् दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डवः । तस्मैस्तपित्वा उवाचात् निपातुं धनुस्तद्वत् ॥ SG, ST omit this v. altogether.

From v. 27 ff. S. cl. presents a different account of the placing of arms, for which see the appendix.

27 a b S. cl.:-दीर्घान् मद्गान् धुद्वान् सुनीतान् कनकसद्वान् । विविधान् सुगतापा-
 न्निक्षिप्तान् धरातपि । आकुपान् वज्रपाशं मद्गान् निदधुःसह ॥ (a-SA adds
 युधिष्ठिर उवाच before this. SG दीर्घान् मद्गान् ST, SA, SL दीर्घान् मद्गान् ।
 SG, ST, SA², SL विविधान् SA¹ विमद्गान् for सुनीतान् । l-SA¹
 वज्रपाशं for निक्षिप्तान् । c-SG, ST, SA², SL विदुःतपया SA¹ मद्गान्
 विदुःतपया for निदधु &c.)

तदुदारं महाघोरं सपत्नगणसूदनम् ।

अपज्यमकरोत्पार्थः गाण्डीवमभयंकरम् ॥ १९ ॥

येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।

अमुञ्चद्वनुपस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ २० ॥

पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ।

प्रत्यपेधद्वहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ २१ ॥

निशम्य यस्य विस्फारमव्यथन्त रणे परे ।

पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २२ ॥

सैन्धवं येन राजानं पर्यामृषत् चानघः ।

ज्यापाशं धनुपस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २३ ॥

19 a Edns CGH महाघोषम् । Edn² CG सपत्नवल⁰ for सपत्नगण⁰ । A जन⁰ for गण⁰ ।

b N तत्र for पार्थः । Edns GN सुभय⁰ M सभय⁰ ।

20 a F कुरुक्षेत्र H विनिर्जित्य for कुरुक्षेत्रम् । H परपक्षान् for अभ्यरक्षत् ।

b H अमुञ्चत् । AD अक्षय्या ।

21 a FMN पञ्चालान् ।

b M ⁰वहूनेकः । D सपत्नीपान्ति G सपत्नानेव ।

22 a L निशम्य । Edns ABCEGHM व्यदधन्त F व्यदधन्ति KLN विदधन्ति for अव्यधत् । Edns C रणात् । L परे रणे ।

23 a K चैव for येन । Edn² CG ⁰मृषितवानथ । B ⁰वानथ for ⁰चानघः । HM पर्यामृषत् K पर्यामृषत् L परामृषत् । DEFM अनघ L अनघम् । D विजिग्ये शतधा नघ for पर्यां &c.

19 a SA¹, SG तमुदयम् SK, ST, SL, SA² तदुदयम् । SG, SA¹ महाघोषम् ।

b S. MSS असज्यम् for अपज्यम् । SK च भयकरम् ST धनुस्तम् for अभयकरम् ।

20 b S. cl. धनुर्ल महासेना जंमयामास पाण्डवः ।

21 a SK पुत्रा for प्रभुः ।

b SK, SA, ST, SL सपत्नांश्चापि SG संपन्नान् चापि for सपत्नांश्चैव । SA² दिग्जयी SL निजये ।

22 a S. cl. विस्फार । S cl विदधन्ति for अव्यधत् ।

23 a S. cl. मित्वा कुक्षः परामृषत् (SG परामृषत्) for पर्यां &c.

कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि च ।
 समासजाना वृक्षेस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ॥ ३२ ॥
 आगोपालाविपालेभ्य आचक्षेयुः परंतपाः ।
 आजग्मुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३३ ॥
 जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।
 इति गुह्यानि नामानि तेषां चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
 ततो यथाप्रतिज्ञाभिर्नगरं प्राविशन्महत् ।
 अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३५ ॥
 इति विराट्पर्वणि पाण्डवप्रवेशे आयुधनिक्षेपो नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

३२ a Edns CGK वा for च ।

b Edns BCEGKLN समासज्याय II समासजाना for समासजाना । D समासज्यायुधानीतधमन्योन्यं व्याहर^० ।

३३ a Edns CHKN आचक्षाणाः BE आचक्ष्यन्तः D आचक्षन्तः G आचक्षुस्ते L आचक्षाणाः for आचक्षेयुः । Idn¹ परंतप H परं तथा ।

b Idn¹ DN नगराभ्यासम् ।

३४ b N नामानि गुह्यानि । all MSS except N चक्रे तेषाम् । BDE read this and the following v. after the दुर्गास्तोत्रं—vide App

३५ a BEN प्रतिज्ञातं । Idns BEGHKLN प्राविशन्नगरम् । N मति for महत् ।

b G अज्ञातवाम । L त्रयोदशे ।

३२ a SG, SA¹ आचरितं । S. cl. पुन for अपि च ।

b omitted in S. cl.

३३ a S. cl. reads this v. before v. ३१ b. SA आचक्षतः पुनः पुनः for आचक्षेयुः &c. SK, SG, ST कर्षकेभ्यः SL कर्षकेभ्यश्च for आचक्षेयुः । SK एतत् ।

b SK दास्यन्तः । SG, ST, SL आचक्षन्तः पुनः पुनः for पार्थाः &c. SA omits a² and b¹ and reads आचक्षन्तः &c. after ^०विपालेभ्यः ।

३४ a S. cl. except ST जयेशो for जयन्तो ।

b SK, SG, ST अतश्छान्नि SA, SL अथ छान्नि for इति गुह्यानि । S. cl. पक्षोराम for तेषां चक्रे । S. cl. interchanges a and b.

३५ a S. cl. reads this v. before v. ३१. SK repeats it at the end of this Adh. also. S. cl. except SA¹ समाप्तम् SA¹ समहन् for प्रतिज्ञाभिः । SK, SA, ST महत् for तदा । SG प्राविशन्नगरं तथा । SL तदा for महत् ।

b S. cl. पति for वत्स्यन्तो । S. cl. वर्षं राष्ट्रे ।

तामुपारुह्य नकुलो धनूंष्यभ्यादधत्स्वयम् ।

यानि तस्या वकाशानि दृश्यरूपाण्यमन्यत ॥ २८ ॥

यत्र चापस्य तस्यैव तिरोवर्षति वासवः ।

तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ २९ ॥

शरीरं मृतकस्यैकं समादाय न्यबन्धत ।

वर्जयिष्यन्ति हि नरा दूरादेव हि तां शमीम् ॥ ३० ॥

आवद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ।

अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३१ ॥

28 a Ldms CDKN निदधे BEHL अवदधे G विदधत् for अभादधत् ।

b D यस्य for तस्य । Edms C दृश्य^० BDEGHN दृष्ट^० K दृष्ट^० L दृष्ट^० for दृश्य^० ।

29 a D तत्र for यत्र । Edms ACFGMN चापश्यत स वे D चापश्यतः सर्वे H चोपश्यतः सर्वे K चापश्यत सर्वे L वा पश्यति स वे for चापस्य तस्यैव । Edms ABEGHKL तिरोवर्षाणि वर्षति C तिरोवर्षाणि भारत FM शरोवर्षाणि वर्षति N तिरोवर्षेण वर्षति ।

b F नाति^० for तानि । DH पर्यबन्धयत् । H सुगाढैः ।

30 a Edms ABDEGKN च मृतस्य C च मृत च for मृतकस्य । Edms CDGHN समबन्धन्त पाण्डवाः BE समबन्धन्त पाण्डवाः K समबन्धत पाण्डवाः L समबन्धत बान्धवः । M नियन्धयत् ।

b Edms BCDEGHKLMN विवर्जयिष्यन्ति नराः । Edms B and add CD-EG and add HKLMN शमीमिमाय ।

31 a D आवद्धशवमन्वेति ।

28 a, b omitted in S. cl.

29 a SK चापश्यत स वे । SK वर्षति for वासवः ।

b SK पर्यबन्धत । S. MSS omit this v.

30 a omitted in S. cl

b S. cl. दूरान्तरिदृश्यन्ति सशवेय शमी इति । (SA^३ परिमविष्यन्ति स्वस्वयेयं । ST तवद्वयं । ST शमीति वे SG शमीनि हि SL शमीनि ह ।)

31 a omitted in S. cl.

b SA^३ शर^० for शत^० । SA अस्मात्प्रसिद्धेति च SK, ST, SG, SL अस्मात्प्रसिद्धेति for न इति वादिनः । S. cl. reads this line after v. 33,

तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवम् ।
 विराट्पराङ्मुखाभ्रसंवृतम् ॥
 सभागतं पूर्णशशिप्रभाननम् ।
 सहानुचारैरचिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥
 स च द्विजान्मृतमुखांस्तथा विशः ।
 ये चानुगास्तत्परिपत्सु ते स्थिताः ॥
 पप्रच्छ को वः प्रसभं समेयिवान् ।
 नरो हि यो वै प्रसमीक्षते सभाम् ॥ ५ ॥
 न च द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः ।
 पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ॥
 न चास्य दासा न रथो न कुण्डले ।
 समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ६ ॥

- 4 c Edn² ABCEGN समागत D समापतः K सभागतः for सभागतं । D प्रभा-
 नना K प्रभावः for प्रभानन ।
 d Edns CGM सहानुभाव for सहानुचारैः । Ldms CGM न चिरेण for अचिरेण ।
 5 a Edns CG मरिद्विजान् D सत्वद्विजान् BEHKLN स तु द्विजान् । Edns
 BEGHKLN विशस्तथा ।
 b Ldms BCDEGHKLN ये चापि केचित् A ये चानुगास्तः । Edns ABDE
 GHKLN परितः समासते C परतः^o ।
 c Edns ABCDEFGHIKN अय for वः । Ldms ABCDEFGHLMN
 प्रथम for प्रसभ । Ldms BL समेयिवान् ।
 d Edns CGN नृपेयमोर्य A नरो हि योय BL इहागतोय D कुतोयमायाति FM
 नरो हि येषां H दूरेण नार्थ K नृपायमो यः । Ldms BLGM समवेक्षते D च
 वीक्ष्यते C समवेक्ष्यते L प्रसमीक्ष्यते ।
 6 a Edns BCDEGHKLN तु FM नु for च H द्विजोत्तमः for नरोत्तमः ।
 c Ldms BCDGL दासो KN वाजी for दासाः । Ldms GKN कुजरः H वान्
 for कुण्डले । d G इदुवत् for इद्वत् ।

4 n SK, ST, SG, SA² समापतन्तं SA¹ समापतन्तः । SK, ST, SG, SA
 omit b, c, d.

5 S. cl. omits this verse.

6 S. cl. omits this verse.

॥ पष्ठोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरः ।

राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् ॥

वैदूर्यनद्धान्प्रतिमुच्य काञ्चनान् ।

अक्षान्स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥

नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनम् ।

महायशाः कौरववंशवर्धनः ॥

महानुभावो नरराजसत्कृतः ।

दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २ ॥

परेण रूपेण नरर्षभो महान् ।

तथाश्विरूपेण यथामरस्तथा ॥

महाभ्रजालैरिव संवृतो रविः ।

यथानलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ॥ ३ ॥

1 c Edns BCEGHKLN वैदूर्यरूपान् । ADH प्रतिमुच्य । KN प्रतिगृह्य ।

d F कक्षे D परिधाय K परिगृह्य । BEF वाससि AD वाससी ।

2 a D राष्ट्रपतिः । A यशस्विनम् । d AD उरुगः E महोरगः ।

3 a Edns BCEGHMN बलेन D स तेन for परेण । D युवा for महान् ।

b AFHM गन्धर्वरूपेण Edns CG अपूर्वरूपेण BE नरस्वरूपेण H अक्षर्वरूपेण K अथ स्वरूपेण L मनुष्यरूपेण । D उपावृतः कंचुकवान्यथोरगः for गन्धर्वरूपेण &c. H यथा नरः ।

d H भस्मवृतः for भस्मवृताः ।

1 b S. cl. 1-ददर्शदूरान्मुसमृद्धतेजसं (ST स समय तेजसं) S. cl. interchanges a, b and c, d.

c SK निषद्वेद्वैर्यसितान्स SL, ST निषप्यवेद्वैर्यचितान्स SG निषद्वेद्वैर्यचितान् ॥ SA¹ निषप्यवेद्वैर्य सितान्स । SA² वेद्वैर्यचितान्समुगुणान् मृगासितान् ।d SK, ST, SG वृषस्तथा (SL, SG, SA¹ तदा) क्षान् । S. cl. परिवेष्ट्य वाससा (SA¹ परिवेष्ट्य । SK वाससः ।)

2 S. cl. omits a b c.

d S. cl. दुरासदं नीक्ष्यपि यथोरगम् ।

3 SL, SK, SG ST, SA² omit this verse.a SA¹ अनेन for परेण । SA¹ युवा for महान् ।b SA¹ द्विजानि for गन्धर्व । SA¹ महोरगः for अमरस्तथा ।

कायेन तातामिवदाम्यहं त्वाम् ।

कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ॥

गोत्रं च नामापि च शंस तत्त्वतः ।

किंचापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरस्यासमहं सखा पुरा ।

वैयाघ्रपथः प्रवरोऽस्मि बाहवः ॥

अक्षान्प्रवृत्तुं कुशलोऽस्मि देवंने ।

कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ११ ॥

10 a A प्रोवा for तान । ADKL add विराट् उवाच before this

b E कस्यास्य ।

c DL नाम्ना सह for नामापि च ।

d CK वा for च । DFL शम्य for शिल्प ।

L कक for युधिष्ठिर ।

11 a D युधिष्ठिरस्यास्मि सखा प्रतीतः । Edns BCLHKLN पुग सखा ।

b BE वैयाघ्रपादः । Edns ABCDEFGHKL M पुनरस्मि for प्रवरोऽस्मि ।

Edns C विषः ABDEGM माह्वणः H सक्ततः K गोत्रगः L गोत्रतः N दे द्विजः for बाहवः ।

c Edns BCDGHLMN प्रवोक्तुं for प्रवृत्तुं । Edn² देविता । Edn¹ BCLF

GKN देविता M देव for देवने ।

d H अध for अस्मि ।

10 S. cl. omits a, reads b (after विमृजामि ते पुत्रम् in app.) and for c, d श्रुतं च शीलं च कुलं च शस मे गोत्रं तथा नाम च देशमेव ते । (in app.) SG, ST, SL, SA च for ते SA² च ते for तथा । SA¹ गोत्रं च देशं च ममाद्य विप्रं for गोत्रं &c.

11 a SL, SK, ST, SG अवि समामन् पुरा SA अस्मि सखाभवं पुग ।

b ST वैयाघ्रपादः SA वैयाघ्रपथः । SL, SK, SA, ST अस्मि नरेन्द्र गोत्रतः (च SA²) SG अस्म्यनरेन्द्र गोत्रतः for प्रवरोऽस्मि बाहवः ।

c SK, SL, SA² तिवृत्तुं ST विषातुं SG विह्वुं । SA¹ प्रक्षयिषातुं । SK, ST कुशलोऽस्यहं सह SG कुशलोऽहं सह ।

d omitted in S. cl.

शरीरलिङ्गैरुपसूचितोऽहयम् ।
 मूर्द्धाभिषिक्तो मम चेतसि स्थितम् ॥
 समीपमायाति च मे गतव्यथम् ।
 यथा महीं तामरसीं महागजः ॥ ७ ॥
 वितर्कयामास च तं नरर्षभः ।
 युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ॥
 सप्राद्विजानीहि हि जीवितार्थिनम् ।
 विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ८ ॥
 इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके ।
 वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ॥
 तमब्रवीत्स्वागतमित्यनन्तरम् ।
 राजा प्रहृष्टः प्रतिसंग्रहेण च ॥ ९ ॥

- 7 a D वपुस्वरूपेण च सूचितः । BE °रिष सूचितः C रपि सूचितः ।
 b Edn² CG इति Edn¹ HKN त्विति L इति for मम । BE मूर्द्धाभिषिक्तोप-
 मितोऽयं मानसं Edns मे मनोगतं CGHKLN मेऽत्र मानसं for चेतसि स्थितम् ।
 D स्थितः for स्थितम् ।
 c Edns BCDEGHKLN गतव्यथः for गतव्यथम् ।
 d Edns BCEGKHLN गजः AD महान् for महीम् । Edns BCEGHK
 LN मदोत्कटः for महागजः ।
 8 a Edns BCEGHKLN वितर्कयंतं (D वितर्कयानं) तु (BEL स) नरर्षभ-
 स्तथा (K नरर्षभं N तथा नरर्षभं BCDEL °स्तदा) ।
 c D भवान् M साध्याद् for सप्राद् । Edns ABDEKLN विजानात्विह F
 विजानामिह H द्विजानात्विह M द्विजानामिह for विजानीहि हि । Edns GHLK
 MN जीवितार्थिनं ।
 9 a K तवानघाय for तवानघान्तिके । BE °अन्तिकं ।
 b A तवामि भो for तथा विभो । D °विभोः FM अभिते H मंभो for विभो ।
 d H अपि हृष्टः for प्रहृष्टः । Edns ABCDFGCHKMN प्रतिसंग्रहाण F प्रति-
 संग्रहाण । L प्रहृष्टरूपो जगृहे तथागतं । CG omit च ।

7 S. cl. omits this verse.

8 S. cl. omits this verse.

9 S. cl. omits this verse.

विराट उवाच ।

हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरेत् ।

विवासयेयं विषयाद्विजांस्तथा ॥

शृण्वन्तु मे जानपदाः सभागताः ।

कङ्क्षो यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥

समानजातोऽसि भवांश्च मे सखा ।

प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ॥

पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा ।

कृतं मया द्वारमपावृतं यतः ॥ १५ ॥

14 a Edns BCEG अवश्य for अवध्यं ।

b Edns BEGKLN प्रवाजयेयं C प्रवाजयेय H प्रवासयेयं for विवासयेयं । DK द्विजं H द्विषः for द्विजान् ।

c Edns BCEFGHKLM समागताः AN समागता for सभागताः । H पौ-
जनाः for जानपदाः । D न तेन कार्यं तव योषियं चरेत् ।

d L तथा प्रभुः । D यथाहमेव विषये प्रभुर्भगान् ।

15 a Edns CG यानः for जातः । FM अस्मि for असि । Edns BDLGHKL
N भवितासि for असि भवांश्च । D परःप्रियः for भवांश्च मे ।

b BE भोजन for भोजनः ।

c CHL पश्ये D पश्य M पश्यः for पश्येः । K तपश्य मे for पश्येस्त्वम् ।

d Edns BCEGHIKN च ते L चरे for मया । N अपावृतं for अशवृतम् ।
Edns BCEGHIKN मया D तव for यतः ।

14 a, b S. cl. ममान्तिके यत्र तवाप्रियचरेत्यवासये तं परिचिन्त्य मानवम् । (SG तवा-
प्रियो वसेत् SL यस्तु for यत्र । SG, SL, SF, SA परिचिन्त्य) SA¹
प्रवासयेयम् ।

15 S. cl. omits this verse.
7 Mt

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि ।
प्रशाधि मत्स्यान्वशगोऽस्मि ते द्विज ॥
प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा ।
भवांश्च देवोपमराज्यमर्हति ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

आप्तो विवादः परमो विशांपते ।
न विद्यते किंचन मत्स्य हीनतः ॥
न मे जितः कश्चन धारयेद्धनम् ।
वरो भूमौऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १३ ॥

12 a Edn¹ N ददामि । HK (अ)ह तु for हन्त । CN यत् for यम् ।

b L गम्यान् for मत्स्यान् । Edns CDG HKLN वशगोऽहं तव । AM द्विजः
for द्विज । BE वशगोऽस्म्यहं तव ।

c Edns C च for हि । L पूतां M द्यूता for धूर्ता ।

d F अर्हति ।

13 a Edns G HK² L प्राप्तः for आप्तः । H विवादं L विराटः for विवादः । Edns
ACDFG HKLMN प्रथमं for परमः ।

b Edns CG कचन D किंतु न H किं नव for किंचन । C हीनः for हीनतः ।
H² हनिवर्ण इति पाठः ।

c AL जितं for जितः ।

d H अपि for एव । BEH MN प्रसादजः ।

12 a ST ददामि तेऽहं वरमन्यदीप्तिः । SK, SA, SG, SL यदीप्तिं for यमिच्छसि ।

b S. cl. यदि मन्यते (SG मन्यसे) भवान् for वशगोऽस्मि ते द्विज ।

c SA² प्रयाहि । S. cl. पाशकोविदाः for देविनस्तदा ।

d SK, SG, ST, SL, SA¹ च चापि SA² स्वं चापि for भवान् । SK देवो
मम । S. cl. except SA¹ अर्हति ।

13 c S. cl. जित । S. cl. कचन । SL, SK, SA², SG, ST धारये SA¹ कारये
for धारयेत् । b and d are omitted in S. cl.

विराट उवाच ।

हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरेत् ।

विवासयेयं विषयाद्विजांस्तथा ॥

शृण्वन्तु मे जानपदाः सभागताः ।

कङ्क्षो यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥

समानजातोऽसि भवांश्च मे सखा ।

प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ॥

पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा ।

कृतं मया द्वारमपावृतं यतः ॥ १५ ॥

14 a Edns BCEG अवश्य for अवध्यं ।

b Edns BEGKLN प्रमाजयेयं C प्रमाजयेय H प्रवासयेयं for विवासयेयं । DK द्विजं H द्विपः for द्विजात् ।

c Edns BCEFGHKLM समागताः AN समागता for सभागताः । H पौ-
जनाः for जानपदाः । D न तेन कार्यं तव योप्रियं चरेत् ।

d L तथा प्रभुः । D यथाहमेवं विषये प्रभुर्भगवत् ।

15 a Edns CG पानः for जातः । FM अस्मि for असि । Edns BCEGHL
N भवितासि for असि भवांश्च । D पराप्रियः for भवांश्च मे ।

b BE भोजन for भोजनः ।

c CHL पश्ये D पश्य M पश्यः for पश्यः । K सपश्य मे for पश्येस्त्वम् ।

d Edns BCI GHKN च ते L चरे for मया । N अगारुव for अगारुवत् ।

Edns BCI GHKLN मया D तव for यतः ।

14 a, b S. cl. समान्तिहे यश्च तवाप्रियचरेत्प्रवासये तं परिचिन्त्य मानवम् । (SG तवा-
प्रियो दत्तेर् SL यस्तु for यश्च । SG, SL, Sf, SA परिचिन्त्य) SA¹
प्रवासयेयम् ।

15 S. cl. omits this verse.
7 Mt

ये त्वानुसंधेयुरवृत्तिकर्षिताः ।
 ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मे सदा ॥
 दास्यामि सर्वं सततं न संशयः ।
 न विद्यते ते मम सन्निधौ भयम् ॥ १६ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं तु लब्ध्वा स वरं समागमम् ।
 विराटराजेन नरर्षभस्तदा ॥
 उवास वीरः परमार्चितः सुखी ।
 न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १७ ॥
 इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे युधिष्ठिरप्रवेशो
 नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

- 16 a Edns ये त्वानुवादेयुः A ये त्वानुवाधेयुः CDG ये त्वानुवादेः BEHN ये त्वानु-
 वाधेयुः K ये त्वां च याधेयुः L ये त्वानुधावेयुः for ये त्वानुसंधेयुः । Edn¹ अवृत्ति-
 कर्षिताः CDG पुरवृत्तिकर्षिताः for अवृत्तिकर्षिताः ।
 b D दिक्षत्वर्थं for ब्रूयाश्च तेषां । D मम योस्ति कश्चन for वचनेन मे सदा ।
 Edns GKN मां for मे । BE सर्वदा for मे सदा ।
 c D सुखी शुगस्तः मियरुन्ममानिश for the whole line. Edns BCEGHK
 LN तदहं for सततं ।
 d D वसत्वमस्मिन् भुवने यथा सुस for the whole line. Edns ABCEGHK
 LN न ते भय for न विद्यते । Edns BEHLN त्रियति AGK विद्यते for ते
 मम । Edns ABCEGHKLN मम for भयम् ।
 17 m Edns BEFGKLMN एव सः for एवं तु । Edns BCDEFKGKLMN तु
 for स । GL पर for वा । D इत्येवमुक्तस्तु युधिष्ठिरस्तदा for this line. FHM
 समागमे for समागमम् ।
 b DGN राज्ञा तु for राजेन । D युवा N तथा for तदा ।
 c Edns N धीरः for वीरः ।
 d D बुबुधे पृथग्जनः for चरितं बुबोध तत् ।

16 S. cl. omits this verse.

- 17 a SK, ST, SL, SA स for तु । SK, ST वृषतिः SA, SL वृषः SG मयनं
 for स वर । S. cl. विराटराजेन for विराटराज्ञा तु । SG तथा for तदा ।
 c SG उवाच for उवास ।
 d S. cl. न चाप्य for न चापि । SA¹ त्रिचिह्नं for त्रिभिः । ST न बोधि
 for बुबोध ।

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वलन् ।

उपाययौ सिंहविलासविक्रमः ॥

खजां च दर्वीं च करेण धारयन् ।

असिं च कालाङ्गमकोशमव्रणम् ॥ १ ॥

स सद्गुरुपः परमेण वर्चसा ।

रविर्यथालोकमिमं प्रकाशयन् ॥

सुकृष्णवासा गिरिराजमारवान् ।

स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥

1 a M अधापरोः K त्विषा L भियो for श्रिया ।

b D मत्तगजद्विक्रमः K सिंहविलोसविक्रमः ।

c ALM खज D सर्वां Γ खङ्ग H सर्व for खजाय ।

d D कालायसकोशमव्रणां G कालाननकोशः ।

2 a L सु for स ।

c Edn² CFGHLM स कृष्णवासा. BE स कृष्णवास ।

d Edns CFG N मत्स्यराज N मत्स्यस्य राज । D समेत्य राजानमुपेत्य ।

1 a SA omits वैशंपायन उवाच ।

S. cl. अधापरोस्त्वा दिशि भीमदर्शनः ।

b S. cl. वृत्तीदशोष्टयत सिंहविक्रमः ।

c SK, SG interchange c and d. SA², SG खज SA¹ खज ST खङ्ग ।

d SK असिप्रवेके प्रतिमुच्य शोणिते SL, SG असि प्रसेवे प्रतिमुच्यशोणके ST अशि
य कालायसकोशमव्रणम् SA कालाशनिःकोशमव्रणम् ।

2 a SK, ST, SL गभीररूप परमेण तेजसा SG गभीररूप परमेण तेजसा SA
गभीररूपः for स सद् &c. ।

b SG, ST, SL प्रभासयन् SA विभासयन् ।

c SK स कृष्णवासा ।

d SK, ST, SG, SL समत्स्यराज SA¹ ममात्स्यराज for मत्स्यस्य राज । SA²
समात्स्यराजानमुपेत्य for मत्स्यस्य राज समुपेत्य ।

संप्रेक्ष्य राजावरजं ह्युपागतम् ।
 ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ॥
 सिंहोन्नतांसोऽयमतीवरूपवान् ।
 प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३ ॥
 अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा ।
 वितर्कयन्नास्य लभामि संपदम् ॥
 तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कयन् ।
 नरर्षभस्याद्य न यामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वैव चैनं न विभावयाम्यहम् ।
 गन्धर्वराजं यदि वा पुरन्दरम् ॥
 जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितः ।
 यदीप्सितं तल्लभतां च मा चिरम् ॥ ५ ॥

3 a Edns BCDEFGHKL MN नं प्रेक्ष्य । Edn² CFLM रमयन्नुपागतं Edn¹ BE ^०नमिवातिक्कागतं D परितः सभासदान् G सभयोतिक्कागतं H भवनातिक्कागतं for वरजं ह्युपागतं । A² संप्रेक्ष्य राजा रमणीय भावा for a.

b D उवाच सर्वान् परमप्रहृष्टः ।

c BE सिंहोन्नतांगः D अपूर्वरूपः ।

d D कोयं N कोत्र for कोनु । D मिहान्नभास्करः for नरर्षभोयुवा । Edns वरर्षभः ।

4 a H अदृश्यरूपः । H पुरुषोदधिर्वया । D omits a.

b OF लभाम H लभे L लभेज्य । Edns BCEGKN निश्चयं M संपदां । H अनिशं पदं for लभामि &c. D for b:—नयामि किंचित् परमं विनिश्चयम् ।

c C चित्तैवपि । MN ह्यनिशं । K संपतर्कयन् MN वितर्कयन् ।

d Edns ABCFEFHN अस्य for अय । D omits c and d.

5 a K रूपं for चेन । Edn² ACDFGH तु for न । Edns ABCDEFGH KLM विचारयामि for विभावयामि ।

b Edns CGKN गन्धर्वराजो यदि वा पुरन्दरः । c D दर्शनस्थितः ।

d DK इच्छते for इप्सित । BE तल्लभतां । N चिरात् for चिरम् ।

3 S. cl. expresses this sense by:—

अभामर्षान्मास्यपतिः समागतान् । भूशानुतोष्णं परिनिश्चयान्निव ॥

कोऽयं युवा वाग्णजसन्निभः । समामभिप्रेति हि मामेकामिमाम् ॥

ST, SL मत्पयसिः । SG समागतान् । SG स for कः SA यः for कः । SA इमामभिप्राययति मामिह । समात् for समामभिप्रेति &c. SL पुरः for इमात् ।

4 S. cl. omits this verse.

5 S. cl. omits this verse.

विराट्वाक्येन तु तेन नोदिताः ।
 नरा विराटस्य तु शीघ्रगामिनः ॥
 उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवंस्तथा ।
 यथैव राज्ञो वदनाच्छ्रुता गिरः ॥ ६ ॥
 ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवः ।
 सुदीनरूपो वचनं महामनाः ॥
 उवाच सुदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवः ।
 भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ७ ॥
 विराट उवाच ।

न सुदतां मानदं श्रद्धधामि ते ।
 सहस्रनेत्रप्रतिमो हि दृश्यसे ॥
 श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च ।
 प्रशासिता तान वरो नरेष्विह ॥ ८ ॥

- 6 a D adds वैशंपायन उवाच before this v. Edns CGK च^१ for तु । KN ते नोदिताः for तेन नो^० । K नोदिताः L देशिताः Edns BOEGN नोदिताः । D इत्येवमुक्तास्तु नरा रुताक्षणाः for a.
 b D तदा M जनाः for नराः । F विराटराजस्य for नरा विराटस्य । Edns BC HKLN सुगीप्र^० G समीपगामिनः । c Edns BCDEFGKLM तदा ।
 d Edn² BCDEFGKLM यथा स राजा वदताच्छ्रुतानुनम् । Edn¹ N यथा स राजावदच्छ्रुतानुनम् । H नरेन्द्रे महामुनः ।
- 7 a C पाण्डवम् ।
 b Edn² BCEHK स्वदीन^० । C रूपं । N शीघ्र^० for सुदीनरूपः । L सुदीन- रूपः । G स भीमरूपः । M महामनाः for नमनाः ।
 c D नृदेष्टु for सुदोऽस्मि । M बल्लवः for बल्लवः । d BE मा for माम् ।
- 8 a Edn² CGK बल्लव H मानव for मानद । L श्रद्धधामि । FM omit ते ।
 b Edn² CGK विराजसे M हि दृश्यते ।
 c Edn² DEHGKL omit the last च ।
 d Edns CGKN प्रमासते त्वं नृवरो A प्रशासिता तेन वरो A² प्रमासिता BE प्रमासि राजेव वरो H प्रमासितावनृवरो M प्रशासितत्वं नृवरो । Edns GH इव for इह । D प्रमासि तानाय यथा नृवो भवान् L प्रमासि ताराधिपतिस्तदा भवान् for प्रमासिता &c.

6 S. cl. omits this verse.

7 S. cl. omits this verse.

8 S. cl. omits this verse.

भीम उवाच ।

नरेन्द्र स्रुदः परिचारकोऽस्मि ते ।
जानामि स्रुपान्प्रथमेन केवलान् ॥
आस्वादिता ये नृपते पुराभवन् ।
युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥
बलेन तुल्यो न हि विद्यते मया ।
नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ॥
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहम् ।
सदां करिष्यामि च ते नृप प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं महानसे ।
तथा हि कुर्याः कुशलं हि भापसे ॥
न चैव मन्ये तव कर्म तत्समम् ।
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हासि ॥ ११ ॥

9 a FK omit ते ।

b Edns CDGHKN प्रथमं M पृथिवीश for प्रथमेन । Edn² CG add च D
तु Edn¹ HN न K हि berore केवलान् ।

c F नृपतेः M भवान् for अभवन् ।

d D c and d are interchanged. D सर्वथा for सर्वशः ।

10 a Edns ABCDEFGHLN च न for न हि ।

b N नियुद्धशीलः । K तथा for सदा । DM पार्थिवः ।

c Edns BDEFGHKLN तवानप प्रियम् ।

11 a Edn¹ ददानि । Edns CG वरान् ।

b Edn² CFHKL च M अत्र Edn¹ अवि for हि । D कुर्यात् । Edns C च
MF च for हि । M भापसे ।

c D अहं न for न चेव । Edns CG यत् for धम् ।

■ S. cl. omits this verse.

10 a S. cl. नृपान्न for नृपानहि । b S. cl. शीलोस्मि । S. cl. हि for एव ।

■ S. cl. गजैश्च सिंहैश्च ।

d S. cl. तवानप for च ते नृप ।

11 S. cl. omits a and b.

c SK मोहं न SG, SA, SL एव न ST नवं न for न चेव । SA कृत्स्नं for तत्समम् ।

d SG समुद्रनेप for समुद्रनेमिम् ।

यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतम् ।
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ॥
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा ।
भवांश्च तेषामधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥
वैशंपायन उवाच ।

तथा हि भीमो विहितो महानसे ।
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ॥
उवास राजन्न च तं पृथग्जनः ।
बुबोध तन्नानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे भीमप्रवेशो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

- 12 a FMN काम । Edns CGH भवतः for तव तत् ।
b K च मया for भव मे ।
c Edns G समाहिताः BE समाचिताः C समागतः H ममार्पिताः L मयोदिताः M विमोचिताः । DN ते for ये ।
d DHL भवत्स K भवाय । DHK omit च । F omits c and d.
13 a Edns ABCDEGHIKLM सः for इति । N स तत्र for तथाहि । HN विदितः for विहितः ।
b D दयिता । D वृष for दृढम् ।
c Edn² CG राज्ये D युक्त्या K राष्ट्रे for राजन् ।
d H राजा for तत्र । BE अनुगमः for चराः ।

- 12 a S. cl. यथा तु कामः । SG तं for तत् ।
b SG तेः SK, SA मे ST, SL वे for त्व । SA स्वपुरे पुरस्कृतं for भव मे पुरस्कृतः ।
c S. cl. मे for ये । SK, ST, SL मया सदाचिता SA मया समर्पिता SG मयासमार्पिता for ममोचिताः पुरा ।
d SK भवाय ST भवान् हि SA भवत्स SG भवायि for भवान् ।
13 a वैशंपायन उवाच omitted in SK, SG, SA. SK, ST, SA, SL तथा स SG तदा स for तथा हि ।
b S. cl. विराटराजस्य बभूव वै प्रियः for विराटराज्ञो &c.
c SG तावन्न च for राजन्न च ।
d S. cl. तस्यानुचरस्य कश्चन for तन्नानुचराश्च केचन ।

भीम उवाच ।

नरेन्द्र सुदः परिचारकोऽस्मि ते ।
जानामि सूपान्प्रथमेन केवलान् ॥
आस्वादिता ये नृपते पुराभवन् ।
युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥
चलेन तुल्यो न हि विद्यते मया ।
नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ॥
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहम् ।
सदा करिष्यामि च ते नृप प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं महानसे ।
तथा हि कुर्याः कुशलं हि भापसे ॥
न चैव मन्ये तव कर्म तत्समम् ।
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हासि ॥ ११ ॥

9 a FK omit ते ।

b Edns CDGHKN प्रथमं M पृथिवीषा for प्रथमेन । Edn² CG add च D
तु Edn¹ HN न K हि berore केवलान् ।

c F नृपतेः M भवान् for अभवन् ।

d D c and d are interchanged. D सर्वथा for सर्वशः ।

10 a Edns ABCDEFGHLN च न for न हि ।

b N नियुद्धशीलैः । K तथा for सदा । DM पार्थिवः ।

d Edns BCFGHIKLN तयानप प्रियम् ।

11 a Edn¹ ददानि । Edns CG वरान् ।

b Edn² CFHKL च M अत्र Edn¹ अवि for हि । D कृपां । Edns C च
MF च for हि । M भापसे ।

c D अहं न for न चैव । Edns CG यत् for धत् ।

9 S. cl. omits this verse.

10 a S. cl. मुन्यभन for मुन्योनहि । b S. cl. श्रीलोस्मि । S. cl. हि for एव ।

c S. cl. गजान सिंहान् ।

d S. cl. तयानप for च ने नृप ।

11 S. cl. omits a and b.

c SK मोहं न SG, SA, SL एव न ST नवं न for न चैव । SA कृत्स्नं for तत्समम् ।

d SG समुद्रनेमि for समुद्रनेमिम् ।

यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतम् ।
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ॥
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा ।
भवांश्च तेषामधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा हि भीमो विहितो महानसे ।
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ॥
उवास राजन्न च तं पृथग्जनः ।
बुबोध तत्रानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

इति विराट्पर्वणि पाण्डवप्रवेशे भीमप्रवेशो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

- 12 a FMN काम । Edns UGH भवत. for नर तत् ।
b K च मया for भव मे ।
c Edns G समाहिताः BE समाचिताः C समागतः H समार्पिता. L मयोदिताः M विमोचिताः । DN ते for ये ।
d DHL भवत् K भवाय । DHK omit च । F omits c and d.
13 a Edns ABCDEGHKLM स. for डि । N म तत्र for तथाहि । HN विदितः for विहितः ।
b D दयिता । D नृप for दृढम् ।
c Ldn² CG राज्ये D बुक्त्वा K राष्ट्रे for राजन् ।
d H राजा for तत्र । BE अनुगम. for °वरा. ।

- 12 a S. cl. यथा तु कामः । SG त for तत् ।
b SG ते SK, SA मे ST, SL वे for त्व । SA स्वपुरे पुरस्कृत for भव मे पुरस्कृतः ।
c S. cl. मे for ये । SK, ST, SL मया सदायिता SA मया समर्पिता SG मयासमाचिता for ममोचिताः पुरा ।
d SK भवाय ST भवान् हि SA भवत् SG भवति for भवति ।
13 a वैशंपायन उवाच omitted in SK, SG, SA. SK, ST, SA, SL तथा न SG तदा स for तथा हि ।
b S. cl. विराटराजस्य बभूव वे नियः for विराट् राज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ।
c SG तावन्न च for राजन्न च ।
d S. cl. तस्यामुच्यते वचना for तत्रानुचराश्च

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेष्टिताग्राननिन्दितान् ।

जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ १ ॥

वासश्च परिधायैकं कृष्णं सुमलिनं महत् ।

कृत्वा सैरन्ध्रिवेपं तु कृष्णा व्यचरदार्तवत् ॥ २ ॥

तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ।

अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ३ ॥

- 1 a कृष्णा for केशान् । BDELMN वेष्टिताग्रान् H वेष्टिताग्रान् A ^०ननन्दि^० । BH
^० निन्दिता ।

b BCE जुगूहे Edn² जुगूहे H जगूह for जुगूह । D केशान् for मृदून ।

- 2 a Edn² CDH कृष्णा LM कृष्णा A पृष्टा for कृष्णं ।

b A कृष्णा for कृत्वा । Edn² BCEL वेपं च सैरन्ध्र्याः for सैरन्ध्रिवेपं तु । N हि
 for तु । Edn C ततः A कृत्वा N कृष्णं च BE कृष्णा च GK कृष्णा सा H
 कृष्णा तु for कृष्णा । M विचरत् । BEGHKN तदा for आर्तवत् ।

- 3 a G पौराः K दूरात् for नराः । BEGHMN परिधावन्ति K परिधावन्त्यः Edn¹
 परिधावन्तः । D तां मज्जन्ती तदा तत्र सर्वतस्ते कुतूहलात् ।

b L किञ्चित् for किञ्च । M चिकीर्षवत् ।

- 1 a SK, SG वेणीकेशान् । ST वेणी केशान्तमुत्क्षिप्य SA² वेणीकेशान्तमुत्सृज्य SA¹,
 SL वेणीकेशान्तमुत्क्षिप्य । SG समुत्क्षिप्य । SK, SL, SA², ST पानवृत्तकुप
 शुभा SA¹ वेष्टिताग्राननन्दितान् SG वेष्टिताग्राननिन्दितान् ।

b SA², ST omit this SK जुगूहे SA¹ जगूह ।

- 2 a SK कृष्णा ।

b S. cl. कृत्वा वेप च सैरन्ध्र्याः ।

- 3 a SK परिधावन्तः SA गच्छमानां तु for परिधावन्तीं । ST तां तथा गच्छमानां तु
 SL, SG नराः संगच्छमानां तां for तां नराः परिधावन्तीम् । SG समुपद्रवन् ।

b SK, SA, SL, ST ते च for चरे । SG अपृच्छन्तश्च for अपृच्छन्तश्च ST
 किञ्चित् for किञ्च ।

सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्यहमुपागतां ।
 कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ४ ॥
 तस्या रूपेण वेपेण श्लक्ष्णया च गिरा तथा ।
 न श्रद्धधत तां दासीमञ्जहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५ ॥
 विराटस्य तु केकेयी भार्या परमसंमता ।
 विलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्गुपदात्मजाम् ॥ ६ ॥
 सा समीक्ष्य तथारूपामनायामेकवाससम् ।
 समाहूयाब्रवीद्भद्रे कां त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ७ ॥

- 4 a Edn¹ सैरिंध्रं N सैरिद्धि । Edns ACDGN इहागता for उपागता ।
 b DN अह for ये । H ये कर्तुमिच्छामि for चेच्छामि वै कर्तुं । D मा for मां ।
 Edns पुपुक्षति GH पुपुति L धुभुति D नरिष्यति F पुपुक्षति ।
 5 a BCE तस्य for तस्याः । H रम्येण for रूपेण । K वेपेण रूपेण for रूपेण वेपेण ।
 D वर्णेन for वेपेण N श्लक्ष्णया for श्लक्ष्णया । Edns BCDEGKLN तथा
 गिरा for गिरा तथा ।
 b AKN ना for न । AFM श्रद्धधते BEL श्रद्धधत for श्रद्धधत । H अन्य-
 हेतोः for अञ्जहेतोः । BD उपरिधता F पतरिधता² for उपरिधताम् ।
 6 a LN च for तु ।
 b Edns GK आलोकयन्ती C आलोकयती H अवलोकयति N आलोकयतो for
 विलोकयन्ती । D प्रासादादे रियता तदा ।
 7 a D तान् G स for सा । D अवेक्ष्य for समीक्ष्य । FMH अनया for अनाया ।
 C एकवाससाम् M एकवाससा for एकवाससम् ।
 b L किञ्चित् for किञ्च । M किं विचिन्तयति for किं च चिकीर्षसि ।

- 4 b SK, SG तस्या या मां भरिष्यति for तस्य यो मां पुपुक्षति । SA मुरक्षति ST
 भरिष्यति SL हृष्यति ।
 5 a ST तथा गिरा । S. cl. adds वेशोपायन उवाच before this verse.
 b SK न श्रद्धधानतां देवी ST न श्रद्धधाति तां कञ्चित् । SL, SA न श्रद्धधानि ।
 ST मन्हेतोः for अञ्जहेतोः । SL देवी for दासी ।
 6 a ST केकेया for केकेयी । b S. cl. आलोकयन्ती ।
 7 a SG, SA एकवाससम् ।
 b S. cl. expresses the sense of b by the following three lines—
 मुद्रेणा पर्वपृच्छतां विस्मयोत्कुललोचना ॥
 का त्वं सर्वानवयानि कुतोसि त्वमिहागता ।
 कस्य वा त्वं विशालाक्षि किं वा ते करवास्यहम् ॥
 SG विचचोललोचना । SG ने for त्व in the third line.

सा तामुवाच राजेन्द्र सैरन् यहमुपागता ।

कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ८

सुदेष्णोवाच ।

नैवंरूपा भवन्त्येव यथा वदसि भामिनि ।

प्रेषयन्ति तु वै दासीर्दासांश्चैवंविधान्वहून् ॥ ९ ॥

नोच्चगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा पटुन्नता ।

रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १० ॥

सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।

तेन तेनैव रूपेण काश्मीरीव तुरङ्गमी ॥ ११ ॥

8 a Edn¹ सैरिद्रा N सौद्रा for सैरधा । C राजद्रि for राजेद्र । H इहागता for उपागता । D सैरधी मा विजानाहि भजिष्या गधकारिकाम् for ॥

b Edns BCDEHKN अह for वै । Ldms BCEKM पुपुक्षति GH पुपुक्षति D प्रपुषति L बुभुषति A बुभुषति F पुपुक्षति । ADFM add सैरधी उवाच before this v

9 a DF एवरूपा for एवरूपा । ABDEGMN एवम् for एव । Edn¹ BN भाषिनि for भामिनि ।

b Edns CGLN प्रपयता तु H प्रेषयिष्यति K प्रेषयिष्यासि M प्रेषयति तु for प्रेषयति तु । Ldms C इव G च for तु । D चेवायान् for वै दासा । I M दासी for दासा । Edns BCEGHN विविधान् for एव विधान् । D एव रूपा नरात् for दासाश्चैवविधान् । N बहून् for बहून् ।

10 a KLN गूढगुल्फा H गूढगुल्फा for नोच्चगुल्फा । H वराराहा for सहनोरु । ABDE सहनोरु ।

b D इहा^o H ^oभाषिणि N हंसगद्गदगामिना ।

11 a BL सुकेशा BL सुस्तनी G पीनोन्नतपयोधरा ।

b Edns BFGHKLN सपत्ना for रूपेण । D काश्मारा । AH तुरगमा G वरा मना H तुरगिणी for तुरगमी ।

8 S cl omits this verse

9 S cl omits this verse

10 a S cl गूढगुल्फा समानोरु ।

b Sk लिङ्गा for राज । SL, ST दशेषु for रक्षेषु ।

11 a Sk शुकेशा । S cl सुम्वरा for सुस्तनी । Sk ^oश्रेणा ।

b S cl सपत्ना for रूपेण । SG निशाराव for काश्माराव । S cl तुरगमा । S cl reads b after v 11 a

मरालपक्ष्मनयना विम्बोष्ठी तनुमध्यमा ।

कम्बुग्रीवा गूढशिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२ ॥

का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कयंचन ।

यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥ १३ ॥

अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीकाक्ष मालिनी ।

इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ॥ १४ ॥

द्रौपद्युवाच ।

नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी ।

सैरन्धी तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १५ ॥

- 12 a Edns BEGHN अगलपक्ष्मनयना C आगलपक्ष्मनयना D अपगलपक्ष्मनयना FK मृणालपक्ष्मनयना M मगलपक्ष्मनयना । D मुदती for विंबोष्ठी । D चाम्बुधजा for तनुमध्यमा ।

b F गूढशिरा H गूढशिराः ।

- 13 a AF मा for का । D सत्यं ब्रूहि for का त्वं ब्रूहि । M नहि for नासि । H कदाचन ।

b D गय्वा H गय्वा । C वा यदि for यदि वा । ADFKN अप्सरा for अप्सराः ।

- 14 a ADHK अलम्बुषा । D मिश्रकेशा । BE मालिनी D वामना for मालिनी । L पुण्डरीकाक्षिलोत्तमाः for पुण्डरीकाक्ष मालिनी ।

b L इन्द्राणी for इन्द्राणी । D वाथ L वाथ्वा for वा त्वम् । H त्वाष्ट्री for त्वष्टुः ।

- 15 a N न यक्षी for नासुरी ।

b L इति for तु । D एष for एतत् । H यवीम for यवीमि ।

- 12 a SK, SG अगलपक्ष्मनयना ST अगल^० SA स्वगल^० ।

b SK, SG, SA गूढशिरा ।

- 13 a S. cl. omits a.

b S. cl. expresses the sense of b by the following lines: दानवी विचरति वा त्वं यं यक्षी वन्देयता । अप्सरा वायने नागी वा नागा वा त्वं विदामिनी ॥ ST अप्सरीया वयने ॥ SG, SA अति for अति ।

- 14 a S. cl. अलम्बुषा । S. cl. expect SK पुण्डरीकाक्ष । S. cl. reads 11 b after a. here.

b S. cl. expresses the sense by इन्द्राणी त्वष्टुर्धातुः स्वधाताऽप्यथ वा रतिः । SL वाथ for त्वथ । SA, SL, SG ग्राहा for ग्राहा । ST ग्री ।

- 15 a ST नासि for नासिम । SK, SA, SL, SG न यक्षी न च विचरति ST, SA² न यक्षी न च वयने for नासुरी न च वयने ।

b S. cl. मेग्नी नाम मे जाविरेन्दमृदुकायाना (SG ग्रीवा) for b.

केशाञ्जानामि सत्कर्तुं पिपे साधु विलेपनम् ।

ग्रथयिष्यामि चित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ १६ ॥

आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।

कृष्णां च भार्यां पाण्डूनां कुरूणामेकसुन्दरीम् ॥ १७ ॥

तत्र तत्र चराम्येवं लभमाना सुशोभनम् ।

वासांसि यावच्च लभे तावत्तावद्रमे तथा ॥ १८ ॥

मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा ।

साहमभ्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ १९ ॥

- 16 a Edns BCLFGHLMN अह D स for सत् । k विलेचनम् for विलेपनम् ।
 b Edns CkN ग्रथयिष्ये BEG ग्रथयिष्ये । Edns BCEN विचित्रा H चित्रान्
 L चित्राणि for चित्रा । k तु for च L मत्पानि परमाणि च for स्रज परम
 शोभना ।
- 17 a H आराधयन् । H शुभा for प्रियाम् ।
 b D कृष्णा for कृष्णाम् । D भार्या for भार्याम् । एकसुन्दरा ।
- 18 a A वसामि । D चिरकाले T'M चरिष्येह Edns ACGL सुभोजन for सुशोभनम् ।
 b Edns C यावति for यावच्च । BD लभेत् ।
- 19 a BE मालिनी for मालिनी । H च for एव । HK इ for सा ।
 b Edns CFGHKL अयागता for अभ्यागता । k त्वन्निवेशने ।

- 16 a The sense is expressed by S cl -जानामि केशाग्रयितुं विचित्रान्पाथितुं
 मणान् । मणिकोत्पलपद्मानां जानामि ग्रथितुं स्रजः । सिंधुवारकजानां रचयाम्ययनत
 कात् । पत्र मृगांगमगुरु विषेच हरिचन्दनम् । SL, SA, SG जानामि for
 विचित्रान् । SA मृगालमगुरु । SL मृगाङ्कम् । SA विक्षे च । SG वेधे च । SL
 पित्रे च ST वेक्षेय for विधे च ।
 b SL चित्रा, स्रज, शोभनाम् ।
- 17 b ST भार्या च । S cl पाथानाम् for पाण्डूनां । S cl तारिणामुत्तमां तथा for
 कुरूणामेकसुन्दरीम् ।
- 18 S cl omits this verse
- 19 a S cl चेति for इत्येव । S cl इ for सा ।
 b S cl expresses the sense by —
 त्वामुपरिधातुमिच्छामि नतश्चाहमिहागता ।

सुदेष्णोवाच ।

मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
 नोचेदिह तु राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २० ॥
 स्त्रियो राजकुले पश्य याश्चेमा मम वेश्मनि ।
 प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २१ ॥
 वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ।
 तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २२ ॥
 राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् ।
 विहाय मां वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ २३ ॥

20 a D मूर्ध्नि त्व वस कल्पाणि । L वामयेनाहं for वासयेयं वै । H² मनस्विनि for न विद्यते । L अग्न for न ।

b Edns CGHI, N न for नो । Edns CG इच्छति DH विहाय for इह तु । D गच्छेत्त्वा सर्वचेतसा ।

21 a Edns CGHN याश्च पश्य । D पार्श्वे वा for याश्चेमाः BE तु for च ।

b AM निरीक्षन्ति । DEM मोहये H मोहयेत् ।

22 a A वृक्षाः for वृक्षान् ।

b L त्वां च प्रसममीक्षन्ति for तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव । N इह for इव । OM मोहये for मोहयेः ।

23 b Edns CGK गच्छेत्सर्वेण चेतसा N गच्छेत्त्वा सर्वचेतसा ।

20 a SK, SG express the sense by न मरेषमह मदे संशयो मम विद्यते ।

b S. cl. expresses the sense by राजा त्वयं हि त्वां दृष्ट्वा ममि पापां करिष्याति । ST तां for त्वां । SK omits सुदेष्णोवाच ।

21 a S. cl. reads स्थिता राजकुले नार्थः for स्त्रियो राजकुले पश्य ।

b S. cl. expresses the sense by त्वामेवैकां (SA, SL, SG, ST ० वृत्ताः) निरीक्षन्ते विरमपाद्वर्षाणि ।

22 a S. cl. उपस्थितान् for अवस्थितान् ।

b SK विनमन्ते हि त्वां दृष्ट्वा SA न मन्यन्ते हि त्वां दृष्ट्वा ST, SG, SL नमस्येते हि त्वां दृष्ट्वा for तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव । SL, SK, ST, SG लोमयेः SA लोमयेत् for मोहयेः ।

23 a S. cl. ते परमं वपुः for वपुरमानुषम् ।

b S. cl. मां विहाय for विहाय मां ।

यं हि त्वमनवद्याङ्गि नरमायतलोचने ।

प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशागो भवेत् ॥ २४ ॥

यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि ।

एवं सर्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ २५ ॥

यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।

तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २६ ॥

द्रौपद्युवाच ।

नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कथंचन ।

गन्धर्वाः पतेयो मह्यं युवानः पञ्च भामिनि ॥ २७ ॥

24 a M ये for यम् । Edns CG तरलायतलोचने ।

b L अभिवीक्षेथाः N अपिवाक्षेथाः । N सकामो^० for सकाम^० ।

25 a GL चारुहासिनि D चारुहासिनी ।

b BE स कामवशागो भवेत् ।

26 a Edns CG च कर्कटो for कर्कटकी । BE मापत्ते N अदत्ते for आधत्ते ।

b L तव वासं for वासं तव ।

27 a L सैरभी उवाच । K न वा for न च । Edns BCEGHN कदाचन K केनचित् for कथंचन ।

b L गन्धर्व । Edn¹ N भामिनि L भामि वा for भामिनि ।

24 b S. cl. सुप्रसन्ना for प्रसक्तं । SK, SG द्विवीक्षेथाः ।

25 S. cl. omits v. 25.

26 a ST कर्कटिका ।

b SL, SK तव मुमु सभागमम् SG तव मुमु इहासनम् ST तव मुमु सहासनम् SA तव मुमु इहासनम् for वासं तव शुचिस्मिते ।

27 a S. cl. reads सैरभ्युवाच । SL, SK, SG, SA नाहं शक्या ST नेवं शक्या for नास्मिलभ्या । SK, ST यद्वा SG, SA, SL नापि for न । S. cl. केन चित् for कथंचन ।

b S. cl. expresses the sense by :—

गन्धर्वाः पालयन्ते मां मुकुलाः पच सुयताः ।

ST, SA² कामयन्ते for पालयन्ते । ST, SA² सुकल्याः SL सत्कल्याः for मुकुलाः । SA¹ omits this line.

पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्वस्य कस्यचित् ।
 रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा न्वहम् ॥ २८ ॥
 यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
 प्रीयेयुस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ २९ ॥
 यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः ।
 तामेव स ततो रात्रिं प्रविशेदपरां तनुम् ॥ ३० ॥
 न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
 दुःशीलास्ते हि गन्धर्वा उलबन्तश्च मे प्रियाः ॥ ३१ ॥
 मुदेष्णोवाच ।

एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
 न च पादौ न चोच्छिष्टं स्पर्क्षसि त्वं कथंचन ॥ ३२ ॥

- 28 b D ममायेभ्यो for च मां नित्यम् । A दुःखाचारा D दुःखाचारा H दुःखाचारा ।
 N दुःखाचारा for दुःखाचारा । L यथा for तथा । C ह्यम् ।
 29 a H या । D दद्यान्तुच्छिष्टं N दद्याच्छिष्टं for दद्याच्छिष्टं ।
 b Edn¹ BEL प्रायेत् CGH प्रीयेत् N प्रीयेत् K सतासु ! for प्रीयेत् ।
 30 a Edns AN गृध्रे BL गृध्रे H गृध्वन् । N प्रकृतस्त्रिया ।
 b Edns BCEG निवसेत् । M वमत H सहमा L सततो N सतत for स तत ।
 Ldms BCL प्रविश्य न परां ।
 31 b Edns ABCDLI GHKL दुःशीला । M न for हि Edns ACDFGH
 KL ते च म यत्प्रिया BL तेन म⁰ M तव म यत्प्रिया ।
 32 a D वासयिष्यामि for वासयिष्यामि । h नन्दिनी ।
 b B उच्छिष्टम् । AFKL स्पृक्षसि G M स्पृक्षसि H स्पृक्षसि Edn¹ स्पृक्षसि ।

28 c cl omits this verse

29 a SG प्रसारयत् ST प्रसारयत् ।

b Sh, SL, ST प्रायेत् SA प्रायेते for प्रायेत् ।

30 a SA अयं प्राकृतस्त्रियः । Sh, ST प्राकृतस्त्रियः । SG अन्यं प्राकृतं स्त्रियः ।

b S cl इमां for तत ।

31 f S cl दुःशीला for दुःशीलास्त । Sh च for हि । SK न इमे यत्त्रिं SL,
 ST ते च मे यत्त्रिं SG, SA ते च म यत्प्रिया for यत्प्रियान्भवे । SG तदा
 for प्रिया ।

32 S cl omits this verse

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्विता ।

न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३३

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे द्रौपदीप्रवेशो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेपमनुत्तमम् ।

भापां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ १ ॥

गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः ।

राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान्प्राहिणोज्जातविस्मयः ॥ २ ॥

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम् ।

समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ३ ॥

कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि ।

न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तथ्यं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ४ ॥

33 a L परिरक्षिता for परिसान्विता ।

b K एताम् for एताम् । LN तत्त्वेन तत्रान्यो for तत्रान्यस्तत्त्वेन ।

* * * *

IX 1 a H omits वैशंपायन उवाच ।

b भापां तेषां । L एवं for एषां । HL उपारथाय । H समयात् K उपजग्मिवाद्
Edn¹ समुपाययो for उपयादथ ।

2 b H तं for अथ । L आति दृ⁰ for अथ दृ⁰ ।

3 a F अभिप्रेत्य । BEL नरोत्तमम् for नरर्षभम् ।

b Edns समुपास्थाय । BEL राजा तु K राजा तं for वै राजा । D सर्मापमागम्य
नतः for समुपस्थाय वै राजा ।

HKL read विराट उवाच before v. 1.

4 a Edn² त्वन्तु L दृष्ट्वा for तात ।

b L मया for हि मे । Edns CDGH तत्र EKL सत्यं for तथ्यम् ।

33 S. cl. omits this verse.

IX. 1-4 For the first 4 verses (much transformed in S. cl.) vide appendix

वैशंपायन उवाच ।

संप्राप्य राजानमभिन्नतापनः ।
ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ॥
वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमिः ।
गोसंख्य आसं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ५
वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ ।
तान्नाजपुत्राञ्च हि वेमि पार्थान् ॥
न शक्यते जीवितुमप्यकर्मणा ।
न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥

विराट उवाच ।

त्वं ब्राह्मणो वा यदि वासि क्षत्रियः ।
समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ॥
आचक्ष्व मे तत्त्वमभिन्नकर्शन ।
न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते समम् ॥ ७ ॥

१ EM सः H तं for सं^० । Edns ACKN °तापनं GL °कर्शनः for °तापनः ।

२ G तथा for ततः । D मेघमभीरनिःस्वनः । HN read सहदेव उवाच after b,

d DHKLN °पुंगवानाम् BE कुरुपुंगवस्य ।

6 a D युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।

b Edns BODEGHLN राजसिंहानभिषेधि । BE वेद for वेधि ।

c BE अल्पकर्मणा ।

d H न ते वदन्यो for न च त्वदन्यो । KM नृप । N सम for मम ।

7 a D भूदेवहारी यदि वा नराधिप । K क्षत्रियपुंगवो वा for यदि वासि &c. Edns
ABCEGH यदि वा for वा यदि ।

b D reads 7 b after 8 d. c Edn¹ BDL °कर्मण ।

d B त्वयि for त्वयि । Edns BCEGHKLM क्षमं for समम् । D न चापि
वैश्योसि महानुभावः for 7 d.

5 d S. cl. कुरुपुंगवानाम् ।

6 a SA² त्वमिच्छामि SG त्विहेच्छामि ST प्रतीच्छामि for त्वयीच्छामि ।

b SK, ST, SG, SL राजसिंहान् SA राजसिंहान् ST च for हि । SA, ST
पार्थिवान् for पार्थान् । c S. cl. न जीवितुं शक्यमतीत्यकर्मणा ।

d SG, ST, SA नृप SK विभो for नृपः ।

7 a SG, ST, SA, SL भूमिपालः SK वाऽपि भूमिपः for वाग्रमि क्षत्रियः ।

c SK तस्य त्वं for मे त्वयं ।

d SK, SG, ST वदन्त्वं SA, SL वदन्त्वं for वैश्यकर्म । SG वीर विद्यते ST
वीर लक्ष्ये for विद्यते समम् ।

कस्यासिं राज्ञो विषयादिहागतः ।
 किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥
 कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा ।
 ब्रवीहि किं चापि तवेह वेतनम् ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच ।

पश्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ।
 तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शतम् ॥ ९ ॥
 अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे ।
 तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥
 भूतं भव्यं भविष्यच्च यत्प्रसङ्गागतं कचित् ।
 न मेऽस्त्यविदितं किञ्चित्समन्ताद्दशयोजनम् ॥ ११ ॥
 गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ।
 आसीत्स च मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥

8 b Edns किं वा for किं च । BEF त्वापि for तव ।

d Edns BCEGHKLN वदस्व । H वा for च । H अत्र for इह । D reads
 7 b after 8 d here. ,

9 b H तस्यासु for तस्याष्ट^० ।

d ABEFHKL MN शतशताः ।

10 a Edn² CFGHLM शतसाहस्रा K शतसाहस्रे । H दृश्यमानं । द्वे for द्विः ।

b F गोसंख्यया सैवम् । BE ततिपाल H ततपाल MN तन्तिपाल^० ।

11 a Edns ABCDEGHN भविष्य च । Edns GKMN यद्य संख्यागतं गवाम् ।
 ADF यद्य H यद्या for यत्^० । L यत्संगादिहागतम् ।

b N अस्य विदितं । D यथावत् for समतात् ।

12 a H च for सु । D गुणैः सुविदितोऽस्माकम्^० ।

b Edn² BCEGHKLN च स for स च । Edn² BCE दृष्टः for तुष्टः ।

8 b ST भगम् for कृतम् ।

d S. cl. वदस्व for महोहि ।

9 a S. cl. राजा for भ्राता ।

b SK, SG, ST अपराशतसाहस्रम् ।

10 a ST शतसाहस्र SA दशसाहस्र । b S. cl. तन्त्रिपालेति मां विदुः ।

11 a S. cl. यथान्यद्भोगतं for यत्प्रसंगागतम् ।

12 a SG च for हि । SK, SG, ST, SL मया for मम ।

b SG, SL अपरुष्टः SK, ST, SA आसीत्स च for आसीत्स च । SA तुष्टः
 SA², SG, SL दृष्टः for तुष्टः ।

क्षिप्रं हि गावो बहुला भवन्ति ।
 न गोपु रोगो भवतीह काश्चित् ॥
 तेस्तेरुपायैर्विदितं ममैतत् ।
 एतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥
 वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
 येषां मूत्रमुपाध्याय अपि बन्ध्या प्रसूयते ॥ १४ ॥
 विराट उवाच ।
 शतं सहस्राणि समाहितानि ।
 वर्णस्य वर्णस्य च निश्चिता गुणैः ॥
 पशून्सपालान्भवते ददाम्यहम् ।
 त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्वह ॥ १५ ॥

- 13 a Edns ACGHK च for हि ।
 b Edn² ABCGKLN ताम् H चात् D चात् for गोपु ।
 c DK विहित for विदित । GH मयेतत् ।
 14 a Edns BCFG रुवमान् । Edns CGHN च before अपि ।
 b BL ह्यपि for अपि ।
 15 b Edns CG सवर्णवर्णस्य B वगस्य वर्णस्य N वर्णस्य वणस्य L वर्णस्य वर्ण । Edns
 CG विनिश्चिताम् A समाहिता H विनिश्चिता BDKN विनिश्चितानि for च
 निश्चिता गुणैः ।
 c H सपशूनाम् K आ गोपान् L सुपालान् । H सह ते L भवतो ।
 d N तदाश्रया । B इति for इह ।

- 13 a S. cl च for हि । SG न ताम् for भवति ।
 b SK, ST, SA, SL ताम् for गोपु । SG रोगा भवन्तीह नरेन्द्र केचित् ।
 c SK, ST, SG मया for मम ।
 14 a SK, SG, SA, SL रुवमान् । SG, SA चैव for अपि । SK बन्ध्या अपि SG
 ह्यपिबन्ध्या ।
 15 a S cl omits विराट उवाच । SA गवां ममास्ति वा SK गवां हि सति SG, ST,
 SL गवां ममात्र for समाहितानि ।
 b SA² पूर्णस्य पूर्णस्य । SK, SG, ST, SA, SL पृथग्गणानाम् SA¹ पृथग्गणानाम्
 for च निश्चिता &c
 c S cl ददामि (SA ददानि) तेऽहं वरमाप्सितं च यत् (SG यदि ST त्रिष for यत्)
 d S. cl. त्वदर्पणा for त्वदाश्रया । SK, SG, SA, SL इति ST अमी for इह ।

वैशंपायन उवाच ।

तथा स राज्ञा विदितो विशांपते ।

उवास तत्रैव सुखी नरेश्वरः ॥

न चैनमन्येऽत्र विदुः कथंचन ।

प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे सहदेवप्रवेशे

नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा ।

स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान् ॥

स्थित्वा च वप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले ।

दीर्घे च कंबू परिहाटके शुभे ॥ १ ॥

16 a GK तदा । Edns ABCHK राज्ञो । D अधिरुतो महात्मना for विदितो &c
Edns CGHKM विशांपतेः L महात्मना for विशाम्यते ।

b Edns BCGHI, सुख । Edns CGKN नरोत्तमः ।

c DF चैव GM चैन । Edns CGHK अपि for अत्र । BDL विविदुः ।

d D ददौ for प्रादात् । BD स for च ।

* * * *

X. 1 b K बृहन्नडा for बृहत्पु० ।

a Edns BGKLN प्राकारवप्रे CD प्रकावरप्रे H प्राकारवन्धे । A अत्र for च ।
ADLFHML प्रवि० ।

d D reads the line as दीर्घांष वेर्णां विदधे महाबलः F कण्ठोपरिहारके M
कण्ठोप० KLM हारके ।

16 verse omitted in S cl.

X. 1 SA², SL, ST omit वैशंपायन उवाच ।

a SA, SL, SK, SG वणवान् युवा ST वर्णमाह युवा for रूपसंपदा ।

b S. cl. स्त्रीविपधारी तमलरुतो मृगम् for स्त्रीणाम् etc

c S cl प्रवालचित्रे for स्थित्वा च वप्रे । SG, SA, SL प्रतिमुच्य ST परिमुच्य ।

d S. cl. उभे for दीर्घ SK परिपातुके ST, SG, SL, SA परिपातुके for परि-
हाटके । S cl. तथा for शुभे ।

बह्वंश्च दीर्घाश्च विकीर्य मूर्धजान् ।
 महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ॥
 गतेन भूमिं ह्यभिकम्पयंस्तदा ।
 विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥
 तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभास्यले ।
 सन्नप्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ॥
 विभ्राजमानं परमेण वर्चसा ।
 सुतं महेन्द्रस्य यथा धरागतम् ॥ ३ ॥

- 2 a Edns F बाहू AK बाहू for बहू । D स दीर्घकेशः प्र^० for बह्वंश्च दीर्घाश्च ।
 Edns CFG दीर्घां प्र^० for दीर्घाश्च ।
 b Edns CDE वारणमुत्तम विक्रमः K मत्तगजेन्द्र^० L वारणराज^० । AFM add
 between a and b:—दीर्घा च वेणीं विद्धे महाबलः । स दीर्घकेशः प्रविकीर्य
 मूर्धजान् ।
 c Edns CFG प्रति^० BK सम^० H त्वति^० M अभि^० N परि^० for ह्यभि^० ।
 3 a N. cl. सभास्यले for ^०स्थले ।
 b Edns O व्याजान् DM सत H स तु G वस्तु KN दृष्ट्य L यत्र for सत्र ।
 ■ Edns BCGHKLN विराजमान for विधान^० ।
 d B महेन्द्रस्य D महेन्द्रस्य for महे^० । Edns BCGHKLN गजेन्द्रविक्रम
 for यथा^० ।

- 2 ■ SG omits a and b.
 b SA, ST, SL, SK मत्तगजेन्द्र for वारणमत्त ।
 c SK, SG, SL चोर्ग for भूमि । S. cl. परिकल्पयन् for ह्यभिकम्पयन् ।
 3 a SK, ST, SA, SL सभास्यले SG सभास्यतः for सभास्यले ।
 b SG, ST तत्र SL ततः SK व्याजान् for सत्र । SA² अमित्रपाथिन SK
 अमित्रमर्दन SG अमित्रपाथिन ST अमित्रमर्दन for अमित्रपाथिन ।
 ■ S. cl. विराजमान मुराजानवपत्त ।
 d S. cl. सुत महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रम ।

नरानपृच्छत्स समीपचारिणः ।
 कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ॥
 न चैनभूचुर्विदितं तदा नराः ।
 सविस्मितो वाक्यमिदं जगाद ह ॥ ४ ॥
 विराट उवाच ।

सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः ।
 श्यामो युवा वारणयूयपोपमः ॥
 विमुच्य कम्बू परिहाटके शुभे ।
 विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ५ ॥
 स्रग्वी सुकेशः परिधाय चान्यथा ।
 शोभेन धन्वी कवची शरी यथा ॥
 आरुह्य यानं परिधावतां भवान् ।
 सुरैः समस्त्वं भविता मया समः ॥ ६ ॥

- 4 a Ldms BCGHKL MN सवान् for नरात् । Ldms CGHKL M च for स ।
 Ldms U समीपचारिण for समीप^० ।
 b Ldms BCGHKL N पुरा न मे for न मे पुरा । c L तत्रै^० for न चे^० ।
 d Ldms CG सविस्मय for सविस्मितो । B शुचि^० for सवि^० । Ldms BCGH
 KLN नृपोऽयवान् for जगाद ह । AFM omit ह ।
 5 Ldms BCDGHKL N omit विराट उवाच ।
 a Ldms BCDGN सर्वोपपन्न for सर्वोप^० । Ldms CGK अमरोपम. for मनोरम ।
 c Ldms CG आयुच्य for विमुच्य । DHKLM हाटके for हाटके ।
 d L LM मय for मवि^० N समनच्य for अपिनह्य ।
 6 a DF सुखी GN शोखी for स्रग्वा । HLN सुकेशी M सुवेय for सुकेशः ।
 b Ldms G शुभोम DLN शोभस्व HK शोभत ACE शोभय ।
 Edn¹ ADI¹ HKL MN तथा for यथा ।
 d Ldms ABCGHKL N सुरै for सुरै । Ldms BCGHKL N मे for त्व ।
 Ldms BCHLN भव ५. for भविता । H समो मम for मया सम । K स्वाद्ध
 वा for स्व भविता ।

- 4 a S cl सवान् for नरात् । च for स ।
 c ST विदिता for विदिता । S cl नरास्तदा for तदा नराः ।
 d S cl मविस्मय for सविस्मित । S cl नृपोऽयवान् for जगाद ह ।
 5 SA, SK, SG, SL omit the verse a ST सत्य for स ।
 6 S. cl. omits this verse, but SF has
 विमुच्य देशो पविमुच्य कुण्डले सुतः सुकेशः परिधाय वाससी ।
 विमुच्य कम्बू पाण्डुरे शुभ शोभेन धन्वी कवची विदिता ॥
 for ५ 5 c, d and 6 a ।

वृद्धो ह्यहं वै परिहर्तुकामः ।
 सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालय त्वम् ॥
 नैवंविधाः क्लीवरूपा भवन्ति ।
 कंथचनेति प्रतिमानि मे मतिः ॥ ७ ॥
 अर्जुन उवाच ।

गायामि नृत्याम्यथ वादयामि ।
 भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते ॥
 त्वमुत्तरायै परिदत्स्व मां त्वयम् ।
 भवानि देव्यास्तव नर्तको ह्यहम् ॥ ८ ॥

7 a L वा for वै । Ldn² OGHKN परिहार⁰ B प्रतिहार⁰ Ldn¹ परिहानु⁰ for परिहनु⁰ ।

b L सर्वान् N सर्वान्तु for सर्वान् । I मत्स्यान् for मत्स्यान् । AN परिशालयस्व for तरसा पालय त्वम् । Edns BDGHLK⁰ त्वम् for त्वम् ।

d Ldns ACFGHKL N मनः for मतिः । M reads न निश्चिन्तं प्रत्ययमेव पामि ।

8 a L वादयामि ते for वाद⁰ ।

b K भद्रानि for भद्रोऽस्मि । BL गीते for नृत्ये । K कुशला for कुशलो⁰ । BL नृत्ये for गीते ।

c C तं for त्वम् । M अन्तरायै for उत्तरायै । D परिदि⁰ AFHMN परिधत्स्व Ldns B प्रदिशत्स्व for परि⁰ ।

d Edns CGKL भवामि दृष्ट्वा नरदेव नर्तकः BGKL नरदेव नर्तकः H नरदेव नर्तका N तत्र देव नर्तकः for भवानि देव्यास्तव नर्तको ह्यहम् ।

7 S. cl. substitutes different verses for this verse (vide app.) and omits अर्जुन उवाच ।

8 a SA, SK, SG, SL नृत्यामि (ST नर्तामि) गायामि च for गायामि नृत्याम्यथ । S. cl. adds अह after वादयामि ।

b S. cl. (SK प्रा) प्रनतने नेनुजकोशाल मम for भद्रोऽस्मि etc (SK योशालनेषुण)

c S. cl. तम् for त्वम् । उत्तरायै for उत्तरायै । SA, SK, ST, SL परिधत्स्व SG प्रविधत्स्व for परिदत्स्व । SK, ST नर्तने SG, SA, SL नर्तक SA² नर्तनं for मां त्वम् ।

d S. cl. भवामि for भवानि । SA² नर्तक for देव्यः SK, ST नरदेव नर्तका (SG, SL नर्तकः SA नर्तका) for तत्र नर्तको ह्यहम् ।

इदं तु रूपं मम येन किं तु तत् ।
 प्रतर्कयित्वा भृशशोकवर्धनम् ॥
 बृहन्नलां वै नरदेव विद्धि माम् ।
 समागतां वै पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्तं वरं बृहन्नले ।
 सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ॥
 इदं तु ते कर्म समं न मे मतम् ।
 समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

9 a KL समयेन for मम येन । Edns BC तव for ^०तु तत् । KL केनचित् for कितु^० H किन्तुयेन for किंतु^० ।

b Edns BCG प्रकीर्तयित्वा LN प्रकीर्तयित्वे K प्रकीर्त्य राज्ञो for प्रतर्कयित्वा । L मम for भृश ।

c Edns BCGHKLN मां for वै । KL विद्धि च for विद्धि मां । Edns omit माम् ।

d Edns BCGHKLN सुतं सुतां for समागतां । Edns ABCGHKLN वा for वै । F reads शुभाशुभैर्विहितत् for समागतां वै । M शुभैर्विहीनां for समागतां वै ।

10 a K ^०हन्तु for हन्त । F omits वरं । F writes बृहन्दले ।

b B सुताश्च for सुतां च । F omits च । B दर्शय for नर्तय । K वा च for याश्च । AF तादृशी DM तादृशी for तादृशीः ।

c BG च for तु । FM स for मे ।

d F समुद्रनेमि for ^०मि ।

■ S. cl. omits this verse.

10 a SA ददामि for ददामि । SK, ST, SL नं हि SA अह हि for हंत ।

b S. cl. हि for च । SG ताः for याः । ST, SA तादृशाः for तादृशीः ।

c-d SK, ST, SG, SA¹, SL omit this line. SA² चेतत् for मे मतं ।

वैशंपायन उवाच ।

बृहन्नलां तामभिवी ।
कलासु नृत्येन च गीतवादने ॥
अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरम् ।
ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥ ११ ॥

स शिक्षयामास च गीतवादनम् ।
सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ॥
मत्नीश्व तस्याः परिचारकास्तथा ।
तथोचितान्यानपि तत्र पाण्डवः ॥ १२ ॥

- 11 b Edns ACDGLN नृत्येषु BHK शृङ्गे च । A अथ^० for ^०न च । Ldms BCDGHKLN तत्रैव for च गीतः । Ldms ABDGHLN वादिने for वादने ।
c FM read च after ^०प्यस्य । FM निश्रम्य and omit च DH निशम्य for निश्रम्य ।
d H ^०धुर for पुरम् । AFM तत् Edn¹ BCHKLM तत् for तम् ।
12 a H संशिक्ष^० for स शिक्ष^० Edns BCDGHN वादिन K वादितां for वादनं ।
c Edns ABCDFGHKLN परिचारिकाः । N शुभाः for ^०स्तथा ।
d Edns BCDGHKLN त्रिष्वं तानां स यभूव for तथोचितान्यानपि तत्र ।

11 SK, ST, SG, SA, SL omit this verse.

12 a SA, SL, SG वादिन for वादन । ST सु for स । म for च । वादतः for वादन ।

c SA, SG मत्नी ST मुत्ता SL सदाः for सताः । SK, SL परिचारिकाः SG परिचारिकाः ST परिचारिका SA परिचारिकाः for परिचारिकाः ।

d SL तदा for तथा । S. cl. विषयः तस्यः स यभूव (SG, SL, मयमू) पांडवः for तथोचितः &c.

तथा स सत्रेण धनंजयोऽवसत् ।

प्रियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ॥

तथा च तं तत्र न जज्ञिरे जनाः ।

बहिश्चरा वाप्यथवान्तरेचराः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशे अर्जुनप्रवेशो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुः ।

विराटराज्ञा विबुधोपमारुतिः ॥

तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनः ।

विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ १ ॥

13 a L च तत्रेव D स्वल्पेण for स सत्रेण । All except N वसत् ।

b H दुहितामिः for सह तामिः । K अर्जुनः for आत्मवान् ।

c KN यथा for तथा । H वसत् M वरत् for च त ।

d N तथा for अथ । B जनाः for चराः ।

*

*

*

XI. 1 a M अपश्यत ।

b Edns CG °राज तरसा समेविवान् BL °राज्ञस्तुरगाजिरीक्षयन् HN °राज्ञस्तुरगा-
न्समीक्षयन् K °राजेश्वरमतिक्रान्तः A² °राज्ञस्तुरगान्समीक्षितं for विराटराज्ञा
विबुधोपमारुतिः । F विराटराज्ञो ।

c K ददृशुः पृथग्जनाः ।

13 n ST च for स । S. cl. तत्रेव for सत्रेण ।

b SG तानि for तामिः ।

c S. cl. गत for च त ।

d SG बाह्यचराः । SK, SG, ST °वन्तरे for °वातरे । S. cl. जनाः for चरा ।

*

*

*

*

*

XI. 1 SA omits वैशंपायन उवाच । a SG तथा for अथ ।

S. cl. विराटराज्ञे । SK, SA, ST, SL तुरगान्समीक्षति SG तुरगान्समीक्षते
for विबुधोपमा &c.

b S. cl. ददृशुः पृथग्जनाः ।

d S. cl. प्रमुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् ।

स वै हयानीक्षत तानितस्ततः ।
 समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट् ॥
 ततोऽब्रवीत्ताननुगानामित्रहा ।
 कुतोऽयमायाति नरो गतव्यथः ॥ २ ॥

अयं हयानीक्षति कामगान्दृढम् ।
 ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ॥
 प्रवेश्यतामेष समीपमाशु मे ।
 विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३ ॥

- 2 a Edns BCGKLN °नेक्षत FM °नेक्षत । H °न्वीक्षजना° for नीक्षत ता° ।
 Edns CGKMN तानितस्ततः BL ताश्च तत्त्वतः for तानितस्ततः ।
 b Edns CG स for च D विमृश्य for ददर्श ।
 c Edns C °नरोऽयः for °नमित्रहा ।
 d Edn² C °अतोऽयः Edn¹ GHK °अप्रमः BLN °मरप्रभुः for गतव्यथः ।
 3 a K पश्यति Edns BCDGHLK मामकान् for कामगान् । L अपम् for दृढम् ।
 c H पवि° ।
 d M स for हि । D °रवि° for °आ° ।

- 2 a SG स for सः । SG, ST, SA, SL निष्पातितान् SK ऐक्षत तान् ।
 b SL स for च ।
 c&d S. cl. reads—दृष्ट्वा तथैन स कुहूतसमं सतः श्रान्दुत्तान्तावसभागदस्तदा ।
 वीरा विजानाति पुण्ड्रव्यदर्शनं वोऽय युवाऽप्येति हि मामिवां सभायः । (SA दृष्टेव येन हि
 SG कुहूतसमं &c omit स । SK तमः for सतः । SG के वा विजानाति । SA
 च for हि ।)
 3 a SK, SG, ST, SL पश्यति for ईक्षति । SK, SG, ST, SL मामकान् for
 कामगान्दृढम् । SA omit the whole verse (3).
 c SG अनेक्ष्यता ST आनीयता for प्रवेश्यताम् । SK, SG, ST, SL मे for मे ।
 d ST वाः for तथा ।

अभ्येत्य राजानमभिब्रूहाऽब्रवीत् ।

जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु ते ॥

विराट उवाच ।

कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः ।

प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ४ ॥

नकुल उवाच ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ।

तेनाहमश्वेषु पुरा सत्कृतः शत्रुकर्शन ॥ ५ ॥

अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।

दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ६ ॥

न कातरं स्यान्मम जातु बाहनम् ।

न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ॥

जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवः ।

युधिष्ठिरो ग्रन्थिक एव नामतः ॥ ७ ॥

4 a ABDFM सोभ्येत्य L आभाष्य ।

b Edns BCDG वः । DHL च for ते (last)

F omits विराट उवाच ।

c CH समागतः for त्वमागतः ।

d D प्रब्रूहि । DFKL शन्यं for शिल्पम् । C कृतं FM तत् for प्रत् ।

5 b B पुरा before तेनाह⁰ । Edns CGHNM नियुक्तः BL प्रकृतः K प्रयुक्तः for सत्कृतः । BDGKM⁰ कर्षण ACFL⁰ कर्शनः ।

6 a K सर्वतः for सर्वशः ।

b L प्रकृतिं चैव for प्रतिपत्तिं च । FM सर्वं for कृत्स्नम् ।

7 b H मेति for मेऽस्ति ।

d Edns ACFGHKL MN ग्रन्थिकम् । D नाम for एव ।

4 a & b S. cl. omits the first half of this verse.

d S. cl. प्रब्रूहि for प्रशूहि । SG हि for च ।

5 a S. cl. राजा for भ्राता ।

b SK, ST, SA प्रकृतः SG प्रयुक्तः SL नियुक्तः for सत्कृतः ।

6 b ST पृथनाम् for दुष्टनाम् । SA¹ प्रकृतिं चैव for प्रतिपत्तिं च । SA¹ वरं for कृत्स्नम् । ST चिकित्सितम् ।

7 a S. cl. वर्ज⁰ for जान् ।

b SK ह्यः SG भयाः for हयाः ।

c S. cl. जानन् for जनन् ।

d S. cl. पार्थिवम् for पथिव ।

विराट उवाच ।

यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनम् ।
तदस्तु सर्वं त्वद्धीनमद्य वै ॥
ये चापि केचिन्मम वाजिवाहकाः ।
त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ८ ॥

इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम ।
प्रब्रूहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु ॥
न तेऽनुरूपं ह्यकर्म विद्यते ।
प्रभासि राजेव हि संमतो मम ॥ ९ ॥

- 8 a C वाहनाजिन I' वाहनादिकु L जातु वाहन M वाहनं कृत for वाजिवाहनम् ।
b N मे for वै ।
c Edms BCGKLN ०वांजराः for वाहकाः ।
d KM तु for च ।
9 b A प्रसमीक्षितं for प्रसमीक्षितम् । B मम for वसु ।
d G प्रभाषि for प्रभासि । G ममत्तम् ।

- 8 m ST यदस्ति SL यद्यस्ति । SG मयि for मम ।
b ST तव for तत् ।
c S. cl. मम वाजियोधाः ।
d ST चतु for च सन्तु । SG सर्वं for सन्तु । SG, ST, SA, SL omit मे ।
9 a S. cl. विद्धि for यद्वि ।
b SL प्रब्रूहि । SG त्वं for ते । SA प्रसमीक्षितम् । S. cl. वर for वसु ।
c SA² न for नु । S. cl. दृश्यते for विद्यते ।
d S. cl. विभासि । SG, SA च SK, SL न ST न for हि । SK, SA, SL
कर्मवाजिनां ST सर्ववाजिनां for ममनो मम ।

युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे ।
 समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम् ॥
 कथं तु भृत्यैश्च विना धनेन च ।
 वसत्यनिन्द्यो हि वने स पाण्डवः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा ।
 विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ॥
 न चैनमन्ये विविदुः कथंचन ।
 श्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ ११ ॥

10 a N °स्यैव । BL वै for मे ।

b Edns CKN °मत्र for °दर्श । DHL °दर्शन मम ।

c ACDEHM स for तु । Edns BCGHKL MN स विनास्तोवने for °श्च विना etc

d Edns BCDGKL रमते च for हि वने स । H °त्यदृष्टो N °-परण्ये for °-वदियो ।

11 c Edns ACFGHKMN अपि for वि ।

d all except N प्रिया° for श्रिया° । K नकुल महाभुज for विचरंत &c.

10 a SK, SG, SA एव for इव । ST omits मे ।

c S. cl. तु for तु । SK, ST, SG, SL स SA तु for च । S. cl. स्तो वने for धनेन च ।

d S. cl. षगनि for वसति । SG, ST अतिष्ठः । S cl. रमते च for हि वने स ।

11 c SK, ST एव for एन । SK, SG, ST, SL अपि for वि° ।

d SK, ST, SA, SL प्रियाभिराम SG प्रियाभिराम । SA, ST, SG, SL दा for अनस ।

एवं हि मत्स्ये निवसन्त पाण्डवाः ।
 यथाप्रतिज्ञामिरमोषदर्शनाः ॥
 अज्ञातचर्यां चरितुं समाहिताः ।
 समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १२ ॥

इति विराट्पर्वणि पाण्डवप्रवेशे नकुलप्रवेशो
 नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं ते मत्स्यनगरे वसन्तस्तत्र पाण्डवाः ।
 अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १ ॥

- 12 a Edns ABCΓKN न्यवसन्त GH निवसन्ति L अय वसन्ति ।
 c Edns BCGHKN व्यचरन् DL निगन् for चरित ।
 d B ०योहि H ०योषि for ०योनि ।

* * * *

- XII. 1 a Γ च for ते । DN एव मत्स्यस्यागरे H एव विराट्नगरे । Edns 'C प्राञ्जना
 पुष्टनन्दना । H वसन्तस्तस्य सवृत्त ।
 b Edns BCEΓKN महाबाया for नरव्याघ्रा । ABDEK अकुर्वन्त । A द्विज
 BE द्विजा । H पाण्डवा । verse is omitted in LM.

- 12 This verse comes in SA, ST, SG, SL at the end of their Adh 12
 and in SK at the end of its Adh 13 with the following v. 1s
 a S cl विराटे for हि मत्स्ये । Sh, SG न्यवसन् । ST, SA न्यवसन्त SL न्यव-
 सन्तु for निवसन्त । b S cl ०तिरमा for दशना ।
 c SK, SG, ST अवद for अज्ञान । SK, ST, SA, SL यथानथ SG यथा
 तथा for समाहिता ।
 d S cl समुद्रनेमा । SK, SG, SL अभिषागन् S १ अभिवसन् ST अभिषाग for
 पनयोवन्ति । SK, SG उवाच SA, SL ST इष्यन् for दुःखिता ।

* * * *

- XII 1 a S. cl विराट् for ते मत्स्य । S १ त ऊच for वमा । S. cl सचयिदमा for
 तत्र पाण्डवा ।
 b SG लब्ध for ऊर्ध्व । SG, ST, SA अकुर्वन्त for अकुर्वन् । S cl पाण्डवा
 for वै द्विज ।

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
 आराधयन्तो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २ ॥
 तृणविन्दुप्रसादेन धर्मस्य च महात्मनः ।
 अज्ञातचर्यामिकत्र विराटनगरेऽवसन् ॥ ३ ॥
 युधिष्ठिरः सभास्तारः सभ्यानामभवत्प्रियः ।
 तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशांपते ॥ ४ ॥
 स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्कीडियामास पाण्डवः ।
 अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ५ ॥
 अज्ञातस्य विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।
 भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्र यथालब्धं प्रयच्छति ॥ ६ ॥

- 2 a G न्यवसस्तत्र for मत्स्य नगरे । Edns BCDH मत्स्यनगरे L स मत्स्यनगरे and omit ते । M च for ते । H वसंतस्तस्य पांडवाः for प्रच्छन्ना &c.
 b M यदि for यत् । BCEFKN अकुर्वन् M कुर्वन् । L यद कुर्वं ततः शृणु ।
 3 a HL तृणविंदोः । Edns BCEGHKL प्रसादाच्च ।
 b Edns CGK अज्ञातयासमेवं तु BE अज्ञातवासिक ते तु H अज्ञातमेकवर्षं तु L अज्ञानवासमवसन् N अज्ञातवर्षमेकं तु । L तदा for अवसन् ।
 4 a Edns ABCEGKN मत्स्यानां for सभ्यानां ।
 b L पुत्रस्य च for सपुत्रस्य । N विशांपतेः ।
 5 a Edn¹ सपाक्ष⁰ H महाक्ष⁰ G अक्षकुशलः । Edn¹ BEK तं for तात् ।
 G ता ये ।
 b M सूत्रबद्धान् ।
 6 a Edns ADGHKLN अज्ञातं च । E च स for वसु ।
 b Edns BEHKLM यथाहं संप्रयच्छति । C यथाह G संप्रयच्छति ।

- 2 a S. cl. न्यवसस्तत्र for मत्स्यनगरे ।
 b ST, SG, SA अकुर्वन्त for अकुर्वन्त ।
 3 S. cl. omits this whole verse.
 4 a ST सभास्ताराः for सभास्तारः ।
 5 b S. cl. अक्षबद्धान् for अक्षवत्यां ।
 6 a SG, SA, SK अज्ञातं च ST अज्ञातः स for अज्ञातस्य ।
 b SK, SG, ST यथेष्टं सं० SA यथेष्टं मम for यथालब्धं ।

भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
 अज्ञातानि च मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे ॥ ७ ॥
 वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
 विक्रीणाति च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥
 नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ।
 तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९ ॥
 सहदेवोऽपि गोपानां वेपमास्थाय पाण्डवः ।
 दधिक्षीरघृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥

7 a BE भक्ष्यानि K भक्ष्याणि । H अपि for च ।

b Edns BCDEGHN अनिमृष्टानि A अनुज्ञातानि K अनिमृष्टानि L अति-
 शिष्टानि । M अज्ञातानि रयस्येन । L सर्वेस्तु for मत्स्येन । Edns CGKN
 विक्रीणाति । BE युधिष्ठिरः ।

8 a K लब्ध्वा हि L लब्ध्वा च for लब्ध्वाणि ।

b Edns BDEH विक्रीणानः A विक्रीणाति C विक्रीणान्यः KLN विक्रीणन् । KL
 अध L एव for च ।

9 b D कुरुपतौ for नरपतौ । v. 9 omitted in L.

10 a Edn¹ adds वैश⁰ before this v.

b Edns ACDGHIKLMN क्षीरं ।

These two verses are interchanged in Edns BCDEGHKN.

7 a ST भक्ष्यानि for भक्ष्याणि ।

b S. cl. अनिमृष्टानि for अज्ञातानि च । SG, ST, SA मत्स्येन for मत्स्येन ।
 SK, ST विक्रीणान्निव धानृतु SG, SA विक्रीणान्नाम धानृतु for विक्रीणाति
 युधिष्ठिरे ।

8 a SG च महापादुः for परिजीर्णानि । SG, ST लब्ध्वा हि for लब्ध्वाणि । SG जनः
 for अर्जुनः ।

b SK विक्रीणान्निव SG, ST, SA विक्रीणान्नाम for विक्रीणाति च ।

9 b ST धानृतुः for पाण्डवेभ्यः ।

10 a SG, ST, SA read:—सहदेवो गवां नित्यं हने मद्भ्यः कर्मणि ॥

b S. cl. क्षीरं for क्षीर ।

11 Mt.

कृष्णापि सर्वान्भर्तृस्तात्रिरीक्षन्ती तपस्विनी ।

यथा पुनरिवाज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ ११ ॥

एवं संपादयन्तस्ते अन्योन्यं च महारथाः ।

प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूपुश्छन्ना नराधिप ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि समयपालने अन्योन्यसंविभागक्रियाचारो

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।

आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १ ॥

11 a Edns C तु KN च for अपि । GK सर्व^० । HL भर्तृन् सर्वान् । Edn¹ DN
धातृन् D reads तान् before धातृन् । BE च for तान् । D निरीक्ष्यती K
प्रेक्षमाणा । F तपस्विनी ।

b Edns BCEGK अविज्ञाता H न वा जाता L इवाज्ञाता । N यथा न ज्ञायते
केचित् । Edn¹ N भामिनी । ver. 11 omitted in M.

12 a Edns BCEHLN तदान्योन्य GK तथान्योन्य M त्वन्योन्य च ।

b D प्रेक्षमाणाः । H तथा for तदा । K छुप^० for ऊपुः । AKL नराधिपः H
नरर्पभाः । M नराधिपः ।

* * * *

XIII. 1 a Edns BCEGKLN omit वैश^० । L च for तु । KLM माह्वणः छुम^० ।

b D आयात् for आसीत् । L समततः for सुसंमतः ।

11 a SG, ST भर्तृन् सर्वान् for सर्वान् भर्तृन् । SK तु for अपि । SK धातृन् for
भर्तृन् । SG निरीक्ष्यती ।

b S. cl. अविज्ञाता for इवाज्ञाता ।

12 a SK ST सभायतः SA संछादयंतः SG संपादयंतः for संपादयंतः । ST, SG,
SA तथान्योन्य SK तदान्योन्य for अन्योन्य च । ST नराधिप for महारथाः ।

b ST प्रेक्षमाणाः । SG तथा SA सदा for तदा । SG, SA नराधिपः ST
महारथाः for नराधिपः ।

* * * *

XIII. 1. a SK, SG, ST, SA² शंकरस्य SA¹ मत्स्यस्तु ।

b SG, SA, ST मात्स्येषु ।

तत्र मल्लाः समापेतुर्नानादिभ्यः समागताः ।
 महाकाया महावीर्याः कालखञ्जा इवासुराः ॥ २ ॥
 सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ।
 असकृल्लब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ ३ ॥
 तेपामेको महानासीत्सर्वमल्लान्समाह्वयन् ।
 बल्लगमानं तु तं रङ्गे नोपतिष्ठेत कश्चन ॥ ४ ॥
 यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः ।
 अथ सूतेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ ५ ॥

- 2 a all except FM दिग्भ्यो राजन् महस्त्राः for नाना &c.
 b C कालखञ्जाः । BEL यथा for इव ।
 3 a B करिणीवाः । A² अवदाताः C स्वावदाताः H प्रवदाताः M स्ववदाताः N स्व-
 दाताः । L च मर्माणिः for मनस्विनः ।
 b L ते रङ्गे पार्थसन्निधौ for ते &c ।
 4 a AFM पुष्टसमागताः संरक्षाः मल्लान्वीर्यं समाह्वयन् । for a. D adds this
 line after a. Edns CGL अथाह्वयन् ।
 b Edns 'CGKLN' आवलगमानं A आबलगमानाः D आबान्गमानान् FM आह्वय-
 मानान् for बल्लगमानं तु । AFM तान् D ते for तम् । Edns CGHK उप-
 तिष्ठति BDEN उपतिष्ठन्ति । BEN केचन ।
 5 a L यथा for यदा । N सर्वे for मल्लाः ।
 b omitted in Edns BCDEGHKLN.

- 2 a SK दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः SG, ST, SA दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ।
 b SA² महाकायाः for महाकायाः । S. cl. कालकेयाः for कालखञ्जाः ।
 3 a SG स्ववदात° ।
 b ST °लक्ष्यास्ते ।
 4 a SK मल्लान्वाह्वयन् ।
 b S. cl. अपावन्गमानो दृष्टो गर्जितोद्विभिः स्थितः । SA गर्जितो गनि° SG गर्जितो
 गतभीः ST गर्जितेगनिभिः ।
 5 a S. cl. विप्रश्न मनसा सर्वे मल्लान्ने हतचेतसः ।
 b Omitted in S. cl.

कीचकोऽपि यदा मल्लं न विशेषयते बलात् ।
 तदा सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ ६ ॥
 नोद्यमानस्तदा भीमो दुःसेनैवाकरोन्मतिम् ।
 न हि शक्तः स दाक्षिण्यात्प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ ७ ॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलं चरन् ।
 प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ ८ ॥
 बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संहर्षयन्नम्र ।
 ततस्तं वृत्रसंकाशं भीमो मल्लमथाब्रह्मयत् ॥ ९ ॥

6 a omitted in Edns BCDEGHKLN.

b All except FM अव for तदा । BEL महेन for सूदेन । BE सूत L सूद for मल्लम् ।

7 a Edn¹ BN चोद्यमानः । ABΓKLMN ततः for तदा ।

b Edns CGK शक्नोति विवृते H शक्नोमि विवृत BLN शक्नोति विवृत for शक्तः स दाक्षिण्यात् । C प्रत्याख्यातु । G नराधिप ।

8 a Edns ABCGHKN ^०व्याघ्र DEL ^०व्याघ्राः । L शार्दूल^० । Edns BCGHL N ^०शिथिलः । K ^०समविक्रमः for शिथिल चरन् । line omitted in FM.

b CN ^०रग H ^०रगे । C अतिपूज^० H अभिहर्ष^० । L विराटेनाभिपूजितः । D omits this verse.

9 a BE कक्ष H कक्षौ । G सूदः for ततः । L अयम् N जनान् for जनम् ।

b Edns OG तु for तम् । A ततः FM सूते for भीमो । Edns CGHKLN समाब्रह्मयत् BE समाब्रह्मयन् ।

6 a omitted in S. cl

b S cl. अध for तदा । SG सूदोपि for सूदेन । SA, ST पार्थिव. SG पार्थिव for मत्स्यराट् ।

7 a SG, ST, SA चोद्यमान^० । SK इव for एव । SG, SA पदम् for मतिम् ।

b SK, SG शक्नोम्यशक्नोपि SA शक्नोमि विवृत ST शक्नोम्यह शक्त for शक्तः स दाक्षिण्यात् ।

8 a SK, SA, ST ^०व्याघ्र. ।

b SA² महारगे । S. cl अभिहर्षयन् ।

9 a SG, ST, SA बद्धकक्षोऽथ for बबन्ध कक्षा । SG तान्दर्थ^० । SG, ST, SA जनान् ।

b SG, ST, SA तम् for ततः । SK तु for तम् । SG मह. for भीमः । SK, ST, SA समाब्रह्मयत् ।

तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।

मत्ताविव महाकायौ वारणौ संनिपेततुः ॥ १० ॥

वीरौ परमसंहृष्टौ बलेनातिगलावुभौ ।

अन्योन्यस्यान्तरप्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ ११ ॥

ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतुः ।

संरज्यते जनः सर्वो निनादोत्कृष्ट उत्थितः ॥ १२ ॥

तद्युद्धमभवद्दोरं तयोस्तत्र महोत्सवे ।

बलिनोः संयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ १३ ॥

कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिः परिघोषमैः ।

सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ १४ ॥

- 10 a Ldms CG उभौ भाम° D तीव्रवेग° । BE उभौ प्रग्यातविक्रमौ ।
b A बाष्णौ । Edms CGHKLN पट्टिदायनौ for सनि° । D omits this ver
- 11 a Edms BCEGHLN उभौ for वारौ । F बलिना for बलेन । L अन्योन्यजय
काशिणौ for बलेना &c For change in the order of vv see notes
b Ldms GN अन्तर BL अन्तरे । L अन्योन्यनातर° । N प्रेप्सू । BEL °कपे
षिणौ । DKM omit this ver
- 12 a omitted in all except AIM
b Edms BCEGHKL अरज्यते Γ सरज्यते M मरज्यते N अवपतत for
सरज्यते । E सर्व M सर्वा । Ldms BCLGHKLN सोरु- (BCEGN रु)
प्रनिनदाधित (BE ने) A निनादोत्कृष्टमुचित । line omitted in D
- 13 a Edms BCEGHKLN अशस्त्र बाहुतेजसा for तयोस्तत्र &c.
b B बलि° L बल° for वृत्° ।
- 14 a Edms C च युसक्ते BEGKL च ससक्ते H च सक्कणोः for परिघोषमै ।
b BL प्रमाथोमथिते । L अपि for तथा ।

- 10 a Sh उभौ भाम° SG, ST SA उभौ तुल्य° Sh पट्टिदायनौ ।
- 11 a Sh उभौ for वारौ । Sh अन्योन्यजयकाशिणौ for बलेना &c.
b Sh° स्यान्तर° । SG, ST, SA omit this ver
- 12 a Sh बाहुयुद्धम् ।
b Sh अरज्यते for सरज्यते । Sh मोक्षप्रनिनदा° । SG, ST, SA omit
the ver
- 13 a Sh अशस्त्र बाहुतेजसा for तयोस्तत्र &c । ver omitted in SG, ST, SA.
- 14 a Sh च युसक्ते for परिघोषमै । ver omitted in SG, ST, SA.

क्षेपणंमुष्टिभिश्चैव क्ष्वेडितोत्कृष्टनिस्स्यनः ।

तलेर्वजनिपातैश्च प्रमृष्टाभिस्त्नयैव च ॥ १५ ॥

शलाकानसर्पातैश्च पादोद्धृतैश्च दारुणैः ।

जानुभिश्चाभ्यनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टितैः ॥ १६ ॥

प्रकर्षणापकर्षाभ्यामभ्याकर्षविकर्षणैः ।

आकर्षतामथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ॥ १७ ॥

ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।

बाहुभिः समताडयेतामायसैः परिघेरिव ॥ १८ ॥

15 a Edns BEKN वराहोद्धृत° GH वराहोद्धृत L वराहोद्धृत for क्षेपेडि &c.

b D प्रमृष्टाभिः L प्रमृष्टाभिः N प्रमृष्टा हि for प्रमृष्टाभिः ।

16 a H कर्षुतापात° K अरत्नीकर° for शलाकानस° । All except FM °पातैः for पातैः । Edns MN पादो-युद्धैः A पादोद्धृतैः H पादोद्धृतैः ।

b H अवघट्टितैः Edns G अवघट्टितैः ।

17 a Edns BCEGHK प्रकर्षणाकर्षणयोः ALN प्रकर्षणाकर्षणाभ्यां D प्रकर्षणाव-कर्षाभ्यां F आकर्षणाकर्षणाभ्यां M आकर्षणावकर्षाभ्यां । D अभ्याकर्षावकर्षणौ FM मत्वाकृत्यविकर्षणैः H अत्याकृत्यविकर्षणैः ।

b Edns CG आकर्षतुः AD अकर्षतौ BE अवकृत्य N आकर्षतौ । BEL तथा for अध । BEHL जानुभ्यां for जानुभिश्च । Edns G अपि ADFM अनु° C अव° for अभि° ।

18 a BE भीषयन्तौ L भीषयन्तौ for भर्त्सयन्तौ ।

b All except FN समसज्जेताम् for समताडयेताम् ।

15 b SK वराहोद्धृत° for क्षेपेडितोत्कृष्ट° । ver. omitted in SG, ST, SA.

16 a SK °पातैः for °पातैः । SK पादोद्धृतैश्च ।

b SK अपाघट्टितैः । ver. omitted in SG, ST, SA.

17 a SK प्रकर्षणाकर्षणयोः ।

b SK आकर्षतुः । SK अपि for अभि° ।

18 a omitted in SG, ST, SA.

b SK समसज्जेताम् ।

व्यकर्षदोभ्यामुत्पाद्य भीमो मल्लमभिन्नहा ।
 विनर्दन्तमतिक्रोधाच्छार्दूल इव वारणम् ॥ १९ ॥
 तमुद्यम्य महाबाहुभ्रामयामास पाण्डवः ।
 तत्र मल्लास्तु तत्प्रेक्ष्य विस्मयं चकिरे परम् ॥ २० ॥
 भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
 प्रत्यपिपन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ २१ ॥
 तस्मिन्विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
 विराटः परमं हर्षमगच्छद्धान्धवैः सह ॥ २२ ॥

- 19 a All except N व्यकर्ष दोभ्याम् । Edn¹ उत्पाद्य Edn² H उत्पात्य ।
 b Edns CDEG विनर्दनम् BHK N विनर्दन्त L विनर्दन्त । Edns CGN अभि-
 क्रोशन् BE महाक्रोशम् H अतिक्रोशन् K अतिक्रोशम् for अतिक्रोशात् । I
 शार्दूलमिव ।
- 20 a Edns CGM समुद्यम्य । BEL महावीर्यं for महाबाहुः । A भ्रमयामास । Edns
 BCLGHIKLN वीर्यवान् for पाण्डव ।
 b Edns BCLGHIKLN ततो for तत्र । Edns BCLGHIKLN च for नु ।
 Edns BCLGKMN मत्स्यान् H मत्स्यश्च A तत्प्रेक्ष्य for तत्प्रेक्ष्य ।
- 21 a BEHK अचेतनम् ।
 b DFK मत्स्येषु^० L प्रत्यपिच^० for प्रत्यपिच^० । I omitted in M.
- 22 a A विनिहते F दिने हने for विनिहते । Edns CG वीरे for मले । D वमिणेव
 पुरा मले for जीमूते &c
 b BEHL अगमत् । ver omitted in M.

- 19 a S cl व्यकर्ष for व्यकर्षः । SA, SG उत्पाद्य SK, ST उत्पात्य ।
 b SG विनर्दन्तमतिक्रोधात् ST विनर्दन्तमभिक्रोशन् SA विनर्दन्तमभिक्रोशात् SK
 विनर्दन्तमभिक्रोशन् । SG, SA दाहणः for वारणम् ।
- 20 a ST समुद्यम्य । ST पातयामास । SK वीर्यवान् for पाण्डवः ।
 b S. cl ततो for तत्र । SK, SA मत्स्यान् SG, ST मत्स्यान् for तत्प्रेक्ष्य ।
 SA निनाद् for विस्मय । SG, ST मृग for परम् ।
- 21 a SG महाबलः for अचेतनम् ।
 b ST मत्स्येषु SG मत्स्येषु SA मत्स्येषु ।
- 22 a SK वीरे for मले । SG, ST, SA वजेनेव महावजे (SA^२वजे ST^०वजे) ।
 b SG, ST, SA सहस्रभुवि for सान्धवे गृह ।

स हर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महाधनः ।

बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ २३ ॥

एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान् ।

विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ २४ ॥

यदा तत्तुल्यपुरुषो न कश्चिद्भुवि दृश्यते ।

तदा व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैः समयोधयत् ॥ २५ ॥

पुनरन्तःपुरे स्त्रीणां मध्यवर्ती वृकोदरः ।

योध्यते स्म विराटेन वृषैर्मल्लैर्महागजैः ॥ २६ ॥

- 23 ॥ Edns CGN महर्षां । Edns BCEGHKN महामनाः । L महात्मने for महाधनः । ver. omitted in M.
- 24 a M मत्स्यपेधन्महायाहून् for एवं स सुबहून्मल्लान् । L सुमहाबलान् ।
b M विनिघ्नन् । B मत्सा^० for मत्स्य^० । C आहारदुत्त^० । M उत्तमम् ।
- 25 a Edns BCDEGHKLN अस्य for तत् । Edns BCDEGH तत्र K प्रति
L तम^० N प्रत्य^० for भुवि । Edns BCEHL विद्यते G वर्तते ।
b Edns CGHKL MN ततः for तदा । Edns BCEGHKLN चाप्युधयत्
D समयोधयत् ।
- 26 a Edns BCEGHKLN अन्तःपुरगतः for अन्तःपुरे स्त्रीणां । Edns BCEG
HKLN स्त्रीणां मध्ये for मध्यवर्ती ।
b Edns BEM युध्यते । Edns CGL सः for स्म । BEH विराटीकः । Edns
CEGKLN सिंहैर्मल्लैर्महाबलैः । for वृषैः &c. M वृषैर्मल्लैर्महाबलैः । D मत्स्यैः
for महैः ।

- 23 ॥ SK महर्षां SG, ST, SA हर्षादि for सहर्षां । SG राजा वित्तं बहु । S. cl.
महामनाः ।
b SK, SA, SG बल्लवाय ST बल्लवोयं for बल्लवाय ।
- 24 ॥ S. MSS. आवहत् for आहरत् ।
- 25 a SK, SA अस्य तुल्यः पुरुषो SG, ST अस्य पुरुषस्तुल्यः । SK, SA, SG तत्र
for भुवि । SK विद्यते for दृश्यते । ST प्रत्यपद्यत for भुवि दृश्यते ।
b S. cl. ततो for तदा । SK चाप्युधयत् S. MSS, चाप्युध्यत for सम &c.
- 26 ॥ S. cl. ^०पुरं गत्वा स्त्रीणामध्ये (SK, SG, SA ^०पुरगतः) ।
b S. cl. read:— योध्यते स विराटस्य गजैः सिंहैर्महाबलैः (S. MSS युध्यते स्म ।
SG गजसिंहैर्महाबलः । ST महाबलः ।

वीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्येन च पाण्डवः ।
 विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरे स्त्रियः ॥ २७ ॥
 अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
 तोषयामास राजानं नकुलो राजसत्तम ॥ २८ ॥
 तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु ।
 विनीतान्वृषभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य वै प्रभो ॥ २९ ॥
 एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ।
 कर्माणि तस्य कुर्वन्ति विराटनृपतेस्तदा ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि समयपालने महर्षिजयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

27 a L भीमवृषः । Edns CGH स्वनृत्येन A सुनृत्येन K सुनृत्येन ।

b BCDEK सर्वाश्वाः । Edns ACDFKM पुरस्त्रियः ।

28 b Ldms G वृषसत्तमम् ADFKLM राजसत्तमः H तम ।

29 a N राजधनं । ADM बहुः ।

b BLL सहदेवाय । Edns CGM चाभितः ADF पार्थिवः K चाभि भोः BIL
 वा विभो for वै प्रभो ।

30 a M प्रभावपुरुषर्षभ ।

b C तस्या । Edns BCEGKLN कुर्वाणाः D कुर्वतो H कुर्वाणां for कुर्वन्ति । C
 नृपते सदा ।

*

*

*

27 a SA श्वैर्वि for श्वैः । SG वृत्तेन गीतेनापि च । SK, SA, ST वृत्तेनापि च
 for सुनृत्येन ।

b S. cl. पुरस्त्रियः ।

28 a ST समाहितैः for समागतैः ।

b S. MSS नकुलो for राजानम् । ST, SA राजान SG विराट for मरुत्नी ।
 SK नृसत्तमम् SA राजसत्तमः SG राजसत्तमम् ।

29 a S. MSS read:— तस्मै देयं ददौ राजा बहु द्रव्यं युध मुदा (ST द्रव्यं for देयं,
 भस्म्यं for द्रव्यं, नदा for मुदा) ।

b SK चाभितः for वै प्रभो । S. MSS read — विनीतान् गवा दृष्ट्वा सहदेवं च
 नृपतम् (SG तत्वार । SA सहदेवे ।)

30 a SA कुर्वाणा for पुरुषर्षभाः ।

b SK तस्य कुर्वाणा S. MSS तानि कुर्वाणा for तस्य कुर्वन्ति । ST विराटस्य नने-
 मदा SG विराट नृपते सदा ।

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं वसत्सु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
 महारथेषु च्छत्रेषु मासा दश समभ्ययुः ॥ १ ॥
 याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशांपते ।
 अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २ ॥
 तथा चरन्तीं पाञ्चालीं सुदेष्णाया निवेशने ।
 सेनापतिर्विराटस्य ददर्श जलजाननाम् ॥ ३ ॥
 तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
 कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः ॥ ४ ॥
 स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभितो गतः ।
 प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

1 α Edns BCEGHLN वसमानेषु । D तथा for तदा ।

b Edns CGH समाययुः K तदा ययुः ।

2 b Edns GH आवसत् । CFKL परिचर्यां G परिचारार्थ ।

3 α Edns BCEFGHLMN चरन्ती पाञ्चाली । K वसन्ती ।

b Edns GK द्रुपदात्मजां for जलजाननाम् ।

5 α Edns BCEGHKL अभिगम्य वै for अभितो गतः ।

1 α S. cl. वसमानेषु for एवं वसत्सु । SA, SG मात्स्यस्य । ST विराटनगरे ।

b SA, SG समभ्ययुः SK समाययुः । ST मासाश्चेकादशात्ययुः ।

2 α SG, SA शुचिस्मिता for विशांपते ।

b SK आवसत् । SG सुदुःखी ।

3 α SK चरन्ती पाञ्चाली ।

b SK द्रुपदात्मजां S. MSS. जलजेष्वनाम् ।

4 α SG देवगर्भा च ।

b S. MSS. कामबाणेनपीडितः ।

5 α SK अभिगम्य वै for अभितो गतः । v. omitted in SG, ST, SA; they read v. 10 for v. 5 here; v. 11 too comes before v. 6.

नेयं पुरा जातु मयेह दृष्टा ।
 राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ॥
 रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशम् ।
 गन्धेन जात्या मदिरैव भामिनी ॥ ६ ॥
 का देवरूपा हृदयंगमा शुभा ।
 आचक्ष्व मे का च कुतश्च भामिनी ॥
 दृढं हि कामस्य करोति मां वशे ।
 न चान्यदत्रोपधमय मे मतम् ॥ ७ ॥

6 b Edns BOEGHKL M नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा ।

c A उन्मर्दयति ।

d Edns ABCDEGHKL N जाता for जात्या । F मदिरैव । Edn¹ BEG MN भामिनी ।

7 a Edn² CDGHK शुभे । FM हृदयंगमाभिमाय ।

b Edns CKL add हि before आचक्ष्व । Edns CGH कस्य कुतोऽत्र शोभने for का च &c. BEKMN कस्य for काच । KLN शोभना for भामिनी ।

c Edns BOEGHKL N चित्तं for दृढ । Edns BOEGHKL N निर्मथ्य for कामस्य । HL च K वि for हि ।

d Edns CGKL अस्ति for अय ।

6 a S. cl. नेयं मया जातु पुरेह दृष्ट्वा । SA, SG, ST न त्व for नेयं ।

b SK राज्ञी for राज्ञः । SA, SG, ST शुभे for शुभा ।

■ SA, SG, ST रूपेण मे नन्दयसे मनस्त्वम् । शुभात्रि कस्यासि कुतोऽत्र का वा । (SG कात्र वा ।)

d SK जाता for जात्या ।

7 ■ SK शुभे ।

b SK आचक्ष्व मे कस्य कुतोऽत्र शोभने ।

c SK चित्तं हि निर्मथ्य for दृढ हि कामस्य ।

d SK अस्ति for अय ।

SG, ST, SA omit v. 7, but see App. (Kicaka's speech.)

अहो नु मे स्यात्परिचारिका शुभा ।
 प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ॥
 अयुक्तरूपं तु करोति कर्म नः ।
 प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किञ्चन ॥ ८ ॥
 प्रभूतनागाश्वरथं महाधनम् ।
 समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ॥
 मनोहरं काञ्चनचित्रमुत्तमम् ।
 गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ ९ ॥
 गतः सुदेष्णामभिमन्य कीचकः ।
 ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ॥
 उवाच कृष्णामभिसान्वयंस्तदा ।
 मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ १० ॥

- 8 a Edns ABCDEGHKLMN तवेयं for तु मे स्यात् । F न for तु ।
 b F भामिनी for मामियम् ।
 c Edns BCDEGHKLN हि for तु । Edns ABCDEGHKN ते for नः । L omits नः ।
 d M मशास H मशाधि ।
 9 a Edn² G महाजनम् Edn¹ KLN सभाजनम् BCE महाजनम् D महारथं धनम् ।
 c Edns BCEGHKLN ^०चित्रमूषणम् ।
 10 a Edns BCEGHN अनुमन्य K अनुमान्य ।
 b BEKN तथा for ततः ।

- 8 a SK तवेयं for तु मे स्यात् ।
 b SK हि for तु । SK ते for नः ।
 SG, ST, SA omit this v. 8, but see App. (Kicaka's speech.)
 9 a SK महाजनम् ।
 c SK ^०चित्रमूषणम् ।
 SG, ST, SA omit this verse; but see Appendix (Kicaka's speech.)
 10 a SK ततः for गतः । SK अनुमन्य ST परिमन्य । SG, ST, SA read:—
 तदा तु दृष्ट्वा ज्वलती च कीचकः । (v. 1s. SA तथा । SG स for तु ।) and
 read the whole of this verse after v. 4 as substitute for v. 5

इदं च रूपं प्रथमं च ते वयः ।

निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ॥

अधार्यमाणा स्रगिवोत्तमा यथा ।

न शोभते सुन्दरि शोभना सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच ।

त्वं प्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।

विहीनवर्णा सैरन्ध्री वीभत्सा केशकारिता ॥ १२ ॥

भर्तृदारास्मि भद्रं ते न युक्तं त्वयि सांप्रतम् ।

दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ १३ ॥

- 11 a Edns CG हि for च । BE रूपं च रम्यं H इदं स्वरूपं for इदं च रूपम् ।
 Edn² तवानये G Edn¹ नवं वयः for च ते वयः ।
 b K भाति N भाविनी for भामिनि ।
 c Edns OG युभा for यथा ।
 d Edns BCDEFGHKL MN शोभते for शोभते ।
- 12 a GKN सैरन्ध्र्युवाच for द्रौपद्युवाच । Edns ABCDEGHKLM अमार्धनी-
 याम् । D युभा F मा त्वं वे for इह मां ।
 b Edns AGHKL N निहीनवर्णा BCDE न हीनवर्णा । Edns ABCDEGH
 KL सैरन्ध्री । Edns ABCDGHKL N वीभत्सा । Edns CG केशकारिणीम्
 ABEHL N केशकारिका D केशकारिताम् ।
- 13 a Edns ABCDEGKL N परदाता H परभायां for भर्तृदाता । Edns C तव
 BE तान् D मयि for त्वयि । N संपति ।

- 11 a SA, SG, ST read this verse at the beginning of Kichaka's
 speech. ST शुभं for इदम् । SK हि SA तु for च । SK तवानये for च
 ते वयः ।
 b SK युभा for यथा ।
 d S. cl. शोभते ।
 S. class has a separate Adh. from v. 12.
- 12 a S. cl. अ° for मां । SA, SG कामानोः ST कामार्थं for इह मां ।
 b SK निहीन° SA, SG, ST चतुर्थं for विहीन । SK, SA °वर्णा-न्ध्री-त्सा ।
 SK °कारिणी, SA °कारिका । SG विहीना केशधारिणी । ST विहीना for वीभत्सा ।
- 13 a SG, ST, SA read this line after v. 15. S. cl. पर° for भर्तृ° । SG,
 SA दातो । SK तव for त्वयि । SA, SG, ST नाईशब्दात्तया सदा (SG संता) ।
 b SA, SG, ST मिया हि for दयिताः । SA तन्मार्त्तं धर्मवान् भव SG, ST
 तन्मार्त्तं धर्ममाभव for धर्मं &c.

परदारं न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ।

विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ १४ ॥

मिथ्याभिगृध्रो हि नरः पापात्मा लोभमास्थितः ।

अयशः प्राप्नुयाद्भोरं तथैव सुमहद्भयम् ॥ १५ ॥

मा सूतपुत्र हृष्यस्व मा त्वं त्यक्ष्यसि जीवितम् ।

दुर्लभामभिमन्वानो मां वीरैरभिरक्षिताम् ॥ १६ ॥

14 a LM परदारेषु । LM न तु for जातु । कुर्या for कार्या । L कदाचन ।

b Edns BCEGKMN सुपुरुषव्रतम् BD सत्पुरुषव्रतम् ।

15 a F मिथ्यागर्दनः K मिथ्याभिगृध्रः M मिथ्याचार । M नरः पापः for हि नरः ।

Edns CK मोहं for लोभ । G मोहसंस्थितः N पापमोहितः for लोभमास्थितः ।

b Edns CGN महद्भा प्राप्नुयात् BHK सुमहद्भा प्राप्नुयात् D सुमहद्भाप्नुयात् L प्राप्नुयाच्च महत् for तथैव सुमहत् ।

16 a Edns BCDEGKMN add सैरन्ध्रयुवाच before this v. Edns CG LN मुह्यस्व for हृष्यस्व । K सूतपुत्र महृष्यस्व । Edns CGKLN अय for त्वं । BE परि^० for ^०पुत्र । Edn¹ अत्याक्षीः स्व^० Edn² त्यक्ष्यस्व ADEGH LM त्यक्ष्यसि ।

b Edns CGN जानीहि पंचभिर्घोरैः (CG वीरैः N नित्यं) for दुर्लभा^० etc. H अलभ्यामिति मां मत्वा K लभ्यामपि मन्वानो । M दुर्लभामसि^० । Edns CG नित्यं मां H नृवीरैः for मां वीरैः । D अभिरक्षितां L रक्षितां सदा । N repeats this line as: अलभ्यामपि सर्वेभ्य मां वीरैरभिरक्षितां ।

14 a SG, ST, SA कार्या जातु ।

b SA, SG, ST omit हि । SK सुपुरुष^० ।

15 a SA¹ मिथ्यावृत्तिस्तु SA² मिथ्यावृत्तिस्तु SG मिथ्याभिलाषी ST मिथ्याभिभाषी ।

SA, SG, ST कामात्मा । S. cl. मोहं for लोभ ।

b SA अधर्ममयशो घोर । SK महद्भा प्राप्नुयादयम् SA प्राप्नुयाच्च महद्भयम् । SG, ST अधर्ममयशश्चापि प्राप्नुयाच्च महद्भयम् ।

16 a SK adds सैरन्ध्रयुवाच before this v. SK मुह्यस्व for हृष्यस्व । SK माय त्यक्ष्यस्व । SA, SG, ST omit this line.

b ST अतिमन्वानः । SK जानीहि पंचभिर्घोरैर्नित्यं मामभि^० । SG परै^० for वीरै^० ।

न चाप्यहं त्वया शक्या गन्धर्वाः पतयो मम ।

ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ १७ ॥

असह्यरूपं यत्कर्म मा त्वं तत्कर्तुमिच्छामि ।

यथा निश्चेतनो बालस्तद्वत्त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ १८ ॥

अन्तर्महीं वा यदि बोर्ध्वमुत्पतेः ।

समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ॥

तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि ।

प्रमाथिनो देवसुता हि मे वराः ॥ १९ ॥

17 = Edns CDGHHKN लभ्या for शक्या ।

b BE स्वाध्वल । K शूरास्त्व for साध्वल । KL ह्यनीनशः । N तद्वत् माध्व^० ।

18 a D नेह for मा त्व । DL अहसि for इच्छामि Edns A²BCEGHHKN
read this line as-अशक्य (अगम्य L) रूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छामि ।

b Edns CFGHHKMN तथा for तद्वत् । K अहसि for इच्छसि ।

19 a D यदि बोर्ध्व^० ।

■ Edn¹ HLN तेभ्यः for तेषां ।

d C ममाथिनः । L शूराश्वमे for प्रमाथिनः । Edns CG सेचराः । DN ते वराः
for मे वराः ।

17 a SK लभ्या for शक्या । SG, ST aut² एतद् दुरमे वेत्ता । कामदेवाद्भुताग्ने
after शक्या ।

b ST, SA सानुचन्द्रमर्षिणः । SG सानुचन्द्रमर्षिण for साध्वल etc.

18 a S. cl. अशक्यरूप (SA¹ अगम्य^० SG, ST, SA² अगम्य^० SA^० रूपः)
पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि (ति SA) ।

b SK तथा for तद्वत् । SA, SG, ST यथास्थितुमिच्छेत तथेदत्तन्मनोगतम्
(v. ls. SG तपयितुमिच्छेततथेव त्व मनोरथम् । ST त्व for तत् ।)

19 a S. MSS. read as पतन् हि पातालमुखे मद्गदधो क्षितिं प्रविशे यदि चोष्वंमुत्पतेत् ।
c, d omitted in S. MSS.

d SK सेचराः for मे वराः ।

त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः ।

बलादिव प्रार्थयसेऽद्य कीचक ॥

किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुः ।

चन्द्रं जिघृक्षन्निव मां जिघृक्षसि ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे कीचकप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ।

अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिभुतः ॥ १ ॥

20 a M अ° for त्व ।

b Edns BCFGHKLN किं मां हृद for बलादिव ।

d Edns CDFGHKM जिघृक्षुः । Edns BCEGHKLN मन्यसे हि माय
for मां जिघृक्षसि ।

* * * *

XV. 1 b N कायेन for कामेन । L अवि परिभुतः ।

20 b SK किं मां हृद, ST किं मादृशा for बलादिव । a, b omitted in SA, SG.

d SK जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माय । S. MSS read c, d as— त्व मातुराणामपि
यथा शिशुर्मां बलात्प्राप्यसि दुर्नमां सर्ता । (v. 1s —SG मां बलात्प्राप्यसि दुर्नमा-
सती । ST तथाहि मां प्रार्थयसे च दुर्नमाय ।)

* * * *

XV. 1 a S. cl. reads for thus —

प्रत्याख्यातश्च राजपुत्र्या कीचकः काममोहितः (SA तु for च । SA काममूर्च्छितः ।)

b SA स्वपिते for घोरेण ।

कीचक उवाच ।

यथा कैकेयि सैरन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् ।
सुदेष्णे तत्परीप्सस्व नाहं प्राणानहासिपम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तां बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ।
विराटमहिषी देवी क्रियां चक्रे मनस्विनी ॥ ३ ॥
स्वमर्थमभिसंधाय तत्स्यार्थमभिचिन्त्य च ।
उद्देगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

2 a C तथा for यथा । BDEHL सैरन्ध्राः FM सैरन्ध्रा । BDE समेयां FM समयम् L समेय N मामियात् । N विधीयते ।

b Ldn¹ K तां सुदेष्णे परीप्सस्व Ldn² BCEGHLN त सुदेष्णे परीप्सस्व । Edn¹ C मोहात्प्राणात् । BEL माह प्राणा⁰ K अहया⁰ N साहया⁰ Ldn² G प्राणान्मोहात् । Edns BCDEGLN महासिपम् A² जहामि मे M जहासिप । Edn² BCEGHL omitt कीचक उवाच ।

3 a Edns OG सा for ताम् । L तस्य वाचा for श्रुत्वा वाच । L तथा for तदा ।

b L शुभाव मत्स्यदेवी सा for विराटमहिषी देवी । Edns BCDEGHLN कृपा A मियात् for क्रियात् । D यमस्विनी for मनस्विनी ।

4 a Ldns CGH स्वमन्त्र D स्वमन्त्र BE समर्थम् for स्वमर्थम् । DGK अनु for अभि । FM सत्याय for सधाय । D पदार्थ for तत्स्यार्थ । Edns CDG KN अनुचिन्त्य ।

b Edns OGHL उद्योग for उद्देग । H वाक्पत्र for सूतम् ।

2 a SK, ST omit कीचक उवाच । S. cl. सुदेष्णे सैरन्ध्रा । S. cl. सगच्छेय सकामया for समेयात्त⁰ &c.

b S. cl. तथा शीघ्र कुह्वयाय for सुदेष्णे तत् &c. SA¹ अह SA² माह ST महान् for नाह । SK, ST, SA प्रहासिपम् ।

3 & 4 S. cl. reads for vv. 3 & 4:— तमुवाच परिध्वज्य सुदेष्णा घातर दियम् ॥ घातुर्जीवितरसार्थ समाप्यारयासितेक्षणा n line घातुर्जीवित &c omitted in SK, ST.

तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।

सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेष्णोवाच ।

उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्धि कीचकस्य निवेशनम् ।

पानमाहर कल्याणि पिपासा मां प्रवाधते ॥ १० ॥

द्रौपद्युवाच ।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निकेतनम् ।

त्वमेव देवि जानासि यथा स निरपन्नपः ॥ ११ ॥

न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि ।

कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥

त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।

प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भामिनि ॥ १३ ॥

9 a D महा for तदा । M उपमन्त्रिता ।

b K द्रौपदीं प्रेषयामास । N कीचक प्रति for कीचकालयम् ।

10 b Edns BCEGHKLN आलय for आहर । H मे for माय । A प्रवाधते ।
AFM omit सुदेष्णा उवाच ।

11 a Edns CGKN सैरन्ध्री उवाच । D राजपुत्रनिवेशनम् । Edns 'ABCEGHK
LN निवेशनम् for निकेतनम् ।

b Edns BCEGHKLN राज्ञि for देवि । H मां for सा ।

12 a Edn¹ BN भामिनि ।

b K कामवृत्ता । C omits b.

13 a G देवि चैव for चैव देवि । HKN मे for सः । v omitted in C.

¶ S. cl. omits this verse.

10 a SG, ST, SA गच्छ सैरन्धि मत्प्रीत्या SK गच्छ सैरन्धि मत्प्रीत्यै for उत्तिष्ठ &c.

b S. cl. मुतामानय सुयोनि for पानमाहर &c. S. cl. नृपिनाह विद्यासिनि for
पिपासा मां &c. SK, ST, SA omit सुदेष्णा उवाच ।

11 a SG नरागमनिवेशनम् for राजपुत्रि &c. SK, ST, SA निवेशनम् ।

b S. cl. भद्रे for देवि । S. cl. omit द्रौपदी उवाच ।

12 v. omitted in S. cl.

13 a S. cl. समयः कृतो भद्रे for स चैव देवि जानासि । SG, ST त्वया प्रथममगमे
SK, SA यथा प्रथममगमे for यथा स समयः &c

b omitted in S. cl.

पर्वरीणं समुद्दिश्य सुरामन्नं च कारय ।

तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५ ॥

तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे ।

परिसान्त्व यथाकामं सान्त्वयमाना रमेद्यथा ॥ ६ ॥

धैशंपायन उवाच ।

कीचकस्तु विनिष्कम्य भगिन्या भवनात्तदा ।

सुरामाहारयामास राजार्हं सुपरिष्कृताम् ॥ ७ ॥

आजं शौकरमन्यच्च भक्ष्यांश्चोच्चावचान्मृगान् ।

कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् ॥ ८ ॥

5 a BE पाषण्डेऽनु ATM पर्वरीणां त्व D पाषाणे च । FM समुद्यम्य H समुद्दिश्य । K पाचय for कारय । Ldn¹ ADI MN read सुदेष्णोवाच before 5 a

b L इमां for एनाम् । D अतिके ।

6 a FM तत्र for तत्र । M संप्रेक्षिताम् । FM त्वेनां K एता for एनाम् । I व्यजने K विजने for विजने । K निरवग्रहम् ।

b Edns BCDEGHKL सात्वयेथा A सात्वयेत् । Ldn² BEFGLN सात्व-
माना AH सात्वयमाना । Edns BCDEGHLN यदि for यथा । K च रस्यते
for रमेद्यथा ।

7 a Edns CGKN इत्युक्तं त for कीचकस्तु । Edns CDGH वचनाम् for भवनात् ।
b M आमोचयामास ।

8 a Edns BCEGHKL भक्ष्यांश्च (Ldn¹ भक्ष्यांश्च) विविधाकारान् N आजोरण
च सुभृत् for आज शौकरमन्यच्च । Edns ABCEGHKL यदून् for भक्ष्यान् ।
Edns CG तदा BE अति for मृगान् ।

b Edns BCDEGHKLN अन्नं पानम् । EHKLN च शोभनं G च भोजनं
for सुशोभनम् ।

5 a SK, ST, SG किञ्चित्काय SA किञ्चित्कृत्य for पर्वरीणं ।

b S cl तामह for तत्रैनां । S cl मध्वन्नार्थं for सुराहारार्थम् ।

6 a S cl तत्र for तत्र । SK, SG, SA निरवग्रहाय ST यदुमाप्तिम् for निरवग्रहे ।

b S. cl. reads for 6 b सात्वयेथा यथायाय यदि साम सहिष्यति ॥
(ST, SG यथायाय । SA² सा स्म for साम । ST सहिष्यते ।)

7 S cl reads for this verse

परमाण. प्रचक्राम स्वगृहं राजवेश्मनम् । (ST, SA राजवेश्मनम्.) आगम्य च गृहं
रम्यं सुरामन्नं चकार ह ॥

8 a SK अनेइकम् SG अनेइकम् SI अनालिम् SA अनेइकम् । S cl च
सुभृत् for अ यथ । SK यद् च SG, SI, SA यद् for भक्ष्यान् ।

b ST सुभृतेः for सुभृते । SK अन्नपानम् । SK, SI, SA ममकृतम् for सुशोभनम् ।

तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।

सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेष्णोवाच ।

उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्री कीचकस्य निवेशनम् ।

पानमाहर कल्याणि पिपासा मां प्रवाधते ॥ १० ॥

द्रौपद्युवाच ।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निकेतनम् ।

त्वमेव देवि जानासि यथा स निरपन्नपः ॥ ११ ॥

न चाहमनवद्याङ्गि तव वेशमनि भामिनि ।

कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥

त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।

प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेशमनि भामिनि ॥ १३ ॥

9 a D महा for तदा । M उपमन्त्रिता ।

b K द्रौपदीं प्रेषयामास । N कीचक प्रति for कीचकालयम् ।

10 b Edns BCEGHLN आनय for आह । H मे for माम् । A प्रवाधते । AFM omit सुदेष्णा उवाच ।

11 a Edns CGKN सैरन्ध्री उवाच । D राजपुत्रनिवेशनम् । Edns ABCEGHLN निवेशनम् for निकेतनम् ।

b Edns BCEGHLN राङ्गि for देवि । H मां for सः ।

12 a Edn¹ BN भामिनि ।

b K कामवृत्ता । C omits b.

13 a G देवि चैव for चैव देवि । HKN मे for सः । v. omitted in C

9 S. cl. omits this verse.

10 a SG, ST, SA गच्छ सैरन्ध्री मन्त्रीत्या SK गच्छ सैरन्ध्री मन्त्रीत्यै for उत्तिष्ठ &c.

b S. cl. सुरामानय सुयोनि for पानमाहर &c. S. cl. वृषिनाह विन्दासिनि for पिपासा मां &c. SK, ST, SA omit सुदेष्णा उवाच ।

11 a SG नराधमनिवेशनम् for राजपुत्रि &c. SK, ST, SA निवेशनम् ।

b S. cl. भटे for देवि । S. cl. omit द्रौपदी उवाच ।

12 v. omitted in S. cl.

13 a S. cl. समयश्च कृतो भट्टे for स चैव देवि जानासि । SG, ST तथा प्रथममगमे SK, SA यथा प्रथममगमे for यथा स समयः &c

b omitted in S. cl.

कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः ।

सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥

सन्ति चान्यास्तव प्रेप्या राजपुत्रि वशानुगाः ।

अन्याः प्रेषय कैकेयि स हि मामवमंस्यते ॥ १५ ॥

सुदेष्णोवाच ।

नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ।

इत्यस्याः प्रददौ कांस्यं सोपधानं हिरण्मयम् ॥ १६ ॥

सा शङ्कमाना रुदती देवं शरणमीयुषी ।

प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७ ॥

14 a Edns BCDEK तु for च । M कीचकस्य सुदेशान्ते । G मदनदर्पितः ।

b K दृष्ट्वाभिमस्यतेसो मां for सोऽव &c.

15 a Edns BCDEGHKN बह्वयः for चान्याः । G तु ते for तव ।

b Edns CDGHKN अन्या FLM अन्यान् । all MSS and Edns भद्रते for कैकेयि ।

16 a Edn¹ L एव for एव । Edns BCEGCHK सप्रेषिता । L इतश्च प्रेषिता ।

b Edns CGL इत्युक्त्वा for इत्यस्याः । Edns ACG पात्रं for कांस्यम् । Edns ACDHKLN सविधान BE सपधान G सपरिधान for सोपधान ।

17 a BE स शङ्कमाना । Edns BCEGHL देव । AK एयुषी ।

14 a ST, SA तु for च । SK गर्षितः for दर्पितः ।

b S. cl. reads:— स मामिह गता दृष्ट्वा व्यवस्यति निराकृत्यि । (SK, SA आगतं for गताम् । ST, SA निराकृतिः ।)

15 a SK, SG, SA बह्वयः सति तव प्रेष्याः । ST बहवः सति यः for सति चा &c.

b S. cl. अन्या for अन्याः । SK, SG सरस्याहमिह त्वया ST रक्षणीया त्वयाव्यहम् SA रक्षा ह्यमिह त्वया for सहि मामवमंस्यते ।

16 a S. cl. reads:—न हीदृशो मम धाता किं त्वं समभिषक्तसे । (SA¹ का for किं । SA² त for त्व । ST समभिषक्तसे ।)

b S. cl. भाजनं प्रददौ चास्ये । SK सविधान SG, ST साविधान SA विधानं च for सोपधानम् ।

17 a S. cl. reads:—सा शङ्कमाना रुदती वेपती वृषदाम्भजा । देवतेभ्यो भगवत्कृत्यं च देव्यस्तथागीम् । (SA वेपती । SA¹ तत् SA², SG तदा । SG देवनाभ्याम् ।)

तां मृगीमिव संत्रस्तां दृष्ट्वा रुष्णां समीपगाम् ।

उदतिष्ठत्तदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे द्रौपदीप्रेषणो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

कीचक उवाच ।

स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।

स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व यथेप्ससि ॥ १ ॥

सुवर्णमालाकम्बूश्च कुण्डले परिहाटके ।

नानारत्नमये शुभ्रे मणिरत्नं च शोभनम् ॥ २ ॥

21 a C मृगी BE वित्रस्ता । D सुशोभना for समीपगाम् ।

b K उपातिष्ठत् । Edns BCDEGCHK²LN मुदा K महा for तदा । D लब्ध्वेव for लब्ध्वेव । L पारगाः ।

* * * *

XVI. 1 a BE तेस्तु कल्याणि for ते सुकेशान्ते ।

b N स्वामिनी for स्वामिनी । BE मम प्राप्ता L परिक्रम्य M अनुप्राप्य for अनुप्राप्ता । Edns BCDEGCHKN मम प्रिय L सम प्रिय M यथेप्सितम् for यथेप्ससि ।

2 a Edns GHN सुवर्णमालाः BE सुवर्णमाल्यः DKL सुवर्णमाला for सुवर्णमाला । D कम्बूः KLN कम्बू for कम्बूः । AFHK परिहाटके ।

b Edns BCEFGKLMN नानारत्नमये D नानारत्नमय for नानारत्नमये । N सानुरत्न for मणिरत्न । BELN शोभने for शोभनम् ।

21 a S. cl. वित्रस्ता । SA दृष्टः for रुष्णा । S. cl. समागताम् ।

b S. cl. उत्पत्तासनाचूर्णम् । ST, SA सागरे for पारगः ।

* * * *

XVI. 1 b ST सा मम SG, SA मासु मे for स्वामिनी । SG स⁰ for त्व⁰ । S. cl. विरह्य भयनं शुभ्रे for प्रकुरुष्व यथेप्ससि । ST reads 2 a. before b. and 3 a. after 2 a.

2 a ST °पादुने for °हाटने । SG, SK, SA omit this line.

b S. cl. omi² °शोभनम्

अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।

एहि तत्र मया सार्धं पिवस्व मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच ।

अग्रेपीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।

पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मां प्रवाधते ॥ ४ ॥

कीचक उवाच ।

अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः सुरादिकम् ।

इति तां दक्षिणे पाणौ सतपुत्रः परामृशत् ॥ ५ ॥

३ b H मधुमाधवम् for मधुमाधवीम् ।

4 a K अग्रेपीत् for अग्रेपी । D मा for मा ।

b BDLHLN आनय for आहर । K क्षिप्र for म । H क्षिप्रां K मे for क्षिप्र ।
Ldn² BEGHKN मे Edn¹ मयि L तां for मां । Edns BEGK चामवीत्
A¹ मे पशा मयीत् H सा मयीत् L च सा मयीत् for प्रवाधते । C omits this
verse.

5 a C अन्ये for अन्या । भद्र for भद्रे । BE हरिष्यति । N राजपुत्र्यां for राजपु या ।
Edns BCEGH प्रतिश्रुत A सुरादिक DKL परिश्रुत N परिश्रुतां for सुरादिक ।

b Edns BODEGLN इत्येतां FML इत्येतां for इति तां । L दक्षिणो for
दक्षिणे । BE हस्ते for पाणौ । Ldn¹ परामृशत् for परामृशत् ।

3 a S. cl. reads 2 lines for this—स्वास्तीर्णमस्ति शयनं सितसुप्तमोत्तरछद्मम् ।
(SA, SG, ST अस्मत् for अस्ति ।) प्रतिगृह्णीष्व मे भोगास्त्वदर्थमुपकल्पितान् ॥
(ST भोगांश्च for मे भोगान् । SG, SA तव for त्वत् । SG अनु for उप ।)

b S. cl. अश्रुत् for एहि तत्र । विभेमां वरं धारणीम् for विषस्व मधुमाधवीम् ।
S. cl. omits द्रौपद्युवाच ।

4 a S. cl. reads instead—अग्रेपीन्मां सुराहारीं मुदेष्णां त्वन्निवेशनम् । (SG
हारी for हारीम्)

b S. cl. reads the following 2 lines for thus—तस्ये नयिष्ये मदिरा
भगिनी वृषिता तव (SA हि ते for तव) । पिपासिता च केकेयी तूर्णं मामादिशततः ॥
(ST केकेया)

5 a SA, ST हरिष्यति for नयिष्यति । S. cl. सुरां for सुरा । SK, SG, SA
इमां, ST इमा for आदिकम् ।

b S. cl. उक्त्वा f. r. ताम् । S. cl. adds—वैरापायन उवाच before b.

द्रौण्युवाच ।

यथाहमन्यं पाण्डुभ्यो नाभिजानामि कंचन ।

तेन सत्येन मां प्राप्तां कीचको मा वशेऽकरोत् ॥ १८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमवला ततः ।

तत्तस्याश्चिन्तितं सूर्यस्तत्र सर्वं बुबोध ह ॥ १९ ॥

अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ।

तथैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थमनिन्दिताम् ॥ २० ॥

Edns CG सैश्वरी उवाच ।

- 18 a N यदा for यथा । H तु for अहम् । H पाण्डवेभ्यः । D यथाहं पांडवेभ्योन्यं ।
Edn BCEGLN भर्तृभ्यः for पाण्डुभ्यः L न जानामि कथंचन ।

b Edns BCEGHLN मा कुर्यात्कीचको वशे । AFM रुपाः for अकरोत् ।

- 19 a FGM अचला N अवशा for अचला । H तदा for ततः ।

b Edns BCDEGHKLN न for तत् । Edns BCDEGHKLN तनु
मप्यायाः सर्वं सूर्योऽनुमुद्रवात् for चिन्तित &c.

- 20 a H इदि M हितः । L रक्षो । CM आदिशत् ।

b Edns ABCDEGKN तत्र H यथा L तत्र for तथा । Edns BCDEGH
KLN सर्वावस्थाषु AFM सर्वावस्थाम् ।

- 18 a SK, SA omit द्रौण्युवाच । S. cl. पार्थेभ्यः । S. cl. मानवम् for कंचन ।

b S. cl. दृष्टा for प्राप्तां । S. cl. वश नयेम् for वशे करोत् ।

- 19 a ST अचला । S. cl. तदा for ततः ।

b S. cl. तद (ST, SA¹ दाह) म्यास्तनुमप्यायाः for ततस्या^० &c. SK, SG, ST
सर्वं सूर्योऽनुमुद्रवात् SA सर्वं सूर्योऽनुमुद्रवात् ।

- 20 a ST आदिशत् ।

b SK, SG तथेनां ST तथेनां SA सत्येनां SA न जहो । SK, SG मया
वस्थाषु ST, SA सर्वावस्थाषु ।

स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्राम् ।
 जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम् ॥
 जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे ।
 स कीचकस्तां सहसा क्षिपन्तीम् ॥ ६ ॥
 प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन ।
 मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ॥
 तथा समाक्षिप्ततनुः स पापः ।
 पपात शास्त्रीव निरुत्तमूलः ॥ ७ ॥
 सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ।
 सभां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥
 तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपक्षे परामृशत् ।
 अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनत् ॥ ९ ॥

- 6 a ABDEFGKLMN अनुप्रेक्ष्य for अभिप्रेक्ष्य । BE विलोलनेत्रा for विशालनेत्रा ।
 Edns add वेशपापन उवाच before this v.
 c BE त for ता ।
 d C मनसा L चचल for सहसा । L उक्षिपते for क्षिपन्तीम् ।
 7 a A प्रगृह्यमाने F प्रगृह्यमाना for प्रगृह्यमाणा ।
 b K निश्वस्य for विनिःश्वस्य । EKN तु for च । A राजपुत्र्या D राजपुत्री
 for राजपुत्री ।
 c L समाक्षिप्ततनुः for समाक्षिप्ततनु ।
 d BCDEHL निरुत्तमूलः ।
 8 a N विधुन्वाना for विधुन्वाना ।
 b Edns CDG आगच्छत् for आधावत् ।
 9 a Edns AG केशपाशे L केशमण्ड्ये N केशपक्षे for केशपक्षे । BE परामृशत् ।
 b D एतां । D पादा for पदा । Edns CGHKLN अवधीत् for अहनत् ।

S cl. omits verses ११ & १२

- 8 a S cl विधून्वन्ती for विधुन्वाना । नि for आ । भाजनम् for कीचकम् ।
 9 a SA कीचकस्तां for तां कीचकम् ।
 b SA पदावधीत् for पदाहनत् । SG, ST, SK read-पातयित्वा तु (SG च)
 तां भूमौ सप्तपुत्रः पदावधीत् । सभायां पश्यतो राज्ञो विराटस्य मह्यः ।

युक्तो योऽसौ तदार्केण राक्षसः सन्नियोजितः ।

अदृश्यो वायुरूपेण अपावहत भारत ॥ १० ॥

स पपात तदा भूमौ रक्षोचलसमाहतः ।

विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ११ ॥

तां चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ ।

अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पदा वधम् ॥ १२ ॥

तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।

दन्तैर्दन्तान्तरं स्पृष्ट्वा क्रोधाद्भ्रुकुटिमानयत् ॥ १३ ॥

10 a Edns BCDEGHKLN तस्याः for युक्तः । L किल for तदा ।

b Edns BCDLGHK स कीचकमपोवाह L स कीचकमपोवाहन for अदृश्यो वायु-
रूपेण । Edns BCDEGKLN वातवेगेन । A'L'M अपोवाहत for अपावहत ।

11 a G ततः for तदा । AFHM रक्षोचलसमाहितः ।

b BEGN निश्चेता HL निश्चेता for निश्चेष्टः ।

12 a L तौ for ता च । K सभासीनौ for तां चासीनौ ।

b A अमृष्यमाणौ MN अमृष्यमाणः । L कृष्णायाः । Edns CG पराभवम् HL
पदाहत for पदावधम् ।

13 b Edns BCDEGN दन्तैस्तदा रोपात् HKL दन्तैस्तथा रोपात् BF दन्तान्तरान्-
स्पृष्ट्वा for दन्तान्तरस्पृष्ट्वा । Edns BCDEGHKLN निष्पिपेय for क्रोधाद्-
भ्रुकुटिः । Edns BCDEGHKN महामनाः L महाबल for आनयत् ।

10 a S cl ततो दिवाङ्मरेणागु for युक्तो योऽसौ तदार्केण ।

b S. cl. स कीचकमपोवाह (SG अपोधयत्) वातवेगेन (ST, SA वायु-
वेगेन) भारत ।

11 a SA, SG, ST ततः for तदा । SK समीरितः for समाहितः ।

12 a SK, SG, ST read for this line - तस्यामासन्दि ते पार्था सभायां
भानस्तथा (SG, S1 तदा for तथा) । SA युधिष्ठिरयुकोदरो for भीम-
सेनयुधिष्ठिरौ ।

b SK, SG, ST अमृष्यमाणौ. for अमृष्यमाणौ । SA² कीचकस्य for कीचकेन ।
SG वधि for वधः ।

13 a SA¹, SK, ST वध for वधः ।

b S. cl दन्तैर्दन्तान्तरा रोपान्निष्पिपेय महामनाः । (SG महायशाः)

14 Mt

अङ्गुष्ठेनावमृद्वात्तु अङ्गुष्ठं तस्य धर्मराट् ।

प्रबोधनभयाद्राजा भीमं स प्रत्यपेधयत् ॥ १४ ॥

सा सभाद्वारमागत्य रुदन्ती भर्त्स्यमब्रवीत् ॥

अवेक्षमाणा सुश्रोणी तौ पती दीनमानसौ ॥ १५ ॥

आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् ।

दहमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ १६ ॥

14 a Edns CG अधावमृदादङ्गुष्ठं BE अधाङ्गुष्ठेन चाङ्गुष्ठात् D अधाङ्गुष्ठेन वा मृदात् K अधाङ्गुष्ठेनावमृदन् L अधाङ्गुष्ठेनावगृष्ठात् N अधाङ्गुष्ठेनावमृदन् F अङ्गुष्ठेनावि मृदात् H पादाङ्गुष्ठेन व्यमृदत् for अङ्गुष्ठेनावमृदात् । Edns CG अङ्गुष्ठेन युधिष्ठिरः for अङ्गुष्ठं तस्य धर्मराट् ।

b Edns BCDEGHLN तं for स । BE प्रत्यपेधयत् G प्रत्यपेधत् ।

15 a H omits सा । N स । Edns CDKN आसाय BEL आगम्य H उपागम्य for आगत्य । Edns BCDEGN रुदन्ती ।

b AF अवेक्षमाणा H अन्वेक्षमाणा । Edns BCDEGHLN पतीस्तान् दीनचेतसः K पतीस्तान्दीनचेतसः for तौ पती दीनमानसौ ।

16 a BDEL अभिवीक्षन्ती for अभिरक्षन्ती । Edn¹ CH प्रतिज्ञाधर्मसंहिता D धर्मज्ञा-धर्मसमता GK प्रतिज्ञाधर्मसयमात् N प्रतिज्ञाधर्मसंश्रयं for प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् ।

b Edns ACGHMN दहमानेव D दहमानेव K निर्द्वन्दीव L दहन्तीवाति for दहमानेव ।

14 a SK, ST, SA अधाङ्गुष्ठेनावमृदात् for अङ्गुष्ठेनावमृदात्तु । SG अधाङ्गुष्ठेन चाङ्गुष्ठात् SK, SG, ST, SA तत्र for तस्य ।

b SA¹, SG राजन् SK राज्ञः for राजा । SK, ST भीमं त SA, ST भीमस्य for भीम स ।

15 a S. cl. सभाद्वारमुपागम्य for सा सभाद्वारमागत्य । ST, SG, SA रुदन्ती for रुदन्ती । S. cl. वाक्यं for मत्स्यं ।

b SK, ST, SG पतीस्तान् दीनमानसः SA पतीस्तान् दीनमानसा for तौ पती दीन मानसौ ।

16 a S. cl. परिरक्षन्ती for अभिरक्षन्ती । SK, SA, ST धर्मसयुता for धर्मसंहिताम् ।

b SK, ST, SG, SA² दहमानेव SA¹ दृहमानेव ।

द्रौपद्युवाच ।

येपामवध्यो नैवारिः पदा भूमिमुपस्पृशत् ।

तेषां मां मानिनीं भार्या सतपुत्रः पदावधीत् ॥ १७ ॥

येषां दुन्दुभिनिर्घोषः श्रूयते हि अहर्निशम् ।

तेषां मां मानिनीं भार्या सतपुत्रः पदावधीत् ॥ १८ ॥

ये लोकपूज्याः सततं बलवन्तोऽभिमानिनः ।

तेषां मां मानिनीं भार्या सतपुत्रः पदावधीत् ॥ १९ ॥

सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ।

तेषां मां मानिनीं भार्या सतपुत्रः पदावधीत् ॥ २० ॥

17 a Edns BCDEGKLN वैरि न स्वयिति H वैरि कदाचिन्न for अवध्यो नैवारिः ।
Edns CDGLN पद्ये विषये वसन् for पदाभूनि^० etc । K सुखं for पदा ।
M स्पृशेत् ।

b M सतपुत्रा for सतपुत्रः । FM omit द्रौपद्युवाच ।

18 a Edns ACDGCHK² ज्याघोषः श्रूयतेऽनिरा F अप्याघोषः श्रूयतेऽनिरा for
श्रूयते हि अहर्निशम् । v. 18 omitted in LM.

19 a Edns BOEKN² ये च तेजस्विनो दाताः D वज्जानो ये च दाताश्च GL ये ते
तेजस्विनो दाताः H एते तेजस्विनो दाताः for ये लोकपूज्याः सतत । Edns BC
DEGKL बलवन्तोति^० । H मनस्विनः I अभिमादिता. for अभिमानिनः । v. 19
omitted in M.

20 a Ldn¹ पाशासिता. A धर्मपाशाहताश्च ये FM धर्मपाशास्थिताश्च ये H धर्मपाशाश्रिताश्च
ये । D च for तु । 20 b omitted in B and E

17 a S. cl न वैरि स्वयिति for अवध्यो नैवारिः । SG सदा for पदा । S. cl उप
स्पृशत् (SA¹ उपस्पृशेत्) ।

18 a SA तेषां for तेषां । SK, SA, SG ज्याघोषः for निर्घोषः । SA² महाद् ।
SA¹, SK, SG भूषा for ^०निरा ।

b SK, SA, SG दयिता for मानिनीम् । line omitted in ST.

19 a line omitted in ST, SK तेजस्विनस्तथा क्षान्ता, SA, SG तेजस्विनः सदा
क्षान्ता for ये लोकपूज्याः सतत । SK, SG, च for अभि^० ।

b SA, SG दयिता for मानिनीं । line omitted in ST.

20 a SK, SA सर्वलोकम् ST समलो म । SK, SG, SA यदि कुद्वा महाबलाः ST
यदि कुद्वा महारथाः for धर्मपाशासितास्तु ये ।

b SK, SA¹ दयिता for

शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
 चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क नु तेऽद्य महारथाः ॥ २१ ॥
 कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
 मर्षयन्ति यथा क्लीवा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २२ ॥
 क नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ।
 न परीप्सन्ति ये भार्या वध्यमानां प्रियां सतीम् ॥ २३ ॥
 धर्मवैतंसिको नृनमधर्ममपि पूजयेत् ।
 पश्यन्मां मर्षयति यो वध्यमानामनागसम् ॥ २४ ॥
 न राजन् राजवत्किञ्चित्समाचरसि कीचके ।
 दस्यूनामिव ते धर्मो न हि संसदि शोभते ॥ २५ ॥

21 a FM शरणाय for शरण ये ।

22 a K दुरात्मना for प्रियां सती ।

b C भर्त्सयता for मर्षयति । L महौजसः for अमितौजसः ।

23 a Γ बल for वीर्य । DK म for च ।

b L ते for ये । N वध्यमाना । Edns BCDΓGKL दुरात्मना H दुरात्मभिः for प्रियां सतीम् ।

24 a omitted in Edns BCDHLN (K reads thus line elsewhere)

b Edns BCDGL य पश्यन्मां मर्षयति H पश्यन्मां यो मर्षयति N य पश्यन्मां न मर्षयति M य पश्यन्मां मर्षयते for पश्यन्मां मर्षयति य । E omits या । D अनागसां K दुरात्मना for अनागसः ।

25 a Edns ACL न राजा for न राजन् । H omits राजन् । Edns ACL समाचरति ΓN त्वमाचरसि for समाचरसि ।

b Edns BCDI GHKL धर्मस्ते for ते धर्मः । L यदि for न हि । F omits हि । BLH शोभते I शरयते for शोभते ।

21 b S cl महाबला for महारथा ।

22 b S cl अतितेजसः for अमितौजसः ।

23 a ST अमर्ष च । SK तेषां for तेज । S cl तद्बल for वर्तते ।

b S cl दुरात्मना for प्रियां सतीम् ।

24 a line omitted in S cl.

b S cl मां मर्षयति य पश्यन् for पश्यन्मां मर्षयति य । SA वाध्यमानां for वध्यमानां । ST, SA अनागसम् ।

25 a SA¹ समाचरति ।

b SK, SG, SA न सद्यः परिवर्तते ST न सद्यः परिकीर्त्यते for न हि संसदि शोभते । S cl reads thus & vs 25 & 26 after v 11th of their new Adh (vide App)

नाहमेतन्न युक्ता वै वस्तुं मत्स्य तवान्तिके ।

सभासदश्च पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ २६ ॥

न कीचकः स्वधर्मस्थो न च मत्स्यः कथंचन ।

सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पर्युपासते ॥ २७ ॥

एवंविधं विलपती वचोभिः कटुकाक्षरैः ।

उपालभत राजानं मत्स्यानां वरवर्णिनी ॥ २८ ॥

विराट उवाच ।

परोक्षं नाभिजानामि विवादं युवयोरहम् ।

कार्यस्यार्थमविज्ञाय किं नु स्यात्कुशलं मम ॥ २९ ॥

26 a Ldms CIHLM वृत् for युक्ता । Ldms ABCDEGHLK हन्तु
for वस्तु ।

b Ldms सभासदोऽन BLLN सभासदस्तु C सभासदोऽस्य H सभासदम् for सभा
सद- । E पश्यन्तु for पश्यन्तु ।

27 a Ldms CG कीचको न च धर्मज्ञः BH न कीचकस्तु धर्मज्ञः D न कीचक- धर्मज्ञः
I न कीचकोस्तु धर्मज्ञः K न कीचक- धर्मस्थः L न कीचकस्त्वधर्मस्थो N न
कीचकः सुधर्मज्ञा for न कीचक स्वधर्मस्थः । K मत्स्या for मत्स्यः । BE कदाचन
L कदाचन for कथंचन ।

b Ldms BCL य एन GH य इम for य इम । All except DFN add
वैधवायन उवाच । before v 27

28 a Ldms BODEGHLKN एवविधोऽनोभि सा for एवविध विलपती । A विल-
पती for विलपती । Ldms BDELN तत्र रुणाश्रुलोचना CGHK तत्र रुणा
श्रुलोचना ।

b K उपलभत । Ldn¹ मत्स्यानां ।

29 a BL वा for न । Ldms BCDLGHHLN विग्रह for विवाद । H मिथ for अहम् ।

b Ldms ABCDEGHLKN अथतत्त्व for कार्यस्यार्थः । BE अभिज्ञाय N
अभिज्ञेय for अविज्ञाय । BD तु for नु । Ldms BCDG कौशल N शोभन
for कुशल ।

26 a S cl हन्तुम् । b S cl. कीचक धर्मविनष्ट ।

27 v omitted in S. cl.

28 v omitted in S. cl.

29 a SA, SK विग्रह for विवाद । SA¹ अपि for अहम् । SK, SA अथतत्त्व for
कार्यस्यार्थः । SK, SA किं स्यात्कुशलं S (किं स्यात्कुशलं मन for किं नु स्यात्कु-
शलं मम ।

ततः सभ्यास्तु विज्ञाय कृष्णावाक्यमपूजयन् ।

साधु साध्विति ते सर्वे कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ ३० ॥

सभ्या ऊचुः ।

यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा ।

परो लाभोऽय तस्य स्यान्न स शोचेत्कथंचन ॥ ३१ ॥

एवं पूजयतस्तांस्तु कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ।

युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आगतः ॥ ३२ ॥

30 a Edns ABCDEG HKMN तु सभ्याः for सभ्यास्तु Edns ABCDEG HK LN कृष्णा भूयः H तूष्णीं भूयः for कृष्णावाक्य । Edns BCDEGKN अभ्य-पूजयन् HL अप्यपूजयन् for अपूजयन् ।

b C साध्विति । Edns BCDEG HKLN चाप्याहुः for ते सर्वे । Edns BCDE GKN add वैशंपायन उवाच before v. 30.

31 a DG एषा for इय ।

b Edns CDL लाभस्तु BE लोक-य H हि लाभः for लाभेय । GKMN च for अय । Edns CGKLM च A त्य for स । E शोच्ये N शोच्यः for शोचेत् । BEHM कदाचन LN कदाचनः for कथंचन ।

Edns ACDG HKLMN add वैशंपायन उवाच before v. 32.

32 a Edns CDGKL सपूजयन्तस्ते BEH सपूजयन्तस्ते N सपूजयन्ति स्म for पूज-यतस्तांस्तु । A प्रेक्ष for प्रेक्ष्य । D सभासदाः for सभासदः ।

b D कोपेन for कोपात्तु । N च for तु । Edns BCDEH KLN आगन्तु । G repeats here last 5 verses

30 a SK, SA, ST, SG ते सर्वे for विज्ञाय । SK, SA, ST, SG भूयः कृष्णा-मपूजयन् for कृष्णावाक्यमपूजयन् ।

b SK, SA, SG चाप्याहुः ST च प्राहुः for ते सर्वे । SK, SA, SG, ST साध्य-गर्हयन् for च व्यगर्हयन् ।

31 a ST पदायतेक्षणा for आयतेक्षणा ।

b SA परः for परः । SK, SA, ST च, SG तु for अय । ST तु for त । ST, SA¹ शोच्यः । SK, SA, SG कदाचन for कथंचन ।

32 a SK, SA इति स्थापूजयन्तस्ते SG, ST इति स्म पूजयन्ति स्म for एवं पूजयतस्तांस्तु ।

b SG, ST अप्यमपन् for कोपात्तु । SG, ST °विन्दुः for °आगतः । SA, SK आगन्तु for आगतः ।

अथाववीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
 गच्छ सैरन्धि मुक्तासि सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ३३ ॥
 भर्तारमनुवर्तन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
 शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ३४ ॥
 मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ।
 येन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ३५ ॥
 अकालज्ञासि सैरन्धि शैलूपीव प्रधावसि ।
 विभ्रं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ॥ ३६ ॥

- 33 b Edns BCDFGHKLN माऽवस्थाः M मुक्तानि for मुक्तासि ।
 34 a Edns BCDE अनुवर्तन्त्यः Edn² GHKLN अनुवर्तन्त्यः for अनुवर्तन्त्यः ।
 K ० योषितः for पत्नयः ।
 b L पत्नुरर्थे for क्लिश्यमानाः BDEKN पतिलोकान् L पत्न्यलोकं for पतिलोकं ।
 FM व्रजति for जयति ।
 35 a D कालः for का- ।
 b Edns ABCDEGHKLN तेन for येन । H त्वा for त्वां । N नामधावन्ति
 for नाभिधावन्ति ।
 36 a M आकालज्ञा । M शैलूपी । Edn² BEGN विरोदिवि C च रोदिवि Edn¹
 विरोदिवि for प्रधावसि ।
 b C मत्स्यानां M राजसंसदि for राजसंसदि ।
-
- 33 a S. cl. अमवीद्रमपुत्रोऽथ for अधाववीद्राजपुत्रीं । सैरन्धि for कौरव्यः ।
 b S. cl. मागेत्वं for मुक्तासि । SG, ST, SA युधिष्ठिर उवाच before.
 this line.
 34 a SK अनुवर्तन्त्यः for अनुवर्तन्त्यः । SA, SG, ST भर्तारस्तव पश्यन्ति for
 भर्तारमनुवर्तन्त्यः । SG, ST, SA² क्लिश्यन्तो धीरचेतसः SA¹ क्लिश्यन्तो धीर
 चेतसः for क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
 b SA² SG पतिलोकं ST सता लोकं for पतिलोकं ।
 35 a S. cl. काल for का- ।
 b S. cl. तेन for येन ।
 36 a SK, ST, SG तस्मात्त्वमसि सुग्रोणि SA तस्मात्त्व मन्यमे सर्वैः for अकालज्ञा
 सैरन्धि । SK, SG, ST विभासि नः SA² अवभासि न SA¹ विभासि ।
 for प्रधावसि ।
 b SG दु स करोषि मद्र ते ST किं रोदिवसि वे मद्रे SA² दुःख रोदिवि वे मद्रे SA¹
 दु स करोषि वे मद्रे for विभ्रं करोषि मत्स्यानां । SK वे मद्रे for मत्स्यानां । SA²
 निरज्जा SA¹ दिव्यानां for दीव्यताम् । S. cl. interchanges a & b.

द्रौपद्युवाच ।

बहुदुःखान्विता येषामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।

तस्य तस्येह ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ३७ ॥

इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम् ।

केशान्मुक्त्वा तु सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ३८ ॥

शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्या साम्बकं तदा ।

मेघलेखादिनिर्मुक्तं दिवीव रविमण्डलम् ॥ ३९ ॥

सुदेष्णोवाच ।

समाश्वस वरारोहे कस्माद्रोदिपि भामिनि ।

कस्याय न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४० ॥

37 ■ Edns BCDEGKLN सैत्थी उⁿ for द्रौपद्युवाच । Edns BCEGHKLN अतीव तेषां घृणिनां D अतीव घृणिनां तेषां for बहुदुःखान्विता येषां । D मन्थे for अर्थे । D धर्मचारिणी H धर्मचारिणि for धर्मचारिणी ।

b D कस्य कस्य न for तस्य तस्येह । Edns BCDGH एव L हि वै for इह K तेषां साधु शुभ किं नु for तस्य तस्येह ते वध्याः । N वैराध्या for ते वध्याः । M वध्य. for वध्याः । D ज्येष्ठाक्ष^o ।

38 ■ C निवेशने for निवेशन ।

b D प्रमुच्य for मुक्त्वा तु । Edns CG च L अथ for तु BE सैत्थी for संभाव ।

39 ■ Edns C रुदत्याः सुचिर A रुदत्यावनत B1, रुदितावनत DGMN रुदितावाभिर H रुदितोवेदित K रुदितालुचिर L रुदितो परम for रुद्याः सांबक ।

b Edns ACDGHKLN मेघलेखा M मेघलेखात् for मेघलेखात् । Edns BCD LGHKLN रवि^o for रवि ।

40 ■ H omits सुदेष्णोवाच । Edns BDHKLN कस्त्वारधीत् CEG कस्त्वामवधीत् for समाश्वस । KN दुरारोहे for वरारोहे । AM कस्मात्त्व for कस्मात् । AM शुभे । BCDEGHKLN शोभने for भामिनि ।

b H तस्य for कस्य । K येन for वेन ।

37, 38 Verses omitted in S. cl, but see appendix.

39, 40 Verses omitted in S. cl, but see appendix.

द्रौपद्युवाच ।

कीचको मां बधीत्तत्र सुराहारीं गतां तव ।

सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने तथा ॥ ४१ ॥

मुदेष्णोवाच ।

घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ॥

गृहं गताया मद्वाक्याद्येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४२ ॥

द्रौपद्युवाच ।

अन्येऽपि तं हनिष्यन्ति येषामागः करोति सः ॥

मन्ये चाद्यैव सुव्यक्तं परलोकं गमिष्यति ॥ ४३ ॥

41 a L सेग्रे for द्रौपदा ।

Edns BCEFGKM मावर्गीर् H मा वभिः D माववर्गा L मावकीर् N मा मावर्गीर् for मां वर्गीर् ।

b Edns CGN वने for तथा ।

42 a F मन्यसे यदि for यदि मन्यसे ।

b Edns CGKN योत्तो त्वा कामसप्ततो BEH योत्तो त्वा कामसप्ततः D योत्तो त्वा कामसप्ततः L योत्तो त्वा कामेषु सप्ततः for गृहं गताया मद्वाक्या । A गतायां for गतायाः । Edns CDGLN दुर्भामवमयते BLK दुर्भाममिमन्यते H दुर्भाममिमन्यते for येन ते विप्रियं कृतम् ।

43 a Edns BCDEGL सेग्रे for द्रौपदा ।

Edns BCL अन्ये चैव BEH अन्ये त वै D अन्ये वै त C अन्ये चैव G अन्ये तस्य K अन्ये त वै N अन्ये चैव for अन्येऽपि त । Edns CDGHN वधिष्यति ।

b Edns CG चेराय H अत्रायैव for चेराय । Edns C यमलोक for परलोकम् । Here ends the Adh in Edns ABCDEGLN

41 a S. cl इतो गता for गतां तव ।

b S. cl. यथा वै निजने वने for यथैव विजने तथा ।

42 a S. cl. मुदन्तोष्ठि for मुदेष्णान्ते ।

b S. cl. ready यस्ता (ST त्वा) कामाभिभूताया दुर्भामवमयते (SG, SA अभिमन्यते) for ३.

43 a S. cl अये for अयेऽपि । SA हनिष्यामि SG गमिष्यन्ति for हनिष्यन्ति । SA निरन्तरमवश्यम् for येषामागः करोति सः । SK, SG, ST नरो हि for करोति ।

b S. cl. मन्येऽहमय वा नो वा for मन्ये चाद्यैव सुव्यक्तम् ।

वैशंपायन उवाच ।

सा हता सूतपुत्रेण राजपुत्री समज्वलत् ।
 वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ ४४ ॥
 जगाम वासमेवं सा शोकादुद्विग्नमानसा ।
 कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा वै तनुमध्यमा ॥ ४५ ॥
 गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ।
 चिन्तयामास रुदती स्वस्य दुःखस्य निर्णयम् ॥ ४६ ॥
 इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ।
 नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ॥ ४७ ॥

44 a Edns CG राजपत्नी । Edns CDGKLN यशस्विनी AFM सुदुःखिता for समज्वलत् ।

b G परीप्सती । N भामिनी for भामिनी ।

45 a Edns BCEFGHKLN आवासमेवाथ । K एवास्य । Edns सा तदा BE साचैव CDGHKN तदा सा L ततः सा for शोकात् । Edns BCDEHKLN द्रुपदात्मजा for उद्वि^० &c.

b A शोकं for शौचं । Edns CDFHKM सा for वै ।

46 a B प्रक्षाल्य for प्रक्षाल्य । FM वै L च for सा ।

b Edns BDEFGHKLMN तस्य A वन^० for स्वस्य । BE निश्चयं for निर्णयं ।

47 b HK अस्ति वै N अस्तु ते for कृते । N भिमं H ममाद्य for ममाद्य ।

44 a S. cl. सूतपुत्राभिहता । ST, SA यशस्विनी for सुदुःखिता । SK, ST, SA begin a new Adh. here.

b S. cl. सूतपुत्रस्य for सेनावाहस्य ।

45 a SK, SG, ST, SA जगामावासमेवाथ । SA² वासमेवाथ । SK, SA, SG तदा सा ST सा तदा for शोकात् । S. cl. द्रुपदात्मजा for उद्विग्नमानसा ।

b SG ^०वाप्यं । SA, ST अपि SK, SG सा for वै ।

46 a SG वै ST च for सा ।

b SA¹ मत्स्य^० SK, SG, ST, SA² तस्य for स्वस्य । ST निर्णयम् ।

47 b S. cl. omits न । S. cl. विना for कृते । S. MSS भीम for भीमात् । S. cl. न मया मनमेजितम् ।

तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ।
 प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णानाथवती सती ॥ ४८ ॥
 मा तं महानसे प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता ।
 उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव महावृषम् ॥ ४९ ॥
 पर्यष्वजत पाञ्चाली सा भीमं पाण्डुनन्दनम् ।
 सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ ५० ॥
 भीमसेनं समाश्लिष्य हस्तिनीय महागजम् ।
 अभ्यभाषत पाञ्चाली भीममेनमनिन्दिता ॥ ५१ ॥

48 a G तदुत्थाय च । L सा रात्रौ । D शुभ M स्वय for स्वकम् । line omitted in H.

b A नाथवती for नाथवती । B omits सती । line omitted in H.

49 a Ldms BCDEFGHKN वे for तम् । Edms BCDEFGHL महानस । K माता ।

b C पचाती । Edn²CG वरपथ BLKL महवृष DN महागज Edn¹ नरपथ for महावृषम् ।

50 a Edn¹ N परिष्वजति Ldn²CG परिष्वजत D परिष्वज । Edms CDEFGKMN मध्यम for सा भीमम् । line omitted in BEL.

b LM ^०वधूमिव ।

51 a Ldms उपाश्लिष्यत् BDELN उपाश्लिष्य H भुजाश्लिष्य ।

b B ^०समीपगा for अनिन्दिता ।

48 a S cl प्रादुभूते क्षणे रात्रौ । SA¹ शुभे SA² शुभ for स्वकम् ।

b SK, SG, ST, SA² तथा for कृष्णा ।

49 a S cl वे for तम् ।

b S cl उपासपत । SA वासितेव । S cl. महागजम् ।

50 a SK, SG, SA read अभिप्रसार्य चाटुभ्यां पतिं सुप्तं समाश्लिष्यत् । ST चाटुभ्यां परिरभ्येन प्रायोधयदर्निदिता ।

b SK, SG, SA समसुप्त ST सुप्तसुप्त । SK तथा सिंह SA तदा स्थाने SG तथा स्थाने । S cl reads b & then a

51 a S cl omits this l.

b SK कोरव पाण्डुनन्दनम् ST कोरव्य पाण्डुनन्दनम् for भीमसेनमनिन्दिता । omitted in SA, SG

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।
 नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ ५२ ॥
 तस्मिज्जीवति पापिष्ठे मेनावहे मम द्विपि ।
 तत्कर्म कृतवत्यय कथं निद्रां निपेवसे ॥ ५३ ॥
 स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः ।
 उदतिष्ठत्तदा तूर्णं पर्यङ्के सोपसंग्रहे ॥ ५४ ॥
 अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
 केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ ५५ ॥

52 a C नानृत^० । A ना मृतः स इ पापी^० । BE इह K अपि for हि ।

53 a N जीवत्सु । K सेनानाथे L सेनाध्यक्षे । H मह^० LM मह^० N मन^० for मम ।
 b Edns G कृतवान् ।

54 a H प्रबोधितः K विबोधितः ।

b Edns CDGHKLN उपातिष्ठत BE उपातिष्ठत् । Edns OG मेघामः BE
 अमोघाराः (१) L मोघाराः N सोऽभ्यासे for तदा तूर्णं । D पर्यङ्कम् ।

b5 a DG राजपुत्री । Edn कौन्तेयः L भीमत्सुः for कौरव्यो ।

b LM अपि for अस्ति । BE त्वरितेव । L ममान्तिके ।

52 n SK मृतो यथा for यथा मृतः ।

b SK, SG न मृतः स हि ST कामतः स हि for नामृतस्य हि । S. cl. आलभ्य
 for आलभ्य ।

53 b S MSS. कियतामय for कृतवत्यय ।

54 n SK, SG, SA स वे विहाय for स संप्रहाय । S. cl. यस्मिन्मुत्तः for राजपुत्र्या ।
 ST तदा विहाय for स संप्रहाय ।

b S. cl. उभेयत्मा for तदा तूर्णं । S. cl. मोक्षच्छदे for सोपसंग्रहे ।

55 a SA adds भीम उवाच before this ver-e

b SK केनार्थेन च ST तेन र्गर्थेन for केनास्यर्थेन ।

न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
 आचक्ष्वापरिशेषेण सर्वं विद्यामहे यथा ॥ ५६ ॥
 सुखं वा यदि वा दुःखं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 यथावत्सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्याम्यहं परम् ॥ ५७ ॥
 अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्ववस्तुषु ।
 अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयिष्याम्यसंशयम् ॥ ५८ ॥
 भीष्ममुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
 गच्छ स्वशयनायैव पुरा त्वन्योऽवबुध्यते ॥ ५९ ॥

इति विराट्पर्वणि कीचकवधे भीमप्रबोधो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

- 56 a FM तेन H नानि for न ते । L कृष्णः N कृतो for कृशा । H लक्ष्यसे ।
 b Edns & all MSS except A & Γ ^१त्वपरि^१ । Edns BCDEGHN^१
 विद्यामहे A विद्यामहे K विद्यामहे ।
- 57 a Edns CDGHKN द्वेष्य वा यदि वाऽनियम् for शुभ etc.
 b DK व्याख्याम । Edns CGK यत्क्षमम् BDEHN यत्परम् L तत्परम् ।
- 58 a M कृणोति for ते कृष्णे । Edns BCDELGHKLN सर्वकर्मसु ।
 b K आपद्रनाय L आपद्र एवापि for आपत्सु चापि । CE वा for च । M त्वा ।
 Edns CDGHKN मोक्षयामि पुनः पुनः । BE मोक्षयामि च L मोक्षयामि ।
 BEL पुनः पुनः for असंशयम् ।
- 59 a H तथाकामं M यथाकार्यं । L यत्ते for यत्ते । H त्रिकीर्णितम् for विवक्षितम् ।
 b Edns BCDEGHKN वे FLN स्व for स्व । FLN शयन च for शयनाय
 DN यत्परम् for पुरा & omit न । Edn^१ नाम्योव^१ । Edn^२ BCLIGN न KL
 च for न । Edn^२ अन्येन N अन्यो न and om. अव । G तुभ्यते L
 बुध्यते N बुध्यतः for बुध्यते ।

* * *

- 56 a SK त्वमभि SA, SG, ST त्व भी^१ for पांडव ।
 b S. cl. त्वमशेषेण for अपरिशेषेण । SK, SA, ST विद्यामहे SG विद्याम्यहम्
 for विद्यामहे ।
- 57 b S. cl. omits this line.
- 58 a SG मुधु for कृष्णे । S cl मयकर्मधु for मयकर्मधु ।
 b S. cl. मोक्षयामि पुनः पुनः for म^१क्षयिष्याम्यसंशयम् ।
- 59 a SA^१ कामं for कार्यम् ।
 b S. cl. वे for स्व । ST शयनायैव for शयनायैव । S. cl. पाण्डवो न बुध्यते for
 पाण्डवो न बुध्यते ।

* *

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

द्रौपद्युवाच ।

अशोच्यं तु कुतस्तस्या यस्याभर्ता युधिष्ठिरः ।

जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥

यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तद्दानयत् ।

सभायां पार्षदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २ ॥

पार्थिवस्य सुता नाम का तु जीवेत मादृशी ।

अनुभूय महद्दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥

XVII. 1 a Edns BCDEGCHK अशोच्यत्वं L जशोच्य वे N अशोचत्वं । तु omitted in Edns BCDEGCHK F राजा for भर्ता ।

b L वे सर्वं^० for सर्वाणि । BE मा for मां । N पृच्छति ।

2 a H यन्मा । L दासी । BE^०प्रवादेन । A प्रातिकामी M प्रतिकामी । K पदा for तदा । BE^०नयत् D^०चयत् K^०हनत् L^०नयेत् for^०नयत् ।

b Edns CG सभापरिषदो BDLKN सभां परिषदो K सभायापर्वदो F सभायां परिषदो । HL मध्य for मध्ये । H मे M मा for मां । H ममाणि रुन्तति for^०दहति भारत ।

3 a C नाव for नाम । L कि for का । Edns CDEFGKLMN नु for तु । Edns BCLGKN जीवति M जीवेह ।

b Edns BCDELGK ईदृशम् L भृशम् for महत् । D अ-यत् KN अत्यन्त for अन्यत्र । BE द्रौपदी । DKN रुते for प्रभो । v. omitted in H.

XVII. 1 a SG, SK अशोच्यता for अशोच्य तु । SA, ST नु for तु ।

b SA मा for मां । ST, SK, SA भोगानु^० SG दुःखानि^० for त्व परि^० ।

2 a SA मा for मां । ST यन्मा दासीत्वमापन्नां । ST प्रातिगामी for प्रातिकामी ।

b S cl परिषत् for पापद । SK, SI, SG मे SA मा for मां । SK, ST, SG ममाणि रुन्तति for दहति भारत ।

3 a S cl नु for तु । SG जायेष ।

b SA² अनुभूये । S, cl मृश for महत् । SA² त्वय for अन्यत्र । SG विभो for प्रभो ।

वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।

परामर्शं द्वितीयं तत्सोढुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥

मत्स्यराज्ञः समक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।

कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ५ ॥

एवं सुबहुभिः क्लिष्टां क्लिश्यमानां च भारत ।

न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥

योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम नामतः ।

सेनानीः पुरुषव्याघ्रः श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥

4 a BEL तु for च । L तत्र वासु^० for वनवास^० ।

¹ b Edn¹ परामर्शं Edn²CG परामर्शं B परामर्श N परामर्ष । Edns CG द्वितीयो वे N द्वितीयस्य । BCDEL द्वितीयं च । GL तु N अत्र for तु । BE क for का । H reads this & as —मयानुभूत दुस्त च मेधवावापि वपणम् । दुर्गं त्वापदि सर्काणा त्वयि जीवति पांडव ॥

5 a BEH मत्स्यराजममीय for मत्स्य^०-^०क्ष । BDEFLMN च for तु । N वृत्तस्य for धृतस्य । A पश्यत E मृश्यत ।

b Edns ABCDEFLM परामृश G पदामृश । Edns CGL जीवति for जीवित । v. omitted in K

6 a Edns BCDEGKLN षट्पदभिः H षट्पदभिः M सप्तदभिः । Edns CDEGKN क्लेशे BL दु स्ते । H रुग्णां for क्लिष्टां । LN ^०मान ।

b K मां न । L तत्र जानामि दु सार्ता for न मां etc.

7 a Γ गङ्गा । Edns BCDLGHKLN भाग्न for नामतः ।

b AFL सेनापी । Edns BCDI GHKLN ^०व्याघ्र । Γ ^०व्याघ्रा । BE स्वपत्नः । L शालः ।

1 a S. cl वासगता पाद for वनवासगतायाश्च ।

b S cl परामृश for परामर्श । S cl च for तत्र । S. cl. तु for तु ।

6 a S cl मत्स्यराज for मत्स्यगङ्गा ।

b SA² परामृश for पदा स्पृष्टा ।

6 a S cl. षट्पदितु मे for सुषट्पदभिः द्विष्ट । SA ST, SG द्विष्यमाना । S cl पश्यत for भाग्न ।

b SA¹ मां वदतु । दु मा । ए-व म जने न म ।

7 a S cl भाग्न for नामतः । /-ST दृग for श्याल । S cl. दुर्मतिः ।

स मां सैरन्ध्रिवेषेण चरन्तीं राजवेश्मनि ।

नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या भव ममेति वै ॥ ८ ॥

तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्षेण सपत्नहन् ।

कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९ ॥

भ्रातरं च विगर्हस्वं ज्येष्ठं दुर्युतदेविनम् ।

यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १० ॥

को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।

प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्युतदेविनम् ॥ ११ ॥

8 a Edn¹ °वशेन । Edns ACGHLN वसन्तीं D वसता for चरन्तीम् ।

b H एवाहि । Edns BCEGHKN मम भव । K च for वै ।

9 a G तेनोप° N केनोप° । L मन्त्रमाणा° । F वधायार्षेण H वधार्षे । FM सपत्नहा K सपत्नजिह् ।

b BE च for इव । H विशीर्यते ।

10 a H स भ्रातर and omits च । K ते L वै for च । Edns ABCEGHL N °स्व । DK विगर्हयेय for विगर्ह इव । A दुर्युति° BE °वादिन DH °वेदिनम् ।

b BE अथ M अस्मिन् for अस्मि । L कारणात् for कर्मणा । K अनर्थकम् ।

11 a H यो for को । K नु for हि । B चात्मना° ।

b D परित्यज्याये L प्रत्याज्या° K प्रव्रज्यामुपसेवेत L प्रव्रज्यायैवदीव्येत । A °युति° H वेदिन ।

8 a SK, ST, SA² वसती for चरन्ती ।

b SK, ST, SG मम भवेति for भव ममेति ।

9 a SK, SG तेनोपमन्त्र्यमाणायाः ST तेनेव चोद्यमाणायाः SA तेनेव चोद्यमाणायाः for तेनोपमन्त्र्यमाणाया । SG यथार्षेण for वधार्षेण । S. cl. अरिम्हन् for सपत्नहन् ।

b SA, ST, SG कालेनेव ।

10 a S. cl. विगर्हस्व for विगर्ह इव ।

b SA², ST अनन्तरम् for अनन्तकम् ।

11 a S. cl. सपुत्रपुत्रपुत्रम् for सर्वस्व चात्मना सह ।

b S. cl. reads—प्रयजेत महारण्यमग्निनेः परित्यजितः । (SA महारण्ये । ST अग्निनेः SG क्रिमेनः for अग्निनेः ।)

यदि निष्कसहस्रस्य यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।

सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान्वहून् ॥ १२ ॥

रुक्मं हिरण्यं वासांसि दासीदासमजाविकम् ।

अश्वाश्वतरसंघातं न जातु क्षयमानयेत् ॥ १३ ॥

सोऽयं द्यूतप्रमादेन ऐश्वर्यादवरोपितः ।

तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४ ॥

12 a Edns BCDEGHN °सहस्रेण । G यथा for यच्च । FM यथान्यत्सारयेत् for यच्चान्यत्सारवत् । N अन्यं for अन्यत् । ADHL °वर्द्धनम् ।

b M सोष for दापं । K अदेव्यप्यत् ।

13 a H रत्न for रुक्म । Edns BCDEGHLN यान K यान° for दासी° । Edns BCEGHKN युग्य D युग्म for °दामम् । L युग्यसमाविकम् for दास etc. D गजाविकम् ।

b Edns BCDEG °सघात्र L °सघाता M °संघान N °सघात्र । CDGKN आवहेत् । L क्षय ननु समाविशेत् for न जातु etc.

11 a Edns BCDEGHIKLN °प्रवादेन । Edn¹ CDGHN श्रिया प्रत्यव° Edn² BEKL श्रियः प्रत्यव° for ऐश्वर्यादव° ।

b K कार्याणि for कर्माणि ।

12 a S. cl. निष्कसहस्राणि । SK, SG यद्वाग्यत्सारवद्धनम् SA¹, ST यद्वाग्यत्सारवधनं for यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।

b S. cl. संवत्सरायुतम् for संवत्सरान्वहून् ।

13 a SA, SG यानयुग्ममजाविकम् SK, ST यान युग्ममजाविकम् for दासीदास-मजाविकम् ।

b SA अश्वान्तरसघात्र SG अश्वान्तरसघात्रा च ST अश्वान्तरसघात्राश्च for अश्वान्तरसघातं । SK °सदृशम् for °सघात । SK, ST, SG आगमेत् for आनयेत् ।

11 a SK, SG, ST, SA¹ द्यूतप्रमादेन SA² द्यूतप्रमादेन for द्यूतप्रमादेन । SK, SG श्रियश्चेवावरोपितः ST श्रियः पर्यवरोपितः SA श्रिया पर्यवरोपितः for ऐश्वर्यादवरोपितः ।

b S. M२२. कर्माण्यचिन्तयन् ।

दशनागसहस्राणि पद्मिनां हेममालिनाम् ।
 यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥
 तथा शतसहस्राणि नृणाममिततेजसाम् ।
 उपासन्ते महाराजमिन्द्रप्रस्ये युधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥
 शतं दासीसहस्राणि यस्य विप्रानुपासते ।
 पात्रीहस्ता दिवारात्रौ अतियीन्भोजयन्त्युत ॥ १७ ॥
 एष निष्कसहस्राणि प्रदाता ददतां वरः ।
 द्यूतजेन हि अर्थेन महता समुपावृतः ॥ १८ ॥

- 15 a L नागादश^० । Edns CG हयाः । H चलिनां L पद्मिनो for पद्मिनां । L हेममालिनि ।
 b BE स F य for य । H स्म for इह ।
 16 a Edns CG रथा HL यथा for तथा । Edns CH नृपाणामभिर्नौजसां M नृपाणामपितेजसा GL नृपाणामतितेजसाम् । AD नृणां N राज्ञां for नृणाम् ।
 b Edns BCDG उपासन्त L उपासति । line omitted in N
 17 a Edns CDGHH^० सहस्राणाम् । Edns BCDEGHHK यस्य नित्यं महानसे L नियं यस्य महानसे for यस्य विमा etc
 b Ldn¹ GH^० हस्त^० H पात्रेहस्ताम् । Edns BCDEGHHK^० राज L^० ताम्र । Edn¹ HKN भोजयति । I M उत for उत । v omitted in N
 18 a L हेम for एष । L^० सहस्राणाम् । Edns BCL¹ GHLN प्रदाय for प्रदाता ।
 b ABCDE¹ GHKM अनधन । Edns CGL समुपाश्रित M समुपावृत । v omitted in N.

- 15 a S cl पुण दशसहस्राणि । S cl दन्तिनां for पद्मिनाम् । SH वाजिनामपि for हेममालिनाम् ।
 b S cl स्म for इह ।
 16 a SA दशसहस्राणि । S cl रथिनां for नृणाम् ।
 b SK, S¹, ST उपासन्ते स्म राजा SG उपासन्ते स्म राजानाम् for उपासन्ते महाराजम् ।
 17 a S cl^० महाराजम् । नियं महाराजं for विप्रानुपासने ।
 b S cl पात्रहस्ता । विवारात्रम् ।
 18 a S cl दश शतान्ते दिवारात्रौ for यदारा etc
 b S cl अनधन ।

एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
 सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥
 सहस्रमृपयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ।
 वृत्तश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैस्तु पूजिताः ॥ २० ॥
 अन्धान्वृद्धास्तथा बालान्सर्वराष्ट्रेषु दुःखितान् ।
 विभर्त्यविमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥
 स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ।
 सभायां देविता राजा कङ्कं ब्रूते युधिष्ठिरम् ॥ २२ ॥

19 a E यस्य FM एवं for एनं । L सु^० for हि । M सूतमागतम् ।

b H उपादिष्टन् L उपातिष्ठन् । L ^०मृष्टि^० ।

20 a D पस्मिन् for यम्य ।

b Edns BCDEGHKLN तपः M वृत्तः for वृत्त^० । Edns CDGH उप-
 स्थिताः N प्रपूजिताः for तु पूजिताः । BEK ^०कामसुखोचिताः । H सर्वे । L
 सर्वे कामैरुपाधिताः ।

21 a L वृद्धः^० Edns ABCEGCHK अनाधान् D वृत्तं L सर्वे^० for बालान् । Edns
 GL बालान् BCE सर्वान् for सर्वे^० । DKN स्वराष्ट्रे सर्वदुर्गतादे । Edns BOEF
 GHM दुर्गतान् L निर्गतान् ।

b Edns BCEGN विविधान् FH विमना for अविमना । Edns CGN राजा
 for नित्यं । DK विविधाकारान् for अविमना नित्यम् । H आनृशंयो । Edns
 A^२CDGKN add between b^१ and b^२:—धृतिमास्त्यविक्रमः । संविभागमना-
 नित्यं । (DN यः संविभज्य विनयान् for सवि^० etc.)

22 a FM निलयम् ।

b Edns CGH राज्ञः । Edns CD कंकः । H कंकमूलो L कंकव्याजो for कंक
 मूले । Edns ACFHKLM युधिष्ठिरः ।

19 a S. cl. सु for हि ।

b S. cl. सुम् for सायम् ।

20 b SK, SG, SA तपः for वृत्त^० । ST ^०सपन्नान् । SK उपास्थिताः SA उपस्थिताः
 SG उपस्थिताः ST उपस्थितान् for तु पूजिताः ।

21 a SK अनाधान् for तथा बालान् । SA, SG अनाधान् for बालान् । ST
 एव ह्यन्धाश्च वृद्धाश्च for अन्धान्वृद्धां etc. ST सर्वराष्ट्रमुदु-
 मितान् ।

b S. cl. विभर्त्यन्नाधिनाः for विभर्त्यविमना ।

22 a SA^१ एव for एव । ST, SK निलयम् । SA मात्स्यस्य । SG परिचारिकः ।

b SK, ST, SG विनतः SA विदितः for देविता । S. cl. राज्ञः for राजा ।

SK, ST, SG कङ्को नाम युधिष्ठिरः SA कङ्कनामा युधिष्ठिरः for कंकं मूले etc.

इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
 आसन्बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भूतिमिच्छति ॥ २३ ॥
 पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्तिनः ।
 स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ २४ ॥
 प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिवानिव तेजसा ।
 सोऽयं राजा विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥
 यमुपासन्त राजानः सभायां वृष्णिभिः सह ।
 तमुपासन्तमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ २६ ॥

23 ■ BE इन्द्रमस्थं । M पार्थिवाः ।

b K बलिकराः L बलिप्रदाः । D सदाः for सर्वे । D सोन्यस्मात् K सोद्य वै ।
 Edns ABCDEHKLN भृति for भूतिम् । K जीविकः for मिच्छति ।

24 a KL पृथिव्यां for पार्थिवाः । L आशान् for आसन् ।

b BE राज्ञां for राजा । अनु⁰ for अद्य ।

25 a L मेदिनी for पृथिवीम् । C सर्वा । Edns N रश्मिमान् ।

b Edns BCDEFGHKL MN गङ्गाः for राजा ।

26 a BE समुपा⁰ । All except FM कृपिभिः for वृष्णिभिः ।

b H समु⁰ । Edn² BCDEFGLMN उपासीन् Edn¹ A उपासन्तम् । BE
 मयान्य LN अद्यान । H भारत भाग्न for पांडव etc. M पांडव ।

23 a SG निवसता । SA¹ पाण्डवाः for पार्थिवाः ।

b S. cl. बलिकराः । SK, ST, SG, SA² सोन्येभ्यो भृति SA¹ सोन्येभ्यो भूमि
 for सोऽद्यान्यैर्भूतिम् ।

24 b SK, SG, ST राज्ञां SA राज्ञ for राजा ।

25 ■ S. cl. संपाप्य for प्रताप्य । SK फल्गुनां for सर्वां । SG, SA रश्मिमान् ।

b S. cl. अद्य for अयं । SK, SG, SA राज्ञाः for राजा ।

26 a SK, ST, SG उपासन् SA उपासन्ति । S. cl. राजानं । S. cl. कृपित्तमाः ।

b S. cl. उपासीन् for उपासन्तम् ।

अतदर्हं महाभागं जीवितार्थं हि संवृतम् ।

तं दृष्ट्वा कस्य नो, दुःखं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥

उपास्ते स्म सभायां यं कृत्स्ना वीरवसुंधरा ।

तमुपासीनमन्यस्य पश्य भारत पाण्डवम् ॥ २८ ॥

एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।

शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे द्रौपदीविलापो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

27 a Edns अतदर्हं A² इतमर्थं BE अतदर्हं K तददर्हं M अतदाहंम् । Edns A²B CDEGHKN महाभागम् । BE जीवितार्थं । H ०तामिश्च K तार्थी । H omits हि । Edns CG अभिसहितम् A² समाश्रितम् BLN अभिमश्रितम् D अनि-सश्रितम् K न सश्रितम् for हि संवृतम् ।

b Edns BCDEGHKN दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्यात् । A² omits तम् । v. omitted in L.

28 a H च K य for स्म । K समस्तेयं for सभायां य । B वीरकृत्स्ना E वीरकृत्स्न^० Edn¹ कृत्स्नवीर । BE वसुन्धराम् ।

b K उपासन्त^० M उपासीत^० । Edns CGH ०मत्वन्यम् BDEKLN ०मयान्यम् AFM ०मत्स्यन्य । H पाण्डव for भारत । Edns BDEGKN भारतं C भारत for पाण्डवम् । L जीवितार्थिनमागतम् for पश्य etc.

29 a A पीडयमानम् । L सनाथवत् ।

b H द्वेस^० for शोक^० । FM पश्यसि ।

* * * *

27 a S. cl. अनवयं for अतदर्हम् । महाभाग for महाभागम् । जीवितार्थेन for जीवितार्थं हि ।

b S. cl. दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्यात् । धर्मात्मा for धर्मा-मानम् ।

28 a S. cl. अति च for वीर^० ।

b S. cl. अयान्य for अन्यम् । भारत for पाण्डवम् ।

* * * *

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥ .

द्रौपद्युवाच ।

इदं तु मे महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।

न तेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्वीम्यहम् ॥ १ ॥

सूदकर्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ ।

ब्रुवन्मे बल्लवो नाम तेन मे शुष्यते मनः ॥ २ ॥

यदा महानसे सिद्धं विराटमुपतिष्ठसे ।

ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ॥ ३ ॥

XVIII. 1 a Edns DGL ते for मे । KN दुःखम् for मे महत् । KN कौन्तेय for दुःखम् ।

K मामसूय निबोध तत् N मामासूय निबोध तत् for यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।

b Edns BCDEGHLMN मे for ते । K तेन for न ते । L ह्यसूया N अभ्या-
सूय । H दुःख for दुःखात् । H ते for अहम् ।2 a L सूदकर्मनिहीन for सूदकर्म^० । BEGHKM भीम for हीने । BE आत्मा न
HL असम । L भरतर्षभः ।b A ते for मे । Edns BCDEGHKLN ब्रुवन्बल्लव-जातीयः कस्य शोक न वर्धये ।
(H जातीय । L नामेति for जातीयः । H शोको न वर्धते ।)3 a K महानसे यदा । Edns ABCDEGHKN सिद्धे M सिद्धि । Edn² CGHK
LN ^०तिष्ठसि M ^०तिष्ठति ।b D करालो for ब्रुवाणो । HK बल्लवम् M बल्लव A बल्लवो । H सूद D तस्य
for सूदः । v. omitted in F.XVIII 1 a S. cl दुःखतर for महद्दुःख । SK, ST यत्त्वा वक्ष्यामि SG, SA यत्त्वा वक्ष्यामि ।
SG तच्छृणु for भारत ।b S. cl. मे for ते । SA¹, SG ह्यसूया । SA¹ एष for एतत् ।2 a ST सूदकर्मणि । अर्धानस्तु समये for हीने त्वमसमे । SK, SG, SA omit
vv 2-3.

b ST मुदन्बल्लवमात्मानं किंतु दुःखतर तत् ।

3 a ST तथा त्वं सूदकर्मणि यत्कर्म न सम तत् ।

b ST पादुवर्षेण सपन्नं ततो दुःखतरं नु रिच्य ।

स यदा दृष्टसाम्राज्यस्त्वां योधयति कुञ्जरैः ।

हसन्त्यन्तःपुरे नार्यो ममतूद्विजते मनः ॥ ४ ॥

शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरगारे युध्यसे यदा ।

कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ ५ ॥

प्रेक्ष्य ते उत्थिता वापि कैकेयी ताः स्त्रियोऽवदत् ।

प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गी कश्मलोपहतामिव ॥ ६ ॥

1 a Edns CD यदा प्रहृष्टः सन्नादं ताम् N यदा प्रहृष्टसन्नादं सः for स यदा दृष्ट-
साम्राज्यः । GKL यदा च हृष्टः for स यदा हृष्ट । H समरे K समाप्य GL
सन्नादं त्वां for साम्राज्यः । Edns CG सयोधयति D योधयिष्यति L नियोजयति
for त्वां योधयति ।

b F ०पुता for ०पुरे । D चोद्विजते G रुद्विजते for तूद्विजते । v. omitted in
BEM.

5 a Edns ABCDEFGHNMN आगारे K अपारैः for अगारे । Edns BCDE
योध्यसे M युध्यते । DM तदा for यदा ।

b B कैकेय्यः N कैकेय्याः । All except HN प्रेक्ष्यमाणायाः N प्रेक्षमाणायाः ।
Edn² A¹ KM कश्मल । Edn¹ G अभवत् for भवेत् ।

6 a Edns BCDEGCHK प्रेक्ष्याः समुत्थिताश्चापि A प्रेक्ष्याः समुत्थिता वापि L प्रेक्ष्याः
समुत्थिताश्चापि N प्रेक्ष्याः समुत्थिताश्चापि for प्रेक्ष्य ते उ० । Edns CGHKL
कैकेयीया A कैकेय्या । Edns C अवदन् BEM वदन् ADGHL अवदन् ।

b N प्रेक्ष । BE ०वापि । H कश्मल महदाविशत् for कश्मलोपहतामिव ।

1 a ST पथा दृष्टानु सन्नादं च ॥ विधेयोसीह कुञ्जरैः ।

b ST समाने विह कौन्तेय विराट्स्थेव वरयतः । SK येषां निरीक्ष्य च for तूद्विजते
मनः । l. om. in SG, SA.

3 a S. cl. नागेः for सिंहैः । योधयसे । तदा for यदा । SA² reads also
भगवत् for यदा ।

b ST कैकेय्या प्रेक्षमाणायाः । S. cl. अभवत् ।

4 a omitted in S. cl.

b SK, SG, ST अनवद्याङ्गी । S. cl. अभिहता for उपहता ।

स्नेहं संवासजं मन्ये सूदमेपां शुचिस्मिता ।

योध्यमानं महावीर्यमिमं समनुशोचते ॥ ७ ॥

कल्याणरूपा सैरन्धी बल्लवश्चातिसुन्दरः ।

स्त्रीणां च चित्तं विज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ॥ ८ ॥

सैरन्धी प्रियसंवासा नित्यं करुणवेदिनी ।

अस्मिन् राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ ९ ॥

इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमवेक्षति ।

कुप्यन्ती च ततः प्रेक्ष्य समाशङ्केऽति मामिति ॥ १० ॥

- 7 a Edns BCDEGHKLN स्नेहात् । Edns BCDEGHKLN सवासजात् ।
Edns G धमात् for मन्ये । D सूदस्य for सूदम् । L एन for एषा ।

b Edn¹ BCEGKLN °वीर्यैः D °वीरैः । Edns BCEGKLN इय for इमम् ।
Edns BCDEGHK °शोचति L शोचित । N यदनुशोचति ।

- 8 a Edns CEG अपि for अति । L °शोभनः for °सुदरः ।

b Edns ACF चित्तं च D हि चित्तं K वृत्तं हि G वृत्तं M च वृत्तं for च चित्तं ।
Edns ABCDEGHKLM दुर्ज्ञेयं I युक्तरूपः । L हि for च ।

- 9 a Edn¹ N सैरन्धी । Edns BDEGKM प्रियसंवासात् L चिरसंवासा N प्रिय-
संवादा । Edns CGHK करुणवादिनी D हि प्रियवादिनी ।

b M न for च । CG उभौ for इमौ ।

- 10 a AL स for सा । Edns CG अतर्जयत् N अतेजयत् BDEHK अवेदयत्
LM अवेक्ष्यते A अनोदयत् F अवेक्षति ।

b A कुप्यन्ती BCDE कुप्यन्ती । K अपि Edns ABCDEFGHLMN मां
for च । Edns ACDGHLN च सप्रेक्ष्य । BE सुसप्रेक्ष्य । Edns ABCDE
GHKLN समशक्त । AH सा त्वयि C मे त्वयि D मा त्वयि K मामिय M मा
मतिः Edns BEGLN मां त्वयि for मामिति । I कुप्यी च मा &c.

- 7 a S. cl. जेहात् । SK, ST, SA सवासजादेव SA² सवादजादेव SG सवास-
जातेष for सवासज मन्ये । SK, SG, ST तदा वे चारुहासिनी SA सदा ये चारु-
हासिनी for सूदमेपां शुचिस्मिता ।

b S. cl. युप्यमान । SA¹ महावीर्यं SG अहं वीर्यं । SA¹ भीम SG अहं for
इम । S. cl. °शोचति ।

- 8 a SK, SG, SA बल्लव for बल्लवः । S. cl. अपि for अति ।

b SK, SG, ST चित्तं हि SA चित्तं च for च चित्तं । S. cl. दुर्ज्ञेय । S. cl. हि for च ।

- 9 a SK, ST °संवासात् SG °संवादा । SK °वादिनी ।

b SK, ST, SG एनौ for इमौ ।

- 10 a SG, SA¹ सास्त्रा SA² सा मा for सा माय । S. cl. अजीजयत् for अवेक्षति ।

b SG, ST कुप्यन्ता । S. cl. मां च सप्रेक्ष्य for च ततः प्रेक्ष्य । S. cl.
पर्यश्रुत मां त्वयि ।

तस्यामेवं ब्रुवन्त्यां तु दुःखं मे महदाविशत् ।
 शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥
 यः स देवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरयोऽजयत् ।
 सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ १२ ॥
 योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
 सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १३ ॥
 यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
 स लोकपरिभूतेन वेपेणास्ते धनंजयः ॥ १४ ॥
 यस्य ज्याक्षेपविहितौ बाहू परिघसंमतौ ।
 स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनंजयः ॥ १५ ॥

11 a C यथा K तस्याः for तस्याम् । Edns BEGHKLN तथा C तथो D तस्य
 for एवम् । Edns BEGHKN युवा L वदत्याः for ब्रुवन्त्याम् । N हि for
 तु । A दुःख L शोकः for दुःखम् । Edns BCDEGKL मां for मे । BEL
 समुपाविशत् ।

b M शोकः । F युधिष्ठिरे H युधिष्ठिरे । H मग्ना । A ननु for नाहम् ।

12 a BELN च for सः । Edns DGHN सर्पां & omit च C सर्पाः ।

b BE कन्यां नर्तयते ।

13 a D अतर्पेत् । AF खाण्डवे । A इत्यखाण्डवे for जातवेदसम् ।

b Edns D पार्थः । C क्षयोभिः L नर्तयतिः ।

14 a N सदैव । BE पुरुषर्षभ M पुरुषर्षभात् ।

b N लोके^० for लोक^० । F च M इव for आस्ते ।

15 a Edns ABCEGKMN ज्याक्षेपविहितौ D ज्यापोषकविनी K ज्यापोषनिष्ठौ ।

Edns ABCEGHKLN वरिषमन्त्रिभो D वृत्किणावृभो । I' reads 16 a
 before v. 15, and K reads this v. after v. 18

11 a S. cl. तथा for एव । ST वदन्त्यां ST हि SA¹ च for तु । SK, SG, SA
 भीमो भीमपराक्रमः for दुःखं मे महदाविशत् ।

12 a SK, ST वानु for यः स । S. cl. सन्निक^० for सर्पाभेद^० ।

b SG कन्यानर्तको SA कन्यानर्तको ।

11 a SG पुरुषर्षभः ।

15 ver. omitted in S. cl.

17 Mt.

यस्य ज्यातलनिर्घोपात्समकम्पन्त शत्रवः ।
 तं स्त्रियो गीतवाद्यार्थं मुदिताः पर्युपासते ॥ १६ ॥
 किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धनि शोभते ।
 स वेणीकृतकेशान्तः शोचन्नास्ते धनंजयः ॥ १७ ॥
 यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
 सर्वसत्त्वाकरः श्रीमान्सर्वविद्यासु निश्चितः ॥ १८ ॥
 यं स्म राजसहस्राणि पुरा व्यूढानि पाण्डवम् ।
 समरे तानि वर्तन्ते वेलामिव महोदधेः ॥ १९ ॥

- 16 ■ D ज्याघात^० N ज्याक्षेप^० for ज्यातल^० । K ^०धोपेण for ^०निर्घोपात् ABCDE
 FGL ^०कंपन्त । l. omitted in M.
 b Edns ABCDEFGHKMN स्त्रियो गीतस्वनं तस्य (G द्रष्टु for तस्य) ।
- 17 a Edns CGLN अशोभत ।
 b Edns ABCEGLN वेणीविरुतकेशांतः K तं वेणीरुतकेशांतं । Edns ABCEG
 HL सोयमय K अय पश्य । K धनंजयं । line omitted in D.
- 18 a B सहात्मनि ।
 b Edns ABCDEGHIKL read:—आधारः सर्वविद्यानां (C भूतानां) स
 धारयति कुंडले ।
- 19 ■ Edn² स्मष्टुं for यस्म । A यस्मिन् Edn¹ CDGHN यस्य । M राजा सहस्राणि ।
 Edns ABCDEGHIKL तेजसा for पुरा । Edns ABDEGKN अमृति-
 मानि वे CHL अमृतिमेव वे M व्यूढानि पांडव ।
 b Edns BCDEGKN नाभ्यवर्तन्ते A नापि वत्सन्ते H नोपवर्त्तन्ते L नातिवर्त्तन्ते ।
 A वेलामिव । Edns ABCDEGHIK²N महार्णवः L महोदधिः ।

- 16 b S. cl. स्त्रियो गीतस्वना (SK स्वरा) तस्य ।
- 17 a SK, ST, SA अशोभत ।
 b SK, SG, SA वेणीविरुतकेशान्तः ST वेणीरुतमुक्तः कान्तः । S. cl. सोयमय
 for शोचन्नास्ते ।
- 18 b S. cl. आधारः सर्वं विद्यानां स (SK यो SG वि) धारयति कुण्डले ।
- 19 a S. cl. वे for स्म । तेजसाश्च निर्मं भुवि for पुरा व्यूढानि पाण्डवं ।
 b S. cl. नातिवर्त्तन्ते for तानि^० । महार्णवः for महोदधेः ।

सोऽयं राजो विराटस्य किंकरः समुपस्थितः ।

आस्ते वेषपरिच्छन्नः पश्य देवविपर्ययम् ॥ २० ॥

यस्य स्म रयधोपेण कम्पतीव वसुंधरा ।

सपर्वतवना भीम सहस्थावरजङ्गमा ॥ २१ ॥

यस्मिञ्जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।

स शोकयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २२ ॥

20 a Ldms ACDFGHVN कन्यानां नर्तको युवा for नमुपस्थितः । l. om. in K.

b Edms ABCDEGLN वेष (Edn¹ N थ) प्रति (BL वि)च्छन्नः । Edms BC DEGLN कन्यानां (BE मत्स्यानां) परि (G प्रति)चारकः । K सौतःकन्या-पुगत. किंकर. परिचारकः । M देवा⁰ for देव⁰ । line omitted in H.

21 a AKL वे M स्व H जय for स्म । I⁰ धोवेन M धोणेन । Edms BCDEG HLN समकम्पत मेदिनी A समकम्पत मेदिनी K समकम्पति मेदिनी for कम्पतीव वसुंधरा ।

b Edn¹ भीमा । N सपर्वतवनद्वीपा । DL⁰ जगमाः FM⁰ जगमः ।

22 a A⁰ व्यनश्यत K व्यनीनधर् M विनश्यते ।

b Ldms BCDEFHKMN शोकयति । L पदवत्पुत्रजत्यत्र for शोकयति मामद्य । H मां नित्य for मामद्य ।

20 a SK, ST कन्यानां नर्तको युवा SA, SG कन्यानर्तको युवा for किंकरः समुपस्थितः ।

b SK, SA, SG प्रतिच्छन्नः । S. cl. कन्यानां परिचारिक for पश्य देवविपर्ययः ।

21 a SK, SG निषोपात् for धोणेन । S. cl. समकम्पत मेदिनी for कम्पतीव वसुंधरा ।

b SK, SG, ST, SA⁰ वनाकाशा SA² वनाकाश for वना भीम । SA⁰ जङ्गमे ।

22 a S. cl. महेश्वरे for महाभागे । S. cl. नतिरप्यत for शोको व्यनश्यत ।

b SK, SA न म शोकयति SG न म शोकयति ST न भोम (च) यति for स शोकयति । S. cl. मामद्य for मामद्य ।

भूपितं तमलंकारैः कुण्डलैरुपशोभितम् ।
 वेत्रपाणिं समायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २३ ॥
 तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् ।
 कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २४ ॥
 यस्य नास्ति समो वीर्ये कश्चिदुर्व्यां धनुर्धरः ।
 सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायत्रास्ते धनंजयः ॥ २५ ॥
 धर्मे सत्ये च शौर्ये च जीवलोकस्य संमतः ।
 तमद्य पण्डकं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २६ ॥

23 a Edns CDGLN परिहाटकैः ABEHK परिहारकैः for उपशोभितम् ।

b Edns ABCEGHKLN कंयुपाणिनम् M चित्रपाणीत^० for वेत्रपाणि त^० ।

24 a D वेणीविरुतकेशान्त । BE त्वं for तम् । Edns CGN read this v. after v. 17.

25 a M वीरः for वीर्ये । N धनुधरः ।

b CL अय for अद्य ।

26 a Edns BCDEFGKM शौर्यं च सत्ये । N ^०लोके च for ^०लोकस्य । Idus BCIEGHKL संमत N सम्मत for समतः ।

b Edns ABCDEGHKLN खिवेव (Edn¹ H श) विरु- (HN धृ) तम् for तदद्य पण्डकम् । Edns ABCDEGHKLN पार्थ दृष्ट्वा for दृष्ट्वा भीम ।

23 a SK, SG विभूपितं for भूपित त । SK परिपातुकैः SG, SA परिपादुकैः ST परिपाण्डुरैः for उपशोभितम् ।

b S. cl. कंयुपाणिं for वेत्रपाणिं । SK अधायान्त SG तथायान्त ST अपायागन्त SA अयोयान्त ।

24 a S. cl. वेणीविरुत^० for त वेणीरुत^० ।

b S. cl. शोक गच्छति for भीम सीदति ।

25 ver. omitted in S. cl.

26 ver. omitted in S. cl.

यदा पुनः परिवृतं कन्याभिर्देवस्त्रपिणम् ।

स्तम्बेरमं यथा मत्तं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २७ ॥

मत्स्यमर्थपतिं पार्थ विराटं समुपस्थितम् ।

पश्यामि परिपन्मध्ये दृशो नश्यन्ति मे तदा ॥ २८ ॥

नूनमार्यो न जानाति छच्छप्राप्तं धनंजयम् ।

अनर्हवपप्रच्छन्नं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ २९ ॥

27 a K यदा for यदा । Ldms ABCDEGHLN हेनम् for पुनः ।

b Ldms ABCDLGHKLN अभिन्नमिव मातङ्गम् for स्तम्बेरमं यथा मत्तम् ।
K मविकीर्णं ।

28 a N अर्थमतिं । A पार्थ । AD विराट् ।

b Ldms CGHLN तृषं-BDE सूर्यं-K तूर्यं-मध्यस्थम् for परिपन्मध्ये । Ldms
BCDEFGMN दृश L दृष्टि. for दृश । A नश्यति । FKMN सदा for तदा ।

29 a Ldms BCDLGHKLN आपा A पार्थः I आय M आर्यो for आर्यः । D
जानामि for जानाति । Edms BCDEH छच्छप्राप्तं ।

b Ldms ABCEGKLN अनातथतुम् D आनातशतु H अनातशतु for अन-
र्हव^० । Ldms ABCDEGHKN कोरभ्य L कोन्नेय for ^०वच्छन्तम् । Ldms
CDLGHKN मम दुर्गुतदेविनम् AB मम दुर्गुतदेविनम् L मम दुर्गुतदेविनम् for
भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

27 a SA¹ यति । SK, SA¹ हेन for पुन । ST पश्य येन for यदा पुन ।

b S cl. प्रच्छन्न (ST भिन्न) मिव मातङ्ग for स्तम्बेरमं यथा मत्तम् । SK, SA,
SG परिपूर्णम् ।

28 a S. cl. मात्स्य पार्थ च गावन्त for मत्स्यमर्थपतिं पार्थम् । ~G पशुपस्थितम् ।

b S. cl. र्णातु (SK तृष) मध्यस्थ for परिपन्मध्ये । SK, ~G, SA² दृष्टा for
दृश । SK, SG मुमति SA² मुमति for नश्यन्ति । SK मनः ST सदा SG
अनिशं SA² दिश for तदा । SA¹ तदा मुमति म मन for दृशे &c.

29 a S. cl. आर्यो for आर्यः । SK, SA¹, ~G छच्छं प्राप्तम् ST छच्छप्राप्तम्
for छच्छप्राप्तम् ।

b S. cl. अ जानातु कोरभ्य मम दुर्गुतदेविनम् ।

तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवमुपास्थितम् ।
 गोषु गोवृन्दमायान्तं स्थाणुभूतास्मि भारत ॥ ३० ॥
 सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
 न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कथंचन ॥ ३१ ॥
 दूयामि भरतश्रेष्ठं दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ।
 गोषु गोवृषसंकाशं मात्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ ३२ ॥
 संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरःसरम् ।
 विराटमभिनन्दन्तं क्षिप्रं मे भवति व्यथा ॥ ३३ ॥

30 a K कनीयांसं । Edns DGKN गवां पतिम् ABCEHL युधां पतिं for
 उपस्थितम् ।

b K गोपालनुल्यं N गोपालवेपं for गोषु गोवृन्दम् । Edn² CG गोवेपं Edn¹ गोवेपं
 BDEFHLM गोविंदम् for गोवृन्दम् । Edns ABCD¹ GKLN पाण्डुभूता
 N पाण्डुभूता for स्थाणुभूता । C स्व for अस्मि ।

31 b BE अत्र CLN अभि⁰ D उप⁰ for अभि⁰ । All except FM कुतो रतिम्
 for कथंचन ।

32 a ABEK दूये च DL दूयेह N दूयेत for दूयामि । Edns BCDEGHKLMN
 श्रेष्ठ । A चापरं for भ्रातरम् । D तदा for प्रियम् ।

b BE गोष्ठे for गोषु । K गोविंदसंकाशं M गोवृषसंकाशः । D अनिनिवे⁰ ।

33 a Edns ABCDEGHKLN पुरोगमम् for पुरःसरम् ।

b Edns BCDEGHN अथ A सनौ K तथा L अत्र for क्षिप्रम् । A भवते ।
 Edns ABCDEGHIKLN ज्वरः for व्यथा ।

30 a b. The sense is expressed in S. cl. by the following lines:—

तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेव युधांपतिं । तं दृष्ट्वा गोषु गोसम्यं वत्सचर्मक्षितीशयम् ।
 दुःसरशोरुपरीताद्वी पाण्डुभूतास्मि पाण्डव ॥ [SA गोष्ठ⁰ for गोषु । SA¹ संस्ये ।
 SA¹ SG वत्सरुर्म⁰ । SA, ST भारत]

31 a SA¹ पुनः सदा ।

b omitted in S. cl.

32 a SK, ST, SG भरतश्रेष्ठ ।

b SK मात्स्येनापि निवेशितं SG, SA मात्स्येनाभिममोक्षितं ST मात्स्येनाभिसमुक्षितं ।

33 a SK संरब्धनरकाक्षं SG संरक्तनरकाक्षं ST, SA संरब्धनरकाक्षं for संरब्धं
 रक्तनेपथ्यम् । SK, SA, SG पुरोगमं ST पुरोगमं for पुरःसरम् ।

b SK क्षिप्रं ST, SG, SA अथ for क्षिप्रम् । S. cl. ज्वरः for व्यथा ।

सहदेवं हि मे वीरं दृष्ट्वा कुन्ती ह्युवाच माम् ।
 त्वया सदैव रक्ष्योऽयं कृष्णे मद्भाक्यगौरवात् ॥ ३४ ॥
 ह्रीनिपेवो मधुरवाग्धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
 सुतेनैतेन बोद्धव्यं पाञ्चालि विषमेऽपि ॥ ३५ ॥
 सुकुमारं च शूरं च राजानं चाप्यनुव्रतम् ।
 ज्येष्ठानुयायिनमिमं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ॥ ३६ ॥

34 a K च for हि । A ते for मे । D वीरं मे for मे वीर । Edns ABCDEGH-
 KLN नित्यमायां यशंसति for दृष्ट्वा &c. F व्युवाच ।

b Edns ABCEGHKLN मद्राभिजनसंपन्नः शीलवानुत्तवानिति । (E संपन्न ।
 BEL इति मे मतिः for वृत्तवानिति । H नृतवान् K भुतवान् N बलवान् ।)

35 a HKL निषेधः । FM सु for the first च ।

b Edns ABCDEGLN स तेऽप्येषु HK स त्वरप्येषु for सुतेनैतेन । Edns
 BCDEGHKLN बोद्धव्यः A बोद्धव्यः । Edns ABCEGHKL पाञ्चालेनि
 DN पाञ्चालेनी for पाञ्चालि । Edn² ABCDEGHKLN क्षत्रासु Edn¹ क्षत्रासु
 for विषमेऽपि । D च for अपि ।

36 a Edns ABCDEGHKN सुकुमारः-शूरः-अनुव्रतः ।

b Edns ACDGKL ज्येष्ठा (Edn¹ षो) पत्न्या (CGK या) यिनम् । Edns
 CDGL वीरम् K नित्यं for इत्यम् । A पुत्राय D भोजये H भोजय । H finish-
 es its Adh. after this v.

34 a S. cl. नित्यं for वीरम् । S. cl. वीर (SA² वं) मायां यशंसति for दृष्ट्वा &c.

b S. cl. मद्राभिजनमपन्नो नीतिमान्कुलवानिति (S. MSS शील⁰ for कुल⁰) ।

35 a SA¹ न्ना⁰ for ही⁰ । SG, SA² निषेधो ST निषेधी । SK, ST, SA¹ सनवमो
 SG, SA² प्यानवमो for मधुरवात् । ST सु for the first च ।

b S. cl. स तेऽप्येषु (ST च SA व) बोद्धव्यः (SK बोद्धव्यः) । SA पाञ्चाली ।

S. cl. राजानु for विषमेऽपि । SG ते for अति ।

36 a SK सुकुमारश्च शूरश्च ST सुकुमारः सुरूपश्च । SK, ST अनुव्रतः ।

b SK अप्पादिनं वीरं ST अप्पादिनं शूरं । ST भोजय । v. omitted in SA, SG.

इत्युवाच च मां कुन्ती प्रस्थितां हस्तिनापुरात् ।

तमरण्ये परिचरं सर्वदाहं प्रयत्नतः ॥ ३७ ॥

तं दृष्ट्वा तु वृतं गोपु वत्सकर्मक्रियापरम् ।

सहदेवं युधां श्रेष्ठं किं नु जीवामि पाण्डव ॥ ३८ ॥

यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।

सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालविपर्ययम् ॥ ३९ ॥

अभिकीर्यन्ति वृन्दानि हयानां वातरंहसाम् ।

विनयन्तं जवेनाशु अश्वानां वेगमुत्तमम् ॥ ४० ॥

37 a Edns ACDGHLN हि for च । M मा । Edns ABCDEGKN रुदती (A स्ती) पुत्रशृङ्गिणी for प्रस्थितां &c.

b Edns ABCDEGHLN प्रयजन्तं महारण्यं त परिष्वज्य तिष्ठती । (ABD-EHK प्रयजत्सु N प्रयजत । ABDEHN तदारण्यं । BE संपरि^० । BCDE तिष्ठति ।)

38 a Edns CGHKLN व्यावृत्तम् ABDE व्यावृत्तम् for तु वृतम् । Edns ABC-DEGHLN वत्सकर्मक्षपाशयम् (AKL क्षिपा^० । C कृताशय । N कृतःस्तनम् ।)

b CH युधा । BGHM तु D न for नु । D जानामि for जीवामि । BE भारत ।

39 a K त्रिया रूपेण for रूपेणास्त्रेण । A मेधसा C वेधया for मेधया । line omitted in M.

b L विराटश्च । Edns ACDGHLN कालस्य पर्ययम् ।

40 a Edns ACDGHL अभ्यकीर्यन्त BE अभ्यकीर्यन्त N अभ्याकीर्यन्त K अभि कीर्यान्^० । Edns ABCDEGHLN दामपन्थिमुदीक्ष्य तम् (ABDEH तां) for हयानां &c.

b H विनयत M विनयं त्वं । H जवेः for जवेन । Edns ABCDEGHLN अश्वान् for आशु । Edns ABCDEGHLN महा (HK मत्स्य) राजस्य पश्यतः for अश्वानां &c.

37 a SK, ST हि for च । SK, ST रुदती पुत्रशृङ्गिणी for प्रस्थितां^० ।

b SK प्रयजन्तं महारण्यं ST प्रयजत्स्वमाशु चारण्यं for तमरण्ये परिचरं । SK, ST न परिष्वज्य तिष्ठती for सर्वदाहं etc. v. omitted in SG, SA.

38 a S. cl. reads तं दृष्ट्वा गोपु गोपालवेपमास्थाय म्रितितम् । [SA, SG, ST विहितम् ।]

39 a S. cl. यः स्त्रीभिः । b SK कालस्य पर्ययम् ।

40 a S. cl. अभ्यकीर्यन्त । दामपन्थिमुदीक्षितम् ।

b S. cl. धर्मतानस्य पश्यतः for अश्वानां &c.

प्रधावमानं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।

विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ४१ ॥

किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परंतप ।

एवं दुःस्वसमाविष्टां युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४२ ॥

अतः प्रतिविशिष्टानि दुःस्वान्यन्यानि भारत ।

वर्तन्ते मयि कौन्तेय शृणु तानि विशेषतः ॥ ४३ ॥

युष्मासु प्रियमाणेषु दुःस्वानि विविधानि च ।

यच्च दासी सुदेष्णायाः किं नु दुःस्वमतः परम् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे द्रौपदीदुःस्वकीर्तनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

- 41 ■ Edns CHKLN अपश्यमेनम् A अपश्यदेनं BE अवश्यमेव D अद्येवमेनं G अपश्यमेव for प्रधावमानम् । FM भीम त्वं for श्रीमन्तम् । L अहम् for मत्स्यम् ।
b D दमयन्त G दर्शय च for दर्शयन्तम् । G न for च । BEM वाजिन ।
- 42 a BDE तु for नु । A पार्थ L पार्थ for पार्थ । Edns CGHK सुखिनी । D परंतपः ।
b Edns AHKL दुःस्वसमाविष्टा FM °समाविष्टा G °शताधिक्य BCDEN °शताविष्टा ।
- 43 ■ AK अतस्तु प्रविशिष्टानि BE अतः प्रत्यवशिष्टानि । H प्रतिनिविष्टानि । M दुःस्वानि for दुःस्वानि ।
b M वर्तन्ते । BE यानि for मयि । Edns ABCDEGKN वक्ष्यामि शृणु तान्यपि L शृणु वक्ष्यामि तान्यपि for शृणु &c. Line omitted in H.
- 44 a A प्रियमाणेषु । ACDG उत for च । line omitted in H.
b Edns ABCDEGHLN शोषयन्ति शरीरं मे for यच्च दासी सुदेष्णायाः । M तु for नु ।

41 ver. omitted in S. cl.

42 a omitted in S. cl.

b SA °समाविष्टा SK, SG, ST °शताविष्टा ।

43 ■ S. cl. पुनः for अतः । S. cl. अन्यानि for शृणु ।

b SK वर्धन्ते । SK वक्ष्याम्यन्यानि तानि मे SA वक्ष्याम्यन्यानि तानि मे ST, SG दुःस्वान्यन्यानि तानि मे for शृणु etc.

44 a SG वक्ष्यामि for दुःस्वानि । SK, SG, SA उत for च ।

b S. cl. शोषयन्ति शरीरं मे for यच्च दासी सुदेष्णायाः ।

S. cl. दुःस्वमतः परम् for दुःस्वमतः परम् ।

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

द्रौपद्युवाच ।

अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि ।

शौचदास्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १ ॥

विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ।

आसे कालमुपासीना सर्वं दुःखं किलार्तवत् ॥ २ ॥

चक्रवत्किल मर्त्यानामर्थाश्च व्यसनानि च ।

इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥

दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे ।

पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ४ ॥

XIX. 1 a D रूपेण for वेषेण ।

b A विक्री H विक्रा BDELN वशगा M शौचदा for शौचदा । A एव for अस्मि । N तस्य for अक्ष ।

2 a BEH तीव्रा । DLM परंतपः ।

b F स्थस्ये M आस्ते Edns BCDEGN आत्म for आस्ते । Edns GK उदी क्षति C उदीक्षती D अपेक्षती BEM उपासीना । Edn² सर्वं BCDEHL सर्वं । Edns BCDEGHKN अतवत् L आर्तिवत् । v. omitted in A.

3 a Edns C परिवर्तते for किल मर्त्यानाम् । Edns C स्थानम् ।

b M परीक्षामि । line omitted in AKL. Verse omitted in H.

4 a FH अपरेः for अपरे ।

b A याचकाश्चैव याच्यते L याचयित्वा च याच्यते for पातयित्वा च पात्यते । A न N वि for मे । F शुभ for श्रुतम् । Edns ABCDEGHLN interchange vv. 4 and 5.

XIX. 1 a SK, ST, SA वसती SG वसती for चरती ।

b S. cl. वशगास्मि for शौचदास्मि । SG, SA सहाधृतस्य ।

2 b S. cl. सर्वदुःखसहा पुनः for सर्वं दुःखं किलार्तवत् । SG, SA आस्ते for आस्ते ।

3 a SK, SG, ST चक्रवत्परिवर्तते SA अनित्याः किल मर्त्यानाम् for चक्रवत् etc SK, ST, SG स्थानम् ।

b SA मत्वा for कृत्वा ।

4 a SK इत्वा इत्यत एव ते ।

b SA मानयित्वावमन्यन्ते SG, ST मानयित्वा च मन्यन्ते for पातयित्वा च पात्यन्ते ।

य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
 पराजयेऽपि हेतुः स इति वै प्रतिपालये ॥ ५ ॥
 न दैवस्याभिभारोऽस्ति न दैवस्याभिवर्तनम् ।
 इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ६ ॥
 स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव तिष्ठति ।
 इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः ॥ ७ ॥
 दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
 दैवस्यागमने यत्नः कर्तव्यो हि विजानता ॥ ८ ॥

5 a F पुरुषश्च । N जयाय हि ।

b G पराजयाय H पराजये च LN पराजये स Edns ABCDEK पराजये च ।
 Edns CGHK हेतुः LN हेतुः स्यात् । Edns CGHK स इति ABDELN
 इति च for इति वै ।

6 a Edns ABCDEGHKLN आति for अभि । Edns G न चैवास्यातिवर्त-
 नम् BEHL, न चैवास्ति निवर्तनम् N न दैवस्याभिवर्तनम् D न दैवस्यनिवर्तनम्
 A² दैवस्यावर्तनम् K न दैवस्यातिवर्तनम् ।

A reads this v. on the margin & repeats it after v. 8 again
 where the v. l. is न चैवास्ति निवर्तनम् ।

b BE भूमौ for भूयः । D प्रपालये A दैवस्य प्रतिपालयेत् । A मत्वा for चाप्या ।

7 a FHKM स्थित । Edns CDG गच्छति for तिष्ठति ।

b A कृत्वा प्रतीक्षामि for पर्यायमिच्छन्ती । BEFHL °क्ष्यामि for °क्षे ।
 A भर्तृणाम् for प्रतीक्षे । K reads this v. after v. 5.

8 a BEK न विद्यते for विपद्यते । Edn¹ स⁰ for सु⁰ ।

b A तदैवस्य । A आगमे BEK एवागमे D उपगमे Edns CG वागमे for
 आगमने । A कार्यस्तेन Edns BCDEGHKL तेन कार्यः for कर्तव्यो हि ।
 D विजानतः ।

5 a ST न एव for य एव । SA² मुखावहः for जयावहः ।

b S. cl. च for अपि । ST पराजयति for पराजये । S. cl. च for वै ।

6 a S. cl. अति for अभि । SK न चैवास्यातिवर्तनम् SG न दैवस्यानिवर्तनं ST
 सदैवस्यातिवर्तते SA न दैवस्यानुवर्तनम् ।

b SA, SG, ST मत्वा for चापि ।

7 a SK, SG, ST, SA² न पुनस्तत्र for पुनस्तत्रैव । SA¹ इव for एव ।

b SK सदा देवागमे यत्नः SG दैवस्येवागमो यत्नः SA दैवस्येवागमे यत्नः ।

S. cl. तेन कार्यो विजानता ।

यत्तु मे कथितस्यास्य वचनस्य प्रयोजनम् ।
 पश्य मां दुःखितां तच्च त्वमिष्टोऽसि ब्रवीमि ते ॥ ९ ॥
 महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ।
 इमामवस्थां संप्राप्ता का मदन्या जिजीविषेत् ॥ १० ॥
 कुरुनभिभवन्सर्वान्पाञ्चालानपि भारत ।
 पश्य त्वां समनुप्राप्तो मम क्लेशो हरिन्दम ॥ ११ ॥

9 a L किम् for यत् । Edns ABCDEGHN वचनस्यास्य कथितस्य K वचन-
 स्याथ कथितस्य ।

b Edns BCDEGH सत्त्वं AL एव N सत्त्वं for तच्च । Edns CG पृष्टा चात्र
 ABDEN अपृष्टा च HK अपृष्टाणि L संपृष्टा च । F reads the line
 as पश्य मां पश्यतां तच्च तमेष्टामि ब्रवीमि ते । (पश्य)तां corrected by the
 same writer to (दुःखि)तां by writing the first two letters on the
 head of (पश्य)M reads as corrected in F. All except FM पृच्छ for पश्य ।

10 a L राजपुत्राणाम् ।

b AFM संप्राप्ताम् । Edns CG मदन्या का K कथमय for का मदन्या ।

11 a Edns G परिभवेत् ADHLN परिभवत् BE अभिभवत् K सर्वान्प्राभिभवत् ।
 FLM पञ्चालान् ।

b Edns ABCEGHLN पांडवेयांश्च संप्राप्तः DK पांडवांश्चैव संप्राप्तः for पश्य त्वम्
 &c. FM पश्य त्वम् ।

॥ a SK, SG किं नु मे वचनस्यास्य SA, ST किं नु मे वचनस्यास्य । S. cl. कथितस्य
 प्रयोजनम् ।

b SK, SG पृच्छ मां दुःखितामेनाम् SA पृच्छ मां दुःखितामेव for पश्य etc. SK,
 SA², SG, ST अपृष्टाणि ब्रवीमि ते (SA², SG, ST च for अरि) SA¹
 नापृष्टा च ।

10 b SK मदन्या का SA² को मदन्यो ।

11 a SK, SG, ST परिह्वत् SA परिह्वत् for अभिभवत् । SG धातुम् for पृच्छ ।
 S. cl. अपि for अभि ।

b S. cl. पांडवेयांश्च संप्राप्तः for पश्य etc. SK, SG, ST शोकः for क्लेशः ।

भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परवीरहन् ।

एवं समुदिता नारी मदन्या दुःखिता भवेत् ॥ १२ ॥

नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।

यस्य प्रसादात्सुमहद्दुःखं प्राप्तास्मि भारत ॥ १३ ॥

वर्णाविकाशमप्येकं पश्य पाण्डव यादृशम् ।

यादृशेनैव तत्रासीद्दुःखे परमिके सति ॥ १४ ॥

12 a A मृतंभिः Edns ABCDEGHLN परिवारिता for परवीरहन् ।

b K सुविदिता for समुदिता । Edns ACFGHMN का त्वन्या D का त्वन्या K का तु वै for मदन्या । FM read this v. after v. 20.

13 a A बलवतः for हि बालया । A अवि for वै । C न विप्रियं ।

FM read a after v. 20.

b AL यस्य H त्वन्य for यस्य । Edns ABCDEGHLN दुर्नीति K दुरित for सुमहद्दुःखम् । All except FM मृतपर्वम् for भारत । FM read b after v. 12.

14 a Edns ABCDEGKLN मे H मयि for एकम् । H च for अवि । KL तादृशम् ।

b Edns EG तादृशो मे न ABDEHKLN यादृशो मे न । A कस्य for तत्र । Edns ABCDEGKLN परमके तदा M परमिते ।

12 a SK परिवारिता SA¹ परवीरहन् for परवीरहन् ।

b SK, SA² कान्देव दुःखभाषिणी SG, ST, SA¹ कान्देव दुःखभाषिणी for मदन्या-दुःखिता भवेत् ।

13 a S. cl. बालतया for हि बालया ।

b SK, SA, SG तस्य प्रभावाद्दुर्नीतिं ST तस्य प्रसादाद्दुर्नीतिं । S. cl. प्राप्तास्मि मृतपर्वम् ।

14 a SK, ST वर्णं विकारमपि मे SA वर्णाविकाशमपि मे SG वर्णाविकाशमपि मे ।

b SK, SA², SG, ST इदंशो मे न तत्रासीद् SA¹ इदंशो मे न तत्रासीद् । S. cl. दुःखे परमके पुनः ।

त्वमेव भीम जानासि यन्मेः सुखमभूत्पुरा ।
 साहं दीनत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ १५ ॥
 नादैविकमिदं मन्ये यत्र पार्थो धनंजयः ।
 भीमधन्वा महाबाहुरास्ते शान्त इवानलः ॥ १६ ॥
 अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
 विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्तितम् ॥ १७ ॥
 यस्या मम सुखं प्रेप्या यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
 सहामि दुःखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १८ ॥

- 15 a AL तावत् for भीम । Edns CGK जानीये for जानासि । Edns ABCDEG HKLN पार्थ D भीम for सुखं । Edns ABCDEGHLN सुखं for अभूत् । K परं for पुरा ।
 b Edns BCDEGHLN दासीत्वं AK दासत्वं for दीनत्वं ।
- 16 a Edns C अहं for इदं । K तद्दैविकं for नादैविकं । B मन्येत् । N यत्तु for यत्र ।
 b Edns CL च्छन्नाः for शान्तः ।
- 17 a GH अशक्यं । FHM विदितं for वेदितुं । D हि for वै ।
 b L विनिपाति for विनिपातं । D अहं L इदं for इमं ।
- 18 a Edn² AN सुखप्रेक्षा Edn¹ C सुखप्रेक्षा BDEGK सुखप्रेक्ष्या H सुख-
 प्रेक्ष्या L अनुप्रेक्ष्या for सुखं प्रेप्या । K आसत् L सुखं for मम । K पुरा
 L युधि for सदा ।
 b BCDEGHLN सा प्रेक्ष्ये Edns सा प्रेक्षे N प्रेक्षे सा for सहामि । Edn²
 BCDEGHLN सुखं Edn¹ सुखं for दुःखं । HN अन्येषां for अन्यासां ।

- 15 a S. cl. जानीये for जानासि । SK, SA, ST पार्थ सुखम् SG पार्थः सुखं for सुखमभूत् ।
 b S. cl. दासीत्वं for दीनत्वं । S. cl. मनसा for अवशा ।
- 16 a SK, ST तद्दैविकं SA न दैविकम् SG नैतद्दैवास्ते for नादैविकमिदं । ST
 अहं for इदं ।
 b S. cl. महाबाहू for महाबाहुः । चास्ते ।
- 17 b S. cl. पश्य for मन्ये । ST अयं SA¹ इदं for इमं । SK, SG, ST अविचिन्ति-
 तम् for ह्यविचिन्तितम् ।
- 18 a SA सुखं प्रेक्ष्य SK, ST, SG सुखं प्रेक्षा for सुखं प्रेप्या ।
 b SG, SA, सा प्रेक्षे ST सापेक्ष SK सा प्रेक्ष्य सुखं for सहामि दुःखं ।

पश्य मे पाण्डवावस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।

गुप्तासु ध्रियमाणेषु पश्य कालविपर्ययम् ॥ १९ ॥

यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।

आसीत्साद्य सुदेष्णायास्तिष्ठामि वशवर्तिनी ॥ २० ॥

यस्याः पुरःसरा ह्यासन्दासाश्चैवाग्रतः स्थिताः ।

साहमस्मि सुदेष्णायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी ॥ २१ ॥

या न जातु स्वयं पिब्ये गात्रोद्धर्तनमात्मनः ।

निमित्तं हि सुदेष्णायाः साद्य पिब्यामि चन्दनम् ॥ २२ ॥

19 a Edns BCDEGHKLN पाण्डव मे ।

b M दुःस्तासु for गुप्तासु । CD ध्रियमाणेषु Edns ACDGHKLN कालस्य पर्ययं
BE कालेषु पर्ययं ।

20 b D साद्य K साग्रस्मि for साद्य । Edns ACDGHKLN भीताहं FM
भीतास्मि for तिष्ठामि ।

21 a Edns OG आसन् BEN चासन् H चान्या for ह्यासन् । Edns BCDEGH-
KLN पृष्ठतश्च for दास्ताश्च । Edns C अनुगामिनः DHKL अनुयायिनः G
अनुजीविनः N अभ्यनुयायिनः for एवाग्रतः स्थिताः ।

b Edns BCDEGHKLN अद्य for अस्मि । FM साद्यपिब्यामि चन्दनम् for
पुरः &c.

22 a Edns DGLN दिवे A विन्वे BE विन्वे F विन्वे K कुप्याम् for विन्वे ।
M आत्मनः ।

b Edns BCDEGHKLN अन्यत्र कुन्त्या भद्रं मे for निमित्तं हि सुदेष्णायाः ।
Edns OGL सा विनश्यद्य BE साविनायेद्य D साद्यपिब्यामि H सागीनद्य K
सावि विन्वेद्य N सा विनश्यन्त्य for साद्य पिब्यामि ।

19 a SK, SG, ST पाण्डव मेऽवस्थाम् for मे पाण्डवावस्थाम् ।

b SA पाश्चात्तेषु च भारत SK, SG, ST पाश्चात्तेषु च मानद् for पश्य कालविपर्ययम् ।

20 b SK, SG, ST पांचाली for तिष्ठामि ।

21 a SA, SK पृष्ठतश्चानुगामिनः for दास्ताभ्येवाग्रतः स्थिताः ।

b S. cl. अद्य for अस्मि । SK SG, ST, SA पश्चाद्यामि भयादंता for
पुरतश्चाद्य गामिनी ।

22 a SK विन्वे SG, ST, SA विन्वि for विन्वे । SG, ST, SA गात्रोद्धर्तनम् ।

b SK अभ्यग्र कुन्त्या भद्रं मे सा विनश्यद्य चन्दनम् ।

पश्य कौन्तेय मे पाणी नो दृष्टौ भवतः पुरा ।
 इत्यस्य दर्शयामास पाणी कृतकिणौ तदा ॥ २३ ॥
 नाहं विभेमि कुन्त्या वै युष्माकं वा कथंचन ।
 यथा नित्यं सुदेष्णाया भीता तिष्ठामि किंकरी ॥ २४ ॥
 किं तु वक्ष्यत्यसौ राजा वर्णकः सुकृतो न वा ।
 नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २५ ॥

23 a Edns BCDEGHKL पाणी मे । Edns CG नैवाभूता हि यो A न दृष्टौ भवता BE नैवं भूतो तो DK नैवं यो भवतः H नैवं मे भवतः L नैवं हि भवतः N यो नैवं भवतः for नो दृष्टौ भवतः ।

b BE सा for अस्य । Edns BCDEN किण्वन्तौ करो GHL किण्वद्भौ करो for पाणी कृतकिणौ । Edns BCDEGHKLN उभो A तथा for तदा ।

24 a Edns BCDEGHKN विभेमि कुन्त्याः for नाहं विभेमि । Edns BCEGHN यानाहं DK नैवाहं for कुन्त्या वै । BE न HL च for वा । Edns BCDEGHKN कदाचन L विशेषतः for कथंचन ।

b Edns CDGHLN साय BE सा च for यथा । Edns BCDEGHKLN अयतो विराटस्य for नित्यं सुदेष्णाया । L तिष्ठति ।

25 a Edns CEGHKLN किंनु । L वक्ष्यति । Edns BCEGHN सन्नाद for असौ । Edns BCEGHN मां DK अय for राजा । A वा H च for वा ।

b D इत्यपिष्टं for नान्यपिष्टं । D किन्न for किल ।

23 a SA, SK, SG पाणी मे ST पाणी वै for मे पाणी ।

SG, ST, SK नैवं वै SA नैवं मे for नो दृष्टौ ।

b S. cl. इत्यस्मै for इत्यस्य ।

SK किण्वन्तौ करावुभौ SA, SG किण्वद्भौ करावुभौ ST किण्वद्भौ करावुभौ for पाणी कृतकिणौ तदा ।

24 a S. cl. विभेमि कुन्त्या या नाहं । कदाचन for कथंचन ।

b S. cl. साज्यायतो विराटस्य for यथा नित्यं सुदेष्णाया । SG, ST, SA किंकरी ।

25 a SK किंनु वक्ष्यति सघाप्ताय SA¹ किंनु वक्ष्यत्यसघाद्धे SG, SA² ST किंनु वक्ष्यति सघाद्धे for किंनु वक्ष्यत्यसोराजा ।

SG, ST, SA¹ वर्णकः for वर्णकः । SA, SG, ST मुरुते for मुरुतः ।

b S. cl. विराटस्य for हि मत्स्यस्य ।

वैशंपायन उवाच ।

सा कीर्तयन्ती दुःस्त्रानि भीमसेनस्य भामिनी ।
रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षत ॥ २६ ॥
सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
हृदयं भीमसेनस्य धर्पयन्ती च भामिनी ॥ २७ ॥
नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ।
अभाग्या यत्र जीवामि मर्तव्ये सति पाण्डव ॥ २८ ॥
ततस्तस्याः करौ शून्यौ किण्वद्धौ वृकोदरः ।
मुखमानीय वेपथ्या रुरोद परवीरहा ॥ २९ ॥

- 26 a D कीर्तयन्ति । D भामिनि । L भामिनी सानिभामिनी for भीमसेन etc.
b Edns ABCEGKL उदीक्षती D उद्देक्षत H उपेक्षति N उदीक्षती ।
- 27 a L बाष्पाकुलया वाचा । FM स for सा ।
b Edn² BCDEGHKN पटयन्ती Edn¹ पटयन्ती L पाटयन्ती A दाग्यन्ती
for धर्पयन्ती । Edns BCDEGHKLN इदममवीत् for च भामिनी ।
- 28 a N पुरा for मया । ADFKMN निबिषं for किल्बिष । L पुनः N मया for पुरा ।
b KN यत् for यत्र । Edns AD कर्तव्ये । L इति for सति । AM पांडवः ।
Edn¹ adds द्रौपद्युवाच before v. 28.
- 29 a Edns G शून्यौ K रक्तौ N शून्यौ for शून्यौ । BDEKN किण्वन्तौ ।
b D आदाय । Edns ACIGHMN वे पन्थाः D पाश्चात्याः BL पन्थास्तु for
वेपथ्याः ।
Edns BCDEFGKN add वैशंपायन उवाच before v. 30.

- 26 a ST कामिनी for भामिनी ।
b S. cl. भीमस्यां समाश्रिता for भीमसेनमुदीक्षत ।
- 27 a SK निश्चयन्ती । ST बाष्पकलया for बाष्पकलया ।
b S. cl. पटयन्तीदममवीत् (SA, SG, ST पट for पट)
- 28 a SG भीम for भीम ।
b SK या नु ST, SG, SA यत् for यत्र ।
- 29 a S. cl. शून्यौ for शून्यौ ।
b S. cl. द्रुप माती for मुखमानीय ।
- 19 Mt.

तौ गृहीत्वा स कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।

ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकनघे द्रौपदीविलापो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

भीमसेन उवाच ।

धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च ।

यत्ते रक्ताविमौ भूत्वा पाणी कृतकिणावुभौ ॥ १ ॥

सभायां स्म विराटस्य करोमि कदनं महत् ।

अपश्यं त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदा हताम् ॥ २ ॥

३० a Edns CGHKLN च BDE तु for स । BE वायं for^१ बाष्प । A वीरवान् ।

* * * *

XX. 1 a L धिक् for च ।

b Edns BCDEFGHKMN पुरा A करो for इमौ । Edns GLM इमौ for उभौ ।

2 a Edns CDKLN तु G कि BE न A च for स्म ।

b D ^१पश्यः त्वम् । H तौ for त्वाम् । L अवश्य त्वाम् । L तदा for यदा । BED पदाहतम् ।

३० a S. cl. च for स । ST ता for तौ ।

b SA दुःखानाम् for दुःखार्तः ।

* * *

XX. 1 a S. cl. कल्मषः^० ।

b SG, ST, SA यौ for यम् । SG रक्त । S. cl. पुरा for इमौ । SG कर्मकौ for कृतकिणौ । इमौ for उभौ ।

2 b omitted in S. cl. except ST which has—अपश्यं निगमिन् ।

तदेव कर्तुमिच्छामि मत्स्यानां कदनं महत् ।
 तत्र कार्यं मया किं तु कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ॥ ३ ॥
 अथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः ।
 नागो विल्वमिवाक्रम्य न चेद्राजा न्यवारयत् ॥ ४ ॥
 तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण निवारयत् ।
 तदस्य चाह विज्ञाय स्थितवानस्मि भामिनि ॥ ५ ॥
 यच्च राष्ट्राद्विसर्गं कुरूणामेव पश्यताम् ।
 सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौमलस्य च ॥ ६ ॥

3 a D तत्र for तदा । Edns BCDEGHKLN अहं चिकीर्षामि for कर्तुमिच्छामि ।

b HN तत्र for तत्र । A² मे कर्ण घाना । Edns BCDEGHKLN मे कारण भाति for कार्यं मया किं तु । K कौन्तेय त प्रतीक्षते^० । Edns BCDEGHKLN read 3 b after 2 a

4 a L दुष्ट्य for अथवा । L पोथयिष्यामि N चूषयामि । G यदा K तदा for पदा । b I शिरः^० । M नोचेत् । line omitted in Edns BCDEGHKLN

5 a Edns ACDFGHKN न्यवारयत् BE अभ्यवारयत् L निवारयेत् । b Edns BCDEGHKLN अहं तस्य M अस्यराह । Edns BCDEGHKLN स्थित एव । D भामिनी G माविनी ।

6 a A² लङ् राज्यात् for यच्च राष्ट्रात् । Edns A²BCDEGHKLN प्रपन्न for विसर्गः । I यच्च राणां I द्रव्यमन्त्रः । M as above in I BE दृष्टान्तम् । Edns BDEKN अत्रात्रयः C अत्रात्रयः G अत्रात्रयः A²H तत्रवधयत् L अवधिष्यत् for एव पश्यताम् । b N दुर्धन^० । D कर्णस्य for कर्णस्य । K यत् for च ।

3 a omitted in S cl

b omitted in SG & SA. SK & ST म कारण भाति ।

4 a ST पतयामि शिरःपदा । ST omits 4 b SK, SG, SA omit the whole verse

5 a S. cl. न्यवार^० ।

b S cl अहं तस्य for मय्य राह । SG, ST, SA स्थित एवामि SK स्थितो धम्य । SK, SG, SA भामिने S I भोभन for माविनी ।

6 a SK राज्यात् । SK, SG, SA प्रपन्नम् । SK, ST अवधय SG अधिष्य SA अधिष्यत् for एव पश्यताम् ।

दुःशासनस्य पापस्य यच्च तन्न हतं शिरः ।

तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवापितम् ॥ ७ ॥

इमं तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।

शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥ ८ ॥

धनंजयोऽपि सुश्रोणि यमौ चापि शुचिस्मितौ ।

लोकान्तरगतं त्वेषु नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९ ॥

सुकन्या नाम शार्याती भार्गवं च्यवनं वने ।

वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपश्यत भामिनी ॥ १० ॥

7 a Edn² GN यन्मया नाहतं Edn¹ H यन्मया न हत BE हतं यन्न तदा D यन्मया न कृतं C यन्मया नाहतं K न मयापहत L यदि मेवकृत । FM हतं L शरः ।

b HKL कल्याणि for गात्राणि । H कृत्स्नं जह्यात्स जीवित for हृदि etc.

8 a Edn¹ इदम् । BDEHK च for तु ।

b A शृणु ययपि । Edns G वापि for यदि । F omits this v.

9 a All except M वा for अपि । A कल्याणि । Edns BCDEGHKL N वा तनुमन्थमे A चानुत्तमाविमौ for चापि etc. line omitted in F.

b Edns ABCDEGHK शस्यामि जीवितुम् L शक्यास्मि N शक्या हि जीवितुम् ।

10 a Edns CEG पुरा N परा before सुकन्या & omit नाम । Edns CG भार्या च । F भार्यातीम् for शार्याती । A स्वर्वाती BEN सार्याती D शर्यातिः H शर्यातिः L सार्याती । B भार्गव । L च्यवन ।

b AM वाल्मीकि^० । A शर्यातं त BE पश्यतं for शाम्यन्तम् । L अन्वपश्यत । G वाने N भामिनी ।

7 a SG, ST, SA चतुर्थानां for ०स्य पापस्य । SG, ST मे for तत् । SA ना^० for तन्न । SK मया for च तत् ।

b SA मा SK, SG, ST माय for मे । S. cl. कल्याणि for गात्राणि । SG, ST, SA शन्य इवापितः ।

8 a SG, ST, SA एवं चोद्यमुपालम्भ । SG, ST, SA त्वया for त्वत्तो ।

9 a SK, SG, ST वाच for अपि । SA दुर्धर्षां for सुश्रोणि । SA माद्रीपुत्रो तथेव च ।

b SA ०गते वास्मिन् । SK, SG शस्यामि जीवितुम् । SA interchanges a and b.

10 a SK, SG, SA शर्यातिः ST शर्यातिः । SK, SG, SA भार्या^० ।

b SA वल्मीक^० । SK भार्या न for शाम्यन्तम् ।

नाडावनी चन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ।
 पतिमन्वचरदृष्टं पुरा वर्षसहस्रकम् ॥ ११ ॥
 दुहिता जनकस्यापि वेदेही यदि ते श्रुता ।
 पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनी ॥ १२ ॥
 अयोनिजा महाभागा रामस्य महिषी प्रिया ।
 क्लिश्यमानापि मुश्रोणि राममेवान्वपद्यत ॥ १३ ॥
 लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ।
 अगस्त्यमन्वगाद्धित्वा कामान्सर्वानमानुषान् ॥ १४ ॥

- 11 a Edns BCEHGN नारायणी D नारायणी FM दाक्षायणी H नाडावनी । Edns CFGHN चेंद्रमेना BI चेंद्रमेनी D चेंद्रमेनी K चेंद्रसेनी । M सयुना for ते श्रुता । L दृता ।
 b Edns ACDGKL ०महमिणं II वर्षं सहमिणं N वर्षसहस्रिकं । line omitted in M.
- 12 a श्रुत ।
 b AL ०चरन् । Edns BCDIEFGHKM निवासिनी । L मरण्येणि निवासिनी N महारण्य निवासिनी ।
- 13 a Edns ACGK रक्षसा निषहं प्राप्य BDEFN रक्षसो निषहं प्राप्य II रक्षसां निषहं प्राप्य L रक्षसां यदणं प्राप्य for अयोनिजा महाभागा ।
 b BE प्रक्लिश्यमाना and omit अयि । All except D मुश्रोणी ।
- 14 b Edns CGK अगस्त्यमन्वगाद् ABLL अगस्त्यमन्विताम् DN ०रूपसमन्विताम् । C विद्वान् for हित्वा । D मन्वगाद्धित्वा ।

- 11 a SK, SG नाडावनी SA नाडावणी ST नारायणी । S. cl. चेंद्रमेना । S. cl. अयनिमा मुनि for यदि ते श्रुता ।
 b SK ०सहमिणं SA ०महमिणम् । S. cl. reads vv. 10-11 after our v. 11.
- 12 a SK, ST, SA आर्मात् । SG स्यात् for अयि ।
 b S. cl. ०निवासेनम् ।
- 13 a SK, SG, SA वमनी च महारण्ये ST निरमंतां महारण्ये for अयोनि etc.
 b S. cl. सा क्लिश्यमाना for क्लिश्यमानाणि । SG वनिमेवान्वपद्यत । ST ०पद्यते ।
- 14 a SG ०तु वेदभी SA तु वे देशी for गथा मन् । SG, SK, SA भर्तामन्वि-
 सतमम् for वयोह्य etc.
 b S. cl. read-मण्डनमण्डप मा वनपौरन्दरम् ।

यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १५ ॥
 कंचित्कालं समाश्वस्य मासमध्यर्धसंमितम् ।
 पूर्णं त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यसि ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच ।

आर्तयेतन्मया भीम कृतं बाष्पविमोक्षणम् ।
 सहेयं तानि दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १७ ॥
 विमुक्तेन अतीतेन भीमसेन महाबल ।
 प्रत्यासन्नस्य कालस्य दुःखस्यानन्तरो भव ॥ १८ ॥

15 a ADFGHM रूपवत्यः । AKM पतिव्रता ।

b L अति^० for अपि । FM सुश्रोणि for कल्याणि । N समुदिता ।

16 a Edns CG मा दीर्घं क्षम कालं त्वं DHKN सा दीर्घं क्षम कालं त्वं L सुदीर्घं क्षिपतः
 कालो BE अर्धार्धं क्षम कालं त्वं A कंचित्कालं समाश्वस्य । Edns CG अर्धं च A
 अप्यध^० BE अर्धार्धं M अन्वर्ध^० । L मासार्धसहस्रा व्रतम् । F समतम् ।

b Edns CBEGKLN राज्ञां for राज्ञो । D राज्ञि । DM भविष्यति ।

17 a BE महा for मया । Edns CGHK प्रमोचनम् ABEL प्रमोक्षणम् ।

b Edns BCDEFEGHKL MN अपारयत्या for सहेयं तानि । B प्रमो^० ।

18 a Edns ACDGHL किमुक्ते^० । All except B add वि before अती^० । L
 पुनः २ for महाबल । b All except M प्रत्युपरिहितकालस्य । Edns ABCDEG
 HKLN कार्यस्य for दुःखस्य । L अनुत्तरः for अनन्तरः ।

15 a SG, ST, SA कीर्तितास्ते मया नार्यः ।

16 a SK, SG, SA मा दीर्घं क्षम कालं त्वम् । (SG, SA सा for मा) ST अल्प
 क्षमस्य वै कालः । S. cl. निराद्राजमनिन्दिते ।

b SK, SG, SA राज्ञां ।

17 a SK, ST आर्तप्रलापा कर्तव्यः SG मृतं प्रलापः^० SA आर्तं प्रलापात्^० for आर्त-
 येतन्मयाभीम । ST महा for मया । S. cl. reads न राजानमुपालभे for अ^२ ।

b SK अपारयत्या दृष्टानि कृतं बाष्पप्रमोचनम् । SG, ST, SA व्यतीतं कथ-
 यित्वा किं भीमसेन महाबलः ।

18 a S. cl. किमुक्तेन व्यतीतेन ।

b S. cl. प्रत्युपरिधामास्यस्य । SG, ST, SK कार्यं for दुःखम् । SA प्रत्यानवरो ।

ममेह कैकयसुता भीम रूपाभिगङ्कया ।

नित्यमुद्विजन्तं राज्ञि इति मे वर्तन्तं मतिः ॥ १९ ॥

तस्या विदित्वा तं भावं नाहं स्वस्था कदाचन ।

कीचकां हि स्वयं दृष्ट्वा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ २० ॥

तदहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।

अद्भुतं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ २१ ॥

गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां सततं प्रिया ।

ते त्वां निहन्युर्दुर्धपाः शूराः साहसकारिणम् ॥ २२ ॥

19 a KM एव for इह । F मामेव । H राज्ञी कैकेयी Edns CD भीम कैकेयी BE LN कैकेयी माम् I GK कैकेयी माम् M कैकेयी माम् for कैकयसुता । Edns BCDEFGMLN रूपाभिभवशङ्कया । K निषोणपरिशङ्किता ।

b H उद्विजन्ते । Edns ACGHLN राजा I DM राज्ञ. for राज्ञि । Edns CDGHN कथं नेयादिमामिति A कथमायाति मामिति BE कथं नेयादिमामिह K कथमेवाविशये L कथं नेमां प्रजदिति for इत्यने &c

20 a N एव for त । Edns BCDEI GkLMN स्वयं चानृतदशनः for नाहं &c

b Edns BODLI GHKLM अयं सदुष्टः N एव मदृष्ट्या मा for हि स्वयं दृष्ट्वा । M पार्श्वेति । BE हि मा ।

21 a Edns BCDEFGKLMN तमह । B वा for च ।

b L तमह मूढ for कामसंमूढम् । D कीचक ।

22 a B भार्या for भार्या । All except A & M महिषा for सततम् । II तथा B मिय ।

b A ता M त्व । Edns CDL कुपिता AB दुर्धरा । Edns ACDFGHL MN कारिण ।

19 a S cl ममेह भीम कैकेयी रूपादि भयशङ्कया । (एव is S MSS ममेव । ST कैकेयी ।

b ST राज्ञी Sh, SA, SG राजा । S. cl. कथं नया (ST मि) दिमामिति for इति मे &c

20 a S. cl स्वयं चानृत (ST जु) दर्शन for नाहं स्वस्था &c.

b SK अपि च दुष्टा S MSS अपि हि दुष्टा for हि स्वयं दृष्ट्वा । S cl पुन for सदा SG प्रथयनाह ST, SA व्यतेह SK व्यत च ।

21 a SK, SG, ST, SA तमह ।

b SA² कीचकम् ।

22 a S cl महिषा for सततम् ।

b SA रुपिता for दुर्धरा । S. cl. कारिण ।

एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मा कीचकः प्रत्यवाच ह ।

नाहं विभेमि सैगन्धि गन्धर्वाणां शुचिस्मितं ॥ २३ ॥

शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणां महारणे ।

समागतान्हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षमम् ॥ २४ ॥

इत्युवाच ब्रुवन्तं तं कामातुरमहं पुनः ।

न त्वं प्रतिबलस्तेषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २५ ॥

धर्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता ।

नेच्छामि कंचिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २६ ॥

23 a Edns BEFGHKL MN सः CD सु^० for अपि । L माम् for ह ।

b Edn¹ N सैरिन्धि । D गन्धर्वेभ्यः । A कदाचिद्वनससय । for गन्धर्वाणां &c

24 a Edns CG शतसहस्राणि FM सहस्रमथवा N शतसहस्राणां L सहस्रमपि वो K सहस्रमपि च । Edns ACDGHLN अहं for महा^० ।

b Edns ABCDEGLN ^०गत K ^०यात for ^०गताम् । K तत् for त्वम् । Edns BODEGHKLN क्षणम् for क्षमम् । A कुरु मे चाय सगम C भीरु त्व भीरु मा क्षणम् for त्व भीरु etc

25 a Edns ABCDEGHKL N इत्युक्ते चायुव मत्तम् (ABDEHKL N सूत G मूढा)

b Edns C ^०बलश्रैवा A बले तेषाम् ।

26 a M ^०समन्विताः ।

b D केचित् L किंचित् N अभिव । DN वध्यन्तु K वध्य हि M वध्यन्ते । LMN कीचकः ।

23 a SK, SG, ST, SA¹ तु SA¹ च for अपि । SA¹ कुरुमेक्षणम् for मत्तुः &c.

24 a S. cl. अहम् for महा ।

b S. cl. समागतम् । SG हरिष्यामि । SA² तद् for त्वम् । S. cl. क्षणम् for क्षमम् ।

25 a SK, SG, ST, SA² इत्युक्ता SA¹ इत्युक्त्वा । Sh,¹ SG, ST चायव SA चायवम् । S. cl. मृत रामा etc

26 b ST नेष्ट्यामि । S. cl. किंचित् । SK, SG, ST वध्य ताम् । SK, SG, ST तस्मात् for तेन । SA² मज्जत for कीचक ।

एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्रहसत्स्वनवत्ततः ।

न स तिष्ठति सन्मार्गे न स धर्मं बुभूषति ॥ २७ ॥

पापात्मा पापभावश्च कामकारवशानुगः ।

अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याग्यातः पुनःपुनः ॥ २८ ॥

दर्शने दर्शने हन्या यथा जह्यात्स जीवितम् ।

एवं वो यतमानानां महाऽधर्मो न सिध्यति ॥ २९ ॥

27 a Edns CDGHKLMN ग्राहस्य AB EF ग्रहस्य । K विनिवृत्त्य च । All except FK तदा for नतः ।

b Edns C न तिष्ठते स्म G न तिष्ठते स ADHL न तिष्ठति स्म BEK न तिष्ठति न N न च तिष्ठति । H न वे पाप for न स धर्मम् । K अधर्मं चिकीर्षति N न च धर्मं चिकीर्षति B न च धर्मेनुभूयति । Edns ACDEGL च for स ।

28 a AL मोहमास मोहमासः । Edns CGKM^०बाण^० ABDEHLN^०राण^०for कार ।

b H अतिनीतम् । D^०ख्याता ।

29 a DK स ददर्श हि मां नित्य for दशने etc. Edns ABCEGHL हन्यात् । Edns G यदि A तत्र BDEHK तथा L तदा for यथा । BE तथा Edns ACLN जह्या G हन्यात् for जह्यात् । D स्व^० all others च for स^० ।

b Edns BCEGHK तदधर्मं AL स्वधर्मं D अधर्मं for एव वो । D यतमानानाम् । Edns ACFGH महान् धर्मा DL अय धर्मो । Edns ACFGH नशिष्यति KN नशिष्यते D न शस्यते L विनिष्यते M निशिष्यति K^१ विनश्यति ।

27 a SG, ST, SA तदा for नतः ।

b SK, SG, ST स SA स्म after तिष्ठति । S cl न च धर्मं । ST च for सु^० ।

28 a ST दुष्टात्मा । S cl. पापकारी for पापभाव । SK^०राण^० SG, ST, SA^०राण^० for^०कार^० । ST वशगनः ।

b SA^२ नीतः सु^० ।

29 a SK हन्यात् SG दु स ST, SA दु स for हन्याः । SK यदि जहां च SG तथा जहां च ST, SA तथा जहां च ।

b SK, SG, ST, SA^२ धर्मं स^० SA^१ धर्मं हि for एव वो । S. cl. महान्धर्मो । SK, SG, ST नशिष्यति SA न शिष्यति ।

समर्थं रक्षमाणानां दारा वो न भविष्यति ।

भार्यायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ३० ॥

आत्मा हि जायते यस्मात्तस्माज्जायां विदुर्बुधाः ।

भर्ता तु जायया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ३१ ॥

वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानां हि मे श्रुतम् ।

क्षत्रियाणां तथा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात् ॥ ३२ ॥

तव चैव समक्षं च भीमसेन महाबल ।

पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदावधीत् ॥ ३३ ॥

30 a All except FM भार्या for दारा । A वा for वो । line omitted in CD.

b All except Edns & N रक्ष^० for रक्ष्य^० । Edns BCDEGKLN add before आत्मा-प्रजा भवति रक्षिता । प्रजायां रक्ष्यमाणायाम् ।

31 a K च for हि । Edns ABCDEGKLN तस्यां H यस्यां M तस्मात् for यस्मात् । Edns ABCDEGHKLN तेन for तस्मात् । D बुधः ।

b D च for तु । All भार्या for जायया । CDK रक्षः । B कथे for कथम् । K जायेत् । BE ममोदरे । line omitted in A.

32 a Edn² ०धर्मश्च BEGH ०धर्माश्च । Edns DGK इति N मया LHA च मे for हि मे । Edn² श्रुतः । line omitted in C.

b Edns, and MSS except F क्षत्रियस्य F क्षत्रियाणां । Edns and MSS except FM सदा for तथा । B ०निबर्हणात् । line omitted in C.

33 a D अपि KL एवं for एव । Edn² CG समक्षे BE महाबाहो for समक्षं च । Edns CGHKL वै A हि for च । DKLM महाबलः ।

30 a SK, SG, ST न भवन्ति च ।

b S. cl. adds प्रजा भवति रक्षिता । प्रजायां रक्ष्यमाणायाम् । between रक्ष्यमाणायाम् and आत्मा ।

31 v. 31 omitted in S. cl.

32 a SK, SG, ST च for हि ।

b S. cl. क्षत्रियस्य सदा धर्मो । S. cl. द्रष्टु^० for शत्रु^० । SA² विलिखन् ।

33 a SK, SG मान्यथापन SA मानुषावति ।

b SK, SA interchange च & एव । SK, SG, SA समक्षं वै ।

त्वया सहं परित्राता तस्माद्दोराण्महासुरात् ।
जयद्रथात्तयैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ॥ ३४ ॥
जहीममपि पार्ष त्वं यो मां त्वां चावमन्यते ।
कीचको राजबालुभ्याच्छोककृन्मम भारत ॥ ३५ ॥
कीचकं कामसंतप्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।
यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ ३६ ॥
तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।
विपमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमम् ॥ ३७ ॥

34 a H तया for त्वया । L पूर्व for सह । D कोधात् for दोरात् । All except FM जयासुरात् ।

b Edns BCDEGKLN जयद्रथम् ।

35 a A मम for इमम् । A¹ जहीमदृम पाणिष्ठ । Edns OG पाणिष्ठ BEHM पापत्वा ।
All except F&M अय माय for मां त्वां च ।

b BH ^०वास्तन्वात् M ^०शालत्वात् for बालुभ्यात् ।

36 a Edns BCDEGKN तमेव N तमिम for कीचकम् । Edns CDFGKM
^०समत्तम् N ^०सपन्न for सतम् । A भित्वा । DK अश्मना ।

b N सर्वेषा for बहूनाम् ।

37 b A ^०बो । H गता ।

31 m SK, SG, ST, SA¹ च SA² एव for हि । S cl भीम तस्माज्जयासुरात्
for तस्मात् &c.

b S. cl. ^०द्रयम् ।

35 a SG मामपि ST भीमाति^० for इममपि । S. cl. पाणिष्ठम् for पाप त्वम् । SK,
SG, ST अय माय SA अमो माय for मां त्वां च

b SG, ST राजवज्रित्वम् । SA² मानद् for भारत ।

36 S. cl. No variation

37 a SG शतमभ्यु^० ।

b SG, SA कीचको मा वय नयेत् ST कीचक मा वसीयद् ।

श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ।

इत्युक्त्वा प्रारुदत्लुणा भीमस्योरःसमाश्रिता ॥ ३८ ॥

भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।

कीचकं मनसागच्छत्सृकिणी परिसंलिहन् ॥ ३९ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे द्रौपदीदुःस्वकीर्तनं नाम

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

भीमसेन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भापसे ।

अद्य तं निहनिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ॥ १ ॥

अद्य प्रदोषे शर्वर्यां कुरुष्वानेन संगमम् ।

दुःस्वशोकं विनिर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २ ॥

38 b CDGHN read वेश्यायन उवाच before this line. CDGL ऊरु for उरः । H उत्सगमास्थिता ।

39 a L भीमस्य । N तु for च । N बहु सात्व । D अयुज्य च ।
b A गत्वा । Edn¹ GN सृकिणी I'M सृकिणी ।

* * * *

XXI. 1 b Ldms ABCDEGHKLN सृदिष्यामि for निहनिष्यामि । Ldms BCDEF
GMN बान्धव for बान्धवैः ।

2 a Edms ABCDEFGHLMN अस्याः for अद्य । Edn² BN संगतम् Edn¹
संगतम् for संगमम् ।

b Ldms BCDEFGHKL MN दु सं । Edms BCDEFGHKL M च निर्धूय ।

38 b SK, SG, SA² श्योरसि सञ्चिता ।

39 a SA¹ नेत्रे सम्परिमृज्य च for महत्सान्त्वं etc

b SA सङ्कणी । SK श्लिष्टं SA सलिहन् ।

* * * *

XXI. 1 a SA¹ वेश्यायन for भीमसेनः ।

b S. cl एनं for न । सृदिष्यामि for निहनिष्यामि ।

2 a S. cl अस्या for अद्य । शर्वर्या । SK, SG, ST, SA² सविद for संगमम् ।

b S. cl. दु य मोर च for दु गमोव वि० ।

यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।

दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३ ॥

तत्रास्ति शयनं भीरु दृढसंधि प्रतिष्ठितम् ।

तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४ ॥

यथा च न त्वां बुध्येयुः कुरवस्तेन संविदम् ।

कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा स निहतो भवेत् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।

रात्रिशेषं तदत्युग्रं पारयामासतुस्तदा ॥ ६ ॥

॥ a Edns येना नर्तनशालेह BCDEGMN येना नर्तनशालेयम् F यथा नर्तनशालेयम् H एषा नर्तनशालेह K एषा नर्तनशाला वे A तदेतन्नर्तनागारम् । Edns BCDEFGH KLMN कारिता ।

b BE तथा गृहम् AL यथागृहम् ।

4 a Edns BCDEGHKLN दिष्यम् for भीरु । Edns ABCDEGHK दृढाणि सुप्रतिष्ठितम् L सुगढ सुपरिष्कृतम् N दृढाणि सुपरिष्कृतम् for दृढसंधि प्रतिष्ठितम् ।

b DN तम् for अस्य । K पूर्वप्रेतान् ।

5 a Edns BCDEFGHKL MN त्वां न । Edns BCDEGHKLN पश्येयुः । Edns ACGHKL N कुर्वाणम् BE सुवाणम् D कुर्वाणम् for कुरवः ।

b K अत्र for तम् । C सन्निहितः । Edns ABDEGHKLN सन्निहितः for स निहतः । D अभवत् for भवेत् ।

6 a L omits वैशंपायन उवाच । LN च for तु ।

b Edns CGN तमत्युग्रम् DL तथात्युग्रम् ADKL तथात्युग्रम् H तथा मृत्युम् for तदत्युग्रम् । Edns BCDEFGKLM पारयामासतु । N बाह्यामासतुः for पारयामासतुः । Edns CGL इदि ABDEH इदा for तदा ।

3 a SK येना नर्तनशालेह for यदेतन्नर्तनागार । SK कारिता ।

b SG, ST, SA स्वक गृह SK तथा गृह for यथागृहम् ।

4 a ST भीम for भीरु । SK, SG, ST, SA² दृढाणि सु⁰ SA¹ सुदृढ सु⁰ for दृढसंधि ।

b SK, ST, SA एन for अस्य ।

5 a S. cl. परे न पश्येयुः for च न त्वां बुध्येयुः । कुर्वन्ती for कुरवः ।

b S. cl. तथा कुरुव for कुर्यास्तथात्वा । SK, SG, ST सन्निहितः ।

॥ a S. cl. तत्र for तथा ।

b SK, SG, ST न for तम् । SG, ST, SA² अभया SA¹ अभयम् for अत्युग्रम् । SK धारयामासतुइदि SG, ST धारयामास वे इदा SA¹ धारयामासतुइदा SA² धारयामास इददा for धारया⁰ ।

ततो राज्ञ्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
 गत्वा राजकुलार्थैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदा हतम् ।
 नैव चालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥
 प्रवादेन हि मत्स्यानां राजा राजायमुच्यते ।
 अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै बाहिनीपतिः ॥ ९ ॥
 मा दुःखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
 अन्हाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान्ददामि ते ॥ १० ॥

7 a Edns BCDEFGHKMN तस्या for ततः । F रात्रि for राज्याय ।

b K गतः for गत्वा ।

8 a Edns BDEGKN अहमम् AFM अहम् C हता for हतम् ।

b Edns ACDEFHKL MN चैव B वै for एव । ABDEHKL M अलभथाः
 F अलभेथाः N आलभथाः for आलभसे ।

9 a Edns ABCEGN इह for हि । Edns ABCDEG HKL नाम्ना for राजा ।

10 a Ldms CGK मा सुखम् ABDEHLMN सा सुखम् F सा दुःख for मा
 दुःखम् । K च प्रपन्नस्व for प्रतिपद्यस्व । BE भीरु M दासाः for दासः । BE
 दासः for भीरु ।

b D अन्हाय for अन्हाय । C भव for तव । CG निष्क for निष्कान्द । Edns
 ABCDEG KLN अहम् for ते ।

7 = S. cl. तस्यां राज्ञ्यां व्युत्थायाम् ।

b ST राजाज्ये चैव for राजकुलार्थैव । ST वाक्य SA¹ पुनः for इदम् ।

8 = SK, SG, ST यत्वाह SA¹ यत्वाह SA² यदाह for सभायाय । SK अहम्
 for हतम् । SG, SA स्तुधावनमाचय ST स्तुधावनमाचय for पातयित्वा &c.

b SK, ST, SA² न कचिदभसे नाथ SA¹ न कच लभसे नाथ for नैव
 चालभसे त्राणम् ।

9 a SK तु SG, SA इह for हि । SG, ST, SK मात्स्यानाम् । S. cl. जय
 राजेति च for राजा राजायम् । SA¹ उच्यते for उच्यते ।

b SK, SG, ST राजा वै मात्स्यानां SA राजा वै मत्स्यानां for मत्स्यानां राजा वै ।

10 = S. cl. सा सुख for मा दुःखम् ।

b SK अहमम् for अन्हाय तव । S. cl. शतनिष्कम् ।

दासीभतं च तेऽद्यास्तु दासानामपि चापरम् ।
रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु भीरु सुसंगमः ॥ ११ ॥

द्रोपद्युवाच ।

एकं मे ममयं सत्यं प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्संगमं मम ॥ १२ ॥
अनुबोधाद्धि भीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
एवं तु प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १३ ॥

- 11 a Edns BCDLEFGKLMN दद्यात् A नेद्यात् H अप्यस्तु for अद्यास्तु । N अयत्तम् for अयम् ।
b BL वा for व । A अश्वतरयुक्त । Edns BCDLGHKMN अस्तु नो भीरु संगम AL कुरु मे भीरु संगमम् ।
- 12 a Edns BCDEGKLN एवम् for एवम् । N मां for मे । N समये ह्य for समय सत्य । Edns ABCDEGHKL त्वम् for सत्य । N कीचक ।
b Edns BCDLEFGHKN संगत for संगमम् । Edns BCDEFGHKMN मया for मम ।
- 13 a Edns CG अनुववादाद्रीता ALM अनुबोधाद्विभाना BDEh अवबोधाद्विभीता HN अवबोधाद्धि भीता ।
b H एष । Edns ABCDEGHEKL मे M ने N त्व for तु ।

- 11 a S. cl दद्या for अद्यास्तु । SA¹ ताता for चार ।
b SK, SG, ST रथम् SA रथ । SK, SG, ST युक्ता SA युक्ता । SK, SG, ST अस्तु नो भीरु SA सस्तु ते भीरु for अस्तु भीरु सु^० । SA संगमे ।
- 12 a SG, SA सेरमी उ^० for द्रोपदी उ^० । SK, SA एत-मे । SK, SA, SG वचनं for समय ।
b S cl. ते for त्वा । S cl. मया for मम ।
- 13 a ST, SA² अनुबोधाद्विभानास्मि Sh अनुववादाद्विभानास्मि ।
b SK, SA², SG, ST एत-मे SA¹ एष मे for एष न । ST वशगागता SA वशगाभवत् ।

कौचक उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भापसे ।

एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४ ॥

समागमोऽस्तु रंभोरु त्वयाहं मदमोहितः ।

यथा त्वां नावभोत्स्यन्ते गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ १५ ॥

द्रौपद्युवाच ।

यदिदं नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।

दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ १६ ॥

तमिस्त्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तत्र जानते ।

तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ १७ ॥

15 a Edns ABCDEGHLK समागमार्थं F समागमो हि for समागमोस्तु । Edns ABCDEFGHLMN मदनमोहिनः C मदविमोहितः D मदनदर्पितः and om. अहम् ।

b D त्वं for त्वां । Edns CG नैव पश्येयुः A नाभिरेत्स्यन्ति BE नावरेत्स्यन्ति DKN नैव वेत्स्यन्ति FM नाव युष्यते H नावरेत्स्यति L नाभिजानन्ति for नावभोत्स्यन्ते ।

16 a H तद् for यत् । Edns BCDEGHLK एतत् for इदम् । N नर्तनागारम् ।

b C च for अत्र । A यथाशुभं BE तथा गृहं ।

17 a BE निशब्धि H तामिस्त्रे K² अर्धरात्रे for तमिस्त्रे । D ते for तत् । M जायते for जानते ।

b K दोषा । K भवतीति for भविष्यति ।

14 a SG, ST तथा भद्रे for एवमेतत् । SG, ST त्वं भीष्म for सुश्रोणि ।

b SK, SA¹, SG, ST एकोहमाग⁰ SA² एकोहमेव यास्यामि for एको भद्रे ग⁰ ।

15 a S. cl. समागमार्थं for समागमोस्तु । S. cl. मदनदर्पितः for अहं मदमोहितः ।

b SK नैव पश्येयुः SA, SG, ST नावपुष्येरन् for नावभोत्स्यन्ते ।

SG, ST सेत्स्यन्ती उ⁰ for द्रौपदी ।

16 a SK एतत् for इदम् । SK मात्स्य⁰ ।

b SK, SA², SG, ST स्वयम् for यथा ।

17 a S. cl. निशायाय for तमिस्त्रे ।

b SA² तथा for तत्र ।

अ. २१ श्लो. १८-२०] कीचकवधपर्व—कीचकस्य हर्षान्वितत्वम् । १६१

वैशंपायन उवाच ।

तमर्थं परिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकस्य ह ।

दिवसार्थं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥

कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षसमन्वितः ।

सैरन्ध्रिरूपिणं मृत्युं मूढस्तं नावबुध्यते ॥ १९ ॥

गन्धाभरणमाल्यैश्च व्यासक्तः स विशेषतः ।

अलं चकार सोत्मानं सत्वरः काममोहितः ॥ २० ॥

18 a D तदर्थम् । E^{dn} 2 अपि ADGHEKLN प्रति । E^{dn} 1 आभि for परि⁰ । BE कृष्णाया कीचकेन । E^{dns} ACDGHEKLN कीचकेन । CFM च EHEKLN हि D तु for इ ।

b BE दिवसार्थं K समगमः । D तदा L नृप for नृप ।

19 a L अथ for अथ । E^{dns} ACGKLN हयगिरिपुत्रः ।

b A हयगिरिः E^{dns} BCLIGHKLMN सैरन्ध्रि⁰ E^{dns} ABCDEGHK LN मूढः for मृत्युं । E^{dns} ABCDLGHKLN मृत्यु for मूढ । A तां D न for त । D एव for न । E^{dns} ABCDLGHKLN अवबुध्यते । M अवबुध्यत I अवबुध्यते ।

20 a E^{dns} ABCDLGHKLN ०मावेयु । M व्यासक्तः स विशेषतः A व्यासक्तः स विशेषतः L रात्रिः स विशेषतः ।

b E^{dns} BCLGHLN अन्धरे तदात्मानं D एव चक्र तदात्मानं AK आत्मानं M आत्मानं for मोक्षार्तः । BLGLN सत्वरः ।

18 a SK, SA², SG, SI सह for परि । SA² समर्थं सेह for तमर्थं परि । S cl. द्वेनया for कृष्णाया । SA, SG च SI च for इ ।

b S cl. क्षणमात्रं तद्वधम् ।

19 a ST ततः for मृत्युम् । S cl. परिपुत्र for समन्वितः ।

b ST, SK सैरन्ध्रिरूपिणं च SG, S¹ सैरन्ध्रि रूपिणम् । S. cl. मृत्यु for मृत्युम् । SK, S¹, ST मृत्युं तां नावबुध्यते SG मृत्युं तां नावबुध्यते for मृत्युम् etc.

20 a S cl. ०मावेयु । ST विशेषतः for विशेषतः ।

b SK अन्धरे तदात्मानम् । S¹ एवं देह्य for सत्मानम् । SA² काममोहित for काममोहितः । ST, SG अन्धरा पद्मात्मो मृतः (SG अन्धरः) काममोहितः ।

ततस्तु कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवामवत् ।

तत्र चिन्तयतस्तस्य सैरन्ध्रीं वामलोचनाम् ॥ २१ ॥

आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।

निर्वाणकालदीपस्य यथा वर्तिर्दिधक्षतः ॥ २२ ॥

कृतसंप्रत्ययस्तत्र कीचकः काममोहितः ।

न जानादिवसं यातं चिन्तयानः समागमम् ॥ २३ ॥

- 21 Edns BCDEFGHKL MN तस्य तत् for ततस्तु ।
 b Edns ABCDEGKLN अनु० for तत्र D भविन्तयतः Edns ABCDE
 GHKLN चापि for तस्य । Edns ABCDEFGHKL MN तामेव for सैरन्ध्री
 M सैरन्ध्री । Edns ABCDEFGHKL MN आयतलोचनाम् । A reads this
 v. after v. 23.
- 22 a D आसीद् for आसीत् । BE अभ्यधिक । Edns CL अपि for अस्य । D श्री ।
 BEK प्रमुमुक्षतः । M प्रमुमुक्षतः । H आसीदभ्यधिका च श्रीः श्रियः चास्य मुमुक्षतः ।
 b Edns ABDEGHKLN निर्वाणकाले । L दीपश्च । Edns ABDEGHKLN
 वर्तिमिव । FM वर्तिर्दिध^० (F धि) । BEHL दिधिक्षतः । Comits b.
- 23 a A तत C कृतं for कृत^० Edns CGKN तस्याः for तत्र ।
 b Edns BCDEHGKMN नाजानात् H नजाने L नाजान । Edns CDFK
 MN यात H जात L याति for यातम् । C समागत । K चिन्तयन्मनसागमम् ।
 N omits चिन्तयानः समागमम् । A repeats this v. before v. 21.

- 21 a S. cl. तस्य तत् for ततस्तु ।
 b S. cl. अनुचिन्तयतः । SK, SA, SG चापि for तस्य । S. cl. तामेवायत^० for
 सैरन्ध्रीं वाम^० ।
- 22 a SK, SA, SG अपि ST अस्याः for अस्य । SG श्रीयस्य for श्रीः श्रियम् ।
 ST मुमुक्षोः श्रीर्विशेषतः for श्रीः श्रियम्^० ।
 b SK, SA¹, SG, ST ^०काले । वर्तिमिव for यथा वर्ति । omitted in SA².
- 23 a SA, SG श्रुत् for कृत^० । SK तस्याः for तत्र । SA अपि समागमे for काम-
 मोहितः ।
 b S. cl. पतन स्वस्य for दिवस यातम् । SK, SG, ST चिन्तयन्मात् SA चिन्तयंश्च
 for चिन्तयानः । S. cl. शुभाननाम् for समागमम् ।

ततस्तु द्रौपदी गत्वा भीमसेनं महानसे ।
उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकात् ॥ २४ ॥
तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ॥
संगमो नर्तनागारे तव वाक्यात्परंतप ॥ २५ ॥
शून्येऽस्मिन्ननर्तनागारे निर्जीवं कुरु पाण्डव ।
दर्पाच्च सतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ॥ २६ ॥
शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
एको निशि महाबाहो कीचकं तं निपूदय ॥ २७ ॥

24 a B गत्वा for गत्वा । Edns ABCDEGKL तदा भीमम् H ततो भीमम् for भीमसेनम् ।

b CD कल्याणि H पाश्चात् । D कौरवम् । D पति for पतिम् । Edns CG अन्तिकम् A अन्तिकात् K अंतिके । N omits this verse.

25 a N omits तमुवाच सुकेशान्ता । N कीचकेन for कीचकस्य ।

b BE सकेता K समयो for संगमो । N नर्तनागारे । Edns ACDGHN यथा-
वोचः K यथास्थत्वं for तव वाक्यात् ।

26 a Edns ABCDEGHLN गत्वा for शून्ये । Edns CGK त्व AHN तं
BE तु DL तत् for अस्मिन् । Edns ABCDEGHL नर्तनागारं N नर्तना-
गार । L पाण्डवः ।

b D हर्षात् for दर्पात् ।

27 a A शून्यं च । N नर्तनागारं ।

b L एव for एकः C एकोदित्व for एकोनिशि । L त्व for तं ।

21 a SA, ST, SG add वैशंपायन &c. ।

25 a S. cl. कृतो मया for मया कृतः ।

b SK, ST संकेतो for संगमो । SK यथावोचः SG, ST, SA यथावोचं for
तव वाक्यात् । SG, ST, SA नरत्नं for परंतप ।

26 a SK, SG, SA गत्वा त्वम् ST गत्वा तु for शून्येऽस्मिन् । SK, SA² नर्तनागारं ।
SA यत्र नाग इवाकृतः for निर्जीवं कुरु पाण्डव ।

b omitted in SA, SK, SG. ST गौरवः for दर्पात् । After this verse
come our 28a, 28 b.

27 a S. cl. reads this verse after verse 25. SG, ST, SA सून्यः
for शून्यः ।

b SG, SA वीरकथम् । SA¹ निपूदय for निपूदय ।

तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।

तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ मत्तनागमिवोद्धर ॥ २८ ॥

अश्रु दुःखाभिभूताया मम मार्जय भारत ।

आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच ।

स्वागतं तेऽस्तु सैरन्धि यन्मे वेदयसे प्रियम् ।

न ह्यस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३० ॥

सा मे प्रीतिः समाख्याता कीचकेन समागमे ।

हत्वा हिडिम्बं या प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१ ॥

28 a All MSS except F and M read v. 26 after a here.

b FM स त्वं E तत्त्वं for तत्त्वं । BE प्रहरता । D भेष्टः । Edns ACGHK हृदात् । BE नगं DN कदं L द्रुषं for मय ।

29 a N परि for मम । Edns ABCDEGHKLN मार्जय । H पांडव for भारत ।

30 a Edns ABCDEGHKLN वराहो for अस्तु सैरन्धि । Edns ABCDEGH KLN मा F मा for मे । AGKLN वेदयसि । A थिय N विदे ।

b Edns CGN अन्यं BDEK अहं for अस्य । K कचिद् ।

31 a Edns ACDFGHKLMN या for सा । Edns CDGHKL त्वया for समा^० । N ख्याते । Edns ACDGHKLN कीचकस्य ।

b FM हिम्वा । ADFM हिडिम्बं । N. cl. सा for या । BE omit the whole v. 31. D repeats it.

28 a ST त्वम् for तम् । SA मदगर्वितम् ।

b SG, ST, SK नालंतागः । omitted in SA; also vide v. 26. above.

29 a SK, SG, ST, SA² अहं AS अर्थे for अश्रु । SA² अपमार्जय । S. cl. except SA² मार्जय । SG, ST, SA² पांडव for भारत ।

b ST कुलस्य च बलस्य च for कुरु मानं &c.

30 a SK वराहो SG, ST, SA युक्तेयति for अस्तु सैरन्धि । SK, ST यन्माय SG, SA यन्मा । SA आवेदयति SG आवेदय ।

b SG सहव्याम् ।

31 a SG, SA या for सा । S. cl. त्वया for त्वया । S. cl. कीचकस्य ।

b SG, ST, SA सा ममासीद्वरवर्णिने SK ममासीत्ता युचिर्मते ।

सत्यं भ्रातृंश्च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
 कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ३२ ॥
 तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् ।
 अथ योत्स्यन्ति मत्स्यास्ते हंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
 ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुंधराम् ।
 कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
 द्रौपद्युवाच ।

यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
 निगूढस्त्वं तथा भीम कीचकं त्वं निपूदय ॥ ३५ ॥

- 32 b BE त हनिष्यामि L हि हनिष्यामि । BE वृत्त ।
 33 a C त गह्वरे H गह्वरे वा N अधकारे । K पोथयिष्यामि ।
 b Edns BCDEGMN चेदङि FH चेदङ् L योत्स्यामि for योत्स्यति । Edns
 BCDEGMN योत्स्यति A मत्स्या वै D योत्स्यते FH योत्स्यति L मत्स्यावे for
 मत्स्यास्ते । Edns CFMN हिमे मत्स्यान् AL निहनिष्यामि G हंस्ये मत्स्यान् । A
 तानपि L तान्यपि for अपिध्रुवम् ।
 34 a D दुर्योधन । BE प्रतिपत्स्ये for प्रतिपत्स्ये ।
 b A मत्स्यान् E मत्स्यस H मत्स्यान् for मत्स्य । K त N वै for हि । Edns AB
 DEGHKLN कुतुपुत्रः for कुरुराज ।
 35 a N मे for स । B त for त्व । K शुभ for सत्य । N प्रमा for विभो ।
 b H पथा for तथा । Edns OGN पाथ ABDEHKL वीर for भीम । Nor-
 thern class त for त्वम् । ABLN Ldn¹ निपूदय F निगतय for निपूदय ।

- 32 a S. cl. पुत्रान् for धर्मम् । S. cl. शपामि for ब्रवीमि ।
 b SA¹ omits b
 33 a S. cl. reads:-रहस्य वा प्रकाशे वा मुदयिष्यामि कीचकम् ॥
 b omitted in S cl
 34 a S. cl. reads:-दुर्योधनं ततो हत्वा सामुष्यं सर्वाधनम् । कुङ्कुमासिन्धु राज्यं प्रति-
 पत्स्यामि भामिनि ॥ SA¹ दुर्योधनम् । SG, ST सहानुनम् for न वापदम् ।
 b S. cl. reads:-ह्यम सत्यमुपास्तान् कुतुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 35 a S. cl. reads:-अथ सयाष नमिष्या गजाय मत्कृते प्रभो ॥
 SA² अथ सत्यमुपास्तोऽथ (SA¹ न) गजाय for अथ सयाच ।
 b SK, SG, SI जिगि गूय SA निगू नय । Sh न जिगय SG, ST,
 SA निगय ।

भीमसेन उवाच ।

सर्वमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरुभाषसे ।

अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ॥ ३६ ॥

नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।

अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।

मृगहारी इवादृश्यः क्रुद्धस्तत्र विनिश्चसत् ॥ ३८ ॥

कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथाकाममपावजत् ।

तां वेलं नर्तनागरे पाञ्चालीसंगमाशया ॥ ३९ ॥

36 a Edns ABCDEG^hHKLN एवं for सर्व । A एवं for एतत् ।

b ΔMF अदृश्यमाणः । Edn² BOGHL तस्याद्य for तस्याद्य ।

37 a K² आक्रम्य N क्रोधात् for आक्रम्य । F वे N तत् for अहं ।

b D अलभ्यं for अलभ्यां ।

38 a KM अनि for अथ । L छिन्नं for छन्नः ।

b N. cl. except CD मृगं हरिः for मृगहारी । C मृगहारी । Edns C प्रत्यकाक्षत AL प्रत्याकाक्षत् BEKNH प्रत्यकाक्षत् GK प्रत्याकाक्षित for क्रुद्धस्तत्र । Edns CEGK कीचक ABHLN स कीचक for विनिश्चसत् । D omits 38 b.

39 a FM आत्मानं L कीचकस्य for कीचकश्च । E काम K समयं for कामं । Edns ABCEHLN उपागमत् G उपागतः K आपवजत् N अनुवजत् for अपावजत् । D omits 39 a.

b Edns ABCEGHKL नर्तनागारं N नर्तनागारं for नर्तनागरे । N इच्छया for आशया ।

36 a S. cl. तथा मदे for सर्वमेतत् ।

b S. cl. SG, ST, SK तस्याहं । S. cl. तमिस्तायां सकुंडलम् ।

37 a ST पीडयिष्यामि । S. cl. तन्निः ।

38 a S. cl. स भीमः । SG रुचा for गत्वा । S. cl. तमिस्तायाम् for रात्रौऽऽनः ।

b S. cl. मृग सिंह इव । ST आयातम् SA आदिश्य for अदृश्यः । SK, SG, S¹, SA² प्रत्याकाक्षित कीचकम् SA¹ प्रत्याकाक्षित कीचकम् ।

39 a S. cl. कीचकस्तु शिरःछातो निघ्रायां समलरुतः । सकेतमगमत्तुर्गं शृङ्गागामेवावृत्तम् । (ST आगमत् । SA² आगतः for अगमत् । ST इवावृत्तम् SA¹ उवावृत्तम् ।)

b SK, SG, ST, SA² तदेव SA¹ नमेव for तां वेद्याम् । S. cl. नर्तनागागम् । S. cl. पाञ्चाली वदभाजन । S. cl. ता मन्थमान. सकेते संप्री काममोहितः ।

प्रविश्य च ततो वेश्म तमसा संवृतं महत् ।
 एकान्ते भीमसेनं तमाससाद् स दुर्मतिः ॥ ४० ॥
 शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत् ।
 जाज्वल्यमानं कोपेन रुष्णाधर्षणजेन ह ॥ ४१ ॥
 उपसंगम्य चैनं वै कीचकः काममोहितः ।
 हर्षेण्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४२ ॥
 प्राप्तं हि ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
 तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः ॥ ४३ ॥

40 a D समविश्य for प्रविश्य च । Edns BCEFGHKMN स तत् D च तत्
 for सत् ।

b Edns CGN एकांतस्थितं चेन A एकांतमास्थितं चेन BDEHK एकांत-
 मास्थितं चेन G एकांतस्थितं चेन L एकांतमास्थितं हि त्वा for एकान्ते भीमसेन त ।
 Edn¹ K सु for म ।

41 a C नात्र । Edns CG सूतपुत्रः K मृत्युमृत for मृत्युं मृतः । H परामृषत् N परामृषत् ।
 b A हि K त N च for इ ।

12 a Edns ABCDEFGHLM चैवेन N तथैव for चैव वै । b BE चित्तात्मा ।

43 a Edns ABCDEGHHLN प्रापित B² कल्पित for प्राप्त हि । C मे for ते ।
 C वित्त ।

b BL उपाविश्य for समुद्दिश्य । K रहसि for सहसा । Edns BCDEGHKL
 अहमुपागतः M समुपागमत् N समुपागमम् ।

40 a SA ततस्तत् for प्रविश्य । S cl. ततनागाय for च ततो वेश्म । SK, SG
 ततस्तत् ST तत्रस्थम् SA प्रविश्य for तमसा । SK, SG, ST पुरुषपंथम् SA
 पुरुषपंथम् for संवृतं महत् ।

b S. cl. एकान्ते भीममासाद्य कीचकः काट्योदिताः ।

41 a SA², SG त सः SA¹ दिव्ये ST गृह for तत्र । S cl. मृ. for मृत ।

b SA रुष्णाया धर्षणेन च । SG, SK, ST च for इ ।

42 a SG, ST, SA चैवेनम् । SK omits a

b SA² omits b.

13 a S. cl. reads-यादृशं ते मया मये वृत्तिं शयिष्मिने । (ST कल्पितं
 for महितम्) ।

b S. cl. except ST reads-तपि निष्ठु तत्सर्वं यथासि स्वपमागता । (SA¹
 हि for अस्मि ।) ST reads-तप तत्सर्वं सुखं सहसा भयमागतः ।

अकस्मान्मां प्रशंसन्ति सर्वा गृहगताः स्त्रियः ।

सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४४ ॥

भीमसेन उवाच ।

दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि ।

ईदृशश्च त्वया स्पर्शो दृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।

सहस्रोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४६ ॥

अयं त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया युधि ।

द्रक्षत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ४७ ॥

44 a F न कस्मात् H ना कस्मात् । D त्वां H ने for मां । Edns ABCDEFGHK LMN सदा for सर्वा ।

b N दर्शनीयाः । D न चान्यः for नान्योऽस्ति । F तादृशः ।

45 a CG अथ for आसि ADM प्रशंसति ।

b Edns ACDGKLMN तु for च । Edns ABCEGKL स्पृष्टपूर्वः D स्पृष्टपूर्वं HN स्पृष्टः पूर्वः । H कस्यचित् ।

46 b DKN प्रहस्योवाच कीचकं for प्रहस्येदमुवाच ह ।

47 a G त्वा for त्वाम् । ABDEGHLMN पाप for पापम् । Edns ABCDEG HKLN युधि for युधि ।

b Edns ABEFGHKLMN द्रक्ष्यते C द्रक्ष्यतु for द्रक्ष्यति । B अद्रिप्रतीकाशं । C इन्द्रप्रतीकाशं for अद्रिप्रतीकाशं । M एव for इव । Edns CG गजं for द्विपम् ।

44 a SG, SA² नाकस्मात् । S. cl. सदा for सर्वाः ।

b S. cl. बलवान् for सुवासा । SG, ST, SK नान्यस्ते । S. cl. सदाः ।

45 a SA² दर्शनीयश्च । SA¹ प्रशंसति ।

b SK तु for च । SK स्पृष्टपूर्वः । SG, ST read:—एवमनेषु सं (गतम्) सर्वा SA² एवमंगस्य संस्पर्शः SA¹ एवमंगसमस्पर्शः । SG, ST, SA न ते दृष्टः कदाचन ।

46 a ST तु for तं । SA¹ एवं for इति ।

b SA, SG, ST समुत्पत्य च for सहस्रोत्पत्य । SG प्रेमय्य for प्रहस्य । SA, SG च for इदम् । SA, SG नराधमम् for उवाच ह ।

47 a ST पाप for पापं । ST हन्यमान for कृष्यमाणं । SK, ST युधि for युधि ।

b SK, ST द्रक्ष्यते । SK गजं for द्विपम् । SG, SA omit the whole verse.

निराबाधा त्वयि हते सैरन्ध्री विचरिष्यति ।
 सुखमेव चरिष्यन्ति सैरन्ध्रीपतयस्तथा ॥ ४८ ॥
 ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः ।
 आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ ४९ ॥
 बाहुयुद्धं तयोरासीत्क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
 वसन्ते वासिताहेतार्चलवद्भजयोरिव ॥ ५० ॥
 अन्योन्यजयसंरम्भात्परस्परवधैषिणोः ।
 बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरा वा नरसिंहयोः ॥ ५१ ॥

48 a L पतयस्तदा for विचरिष्यति ।

b DN एव for एव । H omits चरिष्यन्ति । Edn¹ ABCDEFGHKMN
 सैरन्ध्रीः for सैरन्ध्री । Edns CFGKMN सदा BDE तदा for तथा ।

49 a M महाबलः ।

b D आक्षिप्य for आक्षिप्य । D पांडव F बांडवः for पांडवम् ।

50 a L वसन्ति for वसन्ते । K वनं आगतयोरिव N अन्ययोगंजयोरिव for बलवद्भजयोरिव ।

51 a Edns ABEN ०मरि CDGK ०मभि^० for जय^० । Edns ABCDLGN
 संरम्भो H संरम्भम् । Edns CGH ०जये for ०जये^० ।

b Edns BCEGHN इव D एव for वा । L यथासीत् for पुरा वा । Edns AC
 DGHILN कवि^० । BE कविमुन्ययोः ।

18 a ST निद्रिष्यन्ति ।

b ST युगापेव । SK सैरन्ध्रीः । SK सदा ST तदा for तथा । SG, SA
 omit the whole verse.

49 a SG, ST, SA भीमः for नरः । S. cl. युगपिनु for महाबलः ।

b SA¹ पांडवः ।

50 a S. cl. कश्चिन्नोर्नागयोः for वनवद्भजयोः ।

51 a ST अम्बोव्यममिसंदद्रो । SK omits a.

b SK वुरेव for पुरा वा । कवि for नर । ST omits b. SG, SA omit the
 whole verse.

ततः संहत्य मुष्टिं च पञ्चशीर्ष इवोरगम् ।
 वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा ॥ ५२ ॥
 तावन्धोन्यं परिश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
 उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥ ५३ ॥
 तयोरासीत्स तुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५४ ॥
 अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृण्हादमर्षतः ।
 मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ५५ ॥
 स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
 समाक्षिपत्कीचकोऽथ बलवद्वलिनां वरः ॥ ५६ ॥
 तयोर्भुजविनिष्पेपादुभयोर्वलिनोस्तदा ।
 शब्दः समभवद्धोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५७ ॥

52 a Edns BCFGH समुद्यम्य भुजो A संवर्ति च मुष्टिं च D संवेक्षमुदितौ HN संवेत्य-
 मुदितौ L समेत्य तु करोः for संहत्य मुष्टिं च । K स for च । Edns BCDEFGH
 MN ०शीर्षो AK शीर्षं L ०शीर्षः । Edns ABCDEFGHNMN ०उरणौ
 L उरणैः ।

53 a Edns BCDEGHKLN समा० for परि० । A संश्लिष्य । AL महाबलौ ।
 b H एव for अपि । BE चकाशेते । D उभौ च प्रचकाशेते । F प्रवृद्धौ M प्रवृद्धौ ।

54 a Edns BCDEGHKM add हि after तयोः । Edns AFBCDEGHKL
 MN सुतुमुलः । N स दारुणः ।
 b Edns CGHKM ०दंतायुध० । D दृप्तयोः ।

55 a C पत्योथ D ०पत्या च । M बाहुभ्यां । All except F ०मर्षितः ।
 b AF मातङ्गमिव । A प्रभिन्नां N प्रभिन्नं । A ०करदा० K ०करदा० N ०कटका० ।

56 a AL तथा for तदा । G भीमं । L वेगवान् ।
 b All except HKM तमाक्षिप० । Edns BCDEGHN बलेन M पलवान् ।

57 a N बलिनः । AL तथा ।
 b K स शब्दस्तु महायोगे । N वज्र० for वेणु । G अभवत् ।

अथैनमाक्षिप्य बलाद्बृहमध्ये वृकोदरः ।
 धूनयामास वेगेन वायुश्रृण्ड इव द्रुमम् ॥ ५८ ॥
 भीमसेनपरामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
 विस्पन्दत यथाप्राणं विकर्पत च पाण्डवम् ॥ ५९ ॥
 ईपदागलितं हस्तात्क्रोधाच्चलपदं स्थितम् ।
 कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६० ॥
 पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा ।
 उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६१ ॥
 स्पर्धमानौ धलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ ।
 निशीथे पर्यकर्षतां बलिनाविव निर्जने ॥ ६२ ॥

58 a D आक्षिप्य । BDE गृह मध्ये ।

b D द्रुमः ।

59 a Edns BOFKLN भीमिन च for भीमसेन^० । L बलिना ।

b Edn² प्रस्पन्दत A व्यस्पन्दत BDGHLN व्यस्पन्दत C प्रस्पन्दत F व्यसीदत
 Edn¹ व्यस्पन्दत । D तदा F तथा for यथा^० । D प्रणात् । Edns ABCDGK
 LN विचर्पत H व्यचर्पत F विचर्पत । FG पांडवः । v. omitted in EM.

60 a Edns BECG आकलित चापि FLM आलिंगितं चापि । All except N
 चापि for हस्तात् । Edns CG द्रुतपद ।

b FM चलवत् ।

61 a A पातितो । D भीमोध ।

b D अति^० for अध । दंडाहत इवोरगः ।

62 a A reads vv. 60, 61, 62 a after v. 51, and omits 62 b & 63.
 Edns BCEFGHKL MN स्पर्धया च D स्पर्धयाय । N तावुभौ । L omits
 तौ & reads उभौ पहवकीचको ।

b Edns CG निर्जने स्थले BDEHLMN निशि निर्जने K निर्जने गृहे for इव निर्जने ।

S. cl. omits vv. 58-59.

60 a SG ईपदागलितं ST ईपदागलितं । SK, ST चापि SG भीमः SA भीमं for
 हस्तात् । SK क्रोधाचावाद्भुवः SA क्रोधाचलपदम् । SG, ST स्थितः ।

b SG, ST, SA चलवत् । S. cl. पातयत् for आक्षिप्य ।

61 a SK, SG, ST भीमसेनस्तु for भुवि भीमस्तु ।

b S. cl. दंडाहतइवोरगः ।

62 a S. cl. स्पर्धया च । S. cl. भीमकीचको for सूतपांडवौ ।

b S. cl. निशीथं for निशीथे । ST पर्यकर्षते । SK, SG, SA अन्योन्यस्य विनि-
 जये ST अन्योन्यं चापि निजने ।

ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
 बलवच्चापि संकुद्धावन्योन्यं तावगर्जताम् ॥ ६३ ॥
 तलाभ्यां तु स भीमेन वक्षस्यमिहतो बली ।
 कीचको रोपसंरब्धः पदात्र चलितः पदम् ॥ ६४ ॥
 मुहूर्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् ।
 बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ६५ ॥
 तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
 वक्षस्याहत्य वेगेन ममन्यैनं विचेतसम् ॥ ६६ ॥
 क्रोधाविष्टो विनिश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
 जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ६७ ॥

- 63 a Edns BEGLN भवनं DH भवने । D प्रकम्प^० । LN तदा भृशं for मुहुर्मुहुः ।
 b H बलवन्तापतिकुद्धो L बलवतापि स^० । IJLn² प्रतिगर्जतः Edn¹ C प्रतिगर्जतां
 BE अभिगर्जता G भुवि गर्जता H तावगर्जता L तौ च गर्जितौ ।
- 64 a L बाहुभ्यां । Edns CDG स तु ।
 b Edns ACDFGKM सततः HLN सपन्न । N चलित ।
- 65 a Edns स तु तं G तत्र स^० K त तथा for तु स त ।
 b H ततः for तदा ।
- 66 a H हीनमानं ।
 b Edns ABDEGHKLN आनीय । Edns CG ममर्द । GL विचेतनम् ।
- 67 a A विष्ट BE क्रोधाविष्ट । H क्रोधादिनिश्वस्य । C वृकोदर ।
 b N च for एव ।

- 63 a SA तु for तत् ST भवन । S cl. तदा भृश for मुहुर्मुहुः ।
 b S. cl. तौ क्रोधवशमापन्नावन्योन्यमभिजग्रातुः ।
- 64 a ST मुजाभ्यां । SK, SG, ST, SA¹ भीमसेनेन SA² भीमसेनस्य for तु स भीमेन ।
 SA² omits वक्षस्यमिहतोबली ।
 b SK, SA¹ रक्षाक्षः SG, ST तावगाक्षः for संरब्धः । SK, SG, ST, न चचाल
 पदात्पदम् SA¹ न चचाल पदात्पदम् । SA² omits b.
- 65 S. cl. reads for this verse:— मुहूर्तमशक्तोद्दु वेग तस्य महात्मनः । कीचको
 भीमसेनेन (SA¹, ST भीमसेनस्य) पश्चात्पश्चादहीयत (SA¹ पश्चात्पश्चात् हीयते) ।
 SA² omits this v. upto भीमसेनस्य ।
- 66 b SK, ST, SA आनीय for आह्वय । S. cl. मममाय for ममन्येन । SG, SA²
 विचेतनम् ।
- 67 b S. cl. भृश तदा ।

गृहीत्वा कीचकं भीमो विननाद महाबलः ।
 शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ६८ ॥
 तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
 योजयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यया ॥ ६९ ॥
 नदन्तं च महानादं भिन्नभेरिमहास्वनम् ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ७० ॥
 निगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ।
 अपीडयत् कृष्णायाः कोपितायाः प्रशान्तये ॥ ७१ ॥
 अथ तं सर्वभग्नाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
 अपीडयत् बाहुभ्यां पशुमारममारयत् ॥ ७२ ॥
 तं विपीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ।
 भृतले भ्रामयित्वा तु वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७३ ॥

68 a A² om. कीचक & reads भीमसेनम् । Edn² CG विरराज Edn¹ विरराज
 BE विरराज K विचचार ।

b D एव G च for इव । KN महागजम् ।

69 n K उपायुतम् ।

b Edn² D पोषयामास AL पीडयामास H पोषयामास ।

70 n K महाराजम् FM भिन्ना । Edns ACDGHEKN ^०समस्वन BE ^०सम च तम् L
^०समस्वरा ।

b AL रुचिर । AN अचेतन ।

71 a Edns ACDGKLN मृगम् HM निगृह्य । N तस्य कण्ठ ।

b BE आसीद^० DL ^०यत् च । Edns BEFGMN तदा कोपोपशान्तये H मुमकोपोप
 शान्तये D तदा कोपप्रशान्तये । line omitted in C.

72 a Edns BDEFGHKM ममसर्वाङ्गम् । BEF ह्यविद्ध^० । L omitted in C.

b BEH आसीद^० H जानुभ्यां for बाहुभ्यां । H पशुमात्रेण मारयत् ।

73 a H interch. न & विपीदन्तम् । C विपीदन्तम् । line omitted in K.

b Edns ABCDEGHLN भ्रामयामास । All except FM चेदम् for एतद् ।
 D अभाषत ।

68 n S. cl. विरराज for विननाद ।

b S. cl. reads:—आमिषार्थे (SA² ^०र्थ) गृहीत्वेव (ST, SA ^०लेव) शार्दूलो
 मृगपूषणम् (SA² ^०पोषणम्) ।

S. cl. omits vv. 69-73.

अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातृभार्याप्रहारिणम् ।

सौख्यं प्राप्स्यामि परमं हत्वा सैरन्धिकण्टकम् ॥ ७४ ॥

निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्टबलीयसा ।

समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः ॥ ७५ ॥

तस्य पादौ च पाणी च कटिग्रीवां च सर्वशः ।

काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ७६ ॥

तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।

रुष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ७७ ॥

74 ■ Edns BCDEFGKN धातुः । All except A अपहारिणम् ।

b All except FM शानि for सौख्यम् । Edns ACEGKLN लब्धास्मि D लब्ध्वास्मि H लब्धोरस्मि । All except FM परमं ।

75 a D विपृष्य for निष्पिष्य । Edns¹ CG संदष्टोष्टपुटोयली N संदष्टोष्टपुट बली ।

b C तं for स^० (second).

76 a L तस्या । LM पाणी च पादौ च । Edns BCDEFGHKMN शिरः for कटि । FLM ग्रीवा ।

b H कोटं K कार्यं । F एष for इव ।

77 a H तं तुन्मथित N सतमथित । Edn¹ कृतं for कृतम् ।

b Edns CFHKMN रुष्णायै ।

74. v. omitted in S. cl.

75 a S. cl. omits this line.

b ST सवुद्धः for संक्रुद्धः । ST स वृकोदरः for बलिनां वरः । SK, SG, SA omit b.

76 ■ SK आस्ये for तस्य । SG, ST, SA पादौ च पाणी च । SK, SA¹ शिरोपीवा SG, ST, SA² शिरोपीवं । K स कुंडली SG, ST, SA सकुंडलं for च सर्वशः ।

b S. cl. मृदित्वागानि सर्वशः for पशोरिव पिनाकधृक् ।

77 a S. cl. स तं for तं स^० । S. cl. मांसपिण्डमथा (SG, ST मया) कृतम् ।

b SG रुष्णायै मोक्षाय भीमसेन for रुष्णायै दर्शयामास । SG, ST, SA परयेन सुभ्रु कर्षक (SA कायकं) for भीमसेनो etc.

उवाच च महातेजा द्रौपदी पाण्डुनन्दनः ।
 पश्येममेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ७८ ॥
 तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोपस्य निष्ठतिम् ।
 आमन्त्र्य द्रौपदीं भूयः क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ ७९ ॥
 कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।
 प्रहृष्टा गतसंत्रासा सभापालानुवाच ह ॥ ८० ॥
 कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
 परस्त्रीकामसंमत्तं समागच्छत पश्यत ॥ ८१ ॥

78 a AKL स for च । BE महातेजा M महानहो । D द्रौपदी । Ldms CGK योषि-
 तां वरां for पाण्डुनन्दनः ।

b Ldms ABCDKLN पश्येन G पश्येन H पश्यमम । H इ for एहि । M
 पाञ्चाली । AL कीचकः for कामुकः । L omits 78 b

79 a D च for म । Ldms ABCDIXGHKLN न शंन D वेशमं for निष्ठतिम् ।
 A reads this line on the margin.

b Ldms ABCDEGHKL रुणां N भीम. for भूयः ।

80 a N घातयित्वा । CLN द्रौपदी ।

b Ldms BCDEGHKLMN संत्रासा for मन्त्रासा । D सभापालः ।

81 a K गन्धर्वैः ।

b Ldms AFGHKL कामसमतः BE कामुक मत C कामसमतः D कामसमत
 N कामसमूहः । Ldms CG तत्र B ततो E न N नत् for मय ।

78 a SK योषितां वरां for पाण्डुनन्दनः ।

b S. cl. एनं for इमम् । SK, ST यथा इति SG, SA रुणागताः for मया हतः ।

79 b S. cl. पश्याम् for भूयः ।

80 a SG, SA घातयित्वा । S cl. च for तु ।

b ST संत्रासा । SG, SA मा for इ ।

81 a SK निष्ठ for उप हतः ।

b SK, ST, SA संमत्तं SG मतम् for समसम् । SG तदुपपन्नः । ST तद-
 प्येन इति भूय for मनाय etc.

सर्वे संहृष्टरोमाणः संव्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा सर्वाङ्गसंभ्रमं कूर्मजालमिवोद्धृतम् ॥ २ ॥
पोषितं पोषितं भीमं तमिन्ध्रेणेव दानवम् ।
संस्कारयितुमिच्छन्तो वह्निर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥
ददृशुस्ते ततः कृष्णां स्रुतपुत्राः समागताः ।
अद्वरादनवद्याङ्गी स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठति ॥ ४ ॥
समवेक्ष्यैव ते सर्वे तामूचुरुपकीचकाः ।
हन्यतां शीघ्रमसती यस्यार्थं कीचको हतः ॥ ५ ॥

- 2 a N संव्रस्तमनः for संहृष्ट^० । N सनताः ।
b Edns CGK संभ्रमसंभ्रमं N संभ्रमसंभ्रमं BDL सर्वाङ्गसंभ्रम । Edns CG
HLN कूर्मजाल AF कूर्मजालं BL कूर्मजालं DK कूर्मजालं for कूर्मजालम् ।
BE उद्धृतम् ।
3 a BE पोषितं L पोषितं for पोषितम् । Edns ABCEFGHKLN भीमसंनेन for
पोषितं भीमम् । BEM च for इव ।
b L इच्छन्तु ।
4 b Edns CDEFGHKLN अनवद्याङ्गी । Edns H add च after अद्वरा ।
Edns BCDEF'GHKLMN तिष्ठतीम् ।
5 a Edns CG समवेतेषु सर्वेषु ABDEHN समवेतेषु मृतेषु K समवेतास्तदा सर्वे ।
AH तानुवाच । H शीघ्रम् ।
b Edn¹ ABCDEFGHKLNM असतीम् । Edns BCDEF'GHKMN पश्यते
for यथार्थम् ।

-
- 2 b SA² ततः ST तदा for तथा । SK संभ्रमसंभ्रमं SG, ST, SA सर्वाङ्गसंभ्रमं ।
SK, ST, SA कूर्म रथः SG कूर्मजालं for कूर्मजालम् ।
3 a SG, ST, SA तं इत् for पोषितम् । S. cl. भीमसंनेन for पोषितं भीमम् । S. cl.
मोहनेन । SA² शब्दे for दानवम् ।
b ST इच्छन्तु ।
4 a S. cl. अनवद्याङ्गी ने for ददृशुस्ते ततः ।
b S. cl. अद्वरादनवद्याङ्गी । ST अथ च for अन्तिद्वय । S. cl. तिष्ठति ।
b a SK समागतेषु मृतेषु SA समवेतेषु सर्वेषु SG, ST समवेतेषु मृतेषु for समागतैः
ने सर्वे । SK, ST, SA तानुवाच SG तानुवाच for तानुवाच । S. cl. शीघ्रम् ।
b S. cl. पश्यते for यथार्थम् ।

श्रुत्वा तु भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।
 सहस्रैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ८२ ॥
 ततो गत्वा तु तद्देश्म कीचकं संनिपातितम् ।
 गतासं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ८३ ॥
 क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा ।
 इति स्म तं परीप्सन्तो गन्धर्वेण हतं तथा ॥ ८४ ॥
 इति विराटपर्वणि कीचकवधे कीचकवधो नाम
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

ततः कल्यं समागम्य सर्वे ते तत्र बान्धवाः ।
 रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ॥ १ ॥

- 82 a Edns BCDEGHKLN तच्छ्रुत्वा A ततः श्रुत्वा । A रक्षिताः ।
 b K सहस्राः for सहस्रशः ।
 83 a Edns BCDEGHKN अथ for तु । G वेगेन H ते तस्मिन् for तद्देश्म ।
 Edns ABCDEFGKMN विनिपातितम् । L omits this line.
 b D ददृशे । C omits भूमौ रुधिरेण । BEH समुक्षितं C विनिपातितम् ।
 84 a D पाणिः F बाहू for पाणी ।
 b A स्मितम् । Edns ACHL परीक्षन्ते BDEN निरीक्षन्ते । GK पर्यवृच्छन्त for
 तंपरीप्सन्तः । F हतो । Edns ACGHKN तदा for तथा ।

XXII. 1 a Edns ODGHKN तस्मिन् for ततः । Edns BODEFGHKMN काले A
 कालं for कल्यं । D तु संगम्य । Edns ABCDEGHKLN तत्रास्य for ते तत्र ।
 b FM उपतस्थिरे for समन्ततः ।

- 82 a S. cl. तच्छ्रुत्वा ।
 b SK समुत्तरुः SG, ST, SA² तदा जग्मुः । SK, SA¹ उल्कामादाय सर्वशः
 SA² उल्काश्वादाय सर्वशः SG उल्का आदाय ST उल्कानादाय सर्वशः ।
 83 a SA¹ च SA² अथ for तु । S. cl. विनिपातितम् ।
 84 a S. cl. क दृष्ट्वा for तथा ।
 b SK स्म ते SG तं सं^० । S. cl. परीक्षन्ते for परीप्सन्तः । ST गर्वेण हतकंधरं
 for गन्धर्वेण हतं तथा ।

XXII. 1-a SK, ST तत् for ततः । SK, SG, SA काले ST श्रुत्वा for कल्यं । SK,
 ST add तु before समागम्य । SK, SA, SG तत्रास्य ST तत्र सं^० for ते तत्र ।
 b S. cl. उपतस्थिरे for समन्ततः ।

सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
 तथा सर्वाङ्गसंभ्रमं कूर्मजालमिवोद्धृतम् ॥ २ ॥
 पोषितं पीषितं भीमं तमिन्द्रेणेव दानवम् ।
 संस्कारयितुमिच्छन्तो वह्निर्नतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥
 ददृशुस्ते ततः कृष्णां स्रुतपुत्राः समागताः ।
 अदुरादनवधाङ्गी स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठति ॥ ४ ॥
 समवेक्ष्यैव ते सर्वे तामूचुरुपकीचकाः ।
 हन्यतां शीघ्रमसती यस्यार्थं कीचको हतः ॥ ५ ॥

- 2 a N सनत्पमनः for महुः । N सनता ।
 b Ldus CGK समिन्नसवाद्र N समसवाद्र BDI: मराङ्गसम । Ldus CG
 HLN कूर्मजाल AI' कूर्मजाल BL' कूर्मजाल DK' कूर्मजाल for कूर्मजालम् ।
 BE उद्धृतम् ।
 3 a BE पोषित L भोजित for पोषित । Ldus ABCEI GHELN भीमसेनेन for
 पोषित भीमम् । BEM च for इव ।
 b L इच्छन्तु ।
 4 b Ldus CDLI GHELN अनवधाद्रात् । Ldus II add च after अदुरात् ।
 Ldus BCDEI GHKLMN तिष्ठतीम् ।
 b a Ldus CG समवेतेषु सर्वेषु ABDEHN समवेतेषु मृतेषु K समवेतारुदा सर्व ।
 AH तानुवाच । II कीचक ।
 b Ldn¹ ABCDEFGHKLM असताम् । Ldus BCDEFGHKMN पकृते
 for पक्षार्थे ।

- 2 b SA² तथा ST तथा for तथा । SK संभ्रमसवाद्र SG, ST, SA सवाद्रसंभ्रम ।
 SK, ST, SA कूर्मजाल SG कूर्मजाल for कूर्मजालम् ।
 3 a SG, ST, SA स हत for पोषितम् । S cl. भीमसेनेन for पोषितं भीमम् । S. cl.
 मोहने । SA² यथा for दानवम् ।
 b ST इच्छन्तु ।
 4 a S cl. अनवधाद्रात् ने for अदुरात् तत् ।
 b S. cl. अदुरादनवधा । ST अच च for अच । S cl. तिष्ठति ।
 5 a SK समवेतेषु मृतेषु ५ समवेतेषु सर्वेषु SG, ST समवेतेषु मृतेषु for समवेतेषु
 मे म । SK, ST, SA सवाद्रात् SG सवाद्रात् for सवाद्रात् । S cl. कीचक ।
 b S. cl. पकृते for पक्षार्थे ।

अथवा नेह हन्तव्या दह्यतां कामिना सह ।

मृतस्यापि प्रियं कार्यं सृतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ६ ॥

ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।

सहायानेन दह्येत अनुज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ७ ॥

उपक्रमं च सत्तानां तच्च राजान्वमोदयत् ।

सैरन्ध्याः प्रेक्षमाणायाः स हि दाहं विशांपते ॥ ८ ॥

6 a Edns G एव for इह । D सहायानेन for अथवा नेह । C वै न K इयं न for नेह ।

b BE विय^० । H सर्वशः ।

7 a E हते for कृते ।

b Edns CGK सहानेनाय BE सहैपानेन N सहैवानेन AHL सहानेन तु F सह
पातेन for सहायानेन । Edns दह्येत D गच्छेत H दह्यत K दास्येय for दह्येत ।
Edns ACDGHLN तदनुज्ञातु FM तामनुज्ञातुम् ।

8 a Edns ACFGHKL MN पराक्रमम् B उपक्रमे for उपक्रमम् । Edns ABC
EGHKL N तु for च । Edns ABCEGHKL N मत्वा for तच्च । Edns
ABCEGHKL N अन्वमोदत् । D निहितं कीचक दृष्ट्वा विराटोतीव दुःखितः for
this line.

b Edns BCDEGHKN सृतपुत्रेण FLM प्रेक्षमाणायाः for प्रेक्षमाणायाः ।
All except C सह दाहम् । Edns G विशापतिः ।

6 a SA ^०वैषान SK नेव for नेह ।

b SG सर्वदा for सर्वथा ।

7 The sense of v. 7 is expressed by S. cl. in the following lines:-

ततो विगटमासाय सृताः प्राञ्जलयोऽमुवन् ।

कृचिकोऽय हतः रोते गन्धर्वैः कामरूपिभिः ॥ १ ॥

सैरन्ध्या घातितो रात्रौ न दहेम सहानया ।

मानिताः स्मरन्वया वीर तदनुज्ञानुमर्हसि ॥ २ ॥

(1 SK, SA add वैश^० before this. SG, ST, SA आगम्य for आसाय ।
SA¹ सर्वे for सृताः ।

2 SG, ST सूना ऊचुः before b. ST तदह्येय for न दहेम । ST घानिता
SA¹ माहिता for मानिताः । SA हि for स्मः । SG, ST सनन् for वीर ।)

SG, ST, SA read वैश^० before v. 8.

8 a S. cl. पराक्रम तु for उपक्रम च । ज्ञात्वा for तच्च । SA² ^०नुमन्यत SA¹ ^०नम-
न्यतः SG ^०नमन्यत SK, ST ^०नमन्यत for ^०नमोदयत् ।

b SG सैरन्धी । S. cl. सृतपुत्रेण for प्रेक्षमाणायाः । SK, ST, SA सह दाह SG
दधु । SK नरापिः SA, ST जनापिः SG जनापि for विशापते ।

तां समासाय विव्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
 रोदुर्यमाणास्तां तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ९ ॥
 ततस्तां च समारोप्य निवध्य च सुमध्यमाम् ।
 जग्मुरुद्यम्य ते सर्वे स्मशानाभिमुखस्तादा ॥ १० ॥
 ह्रियमाणा तु सा तत्र स्रुतपुत्रैरनिन्दिता ।
 प्राकोशत्रायमिच्छन्ती कृष्णानाथवती सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच ।

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।
 ते मे वाचं विशृण्वन्तु स्रुतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२ ॥

9 ■ N समादाय for समासाय ।

b Edns BCDEFGKMN मोदुर्यमानाय H रोदुर्यमानाय L रोदुर्यमाणाय ।
 Edns ABCDEGHLK ने for ताम् ।

10 a Edns ACDGHIKLMN तु ताम् F तु ते for तां च ।

b BEH जगृहुः A ते ये तदा for उद्यम्य ते । FM उद्दिश्य N उत्पद्य for उद्यम्य ।
 D सर्वे ते for ते सर्वे । Edns BCDGHIKLMN स्मशानाभिमुक्ताः L तथा for तदा ।

11 a AD ह्रियमाणा । D च H अपि for तु । A एता एतान् for सा तत्र । Edns
 ABCDEGHIKLN गजान् for तत्र । M ततः पुत्रैः ।

b N आकोशान् । M मोक्ष for नाथम् । BHKN तदा for कृष्णा ।

12 a AFM जयत्सेनः K जयवहः for जयत्सेनः ।

b Edns BCDEGHIKLN विजानन्तु A विजानतः for विशृण्वन्तु ।

9 v. omitted in S. cl. (but see App.)

10 SK reads for this verse:—मृतेन सह पद्माङ्गी निराला जीविते तदा । मया
 नाभिमुखी नीता वरपुत्रि सौमि सा ॥ v. omitted in SA, SG. SK inter-
 changes v. 10 & 11.

11 ■ SK, SA, SG जय for तु । S. cl. मुद्योगे for मा तत्र ।

12 a SK, SA, SG जयः for जयन्तः ।

b S. cl. विजानन्तु for विशृण्वन्तु ।

येषां ज्याघातनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।

विश्रूयते महायुद्धे भीमो घोषस्तरस्विनाम् ॥ १३ ॥

रथघोषश्च बलवान्गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।

ते मे वाचं विशृण्वन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं सुरुपणा वाचः कृष्णाया परिदेविताः ।

श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच ।

अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरन्धि भाषितम् ।

तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं भीरुं विद्यते ॥ १६ ॥

13 a vv. 13, 14 are repeated thrice in B&E. Edns ABCDEFHK LM ज्यातलनिर्घोषः । Edn¹ विस्फूर्जितम् ।

b BE व्यश्रूयन्त Edns ABCDEGHKLN व्यश्रूयत FM व्यसूयत for विश्रूयते । BE महायुद्ध । Edns BCDEFGHKMN भीमघोषः A¹ भीमघोष ।

14 a Edns CGKN तरस्विनाम् H मनस्विनाम् for यशस्विनाम् ।

b Edns BCDEGHKLN विजानन्तु A विजानन्तः for विशृण्वन्तु ।

15 a Edns ABCDEGHKL तस्यास्ताः for एव सु⁰ । D द्रौपद्याः । Edn² BEG परिदेवितम् HK परिदेविताः for परिदेविताः ।

b Edns CDGKL अभ्यापतत् N अभ्यद्रवत् for अभ्यपतत् । AH श्रुत्वोत्तस्थौ तदा भीमः ।

16 a L omits भीमसेन उवाच । Edns GHN भाषिताम् for भाषितम् ।

b Edns BCDEGH भय भीरु न for न भयं भीरु । M न भयं विद्यते कश्चिद् ।

F omits v. 16. L completes the Adhyāya here.

13 a SK, ST, SG ज्यातल⁰ for ज्यापात⁰ । SG निर्घोषा । SA विस्फूर्जितम् ।

b S. cl. अश्रूयत । SK, SG, SA महान् for महा⁰ । SK, SA² ST, SG भीमघोषः SA¹ भीमसेनः for भीमो घोषः ।

14 b SK, SA, SG विजानन्तु ST विबोधन्तु for विशृण्वन्तु ।

S. cl. omits वैशंपायन उवाच ।

15 a S. cl. इत्यस्याः for एव सु⁰ । SG कृष्णं वाचं । SG ⁰देवितान् for ⁰देविताः ।

b S. cl. ⁰वाभ्युत्थितो for ⁰वाभ्यपतत् ।

16 a SA, ST, SG omit भीमसेन उवाच । SK, SG, SA सैरन्धि for शृणोमि ।

SG ता for ते । S. cl. वाचः for वाचं । SK, SG, SA¹ शृणोमि तव SA² शृणोमि मयि for त्वया सैरन्धी । SK, SA², ST, SG भाषिताः ।

b SK, SA, SG जातु for भीरु । ST भय भीरु न विद्यते ।

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजृम्भितजिघांसया ।

अद्वारेण विनिष्क्रम्य निर्जगाम वहिस्तदा ॥ १७ ॥

स भीमसेनः प्राकारादुत्पाट्य तरसा द्रुमम् ।

भ्रमशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचक गताः ॥ १८ ॥

स तं वृक्षं दशव्यामं सुस्कन्धविटपं बली ।

प्रगृह्याभ्यद्रवत्सुतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ १९ ॥

ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिङ्कुकाः ।

भूमौ निपतिता वृक्षा संघशस्तत्र शेरते ॥ २० ॥

- 17 a M omits वैशंपायन उवाच । Edns LMN विजृम्भे BEH विजिजृम्भे C विजृम्भे D विजिजृम्भ F विजिजृम्भे for विजृम्भित ।

b Edns BOETGCHKMN अभ्यवन्त्य D अभिनिष्क्रम्य for विनिष्क्रम्य ।

- 18 a Edn¹ DKN प्राकार for प्राकारात् । Edns ABCDEGKN आरुह्य H विगृह्य for उत्पाट्य । I, अविमन्य महाद्रुमम् । Edn¹ AD द्रुतम् KN अद्रवन् for द्रुमम् ।

- 19 a A दशव्योमम् । Edns ABCDEGHKLN सस्कन्धविटपम् ।

- 20 b CN निपातिताः for निपतिताः । G सहताः K भवताः for संघशः ।

- 17 a SA² omits वैशंपायन उवाच । ST निर्घामुस्तान् for महाबाहुः । ST व्यजृम्भत यथा हरिः । SK, SA विजृम्भे SG विजिजृम्भित^० ।

b S cl. अभ्यवन्त्य for विनिष्क्रम्य ।

- 18 a omitted in SA SG, SK लपयित्वा for भीमसेनः । SK, ST प्राकार for प्राकारात् । आरुह्य for उत्पाट्य । ST कमन् for द्रुमम् ।

b SG यत् for यत्र । SG interchanges a and b

- 19 a, b the sense is expressed in S. cl. by the following—

ततो वृक्षं दशव्यामं निपत्यमकरोत्तदा ।

स महाबाहुमुत्पत्य भ्रमयित्वा च बेगिनः ।

प्रगृह्याभ्यवत्सुतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥

(SA² सन् for तत् । SA², ST बेगिनः । ST निपत्य for मृत्युम्)

- 20 b SK, SA संघशः SG युमशः ST यमशः for मयशः ।

तं सिंहमिव संकुद्धं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।
 दुद्रुवुः सर्वतः सूता विपादभयमोहिताः ॥ २१ ॥
 गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।
 सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं महज्जो भयमागतम् ॥ २२ ॥
 ते तु दृष्ट्वा समाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
 विमुच्य द्रौपदीं तूर्णं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २३ ॥
 द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
 शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २४ ॥
 तत आश्वासयत्कृष्णां प्रतिमुच्य विशांपते ।
 उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं रहसस्तदा ॥ २५ ॥

- 21 a M स्वं for तं । All except A दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
 b Edns CN वित्रेष्टुः सर्वतः for दुद्रुवुः सर्वतः । Edn ABCDEGKLN कम्पिताः
 for मोहिताः ।
 22 b Edns CGK चतो नः D महज्जो for महज्जः । FM भय आगतः ।
 23 a CKL तदाविद्धं N तथाविद्धं DGH तमाविद्धम् ।
 b BE आमुच्य H आविष्य for विमुच्य । Edns ABCDEGHKLN तत्र
 for तूर्णम् ।
 24 a L तान् स for तान् । N दानवानिव वासवः ।
 b D तत्र for भीमः । C प्राहिणोत् ।
 25 a DH ततश्चासयत् । Edns GH स विमुच्य AFKLM प्रविमुच्य ।
 b D तां KLM स for च । Edns ABCDEGHKL तत्र द्रौपदीम् FM रहसिः
 तदा N पाण्डुनन्दनः for रहसस्तदा ।

- 21 a ST दुर्ध्वं SA² सम्मर्षं for संकुद्धं । S. cl. दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् for गन्धर्वं etc.
 b S. cl. वित्रेष्टुः for दुद्रुवुः । SK च तदा for सर्वतः । S. cl. ^०पौडिताः for
^०मोहिताः ।
 22 b S. cl. भयं नो महदागतम् ।
 23 a SG तं ST अथ for तु । SK दृष्ट्वाथ for तु दृष्ट्वा । SA², ST तमाविद्धं SK,
 SG समाविद्धं SA¹ तदाविद्धं ।
 L S. cl. अस्ताः for तूर्णं । S. cl. adds वेशपायन उवाच before this v.
 24 a S. cl. च for तु ।
 25 a SK आश्वासयत्तदा SA, SG, ST अश्वासयत्ततः for तत आश्वासयत् । SG
 अवमच्य ST अधामुच्य । S. cl. च चयनात् for विशांपते ।
 b SK श्लक्ष्णया वाचा for च महाबाहुः । S. cl. भरतपर्वः for रहसस्तदा ।

अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ।
 एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां हिंसन्त्यनागतम् ॥ २६ ॥
 ग्रेहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ।
 अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसे ॥ २७ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 पञ्चाधिकं शतं तेन निहतं तत्र भारत ।
 महावनमिव च्छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ २८ ॥
 एवं ते निहता राजञ्शतं पञ्च च कीचकाः ।
 स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतपट्शतम् ॥ २९ ॥

- 26 a K देवी for दीनाम् । ABD दुर्धर्षम् ।
 b Edns CDEFGHKMN क्षिरयन्ति L हिंसन्ति for हिंसन्ति । A जनिन्दते ।
 27 a Edns ABCDEFGKLN ग्रेहि त्वाम् । AFLM भद्रे । H तव विद्यते ।
 b Edns BCDEGHHKLMN महानसम् ।
 28 a Edns CFGK तत्र BDEN तत्र G च M पञ्च L तेषां for तेन । L
 निहितं for निहतम् । Edns BIN तेन D तत्र for तत्र ।
 b CM च्छिन्नं for च्छिन्नम् । FKL¹M शिश्ये for शिश्ये । M एकम् for द्रुमम् । L
 reads for this v. :- पञ्चाधिकं शतं हत्वा वृक्षेण ॥ महावनः । जगाम नगरं भूयः
 सिंहो हत्वा मृगानिव ॥
 29 a, b omitted in A. b BE मतम् for क्षतम् ।

- 26 a SK, SG, ST भीती for दीनां । S. cl. उदरम् for दुर्धर्षः ।
 b ST निहता for वध्यन्ते । S. cl. हिंसन्ति मानवाः ।
 27 a S. cl. गच्छ त्वं for ग्रेहि त्वम् । SG अनये for तव ।
 b S. cl. महानसम् ।
 28 a वेदाः omitted in SA². SK, SG, ST, SA² तत्र SA¹ चैव for तेन ।
 SG, ST विकृतम् । SK, ST, SG, SA² तेन SA¹ सत्तु for तत्र ।
 b SA¹ SG वगलितद्रुमम् । SG शिश्ये for शिश्ये ।
 29 a S. cl. जय for च ।
 b S. cl. युन for पृथक् ।

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च संगताः ।

विस्मयं परमं जग्मुर्नोचुः किञ्चन भारत ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे कीचकप्रातुवधो नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा निहतान्सुतान्गत्वा राज्ञे न्यवेदयन् ।

गन्धर्वनिहता राजन्सुतपुत्राः परंशताः ॥ १ ॥

यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ।

विनिकीर्णं प्रदृश्येत तथा सुता महीतले ॥ २ ॥

30 a BE तं for तत् । B निर्हतं तत्र for महदाश्चर्यम् ।

b Edns BCEFGHKLN गत्वा for जग्मुः । A om. v.

* * * *

XXIII. 1 a N तान् for ते । L सङ्गितान् for निहतान् । Edns CDGKLN राज्ञे गत्वा ।

b E सुतः पुत्राः । Edns OGN महदाश्चर्यम् । H शतारिकाः BEL परंशताः for परंशताः ।

A omits the first 22 verses and begins with वृद्धशतारिका
कन्याणि व. 23.

2 b Edns OG व्यतिकीर्णाः DEKN विनिकीर्णाः H विनाकीर्णम् । Edns CDGK
LMN महीतले ।

30 a S. cl. नागराः for संगताः ।

b S. cl. गत्वा for जग्मुः ।

* * * *

XXIII. 1 a S. cl. गत्वा गत्वा । SK ते दृष्ट्वा निहतान्सुतान्गत्वा ममेनेन भाग्ये । योगश्च मातः ।

मर्त्ये गच्छे गत्वा न्यवेदयन् ।

b SK गच्छे गच्छे । SK, SG पराशतम् SA¹ ST परं शतम् SA²
शतशतम् ।

2 a SK दीर्णं वै SG, ST वै विनिकीर्णं SA वै विच्छिन्नम् ।

b SK, SG, ST विनिकीर्णाः प्रदृश्यते ।

सैरन्धी च विमुक्ता सा पुनरायाति ते गृहम् ।
 सर्वं संशयितं राजज्ञगरं ते भविष्यति ॥ ३ ॥
 तथारूपा हि सैरन्धी गन्धर्वाश्च महाबलाः ।
 पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४ ॥
 यथा सैरन्धिरूपेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
 विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो बाहिनीपतिः ।
 अब्रवीत्परमा तेषां सूतानां कियतां क्रिया ॥ ६ ॥
 एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
 दह्यतां कीचकाः शीघ्रमेधैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥

3 a LMN विनिर्मुक्ता Edns CFGHK विमुक्तसो ।

b D संशयितुं । H राज ।

4 a Edns BCEFGLM यथारूपा । Edns DGH च for हि ।

5 a Edns GHKLMN सैरन्धिदोषेण । D ते न for न ते । C पुरा ।

b D एष्यति for एति वे । B शीघ्रम् for शिष्य । L निर्व वे ।

6 b FM परमाय L रूपया Edns BCDEGHK क्रियताम् for परमा । Edns BCDEFGHKMN एषाम् for तेषाम् । Edn² K परम BECG परमा HL परमा । D Edn¹ परमा N परम for कियताम् । HLM क्रियाः for क्रिया ।

7 a BE सुसमिद्धे ।

b BE दहन्ती for दह्यताम् । D कीचकः II कीचकम् । Edns BCEGKLN रत्नेः D रत्नेः H सर्वं for एषैः ।

3 a SK, SA, SG चापि मुक्ता सा ST चापि निर्मुक्तौ ।

4 a ST अति for तथा । SG, ST च for हि ।

5 a SA¹ तथा for यथा । SK दोषेण SG, ST, SA वेगेन for द्येन । S. cl. नेद राजन् पुरं तव ।

b SK, SA, SG साधु ST चापु for नीतिः ।

Before v. 6 SA¹, SK add—वेधैः ।

II a ST बाह्यममर्षान् for बाहिनीपतिः ।

b SK, SG, SA कियतामेषाम् for परमा तेषाम् । ST कियतां कानमेतेषाम् । SK SG अतः SA परम ST परमा for कियताम् ।

7 a ST एतस्मिन् ।

b S. cl. सर्वं for एषाम् । SK, SG, SA सर्वं ST रत्नेः for एषैः ।

सुदेष्णां चाब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ।
 सैरन्ध्रोमागतां ब्रूहि ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥
 गच्छ सैरन्धि भद्रं ते यथाकामं चरावले ।
 राजा विभेति सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवन् ॥ ९ ॥
 न च त्वामुत्सहेद्वक्तुं स्वयं गन्धर्वशङ्कितः ।
 स्त्रियस्त्वदोपास्तद्वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ मुक्तभया कृष्णा सूतपुत्राग्निरस्य च ।
 रक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥

- 8 a Edns CGHKL omit च ।
 b Edns CFGKLMN मूणाः D ब्रूयात् for ब्रूहि । M वचनादिकम् ।
 9 a Edns BOEGHMN वरानने K वरावले for चरावले ।
 b Edns BODEGHHKLN विभेति राजा M राजा विभेति । BEN सैरन्धि
 for सुश्रोणि । Edns BDEFGHKLN परामवात् for पराभवन् ।
 10 a Edns BCDEGHKL हि for च । Edns CDGHKL उत्सहे । N उत्सहे and
 om. चा । Edns HDEGKLN गन्धर्वरक्षिताम् C गन्धर्वरक्षिता for गन्धर्वशङ्कितः ।
 b Edns CGHN स्त्रियाः । Edns GN अदोपस्ताम् CDK अदोपास्ताम् for
 अदोपास्त^० । H अदोपास्तवामग्रवम्यहम् ।
 11 a Edns BCEFGHKL MN मुक्ता भयात् ।
 b All except M read मोक्षिता for रक्षिता ।

- 8 a SA² संघमः SA¹ साम्पसाय ।
 b S. cl. मूयाः for ब्रूहि । S. cl. इह for इदम् ।
 9 a S. cl. अधुना for अवले ।
 b SK, ST, SG विभेति राजा सैरन्धि । SA राजा विभेति सैरन्धि । SK, ST,
 SA परामवात् SG परामवम् ।
 10 a S. cl. न हि तामुत्सहे for न च त्वामुत्सहे । S. cl. 'रक्षिताम्' for 'शङ्कितः' ।
 b SK स्त्रियास्तदोपस्ताम् SA¹ स्त्रियस्त्वदोपस्ताम् । SA², SG, तां ST त्वाम्
 for तम् ।
 11 a SK, SG, ST मुक्ता भयात् SA कृष्णा भयान्मुक्ता । SG, ST तु for च ।
 b S. cl. मोक्षिता for रक्षिता ।

आसितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
 गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२ ॥
 तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्रवन्त दिशोदिशः ।
 गन्धर्वाणां भयात्रस्ताः केचिन्नेत्राण्यमीलयन् ॥ १३ ॥
 ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
 ददर्श राजन्पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४ ॥
 तं विस्मयन्ती शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ।
 नमो गन्धर्वराजाय येनास्मि परिरक्षिता ॥ १५ ॥

12 a M शंकिता for आसिता ।

b KL च for सा ।

13 a FM दुरात् for राजन् । H प्राद्रवन्ति L प्राद्रवन्ति । Edns BCDGHN दृष्ट्वा for second दिशः ।

b D गन्धर्वभयवित्रस्ताः । Edns OCFGHKL MN भयत्रस्ताः । Edns GKL दृष्ट्वा BCDEH दृष्टीः N दृष्टि for नेत्राणि । Edns BCDEGHKL N न्यमीलयन् ।

14 b L महागजम् ।

15 a Edns BDEGHKL N संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।

b Edns and MSS except D गन्धर्वराजाय नमः । Edn¹ BDEK परिमोक्षिता Edn² FGHM परिमोक्षिता । C omits this verse.

12 a SG शार्दूलेव ।

b S. cl. सा तु गात्राणि वासश्च । S. cl. प्रविवेश ह for सलिलेन सा ।

13 a SA प्राद्रवन्ति । S. cl. दृष्ट्वा for दिशः ।

b SK, SA, ST भयत्रस्ताः । SA¹ केचि for केचिन् । SK, ST, SG दृष्टि न्यमीलयन् । SA दृष्टीर्न्यमीलयन् ।

14 a SK, ST, SG द्वारे ।

b ST मत्तम् for राजन् । ST राजन् for मत्तम् ।

15 a SK, ST सोपद्रासं तु SA, SG सापद्रासं तु for नं विस्मयन्ती । SK, SG, ST संज्ञाभिरिदम् SA² संज्ञया चेदम् SA¹ संज्ञाभिरिदम् for इदं वचनम् ।

b SA, SG गन्धर्वराजाय नमो । SA¹ प्रति for परि । SK, SA मोक्षिता for रक्षिता ।

भीमसेन उवाच ।

ये पुरे विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।

तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा अनृणा विचरन्त्युत ॥ १६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत् ।

राज्ञः कन्यां विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १७ ॥

ततस्तां नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः ।

कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्लिष्टामनागसम् ॥ १८ ॥

16 a Edns FGHKLM पुः D पुतं ।

b D यस्याः for तस्याः । Edn² N सृष्ट्या । Edn¹ BDEH त्वृणा । Edn¹ K विहरन्ति Edn² G विहरन्तु N विचरन्तु । Edns G अतः H च N इतः for उत । C omits this v.

17 a N नर्तकागारे । b Edns DFGHKL MN कन्याः for कन्याम् । FM मन-
स्विनम् for महाभुजम् । C omits this verse.

18 a Edns BDEGHKL N ताः for तां । N नर्तकागारात् । BE महाजन्माः । C
omits this line.

b C कन्या D आयान्ती L गत्वा for कन्याः । C आयान्ती D कन्याः for आया-
न्तीम् । Edns H क्लिष्टा कृष्णा BE तान् कृष्णा for कृष्णा क्लिष्टा । ODFM
अनागसम् ।

16 a SK पुः SA, SG, ST यस्याः for पुरे ।

b SA² ने तस्याः SA¹ तस्यास्तद् । S. cl. सृष्ट्याः । SK विहरन्तिः ।
SA¹ omits वैशंपायन उवाच ।

17 b SK, SG, ST कन्या । S. cl. नर्तयन्तम् ।

18 a SG सा SK, SA ताः for ताम् ।

b SA, SG, ST अनागसम् ।

कन्या ऊचुः ।

दिष्ट्या सैरन्धि मुक्तासि दिष्ट्या त्वं पुनरागता ।

दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्षिरयन्त्यनागसम् ॥ १९ ॥

बृहन्नलोवाच ।

कथं सैरन्धि मुक्तासि कथं सूताश्च ते हताः ।

इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥

सैरन्ध्युवाच ।

बृहन्नले किं तु तव सैरन्ध्याः कार्यमद्य वै ।

या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१ ॥

न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्धी यदुपाश्नुते ।

तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसि प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

19 a Edns BCDEGHKLN अस्मि for त्वम् ।

b D च निहताः F विनिहिता for विनिहता । D ते तु for सूताः । B यत् for ये ।
L हितानि for क्षिरयन्ति । D अनागमाय ।

20 a BE दिष्ट्यासि पुनरागता । Edns CDFHKLN पाया for सूताः ।

b L तव for तव । M एतत् for सर्वम् । DFN एतत् for एव ।

21 a Edns BEHN तु for तु । C तया for तव । Edns BCDEGHKLMN
सैरन्ध्या ।

b B यत् D क for या । G वसति ।

22 a L त्व for हि । DMN Edn¹ अवाप्नोषि K विजानासि for समाप्नोषि । C तया
for सैरन्धी । L उपाश्नुते for उपाश्नुते ।

b CE दुःखितां for दुःखिताम् । Edns CD एव for एव । Edns CFGHKMN
पृच्छसे ।

19 a S cl अस्मि for त्वम् ।

b SK, SA च for वि । SA² मप्यति for क्षिरयन्ति । SA, SG, ST
अनागसीम् ।

20 a S. cl पायाः for सूताः ।

b SK, SG, SA ते कथा ST ते कथा for ये तव । S cl. वधयम्
for सदमम् ।

21 a S cl. त्वं तु SK, SG सैरन्ध्या ।

b SK रम्यति । SG तदा for सदा ।

22 a ST त्वं तु मप्यति SG, SA तदु वमप्यति ।

/ SA² तेन मां SA¹ तेन मां SG ते मां त्वं for तेन माम् । SA¹ एव । SA, SG
पृच्छसे । ST वमप्यति पृच्छसि । SK वमप्यति ।

बृहन्नलोवाच ।

बृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 तिर्यग्योनिगतां बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ २३ ॥
 त्वया सहोपिता नित्यं त्वं च सर्वेष्वदूषिता ।
 क्लिश्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न संवसेत् ॥ २४ ॥
 न च केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्दुदयं क्वचित् ।
 वेदितुं शक्यतेऽन्येन तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥

- 23 a A omits बृहन्नला उवाच । BCE बृहन्नला । F बृहद्वली J'M आप्नोमि ।
 b Edns BCDEFGHKMN गता for गताम् । L नै for न । CG एताम्
 for एनाम् । N अवबुध्यते ।
- 24 a Edns ABCDEGKN चास्मि L स्पस्मि for नित्यम् । H omits त्वं च ।
 Edns GN सर्वैः सहोपिता A सर्वेष्वदूषिता BE सर्वैः सहोपिता C सर्वैः सहोपितम्
 D सर्वेषु दुःखिता F सर्वेषु दूषिता H सर्वे सुदुःखिताः L सर्वेष्वदूषिताः M सर्वेषु
 दूषिताः for सर्वेष्वदूषिता ।
 b L क्लिश्यन्ताम् M क्लिश्यं त्वां for क्लिश्यन्त्यां । BE तव for त्वयि । L न for
 नु । Edns ABCDEFGHLMN चिन्मयेत् for संवसेत् ।
- 25 a K कस्य for न । Edns ABDGLNK² तु C नु K वे for च । K हृदयम्
 for केनचित् । K केन for अत्यन्तम् । K वेदितुम् for कस्यचित् । K reads
 first line as :-कस्य वै हृदयं केन वेदितुं परिरक्ष्यते ।
 b A वेदितुम् । Edns CG नूनम् HLN भद्रे K¹ अन्यत्र for अन्येन । K reads
 the first part of b as :-अज्ञानं तव कल्याणि । HLN येन for तेन ।
 FM मा H एतद् for माम् । H अभिमाष्यते ।

23 a S. cl. आप्नोत्यनुत्तमम् ।

b SK, SA गता । SK इवेयम् SA² भद्रे for बाले ।

24 a ST त्वयापि न सहास्मि त्वम् for त्वया सहोपितानित्यम् । SK चास्मि for नित्यम् ।

ST न च सर्वे स्म दूषिताः SK त्वं च सर्वैः सहोपिता ।

b ST कल्याणि for सुश्रोणि । SK, ST न चिन्मयेत् । SG, SA omit v. 24,

25 a SK, SG नु ST नु for च । ST अन्यस्य for अन्यन्तम् ।

b SK, SG नूनम् ST भद्रे for अन्येन । SG, SA omit v. 25.

वैशंपायन उवाच ।

ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेशमनि ।

प्राविशच्च मुदेष्णायाः समीपमपलायनी ॥ २६ ॥

तामब्रवीद्राजपत्नी विराटवचनात्ततः ।

सैरन्धि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे रतिम् ॥ २७ ॥

राजा विभेति भद्रं ते गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ।

त्वं चापि तरुणी सुभ्रू रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २८ ॥

सैरन्ध्रयुवाच ।

त्रयोदशाहमात्रं तु राजा क्षम्यतु भामिनि ।

कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥

26 a Edns CGHKN राजवेशम तत् L राजसमादि for राजवेशमनि ।

b All except F read प्राविशे for प्राविशच्च । Edns BCEGMN उपगामिनी AKHL अपलायिनी F अपलायिनी for अपलायनी ।

27 a Edns BIEFGHKL MN राजपुत्री A राजपुत्रीय for राजपत्नी । A विराट-
नगरात् for विराटवचनात् । Edns BCDLGHKLN इदम् for ततः ।

b D सैरन्धी । BEL शीघ्र for शीघ्रम् । Edns ABCEFGHKMN गतिम्
for रतिम् ।

28 a Edns CG ते भद्रे D तु श्रोणि for भद्र ते । L पराभवात् ।

b Edns ACDGHKLMN सुभ्रू BEF सुभ्रू for सुभ्रूः । C अप्रतिमा for
अप्रतिमा ।

29 a Edns BDEFGKLMN मे for तु । Edn² DG क्षम्यतु CEN क्षाम्यतु L
क्षमितु Edn¹ क्षाम्यति for क्षम्यतु । Edns KM भामिनी L अहंति N भामिनी
for भामिनि ।

b H गन्धर्वाः ।

26, a S. cl. राजवेशम तत् ।

b S. cl. प्राविशे for प्राविशच्च । SK अनयुविनी ST, SG, SA अयगामिनी ।

27 a SA. राजपुत्री । S. cl. इदम् for ततः । SG adds मुदेष्णोवाच before 27 b.

b SA, SG, ST तत्र for शीघ्रम् । S. cl. गतिम् for रतिम् ।

28 a S. cl. सैरन्धि for भद्र ते । SA¹ भयार् for भवात् ।

b SA सुभ्रू ।

S. cl. except SA omit सैरन्ध्रपुत्राय ।

29 a SK क्षाम्यतु ।

ततो मामपनेष्यन्ति करिष्यन्ति तव प्रियम् ।

भुवं हि श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधे कीचकसंस्कारो

नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशांपते ।

अत्याहितं चिन्तयित्वा विस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ १ ॥

तस्मिन्पुरे जनपदे संजल्पोऽभूच्च संशयः ।

असौ यद्वल्लभो राज्ञो महासत्वश्च कीचकः ॥ २ ॥

30 a Edns BCDEGN उपनेष्यन्ति । HK ततस्ते मां तु नेष्यन्ति L ततस्ते मां च नेष्यन्ति । H करिष्यन्ति K भविष्यन्ति for करिष्यन्ति । Edns ABCDEFGHKM च ते L च मे for तव । H प्रियम् ।

b Edns ABCDEGHLN च for हि । A श्रेयसे for श्रेयसा । A योक्ष्यते FL योक्ष्यते for योक्ष्यते ।

XXIV. 1 a H च K नि for तु । K पातेन for पातेन ।

b M इत्याहितं । K अद्रुतं चिन्तयित्वा तु । C विषं पीत्वा for चिन्तयित्वा । Edns ABCEGHLN व्यस्मयन्त ।

2 a D जने for पुरे । K जानपदाः for जनपदे । D स जल्पो N संजजल्पो । Edn² CFGKL संशयः Edn¹ ABDEK² N सर्वशः for संशयः ।

b Edns BCDHKLN शौर्यात् हि A शौर्यात् च G शौर्यात् तु for असौ यद् । A महासत्वः L महासत्वस्य for महासत्वः Edns M सः for च ।

30 a SK उप ST अपि for अप । SG, SK, SA च ते for तव ।

b ST द्रुतम् for ध्रुतम् । S. cl. च for हि । SG, ST, SA धनुभिः for धधिवैः ।

XXIV. 1 a SK वषं पोतं SA² निपातेन ।

b SG अत्याहितः ST अत्याभयं । ST, SK, SA व्यस्मयन्त SG व्यस्मयन्तः ।

2 a S. cl. जनसुभारि for संजन्मोऽभूच्च । SK सर्वशः ST, SA संगताः SG संगताः for संगतः ।

b S. cl. वीर्यवान्द्रुपितः for असौ यद्वल्लभः । S. cl. दर्पोल्लिख्य for महामत्वश्च ।

आसीत्प्रहता च नृणां दारामर्षी सुदुर्मतिः ।

स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपौरुषः ॥ ३ ॥

इत्यजल्पन्नरा राजन्परानीकविशातनम् ।

देशे देशे मनुष्याणां कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ४ ॥

अथ ये धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता वै बहिश्चराः ।

मृगयित्वा बह्वध्यामाचाट्टाणि विविधानि च ॥ ५ ॥

- 3 a K महताम् for महतां च । Edns ABCEFGLN केन्यान् K नृणां for च नृणाम् । D दारामर्षी H दारामर्ष K दारामर्षी for दारामर्षी । ACFGHK²MN च K स for सु ।

b H दुष्टात्मा for पापात्मा । Edns ABCDEGHKLN दुष्टरूपः ।

- 4 a N आजल्पत् । Edns BCDEGH KN महाराज AFN महाबाहो for नरा राजन् । Edns ABCDEGKN विनाशनम् L निदेशनम् for विशातनम् ।

b Edns CDGHKLN मनुष्याश्च । ABCDEFG दुष्प्रधर्षणम् K दुष्प्रधर्षणम् M दुःप्रधर्षणम् । N has वेशपायन उवाच before अथ &c.

- 5 a Edns BCDLGHKN वे L ते for ये । L धार्तराष्ट्रणाम् । Edns BCDEG HLN वे for वै । K ये प्रमुक्ता for प्रयुक्ता वै । L च ते चराः for बहिश्चराः ।

b BELN देशान् । N देशान् । Edns CDEGHKN नगराणि ।

- 1 a S. cl. शत्रूणां for च नृणां । S. cl. दारदर्शी for दारामर्षी । SK, SA² ST च SA¹ तु SG च for सु ।

b SG omits 'इ' in इतः । S. cl. विट गन्धर्वैः for खलु पापात्मा । S. cl. सेनेप्रीकारणानिधि for गन्धर्वैर्दुष्टपौरुषः ।

- 4 a S. cl. महाराज for नरा राजन् । SK कीचकश्च SG, ST, SA कीचकानां for परानीक । SK विनाशनं SA च महत् SG महद्वा ST महश्च for विनाशनं ।

b S. cl. मनुष्याश्च for मनुष्याणां । SK, SG, ST विविधताः कीचके इने SA विविधान् कीचके इने for कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ।

- 5 a SK वे SG, ST ते for ये । SK वे for वै । SG, ST, SA बह्वचराः for वै बहिश्चराः ।

b S. cl. देशान् for पामान् । SK, SA, ST पामान् SG पामान् for राट्टानि । S. cl. नगराणि for विविधानि ।

संविधाय यथादेशं यथादृष्टं प्रदर्शनम् ।

कृतचित्ता न्यवर्तन्ते ते वै नागपुरं प्रति ॥ ६ ॥

तत्र दृष्ट्वा च कौरव्यं राजानं धृतराष्ट्रजम् ।

द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥

संगतं भ्रातृभिश्चैव त्रिगर्तैश्च महारथैः ।

दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥

चरा ऊचुः ।

कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।

पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥

निर्जने मृगसंकीर्णे नानाद्रुमलतावृते ।

लताप्रतानबहुले नानागुल्मशतावृते ॥ १० ॥

6 a Edns ABDEFGHLM यथा दृष्ट यथादेशप्रदर्शनम् । G °यथादेश° । K यथादिष्टं । यथा देशप्रवेशनम् । M °प्रदर्शनम् N प्रदर्शितम् ।

b Edns A²DGKL कृतकृत्याः BEHMN कृतचित्ताः । Edns G ते चरा नगर प्रति । BDE चरा H येन KN ते च for ते वै । L यथानाम यथाश्रुतम् for ते वै &. C omits this verse.

7 a Edns ABDEGHLN तु for च । All except A read राजानं कौरव्यम् । C omits this verse.

8 a Edns BCDEGHKLN अपि for एव । C त्रिगर्तेः ।

b N सभामध्यम् । AK अमुवीत् FM अग्रवीत् for अमुवन् ।

9 a G पर for परः । C सदा for सदा ।

10 a K व्याघ्रसंकीर्णे । Edns ACGL °लतावृते K °लतायुते । N नाना द्रुमगणायुते

b Edns CDGN नानागुल्मसमावृते BEK नानागुल्मलतावृते । L °समायुते ।

6 a SK यथादिष्ट SG यथादृष्टि SA, ST यथादृष्ट for यथादेश । S. cl. यथादेशं for यथादृष्ट । S. cl. प्रदर्शकाः for प्रदर्शन ।

b S. cl. कृतसकेतनाः सर्वे न्यवर्तन्ते पुर ततः (ST सकेतकाः । पुराततः ।)

7 a S. cl. तु राजानं for च कौरव्यम् । कौरव्यं for राजानम् ।

8 a SK, SG, ST सार्धं SA चापि for चैव ।

9 a SK omits चरा ऊचुः । SA, ST, SG चराः ।

10 a S. cl. व्याघ्रसंकीर्णे । SK नानाध्रुमसकुले ST, SA² नानाद्रुमलतायुते SG, SA¹ नानाद्रुमलताकुले ।

b S. cl. °गहने for °गहने । SK, ST, SG, SA² °समायुते SA¹ °लतायुते for °शतायुते ।

न च विप्रो गता येन पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ।
 मार्गमाणाः परं न्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥
 गिरिकूटेषु शृङ्गेषु नाना जनपदेषु च ।
 नानाकीर्णेषु सत्त्वेषु खर्वटेषु पुरेषु च ॥ १२ ॥
 राजेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विग्रश्च पाण्डवान् ।
 अत्यन्तभावं नष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥

- 11 a Edns BCDEG सुदृढविक्रमाः K स्मदृढविक्रमाः L तेमितविक्रमाः N शत्रु-
 निषङ्गणाः for स्युर्दृढविक्रमाः ।
 b Edns ACDFGHLKMN पदन्यासं for परं न्यासम् ।
- 12 a Edns ACDFGHLKMN शृङ्गेषु for शृङ्गेषु ।
 b Edns ACGHKLN जनाकीर्णेषु E जलाकीर्णेषु for नानाकीर्णेषु । Edns
 ACDFGKLMN देशेषु HL सर्वेषु for सत्त्वेषु । A ग्रामेषु च Edn¹ BCEG कटक-
 ड सर्वेषु च FMN कटक-
 ड HL पर्वतेषु । DGHKL पुरेषु for पुरेषु ।
- 13 a Edns BCDEGKLN नरेन्द्र H जनेन्द्र for राजेन्द्र । L न विग्रः क नु ते गताः
 for नैव विग्रश्च पाण्डवान् ।
 b Edns BCEGN अत्यन्तं वा H अत्यन्तं तु for अत्यन्तभावं । Edns OGH
 विनष्टास्ते BE विनष्टेषु N प्रणष्टास्ते for नष्टास्ते । L नराधिप for नरर्षभ ।

- 11 a SA, SG विप्र गतिं तेषां ST विप्रो गतिं तेषां for विप्रो गता येन । SK सुदृढ^०
 for स्युर्दृढ^० । SG, ST, SA पाण्डवानामन्विष्टा for पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ।
 b S. cl. पदन्यासं । आश्रमेषु वनेषु च for तेषु तेषु etc.
- 12 a SK, SG, ST, SA¹ शृङ्गेषु SA² दुर्गेषु for शृङ्गेषु ।
 b S. cl. जना^० for नाना^० । SK देशेषु SG, ST, SA सर्वेषु for सत्त्वेषु । ST
 कटक-
 ड वनेषु च । ST सत्त्वेषु SK, SA, SG पर्वतेषु^० for पुरेषु^० ।
- 13 a SG, SK नरेन्द्र सङ्गा नष्टान् SA नरेन्द्र सङ्गा नष्टः ST दं च तान् सङ्गा नष्टान्
 for राजेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा । ST च for एव । SG परम for मध्यम । ST,
 SK, SA विग्रः ।
 b SK, ST अत्यन्तदुर्गन्धर्वः for अत्यन्तभावं नष्टास्ते । SA गताः for भावः ।
 ST नराधिप ।

वार्तामन्विष्यमाणाश्च रथानां रथिसत्तम ।

कंचित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् ॥ १४ ॥

मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ।

प्राप्ता द्वारवतीं सूता ऋते पार्थान्परंतप ॥ १५ ॥

न तत्र पाण्डवा राजन्नापि कृष्णा पतिव्रता ।

सर्वथा विप्रनष्टास्ते वृष्यस्व भरतर्षभ ॥ १६ ॥

- 14 a Edns GC वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै । A ०नु for च । L वर्त्मन्यन्विष्यमाणास्तु HKL वर्त्मन्यन्वेपमाणास्तु M वर्त्मन्यन्विष्यमाणास्तु for वार्तामन्विष्यमाणाश्च । Edns CG रथिनाम् N पार्थानाम् for रथानाम् । AFM रथसत्तमाः G रथिभ्युत्तम L रथिसत्तमः for रथिसत्तम ।

b Edn² ABCDEGHLMN किंचित् । M अनुगा for अनुगाः ।

- 15 a Edns वेदितार्थाः CFM विदितार्थाः । FLM च for स्म ।

b Edns CDEGHLN विना पार्थैः A विना पार्थान् । LM ०तपः ।

- 16 a Edns BCDEGH कृष्णा राजेद्र for पांडवा राजन् । Edns CG पांडवान् K कृष्णा-
चापि for नापि कृष्णा । Edns BEGHL महाप्रताः AFLM महाप्रता OD
महारथाः for पतिव्रता ।

b Edns ABCDEFGHLM नमस्ते K धृष्टाश्च N वृष्यस्व for वृष्यस्व । A
अस्तु नरर्षभ K पुरुषर्षभ L भरतर्षभः ।

- 14 a S. cl. वर्त्मन्यन्विष्टमाणास्तु for वार्तामन्विष्यमाणाश्च । SG राजसत्तम ।

b SA किंचित् । SK, SA², SG, ST सूताननुगता for सूतानामनुगाः ।

- 15 a SA¹ मनुष्येन्द्रात् for यथान्यायम् । SG विदितश्च न ST विदितार्थं च SK,
SA विदितार्थाश्च ।

b SG, ST पार्थान् for सूताः । SK विना पार्थैः SG, ST ऋते सूताः for
ऋते पार्थान् ।

- 16 a SK कृष्णा राजेद्र for पांडवा राजन् । SK पांडवान् महाप्रताः for नापि कृष्णा पतिव्रता ।
SA, ST महाप्रता SG महाप्रभो for पतिव्रता
b ST, SK एव for वि । SK, ST, SA नमस्ते for वृष्यस्व । SG omits
this line.

न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि कथंचन ।
 पाण्डवानां प्रवृत्तिं वा विद्मः कर्माणि वा तथा ॥ १७ ॥
 तन्नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विशांपते ।
 अन्वेषणं पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ॥ १८ ॥
 त्रिगतां निरुता येन बलेन महता नृप ।
 सृतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ १९ ॥
 स हतः पातितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ।
 अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा सह भ्रातृभिरप्युत ॥ २० ॥

- 17 a D वासः । DEL च N क for वा । Edns BCDEGHKLN महात्मनाम्
 for कथंचन ।
 b Edns BCDEGL च for वा । Edns ABCEFHNLN कर्माणि D कार्याणि
 G कर्मणि । N व for वा । All except D एतच्च for तथा ।
- 18 a Edns ACFGHKL MN स नः for तन्नः । D न ते संति for तन्नः । शाधि ।
 b Edns ABCDEGHKLN अन्वेषणे । D भूय for मूया । BDE करवाम ते
 for करवामहे ।
- 19 a Edns CDGHL येन त्रिगतां निरुताः ABE येन त्रिगतां निरुताः ।
 b Edn² CG बलीयसा A महात्मना BEHLN दुरात्मना for पुनः पुनः ।
- 20 a Edns CDGHKLN पतितः ।
 b Edns OG भ्रातृभिः सह सोदोः । All except K अप्युत for अप्युत ।

- 17 a SG च for हि । SG पाण्डवानां महात्मनाम् for वासं वापि कथंचन । SK, ST,
 SA omit this line.
 b SG प्रवृत्तिः । SG कर्मं वापि गुणान् for विदमः कर्माणि वा । ST, SK, SA
 omit this line.
- 18 a S. cl. पुनः शाधि ।
 b S. cl. अन्वेषणे ।
- 19 a SK, SG, ST येन त्रिगतां निरुताः SA येन त्रिगतां निरुताः । S. cl. चतुरा
 for महता ।
 b SA मान्यश्वः । SG, ST महात्मना SA दुरात्मना SK बलीयसा for पुनः पुनः ।
- 20 a SK, SG, ST पतितः ।
 b S. cl. read निरुतो निरुति गन्धर्वैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह । (ST स इतः ।)

- प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणां तं पराभवम् ।
 कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २१ ॥
 इति विपटपर्वणि गोहरणे चारप्रत्याचारो नाम
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

- ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
 चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच समासदः ॥ १ ॥
 सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्वै ज्ञातुमन्ततः ।
 तस्मात्सर्वे ह्युदीक्षध्वं क नु स्युः पाण्डवा गताः ॥ २ ॥

- 21 a Edns CDGH च BELN त्वम् for तम् ।
 b Edn¹ कृतकृत्यं च । This Adh. is continued in K.

* * * *

- XXV.1 b Edns OG ज्ञात्वा for श्रुत्वा । N तथा for तदा ।
 2 a N गतिं । Edns ACDFGHKLMN विज्ञातुं ।
 d Edns CG निरीक्षध्वं BE प्रतीक्षध्वं D अभ्युदीक्षध्वं K विनीक्षध्वं with
 सुदुःखा on the margin. AFLM न for नु । Edns CG ते for स्युः ।
 line omitted in M.

- 21 u SG, SA² प्रियं तदुपश्रुत्य । SA² तावत् for एतत् । SK, SG, ST च
 SA² ने SA¹ नु for तम् ।
 b ST असि SG, SA नु for च ।

* * *

- .XXV.1 b S. cl. इदमाह for प्रत्युवाच ।
 2 a SG, ST, SA read दुर्योधनः (उवाच) before this v. SG, ST, SA
 अशक्या SK अशक्यम् for सुदुःखा । SK कार्यस्य । SK गतिम् ।
 S. cl. ज्ञातुं हि मन्ततः for वै ज्ञातुमन्ततः ।
 b S. cl. परीक्षध्वम् । ST ने for स्युः ।

अल्पावशिष्टं कालस्य गतं भूयिष्ठमन्ततः ।

तेषामज्ञातचर्याणामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥

अस्य वर्षस्य शेषं वै व्यतीर्युयंदि पाण्डवाः ।

निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ॥ ४ ॥

क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्पा आशीविपोपमाः ।

दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान्प्रति तरक्षणम् ॥ ५ ॥

3 a Edns DGK गत । H वर्तते कुरुसत्तम L वर्तते कुरुसत्तमाः for गतं etc ।

b Edn² ABCDEFGKMN °चर्याणाम् । N वर्षे ह्यस्मिन् ।

4 a BE तस्य for अस्य । Edns ABCEKN चेत् G च for वै । H omits वै ।
H चेतेयुः । Edns ABCEGHKLMN इह F इव for यदि ।

b all MSS except L read ने हि for पार्थाः । and also सत्यमतपरायणाः
for महात्मानो महाबलाः ।

5 a AF रहन्त D स्फुरन्त । L जीमता for नागेन्द्राः । Edns CLN सर्वे हि DK
सर्वे च BE सर्व for सर्पाः ।

b ABDEM दुःखात् C दुःखं । AFM ने क्षणम् । Edns BCDEGHKLN ते ध्रुवं
for तरक्षणम् ।

3 a SA¹, SG, ST अल्पावशेषः SA² SK अल्पावशिष्टः । S. cl. कालस्तु ।
SK, ST गतो भूयिष्ठ एव च (ST तु) SA, SG गतभूयिष्ठ एव च for गतं
भूयिष्ठमन्ततः ।

b SK °चर्याणाम् ।

4 a SK, SA, SG अति for अस्य । SG शेषमेव । SA चेत् ST च SK ने for
वै । SK, ST, SA च SG इति for यदि ।

b SK, SA ने हि ST, SG तेति for पार्थाः । S. cl. सत्यमतपरायणाः for
महात्मानो &c.

5 a SG नागेन्द्राः SG, ST, SK, SA² सर्वे सर्पाः SA¹ सर्वे अर्पाः ।

b S. cl. दुःखात् । S. cl. ने क्षणम् for तरक्षणम् ।

नदीकुक्षेषु तीरेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
 आश्रमेषु च पुण्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२ ॥
 अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागिणम् ।
 ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 येषु च प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजर्षभ ।
 एतच्च कर्णो यत्प्राह सर्वमिच्छामहे तथा ॥ १४ ॥
 यथोद्दिष्टं चराः सर्वे विचिन्वन्तु ततस्ततः ।
 एते चान्ये च भूयांसो देशोद्देशं यथाविधि ॥ १५ ॥

- 12 a L °कुलेषु No तीरेषु for °कुक्षेषु । Edns BCEFGHLMN तीर्थेषु K ग्रामेषु for तीरेषु । L अरण्य for ग्रामेषु ।
 b B अश्रमेषु । Edns BCEGHKL रम्येषु N सर्वेषु for पुण्येषु । v. omitted in D.
- 13 a Edns OG °रागवान् D °सारिणं II चारिणं BEM °रागिणां N °कारिणं ।
 b DM दुःशासनं । B omits याता ।
- 14 a Edns BCDEGHKL N नः A अस्ति for च । BDEL चरेषु । BCDEHL मनुजाधिप N मनुजेश्वर ।
 b K एवं for एतत् । Edns ईक्षामहे AL इक्षामहे BEFHKM ईक्षामहे D द्रक्ष्यामहे N वीक्ष्यामहे for इच्छामहे । AD यथा for तथा ।
- 15 a H यथादिष्टं । Edns BCDEFGHKL N मृगयन्तु । Edns CGH यतस्ततः ।
 b N एतत् for एते । N अन्यत् for अन्ये । K भूयो वै for भूयासः । Edns BCEGKMN देशोद्देशं D देशे देशे G देशोद्देशं H देशोद्देशं L देशोद्देशा । FMN यथाविधिः ।

- 12 a SG, ST, SA °कुलेषु for कुक्षेषु । S. cl. तीर्थेषु for तीरेषु । ST, SG, SA¹ मनेषु SA² चरेषु for ग्रामेषु ।
 b S. cl. रम्येषु for पुण्येषु । SG, ST, SA वनेषु for गुहासु ।
 SG, ST, SA adds वेशं before v. 13
- 13 a SA पापभावः सुदुर्मातः SG, ST, SK धातुः त्रिवर्हिने रतः for पापभावानुरागिणम् ।
 b SG भ्रातरं ह्रीदमब्रवीत् ST भ्रातरं त्विदमब्रवीत् ।
- 14 a SK नः for च । SK मनुजाधिप । SA, ST, SG omit v. 14 a.
 b S. cl. यदाह कर्णो राजेन्द्र सर्वमतदवेक्ष्यताम् for एतच्च कर्णः &c. Before this line SG, ST, SA add दुःशासन उवाच ।
- 15 a SA, SG, ST यथोद्दिष्टाः । SA, SG, ST देशान् गच्छन्तु संवृताः SK मृगयन्तु यतस्ततः ।
 b SK यद्वयः for भूयासः । SK देशान् नगराणि च for देशोद्देशं etc. SA, SG, ST देशोद्देशा । This v. is read by SA, SG, ST, after v. 17.

ननु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिर्नोपलक्ष्यते ।

अत्याहितं च गूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ॥१६॥

व्यालैर्वापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ।

अथवा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ १७ ॥

तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।

कुरु कार्यं यथोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १८ ॥

इति विराट्पर्वणि गोहरणे चारविचारो नाम

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

16 a Edns ABCDEGHIK¹L¹M¹N तु for नु । ABFM प्रवृत्तिः । Edns BCD EG चोपलक्ष्यते I¹N चोपलक्ष्यते HL चोपलक्ष्यते ।

b Edns CDGKN अत्यन्त वा नि⁰ L अत्यन्तभाष H प्रत्याहित वा for अत्याहितं च । ABLM वा for च । C पारे DH पर । Lln² ACDGHIKM च for वा । C गताः for गता ।

17 a H व्याघ्रैः N व्यात्तैः for व्यालैः । Edns CGMN च for वा । F omits अपि । K त्वरगामिनः L शूरसमताः ।

18 a N आत्मान for मानस । BCG तत् L तु for त्व ।

b Edns OG महोत्साह for यथोत्साह । D नन्दसे for मन्यसे । D त्वं for यत् ।

* * * *

16 a SK, SA, ST न हि SG न च for ननु । SK SA, ST चोपलक्ष्यते SG चोपलक्ष्यते ।

b SK अत्यन्त वा निगूढास्ते SA प्रत्यागताश्च महारण्ये SG, ST प्रत्यागता वा गूढास्ते । SA, SG पारमूर्ध्वगणा इव ST सर्वाभूमिमतोगता ।

17 a ST व्याघ्रैः SG, ST, SA¹ तित्वा for मक्षितः । SG भृश⁰ for शूर ।

b ST समताः ।

18 a S. d स्तुतामान निवम्य च ।

b SK महोत्साह । ST, SA यमपयं SG यमनाभि ।

* * * *

अर्वाकालस्य विज्ञाताः कृच्छ्ररूपधराः पुनः ।

प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ६ ॥

तस्मात्क्षिप्रं हि बुध्यध्वं यथा नोऽत्यन्तमव्ययम् ।

राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ७ ॥

अथाब्रवीन्तु तं कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ।

अन्ये धूर्ततरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८ ॥

6 a Edns C सर्वे GH अभ M वपं N यथा for अर्वाक् । GN काले च । Edns C वेत्तारः for विज्ञाताः । A कृत्स्न° for कृच्छ्र° । Edns C स्थिताः N ततः for पुनः ।

b D ततः for पुनः ।

7 a K पुमुत्सृभिर्नाम for क्षिप्रं हि बुध्यध्वं । Edns CDGHLN पुभूयध्वं BE पुभुत्सृध्वं for हि बुध्यध्वं । DKN प्रति for यथा नः । Edns CG ते F स्वं H ते for नः । DKN कर्तव्यं for अत्यन्तं । L अन्योन्यं तत् M मम for नोऽत्यन्तं ।

b FM अद्वन्द्वं । BE इदं K स्थिरं for चिरं ।

8 a Edns ACDEGKMN ततः for तु तं । FM गच्छन्तु ।

b Edns धूर्ता नराः । A नराः for तराः । G निवृत्ताः M मृभृताः ।

6 a SK, SA, SG अज्ञातसमये ज्ञाताः ST अज्ञाते समये ज्ञाताः । SK कृच्छ्ररूप-समाधिताः ।

7 a S. cl. विधिन्यव्ययम् for हि बुध्यध्वम् । S. cl. च for नः ।

b SG, SA असपत्नम् ।

8 a SK expresses the sense by the following lines:—

ततः कर्णोऽभिवादिष्यं सत्यधर्मार्थसंयुतम् ।

एते पुनर्न गच्छन्तु अन्ये गच्छन्तु भारत ॥

ST, SG, SA वैशम् । ततः कर्णोऽभिवादिष्यमन्ये गच्छन्तु भारत । (SG अवगच्छन्तु ।)

b S. cl. शीघ्रवृत्ता नरा योग्या निपुणारटनकारिणः । (SG शीघ्रगताः । SG, ST नराध्याप for नरा योग्याः ।)

चरन्तु देशान्संवीताः स्फीताञ्जनपदाकुलान् ।
तत्र गोष्ठीष्वथान्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥
परिवारेषु तीर्थेषु विविधेष्वकारेषु च ।
विज्ञातव्या मनुष्यैस्ते तर्कया सुविनीतया ॥ १० ॥
विविधैस्तत्परैः सम्यक्तज्ज्ञैर्निपुणसंश्रितैः ।
अन्वेष्टव्याश्च निपुणं पाण्डवाश्छद्मवासिनः ॥ ११ ॥

9 a H विविधान् for संवीताः । BE स्फीताञ्जनपदान् यदून् ।

b G यत्र । Edns BCDEGLN तस्यासु H अन्यथासु K अयान्यत्र for
अथान्यासु ।

10 a Edns ACDGHN परिवारेषु L सत्तिर्गेषु for परिवारेषु ।

b Edns CGHLN तेः for ते । The line is omitted in D.

11 a H युक्तैः K धूर्तैः E गहोः । Edns CGHN संतृप्तैः BE सत्पितैः K आदृतैः
L वीक्षिभिः for संश्रितैः ।

b Edns C सुनिपुणैः BEL सुनिपुणं G तु निपुणैः । Edns ABCDEFGHM
उज्ज्वलं L विज्ज्वलं । verse omitted in D.

11 a SG ते च for देशान् । SK, ST, SG विविधान् SA सचिवाः for संवीताः
SG पदानुगान् ।

b SG, ST गोष्ठेषु । SK तस्यासु SG तस्येषु ST शालासु SA पान्थेषु for
अथान्यासु । SG, SK, SA सिद्धा मत्स्यवर्जिणः ST सिद्धमत्स्यवर्जितेषु for
सिद्धप्रव्रजितेषु च ।

10 a SA² परीक्षादेषु ।

b SA मनुष्येन्द्राः SK, ST, SG मनुष्येन्द्र for मनुष्ये । ST, SA सुमगीतया ।
the order of verses from 10 b to 13, in SK, SG, ST:-10 a,
11 b, 12, 10 b, 11 a, 13.

11 a ST निपुणैः for विविधैः । SA² सत्पितैः for तर्कैः । SA, SK, SG, ST
निपुणैर्मत्स्यवर्जितैः SA² निपुणैर्मत्स्यवर्जितैः for तर्कैर्निपुणमथितैः ।

b S. cl. मनुष्येन्द्र for च निपुण । ST विविधाः । S. cl. उज्ज्वलं । SG छविगः
SK, ST, SA पान्थिणः for वामिनः । T repeats this line,

॥ पड्डिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथाब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिनः ।

न तादृशा विनश्यन्ति प्राप्नुवन्ति पराभवम् ॥ १ ॥

शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।

धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २ ॥ -

नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञाः प्रीतिमन्तः समाहिताः ।

धर्मस्थितिं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥

XXVI. 1 *a* Edns BCEGHLN महावीर्यः D महावीरः A महाबाहो for महाबाहुः । Edns ODGHK²N °दर्शिवान् F दर्शवान् K दर्शनः L दर्शविद् । BE omit *a*.
b Edns G न प्रयान्ति C न प्राप्नुवन्ति D न ते यान्ति H न च यान्ति KLN नापि यान्ति A नाप्नुवन्ति for प्राप्नुवन्ति । BE omit *b*.

2 *a* F यतेन्द्रियाः । BE omit *a*.

b K धार्मिकाः for धर्मज्ञाः । G महेष्वासा महायज्ञाः K राजधर्ममनुव्रताः N राजधर्ममनुव्रताः ।

3 *a* Edns ABCEFM °तत्त्वज्ञं for °तत्त्वज्ञाः । Edns ABCEFGHKM विवृ-
 वच L इन्द्रियेषु for प्रीतिमन्तः । Edn² ABCEFGMN समाहितं ।

b Edns BCDEFGLMN धर्मे स्थितं A धर्मस्थितं । L सत्यरतिं for सत्य-
 धृतिं । D ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः FL ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनं H ज्येष्ठं धर्मार्थकोविद् M
 ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनं ।

XVI.1 ■ S. cl. समामध्ये for महाबाहुः । S. cl. सूक्ष्मार्थदर्शिवान् (SA⁰ दर्शनः) for तत्त्वार्थं etc.

b ST तादृशा न । S. cl. नापि यान्ति for प्राप्नुवन्ति ।

2 *b* S. cl. सत्यसंधाः for च कृतज्ञाः । S. cl. युविष्ठिरं for धर्मराजं ।

3 *a* SK, SA तत्त्वज्ञं । S. cl. विवृवच for प्रीतिमन्तः । SK, SA समाहितं ।

b S. cl. धर्मे स्थितं । ST सत्यवृत्तिं । SG ज्येष्ठं for ज्येष्ठं । SK, SA² ज्येष्ठानु-
 यायिनं SA¹ ज्येष्ठानुयायिनं ST ज्येष्ठानुयायिनं SG ज्येष्ठानुयायिनः ।

अनुव्रता महात्मानं भ्रातरं भ्रातरो नृपम् ।

अजातशत्रुं ह्रीमन्तं तांश्च भ्रातृननुव्रतम् ॥ ४ ॥

तेषां तथाविधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ।

किमर्थं नीतिमान्प्राज्ञो निःश्रेयो न विधास्यति ॥ ५ ॥

तस्माद्यत्नात्प्रवीक्षध्वं कालस्योदयमागतम् ।

न ते नाशं गताः शूरा इति पश्याम्यहं धिया ॥ ६ ॥

4 a H अनुयान्ताः for अनुव्रताः । N महात्मनः । Edns CD भ्रातरः for भ्रातरं ।
Edns CD भ्रातरं for भ्रातरः । Edns ADEFGHKLM नृप ।

b Edns CG श्रीमन्तं HN धीमन्तं K भीमश्च for ह्रीमन्तं । Edns BCEGL
सर्वभ्रातृन् for तांश्च भ्रातृन् । DHN स च भ्रातृन् K तो च भ्रातृन् । K अनुव्रतो ।

5 a G अभिधेयानां ।

b BE किमर्थं । Edns & MSS. पार्थः for प्राज्ञः । Edns BCDEFGHKLMN
श्रेयो नैषां A² श्रेयस्तेषां for निःश्रेयो न । Edns BCDEFGHKLN करिष्यति
for विधास्यति ।

6 a BE पुनः H यत्नां for यत्नाम् । Edns BCEGK प्रवीक्षन्ते AF प्रमीक्षन्तम् N
प्रतीक्षन्ते DL परीक्षन्तम् H परीक्षन्ते for प्रवीक्षन्तम् ।

b Edns BEG न हि ते नाशमृच्छेयुः AC न हि ते नाशमिच्छेयुः FM न हि ते
नाशमर्हेयुः L न हि ते नाशमिच्छेयुः H न नाशं तेनुगच्छन्ति N न हि ते नाशमर्हन्ति । C
मन्यानि for पश्यामि ।

4 a S. cl. महात्मानः । SG, ST भ्रातृवस्तुलं for भ्रातरो नृपम् । SK, SA भ्रातरो-
भ्रातरं त्रिवं ।

b SK भीमन्तं SG, ST, SA दुष्ये for ह्रीमन्तं । SK सर्वं for तांश्च । SA स
पाति हि तथानुजाय ST ह्रीमन्तमपगानितं SG स तानपि तथानुजाय for तांश्च
भ्रातृननुव्रतम् ।

5 b SK श्रेयो नैषां करिष्यति । SA नः श्रेयो ST निःश्रेयो for निःश्रेयो । SG, ST,
SA करिष्यति for विधास्यति ।

6 a SG युक्तः for यत्नाम् । S. cl. परीक्षन्तम् । SK, SG न तावन्ममयोगतः ST,
SA यत्नं समयोगतः for कालस्योदयमागतम् ।

b SK, ST विनाशमृच्छेयुः SG, SA विनाशमिच्छेयुः for नाशं गताः शूराः । S. cl.
इति मे मेनुक्ती मतेः ।

सांप्रतं चैव यत्कार्यं क्षिप्रमाकालिकं च यत् ।
 क्रियतां साधु संचिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७ ॥
 यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्येषु धृतात्मनाम् ।
 दुर्ज्ञेयाः खलु ते शूरास्तेऽपापास्तपसावृताः ॥ ८ ॥
 शुद्धात्मा गुणवाञ्छुरः सत्यवाञ्छीतिवाञ्छुचिः ।
 तेजोराशिरसंख्येयो निगृह्णीयाद्धि चक्षुषी ॥ ९ ॥

7 a H अवि for एव । M तन् for यत् । Edns BCDEFGHKMN तच्च क्षिप्रम-
 कालिकम् A अत्र क्षिप्रमकालिकम् ।

b DG सचिन्त्य K यन्नित्य for संचिन्त्य । C बलाः N वासं for वासः । DK विचिन्त्यताम् ।

8 a D सार्धं सुधृतात्मनाम् ।

b BEN दुर्ज्ञेयाः । Edns BCDEFGHKLMN शूरास्ते । Edns CG दुरायाः A
 ते पार्थाः BE ह्यपापाः DN निष्पापाः K स्वपापाः (K² अपापा) for तेष्वापाः ।
 K² तपसावृताः ।

9 a D शुद्धिमान् K बुद्धिमान् for शुद्धात्मा । Edns ABCDEFGHKLN पार्थ-
 for शूरः । L सत्यवाक् । Edns ABCEGKLMN नीतिमान् H धृतिमान् । K
 भुवि for भुचिः ।

b K तेजोगतिः K² तेजोराशिः । DK असंख्येयः K² इषासंख्यः for असंख्येयः ।
 Edns ABCDEFGHKLN गृह्णीयादपि for निगृह्णीयाद्धि । Edns चक्षुषा
 D चक्षुषा H चक्षुषि ।

7 a SK, SG, SA चिन्त्यतां ST चितता for सांप्रतम् । ST, SA कृत्य for कार्यं ।
 SK, SG तच्च क्षिप्रमकालिक SA¹, ST तच्च क्षिप्र विधीयताम् SA² तच्च
 क्षिप्र विचार्य वै ।

b SG, ST, SA निश्चित्य for संचिन्त्य । SG, ST, SA वि for म⁰ ।

8 a S. cl च for एव । SG, ST, SA हितात्मनाम् ।

b SG, ST दुर्ज्ञेयाः for दुर्ज्ञेयाः । SK, SA खलु शूरास्ते । S. cl रक्ष्या (SA¹
 भक्ष्या) नित्य च (SA द्वि) दैवतैः (SG देवतैः) for तेषापास्तपसा वृत्ताः ।

9 a SK मानवान् SG, ST, SA ज्ञानवान् for गुणवान् । S. cl. पार्थः for शूरः ।
 S. cl. नीतिमान् ।

b ST विषासह्य. SK, SG, SA विरापुर्णः for असंख्येयः । S. cl. दहेदापि च
 (ST निर्दहेदापि) चक्षुषा for निगृह्णीयाद्धि चक्षुषी ।

विज्ञाय क्रियतां तस्मान्द्रूयो वा मृग्यतां चरैः ।

ब्राह्मणैश्चापरैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विधा जनाः ॥ १० ॥

इति विराट्पर्वणि गोहरणे द्रोणवाक्यं नाम पट्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः शान्तनवो भीष्मो भारतानां पितामहः ।

श्रुतावान्देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥

आचार्यवाक्ये परमे तद्वाक्यमभिसंदधेत् ।

हितार्थं स उवाचेमां भारतीं भारतान्प्रति ॥ २ ॥

10 a FM यस्मात् for तस्मात् । Edns BCLGHLMN च AFM अपि for वा ।

Edns ABCDEFGHLMN मृगयामहे for मृग्यतां चरैः । K यलैः for चरैः ।

b Edns ABCDEFGHLMN चारुकेः K च चरैः for चारुकेः । Edns ABCDEF
GHMN तद्विदः for तद्विधा ।

* * * * *

XXVII 1 a Edns ABCDEGKL भारतान् ।

b A सर्वज्ञस्तत्त्वमवित् ।

2 a M adels अथ before आचार्यः । Edns ABCDEGHKLN वाक्योपरमे
M वाक्यपरमे । H परमे for परमे । BE अन्यनदन D अभिसदधन् H अभिसदधे
K अभिसदधन् K² अभिनदधन् ।

b H हितार्था for हितार्थः । Edns CDGM सनुवाच A सनुवाच for स उवाच ।
K² महाधर्मतां for उवाचेमां । Ldn² OGN एताम् । CGLM भारतान् F
भारतीं for भारतान् ।

10 a SK, SA तस्मादप्यन्त्र क्रियतां SG तस्मादप्यन्त्र धराणि ST तस्माच्च यलः
क्रियताम् । S. cl. भूयन्त्र मृगयामहे ।

b SK चारुके for चारुकेः । SA, SG, ST चारुके. for चारुकेः सिद्धे । SK
तापसोनिपुणैरपि SG, ST निपुणैस्तापसैरपि, SA सिद्धैस्तापसनेपुणैः for ये चान्ये
तद्विधा जनाः । Adh not completed in S. cl.

* * * * *

XXVII 1 a SK omits वेद्यः उ० । S. cl. धीमात्र for भान्तः । SA, ST भारतानां ।

b ST भूषात्र । S. cl. नीतिमात्र महामनि for तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

2 a S. cl. reads instead—आत्मन्तुराग्ने वाक्य आचार्यस्य महामना । अग्नन्तुवा-
चेद् वाक्य हेत्वधर्मवित् ॥ (S. T वय for वाक्य । SA द्वां SG द्वां ST
समुत् for भान्तम् ।)

युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंहिताम् ।

भीष्मः समवदत्क्षिप्रं गिरं साधुभिरर्चिताम् ॥ ३ ॥

यथैष ब्राह्मणो द्रोणः प्राह सर्वार्थतत्त्ववित् ।

सर्वलक्षणसंपन्ना नाशं नार्हन्ति पाण्डवाः ॥ ४ ॥

श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ।

वृद्धानुशासने सक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ५ ॥

- 3 a BEGN समायुक्ता for समासक्ता । N भीष्मो for धर्मज्ञे । Edns CG संवृतां
BEKL सन्वितां D संभूताम् for संहिताम् । N सुधर्मसन्वितां for धर्मसंहिताम् ।
b Edns सम वदत् D संवदन्तां for समवदत् । Edns CDGKMN तत्र for
क्षिप्र । K अर्चिता for अर्चिताम् ।

- 4 a Edns CG यथा for यथा । BEHK एव N इह for एवः । Edns BODE
FGKLMN प्राह द्रोणः for द्रोणेः प्राह । HLM तत्त्वार्थ for सर्वार्थ । BEH
धर्मवित् L दर्शवित् for तत्त्ववित् ।

- b Edns CGKN साधुव्रतसमन्विताः for नाशं नार्हन्ति पाण्डवाः ।

- 5 a Edns GK व्रत for वृत्त^० । Edns G उपपन्नाश्च N सुसंपन्नाः for उपसंपन्नाः ।
Edns GK नानाश्रुति N नानाश्रुत L साधुवृत्त for साधुव्रत । K समाहिताः for
समन्विताः ।

- b Edns AF युक्ताः BEGKN लम्बाः H मग्नाः for सक्ताः ।

- 3 a SK, SA, SG समायुक्ता । SA² धर्मसंयुता ।

- b S. cl. त्वम्यवदत्तत्र for समवदत्क्षिप्रम् ।

- 4 a S. cl. reads instead :—यथा नो ब्राह्मणोऽनादीदानार्यः सर्वधर्मवित् । (SA¹
अयं ST वः for नः ।)

- b SK, SG, ST श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः । ST न नाशं याति । SK, SG, SA आयाति
for अर्हन्ति ।

- 5 a SK, SG, ST सर्वलक्षणसंपन्नाः । S. cl. वृत्त for व्रत ।

- b SK, SA यत्ताः SG, ST युक्ताः for मग्नाः । S. cl. धर्म for व्रत ।

समयं समयज्ञास्ते पालयन्तु शुचिव्रताः ।
 नावसीदितुमर्हन्ति उद्धहन्तः सतां धुरम् ॥ ६ ॥
 धर्मतश्चैव गुप्तास्ते स्वेन वीर्येण पाण्डवाः ।
 न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ७ ॥
 तत्र बुद्धिं प्रणेप्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ।
 न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ॥ ८ ॥
 यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वे संचिन्त्य पाण्डवान् ।
 बुध्या प्रायेण तद्गोऽहं प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ ९ ॥

6 a Edns ABCEFGHIKLMN शालयन्तः for पालयन्तु । A शुचिव्रताः for शुचिव्रताः ।

C omits v. 5 and v. 6. a.

b ADM नावसीदितुम् for नाशमर्हन्ति । BG न च सीदितुं BE add हि before उद्धहन्तः ।

7 a BE अति for एव । Edns CD वीर्येण च BE स्ववीर्येणापि GHKLN स्ववीर्येण च for स्वेन वीर्येण ।

b H अभि° for अति° ।

8 a Edns CG प्रवक्ष्यामि for प्रणेप्यामि ।

b D तु नीतिः for तु नीतिः । A मेरितुं BE लेषितुं N अन्येषितुं । C omits 8 b

9 a N वाप्य for वाप । A संचिन्त्य for संचित्य । C omits a

b Edns BCEGH प्रवृत्तं ADIKLMN वक्तुम् for वाप्ये । C तद्गोः H वपन् Edns ABDEFGKLMN न तद्गोः for तद्गोः । AFILM प्रवक्ष्यामि । DLN निबोधतु for निबोधतु ।

6 a SK, SA, SG शालयन्तः ST शालयन्तु for शालयन्तु । S. cl. भुषयन्तः । ST repeats 27 a & 26 b after this.

b S. cl. न विदीदन्ति ते वापः for नावसीदितुमर्हन्ति ।

7 a S. cl. गता for धर्मतः । S. cl. स्ववीर्येण च ।

b SK अभि° for अति° । S. cl. मेरितुं for लेषितुं ।

8 a SK वक्ष्यामि SG, ST, SA वक्ष्यामि for प्रणेप्यामि । SK, SG, ST, SA वक्ष्यामि for वक्ष्यामि । S. cl. वक्ष्यामि for वक्ष्यामि ।

b S. cl. वक्ष्यामि for वक्ष्यामि ।

9 a SK, SA, ST वाप्य (वक्ष्यामि) for वाप्ये । SK वक्ष्यामि । ST वक्ष्यामि ।

नत्वियं मादृशैर्नीतिस्तव वाच्या कथंचन ।

साधुभिः साधु वक्तव्यं नाविनीतं कथंचन ॥ १० ॥

वृद्धानुशासने तात तिष्ठतः सत्यशीलिनः ।

अवश्यं त्विह वीरेण सभामध्ये विवक्षता ॥ ११ ॥

यथामति विवक्तव्यं सर्वशो धर्मलिप्सया ।

तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ॥ १२ ॥

विवासो धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन्वै त्रयोदशे ।

तत्र तात न तेषां वै राज्यं भाव्यमसांप्रतम् ॥ १३ ॥

पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

सत्यवादी सदा दान्तो भाव्यः सत्यपरो जनः ॥ १४ ॥

10 a C ननु । Edns ABCDEFGKLM तस्य N तेषाम् for तव । Edn¹ कदाचन for कथंचन ।

b Edns ABCDEFGKMN सा त्वियं for साधुभिः । Edns ABCDEFGH KMN वक्तव्या for वक्तव्यम् । Edns ABCDEFGHK N नत्वनीतिः F नचा नीतिः for नाविनीतम् ।

11 b Edns ABCDEFKM धीरेण for वीरेण । Edn² ABCEFGKLMN सतम् for सभा ।

12 a Edn² यथाहं Edn¹ CDGN यथार्थं for यथामति । Edns G इह D अभि N इति for वि^० । Edns BCEG सर्वथा for सर्वशः ।

13 a BCDEGHK निवासं N विवासं for विवासः । N adds हि before अस्मिन् । K तु for वै । N omits वै ।

b Edns ABCEFGHLMN हि K तु for वै ।

14 a Edns G च for वा ।

b Edns ABDEFGHKLN त्रिय^० for सत्य^० । Edns BEFGHM भाव्यः for भाव्यः । BE सत्यपरायणः for सत्यपरोजनः । Edns ABCDEFGHKLN read v. 14 b before v. 13 b.

10 a ST नत्वियं । S. cl. साधु वक्तव्या for मादृशैर्नीतिः । S. cl. तस्य नीति for तव वाच्या । b S. cl. omits b.

11 a SA² तत्र for तात । SG, ST, SA सत्यवादिनः ।

b SK, SG, ST, SA¹ तु नियुक्तेन SA² विनियुक्तेन for त्विह वीरेण ।

12 a SK यथाहं SG यथामतिः । SA च SK, इह SG हि । ST म for वि (वक्तव्य) SK सर्वथा SG, ST, SA सदा for सर्वशः । b S. cl. यथान्ये मेनिरै जनाः ।

13 S. cl. omits v. 13.

14 a SG भाव्यः for चापि । b S. cl. or

तुष्टः पुष्टः शुचिः शक्तो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिपेवकः ॥ १५ ॥
नासूयको न चापीर्ष्युर्नातिवादी न मत्सरी ।
भविष्यति जनस्तत्र स्वं स्वं धर्ममनुव्रतः ॥ १६ ॥
ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ।
कतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १७ ॥
सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न सशंयः ।
संपन्नसस्या च मही निरातङ्का भविष्यति ॥ १८ ॥

- 15 a Edns A²CDGKN दृष्टः for तुष्टः । H omits तुष्टः पुष्टः । Edns A²CD GK दक्षः LN युष्टः for शक्तः ।
b KLM निपेयकः for निपेवकः ।
- 16 a Edns CGKN अभिमानी D अतिमानी for अतिवादी ।
b Edns CG स्वमय for स्वं स्वं ।
- 17 n N धर्मघोषाः for ब्रह्मघोषाः ।
- 18 b A निरीतिका for निरातंका । D भविष्यति निरीतिका for निरातंकाभविष्यति L नेरस्तया निरीतिका ।

- 15 a S. cl. दृष्टः for तुष्टः । SG, ST, SA तुष्टः for पुष्टः । SK दक्षः for दान्तः । SA² निवसेद्दन्ततः for यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
b SG, ST, SA सभापुकः for वदान्यश्च । SG निपेयनः SA निपेयकः । S. cl. interchanges a & b.
- 16 n SG, ST, SA बापुष्टः for चापीर्ष्युः । SK नाभिमानी SG, ST SA नात्य-
भाष्यः for मानिवादी ।
b S. cl. स्वय for स्वं स्वं ।
- 17 n SK, SG, ST, SA² पुष्पसब्दः SA¹ गृध्रसब्दः for पुर्जादृत्यः । SA च
गांशाः for तथैव च ।
- 18 a ST सम for सम्यक् ।
b S. cl. गांशवति निगमया for निगनका भविष्या ।

स्वादुवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च ।

गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ १९ ॥

वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनम् ।

भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २० ॥

गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्दृहाः ।

पयांसि दधिसर्पापि रसवन्ति हितानि च ॥ २१ ॥

गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि च भवन्ति च ।

तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥

रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणाधिकाः ।

दिशश्चापि प्रसन्नाश्च यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २३ ॥

19 a Ldn¹ DKN कल्पति Ldn² CGHL गुणवति for स्वादुवति ।

20 a ABEG नि प्रतीप C निमय for निष्प्रतीप । C वाति सवश for च दर्शनम् ।

b Edn² भयं त्वाविशेत् BL आपन्नाभ्याविशेत् CGH भयं न त्वाविशेत् N भयना-
ब्राह्मि for भयनाभ्याविशेत् ।

21 a L omits न कृशा । Ldn² CDLGM दुर्दृहाः for दुर्दृहाः ।

b H वै for च । N omits the whole verse

22 a Ldms BCDELG पेयानि for पानानि । K भक्ष्याणि for भोज्यानि । Edms
BCDEGLHKL रसवति for च भवति । N omits the whole verse

23 a L रूपशब्दा for शब्दाश्चापि । Ldms BCDLGHNLN गुणाधिता for गुणाधिका ।

b Edms CG दृश्यानि च ABCDEFLM दिशश्चैव HKN दृश्याश्चैव for
दिशश्चापि ।

19 a SK, SA रसवति SG, ST गुणवति for स्वादुवति । ST सस्यानि for धान्यानि ।
SK, SA गुणवति for रसवति ।

20 a SG सुशुभस्पर्श । SA, SG, ST omit निष्प्रतीपं चदर्शनम् । SK inter-
changes निष्प्रतीप &c and यत्र राजा &c

b SK, SG च नाविशेत् for नाभ्याविशेत् । ST, SA omit भयं नाभ्याविशेत्तत्र ।

21 a S cl बहुक्षीरास्तथा (ST, SA प्रदा SG ^०स्रवा) गावः सुपुष्टाश्च सुदोहनाः ।

b SA, SG मधु for दधि ।

22 a ST पानानि for पानानि । SK, SG, ST विविधानि for च भवति ।

b SG, ST राज्यं for देशे । SA omits the whole verse

23 a SG, ST शब्दाः for गवा । SG, ST गवा for शब्दा । SK, SG, ST
गुणाधिता । SA¹ omits this line

b SK, SG, ST दृश्यानि च for दिशश्चापि । S. cl. प्रसन्नानि । SA¹ omits
this line SA दृश्याश्चैव ।

धर्माश्च तत्र दृश्यन्ते सेविताश्च द्विजातिभिः ।

स्वैः स्वैर्गुणैश्च संपन्ना अस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ २४ ॥

देशे चास्मिन्भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते ।

संप्रीतिमात्रं जनस्तत्र हृष्टः पुष्टोऽतिमानदः ॥ २५ ॥

देवतातिथिपूजासु सर्वभावानुरागवान् ।

इष्टदानो महोत्साहः सत्यधर्मपरायणः ॥ २६ ॥

अशुभद्विद् सभाप्रेम्भुः नित्ययज्ञश्रुतव्रतः ।

भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

24 a Edns C सर्वैस्तु for दृश्यन्ते । HK omit 24 a.

b K तु N सु for च । Edns ACDEFGHKL MN संपुकाः for संपन्नाः । DN अस्मिन् K तस्मिन् M यस्मिन् for अस्मिन् ।

25 a Edns BOEGHKN देशे तस्मिन् D तत्र देशे L देशे तत्र for देशे चास्मिन् । L वर्षाः । N जनाः for तात । L संयुतः ।

b G जनपदः for जनस्तत्र । Edns BCDEGHKL N संतुष्टः शुचिरप्ययः A संतुष्टः शुचिरप्ययः । K संतुष्टः शुचिरुज्ज्वलः । M इष्टपुष्टोभवत्तदा for इष्टःपुष्टोऽ-
तिमानदः ।

26 a G पूजा च for पूजासु । BEN सर्वभूता^० for सर्वभावा^० ।

b Edns CGK स्वस्व BDEHLN शश्वत् for सत्त्व^० ।

27 a Edn² अशुभादि Edns ACDEGHKL N शुभप्रेम्भुः for सभाप्रेम्भुः ।
Edns C इष्टयज्ञः । BEKL N नित्ययज्ञः FH नित्य यज्ञ^० । G इष्टयज्ञोः for
नित्ययज्ञ^० । Edns ABCDEFGLMN शुभययः K श्रियावृतः । for श्रुतव्रतः ।
F अशुभद्विप्रेम्भुः ।

24 a SK सर्वैस्तु for दृश्यन्ते । SG, ST, SA omit this line.

b S. cl. संयुकाः for संपन्नाः । SK कस्मिन् SG, ST, SA तस्मिन् for अस्मिन् ।

25 a SK तस्मिन् SG, ST, SA तत्र for चास्मिन् । SK ततः ST तत्र SA² यत्र
for तात । S. cl. सयिते for संयुते ।

b S. cl. संतुष्टः शुचिरप्ययः (ST अप्ययः) for इष्टपुष्टोर्ग्रन्थमानदः ।

26 a SK, SA भूतानु^० SG, ST भूतेषु for भावानु^० ।

b SK, SG, ST दान for दानः । S. cl. महोत्साहः । S. cl. नित्यं (SA¹ नित्य)
for सत्य and धर्मपरायणाः ।

27 a SK शुभान्वितः । S. cl. शुभेच्छाश्च for सभाप्रेम्भुः । SK, SG, SA नित्यपुष्टा
ST नित्यं पुष्टाः for नित्ययज्ञः । SG, ST, SA² शुभान्विताः SK, SA¹ श्रिया
व्रिताः for श्रुतव्रतः ।

b S. cl. भविष्यति जनस्तत्र । ST reads 27 a. after this.

सत्यवाक्यावृतः स्नातः शुभकल्याणमङ्गलः ।

शुभार्थेभ्यः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥

भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ।

धर्मात्मावस्थितो दृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः ॥ २९ ॥

किं पुनः प्राकृतैः पार्थः शक्यो विज्ञातुमन्ततः ।

यस्मिन्सत्यं धृतिर्दाक्ष्यं परा शक्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३० ॥

तस्मात्तत्र निवासं तु छत्रं सत्रेण धीमतः ।

गतिं च परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ ३१ ॥

28 a Edns ACDGHLN त्यक्वाक्यावृतः । BE शुभवाक्यावृतः । Edns ABC DEGHNL तात K तत्र for स्नातः ।

b M शुभार्थेभ्यः ।

29 b H धर्मराजः for धर्मात्मा । Edns C शक्यते BEN स तदा DGK सततं । H सदा for अवस्थितः । Edns C ज्ञातुं for दृश्यः । K तादृक् for तात । K विधे-
गुभिः for द्विजातिभिः ।

30 a Edns CG तात for पार्थः Edns CG पार्थः L शकः for शक्यः । Edns CG विज्ञायते कचिद् । H वेदितुमन्ततः for विज्ञातुमन्ततः ।

b Edns ACFGHKL MN दान for दाक्ष्यं । Edns CG शातिः for शक्तिः ।
N दया for ध्रुवा ।

31 a L तु गच्छत for निवासं तु Edns ACFGH MN यत्नेन for सत्रेण ।

b Edns ACFG M तत्र for तस्य ।

28 a S. cl. व्यक्⁰ for सत्य⁰ and स्ततः (SA² स्तथा) for वृतः । S. cl. तात
for स्नातः । S. cl. °नगलाः । S. cl. reads this line before v. 27.

b S. cl. omits this l.

29 a S. cl. omits this l.

b SK धर्मज्ञाः ST धर्मज्ञाः for धर्मात्मा । SK, SG, SA स तु दुर्ज्ञेयः ST ते तु
दुर्ज्ञेयाः for (अ)वस्थितो दृश्यः S. cl. सर्वज्ञैश्च for सोऽपि तात ।

30 a SK तात for पार्थः । SK पार्थो विज्ञायते कचिद् SG शको for शक्यो । SG,
SA ज्ञातुं वने वसन् for (शक्यो) विज्ञातुमन्ततः ।

b SG, ST, SA¹ तस्मिन् । SG सत्य । S. cl. दानं for दाक्ष्यं । SA² ध्रुवा for
परा and परा for ध्रुवा । ST अहिंसता for ध्रुवाक्षमा ।

31 a ST तस्मिन् for तस्मात् । S. cl. निवासः (SA² स) पार्थानाम् for तत्र निवासं
तु । S. cl. विन्यता यद्विमी वः for छत्रं सत्रेण धीमतः ।

b SK, SG, ST, SA² गतिर्विरमा तत्र SA¹ गति वा परमां तत्र ।

एवमेतच्च संचिन्त्य यत्कृतं मन्यसे हितम् ।
तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्धासि मे ॥ ३२ ॥

वेशंपायन उवाच ।

ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच तदा कृपः ।
युक्तं प्रोक्तं च वृद्धेन पाडवान्प्रति भारत ॥ ३३ ॥
धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतु तत् ॥
तत्त्वानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ ३४ ॥

32 a GL interch एव and एतत् । Edn² D हते । BEGN हत्य for कृत ।
H omits यत्तत ।

b D यदेव for यद्येव ।

Edns & BCDEGHKLN begin a new Adh. here.

33 a Edns BCDGHKLN कृपस्तदा ।

b Edns ABDEGKLMN प्राप्त for प्रोक्त । C हि K तु for च Edns AB
CDEFGKMN भावितम् for भारत ।

34 a C धर्मेण सहितम् । N सूक्ष्मं for श्लक्ष्ण । D धमन्तव for तत्त्वतश्च । Edns
BCDEGEN सहेतुकम् AFHL सहेतुम् ।

b Edns BCDEGHKL तत्र N मद्र for तत्^० । N उक्त च for अनुक्त ।

32 a SA एव for एतत् । S. cl. यत्कृत्य साधु मन्यसे ।

b S. cl. एतत् for एवम् । ST यद्विप्रं तव for श्रद्धासि मे ।

33 a S. cl. कृपस्तदा । and begins a new Adh. from here

b S. cl. प्राप्त for मोत । ST कौरव for प्रोक्त^१ च । S. cl. भावित for भारत ।

34 a SG धर्मेण for धर्माथ । S. cl. सर्व सत्य (SG, ST, SA तस्य) स (SA तु)
हेतुकम् ।

b SK, SA¹, SG, ST तत्र SA² अत्र for तत्^० । SK, SG, ST, SA²
भाम्यथ । SK, SG, ST वचन SA च वच for अत्र गिर ।

तेषां चैव गतिस्तत्त्वाद्वासश्चैषां विचिन्त्यताम् ।
 नीतिर्विधीयतामत्र सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ३५ ॥
 नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
 किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वार्थाः कुशलारणे ॥ ३६ ॥
 तस्मात्सत्रप्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 गूढभावेषु च्छत्रेषु काले चोदयमागते ॥ ३७ ॥
 स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
 उदयः पाण्डवानां च प्राप्तकालो न संशयः ॥ ३८ ॥

- 35 a G गति । Edns तीर्थः A सम्यक् BEHKL तथ्या C तूर्ण D तस्य G सूक्ष्मा
 N तर्कात् for तत्त्वात् । D तेषां for एषा । Edns BCDEGHKN प्रचिन्त्य-
 ताम् A प्रचिन्त्यताम् for विचिन्त्यताम् ।
 b Edns ABCDEGHLN चापि K चापि for अत्र । K हिताग्राति for
 हिता भवेत् ।
 36 a D प्रकृतः for प्राकृतः । L बुभूषामिः N बुभूषता D बुभुस्तता ।
 b Edns ACDGHKN सर्वार्थकुशलाः BE धर्मार्थकुशलाः L सर्वार्थकुशलाः ।
 M इमे ।
 37 a AH सत्यप्रतिष्ठेषु ।
 b H गूढभावेषु । D कालेन for काले च ।
 38 a Edns ACDGHKL स्वराष्ट्रे Edns CG परराष्ट्रे च D परराष्ट्रे वा BE राष्ट्रापर^० ।
 b AGKLN उदये BE पाण्डवान्याम् । Edns BCDEFGHKLM प्राप्तो काले
 GN प्राप्तकाले ।

- 35 a SK तत्र, SG, ST, SA तात for तत्त्वात् । SK, SG निवासश्चानु । ST,
 निवासश्चैव । SA वासश्चैवानु for वासश्चैवावि^० ।
 b SK तत्र । SG, ST, SA² चान । SA¹ चापि for अत्र ।
 36 a ST विज्ञानता SA¹ बलीयसा for बुभूषता ।
 b S. cl. शत्रुः for तात । and विद्वांसोवालिस्तथा for सर्वार्थाः etc.
 37 a ST तेषु for सत्र and प्रविष्टेषु for प्रविष्टेषु ।
 b ST, SA² आगते for आगते ।
 38 a SK स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च । ST ज्ञातव्या धमवित्तमाः ।
 b SG, ST, SA पाण्डवानां for पाण्डवानां च ।

निवृत्तसमयाः पार्थाः सत्यव्रतपरायणाः ।

महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा अमितौजसः ॥ ३९ ॥

तस्माद्दलं च कोशश्च नीतिश्चापि विधीयताम् ।

यथा कालोदये प्राप्ते सम्यग्वै संदधामहे ॥ ४० ॥

तात मन्यामि तत्राहं बुध्यस्व बलमात्मनः ।

नियतं सर्वभिन्नेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ४१ ॥

39 a LN निवृत्तसमयाः । Edns BCDEGHKLN महात्मानो महाबलाः ।

b CN महोत्सवाः । Edns AC समितौजसः BDELN सतिनेजसः H अनितेजसः
G अमितेजसः K चानितेजसः ।

40 a DG कोशं N Edn¹ कोषं for कोशः । Edn¹ बलः ।

b Edns BCDEFHKL MN तैः G तेषां for वै । BCEN संदधीमहे H मंदधी-
महि G विधीयते for संदधामहे ।

41 a BEK² मन्ये D इति for तात । Edns CN बुद्ध्यापि BEK² तत्र तु H
मन्यस्व L बुद्ध्यापि for मन्यामि । G यदेतन्मन्यसे K तात मन्यामहे for तात
मन्यामि । Edns CDHLN तत्सर्वम् BEK² अहं तात for तत्राहं । B बुद्ध्यास्व
F बुध्यस्व for बुध्यस्व । C हितं for बलम् ।

b A निपतः for नियतं । BCDE बलेषु for अबलेषु । B omits च । M omits
v. 41.

39 a S. cl. महात्मानो महाबलाः for सत्यव्रतपरायणाः ।

b SK समितौजसः SG, ST, SA सतिनेजसः for अमितौजसः ।

40 a SK कोशं for कोशः । SG omits कोशः । SG, ST, SA एव for अपि ।

b SK, ST तैः for वै । SG सद्धमहे परे SA सद्धमहे परे ST सद्धमहे ।

41 a S. cl. पत्र (SA² तत्र) यन्मन्यसे शेषः ।

b SG, ST निभय for निपतं । SA² सत्त्वमिदेषु । SA² इतरेषु । SG बलेषु for
अबलेषु । ST बलं मन्ययन्तेषु च for बलवत्स्व² etc.

उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।

प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधामस्तथा परैः ॥ ४२ ॥

साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन बलिकर्मणा ।

न्यायेनान्येन च परं बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्य मुख्यतः ।

स्वकोशबलसंपन्नः सम्यक्संधिमवाप्स्यसि ॥ ४४ ॥

42 a H च यत् M बले for बलं । N माध्यस्थं । BE अति for अपि ।

b D प्रहृष्टं for प्रहृष्टं । D अप्रहृष्टं N अप्रहृष्टं for अप्रहृष्टं । Edn² CKN संदधाम BE संदधीमः D संदधानः G संधनीयं H संदधानं for संदधामः । L वा M वै for च । G अधापरेः for तथापरेः ।

43 a Edns CDGN भेदेन H दण्डेन for दानेन । Edns CDN दानेन BEG दण्डेन for भेदेन । BE भेदेन GH दानेन for दण्डेन । AL बल^० for बलि^० ।

b Edns BCEFGM आक्रम्य DHKLN आनम्य for अन्येन । Edns AB CDEGHKLN परान् for परं । L आक्रम्य for आनम्य । M बलादानम्य ।

44 a Edns तु for च first । F omits first च । Edns BCDEFGHKMN आभाष्यतां सुखं for चाभाष्य मुख्यतः ।

b Edn² GHK सुकोशबलसंपन्नः Edn¹ BCELN सकोशबलसंपन्नः A सकोश-
बलसंपन्नः D सकोशबलप्रदस्यात् । Edns ADFGLMN सिद्धिं for संधिं ।

42 a SK, SG सारं कल्यु ST, SA सारकल्यु for उच्चावचं । SA² कलं for बलं ।
SG मध्यस्थान् ST मध्यस्था for मध्यस्थं ।

b. SK अप्रहृष्टं प्रहृष्टं । S. cl. वा for च । SK संदधाम तथा । SG तथा संदधामहे ।
ST, SA तथा संधामहे ।

43 a SG भेदेन दानेन ST भेदेन दण्डेन । ST दानेनांजलि कर्मणा ।

b SG, ST, SA आनम्य SK आक्रम्य for अन्येन । SK च परान् SG, ST,
SA बलिनः for च परं । SG, ST, SA दुर्बलः for दुर्बलान् ।

44 a SK तां सुखं for मुख्यतः । SG, ST, SA स्वं चाभाष्य (ST सभाष्य च)
यत् सुखं for यत्वा^० etc.

b S. cl. संबुद्धः for संपन्नः । SG, SA सर्वा for सम्यक् । S. cl. सिद्धिं for संधिं ।

योत्स्यसे वापि बलिभिररातिभिरुपस्थितैः ।

अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनस्वबलवाहनैः ॥ ४५ ॥

एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ।

यथाकामं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवास्यसि ॥ ४६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे मीमंरूपवाक्यं नाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।

प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो भृशम् ॥ १ ॥

45 a Edns ACDEFGHKLN च for वा । Edns ABCDEGKN अतिभिः-
प्रत्युपस्थितैः । FM अतिभिःप्रत्युपस्थिताम् H अतिभिः प्रत्युपस्थितैः ।

b K च for त्वं । N पार्थिवैः । GKM च for वा । Edns BCDEGN हीनैः
K हीनाः M हीनः for हीन^० । Edn¹ CGK च बलवाहनैः L स्वबलमात्मभिः
for स्वबलवाहनैः ।

46 a K व्यवहार for व्यवसाय ।

b Edns ACDEFGHKL MN यथाकाल for यथाकामं ।

* * * * *

XXVIII. 1 b Edns C बली for भृश ।

45 a S. cl. च for वा । and अतिभिः प्रत्युपस्थितैः ।

L SG, ST, SA वा for त्वं । SK हीनैः । SG, SA हीनाः । SG च for स्व ।

46 a S. cl. व्यवहारोत्ते व्यापनः for व्यवसाय स्वधर्मता ।

b S. cl. कालं for कामं ।

* * *

XXVIII. 1 a S. cl. ततः for अथ ।

b S. cl. बली for भृश ।

असकृन्निहतः पूर्वं मत्स्यशाल्वेयकैः परैः ।
 सूतेन चैव मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥
 बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवता विभो ।
 -स कर्णमभ्युदीक्ष्यार्थं दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥
 असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा ।
 प्रणेता कीचकश्चास्य बलमत्तोऽभ्यभूत्पुरा ॥ ४ ॥
 क्रूरो मर्षी च दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ।
 निहतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसकृत् ॥ ५ ॥

- 2 a Edns CG निष्कृताः K निर्जितः । AN मत्स्यशाल्व° BE मत्स्यैः शाल्वे° F
 शासनकैः L मत्स्यशाल्व° । Edns CDGHLK मभो N सह for परैः ।
 b Edns CD एव च for च एव । BE मत्स्येन L मत्स्यानां ।
 3 a Edns बलवता B बलरता । Edns विभो ।
 b K उपागतः for अभाषत ।
 4 a DGN मत्स्यराजेन for 'राज्ञा मे । D बाधितु ।
 b Edns GK तस्य for चास्य । Edns BCDEGHN बलवानभवत् A बलेऽधि-
 कृतः K बलवान् सहाभूत् M बलवानभ्यभूत् । L बलमत्तो मदोक्तः ।
 5 a H सदा L शत्रुः for क्रूरः । Edns AFKMN सः CDK सु for च । BD
 KN विख्यात° for प्रख्यात° ।
 b Edns CGAN स तु K तु सः for तत्र । Edns CGK नृशंसवान् D नृशंसकः ।

- 2 a SG, ST, SA read दुर्योधनं उ° । before v. 2 SG, ST, SK, SA²
 मात्स्यशाल्वेयकेष्वपैः (SA¹ मत्स्य°) ।
 b SA² चापि SK एव च, for चैव । S. cl. मात्स्यस्य । SG, ST, SA पुरा
 तदम् for पुनः पुनः ।
 3 a SA² पातितः for बाधितः ।
 b SK, SA अभिषिक्तः । SA सुयोधनम् । SG, ST omit this line.
 4 a S. cl. राष्ट्रं ममाधिरुद्रानन् राष्ट्रं मात्स्येन बाधितम् for असकृन्मत्स्य° ।
 b S. cl. तस्य for चास्य । SK द्योतिकः ST बलवान् for बलमत्ताः । S. cl.
 अमवत् ।
 5 a S. cl. अमर्षी दुर्जयो जेता प्रख्यातबलवोरुषैः । SG अमर्षान् । ST जान for जेता ।
 b S. cl. सः for नि° ।

तस्मिंश्च निहते राजा हीनदर्पो निराश्रयः ।
 भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६ ॥
 तत्र यात्रा मम मता यदि ते राचतेऽनघ ।
 कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥
 एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हि नः ।
 राष्ट्रं तस्याभियास्यामः पशुधान्यसमाकुलम् ॥ ८ ॥
 आददामोऽस्य रत्नानि वस्त्रानि विविधानि च ।
 ग्रामान्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥
 अथवा गोसहस्राणि सुवहूनि शुमानि च ।
 विविधानि हरिष्यामो निपीड्य च पुरं बलात् ॥ १० ॥

6 a Edns CD निहते BE तु निहते for च निहते । ADGKLMN राजन् ।
 Edns C हतदपः K नष्टदपः L क्षीणदपः ।

7 a B अनघ M नरः for अनघ ।

8 a BE प्राप्तकालं H एतत्प्राप्तम् ।

b D अवि यास्यामः IN अभियास्यामि H अभियायामः K अभिगताराम् । Edns
 CDGHLKN बहुधान्यः । DK धनाकुलं ।

9 a BEM आददानः DN आदास्यामः । Edns CDEHL विविधानि वस्त्रानि च
 N विविधानि वहूनि च ।

b L वान्यस्य for वा तस्य । BE हरिष्यामि ।

10 a Edns C शुमानि च वहूनि च । DGHKLN वहूनि च for सुवहूनि ।

b Edns BCDEGHLKN प्रतिपीड्य for निपीड्य च । L पुरं for बलात् ।

B a SK, SG, ST वि^० for च । SK, SG, ST राजन् । SA^१ निराश्रयः ।

8 a SK, ST, SG कार्य for प्राप्तम् । SK, SG, ST परं for कार्यम् । S. cl.
 मात् for हि नः ।

b SG, ST, SA धान्या तु for ध्यास्यामः । S. cl. धन^० for पशु^० ।

9 a SG, SA आददीमहि ST आदधेमहि । S. cl. विविधानि वस्त्रानि च ।

b SG इनिष्यामः ।

10 a SK, SG, ST वहूनि शुभदानं SA वहूनि शुभदानाः for सुवहूनि शुमानि च ।

b SA विप्रेता SG विविध मत् for विविधानि । SK प्रतिपीड्य SG, ST, SA
 प्रतिपीड्य & om. च ।

कौरवैः सह संगम्य त्रिगर्तैश्च विशांपते ।

गास्तस्यापहरामाशु सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥

संधिं वा तेन कृत्वाशु निवध्रीमोऽस्य पौरुषम् ।

हत्वा वास्य चर्म कृत्स्नां वशां त्वां नयामहे ॥ १२ ॥

तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।

भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् ।

सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं वचः ॥ १४ ॥

11 a Edns CG संगम्य L संगम्य । D त्रिगर्तः ।

b A गास्तस्य GL गावस्तस्य । Edns C अपहरामोद्य BE अपहरिष्यामः L आहरामाशु N आहरायामाशु । Edns सर्वैश्च । A सुसंहितैः BEGKN सुसंगताः DL सुसंहिताः D²H सुसंयताः ।

12 a Edns OGL संविभागेन H संधिं वा तेन N संधिं वा तेन for संधिं वा तेन । Edns AGKHL °तु BE अथ N ते for आशु । D विगृह्णामः N निगृह्णीमः । M विधुन्वानः for निवध्रीमः ।

b Edns BCDEHKLN च for वा । A सर्वांश्च for कृत्स्नां । Edns CN वशमेवावयामहे । A वसुसर्वंश्च BE वशमय GHK वशमन्वा L वशं तव for वशां त्वां । D वशामश्च लयामहे । F omits from निवध्रीमः in v. 12 to सुसंहताः in v. 13.

13 b Edn² D भवताम् C भवता ।

14 b HN युक्तं सुशर्मणः । Edns ABCEFKLMN च नः for वचः ।

11 a SG क्रौरव्याः ST, SA क्रौरवाः । SG, ST, SA संहृत्य । SG, ST, SA त्रिगर्तैश्च ।

b SA¹ गावस्तस्य SG, ST गास्तु तस्य for गास्तस्याप⁰ । SK °हरिष्यामः SA² आहरामाशु । S. cl. महारथैः for सुसंहताः ।

12 a ST युद्धं SG संधिः । S. cl. तु for आशु । SG वध्रीनोत्थं च । SA¹ ■ for अस्य ।

b SG जित्वा for हत्वा । SA च for वा । SG, ST, SA वशमन्वा⁰ SK वशमेवा⁰ ।

13 a SG तत् for तं ।

b SA भद्रं चः SK भवतां ।

SK adds वेश्मण्यन उवाच before verse 11.

14 b S. cl. SA सर्वं for वाच्यं । S. cl. इदं for हितं । S. cl. ST हितं for वचः ।

तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् ।
 विभज्य वाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥
 प्रज्ञावान्कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ।
 आचार्यश्च तथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १६ ॥
 मन्यन्ते हि यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
 संमन्य वाशुगच्छामः साधयार्थान्महीपते ॥ १७ ॥
 किं वा नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
 अत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते गता वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥

- 15 b Edns BCDEGHKN च for वा । L सानि for वापि । D नृप for अनघ ।
 16 a Edns ACFLM प्राज्ञो वा । C कुरुगुण्यानाम् G कुरुवृद्धोप K गुणवृद्धोप ।
 b Edns CG यथा for तथा ।
 17 a Edns BCDEGHKN ते for हि । FM ते मन्यन्ते for मन्यन्ते हि । L
 मन्यानि । K¹ सा र्वे K² सर्व । A तत्र BEL नीति for यात्रा ।
 b D आमन्य M समन्या । K समयायु । Edns ACDTGHLMN च for
 वा । Lln¹ नियानः for गच्छामः । Edns ACDEFGKMN साधनार्थं H
 साधु पार्थम् for साधवाधान् । Edns BCDEGKN महीपते ।
 18 a Edns BCDEGHKLN च for वा । M चान्यः for वा नः ।
 b D अत्यन्तमात्रं नष्टाः । G विप्रनष्ट । Edns BCDEGHKLN प्राताः for
 गताः । GK च for वा ।

- 15 n SA¹ विनिर्याम SA² इतिर्यामः SG हि निर्यामः ST गतिर्याम for विनिर्याम ।
 b S. cl. प्रविभज्य च सेन्यानि । S cl- मन्यते मवान् ।
 16 n SK, SG, वृत्⁰ for वृद्ध⁰ । S. cl. च for अघ ।
 b S. cl. आचार्यश्च कुरुते विद्वान् शकुनिश्च सोपयः । ST अति पञ्चान् SG, SA
 ह्यभ्यासि ।
 17 n SG यथा ते मन्यन्ते ST, SA² यथा मन्यन्ति ते SA¹ यथा मन्यन्ते ते SK मन्यन्ते ते यथा ।
 b SK, SG, SA चयु ST चतु⁰ । ST महिना. सर्वेषां पतेः SK, SG सधनार्थं
 महीपते SA सधनार्थं महीपते ।
 18 a S. cl. हिनु । SA च for अर्थ ।
 b SA, SG, प्रत्यर्थ । SK, हि ST च for वा । SK, SG, SA, वना for गताः ।

यामो राजन्ननुद्विशा विराटनगरं वयम् ।

आदास्यामोऽथ गास्तस्य विविधानि पशूनि च ॥ १९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तु ।

वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ॥ २० ॥

शासने नित्ययुक्तं तु दुःशासनमनन्तरम् ।

सह सर्वैस्तु संमन्त्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥

यथादेशं च गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः ।

सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२ ॥

19 a H याम for यामः । Edns GH निरुद्विशाः D ननुद्विशाः L अनुज्ञाताः । BDEH KLN ^०विषयम् for ^०नगरम् । BD वद् for वयम् ।

b Edns ACDEFGHKMN द्वि for 'अथ । Edns ABCDGH वस्तूनि E वस्तूनि KN धनानि for पशूनि । M च for च । L आदास्यामो द्वि गास्तस्य रत्नानि विविधानि च ।

20 a Edns BCDEGHKLN तत् for तु ।

b M आदाययत् for आज्ञापयत् ।

21 a Edns BCDEGHKLN नित्यसंयुक्तम् for नित्ययुक्तं तु ।

b Edns ACFGHKL MN वृद्धेः for सर्वैः । DN च G तु for तु ।

22 a Edn² CDGHN यथोद्देशम् Edn¹ यथोद्देशे । OL गच्छामः । Edns CD GHKL तत्र N सह for सर्व ।

22 b DGKL तु for च । BE यथोद्दिष्टं ।

19 a S. cl. omits this line.

b SA SG, ST, आदास्यामहि । SG तत्र for तस्य । SG, ST, SA², SK वस्तूनि च SA¹ वस्तूनि च ।

SG omits वैशंपायन उवाच ।

20 a SA, SK, ST वचः श्रुत्वा तु तस्य तत् SG वचः श्रुत्वाल्लस्य तत् for वाक्यम् &c.

b ST, SA ततः SG तु त for स्वयं ।

21 a SG युक्तः । ST च for तु ।

After v. 21 a SA, SK add दुर्योधन उवाच ।

b SA¹ सहत्र । S. cl. वृद्धेः for सर्वैः । ST च for तु ।

22 a S. cl. यथोद्देशं । SK तु for च ।

b SA² अथ ST अति SK, SG, SA² तु for च ।

त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ।
 प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥
 जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरम् ।
 विषयं मत्स्यराजस्य सुप्रवृद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥
 ते गत्वा सहसा तत्र विराटनगरं प्रति ।
 क्षिप्रं गोपान्समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५ ॥
 गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
 वयमप्यनुगृहीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ २६ ॥

23 a L राजन् ।

b GK सुसं पातु for सुसंवीतः । C मत्स्यराज्य । BE नगरं for विषयं ।

24 a A यत्नं for वयम् । L तस्य for तत्र । Edns BCEGH दिवसान्तरे ।

b Edns ACFGHKLM सुसमृद्धम् D सुसमृद्ध N सुसंवृद्ध for सुसमृद्धम् । H सुसंयताः । L सुसंहिताः । BE सुसंहताः ।

25 a Edns BCEG पातु K यात्वा । Edns AEBFGLM सहिताः for सहसा । L विषयं for नगरम् ।

b G गोधनमसाद्य । FM गृह्णातु ।

26 b C अथ for अपि । N अनुगच्छामः ।

23 a SG, ST सहितैः । S. cl. (सर्वैः) for राजा । S. cl. मत्स्यातपलपौरैः for समग्रबलवाहनः ।

b SG, ST तु for हि SK, SA² सुसंयतः SG, ST सुसंयत्ताः SA¹ सुसंयतः । S. cl. विराट् for मत्स्यस्य । SK, SA² नगरं for विषयं ।

24 a SG, ST तस्य for तत्र । ST, SK अनन्तरे ।

b SK, SG, ST, SA² सुसमृद्धं SA¹ सुसमृद्धं । ST सुसंयतं SK, SA, SG सुसंहितं ।

25 a SK, SG, ST तथा गत्वा यथोद्देशं for ते गत्वा सहसा तत्र । SG, ST नगरा निष्ठ SA विषयं प्रति SK नगरान्तिके ।

b S. cl. गोष्ठं for गोरात्र ।

26 b SK, SA², SG, ST अप्यपि SA¹ मात्स्या हि for अप्यनु । SK व वरूथिनी for वरूथिनीम् ।

ST omits वेष्टतापन उवाच ।

वैशंपायन उवाच ।

संनद्धा रथिनः सर्वे सपदातिबलोत्कटाः ।

प्रतिवीरं विकर्षन्तो गोषु संन्यपतन्परे ॥ २७ ॥

ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टं देशं व्याप्य महीपतेः ।

आदत्त गाः सुशर्मा वै धर्मपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २८ ॥

27 a Edns CGM सपदाताः L सपलाति for सपदाति^० । A रथोत्कटाः । line omitted in D.

b Edns ABCEGHLK वेर N योष for वीर । Edns ABCDEFGHKN चिकीपतौ for विकर्षन्तः । Edns CG गृद्धा महाबलाः BE संन्यपतन्परो AH संन्यपतन्परे F संज्ञपयन्परे KLM संन्यपतन्स्तदा N संयमन्तुः for संन्यपतन्परे । line omitted in D.

28 a BE तु N च for स्म । N स for ते । D तस्य K सतु for ते स्म । Edns A² BEFGLMN यथोद्दिष्टा D यथोद्दिष्टा । Edns ABCDEFGHLM दिश वन्दे H देशं मत्स्या K देशं पात्र M दिश व्याप्य । Edns ABCDEFGHLM महीपते KN महीपतिः । K reads this line also as पादातरं on the margin. Edns & all MSS except AF read it after v. 26. M reads it again after v. 27. A reads it also in a different hand on the margin. (as in text with तु for स्म.)

b Edns ABCEN आदत्तु A² आनेतु for आदत्त । Edns ACGN अथ BEK च D तु for वै । Edns CEG रुष्णपक्षस्य N रुष्णे पक्षस्य । A had आदत्त originally, changed to आदत्तु by different hand.

27 a SK सपताकाः for सपदाति^० ।

b SK प्रतिवीरं चिकीर्षन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः । verse omitted in SG, ST. SA. SK reads this v. after 28 a.

28 a ST तस्मात् SA² सर्वैः SA¹ तस्य for तेस्म । SK मत्स्य SA¹ हन्वे SA² व्यद्वे ST दृष्टा SG व्यद्वे for व्याप्य । ST महीपतिः SA महीपते ।

b SA² आदत्ते । SK अथ । S. cl. रुष्णपक्षस्य पाशर्मा ।

अपरं दिवसं सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ।

अष्टम्यां तान्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे सुशर्मवाक्यं नाम
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।

छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥

व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ।

कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २ ॥

29 a Edns ABEG अपरे दिवसे । K प्राप्यसर्वे for सर्वे राजन् । A has अपर दिवस
but it is changed to अपरे दिवसे by different hand.

b Edns BE ते न्यगृह्णन्त C तेन गृह्णन् CL तान्यगृह्णन् G तु निगृह्णाति M
तान्यगृह्णीत । A गोकुलानि for गोकुलानि । BE च सर्वशः for सहस्रशः ।

* * * * *

XXIX. 1 a AH छत्र^० for उद्म^० । E लिप्य । HL पतिष्ठानां ।

2 a D अतीतः । G तत्र वै पुरे for वै पुरोत्तमे ।

b DGLM महीपते ।

29 ■ SK अपरे दिवसे । SG, ST, SA चाणि for सर्वे । SG, ST, SA सह for
राजन् ।

b S. cl. नवम्यां । SA² त्वन् गृह्णन् SA¹ तत्र गृह्णन् SK तेन्यगृह्णन् ST त्वन्
गृह्णन् SG तन्वगृह्णन् ।

* * * * *

XXIX. 1. a SG ST, SA तदा राजन् for महाराज ।

■ a S. cl. विगठनगरे सतां for वसतां वै पुरोत्तमे ।

b SA चरतां for कुर्वतां & महीपते for महीपते ।

कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।

, आशां चक्रे सहामात्यः कुन्तीपुत्रेष्ववीरवान् ॥ ३ ॥

तत्र त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।

सुशर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ४ ॥

ततो जवेन महता गोपाः पुरमथाविशन् ।

तत्रैको मत्स्यराजानं सिंहासनगतं प्रभुम् ॥ ५ ॥

-शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।

सम्यैश्च मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च नरर्षभैः ॥ ६ ॥

3 ॥ L कीचकेषु हतेष्वेषु ।

b Edns O परां सभावनां चके । DFGKLM आसांचक्रे । L महावीर्यः for सहा-
मात्यः । Edn² कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे Edn¹ DH कुन्तीपुत्रेषु वीर्यवान् BE ⁰पुत्रः स्ववीर्य⁰
C कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः FKL M कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् G पाण्डवेषु महात्मसु N
कोन्तेयेषु महात्मसु K² पाण्डवैर्धर्मचांगिभिः ।

4 ॥ Edns ABCEFGHKM ततः D तस्य for तत्र । D वर्षस्य भरतपथं ।

b Edns ACEFHL M तत् for तु ।

5 a Edns CGL गोपाः । Edns CGL अध्यायजन् BDEHKN अध्यायजन् M
अधाविशत् for अध्याविशन् । A पुरमाविशन् ।

b Edns CGL स दृष्ट्वा BDEK²N अपश्यन् K अपतन् M अपश्यन् for तत्रैकः ।
Edns CDKN मत्स्यराज च G मत्स्यराज तु L मत्स्यराज वै । Edns ACFG
HKL N रथात्मस्वय कुण्डली for सिंहासनगत प्रभुम् ।

6 ॥ BE परिवृतैः । B वीरैः for योधैः ।

b Edns OG सवृत BDEHKL N सदिभ for सम्यैश्च । Edns OG महात्माभिः
for नरर्षभैः ।

3 a SG, SA, omit this whole verse. ST नि for तु । राजन् for राजा ।

b ST आसां चके महावीर्यान् SK परां सभावनां चके । ST पांडवान् द्रोपदी तथा,
SK कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।

4 a SK, SA, ततः SG तस्य for तत्र ।

b SA¹ षड्रुपा for तरसा । SA² मत्स्यराजस्य गोधनं ।

5 ॥ SK, SG, ST, जवेन महता- (SK चैव)-युक्ता for ततो जवेन महता । S. cl.
गोपालः । पुरमायजन् for गोपा • etc.

b S. cl. reads instead—विराट नगर (SA¹ नगरे) प्राप्य नरा (ST गोपा)
रागानममुषन् (SG आद्रवन्) ।

6 a SA¹ वीरैः SG गुर for गुरैः ।

b S. cl. सदिभिः for सम्यैः । SK, SG, ST पडिभैः for मन्त्रिभिः । SA अमित्रो-
ज्जे. for नरर्षभैः । SK, SG, ST मन्त्रिभिर्भावि संवृतम् । for पांडवैः • etc.

तं सभायां महाराजं आसीनं राष्ट्रवर्धनम् ।
 सोऽध्ववीदुपसंगम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥
 गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ।
 तान्परीप्स मनुष्येन्द्रं मा नशन्पशवस्तव ॥ ८ ॥
 तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।
 स्थनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ ९ ॥
 राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राणि विभेजिरे ।
 भानुमन्ति विचित्राणि सुखसेन्यानि भागशः ॥ १० ॥

7 ¹/_a Edns ABCDEGHKLN महाराजं ।

^b DHN ते युयत् for सोमवीत् । DHN¹ प्रणताः । G¹ तथा for तदा ।

8 ^a H कलयन्ति । C नः D मे for ते ।

^b Edns GM परीप्सव गजेन्द्र A तान्परीप्स । C ते तान् परीप्स । CH महाराज for मनुष्येन्द्र । All नेशुः for नशत् ।

9 ^a BE नृपतेः L महर्ता for नृपतिः । K तस्मा L विराटः for मत्स्यानां । M समयो भवत् ।

^b AFM¹ सहितां HKL कलितां for¹ कलितां । M¹ समाकुलम् ।

10 Edns C तनुत्राण्यथ भेजिरे BE तनुत्राण्यत्र भेजिरे DLN तनुत्राण्यनुमेजिरे HK तनुत्राणानि भेजिरे ।

^b Edns CG शूरमेन्यानि AK मूरमेन्यानि BEN नृपमेन्यानि DF ह्यसेन्यानि L सुखपाशानि for सुखसेन्यानि । L भागत् for भागशः ।

7 ^a S. cl. सभायां राजशार्दूल and om. ते । SK, SG, ST पादद्वेः सह for राष्ट्रवर्धनम् ।

^b S. cl. reads instead:—दृष्ट्वा शीघ्रं तु गोपाला त्रिगर्तमिदमयुयत् S. cl. reads v. 6 between ^a and ^b of this v.

8 ^a SK, SG, SA वष्टि गवां सहस्राणि । ST कलयन्ति ।

^b SG, SA, ताः for तान् । SA¹ परीप्सव । SA, SG, ST महाराज for मनुष्येन्द्र । SK ता निवर्तय राजेन्द्र । SA¹ नशत् SA² नश्यत् ।

9 ^a S. cl. स राजा महर्ता मेता । SK मत्स्यानां । S. cl.¹ बाहयत् for योजयत् ।

^b SG नागेभ्य । ST कलिता ।

10 ^a SK, SA¹ अथ SG, ST, SA¹ अत्र for वि¹ ।

^b SK निवर्तयानि SG, ST, SA निवर्तयानि for निवर्तयानि । SK, SA, SG मूरमेन्यानि । ST भागत् for भागशः ।

सर्वज्ञायसगर्भं च कवचं तप्तकाञ्चनम् ।

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ ११ ॥

सर्वपारशवं वर्म कल्याणं पाटलं दृढम् ।

शतानीकादवरजः मदिराश्वोऽभ्यहारयत् ॥ १२ ॥

उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।

सुवर्णपृष्ठं सूर्याभिं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ १३ ॥

अभेद्यकल्पं मत्स्यश्च कवचं च समाहरत् ।

शतसूर्यं शतावर्तं शतबिन्दुं शताक्षिप्तम् ॥ १४ ॥

- 11 a G सज्ञाहायसगर्भं Edns BCDEEGHKLN तु M न for च । Edns BCE तत्र for तप्त° ।

b G अभिया for प्रियो । HKN अभ्यधारयत् ।

- 12 a Edns BCEEGLKM सर्वपारशवं A सर्वपारशिवं K सर्ववर्मातिगं । K² तारं for वर्मं । Edns CDGKN कल्याणपटलं BE कल्याणं च नवं K² सर्वं सलोहमयं L कल्याणपटलं । H omits a.

b Edns BCDEGK मदिराश्वः । KN अभ्यधारयत् । H omits b.

- 13 a Edns BCEGHKLN पद्मानि D पत्न्यानि AFM पद्मानां । A सुप्त DGHKL शत for शतं ।

b H सुवर्णपृष्ठं । N सूर्यो दत्तः । K अभ्यधारयत् ।

- 14 a Edn¹ ACFHKL M मत्स्यस्य Edn² DGN मत्स्यानां । Edns BCDEGN राजा कवचमाहरत् AFHKM राज्ञः कवचमाहरत् ।

b Edn¹ BCE शतसूर्यं । M शतावर्तं । G शतबिन्दुं HL शतबिन्दुं ।

N. cl. except AFM interchanges a & b, and thus reads this v. after v. 12.

- 11 a S. cl. दृढ° for सगर्भ° तु for च । SA¹ omits this line.

b ST °धारयत् for हारयत् । SA¹ omits this line.

- 12 a S. cl. भारसहं for °पारशवं । कल्याणपटलं ।

b SK मदिराश्वः । ST अभ्यधारयत् ।

- 13 a S. cl. पद्मानि । SG, SA¹ शत SA² गत ।

b S. cl. मृदङ्गादवपर्यन्तं for सुवर्ण° etc. ST अभ्यधारयत् ।

- 14 a SA, SG अवभ्यवचनं ST मवजनुचं । S. cl. मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ।

b SA शतबिन्दुं । S. cl. interchanges a & b and reads the whole verse after v. 15.

दृढमायसगर्भं तु श्वेतं वर्म शताक्षिमत् ।
 विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ॥ १५ ॥
 शतशश्च तनुत्राणि यथास्वानि महारथाः ।
 योत्स्यमाना व्यनहन्त घोररूपाः प्रहारिणः ॥ १६ ॥
 अयस्कारेषु शुभ्रेषु सहस्रं च महारथाः ।
 पृथक्काञ्चनसंनाहात्रयेष्वश्वानयोजयत् ॥ १७ ॥
 सूर्यचन्द्रप्रतीकाशो रथे दिव्ये हिरण्मये ।
 महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिद्यते तदा ॥ १८ ॥

- 15 a D गृह्य for दृढं । Edns BCDG च for तु । L omits a.
 b N वर्म for वीरः । L omits b.
 16 a Edns BCE यथास्वन्ते D यथाईन्त HL स्वानि स्वानि for यथा स्वानि ।
 b H योद्घु सर्वं for योत्स्यमानाः । Edns C अनहन्त D हनहन्त KN अभ्य-
 हन्त for व्यनहन्त । G योत्स्यमानाभ्यवहारत् । Edns ABCDEFHKMN
 देवरूपाः । L omits b.
 17 a Edns BCGHKMN सूपस्कारेषु AE सूपस्कारेषु D सौपस्कारेषु । K शुभ्रेषु ।
 Edns BCDEGHKN मङ्गल्यु for सहस्र । L omits a
 b AHL दृष्टं K धृत for पृथक् । AFKM ०तन्नाम् ।
 18 a Edns ACDFGKLMN ०प्रतीकाशे । H रथः । H दिव्यः । H हिरण्मयः ।
 b K महानुभावे । Edns ABCDEFHKMN उच्छिद्यते । BE तदा for तदा ।

- 15 a SK च for तु । S. cl. रुक्मपरिष्कृतम् for वर्म शताक्षिमत् ।
 b ST अभ्यधारयत् ।
 16 a S. cl. सुतो नाना for शतशश्च । S. cl. स्वानि स्वानि । SK महापलाः SG, ST,
 SA अत्र क्षत्रियाः ।
 b S. cl. युयुत्सवः for योत्स्यमानाः । SK, SG, ST अभ्यनहन्त SA¹ अभ्य-
 पयन्त SA² अनपयन्त for व्यनहन्त । S. cl. देवरूपाः for घोररूपाः ।
 17 a S. cl. सौपस्कारेषु । S. cl. मङ्गल्यु for सहस्र । SG, ST, SA समल्लतान् for
 च महारथाः ।
 b SG, ST, SA गृह्य for पृथक् । SA अचोदयत् for अयोजयत् ।
 18 a SK ०प्रतीकाशे SG, ST, SA प्रतीकाश । S. cl. मणिहैमविभूषित (SK ०ते)
 for रथे दिव्ये etc
 b S. cl. महाप्रमाण for महानुभावः । SG, ST, SA मात्स्यस्य । S. cl. ध्वजम् ।
 SA² उच्छिद्यते । S. cl. रथे for तदा ।

अथान्यान्विविधाकारान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ।

यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ १९ ॥

अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ।

कङ्कुवल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ॥ २० ॥

युध्येयुरिति बुद्धिर्मे वर्तते नात्र संशयः ।

एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ॥ २१ ॥

कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।

प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ॥ २२ ॥

वराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजवरोपमाः ।

त इमे जातु युध्येयुरिति मे वर्तते मतिः ॥ २३ ॥

L तथा for अध । N विविधान्कारान् । DN हेमभूषितान् । Edns हेमपरिष्कृतान् ।

Edn² G जघन्यकं ।

Edns ACDEFGHKL MN मे बुद्धिः ।

D ध्वजपताकिनां L ध्वजपताकिनः ।

Edns च चित्राणि । H दृढानि विविधानि च D दृढानि च शुभानि च G दृढानि मृदूनि च ।

ACDFL दीयतां । AF अपि for च । M omits b.

23 a Edns ABCDEFGKLN वीरङ्गरूपाः । Edns ABCDEFGKLN कतोपमाः । M omits a.

b Edns ADFHLN नेमे जातु न BE मन्ये जातु न for त इमे जातु OG न मे । Edn² CHK युध्येत् BE मुञ्चन्ति for युध्येयुः । N. cl. धीयते for वर्तते । M omits b.

19 a S. cl. reads in stead:—ध्वजान्यद्विविधाकारान् सौवर्णान् (SA सुवर्णान्) हेममालिनान् ।

20 b SK, SG, ST कवचं बल्लः सूदः SA कर्तुं बल्लगोपालो । S. cl. adds वेशपायन उवाच before this verse.

21 a S. cl. मे बुद्धिः ।

b ST तेषामपि च for एतेषामपि । SG, ST, SA रथ for रथाः ।

22 a SK दृढानि च लघूनि च SG नवानि च दृढानि च ST सुदृढानि लघूनि च SA¹ मृदूनि च गुरुणि च ।

b SG omits this line.

23 a SA वीरान्^o for वीरान्^o । SK शूराः मुनीराः SG, ST शूराः सुदृढाः for वीरान्^o । SA कतोपमाः ।

b SG omits this line. SK, SA न for ने and add न before युध्येयुः ।

ST reads this line after v. 19 and has एते दधतु for त इमे जातु ।

SK, SA धीयते for वर्तते । ST गवाधामिति मे मतिः ।

एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ।

शतानीकश्च पार्थिव्यो रथान् राजन्समादिशत् ॥ २४ ॥

सहदेवाय भीमाय राज्ञे च नकुलाय च ।

तान् प्रहृष्टास्ततः शूरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ २५ ॥

निर्दिष्टा नरदेवेन रथाञ्छीघ्रमयोजयत् ।

कवचाणि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ॥ २६ ॥

24 a D Edn¹ एष for एतत् । M omits a

b Edns ACDFGHHLN तु for च । K पाण्डवेभ्य for च पार्थिव्य । L राज
for राजन् । M omits b

25 a Edns CF राज्ञे च for मामाय । Ldms ACF मामाय H राज्ञे तु for राज्ञ च ।
M omits this line

b Edns GLN प्रहृष्टान् । H प्रहृष्टस्ते for तान् प्रहृष्टान् । Ldms ECDLGKLN
सूता H राजन् for शूरा । D राजमास्तपरायण । M omits this line

26 a Ldms BCDG निर्दिष्टा L निमृष्टान् । h निर्दिष्टास्तस्मा राज्ञा । N शीघ्र for
रथान् । M omits this line.

b GL सुन्दानि च । N दृढानि for मृदूनि । N मृदूनि D दृढानि for दृढानि । M
omits b

24 a SG omits vv. 24-26 S. cl. तत् for एतत् । S cl omit तु and add
शीघ्र before त्वरित^० ।

b SG omits this line S cl म for च ।

25 a SG omits this । SK, ST राज्ञ च मामाय SA राज्ञेभ्य भीमाय ।

b SG omits this । SA reads instead - ते वीराः सिंहविना ना पञ्चता
मनखिन । SK, ST तान् दृष्ट्वा सहसा सूता ।

26 a SG omits this । Sh, ST निर्दिष्टा SA रथिणः ।

b SG omits this । Sh, ST नवानि for मृदूनि । SA नवानि श्वचराणि च ।

विराटः प्रादिशयानि तेषामक्लिष्टकारिणाम् ।
 तान्यमुश्चञ्छरीरेषु दंशिनस्ते परंतपाः ॥ २७ ॥
 रथान्हयैः सुसंपन्नानास्थाय च नरोत्तमाः ।
 निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघातमर्दिनः ॥ २८ ॥
 तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 विराटमन्वयुः पश्चात्सहिताः कुरुपुङ्गवाः ॥ २९ ॥
 चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
 भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३० ॥

27 a Edns BDEFGHKL MN अक्लिष्टकर्मणाम् । C omits a.

b Edns ADFGHKLM आमुच्य N अमुच्य । Edns ADFGHKLM दशिताः । BE omit ते परंतपाः । C omits b.

28 a BCE omit this l.

b Edns GN शत्रुसंघातमर्दिनः H छन्नरूपा तरस्विनः K शत्रुसंघातमर्दिनाः । BCE omit b.

29 a H शत्रुसंघातमर्दिनः । K तरस्विनश्छन्नरूपाः L तरस्विनश्छन्नरूपाः । C omits a.

b C अन्वयुः । Edns BCEG पार्थाः for पश्चात् । DG कुरुपुङ्गवाः ।

30 a C तथा ते for चत्वारः ।

b MN कटकामुखाः ।

27 a SK प्रद्वो for प्रादिशय । SG, ST, SA राजा for यानि । S. cl. कर्मणाम् for कारिणाम् ।

b SG ताम् for यानि । SK, ST, आमुच्य । SA ते प्रतिगृह्याय for आमुच्य शरीरेषु । SK, SG, ST दशितास्ते SA संनहन । SK, SG, ST महारथाः for परंतपाः ।

28 a S. cl. रथान् हेमपरिष्कारान् समास्थाय (SA समादाय) महारथाः ।

b S. cl. पांडवा निर्ययुर्दंशः दशिता (SA दशिता) राजसत्तम (SA राजसत्तमाः) ।

29 a SA छय° for छन्न° । S. cl. सर्वशास्त्रविशारदाः । S. cl. reads this line before 28 a.

30 b S. cl. भीमश्च मानंयाः । SA¹ कटकामुखाः for करटामुखाः ।

क्षरन्त इव जीमूताः सुदान्ताः पष्ठिहायनाः ।
 आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३१ ॥
 राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ।
 विशारदानां वन्यानां धृष्टानां चानुयायिनाम् ॥ ३२ ॥
 अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ।
 पष्ठिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ ३३ ॥
 तदानीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।
 संप्रयान्तं तदा राजभिरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३४ ॥

- 31 a Edns C चैव for इव । NK² वपन्तः for क्षरन्तः । Edns OHK नागेष्टाः ।
 All except ADFM सुदान्ताः BE कुजराः for सुदान्ताः । BE पष्ठिहायनाः ।
 b Edn² AOHKL स्वाह्वराः । Edns CHN शिक्षिताः । D गजसादिभिः ।
- 32 a L नर्वे for पश्चात् । FM चरन्तः H ज्वलन्तः ।
 b Edns C मुरुयानां A मत्स्यानां BEHKLN वश्यानां K वश्यानां D हृष्टानां G
 देश्यानां for वन्यानां । Edns BCEGHKLN हृष्टानां D वश्यानां for धृष्टानां ।
 Edn² C चाहजीविनां L चानुयामिनां ।
- 33 a H अष्टौ लक्षसहस्राणि M अष्टौलक्षसहस्राणि ।
 b G अपि निर्ययुः ।
- 34 a M तदानीकं ।
 b Edn² BCDEGHKM संप्रयात L तत्पयात । G महाराज for तदा राजन् ।
 DK निर्वापत H निर्वापन्त N अभिष्यच्च for निरीक्षन्त ।

- 31 a S. cl. सुदान्ताः पष्ठिहायनाः ।
 b S. cl. स्वाह्वराः । S. cl. महामात्राधिरोहिताः (SG, ST रोहिणेः SA¹ रोहिणेः)
 S. cl. interchanges 31b and 32a
- 32 a SK, SG, ST कामतः SA कमतः for चलतः ।
 b ST शृङ्गाण्य SK, SG देश्यानां SA¹ वश्यानां SA² मन्थानां । SK, SG,
 SA, ST मरुजानां तदा रूप । ST reads this line after v. 35 a
- 33 b SK, SG, SA विश्व for पष्ठि । ST सहस्राणां । SK, SG मत्स्यानां SA
 मात्स्य त । SK, SG त्वरित ययुः ST अभिनो ययुः SA² अनुयायिन ।
- 34 a SG तदानीकं । S. cl. अतीव भारत for भरतर्षभ । ST मयस्थितमशोमत for
 शशुभे etc । ST interchanges a & b
 b S. cl. त for स^० । SK, SA महाराज SG, ST महाराज for तदा राजन् ।
 S. cl. निर्वापत ।

तद्वलाग्र्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ।

दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे सेनानिर्याणं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।

त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १ ॥

ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरन्धा युद्धदुर्मदाः ।

अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २ ॥

35' a H तत् ध्वजामयं । K प्रस्थितं समशोभत ।

b BE दृष्टपु^० for दृढायुध^० । D ध्वजानीकं L ध्वजाकीर्णं for जनाकीर्णं ।

* * * *

XX. 1 a ALN निर्ययुः for निर्याय ।

b H मत्स्यः । परिणिते ।

2 a GH त्रिगर्ताश्चैव for ते त्रिगर्ताश्च ।

b AG गृधाः DLM गृद्धाः । K गवामर्थे for गोषु गृद्धाः ।

35 a SK, SG, ST तद्वलाग्रं । S. cl. शरस्येव मदा यमो for संप्रस्थितमशोभत ।

b SA¹ दृढायुद्धं । SK, ST, SA² रथाश्वगजसंकुलं ।

Order of vv. in S. cl. from v. 32 onwards:—32 a, 35 b, 35 a, 31 b, 32 b, (add. l. App.) v. 33.

* * * *

XXX. 1 a ST निर्ययुः । SG, ST तस्मात् for गृगाः । SG गृगा व्यूढाः for व्यूढानीकाः ।

b SA¹ अन्ययुः for अस्पृशन् । SG, SA², SK मात्स्याः । SK अरन् गमिते for परिणते । ST omits this line.

2 a SG, SK मात्स्याः । SK, SG, SA व्यूढानीकाः प्रहारिणः for संरन्धा युद्धदुर्मदाः । l. omitted in ST.

b SK, SG, ST वर्जन्ते SA वर्जन्ते for गर्जन्तः । SA गृधाः ।

भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशनोदिताः ।
 ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥
 तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
 घृतां परस्परो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ४ ॥
 देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्ये विलम्बति ।
 अन्योन्यमभ्यापततां निघ्नतां चोत्तरोत्तरम् ॥ ५ ॥
 उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्रज्ञायत किञ्चन ।
 पक्षिणश्चापतन्भूमौ रजसा तरसा वृताः ॥ ६ ॥

3 a Edn¹ EM ^०चोदिताः L ^०पाणयः for ^०नोदिताः ।

4 a M सुपलः for तुमुलः । N रोमहर्षणः ।

b LM घृता । Edns ACDGHKLN परस्पर । Edns CFMN राजन् G घोर
 K रोद्रः । G विमर्दन H विमर्हनः ।

5 a C अभूत् for आसीत् । Ldns CK अवलपति D अवलपिनी FGLM विलपिनि
 H अचलं गते ।

b ACFGH अभ्यापनताम् । DH omit च । All except L read इतरेतरम्
 for उत्तरोत्तरम् ।

6 a N भूमौ । Edns BCEFGN प्राज्ञायत ।

b All except A read सैन्येन रजसा for रजसा तरसा ।

3 a S. cl. चोदिताः for नोदिताः ।

b SG, SA ग्रामण्यैः ।

4 a S. cl. रोमहर्षणः ।

b SK परस्पर गजन् for परस्पो घोर. । omitted in ST, SG, SA.

5 a SK अवलपति ।

b SK इतरेतम् for उत्तरोत्तरम् । omitted in ST, SG.

6 a SA, SK, SG प्राज्ञायत ।

b S. cl. सैन्येन रजसा for रजसा तरसा ।

इषुभिर्व्यतिसंपद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ।

स्वद्यौतेरिव संयुक्तमन्तरिक्षं विराजते ॥ ७ ॥

रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिपक्तानि धन्विनाम् ।

यततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ८ ॥

रथा रथैः समाजग्मुः पदातैश्च पदातयः ।

सादिभिः सादिनश्चापि गजैश्चापि महागजाः ॥ ९ ॥

असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ।

संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १० ॥

- 7 a KL इषुणाश्च । Edns BCDE ^०संपद्भिः A से संपतद्भिः FM ^०संघद्भिः G चापतद्भिश्च K अभिसपाते L अतिसपाते N संपतद्भिश्च for व्यतिसंपद्भिः । CDN अन्तरधीयते ।
b N स्वद्यौतैः । ABCDEFGHK²LMN व्यराजत but K विराजते ।
- 8 a Edns CDG व्यतिपक्तानि L व्यभिपक्तानि । K corrects पि as प and reads व्यतिपक्तानि । H धन्विना ।
b ABCDEGHLN पततां । D सव्यं दक्षिणसाम्यतां ।
- 9 a Edn¹ समाजघ्नुः । Edns DG पदातैः ।
b Edns BCEFM सादिनः सादिभिः A सादिभिः सादिताः । ABCEFHKL
एव for अपि । D महागजैः G मर्तगजाः ।
- 10 a K श्लैः for प्रासैः ।
b H निर्जघ्नुः ।

- 7 a SK ^०संपद्भिः ST, SA¹ ^०संघद्भिः SG ^०पौयद्भिः SA² व्यसंघद्भिः for ^०संपद्भिः ।
b ST, SG संयुक्त SA सवृत for सयुक्त । ST, SG, SA व्यराजत SK अजा-
यत for विराजते ।
- 8 a SK, ST, SG, SA¹ विषेर्षव्युतो यथा SA² विरेजुर्विद्युतो यथा for व्यतिप-
क्तानि धन्विनाश्च ।
b SK नर्दतां SG, ST, SA नदतां । S. cl. सव्य ।
- 9 a SG, ST, SK पत्तयश्च पदातिभिः SA पत्तिभिश्च पदानयः ।
b SK सादिनः सादिभिः । S. cl. जग्मुः for चापि ।
- 10 a SG, ST, SK, SA¹ पट्टिसेश्चापि SA² पट्टिसेऽप्येव ।
b S. cl. योधाः for राजन् ।

निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिषवाहवः ।
 न शेकुरभिसंरब्धाञ्छूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥
 क्लृप्तोत्तरोष्ठमुनसं क्लृप्तकेशमलंकृतम् ।
 अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् ॥ १२ ॥
 अदृश्यन्तात्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ।
 शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ १३ ॥
 नागभोगनिकाशैस्तु बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
 आस्तीर्णा वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ १४ ॥

- 11 a CF निघ्नन्तः ।
 b Eds ACDHKN अभिसरब्धा BEL अभितकुद्धा G अतिसरब्धा । GL शूरा । L पराङ् । line omitted in M
- 12 a Edns BLG क्लृप्तोत्तरोष्ठ A क्लृप्तोत्तरोष्ठ CN दृष्टोत्तरोष्ठ D दृष्टोत्तरोष्ठ H लुप्तोत्तरोष्ठ KL क्लृप्तोत्तरोष्ठ K² क्लृप्तोत्तरोष्ठ । L मुनसः । Edns BCH क्लृप्तकेश A क्लृप्तकेश ।
 b N अदृश्यन्तः । AD शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तः । F शिरैश्छिन्नः । K शिरश्छिन्नं and रजोध्वस्तः । G मुकुण्डलः । v omitted in M and b omitted in C²
- 13 a Edn² ACGHDNL अदृश्यन्तः Edn¹ अदृश्यन्तः च । L अदृश्यन्तात्र K अदृश्यन्तः । G सवशः L अनेकशः ।
 b C शालस्कन्धः । v omitted in M
- 14 a Edns BCDLGHKLN च for तु । L चन्दनोक्षितैः ।
 b Edns CK भाति G अत्र for तत्र । v omitted in M

- 11 a SK, SA, SG दृष्टा for शूराः । SK परिषवाहवः ।
 b SK अतिसरब्धा SG, ST, SA² अतिसरब्धा SA¹ इति सरब्धा । S cl शूराः । SK, SA¹, SG, ST² मुस्यः ।
- 12 a SK, SG, SA क्लृप्तोत्तरोष्ठ ST दृष्टोत्तरोष्ठ । SA¹ क्लृप्तः । SK, SG, ST, SA² क्लृप्तोत्तरोष्ठ ।
 b SK रजोध्वस्तः क्लृप्तः SA² अनेकः हेमकुण्डलः । SG मुकुण्डलः ।
- 13 a S cl दृश्यन्तः तत्र । SA, SF, SK वारे for शरैः । SG omits शरैः । SG विच्छिन्नानि for छिन्नानि । SK सवशः for भागशः ।
 b S cl सारः ।
- 14 a SA² निमेषैश्च for निकषैस्तु । SA¹, SG, ST, SK च for तु । ST पद्भिः ।
 b SA, SK, ST आर्ज्याः SG प्रवीणाः ।

रथिनां रथिभिश्चात्र संप्रहारोऽभ्यवर्तत ।

सादिनां सादिभिश्चैव पदातीनां पदातिभिः ॥ १५ ॥

उपशाम्यद्रजो भीमं रुधिरेण प्रसर्पता ।

कश्मलं चामवद्योम निर्मर्यादमवर्तत ॥ १६ ॥

उपाक्रोशन्त उन्मत्ताः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ।

अन्तरिक्षे गतिर्येषां दर्शनं नावदृश्यते ॥ १७ ॥

शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ।

प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ॥ १८ ॥

15 a F एव H साहँ for अत्र । L अभ्यवर्तत ।

b Edns ACFGKLN सादिभिः सादिनां चापि । BE अत्र for एव । BEDM पदातानां D पादातानां । v. omitted in M.

16 a Edn² ABEL उपाश्वाम्यद् N उपशान्तम् । N भूमौ for भीमम् । D प्रसर्पत Edn¹ प्रसर्पता ।

b DFHK प्र⁰ for च । Edns BDEGHKN अविशद् for अभवद् । Edns BCDEFGKN घोरम् for व्योम । L तेषां तु युध्यतामेव for कश्मलं चामवद् व्योम । v. omitted in M.

17 a Edns CH उपाविशन्मूर्ध्नः BDEGN उपाक्रोशन्तदान्मोन्यद् for उपाक्रोशन्त उन्मत्ताः । FL उपादृश्यत for उपाक्रोशन्त । BE प्रचोदिताः N प्रवेजिताः । K² reads उपाक्रोशं तदान्मोन्यं शरैर्गाढं प्रवेजिताः and K उपाविशन्त उन्मत्ताः शरैर्गाढं प्रचोदिताः । v. omitted in M.

b Edn² ABCDEFHKN चापि G चाम्य⁰ for नाव⁰ । Edn² CDN अरुध्यत A युद्धयतां BE अवर्तत F अपयत H अघायत K अबुध्यते Edn¹ चान्यरुध्यत for ⁰वदृश्यते ।

18 a G मदिराक्षः for विशालाक्षः ।

b C प्रदृष्टौ for प्रविष्टौ ।

15 a ST सादिनां तत्र for रथिभिश्चात्र ।

b ST रथिभिः for सादिनां । ST समाजम्मुर्महागजाः for पदातीनां पदातिभिः । v. 15 omitted in SK, SG, SA.

16 a SG, SK, उपा⁰ । S. cl. प्रवर्पता ।

b S. cl. प्राविशद्भौ ।

17 a omitted in S. cl.

18 a SK अग्रे for इत्वा । SK, ST, SA मदिराक्षः for विशालाक्षः । line omitted in SG.

b SK प्रदृष्टं SG प्रदृष्टौ ST मदिरा । SK, SA¹, SG, ST महापत्नौ ।

तौ प्रविश्य महासेनां बलवन्तौ यशस्विनौ ।
 आच्छेतां बहुसंख्यौ केशाकेशि नखानसि ॥ १९ ॥
 क्षिपयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथवज्रम् ।
 जघ्नतुः सूर्यदत्तश्च मदिराक्षश्च पृष्ठतः ॥ २० ॥
 विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चशतान्स्थान् ।
 हयानां च शतं तत्र हत्वा पञ्च महारथः ॥ २१ ॥

- 19 a Edns C प्रविष्टौ for प्रविश्य । K अग्रनख्यंयनौ बाणौ for तौ प्रविश्य महासेनाम् ।
 Edns CHK मनस्विनौ D तगस्विनौ ।
 b F आच्छेता । Edn² GKM बाहुसंख्यौ Edn¹ BE बाहुसंख्यौ L बहुसंख्यम् DN
 प्रतिसंख्यौ । FM केशाकेशिनंनखानसिः C केशोच । Edns CGKL एषादि A
 नखानसिः D नखानसि H रथा रथौ ।
- 20 a Edns ABCDEGHKLN हस्तयित्वा for क्षिपयित्वा । FM रथवज्रम्
 BE रथवज्रम् D महावज्रम् L रथवज्रम् N रथवज्रम् for रथवज्रम् ।
 b Edns CEGN अथतः B आगत DEKLM जघ्नतुः for जघ्नतुः । H जघ्नतुः
 भगानीयः for जघ्नतुः सूर्यदत्तश्च । L मदिराक्षः M विशालाक्षः A विनलाक्षः but
 A² मदिराक्षः । F omits the portion from जघ्नतुः to the end of the
 v. the space being left blank.
- 21 a BE तु अथ for तत्र । DG पञ्चशतम् ।
 b Edns AC शतान्यथै BE शतान्यथै DFHKLM शतान्यथै । Edns ABCE
 GN महारथान् DKM महारथाः ।

19 a omitted in S. cl.

b SK, SG, SA आच्छेताम् ST मूच्छेताम् । SA² मृता for बहु । SK, SA,
 SG, ST केशाकेशि एषादि ।

20 a SK, SA, SG हस्तयित्वा ST क्षययित्वा । SG त्रिगर्तान् SK, ST, SA महा-
 चक्रम् SG च महा चक्रम् for रथवज्रम् ।

b SK, SG, SA जघ्नतुः । SK वल्लभादि SA, SG विमलान्वथै ST मदिराक्षश्च ।

21 a SK, ST, SG पञ्चशतम् ।

b S. cl. reads कुनरान्पमानन्नेव मह्यं वाजिनां तथा ।

चरन्सुविविधान्मार्गान्स्थेषु रथयूथपः ।

त्रिगर्तानां सुशर्माणमान्छद्रुक्मरथो रणे ॥ २२ ॥

तौ तु व्यगाहतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।

अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविब ॥ २३ ॥

ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।

मत्स्थं समायाद्यत्ताश्वो द्वैरथेन समाह्वयत् ॥ २४ ॥

ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयातां समन्ततः ।

शरान्विसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव ॥ २५ ॥

22 a Edns ABCDEGHN सः for सु । H बहुधा for विविधा । L चेरुर्षु-
विधान्मार्गान् । Edns BCDE रथेन । Edns C रथसत्तमः for रथयूथपः । G
रणेयुद्धविशतः for रथेषु रथयूथपः ।

b A त्रिगर्तानां । Edns ABCDEFGKMN रुक्मरथम् ।

23 a Edns AHKL व्यगाहतां C व्याहतां BNDE तु व्यचरताम् FM व्यवहरेताम्
for तु व्यगाहताम् । C महाबलौ D महारथौ ।

b C अभ्यगर्जन्तौ । Edns CFG गोष्ठेषु and om. following गो । L गोपुगो ।

24 b Edns ABCDEFGHLN समीयात् K समेयात् । Edns CDGN राजानं A
पञ्चास्य F दाताम् K श्वेताश्व L यत्ताश्व for यत्ताश्वः । BEN द्वैरथम् । AFL
नरर्षभः C नरर्षभ DHK नरर्षभम् BE प्रसमाह्वयन् N युद्धमाह्वयत् । G द्वैरथे
युद्धमाह्वयत् । M समीपे गत्वा च द्वैरथेन नरर्षभ for समायात् etc.

25 a Edns CN व्यतीयातुरमर्षणौ । BM बोधयित्वा समततः K व्यतीत्य च समततः ।

b Edns BCEGN व्यसृजतां D असृजतां H व्यासज्जतां । D तत्र for शीघ्रं ।
D तोयधारा । Edns D घनाः । L घनानि N घनाविव ।

22 a S. cl. स for सु° । S. cl. रथेन for रथेषु । SK रथिनां शरः for रथयूथपः ।

b S. cl. रुक्मरथम् ।

23 a SK, ST व्याहतां SG, A महतां for व्यगाहताम् । S. cl. महाबलौ for
महात्मानौ ।

b SK, SG, SA शीघ्रं for °गर्जन्तौ । SK गोपु for गोष्ठे । After this
comes our v. 26

24 v. omitted in S. cl.

25 b SK, SA समृजन्तुः SA पञ्चास्य । SK, S. ed in SG, ST.

अन्योन्यमभिसंरन्धौ विचेरतुरमपणौ ।
 कृतास्त्रौ निशितैर्वाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ २६ ॥
 ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ।
 पञ्चभिः पञ्चभिस्तस्य विव्याध च तुरङ्गमान् ॥ २७ ॥
 तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
 पञ्चाशता शितैर्वाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २८ ॥
 ततः सैन्यं समाहृत्य मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
 नाभ्यजानत्तदान्योन्यं प्रदोषे रजसा वृते ॥ २९ ॥
 इति विराट्पर्वणि गोहरणे सुशर्मयुद्धं नाम
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

26 a Edns BOEGL चापि for अभि^० । DG अमर्षिणी ।

b N हृतास्त्राः । L युद्धदुर्मदो for निशितैर्वाणैः ।

27 b Edns BCDEFGHKL चारु FM चैव for तस्य । Edns ABCDEFGHKL
 चतुरो हयान् for च तुरङ्गमान् । N reads पञ्चभिः वायुविन्याध चतुर्भिः चतुरो हयान् ।

28 b Edns G पञ्चाशद्भिः C पञ्चापद्भिः for पञ्चाशता । F शरैः ।

29 a Edns CG महाराज BE समाहृत्य D सहामात्य H परावृत्य M समावृत्य ।
 L मत्स्यराजः सुशर्मणः ।

b ADFLKM अभ्यजानन् GN जानीता H अजानता BEK² अजानता for
 अभ्यजानत् । Edns C सैन्येन N सैन्ये G सैन्ये for प्रदोषे । G रजसा । Edns
 C आवृत्तं G वृत्तं BE आवृत्तौ DL आवृत्ताः M आवृत्ताः । K also reads
 सैन्ये तु तमसा वृते for प्रदोषे रजसा वृते ।

26 a S. cl. राजर्षिहो सुशर्मणौ । S. cl. विरेजतुः for विचेरतुः । SA² अमर्षिणी ।

b SK, ST परस्परैः SA परस्परैः for गदाभृतौ । line omitted in SG.
 S. cl. interchanges v. 25&26.

27 a SK, SG, ST मात्स्यः SA¹ मत्स्यः for ततः । SK, ST, SG निशितैः for
 दशभिः ।

b S. cl. बाणैः for तस्य । S. cl. चतुरो हयान् for च तुरङ्गमान् ।

28 a SK मात्स्यराजं तु ST, SG, SA मत्स्यराजं तु for मत्स्यराजानम् । SA² रथ-
 धूपः for युद्धदुर्मदः ।

b SK, SG, ST, SA² पञ्चाशद्भिः SA¹ पञ्चाशान्भि^० ।

29 a S. cl. तयोर्धलाणि राजेन्द्र समस्तानि महारणे । (SA² बाणानि for घलाणि ।)

b SK नाजानन् SG नाभिजानन् ST न जानन् SA नाजानन् । SA तानि
 दान्योन्यम् ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।

व्यतिष्ठन्त मुहूर्तं ते व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥

ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः ।

कुर्वोणो विमलां रात्रिं नन्दयन्क्षत्रियान्युधि ॥ २ ॥

प्रकाशमासाद्य ततः पुनर्युद्धमवर्तत ।

घोररूपं तमस्तस्मिन्नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥

ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा सुवर्मणा ।

अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथजातेन सर्वशः ॥ ४ ॥

XXXI. 1 a CN विप्लुते M अभिलुतः । N नोक for लोके । N राजसा । D continues the last Adhyāya.

b Edns CN अतिष्ठन्ते ADEFGK व्यतिष्ठन् वे M व्यतिष्ठत् वि । Edns ABCE FGLMN तु for ते ।

2 a AFM उपातिष्ठत for उदतिष्ठत ।

b D नन्दयन् G दशयन् for नन्दयन् ।

3 a Edns ABCDEGHIKLMN ततः प्रकाशमासाद्य । G अवर्तयन् ।

b Edn² CFKL ततस्ते स्म BE तमस्तेस्म Edn¹ ADN ततस्तस्मिन् G ततस्तत्र II ततस्तस्मात् M ततस्तन्यत् for तमस्तस्मिन् । A नावेक्षन्तः D नवेक्षन्त G चैक्षन्त च H नावेक्षन्त L नापेक्षन्त M न्यवेक्षन्त ।

4 a E त्रैगर्तः । BE भ्रात्रा सह । Edns CGHK यवीयसा D सुशर्मणा M सुवर्मणा N सुवर्मणा ।

b Edns ACDFGHIKMN रथजातेन L रथजातैश्च ।

XXXI. 1 a SA च समावृते for चैव भारत । ST ०भिवे for प्लुते ।

b SG व्यतिष्ठत । SK, SG प्रहारिणम् ।

2 a SK, SG, ST उदतिष्ठन्निशाकरः SA उदतिष्ठच्छुभाशुमान् ।

b SK दशयन् ST नोदयन् for नन्दयन् । S cl. रणे for युधि ।

3 a S. cl. ततः प्रकाशमासाद्य ।

b SK तदा तेषां ST, SG तदा तेस्म SA² ततस्तत्र SA¹ ततस्ते स्म for तमस्तस्मिन् । SK अवेक्ष्य तु ST न्यवेक्षन्त SG नावेक्षन्त SA² अवेक्षन्त SA¹ अवेक्षन्ते ।

4 a SA², SG सुशर्मणा ST महाबलः for सुवर्मणा ।

b SK, ST रथजातेन SA शरजातेन SG रथजातेन । SG सर्वतः for सर्वाः ।

ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ।
 गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां हयान् ॥ ५ ॥
 तथैव तेषां च बलानि तानि ।
 कुद्धान्यथान्योन्यमभिद्रवन्ति ॥
 खड्गैर्गदामिश्च परस्वधैश्च ।
 प्राप्तेः सुतीक्ष्णाग्रसुतीक्ष्णधारैः ॥ ६ ॥
 बलं च मत्स्यस्य बलेन राजा ।
 सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ॥
 प्रमथ्य जित्वा बलवच्च मत्स्यम् ।
 विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥

- 5 b Idms BCEGL रथान् M गणे for हयान् ।
 6 a Edms ACFGHLMN तु for च । K तुमुलानि for च बलानि ।
 b K बलानि for कुद्धानि । G अयाद्रवन्ति ।
 c Edms BCDEGKL गदासिबद्धैश्च H गदामिकुन्तैश्च N गदासिबद्धैश्च । Edms AFMN परस्वधैश्च ।
 d Edn¹ HL पक्षैश्च BE प्राप्तेश्च Edn² CDGHN प्राप्तेश्च for प्राप्तेः सु^० ।
 Edms ABGHIKLN तीक्ष्णाग्रमुषीतधारैः C तीक्ष्णाग्रमुमीनधारैः D तीक्ष्णाग्रमुषीतधारैः ।
 7 a Edms ABCDEFGHKL MN तु for च । D राजा K राज्ञः L सर्वं for राजा ।
 b L राजा for सर्वं ।
 c BE मत्स्य for प्रमथ्य । Edms CFGMN च मत्स्य AK मत्स्य च H अथ मत्स्य for बलवच्च । D जित्वातरसा प्रगृह्य L वेगेन विगृह्य मत्स्यम् for जित्वा बलवच्च मत्स्यम् । H मत्स्यान् for मत्स्यम् ।

- 5 b SK जवात् SG हयात् for हयान् ।
 SK reads v. 4 and 5 after the additional lines of 8 a (vide App.)
 6 a SG, ST तु for च । SK, SA तुमुलानि for च बलानि ।
 b SG, ST च for अथ ।
 c SK, SA¹, SG गदासिबद्धैश्च SA² गदासिबद्धैश्च ST गदासिबद्धैश्च for खड्गैर्गदामिश्च । SK, SG परस्वधैश्च SA परस्वधैश्च for परस्वधैश्च ।
 d SK, SA प्राप्तेश्च तीक्ष्णाग्रमुषीतधारैः ST प्राप्तेश्च मूल्याग्रमुषीतधारैः SG प्राप्तेश्च तीक्ष्णाग्रमुषीतधारैः ।
 7 a SK, SA, ST तु मत्स्यस्य for च मत्स्यस्य ।
 b SA¹ सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः ।
 c SK, SA, ST च जित्वा मत्स्यान् for बलवच्च मत्स्यम् ।
 d SA² आसन्नम् for अभ्यधावत् ।

तौ निहत्य पृथग्धुर्यानुभौ तौ पाष्णिसारथी ।
 विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८ ॥
 तमुन्मथ्य सुशर्मा तु रुदन्तीं बन्धुकीमिव ।
 स्पन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥
 तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरैः ।
 प्राद्रवन्त भयान्मत्स्यास्त्रिगैरर्दिता भृशम् ॥ १० ॥
 तेषु संव्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अभ्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ११ ॥

- 8 a Edns CDEFGHN धुर्यो for धुर्यान् । K तथोभौ for उभौ च । AD FHM च for तौ ।
 b M अगृह्णताम् ।
 9 a F तामुन्मथ्य । Edns CDF अथ L च for तु । Edns BCEN युवतीष D वधूका G रुदन्ती K² बंधुकी for रुदन्ती । Edns BCDELN इव कामुकः F वधुकामिव H वधकीमिव K वसुधामिव L युधकीमिव for बंधुकीमिव ।
 b M समासाय for समारोप्य ।
 10 a Edns ACDFGHKM बलवत्तरैः ।
 b CEM मत्स्यान् for मत्स्याः । E अर्दितान् N वधिताः for अर्दिताः ।
 11 a ABDEFGHKM स्रास्यमानेषु F संव्रास्यमानेषु ।
 b Edns C मत्स्यभाषन् ।

- 8 a SK उभयोः ST तावभौ for उभौ तौ । SA¹, SG माहिसारथौ SA² माहिसारथी ।
 b SA, SG, ST विराट् for विरथम् । S. cl. अथापहीत् for अगृह्णताम् ।
 9 a SG, ST विराट् भीमविक्रमः SA विराट् भीमविक्रमम् SK युवतीमिवकामुकाः for रुदन्तीं वधुकीमिव ।
 b SK भीमविक्रमः for शीघ्रवाहनः ।
 10 a SA, SG, ST नृपतौ for विरथे । SK, SA, ST बलवत्तरैः ।
 b SK, ST मत्स्याः for मत्स्याः । S. cl. रणे for भृशम् ।
 11 a SK विद्रास्यमानेषु SG विश्रास्यमानेषु SA विश्रास्यमानेषु ST सर्वेषु भगवेषु for संव्रास्यमानेषु ।
 b S. cl. अभ्यभाषन् भगवान् for अभ्यभाषन्महाबाहुम् ।

मत्स्यराजः परामृष्टव्रैगर्तेन सुशर्मणा ।

तं मोक्षय महाबाहो न गच्छेद्विपतां वशम् ॥ १२ ॥

उपिताः स्मः मुरं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः ।

भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्ठातिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच ।

अहमेनं परिव्रास्यं शासनात्तव पार्थिव ।

पश्य मे सुमहत्कर्म शत्रुभिः सह युध्यतः ॥ १४ ॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भानुभिःसह ।

एकान्तमाश्रितो राजन्पश्य मेऽथ पराक्रमम् ॥ १५ ॥

12 a Edns CDEGHKMN त्रिगर्तेन । F omits a.

b Edns AC मोक्षय । H मा for न । GL विद्विषा । A² न चिरं कर्तुमर्हसि for न गच्छेद् द्विपतां वश ।

13 a BE च for स्मः । BE सुमेः DL वयम् for सुवम् । DHN मपूजिताः L सुपूजिताः ।

14 b Edns ACDHKLN युध्यतः for शत्रुभिः । G युध्यमानम् for शत्रुभिः सह । Edns CDGHKLN शत्रुभिः for युध्यतः । A शत्रुभिः सह for सहयुध्यतः ।

15 a GH आनाय for आश्रित्य ।

12 a Before v. 12 SG, ST, SA add युधिष्ठिर उवाच । SK मात्स्यराजास्त्रिगर्तेन । SG, SA त्रिगर्तेन SK परामृष्टः for व्रैगर्तेन ।

b SA² तमायु परिमोक्ष्यामो SA¹ तमेहि परिमोक्ष्यामो । S. cl. मा for न । SK, SG, ST गमत् SA गमेत् for गच्छेत् । SA¹ वन for वशम् ।

13 a SK, SG, ST म्म SA च for स्मः ।

b SA¹ वापस्य for वासस्य ।

14 a SK omits भीमसेन उवाच ।

b S. cl. इदं for मे । S. cl. युध्यतः for शत्रुभिः । SK, SG मम SA तव for सह । S. cl. शत्रुभिः for युध्यतः ।

15 a S. cl. परेषामसमं रणे for तिष्ठ त्वं &c.

b S. cl. तिष्ठ त्वं भानुभिः सह for पश्य मे &c.

सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः ।

एनमेव समासाद्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।

अब्रवीद्धातरं घोरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥

मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ।

मा त्वां वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥

जनाः समवबुध्येरन्भीमोऽयमिति भारत ।

अन्यदेवायुधं किञ्चित्प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥

चापं वा यदि वा शक्तिं निखिंशं वा परधमम् ।

यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥

16 a BE सुष्कन्धो महावृक्षो । L महारूपः ।

b Edn² अहमेनम् C अहमारुज्य M एवमेव N एतमेव D एनमेवम् for एनमेव ।
Edn² अपारुज्य Edn¹ BDEK²N समारुज्य C तस्मात् for समासाद्य । L एनं
एनम् समाश्वस्य । DN द्रावयिष्यामि । L गस्तवान् ।

17 a ABDE वीक्ष्यमाणं L काक्षमाणं ।

b Edns ABCDEGKN वीर HL ज्येष्ठः for घोरः । BE कुर्तापुत्रः DG धर्म-
पुत्रः । M omits b.

18 a M omits a.

19 a BE समवबुध्येन् H समवबुध्येन् L सर्वं विबुध्येन् N समविबुध्येथाः ।

20 a Edn¹ AN परधमम् L परतपः ।

b C यदि वा for यदेव । BL वीर for भीम । L नावम् for भवेत् ।

16 a SK, SG अयं वृक्षः ST अयं सालः for सुस्कन्धोऽयं । SK महासाक्षा SG महा-
साक्षा । SK, SG निरिमात्रो वनस्पतिः ।

b S. cl. अहमेन for एनमेव । SK, SA, ST ममारुज्य for समासाद्य । SK, SG
पोषयिष्यामि ।

17 b SK, SG, ST वीर SA वीर for घोरः ।

18 a SK, SG, ST भीम मा SA मा वीर ।

b SG, SA त्वा for त्वा । S. cl. कुर्वन्तम् for कुर्वाणम् ।

19 a SG निमित्तं SA² पाण्डव for भारत ।

b S. cl. गृह्य for निषिद्य ।

20 a SK परधमम् SA, SG गृह्य भोः ST गृह्य भो for परधमम् ।

तदेवायुधमासाद्य मोक्षयाशु महीपतिम् ।
यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ॥ २१ ॥
ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यनोदयन् ।
दिव्यमस्त्रं विकृवाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षिणः ॥ २२ ॥
तान्निवृत्तान्स्थान्दृष्ट्वा पाण्डवांश्च महाचमूः ।
वैराटी परमकुन्दा युयुधे परमाद्भुतम् ॥ २३ ॥
सहस्रं न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमः सप्तशतान्योधान्परलोकमदर्शयत् ॥ २४ ॥

- 21 a Edns BCDEFGHKL MN आदाय for आसाय । AFM मोचय for मोक्षय ।
b FM भविता ते for भवितारौ ।
- 22 a H राजन् for सर्वे । A तुरङ्गान् Edns BCEGHN अभ्यनोदयन् । LM omits a.
b DGK मङ्कवाणाः । H त्रिगर्ताः । Edns BCDEFGHKN प्रत्यमर्षणाः । A प्रत्यमर्षितान् । LM omit b.
- 23 a Edns GN निवृत्तस्थान् । Edns CDGH पाण्डवान् सा N पाण्डवान् सः BEKL पाण्डवानां for पाण्डवांश्च ।
b Edns CGHN वैराटिः । Edns CN परमकुन्दा BDE परमाकुन्दा C परमोकुन्दा H भविताश्च कुन्दा M परमयुद्धं । K परमाद्भुतम् ।
- 24 a D सहस्राणि । Edns BCDEG अवधीत् AKLN न्यवधीत् for न्यहनत् । F² युद्धे षोढा for कुन्तीपुत्रः ।
b Edns G सहस्राणि CHLM शतान् योद्धान् । Edns ABCEGHN परलोकम् ।

- 21 a S.¹cl. आदाय for आसाय । S. cl. मोचय for मोक्षय । After 21 SA¹ adds वैशपायन उवाच ।
b ST ०रक्षार्थे for ०रक्षौ ते । SA तु SG तौ for ते ।
- 22 a SA ते संज्ञताः सर्वे एव हवान् पार्था अचोदयन् । SK, SG, ST¹ अभ्यनोदयन् ।
b SA² दिव्यास्त्रकुलाः सर्वे । ST चाम्युपाद्रवन् SK प्रत्यमर्षणाः SG प्रति वपद्रवन् for प्रत्यमर्षिणः । SA² नीतिज्ञाश्चसृष्टान्तरान् for त्रिगर्तान् &c.
- 23 a S. cl. निवृत्त for निवृत्तान् । SK पाण्डवास्तां महाचमूय SA² चतुरः सा महाचमूः SG, SA¹ पाण्डवान् सुमहाचमूः ST पाण्डवास्तु महाचमूः ।
b SK, SA, ST वैराटिः SG वैराटः for वैराटी । S. cl. परमकुन्दा । SG युयोध ।
- 24 a S. cl. प्राहिणोद्वाजा for न्यहनत्तत्र ।
b SK द्विसहस्रस्थान् वीरः ST द्विसहस्रं परान् वीरः SG, SA द्विसाहस्रं रथान् वीरः for the first half of b. SK, SG, ST प्रवेगयत् for अट्वायत् । S. cl. interchanges 24b & 25a.

नकुलश्चापि समैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ।
 शतानि त्रीणि शूरांश्च सहदेवः प्रतापवान् ॥ २५ ॥
 ततस्तेऽभ्यपतन्नुग्रं सुशर्माणमुदायुधैः ।
 नीत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथम् ॥ २६ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
 अभिद्रुत्य सुशर्माणं शरैरभ्यहनद्भृशम् ॥ २७ ॥
 सुशर्मापि सुसंकुद्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।
 अबिध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ २८ ॥

११११

25 a HL एव for अपि ।

b Edns ABCDEFGHKLN शूराणाम् for शूरांश्च ।

26' a Edns ABCEFGHLMN ततोभ्यपतन् K ततस्त्वभ्यपतन् । Edns CGN
 अत्युग्रः ABCEFGH अत्युग्रः । D ततस्तेभ्यपतन्नीग्रं L ततोभ्यपतदुग्रं वै । Edns
 उदायुधः ABCDEFGHKM उदायुधः N उदायुधः ।

b Edns CN इत्वा ABCEFGHKL M नीत्वा for नीत्वा । Edns ACFHKN
 महारथः DKM महारथाः ।

27 a F omits a.

b Edns CG अभिपत्य । Edns CG अभ्याहनत् BEHK अभ्यनुदत् N अभ्यर्द-
 यत् । D omits b.

28 a Edns CG सुसंकुद्धः for सुसंकुद्धः । D omits a.

b D अवश्यम् G आविष्यत् । N बहुभिः for नवभिः । H reads this line after
 v. 27 a.

25 a ST एव for अपि ।

b S. cl. शूराणां for शूरांश्च ।

26 a S. cl. omits this line.

b SK, SG, ST प्रविश्य SA¹ यथात SA² तथात for नीत्वा ताम् । SK महापराः
 SA रथर्षयाः SG, ST महापराः for महारथम् ।

27 a SK, SG, ST महापराः for महारथः ।

b ST अभिधीत्य for अभिद्रुत्य । SG सह गर्व for शरैरभ्य° ।

28 a ST च रुद्रः ।

b SK, SG, ST दशभिः SA च त्रिभिः ।

ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।

समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ २९ ॥

पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।

अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्यादपातयत् ॥ ३० ॥

चक्ररक्षोऽस्य शूरस्य शोणाश्वो नाम भारत ।

स भयादिरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं प्रजहात्तदा ॥ ३१ ॥

ततो विराटः प्रस्कन्ध रथादथ सुशर्माणः ।

गदामस्य परामृश्य तमेवाभ्यपतद्दली ॥ ३२ ॥

29 a GLMN युधिष्ठिरः for वृकोदरः ।

b ABE व्यपोथयत् H अपोथयत् । -

30 a Edns C पृष्ठगोपान् D पृष्ठरक्षो K पृष्ठगोप । L तु for च । M अपि for अथ ।

31 a Edns DGN शूरोवे K शूरोस्य BCEHLM शूरश्च for शूरस्य । Edns G मदिराक्षोतिविभुतः CN मदिराक्षेति विभुतः BEDHKL शोणाश्वो नाम विभुतः M शोणाक्षो नाम भारत ।

b Edns G समायात् DLN स तदा C समीप M समरात् । M विमुक्तं कृत्वा for विरथ दृष्ट्वा । Edns BCEFGHKLN त्रैगर्तम् D त्रैगर्तान् । Edns G माह्वत् BEK² मानहात् FHL मानह्वत् N माह्वत् for प्रजहात् । D प्रजगामहि K प्रजहार ह for प्रजहात्तदा । M निचचार समततः for त्रैगर्तं प्रजहात्तदा ।

32 a A विराट् । D आशु H तस्य for अथ ।

b Edns QG तस्य M चास्य for अस्य । M समादाय for परामृश्य । M तथेव for तमेव । Edns ACK अभ्यद्वयत् DG अभ्यहनत् H अन्वपतत् LMN आगमिवान् for अभ्यपतत् ।

29 a SG, ST राजा । SK, SG, ST क्षिप्रकारी । SK पुनोपरः SG, ST युधिष्ठिरः ।

b S. cl. तस्य न्यपातयत् for अस्य व्यपोथयत् ।

30 a SG, ST तु for च । SA² पृष्ठगोपाश्च तस्याथ ।

b SA अपाह्वत् ।

31 a SA¹ शक्ररक्षः SG भीमसेनः । SK, SG, ST, SA² स्तु शूरश्च SA¹ च शूरश्च for अस्य शूरस्य । S. cl. नामतः for भारत ।

b ST त्रैगर्तं for त्रैगर्तः । SK व्यानहात् SA मानह्वत् ST मद्यवत् SG मानहात् for प्रजहात् ।

32 b SA¹ अथाभ्यहनत् SA², SG, ST, SK अभ्यहनत् ।

पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
 अनेन वीर्येण कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ३३ ॥
 राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
 कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ३४ ॥
 इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूथपः ।
 तिष्ठ तिष्ठेति भीमस्य सहस्राभ्यद्रवद्वली ॥ ३५ ॥
 प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेऽसुस्ततो रणात् ।
 भीमस्तु भीमसंकाशो रथात्प्रस्कन्ध कुण्डली ॥ ३६ ॥
 तं भीमसेनो धावन्तमभ्यद्रवत वीर्यवान् ।
 त्रिगर्तराजमादत्त सिंहः क्रुद्धो मृगं यथा ॥ ३७ ॥

33 a HL माह for दृष्ट्वा । HL महाबली for अभ्यभाषत । Edns CG read 34 a. after 33 a.

b L वृष for वरात् ।

34 a A न्याय्यम् for युक्तं ।

b Edns CFGHKMN विपदिस्ति A निषिदस्ति for पलायसे L शत्रुसदनतोदास्ति ।

35 a KL उच्यमानः for उक्तः स तु । L सनदा for पार्थेन ।

b All Except A¹ L भीमं सः । G च N तम् for सः । BE समरे K सुशर्मा for सहसा ।

36 a Edns BCDEGHK सुशर्मणः N सुसाल्मनः for ततो रणात् । Edns CHKL interchange a. & b.

b HL अवि M अथ for तु । H आश्रुत्य for प्रस्कन्ध । Edns CG पाण्डवः H वेगवान् for कुण्डली ।

37 a K भीमसेनोपि for तं भीमसेनः । L पार्थ तम् । N भीमसेनः प्रधावन्तम् । Edns LN अभ्यभाषत C अभ्यदुद्राव G अभ्यधावत । L वेगवान् । D पद्मधामेवाद्रवत् बली for अभ्यद्रवत वीर्यवान् ।

b Edns ACDGKN आदत्तुं for आदत्त । Edns CDG HKLN सुद्रुमम् ।

33, 34. S. cl. omits verses 33 & 34.

35, 36 S. cl. omits verses 35, & 36 a.

b SG, ST, SK वीर्यवान् SA¹ भारत SA² पाण्डवः for कुण्डली ।

37 a omitted in S. cl.

b SG वेगवन्तराजमादत्ते SK अपद्रुमैर्गर्जितस्तिथि । ST आपतत for आदत्त । S. c. 1 सुद्रुमम् for सुद्रो मृगं ।

अभिद्रुत्य सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् ।
 समुद्यम्य च रोपात्तं निष्पिपेष महीतले ॥ ३८ ॥
 तस्य जानू ददौ पृष्ठे भीमो जघ्ने रुपान्वितः ।
 संमोहमगमद्राजा प्रहारचलपीडितः ॥ ३९ ॥
 तस्मिन्गृहीते वीरे तु त्रिगर्तानां महारथे ।
 अभ्यज्यत चलं सर्वं त्रैगर्तं तद्गयातुरम् ॥ ४० ॥
 निवर्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डोः पुत्रा महारथाः ।
 तान्विजित्य त्रिगर्तादीन्धनं चादाय सर्वशः ॥ ४१ ॥

38 a M अभिद्रुत्य L अभ संप्राप्ते । A केशपक्षे ।

b Edns तु for च । G तु K सः for तम् । EFL निष्पिपेष ।

39 a Edns ACG जानुम् BEFMN जानु D भीमः for जानू । A दधौ H जानु महा
 for ददौ । Edns BOEFGMN भीमः D जानु for पृष्ठे । K जानु ददत्युष्टे ।
 Edn² CDFGHKLN जघ्ने Edn¹ जघ्ने for भीमः । Edns CDFGHKL
 MN चेन for जघ्ने । BE निःकृतिष्ठेन for भीमो जघ्ने । Edns CDFGHKL
 MN अरणिना BE मुष्टिना for रुपान्वितः ।

b Edns ACDGHKN सः for स । Edns DHN प्रहारचलपीडितः । L जातः
 for राजा ।

40 a Edns CDGHKLN विरथे for वीरे तु ।

b E अभ्यद्रव्य । N तु गयातुरम् । M omits b.

41 a D च for गाः । Edns CN पांडुपुत्राः । DGN महायत्नाः । M omits a.

b Edns CGHKLN अवजित्य D अभिजित्य । Edns CDGHKLN सुशर्मा-
 णम् A सुशर्मादीन् BE महात्मानः for त्रिगर्तादीन् ।

38 a omitted in S. cl.

b SK तु for च । SG, SA, ST, omit this line.

39 a SK जानु । SK भीमः for पृष्ठे । SK जघ्ने चेनमरणिना । SG, ST, SA
 omit this line.

b SK सः for स^० । SK ^०वर^० for ^०चल^० । SG, ST, SA omits this line.

40 a S. cl. तस्मिन्वीरे गृहीते तु ।

b S. cl. त्रिगर्तानां for त्रैगर्तं तम् ।

41 a SK, SG निवृत्त्य । SG, ST, SA¹ नत्र for ततः । SA² निवर्त्य शान्दवा
 सर्वाव । SK, ST, SA¹ पाण्डुपुत्राः SA² कुन्तीपुत्राः । ST, SA² महायत्नाः
 for महारथाः ।

b SK, SG, SA अवजित्य ST अभिजित्य for तान्विजित्य । S. cl. सुशर्माणम्
 for त्रिगर्तादीन् ।

स्वबाहुबलसंपन्नाः ह्रीनिपेवा यतव्रताः ।

स्थिताः समक्षं सर्वे ते अथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ४२ ॥

नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।

किंनु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ ४३ ॥

तत एनं विचेष्टन्तं बध्वा पार्थो वृंकोदरः ।

रथमारोपयामास विवशं पांशुगुण्डितम् ॥ ४४ ॥

अभ्येत्य रणमध्यस्थं अभ्यनन्दद्युधिष्ठिरम् ।

दर्शयामास भीमस्तु तामवस्थां सुशर्मणः ॥ ४५ ॥

42 a ADFHKLM ह्रीनिपेधाः । AL जितव्रताः ।

b Edns ACDFGHKLMN ते सर्वे । Edns AFGM त्वथ for अथ । D भीमसेनो बर्बदिदम् ।

43 a L अयम् for नायम् । L नहि for मत्तः ।

b Edns ABCEFGHKLM किंनु । N सतत ।

44 a N तत्र for ततः । L एवं for एनम् । C गले बध्वा for बध्वा पार्थः । H repeats before ver. 44:— तत एनं विचेष्टन्तं प्रकामभयपीडितम् ।

b Edns BCDEGHKLN विसङ्गम् for विवशम् । Edns ABEGN पांशु गुण्डितम् L चैवपीडितम् ।

45 a G रथमप्यस्थम् । D अभ्यनन्द ¹Edns ABCIGKLMN अभ्यगच्छत् । E omits a, M repeats 44 b before 45 b.

b Edns CG सुशर्मणं नगपिपम् । E omits this l. L reads 44 b after this line.

42 a SG सु for स्व । ST बलमाधित्य for ^०बलसंपन्नाः । SG, ST, SA ह्रीनिपेधाः । SA² महाघटाः for यतव्रताः ।

b SK ते सर्वे । SK त्वथ for अथ । omitted in SG, ST and SA.

43 the whole verse is omitted in SG, ST, SA.

44 The whole verse is omitted in SG, ST, SA.

b SK विसर्गं पांशुगुण्डितम् ।

45 a SK अभ्यगच्छत् ।

b SK सुशर्मणं नगपिपम् for तामवस्थां &c. the whole verse is omitted in SG, ST, SA.

प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ।
तं राजा प्रहसन्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः ॥ ४६ ॥

भीम उवाच ।

जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ।
दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ४७ ॥
तमुवाच ततो-भ्राता ज्येष्ठः सुप्रणयं वचः ।
मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ ४८ ॥
दासभावं गतोऽद्यैव विराटस्य महीपतेः ।
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ॥ ४९ ॥

- 46 a Edns CGKL पुरुषव्याघ्रः । D तमुवाच ततो ज्येष्ठः for प्रोवाच पुरुषव्याघ्रम् ।
L आहवशीलिनम् । E omits a.
b D निगतम् for न राजा । Edns CGKLN प्रहसन् । A आह for दृष्ट्वा ।
- 47 a DKL omit भीम उवाच । BEL जीवितम् for जीवितुं । K जीवामिच्छसि-
चेन्मूढ K¹ जीवितुं चेच्छसे मूढ । GKLMN वदतः ।
- 48 a Edns BCDEFGHKLMN ज्येष्ठो भ्राता सुप्रणयं वचः ।
b Edns CG add मुचिष्ठिर उवाच before this Edns C मुञ्च मुञ्च BEH
KL मुञ्चेनम् । CDK प्रमाणाः ।
- 49 a Edns ABCDEFGHKLN गतो ह्येवः for गतोऽद्यैव । H महीभुजः ।
b A मैव । Edns CL कदाचन H कथचन । End of the Adhyāya in
Edns C.

- 46 a SK पुरुषव्याघ्रः ।
b SK प्रहसन्दृष्ट्वा for प्रहसन्नाह । SG, ST, & SA omit v. 46.
- 47 SK omits भीम उवाच । v omitted in SG, ST, & SA.
- 48 a SK ज्येष्ठो भ्राता सुप्रणयम् ।
b SK मुञ्चमुञ्चाधमाचार । SG, ST, SA omit the whole verse
- 49 a SK ह्येव for अद्यैव ।
b SK कदाचन for पुनः क्वचित् । verse is omitted in SG, ST, SA.

एवं स उक्तः सत्रीडः सुशर्मासीदधोमुखः ।

स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ ५० ॥

प्रमुच्य च सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः ।

संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रीं सुखिनोऽवसन् ॥ ५१ ॥

ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् ।

अर्चयामास मानेन सर्वानथ महारथान् ॥ ५२ ॥

विराट उवाच ।

यथैव मम रत्नानि युष्माभिः सह तानि वै ।

कार्यं कुरुत तेः सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ५३ ॥

50 ■ Edns C add केशपायन उवाच । Edns BCEGHKN एवमुक्ते तु D एवमुक्त्वु
L एवमुक्ते । L सत्रीडः ।

b FM उक्तः । C प्रतस्थितः ।

51 ■ Edns C विमुच्य तु BDEG अवमुच्य K प्रमुच्यथ ।

b Edns ABCEFGHKL MN रात्रि । G सुसतः ।

52 b Edns ACDFG HKLMN वित्तेन for मानेन । Edns ACDFG HKN
मानेन च BE वित्तेन च L सम्मानेन ।

53 a FM एवं । Edns ABCDEG HKLN युष्माकं । Edns ABCDEG HK
LN तानि वै तथा for सह तानि वै ।

b Edns BCDEGN वै FM ते for तेः । L पूनयानि यथा न्यायम् for कार्यं
कुरुत तेः सर्वे ।

50 SG, ST, SA omit this whole verse. S. MSS thus omit vv. 42 b.
to 50 giving the story of सुशर्मन्'s disgrace.

50 a SK उक्ते तु for स उक्तः ।

51 a SK विमुच्य तु सुशर्माणं SA, ST, SG मोषयित्वा विराटं तं (ST तु) ।

b SG पांडवाः for तां रात्रि ।

S. cl. begins a new chapter here and adds केशपायन उवाच ।

52 ■ ST विराट राजः for ततो विराटः ।

b S. cl. वित्तेन for मानेन । SK, SG, ST, SA¹ मानेन, SA² धनेन च for
सर्वानथ ।

53 a S. cl. युष्माकं तानि वै तथा ।

b SG पूनयोः for पूनयानि । ST वै for तेः । S. cl. सर्वैः for सर्वे ।

ददाम्यलंकृताः कन्या वस्त्रानि विविधानि च ।
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यद्दः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ५४ ॥
युष्माकं विक्रमादय मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ५५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ५६ ॥
अभिनन्दाम ते वाक्यं सर्व एव विशांपते ।
एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं मुक्तोऽसि शत्रुभिः ॥ ५७ ॥

१ अभिमत for अभिप्रेत । Edns G युद्धे BE यद्दे C यथा H यथ for यद्दः ।

२ विक्रमेणाद्य ।

३ ईश्वराः सर्व एव नाः ।

५० a Edns ODFKM इति HL अनु for अभि । K पांडवेयाः ।

57 a Edns CHK प्रतिनन्दाम BE अभिनन्दामहे D प्रतिनन्दामहे । L वाच for वाक्य ।

Edns CG चैव for एव । D मत्स्य भाषते for एव विशांपते ।

b BCDEK, च प्रीताः F प्रभूताः G प्रीणिताः L हि तुष्टाः for प्रतीताः । GHL स्मः ।

H मुक्तोय for मुक्तोसि । D शत्रुतः for शत्रुभिः ।

54 a SA ददानि । SG अलंकृता कन्या । SA विविधानि वस्त्रानि च ।

b S. cl. मनसा । ST यत्तु ।

55 a ST अय for अह । SG, ST, SA इति for इह ।

56 a S. cl. त तथावादिन । SK तत्र, SG, ST, SA सर्वे for मत्स्यं ।

b S. cl. महृष्टमनस for प्राञ्जलयः सर्वे ।

57 a SK प्रतिनन्दामहे वाचं SG, ST, SA¹ प्रतिनन्दाम ते वाच SA² प्रतिनन्दाम ते वाचः । S. cl. त्वर्थेव ।

b SK एतावताय प्रीताः स्मः ST एतेनैवाव्यप्रतीताः स्मः SA¹ एतेन मन्ये प्रीताः स्मः SA² एतेनैव च मुक्ताः स्मः ।

अथाब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यो राजा युधिष्ठिरम् ।

पुनरेव महाबाहुं विराटो राजसत्तमम् ॥ ५८ ॥

एहि त्वामभिषिञ्चामि मत्स्यराजोऽस्तु नो भवान् ।

मनसश्चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिवर्हण ॥ ५९ ॥

तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ।

रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्ता वस्त्रानि च ॥ ६० ॥

वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वयैव नमोऽस्तु ते ।

त्वत्कृतेऽद्य प्रपश्यामि राज्यमात्मानमेव च ॥ ६१ ॥

58 a Edns C ततः G तथा for अथ । Edns ABCDEFGHN मत्स्यराजः ।

b Edns BCEFHK महाबाहुः Edns BCDEFGHKLMN राजसत्तमः ।

59 a Edns BCDEGHKLN अभिषेक्ष्यामि for अभिषिञ्चामि । Edns ABCD EFGKLM तु for अस्तु । K मे for नो ।

b Edns C यथेष्टं मुनि दुर्लभम् for यत्ते शत्रुनिवर्हण । H यत्स्व for यत्ते । M omits b.

60 a C तत्र for तत्ते । M omits a.

b Edns मणिमुक्तमधापि च BE मणिमुक्तास्तधापि वा D मणिं मुक्तमधापि वा C मणि मुक्तमधापि वा G मणिमुक्तस्तधापि च N मणिं मुक्तमधापि वा for मणिमुक्ता वस्त्रानि च ।

61 a L वैयाघ्रपाद M वैयाघ्रपद । N सर्वयैव ।

b Edns ABCEFHKMN ह्यद्य D चाद्य for अद्य । K यत्कृते for त्वत् कृते । Edns ABCDEFHKMN पश्यामि । Edns संतानम् for आत्मानम् ।

58 a SK मत्स्यराजः SG, ST, SA मत्स्यराजः ।

b S. cl. महाबाहुः । SK, SG, ST, SA¹ राजसत्तमः ।

59 a SK, ST, SA अभिषेक्ष्यामि SG अभिषेक्ष्यामः । SK, SG, ST ॥ for अस्तु ।

b SK, SG, ST मनसा ।

60 a SG, ST तुभ्य for तेऽह । SG संप्रदास्यामः ।

b SK, SG मणिमुक्तमधापि वा ST, SA मणिमुक्तमधापि च ।

61 a ST ॐपाद्य for ॐपद्य । ST सर्वदा ।

b S. cl. ह्यद्य । SK, SA पश्यामि ST, SG पश्यामः ।

यतश्च जातः संरंभः स च शत्रुर्वशं गतः ।
 ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ६२ ॥
 प्रतिनन्दाम ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे ।
 आनृशंस्यपरो नित्यं स सुखी सततं भव ॥ ६३ ॥
 गच्छन्तु द्रुतास्त्वरिता नगरं तव पार्थिव ।
 मुहुदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ ६४ ॥
 ततस्तद्वचनान्मत्स्यो द्रुतान् राजा समादिशत् ।
 आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ ६५ ॥

62 a Edns ACCKN जातसंरंभः G जातसंरब्धः BE त्वया च संरब्धः for च जातः
 संरंभः । H येनगात्र द्रुताः सखाः । Edns C न च G सर्व^० for स च । Edns
 CDEFGKLM शत्रुवशम् ।

b D राजा । मत्स्य पुनरेवाभ्यभाषत for मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ।

63 a Edns CDGKN प्रतिनन्दामि BE अभिनन्दामि ।

b Edns AH सुसुखी B सुसुखः C सुसुखी DN ससुखः E सुसुखः G सुसुखः ।
 G भषात् for भव ।

64 a Edns BCDEFGHK N त्वरितं for त्वरिताः । C नगरे । D तत्र G राज for
 तव । BEG शासनात् for पार्थिव ।

b AK घोषयन्ति G घोषयन्तः । L जयं तु ते for च ते जयम् ।

65 a GN तद्वचनं श्रुत्वा । H राजन् । M समादिशेत् ।

b L पुरे । BE समामविजय ।

62 a ST यतो जातोमिसंरब्धः । SG, SA² शत्रु ST, SA² शत्रोः ।

b S. cl. मत्स्य । S. cl. अयवीद्वयः ।

63 a SK, SA², SG प्रतिनन्दामि । S. cl. वाचं मनोज्ञां । SK, SA² मत्स्यभाषितो
 SG, ST, SA¹ मत्स्यभाषिताम् ।

b S. cl. सुसुखः for स सुखी । K, SG मवान् ।

S. cl. adds कंक उवाच before this verse.

64 a SA² सूताः for द्रुताः ।

b SG आगच्छतु ।

65 a SK, SG, ST, SA² मत्स्यः । SA² सूतात् for द्रुतात् । SG आनो for राजा ।

कुमार्यः समलंकृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ।
 वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्चाभ्यलंकृताः ॥ ६६ ॥
 ते गत्वा सकलां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ।
 विराटस्य पुराभ्यासे दूता जयमघोषयन् ॥ ६७ ॥
 इति विराटपर्वणि गोहरणे सुशर्मणराजयो नाम
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

याते त्रिगतांन्मत्स्ये तु पशून्यान्परीक्षितुम् ।
 दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादय ॥ १ ॥

- ०० a BEH कुमारः for कुमार्यः । HKL समागच्छन्तु । L वै for मे । G मत्स्ये ।
 b L तु for च । Edns BCDEGHKL N स्वलंकृताः A स्वभ्यलंकृताः ।
 67 a Edns C तत्र ना BEN केवला D केवलम् GHKL केवला for सकला ।
 b Edn² GN पुराभ्यासे L पुरे गत्वा । K विराटनगराभ्यासे ।

XXXII. 1 a C त्रिगतां DHKL त्रिगते । K मत्स्यः । Edns C तान्ने BE स्वान्स्वान् GK
 तान् च DHMN तान् स्वान् for अन्यान् । Edns ABCDEFGKN परीक्षति
 L परिष्काति for परीक्षितुम् ।

66 a ST; SG, SA कुमारः ST प्रति for परि । SA¹ ते for मे ।

b S. cl. स्वलंकृताः ।

67 S. cl. reads instead:—

नगरं प्राविशन्ने वै सूर्यं सम्यग्योदिते । विराटनगरं प्राप्य शीघ्रं नदीमघोषयन् ॥
 (SA, SG नदीम् ।)

XXXII. 1 a SA¹ येते for याते । ST SA² त्रिगते । SK, SG, SA मात्स्ये ST मात्स्य ।
 SK तान्ने SG, SA तान्स्वान् । ST तानानपयन्तुः SK, SG, SA परीक्षति ।
 b S. cl. सहामात्येः । SK विराटपुराभ्यासात् SG, ST, SA विराटपुरमेव च ।

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
 द्रौणिश्च सौवलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥
 विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
 दुर्मुखो दुष्प्रभश्चैव ये चान्ये च महारथाः ॥ ३ ॥
 एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्थ महीपतेः ।
 गोपान्विद्राव्य तरसा गोधनं जहुरंजसा ॥ ४ ॥
 पष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
 महता रथवंशेन परिगृह्य समन्ततः ॥ ५ ॥
 गोपानां चैव घोषेण हतानां तैर्महारथैः ।
 आरावः सुमहानासीत्संप्रहारो भयंकरः ॥ ६ ॥

2 b L² शकुनिः for सौवलः । C अपि for एव । L दुःशासन । DHN प्रभुः । BE omit b.

3 a BE omit विविंशतिर्विकर्णश्च ।

b D दुःसहः for दुर्मुखाः । Edn² CG दुःशाल Edn¹ ABEHKLN दुःसहः for दुष्प्रभः । Edns ABCDEFHKLN एवान्ये for अन्ये च । BE समागताः M महारथाः ।

4 b BEM घोषान् for गोपान् । Edns BCEGKN ओजसा HL अहसा for अजसा ।

5 a D कौरवाः M कुरवः । H कलपयति । Edns CG च for ते । K पयकालपन् for कालयति ते ।

b AD वेगेन for वशेन । Edns DGK परिवार्य । line omitted in C.

6 a Edns AFGHKL MN गोपालानां तु D गोपालानां च । Edns D घोषस्य G घोषश्च N सर्वेषां H घोषैः स्म । Edns ABDEGHLN हन्यतां ।

b Edns ADEFGHKL MN संप्रहारे भयंकरे । C omits the whole verse.

2 a ST भीष्मद्रोण SK, SG भीष्मद्रोणौ ।

b SA प्रभुः SK, SG, ST शलः for प्रभो ।

3 a SK, ST दुःसहोदुर्मुखा SG दुष्प्रभोदुर्मुखा SA दुर्मुदुष्वह । S cl. एतेचान्ये

4 a S cl सर्वे for एते । SA² मात्स्यान् ।

b S. cl. ओजसा for अजसा ।

5 a S. cl. गवां सहस्रह्य्याणि । S cl च for ते ।

b ST रथजातेन ।

6 a S. cl. गोपालानां तु । SG, ST रोषेण SK घोषेषु । S cl. हन्यतां for हतानां ।

b SG कुरवः for आरावः । S. cl. संप्रहारे भयंकरे ।

गवाध्यक्षस्तु संत्रस्तो रथमारुह्य सत्वरः ।
जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्तवत् ॥ ७ ॥
संप्रविश्य पुरं राज्ञो राजवेशमाभ्ययात्ततः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश च ॥ ८ ॥
दृष्ट्वा भूमिजयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानितम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचष्टे राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥
पष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धन ॥ १० ॥
राजपुत्र हि तत्प्रेम्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥

- 7 a Edns C गोपाध्यक्षः । Edns C भयत्रस्तः K² तु संकुदः L तु संघातः for तु
संघस्तः । Edns BCEGHKLN आरुह्य D आदाय for आरुह्य ।
b G भृशं । M आर्तवान् ।
- 8 a Edn² ABEFHKN संप्रविश्य L प्रविश्य च । Edns ABCDEHKLN
नृप⁰ for राज⁰ । H तदा for ततः ।
b Edns ACFGHKLN इ M इः for च ।
- 9 a ACHM भूमिजयं L भूमजयं । Edns ABCDEFGHKLN मानितं ।
b Edns ABCEKN आचष्टे DF आचक्ष्व G आचक्षे । BE राष्ट्रस्यः C कौतुकेः
for राष्ट्रस्य ।
- 10 a H omits this line.
b K तान् for तत् । Edns BCDEHKMN वर्धनं ।
- 11 a Edns ACDEFGHKM हित⁰ । LN Edns च for वै ।
b FM तु for हि । LMN सैन्यपाले D पुरपाले । H वा for इह ।

7 a SA¹ संकुदः । S. cl. आरुह्य for आरुह्य ।

8 a SK, SG, SA² सः for सं० । S. cl. नृप⁰ for राज⁰ ।

b S. cl. इ for च ।

9 a S. cl. मास्यस्य मानितम् ।

b SK च for तत् । S. cl. आचष्ट ।

10 a S. cl. गवां शतसहस्राणि ।

b SK, SG, SA प्रतिजेतुं ST प्रतिजेतुं । SA¹ वर्धनं ।

11 a SK, SG, ST, SA² हितप्रेम्सुः SA¹ हितं प्रेम्सुः ।

b ST, SA महीपालः । ST पुरपालः ।

त्वया च पर्षदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
 पुत्रो ममानुरूपश्च शूरस्येति कुलोद्बहः ॥ १२ ॥
 इष्वस्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
 तस्य तत्सत्यमेवास्तु मानुषेन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥
 आवर्तय कुरुजित्वा पशून्मतिमतां वर ।
 निहत्यैषामनीकानि भीमेन शरतंजसा ॥ १४ ॥
 धनुश्च्युतै रुक्मपुङ्खैः शरैः संनतपर्वभिः ।
 द्विपतां भिन्ध्यनीकानि गंजानामिव यूथपः ॥ १५ ॥

- 12 a DN तां च G उवाच for त्वया च । Edns BCDEFGKLN परिपदः M पर्व-
 समा for च पर्षदः ।
 b N पुन । Edns ABCDEFGKLN शूरश्च H omits शूरस्य । G अवि
 for इति ।
 13 a H योधा ।
 14 a BEN आवर्तयत् । Edns ABCDEFGN पशुमतां D शस्त्रमृतां for मतिमतां
 ADLM वरः ।
 b Edns BDEFGKLMN निर्दह C निर्दिह H निर्दह for निहत्य । M एकां
 for एषां । D वद्विता for तेजसा ।
 15 a D उन्नत L सक्त M चरात^० for संनत ।
 b AC भेदि for भिन्धि । HK²L केसरी for यूथपः ।

- 12 a S. cl. तां वै परिपदो मध्ये । ST, SA द्वि for म ।
 b SK, SA शूरस्येति SG, ST शूरश्चैव । ST कुलोद्बहः ।
 13 a SK, SG, ST इष्वस्रे^० । SG, ST, SA योद्धा । SG, SA सर्वशस्त्रविशारदः
 ST सर्वशस्त्रमृतां वरः ।
 b SA¹ सर्व for सत्य । S. cl. मनुष्येन्द्रस्य ।
 14 a S. cl. पशुपतिर्घथा for मतिमतां वर ।
 b S. cl. निर्दह for निहत्य । SG ईश्वर^० ST, SA ऐश्वर^० for शर^० ।
 15 a S. cl. चित्रैः for शरैः ।

पाशोपधानां ज्यातर्त्रीं चापदण्डां महास्वनाम् ।

शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६ ॥

श्वेता रजतसंकाशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।

ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो ॥ १७ ॥

रुक्मपुङ्गवः प्रसन्नाश्च मुक्ताहस्तवता त्वया ।

छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञां चायुर्निरोधिनः ॥ १८ ॥

रणे जित्वा कुरुन्सर्वान्वज्रपाणिरिवामुरात् ।

यशो महद्वाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं हि नः ॥ १९ ॥

त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुत ।

गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २० ॥

16 a D चापहस्तां N महात्मना ।

b KM शरवर्णां ।

17 a DM युज्यन्तु H तिष्ठन्तु ।

b ACH उच्छ्रयन्तु । K² नराः for तव । H अभितः KL अभिमो । C omits the whole verse.

18 a D सुतीक्ष्णायाः । C omits this line.

b H राज्ञाः । N राज्ञायुर्विनिरोधिनः Edns मार्गनिरोधकाः । BCDEGHKL omit च । D विरोधिनः ।

19 b G पुनःपुरं for पुरं हि नः ।

20 a C omits हि । FM राष्ट्रस्य DE मत्स्यपतेः । Edns ABCDEFGHLN सुतः ।

b Edn² C वयं तु ADHL भवन्तु ।

16 a ST, SG, SA बाणोपवीणां for पाशोपधानां ।

b SG, ST, SA मविश्य महती सेनां धनुर्वीणां प्रवादय ।

17 a S. cl. वाचनमनाहाः for रजतसंकाशाः ।

b ST SA सिंह^० । S. cl. उच्छ्रयस्व । SK, SG, ST तथा SA रथे for तव । S. cl. विभो for प्रभो ।

18 b S. cl. राज्ञायुर्विनिरोधकाः ।

19 b SG अत्राप । S. cl. पुनः for हि नः ।

20 a ST नृ for हि । SK मत्स्यपतेः । SK, ST, SA सुतः ।

स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयंकरम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे गोपवाक्यं नाम
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

उत्तर उवाच ।

अद्याहमनुगच्छामि दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥
तं त्वहं नाधिगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।
पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २ ॥

21 a BE आसीत् for असौ ।

b All except Edns KN श्लाघ्यमानः ।

* * * *

XXIII. 1 a Edns BCDEGHKLN गच्छेयम् ।

b D शिक्षितः for कोविदः ।

2 a FM स K न for तम् । K एन for अह । Edns N अब II आवि for अधि
N यमो for यो मे ।

b H युद् for युक्त । v. 2 omitted in C.

21 a SA, SK, SG वाक्य तेनःप्रवचनम् । ST अभिनय च for अभयकरम् ।

* * * *

XXIII. 1 a ST omits उत्तर उवाच ।

ST अभि^० for अनु^० । S. cl. गच्छेयम् ।

2 a SG, SA, SK तमेव ST तन्नाह for तं त्वह । ST तु for न ।

S cl समो भवेत् for भवेन्नरः ।

b SA पश्य त्व । S. cl. क्षीप्र for क्षिप्र । SG, ST युद् for युक्त । SG प्रदास्यतः ।

अष्टाविंशतिरात्रं च मासं वापि समन्ततः ।
 यत्तदासीन्महायुद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥
 संलभेयं यदि त्वन्यं हययानविदं नरम् ।
 त्वरावानथ गन्ताहं समुच्छिद्य महाध्वजम् ॥ ४ ॥
 विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
 शत्रून्प्रताप्य निर्वीर्यान्क्रूरुजित्वानये पशून् ॥ ५ ॥

3 a C अष्ट । Edns BCDEGHLN वा for च । DN न्यूनम् K संधानं for मासं । Edns CG नूनं H पूर्णं K सं L न्यूनं N मासं for अपि सं । D मात्रतः । K अनन्तरम् for अन्ततः ।

b All except L read महयुद्धं ।

4 a All except H स for सं^० । C लेभेयं । Edns ACDG यदा । L त्वय for त्वन्य । H लभेऽह यदि ह त्वन्यं । CH हययानविदां G हययानविदं । CHL वरं for नरं ।

b A अथ for अय । Edns BEFHKLM यात्वा C यास्ये D गत्वा G यास्यामि N योद्वा for गन्ता । G omits अहं । Edns CGKMN^०च्छिद्य । A मही^० GK^०ध्वजः ।

5 a H तरसा^० for तत्परा^० । L समा^० for रथा^० ।

b Edns ABCDEGHKLN शस्त्र for शत्रून् । Edns ABCDEHLM^०प्रताप^० GK^०प्रपात^० for प्रताप्य । C निर्वापान् । E अनये for आनये ।

3 a S. cl. वा for च । SA, SG मासः । *SK वा नूनमततः SG, ST, SA वापिभवेत्ततः ।

b ST, SG, SA यत्र for यत्तर । SA, SG, ST, महयुद्धम् ।

4 a S. cl. ययहं त्वपिगच्छेयं यो मे यन्ता भवेद्युधि ।

[SG प्रति for त्वधि । SG न for वा SG इना for यन्ता । SA समोभवेत् for भवेद्युधि ।]

b SA¹ तरमान् SA² परवान् । S. cl. यास्यामि for गन्ताहम् । S. cl. समुद्धित-महाध्वजः ।

5 a SA रथाऽहम् । ST ममाकुलम् ।

b SK, SG, SA शत्रून्प्रताप्यनिर्वापान् ST शत्रून्प्रताप्यनिर्वापान् ।

दुर्योधनं शान्तनवं कर्णं वैकर्तनं कृष्णम् ।
 द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ६ ॥
 विनाशयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।
 अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥
 शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
 किं तु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ ८ ॥
 परेयपुरघ मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।
 किन्तु पाथोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रवाधते ॥ ९ ॥
 वेशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भापतः स्म पुनः पुनः ।
 नामर्पयत पाश्चाली वीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १० ॥

6 a M नृपं for कृष्णम् ।

b BEHL महारथान् K महाबलान् for समागतान् ।

7 a Edns BCEGKLN विनाशयित्वा D विनाश्य H विद्रावयित्वा for विनाशयित्वा ।

D समरे सर्वान् for संग्रामे । BE वज्रवत् D वृत्रहा L वक्रभृत्
 for वज्रभृत् ।

b H स नः for पुनः ।

8 a N प्रयति for प्रयान्ति ।

b Edn¹ GN तु for नु ।

9 b BFM तु for नु । D प्रभावति H प्रवाधितुं M बाधते ।

10 a Edns BCDEGHKLN स्त्रीषु for श्रुत्वा । Edns DGHL च BE स C
 अति N सा for स्म ।

b Edns U न सामर्पत AM नामर्पत N नेकमर्पत । M परिकीर्तित ।

6 a SK विकर्णं च for शान्तनवम् ।

7 a SK विद्रावयित्वा SG, ST, SA विनाशयित्वा । S. cl. मघवानिव for इव
 वज्रभृत् ।

8 a S. cl. आज्ञाय for आसाद्य ।

b SK, SG, ST न SA तु for नु । S. cl. च तेः for मया ।

9 b S. cl. इति संस्पति मां परे for अयमस्मान्प्रवाधते ।

10 a SK, SG, ST, SA² स्त्रीषु चात्मप्रकीर्तनम् SA¹ स्त्रीषु चात्मप्रकीर्तनम् for
 भापतः स्म पुनः पुनः ।

अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा यशस्विनी ।

व्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।

बृहन्नल इति ख्यातः पार्थस्यासीत् सारथिः ॥ १२ ॥

धनुषानवरोह्यासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ।

दृष्टपूर्वो मया वीरश्वरन्त्या पाण्डवान्प्रति ॥ १३ ॥

यदा तु पाण्डवो दावमदहतत्पाण्डवं महत् ।

अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १४ ॥

11 a BE ०मध्ये for ०मध्यात् । Edns C तपस्विनी ।

12 a M येसो । D ०सो E ०स for ०सु० ।

b Edns GHKLMN बृहन्नला A बृहन्नड BCE बृहन्नट । Edns BOEFGH KLMN विख्यातः ।

13 a Edns ABCDEGKLM धनुषि N धनुर्धर^० for धनुषा । H अनवरस्य (हि being omitted) K अनवमः M अनुचरे N वरः for अनवरः । Edns ABCDEGKLN च for हि । N तस्या for तस्य ।

b G विचरन् for चरन्त्या ।

14 a Edns CDGKLN तत् for तु । Edns ABCDEGHKN पावकः L पावके for पाण्डवाः । Edn¹ C वनं for महत् ।

b BDEHLN तेन for अनेन ।

11 v. omitted in S. cl.

12 S. cl. reads:— योऽयं युवा वारणयुधोपमो बृहन्नलास्मीति जनोऽभ्यभाषत ।

युवापि पार्थस्य स सारथिस्तदा धनुर्धराणां प्रवरस्य मन्वे ॥

[SA² जने for जनः । ST, SA हि for अपि । ST सुसारथिः । SG, SA¹, SK सदा for तदा]

13 a SK धनुष्यनवमश्चासीत् । SA, SG, ST omit a.

b SK दृष्टपूर्वो हि मया SG स दृष्टपूर्वो हि मया SA स दृष्टपूर्वोऽपि मया ST सादृष्टपूर्वो हि मया । S. cl. पांडवान्दे ।

14 a S. cl. reads:— स पानेन सप्तयेन साण्डवंधादहनुत ।

[SG, SA यत् ST यथा for स च SA¹ अदह ।]

b SG, ST पुत तेन for तदानेन ।

तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
 अजयत्पाण्डवप्रस्थे नहि यन्ताहि तादृशः ॥ १५ ॥
 येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
 अस्याः स वीरो वचनं करिष्यति न संशयः ॥ १६ ॥
 यदि वे सारथिः स स्यात्कुरुन्सर्वानसंशयम् ।
 जित्वा गाश्च समादाय पुनरागमनं भवेत् ॥ १७ ॥
 एवमुक्तः स सैरन्ध्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
 गच्छ त्वमनवयाङ्कि तामानय बृहन्नलाम् ॥ १८ ॥
 सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनालयम् ।
 यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सन्नेत्रेण पाण्डवः ॥ १९ ॥
 इति विराट्पर्वणि गोहरणे सैरन्ध्रीवास्यं नाम
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

- 15 a D भागशः L अनेकशः N सपदः for सर्वशः ।
 b Edns ACDEFGHKL MN अस्ति for हि ।
 16 a Edns read द्रौपद्युवाच before the v. DN ययस्विनी K कनीयसी for यवीयसी ।
 b Edns सा GM य for सः । CN वचनं वीरः for वीरो वचनं । Edns ABEG
 HK वीरवचनं ।
 17 a D असौ for वे । तु for सः । Edns ADHLMN न संशयः for असंशयम् ।
 b Edns ABCDEGKL N ध्रुव for पुनः ।
 18 b Edns ABFM बृहन्नलौ CE बृहन्नट ।
 19 a BEHLMN अगमत् । AH नर्तका^० D नर्तनं । Edns ABCDEGHN गृह
 for आलयम् ।
 b M छन्नगात्रेण for छन्नः सन्नेत्रेण ।

- 15 b ST सा for न । SA, SK अस्ति for हि ।
 16 a SA² सा for या ।
 b ST तस्या सा SK, SG, SA अस्यास्तु । S. cl. वचनं वीरः ।
 17 a S. cl. ते for वे । ST, SK सा स्यात् । SK, SG, ST न संशयः ।
 b SK, SG, ST, SA¹ ध्रुव for पुनः ।
 SA, SK add वेषोपायन उवाच । before v. 19.
 19 omitted in S. cl. and Adh. continued.

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

वैशंपायन उवाच ।

स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं वृताम् ।
 प्रहसन्नब्रवीद्वाक्यं किमागमनकारणम् ॥ १ ॥
 तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् ।
 प्रणयं भाषयन्ती स्म सखीमध्य इदं वचः ॥ २ ॥
 गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नले ।
 तान्विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ३ ॥

XXXIV. 1 *a* BEK omit वैशंपायन उवाच । BE गता for स ता । N सुखी for सखीम् । Edns ABFGMN सता D तथा H इव for वृताम् । BE सखीं प्रणयसद्युतां for राजपुत्रीं सखीं वृताम् ।

b Edns ACDFGHKLMN राजन् for वाक्यं । Edns BCDEGHKLN आगमनमित्युत for आगमनकारणं ।

2 *a* D समुपेत्य ।

b Edns BCDEGHKLN भाषयन्ती for भाषयन्ती । All except H ता for स्म । DN ^०मध्यात् for ^०मध्ये ।

3 *a* D कार्यं ते F काटयते GL कल्पते for काल्यन्ते । AFGHKLM बृहन्ने C बृहन्ने ।

b Edn² CDGHKLM ताः for तान् ।

The preceding Adh. continues in S. cl.

XXXIV.1 ■ S. cl. except SA¹ reads तामागतामायतताधलोचनामवेक्ष्य पार्थः समयेऽन्य-
 मापत । [SA² जिष्णुः ST रुष्णः SG तूष्णीं for पार्थः] omitted in SA¹.
 After 1 *a* SG adds:- अर्जुन उवाच । S. cl. reads verses in different
 metre but agreeing with some of our first ten verses.

b S. cl. reads:- किमागता काञ्चनमाल्यधारिणी युगाग्रि किंचित्स्वरिताऽसि सुधु ।
 [किमागता^० धारिणी omitted in SA². ST युगाग्रो सुधू त्वरितासि किंचिद्]

2 S. cl. in this sense reads:- प्रसन्नतारापिपसंनिमाननः पार्थं कुमारी वचन
 यमापे ।

3 *a* S. cl. reads for this- इहानि वित्तं वृत्तः सितुर्मे शतं सद्यमाजि गवां बृहन्नल ।
b omitted in S. cl.

नचिरं च हतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ।

तेन नास्ति समस्त्वत्तो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ४ ॥

तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थे बृहन्नले ।

आचक्षे रथज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव ॥ ५ ॥

अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।

त्वया जयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ ६ ॥

स सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नले ।

पुरा दूरतरं गावो द्वियन्ते कुरुभिर्हि नः ॥ ७ ॥

4 a Edn² नाचिरं । Edns GL निहतः ABCDFHK बहतः M हि हतः for 'न हतः ।

b BE अस्य for अस्ति । All except A सूनः for त्वत्तः ।

5 a Edns ACDFGHLKLMN 'थ्यर्थे for 'थ्यर्थे । BC बृहन्नले ।

b N आचक्षे । Edns ACDFGHLKLMN इय^० for रथ^० ।

6 a F आसीत् H अस्ति for आसीः । M दर्शितः for दयितः ।

b H पृथिवि । D 'र्षभ । v. omitted in N

7 a Edns CDGMN सा for स । BE सारथ्य कुरु for स सारथ्य । GHKLN कुरु for मम । BE भद्र ते for मम भ्रातुः । GHKLN मम for कुरु । BE मम भ्रातुः for कुरु साधु । BCE बृहन्नले । D त्व तु for साधु ।

b Edn¹ DN दूरात् A पुरात् for पुरा । M न्हीयते । D कौरवैः for कुरुभिः ।

4 a ST स वीरस्य for न चिर च । ST सौर्धं for रथ^० ।

b ST सूनः for त्वत्तः । v. 4 omitted in SG, SA, SK.

5 a ST reads:- तस्य प्रयतमानस्य कुरु साधु बृहन्नले । omitted in SK, SG, SA.

b S. cl. reads:- सैरन्ध्रीणाख्याति बृहन्नले त्वां सुशिक्षिता सपहणे रथाम्भयोः । [SA सैरन्ध्रीणाख्याति । SA मम SG वा for त्वां । ST, SA² सुशिक्षिता SA¹ सुशिक्षितः ।] ST also reads:- आचक्षे हि सा ज्ञान सैरन्ध्री कौशलं तव ।

II a ST किलासीत् । ST दर्शितः for दयितः ।

v. 6 omitted in SG, SK, SA

S. cl. reads:- सा भ्रातुष्पान्मम सयमस्य पुरा परे दूरतरं हरति गाः । [SA साः तत् for सा SA, ST सयतत् SG सपतस्य SA युगात् । ST त्वे for परे ।] ST also reads 7 a in अन्दुम् metre as in text.

अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ।
 प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ८ ॥
 एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परंतपः ।
 जगाम राजपुत्रस्य समीपे समितौ हि सः ॥ ९ ॥
 तं सा व्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
 अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुर्गजवधूमिव ॥ १० ॥
 दूरादेव हि तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
 त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ ११ ॥

8 a L त्वय for मेऽद्य ।

9 a FM तनयाख्या for तया सख्या । N पुनःपुनः for परंतपः ।

b Edns BCDEGHKLN सकां AF समीपं । All except M अमि-
 नोजसः M however समीतो स for समितौ हि सः । H adds वैशंपायन
 उवाच before the v.

10 a Edns CGN om. सा, and आग्रजन्तम् । N त्वरितुं ।

b D विशालाक्षि । Edns CGHKM शिशु A शत्रुः DN गजे । Edns ABCD
 EHKL M गजवधुः ।

11 a All read तु (C स) for हि । AM तं D सं for तां ।

8 S. cl. reads:- अहं मरिष्यामि न मेऽत्र संशयो मया कृता तत्र न चेद्गमिष्यसि ।
 [SG करिष्यामि for मरिष्यामि । ST, SG तत्र for मेऽद्य । SA¹ कृतः SA²
 कृतं] ST Also reads v. 8 as in our text: v. ls. त्वय for मेऽद्य । उच्यमानः ।

9 a S. cl. reads:- वैशंपायन उवाच । तथा निपुको नरदेवकन्यया नरोत्तमः प्रीतमना-
 धनंजयः । [ST तथाभिपुकोः । SG प्रीतिमनाः]

b S. cl. reads:- धृञ्जटाक्षपविभूषिताननो विराट्पुत्रस्य समीपमाव्रजत् ।

10 a SK, SG omit सा, and आग्रज^० ।

b S. cl. गज गजवधुः ।

11 a S. cl. तु सं^० for हि तां ।

b SG adds उवाच before b.

पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 सेरम्भी त्वां समाचष्टे मा जानाति च पाण्डवान् ॥ १२ ॥
 संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नले ।
 कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोवनानि परीप्सतः ॥ १३ ॥
 अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
 त्वया जयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ १४ ॥
 एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नला ।
 का गतिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ १५ ॥
 गतं वा यदि वा नृत्यं वाडिञ्चं वा तथाविधम् ।
 तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मयि ॥ १६ ॥

- 12 *b* N मा for वा । BDEKN समाचष्ट । ABCDEGHLN हि जानाति for जानाति च । N पाथवान् for पाण्डवान् ।
 13 *a* B यथा for तथा । BCE बृहन्न । *b* M परीप्सित ।
 14 *a* D किमासात् A दयत ।
b D साहाय्येन ।
 15 *a* D इति for एवम् । DI, उक्ता । D प्रत्युवाचेनम् L प्रत्युवाचाय । M राजपुत्रे ।
b A adds बृहन्नडोकान् । Edns BCDEGHKLMN शक्ति for गति । A सारथ्ये । D समर for संग्राम ।
 16 *a* L गतपादिन for गत वा यदि । Edns BCDEGHKMN पृथग्विधम् for तथाविधम् । L कर्तुं संग्राममूर्धनि for वादन वा तथाविधम् ।
b D च for न । Edns CG मम for मयि ।

- 12 *a* S cl adds च before अजयत् ।
b SG १ for त्वां । Sh, SG, SA समाचष्ट ST समाचष्ट । S cl सा हि जानाति पाण्डवान् ।
 13 Verse omitted in S cl except ST
b ST has *b* only—युक् साह बृहन्न for गोवनानि परीप्सत ।
 14 S cl omits this verse
 15 *a* Sh SG SF, SA² तथोहा प्रयुगाचेद् SA¹ अधोहा प्रयुगाचेद्
b S cl शक्ति for गति ।
 16 *a* S cl नृत्य for गतम् । S cl गीत for नृत्य । S cl पृथग्विध ।
b S cl मम for म

उत्तर उवाच ।

बृहन्नले गायको वा नर्तको वा पुनर्भवान् ।

क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ १७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र नर्मसंयुक्तमंकरोत्पाण्डुनन्दनः ।

उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिदंमः ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत ।

कुमार्यस्तस्य संदृष्ट्वा प्रहसन्पृथुलोचनाः ॥ १९ ॥

- 17 a BCE बृहन्नले । Edns BEFGHKLMN गायन C गायनी for गायक ।
Edns CEFHGKLN नर्तन for नतक । B भवा Edns ACDEFG
HKLN भव for भवान् । D reads —गायनो नर्तको वापिवादको वा पुनर्भव
for बृहन्नले etc

b N त्व for मे । A निगृह्णते BEM निगृह्णष्व C त्व गृह्णष्व ।

- 18 a G त नमयुक्त for नमः । Edns BCDEHKLN पांडवो यद् G पांडव यली
for पांडुनन्दन ।

b B उत्तराय । BE प्रमुखतः । DG अरिदंमः ।

- 19 b All except H तत्र for तस्य । All except C त्व for त्व ।
BDEFGKLMN प्राहसन् H जहसु । F 'लोचना । K मृदु^० N मधु^०
for पृथुलोचना ।

- 17 S cl reads - 'य नर्तको वा यदि वापि गायक क्षिप्रं तनुन्न परिधत्स्व मानुमन् ।
[SG, SA नतन । SA² SG गायन] ST reads v 17 also as above
vls - बृहन्नले । पुनर्भव । आरथ for आस्थाय ।

- 18 SK, ST तत्र सः for स तत्र । SK, SG, SA अकरोलोलोकोट् ST अर्रो-
त्पाडवपम । ST omits वैशंपायन उवाच ।

- 19 S cl reads - ऊर्ध्वं शिपन्वीरतरोऽभ्यधारेयपुनश्च यत्ता कवचं धननय ।
एवमकाराणि यन्नि कुर्वन्ति तस्मिन्नुमाय. प्रमदा जहासिरे ॥
[SA² omits ऊर्ध्वं शिपन्वीरतरोऽभ्य धारेयत् SA वीरवर । SA, SG अभ्य-
धारेयत् । ST पुन स SA² निपतावचनात् SA¹ निपतावचन for च यत्ताकवच ।
ST कुर्वन्]

ST also reads this v as in our text; vls—ययमस्वयन् । १ for स
जहामु-कृत^० for महसन् पृथ^० ।

स ते दृष्ट्वा विनश्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ।

कवचेन महार्हेण समनहद्रुहन्नलाम् ॥ २० ॥

वभार कवचं चाड्यं स्वयमप्यथ सुप्रभम् ।

ध्वजं सिंहं समुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २१ ॥

धनूंषि च महार्हाणि निपङ्गान् रुचिरान्वहन् ।

आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथिः ॥ २२ ॥

अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा ।

बृहन्नले आनयेया वासांसि रुचिराणि नः ॥ २३ ॥

20 a Edns CFGHKM तु for तम् । Edns ABCEHKL विमुह्यन्तम् G विमु-
प्यतम् N विमुचतम् for विनश्यन्तम् । D उत्तर । L तथोत्तरः for उत्तरस्ततः ।

b BE वृहन्नल C वृहन्नल ।

21 a Edns ABCEFGKM सः विघ्नत् H स्व विघ्नत् L सः विघ्नत् for वभार ।
G दिव्य for चाड्यम् । Ldn¹ अशुभन्तम् Edn² BDFGHLMN अशु-
भान्तम् C अशुभन्तम् for अथ सुप्रभम् ।

b C ध्वजे । Edns BCEGHKMN च सिंहमुच्छ्रित्य A स सिंहमुच्छ्रित्य D सिंहवे-
मुक्त्वा for सिंहं समुच्छ्रित्य । G सारथ्ये N सारथ्य । CE समकल्पयत् ।

22 a Edns ABCDEGHKLN बाणांश्च for निपगान् ।

b ACEFGHKL बृहन्नल⁰ ।

23 a D उत्तराः । K सख्याः ।

b C आनयेत्य H आनयथ । Edns BCDEGHKN च for नः ।

20 S. cl. reads - त राजपुत्र समनाह्वयत्स्व जायन्तस्तेन शुभेन वर्मणा । [ST
समनाह्वयत् SG समनह्वयत् । SA² अनाभरणेन SA¹ अतारुपणेन for
अने शुभेन ।]

21 verse omitted in S cl, but see App.

22 a S. cl. विविधाणि for महार्हाणि । S cl बाणांश्च for निपगान् । ST विविधा
for रुचिरान् ।

b S. cl. आह्वय for आदाय । SG तं for तम् ।

23 a S. cl. चैव for तं ।

SK, ST, SA च for नः ।

पाञ्चालिकार्थं सूक्ष्माणि दिव्यानि विविधानि च ।
 विजित्य संग्रामगतान्भीष्मद्रोणपुरोगमान् ॥ २४ ॥
 अथ ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः ।
 प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघगंभीरनिस्वनः ॥ २५ ॥

बृहन्नलोवाच ।

यद्युत्तरेऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथः ।

आहरिष्यामि वासांसि दिव्यानि विविधानि च ॥ २६ ॥

- 24 a C °कार्थं L °कार्थे । N पाचालिकानि D पचालिकाथ । Edns AC चित्राणि for सूक्ष्माणि । Edns C सूक्ष्माणि BDEGHKLN चित्राणि for दिव्यानि । Edns C च मृद्धानि N रुचिराणि for विविधानि ।
 b Edns BODEHKN °मुक्ताकुट्टम् GL °मुक्तान्वहून् for °पुरोगमान् ।
- 25 a Edns BCDEGN एव for अथ । Edns ABCDEGHKN सहिताः । D पाण्डुनन्दनम् ।
 b K उवाच महत्तम् । Edns BCDLGHKLN °दुद्रुभि° for °गभीर° । L मेघ for मेघ ।
- 26 a FGHKLM मृदन्नलोवाच । Edns CGHKMN यद्युत्तरेऽयं BDEL षड् उत्तरे । BE सग्रामः । Edns BCDLGHKLN महारथान् ।
 b Edns BCDLGHKL अथाहरिष्ये DM तदा हरिष्ये for आहरिष्यामि । Edns ABCDEHKLN रुचिराणि for विविधानि ।

24 a SG, SA पाञ्चालिकार्थं सुसूक्ष्माणि । S cl. रत्नानि for दिव्यानि ।

b S cl °मुक्ताकुट्टम् for °पुरोगमान् ।

25 a S. cl. सहिताः कुरुनन्दन ।

b S cl. °दुद्रुभि° for °गभीर° ।

बृहन्नलोवाच omitted in S. cl.

26 a S. cl. उत्तर । S, cl महारथान् ।

b S. cl. अथाहरिष्ये वासांसि सूक्ष्माण्यामगाणि च ।

अ. ३५ श्लो. २७. अ. ३५ श्लो. १-२] गोहरणपर्व-उत्तरकथना ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु धीमत्सुस्ततः प्राणोदयद्वयान् ।

कुरुनभिमुखाञ्छूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे उत्तरप्रयाणं नाम

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

स राजधान्या निर्याय वैराटिः पृथिवीजयः ।

प्रयाहीत्यब्रवीत्सतं यज्ञ ते क्रूरवः स्थिताः ॥ १ ॥

समेतांश्च कुरुन्यावद्विजिगीषून्विजित्य वै ।

गांश्च क्षिप्रं समादाय पुनरायामि स्वं पुरम् ॥ २ ॥

किः and omits तु । Edns BCEGKMN प्राचोदयत् HL

D समचोदयद्वयोत्तमान् for ततः प्राणोदयद्वयान् ।

b Edns BCDEGLN अभिमृतः AGKM अभिमुखात् । DHL शूरात् ।

* * * * *

Folio of F is missing here containing v.v. 1-41.

XXXV. 1 a H निर्यातः । Edns CH अकृतोभयः L पृथिवीजया M पृथिवीजयाः ।

b M इतः fog इति । Edns BCDEGHKLN गताः for स्थिताः ।

2 a Edns BCEGHKLN समवेतान् D समरे तात् for समेतांश्च । Edns AB CDEN सर्वात् । A² वास्ये K याहि L वाहि for वायत् । Edns GKM जिगीषूः नवर्तित्य H जिगीषून्विजित्य L जिगीषून्वाजय N जिगीषून् विजित्य ।

b Edns CG गाहेता क्षिप्रमादाय D गाहेता समादाय BEHKN गात्रेता क्षिप्रः मादाय । A गात्र । Edns BCDEGL पुनरेष्यामि K प्रवेक्ष्यामि N पुनरायामि । Edns ACKM अहं H निजं N स्वकं for स्वं । H पुरे ।

27 verse omitted in SK, SA, SG.

a ST omits वैराटिः । ST तेस्तयोर्किः for एवमुक्त्वा । स तान्प्राचोदयद्वयान् ।

* * * * *

XXXV. 1 a ST राजवीर्या । SK अकृतोभयः for पृथिवीजयः ।

b SA¹ ययेव । S. cl. गताः for स्थिताः ।

SG reads v. 3. before this verse & repeats it after v. 2.

2 a S. cl. समवेतान् । SK सर्वात् SG अन्यात् for वायत् । S. cl. जिगीषून्वाजय । SG, ST, SA च for वै ।

b S. cl. गात्रेताः क्षिप्रमादाय । SK एष्यामि for आयामि । SK अहं ST, SA मत् SG तं for स्वं ।

ते हया नरदेवेन नोदिता-वातरंहसः ।

अलिखन्त इवाकाशं मुहुः काञ्चनमालिनः ॥ ३ ॥

नातिदूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ ।

अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम् ॥ ४ ॥

स्मशानमभितो गत्वा व्याससाद कुरूनसौ ।

तत्समीपे त्ववैक्षेतां व्यूढानीकांश्च गच्छतः ॥ ५ ॥

तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरस्वनम् ।

सर्पमाणमिवाकाशे वनं च बहुपादपम् ॥ ६ ॥

3 a Edns ACDGHKMN ^०सिंहिन for देवेन । Edu¹ BEGH चोदिताः L मेरिताः N देशिताः for नोदिताः ।

b Edns ABCEGKMN अलिखन्त H आलिखन् । DE आकाश । Edns BGK ऊहुः N ययुः for मुहुः । L omits this line

4 a K यात्वा for गत्वा ।

b A अवेक्षितम् DLN अवेक्षेताम् M अवेक्षेते । H बली for बलम् ।

5 a E स्मशानं । Edns BCDEGHKN आससाद । Edns CDH अथ KN तदा for असौ ।

b Edns ABCDEGKLM तां शर्माम् H ताम् समीपे for तत्समीपे । Edns C अन्ववीक्षिताः A अन्ववीक्षेथाः BEK² अन्ववेक्षेतां D अन्ववीक्ष्याथ G अन्ववेक्षथ H लक्षयित्वा K अन्ववेक्ष्याथ L अन्ववेक्ष्यत्वं M अन्ववेक्ष्येताम् for त्ववैक्षेताम् । BE व्यूढानीकाः N व्यूढानीकं । Edns BCEGN सर्वेषां for गच्छतः ।

6 a M विभाण for विबभौ । Edns BCEN सागरोपमं A सागरस्वरम् । H यमो सागरनिःस्वन ।

b BDEK सर्पमान C धममाण L सर्पमान M सर्पमाणे । B वने । Edns BCDE GHKLMN बहुलपादपम् ।

3 a S. cl. नरसिंहिन । S. cl. चोदिताः SG, SA शीघ्रबाहिनः ST शीघ्रगामिनः for ब वातरंहसः । S. cl. आलिखन्त । S. cl. ऊहुः for मुहुः ।

4 a SG, ST, SA यात्वा for गत्वा । SK, SG, ST मात्स्य SA² राज ।

b SK, ST अवेक्षेतां SG, SA अवेक्षतां । SK, SG, SA अविप्रस्तौ for अमित्रघ्नौ ।

5 a SG, ST शरी SA¹ यात्वा for गत्वा । SK, SA¹ शरी SG, ST गत्वा SA² शून्यः । S. cl. दृष्टानु कुरुव for व्याससाद कुरुनसौ ।

b S. cl. omits this line.

6 a SK विस्मृत सागरोपमम् ।

b SA¹ सर्पमानम् । ST, SG संसर्पमाणमाकाशे । SK, SG, SA बहुल ST सुभित for च बहु ।

ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
 दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृङ्गरसत्तम ॥ ७ ॥
 तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ।
 कर्णद्वयोर्धनरूपैर्गुप्तं शान्तनवेन च ॥ ८ ॥
 द्रोणेन सह पुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
 दृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थ वैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच ।

नोत्सहे कुरुभयाद्धं रोमहर्षं च पश्य मे ।
 बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥

- 7 a B ततस्तु for ददृशे । D ने सप्तपता L तत्र सप्तताम् ।
 b C दृष्टमणाः H प्रमणा । Edns BDG कुरुसत्तम ।
 8 a CM तदानीक । L बृहत् for महत् ।
 b N गुप्त ।
 9 a Edns ABDEGHLN च स D अपि स for सह । H धामत ।
 10 a Edns CGKN द्वि for च ।
 b D मरोद्विग्न for मवीर ।

-
- 7 a SG रेणु । SG, ST सवराः for सर्पता ।
 b SG, ST दिविरपृङ्ग । SK कुरुसत्तम ।
 8 a Sh, SG अधो बौध्य ST, SA² अधोद्वार्य SA¹ अधोद्वार्य for महद्दृष्ट्वा ।
 SA रथाश्वरथसङ्कुलम् ।
 9 a SG, ST, SA² च स for सह ।
 b SK adds निमीन्य स्वशर्मा तदा । सम्प्रमाणशब्द before पार्थ वैराटि &c.
 S. cl omits उत्तर उवाच ।
 10 a SK द्वि for च ।
 b SG मरो SA¹ मवीर

प्रतियोद्धुं न शक्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ।
 नाशमे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ॥ ११ ॥
 रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ।
 दृष्ट्वैव हि पुरो एतामात्मा प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥
 यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
 अश्वत्यामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाल्हिकः ॥ १३ ॥
 दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः ।
 द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वैव हि कुरुनेतान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः ।
 हृपितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ १५ ॥

α Edns ABCEGHKLN शक्यामि ।

β DHLM °कार्मुकम् ।

γ M °समाकुलम् ।

δ L इव for एव । Edns ABCLGHKLM पराव for पुरो । Edns ABCF GKL आजो D जाता H नोर्थ K' फ्रानि M एताम् N याता for एताम् Edns BCDEGN मन' for आ ना । H तथात्मा व्यथतीव मे ।

ε α A द्रोणस्तु । D कर्ण' for भीष्मश्च । D भीष्म for कर्ण' । L विंशतिः ।

β H सोमदत्तिः । Ldns BCLGHKLN च for अथ ।

β BE हृपितानि CL हर्षितानि । L रतां N आगत for आगत ।

α SK, SG, SA² शक्रोमे SA¹ शक्रोति । ST महामुद्रप्रतिम for प्रतिपोद्भु &c SK, SG भयानक SA भयानक S1 सुदुस्तर for अनन्तकम् ।

β SA² कीरवीम् for भारतीम् । SF कार्मुकः ।

γ α S cl °कलिलः । S cl °रम रुक्म् ।

β S. cl परावति for पुरो एता । S cl मन for आमा ।

δ β SK, SG, ST, SA¹ च for अथ ।

ε α SA¹ नदा for तथा । S cl गजा for वार । SK, SG, ST, SA¹ वीरः SA² ततः for राजा । Sh, SG, S1 दुमवज परा SA¹ दुमवज वदु for च रथिनां परा ।

15 α S cl मय' for एता । SA¹ omits this line

β SG कश्मलभ्रान्तः ST कश्मल भ्रान्तः SK कश्मलभ्रान्तः । ST पुनः SK मा for मम । SA¹ गत for आगत ।

वेदंषायन उवाच ।

अवियातो वियातस्य मूर्खो धूर्तश्च पश्यतः ।

परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥

त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ।

सर्वा सेनामुपादाय बले तिष्ठन्ति सैनिकाः ॥ १७ ॥

सोऽहमेको बहन्वालः कृतान्त्रानकृतश्रमः ।

प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्तस्व बृहन्नले ॥ १८ ॥

बृहन्नलोवाच ।

भयेन दीनरूपोऽसि द्विपतां हर्षवर्धनः ।

न च तावत्कृतं किञ्चित्परैः कर्म रणाग्निरे ॥ १९ ॥

- 16 a Edns ABCDEGMN अविजात K अपियात । Edns ABCDEGHN विजातस्य KL विजातस्य M विजातः । Edns BEGN मौल्यांश्च C मोर्ध AKL मोड्याश्च for मूत । Idns ABCDEGHKLN पूर्तस्य ।

b K परिदेवयत । CL सखाय ।

- 17 a D अस्मिन् सन्निधाय । M रुदविधाय ।

b H समागम्य । Edns BCDEGHKLN न मे सन्ताह M न मे तिष्ठन्ति । DKL add उत्तर उवाच before this verse

- 18 a BD पाठः । D कृतान्त्रो न कृतश्रमः । H अकृतश्रमः । L omits this line

b Edns ABCEHKMN शक्यामि L शिष्यामि । AD निवृत्तस्य BE निवर्तस्य । C बृहन्न ।

- 19 a M वातिदानोति । BCE वधन ।

b Edns BCELM कम for किञ्चित् । Edns BCELM किञ्चित् for कम ।

- 16 a S cl omits this line

- 17 a ST adds उत्तर उवाच before this verse SK SG, SA ने ST₂ अविना for स^० SA^३ ताम् for माम् ।

b SA^३ सय SG सर्वाश्च for सर्वा । SG सेन्याश्च for सेना । S cl समादाय (SA^३ समागम्य) S cl न म सन्ताह for घने तिष्ठन्ति ।

- 18 a S cl अह for मोह ।

b S cl शक्यामि । S cl निवृत्तस्य बृहन्न ।

SK omits बृहन्न शब्द । SA^३, SG, ST अत्रा उवाच ।

- 19 a SG, SA मयादुदाहरणोऽस्ति ST भयाद्विद्वद्भाषामि । SG वधन ।

स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ।
 सोऽहं त्वामद्य नेष्यामि यत्र ते बहुला ध्वजाः ॥ २० ॥
 मध्ये चामिपगृद्धानां कुरूणामाततायिनाम् ।
 नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ २१ ॥
 तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
 कृत्यमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥
 न चेद्विजित्य गास्त्वेता गृहान्वै प्रतियास्यसि ।
 प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्यश्च संगताः ॥ २३ ॥

20 a N त्व for च ।

b G त्वा M त्व । Edns CG तत्र L उप for अद्य । N वक्ष्यामि for नेष्यामि ।
 Edns BLGKLMN एते for ते । L बहुलध्वजा ।

21 a Edns ADGHLN मध्य BE अद्य च CV नेष्यमा । Edns ABCDEG
 HN गृध्राणा ।

22 a BE पौरुषेषु ।

b A अवि निर्याय H अभिनीर्याय । M उक्तो भवति य पूर्व for कृत्य &c H
 युयुत्ससे ।

23 a Edns ACDGHLN तास्व for त्वेता । G यदा H गृह L गृहाणि N
 गृह । D प्रतियास्यसि ।

b Edns ACDGLMN वीरा । D त्व ।

20 a SA¹ हि for च । ST अद्य for आत्थ । ST नय for वह ।

b S cl. तत्र for अद्य । SK, SA एते for ते । SG, ST, SA बहुलध्वजा ।

21 a S cl मध्य । ST, SA गृध्राणा ।

b S cl. मा त्व हि विमता भव for पृथिव्या etc.

22 a SA¹ repeats this line after b with यथा for तथा । SK inter
 changes a and b.

b ST हि for अभि । SK, SG, SA विवक्ष्यमान । SK, SG, SA² निपाता
 SG, SA यद्दि किं SK यूपि किं for किमर्थं । SK, SG नात्र युष्यसे SA नात्र
 युष्यसे ST त्व न वोत्स्यसि ।

23 a SK त्व हि ST, SG त्व चे SA च त्व for त्वेता । S cl. नाग for गृहान्वै ।

b Sk, SG, ST याग । SA² नाग for सगता ।

अहमप्यत्र सैरन्ध्या स्तुतः सारथ्यकर्मणि ।
न हि शक्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥
स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्यास्तव वाक्येन चैव हि ।
कथं न युध्येयमहं कुरुन्सर्वान्स्थितो भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच ।

कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नले ॥ २६ ॥
इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्ध कुण्डली ।
त्यक्त्वा मानं सुमन्दात्मा विसृज्य सशरं धनुः ॥ २७ ॥

24 a Edns BCEGH स्थात. for स्तुत । K सारथिकर्मणि ।

b Edns CDKL च for हि । D शक्नोमि L शिष्यामि । BCE निर्जित्य । M omits this verse from सैरन्ध्या. to चैव in the. v. next.

25 a D एव च for (first) चैव । Edns ABCEGHIKLN तेन च M तेन for (second) चैव हि ।

b Edns ABCEGHIKLMN सर्वास्थितः । M भवव. for भव ।

26 b M मा for मां । GN च for वा । N class adds:--वेशपायन उवाच before v. 27.

27 b M उक्त्वा । Edns OGHN च द्रव्यं च BE स मन्दात्मा D च धर्महः M तु मदात्मा । M विसृज्य ।

21 a SK, SG, SA अग्नि for अत्र ।

b S. cl. नाह शक्नोमि । SA¹ निर्जित्य ।

22 a S. cl. चोदितः for चैव हि ।

b S. cl. एताव स्थितः for सर्वाव स्थित ।

23 a SA¹ गच्छन्तु for हरन्तु । SK मारयातां । SG, ST, SA भूयांसः ।

b S. MSS वापि बृहन्नले ।

a S. cl. adds - वेशपायन उवाच before this v.

ST शरी for मत्त ।

b S. cl. सुतप्रलः for सुमन्दात्मा ।

वृहन्नलोवाच ।

नैष पूर्वैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।

श्रेयस्ते मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २८ ॥

एवमुक्त्वा च कौन्तेयो रथादाप्त्य उत्तमात् ।

तमन्वधावन्तं राजपुत्रं धनंजयः ॥ २९ ॥

दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधुरक्ते च वाससी ।

तथा तमनुधावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३० ॥

सैनिकाः ग्राहसन्केचित्तरूपमवेक्ष्य तम् ।

सुशीघ्रमनुधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३१ ॥

28 a D omits वृहन्नलोवाच । Edns CG शूरैः BE पूर्व D पूर्व M पूर्व । DN श्रुत-
for स्मृतः । LN क्षत्रियाणा ।

b Edns CG तु for ते ।

29 a Edns BCDEGHLN adds वेशपापन उवाच before v. 29. N. cl तु for
च । Edns ABCDEGHKN सोवष्ट्य रथोत्तमात् L रथादुत्तम्य चोत्तमात् ।

b D अन्वधावत् ।

30 a Edn¹ युद्धे for रक्ते । K रकावरे यली ।

b Edns ABCDEGKLM विधूय वेणी धावत H विनान्वेर्जाधावत ।

31 a M तस्या. for तथा । HL तां for तम् ।

b Edns ACDGKMN त शीघ्र । Edns BCDEGHKNM अभि A अपि
for अनु ।

28 a SK, ST, SG अर्जुन उवाच । ST नैव । SK शूरैः SA पूर्वस्मृतः ।

b SK, SA हि ST, SG नस्य for ते । SG, ST, SA क्षत्रियस्य पलायनम्
for न भीतस्य पलायनम् ।

29 a ST, SG, SA इति च for एवम् । SK, SA तु SG अथ ST सः for च । SK
कोरस्यः for कौन्तेयः । SK सोवष्ट्य रथोत्तमात् SG, ST, SA रथादवततार इ ।

b SG, ST, SA अन्वधावन्महाबाहुः ।

30 a SG, ST, SA दीर्घवेणी । SK, SG, SA विधुन्वानः । SG, ST, SA inter-
change 29 b. and 30 a'

b S. cl. विधूय वेणी धावत । SG, SA¹ तथा for तदा ।

31 a SG मरुतम् । SK योषि । SG, SA वेविन् ST तस्य for तथा । SG, ST,
SA म for तम् ।

b S. cl. न च शीघ्र मयावन् । SA² अरेस्य ।

क एष वेपप्रच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ।
 किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियाः ॥ ३२ ॥
 स्वरूपमर्जुनस्येव क्लीबं रूपं विभक्तिं च ।
 तदेवैतच्छिरो ग्रीवा तौ बाहू परिघोपमौ ॥ ३३ ॥
 तद्देवास्य विकान्तं नायमन्यो धनं जघात् ।
 एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ॥ ३४ ॥
 स एव किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ।
 सन्नेन नूनं संच्छन्नं चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३५ ॥

32 a Edn¹ N बेश । Edns ACG सच्छन्न N परिच्छन्न । Edns CG भस्मनि ।
 Edns CG एष for इष ।

b Edns CDGHKLM स्त्रिय । H omits किञ्चिदस्य यथा पुत ।

33 a Edns BCDEGN साक्य A सक्षप M अक्षप । Edns ABCDEGHKN
 क्लोप L क्लेष ।

b Edns ABCDEGKN ग्रीव । M बाहू for तौ बाहू । K adds द्रौण उवाच
 before 33 b

34 a N तत्तदेवास्य ।

b CH सनिहत ।

35 a Edns BCDLGHLMN एषः K एक for एष । K बालत्वान्न तु पौरुषात् ।
 L पौरुषम् ।

b H च्छन्नेन K वेपेण for सन्नेन । Edns BCDLGHKM च्छन्न हि A सच्छिन्न
 N वे च्छन्न । L जानामि N रभसा for चरन्तम् ।

32 a SK सच्छन्न ।

b SG, ST, SA¹ तस्य for अस्य । S cl स्त्रिय ।

33 a SK, ST, SA आक्षर SG ह्यक्षर for स्वक्षप । ST, SA हर्जुनस्येव ।

b ST तथैव तम् । S cl श्रीव । ST, SA² बाहू च ।

34 a SK, ST तत्तदेव S¹, SA तत्तथैव । ST, SA add कण उवाच before
 34 b.

35 a SK, SG, SA एष for एष ।

b SK च्छन्नं सन्नेन वे नून SG च्छन्नं वक्त्रेण वा नून ST च्छन्नं ग्रात्रेण वा नून SA²
 च्छन्नं सन्नेन वा नून SA¹ omits this line. S cl जानामि चरन्तम् ।

उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ।

ततो मध्ये ध्वजान्दृष्ट्वा भीत एव पलायते ॥ ३६ ॥

तत्रैनमेवं धावन्तं जिघृक्षति धनंजयः ।

इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्त पृथक्पृथक् ॥ ३७ ॥

नैव व्यवसितुं किञ्चिदर्जुनं शक्नुवन्ति ते ।

च्छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ॥ ३८ ॥

उत्तरं तु प्रधावन्तमभिद्रुत्य धनंजयः ।

गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ३९ ॥

35 a CM उत्तर । L नत्वा for कृत्वा ।

b Edns BCDEGHKN स नः for ततः । Edns C [मन्यामहे and omit ध्वजान् । A महाध्वजान् B मत्स्योध्वजान् DN मध्ये ध्वजान् E मत्स्यध्वजान् । Edns BCDEGHKMN एष for एव । H पलायति । L omits b.

37 a Edns ABCDEGHKMN तन्नून for तत्रैन । Edns ACHKMN एषः BE एष D एषा G अमि for एव । L omits a.

N cl. adds वैशपायन उवाच before v. 37 b.

b Edns ABDEGHK विमृशतः C विमृषतः M विमृश्यत. M² निर्दिशतः ।

38 a Edns ACDGKMN च for एव । BE च for ते । All उत्तर for अर्जुनम् ।

b L छिन्नं । G सदा । D तु N अतः for तम् । L वेणेन M चक्षेण for सत्रेण । L पार्श्वे सत्रेक्ष्य भारत ।

39 a D च for तु । H अतिद्रुत्य K अनुसृज्य LN अनुद्रुत्य ।

b D शतपद M पद शत । A केशपक्षे M केशपक्षः । L परामृशत् ।

36 a SA² क्रीय वे for उत्तरः । SA¹ omits this line.

b S cl. स नः for ततः । SK, SG ध्वज । SK, ST, SA एषः for एव । S. cl. पलायति ।

S cl. adds रूप उवाच before v. 37 a

37 a SK, SG, ST, SA² नून तमेव SA¹ नून तमन् for तत्रैनमेव ।

b SK, SG, ST add वैशपायन उवाच before this

S cl विमृशतः । SG, ST, SA पुन पुन for पृथक् पृथक् ।

38 a S cl. च for एव । SA ध्वसित । S. cl. योगः for किञ्चित् ।

b S cl adds वैशपायन उवाच before this line. SK वेणेन SG वलेन ST चक्षेण for सत्रेण । S. cl. सेनिका for भारत ।

39 a ST अधोत्तर for उत्तर तु । S cl अनुद्रुत्य ।

b SK, ST शतपद । SG, SA पूर्ण for तूर्ण । ST कोपक्षे ।

सोऽर्जुनैः परामृष्टः पर्यदेवयदावत् ।
 बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ४० ॥
 शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ।
 मणीनष्टौ च वैदूर्यान्हेमनद्धान्महाप्रभान् ॥ ४१ ॥
 हेमदण्डैः प्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतेः ।
 मत्तांश्च बहुमातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ॥ ४२ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि चान्यानि विलम्बन्तमचेतनम् ।

प्रसह्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४३ ॥

40 a N पयकोशसदावत् ।

b N बहुल for बहुल । D वा N वाक्य for चैव ।

41 a BEH शत° । H निष्क ।

b Edns CHN वैदूर्यान् । N omits च । Ldms BCDEFGK¹LN हेमदधान
 M हेमविधान् ।

42 a Ldms BCDEGHKLN दण्ड । AF सुव्रतेः BEN सुव्रतेः OKL वाणिभिः
 H सद्यै ।

b Ldms BCDEGHKLN दध for दध । L च for त्व ।

43 a Edns BCDEHLMN वास्यानि for चान्यानि । Ldms BCDEGHKL
 MN अचेतनम् ।

b Ldms ABCDEFGHLMN प्रसह्य for प्रसह्य । D रथान्तिकमानयत् ।

40 a SA² कृपण पर्यदेवयत् ।

b S cl एव for एव । SG, SA¹, SK वित्त प्राविश्यद्वा for विराटस्य सुतस्तदा ।

41 a S. cl reads instead of this line —

शातकुम्भस्य शुद्धस्य श्रेष्ठस्य रत्नस्य च ।

ददामि शतनिष्क ते मुच मां त्वं बृहन्नले ।

b S cl हेमदधान् ।

42 a S. cl. हेमदण्डप्रतिच्छन्नं । SK, ST, SA तु for च । S cl वाणिभिः for सुव्रते ।

b SK, ST, SA दध SG गज° for दध ।

43 a SG, ST, SA omit वैशंपायन उवाच before this

S cl वास्यानि for चान्यानि । SG, ST, SA¹ अचेतनम् ।

b SK प्रसह्य SG, ST, SA प्रसह्य ।

अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्तं नष्टचेतसम् ।

यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्शन ॥ ४४ ॥

एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।

प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुपरिरक्षितः ॥ ४५ ॥

अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ।

यत्तो भूत्वा नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ॥ ४६ ॥

एवं ब्रुवाणो वीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।

समाश्वस्य मुहूर्तं तु उत्तरं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥

तत एनं विचेष्टन्तं तमसा भयपीडितम् ।

रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ४८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरमहो नाम

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

44 b M सहसे for उत्सहसे । N कुरुभिः for शत्रुभिः । Edns BEGH शत्रुकर्शनः N शत्रुहर्षणः । D omits the whole verse.

45 b N प्रधृष्य for प्रयाहि । L यथानीक । Edns BCDEGHKLMN परिरक्षितः ।

46 a BE युक्त for गुप्तः । N शूरेः ।

b Edn² AFGLN यता for यतः । Edns CDGN भव for भूत्वा । A नरश्रेष्ठः ।

47 b Edns BCDEFGLMN तत्र for तु । BEFLM भरतर्षभः N प्रत्यपद्यत for भरतर्षभः ।

48 a Edns BCDEGKLN अकाम for तमसा ।

44 a SG, SA² नष्टचेतनः ।

45 b SA² प्रायोहि for प्रयाहि । ST वरानीकम् । SA मद्बाहुपरिरक्षितम् ।

46 a SG अप्रधृष्यमिम SA² अप्रधृष्यतर । ST, SK, SA घोरैः for वीरैः ।

b SK यता भव SG, ST, SA यतामूत्सव । ST रथस्यास्य for नरश्रेष्ठः । SA¹ योत्स्ये न ।

47 a SK वेगाः वीभत्सु for वीभत्सुर्वैराटिम् । SK, ST add वेगाः before this verse

b S cl. भयार्तं न for मुहूर्तं तु । SK, SG, ST. SA² भरतर्षभः ।

48 a SK इत्यनतः for नत एव । S. cl अकाम for तमसा । SA¹ अकामभयपरिहृतम् ।

b S. cl. परनुजयः for प्रहरतां वरः ।

॥ पटत्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

तं दृष्ट्वा कृविवेपेण रथस्थं नरपुंगवम् ।
 शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥
 भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरूणां रथसत्तमाः ।
 विव्रस्तमनसः सर्वे धनंजयकृताद्भयात् ॥ २ ॥
 तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
 गुरुर्धनुर्भृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥
 चण्डाश्च वाताः संवान्ति रुक्षाःशर्करकर्पिणः ।
 भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४ ॥

XXXVI 1 a B दृष्ट्वा । M नरपुंगवम् ।

b Edn¹ सर्मा for शमाय ।

2 a Edns CG रुथः for कुरूणां । Ldms रथसत्तमाः L रथसत्तम L² सप्रसत्तम ।
 b L विव्रस्तमनसः ।

3 a M उत्तोनात् । A उद्भुतान् ।

b Edns ABCDLGHKLN शस्मभृताम् ।

4 Ldms CDI kMN शर्करकर्पिणः ABLGH शर्करकर्पिणः L शर्करकर्पणः ।

b DHN रजसा for तमसा । H सवृता दिश ।

XXXVI 1 a Sh, SA² क्वेण for कवेण । SK रथि⁰ SG, SA रथ⁰ ST कु⁰
 for म⁰ ।

2 a SK, SA, SG द्रोणभीष्मादय for भाष्मद्रोणमुखा । SK, SG, ST, SA-
 रथाः SA¹ सर्व for तत्र । SK रथसत्तमाः

b S cl पातन् for सर्वे ।

3 a ST दाह्यान् for चाद्भुतान् । SA¹ रु⁰ for इ⁰ ।

b S cl शत for धनुः । SG भारद्वाज

4 a SG, ST, SA read द्रोणउवाच before this v S cl सत् for पत्त ।

Sh भयान्ति । SG सौम्या । S cl दम्पनित्वना for शर्करकर्पिणः ।

b S cl ०४१⁰ for ०४१⁰ ।

रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
 निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥
 शिवाश्च निनदन्त्येते दीप्तायां दिशि दारुणाः ।
 हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६ ॥
 अदृश्यान्यत्र रूपाणि दृश्यन्ते सुबहून्यपि ।
 यत्नाद्भवन्तस्तिष्ठध्वं महद्युद्धमुपस्थितम् ॥ ७ ॥
 रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं बाहिनीमपि ।
 स्पन्दनं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वमपि गोधनम् ॥ ८ ॥

Edn¹ रक्ष^० । BE विक्रमाः for ^०दर्शनाः ।

† omits च after विविधानि । N reads this line after v. 6. Edn¹ रन्ति for निःसरन्ति ।

‡ KL शिवा च । Edns ADFMN विनदन्ति C विवदन्ति HK विनदति ।
 dns ACDEFGMN एताः HKL एषा for एते । KLM दारुणा ।
) अकम्पिताः for अकम्पिताः ।

Edns ABCDEGHLN यादृशानि K तादृशानि । Edns C सदृश्यन्ते बहूनि
 BE दृश्यन्ते च बहूनि च GH सदृश्यन्ते बहून्यपि K दृश्यन्ते च बहून्यपि । D
 दृशानि for सुबहूनि । D reads the line after v. 8.
 N. cl. except M reads यत्ताः for यत्नात् । Edns BCEFGHKLN
 भिन्नु । Edns CDN सायस समुपस्थितम् ।

L व्यूहध्वम् । D इव N इतः for अपि । H बापि बाहिनीम् ।

Edns CDIGHKLMN वेशस BE विषम for स्पन्दन । N वा for च ।
 D परीक्षध्वम् । Edns BCDEGHKL add च & N वा before अपि ।

5 a ST वर्णाः for वर्णाः ।

b SG, SA निभरन्ति ।

6 a SK, SG विनदति ST विरुदति । S. cl. एताः ।

7 a S. cl. reads यादृशान्यत्र दृश्यन्ते रूपाणि विविधानि च । (SA तादृशा
 b S. cl. यत्ता for यत्नात् । निभन्नु । युद्धं स्यात्समुपस्थितम् ।

8 a SK, SG, ST गानान for यामानम् ।

b S. cl. वेशस for स्पन्दनम् । पारि for अपि ।

एष वीरों महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 आगतः कृत्वावेपेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥
 स एव पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची धनंजयः ।
 युद्धे निवर्तते नार्यं सर्वैरपि मरुद्गणैः ॥ १० ॥
 क्लेशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।
 अमर्यं च समापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ॥ ११ ॥
 महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ।
 किरातवेपप्रच्छन्नो गिरी हिमवति प्रभुः ॥ १२ ॥

b BE अस्त्यत्र न for नास्त्यत्र । C एव for अत्र ।

10 a Edns BCEFHKL MN एषः A हेयः for एव । Edns DGHLN परतपः
 BE महारथः for धनजयः ।

b N. cl. except L नापुद्गेन निवर्तते । Edns C घुताघुरे for मरुद्गणैः ।

11 a L क्लेशितस्य K वीरः for शूरो । Edns C अपि A यु० for च । L रक्षितः ।

b Edns ACDFGHKL MN अमर्यं वशमायन्न । Edns CGN वामवप्रतिमो युधि
 A वासवप्रतिमो गुणी BEFHL वातवप्रतिमो गुणे. K वामवप्रतिमो वने M वातव-
 प्रतिमो रणे for योत्स्यते नात्र संशयः ।

12 a H यदि for युधि । L तोषितो युधि ।

b M हेमवते ।

9 a SA, SG add द्रोण उवाचः ।

b SK, SG, SA² *द्वेय for वेवेय । SK repeats this v. after some
 additional lines (vide app)

10 a S. cl. एष पार्था हि for स एव पार्थः । परतप for धनजयः । line omitted
 in SA¹.

b S. cl. वातिना विविधनेन सर्वादि मरुद्गणः । line omitted in SA¹.

11 a omitted in SA¹.

b S. cl. अमर्यं वशमायन्नः । line omitted in SA¹.

12 a S cl. युद्धतोषितः ।

b omitted in SG. SA, ST नवे हेमवते गिरे ।

कर्ण उवाच ।

सदा भवान्फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकथ्यत ।

न चार्जुनः कलापूर्णा मम दुर्योधनस्य वा ॥ १३ ॥

दुर्योधन उवाच ।

यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।

ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यानिह वत्सरान् ॥ १४ ॥

अथैष कश्चिदेवान्यः क्लीबवेषेण मानवः ।

शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्ब्रुवति कौरव्ये धार्तराष्ट्रे परंतपे ।

भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे अर्जुनप्रशंसा नाम

पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

13 a L पार्थस्य । BEN विकथते ।

b L कला पूर्णा । Edns ABCEFGHM च for वा । Edns BCDEG
KMN कला पूर्णा ।

14 b Edns G द्वादशाब्दान् BE द्वादशानिह C द्वादशाब्दा M द्वादशान्वा । Edn
CG विनाशते BE वत्सरान् L च वत्सरान् N विवत्सरान् ।

15 a BE यदि for अथ । GK एकाः for एषः । E अन्य । L रूपेण for वेदेण ।
पागतः for मानवः । v. omitted in C.

16 a HK omit वैशंपायन उवाच । N ब्रुवति for ब्रुवति । N cl. except K तद्वाक्यं
for कौरव्ये । Edns ABDEHKN परंतप FLN परंतपः ।

b F अपूजयत् ।

13 a SK, SG omit कर्ण उवाच । S. cl. फल्गुनस्य । SK, SG, ST गुणात्
अस्माद्यु । SG, ST कथ्यते SA² विकथते ।

b ST तव for न च । SK, SA¹ कलापूर्णः SG, SA² कला पूर्णः ST कथपूर्णः
SG, SA च for वा ।

14 a SA¹ कर्म for कार्यम् । SG, ST, SA महत् for मवेत् ।

b SK, SG, SA च for हि । ST अन्यानि वत्सरान् ।

15 a SK, SG, ST, SA¹ वा SA² एष for एषः । E. cl. रूपेण for वेदेण । SK,
SG, SA देवराट् for मानवः ।

16 a S. cl. तस्मिन्ब्रुवति वा पार्थ । ST परंतप ।

b ST अपूजयन् for अपूजयन् । adh. continued in S. cl.

॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।

सुकुमारं समाज्ञातं संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १ ॥

समाज्ञातो मया क्षिप्रं धनूंष्याहर चोत्तर ।

नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्यन्ति मे बलम् ॥ २ ॥

भारं वापि गुरुं सोढुं कुञ्जराश्वान्प्रमर्दितुम् ।

मम बाहुसुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३ ॥

तरुमाद्भूमिजयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् ।

अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंष्यवहितान्युत ॥ ४ ॥

XXXVII. 1 a DN समुपगम्य ।

b Edns BCDEIG समाज्ञाय H महाप्रज्ञ K अविज्ञानं L अविकान्त ।

2 a Edns BCDEGHKLN समादिशे for समाज्ञातो । F भीम । Edns DGL
अवहर C च हर K बह च BE आवह च for आहर च ।

b BE इ D च for हि । BE मद्बलम् ।

3 a Edns CDGKLMN चापि for वापि । All except AN सोढुं for
सोढुं । All except DH कुजर वा H कुजरात् वा ।

b Edns CDGN read वा after मम & omit सु before विक्षेप्य । BE
बाहोर्विनिक्षेप HK बाहुविनिक्षेप L बाहोर्विनिक्षेप ।

4 b All except AFM निहितानि for अवहितानि । L वे N च for उत ।

XXXVII. 1 a S cl. अभिसंगम्य ।

b S. cl. सुसप्तवर्धितं विप्रा समराणामकोविदम् ।

2 a S. cl. समादिशे for समाज्ञातो । S. cl. धनुषावर्धयमानव for धनूंष्या &c

b S. cl. ह्यासनादीह for हि त्वदीयानि ।

3 a S. cl. बाल भार गुरु भेल कुञ्जर वा प्रमर्दितुम् । (SG, ST मर्तुं SA हर्तुं for
भेतुम्)

b S. cl. मम वा बाहुविक्षेप्य । SA¹ विजे

4 a SK आश्रय ।

b SA² च for हि । S cl. निहितानि ।

युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
 ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ५ ॥
 अत्र चैव महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
 एकं शतसहस्रेण संमतं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ६ ॥
 व्यायामसहमत्युग्रं तृणराजसमं महत् ।
 सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकम् ॥ ७ ॥
 सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
 अलं भारं गुरुं सोढुं दारुणं चारुदर्शनम् ॥ ८ ॥
 तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ।
 युधिष्ठिरस्य भीमस्य यमयोश्च तयोत्तर ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच ।

अस्मिन्वृक्षे किलोद्भूतं शरीरमिति नः श्रुतम् ।
 तदहं राजपुत्रः सन्स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ १० ॥

6 a Edns ACFGHKN एतत् for एव ।

b CL एव for एकम् । Edns ABCEGHKLN समितम् ।

7 a All except BE अत्यर्थम् for अत्युग्रम् । C वृणां राजसमं for तृणराजसमम् ।

b AH °महामत्रम् ।

8 b Edns CDGHKLM बोद्धुम् । FM °शोभनं for °दर्शनम् ।

9 b Edns CG बाभ-त्सोर्यमयोस्तथा for यमयोश्च तयोत्तर । Edns CDG & N have the end of an Adh (अल्लदर्शनं) at this verse

10 a BE मृतं यद् LM किलायद् ।

5 b ST तृणाश्च for शूराणाम् । SA उत for च ।

6 a SK एव त for चैव ।

b SK, SG, SA संमितं ST निर्मितं for समतम् ।

7 a SA² °समम् for °सहम् । S cl अत्यर्थम् for अत्युग्रम् ।

b SK, SG, ST सवारिष्यकारकम् SA सर्वारिष्यकारिणम् for शत्रु &c.

8 a ST interch दिव्यम् and श्लक्ष्णम् ।

b SK वारुणं च सुदर्शनम् SA¹ वारुणं चारुदर्शनम् SA² कुञ्जरं वा प्रमदितुम् ।

9 b SK वीभत्सोर्यमयोस्तथा for यमयोश्च &c. SG, ST, SA omit this line

10 a S cl शरीरमिह चासक्तं शम्पां मुष्कं पुरा किल । (ST इष for हृद् । SA¹ शम्प्य ।)

नैवंविधं मया युक्तमारब्धं क्षत्रयोनिना ।

महता राजपुत्रेण मन्त्रव्रतविदा सदा ॥ ११ ॥

स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।

कथमव्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ १२ ॥

बृहन्नलोवाच ।

व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।

धनूंष्येतानि मा भैषीः शरीरं नात्र विद्यते ॥ १३ ॥

दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं यशस्विनम् ।

कथं त्वां निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मजम् ॥ १४ ॥

11 a Edns ABCEGKLN आलब्धम् M आरब्धम् ।

b L नदता । Edn² CG °यज्ञ° BL °मति° H °वृत्ति° for °व्रत° : Edns BEF K²LN सता C तथा for सदा ।

12 a N शारव्याप्य for शववाह ।

b Edns ABCE कथं वाप्य° G कथं वाप्य° H कथं मां व्य° K कथमाप्य ।

13 a L प्यवहार्यः । N लोकेषु for राजेन्द्रः । D अति for एव । ADFHM भविष्यसि ।

b Edns UDG N मा भैष्य । line 13 b omitted in I'.

14 a Edns G मनस्विनाम् CDEHKL मनस्विन for वरास्विनाम् ।

b Edns C interchange कथं & त्वाम् । I द्वि M विदित for निन्दितम् ।
Edn¹ D कारयेदम् । All except CN नृपात्मजम् ।

11 a SK आलब्धम् ST आलोडम् ।

b SK °यज्ञ° ST °व्रत° for °व्रत° : SK सता for सदा । v. 11 & 12 omitted in SG & SA

12 b SK कथं वा व्य° : ST कथमव्यवहार्यम् । ST वाप्य for वृत्तिः । SK, ST वृत्तिः ।

13 a SA² रागासि for राजेन्द्रः । SK, SG, SA वृद्ध° for युधि° । SK, SG, SA भविष्यसि । line omitted in ST.

b S. cl. मा भैष्यम् ।

14 a SA² नृपमन्त्रणां for मनस्विनाम् । SK, SG, SA माग्निन for वाग्निनम् ।

b SK, SG, SA वा for त्वम् । SK, SG, SA वाप्ये त्वम् । S cl. नृपात्मजम् ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।

आरुरोह स तं वृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ १५ ॥

तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनंजयः ।

परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं वै तद्यपानुद ॥ १६ ॥

सोऽपहत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ।

परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ॥ १७ ॥

तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।

अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ १८ ॥

15 b Edns BCDGK²LN शमी⁰ K तदा for स तम् । L ⁰दिरवस्तदा ।
तथा for तदा ।

16 b Edns ODEFGHLMN चैव A वे K चैतत् for वै तत् । M व्यपानयत्
line omitted in BE.

17 a K सोऽपहता for सोऽपहत्य । line omitted in BE. M omits the whole
of this v. 17.

b K ⁰वज्राणि L ⁰यंत्राणि for ⁰पत्राणि ।

18 a BE ततः H अथ for तथ । D संनहनानि FM संनिहितानि । N स उत्तर
for समन्ततः ।

b D गांडीवं HL गाण्डिवम् ।

15 b S. cl. शमी⁰ for स तम् ।

16 a ST वैराटिमपराजितः for रथे &c.

b SK, SG, SA सर्वं मुञ्चस्व माचिरम् ST क्षिप्रं चैवमपाकुरु for क्षिप्रं वै &c.

17 a ST सोऽपहृत्य । SK reads this v. after v. 15 b.

b ST ⁰यंत्राणि for ⁰पत्राणि । ST स्थितान्यमुपानयत् । v. omitted in SG, SA.

18 a SK, SG, SA तेषां संनहनान्येषां ST संनहनान्येषां । ST सविमुच्य ST परिमुच्य
SA विमुच्य । SK, SG, SA परन्तपः for समन्ततः ।

b S. cl. तत्र गाण्डिवं । ST चतुर्भिः for चतुर्भिः ।

अ. ३७ स्तो. १९-२१ अ ३८ स्तो १] गोहरणपर्व-चापदर्शनम् ।

तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कतेजसाम् ।
 विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १९
 स तेषां रूपमालक्ष्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
 हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ २० ॥
 संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति दृढानि च ।
 वैरादिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनास्त्रकथने नाम
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

• अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

उत्तर उवाच ।

बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
 सहस्रगोधाः सौवर्णाः कस्येतद्भनुरुत्तमम् ॥ १ ॥

19 a Edns BDEGHLN अकवन्नसाम् ।

b N उदये यथा ।

20 n Edns ACDGKLN आलोक्ष्य BE आलम्भ्य M आलक्ष्य for आलक्ष्य
 L °जृम्भिताः ।

b L क्षणाद्य M क्षणेन ।

21 a All except ACM बृहति for दृढानि । N reads सत्पृष्ठस्तानि चास्त्राणि
 भास्त्राणि दृढानि च ।

b HM अमविद् । this same Adh is continued in K

* * * * *

XXXVIII. 1 a K यस्य सौवर्णा शतशेभा⁰ for जातरूपस्य शत यस्मिन् ।

b Edns CGN °कोटि⁰ AL °शोथ⁰ DHK कोट्य for गोधा । A omit
 कस्येतद्भनुरुत्तमम् here and वारणा यत्र सौवर्णा in the next line

19 a SA¹ कम्⁰ for अक । S cl वचसाम् for तेजसाम् ।

b ST उदये यथा ।

20 a S cl आलोक्ष्य for आलक्ष्य ।

b S cl प्रवेपिततनुरतदा for क्षणेन &c. (SG धनाः for ननु । ST तथा for तदा ।

21 a S cl बृहन्ति for दृढानि ।

* * * * *

XXXVIII. 1a SK, SA बिन्दवश्चात्र सौवर्णा मणिषोना समन्तत । ST °रूपाश्च पृष्ठे हस्मिन्नि
 शिताः । L omitted in SG

b ST साराङ्गोपा for सहस्रगोधा । S cl ह्येपिनश्च चतुर्दश for कस्य &c

वारणां यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दन्तिनः ।
 सुपार्श्वं सग्रहं चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २ ॥
 तपनीयस्य शुद्धस्य पष्ठिर्यत्रेन्द्रगोपकाः ।
 पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥
 सूर्या यस्य च सौवर्णास्त्रियो भासन्ति दंशिताः ।
 तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥
 शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः ।
 सुवर्णमणिचित्रं यत्कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥
 इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः ।
 समेताः कलधौताग्रा उपासङ्गं हिरण्यये ॥ ६ ॥

DEG HK यस्य for यत्र । All except C दंशिताः for दन्तिनः । L reads
 a verse (2) after v. 5 ff.

o a ndns पृष्ठे यस्य for पष्ठिर्यत्र । CDGH यस्य for यत्र । M यत्रेन्द्रगोपिका ।
 verse omitted in BELM.

4 a Edns BEGKLN यत्र for यस्य । D तु यत्र for यस्य च । C यस्येह ।
 b D च for हि । K omits portion from सौवर्णाः in a here to यत्र
 v. 5a.

5 a N तपनीया । HKLN विविधिताः for विभूषिताः ।
 b Edns CDHLN च for यत् । verse omitted in ABEM.

6 a N कस्य च । AC सहस्राः Edns BEGHL सहस्राः for सहस्रम् ।
 b Edns BCEDGKN समंतात् for समेताः । N कुंद^० for कल^० । D कुंदधौताश्च ।
 L धौतायवा । K उपसंगे ।

2 a. S. cl. कयमा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शुद्धिणाः । (ST यत्र for यस्य &
 दंशिताः for शुद्धिणः ।

b & vv. 3-5 not found in S. cl.

6 a S. cl. कस्येक्षुर for इमे च कस्य । ST सहिताः for सहस्रं । SK,
 SG लोमवाहिनः ।

b not in S. cl.

विपाठाः पृथवः कस्य गार्धपक्षाः शिलाशिताः ।
 हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ ७ ॥
 कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूलक्षणः ।
 वराहकर्णव्यामिश्राञ्छरान्धारयते दश ॥ ८ ॥
 कस्येमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बार्धदर्शनाः ।
 शतानि सम तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ ९ ॥
 कस्येमे शुकपत्राभा पूर्वैरर्द्धैः सुवाससः ।
 उत्तरैरायसैः पीतैर्हमपुङ्गाः शिलाशिताः ॥ १० ॥
 कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
 वैयाघ्रकोशनिहितो हेमपत्रः त्सरुर्महान् ॥ ११ ॥

विषेढाः U विपाठाः for विपाठाः । Edns ACDGHKMN गार्धपक्षाः L
 साद्रपक्षाः for गार्धपक्षाः ।

b Edn² CG सुमुसाः Edn² D सुतमाः BEN शतशः for सुनसाः । L पीनाः ।

8 a MN वाणः for चापः ।

b CHLM वाराह^० । DN ^०व्यामिश्र HK ^०व्यामिश्रः । DN अतः K शतान्
 for शतान् ।

9 a K इषवो for पृथवो । K ^०दीर्घाः । D सर्वाः पाण्डवाः पण्डः N सर्वे पाण्डवाः
 शराः for चन्द्र &c.

10 All except A & M ^०पत्राभेः ।

b Edns CHN ^०पुङ्गेः । Edns CGHN शिलाशितैः D ^०सितैः ।

11 a A ^०शला^० BCD शिला^० ।

b All except C ^०कोशे^० । CN निहितो M निहिते । All except A ^०चित्र^० for
^०पत्र^० ।

7 a SG अपि पारवतः for विपाठाः पृथवः । SK, SG, SA गृध्रपत्रार्धकानिताः ST
 गृध्रपत्राश्विताः शिताः ।

b S. cl. कस्येमे शिताः पञ्चशतं शराः for सुनसाः ।

8,9 vv. Not in Scl. [cf. App.]

10 v. not in S. cl.

11. v. not in S

पृथुलश्चित्रपद्मश्च किङ्किणीसायको महान् ।
 कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्वणः ॥ १२ ॥
 कस्यायं विमलो खड्गो गव्ये कोशे व्यवस्थितः ।
 हेमत्सरुरनाधृष्यो नैपघ्न्यो भारसाधनः ॥ १३ ॥
 कस्य पञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ।
 प्रमाणरूपसंपन्नः पीतश्चाकाशसंनिभः ॥ १४ ॥
 कस्य हेममये कोशे संतप्ते पावकोपमे ।
 निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सैक्यः परमनिर्वणः ॥ १५ ॥
 निर्दिशे त्वं यथातत्वं मया पृष्टा बृहन्नले ।
 विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे आयुधप्रश्नो नाम
 अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

- 12 a Edn² DGhN सुफलः ABEM सफल H सुकणि for पृथुलः । All except A °कोश° for °खड्ग° । line omitted in L
 b C हेमशत । ABEM omit visarga after दिव्य । Edns BOEG °निर्मले° for निर्वणः ।
 13 a D विपुल for विमल । BEH गव्यकोशे । All except M समर्पित ।
 b C हेमवत्सुरना° । D महत्सह । K निषिद्धो for नैपघ्न्ये । K भारसाधक° N भारसाधनः ।
 14 a Edns BCEGHMN पाञ्चनखे । D हेमविश्रुत ।
 b N प्रमाणरूपसंपन्न C°रूपासुता M°रूपसज्जन । Edns ACDGHKMN omit च after पात । M आकाश° for आकाश° ।
 15 a Edns BCEGHKLM सुतवे DN सुतव° । Edns BCDEGHKN पावक-
 प्रमे L °कप्रम M °कोपमे ।
 b Edns CG सायक BE सङ्ग H सेव्य M एक । BL °निर्घुण M °निर्वण ।
 16 a Edns BCDEGHKLM निर्दिशस्व A °दंतात् M । Edn¹ यथा for मया° ।
 A पृष्टे BE दृष्टा M पृष्ट । C °नने ।

12 v not in S. cl

13 a S cl सायको दीर्घे for विमलः सङ्ग । S. cl च दक्षितः for व्यवस्थित ।
 b not in S cl

14, 15 vv not in S cl

16 a SK. ५१, SA °स्व, SG अस्य for त्वम् । SK, SA मार्ग, SG न्याय, ST न्याय for °तत्त्वम् । SG यथा for मया । SA पृष्ठे ।

॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

बृहन्नलोवाच ।

यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिवारणम् ।
गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥
सर्वायुधमहामात्रं शातकुंभपरिस्कृतम् ।
तदेतदर्जुनस्यासीद्गाण्डीवं परमायुधम् ॥ २ ॥
यत्तच्छतसहस्रेण संमतं राष्ट्रवर्धनम् ।
येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विपहते मृधे ॥ ३ ॥
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥

- XXXIX 1 a DH अपृच्छत् L अनच्छ । Edns G शत्रुसेनापहारिणम् DHKN शत्रु
सेनानिवारणम् C त्व तु सेनापहारिणम् ।
b BE लोके सुविदित ।
2 a A शातकुंभ । Edns DGHN^a परिस्कृत M^a परिस्कृते ।
b Edns ABCDEGHLN एतत् for तत् । Edns ABCDEGHLN
तत् for एतत् । H गाण्डीवम् ।
3 a L शत सहस्रेण ।
b GK सर्पाश्चैकरथ for पाथा विपहते । Edns CH विजयते D विपहते । K
अजयत् । N रणे for मृधे । verse omitted in BE
4 a Edn¹ E वाणे K गुणे for वर्णे । H शत for श्लक्ष्णम् ।
b A देवमानुषगन्धर्वैः ।

XXXIX 1 SK, यस्त्वया प्रथमं पृष्टं शत्रुसेनागमर्दनं । पाथस्यैव धनुर्दिभ्य गाण्डीवमिति विभ्रुतम् ।
v omitted in S MSS

- 2 a S cl^a मय धनुः for परिस्कृतम् ।
b not in S cl.
3 a S. cl^a एतत् for यत्तत् । and समित for समत ।
b S cl. देवासुराद्य पाथाः । सवान् for पार्थाः । SA¹ विपहत । S cl रण
for मृधे ।
4 a S cl^a अनेद्यमभय आमादिव्यमच्छेद्यमवण (SA² अजय SG, ST अजर. for
अभय ST दिव्य आमम् ।)

एतद्वर्षमहस्याणि ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ।
 ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥ ५ ॥
 त्रीणिपञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
 सोमः पञ्च शतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥
 पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
 महावीर्यं महादिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥ ७ ॥
 एतन्मामनुसंप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
 पूजितं सुरमर्त्येषु विभक्तिं परमं वपुः ॥ ८ ॥

- 5 a Ldms BCDEGKN सहस्र तु (K हि) for सहस्राणि । N रक्षा for ब्रह्मा ।
 b LLM इदं for अथ । L मनुरशोत्तर शत for प्रज पतिरधारयत् । Edn¹ अधायत
 for अधारयत् । Line omitted in BCE
- 6 a MN पञ्चाशत । Edn² CDGHKM अशीति for अशीतिं । C वै for च
 after पञ्च ।
 b Ldms BCDEGHKLN पञ्चाशत ।
- 7 a M अपि पञ्च for पञ्च च । H षष्टि ।
 b ACN महद्भि य । Ldms N एतद्धनुरुत्तम H यदेतद्धनुरुत्तम । M अनुयत for अनुत्तम ।
- 8 a Ldms G एतत्प्राथम्यमनुप्राप्तं C एतन्मामनुप्राप्तं प्राप्तं । D एव for एतत् । BE उप
 संप्राप्त N अत्र संप्राप्त । BL दृशनात् ।
 b BE सर्वमर्त्येषु for सुरमर्त्येषु ।

- 5 a S cl. सहस्र तु । b not in S cl.
- 6 a S cl उमा (SG, ST, SA प्रजा) पतिश्वतु षष्टि for त्रीणि &c SA अशीति ।
 b S. cl पञ्चसहस्राणि (SG ०णा) । S cl तथा च for तथैव । (ST reads-
 समा पञ्चशत मोनो वर्षाणि वरुण शत ।
- 7 a SK पञ्चषष्टिं च वर्षाणि for पार्थ &c S cl कौन्तेयो धामविप्रपति for
 वर्षाणि etc.
 b S cl एववीर्य महावेगमेतच्च धनुरुत्तमम् । line omitted in ST
- 8 a S cl तस्मात्पञ्च वरुणादपि त्रेण्या प्राहय तच्छुभम् । अग्निना प्रतिभाष्येन दत्त
 पार्थाय गाण्डिवम् ।
 b S cl प्रथित धनुरुत्तमम् (SG पूर्वक SA² विभक्तिं for प्रथित)
 line omitted in SA¹

सुपार्श्वे भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ॥
 येन पार्योऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ॥ ९ ॥
 इंद्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुविग्रहम् ॥
 राज्ञो युधिष्ठिरस्येतद्दराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥
 सूर्या यस्मिंश्च मौवर्णाः प्रभासन्ते प्रभासिनः ।
 तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्येतदायुधम् ॥ ११ ॥
 शलभा यत्र मौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
 एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥
 ये त्विमे क्षुरसंकाशाः साहस्रा लोमवाहिनः ।
 एतेऽर्जुनस्य चैराटे शरा आशीविषोपमाः ॥ १३ ॥
 एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ।
 भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपुम् ॥ १४ ॥

9 ■ CHN जातरूपग्रहं M जातिरूपग्रह । K²L, जातरूपपरिष्कृतम् ।

10 a N इंद्रगोपविचित्रं च । Edns GK इंद्रगोप for विग्रहम् ।

11 a D यत्र for यस्मिन् । ADM तु for च । Edns G नकुलान्ते । Edns G प्रकाशिनः ।

b C प्रज्वलन्ते K प्रज्वलन् ।

12 b N एवं for एतत् । C माद्रीसुतस्यादि । L अन्य for अपि ।

13 a Edns L सहस्रा C सहस्र DN सहस्रं । K नाराचा मर्मविदिनः for साहस्रा लोम-
 वाहिनः ।

b D चैराटे । Edns ABCDEGHLN अश्वविषोपमाः । K reads अर्जुनस्य शरा
 सेते लेखिहाना विषोपमाः for एतेऽर्जुनस्य &c.

14 b K² घनतः N व्यूहन्तः ।

9 a SK विग्रह SA², SG, मियक for सुपार्श्व । S² जातरूपपरिष्कृतं for जातरूप
 &c. SK, SA² दृढं for धनुः । line omitted in ST, SA¹.

b SK भीमः for पार्यः । SG अन्य for येन line omitted in SA¹.

10 not in S. cl.

11 a S. cl. चार्हणश्चात्र मौवर्णाजातचद्रकनूपगाः (SA चद्रार्कं ST मूविना.)

b S. cl. नकुलस्य अनुस्तेनन्माद्रीपुत्रस्य धामिनः (ST दिव्य for लेनम्) ।

12-14 vv. not in S. cl.

ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बाधर्शनाः ।

एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १५ ॥

हारिद्रवर्णा ये चैते हेमपुंखाः शिलाशिताः ।

कलापो नकुलस्यैष पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥

येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ॥

कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ १७ ॥

ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः ॥

एते चित्राः क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ १८ ॥

ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ॥

हेमपुंखास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ १९ ॥

यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।

अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥

15 b K शत्रुक्षयकराः शराः ।

16 a H हरिद्रवर्णाः । D सुमहा, G यत्रैते HN ये चेमे Edns BCEKLM येन्तेते for ये चैते । D शिलीमुखाः N शिताः शराः for शिलाशिताः ।

b Edns BCDEGHLN नकुलस्य कलापोयं । K reads नकुलस्य शरा एते माद्री-पुत्रस्य धीमताः for कलापो &c.

17 a C अजयत् ।

b C माद्रीपुत्रस्य । v. omitted in K.

18 a C ये हि मे । HKM सर्वपार^० । DH पारशवाः N पारशराः ।

b Edns CDKN चित्रक्रियोपेताः । line omitted in BE, verse omitted in A.

19 b K सुपर्वाणो । L राज्ञश्चैते ।

20 a A शिलापृष्ठ BE शिलापृष्ठः M शलीपृष्ठः D शिलापृष्ठः । AM शलीमुखः BE शिलीमुखः ।

b D एव L इव for एषः । GHL गुरुभारः । the portion from सहः in v. 20 to the end of गुरुभार in v. 21 is omitted in M.

14-19 vv. not in S. cl.

20 a SA, SG, ST दिव्यः for दीर्घः । S. cl. गन्धे कोणे च दंशितः (ST व्यवस्थितः for च दंशितः) ।

b S. cl. पार्थस्यायं महाघोरः सर्वभारसहो महान् ।

वैयाघ्रकोशे सुमहान्भीमसेनस्य सायकः ।
 गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ॥ २१ ॥
 सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सररनुत्तमः ।
 निस्त्रिंशः कौरवस्यैष धर्मराजस्य धीमतः ॥ २२ ॥
 यस्तु पञ्चनखे कोशे निहिताश्चित्रविग्रहे ।
 नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २३ ॥
 यस्त्वयं पिङ्गलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
 सहदेवस्य विद्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराट्पर्वणि गोहरणे आयुधकथनं नाम
 एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

21. a BE वैयाघ्रः । Edns ABCEGHKLN कोशः for कोशे । A च
 GHL तु for सु^० ।
 b GHL गुरुभार^० । M इतः for सहः । C बाणानां च BE शात्रवानाम् । N भयंकरं ।
 22 a D अथकटकः H सुफलः N अग्रणः for सुफलः । N तु for च ।
 b L निस्त्रिंशः । K ^०स्वेह L ^०स्वेव M ^०स्वेवा for ^०स्वेनः ।
 23 a Edns BCDEGHKLN पाचनखे । Edns योधने A कौरवात् BCEGH
 माधने K शोभिते N सवने L मायनः for विग्रहे । D चित्रितलरुः for चित्रविग्रहे ।
 b L नकुलस्यैव निखराः । H गुरुभारं ।
 24 a Edns CDGKN विपुलः BEH विमलः for पिङ्गलः । BE गव्य^० ।
 b L निस्त्रिंशः for विद्वेनं । L ^०सहोदृढः N ^०सहं गुरु ।

21 a S. cl. वैयाघ्रकोशो भीमस्य पञ्चसार्द्धलक्षणः (5A लक्षणाः) ।

b not in S. cl.

22 a not in S. cl.

b S. cl. राज्ञो युधिष्ठिरम्याय कुतोपुनस्य धीमतः ।

23 ver. not in S. cl.

24 S. cl. reads for this ver.— यस्तु यं पिङ्गलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवः ॥
 मन्त्रोय भारसाहोऽविद्वेनः ॥

॥ चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

उत्तर उवाच ।

सुवर्णविकृतान्येषामायुधानि महात्मनाम् ।

रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाप्तकारिणाम् ॥ १ ॥

कव नु स्यादर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥

सर्व एव महात्मानः सर्वेऽमित्रविनाशनाः ।

राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कथंचन ॥ ३ ॥

XL. 1 a All except K इमानि for एषाम् ।

b M प्रकाशयते । BE पंचानाम् for पार्थानाम् । Edns BECG आशु^० for आप्त^०
K अमितोजसो for आप्तकारिणाम् ।

2 a N कुतश्चित् Edns ACDGHKLM कनुस्वित् । L शतः for पार्थः । K क व
राजा for कौरव्यो वा ।

b HN वा for च (first) K वीर्यवान् for पाण्डवः ।

3 a Edns BDEGH सर्वांमित्र^० । M सर्वे केशविकारनाः ।

b BE राज्येवाक्षैः पराकीर्ये । BEKL ऋदाचन D क ते गताः ।

XL. 1 a SK, SG, SA ^०रुचिराणि for विकृतानि । ST इह for एषाम् । ST शस्त्राणि-
विविधानि च for आयुधानि &c.

b SK आशुकारिणाम् । ST अप्रकाशिनाम् । line omitted in SG, SA.

2 S. cl. has 5 ver for this vi:-

(a) क धर्मराजः कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । and after some lines giving
epithets (vide App.) ~ (b) भीमसेनार्जुनो चापि सर्वे ते मातुला मम । नकुलः
सहदेवो वा सर्वास्तपुश्लो रणे ॥

(a) SG, SA कौरव्यः for कौन्तेयः । (b) SA² ST चैव for चारि । ST
सर्वास्तपुत्रनिश्चयो for सर्वे ते &c. ST अति for वा । SG, SA कुशलः । ST
मातृपुत्रो परन्तपो for सर्वास्त &c.

3 a SK, SG, SA सर्वांमित्र^० । ST सर्वं एते महेश्वासाः सर्वास्त्रविदुषा वराः ।

b S. cl. पण्डिते च । SK, SA, ST नः for न । S. cl. वन गताः for कथंचन ।

द्रौपदी क्व नु पाश्चात्ती श्रीरत्नमिति नः श्रुतम् ।
जितानक्षैस्नदा कृष्णा तानेवान्वगमत्स्वयम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच ।

अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनश्च चित्रान्नरसपाचकः ॥ ५ ॥
अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोपनीः ।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यस्म्यर्थे कीचको हतः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच ।

दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे ।
प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्धया सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

4 a Edns C च N अथ for नु । N मुवि for इति । Edns BCDEHKN
विश्रुता KL न श्रुतं G न श्रुता ।

b All except M वनम् D वने for स्वयम् ।

5 a D मास्य for अस्मि ।

b Edns BOEKLN तु for च । All except M & A पितुस्ते M मृद्यान
for चित्रान्न । L रत्नपावणः for रसपाचकः ।

6 a BELM अथ D च for तु । Edns ACDGHHMN गोकुले L गोकुलिः K²
गोपतिः ।

7 a D & H interch. पार्थस्य & नामानि । H पूर्व⁰ । C ते for मे ।

b N च for म⁰ । M तत्तत्त्वं यदि मे नूयात् । l omitted in C.

4 a ST क च SK, SG, SA चापि for क नु । SA² कल्याणी । SK मे श्रुता
SG, ST, SA विश्रुता ।

b ST¹जिता । S cl. चाक्षेः । ST, SA¹ तथा for तदा SA² तत for कृष्णा ।
S. cl. वने for स्वयम् ।

5 a SA अपि ST अति for अस्मि । SK, SA, ST नाम SG नाम्ना for पार्थः ।
SK, SG, ST कको नाम्ना for समास्तारो ।

b S. cl. भीमसेनस्तु बलः । S. cl. पितुस्ते for चित्रान्न⁰ । SG, ST, SA परि-
चारकः for रसपाचक ।

6 a ST अश्वबन्धुः । S cl. तु for अथ । S. cl. गोपतिः ।

b SK, SG, ST यदर्थे । ST कीचका हताः ।

7 a SK, SA, SG श्रूयते मे (SA² वै) कथास्तु च ST विल्यातानि महात्मनः
for यानि &c.

b SG, SA मृद्यास्तु यदि जानाते । SA श्रद्धयेयं वचस्तथ SG श्रद्धयेयं वचस्तथ, ST
श्रद्धास्याद्वचने तव ।

अर्जुन उवाच ।

अहं ते कथयिष्यामि दश नामानि मे पुनः ।
 वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥
 अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
 भीमत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच ।

केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
 किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥
 अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो भीमत्सुरेव च ।
 धनंजयश्च केनासि प्रब्रूहि मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥

8 a Edns ABEGLN इत तेऽहं समाचक्षे D इत ते इतदाचक्षे D इत ते इतदाचक्षे H
 अहं तु ते समाचक्षे । K इत for अहम् । All except M यानि मे for मे पुनः
 ver. omitted in C.

b H इह for त्वम् 8 b. om in ABEKLMN (3 folios of F missing) .

9 a A पार्थः A² जिष्णुः ।

10 b K चेव for नाम । M ०साचि-भवेत् ।

11 a H फल्गु^० । N omits portion from कृष्णः in v 9 to जिष्णुः here

b L ०स्व for ०व । Edns CG ब्रूहि त्वं BE ब्रूयाहि for प्रब्रूहि ।

8 a SG, SA इत for अहम् । S. cl. तर्हि तवाचक्षे । SK तानि मे SG, ST SA
 यानि मे for मे पुनः ।

9 a S. cl. फल्गुनो ।

b S. cl. पार्थः for कृष्णः ।

10&11a S. cl. reads these lines as- सव्यसाची च केनासि जिष्णुर्भीमत्सुरेव च ।
 अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः किरीटी केन सारथे । (SA कृष्णः for जिष्णुः । SA जिष्णुः
 पार्थः for पार्थः किरीटी & adds असि after केन । order of names in ST
 rather agrees with our text above- ST has किरीटी केन चेवासि
 सव्यसाच्यासि केन तु । अर्जुनोऽपि केनासि फल्गुनो जिष्णुरेव च ।

b ST भीमन्तुः for केनासि । SA शीघ्रं वद गृह्णते SK, SG वद शीघ्रं गृह्णते ST
 कृष्णः केनासि शंस मे ।

श्रुता एतस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
तत्सर्वं यदि मे ब्रूयाः श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच ।

सर्वाजनपदाजित्वा वित्तमाच्छिद्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेन माहुर्धनंजयम् ॥ १३ ॥
अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदम् ।
नाजित्वा च निवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥
श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥

12 a All except AM मे तस्य for एतस्य ।

b M तत्मायं । C ब्रूया D ब्रूहि M ब्रूयात् । BE तत् for ते ।

13 a Edns CG आदाय N आसाय for आच्छिद्य ।

b Edns ABDEKN तेनाहुर्माय C तेनोचुर्मा I, तेन बाहु ।

14 a BE अतिप्रयामि । Edns BCDEFGKLN ०दुर्मदान् H ०दुर्मदः ।

b All except GL वि० for च ।

15 a D तिष्ठति G युज्यन्त ।

12 a S. cl. मे तस्य for एतस्य ।

b omitted in S. cl.

13 a SK सर्वाजित्वा जनपदान् । S. cl. धनं च for वित्तम् । ST आदाय for आच्छिद्य ।
SK, SG, SA सर्वाः for केवलम् ।

b S. cl. तिष्ठन्तम् । SK, SG तन्माय SA तस्मात् ST तेन च for तेन मा ।

14 a SA² यम् SK यदा for यत् । SK, SG ०दुर्मदान् SA, ST ०दुर्मदः ।

b S. cl. अजित्वा न for नाजित्वा च । SK, SG, SA¹ निवर्तेयम् ST निवर्तेदम् ।

SK च SA¹ मा for माय ।

15 a SA¹ ते for मे ।

b SK, SG, SA शत्रुभिः for सङ्ग्रामे । ST मां for अहम् ।

उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥
पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेन माहुः किरीटिनम् ॥ १७ ॥
न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सरिति मां विदुः ॥ १८ ॥
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
सव्यदक्षिणतो हन्मि सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९ ॥

- 16 a Edns फल्गुनीभ्याम् C फाल्गुनीभ्यां for च पूर्वाभ्याम् । DL तु for च । Edns C नक्षत्राभ्याम् for फल्गुनीभ्याम् ।
b BE हिमवत् ।
17 a C युध्यते । K दानवोत्तमैः ।
b H शत^० for मूर्ध्नि । Edns BCDGKLN तेनाहुर्मां A तेन मां ये । ver. omitted in E.
18 a M यकुर्यात् । A² भीस्यान्मे DKLM बीभत्सुं H बीभत्सुः । Edns युध्यमानम् ।
b All except A विद्युतः for मां विदुः । verse omitted in E.
19 a D शक्तिनो for दक्षिणौ । HL पाणौ । CG विकर्षणौ । A² धनुषाह समायुक्तः शरवर्षं सृजामि च for this line.
b All except A तेन देवमनुष्येषु for सव्यदक्षिणतो हन्मि । K विद्युतः for मां विदुः । verse omitted in E.

- 16 a S. cl. तु for च । SA² पूर्वाभ्यां ।
b ST जातोसि फाल्गुने मासि । S. cl. फल्गुन । S. cl. arranges these verses according to its order of the ten names (vide at v. 9 above).
17 a S. cl. explains किरीटी as:- किरीटं सूर्यसंकाशं आजते मे शिरोगतम् । रणमभ्ये रथस्थस्य सूर्यपावकसन्निभम् ॥ १ ॥ अच्छेयं रुचिरं चित्रं जाम्बूनद्वपरिहृतम् । इन्द्र-दत्तमनाहार्यं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥ २ ॥ (ST reads a line similar to our ॥ before these vv. having only दानवैः सह for दानवर्षभैः । v. 18-ST ममसूर्याभं for सूर्यसंकाशम् । SA¹ रथमभ्य । SG शिरस्थस्य SA² रणस्थस्य । 2-ST अभयं for अच्छेयम् । SG बाहुः SA माहुः for आहुर्मां ।)
18 a ST यत् for न । SK, ST कदाचन ।
b ST देवा मनुष्याम् ।
19 S. cl. reads for this verse:- उभौ मे तुल्यकर्माणौ गाण्डीवस्य विकर्षणे । भुजौ मे भवनः सङ्घे परस्तेन्यविनाशिनौ । नयोः सव्योऽधिकस्तस्मात्सव्यसाचीति मां विदुः । (v. 18 SA तो for मे । b-SG यत् for मे । ST मुमुक्षे for भवतः । SA विनाशने SG, ST भविष्यतौ । c-ST तु for इति ।)

पृथिव्यां चतुरन्तायां वंशो मे दुर्लभो यतः ।
 करोमि कर्म शुक्रं च तस्मान्मामर्जुनं विदुः ॥ २० ॥
 युध्यमानस्य संग्रामे जय एव मतो मम ।
 तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २१ ॥
 कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
 कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्दालकस्य वै ॥ २२ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः पार्थ स वैराटिरभ्यवादयतान्तिकात् ।
 अहं भूमिजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २३ ॥

- 20 a C पृथिव्याश्चतुरन्तायाः । N चतुरर्णायाः । All except DN सतः D मतः for यतः ।
 b DKL तेन for तस्मात् ।
 21 a All except D :—अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पारुशासनिः । (N मदनः for दमनः ।)
 b Edn¹ CMN जिष्णुनामास्मि H ^०नास्मि ।
 22 a BE कृष्णम् । N इत्यस्य । M पितामहं ।
 b N ^०वतारस्य सदा । CD मदा for सतः ।
 23 a Edns GHKLM ततः स पार्थम् । Edns BCDEHN ^०यदंतिकात् KL
^०यदंतिके ।
 b HL भूमिजयो । D नामा । K द्वितीयम् for नाम्नाहम् । KL उत्तरः ।

- 20 a SK, SG, SA सागरान्तायाम् । ST शुवर्णो for वर्णो मे । SK, SG, SA
 सतः ST मम for यतः ।
 b S. cl. शुद्धत्वादुपवत्त्वाच्च । S. cl. तेन for तस्मात् ।
 21 a S. cl. पोत्स्यामि तैर्ह सर्वेन मे तेभ्यः परामवः । (SG, SA येः for तैः ।)
 b SG नय for तेन । SA¹ ^०नास्मा^० । SA² जिष्णुनामा^० ।
 22 a S. cl. reads this v. as :—कृष्णेत्येकादशं नाम श्रुत्वा मे चक्रनुस्तदा । तुष्टो च
 मम कीर्त्येन कर्मणाचामिराधितो ॥ referring to the gods पितामहमहेश्वरो ।
 vide App. (v. 18—ST कृष्णैकादशम् नाम SA, SG, ST तत्र चक्रनुः for
 चक्रनुस्तदा । SA चामितोपितो ST चामराधिपो for चामिराधितो ।)
 S. cl. begins a new Adh. (SK 44) from वेरो^० here.
 23 a SA, SG च for सः । SK, SG, SA¹ प्राञ्जलिस्त्वभ्यवादयत् SA² प्राञ्जलिः
 प्रत्यभाषत for अभ्य^० &c line omitted in ST.
 b SG, SA नाम्ना । SK, SG, SA प्रणतोऽस्मि धनजय ST शीतिमानस्मि पांडव
 for नाम्ना &c.

दिष्ट्यां त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय ।
 लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोयम् ॥ २४ ॥
 यतस्त्वया कृतं पूर्वं विचित्रं कर्म दुष्करम् ।
 अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २५ ॥
 आस्थाय विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।
 कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ २६ ॥
 अर्जुन उवाच ।
 प्रीतोऽस्मि पुरुषं व्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
 सर्वान्नुदामि ते शत्रून्रणे रणविशारदान् ॥ २७ ॥
 स्वस्थो भव महाबुद्धे पश्य मां शत्रुभिः सह ।
 युध्यमानं दिने ह्यस्मिन्कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ २८ ॥

24 a D स्वागतेन ।

25 a Edns चित्रं कर्म सुदुष्करम् ।

b D ततो for अतो । Edns & other MSS except A finish an Adh. here.

26 a Edns & other MSS except A add उत्तर उवाच । before this, as the beginning of a new Adh. C अस्थाय । Edns C रुचिरम् for विपुलम् । L interch. रथ and मया ।

b M केनेमं for कतमम् । N प्रयुक्तो यामि for उक्तो यास्यामि । HL यथा for त्वया ।

27 b BEHL नुदामि for नुदामि । Edns BCDEGHKL °विशारद L °विशारदः ।

28 a N सुस्थो । Edns CG महाबाहो D महाबुद्धे ।

b D युद्धमान । All except A and M विमर्दं for दिने हि ।

24 a ST त्वमेवासि धनजयः for स्वागत &c line omitted in SA¹

b ST कमलाक्ष for लोहिताक्ष । SK, SG, ST °राजकरो° ।

25 a SG, ST, SA यत्तु for यतः । SG, SA कर्म for पूर्वम् । SK चित्रं-ST चित्र-कर्म SG, SA विचित्र वे सुदुष्करम् ।

b ST ततो for अतो । SK, SG, SA व्यपेतम् ST धनं for व्यतीतम् ।

26 b ST युक्तो for उक्तो । b omitted in SK, SG, SA.

27 a SK, SG, ST राजपुत्राय SA राजपुत्राय for पुरुषव्याघ्र ।

b ST नृपामि for नुदामि । SK, SG, SA °विशारद ST °विशारदः ।

28 a SK महाबुद्धे SG महाबाहो ST महापुद्धे ।

b S. cl. विमर्दं for दिने हि । SK, SG, SA रथम् ST रणम् for महत् ।

एतान्सर्वानुपासद्गान्क्षिप्रमाहर मे रथे ।

अहं वै कुरुभिर्योत्स्ये अवजेप्यामि ते पशून् ॥ २९ ॥

संकल्प्य पक्षविक्षेपं बहुप्राकारतोरणम् ।

त्रिदण्डं तूणसंवाधमनेकध्वजसंकुलम् ॥ ३० ॥

ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभिम् ।

नगरं ते मया गृप्तं रथोपस्थे भविष्यति ॥ ३१ ॥

अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गाण्डीवधन्विना ।

अजेयः शत्रु सैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ३२ ॥

29 a All except M यर्गहि for आहर ।

b A²LM add अर्जुन उवाच before this l. H हि for वै । Edns BOEK योत्स्यामि । A² ०यवनेप्यामि H ०सवजेप्यामि L ०न्यवजेप्यामि M अनेप्यामि N निपतिप्यामि । G तान् for ते ।

30 a N सकल्प्य All except AN सकल्प^० । All except A and H बाहु^० for यदु^० ।

b Edns ABDEGHKN दण्ड^० । D ०ध्वज^० K² वेणु^० N तूणं for तूण^० । H सपाधानेकध्वजसमाकुलम् ।

31 a BE ०क्षेपण^० । C क्रोधकृत । Edn² दुन्दुभि FHKLM दुदुभि ।

b Ldn¹ गृप्त । Edns CG रथोपस्थम् ।

32 a C स्वधिष्ठितो । C रथे । Edns BCDEGLN ०धन्विना ।

b A सर्व^० for शत्रु^० । M वैराट्येतु तेभय ।

29 a ST यर्गहि रणे । SK, SG, SA यर्गहि for आहर &c.

b ST ते for वै । SG, SA योत्स्यामि । SA अनेप्यामि, ST मन्वानेप्यामि, SK मोक्षविप्यामि ।

30 a S. cl. सकल्पागाधपरिधम् for सकल्प्य पक्षविक्षेपम् । SK, SG, SA बाहु^० for यदु^० ।

b S. cl. दण्ड^० । SA² रथण^० for तूण^० । SK, SG, ST, SA¹ नेक^० SA² एक^० । F cl. ०समाकुलम् ।

31 a SK ज्याक्षेपनिनदारायम् SA ज्याक्षेपणं धोरतर SG ज्याक्षेपणक्रोधनदम् ST ज्याक्षेपणक्रोधनम् । SK दुदुभि ।

b S. cl. रथोपस्थम् ।

32 a SG, सपे । ST, SA ०धन्विना ।

b SK, अजय्य SA² रथेय. SA¹ अजय ।

त्तर उवाच ।

विभेभि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ।
 केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ३३ ॥
 इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुह्यामि केवलम् ।
 निश्चयं चापि दुर्मेधा न मच्छामि कथंचन ॥ ३४ ॥
 एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्षणैरुचितस्य च ।
 केन कर्मविपाकेन क्लृप्तं त्वामिदमागतम् ॥ ३५ ॥
 मन्थे त्वां क्लीबवेपेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
 गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ ३६ ॥
 अर्जुन उवाच ।
 भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
 चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्वयामि ते ॥ ३७ ॥

- 33 a D एतेभ्यो । G नाह विभेभि समरे । Edns interch, स्थिरम् & युधि ।
 34 a C च for तु । Edns N एवम् G नून for एव ।
 b BKM चापि for चापि । H निश्चयन्नापि । LM दुर्मेधात् । G निश्चयं नाभि-
 गच्छामि चिन्तयन् वै कथंचन ।
 35 a G बीरारूपस्य । Edns सूचितस्य for उचितस्य ।
 b Edns BCDEGHLN क्लीबत्वमिदम् ।
 36 a A °रूपेण N Edn¹ °वेधेन । D वयु⁰ for शूल⁰ ।
 b BCEM चापि for वापि ।
 37 a A वियोगा⁰ A² नियोगा⁰ । L इमम् for इदम् ।
 b Edns व्रतचर्यम् च ।

- 33 a S. cl. एतेभ्यः for एतेषाम् । ST रणे स्थिरं for स्थिरं युधि ।
 b SG समः for समम् ।
 34 b S. cl. निश्चयं नाभिगच्छामि नावगच्छामि किंचन । (SG नाधि⁰ for नात्⁰ ।)
 35 a SK, SG वराङ्गरूपस्य SA बीरारूपस्य ST °विधस्य रूपस्य । SK सूचित⁰ SG,
 SA उदित⁰ ST योनित⁰ for उचित⁰ ।
 b SK, SG, SA क्लीबत्वं-SK त्वामुपागतम् SG, SA समुपागतम् । ST क्लीबत-
 समुपागता ।
 36 a SK, SG, SA² °रूपेण for °वेधेन ।
 37 a SG, ST °नियोगमाहाय । ST इमम् for इदम् । b ST वै for ते ।

नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयतः ।

समातव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ ३८ ॥

उत्तर उवाच ।

परमोऽनुग्रहो मेऽयं यत्प्रतर्को न मे वृथा ।

न हीदृशाः क्लीवरूपा भवन्तीति नरोत्तमाः ॥ ३९ ॥

सहायवान्रणे चास्मि युध्येयममरैरपि ।

साध्वसं तत्प्रनयं मे किं करोमि ब्रवीहि माम् ॥ ४० ॥

अहं ते संग्रहीष्यामि ह्याञ्छन्नूप्रयास्यतः ।

शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषोत्तमात् ॥ ४१ ॥

38 a H परम धर्मसाधिनः । All except H & M सपुतः ।

b AM नागसि for नृपात्मज । H परवान् धर्मसपुतः for विद्धि &c.

39 a BE अयं for अय । Edns CG यत्प्रतर्को BE प्रतर्कोऽयं D पद्धितर्को । BEL मृषा H अन्यथा for वृथा ।

b Edns CG तु H इह for इति । N मतिष्यति & om. इति । AM नरोत्तमाः । D नरसत्तमाः for इति &c.

40 a All except N °वानस्मि रणे ।

b Edns CN हि GH तु for तत् । G यथापि for यदीति । Edns BCDELN मे M यत् for माम् । H तत् किञ्चरोहं ब्रवीमि ते for मे किं &c.

41 a D हत for अहम् । D °गृही । Edns शत्रुभारुजान् A शत्रुगणान् जय BCDE शत्रुभारुज KN शत्रुभारुजः G वरुभारुज H वग्ग्धापुज L वरुधध्वजात् । D रथ for हयान् ।

b C विभीतो for शिक्षितो । BEL असम्पन्न° for ह्यस्मि । BDEKN सारथ्यं BE शासनः HN तत्तनः L तीर्थतः । K पुरुषोत्तमः L पुरुषवर्मः Edns ABCDE GH पुरुषवर्म ।

38 a ST, SA¹ अहम् for अस्मि । SK °सपुतः । ST धर्मसाधिनः SA अग्नि परंतः ।

39 a ST यः for यत् ।

b SG, ST, SA इह, SK तु for इति । ST नरोत्तमः ।

40 a S. cl. अग्नि रणे for रणे याग्मि ।

b ST तु for तत् । SA मग्नः । SG, ST, SA यथापि for यदीति । SK मे for माम् ।

41 a SK शत्रुनिर्घात SG शत्रुभारुजान् । ST अहम् । SA अधारुज for यथाशक्तः ।

b ST च for हि । SK, SA निद्रिनः SG निद्रितः । SA पुनर्वर्म । ST तत्तनः शत्रुवर्धन for तीर्थ etc.

दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातालिः ।

तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुंगव ॥ ४२ ॥

यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदंपदम् ।

दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ ४३ ॥

योऽयं धुरं धुर्यवरो वामां वहति शोभनः ।

तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥ ४४ ॥

योऽयं काञ्चनसंनाहः पार्श्विं वहति शोभनः ।

वामं सैन्यस्य मन्ये तं जवेन बलवत्तरम् ॥ ४५ ॥

42 u H मातालिः ।

b CGN ०पुंगव KLM ०पुंगवः ।

43 a M अन्ध for यस्य । ABEHM यातेन C यातेन D जातेन । DHLMN मां
for क्षिप्तम् । A² पदं पदात् L पदं गवां M पदं पदी । L omitted in K.

b A दक्षिण । L युक्तं ।

44 a C धुर्यं for धुरं । N रोहे for ०वरो । ADGK वाम । । K इरति for वहति ।

b D विद्धि for मन्ये ।

45 a CL सनाह H सन्नाहपार्श्विः । G शोभनं ।

b M वाम^० । Edns CDGN समं श्रेष्ठस्य for वाम सैन्यस्य । Edns C तं मन्ये
DG मन्येह ।

43 u SG यातेन SA² यातेन for यातेन । SG, ST, SA मातम् for क्षिप्तम् ।
ST, SA² परपदम् ।

b SG, SA दक्षिणं । S. cl. बोधा for युक्त । S. cl. पीवेण समो ।

44 u SG, ST धुर्यवरो SA² धुर्यवर्यो । SG, SA वाम ।

b SG omits this line.

45 u S. cl. interchanges vv. 44 and 15. SK, SA वामं for पार्श्विम् ।
line omitted in SG, ST.

b SK, SG धुर्यं SA धुरं ST धवाः for वामम् । SK श्रेष्ठस्य ST सैन्येन । ST
मन्येह SK, SG, SA तं मन्ये for मन्ये न ।

योऽयं वहति पाष्णिं तु दक्षिणामञ्चितोयतः ।

बलाहकादापि मतो जवेन बलवत्तरः ॥ ४६ ॥

त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।

त्वं च मे रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ ४७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो निर्मुच्य बाहुभ्यां बलयानि स वीर्यवान् ।

चित्रे दुन्दुभिसन्नादे प्रत्यमुञ्चत्तले शुभे ॥ ४८ ॥

46 a Edns CN मे पाष्णिं BDGHLK ते पाष्णि । Edns C अमितःस्थितः A उदितोयतः BE आर्भितोदः DK अचितोयतः M कृषितोयतः N आरे चोयतः ।

b K ० इत्येव समो । D अनवरः Ldn¹ अमितः for अपि मतो । Edns AC GHLN स जरे K जवतो D स वीर्य⁰ for जवेन । Edns CGHKLN वीर्य⁰ for बल⁰ ।

47 a M वामे पायं । LM रथे । AC इति for ० इति । BE बलवत्तरं for अर्हति धन्विनम् ।

b Edns ACHN इमम् for मे । H omits च । D नै येन । K अर्हति सत्तमः ।

48 a Edns CGHKM विमुच्य ।

b BE चित्रे । Edns CG वीर्य⁰ for दुन्दुभि⁰ । Edns BCDEGM सन्नादे । Edns CG तदा for तदे । Ldn² तदे for शुभे ।

46 a SK वे पाष्णि SA वे पाष्णि ST मे दक्षि for पाष्णि तु । ST उचितोयतः SA² अचितोयतः । SA¹ ० यनाम् । SG reads this line after v. 43. a.

b SK, ST, SA तेनसा वीर्यवत्तरः for जवेन etc. v. omitted in SG.

47 b S. cl. इमम् for मे ।

ST begins a new Adh. from v. 48 here (vide App.)

48 a SK, SG, SA विमुच्य । SK, ST शङ्खपूतानि SG शङ्खपादाय SA² शङ्खपादि SA¹ शङ्खपादनि-S. cl. वीर्यः for वीर्यवत्तरं &c.

b S. cl. तो च दुन्दुभिः सन्नादे प्रत्यमुञ्चत्तले शुभे । (v. 14. ST ० तद्वत् for वीर्यवत्तरः । SG, ST वीर्यवत्तरं वीर्यवत्तरः ।)

रुष्णान्मङ्गीमतः केशाञ्छेतेनोद्ग्रथ्य वाससा ।
 अभिदध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ॥ ४९ ॥
 ऊचुश्च पार्थ सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ।
 इमानि स्म महाबाहो किंकराणीन्द्रनन्दन ॥ ५० ॥
 प्रणिपत्य च पार्थः स समालभ्य च पाणिना ।
 सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ॥ ५१ ॥
 प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।
 अधिज्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं प्राक्षिपद्धनुः ॥ ५२ ॥
 तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महास्वनः ।
 यथा शैलस्य महतः शैलेनैवाभिजम्पः ॥ ५३ ॥

49 a Edns BOEK भंगिमतः D भृगायतः G कर्मिवतः L संयमितान् । D तत उद्ग्रथ्य
for श्वेतनोद्ग्रथ्य ।

c Edn¹ अपि दध्यौ N प्रतिदध्यौ । A महास्त्राणि । D रथोत्तमः । Komits this L.

50 b Edns CDE इमे स्म परमोदाराः— D⁰दार । BGHL महोदार for महाबाहो ।
Edns CDE किंकराः पादुनन्दन । N इन्द्रदशन ।

51 a Edns BOE ततः पार्थः om. च & सः । KL अर्जुनस्तानि GHN तु पार्थः ।
H तान् N च for सः ।

b AFKM मनसा⁰ । HL भवं तु । D सर्वाणि मम सान्निध्यं संग्रवं
वित्यभाषत ।

52 a M⁰वदतां भवत् । b All except AM व्याक्षिप⁰ ।

53 a BEN चाक्षिप्य⁰ DK²L व्याक्षिप्य⁰ । BDELN⁰मालस्य । Edns C
महास्वनिः ।

b K महता । BE शैलेनोवाभिजम्पतः । Edns N अवजम्पतः ADL अभिजम्पतः
K अपिजम्पतः । G शैलेनैवाभिनिजम्पतः ।

49 a SK, SG, SA श्लक्ष्णान्मङ्गीमतः ST रुष्णान् ते रगितान् केशान् । SG
उद्ग्रथ्य SA उद्ग्रथ्य ।

b and 50, 51, 52 a omitted in SG, ST, SA.

50 b SK स्मो महोदार ।

51 a SK ततः पार्थः for च पार्थः सः ।

b SK मानसानि ।

52 b S. cl. व्याक्षिपत् ।

53 a ST अधिनि⁰ for मध्य नि⁰ । SG निक्षिप⁰ ।

b SK शैलेन for शैलेन । SK, SG आक्षिप्य SA अत्याभि⁰ for एवाभि⁰ ।

सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
 भ्रान्तद्विजं सं तदासीत्प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ५४ ॥
 तं शब्दं कुरवोऽजानन्विस्फोटमशनेरिव ।
 यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्भुतम् ॥ ५५ ॥

उत्तर उवाच ।

एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
 कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वं शस्त्रास्त्रपारगान् ॥ ५६ ॥
 असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः ।
 उवाच जिष्णुर्मा भैषीः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ५७ ॥
 युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
 सहायो धोपयात्रायां कस्तदासीत्सखे मम ॥ ५८ ॥

54 a Edn¹ ABF सनिर्वाता Edn² स निर्वातो । Edn² N भूमिर् for भूमिः ।
 b Edns BCDEGHN ०ध्वजश्च for द्विजश्च । D omits सं & adds च^०
 after तदा ।

55 a ACDMN कुरवो राजन् ।
 b M धनुःश्रेष्ठे । Edns CGHLN त्वे BDEK रणे for द्रुमश्च ।

56 b D जेष्यन्ति G जेष्यामि N ०शस्त्रार्थ^० ।

57 a C हि M अस्मि for अस्ति ।

b All except AM पाथो for जिष्णुः । D adds वैशं० । before this b.

58 a M च महा^० for सुमहा^० ।

b Edns BCDEGKLN सखा । H सहायवान् M सहायता for सखे मम ।

54 a SG भग्न for अमवश्च ।

b S. cl. अमवन् for तदासीन् । SK, SG, ST माकम्पन् महाद्रुमाः ।

55 a S. cl. राजन् for अजानन् ।

b S. cl. तथा for च । SG, SA त्वे, ST त्वे, SK चत्वी for द्रुमश्च ।

SG & SA finish the Adh. at this verse, while ST continues the same, but SG, ST, & SA omit all the following verses of this Adh.

SK adds वैशं० उवाच before v. 57b.

58 b SK ममा for सखे ।

तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।

खाण्डवे युध्यमानस्य का तदासीत्सहायता ॥ ५९ ॥

निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ।

युध्यतो देवराजार्थे कः सहायस्तदाभवत् ॥ ६० ॥

स्वयंवरे च पाञ्चाल्या राजभिः सह संयुगे ।

युध्यतो बहुभिस्तातं कः सहायस्तदा भवत् ॥ ६१ ॥

उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।

वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवम् ॥ ६२ ॥

पिनाकपाणिनं चैव कथमेताञ्च योधये ।

रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे उत्तरस्याभयप्रदानं नाम

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

59 b Edns CGHLN कस्तदासीत्सहायता मम BE कस्तदासीत्सहायता DK कस्तदागा-
स्तहायता M कःसहायस्तदाभवत् ।

60 a M पौलस्ते° for पौलोमे° । H महाबल M महारथैः । H & M interch.
vv. 59 & 60.

61 a M स्व Edns BCEGHKLN तु for च । D संगरे for संयुगे । ver.
omitted in A.

62. a D उपजीव्यं ।

b C रुपा । H कृष्णः ।

63 b D शीघ्रं मे ।

59 b SK कस्तदासीत्सहायता मम for का तदा &c.

61 a SK तु for च ।

62 a SK कृष्ण for शक्र ।

ST continues the Adh.

॥ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 आयुधं सर्वमादाये ततः प्रायाद्धनंजयः ॥ १ ॥
 ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ।
 प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २ ॥
 दैवीं मायां रथे युक्तां विहितां विश्वकर्मणा ।
 काञ्चनं सिंहलाङ्गुलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥
 मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यनोदयत् ॥ ४ ॥

XLI. 1 a L प्रदक्षिणा ।

b Edn² C प्रययो पांडवपर्वः N धातुणां पांडवपर्वः Edn¹ प्रययो पांडुनदनः ।

2 a K अवतीर्य but K² अपनीय ।

b K reads b on the margin the writer being the same

3 a DM देवी । Edns KL युक्ता H युक्ता L वे विकर्मणा ।

b N शङ्कुल ।

4 a D प्रसादात् । K त for च ।

b G तु for च । Edns CN ०देशयत् ABDHM ०पोदयत् L ०पोदयन् G ०योज-
 यत् for मोदयत् । L भूतान्य^० M भूतान्य^० for भूतान्य ।

XLI. 1 b ST गोडीवधनुसादाय । ST उद्धमुत्तः for धनजयः ।

2 a S. cl. reads:- ध्वजं च सिंहं मात्स्यस्य धातुणामायुधानि च ।

b S. cl. शमीमध्ये । SG, SK, SA प्रयातुमुपचक्रमे for प्रायादुत्तरसारथिः ।

3 a S. cl. reads:- दिव्यं मायामययुक्तं विहितं विश्वकर्मणा ।

[ST दिव्यमायायुक्तं युक्ता । SG युक्ता for युक्त ।]

b S. cl. reads:- नतःसांचा रण्युत् । v. 3 a, b interchanged in SK.

4 b SA² तु for च SA¹ ध्वजं मूतानि । SA, SG अपोदयत् ST, SK
 अयोजयत् ।

सुपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गमहारवम् ।

रथर्मास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ५ ॥

बद्धासिः सतलत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।

ततः प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ६ ॥

स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्दनः ।

प्राधमद्वलमास्थाय द्विपतां लोमहर्षणम् ॥ ७ ॥

ततस्ते जवना धुर्यां जानुभ्यामगमन्महीम् ।

उत्तरश्चापि संव्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ८ ॥

5 a Edns ABCECDKN स० for सु० । C पताक L पावकं for पताकं । EL महाचित्रं । Edn² C महावलं Edn¹ D द्विपतं AGKM महार्थं for महारवं । FKM सोप^० for सोपा^० । Edns BCDEGKL ^०संगं । H सांगं महार्थं for सोपासङ्गमहारवं ।

6 a Edns BCDEKN बद्धगोधांगुलित्राणः for बद्धासिः सतलत्राणः । H पद्मासिन तनु^० for बद्धासिः सतल^० ।

b D प्रादात् for प्रापात् । Edns च for सः । K प्रगृहीतशरासनः for कपि-प्रवरकेतनः ।

7 a D मद्गम्भो L प्राधम्य for प्राधमत् । N रथं for बलं । M reads 8b before this.

8 a Edn² CH धुर्यां । Line omitted in M.

b M उत्तरश्चापि । D संव्रस्तो L ^०वस्थं ।

5 a SG सचातक SK, ST, SA सपताकम् । SK, SG, ST, SA² सोपासंगम् SA¹ सोपसंगम् । SK महावलं ST महार्थे SA, SG महार्थः ।

b ST reads:— समास्थाय च बीभत्सुः श्वेतवाहनः ।

6 a ST तनु^० for तल^० ।

7 a SK, ST महाशङ्खः । SG, SK, SA देवदत्तधनंजयः for बलवानरिमर्दनः ।

b S. cl. reads:— शशाङ्कस्य बीभत्सुः प्राप्तापयदादिमः ।

[SG प्रप्तापयत्]

8 a S. cl. reads:— शंखशब्देनपार्थस्य मुनेनाभ्याः पतन्क्षितौ ।

[SA¹ ^०अभ्यापयत् ।]

संस्थाप्य चाश्वान्कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः ।

उत्तरं च परिव्रज्य प्रत्याश्वासयदर्जुनः ॥ ९ ॥

मा भैस्त्वं राजपुत्राद्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।

कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विपीदसि ॥ १० ॥

श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरिशब्दाश्च सर्वशः ।

कुञ्जराणां निनादाश्च व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ ११ ॥

स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।

विषण्णरूपो विव्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १२ ॥

१ b Edns C समाश्वासयम् ।

10 m Edns ODEGKN read अर्जुन उवाच before the v. AL पुण्याम् A² राजपुत्राद्यम् ।

b Edns C तु पुरुषस्याग्र for पुरुषशार्दूल ।

11 a L शब्दाश्च for शब्दाश्च । D वीर⁰ for भेरी⁰ । Edns ODN पुष्कलाः for सर्वशः ।

b Edns CDN च नदां BEGH च निनादा K विनदां L च नादानां for निनादाश्च । N पुष्कराणां for कुञ्जराणां C व्यूढानी⁰ N रथानी⁰ । for व्यूढानी⁰

12 m C इहानेज । C भीषतः H शापिनः M भाषितः for भीषिनः ।

b Edn² C विवर्णं A विविण⁰ for विषण्ण⁰ ।

verse omitted in H.

१ a S. cl. reads:— अथाश्वान्कौन्तेयः समुद्यम्य परंतपः ।

[ST अश्वान् for अथाश्वान् ।]

b SK, SA, SG सं⁰ ST तं for च । S. cl. सम् for प्रति⁰ ।

After v. १ SA addst— अर्जुन उवाच ।

11 b SK च निनादाः SG च निनादाः ST, SA च नदाः । SK, ST नित्यशः SG सर्वशः for निनादाः ।

12 a S. cl. इव for इह ।

b ST विषण्णदृष्टमस्तः ।

उत्तर उवाच ।

श्रुता मया शङ्खशब्दा भेरीशब्दाश्च सर्वशः ।
 कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १३ ॥
 नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
 ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं नहीदृशम् ॥ १४ ॥
 धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ।
 अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १५ ॥
 रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ।
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ॥ १६ ॥

13 a M श्रुता । Edns BCDEKLN मे शङ्खशब्दाश्च for मया शङ्खशब्दाः । Edns BCDEN पुष्कलाः for सर्वशः ।

b Edn² C निनदतां DLN Edn¹ च नदतां M निनादाश्च for च निनदाः । N रथानी BE तिष्ठता ।

14 a L नैवंविधाः शङ्खशब्दाः । परा for पुरा । श्रुताः ।

b K अपि च for चापि । C दृष्टरूपं for दृष्टपूर्वं । BE महीभृता L हि नेदृशः । H reads उत्तरः before the v.

15 a C चाव Edn¹ D चापि K चेष for चैव ।

16 a BE रथस्यैव for रथस्य च । A मुह्येत ।

b L हि N आ for अ । BE व्यथतीति च for व्यथतीव मे । K व्यथते हृदय च मे for हृदय व्यथतीव मे ।

13 a S. cl. reads:- श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च । [SA² शङ्खनादाश्च । SG चै for च ।] SK नित्यशः for सर्वशः ।

b ST, SA च नदता ST² च तिष्ठताम् । SK तिष्ठतः । व्यूढानीकेषु तिष्ठतां omitted in ST.

14 a S. cl. reads:- नैवविधाशङ्खशब्दाः । S. cl. श्रुताः ।

b SG इव for अपि । SA¹ दृष्टं मे ।

12 a SK, SG, ST अपि for एव । S. cl. घोषश्च for निर्घोषः ।

b SA¹ तस्य ।

16 a S. cl. reads:- रथनेमिप्रणादेन मनो मे मुह्यते भृशम् ।

रजसा पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।

गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरिहृता ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच ।

एकान्ते रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमनुपीडयन् ।

दृढं च रश्मीन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ १८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।

गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ १९ ॥

17 a Edns BCEGN ध्वजेन for रजसा । A विहिताः C निहिताः M विह्नाः
line omitted in H.

b G कर्णौ । line omitted in Edn¹. CD read instead:- पांडवस्य च शब्देन
अनुवो निःस्वनेन च । The portion from शब्देन कर्णौ to घोषेण in v. 19 is
omitted in M due to haplography.

18 a Edns एकान्त । Edns G अवपीडयन् B अपि पीडय CD अवपांडय HK अनु
पीडय N परिपीडयन् L संपीडयाधुना for त्वमनुपांडयन् ।

b C दध्मास्यामि ।

19 b Edn¹ DG शब्देन for घोषेण । A समकम्पयन् ।

17 n SA¹, SG, SK च for मे ।

b S. cl. ध्वजेन for रजसा । SA वि^० for नि^० । SG प्रतिभान्ति ।
अर्जुन उवाच omitted in SK.

18 n ST पादाम्भ्याम् for पद्भ्यां न । S. cl. प्रवरीडय न for अनुपीडयन् ।

b ST लं वृत्तं SG संयम्य for मयच्छ ।
वैशंपायन उवाच omitted in S. cl.

19 n ST पुनः for नयन् ।

b S. cl. च शब्देन ।

After v. 19 the Adh. ends in S. cl.

द्रोण उवाच ।

यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते ।

कम्पते च यथा भूमिर्नैपोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २० ॥

शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वा हयाः ।

अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तत्र शोभनम् ॥ २१ ॥

ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तत्र शोभनम् ।

शकुन्ताश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २२ ॥

गोमायुरेष सेनाया रुदन्मध्ये प्रधावति ।

अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् ॥ २३ ॥

20 a H अधो K तथा for यथा । M मेघं । L उदीर्यते । BE मेघस्य निस्वनः for मेघ उदीर्यते ।

b Edn¹ प्रकम्पते for कम्पते च । H तथा for यथा । N नैवान्यः ।

21 a CDN अस्त्राणि for शस्त्राणि । DN न हृष्यन्ति च G प्रहृष्यन्ति न for न प्रहृष्यन्ति । Edns BCDEGKLMN वाजिनः H वाहनाः for वा हयाः ।

b L समिद्धाः for समिद्धाः । DL शोभते L शोभनः ।

22 a K ध्वजायेषु for ध्वजेषु च । L वि^० for च । M नलायन्ते । line omitted in BE.

b Edns ACDEGKLMN शकुनाः । BE ^०सव्यं^० । BE वेदयन्तः ।

23 a Edn² CGHKM सेनायां N सेनायां । A रुदन् Edns BDEN रुवन् for रुदन् । Edn¹ BCEG न धावति L च धावति for प्रधावति ।

b F निष्क्रान्ते ।

द्रोण उवाच omitted in SK, ST.

20 a SG, SA, SK शंस उदीर्यते ST शंसस्य निस्वनः ।

21 a S. cl. वाहनाः for वा हयाः ।

b S. cl. reads:—सुसमिद्धाः न शोभनाः । [SA², SG न शोभनम् SA¹ हुताशनाः ।]

22 a S. cl. ध्वजायेषु । SG वि^० for नि^० S. cl. reads this l. elsewhere, vide App.

b S. cl. reads:—शकुनाश्चापसव्याश्च । [SA² तु for च] SK महामयं ।

23 a SK सेन्यानाम् SA¹ सेनानाम् SG सेनायाम् । SA² रुवन् । SA, SG मध्ये तु SK मध्येन for मध्ये प्र० ।

b S. cl. reads:—चापा नदंति चाकाशो वेदयन्तो महद्भयम् ॥

भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टानि प्रलक्षये ।
 ध्रुवं विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणां प्रहश्यते ॥ २४ ॥
 ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिणः ।
 उत्पाता विहिता घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २५ ॥
 विशेषेण इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
 उल्कामिहिं प्रदीप्ताभिर्वाध्यते पृतना तव ॥ २६ ॥
 बाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशांपते ।
 उपासन्ते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः ॥ २७ ॥
 तप्स्यसे बाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपीडिताम् ।
 पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमुत्सहेत् ॥ २८ ॥

- 24 b Edn² BCDEGHKLMN कूपानि । M भवतः । Edns CGN उपलक्षये D
 इव लक्षये K च लक्षये K प्रलक्षये L प्रलक्षयेत् । M प्रहृष्टा विप्रलक्ष्यते ।
 b BDEHN युद्धे for युद्धेन ।
- 25 a Edns BCDEGHKLN विविधा for विहिता ।
- 26 a Edns ABCDEGHKN विशेषतः L विशेषतो for विशेषेण । G इव for इह ।
 b Edns CDN च G इव K सं^० for हि । BEH वध्यते ।
- 27 b Edns ACGHKN उपासन्ते । K रोद्राः for तव विशांपते for समन्ततः ।
 Line omitted in BE.
- 28 b K परिभूता च L पराभूताश्च N परिभूतेषु for पराभूता च । Edn¹ BDE नः
 for वः । L सर्वं for सेना । Edns ABCDEGHKLN इच्छन्ति FM उत्सहे
 for उत्सहेत् ।

- 24 a S. cl. चैव रोमाणि for रोमकूपानि । SG, ST संदृष्टव्येन SA संदृष्टानि च । SK
 प्रहृष्टानि for प्रहृष्टानि प्र० ।

b omitted in S. cl.

vv. 25, 26 and 27 omitted in S. cl.

- 28 a omitted in S. cl.

b SA इव for च । SA, ST = for वः । S. cl. योद्धुमुत्सहेत् ।

विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ।

गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे द्रोणवाक्यं नाम
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।

द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहाबलम् ॥ १ ॥

उक्तोऽयमर्थ आचार्य मया कर्णेन चासकृत् ।

पुनरेव च वक्ष्यामि नाभितुष्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥

29 a M मुल्या^० for मुख^० । भूयिष्ठा । N सर्व । C योद्धा ।

b BE संप्रयातु C संप्रस्थाप्य Edn¹ D च प्रस्थाप्य K प्रस्थाप्य तु L प्रस्थाप्य for
संप्रस्थाप्य ।

* * * *

XLII. 1 a N omits वैशंपायन उवाच ।

b M रथि । BE रथमारूढं for रथशार्दूलं । Edns CD सुमहारथं G एव महारथं
for सुमहाबलं ।

2 a Edns आचार्यो BE आचार्या CFG आचार्यः । BE मम for मया । L वासकृत् ।

b Edns CGN न^० for च । Edns BODEGHIKLMN हि for अभि^० ।

29 a ST, SK, SA विवर्णमुख^० । ST विचेतताः । omitted in SG.

b S. cl. प्रस्थाप्य च for संप्रस्थाप्य । ST व्यूढे व्यूढे महाचक्रः for व्यूढानीकाः
प्रहारिणः ।

* * * *

XLII. 1 a SK, SG, SA ततः for अथ । ST वाक्यं for राजा । ST श्रुत्वा पथ्य हितेयिणः
for समरे भीष्ममब्रवीत् ।

b SG रणशार्दूलं SK रथिशार्दूलम् । ST reader—भीष्मे च कुरुशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ।

2 b S. cl., न हि for नामि^० । ST तृष्यामि । SK, ST चत् SG तौ for तम् ।

पराजितैर्हि वस्तव्यं वने द्वादश वत्सरान् ।
 एकं जनपदेऽज्ञातैरेवमेष पणः कृतः ॥ ३ ॥
 तेषां तावन्न निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।
 अज्ञातवासं वीभत्सुरयास्माभिः समागतः ॥ ४ ॥
 अनिर्वृत्ते निवासे तु यद्वि वीभत्सुरागतः ।
 पुनर्द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥
 लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
 हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥

- ३ a Edn² C पराजिते N परिज्ञाते for पराजिते । BDGKN वि^० L च for
 हि । Edns C तेऽथ BE तेऽथ DN ते GH तैर्हि K एते for वने । D समागते
 for वत्सरान् । N add^३ हि after द्वादश ।
 b Edns BCEGHKN वने for एव । D जनपदे BEV ^०पदेज्ञाते K ^०पदेत्वेक
 D ^०पदेज्ञाते । Edns CHL एव for एव । Ldms C एव for एव । Edns
 BCLG हि न for कृत । D तैरेव समय कृत HL एव न समय. कृतः K
 अज्ञातेः परिवसर N एव हि समय-कृत for एवमेव यथा कृत ।
 4 a Edns ABCDLFGKN न तावन्निरवृत्तं H न परिनिवृत्त L न निवृत्त तु M न
 तावन्निरवृत्ति for तावन्नानिरवृत्त । D हि for तु ।
 b Ldms C वाम K वासे for वास । A समागतः L सहागत ।
 5 a Ldn² ABCEGKLN तु निवासे D Ldn¹ अपि निवासे for निवासे तु
 Line omitted in H
 b M वपारिम for वपाणि ।
 6 a N मोहात् for लोभात् । D मोह HL लोभ for मोह ।
 b A विदित N विज्ञातु for वेत्ति ।

- ० a ST, Sh, SA वि^० SG न for हि । b cl तेऽथ for वने ।
 b S. cl. वने for एवम् । Sh, SA एव एव वने हि न SG एव एव वना हि न ST
 एव एव हि न वना ।
 1 a Sh नयां न तावन्निरवृत्त SG यथा न तावन्निरवृत्ता ST, SA नेनां न तावन्निरवृत्तम् ।
 SI वत्स्य च SG वत्स्यन्तु SA वत्स्यं तु Sh वत्स्य सा for वत्स्ये न । Sh
 त्रयोदशः SG त्रयोदश ।
 b S cl. ^०वत्स्ये । Sh, SG, SA वत्स्यन्तु for समागत । ST अस्माभिर्विनिवृत्त-
 for समागताभिः समागत ।
 १ a SG Sh, SA अतिवृत्ते तु निवासे ST अत्येव तु निवासे ।
 c a ST माहते for तामाह । b १ अमाह ।

अर्यानां तु पुनर्द्वेषे नित्यं भवति संशयः ।

अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ॥ ७ ॥

उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यसेनायुयुत्सताम् ।

यदि वीभत्सुरायातस्तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः ॥ ८ ॥

त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमुपागताः ।

मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मास्वकीर्तयन् ॥ ९ ॥

7 a Edn¹ D हि Edn² CN च for तु । BE पुनर्द्वेषे HL पुनर्द्वेष ।

b Edn¹ D चा⁰ for सो⁰ ।

8 a Edns CH मत्स्यानां च BEG मत्स्यानां प्र⁰ ADKLN मत्स्यसेना ।

b BE ⁰रायाति । ⁰रायातः । Edns CDN तदा for तेषां । Edns CDEGHN कस्यापराङ्मुखः for कः स्यात्पराङ्मुखः । K² reads कृतं कार्यं भविष्यति for तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः which K reads.

9 a E वयं for वयं । L मत्स्यं धोदुं । Edns BCDEGHKLN इहागताः M उपागतान् ।

b Edns CDHL अस्मान् for अस्मास्व⁰ । D सुकीर्त⁰ H प्रकीर्त⁰ L च कीर्त⁰ ।

7 a SK, SG हि for तु ।

b SG, SA विहितः for चिन्तितः । SA¹ अत्यर्थः for ह्यर्थः । SA¹ भवतु । SK, SG, SA च for सः ।

8 a ST, SA मत्स्यसेना SA, SK मत्स्यसेनाम् । ST युयुत्सुताम् । SG तदास्माभिः प्रतिश्रुतम् for मत्स्यसेनायुयुत्सताम् ।

b ST, SA किं नः कृत्यमतपरम् SK किं नु कृत्यमतः परम् for तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः । l. omitted in SG.

a SK, ST, SA reads:— त्रिगर्तानां कृतं कार्यं पाण्डवानां च मार्गेणम् । विप्रकारैर्हि मात्स्येन शुरार्मावाधितः पुरा । [SA इदं कार्यं ST इदं कर्म । SA¹ चाधितः पुरा ।]

v. 9 omitted in SG.

10 a ST, SA, SK read:—

तेषां मयाभिपन्नानां त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ।

अभयं याचमानानां तदास्माभिः प्रतिश्रुतम् ॥

[ST, SG तदास्माभिः । SK पश्यितम् ।]

तेषां भयाभिभूतानां तदास्माभिः प्रतिश्रुतम् ।
 प्रथमं तैर्गृहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ १० ॥
 सप्तम्यामपराणहे वै तथा नस्तैः समाहितम् ।
 अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ ११ ॥
 इमा गावो गृहीतव्या याते मत्स्ये गवां पदम् ।
 ते वा गाश्च न पश्यन्ति यदि वा ते पराजिताः ॥ १२ ॥
 अस्मान्वाप्युपसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतम् ।
 अथवा तानुपादाय मत्स्यो जानपदैः सह ॥ १३ ॥

10 a H भयाभिभूयेभ्यः । Edns ACFGHKMN तद् BE तथा for तदा । A परिश्रुतं ।

b BE गृहीतव्यम् ।

11 a G च for वै । Edn² तैस्तु CN तैश्च FM चाल्ले for नस्तैः । D समंदिनं M समाहितः ।

12 a K¹ गत्वा for गावः ।

b CH ते गावः । Edns C घानविष्यन्ति BE वो नविष्यन्ति D वस्तु मेव्यन्ति G नेच पश्यन्ति K वो नपश्यन्ति L वो नदृश्यन्ते for च न पश्यन्ति । N ते वा गावो नविष्यन्ति । D वा । Edns CG स्युः D त for ने ।

13 a Edns CGN सुप⁰ D °व्याधि⁰ for °व्युप⁰ । Edns BODFGHKLMN कुप्युः । M संगम for संगतं ।

b Edns FGHLM तानुपादाय D तानुपायातः N स्मानुपायातः for तानुपादाय । Edns CGH जनपदैः ।

10 a omitted in SG.

b S. cl. गृहीतव्यं । SK, ST मात्स्यानां ।

11 a SA, ST अष्टम्यां च SG, SK अष्टम्याश्च for सप्तम्याम् S. cl. तु for वै । SK, SG, SA इति for तथा । ST त्रिगर्तल्लोः सहागतेः for तथा नस्तैः समाहितम् ।

b SK, SG, ST, SA नवम्याम् । SG, SA², SK सूर्यस्योदयनं प्रति ST आदित्योदयनं प्रति । line omitted in SA¹.

12 b ST वै for वा । SA, SG गावः ST गावताः for गाव्य । SK नविष्यन्ति SG अनुपश्यन्ति ST न पश्येत् । S. cl. स्युः for ने ।

13 a S. cl. अति for उप । SK, SA, ST मात्स्येन । ST संगम्य SG संगमम्, SK संगतिम् ।

after this v. ST reads our v. 22.

b SG, SK, SA मातयः । SG जनपदैः ।

सर्वथा सेनया सार्धं संवृतो भीमरूपया ।

आयाद्वा केवलां रात्रिमस्मान्योद्धुमुपायतः ॥ १४ ॥

तेषामेष महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।

अस्माज्जेतुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥ १५ ॥

यद्येष राजा मत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ।

सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरेव नः समयः कृतः ॥ १६ ॥

अथ कस्माच्छ्रिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ।

भीष्मद्रोणरुपाश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ १७ ॥

1 a G स सर्वं L सर्वथा for सर्वथा । CD संवृतो G संभृतो L सर्वतो । K सेनया for रूपया ।

b Edns ACGL आयातः BE आयात्वा FM आयात्वा HKN आगत्य for आयाद्वा । Edh² AL केवलं K सकलां । EF मात्स्यान्योद्धुं for अस्मान्योद्धुं । Edn² C इहागतः Edn¹ ABCEFGHKLMN उपागतः for उपायतः ।

5 a Edns ABCEFGKLN एव for एष । Edns BCDEGHKN कश्चिदेव
b Edn¹ BDEL योद्धुमुपायातो for जेतुमिहायातो । L मात्स्यो । Edn¹ हि for अपि ।

6 b Edns ABCDEGHKLN इति for एष ।

7 a Edns ABCDEGHKLMN स्थिता F श्रिता for श्रिता । D नरसत्तमाः ।

b Edns BDEFGHMN भीष्मो द्रोणः रूपश्चैव KN भीष्मो द्रोणः रूपः कर्णो ।

4 For v. 14 S. cl. reads:- सर्वथा सेनयासार्धमस्मानेष्वुपुत्ताति । [ST, SA सर्वथा for सर्वथा । SA, SG एव for एष ।]

5 a S. cl. तेषामेकः for तेषामेषः । SG पुरस्कृतः for पुरसरः ।

b S. cl. मात्स्यः । SA¹ रथेन रथसत्तमः for मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ।

6 a SK, ST मात्स्याना । SG विराटराजो मात्स्यो वा for यद्येष राजा मत्स्यानां ।

b S. cl. इति for एषः SG त्वय निश्चयः for समयः कृतः । v. omitted in SA¹.

7 a SK, SG, ST, SA² स्थिताः for श्रिताः । SK रथिसत्तमाः । line omitted in SA¹.

b SA भीष्मो द्रोणः रूपश्चैव SG. भीष्मो द्रोणः रूपः कर्णः ST भीष्मद्रोणः रूपश्चैव SK भीष्मद्रोणरुपाः कर्णः । ST कर्णश्च for विकर्णः ।

संभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ।

नान्यत्र युद्धाच्छ्रयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् ॥ १८ ॥

आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ।

यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥ १९ ॥

शरैरपि प्रणुन्नानां भयानां गहने वने ।

को हि जीवितपदातीनां भवेदश्वेषु संग्रयः ॥ २० ॥

आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ।

जानाति हि मतं तेषामतस्तांस्त्रायतीव नः ॥ २१ ॥

अर्जुनेनास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ।

तथा च दृष्ट्वा भीमत्समुपायान्तं प्रशंसति ॥ २२ ॥

18 a N संभ्रान्त for संभ्रान्त । BE मनसा D नयनाः ।

b DE तान्यत्र । CM ०धीयते for ०धीयताम् ।

19 a CH अच्छिन्ने L अच्छिन्ने ।

20 a Edn² DKN ०भिः GL ०भि for ०भि । BE प्रणुन्नानां for प्रणुन्नानां ।
line omitted in Edn¹ .

21 b L जानामि । BE मतः । Edn² BCEKLM अतस्तासयतीव BGH अतस्तास-
यतीव DN मतस्तासयतीव for अतस्तासयतीव ।

22 a Edns CDEGHLN अर्जुने च B अर्जुने वा for अर्जुनेन । C ०लक्षते ।

b Edns CDGK हि H तु for च । N दृष्ट्वा तु for च दृष्ट्वा । N आयातं न⁰
for उपायान्तं । F reads both प्रशंसति and परामिति ।

18 a S. cl. मते for काले । SG अपि for हि । S. cl. धनंनये for महारथाः ।

b ST च for आत्मा । SA¹ प्रतिधीयताम् ।

19 a SK अनाच्छिन्ने वने ST आच्छिन्ने तु वने for आच्छिन्ने गोधने । SK ग्रध for
अपि । SA, ST ग्रधेण for देवेन । for the whole v. SG, SA read:-
अनाच्छिन्ने पुनर्द्वये को हास्तिनपुरं व्रजेत् ।

20 a SK, SG, SA अभि⁰ for अपि । ST reads:- शरैस्तीक्ष्णैः प्रणुन्नानामस्माद्
प्राणमिच्छताम् ।

b ST संगताः for संग्रयः ।

21 b omitted in SA¹ SK, SA² जानामि for जानामि । S cl. च for हि ।
ST वने for मतम् । SK अतस्तासयतीव ST अतस्तासयतीव SG मतस्तासयतीव
SA² अतस्तासयतीव for अतस्तासयतीव ।

22 a SK, SA² अर्जुने वापि ST अर्जुने चाप्य SG अर्जुनेनैव for अर्जुनेनाप्य ।
line omitted in SA¹ .

b SK दृष्ट्वा हि SG, ST, SA² हि दृष्ट्वा for च दृष्ट्वा । SA² भीमत्सु । ST
उपायान्तम् ।

यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ।

हेपितं ह्युपशृण्वाने द्रोणे सर्वं निवेदये ॥ २३ ॥

अदेशका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गता ।

यथा न संभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २४ ॥

अश्वानां हेपितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।

स्थाने वापि बहन्तो वा सदा हेपन्ति वाजिनः ॥ २५ ॥

23 a D न विधयेत्सेना for सेना न भज्येत । K भज्यते L भज्येत ।

b BEN हेपितं । Edns FGHKLMN ह्युप^० A ह्यु^० BDE ह्यु^० for उप^० ।
BDEFM शृण्वानो । FM द्रोणः । Edns GHLN विपदितं D विपदितं K
प्रकपितं for निवेदये । K reads the line before v. 20 b also.

24 a Edns BEG अदेशिका DHM आदेशिका N अदेशिकः K reads both अदेशिका and व्यादेशिका । DH भीष्मे for ग्रीष्मे । Edn² AFKMN गताः
DL गताः ।

b B यथातद्विधयेत्सेना E यथातद्विधयेत्सेना M यथान्न संभ्रमेत्सेना । Edns DGKL
विभ्रमेत् H विज्रमेत् N विमेत for संभ्रमेत् । BE तथानतिः for तथा नीतिः ।
Verse omitted in C.

25 a Edns BEGN हेपितं । Edns CG का for का । F शंका सा for प्रशंसा ।
Edns CG परो भवेत् ।

b GK चापि L वा प्र^० for वापि । Edns वजन्तो G वजन्ते M बृहन्तो for बहन्तो ।
Edns BEGN न्हेपन्ति ।

23 a SG यथानेन न विख्यातम् SA² यथानेनाभिविख्यातम् for यथासेना न भज्येत ।
v. omitted in SA¹.

b ST चाव्युपशृण्वन् for उपशृण्वाने । ST द्रोणः सर्वान् निघट्टयत् । line omitted
in SG, SA, SK.

24 a SA², SK, SG, ST अदेशिका (ST आदेशिका) हरण्येस्तिन् । SK, SG,
SA² रुच्छे ST रुच्छं for ग्रीष्मे । ST गताः ।

b SA², SK, SG, ST विभ्रमेत् । verse omitted in SA¹.
ST reads the v. after v. 13.

25 b S. cl. वजन्तः for बहन्तः ।

सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति माधवः ।
 स्तनयितोश्च संघोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २६ ॥
 किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
 अन्यत्र कामाद्वेपाद्वा रोपाद्वास्मासु केवलात् ॥ २७ ॥
 आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः ।
 नैते महाभये प्राप्ते संप्रवृत्त्याः कथंचन ॥ २८ ॥
 प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषु च वनेषु च ।
 कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २९ ॥

- 26 a BL व for च । N सदा for नित्य । M वान्ति । Ldms BCDEGHKLN वासव for माधव ।
 b DL तद्वित्तोद्यद् F स्तनयितोश्च । Edms BDDGKLN निर्पोषः C भोवश्च for संघोष । H शब्दास्तु for श्रूयते । H बहुभिः for बहुश । GHKL सदा N तथा for तथा ।
 27 a D मानुष्ये for पार्थस्य । H का for वा & omits कथं । D न^o for न ।
 b C दोषात् for द्वेषात् । Edn² अस्मासु for वास्मासु । L reads अन्यत्र कामा द्वेषाद्वा द्वेषाद्वास्मासु यो वलात् ।
 28 a C कारुणिका । Edn² GH अयात् Edn¹ H उपाय^o for अयाय^o । K दर्शनः ।
 b AF नैवे K नैते । H संप्रवृत्त्याः ।
 29 a Edms OGKLN उपवनेषु BE हृदयेषु DH उपासनेषु M चेतनेषु for च वनेषु ।
 b C तत्र for तत्र । line omitted in L

- 26 a S. cl वासवः for माधवः ।
 b S. cl निर्पोषः for संघोषः ।
 27 a ST तस्य वासः प्रशस्यते ।
 b SA² लोभान् for रोषान् । ST दोषाद्वा यं श्रुतेऽन्यत् SA² रोषाद्वा यं श्रुतेऽन्यत् for रोषाद्वास्मासु केवलात् । Sh केवलात् for केवलात् ।
 28 a ST उपाय for अयाय ।
 b S. cl न नै वदारे योते for नैते महामये वद । SA² न मय्या for मय्या ।
 29 a SK, SA, ST गेर्वाणामपनुष SG गेर्वाणामपनुष य for गेर्वाणामपनुष ।
 b ST तथा for कथं । SA² नवति विप्रः for कथं विद्वन्महः ।

बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि ।

इष्वस्त्रेषु च संधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३० ॥

परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च ।

अन्नसंस्कारदोषे च पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥

पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।

विधीयतां तथा नीतिर्यथा व्रध्येत वै परः ॥ ३२ ॥

गावश्चैव प्रतिष्ठन्तां सेना व्यूहत्वाऽचिरात् ।

आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे दुर्योधनवान्धं नाम

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

30 a M रूपानां । Edn² BE कुवाणाः GHK कुर्वतां । C संसदि for संसदि । FN परेषां गुणवादिनः for कुवाणां जनसंसदि ।

b Edns इज्यास्त्रे चोप⁰ G इज्यास्त्रे चाप⁰ D इष्वस्त्रेषु⁰ HN इष्वस्त्रेषु⁰ K इष्वस्त्रेषु⁰ for इष्वस्त्रेषु च । v. omitted in L.

31 a D विवरे । line omitted in L.

b Edns BCDEKLN दोषेषु G देशेषु H योगेषु for दोषेषु च । H परेषां पातनेषु च for पण्डितास्तत्र शोभनाः ।

32 a omitted in F.

b Edn² CM वध्यो भयेत्परः H वध्यत वै परः N वायद्वैपरः ।

33 a Edns समतिष्ठाय A एताः प्रतिष्ठताम् । Edns ABCEGHKLM सेना । Edns C व्यूहसमततः BDE व्यूहं तु मां चिरम् EKL व्यूहं मां चिरम् H व्यूहं तु मां चिरम् ।

b D आरक्षा । N यथा for यत्र ।

30 a SA² बहून्याश्चर्यरूपाणि for बहून्याश्चर्यरूपाणि । SK कुर्वन्ते SA¹ कुवाणाः for कुर्वन्तः ।

b S. cl. इष्वस्त्रे चापसंधाने । SA² पण्डितान् for शोभनाः ।

31 a ST मनुष्याचरितेषु च । SK, SG, SA आचरितेषु for चरितेषु ।

b SK, SG, ST ⁰दोषेषु for ⁰देशेषु च ।

32 a SG पण्डिता. for पण्डितान् । after this line. SG repeats v. 30 and omits 32 b.

33 a S. cl. except ST एताः for एव । SK, SG, ST, SA सेना व्यूहन्तु मां चिरम् । SA¹ मां चिरम् for मां चिरम् । ST रक्षामासां विधीयतां for सेनाम् ।

b ST रथाध्यतामासु गुल्मानि for आरक्षाश्च विधीयतां । SA यत्ता for यत्र । S. cl. परैः for पराम् ।

॥ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

कर्ण-उवाच ।

सर्वानायुष्मतो भीतान्संत्रस्तानिव लक्षये ।

अशुद्धमनसश्चैव सर्वैश्चैवानवास्थितान् ॥ १ ॥

यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।

अहमावारंयाम्येनं वेलेव सरितां पतिम् ॥ २ ॥

मम चापप्रयुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।

नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३ ॥

रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।

छादयन्तु शराः पार्थ शलभा इव पावकम् ॥ ४ ॥

XLIII. 1 a BE उप for इव ।

b Edns BCDEGHLKLMN अशुद्ध^० for अशुद्ध^० । D सर्वे धनजयकृताद्वयान् ।

2 a M एष for एषः ।

b Edns CK²N आवारयिष्यामि D निवारयिष्यामि K आवाहयाम्येन । Edns CDKN मकरालयम् for सरितां पतिम् । Folio of MS. F is missing from यदि बीभत्सु^० to the end of the Adh

3 a DN प्रमुक्तानां ।

b L निवृत्तिः । Edn² C तेषां for अस्ति । GHKL सर्पनामिव ।

4 a Edns BCDEGHLKLN सुतीक्ष्णामाः ।

b H सूर्ये for पार्थ । BE शरमाः । Edns CDGHKN पादप M पावकः ।

XLIII. 1a ST omits कर्ण उवाच । SG युष्मान् for भीतान् ।

b S. cl. अशुद्ध^० for अशुद्ध^० । ST, SA² एतान् SA¹ चेतान् for चैव । SA अव ST उप for अनुव^० ।

2 a S. cl. वायुदेवेन सहितः for यद्येष राजा मत्स्यानां ।

b S. cl. अहमेन (SA¹, ST एव) निरोक्ष्यामि for अहमावारयाम्येन । S. cl. मकरालयं for सरितां पतिम् ।

3 a SK, SA प्रमुक्तानां ।

b SK, ST, SA निवृत्तिः । S. cl. नास्ति । SK, SA² स्पृशतामिव ST पततामिव for इव सर्पताम् । SA² वेचनारोसाधिनां for सर्पाणामिव सर्पताम् । SG omits the whole verse.4 b S. cl. सूर्ये for पार्थ । S. cl. पार्थस्यापुनितोऽपकाः for शलभा^० । S. cl. reads this verse before ४. ३.

शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् ।
 श्रूयतां तलयोः शब्दो मेर्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥
 समाहितो हि वीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च ।
 जातस्नेहश्च युद्धस्य मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६ ॥
 पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
 शरौघान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान्सहस्रधा ॥ ७ ॥
 एष चापि महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 अहं चापि कुरुश्रेष्ठादर्जुनादवरः क्वचित् ॥ ८ ॥

5 a M पुरुष for पुङ्ख । D शब्दानां M युक्तानां for सक्तानां । AM मौर्व्या । AM निहनया H निःसरता for अभिहतया ।

6 a BE समाहिते । N अपि for हि । M वर्षान् ।
 b A स्नेहस्य C स्नेहं च । Edns CGL युद्धेऽस्मिन् BEK युद्धे M स तु for युद्धस्य । BE मां यः for मयि । M पार्थः for सप^० ।

7 a K अथ for च ।

8 a Edns ACDGHKLMN चैव for चापि ।
 b D वय for अहं । L चैव M वापि । Edns C नरश्रेष्ठा L कुरुश्रेष्ठ N कुरुश्रेष्ठाः ।
 Edns BCEHKLN नावरः D नावरा G नवर ।

5 a ST सक्तानां for सक्तानां । SK, ST, SA अभिहतयोरिव । S. cl. reads vv. 18, 19 after the additional vv. of this v. (vide App.)

b SK, ST श्रूयते । SG omits the whole v.

6 a S. cl. च for हि । ST वर्षान् ।

b SA¹ स्नेहात् SG स्नेहं । SG, SA तु for च । SA¹ मम ST युधि for मयि
 SK, SG, SA संप्रहरिष्यति for संप्रहरिष्यति ।

7 a S. cl. तु for च ।

b S. cl. शरमाला for शरौघान् । SK, SA सगृह्णातु SG, ST मगृह्णातु for प्रतिगृह्णातु । S. cl. मत्सृष्टा स्वधामिव for मया मुक्ता^० ।

8 a ST एव for चापि ।

b SK नरश्रेष्ठा । SK नावमः SG, SA नावरा ST असमः for अवरः ।

इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रिवाजिभिः ।
 दृश्यतामद्य वै व्योम स्वद्योतैरिव संवृतम् ॥ ९ ॥
 अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
 धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १० ॥
 अन्तराच्छिद्यमानानां पुद्गलानां व्यतिशीर्यताम् ।
 शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यताम् ॥ ११ ॥
 इन्द्राशानिसमस्पर्शैर्महेन्द्राशनितेजसा ।
 अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥
 तमग्निमिव दुर्धर्मसिशक्तिशरेन्धनम् ।
 पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १३ ॥

9 a BE इतस्ततः । Ldn¹ गार्ध्रं । Edns ABCDEGN वाजितैः H पत्रितैः
 K पक्षभिः ।

b Edn¹ D शलभैः H स क्षयते ।

10 a D तस्य for अद्य ।

b Ldn¹ D धार्तराष्ट्रस्य N दुर्धर्मनाथ ।

11 a D व्यतिशीर्यतां N व्यति र्द्व्यतां । L मुत्तानां for पुद्गलानां ।

b C प्रचाराः । A समदृश्यतां M मयदृश्यता ।

12 a Edns ACGHL लयं BE स्पर्शं । Ldns ABCDEHLKLMN तम for
 अशानि । Edns BCDEGH तेजस KLN विरुधं for तेजसा ।

b M दास्यिष्यामि ।

13 b M दीप्ति । N प्रदह च वाहिनीम् । Ldn² BCEG अहितम् D आहिनि. for आहितान् ।

9 S. cl. omits the whole verse.

10 a S. cl. अद्य त्वहं कजात् (ST, SA कज) मोक्षे । S. cl. यन्मया तत्रनिष्ठुतम् ।

b S. cl. धार्तराष्ट्रस्य मत्कण्ठे ।

11 a S. cl. अन्तरा मयनदिग्म गृध्रयोः (SG कजहोः) शिवाशितेः (ST श्नेः) ।

b S. cl. दाया मयनिदृशयाम् ।

12 a SK, SG, SA समस्पर्शं ST सममयम् । S. cl. मेन्द्रममविद्धम् ।

13 a S. cl. शरजलमहाग्राहं (ST जलम्) for तमग्निमिव दुर्धर्मम् । S. cl. मदेन्धनम् ।

b S. cl. omits this line.

अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयितुमान् ।

शरवारामहोमेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १४ ॥

मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविपोपमाः ।

शराः समभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पञ्चगाः ॥ १५ ॥

सुतेजसैरुक्मपुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वाभिः ।

आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवाचलम् ॥ १६ ॥

जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।

तदपाश्रित्य वै वीर्यं युध्येयमपि वासवम् ॥ १७ ॥

ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भल्लेनाभिहतो मया ।

अद्यैव पतितो भूमौ विनर्दन्भैरवात्रवान् ॥ १८ ॥

14 a BCEL स्तनयितुमान् ।

b Edns ABCEGKLMN शरवारः D शरकारः । C वेगः for मेघः ।

15 a A ते for मत् ।

b Edn¹ D ^१सर्वताम् ।

16 a Edns BEGHKN सुतेजनैः । Edn² CK सुधीतैः ।

b A आचरितं CM अर्चितं for आचितं ।

17 a Edn¹ D संग्राहं for यत्प्राप्तम् ।

b Edns BCDEHLMN उपाश्रित्य । Edns BCDEGHLMN वीर्यं च K वीर्यं हि for वै वीर्यं । Edn¹ D अमरैरपि for अपि वासवम् ।

18 a D भेद्यः for तिष्ठन् । K भल्लेः । Edns CD निहतः for अभिहतः ।

b Edns & MSS. except A-पततां । Edns BCDEGHN विनदन् L निनदन् ।

14 S. cl. omits the whole verse.

15 a S. cl. अयमत्कार्मुकैस्तृणैः (SA² कार्मुकात्) सिताः पार्थस्य मर्मणाः ।

b SK शरीरमुपसर्पन्तु ST शरीरमभिसर्पन्तु SG शरीरमभिसंधन्तु SA शरीरमभिसर्पन्तु for शराः समभिसर्पन्तु । S. cl. reads this v. after v. 11 above.

16 S. cl. omits the whole verse.

17 a S. cl. लब्धे for ह्यस्त्रं । S. cl. दिव्यास्त्रं for यत्प्राप्तम् । SA ऋषिपुंगवात् ।

b SK, SG, SA तदुपाश्रित्य वीर्यं च ST तदाश्रित्य सुवीर्यं च । S. cl. reads this v. after v. 21 below.

18 a SK, SG, SA ध्वजापात् । S. cl. तस्य for तिष्ठन् । ST, SA¹ उपहतः SA² अपहतः for अभिहतः ।

b SK, SG, SA पततां ST पतनात् for पतितः । ST निनदन् ।

शस्त्रैर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवंगतः ॥ १९ ॥
 अथ दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
 समूलमुद्धरिष्यामि वीभत्सुं पानयन्नथात् ॥ २० ॥
 हताश्वं विरथं पार्थ पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
 निःश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २१ ॥
 कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् ।
 रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्त्वमानुषम् ॥ २२ ॥

इति विषट्पर्वणि गोहरणे कर्णवाक्यं नाम
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

19 a All except K शस्त्रैः for शस्त्रैः । FMN मया^० for मया^० । Edns L
 विपन्नानां ।

b D दिक्षु for दिशः । D प्रव्रजमानानां । M अस्तशब्दो । Edns CDK ^०गमः
 for ^०गतः ।

20 a CH विर K ध्वज^० ।

21 b N पश्यन्ति । M omits this line.

22 b CGK वापि । Edns BCDIGN नामकं H मानुष M कौरवाः for अमानुषम् ।
 M interchanges a & b

19 a SA¹ मया^० for मया^० ।

b SA प्रतिष्ठमानानां ST प्रविष्टमानानां । SG omits this line.

20 a S. cl. शोकं for शल्यं । SK, ST, SA चिरं ।

b ST आमुहं । S. cl. अपनेष्यामि for उद्धरिष्यामि । S. cl. हताश्वं विरथः पार्थः for
 वीभत्सुं etc.

21 a ST विनाश for इनाशं ।

b ST मत्तः for अयः ।

22 a S. cl. गा. प्रवृत्त (SG पुरस्त) परतया. for धनमादाय केवलम् ।

b SG च for वा । ST तिष्ठन् । S. cl. मानुष for अमानुषम् ।

Order of verses in S. cl. in this Adh:- 1, 2, 1, 3, 5, (Addl.)
 14, 19 (Addl.), 6, 7, 8 (Addl.), 11, 15 (Addl.) 10, 12,
 13 a (Addl.) 20 (Addl.), 21, 17 (Addl.), 22. [For additional
 vv. See App.]

॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

कृप उवाच ।

सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।

अर्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १ ॥

नया हि बहवः सन्ति शास्त्राण्यादृत्य चिन्तिताः ।

तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २ ॥

देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ।

हीनकाले तदेवेह फलवन्न भवत्युत ॥ ३ ॥

देशे कालेन विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ।

आनुकूल्यं च कार्याणामन्तरं संविधीयताम् ॥ ४ ॥

XLIV. 1 a BE क्रूरतमा N क्रूरमहा । A मतिः for मतिः ।

b Edn² ABCEG HKLM नार्थानां D आत्मानं for अर्थानां । CGHKMN वेत्सि । AM अवेक्षसे H अवेक्षसि । Folio of Ms. F is missing from the beginning to the end of this Adhy.

2 a Edns G माया हि D उपायाः for नया हि । Edns ACDGKLMN आश्रित्य H आश्रित्य for आदृत्य । D केवलं for चिन्तिताः ।

b BE हि युद्धं N युद्धं यु⁰ for युद्धं तु ।

3 b Edns ABCDEGKL हीनकालं । D तथा N तदा for तत् । Edns C फलं न लभते पुनः । G भवेत्पुनः । K भवेत् कश्चित् for भवत्युत ।

4 a BEHKLM देश⁰ । Edns ACDG HKN काले च । DG विक्रान्ते ।

b Edns BDEGKLMN आनुकूल्येन C आनुकूलेन H आनुकूल्ये तु । K संविधानं विधीयताम् । Edns CDGHN संविधीयते ।

XLIV. 1a SK, SG omit कृप उवाच । SK, SG, SA नार्थानां ST नार्थानां ।

2 a SA¹ शस्त्राणि । S. cl. आश्रित्य for आदृत्य ।

b SK, SG, SA तु for तु ।

3 a ST देशे काले च । SA¹ विक्रान्तं for संयुक्तं । SG हि फलदं for विजयदं ।b S. cl. हीनकालं । SG आदृत्यः for इह । SK, SG, SA अनर्थायोपकल्पते for फलव⁰ etc.4 a SG, SA² देशकालेन SK, ST देशे काले च । SA² विक्रान्तः । SA² कल्याणं विधीयते for कल्याणाय etc. SA¹ omits this line.b S. cl. आनुकूल्येन । SK, SA उत्तरं SG उत्तरं for अन्तरं । SK, SA¹, SG तु विधीयते SA² तु विधीयतां । ST संविधानं विधीयते for अन्तरं etc.

भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ।
 परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥
 एकः कुरुनभ्यरक्षदेकश्चाश्रितपर्यत् ।
 एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ ६ ॥
 एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ।
 अस्मिन्नेव वने कृष्णो हतां कृष्णामवाजयत् ॥ ७ ॥
 एकश्च पञ्च वर्षाणि शकादस्त्राण्यंशिक्षत ।
 एकः सोऽयमरिं जित्वा कुरुणामकरोद्यशः ॥ ८ ॥
 एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
 विजिग्ये तरसा संख्ये सेनां चास्य सुदुर्जयाम् ॥ ९ ॥

5 a D भारं for भारं । L रथकारस्य । Edn¹ व्यवस्यन्ति ।

b ADK च for तु । H पार्थस्य । D न GHK ते for नः ।

6 a Edn² अभ्यगच्छत् ।

7 a C आह्वयेत् ।

b DHM तस्मिन् L एकः for अस्मिन् । Edns CN पार्थः D हृणः for कृष्णः

8 a L सन् for च । नय for पंच^० । H असं । DN अशिक्षयत् ।

b L एषः for एकः । Edns CDHN सोऽयमरि A चायमरि BE संपमनि
 चाधमरि K चायमरि M संयमन for सोमगिरि । L सोमगिरि ।

9 a DLN अरिंदमं ।

b D विजिग्ये for विजिग्ये । D सेना । Edns प्राप्य for चास्य । C चाधुरदुर्जयाम् ।

5 a SA¹ रथकारस्य ।

b SG क्षमं for क्षमः ।

6 b ST तु for च । पंचमं वर्षं । उपाधयत् for अधारयत् । ST reads this line
 after v. 9.

7 a SG द्वैरथं ।

b S. cl. reads instead:— संधर्व वनवासे तु जित्वा कृष्णामधानयत् । SA¹ omits
 this line.

8 a ST शस्त्राण्यपि शिक्षयत् for शकात् etc SA¹ omits this line.

b SK सारलजिग् SG संपमिनं ST सन्धर्वनं SA संपमनी for सोयमरि ।

9 a SA अरिंदमं ।

b ST विजिग्ये for ---

तथा निवातकवचाः कालखज्राश्च दानवाः ।

दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ १० ॥

एकेन हि त्वया कर्णं किं नामेह कृतं तथा ।

एकेन हि यथा तेन भूमिपाला वशीकृताः ॥ ११ ॥

इन्द्रोऽपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।

यस्तेनाशंसते योद्धुं मर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ १२ ॥

आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

अविमृश्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छति ॥ १३ ॥

10 a C ततः for तथा । B कल^० for काल^० । II दारुणाः for दानवाः ।

b M दोषस्यैरप्यवध्यास्ते ।

11 a A इह D अपि for हि । N. cl. except A पुरा for तथा ।

b Edns ABCEG HKLM एकेन । H तथा for यथा । Edns ABCEGH KLM तेषां for तेन । Edns ABEGH KLM वशे^० ।

12 a K सप्तमे for संयुगे ।

b DL यत् for यः । L यस्ते तेन सप्त योद्धुम् । D आशंसते N शंसते for आश-
सते । D युद्धं N त्वं तु for योद्धुं । Edns BCEG HKLM कर्तव्यं H कर्तुं वा
for मर्तव्यं । L तत्र for तस्य । D कर्तुमुत्तमतेजसा N योद्धुमुत्तमतेजसा for
मर्तव्यं तस्य^० etc.

13 b Edns G अवमुच्य BE अगृहेन CD अवमृज्य H अवमृश्य । C प्रदेशिन्या ।
Edns ADH KLN इच्छति ।

10 a S cl. कालकेयाः । SA¹ इवायुताः for च दानवाः ।

b ST वरिताः for पातिताः ।

11 a SG तथा किञ्चु for किं नामेह । S. cl. पुरा for तथा ।

b S. cl. एकेन यथा तेषां । SA¹ भूमिपाल । SK, ST, SA वशे कृताः ।

12 b S. cl. कर्तव्यं for मर्तव्यं । SA² तत्र for तस्य ।

13 b SK अवमुच्य ST अभिमृश्य SA, SG अनुमृज्य for अविमृश्य । SK, SG,
ST, SA²

अथवा कुञ्जरं मत्तमेकमेवावशं वने ।
 अनङ्कुशं समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छति ॥ १४ ॥
 समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाप्लुतम् ।
 घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्तर्तुमिच्छसि ॥ १५ ॥
 आत्मानं यः समुद्रं कण्ठे बध्वाथवा शिलाम् ।
 समुद्रं प्रतरेदोभ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् ॥ १६ ॥
 अछतास्रः छतास्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
 तादृशं कर्णं यः पार्थ योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १७ ॥

14 a Edns ABCEGHKLN एक एव । Edns CDGK चरन्वने BE वने चरन्
 H वनेचर L चरन्वने MN वनेचरं for अवशं वने ।

b Edn¹ BDEG अनङ्कुशः N इवाङ्कुशः । Edns ABCDEHKLN इच्छति ।

15 a M समिद्धे । Edn² C चेव BEKN चापि for वापि । Edns BODEGHN
 हुतं L हुति M प्लुतः for प्लुतं ।

b Edns CK उत्तर्तुं G उद्धर्तुं for उत्तर्तुं । Edn¹ इच्छति ।

16 a C अथवा for आत्मानं । Edns BCE कः for यः । CN समुपम्य for समु-
 द्रम्य । G बंधयित्वा तु for यः समुद्रम्य । N यदा for यथा । Edns CDHN
 महा G तु वा L तथा for अथवा ।

b Edn² CN तस्ते G प्रतरेत् ।

17 a L अछतास्रं । L च दुर्बलः M सुदुर्बलः ।

b D पार्थ त्वं । BE इच्छति D इच्छति H इच्छेत् for इच्छेत् ।

14 a SK, SG, SA एकचरं for एकावशं । ST वनेचरं for अवशं वने । ST एकः
 for एकं ।

b SK निरङ्कुशः । S. cl. यानुं for गतुं । SK, SG, ST, SA² इच्छति ।

15 a S. cl. चापि । SK, SG, SA² हुतं SA² हुनं for हुतं ।

b SK उत्तर्तुं for उत्तर्तुं ।

16 a S. cl. समापम्य । SK तथा शिगम्य ST शिवां तथा ।

b SG प्रतरेः SA² प्रतरेत् for प्रतरेत् । S. cl. कर्णं for नाम ।

17 a SG अछतास्रं । SG हि for वै । SG सुदुर्बलः ।

b SA² मादृशः । SG यं for यः । SG, ST, SA² तु for मा । SA² इच्छति
 दुर्मतिः ।

अस्मोभिर्ह्येष निरुतो वर्षाणीह त्रयोदश ।।
 सिंहः पाशविनिर्मुक्तः स निःशेषं करिष्यति ॥ १८ ॥
 एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽभिमिव संवृतम् ।
 अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम् ॥ १९ ॥
 सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ।
 सेना तिष्ठतु सन्नद्धा व्यूढानीका प्रहारिणी ॥ २० ॥
 द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान्द्रौणिस्तथा वयम् ।
 सर्वे युध्यामहे पार्थ कर्ण मा साहसं कृथाः ॥ २१ ॥

18 a D एष for शेष । M दर्शितः for निरुतः ।

b D पाश । Edns ABCDEGHKN न M सन्न for सः । Edns ABCEG
 HKN नःशेष D वःशेष for निःशेष ।

19 b N अज्ञानायवस्कन्द्य ।

20 a D स for सह । M युध्यामहे । CGH पार्थ मागतं for पार्थमागतं । H इष
 for युद्ध^१ ।

b Edns BCDE सेन्यास्तिष्ठन्तु for सेना तिष्ठतु । Edns BCDEGN अनीकाः
 प्रहारिणः ।

21 a AM चापि for द्रोणिः । D स्वयं । for वयम् ।

b C सहामहे तथा पार्थ ।

18 a SK, SG एष ST, SA एषः for शेषः ।

b SG, SA पाशविमुक्तो वा । SK न नःशेष । SG, SA² निःशेषं कर्तुमर्हति SA¹
 न शेषं कर्तुमर्हति ।

19 a SA¹ आसाद्य for आसीन । SG कृपार्थि । SA¹ अभिः for अभि । ST संभृतं
 for सृष्ट ।

b SG, SA स्म for स्मः । ST भुम्हद्रयम् for भयमुत्तमम् ।

20 a SA² सह योत्स्याम रे । SG युद्धमुत्तमम् ।

b SK यत्ता ययं पराक्रान्ताः SG यत्ता से-याः परामृष्टाः ST यत्ता सेनाः पराक्रान्ताः
 SA¹ यत्तसेना पराक्रान्ता SA² यत्तु सेना पराक्रान्ता for सेना तिष्ठतु सन्नद्धा । SK,
 SG, ST, SA¹ व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।

21 a SG मातं for भान् । ST द्रोगमुन for द्रौणिगताः ।

वयं व्यवसिताः पार्थ वज्रवेगमिवोद्यतम् ।
पट्टयाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ २२ ॥
व्यूहानिकानि सर्वाणि यत्ताः परमधन्विनः ।
युध्यामहेऽर्जुनं संख्ये दानवा इव वासवम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि मोहरणे कृपवाक्यं नाम
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अश्वयामोवाच ।

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकल्पसे ॥ १ ॥

22 a M स्वयं for वयम् । Edn² ABEGHKMN व्यवसितं । Edns CDEGN वज्र
वाणि । Edns AH उद्यतं M उद्यम for उद्यत ।

b H पुष्टे । A तिष्ठाम । Edn¹ सहसा यदि D सहिता यदि । N परि for यदि ।
BEL संगताः C संहिताः ।

23 a N. cl. except K व्युहानिकानि । Edns ACDG मेव्यानि for सर्वाणि । HN
तिष्ठन्तु धन्विनः ।

b BE सर्वे for संख्ये । BDEKL वामवं यथा for इव वासवम् ।

* * * * *

XLV. 1 a ABE तावज्जिताः ।

b D हास्तिन । H प्राप्तं for प्राप्ताः । Edn¹ D तु for च । F folio missing.

22-23 S. cl. omits these two verses.

ST has our Adh. XLV twice, (1) here and (2) after
our Adh 42. For convenience's sake the readings in the latter
are marked ST², those in the former being marked ST¹;
ST without any number showing the reading in both cases.

XLV. 1 a SK, SG omit अश्वयामोवाच । ST¹ न पातगन्धिनः ST² न तावज्जितानिः ।

b ST¹, SG हास्तिनपुरं । ST² कथं त्वं वदस्महिम् ।

संग्रामान्सुबहूजित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
 विजित्य च परां भूमिं नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥
 पचत्यग्निरवाक्यो हि तूर्णीं भाति दिवाकरः ।
 तूर्णीं धारयते लोकान्वसुधा च चराचरान् ॥ ३ ॥
 चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयंभुवा ।
 वर्णैर्यदिह कर्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४ ॥
 अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत वा ।
 क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेतैव न याजयेत् ॥ ५ ॥

2 a Edn² CH च A स for सु ।

b Edn C सेना for भूमि । HKLN पूषाः ।

3 a Edns BCDEG दहति । Edns ACDFG HKLMN तु for हि ।

b Edns ABCDEFGLMN स for च ।

4 a M चातुर्वर्ण्यस्य । D मनीषिभिः for स्वयंभुवा ।

b Edns GHKL धनं यैरधिगन्तव्यं AF धनं यैरवगन्तव्यं DN वर्णैस्तदिह कर्तव्यम्
 for वर्णैर्यदिह कर्तव्यम् ।

5 a H आजयेत K याजयीत for याजयेत । A यजेत याजयेत वा । L यजेति च ।
 Edn¹ BDELN च for वा ।

b K धनं for धनुः । K आहृत्य for आश्रित्य । Edns ACDH यजेद्यै G जये-
 तैव N जयेन्न तु for यजेतैव । BE च L मा for न । N पराजयेत् for न याजयेत् ।

2 a S. cl. विपुलान् for सुबहून् । ST² रुत्वा for जित्वा ।

b SA, SK, ST च महीं SG पृथिवीम् for च पराम् । S. cl. रुत्वा for भूमिं ।
 SK नेह कथ्यन्ति पण्डिताः SA, SG नैव कथ्येत पण्डितः ST न विकथ्येत पण्डितः
 for नाहुः किञ्चन पौरुषम् ।

3 a ST¹ पचत्यग्निरवाक्यम् । S. cl. तु for हि ।

b SG लोकः for लोकान् । S. cl. स for च ।

4 a ST, SA चातुर्वर्ण्यस्य SK, ST¹ मनीषिभिः SG, SA, ST². मनीषिभिः for
 स्वयंभुवा ।

b S. cl. धनं यैरधिगन्तव्यं ST² न यैरधिगन्तव्यम् for वर्णैर्यदिह कर्तव्यं । ST² यश्च
 for यश्च ।

5 a SA याजयीत for याजयेत ।

b S. cl. पनमाहृत्य for धनुराश्रित्य ।

वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ।
 शूद्रः शुश्रूषणं कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः ॥ ६ ॥
 वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
 सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरुन्स्वविगुणानपि ॥ ७ ॥
 प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियः स्तोतुमर्हति ।
 तथा नृशंसरूपेण यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ८ ॥

6 a BE विन D रुपि for ब्रह्म^० ।

b BE लोकेषु for वर्णेषु ।

7 a HL पा for च । H समोहितम् for महीमिमाम् ।

b BIL शब्दनुवन्ति । Edns GH सुविगुणान् AFKLM सुविगुणान् N मतिगुणान्
 D सतिगुणान् BL सतिगुणान् for स्वविगुणान् ।

8 a ABE द्यूतेन । Ldms AOG तांष्टु BEHK तोव DN स्तुष्टि for स्तोतु ।

b A यथा for तथा । Ldms C रूपोर्ष । Edns C धार्तराष्ट्रश्च निपुणः for
 यथान्यः &c.

B a SA, SG, ST² द्रव्याणि for वित्तानि । SG अधिगत्य for अधिगम्य । S. cl.
 वार्तकर्मणि for ब्रह्मकर्माणि ।

b SG, SA, ST² omit b.

7 a SG वर्तमानः । SA omits a.

b SK, SG, ST मत्कुर्वन्ति for सत्कुर्वन्ति । SK, SG यज्ञान्मुविगुणान्ति ST यज्ञा-
 न्मुविगुणान्ति for गुरुन्स्वविगुणान्ति । SA omits b. ST² reads vv. 7, 8
 & 9 B after v. 13.

8 a SK, ST¹ स्तोष्टु SG भोष्टु for स्तोतुष । [ST¹ adds after अ-मया-
 द्यूतेर्षागदित्थिम्] v. omitted in SA.

b SK, ST¹ तथा नृशंसरूपेण SG यथावृत्तं गुरुतेन । SK, ST¹ धार्तराष्ट्रश्च निपुणः
 for यथान्यः प्राकृतो जातः ।

- तथा प्राप्तेषु वित्तेषु को विकत्येद्विचक्षणः ।
 निष्कृत्या वञ्चनोपायैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥
 कतमं द्वैरथे युद्धं यत्राजैर्पीर्यनंजयम् ।
 नकुलं सहदेवं च धनं येषां त्वया हृतम् ॥ १० ॥
 युधिष्ठिरो जितः कच्चिद्गमिश्च बलिनां वरः ।
 इन्द्रप्रस्थं कदा कचित्संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥

- 9 a D ततः KLM यथा for तथा । Edn² BCDE अधिगम्य N चाप्तेषु Edn¹ अभिगम्य for प्राप्तेषु । Edns BCDE वित्तानि । K² तथाधिगम्य वित्तानि । L वा वेत्थ for विकत्येत् । N अवानिः for विचक्षणः ।
 b Edns CDGKLN अयोगैः for उपायैः । DN चरेद्वैतसिकः ।
 10 a Edn¹ CDHK कतमत् BE कतमे । Edns CDGKLN द्वैरथं । BE युद्धे । ACDEFGHM अजैर्पीत् ।
 b Edns D वा for च । A तेषां ।
 11 a L अधिकः for जितः । Edns BCDEGHKN कस्मिन् L तस्मिन् M कस्मिन् for कस्मिन् । Edn¹ D वा for च ।
 b CN इन्द्रप्रस्थे । Edns CDGKLN त्वया N तदा for कदा । Edns CDG HKLN कस्मिन् A चित् M कस्मिन् for कस्मिन् । Edn² C निर्जितं N विजितः । H यद् for पुरा ।

- 10 a SG तेन for तथा । SK, SG, ST¹ अधिगम्य वित्तानि for प्राप्तेषु वित्तेषु । SA omits 9a.
 b SA, SG न चानुवैर्योगविधिं SK, ST निरुत्या वञ्चनायोगैः । SG, SA चरेत् for चान् । SG वेतण्डः for वेतसिकः ।
 10 a SA कतमे, SG कथमे SK कतमत् ST कथम् for कतमं । SK द्वैरथं । SG, ST, SA राजन् for युद्धम् । SG, ST¹, SA त्वमजैर्पीः । ST² कतमे तं श्रीमान्जो त्वमजैर्पीर्नजयम् for a.
 b S cl वा for च । ST तेषां for तेषां । ST² त्वमजैर्पीर्मयावृतम् for धनं येषां त्वया हृतम् ।
 11 a SG, SA च भीमश्च for जितः कस्मिन् । SK, ST कस्मिन् for कस्मिन् । SG, SA कस्मिन् युद्धे त्वया जितो for भीमश्च बलिनां वरः । SG, SA interchange a & b of this verse & read v. 10 after v. 11.
 b SA इन्द्रप्रस्थे । S. cl. त्वया कस्मिन् for कदा कस्मिन् । SK, ST, SG निर्जितम् SA निर्जितः for विजितम् । ST¹ पुद् for पुरा ।

तथैव कतमं युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता त्वया ।
 एकवच्चा सभां नीता दुष्टकर्मत्रजस्वला ॥ १२ ॥
 मूलमेपां महत्कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
 कर्मकार इवाधीरस्तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥
 यथाशक्ति मनुष्याणाममर्षं लक्षयामहे ।
 अन्येषामपि सत्त्वानामपि कीदृषिपीलिके ॥ १४ ॥
 द्रौपद्याः संपरिक्षेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
 क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनंजयः ॥ १५ ॥

- 12 a D तथैव for तथैव । Edns HKLN कतमम् for कतम । N पत्र for यस्मिन् ।
 N हृत्वा for जिता । Edn¹ पुत्र for त्वया ।
 b DHM एकवच्चा । CD समानीता । H नीता । AFM दुष्टकर्म H दृष्टा कर्म
 L कष्टकर्मम् ।
- 13 a BE अर्हन्तम् M महत्कृतम् ।
 b Ldn² GHN कायिध्याः Edn¹ अस्त्रविधाः C कारयिता KA कर्मकारइवाशूः ।
 Edns G सूत CLM शूः K धीर N शूदः for ^०धीर^० ।
- 14 a K यथाशक्ति LM यथाशक्तिः । Edns & MSS धनमालक्षयामहे ।
 b Ldn¹ DGHKN चैव BIL यापि for अपि । Edns GLN विपीलिकेः
 AFM विपीलिका D विपीलिकाः ।
- 15 a ABDEFHKMN त G तम् for म^० । BE कः for न ।
 b ABLEFGKM दुष्माय L दुःमानं^० for क्षयाय । K प्रादिभूतोः ।

- 12 a SG, SA, ST² भूयश्च for तथैव । SK, ST¹ कतमम् SG, ST², SA कतमे
 for कतमम् । ST², SG, SA युद्धे । पत्र for यस्मिन् । SG, ST², SA त्वया-
 जिता for जिता त्वया ।
 b ST² समानीता for सभां नीता । S. cl सुट् for दुष्ट^० ।
- 13 a ST² अस्त्रवत् SG अस्त्रवन्तः । SA अस्त्रवन्तम् । SA¹ सारार्थी ST² सारार्थ
 for सारार्थी ।
 b S. cl, SA सुट्^० SK, SA¹ सुट् for कर्म^० । S. cl कर्मममाशय for कारइवा
 शूः । ST² सुट्कर्मन् सममाशय for कर्म-धारः ।
- 14 a SA चैव for अपि । SK, SG, ST¹ विपीलिकेः ।
- 15 a ST², SA, SG तु for म^० ।
 b SG, SA, ST² दुःमाय for क्षयाय । SG यन्निधेय for प्रादिभूतः ।

त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहार्हसि ।

वैरान्तकरणो जिष्णुर्नो निःशेषं करिष्यति ॥ १६ ॥

नैष देवान्न गन्धर्वान्नसुरान्न च राक्षसान् ।

भयादिह न युज्येत कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १७ ॥

यं यमेषोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति ।

ताक्ष्यं गरुत्मान्वेगेन विनिहत्य स मेषति ॥ १८ ॥

16 α M तु नः for पुनः । Edns ABCEFHKLN इहेच्छति ।

b M करणे । Edns ABCDEFGKN न नः for नो निः^० । H न सशेषं M वनः शिवं for नो निःशेषं ।

17 α G एव for एषः । L न देवा न च M नैष देवानस for नैष देवान्न । Edn¹ BCDEFGMN नासुरान् HL नासुराः for न सुरान् । K नासुरोरग for न सुरान् न च । G पन्नान् L राक्षसाः ।

b H एषु for इह । L धनंजये । omitted in M.

18 α G एषो हि K एको हि Edn² CN एषोति for एषोऽभि । K अभि for नि^० । M omits this.

b Edns ABDEFGHLMN वृक्षं K तनं for ताक्ष्यं । ABDEFGHLMN गरुड K निहत्य for गरुत्मान् । ABDEFGHLM वेगे वा for वेगेन । G निहत्य न K वृक्षं ताक्षं for विनिहत्य । Edns BDEHN तमेष्यति AFLM तमेष्यति G इहेष्यति K इवेष्यति for स मेषति । omitted in C.

16 α SG महाबलं नराध्यायमधिहोष्यं त्वमिच्छसि । SK, ST, SA साचार्यं होष्युमिच्छति for वाचं वक्तुं &c.

b SA¹, वैरान्तकरणे । ST² वैरान्तम् ST¹, SK न नाशेषं for नो निशेषं । ST², SG, SA निशेषं वक्तुमर्हति ।

17 α SK, SA ST नैष देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः SG देवदानव गन्धर्वाः त्रिशाचोरग राक्षसाः ।

b ST¹ इव for ॥ । SK, SG, ST, SA¹ युज्येत SA² युज्येयुः । SG, SA, ST² कुन्तीपुत्रेण SK, ST¹ पाण्डुपुत्रेण । S. cl. धीमता for धानजयः ।

18 α SK, ST¹ एकोऽपि SG एकोहि SA एकोभि for एषोऽभि^० । SG अथ गमिष्यति SA अभिपतिष्यति for निपतिष्यति ।

b SG, ST¹ SA वृक्षं गरुड वेगो वा SK वृक्षं गरुडवेगात् । SK अन्तमेष्यति SA, ST¹ तमेष्यति धमिष्यति ST² for स मेषति । SG स न भेगो गमिष्यति for विनिहत्य &c.

त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमेरराद्रसमम् ।

वासुदेवसमं युद्धे पार्थ की वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥

देवेन देवं युध्येत मानुषेण तु मानुषम् ।

अस्त्रेणास्त्रं समाह्न्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ २० ॥

पुत्रादनवरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।

एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥

यथा त्वमकरोर्यतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः ।

यथानैपीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥

19 a C विशिष्टं D विशिष्टः । Γ त्वत्तोविशिष्टं । AC स्वयम् for समम् ।

b G वीर्यं for युद्धे । Jln² ABCDEFGHKL MN त पार्थं कः for पार्थं की वा । K तु for न ।

20 a Edn¹ देवेन देव Ldn² GIIN देव देवेन BCE देव देवेन ΓM देवं देवेन L देव देव न । M युद्धेन युद्धेन । N मानुषेण for मानुषेण । Edns BCDEG KLN च for न ।

b Edns C अस्त्रेणास्त्रं य G अस्त्रेण चास्त्रमा N अस्त्रेणास्त्रेण समा⁰ । L सम for सम ।

21 a Edn¹ ABDEKL अनन्तरं Edn² CHN अन्तरम् for अनवरः । H शिष्यः ।

22 a Γ अकरोत् । Γ यथा हर M यथाहरे for यथाहरः ।

b C सम तां for सभाम् । AF भारत H पांडवेः for पांडवः ।

19 a SG, ST¹, SA त्वया for त्वत्तः । SA², ST² विशिष्टः । SA स्वयं for ⁰समम् । ST² यो विशिष्टः स्वयुष्या च धनुर्वदपरायणः for त्वत्तो &c

b ST² समो for समम् । S cl त पार्थं की न for पार्थं की वा न ।

20 a ST² देवान् for देवम् । SK, SN देव देवेन SG देव देवेन SA देव देवेन । ST¹ च यत for युध्येत । SK, ST¹ SA च for ॥ । SG मानुष मानुषेण तु । ST² मानवान् for मानुषम् ।

b ST, SA¹ अस्त्रेण चास्त्रं को हन्यात् SA² अस्त्रेण चास्त्रं यो हन्यात् SK अस्त्रं हस्त्रेण यो हन्यात् SG अस्त्रेणास्त्रं च को हन्यात् । SA अधिक for समः । SG अर्जुनाद्य क पुमान् । ST² ऐद्रेण सर्वभूतानि कः पार्थसदृशो भुवि for b.

21 a S cl अनवरम् ST² अनुपमः for अनवरः ।

b SA¹ एवेन for एतेन । ST² चार्जुन for पाण्डवः ।

22 a SA¹ तथा for यथा । ST² इन्द्रप्रस्थे यथा रहः ।

b SG, SA, SI² सभां कृष्णां यथा नैवीः ST¹ सभा कृष्णा यथा नीना

अथ यो मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
 द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥
 नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
 ज्वलतो निशितान्वाणांस्तीक्ष्णान्क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥
 न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्धपत्राः सुतेजसः ।
 अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ति गिरीणामपि दारुणाः ॥ २५ ॥
 अन्तकः शमनो मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ।
 कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनंजयः ॥ २६ ॥

- 23 a Edns ABCDEGHLN अयम् for अथ । Edns ACDFGHLMN
 ते for यः । H क्षत्र for क्षत्र । D क्षत्रधर्मविदो विदुः ।
 b M देवी for देवी । DKL गान्धारः । AFM इति for इह ।
 24 a M गाण्डी । L वा परंतप for द्वापरं न च ।
 b N ज्वलताग्निशिखाकारान्नाराचान् क्षिपति गाण्डिवम् । H तीक्ष्णान्वाणान् for वाणान्
 तीक्ष्णान् । Edn² DFG तास्तान् for तीक्ष्णान् । ABF क्षपति for क्षिपति ।
 G शत्रुम् for गाण्डिवम् ।
 25 a AC निर्मुक्तम् । Edn² C गार्धपत्राः । Edn¹ ABDFHLMN गार्धपत्राः G
 शराक्षारी^० for गार्धपत्राः । Edns CN सुतेजनाः G विद्योपमाः for सुतेजसः ।
 b Edns CG नान्तरेष्वतिष्ठन्ति ADKL अवतिष्ठति BE व्यतिष्ठति M चैव तिष्ठति
 N अपि तिष्ठति H अवतिष्ठते । Edn² CGHKL M दारुणाः N दारिणः for
 दारुणाः । N अव for अपि ।
 26 a Edns D पवनः B शमनः C प्रतियः KL स्वसनः for शमनः । N पादको वडवा-
 मुखाः । L वडवानलः ।
 b N न च for न तु । F² द्वेष for शेषम् ।

- 23 a S. cl. अयं ते for अथ यः । SG, सर्व for क्षत्र । ST² क्षत्रधर्मकोविदः ।
 b SG द्यूतसेवी तु गान्धारः ST गान्धारी ।
 24 a ST² SA, SG गाण्डीवी । SG च न for न च ।
 b SA ज्वलितान् । SG ज्वलितमिशितान् ST ज्वलदमिशितान् । SK तास्तान्
 for तीक्ष्णान् । SG, ST, SA पाण्डवः for गाण्डिवम् । ST² दारुणाञ्ज्वलित-
 स्तीक्ष्णाञ्छरान्क्षिपति पाण्डवः ।
 25 a SG, SK, ST¹ गृध्रपक्षाः SA गृध्रपत्राः । SK सुतेजनाः ST¹ शिलाशिताः SA,
 SG शिलाशिताः ST² शराः शिताः for सुतेजसः ।
 b SK, ST नान्तरेष्वेव तिष्ठन्ते SG अन्तरिक्षेऽप्यतिष्ठन्तः SA² अन्तरेष्वतिष्ठन्तः
 SA¹ अन्तरक्ष्यतिष्ठन्ते । SK, SG, SA दारुणाः ST वाणाः for दारुणाः ।
 26 a SK, ST¹, पवनः for शमनः । ST² वाताय for तथापि ।
 b SG च for न । ST वृषां for क्रुद्धः ।

युध्यतां काममाचार्यो न हि यांत्स्ये धनंजयम् ।
मत्स्यो अस्माभिरायोध्या यथागच्छेद्वा पदम् ॥ २७ ॥
इति विराट्पर्वणि गोहरणपर्वण्यश्वत्थामवाक्यं नाम
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ।

माधु पश्याति वै द्रोणिः छपः साध्वनुपश्यति ।
कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण यथावदुद्गुमिच्छति ॥ १ ॥
आचार्यो नाभिपक्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
देशकालौ च संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २ ॥

- 27 a Edns GHKLMN पुष्यतां । Edns कामतो या गः H काममाचाया । Edns
BCDIGHKLMN नाई for न हि ।
b Edns ABCDEGHLMN हस्माभिः K इहस्माभिः ।

* * * *

- XLVI. 1 a C द्रोणिर्वै । DHKN द्रोण. for द्रोणिः । Ldu¹ D च साधु BE साधु च L
साधु य० for साध्वनु^० ।
b BE च for तु । Edn¹ क्षात्र^० for क्षत्र^० । Edns C केवलं for यथावर ।
ATM भङ्गति for इच्छति ।
2 a Edns BLC नाभिपक्तव्यः C नाभिमतव्यः DN नाभियोकव्यः HKL नाभर्म-
तव्य । N वदाचन for विजानता ।
b Edns BCDIGHKL तु for च ।

- 27 a S cl. नाह for न हि ।
b SA, SG, ST¹ मात्स्योप्यस्माभिः ST² मात्स्योप्यस्माभिः । SK मत्स्याहस्माभिः ।
SA¹ जायान्य ।

- ALVI. 1 a SK, SG omitt मात्स्य उवाच । S. cl. द्रोण. for द्रोणिः ।
b SK केवलं योद्धुमिच्छति for यथावदु^० etc ।
2 a S cl. नाभिमतव्यः for नाभिपक्तव्यः ।
b SG देशकालम् । SA, SK, ST तु SG तु for च ।

यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ।
 कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येतः पण्डितः ॥ ३ ॥
 स्वार्थे सर्वे प्रमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
 तस्माद्राजन्त्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥
 कर्णो यदभ्यवोचते तेजःभञ्जननाय तत् ।
 आचार्यपुत्र क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥
 नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
 क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण रूपेण च ॥ ६ ॥
 भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।
 यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापहृष्यते ॥ ७ ॥

3 a A सपत्नाः for सपत्नाः । M omits स्युः । Edn¹ सु⁰ for स्युः ।

b AFL अभ्युदयः H अत्युदये । D प्रमुह्येत । G पूर्यः for पण्डितः ।

4 a Edns ACDGHL वि⁰ for प्र⁰ । F omits this line

b DK एतत् for एषः ।

5 a Edns C कर्णो हि यदवोचत् । BDEHM यदभ्यवोचत् । (यदभ्यवोचत् K यदभ्यवोचत् K² यदवोचत् N यदभ्यवोचत्वा for यदभ्यवोचत् । A ने K ने L वः for तत् । F omits a.)

b Edns ABCEGHKMN पुत्रः । D महाराज्यं ।

6 b C भावित for भवता ।

7 a GHL च for हि ।

b H omits यथा । H नोपलभ्यते M नापहृष्यते । A लक्ष्म ।

4 a SG स्वार्थेषु सर्वे मुह्यन्ति ST स्वार्थे हि सर्वे मुह्यन्ति ।

b line omitted in S. cl.

6 a SG, ST यदवोचत् DK, हि यदवोचत्वा । SG, ST वः for तत् । SA omits this line

b S. cl. आचार्यपुत्रः । SA¹ omits this line.

6 a SA¹ omits नापहृष्यते ।

7 a SA, ST भवतां SG भवतां SA¹ भवतां । ST नादित्यं च प्रभा यथा ।

b SA¹ लक्ष्मा SA² लक्ष्म । SA¹ नोपलभ्यते ।

एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रत्वं प्रतिष्ठितम् ।
 चत्वार एकतो वेदाः क्षत्रमेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥
 नैतत्समं तदुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः ।
 अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥
 आचार्यपुत्र क्षमतां नायं कालः स्वभेदेन ।
 सर्वे संहत्य युध्याम पाकशासनिमागतम् ॥ १० ॥
 धलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
 मुख्यो भेदो हि तेषां तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ ११ ॥

8 a N ब्रह्मण्य । Ldms BCDEFGHIKN ब्रह्मण्य च ।

b H चेकनः । Edms BCDEFGMN क्षत्र ।

9 a Ldms and MSS. except A समस्तं for सम तत् । Edn² BEFIHMN
 अनुशुश्रुम G अपि युश्रुमः ।

b K भला^० । Ldms सुपुत्रा ।

10 a Edms ACDIFGHEM पुत्रः । Edn² नि F स्वं G प्र for स्व^० ।

b Ldms ABCDEI'GKL युध्यामः HN योस्यामः ।

G adds दुर्घोषन उवाच before this v.

11 b Γ मुख्यं for मुख्यः । D विदुषोमतं । M reads the verse on the margin.

8 a SG ब्रह्मण्य for ब्राह्मण्य । SG, SA भव चैव SK, ST ब्रह्मास्त्र च for
 ब्रह्मास्त्र ।

b SA¹ ST एकत्रानुग वेदाः SA² एकत्र चतस्रे वेदाः SG सर्वगुणेवेदाः ।
 SK, ST, SA² क्षत्र ।

9 a S. cl नैतत्समस्तमुभय ।

b ST, SG भलावावात् ।

10 a SK, SG, ST आचार्यपुत्रः । SK, SG, ST, SA² विभेदन । SA¹ omits
 पाकशास्त्रे विभेदेन ।

b ST मह्यं SG सदेय । SK, SA² ST युध्यामः SG युध्वत् । SA¹ omits
 this line

11 a SG आवा for इह । SG यानि जाग मनीषिणः ।

b SA², SG मुख्य ST मुख्यः । SG भेदः । SG च for हि । ST, SA च for
 तु । SG पापिष्ठ मतः । SG, ST repeat this verse after v. 6 (v. 1:-
 ST आवाः for इह । यानि जाग मनीषिणः । मुख्य भेदो मत तेषां पापिष्ठो मतम् ।)
 SA¹ omits this verse

अश्वत्थामोवाच ।

आचार्य एव क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।
आक्षिप्यमाणे हि गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १२ ॥

वैशंपायनं उवाच ।

ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १३ ॥

द्रोण उवाच ।

यदेव प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ १४ ॥

Edns CDGN दुर्योधन उवाच । ABELM omit this

12 a Ldns CDGHN एषः for एव । D आचार्य । HN नोति for शान्ति । Ldn¹ D अस्मिन् for अत्र ।

b Edns BEG अभियमाने, D अभिषस्यमाने H अभिवाद्यमाने । N आक्षिप्यमाने AFKLM अभिषस्यमाने for आक्षिप्यमाणे । Edns OGHN तु H च for । H । G न कृतं M यद्वृत्तं for तद्वृत्त । Ldn¹ शेव⁰ I M दोष⁰ for रोष⁰ । H omits द्रोण उवाच ।

14 a Edns CDGHK यदेतत् BE यदेव LN यदेव ।

b BE तदेव G एतेन for तेनैव । G अस्मै for वै । Ldns CG नानि for पर ।

S¹ दुर्योधन⁰ for अश्वत्थाम ।

12 a SK एषः for एव ।

b SK अभियमाने हि गुरौ SG, S¹, SA प्रशान्ति हि गुरु मस्याम् । S, L निवृत्तं for तद्वृत्त । SA, SG रोष⁰ for रोष⁰ । SG, ST कारणम् for कारितम् ।

13 a SG omits वैश⁰ । SG अतः for नतः ।

b SK कृप चैव SG न कृप च for कृपेण च । SK, SG महात्मनः for महात्मना । S¹ omits the whole v

14 a SA यदेव । SK, SG एतत् for एव ।

b SG, SA¹ तदेवाहं SA² तथेवाहं । SG, SA प्रसन्नो । SA² रवः for वै । S¹ omits द्रोण उ⁰ and whole v.

यथा दुर्योधने यत्ते नापत्स्पृशति मैनिकान् ।
 साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥
 वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनंजयः ।
 धनं बालभमानोऽत्र नाद्य नः क्षन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
 यथा नायशसा युज्येध्दार्तराष्ट्रः कथंचन ।
 यथा च न पराजग्यस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७ ॥

- 15 a Edms CGHN दुर्योधनः BDE दुर्योधनः । Idms CGN पार्थः A यत्ता BI इत् D पार्थ H पार्थात् L यत्ते M यत्ते for यत्ते । Idms DH गोपमपनि A नापत्स्पृशति BEKL नापत्स्पृशति CG नापत्स्पृशति M नापत् स्पृशति N नापत् स्पृशति for नापत् स्पृशति । Idms DH सग्रे for सैनिकान् ।
 16 a M वनवासे । ACDFM अन्विष्टः । DH दुर्योधनः L दर्शने for दर्शयेत् । Idm¹ न स्वभजनः BI न नः पादः D स्वभजनः for न धानजयः ।
 b Idms OLIGKLM च for वा । N नहि for नायः । Edms G नत् C न N एव for नः । N कर्तुं for क्षन्तु । M अर्हति ।
 17 a C तथा for यथा । Idms G पार्थ समायुज्यात् AD नाय समायुज्य BE नाय समायुज्येत् C नाय समायुज्यात् for नायशसा युज्येत् । I युज्ये K युज्यात् L युज्येत् for युज्येत् । Edm¹ धार्तराष्ट्रः Edm² CG धार्तराष्ट्रः L धार्तराष्ट्रः ।
 b Idms C न च for यथा । Idms सेना C सेना A न च N न्याय for च न । G न योश्च for यथा च न । Idms BCDEGH पराजग्यः AM पराजग्यः L पराजग्यः KN परी जग्यात् ।

- 15 a SA तथा for यथा । SK दुर्योधनः पार्थः SG, ST, SA दुर्योधनो राजा । SK नैसर्गिकः सग्रे SA, ST, SG न गच्छेत् कः (SG किं) विदारयम् ।
 b SG रुद्रः for तथा ।
 16 a SG, ST, SA नु निवृत्ते । SG दर्शितः धनजयः ST दर्शने नु धनजयः SA¹ दर्शितः धनजयः SA² यदि धर्ममुपगतः ।
 b S. cl. च for वा । ST न for अत्र । SK नत् SG न for नः । ST नाजुनः for नाय नः ।
 17 a SA युज्यात् SG युज्यात् ST यत्ता for युज्येत् । SK यथा नाय समायुज्यात् । SK धार्तराष्ट्रः ।
 b ST न च । ST, SA पराजग्यः SG अरजग्यः for पराजग्यः । SK न च सेना पराजग्यः । SG, ST SA पार्थो नान्विधीयताम् ।

उक्तं दुर्याधनेनापि तत्तथा वाक्यमीदृशम् ।

तदनुस्मृत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे द्रोणवाक्यं नाम
पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भीष्म उवाच ।

कलास्तास्तासु युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।

अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥

ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।

एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २ ॥

18 a Edns BCEGHKLN पुरस्तात् D पुनस्तत् for तत्तथा ।

b N उपश्रव्य for अनुस्मृत्य । Edn² BCEGHIN गाङ्गेय । L यथा तत् । Idn²
BCDGHILN अर्हति ।

* * * *

XLVII. 1 a Edns CG कलाकाष्टाश्च A कलास्तास्ता BDLIN कालवत्सना K कला-
श्चाश्च प्र⁰ L कालाश्चान् प्र⁰ M कलाकाष्टान्तु ।

2 a K तथा संवत्सरा अपि on the margin.

18 a S. cl. पुरस्तात् for तत्तथा ।

b SK गाङ्गेय । SK अर्हति ।

* * * *

XLVII. 1 a SK कला काष्टाश्च SG, ST, SA कलाकाष्टा । SA, ST कलाकाष्टा ।

b SG यत्तानि च ।

तेषां कालातिरंकेण ज्यांतिषां च व्यतिक्रमात् ।
 पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ जायेतेधिमामकौ ॥ ३ ॥
 तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षपाः ।
 त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४ ॥
 सर्वं यथावचारितं यद्यदमिः प्रतिश्रुतम् ।
 एवमेतद्भुवं ज्ञात्वा ततो श्रीभत्सुरागतः ॥ ५ ॥
 सर्वं चैव महात्मानः सर्वं धर्मार्थकोविदाः ।
 येषां युधिष्ठिरो राजा कथं धर्मेऽपराधनुयुः ॥ ६ ॥
 अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
 न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७ ॥

- 3 b L, मासे for वर्षे । Edns AUG द्वौ मामावुपजायतः BE द्वौ मामावुपजायताम्
 DN द्वौ मामावुपजायतः H द्वौ मामावुपजायताम् M द्वौ जायेते धिमामकौ ।
 4 a Edns CDEGHL एषाम् । Edn¹ BCDIKN तत्र L अपि for ममि ।
 C मामा । Edns D च द्वादश । H omits च । H क्षपाः KM क्षपाः for क्षपा ।
 5 a Edn¹ GK परिश्रुतम् ।
 b CG हुन N मत for मयम् ।
 6 a N सर्वधर्मार्थकोविदाः ।
 b ABCDGHKL N रुक्मात् for कथम् । C धर्मः H धर्मात् पराधनुयुः ।
 7 a L अलुब्धाः M अमृन्धाः । M दुर्व्रतम् for दुष्करम् ।
 b H इषुन्ते न नश्यन्तः for इच्छन्ते &c BE च पायतः D अभ्यपायतः for अन-
 पायतः ।

8 a SG व्यातिक्रमात् ।

b S. cl. द्वौ मामावधिमामकौ ।

1 a SK एषाम् for तेषाम् । SA² तद्यविः ST तद्यविकः for अभ्यधिकाः SA
 नाम for मामाः । SK, SA² पञ्च च द्वादश । ST पञ्चाः for च क्षपाः ।

b ST उपरान्ते च मे मतिः ।

5 a ST, SA परिश्रुतम् ।

b SG, ST, SA मता for मयम् ।

6 a S. cl. पर for चैव ।

b S. cl. रुक्मात् for कथम् ।

7 a SG अमृन्धाः for अलुब्धाः ।

b SG, SA मयन्तः for अनपायतः ।

तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवनन्दनाः ।
 धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥
 तच्चानृतमिति ख्यायाद्यः स गच्छेत्पराभवम् ।
 वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ९ ॥
 प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुः कथंचन ।
 अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १० ॥
 तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ।
 तत्संविधीयतां क्षिप्रं मा नो ह्यर्थोऽतिगात्परात् ॥ ११ ॥

8 a OL तदैव । D विनिष्क्रान्तुं । L इयुः for इयुः । F नन्दन ।

b K पाशोः । L विनद्धाः । DHN ते for तु । D व्रताः ।

9 a Edns ABCEFGHMN यच्च K यथा L यथा for तच्च । Edns FGHIK LM अनृतः for अनृतम् । AFM ख्याय BDEKL ख्यायेत् CN ध्यायेत् for ख्यायात् । AFM यत्र G यच्च H यथा K म च L कुत्र N तच्च for यः सः ।

b DKN नातृत्वं तु H नातृत्वं च L नातृत्वं ।

10 a Edn² CM प्राप्तकाले । KN तु काले L काले च । K स्वानर्थात् for प्राप्तव्यं । Edns ABCDEFGKLM नरर्षभा. for रुधचन ।

b AFM वज्रभृता । K गुप्तं तथा । M पाण्डव ।

11 a BE यस्माद्यदत्र C तस्माद्यदत्र M तस्मात्तदत्र ।

b N तथा विधीयताम् । Edns BCDEFGHKLN शीघ्रं A यत् Edn² मार्शो^० for मार्शो^० । DM ह्यर्थे for ह्यर्थः । Edns AGK अभ्यगात् CDEHL अत्यगात् । Edns BCDLHKM परम् L परः for परात् ।

8 a ST तथा for तदा । SG विक्रान्तो ST विद्वान्ना SA विद्वान् । SA¹ कयुः ।

b SA¹ कर्मपता^० ST ते for तु । SG व्रताम् SA¹ व्रताः ।

9 a SK, SG, ST, SA¹ यथातृत्वं इति SA² यथातृत्वंमिति । SK ख्यातः SG, ST, SA ख्यायेत् । SK म च SG, ST, SA² यथा for यः सः । SG, SA पार्श्वगतिम् ।

b SG, ST वृणुयाः । SG अनृतम् for नातृत्वं ।

10 a SK, SG, SA तु काले ST हि काले । SK, SA, ST स्वानर्थात् SG प्राप्तव्यम् for प्राप्तव्यं । SG नोत्सृजन्ति । S. cl. नरर्षभाः for रुधचन ।

b SG वज्रभृता for वज्रभृता । SK गुप्तम् SG, ST, SA गुप्ताः for गुप्तं । SG यथा for तथा ।

11 a SK शीघ्रं for क्षिप्रं । SK मा शीघ्रार्थेऽभ्यगात् । SG मासेतोऽर्थेऽतिगात् । ST मा नोऽर्थार्थेऽतिगात् । SA² मा शीघ्रार्थेऽभ्यगात् । SA¹ मा शीघ्रार्थेऽतिगात् ।

न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
 एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संग्रामश्च धनंजयः ॥ १२ ॥
 संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावामावौ जयाजयौ ।
 अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥
 तस्माद्युद्धं विचार्यैकं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
 क्रियतामाशु राजेन्द्र संग्रामोऽयं धनंजयः ॥ १४ ॥
 दुर्योधन उवाच ।

नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।
 युद्धाधिकारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५ ॥

- 12 a HL समरे for संग्रामे । C कौरवः H कौरवाय M कौरवम् ।
 b D एकान्त । ADFN सिद्धिं M सिद्ध । N हि for च ।
 13 a AFM संग्रामेऽपि हि ।
 b BEM स्पृशते N स्पृशतो । H असंशयः DN न संशयः ।
 14 a Edns OG तस्माद्युद्धोचितं कर्म BE तस्माद्युद्धावधारितम् D अस्माद्युद्धावधारितम्
 HKL तस्माद्युद्धावधारितम् N तस्माद्युद्धानुधारितम् । E चाधर्मसंहितम् ।
 b Edn² CDGH च Edn² BEKLN हि for अयम् । folio 84 m of H
 is written on one side only.
 15 b Ldns OG युद्धोपचारिक BE युद्धावधारिक DN युद्धावधारितम् FM युद्धाविचार-
 रिकं H युद्धावधारिक L युद्धाधिकारिक । Ldn² OG संविधीयताम् N तत्रैवं
 विधीयताम् । FM तत्तु शीघ्रं विधीयताम् ।

- 12 m SA कौरवम् ।
 b ST एकान्तसिद्धि ।
 13 a SG संग्रामेति । SG हि ST च for तु ।
 b SA¹ एव for एकं । ST असंशयः ।
 14 a omitted in SG. SK तस्माद्युद्धोपधारितम् SA तस्माद्युद्धावधारितम् ST तस्माद्यु-
 द्धावधारितम् ।
 b SK, SA² च ST, SA¹ हि for अयम् । omitted in SG.
 15 a SA² न हि for नाहं । S. cl. पाण्डवेभ्यः ।
 b SK युद्धोपचारिक SA² युद्धावधारितम् SA¹ युद्धावधारितम् ST युद्धावधारितम् SG
 युद्धावधारितम् । S. cl. तत्रैवं for अयम् ।

भीष्म उवाच ।

अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।

सर्वथा च मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥

क्षिप्रं बलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ।

ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १७ ॥

वयं चार्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।

अहं द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्थामा कृपस्तथा ॥ १८ ॥

प्रतियोत्स्याम वीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् ।

मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुम् ॥ १९ ॥

16 a AL मामका । HKN मामकी M ममका ।

b Edns BCDIEGHKLN हि AM तु for च । LM कुरुनन्दनः ।

17 a CLN बलं BE बले । C आगच्छ for गच्छ ।

b N अपर ।

18 a BDEFHLN त्वर्धेन K अर्धेन M तदर्थेन । Edn² CK सैन्यस्य । C प्रति-
योत्स्यामि । H पाण्डवेः ।

b C अश्वत्थाम । Edn¹ D द्रोणिः शार्ङ्गद्वयस्तथा for अश्वत्थामा &c

19 a C प्रतियोत्स्यामि ।

b G आयातम् । K अथ यापे for आगत वा ।

S. cl. omit भीष्म उवाच । S. cl. gives this as from द्रोणः vide App.

16 a ST, SG इय च SA इय तु for अथ या । SA, ST गच्छा for बुद्धिः ।

SG, ST, SK हि for च । omitted in SA.

17 a S. cl. राजा बलचतुर्भागं क्षिप्रमादाय गच्छतु SA¹ गच्छति ।

18 a SA, ST, SG वयमर्धेन । SK, SG सैन्यस्य । SG, SA, ST प्रतियोत्स्या-
महेऽनुमम् ।

b SK भीमः for द्रोणः । omitted in ST, SA.

19 a SG भवत्यु । SG मत्स्ये कृतनिश्चयः । ST, SA omits this line.

SG, ST, SA मत्स्य । SA, ST आयातम् । S. cl. अथयापे for आगत वा ।

वैशंपायन उवाच ।

तद्वाक्यं कुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना ।

तथा हि कृतवात्राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥

भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् ।

मेनामुख्यानवस्थाप्य व्यूहितुं संप्रचक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच ।

आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्वश्वत्थामा तु सव्यतः ।

कृपः शारद्वतो धीमान्पार्श्वे रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥

अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ।

अहं वै सर्वसैन्यस्य पार्थिवे स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे भीष्मवाक्यं नाम

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

20 a M omits वैशंपायन उवाच ।

b Edn¹ D तथेव KN तथा च । H कोत्वेयः । H त्वनन्तरम् K धनुषः ।

21 b C मुखाणि । Ldn² DGHN व्यवस्थाप्य K प्रतिष्ठाप्य K प्रतिष्ठाप्य । H म प्रचक्रमे ।

22 a H गणिव उवाच । Ldn² CGL आचार्य मध्ये तिष्ठ त्व BE आचार्य मध्यगन्तिष्ठ D आचार्य मध्यगन्तिष्ठे K आचार्य मध्यगन्तिष्ठे N आचार्य मध्यगन्तिष्ठम् । BEK च for तु ।

b BE पार्थ for पार्श्व । B omits रक्षतु ।

23 a K च for तु ।

b Ldn² BCDEGHKN अहं सर्वस्य सैन्यस्य L अहं च सर्व^० । Ldn² BCDE GHELMN पार्थिव for पार्थिव । N तिष्ठामि ।

20 a SK द्रोणेन for भीष्म । SG omits वैशंपायन उवाच ।

b SG तथा च ।

21 a ST मेनामुखा । SK, S¹ व्यवस्थाप्य ।

SA omits v. 21. ST reads thus v. after v. 23 at the end.
cl. omit भीष्म उवाच ।

22 a SG तिष्ठ for तिष्ठतु । SK आचार्य मध्ये तिष्ठ त्व ।

b ST रक्षिणम् for दक्षिणम् ।

23 a ST च for तु । SG दंशितम् SA दमेनः । ST वन्वान युद्धेन्द्रितः for वन्-
विश्वतु &c.

b S. cl. वन्वान for वे वन्^० । S cl. वन्वान for वन्वान ।

॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयैर्महारथैः ।

उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १ ॥

ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च महास्वनम् ।

दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निःस्वनम् ॥ २ ॥

ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३ ॥

एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ।

एष घोरस्वनिलजो रोरवीति स वानरः ॥ ४ ॥

XLVIII. 1 a K तेर्वा for तथा । Edn² CG कौरवेयेषु भात । Edn¹ D कौरवाणां ।

2 a L ध्वजाग्र्य वै । K तु for वै । Edn¹ D रथस्वनं ।

b AM omit च ।

3 a Edn² CG तु N ते for तत् । Edn¹ D ततः सर्वं समालोक्य ।

4 a Edns & all Mss. read द्रोण उवाच before v. 4. C संप्रकाशते F संप्रकाशते M संप्रकाशयेत् ।

b Edns BCE घोषः D मोर for घोः । BCE सरधजः A स जलजः DGL सजलदः H सजलदः K जलदवात् N सनिनदः for स्वनिलजः । CG रोरवीति । Edns BCDEGHLN च H इव for सः ।

VIII.1a SG कोप्येत् ।

2 a SG च ST, ५A तत् for ते । SG, ST, ५A नं for वं । S. cl. रथस्वनम् ।

b ST एव for च ।

3 b SG गाण्डीविन नियम् ।

4 a S. cl. प्रतिदृश्यते for समराशते ।

b S. cl. मेघ. सविद्युत्सन्निव. for एष घोरस्वनिलजः ।

SG वानरो गेरवीति च । SK, ५T, ५A च for सः ।

एष तिष्ठन्नयश्रेष्ठो रथे पररथप्रणुत् ।

उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गाण्डीवमगनिस्वनम् ॥ ५ ॥

इमौ हि बाणौ सहितौ पादयोर्मं व्यवस्थितौ ।

अपरो च व्यतिकर्त्ता कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ ॥ ६ ॥

तं निरूप्य वनं वामं कृत्वा कर्मातिमानुपम् ।

अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति ॥ ७ ॥

- 5 a N निष्ठन्मयः for एष तिष्ठन् । Edms DFGM रथश्रेष्ठे C रथश्रेष्ठे H रथे श्रेष्ठे L रथिश्रेष्ठे M नरश्रेष्ठे । CDH रथी । Edn² CGM च रथिनां A पररथ D रथ-पर HL रथवर^० N रथाः for पररथ^० । Edms CGM वरः K ^०उत्तमः L ^०प्रमः ।

b BE उत्कर्षति K प्रकर्षति ।

- 6 a Edn² CGK च for हि । K न प्रह्नितौ । D मध्यवस्थितौ ।

b H अपरौ । Edms ABCDEGKLMN बाष्पनिराप्तौ H बाष्पनिराप्तौ । G कर्ते for गते ।

- 7 a Edn² AFGHKL निरूप्य हि C निरूप्य Edn¹ निरूप्यं हि BDE निर्वर्त्य हि N निर्वर्त्य च for तं निरूप्य ।

b K कुशलं for श्रोत्रे च ।

- 5 a SK रथिश्रेष्ठः ST, SA रथश्रेष्ठे SG नरश्रेष्ठौ for रथश्रेष्ठः । SK रथे रथिशरौ प्रणुत् SA युद्धे रथशतप्रणुत् SG रथे रथवरं मुदन् ST रथी च रथिनां वरः ।

b omitted in S. cl.

- 6 a SK, SG, ST¹ इमौ बाणावनुप्राप्तौ SA इमौ बाणावनुप्राप्तौ । S. cl. मत्पुत्रस्थितौ for मे व्यवस्थितौ । SG before this adds मीधम् उवाच ।

b S. cl. इमौ चाप्यपरो बाणौ for अपरौ च व्यतिकर्त्ता । SK, SA¹, SG, ST अभिनः कर्णमूलयोः SA² मुखसौ कर्णमूलयोः for कर्णौ &c.

- 7 a S. cl. निरूप्य च for तं निरूप्य । S. cl. कृत्वा कर्म च दुष्टकार्य ।

b SK पुत्रयन्मामग्निदमः SA पुत्रयन्मामग्निदमः SG पुत्रयन्मामग्निदमः ST पुत्रयन्माम-ग्निदम for श्रोत्रे &c.

S. cl. omit अर्जुन उवाच । of v. 8.

अर्जुन उवाच ।

इपुपाते च सेनायां हयान्संयच्छ सारथे ।

यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ८ ॥

सर्वानन्याननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।

तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ ९ ॥

एष चावस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।

भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १० ॥

राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ।

दक्षिणं पार्श्वमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ ११ ॥

8 a C देशंपापन for अर्जुन उवाच । BE पातेषु DK पातेन for पाते च । Edn² ABDEGKLMN सेनायाः ।

b BF समीक्षे K द्रष्ट्यामि L ससैन्यं for समीक्षे । L इक्षे for मेन्ये । K मेन्यानि for सैन्येऽस्मिन् । H यावत्समीक्षसे अस्मिन् ।

9 a Edns CGH एतान् for अन्यान् । K सर्वसैन्यान्यानादृत्य । AN आभि C इति for अति^० ।

b N प्रतिष्ठामि । A न ते for ततः ।

10 a Edns BDEGHKN व्यवस्थिताः C व्यवस्थितः । Edn¹ तदनन्तरः ।

b Edn² CG समागताः for व्यवस्थिताः । M omits this verse.

11 b Edns ABCEFHKLMN मार्गं D पथं for पार्श्वं । H आधित्य for आस्थाय ।

8 a SK, SA इपुपातमात्रे सेनायाः SG इपुमात्रे च सेनायाः ST इपुपातमात्र सेनायाः for इपुपाते च सेनायाः । S. cl. स्वापयाव्यानरिदम for हयान्संयच्छ सारथे ।

b ST समीक्ष्ये । S. cl. व्ये for सैन्ये । S. cl. भम शत्रुं सुयोधनम् for कासौ कुरुकुलाधमः ।

9 a SG संजानत्याननादृत्यम् । omitted in SA¹.

b S. cl. सिद्धः क्षुद्रमृगस्येव पतिष्ये तस्य मूर्धनि ।

10 a S. cl. आधित्यो मध्यमाचार्यः for एष चावस्थितो द्रोणः । SK अप्यन्व-यामाऽ-प्यनन्तरम् SA अप्यन्वामा त्वनन्तरः SG सत्यन्वामाप्यनन्तरम् ST सत्यन्वामा सन-न्तरम् for द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।

b SK, SA, SG कृपकर्णौ पुष्पनातु ST कृपकर्णौ पुरस्ताद्य for भीष्मः कृपश्च कर्णश्च । S. cl. महेष्वासो व्यवस्थितो ।

11 a SK, SG, SF, SA² दुष्यपं न पश्यामि SA¹ दुष्यगिनं न गच्छामि for राजानं नात्र पश्यामि । S. cl. क न गताः for गाः समादाय । SK निष्ठानि for गच्छति ।

b S. cl. omit this line.

अर्जुन उवाच ।

इषुपाते च सेनाया ह्यस्मयच्छ सारथ ।

यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्क्यालो कुरुकुलाचम ॥ ४७ ॥

अ ४८ श्लो. १२-१४] गोहरणपर्व-अर्जुनस्य दुर्योधनाय गमनम् । ३६९.

उत्सृज्यतद्रथानिकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।

तं च जित्वा निवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ १२ ॥

वेश्मपायन उवाच ।

एवमुक्तः स वैराटिर्वाहान्संयम्य सत्वरः ।

अनोदयत्ततो वाहान्यत्र दुर्योधनस्तदा ॥ १३ ॥

उत्सृज्य रथवशं तु प्रयाते श्वेतवाहनं ।

अभिप्रायं विदित्वास्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

12 a Edn¹ ACDEFGHKLM उत्सृज BE तस्य हि for उत्सृज्य ।

b Edns C तं जित्वा विनिवर्तिष्ये N तं हत्वा विनिवर्तिष्ये । F तं जित्वा BELM तं हि जित्वा A तं हि गावा D न निद्राय HK न विजित्य । H समानय for समादाय । Edn¹ D सर्वशः FM वै पुनः for वै पुनः ।

13 a BE omit वेश्मपायन उवाच । G तु for सः । Edns CDGH इषात् । Edn¹ CDGKN यत्नतः for सत्वरः ।

b Edns BEG अचोदयत् L आनोदयत् N अदेशयत् । Edn¹ BDEHKLN यतः for यत्र । Edn² BEH दुर्योधनो गतः ACGKLN दुर्योधनः Edn¹ D राजा सुयोधनः ।

14 a BE रथेण । BE प्रयातः श्वेतवाहनः ।

b Edns च C अथ D तं G तु for अथ । Edns CGH रुतः for द्रोणः ।

12 a S. cl. याहि for गच्छ ।

b SK तं हत्वा सनिवर्तिष्ये SA, SG न हत्वा विनिवर्तिष्ये । ST हि for च । SK स आदाय for समादाय । SA, SG, SK गच्छति for वै पुनः ।

13 a SG, SA omit वेश्मपायन उवाच । ST वाहयामास यत्नतः ।

b S. cl. अचोदयत् । ST यतः for यत्र । SK, S_U and SA omitt the whole verse.

14 b ST भाष्यो for द्रोणो । the whole verse omitted in SK SG, SA.

नैवान्तरणं राजानं वीभत्सुः स्थातुमर्हति ।

तस्य पाष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः ॥ १५ ॥

न ह्येनमभिसंकुद्धमेको युध्येत संयुगे ।

अन्यो देवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ १६ ॥

किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ।

दुर्योधने पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ १७ ॥

तथैव गत्वा वीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः ।

शंलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ १८ ॥

- 15 a Edns OGIHK^N एषः for एव । Edns OGK² इच्छति for अर्हति ।
 b N पाष्णिं । DK ग्रहीष्यामि । N ह्येन for जवेन । G भाति L अस्य for अभि ।
 K reads before this v. द्रोण उवाच ।
- 16 a Edns CDGM^N अति for अभि^० । BE आभि संवुद्धं । N अतः for एकः ।
 H ससंयुगे ।
 b M तस्मात् for कृष्णात् ।
- 17 b A यथा for पुरा । Edns and MSS. दुर्योधनः for दुर्योधने ।
- 18 b AB²EKL इव for अव ।

- 15 a S. cl. एषः for एव ।
 b ST अस्य for तस्य । SG जेनेन । S. cl. अभिप्रयासतः ।
- 16 a SG को वा for एकः ।
 b S. cl. महादेवात् for सहस्राक्षात् ।
- 17 a SK, SA, ST द्रव्यं SG दिव्यं for धन । SG धन for तथा ।
 b SK, SA, SG पार्थगतः for पार्थजले । ST जीर्णां for पुरा । SK, SG, SA प्राणान् विमुच्यति for नौरिव मज्जति । S. cl. दुर्योधनः for दुर्योधने ।
- 18 a SK adds वेश्पायन उवाच before this. SK, SG, SA², ST नतः सरथिनः
 श्रेष्ठः SA¹ नतः सारथिनां श्रेष्ठः for तथैव गत्वा वीभत्सुः ।
 b S. cl. शटभैरिव चाक्रामं धारामिरिव पर्वतम् । निरावक्राममव-
 उरेश्मिन् किराटिना ।
 SA² तीक्ष्णैः ST दृष्टिः for श्मिन् । ST किराटिनः ।

कीर्यमाणाः शरीरैश्च योधास्ते पार्यनोदितैः ।

नापयन्संवृतां भूमिमन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ १९ ॥

तेषां तु मानिनां-युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः ।

शीघ्रत्वमेव पार्यस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २० ॥

ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विपतां लोमहर्षणम् ।

विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यनोदयत् ॥ २१ ॥

- 19 a N शरीरैः for शरीरैः । Edns ACDGHHKN तु L ते for च । N omits ते । L तु for ते । Edns BCEG चोदितैः L मेरितैः M नोदितैः N प्रदध्मतेः for नोदितैः ।

b N omits न । Edns CDGN आवृतां for संवृतां । Edn² CG नान्तगिः for अन्तरिक्षम् । Edn¹ अन्तरिक्ष । Ldms DGN च पत्निभिः C पत्निभिः for दिशस्तथा ।

- 20 a Edns CDGN आपयन्तम् for तु मानिनां । II च for तु । N नोपयाने भवेन्मतिः ।
b D शीघ्र । M omits स्म । DG तेजसा N ते तदा for चेतसा । E omits this verse.

- 21 a G रोम for लोम^० repeated in A before the last verse.

b G ध्वज for ध्वजे । Edns BCDEFG अचोदयत् N अनोदयत् for अनोदयत् ।

- 19 a SK, ST, SA विकीर्यमाणास्तु शरीः SG विकीर्यमाणास्तु शरीः । SK, ST ते योधाः SA ते योधाः । SK, ST धान्तगच्छिकाः SA, SG धान्तगच्छिकाः for पार्यनोदितैः ।

b S. cl. नापयद्विवृतां भूमिं नान्तरिक्षं दिशोपि वा ।

- 20 a SK, ST, SA तेषां तेषापयाने च SG तेषां तेषापयाने च । SK, SA, ST अभियाने for अपयाने । ST भवेत् for अभवत् ।

b E, cl. शीघ्रतां for शीघ्रत्वम् । SK पूजयन्तस्तु । S. cl. निरुपिताः for चेतसा ।

- 21 a SK, ST, SA उपाप्यासीत् SG उपादध्यो for प्रदध्मौ सः । S. cl. रोमहर्षणम्

b SK, SA, SG ज्यापोर नलपोर च ST ज्यापोरनलपोर च for शिखारं च धनश्रेष्ठं । S. cl. कृता भूतान्यनोदयत् for ध्वजे &c.

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।

मानुषाणां च भूतानां तेषां च ध्वजवामिनाम् ॥ २२ ।

ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना रभमाणाः समन्ततः ।

गावः प्रतिनिवर्तन्त दिशमास्याय दक्षिणाम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि गोनिवर्तनं नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

22 a CGL ततः for तस्य । G धनुषोनिस्वनेन च । M तेषां च ध्वजवामिनाम् for रथनेमिस्वनेन च ।

b Edns ABCDEGHKL N अमानुषाणाम् for मानुषाणां च । BEHKL तेषां च भूतानां Edn¹ D सर्वेषां भूतानां N तेषां तु भूतानां for भूतानां तेषां च । M reads this line after 23 a below.

23 a L पुच्छ । K पुच्छान्विधुन्वानाः । DK रभमाणाः । C वेष्टमाणाः । M रभमाणाः । G रजमाणाः । H रटमाणाः । Edn¹ धारमाणाः for रभमाणाः ।

b Ldms ACDFGKN म्यवर्तन्त for प्रतिनिवर्तन्त ।

* * * *

22 a ST शब्देन शङ्खस्य SG शङ्खस्य घोषेण । S. cl. धनुषो निःस्वनेन च ।

b ST, SK शब्देनामानुषाणां च SG, SA शब्देन मानुषाणां च । S. cl. भूतानां for तेषां च ।

23 a SG, SA ऊर्ध्व । SG पुच्छान्विधुन्वानाः SK, ST पुच्छ । SK, ST, SA विधुन्वानाः SG धुन्वानाः । S. cl. वेष्टमाणाः । for रभमाणाः ।

b S. cl. reads for this line गावः सवन्ताः सन्नस्ता निवृत्ता दक्षिणां दिशम् ।

* * * *

॥ एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

म शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य ।
 गास्ता विजित्याय धनुर्धराग्र्यः ॥
 दुर्योधनायामिमुखः प्रयातः ।
 भूयो मनःप्रीतिमसी विकर्षन् ॥ १ ॥
 गोपु प्रयातासु जवेन मत्स्यान् ।
 किरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा ॥
 दुर्योधनायामिमुखं प्रयान्तम् ।
 कुरुप्रवीराः सहसाभिपेतुः ॥ २ ॥

Xl.IX.1 a K तस्य for शत्रु ।

b LM तान् for ताः विजित्वा ।

c D दुर्योधनस्य । Edns DFGHKL MN अभिमुखं । L प्रयातम् ।

d M विकर्षन् A विकर्षन् । Edns CG भूयो रण सौभिविकीर्णमाणः BE भूयो रणे सौष्टवमाधिकीर्णन् DN मत्स्यस्य राज्ञः प्रियमाचिरर्षुः HK² भूयो रणेसौजयमाचिकीर्णन् K पार्थस्तदा प्रियमानो विकीर्णन् I, भूयो मनः प्रियमानो विकीर्णन् for भूयो मनः प्रीतिं &c.

2 a K नप्रयातासु । K याधान् for मत्स्यान् ।

b N कार्यरुन ।

c K दुर्योधनस्य Edns ALGLM प्रयातम् ।

d K निपेतुः L जम्पेतुः M अभिपेतुः for अभिपेतुः ।

XLIX.1 a S. cl. तां for साः । SA² विजित्य for प्रणय ।

b SK, SG, ST गाश्चापि जित्वा SA गाश्चैव जित्वा for गास्ता विजित्य ।

SK धनुषावरेण SG, SA² धनुषावरेण SA¹, ST धनुषोर्वेण ।

c ST दुर्योधनस्य । S. cl. अभिमुखं प्रयान्तम् ।

d S. cl. कुरुप्रवीराः सहसाम्यगच्छन् । The & the ff v. occur at the end of preceding Adh in S. cl.

2 a SA¹ बलेन for जवेन । SK मात्स्यान् SG, ST, SA मात्स्याः ।

b S. cl. किरीटिनं प्रतिवृत्तं च दृष्ट्वा ।

c S. cl. readst-पशून्ममादाय ततो निवृत्ताः ।

d SK गोता. समस्ताः SG गोतागणाभ्याम् SA गोतागणा. स्यान् for कुरुप्रवीराः ।

SK, SG प्रयुज्य गच्छन् । ST reads- पशून्ममादायतनानिवृत्ता गोतागणाः सान्प्रययुश्चगच्छन् ।

तेषामनीकानि बहूनि गाढम् ।
 व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि ॥
 मत्स्यस्य पुत्रं द्विपतां निहन्ता ।
 वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥
 एतेन तूर्णं प्रतिपादयस्व ।
 श्वेतान्हयान्काञ्चनरश्मियोक्त्रान् ॥
 जवेन सर्वे कुरवः प्रपन्नाः ।
 आसादयैनं कुरुसिंहवृन्दम् ॥ ४ ॥

3 b D व्यूढानि । H पार्थो निदृष्ट्वा ।

c BE मत्स्यपुत्रं ।

d N अभ्युवाच ।

4 a BE त्वं राजपुत्र C एतेन पूर्णं for एतेन तूर्णम् Edus BCEGHLK प्रतिपादयामा-
 न् AF प्रतिपाद्यमानः DN प्रतिपादयेतान् ।

b N रश्मियुक्त्रान् ।

■ Edus ABCEFGHLN जवेन सर्वेण कुरुप्रयत्नम् D जवेन गाढेन कुरुप्रयत्नम् ।
 M प्रपन्नम् ।

d Edn² GL अहं Edn¹ BDEN इयम् CH इमम् for एनम् । A आसाद्य
 एनम् । DN रथसिंहवृन्दम् H रथसिन्धुवृन्दम् K कुरुसिंहपदम् ।

■ a SA¹ निर्भिद्य सेन्यानि for तेषामनीकानि । S. cl. किरिटमाली for बहूनि गाढम् ।

b SG विमल⁰ ST, SK, SA विपुल⁰ for बहुल⁰ ।

c S. cl. गण्डवधन्वा for मत्स्यस्य पुत्रम् ।

4 a S. cl. शीघ्रं for तूर्णम् । SK प्रतिपादयेमान् SA प्रतिपादयेतान् SG प्रतिपादयाम
 ST प्रतिपादयेमान् ।

b S. cl. काञ्चनजालकट्याम् ।

■ SK सर्वं जवं तत्र विदर्शयित्वा SA सर्वं जवं तत्र विदर्शयित्वम् ST सर्वं जवं तत्र निद-
 शयित्वम् SG सर्वं जवं तत्र विदर्शयित्वा ।

d SK, SG, ST सामादयेत SA आमादयेत । S. cl. रथसिंहवृन्दम् ।

गजो गजेनैव यथा दुरात्मा ।
 यो योद्धुमाकाङ्क्षति सूतपुत्रः ॥
 तमेव मां प्रापय राजपुत्र ।
 दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ५ ॥
 ततो हयैर्वातजवैर्वृहद्भिः ।
 पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्षैः ॥
 विध्वंसयन्तं गथिनामनीकम् ।
 ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ६ ॥

- 5 a K गजोपमेन for गजोगजेन । Idns BCDEFGHKL MN इव for एव ।
 Idns ABCDEFGHKN मया L महा for यथा । L दुरात्मनः for दुरात्मा ।
 b Idns BCEG योद्धुं समानाक्षति D यो युद्धमानाक्षत ।
 c Edn¹ मा for माम् ।
 d Edn¹ दुर्योधनोपाश्रय^० ।
 6 a Edns CGHKN स तेः for ततः । H वातसमेः । A बृहद्भिः for वृहद्भिः ।
 b H द्विष्यकक्षैः M सुवर्णकक्षैः ।
 c Edns CDEFGHMN व्यध्वंसयन्तं BE व्यध्वंसयन्तं KL विध्वंसयन्तम् ।
 d G आजिमध्यम् ।

- 5 a S. cl. except SG गजो गजेनैव हि योद्धुक्कामः ।
 b SK, ST मया सदा काङ्क्षति SA मया समाकाङ्क्षति for यो योद्धुमाकाङ्क्षति ।
 c SK सूतपुत्रम् for राजपुत्र । SA omits c (vide App.)
 d SK, ST दुर्योधनोपाश्रय^० । SG omits this v.
 SK, ST, SA add वेशपायन उगार । before this v.
 6 a SK, SG, ST, SA² स तेः for ततः । SK, SG, SA जातनयेः । SG
 कमार for वृहद्भिः ।
 b ST सुत SG शूराः for पुत्रः । S. cl. द्विष्यकक्षैः ।
 c S. cl. विध्वंसयन्तम् ।

तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाठैः ।
 संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च ॥
 प्रत्युद्ययुर्भरितमापतन्तम् ।
 महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ७ ॥
 ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः ।
 शरासनार्चिः शरवेगतापः ॥
 ब्राताज्जथानामदहत्समन्युः ।
 वनं यथामिः कुरुपुङ्गवाग्र्यः ॥ ८ ॥
 तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते ।
 पार्थ विकर्णोऽतिरथं रथेन ॥
 विपाठवेगेन कुरुप्रवीरः ।
 भीमेन भीमानुजमाससाद् ॥ ९ ॥

7 b G शत्रुजयोसहस्य K शत्रुजयोजयश्च N शत्रुमहोदयश्च for शत्रुसहो &c.

c DN भ्रातरं for मातरम् ।

d L महारथम् । BE अभीप्समानाः GHL अभीप्समानम् ।

8 a D च कुरुप्रवीरः C पुरुषप्रवीरम् ।

b H शरवेगतापितः ।

c Edns C मातरम् । H समन्युः ।

d K धनजयामि. for वनं यथामिः । Edns BCLGHIK कुरुपुङ्गवानाम् ।

9 a N ततः for तस्मिन् । H प्रवर्ते K प्रवृद्धे for प्रवृत्ते ।

b L पार्थम् for पार्थम् । H अतिरथः ।

c Edns BCLGHIKLMN विपाठवर्णेन । DN कुरुप्रवीरम् ।

7 This v. is omitted in SK, SG and SA

8 a ST स्म for मः ST पुन्य^१ ।

b ST^१ ताप for^१ तापः ।

c ST ब्रातासथानामदहत्समन्युः ।

d ST कुरुपुङ्गवानाम् । v. omitted in SK, SG, SA.

9 a ST प्रवृद्धे for प्रवृत्ते ।

b SG सत्कर्णः ।

c SK, SG, SA विपाठवर्णेन ।

d ST परध्विना केतुमता वृत्तिः ।

ततो विकर्णस्य धनुर्विहत्य ।
 जाम्बुनदाड्योपचितं दृढं च ॥
 अपातयत्केतुमपि प्रमथ्य ।
 छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥
 तं शात्रवाणां गणवाधितारम् ।
 कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि ॥
 शत्रुतपो कोपममृष्यमाणः ।
 स मर्दयत्कूर्मनखेन पार्थम् ॥ ११ ॥
 स तेन राज्ञोऽतिरथेन विद्धः ।
 विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम् ॥
 शत्रुतपं पञ्चभिराशु विद्धा ।
 ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२ ॥

- 10 a Edns BCDEFHIMN निरुध्य K निरुध्य for विहत्य ।
 b N जाम्बुनदाड्योपचितम् । Edns BDEFGHM दृढयम् A दृढयम् C दृढयम्
 K दृढयम् N दृढयम् for दृढ च ।
 c Edns CG तं ध्वजममृष्यमाणः D च ध्वजममृष्यमाणः HK ध्वजममृष्य प्रमथ्य N च
 ध्वजममृष्य प्रमथ्यम् for केतुमपि प्रमथ्य ।
 d L छिन्नध्वजम् । Edn¹ D अभ्यपयात् । N अपयत् for अपयात् ।
- 11 a K पार्थिवाणाम् । K युधि for गण^० ।
 c Edns CDEGLM पार्थम् for कोपम् ।
 d Edns CDEFG समर्धयत् B समर्धयत् HM समर्धयत् K समापयत् । Edns
 CGH शरधर्षण for कूर्मनखेन ।
- 12 a K राज्ञस्तनयेन L राजातिजवेन for राज्ञातिरथेन । M विद्धि ।
 b M ध्वजिनी ।
 c L अशु ततः । M आशु विद्धा for अशु विद्धा ।
-
- 10 a SG, SA निरुध्य ST, SK विहत्य for विहत्य ।
 b S. cl. जाम्बुनदेनोपहितं दृढयम् ।
 c SK, ST, SA² न्यपातयत् SG, SA¹ ध्वपातयत् S. cl. तत् ध्वजममृष्यमाणः
 for केतु &c.
- 11 b SK, SG, ST कर्माणि for कुर्वन्तम् ।
 c S. cl. दैर for कोपम् । SA¹ अमृष्यमाणः ।
 d SK समर्धयत् SG समर्धयत् ST, SA समर्धयत् । SG कूर्मनखेन ।
- 12 a ST पार्थः for राज्ञा ।
 b S. cl. परेषाम् for कुरूणाम् ।
 c ST शत्रुतपः । SG एव for आशु ।
 d ST सूतम् for सूतम् ।

ततः स विद्धो भरतर्षभेण ।
 बाणेन गात्रातिवलातिगेन ॥
 गतासुराजौ निपपात भूमौ ।
 नगो नगान्तादिव वायुभग्नः ॥ १३ ॥

नरर्षभास्तेन नरर्षभेण ।
 वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ॥
 चकम्पिरे घातवशेन काले ।
 प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥

13 b Edns ABCDEGHKLN गात्रावरुणातिगेन M गात्राभिवलातिगेन ।

c N महाघ्न A भूमौ for भूमौ ।

d A नागः for नगः । Edns ABCDEGHKMN नगायात् L नगाव्यात् for नगान्तात् । Edns ACDGN वातरुणः BE वातरुणः H वातभग्नः KL तात-भग्नः M वायुरुणः ।

14 a BDEHKLM रथर्षभाः । ABDEHKLM ते तु for तेन । BDEHKL रथर्षभेण ।

b OD वीरवरेण L वीरतरेण for वीरतरेण ।

c D घातवशेन for घातवशेन ।

d D प्रकम्पितानीव ।

13 b S. cl. कायावरुणातिगेन for गात्रा^० &c.

c S. cl. राजन् for भूमौ ।

d S. cl. नगायादिव । SK, ST वातरुणः SA वातरुणः SG वायुरुणः for वायुभग्नः ।

14 a SK, SA², ST रथर्षभाः SA¹ भरतर्षभाः । SK, SG, SA ते तु ST ते for तेन । SK, SA रथर्षभेण ST भरतर्षभेण ।

c SG वायुवशेन ।

d SA¹ महावनानि ।

हतास्तु पार्थेन नरप्रवीराः ।

भूमौ युवानः सुपुपुः सुवेषाः ॥

सुवर्णकाष्णायसवर्मनद्धाः ।

नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः ॥ १५ ॥

तथा स शत्रून्समरे विनिघ्नन् ।

गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥

चचार संख्ये प्रदिशो दिशश्च ।

दहन्निवामिर्वनमातपान्ते ॥ १६ ॥

15 a D ततस्तु for हतास्तु । N च for तु । BE कुरुप्रवीराः ।

b Edns OG गतासवोन्वाय for भूमौ युवानः । DH प्रधाना. for युवान. । CH LN सुपुपुः । Edn¹ सुवेषा. ।

c M ^०कणांय^० for ^०काष्णाय^० । L सुवर्णं M सचर्म for ^०सवर्म^० । BE ^०वद्धाः for ^०नद्धाः ।

d BE नागाः । A हैमवताः BE हैमवत^० । BE प्रवृद्धः DL प्रसिद्धः H सुवद्धा. K प्रविद्धा. for प्रवृद्धाः ।

16 a BE विनिघ्ने C विनिघ्नान् D निजघ्ने for विनिघ्नन् ।

b K गाण्डीवधन्वा । BE पुरुषप्रवीराः ।

c B चचार । Edns ACG विदिशोदिशश्च ।

15 a S. cl. च for तु । SA² कुरुप्रवीराः SG रथप्रवीराः ।

b ST भूम्यः for भूमौ । SA सुपुपुः for सुपुपुः ।

c SG सौवर्णकाष्णायसवर्मनद्धम् ।

d SK, ST हैमवते ।

16 a SG सपत्नान् for स शत्रून् ।

c SG चचार सख्ये । SK, ST विदिशः for प्रादुशः ।

प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते ।
 निशातयन्वात्यनिलो नुदन्वै ॥
 तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी ।
 चचार संख्येऽतिरथो रथेन ॥ १७ ॥
 शोणाश्ववाहस्य हयाभिहत्य ।
 वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥
 एकेन संग्रामजितः शरेण ।
 शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ १८ ॥
 तास्मिन्हते भ्रातरि सूतपुत्रः ।
 वैकर्तनो वीर्यमथाददानः ॥
 प्रोद्यम्य दन्ताविव नागराजः ।
 महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ॥ १९ ॥

17 a LN प्रकीर्णपर्णानि ।

b Edns ACGH विशातयित्वा BE विपातयित्वा for निशातयन् वाति । DLN विशातयन् L विपातयन् M विशर्जयन् for निशातयन् । Edns C पवनोऽनुदन्ति A अन्यनिलो नुदाथ BE अन्यनिलो नुदार्थ DK वायुरधोनुदन् से G पवनोऽनुदन्ति से H सनिलो नुदन् से L वायुरधो निदाथे M वातनिलोनुदन् स्वे N वायुरधोनुदन् से for वा यनिलो नुदन् वे ।

■ DH स तात् for तथा ।

d C संख्येन for संख्येऽति^० ।

18 d F शरः for शिरः । Edn¹ D आशु M अस्य for अथ ।

19 a A जिते for हते । BE सूतपुत्रे ।

b D चापमुदाददानः L वीर्यमथाजहार for वीर्यं &c.

c Edns CDGLN प्रगृह्य for प्रोद्यम्य । N दन्तात् for दन्तौ । C दन्तिराजः M नागराजो ।

d D सिंहः HLM व्याघ्रः ।

17 a SK, SG सुजीर्ण^० SA सुशीर्ण^० for प्रकीर्ण^० ।

b SK, SA विशातयित्वा तु रजोनुदन्वे ST वासादयन् वातजवेन वातः SG विशादयित्वा तु रजोनुदः से ।

d SG चकार सधे ।

19 a ST सूर्यपुत्रः ।

b S. cl. वीर्यमथ प्रतर्प ।

c S. cl. प्रगृह्य । ST दत्तानिव ।

d SK, ST महावलः SG, SA महावल्लभ for महर्षभ । S. cl. सिंहमिवाजगाम for व्याघ्र &c.

म पाण्डवं द्वादशमिः प्रपत्तः ।
 वैकर्तनः शीघ्रमिवाजघान ॥
 विव्याध गात्रेषु हयांश्च मर्वात् ।
 विगटपुत्रं च करे निजघ्ने ॥ २० ॥
 स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः ।
 प्रगृह्य भट्टान्निशितान्निषङ्गात् ॥
 आकर्णपूर्णं च धनुर्विठप्य ।
 विव्याध बाणैरथ सूतपुत्रम् ॥ २१ ॥
 अथास्य राहून्गुणिललाटम् ।
 ग्रीवां रथाङ्गानि परावमर्दी ॥
 स्थितस्य बाणैर्निशितैर्निभेद् ।
 गाण्डीवमुक्तैरगनिप्रकाशैः ॥ २२ ॥

20 b Ldn^s CFGM अथा DH उप KLN अथ for उप । Ldn^s CFGM om^{it}

c N अविष्य for विव्याध ।

d DN पुत्रस्य K पुत्र तु । N जघान । H शरेण जघ्ने । L omits *ed*

21 a H अभिति ।

b N प्रमत्त for प्रगृह्य ।

d Ldn^s CG गात्रेष्वथ for बाणैरथ । L reads the whole v as- विव्याध-
 गात्रेषु प्रगृह्य भट्ट स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रा जघान बाणै-
 रथ सूतपुत्रम् ।

22 a G गह तु । L शिलाह्वयम् ।

b Ldn^s BGKL ग्रीवा । Edn^s CDG वर्गानि H धर्मगानि । BL रणावमर्दी
 C परावमर्दी । D बलावमर्दी N रथावमर्दी ।

■ Ldn^s CG शितैः for स्थितस्य । Edn^s BCDLGHHN पुत्रि नावमर्दी ।

20 b SG सान्तिरा जघान Sh, ST पावमुपाजघान SA धाप्रमुपाजघान ।

c SA विव्याध । S¹ गात्रेषु ।

d SA तु for च । S cl. शरेः for करे । Sh, SG विजघ्न for निजघ्ने

21 c SK पुत्र तु SG पुत्रं तु ST पुत्रम् SA पूर्णम् ।

d SA विव्याध ।

22 a S cl. स राहोन्मलम् ।

b S cl. ग्रीवामग्नस्त्वभुजाम्नाय च ।

c S cl. कण्ठस्य बाधा बाध निषभेद् ।

d S cl. बभौत्वादि भगवामहम्भः (SA¹ वज्रजवादि ।)

स पार्थमुक्तौविंशितैः प्रणुजः ।

गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ॥

विहाय संग्रामशिरः प्रयातः ।

वैकर्तनः पाण्डववाणतप्तः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे वैकर्तनभट्टो नाम
एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अपयाते तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ।

अनीकेन यथास्वेन शरैराच्छन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥

23 a K om. स & reads पार्थस्य मुक्तेः । Edn² CG इषुभिः LM विशिष्टैः for विशिष्टैः ।

b BDEHK हतः for जितः ।

* * * *

1 a N अधापयाते for अपयाते तु । C पुरोगमः ।

b D समासाय for यथास्वेन । N तथा for यथा । Edns N शनैः for शरैः । D पाण्डवम् K आनच्छन्तः L आनच्छन्तः M आर्द्धम् N अर्द्धम् for आच्छन्तः । D अर्द्धम् K अर्जुनं for पाण्डवम् ।

23 a S. cl. स पार्थमुक्तानविपद्म वाणान् ।

b SK, SG, SA जितः for हतः ।

c S. cl. शिरोगयातः ।

d S. cl. पार्थशराभितप्तः ।

* * * *

N. B. The corresponding Adh. in SK (56) SG and SA is given in the Appendix because the verses do not agree with our verses, though the sense is generally the same. ST Only has some verses which are collated here as they correspond to those of our Adh.

1 a omitted in ST.

बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूहस्यापततः शनैः ।
अभियानीयमाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं साराथिना मया ।
कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ।

लोहिताक्षमरिष्टं वै यं व्याघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४ ॥
कृपस्यैतद्रथानीकं प्रापयस्व तदेव माम् ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रान्त्रं दृढधन्विनः ॥ ५ ॥

- 2 a LN व्यूहस्य for व्यूहस्य । K शरैरपतितेभृशम् but K¹ reads व्यूहस्यापततः शनैः । Edns BCDEGLN शनैः for शनैः ।
b Edns N अभिप्राय समाज्ञाय AH अभिप्रायीयमाज्ञाय BE अभिप्रायीयमाज्ञाय C अभिप्राय कौन्तेयम् G अभिप्राय समाज्ञात्वा D प्रत्यागमनमाज्ञाय K अभिप्रायी-मयाज्ञाय but K² अभिप्रायीयमाज्ञाय । Edn¹ D पार्थ for इदम् ।
Edn¹ reads उत्तर उवाच । before v. 3.
- 3 a D पार्थ for जिष्णो ।
b Edn¹ DN कतमत् for कतम । Edns यास्यामहे L यास्यामि वै ।
- 4 a Edns BCEGHN लोहितार्थं A लोहितस्य । C अरिणे । Edns BCDEGKL MN य for वै । Edns BCDEGKLN देवाग्र for य व्याघ्र ।
b K नीला । C तिष्ठन्तु । BE उत्तम ।
- 5 a Edns CDGHL तदानीकाय । M एव for एतम् । Edns CDGLM एत-देव N तदेव ।
b D शीघ्रास्त्रं महात्मनः H सर्वशस्त्रभूतारः for शीघ्रास्त्र दृढधन्विनः ।

See N. B. on p. 382.

- 2 b ST अभिप्रायानि विज्ञाय । ST repeats this & a few following vv. at the end of this Adh
- 3 a ST आस्थाय विपुलं जित्वा ।
b ST कतमस्याय सैनिक ।
- 4 a ST य for वै । देवाग्रं for य व्याघ्र ।
- 5 a ST एतदानीकाय । एतम् for नः ।

ध्वजे कमण्डलुर्यस्य शातकुम्भमयः शुभः ।
 आचार्य एष वै द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६ ॥
 सदा ममैष मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि ।
 सुप्रसन्नमना वीर कुरुष्वेनं प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥
 यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ।
 ततो ह प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भविष्यति ॥ ८ ॥
 अस्याविदूरे हि धनुर्ध्वजाग्रं यस्य दृश्यते ।
 आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ९ ॥
 सदा ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ।
 एतस्य च रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ॥ १० ॥

6 a Edn¹ D कमण्डलुध्वजे for ध्वजे कमण्डलुः । Edn² GH शातकुम्भ ।

b Edns BCDEGKMN हि for वै । C सर्वशस्त्र । Line omitted in H.

7 a BEKLM च for तु । Line omitted in D.

b Edns GH सुप्रसन्नं महावीरं K सुप्रसन्नमना वीर । AFGKM कुरुष्वेनं ।

H reads the v. after 12 a.

8 a H प्रथमं for शरीरे ।

b Edns ABCEGHKN अस्य D अस्मै for ह । L तथेनं for ततो ह । BE निहनिष्यामि for प्रहरिष्यामि । Edns CGHN भवेदिति D भवेत्तथा for भविष्यति ।

9 a Edn¹ D च N अपि for हि । Edns BCDEGHKLN अये ।

b H आचार्यस्य तु । C मे H असौ L अयं for वै । K सर्वशस्त्रभृतांवरः for अश्व-
 त्थामा महारथः । v. 9 omitted in M.

10 a Edn² CGHKN तु M स्व for च । C सर्वशस्त्र^० । K अश्वत्थामा महापलः for
 सर्वशस्त्रभृतामपि ।

b Edns BCDEGKLN त्वं for च । lne omitted in H. v. 10 b and
 v. 11 b interchanged in M.

See N. B. on p. 382.

¶ a ST कमण्डलुध्वजे यस्य ।

b ST हि for वै ।

VV. 7 and. 8, ¶ are omitted in ST.

10 a ST सदा for सदा । तु for च ।

b ST त्वं for च ।

य एष नुरगानीकं द्विगण्यकवचावृतः ।
 मेनाग्रेण तृतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति ॥ ११ ॥
 यस्य नागो ध्वजाग्रेऽर्सा हेमकंतनमंवृतः ।
 धृतगाष्टात्मजः श्रीमानेष राजा सुयोधनः ॥ १२ ॥
 एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथात्मजः ।
 प्रापयस्वैव राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ १३ ॥
 एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रान्त्रे प्रथमो मतः ।
 एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रान्त्रं विपुलं रणे ॥ १४ ॥
 नागकक्षा सुरुचिरा ध्वजाग्रं यस्य तिष्ठति ।
 एष वक्रतनः कर्णो विदितः पृथमेव ते ॥ १५ ॥

- 11 a Edns CDGLM नु रव नीके । Ldns BCDEGKLN सुवर्णं for द्विगण्य ।
 M ०द्वने । omitted in H.
 b Ldns ADG ०अधेग । Ldns GLN व्यावहार्येण ।
- 12 a A नो गोपध्वज^० for नागोपध्वज^० । C ध्वजाग्रेण । Ldn⁴ DH ०राजारे व for ०राजारे नो ।
 K द्विगण्यमगिभुविनः for हेमकंतनमवृतः । D भविनः G संनवृतः for सवृतः ।
 b D धृतगाष्टात्मजः for धृतगाष्टात्मजः ।
- 13 a Ldns BCDGLN रज for रजः ।
 b N वे for हि । Line omitted in D.
- 14 a G एक. for एष. । MN शीघ्रान्त्रः ।
 b M शीघ्रान्त्रं for शीघ्रान्त्रः । H प्रथमं for शिष्यः । v. omitted in D.
- 15 a H नागकक्षा. L नगकक्षा । Ldns CDGHN नु for सु ।
 b N रज. for रजः । B एष. for एष । D व. H वे for - ।

See N. B. on p. 192.

- 11 a ST सुवर्ण^० for द्विगण्य^० ।
 b ST व्यावहार्येण ।
- 12 a ST वक्रतन समावृत. for रजः ।
- 13 a ST रथ वाहय माधे ।
- 14 a ST शीघ्रान्त्रनगे मतः ।
 b ST शीघ्र त्व विपुलः शीघ्रः for शीघ्र रथ etc.
- 15 a ST ०कल्प. । रजने for निष्ठति ।
 b ST हि for ने ।

एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य दुरात्मनः ।

यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्धते हि मया सदा ॥ १६ ॥

यस्तु नीलानुसारेण केतुना प्रविलक्ष्यते ।

हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् ॥ १७ ॥

यस्य बालार्कविम्बोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः ।

यस्यैतत्पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ १८ ॥

महतो ध्वजवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ।

बलाहकेषु सूर्यो वा य एष प्रथमे स्थितः ॥ १९ ॥

हेमचन्द्रार्कसंकाशं कवचं यस्य दृश्यते ।

जातरूपशिरस्त्राणस्त्रासयन्निव मे मनः ॥ २० ॥

16 a N महात्मनः for दुरात्मनः ।

b Edns CDGHN सदा for मया । Edns CDGHLN मया BELM सह for सदा ।

17 a H नीलानुसारेण । Edns BDEGHN पंचतारेण केतुना D पंचतारेण हेतुना N पंचतालैः केतुना for केतुना &c.

b CMN हस्तावापि° ।

18 a Edns BCDEGHLMN तारार्कविम्बोऽसौ K ताराविम्बोऽसौ । Edn² CG ध्वजो रथपरे ।

b B तस्य । N तत्पाण्डुरं । H मूर्ध्नि राजते । line omitted in E.

19 a All MSS. except E रथ° for ध्वज° ।

b Edns CDGHLN बलाहकाये । N सूर्यायः । N सः for यः । All except A प्रमुने स्थितः । v. omitted in E.

20 a Edns BCDEGHLKM हेमं चंद्रार्कं N हेमं चंद्रार्धं ।

b N राजरूप° । Edns CGH शिरस्त्राणं BE शिरस्त्राणं । Edns C मनस्तापयती व मे L कपयन्निव मे मनः ।

See N. B. on p. 382.

vv. & 16 17 omitted in ST.

18 in ST °पयः for °विषः ।

19 in ST रथवंशस्य ।

b ST बलाहकाये । प्रमुने for प्रथमे ।

20 b ST °शरणं । कपयन् for शरणम् ।

एष शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
 राजश्रियावचद्धस्तु दुर्योधनवशानुगः ॥ २१ ॥
 पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ।
 एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ॥ २२ ॥
 ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् ।
 यन्नातिष्ठत्कृपो राजन्योत्स्यमानो धनंजयम् ॥ २३ ॥
 इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि ध्वजयर्णनं नाम
 पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ।

तान्यनीकान्यदभ्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम् ।
 समर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ति मन्द्रमारुताः ॥ १ ॥

21 b Edns OG अनिष्टद्वय N निषद्वन्तु M नष्टद्वस्तु EBH नष्टद्वस्तु D नष्टद्वोप ।

22 b BEHL यत्तात् for यत्तः ।

23 Before this v. KN add वैशम्पायन उवाच ।

b M धनजयः ।

* * * * *

LL 1 n G दृश्यन्त । Edn² EN अग्र^० for उग्र^० । B धन्विनम् ।

b Edns G सप्तर्षिन्ते CHM सप्तर्षी । H मेघान् DG मारुतः ।

See N. B. on p 382

vv 21 and 22 omitted in ST

23 v. omitted in ST

* * * * *

LL S. cl reads an Adh (SK 53) corresponding with this Adh, dealing with the same main incident and similar in meaning, but differing in text The Adh. is therefore given in the Appendix

अभ्यासे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिभिः ।

भीमोश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशनोदिताः ॥ २ ॥

ततः शक्रः सुरगणैः समारूढ्य सुदर्शनम् ।

सहोपयात्तदा राजन्विश्वाश्विमरुतां गणैः ॥ ३ ॥

तद्देवयक्षगन्धर्वमहोरगसमाकुलम् ।

शुशुभे ह्यभ्रनिर्मुक्तं ग्रहैरिव नभस्तलम् ॥ ४ ॥

तच्च घोरं महद्युद्धं भीष्मार्जुनसमांगमे ।

द्रष्टुमभ्यागता देवाः स्वविमानैः पृथक्पृथक् ॥ ५ ॥

भतं शतमहम्नाणां तत्र स्थूणा हिरण्मयाः ।

मणिरत्नमयाश्चान्याः प्राप्तादं तमधारयन् ॥ ६ ॥

2 a IJln² GH अभ्यासे DN आनासे । IJlns K प्रहारिभिः ।

b Edns ABCDEGHKLN भीमरुताश्च मातङ्गाः । C तोमराः कुश^० । D पादिनाः । N देशिताः G Edn¹ चोदिताः ।

3 a E सुदर्शनम् ।

b Edns CGHKL MN सहोपायात् । N ततः for तदा । K¹ विश्वाश्वैः and विश्वाश्वि^० K विश्वेशः N वस्वश्वि^० । v. omitted in D

4 a BCEL तद्देव H तद्देव ।

b H अकं L अखं M चन्द्र Edns BCEGKN गद्य for ह्यथ । Edns BCEG KLN विनिर्मुक्तं । Edns CG पङ्कानिव मण्डलम् for ग्रहैरिव &c. v. omitted in D.

5 a H युद्धं तत्र for तत्र घोर । Edns² G भीमे N युद्धं for घोरम् । H मद्राणोर K महायुद्धं N महहोर । Edns BCEM रुपाजुन^० । A ममाजुले BEH ममागमम् ।

b Edn¹ D विमानैः स्वैः H विमानैः स्वैः B स्वैरिमानैः । Line omitted in ALM. Line is read by K².

6 a L फोटिः for शतम् । Edns CGM यत्र BE नाक^० K तस्मिन् for तत्र । AK स्वग्माः for स्थूणाः । Edns CGN हिरण्ययी BT हिरण्ययन् ।

b Edns G ०मयी A ०मये BCEHN ०मयान् IJlns BCEHN चान्यान् । K मणिमुक्तामयाश्चान्ये । ACLM प्रतादं BE वन्तायान् D वासायान् । IJln² G तदधारयन् A समधारयन् BE तानधारयन् D उपधारयन् IJln¹ N उपधारयन् K समधारयन् M नामधारयन् ।

तत्तु कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 विमानं देवराजस्य शुशुभे स्वचरं तदा ॥ ७ ॥
 तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः ।
 गन्धर्वा राक्षसाः मर्पाः पितरश्च महर्षयः ॥ ८ ॥
 तथा राजा वसुमना बलाकः सुप्रतर्दनः ।
 अष्टकश्च शिविश्रैव ययातिर्नहुषो गयः ॥ ९ ॥
 मनुः क्षुपो रघुर्भानुः कृशाश्वः सगरः शिलः ।
 विमाने देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ १० ॥
 अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
 तथा धातुर्विधातुश्च कुंवरस्य यमस्य च ॥ ११ ॥
 अलंघ्युषोऽग्रसेनस्य गन्धर्वस्य च तुन्धुरोः ।
 यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ १२ ॥
 सर्वदेवानिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 अर्जुनस्य कुरूणां च द्रष्टुं युद्धमुपगताः ॥ १३ ॥

- 7 a Edns C ततः ABEM त तु D यत् G तत्र K ययः । M विभूषणम् ।
 b BE शुशुभे for विमान । विमान for शुशुभे । Edn¹ DH शुभं for तदा ।
- 8 a C सह सम्भवाः for सहवासवाः ।
 b BE गन्धर्व^० । L राक्षसाः । DL सर्वे for मर्पाः । Edns ABCEGHKL महर्षिभिः ।
- 9 a L वसुमनः । Edns BCEGHN बलाकः DK हर्षयः । CM सुप्रदर्शनः H सुप्रतर्दनः ।
 b H अवाष्टकः N तवाष्टकः for अष्टकश्च । A शिविः M सविः । BE नलः for गयः ।
- 10 a Edns CG पूरुः A कृतः M शिक्ष. for क्षुः । DN कृष्णाश्वः K कृताश्वः ।
 Edns CG नलः ABDEHLN शलः for शिलः ।
 b K सुप्रताः ।
- 11 a L अग्नेः सूर्यस्य । M read v. 12 after this line & then reads 11 b.
 b D कोवेरस्य M कुवेरस्य ।
- 12 a Edns CDGHIKLN ^०सेनस्य A ^०सेनस्य for ^०सेनस्य ।
 b Edn² BCL ^०माल for ^०भाग । KLMN चकाशिरे ।
- 13 a D सिद्धगन्धर्वराजानः । N सिद्धगन्धर्वराक्षसाः M सिद्धाश्च पुरतस्तथा ।
 b omitted in M Edn¹ DHEN युद्ध द्रष्टुं for द्रष्टुं युद्ध । K समागता ।

दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुण्यश्च सर्वशः ।
 प्रससार वसन्ताग्रे वनानामिव पुष्पिणाम् ॥ १४ ॥
 रक्तारक्तानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ।
 आतपत्राणि वासांसि स्रजश्च व्यजनानि च ॥ १५ ॥
 उपशान्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः ।
 दिव्यान्गन्धानुपादाय वायुर्योधान्निषेवते ॥ १६ ॥
 प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलंकृतम् ।
 संपतद्भिः स्थितैश्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १७ ॥
 विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपनीतैः सुरोत्तमैः ।
 बज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थैः सुरैर्वृतः ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे विमानदर्शनं नाम
 एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

- 14 a V. omitted in M. Edn² CG सर्व for तत्र । Edns BCDEGHKLN
अथ for च ।
b Edn¹ D वसन्ताग्रे । Edn¹ वृक्षाणां for वनानां । Edn² CG भारत for पुष्पिणां ।
- 15 a Lines are interchanged in Edn¹ and D. Edns CG तत्र रत्नानि
HL तत्र रत्नानि । K² विमानानि चकाशिरे for समदृश्यन्त तिष्ठताम् ।
b Edn¹ D स्वजान् for स्रजश्च ।
- 16 a Edns BCDEGN उपा⁰ for उप⁰ । CD शान्य⁰ । AF मृत्पां L भौमे for
भौमम् ।
b Edn² दिव्यगन्धान् N दिव्यगन्धः । C उपादीप । A योधान् BE देवान् । Edns
ABCDEGKL असेवत MN असेवते for निषेवते ।
- 17 b D स्थितैः for स्थिते । K चैव N वापि । A रत्नावि⁰ CG रत्नोप⁰ for रत्नाव⁰
N नानारत्नैरभासयत् ।
- 18 a Edns BGHKL M उपा⁰ for उप⁰ ।
b K² बज्रभृश्च for बज्रभृत् । N भद्र for तत्र । Edn¹ DHKMN विमानस्थः
M सह for वृत्तः । line omitted in AL.

॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वेशपायन उवाच ।

दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां कुरुनन्दनः ।

तत्र वैराटिमांभाप्य पाण्डवोऽथाब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।

तस्य दक्षिणतो याहि रूपः शारद्वतो यतः ॥ २ ॥

धनंजयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा ।

ह्यात्रजतमंकाशान्हेममाण्डाननोदयत् ॥ ३ ॥

आनुपूर्व्या नुदञ्छूर आस्थाय जवमुत्तमम् ।

प्राहिणोच्चन्द्रसंकाशान्कुपितानिव तान्हयान् ॥ ४ ॥

LII. 1 a M repeats v. 3 of Adh 50 before v. 1 and reads अर्जुन उवाच instead of वेश^० ।

L व्यूढ^० for व्यूढ^० । M व्यूढान्यनीकानि । Edn¹ D पाण्डुनन्दनः ।

b Edns CG आमत्र्य for आभाप्य । Edns CG पार्था वचनममयीत् D पाण्डवो वाक्यममयीत् ।

2 a BEN read अर्जुन उवाच before the v. D⁰ मया for मयी । Ldms CG गृह्यते D प्रभासते K विराजते । L ध्वजाये यस्य दृश्यते ।

3 a Ldms CDGHN read वेशपायन उवाच before the v.

Edn² CGHN ततः for तदा ।

b Edns BCLGH हेममाण्डाननोदयत् D हेमदण्डेन चोदयन् K हेममाण्डपरिण्डान् N हेमदण्डेन चोदयत् ।

4 a Edns CDGN आनुपूर्व्यात् तत्सर्वं H आनुपातनागूरः KLM आनु (M अनु) पूर्वानुदञ्छूरः । Edn¹ DG जवमास्थाय उत्तम M आस्थाय रथमुत्तम ।

b BE मकापा । A च for इव ।

LII. 1 m omitted in S. cl.

b ST आमत्र्य for आभाप्य । S1 पाण्डवो वाक्यममयीत् । omitted in SK, SG, SA

2 a omitted in S. cl.

b ST सारथे त्वरित याहि । First 14 verses omitted in SK, SG, SA.

3 a omitted in SK, SG, SA.

b ST हेमदण्डेन चोदयन् । omitted in SK, SG, SA.

4 omitted in S. cl.

म गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हयकोविदः ।
 पुनरावर्तयामास तान्हयान्वातरंहसः ॥ ५ ॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च ।
 कुरुसंमोहयामास मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥
 कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभयः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥
 ततोऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महारथम् ।
 प्रदध्मौ बलमास्थाय नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥
 तस्य शब्दो महानासीद्वन्धमानस्य जिष्णुना ।
 महावीर्यवतां संख्ये पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ९ ॥

5 a C सं for स । G गत्वा for गत्वा । AL ०सेनायाम् M ०सेनानीः ।

6 a II सव्यमण्डलमेव च । FM हि for च ।

b DKN मात्स्यः । v. omitted in A.

7 a DHMN आसाय for आस्थाय । line omitted in A. F omits वैराटिर-
कुतोभयः ।

b D बले । line omitted in F.

8 a M शङ्खवर । Edn¹, D महारथम् । C reads:— कुरुसंमोहयामास देवदत्तमहारथम् ।
F omits this line.

b BE माथम् for प्रदध्मौ । DHKMN रथं for बलम् । F omits प्रदध्मौ
बलमास्थाय ।

9 a Edn¹ AL भ्वायमानस्य H दास्यमानस्य ।

b Edns CGHKLM तथा वीर्यवता BEF महारथवता D तथा वीर्यवताम् N
तथा वीर्यवतः ।

5 a omitted in S, cl.

6 a omitted in SK, SG, SA.

b ST मात्स्यः । omitted in SK, SG, SA.

7 a ST मासाय for आस्थाय । omitted in SK, SG, SA.

b ST दक्षिण सव्यमाधित्य तत्त्वस्याग्रतो बली । omitted in SK, SG, SA.

8 a ST महोदरम् for महारथम् । omitted in SK, SG, SA.

b ST रथम् for बलम् । omitted in SK, SG, SA.

9 a ST भ्वायमानस्य । omitted in SK, SG, SA.

b ST तथा वीर्यवता मय्ये मयंतः एते दीर्यतः । omitted in SK, SG, SA.

पूजयांचक्रिरे शङ्खं कुरवस्ते च सैनिकाः ।
 अर्जुनेन तथा ध्मातः शतधा यज्ञ दीर्यत ॥ १० ॥
 दिवमावृत्य निर्वृत्तः शब्दस्तु शुश्रुवे पुनः ।
 सृष्टो मधवता वज्रः प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे विप्रो बलदर्पसमान्वितः ।
 अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः शारद्वतस्तदा ॥ १२ ॥
 अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः ।
 महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 स तु शब्देन लोकांस्त्रीनावृत्य रथिनां वरः ।
 धनुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमकरोत्ततः ॥ १४ ॥

- 10 a K कोत्थाः for कृत्थाः । Edns CDG सह H ते स^o N नेन for ते य ।
 b Edn¹ D समा F तदा for तथा । Edns BCDEFGHKL N दीर्यते M
 दीर्यत ।
 11 a L आश्रित्य for आवृत्य । Edns ABCDEFGHKL N शब्दस्तु M सर्वं y for
 निर्वृत्तः । All MSS. except F निर्वृत्तः for शब्दस्तु ।
 b M मुक्तः F भटः for सृष्टः । D पर्वते ।
 12 a Edns BCDEGN वीरः AF राजन् L दर्पः for विप्रः । Edn¹ CG बलवीर्य^o ।
 b Edn¹ M तथा ABEGHKL ततः for तदा ।
 13 a HL संयोद्धुम् K संरोद्धुम् for संरब्धः । K युद्धाय but K² युद्धार्थी । BE
 महायलः ।
 b C आसाय for आदाय । K शङ्खं दध्मौ स वीर्यवान् ।
 14 a K प्रावृत्य M निवृत्य ।
 b L शब्दाय N रुष्य for आदाय । Edns ABCDEFGMLN तदा for ततः ।

10 omitted in S. cl.

11 omitted in S. cl.

12 a omitted in S. cl.

b ST शंस्य for शब्दम् । नदन् for तदा । omitted in SK, SG, SA.

13 a ST योद्धुः for संरब्धः । च for स । omitted in SK, SG, SA.

b ST दध्मौ युधिस वीर्यवान् । omitted in SK, SG, SA.

14 a ST शङ्खेन for शब्देन । omitted in SK, SG, SA.

b ST च सः for ततः । omitted in SK, SG, SA.

तौ रथौ सूर्यसंकाशौ योत्स्यमानौ महाबलौ ।

शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥

ततः शारद्वतस्तूर्णं पार्थ दशभिराशुमैः ।

विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ १६ ॥

पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।

विकृष्य चिक्षेप बहुन्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥

तानप्राप्ताञ्छितैर्वाणैर्नारैश्चात्रक्तभोजनान् ।

रूपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥

15 a DN तौ शरी । M बलौजला K महारथो for महाबलो ।

b D व्यरोजेताम् ।

16 b BEM शीघ्रः ।

17 a L विश्रुतं for विश्रुतम् ।

b C वराम् for बहून् । LM भेदिभिः ।

18 a KL तान्प्राप्तान् निशितैः । C स्थितैः N निशितैः for शितैः । K¹ बाणान् for
बाणैः । M नक्त^० for रक्त^० ।

15 a SK, SG, SA शरी for रथौ । SG omits सूर्य^० । SK, SG, SA महारथो
for महाबलो । ST नयोयुद्धे महात्मनोः for योत्स्य^० &c.

b SK, SG, SA शार्पिको for शारदो । ST व्यरोजेतां महाजबो ।

16 omitted in SK, SG, SA.

17 a ST वनुरुत्तमम् for परमायुधम् । SK, SG, SA प्रगृह्य गाण्डीवं लोके विश्रुतं
पुनरर्जुनः ।

b omitted in S. cl. (ST reads— विकृष्यत महाचापं नाराचात्रक्तभोजनान्
चिक्षेप युधि पार्थोपि रूपं प्रति महारथः ॥)

18 a SK, SG, SA प्रगृह्य बलवच्चापम् ।

b SK पार्थाय SA, SG चिक्षेप ST पार्थस्य for चिच्छेद । SK चिक्षेप SG, SA
पार्थाय ST चिच्छेद for पार्थस्य ।

ततः पार्थः सुसंकुद्धः शीघ्रास्त्रत्वं प्रदर्शयन् ।
 दिशः संच्छादयन्वाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ १९ ॥
 एकच्छायमिवाकाशं कुर्वन्नयगतः प्रभुः ।
 प्रच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ॥ २० ॥
 स शरैराचितः क्रुद्धः शतैरग्निशिखोपमैः ।
 तूर्णं शतसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ २१ ॥
 अर्दयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः ।
 ततः कनकपुङ्खाग्निर्धरिः सज्जतपर्वभिः ॥ २२ ॥

- 19 a Edn¹ D पार्थश्च संकुद्धः Edn² BCEGHKLN पार्थस्तु संकुद्धः A पार्थ
 सुसंकुद्धः FM पार्थःससंकुद्धः । Edns CGK चित्रान्मार्गान् N चित्रान्मार्गान् for
 शीघ्रास्त्रत्वं । AL वि BEHM च N अ for प्र ।
 b M महारथैः । Edn¹ D read :- दिशः प्रच्छाद (D श्वाप) प्रमास वाणोऽग्नेः मदिग्रस्तथा ।
 20 a D °छायाम् । Edns CGH अकरोत्सर्वतः प्रभुः D कुर्वन् व्यपतस्त्वान् K मकुर्वन्
 सर्वतःप्रभुः ।
 b Edns CGKLMN प्राञ्छादयत् । D ततः प्राञ्छादयामास for प्राञ्छादयदमेयात्मा ।
 K शतशरेः । BE omit this line.
 21 a Edns CDGKN अर्दिनः H अर्पितः for आचितः । Edns CGHKLMN
 शितैरग्निं BE विच्छेदामि° । C शितोपमैः L विरोपमैः ।
 b Edns CGH दध for शत ।
 22 a F दर्शयित्वा । Edn² CG ननर्द for ननाद् ।
 b Edns CG °पर्वभिः । N शरैः for धरैः । This verse is omitted in F.

- 19 a S. cl. चचार समरे पार्थः for ततः पार्थः सुसंकुद्धः । SK, ST, SG चित्रमार्गान्
 SA चित्रान्मार्गान् for शीघ्रास्त्रत्वं । SK, SA विदर्शयन् ।
 b SK, SG, ST, SA² सर्वाग्नेव दिशो वाणेः SA¹ स सर्वा विदिशो वाणैः । SK, ST
 महापटः for महारथः ।
 20 a SK, SG, SA सर्वतः कृतवान् for कुर्वन्नयगतः । SA विभुः for प्रभुः । ST
 आकारामावृणोत्याथः सर्वं च निशितैः शरैः ।
 b SK, SA प्राञ्छादयत् । ST निष्णुः for पार्थः ।
 21 a S. cl. अर्पितः for आचितः । ST शूः for क्रुद्धः । S. cl. शितैः for शतैः ।
 b S. cl. ततश्च° for तूर्णशत° ।
 22 a SG, SA अर्पयित्वा । SK महापादुः SG, ST, SA महानादम् । SG अक्रौ
 for ननाद् ।
 b S. cl. ततः कनकपुङ्गेन शरेण ननर्वणा ।

त्वरन्गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ।
 चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेपुभिः ॥ २३ ॥
 ते हया निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ।
 उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादवाच्यवत् ॥ २४ ॥
 च्युतं तु गौतमं स्थानात्समीक्ष्य कुरुनन्दनः ।
 नाविध्यत्परसंविशो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् ॥ २५ ॥
 स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनम् ।
 विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कुपन्निभिः ॥ २६ ॥
 ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ।
 चिच्छेदैकेन भूयश्च हस्ताच्चापमपाहरत् ॥ २७ ॥
 ततोऽस्य कवचं बाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ।
 व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ॥ २८ ॥

23 a M सत्यान् गाण्डीवनिर्मुक्तौ ।

24 a D ते हेमविशिलेः स्पृष्टा । Edn¹ AB EFHLM विद्राः K भिन्नाः N स्पृष्टाः for यागौ । DN पावकोपमैः Edn¹ इव पावकैः for इव पन्नगैः ।

b Edns ABCDEG HKLMN अथ for अव ।

25 a L च्युतं for च्युतं तु । Edn¹ D गौतममालोक्य for तु गौतम स्थानात् । Edn¹ D स्थानात्कुर्तामुतस्तदा for तमीक्ष्य कुरुनन्दनः ।

b D न विव्यात् । All except M परवीरघ्नः । N रक्षमाणस्य ।

26 a C सव्यसाचिनाम् ।

b H त्वरितम् ।

27 a Edn² CG इ for ए ।

b Edn¹ D मूयसु । Edns GHL हस्ताबाणं । Edns ABCDEGHLN अथ for अप^० । BEH अच्छिनत् for अपाहरत् ।

28 a Edns BCDEG HKLMN अधस्य for ततोऽस्य ।

b A विधमत् L अधमत् for व्यधमत् । CD तच्च K न तु for न च । L नावपीडयत् ।

23 v. omitted in S. cl.

24-25 vv. omitted in S. cl.

26-27 omitted in S. cl.

28-29 omitted in SK, SG, SA. 28 a ST:- अधस्य निशितैर्बाणैः सतीक्ष्णं मर्म-
भेदिभिः । 28 b व्यधमत् कवचं पार्थः for व्यधमन्न च पार्थोऽस्य ।

तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात्काय आवभौ ।
 समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ २९ ॥
 छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
 चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३० ॥
 एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् ।
 शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ ३१ ॥
 स छिन्नधनुरादाय रथाच्छकिं प्रतापवान् ।
 प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ३२ ॥
 तामर्जुनः समायान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम् ।
 वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ॥ ३३ ॥

29 a D कायमावभौ । H omits कवचात्काय आवभौ ।

b C समय D यथा सर्पस्य वै तनुः । H omits समये मुच्यमानस्य ।

31 a K कृतहस्तवान् N दृढहस्तवत् ।

32 a H स छन्न° । Edn² ABEKL रथशक्तिम् H रथशक्तिम् ।

33 a Edns CDGHN तदायान्तीम् K तथायान्तीम् M विभूषणाद् ।

29 a ST निर्मुच्यमानस्य ।

b ST त्वचा विमुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुस्तदा । v. 28-29 come in ST, after v. 38.

30 a ST नान्यदादत्त कार्मुकम् । omitted in SK, SG, SA.

b omitted in S. cl.

31 a ST यानि चान्यानि चापानि । omitted in SK, SG, SA.

b omitted in SK, SG, SA.

32 S. cl. reads:- अथ शक्तिं परामृश्य सूर्यवैश्वानरप्रभाम् । विश्लेष सदसा कुदाः पाथांया-
 द्रुत कमणे । [SG रथशक्ति for अथ शक्तिम् ।]

33 S. cl. reads:- तामर्जुनस्तथारूपं शक्तिं हेमपरिष्कृताम् । आपतन्तीम् महोल्काभां
 चिच्छेद दशभिः शरैः ॥ These v. (32-33) come after 39 a in S. cl.
 [SA तथायान्ताम् ST निशितैः for दशभिः ।]

युगमध्येन भल्लेस्तु ततः स सधनुः कृपः ।
 तमाशु निशितैः पार्थ विभेद दशभिः शरैः ॥ ३४ ॥
 ततः पार्थो महातेजा विशिखानश्रितेजसः ।
 चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ३५ ॥
 अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 पथेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथेः ॥ ३६ ॥
 त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षं महारथः ।
 द्वादशेनाथ भल्लेन चकर्तास्य ध्वजं तथा ॥ ३७ ॥
 ततो वज्रनिकायेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ।
 त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यताडयत् ॥ ३८ ॥

31 a Edns G युगपच्चेव BDK युगमध्ये तु L कायमध्ये तु N युगमस्य तु । D भल्लेन । K आदाय for ततः सः । K सशरं धनुः । D ततः स धनुः कृतः L ततः समधमत्कृतः N समरुतत् ततः कृतः ।

b K तमेव for तमाशु । D विव्याध for विभेद । omitted in ACEF.

35 a C विशिखानश्रितेजसः ।

b K समये for समरे । FL शला^० for शिला^० । LM शितात् ।

36 b N एकेन for पथेन । A तु for च । D सारथेः पत्रिणा तथा ।

37 a BE आच्छंत् K अक्षः L अक्षौ for अक्षम् । M महारथाः ।

b Edns CGH तु ABDEKLN च for अथ । Edn² CN तदा for तथा । Edn¹ D ध्वजोत्तमम् ।

38 a Edns ABCDEFGHKMN निकशेन for निकायेन ।

b AL सम for समः । F इन्द्रसमः । Edns ODN अविध्यत for अताडयत् ।

34 v. 34 omitted in S. cl.

35 S. cl. reads:- तान्निह्य ततः पार्थो निमेषादिव भारत ।

पुनरन्यान्समाधत्त त्रयोदश शिलीमुत्तान् ॥

[a SG महापथः b SG समादाय SA समादत्त]

36 a SA¹ पुनरेकेन for युगमेकेन ।

b SK, SG, SA पथेन तु शिरः संख्ये ST एकादशेन शिरः संख्ये । SG न्यरुतन् SK, SA कृतस्य for शरेण । SG, ST कृतसारथेः ।

37 a S. cl. बलवान् for समरे । S. cl. महाबलः for महारथः ।

b S. cl. तु for अथ । S. cl. रथस्य सशरं धनुः ।

38 a S. cl. reads:- छित्वा पञ्चनिकाशेन फल्गुनः प्रहसन्निव । [ST शक्र^० for छित्वा ।]

b SG सामर्थः for इन्द्रसमः । SK, SG, SA प्रत्यविध्यस्त्वनातरे ST कृतं विव्याध ५६१ ।

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 गदापाणिरवधृत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् ॥ ३९ ॥
 सा तु मुक्ता गदा गुर्वी रूपेण सुपरिष्कृता ।
 अर्जुनेन शरैर्नुज्जा प्रतिमार्गमयागमत् ॥ ४० ॥
 ततो योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ।
 सर्वतः समरे पार्थ शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४१ ॥
 ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ।
 यमकं मण्डलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ ४२ ॥
 ततः कृपमुपादाय रथं तेन नरर्षभाः ।
 अपाजग्मुर्महावेगात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ ४३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे कृपमद्भोनाम
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

39 b C विक्षेप for चिक्षेप ।

40 a Edns OGHK सा च । K तेन । N सुपरिष्कृता ।

b CD अयागता ।

41 a Edns OGHKLM तन्तु N तत्र for ततः ।

b D शरमातैः । G इव L अथ for अव ।

42 b K दक्षिणं for यमकम् । G कुण्डलं for मण्डलम् । H समुपाद्रवत् L प्रत्यवेधयत् ।

43 a Edns ABCDEGHKLN विरथे ते for रथं तेन । CL नरर्षभः ।

b Edns ABCEGHK अपाजग्मुः DLM अपाजग्मुः । Edns BCDEGLN
 महावेगाः K महाभाग । M कुन्तीपुत्रः ।

39 a SA² सच्छिन्नधन्वा ।

b S. cl. reads— गदापाणिरवधृत्य रथात्तूर्णमभिजग्म ।

गदां चिक्षेप सङ्घाता वार्धायामिततेजसे ॥ १ ॥

[1 a ST अधाप्रुत्य for अवधृत्य । ST तथा for रथात् । 1 b ST तरसा for
 सङ्घाता । SA², SG, ST पाण्डवापामिततेजसे ।]

40 a SK, SG, ST च for तु । SK रूपेणास्य परिष्कृता ।

b S. cl. अर्जुनस्य । SK, SG, SA प्रतिमार्गं जगाम सा ।

vv. 41, 42, 43 omitted in S. cl.

॥ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

रूपेऽपनीते द्रोणोऽथ प्रगृह्य सुमहद्भुजः ।

अभिद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥

स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात् ।

अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

यत्रैषा काञ्चनी वेदी प्रदीप्ताग्निशिखोपमा ।

उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलंकृता ॥ ३ ॥

तत्र मां बह भद्रं ते द्रोणानीकाय मारिष ।

अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ॥ ४ ॥

LIII. 1a All except D तु for अध । AL विगृह्य । Edns CGK सशरम् DN विपुलम् for सुमहद् ।

b All except A&N अभ्य^० N अभ्या^० । D ^०धृष्यं । K दुराधर्यः for अनाधृष्यः ।

2 a K अतिकम् ।

b Edns CG जयताम् for रथिनाम् । L वैराटि for उत्तरम् । v. omitted in M.

3 a Edns BCDEFGMN add अर्जुन उवाच before this l. Edns C ध्वजे यस्य प्रकाशते for प्रदीप्ता &c.

b FM प्रवरा येन for प्रवरे दण्डे ।

4 a Edn² G अत्र for तत्र । Edns C सारथे K मानद् for मारिष ।

b A बहन्तः BE बहतः for बृहन्तः । BE साधु^० for चारु^० । H हासिनः for वाहिनः ।

LIII. 1a v. omitted in S. cl.

2 a SK, SG, ST, SA² कौतियः समभिद्रुतम् SA¹ कौतियः समभिद्रवत् for गुरु-
मायान्त &c.

b S. cl. आचार्यं त महाबाहुः प्राजलिः for अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठः उत्तरम् । S. cl. reads
this v. after v. 10.

3 a S. cl. वेदिर्हर्यनेभि^० for वेदी प्रदीप्ताभि^० ।

b S. cl. काचने for प्रवरे ।

4 a SK, SG, S¹ द्रोणं योत्स्यामि सत्तमम् SA द्रोणं यास्यामि सत्तमम् for द्रोणानी-
काय मारिष ।

b S. cl. अमी for अश्वाः । S. cl. तुरगाः साधुवाहिनाः for बृहन्तः &c.

स्निग्धविद्रुमसंकाशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।
युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥
दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ६ ॥
बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये ।
वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथोत्तमम् ॥ ७ ॥
संतिष्ठन्ति हि दिव्यानि सर्वाण्यस्त्राणि मारिष ।
धनुर्वेदश्च कात्स्नर्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥
क्षमा दमश्च सत्यं च आनृशंस्यमथार्जवम् ।
एते चान्ये च बहवो नित्यं यस्मिन्निजे गुणाः ॥ ९ ॥

5 a N लिप्या । BE ताम्रास्याः । N चारु^० for प्रिय^० ।

6 b Edns CG विक्रान्ता L विहातः for विख्यातः । L भारद्वाजः ।

7 b Edns BCDEGHKLN तथैव च for तथोत्तमम् ।

8 a Edns ABCDEGHKLN संसद्गणि for संतिष्ठन्ति हि । Edns CGK सर्वाणि for दिव्यानि Edns CGK दिव्यानि for सर्वाणि । K मारिष च for मारिष ।

9 a K दया शमः for क्षमा दमः । BE सत्यम् for सत्यम् । K² reads धर्मार्जवश्च सत्यं च दमानृशंस्यमेव च । (Cancelled by the writer & 'a' written on the margin.)

b Edns BCDEGKL यस्मिन्नित्यम् ।

5 a S. cl. ^०वैदूर्यसंकाशाः ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।

b BK ताव for वरः । SA² विशारदेः । S. cl. reads b before a.

6 a SK आदित्यः तेजस्वी SG, ST, SA दीनद्विपमुजः शम्भिव for दीर्घबाहुर्म^० &c. S. cl. बलरूपं^० for बलरूपः ।

b S. cl. सर्वलोकेषु धनुःषेत्रः सर्वलोकेषु पूजितः । SA ^०लोके धनुः^० । SG विपुतः for पूजितः ।

7 a S. cl. अंगिरोगनसोस्तुन्यो नये बुद्धिमता वराः for बुद्ध्या तुल्यो &c.

b S. cl. चत्वारो निमित्ता वेदाः सांगोसांगः सट्पन्नाः for वेदान्तधेय &c.

8 a SK, ST, SA, SG भारद्वाजे समस्तानि सर्वग्येनानि सारिष्य (SG समस्तानि) for संतिष्ठन्ति हि &c.

b SK, ST मर्षं चान् यस्मिन्नित्यम् SG, SA² भारद्वाजं यस्मिन्नित्यम् for यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः । S. cl. reads b. before a.

9 a SK, SG, ST तेनो भारद्वाजं वरं SA भारद्वाजं वरं वरं वरं for आनृशंस्य &c.

b S. cl. यस्मिन्निजे गुणा यस्मिन् वरं वरं वरं वरं ।

तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे ।

तस्मात्त्वं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तरं वाहनम् ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हमभूपणान् ।

नोदयामास तानश्वान्भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥

तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् ।

द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ १२ ॥

ततः प्रध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादितम् ।

प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १३ ॥

अथ शोणान्सदश्वान्स्तान्हंसवर्णैर्मनोजवैः ।

मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा विस्मयन्त रणे नराः ॥ १४ ॥

10 b Edns तस्मात्तम् H इमं त्वम् for तस्मात्त्वम् । Edns ADEFGHKL MN वाहय for वाहनम् ।

11 a A उक्तम् । D भूपणान् ।

b Edns BCDEGN नोदयामास L प्रेरयामास ।

12 b D मत्तः for पार्थम् ।

13 a Edns BOGKN प्राप्मापयत् । Edns BCEFHKM निनादितम् ।

b A उद्धूतः F उद्धूतम् M मुहूर्तम् for उद्धूतः । FM सागरम् ।

14 a H हयैः for अथ । BE हयोत्तमैः K महाजवैः ।

b F मिश्रितान् for विस्मि° । BE समरे for समरे । Edns ABCDEGHKN व्यस्मयन्त । K जनाः for नराः ।

10 a S. cl. क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य तेन योस्त्वे हि सांप्रतम् (SG, ST, SA °योत्थामिसंयुगे ।)

b S. cl. आचार्यं प्रापयेदानीं ममोत्तरं महारथम् ।

11 a & b S. cl. उत्तरम्वेवमुक्तोन्वाश्रित्वा नोदयामास तं प्रति । आजयामासुनरथो भारद्वाजरथं प्रति । SK, SG, SA omit वैशंपायन उवाच ।

12 a SG, SA² संवेक्ष्य for वेगेन । S. cl. सार्थं रणे for रथिना वरम् ।

b S. cl. अप्यभ्यद्रष्टुं for प्रत्युद्ययौ ।

13 a S. cl. प्राप्मापयत् । SK पट्टहादिनाम् SA, SG पणवनादितम् for °धत्त & c.

b SK, ST व्यस्रोभत SA व्यस्रोभयत् SG व्यस्रोभयत for प्रचुक्षुभे । SK, SA सागरम् । SK, SA, ST उद्धूतम् ।

S. cl. reads v. 13 after v. 20.

14 a S. cl. अश्वान्शोणान्सदश्वान्हंसवर्णैर्मनोजवैः शान्तिभिः ।

b S. cl. व्यस्मयन्त । S. cl. दृष्ट्वा जनाः for रणे नराः । S. cl. reads v. 14 after v. 21 a.

तौ रथौ धीर्यसंपन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
 आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥
 समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ।
 दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्वलम् ॥ १६ ॥
 हर्षयुक्तस्तदा पार्थः प्रहसन्निव धीर्यवान् ।
 रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥
 अभिवाद्य महाबाहुः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १८ ॥
 उपिताः स्म वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
 कोपं नार्हासि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १९ ॥

- 15 a Edn² धीरसंपन्नौ M धीरसापन्नौ ।
 b L शिष्यो विजितौ । C 'धीर्य' for 'विद्यो' ।
 16 a HK तथा for तदा । DN महारथो for महाबलो ।
 b E प्रकम्पतः BEFHKL भारतानाम् । N महाबलम् ।
 17 a Edns CDGHKN ततः for तदा ।
 18 a H महाबलम् for महाबाहुः । Edns GK सान्त्वपूर्वम् for महारथम् ।
 19 a Edns BCDEFGLMN स्मः । H त्वमसादादर्दम् for प्रतिकर्म &c.
 b D कर्तुम् for कोपम् । A तम् H तत् for नः । D कोः नः K कर्तुं नः for नः
 कर्तुम् । AFHM दुर्जयः BCE दुर्जयम् ।

- 15 a S. cl. धीरो for रथो । SK समरमूर्धनि ।
 b S. cl. रथिनौ for अजितौ । SK, SA, ST कृतवीर्यौ तरस्विनौ । SG तरस्विना
 for मनस्विनौ । S. cl. reads this v. after 24 b.
 16 a S. cl. इव तदा for तदान्योन्यम् । S. cl. द्रोणशिवयोर्वज्रौ ।
 b SK, SA भारतानाम् । S. cl. महाबलः for महद्वलम् । S. cl. reads
 v. 16 after v. 17.
 17 a S. cl. आचार्यः for पार्थः । SA SG ST प्रत्यगृह्णन् पारिवम् SK, प्रत्यगृह्णन्-
 पारिवम् for प्रहसन्निव धीरवान् । S. cl. interch. a, b and reads this v.
 after v. 14.
 b S. cl. पार्थस्य for द्रोणस्य । SA, SG, ST समासाद्य परंतपः SK समासाद्य
 परंतपः for समासाद्य महारथः ।

18 v. omitted in S. cl.

19 a SK स्मः ।

b SA नार्हासि । SG ST दुर्मद for दुर्जय ।

अहं तु प्रहृते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।

इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ २० ॥

ततोऽस्मै प्राहिणोद्घोणः शरानधिकविंशतिम् ।

अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥

ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीरवान् ।

अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं प्रदर्शयन् ॥ २२ ॥

हयांश्च रजतप्रख्यान्कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।

अवाकिरदमेयात्मा पार्थ संकोपयन्निव ॥ २३ ॥

एवं प्रवर्तते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ।

समं विमुञ्चतोः संख्ये विशिखान्दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥

- 20 a D त्वया for अहम् । BE प्रहृते GH प्रहृते । C पूर्वं । D अहं तव for तेऽनघ ।
b K प्र° for मे DKL अहंति ।

- 21 a D असौ N अस्मिन् for अस्मै । D °विंशतीन् FM °विंशतिः K °विंशतिः ।
b N अपास्तान् for अमास्तान् । BE omit portion from द्रोणः in 21 a to द्रोणः in 22 b and read शीघ्रमस्त्रं &c. after द्रोणः here (a.)

- 22 a G शत° for शर° ।
b AFM अवाकिरन् । D रणे for ततः । BE तीमास्तव्य D शीघ्रहस्त K शीघ्रं शस्त्रं । Edns GLN विदर्श° BCE व्यदर्श° D निदर्श° K उद्दीर्श° ।

- 23 a A शिलाशितैः F शलाशितैः ।

- 24 a Edns BCDEFGKN प्रवृत्ते H सवृत्ते । M प्रवृत्ते & तु after युद्धम् ।
b D अग्नि F दीप्ति° for दीप्त° । N °चेतसः for तेजसः ।

- 20 a S. cl. तादृशः पूर्वम् । SK, SA प्रहरेयं तवानघ SG, ST महरेयं तवानघ ।
b SK, SA², ST क्षान्नुम् for कर्तुम् । SA¹ अनुमन्यताम् SG कर्तुमर्हति । S. cl. reads vv. 19, 20 after v. 2.

- 21 a S. cl. reads येषां before this v. SK, SG, ST तनस्तु for ततोऽस्मै ।
SK अथ स for अधिक ।

- b SK, अप्राप्तानेष for अप्राप्तांश्चैव । SK °हरमवान् । this v. is omitted in SA.

- 22 b SK, SG, ST शीघ्रहस्तम् for शीघ्रमस्त्रम् । v. is omitted in SA.

- 23 b ST संकोपयन् for संकोपयन् । this verse is omitted in SK, SA, SG.

- 24 a SK, SG प्रवृत्ते । line omitted in SA.

- b S. cl. विमुञ्चतोः शरानुपान् for समं विमुञ्चतोः संख्ये । SA विविधान् for विशिखान् । S. cl. reads v. 14, 17 & 16 between a & b of this v.

तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ जवे ।
 उभौ दिव्यान्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥
 क्षिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्नरात् ।
 विस्मयन्त ततो योधा ये तत्रासन्समागताः ॥ २६ ॥
 शरान्विसृजतोस्तूर्ण साधुसाध्विति पूजयन् ।
 द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात् ॥ २७ ॥
 रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा सह युध्यते ।
 इत्यवुवञ्जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥

25 a AFKL वात^० for वायु^० ।

b DK²N विद्वांसौ । D तुल्यपराक्रमौ for उत्तम &c

26 a I, क्षमन्तौ for क्षिपन्तौ । All except L नृपात् ।

b Edns BODEGHN व्यस्मयन्त AM विस्मयन्तः । BE ये च तत्र क्षमा^० DKN सर्वे तत्र समा^० ।

27 a CH विसृजतः । D शीघ्र for तूर्णम् । All except FM अपूजयन् ।

b BE द्रोणेन K द्रोणं तु । C समरं । AFLM इच्छति । A पांडवाद् ।

28 a Edns ACDGHL चत् BEN चत् for सह । Edns ACDKL अपुष्प्यन् H अयोप्यन् ।

b A मयत् G इति सु^० ।

25 a SK, SG, ST, SA² उभौ विभूतकर्माणावुभौ श्रमगतौ जवे । (SA¹ श्रमगते रणे for श्रमगतौ जवे)

b S. cl. उभावितरेभ्यो लोके सुभौ परपुरुषयो (हि omitted in SA & ST.)

26 a ST क्षिपन्तौ ताव शरान् दृष्ट्वा for क्षिपन्तौ शरजालानि । SK, SG, ST क्षत्रिया-
 न्मोह आविशत् SA क्षत्रिया मोहमाविशत् for मोहयामासतुर्नरात् ।

b SK व्यस्मयन्त नराः सर्वे SA, SG, ST व्यस्मयन्त जनाः सर्वे for विस्मयन्त
 ततो योधाः । S. cl. द्रोणार्जुनसमागमे for ये तत्र &c

27 a S. cl. reads नराणां मुचनं वाचय भूयन्ते स महाहरनः । (SA, SG, ST सृजता
 for मुचनं ST, SA मुमहास्रतः SG तुमुदहरनः ।)

b SK, SA, ST अपार्जुनात् SG पार्जुनात् for फाल्गुनात् ।

28 a SA¹ कृत्वे वदयोषवत् SK, SA², ST गृहं वे वदयोषवत् SG गृहं वे समयो-
 षवत् for गुरुणा सह युध्यते ।

वीरौ तावतिसंरब्धौ संनिवृष्टौ महारथौ ।

छादयेतां शरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ ॥ २९ ॥

विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।

भारद्वाजोऽथ संरब्धः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥

स सायकमयैर्जालैरर्जुनस्य रथं प्रति ।

भानुमद्भिः शिलाधौतैर्मानोः प्राच्छादयत्प्रभाम् ॥ ३१ ॥

पार्थ स सुमहाबाहुर्वेगेन च महारथः ।

विव्याध निशितैर्वाणैर्मघो वृष्टेयव पर्वतम् ॥ ३२ ॥

तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय फाल्गुनः ।

शत्रुघ्नं वेगवद्बृष्टो भारसाधनमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

■ D तौ वीरौ । Edns CGK अभिसं^० N अरिसं^० । K संनिविष्टौ । Edns CG महारथौ ।

b L छादयंतौ ।

30 a H च for सु^० ।

b DHKN संरब्धोऽथ भारद्वाजः । O अपि for अथ । Edn² CG संकुदः । BE LN^० युध्यत D^० युध्यत ।

31 b BE धौतः । Edns AC आच्छाद^० ।

32 a Edns ABCDEGHKLN च for स । DHN स for सु^० । KLN^० बाहुं M^० बाहो । Edns ABCDEGHKLN महावेगेः for वेगेन च ।

b H बहुभिः for निशितैः ।

33 a Edns BCE पाण्डवः D चार्जुनः ।

b Edns CDKN वेगवान् । Edn CK दृष्टः D दृष्टा BE कृत्वा GHLM भृष्ट N दष्टः for वृष्टः ।

29 a S. cl. तौ समीक्ष्य तु सरब्धौ । SG, ST अनिरुद्धमहारथौ ।

b SK, SA, ST शरोपेतौ SG शरोपास्तौ for शरपातेः ।

30 a SK, SG विस्फार्य च महाचापं SA, ST स विस्फार्य महच्चापम् । SA दुरासदम् for दुरासदम् ।

b S. cl. संरब्धस्तु तदा द्रोणः प्रत्ययुध्यत फाल्गुनम् । (SA² पाण्डवेः for फाल्गुनम्)

31 b S. cl. बाणैः for मानोः । SG, ST मच्छादयत् । SK, ST दिशः SA, SG द्विजः for प्रभाम् ।

32 a S. cl. reads:—अर्जुनस्तु तदा द्रोणं महावेगेमहारथः । (SA¹ महारथैः ।)

b S. cl. शतशो for निशितैः । S. cl. धाराभिः for मघो वृष्टया ।

33 a SK आनम्यचार्जुनः SG, ST, SA¹ आयम्य चार्जुनः SA² उद्यम्य पाण्डवः for आदाय फाल्गुनः ।

b SK कृत्वा SA¹ कृत्वा SA² कृत्वा SG वृष्टः ST भृष्टः for वृष्टः ।

विससर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्वहन् ।

नाशयच्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ ३४ ॥

तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्तदद्भुतमिवामवत् ।

स रथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनंजयः ॥ ३५ ॥

युगपद्विभु सर्वासु सर्वशोऽम्नाप्यदर्शयत् ।

एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥

नादृश्यत ततो द्रोणो नीहारेणेव संवृतः ।

तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ॥ ३७ ॥

34 a BE तीक्ष्ण for चित्रान् ।

b Edns GKM नश्यन् DM शमयन् । D सर्वं for शरं । K °जातानि for वर्षाणि । D भारद्वाज° ।

35 a N चापि for चाप° । CD मुक्ताः N विमुक्तानि ।

b H तमोभवत् for धनंजयः ।

36 ■ K बाणैश्च for सर्वासु । Edns CGH सर्वतः BDEKLN सर्वशस्त्राणि । ABELN °दर्शयन् । v. omitted in M.

b N एकच्छाय° । D धनजय N धनंजयः K स सर्वशः for समन्ततः ।

37 ■ Edns CDGLN तदा for ततः ।

b A स वृत्तस्य ।

34 a SK, SA, SG शरांश्च विमुक्तं ST शरांश्च विक्षिपन् for विससर्ज शरांश्च ।

b S. cl. reads नाशयच्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् (SG, ST, SA मच्छादयन् । ST भारद्वाजम् ।)

35 ■ S. cl. read: द्रोणचापविनिर्मुक्तान्बाणान्नाणैर्वारयत् । (SG, ST, SA बाणैर्वाणांश्च for बाणान्बाणैः । ST अपायत्, SG अदारयत् for अवारयत् ।)

b SK, ST सरोधोव्यवर्त्तयार्थः SA सरोधो व्यचरत्यर्थः SG सरोधो विचरत्यर्थः । S. cl. भद्राग्रथः for धनंजयः ।

36 a SK, SA सर्वतोऽम्नाप्यवामुजन् SG सर्वतोऽम्नाप्यवामुजन् ST सर्वतोऽम्नाप्यवामुजन् for सर्वशोऽम्नाप्यदर्शयत् ।

b SA¹ धनंजयः SG निरन्तरम् for समन्ततः ।

37 a SK, SA, ST पर्वतः SG मानुमान् for संवृतः ।

b S. cl. रथं नश्य रथोत्तमे for संवृतस्य शरोत्तमैः ।

जाज्वल्यमानस्य यथा पर्वतरूपेव सर्वशः ।

स दृष्ट्वा तु रणे पार्थः शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥

विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं मेघस्तनितनिःस्वनम् ।

अग्निचक्रोपमं घोरं विकर्षत्परमायुधम् ॥ ३९ ॥

व्यशातयच्छरांस्तीक्ष्णान्द्रोणः समितिशोभनः ।

महानभूततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ४० ॥

जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापवरातिगैः ।

प्रान्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ४१ ॥

38 a D यथाजाज्व^० । Edns CGN तदा for यथा । M ^०स्येव H ^०स्म च । all except DN सर्वतः ।

b All except AFM दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे (D पार्थस्य तु H शरैः for रणे ।) H रणे for शरैः ।

39 a Edns ABCDEFGKLN स विस्फार्य for विस्फार्य च । DKN चित्रं for श्रेष्ठम् । M ^०जनित^० for ^०स्तनित^० ।

b K चक्रमिवाविद्धं । Edns CGHK व्यकषत् D विकर्ष ABFEKLM विकर्षत् । N परमायुधम् ।

40 a Edn¹ D व्यपातय^० KM विशातय^० । Edn² ACEFGHKLMN तांस्तु for तीक्ष्णान् । D समर^० for समिति ।

41 a Edns BEG विनिर्गतैः A ^०परातिगैः ।

b H प्रभाः ।

38 a This line is omitted in S. cl.

b This line is omitted in S. cl.

39 a SK, ST विरुष्य सुमहत्चापम् SG विस्फार्य च महत्चापम् SA विरुष्य बलवचापम् for विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठम् ।

b SK, SG, ST, मण्डलीरुतमाह्वे SA मण्डलीरुतकामुक्चम् for विकर्षत्परमायुधम् । S cl. interchanges a & b,

40 a SK, SG, ST तान्विधूय शरान्योरान् SA तान् विधुम्वञ्चरान् घोरान् for व्यशातयच्छरांस्तीक्ष्णान् । S. cl. द्रोणोपि समितिजयः ।

b line omitted in SK, SG, SA.

41 a SG, ST, SA तस्य जाम्बूनदमयैः SK ततजाम्बूनदमयैः for जाम्बूनदमयैः पुङ्खैः । SK दक्षिणमिसमयैः शरैः SA दक्षिणमिसमयैः SG शरैर्मिसमयैः ST दक्षिणमिसमयैः शरैः for चित्रचापवरातिगैः ।

b SG, SA मण्डादयत् । SA¹ प्रभाः ।

ततः कनकपुद्गलानां शराणां नतपर्वणाम् ।
वियच्चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ ४२ ॥
द्रोणस्य पुद्गमक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ।
एको दीर्घ इवाद्दृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४३ ॥
एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान् ।
आकाशं संवृतं वीराबुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४४ ॥
शरास्तयोश्च विबभुः कङ्कुर्वर्हणवाससः ।
पङ्कजः शिरसिस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ४५ ॥

42 b BE नश्यते for दृश्यन्ते । K² सर्वतः for बहवः ।

43 a LM द्रोणश्च । N पुद्गमक्ता^० BE पुद्गमक्ता^० C पुद्गमक्ता^० HK पुद्गमसक्ताः ।
L पश्यत् for ^०दृश्यत् । D संवृतः H संपतः N सहतः । L शिरः । K इवाकारो
प्रभवत् दृश्यते शरः ।

44 b D आवृतम् H संवृतौ for मवृतम् । A उप L अभि for इव ।

45 a Edns EGH तु for च । Edns BCDEGHKN ^०वर्हिण^० । M ^०वासनाः
b Edns BCEGKLMN पश्यः AD पतिः । Edns ABCDEGKLN शरदि
for शिरसि । H शरकाले for शिरसिस्थानाम् । Edns ADGKLN स्वस्थानाम्
BE स्वस्थानाम् । H सपोनानामिवानरे for हंसानां &c ।

42 a SK, ST कांचन for कनक^० ।

b S. cl. वियद्रतानां चरताम् for वियच्चराणां वियति । SG दृश्यते बहुला प्रमा ST
पश्यति बहवः प्रमाः SA दृश्यन्ते बहुलाः प्रमाः for दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ।

43 a S. cl. reads शरासनात् द्रोणस्य प्रभवन्ति स्म सायकः ।

b SK, आमतः SG आपातात् ST, SA अपातात् for अदृश्यत् । SK, SG, SA
प्रदृश्यन्ते महाभागः ST प्रदृश्यत महारवः for आकारो महतः शरः ।

44 a S. cl. एवं सुवर्णविकृतान् । SK विमुञ्चन्तो शरान्बद्ध्वा SA विमुञ्चन्तो बद्ध्वा-
रान् ST विमुञ्चन्मुबद्ध्वा शरान् ।

b SG संवृता मेवाः for संवृतं वीरो । SG पागभिः for उल्काभिः ।

45 a SG शराभ्यानि बभुः । SK, SA, ST तयोः शराश्च । S. cl. वर्हिणवाससः ।

b SK, SG, SA^० पङ्कजः शरदि मत्तान् । ST शरमत्तान् for शिरसिस्थानाम् ।
S. cl. मारतानामिवानरे for हंसानां चरतामिव ।

युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः ।

द्रोणपाण्डवयोर्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६ ॥

तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।

शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४७ ॥

तौ व्यवहरतां शूरो संरब्धौ रणशोभिनौ ।

उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥

अथ आचार्यमुख्येन शरान्सृष्टाञ्छरासनात् ।

निवारयच्छित्तैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४९ ॥

दर्शयन्नेन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।

रेणुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥

46 a N तयोः before युद्धं & omit तत्र । K तयोः संरब्धयोर्महत् for सुसंरब्धं &c.

47 a BEN संक्रुद्धो D संरब्धौ for चासाद्य । b BE °जघ्नतुः ।

48 a DN उभौ व्यवहरताम् for तौ व्यवहा &c. FHM व्यव° BE °हरताम् । Edns युद्धे G युद्धम् for शूरो ।

b A उदीरयेताम् F उदीरयतां H M उदीरयताम् । BE भागतः ।

49 a Edns BCDEGHN स्वाचार्य° । AKL स तथाचार्यमुख्येन for अथ आचार्य &c. Edns BCDEGHL शिलाशितान् N शिलान् शितान् for शरासनात् ।

b Edns ABCDEFHNM निवारयत् । K रथिनां for जयताम् ।

50 a Edns DGN वीक्षमाणानाम् C वीक्ष्य° AK रोद्रमात्मानम् FM इंद्रमात्मानम् । Edns DGN अस्त्रम् C शास्त्रं for उपग्रम् । M समग्रम् for उपग्रमुग्रम् । CHL पराक्रमम् ।

b D स for च ।

46 a SK, SA तत्र युद्धं महद्दोरम् for युद्धं समभवत्तत्र । SK, SA, ST तयोः संरब्धयोरभूत् SG तयोः संरब्धयोस्तदा for सुसंरब्धं महात्मनोः ।

b S. cl. अत्यद्भुतगचिन्त्यं च for द्रोणपाण्डवयोर्धोरम् ।

47 a S. cl. महागजाविरासाद्य ।

48 a S. cl. व्यवहरयतां for व्यवहरताम् । S. cl. सन्नद्धो for संरब्धौ । SA रणशोभिनौ ।

b S. cl. दिव्यानि for समरे । SK, SG, ST माहादि SA सर्वाणि for दिव्यानि । S. cl. reads this l. after v. 46

49 a S. cl. स्वाचार्यमुख्येन । SK, SA, SG शिलाशितान् ST शिलोमुसान् for शरासनात् ।

b SK, SA², ST निवारयत् SA¹ अवाकिरम् for निवारयत् । SG असारभेदे बाणैः for निवार &c.

50 a SK, SA, SG ऐन्द्रम् for ऐन्द्रिः । ST दर्शयन्नेव मात्मानम् ।

ST उपग्रमुग्रपराक्रमः । SG उपग्रपराक्रमम् ।

जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् ।
 अर्जुनेन सह क्रीडन्त्यग्निः सन्नतपर्वभिः ॥ ५१ ॥
 दिव्यास्त्राणि विमुञ्चन्तं भारद्वाजं महारणे ।
 अश्वैरस्त्राणि मन्त्राय फाल्गुनः समयोधयत् ॥ ५२ ॥
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरमिहयोः ।
 जयैषिणोस्नदान्योन्यं देवदानवयोर्विव ॥ ५३ ॥
 ऐन्द्रं वायव्यप्राप्तेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ।
 द्रोणेन मुस्तं मुक्तं च असति स्म पुनः पुनः ॥ ५४ ॥
 एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजन्तां शरांस्तनून् ।
 एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ ५५ ॥

51 a K भाग^० for नि^०म् ।

b Edns ABCDEGMN आरुह्य । HK अकारयत्तदा वीर for अर्जुनेन &c

52 a Edn² CG दिव्या-पस्त्राणि वर्धतम् Ldn¹ ABDLLN दिव्या-पस्त्राणि मुनतम् K दिव्यापस्त्राणि च द्रोणो । Edn² CG तस्मिन्ने तुमुते रणे । Ldn¹ BDEHN भा-
 द्वाज K विमुञ्चतम् for भारद्वाजम् ।

b Edn³ BCDEGHKN फाल्गुनम् ।

53 b Ldn³ ABCDEGKLN अमर्षिणो H सामर्षिणो for जयैषिणो ।

54 a ACF ऐन्द्र । M repeats न -ऐन्द्र वायव्यप्राप्तये विनरे म शरास्तनून् ।

/ Ldns CG मुत्तमाय तु BDE मत्तमाय तु । HK न for च । N मत्ते च for
 यमति स्म ।

55 a D मूतो 1 वाते for शूरो । A विसृजन् । D मृजन्तो निमित्तान् शरात् । Ldns CG
 HN निमित्तान् शरात् A शरात् शरात् BLL शरात् शितान् for शरास्तनून् । b
 omitted in M.

51 a SG, SA भाग्नेजसम् Sh भाग्दशनम् ST भाग्नेजसा for तिग्मतेजसम् ।
 SG, ST, SA समाधीदम् Sh सन वायव्यम् for सह वायव्यम् ।

52 a this line is omitted in S cl.

b S cl. वायं द्रोणनवापयम् for फाल्गुन समयोधयत् ।

53 a SG गुप्तिष्यः for नरमिहयो ।

b S cl. अकृष्यमाणो रक्ष्ये यन्निशमयणागि । (ST इयं for वाते^०)

54 a SA वायव्यम् for वायव्यम् । ST अतःपुनः for अतःपुनः ।

b Sh, SA, SI मुक्तं मुक्तं द्रोणवायव्यं SG मुक्तं मुक्तं-पुनः for द्रोणेन
 मुक्तं मुक्तं च । S cl. यमः ।

55 a SK, SG शितान् शरात् SA शितान् शरात् ST शितान् शरात् for शरास्तनून् ।

/ S cl. अकृष्यमाणो for चक्रतुम् । S cl. मत्तमाय for अकृष्यमाणम् ।

ततोऽर्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु ।

पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ५६ ॥

ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशांपते ।

शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ५७ ॥

बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचक्रैश्च महारथैः ।

सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५८ ॥

योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपीडितैः ।

बलप्रासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ५९ ॥

56 a Edns BCEFGHKLM तत्र for ततः । DN पतितानां for पतता वै । AB EFHKLM च for वै ।

b AK¹ शुश्रूवे for श्रूयते । F² स्वरः M पुनः for स्वनः ।

57 a CD नागरथाः । DHKN सादिनः for वाजिनः ।

b H दृश्यते । व्यगजन्त fo^o व्यदृश्यन्त । L किंशुका इव पुष्पिताः for पुष्पिता &c.

58 a Edns BCEG HKLMN विचित्रैः for विचक्रैः ।

b C^o चित्रैश्च कवचैः । N ध्वजैश्चापि निपातितैः D ध्वजैश्चापि निपातितैः ।

59 a BE यानैः for योधैः ।

b H सैन्यम् for बलम् । BEHKM सुसन्धानम् D सुविधानम् for समुद्धानम् ।

56 a S. cl. च for वै ।

b SG एव for इव । ST वज्राणाम् for वज्राणाम् ।

57 a SK, SG, ST रथाश्वाश्च SA रथाश्वाः for रथाश्चैव । S. cl. सादिनः for वाजिनः । SG पद्मतयः for विशांपते ।

b SA² शोणिताक्ताः for शोणिताक्ताः । S. cl. च दृश्यन्ते for व्यदृश्यन्त ।

58 a S. cl. निरुतेः for विचक्रैः ।

59 a SA¹ चापि for तत्र । SG कृष्ण^o for पार्थ^o । S. cl. अभिपीडितैः ।

b SK सुसन्धानम् for समुद्धानम् ।

विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ।
 आच्छादयेतामन्योन्यमन्वेक्षन्तौ रथेषुभिः ॥ ६० ॥
 तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं भरतर्षभ ।
 द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव ॥ ६१ ॥
 अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणयूते प्रवर्तिते ॥ ६२ ॥
 अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
 दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ६३ ॥
 प्रमायिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरामदम् ।
 जेतारं देवदेत्यानां सर्पाणां च महारथम् ॥ ६४ ॥

60 a N वीरो for तत्र । D धनुषा । A omits from 'तत्र' in 60 a to तत्र in 61 b.

b D आच्छेदयेताम् BE आच्छादयन्ताम् C आच्छादयन्ताम् F आच्छादयेताम् ।
 Edns BCDEGN तसक्षतुः II मतर्जतुः K वितर्जतो L सतर्क्षतो F मन्येक्षतो ।
 H रथेषुभिः ।

61 a D रोमहर्षणम् FMN होमहर्षणम् for भरतर्षभ ।

b K वृत्र^० for बलि^० ।

62 b HL विदा^० BE ^०व्यदारयन्तो for व्यदारयताम् । M प्राणि^० । ABDEHLM मव-
 र्त्तिते । N reads this l. after v. 55 also (v. l. : -छादयेतामन्योन्यम् ।)

63 a H अंतर्गिहनादः ।

64 a L तस्मिन्नाय for दुरामदम् ।

b DN मत्स्यानाय for देवत्यानाम् । Edns CDGK सर्वेनाय for सर्पाणाम् । DK
 महामनाय ।

60 a ST विधुन्वाना ततो वीरा । SK, SG तु तौ वीरौ SA हतौ वीरौ for तु तौ तत्र ।

b SK, SA² आच्छादयेताम् ST, SA¹ अच्छादयेताम् । SK, SA द्विपक्षन्तो
 परेषुभिः, SG द्विपक्षेताविवेषुभिः ST द्विपक्षन्तो परेषुभिः for अन्वेक्षन्तो-
 रथेषुभिः ।

61 verse omitted in S. cl.

62 this verse is omitted in S. cl. except ST.

63 a SG अन्तरिक्षे तु शरक्षेत्रम् ।

64 b SK सर्वदेवानाम् SG, ST सर्वमन्यानाम् SA सर्वदेवानाम् । S. cl. सर्वेना
 for सर्वेनाम् ।

अविभ्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातितम् ।
 पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ६५ ॥
 अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्पणः ।
 खे चकर्प रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभः ॥ ६६ ॥
 तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायतम् ।
 न च बाणान्तरे वायुस्तस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६७ ॥
 अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा ।
 ददृशे नान्तरं कश्चित्पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६८ ॥
 तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने सुदारुणे ।
 शीघ्राच्छीघ्रतरः पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६९ ॥

65 a L शिक्षस्य M शिक्षाणाम् for शिक्षा च ।

b BEK आसीत् for अभूत् ।

66 a H अमर्पणम् ।

b Edns ACDFGHKLMN विचकर्प । K खे for रणे । Edns BEKN भरतर्षभ ।

67 a L आयतिः Edns ACDFGHKMN आयतिम् ।

b DN अप्यस्य K तस्य for वायुः । Edns CGH अस्य DKN वायुः for तस्य ।

68 a D वे सृजतः N विसृजतः for उत्सृजतः ।

b Edns ददर्श BE नान्तरम् for ददृशे । BE ददृशे for नान्तरम् । D किंचित् । BE वा for च ।

69 a H अथ for तथा । N तथास्त्रयुद्धे घोरे तु । BE वर्तमानोत्तदाक्षणे ।

b Edns CG शीघ्र शीघ्रतरम् । HK शीघ्रतरम् ।

65 ■ S. cl. दूरपातनम् for दूरपातितम् ।

b SG पांडवस्य समम् for पार्थस्य समरे । S. cl. आसीत् for अभूत् ।

66 b S. cl. विचकर्प for खे चकर्प । SG रुष्णाः for पार्थः ।

67 ■ SG शलभानान्तराभवत् । S. cl. अमवत् for आयतम् ।

b SG कुतः for न च । S. cl. तस्य for वायुः । S. cl. वायुः for तस्य ।

68 a S. cl. अभीक्ष्णम् for अनिशम् । S. cl. बाणान् for शरान् ।

b SK नान्तरं SA नान्तरः । SK, SG, ST किंचित् for कश्चित् ।

SK, SA² आपततः SA¹ ST, SG अपि ततः for आददतः । SG युधि for अपि च ।

69 a SK, SA युद्धे तु कृतशीघ्रास्ते SG युद्धे तु कृतशीघ्रास्ते ST युद्धे तु कृतशीघ्रास्ते for तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु ।

L S. cl. शीघ्रतरम् for शीघ्रतरः । SG रुष्णाः for पार्थः । SK, SG, SA उदारयत् ST उदीरयत् ।

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।

युगपत्प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७० ॥

द्रोणेऽवकीर्यमाणे तु शरैर्गाण्डीवधन्विना ।

हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७१ ॥

पाण्डवस्य च शीघ्रास्त्रं मघवान्संप्रपूजयत् ।

गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ७२ ॥

ततो वृन्देन महता रथानां रथयूथपः ।

आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७३ ॥

70 a CH शत^० for शत^० । M ^०सहस्राणाम् ।

b D पातयत् HN प्रापयत् । H अन्तिकात् K सन्निधौ for अन्तिकात् ।

71 a Edn² CG कीर्यमाणे तदा द्रोणे Edn¹ D आकीर्यमाणे द्रोणे तु H अवकीर्यमाणे द्रोणे तु । BE द्रोणे विकीर्यमाणे तु K विकीर्यमाणे द्रोणे तु N कीर्यमाणे द्रोणे तु । Edns BCDEFGHLN धन्विना ।

b A सैन्याम् ।

72 a Edns ABCDFGHLN तु for च । K तस्यावस्य । Edn² BCDEGH KLN मघवा ऋष^० Edn¹ F मघवान् प्रत्य^० । M ते देवान् प्रत्यपूजयत् ।

b H सर्वे for चैव । DN तत्र तत्र for ये च तत्र ।

73 a HK अथ for ततो । L रथयूथपैः ।

b Edn² CG पर्यवारयत् ।

70 a SK, ST शतसहस्राणि ।

71 a S. cl. विकीर्यमाणे द्रोणे तु । SK, SA, ST धन्विना ।

72 a SK तु for च । SK मघवा SG देवाश्च for मघवान् । SG समपूजयत् SK, SA, ST समपूजयत् for सपूजयत् ।

b SG गन्धर्वाप्सरसः ।

73 a SK, SA¹, S¹, ST रथिनाम् SA² रथेन for रथानाम् । SK रथियूथपः SA¹ रथयूथपश्च SA² रथयूथपैः for रथयूथपः ।

b S. cl. तु शरैः for सहसा । SA¹ समवारयत् for प्रत्यवारयत् ।

अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।

पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्य करोद्भृशम् ॥ ७४ ॥

सोऽमर्षवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ।

किरञ्छरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७५ ॥

आवर्त्य तु महाबाहुयतो द्रौणिस्ततो हयान् ।

अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ७६ ॥

स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णमपयाज्जवनैर्हयैः ।

च्छिन्नवर्मध्वजः शूरो निरुक्तः परमेष्ठिभिः ॥ ७७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे द्रोणभक्तो नाम
त्रिपचाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

74 a D च for तु ।

b All except M अकरोत् ।

75 a Edns CDGHKN स मन्ववशमापन्नः । M रणौ ।

b E वृष्टिमान् ।

76 a All except M आवृष ।

b KL व्यपसर्पितुम् M च व्यवस्थितुम् for व्यपसर्पितुम् ।

77 a Edn² BCEFGHKL MN अपयात् Edn¹ व्यपयात् D व्यपयात् ।

b BH °वर्म° F °वर्म° LN °वर्म° for °वर्म° । C निवृत्तः EL निरुक्तः ।

74 a SG महात्मनाः for महात्मनः ।

b SK, SA², SG, ST तदाकरोत् SA¹ सदाकरोत् for करोद्भृशम् ।

75 a S. cl. ॥ मन्ववशम् ।

76 a SK, SG, ST आवृष्य for आवृष्य । SK, SA² च SA¹, SG स ST च
for तु । SK, SG द्रोणस्ततोऽमवत् ST द्रोणस्ततो ययो SA² द्रोणस्तमवपयात्
for द्रोणस्ततो हयान् ।

b SG हयमर्पितुम् SA व्यपसर्पितुम् ।

77 a SK, SG, ST लब्ध्वान्तरं for लब्धवान्तरम् । SG अपयात् ST व्यपयात् SK,
SA अपयात् ।

b S. cl. °वर्म° for °वर्म° ।

॥ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ द्रौणिर्महावीर्यः प्रययावर्जुनं प्रति ।
 शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ १ ॥
 तयोर्देवासुरसमः संनिपातो महानभूत् ।
 किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव ॥ २ ॥
 न स्म सूर्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ।
 शरगाधकृते व्योम्नि छायाभूते समन्ततः ॥ ३ ॥
 महान्श्वटचटाशब्दो योधयोर्युध्यमानयोः ।
 दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुंरञ्जय ॥ ४ ॥

LIV 1 a Edns CDGHKLMN ततः for अथ । Edns GHL महाराज A महाभागः
 BEF महाभाग M महावीर्य । C प्राययो । Edns BCDEGHKLMN रणे
 for प्रति ।

b L शरधारेण । D °माण इवाम्बुदः N वर्षमास इवाम्बुदः ।

2 a DK ततः for तयोः । D तयोः for महान् ।

b DE किरन्तः ।

3 a H, न सः for न स्म । N भाति for सूर्यः । D दिवा for तदा । N सूर्यः for
 भाति । D रात्रि° for वाति ।

b Edns H जालाधृते BE भूते कृते CGM गाढे कृते D संघीकृते K जालाचित° N
 सप्रेभिते for गाढेकृते । D दह्यतामिव ।

4 a BE चरचटाशब्दः । H यस्तयोः for योधयोः । Edns BCEG इध्यमानयोः
 AKH वध्यमानयोः K भिद्यमानयोः N विध्यमानयोः ।

b AECDEFGKMN पुंरञ्जयः ।

LIV. 1 a omitted in S. cl.

b S. cl. वर्षमाण इवाम्बुदः ।

2 a SG महात्मनोः for महानभूत् ।

3 b SK, SG शरगाढे ST SA¹ शरजाले SA² शरजाते for शरगाध° । S cl.
 छायाभूतमिवाम्बुदः ।

4 a ST चटपटी for चटचटा । SA योधयोः

b S. cl. परमदारुणा for परपुंरञ्जयः ।

हयानस्यार्जुनः सर्वान्छतवानल्पजीवितान् ।

ते राजन्न प्रजानन्ति दिशं कांचन मोहिताः ॥ ५ ॥

ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ।

विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह ॥ ६ ॥

तदस्यापूजयन्दवा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् ।

द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महात्मनः ॥ ७ ॥

ततो द्रौणिर्धनूंष्यष्टावाक्रम्य तु नरर्यभात् ।

पुनरेवाहनत्पार्थ हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ८ ॥

5 a L हयास्तस्यार्जुनः । H तूर्ण for सर्वांश्च । KL अल्पजीविनः ।

b Edns CFG प्रजानन्त D अभिजानन्ति HL प्रजानाति ।

6 a D तदा N तथा for ततः । BE अतिचरिष्यतः HK चरतो रणे L वितरिष्यतः ।

b H चिच्छेद ज्या शरेण ह । 'D सः LM हि N च for ह ।

7 a H दूतस्य पूजयन्नेव । D कर्म for देवाः । Edns BCEHKLLN कर्म D देवाः for दृष्ट्वा । Edns BCDEGHKLLN दृष्ट्वातिमानुषम् ।

b L द्रोणभीष्मौ च । Edn² GHM महारथाः Edn¹ BCDEKLN महारथः ।

8 a BE द्रोणिः । Edns CG धनुःश्रेष्ठम् D धनुष्यस्य FHL धनुष्यष्टौ M धनुष्यस्यो । Edns CG अपरुष्य BEL अपक्रम्य D व्युपक्रम्य HM उपक्रम्य K व्यपक्रम्य N व्यपक्रम्य । Edns CGH रथपंथम् BE नरपंथ D रथपंथः K महारथः LM नरपंथम् N च वीर्यवान् ।

5 a S cl. हयास्तस्यार्जुनः । SK, SG, ST सख्ये SA सखे for सर्वांश्च । S cl. अल्पतेजसः ।

b SA स राजन्न प्रजानाति SG राजन्न प्रविजानाति ST राजन्नतिविजानाति । SA, SG दिशः ST दिशि for दिशम् । SA काश्चन मोहिताः ।

6 b S, cl. नुनोद् for चिच्छेद । SK, ST, SA सः SG च for ह ।

7 a S. cl. कर्म दृष्ट्वा for दृष्ट्वा कर्म । ST अतिमानवम् ।

b ST छिन्नद्रोणरुपाश्चैव कर्णश्चैव महारथः । line omitted in SK, SG, SA.

8 a SK धनुष्यस्य SG धनुः पट्टया ST धनुष्टौ । SK, ST, SA व्यपक्रम्य । SG व्यतिक्रम्य । SA² परंतपः SK, SG, ST, SA¹ नरपंथः ।

b SK, SG, ST पुनरप्यहनत् SA पुनरभ्यहनत् ।

ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
 योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ ९ ॥
 ततोऽर्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ।
 चारणेनैव मत्तेन मत्तो चारणयूथपः ॥ १० ॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ।
 रणमध्ये द्वयोरेवं सुमहद्वोमहर्षणम् ॥ ११ ॥
 तौ वीरौ ददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः ।
 युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव मंगता ॥ १२ ॥
 तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभा ।
 भवेनाभौविपाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १३ ॥

9 a K विहस्य for प्रहस्य ।

b A मूर्ध्या ।

10 b Edns BCEGKL इव HN च for एव ।

11 b DGHKLN एव for एवम् । F सुमहा^० for सुमहर्^० ।

12 a M विस्मय गता ।

b K महात्मानौ N महावीर्ये for महावीर्यौ । H वृथपाविव । D सहतो N मयुता for सगतौ ।

13 a Edn¹ BDE समाजघ्नतुः । D अन्योन्य^० for अन्योन्यम् ।

b C आशिविपाकारे. M आशीविपाकारे । AK पावकेः for पन्नगेः ।

9 a ST तन for ततः । SK, SG प्रहस्य ।

b SK, SG, SA च तदा ST स तदा for नवया । ST मौर्व्या ।

10 a SK, SA² आवृत्य for आवृत्य । SK, SA² समागमत् । omitted in SG, ST, SA¹

b omitted in SA¹. SK, SG, ST, SA² इव for एव ।

11 a SG प्रवृत्ते for प्रवृत्ते । omitted in SA¹

b SK, SG, ST, SA² एव for एवम् । सेम^० for सेम^० । omitted in SA¹,

12 a S cl कुरव. for ददृशुः । ददृशुः for कुरव ।

b S. cl. महामानौ । S. cl. द्विन्द्वौ for युथगौ ।

13 a ST, SA¹ समाजघ्नतुः । SK, SG, ST परस्परजघ्नेष्वौ SA² परस्परमर्षणौ SA¹ परस्परमर्षणौ for अन्योन्य & ।

b S. cl. पावकैः for पन्नगे ।

अक्षय्याविपुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
 तेन पार्थो रणे शूरस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥
 अश्वत्थाम्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।
 जग्मुः परिक्षयं तूर्णमभूत्तेनार्जुनोऽधिकः ॥ १५ ॥
 ततः कर्णो महच्चापं विवृण्वान्म्यधिकं रुषा ।
 अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १६ ॥
 तत्र चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः ।
 ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्धत ॥ १७ ॥
 स रोपवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
 समैक्षत विवर्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ॥ १८ ॥

14 a K अक्षय्यौ K¹ अक्षयौ । H रपुधिः ।

15 a M पुनर्वाणाः for पुनर्वाणाः । Edn¹ OG अभ्यस्यतः N अभ्यस्यतो ।

b BEHKLN शीघ्र for तूर्णम् । Edns BCDEGHKLMN अधिकोऽर्जुनः
 for अर्जुनोऽधिकः ।

16 a Edns G महाचापम् । Edns CG तथा for रुषा ।

b C अवाक्षिपत् L अवाक्षिपत् N अवाकिरत् । BE शर्की for शब्दः ।

17 a Edns CLN ततः BE अध for तत्र ।

b M यत्र for तत्र । Edn¹ न्यवर्धत H अभ्यवर्ततः K अप्यवीवृधत् L अभ्यवीवृधत्
 N अप्यवर्धतः for व्यवर्धत । D कोपश्चास्याभवत्ततः । M तस्य कापोत्यवीवृधत् ।

18 a N सरोपवेशम् ।

b Edns CGL समैक्षत D सपैक्षत F समैक्षत K अन्यैक्षत N अपैक्षत for समै-
 क्षत । Edns ACDGKLMN विवृत्ताभ्याम् । BEH तमेवैक्षत वृत्ताभ्याम् । K
 कुरुन्दनः ।

14 a SK अक्षयौ । ST जयोपिणः for महात्मनः ।

15 a SG याणान् ।

b S. cl. शीघ्रम् for तूर्णम् । SG मुहूर्तेन for अमृतेन । S. cl. अधिकोऽर्जुनः ।

End of Adh at v. 15. vv. 16, 17, 18 are omitted in
 S. cl.

तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् ।
 त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजन्तुः सहस्रशः ॥ १९ ॥
 उत्सृज्य च महाबाहुद्रोणपुत्रं धनंजयः ।
 अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ २० ॥
 तमभिदुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 कामयन् द्वैरथेनैनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 इति विराटपर्वणि गोहरणे अश्वत्थाममह्नो नाम
 चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ।

कर्णं यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकल्थितम् ।
 न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं पर्युपस्थितम् ॥ १ ॥

19 ॥ Edns CG सायकाः ।

b D उपानिन्धुः G अपाजन्तुः M उपजन्तुः । H ममंततः for सहस्रशः ।

20 a D तु for च । L महाबाहुः ।

b L सपत्नजित् ।

21 a M तनोभिदुत्य ।

b Edns BOEG द्वैरथं तेन A वैरथेनेन D द्वैरथेनेमम् HKL द्वैरथे युद्धम् M द्वैरथे-
 नैवम् for द्वैरथेनैवम् । Edns युद्धम् CG युद्धे for इदम् ।

* * * * *

LV. 1 a HL पश्यं । HL विकल्थते ।

b H मम for न मे । ABDEH युद्धे । H समो नास्ति Edns ABCDEFGH
 LN समुपस्थितं K त्वामुपस्थित ।

vv. 19, 20, 21, omitted in S. cl.

21 a ST सम् for तेषम् ।

b ST धामपित्वा धनुर्वीर इदम् । ST reads vv. 20 & 21 after v. 6 of Adh 57.

* * * * *

LV. N. {B.-ST repeats elsewhere almost all the verses of this
 adhy. noted here as ST².

1 a SK, ST² omit अर्जुन उवाच before this v. SK यत्वं SA यत्त्वं SG
 ST¹ यत्त्वं । ST² यत्ते कर्णं । SK, S², SA यद्दम् ST¹ बह्वद्वात् ST²
 बहुवाक्यम् । SK, ST, SA¹ प्रमापसे SG, SA² विकल्थते for विकल्थितं ।

b SG, ST¹ मया न मे युधि समः । ST² समुपस्थितं ।

सोऽय कर्ण म ॥ सार्धं व्यवहृत्य महामृधे ।
 ज्ञास्यस्यवरमात्मानं न चान्यानवमंस्यसे ॥ २ ॥
 अवोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
 इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥
 यत्त्रया कथितं पूर्वं मामनादृत्य सूतज ।
 तद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ४ ॥
 यत्सभायां स्म पाञ्चालीं क्षियमानां दुरात्मभिः ।
 दृष्टवानसि तस्याय फलं प्राप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥

2 a A सोऽय K अय for सोऽय । L महापुधि ।

b Edn¹ BDEGLMN ज्ञास्यसे । Edn¹ BDEGMN बलं Edn² AC
 अयलं for अयं । Edn⁴ D आन्तोयं । BEN अन्यम् । Edns CDEFGHK
 अयमन्यसे ।

३ a ACELMN पुरुषाः K¹ परमाः for परुषाः । H धनुस्सृज्य । M केवलाय ।

b F तदिदम् । M चिकीर्षितम् ।

4 a Edns BCEGN मामनासाय AD मामनाधृत्य । Edns BCEGHLMN
 किंचन for सूतज ।

b L तदिदं । G महद्गुतं for मया सह । F omits verse 4.

5 a Edns G स CHKN च D तु for स्म । K¹ क्षयमाणां for क्षियमानां ।

b BE दृष्टवानसि । Edns GN आप्नुहि C मा ब्रूहि K प्राप्नोषि for प्राप्नुहि ।
 F omits v. 5.

1. 2 a ST² अय for सोऽय । ST² मुध्यस्व च महामनाः । for व्यवहृत्य &c.

b ST² ज्ञास्यस्य परमात्मानं । ST² अयमन्यसे । SK, SG, ST¹, SA omit the
 whole v.

3 a SK, SG, ST¹, SA सभायां पौरुषं श्रेष्ठ्य (SA¹ श्रेष्ठ्य) for अवोचः परुषा वाचः ।

b ST¹ कर्म for मन्ये । ST विदितं for यदिदं । SK, SG, ST¹, SA कर्तुमिच्छति
 यत्कर्म (SG दुर्वृद्धे) तन्मन्ये (ST¹ मन्ये तत्) दुष्कर तया for इदं तु &c.

4 a S. cl. नास्तिमत् (ST¹ मे) सम इत्यपि for मामनादृत्य सूतज ।

b SK, SG, ST, SA¹ सत्यं SA² सर्वं for अय ।

5 a SG, ST² तु for स्म । SK सभायां यन्तु ST¹ यतः सभायां । SK नदा तया
 SG तया तथः for दुरात्मभिः ।

b SK, SG, SA अस्मि for अस्ति । SK, ST² अप्नुहि SA, आप्नुहि । ST²
 फलं भूयः संप्राप्नुहि ।

धर्मपाशनिवद्धेन यन्मया मर्षितं पुरा ।

तस्य राधेय कोपस्य विमोक्षं पश्य मे मृगे ॥ ६ ॥

एहि कर्ण मया सार्धं प्रतिपुध्यस्व संगरे ।

प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवन्तु सहसैनिकाः ॥ ७ ॥

कर्ण उवाच ।

ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्प्रमाचर ।

अतिभेते हि वाचं वै कर्मेति प्रथितं भुवि ॥ ८ ॥

यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तद्दशकतेन मर्षितम् ।

इति गृह्णामि ते पार्थ तव दृष्टा पराक्रमम् ॥ ९ ॥

6 a L विनद्धेन । N निपद्येन । F omits this line.

b Edns BCLFGN विजयं LM विपाक for विमोक्ष ।

7 a KLN प्रतिपुध्य । BDKLN संगर CH मयुगे E सागर ।

b Edns CDGHN तव । BE मम for सह ।

8 a D वाच या पार्थ । D एता N एतत् for तत् ।

b Edns BCDEG हि ते वाक्य H वचो वाच K सदा वाच M हि वै वाच । Edns BCG कर्मेतत् D कर्माणि H कर्मेतः । C विभु for भुवि ।

9 a M तत्त्वया । A अशकैः ।

b Edns CG इतः L प्रति for इति । Edns CG गृहीमहे । HKLM तत् for ते । BE गृह्णामि ते । D दृष्टा भुवि for तव दृष्टा ।

6 a ST¹ दर्शित for मर्षित । S. cl (except ST²) तव for पुरा । S. cl (except ST²) तस्य पापस्य तत्रेय कल प्राप्नुहि (ST अशुहि) दुर्मते । ST² omits v. 6

7 a SK, SG, ST¹, SA इहाय कुरु येसत ST² प्रतिपुचस्व सायकात् for प्रतिपुध्यस्व-संगरे ।

b SK, SG, ST¹, SA सन्तु ST² भूयः for सर्वे । SK, SG, SA सर्वे ते ST¹ सर्वेति for भवन्त ।

8 a SG वाच for वाचा । ST² ब्रवीमि पार्थ गृहाचा तच्च कर्म चराम्यहम्

d SK, SG, ST² SA विशेषितो हित्व वाचा कर्मणा यन्मि भुवि । SA अविचक्षो ST² omits this line.

9 a ST¹ तद्दशकत्वात्तुमर्षितम् ।

b SA यदि for इति । SK, SG, SA गृहीम ते ST¹ गृहीमहे । SK, SG, ST¹ तमदृष्टा SA² मम दृष्टा । ST² omits v. 9.

धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा ।

तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिति मन्यसे ॥ १० ॥

यदि तावद्द्वेने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया ।

तत्त्वं धर्मार्थविल्लुत्स्नं समयं भेतुमर्हसि ॥ ११ ॥

यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् ।

तथापि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः १२ ॥

अयं कौन्तेय कामस्ते नचिरात्समुपस्थितः ।

योत्स्यसे त्वं मया मार्धमद्य द्रक्ष्यसि मे बलम् ॥ १३ ॥

10 a D कर्मपाश^० । N^० निबधन । C न for यत् । DHKMN यदि ते L यदि
for यत्त्वया ।

b M बल for यद् । Edns BCDEGHKN इव for इति ।

11 a K² न हि for यदि । N चरित मया ।

b DL सत्व H सध K² न त्व for तत्त्वं । Ldms CG क्लृष्ट for क्लृप्त । BE
धमाधविक्लिन्न H धमार्थविल्लिष्ट L धर्माधविक्लिष्ट । Edns G स मया DL
सत्समा for समय । Edns BEG योद् D इत्तु HN नेत्तु for भेतु । Edns
ABCDEFGHIK²M इच्छति for अर्हसि ।

12 a DKLN युध्यते । D कारणे ।

b BE तथापि । L अत्र for मम ।

13 a BE अद्य for अय ।

b Edns CGHK हि for त्व ।

10 b SK, SG, SA अपद्ध इति । ST² omits this v

11 a SK, SG, ST² SA न हि for यदि । SK, SG यथोक्त SA यथावत् । SG
चरित ।

b SK, SG क्लृष्ट (SG क्लृष्ट) स्वमर्थलोभात् SA ST¹ अर्थलोभात् क्लृप्त
for तत्त्वं धर्मार्थविल्लुत्स्न । ST² omits v. 11. SK, SA छेतु SG हर्तु for
भेतु । SK, SG, SA इच्छति for अर्हसि ।

12 a SK, SG चेद् SA चेद् ST¹ चद् for अद्य । Sh, SG ST¹, SA तद्
युध्यते पाणात् ST² प्राप्ते योद् मया सह for युध्यते &c

b ST² तमह पातयिष्याम किमुताय नर भुवि ।

13 a ST² omits this line

b SK, SG, ST¹, SA, ST² यत् for त्व । SK, ST¹, SA अत्र SG अनु for
अय । Sh, ST, SA पर्याप्ते SG विष्यति for द्रक्ष्यसि । Sh, ST, SA
मे for मे ।

अर्जुन उवाच ।

इदानीमेव तावत्त्वं व्यपयातो रणान्मम ।
तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १४ ॥
भ्रातरं घातयित्वा च त्यक्त्वा रणशिरश्च कः ।
त्वदन्यः पुरुषः सद्यो ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ १५ ॥

धैर्यपायन उवाच ।

इति कर्णे ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः ।
अभ्ययाद्विसृजन्वाणान्कायावरणभेदिनः ॥ १६ ॥

- 14 a Edns CG अपयातः । DHN रणे ।
b M येन for तेन । L तथा for तव ।
- 15 a Edns DG कः CLN तु for च । BE त्वकालेन for त्यक्त्वाण^० । E शिराश्च ।
KL तथा for च कः ।
b Edns CG कः पुनश्च for पुरुषः । Edns BCDEGHM सद्यः F सत्यः K
सत्यक् L कभिः N कर्ण for सद्यः । L वदेत् for ब्रूयात् । L व्यवस्थितः ।
- 16 a DN वदन्नेव ।
b C अमयात् M अभ्यसत् N प्रत्ययात् ।

- 14 a SK, SG, ST¹, SA omit अर्जुन उवाच before this. S. cl. अपयातः ।
b SK, SA कर्मात् SG, ST¹ तस्मात् for तेन । S. cl. reads vv. 14 &
15 after v. 7 above.
- 15 a ST² क. for च । SK, ST¹, SG, SA को (SG, SA को) भ्रातरं घात-
यित्वा कृत्यक्त्वा च रण शिरश्च । ST² अक्षितत् for च कः ।
b S. cl. सद्यः for सद्यः ।
- 16 a SG, ST, SA omit धैर्यपायन उवाच । SK, SG, ST, SA कर्णः । SK,
SG, ST¹, SA बीभत्सुमपराजितम् ।

अभिजग्राह तं कर्णः प्रीयमाणो धनंजयम् ।

शरवर्षेण महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ १७ ॥

उत्पेतुः शरवर्षाणि घोररूपाणि सर्वशः ।

अविध्यदश्वान्बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

सोऽपृष्यमाणः कर्णस्य निषङ्गस्यावलम्बनम् ।

चिच्छेद निशिताग्नेण शरेणानतपर्वणा ॥ १९ ॥

उपासङ्गादुपादाय कर्णो बाणानथापरान् ।

विद्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशिर्यत ॥ २० ॥

17 a Edns CDGKMN प्रतिजग्राह । DKN तान् for तं । H जृम्भमाणं L जृम्भ
माणः for प्रीयमाणः । Edns CG महारथः । DKN शरानभिःशिक्षोपमान् for
प्रीयमाणो etc.

b Edns CG महता शरवर्षेण । DKN वर्षमाण इवांबुदः ।

18 a Edns BCDEGHKLMN शरजालानि । M सर्वतः ।

b D बाह्वोश्च । BEN हस्तयोश्च C हस्तौ चापं DL हस्ताचापं for हस्तावापम् ।

19 a N omits सः । M अवबधनं ।

b N निशिताग्ने चिच्छेद । Edn² BCEFHKLM नत for आनत⁰ ।

20 a BE²HLM तथा for अथ । DN बाणमथापरं ।

b F पाण्डवः । BE²M मुष्टिः for मुष्टिः ।

17 a SK, SG, ST, SA² प्रति SA¹ इति for अभि । SK SG
तान् for तं । SK, SG, ST¹, SA² पार्थः for कर्णः । SK, SG, ST,
SA महारथः for धनजयम् । ST² त्वरमणो महापलः ।

b SK, SG, ST¹, SA पञ्जम् इव वृष्टिमान् ST² वर्षमाण इवांबुदः ।

18 a SK, SG, ST¹, SA मेरजालानि ST² शरजालानि । SG² सर्वतः ।

b ST² बहुधा for बाह्वोश्च । SK, SG, ST¹, SA omit this line

19 a ST² कर्णस्तु ।

b ST² विभेद for चिच्छेद । SK, SG, SA, S

20 SK, SC, SA, ST¹ omit this v.

ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुराच्छिनत् ।
 स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ २१ ॥
 ततो निपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ।
 तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २२ ॥
 ततोऽस्याश्वान्दृष्ट्वैस्तीक्ष्णैर्वीभत्सुर्भारसाधनैः ।
 आकर्णमुक्तैरवधीत्ते हयाः प्रापतन्भुवि ॥ २३ ॥
 अथापेरण बाणेन ज्वलितेन महाभुजः ।
 विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरासि वीर्यवान् ॥ २४ ॥
 तस्य भित्ता तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः ।
 ततः स तमसाविष्टो न स्म किञ्चित्प्रजज्ञिवान् ॥ २५ ॥

21 a L अर्जुन. for पार्थः । Edns ABDEGKLN धनुराच्छिनत् ।

22 a Edn² N अनुपेतुः । K पदानुगाः ।

b DN तान् गाण्डीवनिर्मुक्तैः ।

23 a Edns CG भरे. for दृष्टेः । F नाराचैः स तु वीर्यवान् for वीर्यवान्⁰ etc.

b Edns CGK अभ्यगमन् DN अहनत् for अवधीत् । Edns CGKN हना. for हयाः । F omits this line.

24 a K भलेन for बाणेन । Edns CDGLN महौजसा for महाभुजः । F¹ omits 24.

25 a D कायमभ्यगमच्छरः । L कायमभ्यगमच्छरः । N कायमभ्यगमच्छरः ।

b D ततः कर्णो महान् दृ L ततः शरसनाविष्टः । H नोस्म F न तु । BE कथितम् ।
 CL प्रजज्ञिवान् D विजग्मिवान् H प्रजज्ञिवान् ।

21 b ST² पार्थो व्यधमच्छरैः⁰ for तां पार्थो⁰ &c SK, SG, ST, SA read a whole verse (for 'b'):-उत्तिष्ठन्वा ततः कर्णः शक्तिं विक्षेप वेगवान् (SG वीर्यवान्) । तां शक्तिं समरे पावन्निच्छेद् निश्चिन्ते भरे ।

22 a SK यदुशः for उद्यमः ।

23 a ST² ततोऽस्याश्वानः परीक्षितैः । ST¹ ततोऽप्यश्व भरेजन्तैः । ST¹ समरे वीरसायकैः for वीर्यवान् &c.

b ST¹ आविष्टः ST² आविष्यत् for अवधीत् । SK, SG, SA omit verses from 23 onward to the end.

24 a ST¹ भलेन ।

25 b ST² काय वास्याहनदृति ।

स गाढवेदनाविध्दो रणात्प्रायादुदङ्मुखः ।

ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २६ ॥

इति विराटपर्वणि मोहरणे कर्णभङ्गो नाम

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ पट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो वैकर्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।

एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १ ॥

यत्र शान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः ।

काङ्क्षमाणो मया सार्धं तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥

26 a Edns BCDEG HKLMN वेदनः । CDG HKLMN हि वा BE भित्ता
for आविद्धः । Edns BCEG HKMN रणं D पार्थं for रणात् ।

b BE तत् for ततः । K उपक्रोशत् । K तु for च । D महापलः ।

* * * *

LVL 1 a DM वैराटम् ।

2 a Edn² CGN अत्र for यत्र ।

b M काक्ष्यैव for काक्षमाणः । Edns CDG HKLMN युद्धं for सार्धम् । M
मिष्टम् । H अमरकर्पणः M परनदर्शनः for अनरदर्शनः ।

26 a ST² अगाधवेदनो हित्वा रणं प्रायात्पराङ्मुखः ।

b ST² ततोऽर्जुनं समाक्रोशत् । ST¹ omits vv. 25 & 26

* * * *

LV1 1 a SG. omits वैशंपायन उवाच । SK, SG, SA कर्णं पराजितं दृष्ट्वा for ततो
वैकर्तनं जित्वा ।

b SK, SG, SA एव मां प्रापयेदानीं । SK, SG, SA रथयुद्धं for यत्रतालः । SK,
SA² मरुहिरिणां SG मरुहिरिणं SA¹ मरुहिरिणः for हिरण्मयः ।

2 a ST तत्र SA¹ यत् for यत्र । SK, SG, SA सर्वेभ्यो नः पितामहः ।

b ST-मया युद्धं । SK, SG, SA युद्धं काक्षमाणे यै (SG हि) for काक्षमाणो-
मया सार्धम् । ST अमरकर्पणः । SK, SA रथे निष्ठानि दंष्ट्रितः SG तिष्ठत्येव हि दंष्ट्रितः ।

अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
 अब्रवीदुत्तरः पार्यं प्रतिविद्धः शरैर्भृशम् ॥ ३ ॥
 नाहं शक्यामि कौन्तेय नियन्तुं ते हयोत्तमान् ।
 विपीदन्ति मम प्राणा मनो विव्हलतीव मे ॥ ४ ॥
 अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात्संप्रयुज्यताम् ।
 त्वया च कुरुभिश्चैव भ्रमन्तीव दिशो दश ॥ ५ ॥
 गन्धेन मूर्च्छितश्चास्मि वसारुधिरमेदसाम् ।
 द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य संत्रासं चैव पश्य मे ॥ ६ ॥
 अदृष्टपूर्वः शूराणां महासंख्ये समागमः ।
 योधाह्वानेन महता शङ्कानां निनदेन च ॥ ७ ॥

3 a BDE हयनागरथाकुल K भस्त्राजिरथाकुल ।

b Edns CG अपविद्ध M प्रतिविद्ध । K दृष्ट for भृशम् ।

4 a L adds उत्तर उवाच before this D न हि । C शक्यामि D शक्नोमि । Edns CDGKMN वारहे ABEHL वारम्भम् for कौन्तेय ।

b L विपिदन्ति ।

5 a CH इव for इह । BE दिव्यानि । Edn² G प्रभावा । BE संप्रयुज्यताम् ।

b F चैव । Edns BEG द्रवति for भ्रमन्ति । M धमया । BEHN मम for दश ।

6 a Edns CGH अह F आत्मम् for अस्मि । M मेधताम् ।

b N मनो मह । Edns CG तव BELM तस DHKN तस for संत्रास ।

Edns CDGHKLN प्रपश्यत BM प्रपश्य मे L मे प्रपश्य for पश्य मे ।

7 a G मया E मम DHN महत् for महा । L सरय N सैन्य for संख्ये । DHN समागम ।

b Edn¹ गदाघातेन Edn² CGN गदाघातेन A गोधाघोषण BDEHL गोधाघातेन KM योधाघातेन । Edns CDG नि स्वनेन च ।

SK, SG, SA omit verses 3-18 a

3 a ST हयनागरथाकुलम् ।

b ST प्रतिपेध तता शरै ।

4 a S1 adds उत्तर उवाच before this ST वारम्भम् for कौन्तेय । ST नेत तव for नियन्तु ते ।

5 a ST इव for इह । ST प्रभावे for प्रभावात् ।

6 b ST तस चैव प्रपश्यते for संत्रासं &c

7 a ST अदृष्टपूर्वं शूराणां संख्ये सप्तसमागमम् ।

b ST गुहाघातेन महत् ।

सिंहनादैश्च शूराणां गजानां वृंहितैस्तथा ।
 गाण्डीवशब्देन भृशमशनिप्रतिमेन च ॥ ८ ॥
 श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टा मूढचेतसः ।
 अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं च कृतं त्वया ॥ ९ ॥
 व्याक्षिप्यमाणं समरे गाण्डीवं च प्रकर्षता ।
 दृष्टिर्विचलिता वीर हृदयं दीर्यतीव मे ॥ १० ॥
 वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः ।
 व्यायच्छतः शतभुजं दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ॥ ११ ॥
 नाददानं संदधानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान् ।
 त्वामहं संप्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतनः ॥ १२ ॥

8 a A वृंहितैस्तथा BE वृंहितेन च H च वृहन्शब्दे ।

b D गाण्डीवस्य च घोषेण वन्मघोपसमेन च ।

9 a A प्रतिस्मृतिः ।

b H कुलालचक्र^० । Edns CDGHKLN सततं for च कृतं । K मया for त्वया ।

10 a K व्याक्षिप्यमाणं । F व्याक्षिप्य समरे वार्थं गाण्डीवस्य च पश्यतः । C च कर्षतः
 Dilk प्रदृश्यते G प्रकर्षतः ।

b Edns CGN मचलिता ।

11 a M वपुषोऽग्रं । AMN क्रुद्धस्यैव ।

b Edn¹ व्ययच्छतः । Edns BCDEK² तव AFK शर H सव्य for शत^० ।
 K² भुजो । N शरान् राजान् for शतभुजं । BE भीतभीतो भवत्यपि । A भीतो-
 ऽस्मि कान्गुन । L भीर्मेभवत्यपि N भीष्मे भवत्यपि । L omits this line.

12 a Edns CDHKMN न संधानं L असंधानं । G omits the whole v. 12.

b Edn¹ न प्रपश्यामि M संप्रपश्यामि । Edn² न चेतनः D विचेतसः M विचेतनं ।

Verses 8-12 om. in SK, SG, SA.

8 a ST वृंहितेन च ।

b ST गाण्डीवशब्देन तथा भृशमप्रतिमेन च ।

9 a ST श्रुतिस्मृती च । ST प्रनष्टे ।

b ST सततं महतीरुतम् for मंडलं च &c.

10 a ST व्याक्षिप्यमाणः । ST प्रपश्यतः for प्रकर्षता ।

b ST दीर्यते मम ।

11 b ST च गाण्डीवं for शतभुज । ST भीमो भरतपुत्र ।

12 a ST आददानं च संधानं विमुञ्चन्तं शरानपि ।

b ST न for सं^० ।

अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च ।
न च प्रतोदं रश्मींश्च नियन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच ।

मा भैषीः स्तम्भयात्मानं त्वयापि नरपुंगव ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ॥ १४ ॥
राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते ।
जातस्त्वं शत्रुदमन न विषीदितुमर्हसि ॥ १५ ॥
धृतिं सुविपुलां कृत्वा राजपुत्र रये मम ।
युध्यमानस्य समरे हयान्तं यच्छ शत्रुहन् ॥ १६ ॥

13 a BE भ्रमताव for चलताव । DHKLMN मे for च ।

b ABEHKL नाभीपून् for रश्मींश्च । D न प्रतोद न च रश्मीन् । N न प्रतोद न चाभापु । Edns CDGHKN सयतुम् ।

14 a F त्वया च ।

b N आद्य द्रुतानि ।

15 a D जातस्य for मत्स्यस्य । N विश्रुत ।

b D जातस्यम् । Edns BCFGHKLM शत्रुदमने ADN शत्रुदमनम् । Edns G जायसीदित C न च सीदितु H न विषीदितु M न विषीदितु ।

16 a Edns CDGHLN कृत्वा सुविपुलां ॥ कृत्वा च विपुलां । Edn¹ D पुन for मम ।

b D सयस्य for सयच्छ ।

Verses 13-16 om in SK, SG, SA.

13 a ST अध for अव⁰ । S¹ तुयाय भ्रमतीव म for भूरिय &c

b ST न च प्रतोदतो रश्मीन् । ST सयतु for नियतुम् ।

14 a ST includes this v, in Uttara's speech and adds अर्जुन उवाच before v 15. ST अर्जुन स्तम्भयामान ।

15 b ST सत्रधर्मण for शत्रुदमन । ST सयतिंक्षतुमर्हसि for न विषीदितु⁰ &c,

16 a ST धृतिं कृत्वा सुविपुलां ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं पार्थसत्तमः ।

अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १७ ॥

सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् ।

आदास्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ १८ ॥

अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय ।

शतन्हृदामिवायान्तीम् स्तनयित्नेोरिवाम्बरात् ॥ १९ ॥

दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण स्विदस्यति ।

इति मां संगताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः ॥ २० ॥

17 a Edns CGN नरसत्तमः AL रथिसत्तमः BE रथसत्तमः HKM रथसत्तमं D स्वस्थे स्थितं for पार्थसत्तमः ।

b Edns CG उत्तरं प्रापयमब्रवीत् for पुनः &c.

18 a D प्रापयस्व for प्रापयस्व । MN तदेव माम् ।

b Edns BCEGHK²N आच्छेत्स्यामि D आच्छित्स्यामि for आदास्यामि । L एवास्व ।

19 a H वा L मे for मां ।

b D शतन्हृदं । Edns BCDEGHKLN अम्बरे । M omits the whole verse 19.

20 a BE कतमेन ।

b F संगतं L शङ्किताः ।

17 v. 17 & 18 a omitted in ST also—vide note v. 8 above.

18 b SK, SG, SA एतेषां for एतस्य । ST आदास्याम्येव । SK, SG धनुर्ज्या । SK, SG, SA वेदनानि च for अपि चाहवे । ST कुक्ष्यां पलमोनता for धनुर्ज्या &c.

19 a SK, SG, SA दिव्यमस्त्राणि । ST आहवे दिव्यमस्त्रं मे । S. cl. चित्रमुत्तर परसति ।

b SK, SG, SA शतन्हृदां जंममणां । ST स्तनयित्नुमिषांभरे SK, SG, मेपरथा-प्रापृषां च SA मेघस्यामिषाप्रापृषां ।

20 a ST सत्येन for वामेन । SK, SA कतमेन । ST करेणैवन्दस्यति ।

b SK, SA शत्रवः ST समरे for संगताः । ST वर्तयिष्यन्ति SK, SA न विहा-स्यन्ति for तर्कयिष्यन्ति । SK, SA सारथे for शत्रवः । SG omits this verse.

शोणितोदां रथावर्ता नागनकां दुरत्ययाम् ।
 नदीं प्रस्कन्दयिष्यामि पङ्गोकप्रवाहिनीम् ॥ २१ ॥
 पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशास्त्रानिरन्तरम् ।
 वनं कुरूणां छेत्स्यामि शरैः मन्त्रतपर्वाभिः ॥ २२ ॥
 जयतः कौरवी मेनामेकस्य मम धन्विनः ।
 शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने ॥ २३ ॥
 मया चक्रमिवाविष्टं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ।
 इष्वस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयिनास्मि ते ॥ २४ ॥
 अप्रमत्तो रथे तिष्ठ ममेषु विषमेषु च ।
 दिवमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भिन्धां स्म पत्रिभिः ॥ २५ ॥

21 a C नागनक^० ।

b BEM प्रस्कन्दयिष्यामि BE परलोकाप्रवाहिनीम् ।

22 b M छेप्यामि ।

23 a CH कौरवी ।

b AB EFM शतमार्गाः । M एव for इव ।

24 a M आवर्तं । A द्रक्ष्यति D द्रक्ष्यति ।

b AF इष्वस्त्रे D इष्वस्त्र M इष्वस्त्र । M सशिन for शिक्षित । M मह्य for अह ।

25 a Edms BCDEGHKLMN अमघ्नतः । B रणे । D तिष्ठन् ।

b N दिव्य । AF भिन्धात् CH भिन्धा M भिन्धाः N भिन्धाः । Edms CDN स्व पत्रिभिः AFLM सशरिभिः BE शिक्षिभिः II पत्रिभिः for स्वपत्रिभिः ।

21 a SK, SG, SA अस्रोदका ST शोणतां च for शोणितोदां । SK इषावर्ता ST, SG, SA शरावर्ता । SK, SA रथन्ददा SG नगन्ददा for दुरत्ययां ।

b SA² प्रस्कन्दयिष्यामि । SK, SG, SA परलोकाप्रवाहिनीम् ।

22 a SA¹ पाणिपाद शिरः पृष्ठ । SK, SG, SA बाहुशस्त्रपादाश्च, ST स्कंधास्त्रादि-
 गहम् ।

b SA¹ ज्योत्स्नाभिः SG छेत्स्येद् । SK, SG, SA महैः for शरैः ।

23 a ST विनये for जयतः । S. cl. मार्गा मेना । SK, SG, SA मम सपुत्रे ।

b ST, SA¹ शत^० । E cl. reads before this v., our v. 30.

24 a ST इषाविद् । SG, SA² द्रक्ष्यन्ति SA¹ द्रक्ष्यति ।

b ST इष्वस्त्रगतेन दिव्य । SK, SG, SA omit this line.

25 a SK, SG, SA अमघ्नन्तः ST समघ्नन्तः for अमघ्नतः । ST रणे for रथे ।
 S. cl. तिष्ठन् । SG वा for च ।

b S. cl. मार्ग for दिव्य । ST पञ्चाव for तिष्ठन्तं । S. cl. त्रयि नेत्यादि पर्वतम् for गिरि^० &c. S. cl. reads v. 31 before this v.

अहमिन्द्रस्य वचनात्संग्रामेऽभ्यहनं पुरा ।

पौलोमान्कालखजांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ २६ ॥

अहमिन्द्रादृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।

प्रगाढं तुमुलं चित्रमभ्यशिक्षं प्रजापतेः ॥ २७ ॥

अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजम् ।

जित्वा षष्टिसहस्राणि रथिनामुग्रधान्विनाम् ॥ २८ ॥

शीर्यमाणानि कूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ।

मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य च ॥ २९ ॥

26 a G अभ्यहनन् H सहनं L व्यहनत् । GL परान् ।

b G पुलोमान् N पौलोमान् । GN कालखजां L कालिखजाः ।

27 a A दृढं । D च कृतास्तता E कृतहस्तता ।

b Edns प्रगाढे D प्रगालं H अगाढा । Edn¹ अनिविद्धं Edn² इति विद्धि A अभ्य-
शिक्ष्यं CG अतिविद्धं D अभ्यशिक्षन् H अतिवृद्धं K अभ्यशिक्षत् L अभ्यशिक्षयत्
M अभ्यशिक्ष्यं N अभिविद्धं । M प्रजापते ।

28 a L पारे for पारे । Edns ODFGHKMN पुरासिनां ।

b K जग्ने for जित्वा । Edns GKLN षष्टि^० । H रथिनां ।

29 a K शीर्यमाणानि M शीर्यमाणानि । HLN कूलानि । F प्रवृद्धेनेव । Edn² K
वारिणा for वायुना ।

b Edns BCDEGHN वे KM इ for च ।

26 a S. cl. संग्रामे for वचनात् । ST (अ)द्वितीयोऽहनयं स्मिन् SK, SG, SA द्विपतो-
यलदर्शितान् for संग्रामे etc.

b S. cl. कालखजां । SK, SG, SA समरे मृगदारुणान् for सहस्राणि^० &c.

27 a ST इन्द्र^० for इन्द्रात् । SK, SG, SA क्षिप^० for कृत^० ।

b SK, SG प्रगाढनिपुणं । SA निपुणं for तुमुलं । ST गृह्य for चित्रं । SK
अतिवृद्धं SG अतिविद्धं ST स त्वविद्धं SA² अतिवेष्यं for अभ्यशिक्ष । SA¹
अतिवित्तप्रकाराते for अभ्य^० &c.

28 a SK, SA परं SG पारे for अह । ST सान्त्वे for पारे । ST वासिनां for
मारुजम् ।

b SK, SG, SA इत्वा for जित्वा । S. cl. रथिनां । SK, SG, SA read this
verse before b of v. 26 above.

29 a ST चूडानि for कूलानि । ST एव for इव ।

b ST धावता पश्य सर्वतः for पात्यमानानि^० &c. SK, SG, SA omit the
whole verse.

ध्वजवृक्षं पत्तिवृणं रथमिहगणायुतम् ।
 वनमादीपयिष्यामि कुरूणामश्रुतेजसा ॥ ३० ॥
 तानहं रथमध्यम्याञ्छरैः मन्त्रतपर्वभिः ।
 योधान्सर्वानतिबलान्योत्स्यमानानवास्थितान् ॥ ३१ ॥
 एकः संकालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ।
 रौद्रं रुद्रादहं ह्यश्वं वारुणं वरुणादपि ॥ ३२ ॥
 अश्वमाश्वेयमश्वेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ।
 वज्रादीनि तथाम्नाणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३३ ॥

- 30 a M ध्वजवृक्ष । L पत्तिवृण M पत्तिवृण for पत्तिवृण । Edn¹ रथि^० C रथ^० । H मिहगणायुत N मिहगणायुत ।
 b F अश्रुतेजसा ।
- 31 a Edns ACFGHKL रथनादेभ्यः M रथनादेभ्य N रथमभ्येय ।
 b Edn¹ पत्तिवृ Edn² ACDFGL पत्तिवृ MN बलात् for योगात् । I, अतिबलात् ।
- 32 a N सरानयिष्यामि ।
 b वारुण्यां for वारुण । Edn¹ D वरुणादपि वारुण ।
- 33 a K तु for च ।
 b M महास्त्राणि । L अवाप्तवान् ।

- 80 a ST ध्वजवृक्षयुत तान्तरमिहगणायुतम् । SK, SG, SA ध्वजवृक्ष शतवृण नागा-
 श्वपाद्वृक्षम् । SG ध्वजवृक्ष ।
 b SG अश्ववृद्धेता । SK, SG, SA read this verse before v 23 above
- 31 a S. cl. reads instead - तानहं रथनादेभ्य (ST रथनादेभ्य) परलोकाय
 (ST^० लोकाय) शान्तवान् ।
 b omitted in S cl
- 32 a SK, SG, SA² एक शक्रावयिष्यामि SA¹ शक्रावयिष्यामि ST शक्रावयिष्यामि ।
 SK, SG, ST शक्राणि । S. cl. reads this verse after v 24
 b SA¹ रौद्र । SK, SG, SA वेदि ST श्व for श्व । SA अह for अति ।
- 33 a SG मानरिष्यमी ।
 b ST वज्रादीनि । SK, SG, SA omit this line

धार्तराष्ट्रं वनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम् ।

अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ३४ ॥

एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ।

व्यगाहत्तद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३५ ॥

तमायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे कुरुन् ।

अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मा धनंजयम् ॥ ३६ ॥

तस्य जिष्णुरपावृत्य ध्वजं मूले न्यपातयत् ।

विरुप्य कलधौताग्रं स विद्धः प्रापयाद्रथात् ॥ ३७ ॥

34 a Edns ABCDEHKLM धार्तराष्ट्रं ।

b BE उत्ताडयिष्यामि D उत्पादयिष्यामि N आवारयिष्यामि । M omits this line.

35 a Edns BCDEGHKLN add वेशपायन उवाच before this v.

b Edns CN व्यगाहत् BEK व्यगाहयत् GHL व्यवाहत् for व्यगाहत् । M omits the whole verse.

36 a D तमायान्तं । C महाबाहुः ।

b A अभ्यवादयत् F अभ्यवाहयत् । Edns CDG आपगाहयतः BE विविंशतिः for धनंजयम् ।

37 a Edns BCDEGHKLMN उपावृत्य । Edns BCEG मूलात् K मूलं । Edns BCEGK अपातयत् D व्यरुन्तत A व्यपातयत् ।

b Edns ABCEG कलधौताग्रैः । BE संविद्धः N इष्यत् for स विद्धः । Edns ABCDEFGHKL प्रापयत् MN प्रापयत् । Edns ACDEFGHKL मुवि N रथं for रथात् ।

34 a ST धार्तराष्ट्रं ।

b ST वैराटे भातु ते ज्वरः । SK, SG, SA omit this whole verse.

35 a S. cl. adds वेशपायन उवाच before this.

b SK, SG, SA व्यगाहत् रथानीकं ST व्यगाहयद्रथानीकं । SK, SG, SA भीष्मस्य वाजिभिः ST भीष्मस्य भाग्यं for भीष्मं &c.

36 a SK, SG, SA reads रथि (SG, SA रथ) सिंहमनापृष्ट्यं जीगापंतं परात् रणे ।

b ST दुर्भुक्तो व्यग्रतर्जुर्न शक्यते धनंजयम् । SK, SG, SA अभ्यवादयत् (SG अभ्यवापयत्) तद्देशाद्यो (SG तेषां) ज्याकिरुपं धनंजयः ।

37 a ST भुजमुने ।

b ST विरुप्य पट्टाक्षः । ST प्रापयद्रथात् । ST न विप्रमान्याभरणं कृतवायं मनसि मय । SK, SG, SA omit this whole verse.

तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविघ्ना मनस्विनः ।
 आयातन्तं भीमधन्वानमारुहद्विधा धनंजयम् ॥ ३८ ॥
 दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
 आगत्य भीमधन्वानं वीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ३९ ॥
 दुःशासनस्तु भलेन विद्ध्वा वैराटिमुत्तरम् ।
 द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ४० ॥
 तस्य जिष्णुरपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
 चकर्त गार्धपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४१ ॥

38 a M स N वि for तं । L ०माल्याभरणं । Edns ABCDEGHKN कृतविघ्नाः
 L कृतविघ्नाः ।

b Edns ABCDEGHKLN आगच्छन् M आगच्छत् for आपातं । D भीम-
 मन्वानं HLM भीमधन्वानः । Edns CG चत्वारश्च DN चत्वारस्तु H योधा द्विधा
 K चत्वारः सु for आरुहद्विधा । Edns CKN महाबलाः D महाबलं G महाबलः for
 धनंजयम् । BELN वीभत्सुः पर्यवारयन् for आराव् &c.

39 a N च for अथ ।

b L आगन्वा । D भीममन्वानं । N प्रत्यवारयन् ।

40 a K च for तु । F उत्तमम् ।

b L वीरं ।

41 a N cl. उपावृत्य । Edns DGHKLN पृथुधारेण ।

b HK²L परिष्कृतं । CF omit the whole v.

38 b SK, SG, ST अभ्ययुर्भीमधन्वानः SA अगच्छन्भीमधन्वानः । S. cl. मोर्षी पर्यत्य
 (ST विष्कार्य) बाहुभिः for आराव् &c.

39 a S. cl. वृत्तेनः for दुःसहोऽथ ।

b SK, SG, SA अभीताः ST अभिताः for आगत्य । SK, SG, SA पांडव for
 वीभत्सुं ।

40 a SK, SG, SA पुनश्चैव स भलेन ।

b S. cl. वीरं for वीरः । ST प्रतिविद्धं दुरास्थितं ।

41 a SK, SG, SA जिष्णुर्दवावृत्य ।

b SK, SG, SA² मारुतम् ST विषकनं SA¹ म्यलंतम् । SK, SG, SA गृध्रायेण ।

अथैनं पञ्चमिः पश्चात्प्रत्यविध्यस्तनान्तरे ।
 सोऽपयात्तद्रणं हित्वा पार्थबाणप्रपीडितः ॥ ४२ ॥
 तं विकर्णः शरैर्गाढं गार्धपत्रैरजिह्वगैः ।
 विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४३ ॥
 ततस्तमपि कौन्तेयः शरेण नतपर्वणा ।
 ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ४४ ॥
 ततः पार्थमाभिद्रुत्य दुःसहः सविर्विंशतिः ।
 अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सन्भ्रातरं रणे ॥ ४५ ॥
 तावुमौ गार्धपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनंजयः ।
 विद्धा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४६ ॥

42 a H तथैनं M अथेतं । N पंचात् । BE प्रत्यभिद्यत् K² अभ्यविध्यत् L प्रतिविध्यत् ।

CF omit this line.

b Edns CDGHKN सोपयातो रणम् । H प्रपीडितम् ।

43 a Edns BCDEGHKLMN शरैस्तीक्ष्णैः । Edn² CG गृध्रपत्रैः ।

44 a Edns BCDEGN आनतपर्वणा ।

b L अभ्याहतम् । Edns BCDEGHKLN रथात् M रणात् for भुवि ।

45 a A अपि^० for अभि^० ।

b DH अवाकिरम् । D छरैः for तीक्ष्णैः । Edns GH परीप्सुः ।

46 b DN ततः for तयोः ।

42 a S1 चास्तेः for पश्चात् ।

b ST समरं हित्वा । SK, SG, SA सोपयातो रथोपस्थात् । SK, SG, SA अभि-
 पीडितः ।

43 a ST विकर्णोऽपि for त विकर्णः । S. cl. तीक्ष्णैः for गाढ । SK, गृध्रपत्रैः SA
 गृध्रपत्रैः । SK, SA शिलाशितैः for अजिह्वगैः । SG omits vv. 43 b 44, 45.

b ST परवीरस्त ।

44 b SK, SA² गाढ SA¹ पार्थः for तूर्णं । ST रथात् for भुवि । SK, SA प्राद-
 यदयात् ।

45 a SK उपाद्रुत्य SA उपद्रुत्य ST भनाद्रुत्य । ST त्वसेनो विविंशतिः ।

b ST कित्तं च for अवाकिरम् । ST परीप्सुः कित्तं । SG omits अवाकिर-
 स्तीक्ष्णैः । & reads the lines as सर्वादिशस्त्राभ्यपतत् परीप्सन्भ्रातरं रणे (vide 48
 a & 45 b.)

46 a SK, SG, SA गृध्रपत्राभ्याम् ।

b SK, SG, SA विव्याध च वयस्यः तयोर्वाहनपानपम् ।

तौ हताश्वौ विविद्धाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ ।

अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतो पदानुगः ॥ ४७ ॥

सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्दीप्तसुरभराजितः ।

किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे दुःशासनमङ्गलं नाम

पदपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ संगम्य ते सर्वे कौरवाणां महारथाः ।

अर्जुनं महिता यत्नात्प्रतियुध्यन्त भारत ॥ १ ॥

47 a Edns CG विभिन्नाङ्गौ H च विद्वाङ्गौ ।

b DN अभिपत्य K अभिद्रुत्य । BE अपनीतो । ACD पदानुगौ ।

48 b N किरीटमाली । C लब्धलक्षः ।

LVII. 1 a Edns CFG सर्वे ते BEHKLN सर्वे तु । D भीष्मद्रोणमुखाः रथाः ।

b Edns CDEFGHKN यत्ताः A याताः for यत्ताम् । Edn¹ प्रत्ययविभक्तं Edn²

ABCDEFGHIHKLN प्रत्यययुध्यन्त H भागशः for भारत ।

47 a SK तु SG च SA प्र⁰ for वि⁰ (विद्वाङ्गौ) । ST विहताश्वौ विरुत्ताङ्गौ ।

b ST अभिद्रुत्य रथैः सर्वैः ।

48 a ST¹ सर्वाङ्गं कुरुक्षेत्रम् । SK, SG, SA read this after v. 43. SG joins a¹ with 45 b².

b ST लब्धलक्षः । SK, SG, SA प्रतापवान् for महाबलः ।

LVII. Notes—After v. 6 in this Adh. ST presents a version (= ST²) different from S. cl. & agreeing with the Northern Recension. For particulars see Appendix

1 a S. cl. omits वेशः उ० before this verse. SK, SG, SA, ST² संगम्य तु ते (SK, SG ततः) सर्वे । ST¹ संहत्य for संगम्य । SK, SG, ST² SA भीष्मद्रोणमुखा रथाः ।

b ST पार्वेन । SK सहसा for सहिताः । SG, ST, SA यत्ता ST² याताः SK युकाः for यत्ताम् । SK, SA, ST प्रत्यययुध्यन्त SG समयुध्यन्त ST² प्रायुध्यन्त तु ।

स सायकमथैर्जालैः सर्वास्तांश्च महारथान् ।
 प्राच्छादयदमेयात्मा नीहार इव पर्वतान् ॥ २ ॥
 नदद्भिश्च महानागैर्ह्येषमाणैश्च वाजिभिः ।
 भेरिशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥
 नराश्वकायान्निर्भिय लौहानि कवचानि च ।
 पार्थस्य शरजालानि विनिपेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥
 त्वरमाणः शरानस्यन्पाण्डवः स बभौ रणे ।
 मध्यंदिनगतोऽर्चिष्माञ्छरदीव दिवाकरः ॥ ५ ॥

2 a Edns BCDEGHKLMN सर्वतस्तान् ।

b C प्राच्छादयत् DK आच्छादयत् । Edns CG नीहारेणैव ।

3 a Edns AFGHMN नृेषमाणैः ।

b Edns ABDEFGKLMN भेरी^० ।

4 a Edn¹ DHKN नगाश्वकायान् L नराश्च कायान् । BE उच्छिद्य for निर्भिय ।
 LM लोहानि ।

b Edns BCDGL विनिषेत्तुः । B सहस्रशः । M पेतुः शतसहस्रशः ।

5 a Edns BCEG प्रचभौ K अथ बभौ ।

b N मध्यदिनागतः । L शरदीव ।

a S. cl. सर्वतस्तान् for सर्वास्तांश्च ।

b SG, ST, SA¹ प्राच्छादयत् । SK, SG शरीरेस्तान् ST² रथं शास्ता for
 अमेयात्मा ।

a ST² महामाणैः ।

b S. cl. भेरी^० । ST² महान् for भवत् ।

a SK नागाश्वकायान् SA नराश्च कायान् ST. शरीरे कुंतेः ST² शरीरे च कायान् ।
 ST, SA लोहानि ।

b SK, SG, ST शरवर्षाणि SA शरवर्षेण । ST विनिषेत्तुः । SK, SG, ST²
 SA न्यपतन् शतशः क्षितौ ।

a SK पांडवस्तु प्रकाशते SG पांडवश्च प्रकाशते ST² पांडुपुत्रः प्रकाशते SA पांडवः
 रम प्रकाशते ।

b ST इव for यता ।

उपप्लवन्ते वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ६ ॥
 शरैः संताड्यमानानां कवचानां महात्मनाम् ।
 ताम्रराजतलोहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥
 छत्रमायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् ।
 गजाश्वसादिभिश्चैव पार्थबाणप्रपीडितैः ॥ ८ ॥
 रथोपस्थान्निपतितैरावृता मानवैर्मही ।
 अनृत्यदिव संग्रामे चापहस्तो धनंजयः ॥ ९ ॥

6 a Edns CGK उपप्लवन्ति D उपप्लवन्तः । Edns ACDFG तथा for तदा ।

b Edns CGHL चैव K² यान्ति for चापि ।

7 a Edns CG सन्धिद्यमानानां L संवज्जयमानानां ।

b Edns ABCDEFGHK²N लोहानां । N महात्मनः ।

8 a H गतचेतसं K गतचेतनैः ।

b Edns ABCDEFG सादिनां तत्र HKN सादिभिस्तत्र L सादिपत्तीनां । Edns शिन्धाणात्तज्जीवितैः AF पार्थबाणात्तज्जीवितैः G शितबाणात्तज्जीवितैः L यमो बाणात्तज्जीवितैः ।

9 a Edns CGN रथोपस्थान्निपतितैः । Edn¹ आस्थिता Edn² ACDEGHN

आस्थिता BK आस्थितां L आधृणोत् M संसृता । L महद्भिः ।

b Edns CG प्रनृत्यन्ति HM प्रनृत्यन् L प्रवर्तन् । H चापहस्त⁰ ।

6 a SK, SG, SA उद्वषप्रयान्ति ST² उद्वषः प्रयान्ति for उपप्लवन्ते । SK विव्रस्ताः । ST विव्रस्ताः । ST रथिनां वराः ।

7 a SG सुशरैस्ताड्यमानानां SK, SA शरैस्तु ताड्यमानानां ST शरैः संदस्यमानानां ।

b ST रथमराजत⁰ ।

8 a ST बलं for छत्र । SK, SG, SA जज्ञे for सर्व । SG स शरैः for शरीरैः ।

b SK, SG, SA read instead—आस्था गात्रितरास्त्राणां पवता (SG धेमता) मन्धसादिनां । ST reads गजेश्व बाणिभिश्चैव शितबाणात्तज्जीवितैः ।

9 a SK, SA शून्यान्कुर्वन् रथोपस्थान् मानवेरासृगोन्महद्भिः । SG, ST अस्तीनां for आवृता । ST वृषतेः for मानवैः ।

b S. cl. प्रनृत्यन्निव संग्रामे ।

श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्महाहवात् ॥ १० ॥
 कुण्डलोष्णीपधारीणि जातरूपस्रजानि च ।
 पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ११ ॥
 विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ।
 सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ १२ ॥
 शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
 अश्मवृष्टिरिवाकाशादपतद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥

10 a N निर्घोषं ।

b DHIN सर्वभूतानि । D व्यपागच्छन् HN व्यगच्छन्त L व्यगमन्त ।
 F महाहवे ।

11 a A °धारीणि K चारुणि for °धारीणि । Edns CG स्रजस्तथा BE शुभानि च
 N ध्वजानि च for स्रजानि च ।

b F जपि H च L प for स्म । M शिराणि ।

12 a M विशेषोन्मथितैः । C बाहुभिश्च ।

b M सहस्राभरणैः ।

13 a K adds वैश° before this v. N. cl. except A अंतरा for समरे ।

b N पुष्पवृष्टिः । DN आकाशे हि for आकाशात् । Edns ODGHKLMN अन-
 वत् for अपतत् ।

10 n ST °महाशनेः ।

b SK व्यलीयन्त मागशः SG, SA² व्यवलीयन्त मागशः ST व्ययच्छत रणानिराशः
 SA¹ omits the whole verse.

11 a ST उत्तम for उत्तमप । ST जैत्रिरूपस्रजानि च । SG सृतानि for स्रजानि ।

b ST च SG एव for स्म । SA¹ omits the whole v. 11.

12 a SG विशिखोन्मथितैः ।

b SG टिन्नेः for चान्येः । SA¹ omits the whole v. 12.

13 a ST शिरांसि for शिरसा । ST अंतरा for समरे ।

b ST अतिवृष्टिः । SK, SG, SA² अभवत् for अपतत् । SA¹ omits the
 whole v. 13.

अथ क्रुद्धश्चरन्पार्थो वर्षाणि त्रीणि वै दश ।
 क्रोधाग्निमुत्सृजद्गोरं धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ॥ १४ ॥
 तस्य तद्वहतः सैन्यं दृष्ट्वा चैव पराक्रमम् ।
 सर्वे शान्तिपरा योधा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १५ ॥
 वित्रासयित्वा तत्सैन्यं द्रावयित्वा महारथान् ।
 अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठः पर्यावर्तत भारत ॥ १६ ॥
 प्रावर्तयन्नर्दी घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ।
 अस्थिशैवालसंवाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् ॥ १७ ॥

- 14 a N. cl. except N अवददः for अथ क्रुद्धः । N. cl. except N अपरात् for पारत् । Edns OG वर्षाणि निदशानि च BHK वर्षाणि दश त्रीणि च D दश वर्षाणि त्रीणि च L वर्षाणि दश पच च N वर्षाण्यष्टौ च पच च ।
 b D क्रोधाग्निः । DN सोमृजत् । All except DN उन्मृजत् । Edn¹ पोः Edn² BCEG वारः for पार । N धार्तराष्ट्रम् । D शब्दाः । M omits this v.
- 15 a Edn¹ पार for चैव । M omits this line.
 b M सानिपग योधाः । Edn¹ मृता for योधाः । D धार्तराष्ट्रेषु ।
- 16 a C विद्रासयित्वा तत्सैन्यं D विद्रास्य सर्वसैन्यानि । M द्रावयित्वा for द्रावयित्वा ।
 b Edns CDGHIKN जयतां L जयितां for रथिनां । Edns ABCEFGK LN पर्यवर्तत । D मयुगे पर्यवर्तत ।
- 17 a A शोणितोद^० H शोणितापु^० L शोणितात्र^० M शोणितां च for शोणितोदां ।
 b BE कषशैवालसंवाधां DH केशशैवालसंवाधां K केशशैवालसंपुकां N केशशैवाल-संवाधां । A omits युगान्ते कालनिर्मिताम् ।

- 14 a ST गमत् पार्थः । SK, SG, SA तथावद्वशात्पे । S. cl. दश वर्षाणि त्रीणि च ।
 b SK, SG, SA² क्रोधाग्निमुत्सृजतांनो SA¹ उन्मृजतांनो ।
- 15 a ST तदा पाण्डवं सैन्यं । SK, SG, SA अथ for एव ।
 b SK, SG, SA¹ मात for पश्यतः । SA² स्थितिं नभितारि^० for धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ।
- 16 a ST विद्रासयित्वा तत्सैन्यं SK विद्रास्य च ततः सैन्यं SG विद्रास्य पततां सैन्यं SA विद्रास्य पततः सैन्यं । S. cl. द्रावयित्वा for द्रावयित्वा । SG^० दम् for^० पारत् ।
 b SK, SG, SA जयतां for रथिनां । ST, SA पर्यवर्तत ।
- 17 a SK, SG, ST जयतां । SG, SK तदा पोः । SK, SA शोणितोद^०, SG शोणितां । SK, SG तद्वहतः ।
 b ST, SA गमत् । SG संवाधा । SK, SG, SA अथ मे पार्थनिर्मिताम् (SG निर्मिता) । ST युगान्ते कालनिर्मिताम् for युगान्ते &c.

शरचापप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलाम् ।

तनुत्रोष्णीषमंवाधां नागकूर्मरथोद्गुपाम् ॥ १८ ॥

मेदोवसासृक्प्रवहां महाभयविवर्धिनीम् ।

रौद्ररूपां महाभीमां श्वापदैरतिनादिताम् ॥ १९ ॥

तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां क्रव्यादगणसेविताम् ।

मुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालंकारभूषिताम् ॥ २० ॥

शरसंघमहावतीं नागनकां दुरत्ययाम् ।

महारथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् ॥ २१ ॥

18 a N शरश्चाप^० । C लवा for प्लवा । BDEFHKL MN मांसशोणितकर्दमाय for केशशैवलशाद्वला । A omits this line

b M सयद्वा for सवाधां । A omits तनुत्रोष्णापसवाधां । A क्षत्रकूर्म Edn¹ CD GHK² N नागकूर्मां । Edns CG महाद्विपाय FL महोद्गुपाम् M महाद्गुपाम् for रथोद्गुपाम् ।

19 a H मेदोमांसृक्प्रवहां । M प्रवहां for प्रवहां । MAF विवर्धिनी C विगर्धिनी ।

b N महाघोरा । ABCDEFGKN अभिनादितां HL अभिनदितां for अतिनादितां ।

20 a D शोभितां for सेविता ।

b Edns G बुद्धिदां C बुद्धिदां for भूषिता ।

21 a N शिर.संघ^० । DKL नागनक ।

b H महाद्वीप । C निरतना ।

18 a. SG, P, P², P³, ST, ७५५, ७५५, ७५५, ST, SG, SA मांसशोणितकर्दमाय for केशशैवल &c SK शैवल for शैवल । SK, adds between a¹ & a².—मांसशोणितकर्दमाय । रथोद्गुपा चान्नसपांय ।

b ST समृधां for सवाधां । ST नागद्वीपां दुरत्ययाम् for नागकूर्म^० &c. SK, SG, SA omit this line

19 b ST श्वापदैरभिनदिताम् । SK, SG, SA omit this whole verse 19.

20 a ST क्रव्यादेन च सेविता ।

b ST भूषणां for भूषिताम् । SK, SG, SA omit this whole verse 20

21 a ST शस्त्रातमहावतीं हयनकदुरत्ययाम् । SK, SG, SA omit this line.

b ST गज for रथ । SK, SG, SA सिद्धान्तमहानादां (SG नादां) SK शंसभ्यामहानादां SG शंसकयुक्तमाह्वत् SA¹ शंससप्तमाह्वत् SA² शंसमाह्वत् ।

आददानस्य च शरान्संधाय च विमुञ्चतः ।

विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्दृष्टेऽन्तरम् ॥ २० ॥

इति विराट्पर्वणि गोहरणे अर्जुनसंकुलयुद्धवर्णनं नाम
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनः कर्णो दुःशामनाविविंशती ।

द्रोणश्च सहपुत्रेण छपश्चातिरथो रणे ॥ १ ॥

पुनरीयुः सुसंरब्धा धनंजयजिघांसया ।

विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि च ॥ २ ॥

१२ a Edns ABCDEFGN द्वे शरान् D निशास्त्रान् for च शरान् । BE सद्धानस्य
मुपत ।

b Edn² ABCDEFGHKL M कञ्चित् for किञ्चित् । N दृश्यतेऽन्तरम् । Edns
जनः L नराः for अन्तर ।

* * * * *

LVIII. 1 a Edns CGKLM ततः for अथ । IN विविंशतिः M विशासते ।

b Edns CG अपि महारथः HM अतिरथा रणे ।

2 a Edns C ययुः for ईयु । Edns CG च H तु for सु । N सुमनसाः । Edns
ODGKN जिघांसयाः ।

२२ a SK, SG, SA तस्याददानस्य शरान् । ST आददानस्य नाशान् । SK, ST सद्धा-
नस्य मुपत ।

b ST आहर्षतम् । ST, SA ॥ कञ्चित् ।

* * * * *

LVIII. 1 a SK, SG, SA omit वेध० उ० before this र ST दुःशामनः कर्णः दुर्योधन
विविंशतिः । SK सोऽयं शकुनिस्तदा SG शकुनि मोऽयस्तथा SA¹ भीष्मन् राधि-
ना परः SA² भीष्मः शकुनिरेव च for दुःशामनविविंशती ।

b SK, SA द्राणपुत्रश्च for सह पुत्रेण । SG द्रोणो द्रोणिस्तथानर्षः । ST एवो दुमन्-
थारतथा ।

2 a SK, SG, SA सद्गता विजय (SA¹ विजये) न्य (SA² यत्ता) योषयन्तो
महारथाः । ST पुनर्वयस्सवः वृद्धाः धाजयदिदम्भः ।

b ST रकारयन्तश्च पातानि । SK, SG वयन्ति महारथाः SA वयन्ति महानि च ST
दृढानि ५००० च ।

तान्प्रकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्चसा ।

प्रत्युद्ययौ महाराज समस्तान्वानरध्वजः ॥ ३ ॥

ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः ।

तं महात्रैर्महावीर्यं परिवार्य धनंजयम् ॥ ४ ॥

शरौघान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव शारदाः ।

ववर्षुः शरजालानि प्रपतन्तं किरीटिनम् ॥ ५ ॥

इपुभिर्बहुभिस्तूष्णीं समरे लोमवाहिभिः ।

अदुरात्पर्यवस्थाय पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥

3 a Edns CG विकीर्ण^० D उदीर्ष^० for प्रकीर्ण^० ।

b Edns CDEFGHN समतात् for समस्तात् ।

4 b Edn¹ महावीर्यं ।

5 a Edns ACFGHK² वार्षिकाः BE पर्वते N पर्वत for शारदाः ।

b L ववर्ष । Edns BCDEFGHKL MN शरवर्षाणि । Edns CG पानयन्तो धनजय । ADHLM प्रतपत K प्रतपति for प्रपतन्त ।

6 b Edns CG पर्यवस्थाप्य D पर्युपस्थाप्य । N पूजयामासु ।

3 a SK, SA¹, SG ततः कीर्ण^० SA² त प्रकाण^० । ST त प्रकर्षयता तैश्च । ST शरै-
रादित्यसन्निभैः ।

b ST प्रत्युद्ययुः । ST समन्ताद्वातरध्वजम् । SK, SG, SA पुनरावृत्य मार्गस्थं
दृष्ट्वावातरध्वज ।

4 a ST कृपश्च द्रोणश्च । ST कर्णश्च रथिनां वर । SA द्रोणो द्रोणिश्च सपुगे । SK, SG
omit this line

b SK, SG ते for त । ST महास । SA महारथ for त महासैः । SK, SA महे-
प्वासाः SG महायोधाः ST महावीर्याः ।

5 a SA, ST वार्षिकाः for शारदाः ।

b ST ववर्षुः शरवर्षाणि SK, SG युद्धे नश्युर्महावीर्यां । SA त रथस्थं महेप्वासाः ।
SK, SG प्रतपतः ST प्रतपत ।

6 a SK, SA² निशितैः SG, SA¹ निशितैः । ST समतात् for समरे । SK लोमवा-
हिभिः SG, SA¹ लोमवाहिभिः SA² लोमवाद्भिः ST लोमहर्षजैः ।

b SK, SG, SA प्रत्यवस्थाप्य । ST आवृता । SK, SG, SA पारिव समवेधयन् ।

तथा च तस्य कीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः ।
 न तस्य ह्यङ्गुलमपि विवृतं समदृश्यत ॥ ७ ॥
 ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महारथः ।
 अस्त्रमादित्यसंकाशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥
 शररश्मिरिवोदित्यः प्रतपन्समरे बली ।
 किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान्प्राच्छादयत्कुरुत् ॥ ९ ॥
 यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोज्ज्वले ।
 तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥

7 a Edns CG तैरवकीर्णस्य ABDEHKLMN अवकीर्णस्य च तेः for च तस्य कीर्णस्य ।

b M हंगुल । A विवृतं । Edns CG समदृश्यत ।

8 a BE तस्य for ततः ।

9 a HKLMN स रश्मिभिरिव । M आदित्यं । Edns G प्रतस्ये C प्रतस्यो ABEM प्रतपत् ।

b CD प्रच्छादयत् ।

10 a M बलाहकः । पावके । F अध for वा ।

b BE इन्द्रायुधसममम् । Edn² आतत ।

7 a ST तदा विरुणः स च तेः । SK, SG, SA omit this line.

b SK, SG अंगुलद्वयगुलद्वयानि SA² अंगुल द्वयगुल वाणि । SK, SA¹ प्रवदृश्यत । SA¹ आर्त्ताद्वयगुलमात्रं तु विवृतं प्रत्यययत । SK, SG, SA² read this line before v. 6.

8 a ST दिव्यमस्रं महाबलं SK, SG, SA तमैर्द्रं (SG, SA तर्दैर्द्र) षष्पवार्त्तिकः ।

b ST इट् for अत् । SG गंडीव ।

9 a SK, SG, SA यथा रश्मिभिरादित्यः ST स रश्मिभिरादित्यः । ST प्रतपत् । SK, SG, SA घृणते सर्वतो दिशः ।

b SK, SG, SA एव किरीटिना मुक्तं (SA¹ मुक्ताः) । ST ताननयत् for प्राच्छादयत् । SK, SG, SA² सर्वं SA¹ यत् for सर्वान् । SK, SG, SA जगत् for कुरुत् ।

10 a ST बलाहकः । ST अनयो वा । S, शिखरदेशे ।

b SK चक्रायुधं SG, SK राक्षायुधं । ST इवावे ।

यथा वर्षति पर्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि ।

द्योतयन्ती दिशः सर्वाः पृथिवीं च समन्ततः । ११ ॥

तथा दश दिशः सर्वाः पतद्वाण्डीवमावृणोत् ।

त्रस्तास्ते रथिनः सर्वे बभूवुस्तत्र सर्वशः ॥ १२ ॥

सर्वे शान्तिपरा भूत्वा स्वाचित्तानि न लेभिरे ।

संग्रामे विमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥

एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ।

विद्रवन्ति दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहृत्णे सेनाभङ्गो नाम

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

11 a CDM पर्जन्याः । M दिवि विद्युत्प्रभासते ।

b KL पृथिवी च । ACF omit पृथिवीं च समन्ततः तथा दश दिशः सर्वाः ।

12 a D तत्र for सर्वाः । L तपत् गांडीवं । A तद्वा for पतत् ।

b Edns CG नागाः D ततः for त्रस्ताः । Edns CDEFGHKL MN च for ते । D तत्र for सर्वे । Edns CG मुमुहुः H योधाश्च for बभूवुः । Edns CG तत्र भारत D सर्वतो रणे H सहसैनिकाः for तत्र सर्वशः ।

13 a M शान्तिपरः । Edns OG योधाः for भूत्वा । N न भेजिरे ।

b BE संग्रामविमुखाः । HKL विरथाः for विमुखाः । M जातास्ते ।

14 b Edns GHMN व्यद्रवन्त BCE व्यद्रवन्ति L विद्रवन्ति । F निराशाश्च N निराशानि । BELN स्म for स्व ।

11 a S. cl. पर्जन्याः । SK, SG, SA विद्युत्प्रभासते ।

b ST द्योतयन्ती SK विष्कृजिताः SG विष्कृजितैः SA विष्कृज्यं च for द्योतयन्ती । SK, SG ज्वलद्वाण्डीवमावृणोत् ST कृत्युनः शस्त्रतेजसा SA पृथिवीमनुवादयत् ।

12 a SA तथा तथा । SA ज्वलत् for पतत् । SK, SG, ST omit this line.

b SK, SG, SA च for ते । SK, SG, SA चेन्द्र (SG, ऐन्द्र) मस्तं विकुर्वन्ति । ST omits this line.

13 a SK, SG, SA योधाः for भूत्वा । SK, SG, SA स्वचित्तं नाभिजहतिरे ।

b SK, SG, SA मदिता द्वाणमाप्याभ्यां प्रमेहगतचेतनाः (SG, SA चेतनाः) ST omits the whole verse.

14 a SK, SG, SA तानि for एवं । SG समितिजय for भरतर्षभ ।

b SK, SG प्राद्रवन्त SA द्रवन्ति स्म । SK, SG, SA मयाद्रे (SG वा) सम्प-
शापिनः for निराशानि स्वजीविते ।

॥ एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः शान्तनवो भीष्मो दुराधर्षः प्रतापवान् ।
 विध्यमानेषु योधेषु धनंजयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥
 प्रगृह्य कार्मुकं श्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् ।
 शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्वर्मदेहप्रमाथिनः ॥ २ ॥
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥
 प्रध्माय शङ्खं गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य भीमसुं परिवारयन् ॥ ४ ॥

LIX. 1 a Edns भारतानां पितामहः CG भारतानां पितामहः DN सुदुर्धर्षः प्रनारशः ।

b Edns BCDEGM वध्यमानेषु HKL युध्यमानेषु । H अथाद्रवत् ।

2 a Edns ABEGHLMN कार्मुकश्रेष्ठ ।

b Edns CG मर्मभेदान् BEM मर्मभेद^० KN मर्मभेदि D मर्मम^० H मर्मसूद^० L देहमर्म^० for मर्मदेह^० ।

4 a G मात्माव्य KLM प्रध्माव्य । N धार्तराष्ट्रं ।

b M प्रदक्षिणे उपावृत्य । Edns ACDEFGKN समसारयत् BEHL पर्यवारयन् M पर्यवारयन् ।

1 a SG, omit को० उ० before this v. SK तथाहि गुप्त एतेषां SG, SA तथा
 (तदा) भिगुनये इतेषां for ततः शान्तनवो भीष्मः । SK, SG, SA पितामहः for
 प्रतापवान् ।

b SK, SG, SA हन्यमानेषु ST वध्यमानेषु । ST SA सेन्येषु ।

2 a S. cl. कार्मुकश्रेष्ठ । SG जातूनदपरिष्कृतम् ।

b SK, SG, SA मर्म for मर्म । ST देहमर्मभेदिनः ।

3 a SG, SA पश्येत् । ST क्रीडमानेन मूर्धनि ।

b ST व for स । SK, SG, SA सूर्योदयः ST सूर्यान्तः ।

4 a SG, SA धार्तराष्ट्रं ।

b ST समकृत्य । SK प्रत्यशापयन् SG समयोषयन् ST, SA समशापयन् ।

तमुद्दीक्ष्य तथायान्तं कौन्तेयः परवीरहा ।

प्रत्यगृह्णात्प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥

ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य धीमतः ।

समर्पयन्महावेगाच्छ्वसमानानिवोरगान् ॥ ६ ॥

ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।

ज्वलन्तः कपिमाजघ्नुर्ध्वजाग्रं किल लेभिरे ॥ ७ ॥

ततो भलेन महता पृथुधारेण पाण्डवः ।

छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ८ ॥

5 a Edns CGHLN उद्दीक्ष्य । Edns BCDEFGH समायान्तं N तदायान्तं ।

b L प्रतिगृह्णात् M प्रत्यगृह्णन् N अभ्यगृह्णात् । D धराधरं H धराधरा L धाराधारा ।
L अचलम् ।

6 a M धागानष्टौ & omits ध्वजे पार्थस्य । Edns CDGHKLN वीर्यवान् M
मुमोच इ for धीमतः ।

b GK समर्पयन् M पार्थं प्रति Edns ABCDEFGKLN महावेगान् ।

7 b Edns CDGHKL ज्वलन्तः । M ज्वलत्कपिसमाजघ्नुः । N. cl. except K¹
ध्वजापनिलयाश्च तान् (H ^०निलयाभित्) for ध्वजाग्रं किल लेभिरे ।

8 a M वेगेन for महता । M समासाद्येव for पृथुधारेण ।

b A चिच्छेद । K अभि for तत् । L कर्णमभ्यपतद्भुली ।

5 a SK तमवेक्ष्य SG, SA तमवेक्ष्य ST तं वेक्ष्य च । SK, समायान्तं SG, SA¹
तमायान्तं SA² तमायान्तं । SA repeats this line further with reading
स हि दृष्ट्वा तदायान्तम् etc.

b SK, SG, SA अमेयात्मा त्रियातिथिमिवागतं । ST omits this line.

6 a ST ध्वजं । S. cl. वीर्यवान् for धीमतः । SG ध्वजे भीष्मः शान्तनवः शरानष्टौ च
परिवान् ।

b S. cl. महावेगान् । SK, SG, SA ज्वलन्तः (SG SA स्वमतः) पत्रगानिव ।

7 a ST तद्भुजं ।

b SK ध्वजस्थं SG, SA ज्वलन्तः । S. cl. ध्वजापनिलयाश्च तान् (ST निलयं
च तम्) ।

8 b ST तद्भुजमिदमवन् for तूर्णं &c. SK, SG, SA omit this whole v. E

ध्वजं चेवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनदृढम् ।
 शीघ्रवद्रथवाहांश्च तयोभौ पार्णिसारथी ॥ ९ ॥
 अमृष्यमाणस्तद्भीष्मो जानन्नपि च पाण्डवम् ।
 दिव्येनास्त्रेण महता धनंजयमवाकिरत् ॥ १० ॥
 तथैव पाण्डवो भीष्मं दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।
 प्रत्यगृह्णाददीनात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥
 तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 भीष्मस्य सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ १२ ॥

9 a Edns CGHM तृथं for दृढम् ।

b Edns ACDFGHLN शीघ्रवत् । DHN रथवाहो । M शीघ्रमानय बाह्वि ।
 C तयोभौ । M ततो पार्णी च सारथी ।

10 a H तं for तत् । Edns CG सः for च ।

b K विधिना for महता । M इवाकिरत् ।

11 a N अथ for तथा । Edns भीष्मे C भीष्मः । G उदीरयत् । BE omit
 this line.

b Edns CFGH अमेघात्मा । LM अपलं ।

12 a Edns ABCDEFGHLN तत् for तयोः । M युद्धमभवत् ।

b Edn² CG भीष्मेण । AK बलं HL वृत् for बलिं ।

9 a SK, SG, SA ध्वजं च सारथिं चास्य (SK चापि) दिव्याथ दृढमिः शरैः । ST
 omits this line.

b S. cl. omits this line.

10 S. cl. omits this whole v.

11 a ST उदीरयत् ।

b ST अमेघात्मा । तथा मेघ इवावत् । SK, SG, SA omit this whole v.

12 a ST तयोः for तयोः । SK, SG, SA तपुद्धमभवत् । SK, SA रोमहर्षणम्
 for तुमुलं &c.

भल्लैर्भल्लं समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ।

अन्तरिक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्रावृषीव हि ॥ १३ ॥

अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिणमस्यतः ।

गाण्डीवमभवद्राजन्पार्थस्य सृजतः शरान् ॥ १४ ॥

स तैः सञ्छादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ।

पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ॥ १५ ॥

तां स वेलाभिवोद्धूतां शरवृष्टिमुपस्थिताम् ।

व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पार्थं च समवाकिरत् ॥ १६ ॥

13 a Edns BCDEGN भल्लैर्भल्लाः HKL भल्लैर्भल्लान् M भल्लैर्भल्लैः । BDEN समा-
विद्धाः K समाहृत्य । DN इह for युधि ।

b M omits this line.

15 a Edns CG ततः for स तैः ।

b D वर्णास्त्रिव पयोधरः for च्छादयन् &c.

16 a BE सिंधुवेला D ततो वेला K तां सुवेला K इवोद्धूता । Edns BCEGHM समु-
स्थिताम् K समुद्धूता L समुच्छिता ।

b Edns CG पाठवं F पार्थस्तं । Edns OGKLN समवापयत् । D omits
this line.

13 a SK, SG, SA भल्लैर्भल्लाः ST भल्लाद्भल्लं । SK, ST समाहृत्य SG समासाय ।
SA, SK वृह° for भीष्म° । SK, SG, SA रणे for युधि ।

b ST अन्तरिक्षे प्रकाशन्तः । ST ते for हि ।

14 a SK, SG, SA अग्निचक्रोपमं घोरं मंडलीकृतमाहरे । ST सप्य ।

b SK, SG, SA जिष्णोः for राजन् । SK, SG, SA सव्य दक्षिणमस्यतः for
पार्थस्य° &c.

15 a ST स तं प्राच्छादयामास भीष्म शितधरोऽथतैः । SK, SG SA अजुनंभ्रादयद्राज्यं
शरशरपरेनेवशाः (SG अपाकिरत्) SK, SG, SA interchange a and b.

16 a E. cl. तां (SG तं) समुद्धमिवोद्धूतां (SG द्रुत) । SK, SG समुपता ST, SA
समुत्थिताम् ।

b ST व्यधयत् । SK सोऽजुने च न्यवारयत् SG सजुनस्य न्यवारयत् ST पार्थं सम-
वारयत् SA सजुने समवारयत् ।

ततस्तानि निरुन्तानि शरजालानि भागशः ।
 समरेऽभिव्यशीर्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १७ ॥
 ततः कनकपुद्गानां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
 व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १८ ॥
 ततस्ते कुरवः सर्वे साधु साध्विति पूजयन् ।
 दुष्करं कृतवान्भीष्मो यदर्जुनमयोधयत् ॥ १९ ॥
 बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी च पाण्डवः ।
 कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं वारयितुं रणे ॥ २० ॥
 ऋते शान्तनवाद्भीष्मात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
 आचार्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महाबलात् ॥ २१ ॥

- 17 a Edns ACFGKN निरुन्तानि H तु वृन्दानि ।
 b Edns CG च for अभि । D omits this whole verse.
 18 a F शरवृष्टिं । LN उपरिवृतां । D omits this line.
 19 a F'dns ACGHKL MN चायुजन् BDE अपुनयन् ।
 20 a Edns CG धनंजयः for च पाण्डवः ।
 b Edns ACDFGHKL M धारयितुम् ।
 21 b M भारद्वाजः । BE omit this whole v.

- 17 a SK, SG, SA विरुन्तानि ST निरुन्तानि । SK, SG, SA संपराः for भागशः ।
 b SK, SA आहतानि SG आगतानि व्यशीर्यन्त ST समरे व्यशीर्यन्त । SK, ST, SA² अर्जुनस्य SG सज्जनस्य SA¹ कन्गुनस्य ।
 18 a ST धराणां वृष्टिमुत्पन्नम् ।
 b ST व्यशीर्यन्त पुरतस्तस्य । SK, SG, SA omit this whole v.
 19 a SK, SG, SA ततो देवार्थमेधयः । SK, ST, SA अपुनयन् SG चायुजन् ।
 b SG, SA वृष्टे भीष्मः । SK, SA¹ अपारयन् ।
 20 a SK, SG, SA अर्जुनो दक्षः ।
 b SK, SG, SA धारयितुं । ST reads this before v. 21.
 21 a ST वराद्वा ।
 b SK, SG, SA आचार्यप्रवराद्वा । ST भारद्वाजान्महाबलात् for भारद्वाजः &c.

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडन्तौ भरतर्षभौ ।
 चक्षूषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २२ ॥
 प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाश्रेयं च सुदारुणम् ।
 कौबेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ॥ २३ ॥
 प्रयुज्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचेरतुः ।
 विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २४ ॥
 साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् ।
 नार्यं युक्तो मनुष्येषु योऽयं सदृश्यते महान् ॥ २५ ॥

22 a H शस्त्रैः शस्त्राणि । CDGHKLM पुरुषर्षभौ ।

b D महारथौ ।

23 a AD इंद्रं । H अश्रेय for आश्रेय । Edns G रौद्रदारुणं ।

b D याम्य for चैव । D तथा for याम्यं । H वारुणं for वायव्यं ।

24 a N प्रयुज्जानौ । D समवेतौ । DL विरेजतुः । H प्रयुज्जानौ तु समरे तावन्त्योन्यं विचेरतुः ।
C omits this whole v.

b M अपि for अथ । M समरे N समरे for संयुगे । BE तथा K अतर्पौ
for तदा ।

25 b DKN नेद युक्त H नेद युद्ध for नार्यं युक्तः । C यो यः । Edns पुमान् for महान् ।

C परमदारुणः for सदृश्यते महान् ।

22 a ST शस्त्रैरस्त्राणि । SK क्रीडनः । SK, SA पुरुषोत्तमौ SG पुरुषर्षभौ ST
पुरुषाविभौ ।

b SK मोदयन्तौ ।

23 a SA¹ अस्त्रमस्त्रेण पांडवः for आश्रेय च⁰ &c.

b SG सौर ST याम्य for चव । ST याक्ष for याम्यं ।

24 a SG नरव्याघ्रो for महात्मानो । SK, SG विरेजतुः ।

b ST एव for अथ । ST पंडित्यन्तो for नौ दृष्ट्वा ।

25 a SA पार्थ & भीष्म interchanged ।

b SK, SA¹ नेतदन्यः SA² नेतदन्यत् SG नेतदय ST नेद युक्तः । SK, SG, SA
प्रदर्शयितुमाहवे for योय⁰ &c.

महास्त्राणां संप्रयोगः समरे पार्थभीष्मयोः ।
 एवं सर्वास्त्रविद्विपोरस्त्रयुद्धमवर्तत ॥ २६ ॥
 अस्त्रयुद्धे च निर्वृत्ते शरयुद्धमवर्तत ।
 अथ जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ॥ २७ ॥
 चकर्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ॥ २८ ॥
 समादाय महाबाहुः सज्जं चक्रे महाबलः ।
 शरांश्च सुबहून्क्रुद्धो मुमोचाशु धनंजये ॥ २९ ॥
 अर्जुनोऽपि शरांस्तद्विधान्भीष्माय निशितान्वहून् ।
 चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ॥ ३० ॥

- 26 a D हि सयोगः N च सयोगः for संयोगः । Edns CDGHLKN भीष्मपार्थयोः ।
 b HLM omit this line .
 27 a Edns CFGLM तु निर्वृत्तेः BDEHKN निर्वृत्ते तु । BDE शरयुद्ध ।
 b Edns CDGN सुरधारेण ।
 28 b L सोऽप्यन्यत् ।
 29 a BDE सज्जं M शय्यां । Edns CDGN मद्गराजः ।
 b M सशरान् for शरांश्च । C स M च for सु^० । K अथ for आशु । H
 धनजयः ।
 30 a DHKMN चित्रान् for तीक्ष्णान् । M अनाशितान् बहून् ।
 b M पाण्डवः ।

- 26 a ST महीन्द्राणां प्रयोगस्तु । SK संप्रयोगं SG प्रयोग च । S. cl. भीष्मपार्थयोः ।
 27 a S. cl. omits this line.
 b SK, SG, SA उदावृत्य । SK, SG, SA पित्तगारेण ST सुरधारेण ।
 28 a SK, SG, SA स्वरुन्तत् गृध्रधरेण ST चक्रेन गार्ध्रधरेण । SK शान्दम् SA¹
 जाह्नद for जातह्य । ST भीष्मस्यामितनेजसा for जानह्य^० &c.
 29 a SK, SG, SA नरस्यारथः for मद्गराजः ।
 b SG मुमोच समिर्निजयः । ST omits v. 28 b and the following vv. to
 the end of v. 46
 30 a SG भीष्मे युनिशितान् ।
 b SK चिक्षेप च SA चिक्षेप सः SG चिक्षेप्यः । SA तदा for तथा ।

तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताञ्छरान् ।
 न विशेषस्तदा राजँल्लक्ष्यते स्म महात्मनोः ॥ ३१ ॥
 अथावृणो दश दिशो शरैरतिरथ्यस्तदा ।
 किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनवं तथा ॥ ३२ ॥
 अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ।
 बभूव तस्मिन्संग्रामे राजँल्लोके तदद्भुतम् ॥ ३३ ॥
 पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ।
 शेरते स्म तदा राजन्कौन्तेयस्याभितो रथम् ॥ ३४ ॥
 ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निःसपत्नं चिकीर्षवः ।
 अगच्छन्पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्निनः ॥ ३५ ॥

31 a DM अस्यतः । K सद्यहून् शरान् ।

b D न विशेष । BCE तथा for तदा । M अथ महात्मने ।

32 a F तथा for तदा ।

b DN शरैः for शूराः । KN तदा for तथा ।

33 a H भीष्मात् for भीष्म । D पांडव H पांडवात् for पांडव ।

b FM राजलोके । BL तदाद्भुतम् ।

34 a N महाशूराः ।

b D महाराज N इना राजन् । H रथात् for रथम् ।

35 a H निर्मुक्ताम् । Idms ABCDEG HKLMN निरमित्र for नि सपत्नम् ।

b Edn² CDIFGMN आगच्छन् H प्रागच्छन् । FH पुत्तसत्ता N पुत्तसत्ता ।

31 n SK, SG, SA अनिध शरान् ।

b SG तथास्तत्र for तदा राजन् । SK दृश्यते for लक्ष्यते । SK, SG, SA सु⁰ for स्म ।

32 a SK, SA शूराः । SA तदा ।

33 b SK बभूव तत्र सप्रेक्षिन् SA¹ बभूव तत्र सम्प्रेक्षिन् SA¹ बभूव तत्र सप्रेक्षम् । SG बभूव शयुसम्प्रेक्षिन् । SK, SG, SA लोके राजन् ।

34 b SK महापाण्डो for तदा राजन् । SG गणितस्याभितो ।

35 a SK, SG, SA निरमित्र for निःसपत्नम् ।

b SK असत्ता for अगच्छन् । SK, SG, SA पुत्तसत्ता ।

निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता ह्यैरण्यवाससः ।
 आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ३६ ॥
 तस्य तदिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्थतः ।
 प्रेक्षन्ते स्मान्तरिक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३७ ॥
 तद्दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ।
 शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३८ ॥
 पश्यैतानरिनिर्दारान्संसक्तानिव गच्छतः ।
 चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यते ॥ ३९ ॥
 नेदं मनुष्याः श्रद्दह्युर्न ह्रीदं तेषु विद्यते ।
 पौराणानां महाम्नाणां विचित्रोऽयं समागमः ॥ ४० ॥

36 a FHKL निपतन्ताः । AM द्वैरण्यवाससः ।

37 a K प्रगाढ । BL छिन्नमस्थतः ।

b LN प्रेक्षन्ते ।

38 a Edns ACGMN न for तत् । D परम । M चित्रमुत्तमम् ।

b FM शशसे ।

39 a Edns BCEFGHLMN इमान् D इमान् for एतान् । Edns CG पार्थ
 निर्मुक्तान् D अध निर्दातान् L परिकृन्दानि M अरिभिर्दूतान् N राजनिर्दातान् । M
 सत्तर्का N सपुत्रान् ।

b A विष्णोः । Ldn^a BCDGHN उदायतः D अदायत ।

40 a Ldn^a ACG सदृश्युः । श्रद्दह्युः M श्रद्दह्यः । L नेदः ।

b DN दाम्नाणां L पौरवाणां । BCL समागतः ।

36 b SK, SG प्रयदृश्यन्त ।

37 a SK, SG, SA¹ प्रगाढः ।

38 a SK, SG, SA² न SA¹ सः for तत् ।

39 a SK, SG, SA परवमान् । SA² इति तद्वान् (on the margin
 अरिभिर्दूतान्) ।

b SK, SG, SA¹ उदीर्यतः ।

40 b SK सौम्यः यः SG सौम्यः सौम्यः । SG विचित्रः समागतः ।

आर्दधानस्य च शरान्संदधानस्य मुञ्चतः ।
 विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं स्म प्रदृश्यते ॥ ४१ ॥
 मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
 न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ४२ ॥
 तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः ।
 उभौ सदृशकर्माणामुभौ युद्धविशारदौ ॥ ४३ ॥
 इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम् ।
 पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४४ ॥
 ततो भीष्मः शान्तनवो वामपार्श्वे समर्दयत् ।
 अस्यतः प्रतिसंधाय विवृतं सव्यसाचिनः ॥ ४५ ॥

41 a Edns CGHKLMN हि for च । Edns CDGHN संधाय च विमुञ्चतः M आर्दधानस्य मुञ्चतः ।

b M विकर्षन्तश्च । Edns CGL समदृश्यत H प्रत्यदृश्यत N संप्रदृश्यते for एव प्रदृश्यते ।

42 a C प्रपतन्तः । H अन्तरे ।

b Edn² CGL नाशक्नुवन्त F नाशक्नुवत । K प्रसमीक्षितुम् L प्रतिवीक्षितम् ।

43 b D ततः for उभौ । N cl. (except H) विश्रुतकर्माणौ H दिव्यास्तविदुषो ।
Edns CDGKMN उभौ तीव्रवराक्रमौ L उभौ युधि दुरासदौ ।

44 a D अथ for तु । M इत्युक्तो धर्मराजस्तु । L समागमे M समागत ।

45 a Edns BCEG शान्तनवो भीष्मः । Edns CGL वामं पार्श्वं BEHKM वामे पार्श्वे
N वाम पार्श्वे । Edns CG अताडयत् ADFK समार्षयत् BEHLMN
समर्षयत् ।

b Edns CG पश्यतः H आस्यतः for अस्यतः । D प्रविसंधाय । Edns OG
विप्यतः BEV विवृतः H विपृत for विवृत ।

41 S. cl. omits this v.

42 b SK प्रसमीक्षितम् ।

43 a S. cl. omits this line.

b SK विश्वकर्माणौ SG सदृशकर्माणौ । SK, SG, SA² युधि दुरासदौ for युद्धविशारदौ ।

45 a SK वामान् पार्श्वे । SK, SA² समार्षयत् ।

b SA¹ वाम न प्रतिसंधाय । SA² विवृत for विवृत ।

ततः प्रहस्य वीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम् ।
 न्यरुत्त गार्धपत्रेण भीष्मस्यामितेजसः ॥ ४६ ॥
 अथैनं दशमिर्वाणैः प्रत्याविध्यत्स्तनान्तरे ।
 यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ४७ ॥
 स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथकूबरम् ।
 गाङ्गेयो युधि दुर्धर्षस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ४८ ॥
 ततः पार्योऽग्निमंकाशं ज्वलमानमिवोरगम् ।
 निचखान ललाटाग्रे भीष्मस्य शरमुत्तमम् ॥ ४९ ॥
 तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् ।
 उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराट्पर्वणि गोहरणे भीष्ममङ्गो नाम
 एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

- 46 b Edns CG चिच्छेद् AKN न्यरुत्तत् BLM न्यरुन्त D चकृर्न E न्यरुत्तात् H
 निरुत्तः । B आद्गार्धपत्रेण M गार्धपत्राणि N गार्धपत्रेण । Edns CG आदित्यतेजसः ।
 47 b N पतमान for पतमान ।
 48 a H पीडितस्तैः LM संपीडितः ।
 b Edns ABCEGHN युद्धदुर्धर्षः । Edns BCEGLM दीर्घं DN दीर्घः H
 दूर्यः for गिरिः । Edns BCEGL अन्तरं HM अंबरे for अपलः ।
 49 Edns BCDEGHKLMN omit this whole v.
 50 a MN अपोवाहः । ADF सै यन्ता H सयना L सयनः M सयन्ताः । ABDE रथ-
 वाजिन G रथवाजिना L रथसारथिः ।
 b A उपदेशः ।

- 46 a SK भसत् ।
 b SK, SG, SA न्यरुत्तत् गृध्रपत्रम् । SA² जाङ्गुनदपरिधुनत् for भीष्मस्य² &c.
 ST omits vv. from 28 b to 46 both inclusive.
 47 a S. cl. दशभिः पञ्चात् ।
 b SG महावर्त्त for धनजयः ।
 48 b SK दौत इषानुरः SG दौर्धर्मिषानुरः ST दौर्धर्मिषानुरः SA¹ दौर्धर्मि रषानुरः SA²
 दौर्धर्मिषानुरः for गिरिरिवाचलः ।
 49 S. cl. omits the whole v
 50 a ST, SA स यन्ता । ST रथवाजिनः ।
 b ST दशमपञ्चासनुम् ।

॥ पष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय ।

पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः ॥

उच्छ्रित्य केतुं विनदन्महात्मा ।

धनुर्विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ १ ॥

स भीमधन्वानमुदारवीर्यम् ।

धनंजयं शत्रुगणे चरन्तम् ॥

आकर्णपूर्णयितनोदितेन ।

भलेन विव्याध ललाटमध्ये ॥ २ ॥

LX. 1 a D अथ L च for तु ।

c Edns ACFGH उत्सृज्य M उद्यम्य N उद्धृत्य । DN चापं for केतुं ।

d DKN स्वयं for धनुः । BE विप्राह । H सुतं विराटस्य शरेण जग्रे for धनुर्वि^० ।

2 a Edns BCDEGHKMN उद्यमवीर्यम् ।

b HM शत्रुगणे ।

c Edns BCDEGN चोदितेन ।

d HK बाणेन । Edns CG विव्याध भलेन ।

LX. 1 a SG omits वैशे • before this.

c ST उद्धृत्य ।

d ST स्वयं निगृह्य । v. omitted in SK, SG, SA.

2 a SK उद्यमवेगः SG, SA उद्यमवेगं ST उद्यमवीर्यम् ।

b SK शत्रुगणैरेवम् SG शत्रुगणैरेवम् SA शत्रुगणैरेवम् ।

c S. cl. चोदितेन ।

d SA¹ बाणेन ।

स तेन बाणेन समर्पितेन ।
जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन ॥
रराज राजन्जनीयकर्मा ।
यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥

अथास्य बाणेन विदारितस्य ।
प्रादुर्ध्वभूवासृगजस्रमुष्णम् ॥
सा तस्य जाम्बूनदपुष्पचित्रा ।
मालेव चित्राभिविराजते स्म ॥ ४ ॥

3 ॥ BE बाणेन समर्पितेन ।

b A सुपुष्पितेन BE सुसंहितेन C समोद्भितेन DL सुसंहितेन HK सुसंहितेन M सुसंहितेन N सुसंहितेन ।

c Edn² BDEN मङ्गनीयकर्मा H जननीयकर्मा ।

4 a BEN भलेन ।

b DH अनन्य K अधोतम for अजस्र । M उत्तमम् ।

c Edns CGHLM स तस्य DK² तस्य K¹ ततः स । Edns CGLM पुष्पचित्रः H चित्रपुष्पः ।

d Edns CGLM भित्वा ललाट D मालेव कण्ठे । Edns CGL सुविराजते DN अभिविराजते K अभिविराजति M सुविराजति । BE चित्रस्य विराजते ।

3 b SK, SG, SA जाम्बूनदागेन । SG, SA सुसंहितेन ST सुनेजनेन ।

c SK, SG, SA रराज पार्थो रुचिरं स्रज्जे ST रराज सम्पदमशीयकर्मा ।

d SK SG, SA यथैक (SG तथैक) रुचिरैकशृङ्ग दिवा (SA इवा) SG यथा-
रुः ST यथा च लोकेरपितैकशृङ्गः ।

1 b SK, SG, ST अस्र for अमृष्ट । S. cl. उत्तमम् for उत्तमम् ।

c ST चित्रपुष्पा ।

d S. cl. धारा for चित्रा । ST च राजा शोभा ।

स तेन बाणेन हतस्तरस्वी ।
 दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ॥
 शरानुपादाय विषाग्निकल्पान् ।
 विव्याध राजानमर्दीनसत्त्वः ॥ ५ ॥
 दुर्योधनश्चापि तमुग्रतेजाः ।
 पार्यश्च दुर्योधनमेकवीरः ॥
 अन्योन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ ।
 समं समाजघ्नतुराजमीढौ ॥ ६ ॥
 ततः प्रभिन्नेन महागजेन ।
 महीधराभेण पुनर्विकर्णः ॥
 रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः ।
 कुन्तीसुतं जिष्णुमयोऽभ्यधावत् ॥ ७ ॥

5 a ABCDEFGLN बाणाभिहतः । K मनस्वी ।

b H जातमन्युः ।

c M परानुपादाय विषाग्निकल्पान् ।

Edns omit v. 5

6 a K उग्रकर्मा L उग्रधन्वा ।

b एव for एक ।

d Edns OGN समौ । Edn² ACDGK समाजघ्नतुः ।

7 c M रक्षैः for रथैः ।

d Edns ABCDEFGHKLM अथाभ्यधावत् ।

5 a ST अनेन for स तेन । SK, SA² बाणाभिहतः SG बाणाभिमुक्तं ।

b SG उद्धित for उद्धत । ST वेगमन्युः ।

6 a ST उग्रधन्वा ।

d SG समाजघ्नतुः । ST आनिभूमौ ।

7 c ST रथैः for रथैः ।

d SK, SG, EA पाण्डवमभ्यधावत् ST कन्तुनमभ्यधावत् ।

तमापतन्तं सहसा नगेन्द्रम् ।
 धनंजयः कुम्भविभागमध्ये ॥
 आकर्णपूर्णेन दृढायसेन ।
 बाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥
 पार्थेन सृष्टः स तु गार्धपक्षः ।
 आपुङ्ग्वदेशात्प्रविवेश कायम् ॥
 विदार्य शैलप्रवरप्रकाशम् ।
 यथाशानिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥
 शरप्रभिन्नः स तु नागराजः ।
 प्रवेपिताङ्गे व्यथितान्तरात्मा ॥
 सुगाढविद्धो निपपात मह्यम् ।
 वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ १० ॥

8 a Edns BCDEGHKLMN त्वरितं for सहसा । Edns ABCDEFGHK LN गजेन्द्रम् ।

c L आकर्णपूर्णेन । Edns OG महायसेन D दृढायसेन L दृढायसेन ।

9 a Edns BCEGKLMN गार्धपक्षः H गार्धपक्षी ।

b M आपुङ्ग्वदेशात्प्रविवेशनागः । Edns BCDEGHKLN नागम् for कायम् ।

c Edns CN शैलप्रवरः ।

d M इन्द्रमुक्ताः ।

10 a Edns BCDEGHKN शरप्रभन्तः ।

■ Edns BCDEGHKLMN संसीदमानः AF स गाढविद्धः । D अपि पपात मह्यम् K दृढमाङ्गलम् L निपपात भूमौ ।

d M इवाचलः । K पपात भूमौ भृशमुन्नतः ।

8 a S. cl. त्वरितं गजेन्द्रम् ।

b SK, SG, SA ललाटमध्ये ।

c ST च दृढायसेन for दृढायसेन । SG आकर्णपूर्णांयतचोदिनेन ।

d S. cl. भर्षा मृगः (SK तु वरिः ST नगेन्द्रम्) for महाजवेन ।

9 a SA² मुक्तः for सृष्टः । SK गृध्रपक्षः SG, ST, SA गार्धपक्षः ।

b SK, SG, SA आपुङ्ग्वदेशात् (SK देशे) । S. cl. नाग for कायम् ।

10 a SK, SG, SA शरप्रभन्तः ।

■ SK, SG, SA² संसीदमानः SA¹ म सीदमानः ST समीदमानः for भृशगाढविद्धः । SG, SA² विरग्नः SA¹ विरग्नः for निग्नः । SK, ST भूमौ SG भूमौ ।

निपातिते दन्तिवरे पृथिव्याम् ।

त्रासाद्विकर्णः सहसावतीर्य ॥

तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा ।

विविंशतेः स्यन्दनमारुरोह ॥ ११ ॥

निहत्य नागं तु शरेण तेन ।

वज्रोपमेनाप्रतिमप्रभावः ॥

तथाविधेनैव शरेण पार्थः ।

दुर्योधनं वक्षसि निर्विभेद ॥ १२ ॥

हते गजे राजनि चैव भिन्ने ।

तथा विकर्णे च सपादरक्षे ॥

गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नाः ।

ते योधमुख्याः सहसा प्रजग्मुः ॥ १३ ॥

12 b Edns BCDEGHL M अद्विवरायुदाम K अद्विनिवायुवीराः N अद्विनिवायुदाम
for अप्रतिम^० ।

13 a Edns CDGHHMN ततः L गते for हते । BEN भमे for भिन्ने ।

b Edns ACDFGHL M भमे N ततः for तथा ।

c K च शरैः for विशिखैः । D प्रणुन्नान् K विभिन्नाः ।

d D सु for ते । H अथ जग्मुः Edns ABCDEFGKL अजजग्मुः ।

11 b ST अतिवीर्यात् for अयनीर्य ।

12 a ST विशिखेन तेन for तु शरेण तेन ।

b SK, SG, SA अद्विवरायुदाम ST अद्विरो-द्विगमम् for अप्रतिम

c ST च नागयोपान् for शरेण पार्थः ।

d omitted in ST.

13 b SK, SG, SA भमे विकर्णे । SG सह for च स^० ।

c SG इयुभिः for विशिखैः । SK प्रभिन्नाः ।

d SG सु for ते । ST omits this v.

दृष्ट्वैव बाणेन हतं तु नागम् ।
योधांश्च सर्वान्द्रवतो निशम्य ॥
रथं समावृत्य कुरुप्रवीरः ।
रणात्प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ १४ ॥

तं भीतरूपं त्वरितं द्रवन्तम् ।
दुर्योधनं शत्रुमहो निपङ्गि ॥
प्राक्षेडयद्योद्धुमनाः किरीटी ।
बाणेन विद्धा रुधिरं वमन्तम् ॥ १५ ॥

14 a D तु for एव । Edns CG पार्थेन for बाणेन । Edns ACFGHKLM व
for तु ।

b D निरीक्ष्य for निशम्य ।

c Edns ABCDEFGHN समावृत्य M समावृत्य ।

d D हतं for रणात् ।

15 a Edns BCEGHKLM भीमरूप ।

b Edns BCDEG अभिपङ्गात् N ॥ पङ्गात् ।

c Edns BCDG प्राक्षेडयत् DN प्राक्षेडयत् K प्राक्षेडयत् । Edns AH
युद्धमनाः ।

d Edns ACGHLM विद्ध for विद्धा ।

14 a SA दृष्ट्वैव^१ SK, SG, SA व for तु । ST omits a.

b SK वृषतिः for द्रवतः । SK, SG, SA निरीक्ष्य for निशम्य ।

c S. cl. समावृत्य ।

d SG रणात्...इनु पार्थः ।

15 a SA¹, ST भीमरूपः । SK, SG, SA¹ वज्रन्तम् SA² वयन्तम् ।

b SK, SG, SA² शत्रुगणावमर्दा (SG^० मर्दा) SA¹ शत्रुगणैरजेयम् ।

c SK अन्वाहयत् SG अन्वययत् ST तमन्वाहयत् SA¹ असाहयत् SA² अन्वागमत्
for प्राक्षेडयत् । ST युद्धमनाः ।

d SK बाणाभिर्विद्ध SG बाणैर्विद्ध ST बाणेन विद्ध SA बाणादिविद्धः ।

अर्जुन उवाच ।

विहाय कीर्तिं विपुलां यशश्च ।

युद्धात्परावृत्य पलायसे किम् ॥

न तेऽद्य तूर्याणि समाहितानि ।

यथावदुद्यन्ति गतस्य युद्धे ॥ १६ ॥

युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी ।

पार्थस्तृतीयो युधि च स्थिरोऽहम् ॥

तदेवमावृत्य मुखं प्रयच्छ ।

नरेन्द्रवृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ १७ ॥

16 a Edn² ABCEGHLN विपुलं ।

c N. cl. except F समाहितानि ।

d Edns OG तथैव for यथावत् । Edns OG राज्यादवरोपितस्य for उद्याति &c. BE उद्गति DK उर्व्यावि^० for उद्याति । A युद्धात् । c and d omitted in H.

7 a N नियोगकारी ।

b Edns ACFGL संस्थितः BDEKN चास्थितः H न युधि स्थितः । N cl. except AH अस्मि for अहम् ।

c Edns CFGHKLM तदर्थे A त्वदर्थे for तदेवम् ।

6 a SK, SA omit अर्जुन उवाच । SA² प्रहाय । ST च वार्यै for यशश्च SK, SG, SA कीर्तिं च यशश्च लोके ।

c ST समाहितानि । SK, SG, SA न नन्दादिष्यन्ति (SA नन्दादिष्यन्ति तदाहितानि) (SG तपाहितानि) for न तेऽद्य &c.

d SK, SG, SA नूर्याणि युद्धादवरोपितस्य । ST यथा पुरा ते सुगतानि युद्धे ।

17 b SA¹ आर्षितः for स्थिरः । S. cl. अस्मि for अहम् ।

c S. cl. त्वदर्थे for तदेवम् ।

मोघं तवेदं भुवि नामधेयम् ।
 दुर्योधनेति प्रथितं पुरस्तात् ॥
 न चेह दुर्योधनता तवास्ति ।
 पलायमानस्य रणं विहाय ॥ १८ ॥

न ते पुरस्ताद्य पृष्ठतोऽपि ।
 पर्यामि दुर्योधन रक्षितारम् ॥
 अपेहि युद्धात्पुरुषप्रवीर ।
 प्राणान्प्रियान्पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९ ॥

इति धिपटपर्घणि गोमहणे दुर्योधनमङ्गो नाम
 पण्डितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

- 18 a N पोरे for मोयम् । K तवेदं N तदेव । H सलु K तव N भुवि for भुवि ।
 b Edns BCDEGHKN इह कृतं for प्रथितम् ।
 c Edns ACFGHKL M नहीह । II अय for अस्ति ।

- 19 a Edns ACDFGHL वा for अपि ।
 c BCDEGLM अपेहि । H परीप्स K परोहि । H युद्धं । K युद्धेन कुरुप्रवीर ।
 * * * * *

- 18 a SK, ST, SA तवेतम् ।
 b S. cl. इह कृतं for प्रथितम् ।
 c S. cl. हि for च । SK अय for अस्ति ।

- 19 a SK, SG, SA वा ST च for अपि ।
 b S. cl. परीप्स (SG परीक्ष्य) for अपेहि । S. cl. युद्धेन कुरुप्रवीर ।
 d S. cl. प्राणान् (SG प्राण) मया बाणवत्या (ST बाणशयुना) मितप्लान् (SG तप्तम्
 SA¹ तप्ताः) । ST reads this verse before v. 18. ...

॥ एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

आहूयमानस्तु स तेन संख्ये ।

पार्थेन राजा धृतराष्ट्रपुत्रः ॥

निवर्तितश्चैव गिरिकुशेन ।

महागजो मत्त इवाकुशेन ॥ १ ॥

सोऽमृष्यमाणो वचनामिसृष्टः ।

महारथेनातिरथो तरस्वी ॥

पर्याववर्ताथ जवेन भोगी ।

भोगी यथा पातदलाभिसृष्टः ॥ २ ॥

LXI. 1 a Edns CGHL च for तु ।

b Edns CDGM महात्मना वै N महात्मनासौ for पार्थेन राजा । BE महामना धृतराष्ट्रस्य पुत्रः K महामना वै धृतराष्ट्रपुत्रः H महात्मना धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।

c D निवृत्तितः M निवर्ततः F विवर्तितः । Edns BDEGHKLMN तस्य for चैव । C निवर्तमानस्य for निवर्तितश्चैव । Edn² BOEGHLMN गिरिकुशेन DK वचोऽकुशेन ।

2 a Edns ABCDHLMN वचसामिसृष्टः DK वचसामिसृष्टः E वचसामिसृष्टः ।

c DH पर्याववृत्त्याथ N पर्याववर्तत् पार्थः । Edns BCDEHKL M रथेन for जवेन । Edns CDGH वीरः L तेन M वेगं for भोगी । N रथं प्रवीरः for जवेन भोगी । K पर्याववर्तातिरथो जवेन । BE omit भोगी ।

d CD पादतलाभिसृष्टः G पादतलाभिसृष्टः L पादतलावमृष्टः ।

LXI. 1 a SA¹ आहूयमानस्य । ST तथा स तेन SA कुक्ष्यवीरः SG स तेन संपे for स तेन संख्ये ।

b SK, SA, SG महात्मना वै ST संख्ये महात्मा for पार्थेन राजा । SK, ST धृतराष्ट्रपुत्रः ।

c ST निर्मलितः । SK चापि SG, SA² तस्य SA¹ तत्र for चैव । SK, SA गिरिकुशेन ST तद्वचनाहकुशेन ।

d SK गजो मदोन्मत्तः SG, SA गजो यथा मत्तः for महागजो मत्तः । ST omits महागजो etc and reads for it सोऽमृष्यमाणो च शरामिसृष्टः corresponding to the first half of v. 2 a. ST continues its Adh.

2 a SK, SA वचसामिसृष्टः SA² वचनामिसृष्टः । SG ... जे वचसामिसृष्टः । ST reads b for this.

b ST has for this निवर्तयामास रथं स राजा ।

c S. cl. ततः स पर्याववृत्ते रथेन ।

तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्तमानम् ।
 निवृत्य संस्तम्य च विद्मगात्रः ॥
 दुर्योधनस्योत्तरतोऽध्यगच्छत् ।
 पार्थ नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥
 भीष्मः पुनः शान्तनवो निवृत्य ।
 हिरण्यकक्षांस्त्वरयंस्तुरङ्गात् ॥
 दुर्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् ।
 पार्थान्महाबाहुरधिगम्यधन्वा ॥ ४ ॥

3 a L तं प्रेक्ष्य । E कर्णात् । BE परिवर्तमानम् ।

b Edns CDGHEKMN निवृत्य । F संस्तम्य A संयुट GHKL संस्तम्य । Edns CDGHEKLM विद्मगात्रम् F गात्रविद्धः । A विचित्रगानं N स विद्मगानं for च विद्मगात्रः ।

c Edns BCDEGKN अन्वगच्छत् । HLM दुर्योधनं दक्षिणतो ररक्ष ।

d HLM पार्थान्महाबाहू ।

4 a Edns BCDEFGHEKLMN ततः for पुनः । Edns ACFG निवृत्य K निवृत्तः ।

b Edns OGM हिरण्यकक्षः । Edns OG त्वरया A त्वरयः BEHN तुरगात् K तु इयात् for त्वरयन् । Edns OG अभिपगी BEH विधागात् N विषगात् K नियम्य M तुरगात् for तुरगात् ।

c L चोत्तरतः । C अभिरक्षत् D ररक्ष H ररक्षम् N अन्वगच्छत् for अन्वरक्षत् ।

d D चक्र H पार्थः L चाप for पार्थात् ।

5 a SA¹, SG सप्रेक्ष्य । परिवर्तमानम् ।

b SA संस्तम्य SG निवृत्य for निवृत्त्य । SK संस्तमितसर्वगात्रम् SG संस्तम्य च सर्वगात्रम् SA² गात्राप्यतिविद्मगात्रः SA¹ चाम्यन्निविदिद्मगात्रम् । ST निवृद्धाणेन च विद्मगात्रम् ।

c S cl. दुर्योधनं दक्षिणतः । SG, ST, SA ररक्ष SK अन्वरक्षत् for अध्यगच्छत् ।

d S. cl. पार्थात् for पार्थम् । SK, SA¹ महाबाहुरधिगम्यधन्वा for नृवीरो युधि हेममाली ।

4 a SK, SA, ST ततः SG तथा for पुनः । SK, SG, ST निवृत्य SA¹ निवृत्यं for निवृत्त्य ।

b SK, SA, ST हिरण्यकक्ष्यात् SG हिरण्यकक्ष्यम् । SK त्वरया SG त्वरय ST त्वरयु. for त्वरयन् । SG त्वरय्यात् for तुरगात् ।

c S cl ररक्ष for अन्वरक्षत् ।

d ST पादात् for पार्थात् । SA¹ पार्थान्महाबाहू युधि हेममाली ।

द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च ।
 दुःशासनश्चैव निवृत्य शीघ्रम् ॥
 सर्वे पुरस्ताद्विततेषुचापाः ।
 दुर्योधनार्थं त्वरयाभ्युपेतुः ॥ ५ ॥

स तान्यनीकान्यनुवर्तमानः ।
 आलोक्य पूर्णोधनिभानि पार्थः ॥
 हंसो यथा मेघमिवापतन्तम् ।
 धनंजयः प्रत्यपतत्तस्वी ॥ ६ ॥

5 b Edns AFGKM निवृत्य ।

c Edns विततोरुचापाः F विधृतेषुचापाः M विततेषुचापाः ।

d Edns BCDEGHN दुर्योधनार्थं K कुरुक्षेत्राः । Edns CG त्वरिताभ्युपेतुः H त्वरिताभ्युपेतुः M त्वरयाभ्युपेतुः K युधि दुःप्रसङ्गाः F त्वरयाभ्युपेतुः ।

6 a Edns CGH निवर्तमानानि ABDEFKLN अनुवर्तमानानि for अनुवर्तमानः ।

b M आलोक्य^० for आलोक्य । N मेघौषनिभानि ।

c D मेघ इव । K² इवापतन्ते ।

d Edns GHKL प्रत्यपतत् BE अत्यपतत् M प्रत्यपते N प्रत्यपतत् ।

5 a SA¹ निवर्त्य ।

■ S. cl. प्रणिधाय बाणान् for विततेषुचापाः ।

d SK, SG, SA दुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेतुः ST दुर्योधनं धन्विमभ्युपेतुः ।

6 a S. cl. सर्वाण्यनीकानि निवर्तमानानि ।

b S. cl. संदेह्य for आलोक्य । ST मेघाधनिभानि ।

■ SK महामेघं । SA² आतपान्ते for आपतन्तम् ।

d ST प्रत्युपेतुः for प्रत्यपतत् ।

ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थम् ।
 अस्त्राणि दिव्यानि समादधानाः ॥
 ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्तात् ।
 मेघो यथा भूधरमम्बुवेगैः ॥ ७ ॥
 ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य तेषाम् ।
 गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् ॥
 सम्मोहनं शत्रुसहोऽड्यमस्त्रम् ।
 प्रादुश्वकारैर्न्द्रिपारणीयम् ॥ ८ ॥
 ततो दिशः संप्रदिशो विवृत्य ।
 शरैः सुधारेर्निशितैः सुपुद्गैः ॥
 गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषाम् ।
 महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥

7 a F स परिवार्य L तं परिवार्यं ।

b Edns DN शस्त्राणि । Edns BCEGHLKLMN समादधानाः D समादधानाः ।

d Edns ABCDEFGKN मेघाः । Edn² अनुवर्गः ADFKL अनुवर्गः
 BEN अनुजालः H अनुपातः ।

9 a BEN विदार्य । K अस्त्रे प्रविचार्य ।

c Edns BCDEFGHLMN अन्यदस्त्रम् K महाबलम् ।

d AL उग्र DN ऐन्द्र for ऐन्द्रिः । Edns BEN अवारणीयम् D इवारणीयम् ।
 C ऐन्द्रिपारणीयम् ।

11 a Edns CFGHLM चानुदिशः DN संप्रदिशः K सोऽनुदिशः । G विवृत्य
 H सर्वाः ।

b Edns ACFGH सुपुङ्गवैः M सपुङ्गवैः L सुपुद्गैः K सुपुङ्गवैः ।

d K महाबलः । D प्रव्यथयन्ञ्चकार ।

7 a SA¹ = परिवार्यं ।

b SA¹ शस्त्राणि for अस्त्राणि । SA सर्वाणि for दिव्यानि । S. cl. समादधानाः ।

c SK समये for समन्तात् ।

d S. cl. मेघाः ।

8 c S. cl. अन्यदस्त्रम् ।

d S. cl. ऐन्द्रमवारणीयम् ।

9 a S. cl. चानुदिशो निवार्यं ।

b SK सुधारे for सुधारेः । SA² सुपुङ्गवैः for निशितैः ।

c शब्देन for शब्देन । SG निवार्य for मनांसि ।

d SK महाबलम् SA¹ महाबलः SG, ST मुदा बलः ।

ततः पुनर्भीमरवं प्रगृह्य ।
 दोभ्यां महाशङ्खमुदारघोषम् ॥
 व्यनादयत्संप्रदिशो दिशः स्वम् ।
 भुवं च पार्थो द्विपतां निहन्ता ॥ १० ॥
 ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः ।
 सुसंहताः पार्थसमीरितेन ॥
 उत्सृज्य चापानि समुच्छ्रितानि ।
 सर्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥
 तथा विसंज्ञेषु परेषु पार्थः ।
 स्मृत्वा तु वाक्यानि तदोत्तरायाः ॥
 निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रम् ।
 उवाच यावत्कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥

- 10 a F भीमतरं N भीमवरं ।
 b A उदारघोरं EM उदारघोषः ।
 c D व्यनादयः LM विनादयन् । Edns BCDEGKLM संप्रदिशो N स्वं प्रदिशः ।
 BEN च for स्वम् ।
 d H दिवं for भुवं । H omits पार्थः N omits d.
 11 b Edns BCDEGHKLMN संमोहिताः for सुसंहताः । C पार्थसमाहिनेन ।
 ■ Edns ABCDEFGHKMN दुरासदानि for समुच्छ्रितानि ।
 12 a Edn² BE च तेषु Edn¹ CGK श्लेषु for परेषु ।
 b Edns BEGHKLN स्मृत्वा च C स्मृता च D स्मृत्वाथ M स्मृतानि । Edns
 CGHKLM तथा for तदा ।
 c H वातांसि हि for मध्यादिति । N मात्स्यपुत्रं ।

- 10 a S. cl. निगृह्य ।
 b SA मुदा शङ्खम् ।
 c SK, ST, SG व्यनादयन् SA संप्रदिशः । SG दशम् ST दिशम् for दिशः ।
 d SA¹ विषयान् निहन्ता ।
 11 a SA, SG, ST शंस्यशब्देन ।
 b S. cl. संमोहिताः ।
 ■ SK, ST दुरासदानि SA, SG दुरासमानि for समुच्छ्रितानि ।
 d SK, SG मोहयताः ST मोहयुताः for शान्तिपराः ।
 12 a SK ततो विसंज्ञानि ।
 b SK, SA², SG, SA संस्मृत्य ST¹ संस्पृश्य for स्मृत्वातु । S. cl. संदिग्ध-
 मधोत्तरायाः ।
 ■ SK, SG, ST बाह्यं SA बाह्यन् for मध्यात् । S. cl. मात्स्यपुत्रम् ।

आचार्यशारद्वतयोश्च शुक्लम् ।
कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम् ॥
द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीलम् ।
वस्त्रं समादत्स्व नरेन्द्रपुत्र ॥ १३ ॥
भीष्मस्य संज्ञा तु तथैव मन्ये ।
जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेषः ॥
एतस्य बाहान्कुरु सव्यतस्त्वम् ।
एवं हि यातव्यममूढसंज्ञे ॥ १४ ॥
रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा ।
रथादवसृत्य विराटपुत्रः ॥
वस्त्राण्युपादाय महारथानाम् ।
तूर्णं पुनस्तंरथमारुरोह ॥ १५ ॥

13 a Edns ACEGH शुशुक्ले K तु शुक्ले L सुशुक्ले N तु शुक्ले for च शुक्लम् । BE
^०सारद्वतयोश्च शुक्लम् ।

b L स्ववस्त्रम् for च वस्त्रम् ।

c H द्रौणस्य M द्रौणश्च for द्रौणेश्च । Edns and All MSS नीले ।

d Edns ABCEDEGHKLN वस्त्रे for वस्त्रम् । Edns ACDEFGHKLIN
नारमधीर for नरेन्द्रपुत्रम् ।

14 a Edns CDGHKLMN संज्ञाय् । N । च for तु ।

b Edn¹ CG सः for मे । K येव for मेव^० । M मेवयथास्थितम् ।

d Edns BCDLGN ^०संज्ञे H ^०संज्ञा for ^०संज्ञे ।

15 b H अवसृत्य ।

d Edns ACFGKL स्व रथ BE तत् रथ ।

13 a SK, SA, SG शुशुक्ले ST शुशुक्लम् ।

b SA¹ चित्रम् for पीतम् । SG सुवस्त्रम् for च वस्त्रम् ।

c SG द्रौणस्य for द्रौणेश्च । SK, SG, ST, SA¹ नीले ।

d S cl. वने । ST समाधाय SA¹ सुमागच्छ । S cl. नरपथीर ।

14 a SK, SG, SA² संज्ञाय् for संज्ञा । ST भीष्म समुत्सृज्य for भीष्मस्य मुक्ता ।

b SA¹ ^०मेव. for ^०मेवः ।

c SA² मे तस्य SA¹ एवम् for एतस्य ।

d S. cl. वस्त्रायम् । SK, SA¹ >G >संज्ञे । ST अर्जुनस्य ।

15 a SA reads रथायाम् उवाच b fore v. 15

d S. cl. स्वम् for तम् ।

ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वान् ।
 पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्षान् ॥
 ते तद्यतीयुर्ध्वजिनीं कुरूणाम् ।
 श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्ये ॥ १६ ॥
 तथा प्रयान्तं पुरुषप्रवीरम् ।
 भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी ॥
 स चापि भीष्मस्य हयाजिहत्य ।
 विव्याध पार्थो दशभिः पृषत्कैः ॥ १७ ॥
 ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे ।
 विद्धास्य यन्तारमरिष्टधन्वा ॥
 तस्यौ विमुक्तो रथवृन्दमध्यात् ।
 राहुं विदार्यैव सहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥

16 a BE अन्वशाह्वे ।

b AFL सुवर्णकक्षान् ।

c D तेन HM ततः for ते तत् । Edns ABCDEFGKLN ध्वजिनां D ध्वजिनां
 H यलिनम् M ध्वजिनी । Edns ABCDEFGHKL N अनीकं for कुरूणा ।

d L अश्वः M श्वेतान् । Edns BCEG HKLMN आजिमध्यात् ।

17 a Edns AFGMN अनुयान्तं CHKL अनुयान् for प्रयान्तं ।

d HKLMN पार्थे for पार्थः । N बहुभिः for दशभिः ।

18 b Edn¹ विश्वास्य H विद्धा च for विद्धास्य । N अधिज्यधन्वा ।

c M ततः for तस्यौ ।

d Edns BCDEGH N मेघे K मेघान् for राहुं । Edns CDM एव for इव

16 a SK, SG अन्वशाप्तान् । ST अग्निदक्षान् for अन्वशाप्तम् । SA² तुरंगान् for
 सदश्वान् ।

b ST हि तान्नुनेद् for हिरण्यकक्षान् । S. cl. except ST हिरण्यकक्षान् ।

c SG एतन् ST ते स SA¹ एक for ते तत् । SK, SG द्विरताम् ST, SA ध्वजि-
 नाय for ध्वजिनीम् । S. cl. अनीकम् for कुरूणां ।

d SK, SA मध्यात् ।

17 a SK, ST भीष्मम् for पार्थः ।

18 a SA² तस्ये for युद्धे ।

b ST च for अस्व ।

लब्ध्वा तु संज्ञां च कुरुवीरः ।

पार्थ समीक्ष्याथ सुरेन्द्रकल्पम् ॥

रणात्प्रमुक्तं स्थितमेकवीरम् ।

स धार्तराष्ट्रस्त्वरितो वमापे ॥ १९ ॥

अयं कथंस्विद्भवतां विमुक्तः ।

तं वै प्रमथ्नीत यथा न मुञ्चेत् ॥

तमब्रवीच्छान्तनवः प्रहस्य ।

क्व ते गता बुद्धिरभूत्क वीर्यम् ॥ २० ॥

- 19 a Edns AGL हि M च N अथ for तु । BC संज्ञा । Edns CGH तु BDE FKN सः for च । Edns CML कुरुवीरः ।
 b Edns CGM निरिस्थाय । H समीक्ष्य पार्थ च for पार्थ समीक्ष्याथ । M नरेन्द्रकल्पम् ।
 c Edns CG रणे D रथात् K शू for रणात् । Edns BDEGHMN विमुक्तं for प्रमुक्त । BE द्वित्यम् for स्थित । K रणे सास्थितम् for रणात्प्रमुक्त । Edns BCDEGHMN आजौ K इत्य for ०वीरम् ।
 d BDEN न for सः । K धार्तराष्ट्रम् । Edns CDGM त्वरितम् ।
 20 a Edn² कथं वे D कदाचित् FHKL कथंचित् N कथं वा for कथंस्वित् । Edns CG भवतः BDELN भवता for भवताम् । C विमुक्तः DH विमुक्त for विमुक्त ।
 b Edns CFGN तथा A तदा H यन K गच्छ for न वे । ADHL प्रमथ्नीत N प्रमथ्नीहि for प्रमथ्नीत । Edn² BCEGHK¹LMN मुच्येत् D मुच्यते for मुञ्चेत् । K निवर्त्येत् for न मुञ्चेत् ।
 c N विहस्य for प्रहस्य ।
 d H तदा for गता । L गत for अमृतम् ।

- 19 a SK, SG, SA पुरुषप्रवार. for च कुरुवीरः । ST कुरुवीरः प्रतिद्वन्द्वसङ्गाः ।
 b SK निरिस्थाय ST हवेक्ष्यन्त for समीक्ष्याथ । S cl महेन्द्रकल्पम् ।
 c SG, ST, SA विमुक्तम् for प्रमुक्तम् । SG, ST, SA स्थितमेकमानौ SK पुरुषप्रवारम् for स्थितमेकवीरम् ।
 d ST त्वरितम् for त्वरितम् ।
 20 a SK कथंचित् for कथंस्वित् । SK भवतः SG, ST, SA भवता for भवताम् ।
 b SG तन्वेत for त व । SK, SG, SA प्रमथ्नीत । SK, SG, SA मुच्येत् SA² न मुच्ये । ST तमाशु गृह्णात रणे प्रहस्य ।
 c SA ततः for तम् ।
 d SG गते for क्व ते ।

न त्वेष बीभत्सुरलं नृशंसम् ।
 कर्तुं न पापेऽस्य मनो निविष्टम् ॥
 त्रैलोक्यहेतोर्न जहेत्स्वधर्मम् ।
 सर्वे स्थिताः स्मा न हता रणेऽस्मिन् ॥ २१ ॥
 क्षिप्रं कुरुन्याहि कुरुप्रवीर ।
 निर्जित्य गास्तु प्रतियातु पार्थः ॥
 मा तेऽद्य कोपो निपतेत मोहात् ।
 तत्संविधातव्यमरिष्टधन्वन् ॥ २२ ॥

21 a A नन्वेवः F मन्वेति N तदेव BEG HKLM नन्वेव । K भीषासुः । F
 । नृशंसम् ।

b अस्य omitted in C. F चते for मनः । Edns OG विशिष्टम् for निविष्टम् ।

c D अपि न स्वधर्मम् । N सधर्मं for स्वधर्मम् ।

d Edns C G सर्वं न तस्मात् BEN तस्मान्न सर्वं H सर्वे स्थितास्मिन् M सर्वेष्व
 तस्मात् । Edns BOEGN निर्हताः for न हताः । H न जहाता रणे for न हता
 रणेस्मिन् । D जहेत्सतो नेव हताःस्म सर्वे ।

22 a D आदाय गाश्च प्रतियातु पार्थः ।

b Edns BCEG HKMN विजित्य for निर्जित्य । Edns BOEGHK च
 for तु । M गाः संनान् यन्तु N गाः संयाति यातु for गास्तु प्रतियातु । D क्षिप्रं
 पुं याहि कुरुप्रवीर for निर्जित्य etc.

c Edns CGH KLN मा ते स्वकोपः BDE मा ते स्वकोपः M मानेषु कोपः for
 मा तेऽद्य कोपः । A निपतेत् N निपतेच्च ।

d न संविधातव्यं M न संविधातव्यम् । Edns G अरिष्टधन्वम् A अरिष्टधन्विन् KL
 अरिष्टधन्विन् M अरिष्टधन्वा N अधिजयधन्वा । N omits तद्य । BE
 complete the adhyāya here.

21 a SK, SG, ST, SA² एव for एषः । SA² तत्र for त्वेषः । SA¹ बीभत्सुरणम् ।

b SA¹ पापस्य for पापेऽस्य ।

c ST जहाति धर्मम् for जहेत्स्वधर्मम् । SK, SG, SA जहात्त धर्मं त्रिदिक्कस्य हेतोः ।

d SK, SG, ST सर्वे तु तस्मान्न हता रणेऽस्मिन् SA सर्वे तु तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् ।

22 b SK, SG, SA विजित्य गाश्च ST आदाय गास्ताः for निर्जित्य गास्तु ।

c. d omitted in S.

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य ।
 नितामहस्यात्महितं वचोऽथ ॥
 अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी ।
 राजा विनिःश्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३ ॥
 तद्भीष्मवाक्यं हि समीक्ष्य सर्वे ।
 धनंजयाग्निं च विवर्धमानम् ॥
 निवर्तनायैव मतिं विदध्युः ।
 दुर्योधनं ते परिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥

23 a F दुर्योधनस्य तु । H च for तु ।

b M अथ for अथ ।

c HK अतीत कामः LM व्यतीतकामः D चावमर्षी L सोऽत्यमर्षी । BE अमर्षी
 C अमर्षी ।

d A विनिःश्वस्य for विनिःश्वस्य ।

24 a BEM तं for तत् । A सर्वं CG सर्वं for सर्वं । All हितमीक्ष्य for हि समीक्ष्य ।

b F परिवर्धमानम् for च विवर्धमानम् ।

c Edns CGHL मनः M मतिम् for मति । Edns CGHL निदध्युः for
 विदध्युः ।

d Edns ABCDEFLN परिरक्षमाणाः ।

23 a वैशंपायन उवाच omitted in SA. SK निशम्य वाक्यं for तु तन्निशम्य ।

b SA¹ वचोकम् SG वचो यत् SK प्रशम्य for वचोऽथ ।

c SA¹ अतीतकामः SA² अपेतकामः SG अपीतिकामः । ST निर्जितोसो for
 सोऽत्यमर्षी ।

24 a SA², ST हि समीक्ष्य SG प्रसमीक्ष्य SK हि निशम्य ।

b SK, SA निदध्युः for विदध्युः ।

d S, cL तं for ते ।

तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः स पार्थः ।

धनंजयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् ॥

आभाषमाणोऽनुययौ मुहूर्तम् ।

संपूजयंस्तत्र गुरुन्महात्मा ॥ २५ ॥

पितामहं शान्तनवं च वृद्धम् ।

द्रोणं गुरुं च प्रणिपत्य मूर्ध्ना ॥

द्रौणिं कृपं चैव कुरुंश्च सर्वान् ।

शरैर्विचित्रैरभिवाद्य वीरः ॥ २६ ॥

25 a N प्रीतिमनाः । K च पार्थः ।

c Edns CDGN अभाषमाणः H आभाषमाणः । Edns CG अनुनयं for अनुययो ।

d Edns CG वचोमवीत्सपरिहित्य भूयः A संपूजयंस्तत्र कुरुप्रवीरान् । BDEFHN कुरुन् for गुरुन् । K वाचोमवीत्सपरिगृह्य भूयः M ताम्पूजयन् for संपूजयन् ।

26 a BE स for च । F omits वृद्ध ।

b BE प्रतिगृह्य D प्रतिबंध N प्रतिपूज्य ।

c K गुरुंश्च A कुरुंश्च for कुरुंश्च । Edns BDEGKMN मान्यान् for सर्वान् ।

d M अचित्रैः for विचित्रैः । Edns BCDEGHKN चैव M वै च for वीरः ।

L reads for this verse.

पितामहं शान्तनवं च वृद्धम् । द्वाभ्यां शराभ्यामभिवाद्य पार्थः ॥

द्रोणं गुरुं तं प्रणिपत्य मूर्ध्ना । द्रौणिं कृपं चैव कुरुंश्च सर्वान् ॥

25 a SK समर्थः for स पार्थः ।

b SG, ST सर्व for प्रेक्ष्य । SK सर्वकुरुप्रवीरः ।

c SK, ST, SA आमन्त्र्य वीरः for आभाषमाणः । SA² प्रययो for अनुययो । SG आमन्त्र्य वीरान्नययो for आभाषमाणोऽनुनयो ।

d S. cl. गण्डावधोपेण विनय लोकम् (SA विनाय ST विनय for विनय)

26 a S. cl. महात्मा for च वृद्धम् ।

b S. cl. द्वाभ्यां शराभ्यामभिवाद्य वीरः ।

c S. cl. द्रोणं for द्रौणि । SK, ST, SG मान्यान् for सर्वान् ।

d SK च सर्वान् for विविधैः । SA संते SK, ST संत्ये SG संते for वीरः ।

दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रम् ।
चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण ॥
आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान् ।
गाण्डीवघोषेण विनाय लोकान् ॥ २७ ॥
स देवदत्तं सहसा विनाय ।
विदारयित्वा द्विपतां मनांसि ॥
ध्वजेन सर्वानभिभूय शत्रून् ।
स हेमतालैः विराजमानः ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा प्रयातांश्च कुरुन्किरीटी ।
दृष्टोऽब्रवीच्च स मत्स्यपुत्रम् ॥
निवर्तयाश्चान्पशवो जितास्ते ।
याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९ ॥

27 c F तथैवमान्यान् ।

d M विनायलोकान् ।

28 a C विनाय ।

b Edns BCDEGHKLMN विदार्य वीरैः for विदारयित्वा ।

c H ध्वजेन for ध्वजेन ।

d Edn² ACFG हेमतालैः Edn¹ DHK¹LMN हेमनालेन । K² स हेमनालेन विराजमानः ।

29 a Edns CGH तु D धु for च । K दृष्टः for किरीटी ।

b K वाचः for दृष्टः । H तत्र च ।

c Edns BCDEGHKLM आवर्तय N आवर्तय for निवर्तय ।

d K पुरे for पुरं । CH प्रविष्टः D दृष्टः ।

27 b SK, SG, SA शोषेः । S. cl. मकुटं for मुकुटं ।

c ST पायन् for मान्यान् ।

d ST शब्देन for घोषेण । ST विनायमानः for विनाय लोकान् । S. cl. except ST omits d here but reads d after v. 25. c.

28 b ST संतोषयित्वा मुहुर्द्वं मनांसि ।

c ST ध्वजेन for ध्वजेन ।

d ST हेमनालेन ।

S. cl. except ST omit the whole verse.

29 a ST अग्राजान् for प्रयातांश्च ।

b ST विराटपुत्रम् for स मत्स्यपुत्रम् । S. cl. except ST omits a, b.

c SK, SA, SG आवर्तय for निवर्तय । SG जिगादे for जितास्ते ।

d SK, SA, SG देहि SA² देहि for याहि । SG, SA प्रविष्टः for दृष्टः । ST यथा पुरो यद्दि पुरं प्रवेष्टम् ।

तथार्जुनं नागमिव प्राभिन्नम् ।
 उत्सृज्य शत्रून्परिवर्तमानम् ॥
 विराटराष्ट्राभिमुखं प्रयान्तम् ।
 नाशकनुवस्ते कुरवोऽभिगन्तुम् ॥ ३० ॥
 ततो महामेघमिवातपान्ते ।
 विद्राव्य पार्थोऽथ कुरुप्रवीरान् ॥
 तं मत्स्यपुत्रं द्विपतां निहन्ता ।
 वचोऽब्रवीत्संपरिरम्य भूयः ॥ ३१ ॥

30 a Edns ABCEGKLMN ततः for तथा । F नागइव ।

b Edns ACGKLMN विनिवर्त्यमानम् BE विनिवर्तमानम् । KL शत्रुम् ।

■ N विराटराष्ट्राभिमुखं ।

d Edns CGLMN तं for ते । A नाशकवन्तः । Edns ABCEGKLMN अभियातुम् । DH omit this v. This verse appears in Edns ABCE GN as verse 7 of the next Adh. but in FKLM it comes after v. 29. Similarly the following vv. upto 38 appear as vv. 8-15 of the next Adh. in Edns and MSS. except F.

31 a Edns GK स तच्च L तान् others तच्च for महा । AHN सिंहम् D सिंहः for मघम् । Edns ABCE²HKMN आपतन्तश्च D प्रभूतं for आन्पागते ।

b Edns CGM कुरुमेघसैन्यम् ABEHN कुरुसैन्यवृद्धम् D कुरुसैन्यमुप K युधि-
 शत्रुसैन्यम् for अधकुरुप्रवीरान् ।

c Edns CGM मत्स्यस्य^० for तं मत्स्य^० । M च वाचा for निहन्ता ।

d M omits वचः । ADHK संपरिगृह्य । BCEG संपरिषृज्य ।

30 a S. cl. except SA¹ and ST धनंजयं for तथार्जुनम् ।

b SK, SA² विजित्य SG, SA¹ विसृज्य for उत्सृज्य । SA² परिवर्त्यमानम् । SA¹ धनंजयो नाग इव प्रभिन्नः ॥ विसृज्य शत्रून्परिवर्त्यमानः ।

■ S. cl. except ST गास्ता विजित्याभिमुखं प्रयान्तम् ।

d SK न शत्रुवन्तः कुरवः प्रयाताः SA² न शत्रुवन्तः कुरवः प्रयातुम् । SG वे for ते । SG अभिसर्तुम् for अभिगन्तुम् । omitted in SA¹ ST.

31 a SA वातः SK, ST, SG यातः for ततः । SK, SG महामेघः ST यथामेघः
 SA¹ महामेघम् SA² यथामेघम् ।

b SK, SG, ST कुरुसैन्यमेकः SA¹ कुरुसैन्यमेकम् SA² कुरुसैन्यमेघम् for
 अधकुरुप्रवीरान् ।

c SK, SG, SA मात्स्यपुत्रम् ।

d S. cl. संपरिगृह्य राजम् for संपरिरम्य भूयः ।

S. cl. begins a new adh here.

पितुः सकाशे तव तात सर्वे ।
 वसन्ति पार्था विदितं तवेदम् ॥
 तान्मा प्रशंसेर्नगरं प्रविश्य ।
 भीतः प्रणश्येत स मत्स्यराजः ॥ ३२ ॥
 मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणाम् ।
 मया च गावो विजिता द्विपद्मयः ॥
 एवं च राज्ञो नगरं प्रविश्य ।
 त्वमात्मना कर्म कृतं वदेथाः ॥ ३३ ॥

32 a M तव नाम ।

b Edn ABDEN विदिताः L नगरे for विदिनं । Edns CGH तवेव B DEN तवेव A तवेव ने KM तवेतत् L तगास्मिन् for तवेदम् ।

c A तस्मात् BEK न मां D त-मां F न तान् HL तन्मा for तान्मा । AD न शंसेः ।

d Edns CN प्रणश्येद्दि A मयास्वेत ।

33 a H इता for जिता ।

b K कुरुभ्यः for द्विपद्मयः ।

c Edns CG पितुः सकाशं A सप्ताध्वजाम् BDCHEKN प्रतिस्तु काम M एवं स राजा for एवं च राज्ञः ।

d Edns CDGK त्वमात्मनाः H मयात्मना । Edns ABCDEGKMN सर्वं for वदेथाः ।

32 b SA¹ वदन्ति for वसन्ति । SG बोगः for पार्थाः । SG, SA विदिताः for विदि-
 तम् । S. cl. स्वयेति for तवेदम् ।

c SG, SA तन्मा न शंसीः ST त्व मां प्रशंसीः SK तान्मा स्म शंसीः for तान्मा
 प्रशंसेः ।

d ST भीतः प्रणश्येत् स मत्स्यराजः SG भीतः प्रणश्येत् स मत्स्यराजे SK, SA
 भीतः प्रणश्येत् स मत्स्यराजः ।

33 a SA¹ परेषाम् for कुरूणाम् ।

b SK द्वि for च । SA¹ मया गावो विजिता ये द्विपद्मयः ।

d ST त्वया for त्वम् । SG तन्मा for अहमेना S. cl. सर्वं for वदेथाः ।

ततः स वह्निप्रतिमो-महाकपिः ।-

सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात ॥

तथैव मायाः सकलाश्च ता वै ।

ध्वजं च सिंहं युयुजे रथे च ॥ ३६ ॥

॥ ३६ ॥

निधाय तच्चायुधमाजिवर्धनम् ।

कुरुत्तमानामिषुधीर्ध्वजांश्च ॥

प्रायात्स मत्स्यो नगरं प्रहृष्टः ।

किरीटिना सारथिना महात्मा ॥ ३७ ॥

॥ ३७ ॥

36 a M महाकपिः ।

c Edns CDGN विहिता A वितता BEH अन्तरिताः for सकलाः । Edns ABCDEFGHN तन्मूढ M च माये for च मा वै ।

d Edns CGHKN च सिंहं M तु सिंहं, for, च सिंहं । Edns and All MSS except F रथे पुनः. for रथे च ।

37 a Edns ABCEG विधाय । Edn¹ CHL तत्र for तथ । BEK आजिवर्धनः F आयुवर्धन ।

b L शस्त्रोत्तम ताव for कुरुत्तमानाव । KL इषुधी । Edns CG शरीरस्था ABE HN ध्वजांश्च for ध्वजांश्च ।

c K मात्स्य । A प्रविष्टः. for प्रहृष्टः । D प्रायान म मयस्य पुनः प्रहृष्टः ।

d Edns CDGK महात्मना for महा मा ।

[f] [M] omits the whole verse.

[f] [M] १०१ ११ / ११

३-४१ SA¹ दिवः उत्पपात ।

c SG तथा हि ST तथापि SK तथा च for तथैव । SK, SA¹ माया विहिता यन्मूढ सा SA² मायाविहिता यन्मूढ सा SG, ST माया विहिता यन्मूढ for माया सकलाः ।

f J ३२३ ता वै ।

d SG सिंहं for सिंहं । S, cl. पुनः for च ।

f a SA¹ विधाय for निधाय । S cl आजिवर्धनः for आजिवर्धनम् ।

b SA इषुधी SK इषुधी for इषुधीः । SK, SA, SG तथा for च ।

c S, cl. मात्स्य । S cl. प्रविष्टः for प्रहृष्टः ।

d S1 महात्मना for महात्मा ।

पार्थश्च कृत्वा परमार्थकर्म ।
 निहत्य शत्रून्दिपतां निहन्ता ॥
 विधाय वेपं च तथैव वेणीम् ।
 जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ॥ ३८ ॥

देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं तत् ।
 युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन ॥
 जग्मुर्यथास्वं भवनं प्रतीताः ।
 पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे कौरवपराजयो नाम
 एकपादितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

38 a Edns CFGL तु for च । ABDEGHKL परमार्थकर्म ।

b L विजित्य for निहत्य ।

M omits a, b.

c Edns CG चकार HM निधाय for विधाय । Edns ABODEHKN वेणी
 च G वेणिं च for वेपं च । Edns ABCDEGHKN भूयः for वेणीम् ।

d ABE रश्मिम् ।

39 a D दृष्टास्तु K देवाश्च । M सद्भ्य रथाः for देवास्तु दृष्ट्वा । KL च for तत् ।

b BE तथा स्व LM तथा ते for यथास्वं । L भुवनं ।

d L विचिन्तयमानाः । BE कर्म प्रतिचिन्तयन्तः ।

AF omit this verse. After this KLM repeat vv. 29 & 30.

38 a SA आर्थकर्मा ।

c S. cl. भुयश्च for वेपम् । SK वेपम् for वेणीम् ।

39 S. cl. omits this verse.

॥ द्विपष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो विजित्य संग्रामे कुरून्गोवृषभेक्षणः ।
 स आनयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥
 गतेषु तेषु सर्वेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
 वनाजिष्कम्य गहनाद्बहवः कुरुसैनिकाः ॥ २ ॥
 भयात्संभ्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
 मुक्तकेशा व्यदृश्यन्त दंशिताः प्रांजलि स्थिताः ॥ ३ ॥
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विधेतसः ।
 ऊचुः प्रणम्य संभ्रान्ताः पार्थ किं करवामहे ॥ ४ ॥

- LXII. 1 a DN विजित्य चेष संग्रामे । Edns CDFG सः KN तावत् for गो^० ।
 b Edns and MSS except M समानयामास । K मद्बुद्धम् ।
 2 a A स तेषु for गतेषु । Edns BCEK च प्रभवेषु DHMN तेषु ममेषु for तेषु
 सर्वेषु । Edn² CG सर्वतः ।
 b N निर्गम्य for निष्कम्य ।
 3 a M ममाद् for भयात् । H भयसंभ्रस्तमानसः । DH इतस्ततः ।
 b Edns CG लदृश्यन्त BE अदृश्यन्त । N मुक्तकेशावदृश्यन्त । Edns BOEGH
 KM स्थिताः प्रांजलयस्तदा DN स्थिताः प्रांजलयस्तथा ।
 4 a BE क्षुत्पिपासापर्विताः धाताः ।
 b LM ऊचुः प्रांजलयः सर्वे । Edn¹ BEHMN पार्थ । Edns BCEGMN
 करवाम ते ।

- LXII 1 a SK कुरूगोवृषभेक्षणः ।
 b SK, SG, SA समानयामास ST स पानयामास ।
 2 a SK, SG, ST, SA² गतेषु च प्रभवेषु SA¹ ममेषु for सर्वेषु ।
 3 a SA¹ इतस्ततः ।
 b S. cl. व्यदृश्यन्त । S. cl. स्थिताः प्रांजलयस्तदा (SG तथा) for दंशिताः प्रांजलि-
 स्थिताः ।
 4 b SK, SG, SA ऊचुः प्रांजलयः सर्वे ST ऊचुः प्रांजलयः पार्थ । SG, ST, SA
 हृदि for पार्थ ।

॥ अर्जुन उवाच ॥

स्वास्ति व्रजत भद्र वो न मेतव्य कथंचन ।

नाहमार्ताजिघांसामि भूशमाश्वासयामि वः ॥ ५ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

॥ ६ ॥ तस्य तामभया वाच श्रुत्वा योधाः समागताः ।

आयुःकीर्तियशोदाभिराशीभिस्तमनन्दयन् ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभया बलमास्थिताः ।

पन्थानमुपसंगम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ अर्जुनपुत्र प्रत्यवेक्ष्य समानीतानि सर्वशः ॥

। गोकुलानि महाबाहो वीरगोपालकैः सह ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्वास्ति व्रजत भद्र । स्वास्ति व्रजत भद्र । स्वास्ति व्रजत भद्र । स्वास्ति व्रजत भद्र । स्वास्ति व्रजत भद्र ।

स्वस्था व्रजत भद्र वो । L कदाचन ।

6 a H सुभया for अभया । M वाच । K सुभया for अभया ।

६ a H आयुःकीर्तियशोदाभिराशीभिः । Eds CGK तमाशीभिः ।
A अनोदयन् K अपुनयन् (K² आनन्दयन्) । A आशीभिर्निन्दयन् M तेजसा
मभिनन्दयन् N आशीभिः समवाधयन् ।

7 a Edns and MSS. add वेशपायन उवाच before this K यतो for ततो ।

Eds CGN वः । A ज्व HLM ज्व । K रथ for यत् । D आभिताः । D
वैभवाश्च समागताः ।

8 a D राजपुत्र प्रत्यवेक्ष्य । ABE प्रत्यवेक्ष्य ।

8 b D गोधनानि M कुलानि च । M गोपालकैः ।

5 a ST स्वास्ति व्रजन्तु भद्र वः । ST कदाचन for कथंचन ।

6 a ST जाद्वेष्टामि for जिघांसामि । SK, SG, SA omit the whole v.

6 a SK, SG omit वेशपायन उवाच । SA योधा ।

6 b SK, SG, SA प्रयोमिसे for यशोदाभिः । SA, SG, ST तमाशीभिस्तमनयन् ।

7 a ST interchanges a & b. E. cl. शम for यत् । SG यतो निवृत्ताः कुरवः ।

8 b S. cl. कल्पुनः ।

8 a S. cl. उपयुक्त for प्रत्यवेक्ष्य । SK पुनानीमानि for सुभया ।

8 b ST महाबाहो for महाबाहो ।

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ ।
 संमन्त्र्य संगम्य ततः शर्मां ताम् ॥
 अभ्येत्य भूयो विजनेन हृष्टौ ।
 तुविष्ठमारोपयतां च भाण्डम् ॥ १२ ॥
 स ताञ्छन्नानभिभूय सर्वान् ।
 आच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ॥
 वैराटिरायाज्ञगरं प्रतीतः ।
 बृहन्नलासाराथिरेकवीरः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे उत्तरागमनं नाम
 द्विपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

- 12 a Edns GHK omit वैशंपायन उवाच । D पाण्डवमत्स्यपुत्रौ N भारतमत्स्यपुत्रौ ।
 b D आमन्त्र्य । D पुनः for ततः । BE शर्मा परेण । H समीपतां for संमन्त्र्य &c.
 ■ Edns BDEGHN विजनेन । Edns CG वृष्टौ A हृष्टौ N हृष्टौ । K विजने
 , वृष्टिः for विजनेन हृष्टौ ।
 d Edns G उत्सृष्टम् A उत्तिष्ठं BE तत्सृष्टं D सत्सृष्टम् H उच्छिद्यं K उत्सृष्टम् for
 तुविष्ठम् । Edns AFGHK स्वर्माडं । N द्रव्यं समारोपयतां स्वर्माडं । CLM
 omit the whole verse with वैशंपायन उवाच ।
 13 a Edns BCDEGHKN स शत्रुसेनाम् । Edns BCDEGHKN सर्वाय
 for सर्वान् ।
 b N आच्छाद्य ।
 ■ K वैराटिराजात् ।
 d Edns CG °सारथिना प्रवीरः M omits the whole verse.

- 12 a ST एव । ST भारतमत्स्यवीरौ ।
 c ST विजनेन । ST वृष्टौ for हृष्टौ । ST उत्सृष्टम् for तुविष्ठम् । Verse omitted
 in SK, SG, SA.
 13 a ST तां शत्रुसेनाम् for सतान् शत्रुन् ।
 ■ ST आगात् for आपात् ।
 d ST °सारथिना प्रतीतः for °सारथिकर्षात् । Verse omitted in SK,
 SG, SA.

॥ त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

धनं चापि विजित्याजौ विराटो वाहिनीपतिः ।
 प्राविशन्नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥
 जित्वा त्रिगर्तान्संश्रामे गाः समादाय केवलाः ।
 अशोभत महाराज सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥
 तमासनगतं वीरं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ।
 समाजग्मुः प्रकृतयः समन्ताद्वाह्मणैः सह ॥ ३ ॥

LXIII.1a BE विजित्वा for विजित्य । Edns CG आशु for आजौ । L विजिजित्य for विजित्याजौ ।

b Edns CG विवेश H प्रविशन्न K आविशत् M प्राविश्य for प्राविशत् ।

2 a Edns OGMN चैव for सम् । BE आदायैव for समादाय । Edns CG सर्वशः for केवलाः ।

b K महाबाहुः N महाराजः for महाराज । Edns CG सहपार्थैः for सहपार्थैः । N समावृतः for श्रिया वृतः । The whole verse is omitted in D.

3 a F प्राविशन्नगरं वीरः A प्राविशन्नगरं वीरम् for तमासनगतं वीरः । Edns CG हर्षवर्धनम् K प्रियवर्धनम् for प्रीतिवर्धनम् । v. omitted in D.

b Edns CG उपतरुणः for समाजग्मुः । Edns ABCMFGHL समरताः for समन्तात् । v. omitted in D.

LXIII.1 a SK, ST स विजित्य धनं चापि SG, SA¹ अवजित्य धनं चापि SA² विजित्य गोपनं चापि ।

b SA¹ सह पार्थैः SK, SG, ST, SA² सह पाण्डवैः ।

2 a S. cl. गाश्वेवानाट्य केवलाः ।

b SK, SA महाराजः SG महाराजा । ST वृतः for वृतः ।

3 a SK, ST, SA तमासनगतं वीरम् SG सिंहासनगतं वीरम् SG, SA सुहृदानीदि-
 • वद्धं ST सुहृदालदवद्धं for सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ।

b S. cl. उपतरुणः for समाजग्मुः । SG समरतः ST समरताः for समन्तात् । SG वृतम् for सह ।

सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्य च मत्स्यराट् ।
 विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ॥ ४ ॥
 ततः स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
 उत्तरं परिप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥
 आचख्युस्तस्य संहृष्टाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ।
 अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हतम् ॥ ६ ॥
 विजेतुमभिसंरन्ध एक एवातिसाहसात् ।
 बृहन्नलासहायश्च निर्यातः पृथिवीजयः ॥ ७ ॥

- 4 a LM सभाजितः for सभाजितः । G स सैन्यस्तु for स सैन्यस्तु । D अय for तु । L प्रतिनन्द्य । Edns BOEFGHKLMN अथ D सः for च ।
 b H माह्वान् for द्विजांश्च । D प्रकृतीन् for प्रकृतीः । L तदा for तथा ।
 5 a Edns CG तथा for ततः ।
 6 a AF आचख्युः । Edn² BE तत्सर्वम् C तत्सर्वा Edn¹ G तत्सर्वे for संहृष्टाः ।
 A स्त्रियः for स्त्रियः । v. omitted in N. Edn² अचख्युः for आ० ।
 b F चैवम् L येन्ये for चैव ।
 7 a H तान्जेतुम् N विजेतुः for विजेतुम् ।
 b F तु for च । Edns G निर्गतः K प्रधातः for निर्यातः । BE पृथिवि ।

- 4 a SK सभासद्भिः SG, SA² सभाभिस्तु SA¹ सभाभिस्तु for ससैन्यस्तु । SK, SG, SA सः for च ।
 b SA² तदा for तथा ।
 5 a ST च for सः । SK, SA मत्स्यानाम् for मत्स्यानाम् ।
 b SK तत्र नापश्यत् for परिप्रच्छ ।
 6 a SK तत्र for तस्य ।
 b SA¹ गुरुभिः for कुरुभिः ।
 7 a S. cl. तान् जेतुं for विजेतुम् । SG, ST, SA² अभि^० for अभि^० ।
 ST साहसः for साहमा । SA¹ अभिसागन्धान् for अतिसाहसात् ।

उपायातो ह्यतिरथान्द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव द्रोणपुत्रं च संगतान् ॥ ८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

राजा विराटोऽथ भृशामिततः ।
श्रुत्वा सुतं हेकरथेन यातम् ॥
बृहन्नडासारथिनाजिमध्ये ।
प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९ ॥

8 a Edns ABFGN उपायातान् CDEL उपायातान् HKM उपायातः for उपायातो ।
Edns ABCDEFGN omit हि । K नरण्यापान् L अनिरथः for अतिरथात् ।
Edns BCEG भाष्यम् for द्रोणम् ।

b Edns BCG द्रोणम् for चैव । C पुत्र तस्य for द्रोणपुत्रम् । Edns BCDEG
HKLMN पट्टधान् for संगतान् ।

9 a N तु for अथ । C भृशामिततः for अभ्यभृशामिततः ।

c Edns BCDEGKN बृहन्नडासारथिम् for बृहन्नडासारथिना । Edns BCDE
GKLN आजिक्वर्णम् H अरिमध्ये for आजिमध्ये । M omits the whole
• verse.

B a S. cl. उपायातान् for उपायातो हि ।

b S. cl. पट्टधान् for संगतान् ।

S. cl. omits वेशः उ० । after v. 8.

9 a S. cl. ततो विराट् परमामिततः for राजा विराट् etc.

b S. cl. पुत्र निराप्य for श्रुत्वा सुतं हि । SA¹ एकरथेऽयात ।

c S. cl. सारथिं for सारथिना । SK, ST अनिमर्दनम् SG अनिमर्दनम् for
आजिमध्ये ।

d SA¹ अभिमथ्य मुह्यमान् ।

SG, ST, SA add एक उवाच before v. 10.

सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः ।

त्रिगर्तान्विजितान्श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥

तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः ।

उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ११ ॥

हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रम् ।

पदातिसंघांश्च युधि प्रवीरान् ॥

प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोः ।

विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥

10 a H वा for च । HKL read विराट् उवाच before this.

b Edns CG निःसृतान् BDEHKLN निर्जितान् for विजितान् । H चास्यन्ति for स्थास्यन्ति । M omits the whole verse.

11 a BE ते for म । BE ये त्रिगर्तैरविक्षिताः for बलेन महतावृताः ।

b G परीप्सार्थम् for परीप्सार्थम् । C यन् for ये । A अविक्षिताः BE अनिर्जिताः DL अविक्षिताः for अविक्षिताः M omits this whole verse.

12 a C reads रथ before नागान् । N सर्वान् for शीघ्रम् ।

b Edns BCEGHK ततः L रणे for युधि ।

d ABEH °वस्त्रं L °सर्वं for °शस्त्रं । M omits the whole verse.

10 a S. cl. चापि for ते हि ।

b S. cl. निर्जितान् for विजितान् SK, SG, ST, SA¹ कथंचन SA² इति मे मतिः for कदाचन ।

SK reads this v. before v. 13. SG, ST, SA add राजोवाच before v. 11

11 a SA² इमे for मे ।

b SA¹ परीप्सार्थम् ।

SK adds वेपथु उ० before v. 12.

12 S. cl. यदिभ्रसर्पाश्च ततः प्रसृतान् for पदातिसंघांश्च युधि प्रवीरान् ।

SK, SA चित्रं SG, ST वस्त्रं for शस्त्रं ।

वैशंपायन उवाच ।

अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ।

विराटनगरं प्राप्य जयमावेदयंस्तयोः ॥ १३ ॥

राज्ञस्तत्सर्वमाचरुयौ मन्त्री विजयमुत्तमम् ।

पराजयं कुरूणां च उपायान्तं तयोत्तरम् ॥ १४ ॥

सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।

उत्तरः सह सूतेन कुशली ते परंतप ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या ते विजिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।

दिष्ट्या ते जीवति सुतः श्रूयते पार्थिवर्षभ ॥ १६ ॥

13 a A omits वैशंपायन उवाच । Γ ग्रहिता for प्रहिता ।

b N वैराट^० for विराट^० । M वे । for प्राप्य । Ldms CGI विजय समवेदयन्
for जयमावेदयतया । h जयम् h² जयत् ।

14 a HkLM तत समाचरयो for तत्सर्वमाचरयो । Γ उत्तरम् for उत्तमम् ।

b N cl reads अपि after च । BE उपायान्तम् D उपायात् H उपायात् L
अप्यप न M उपायात् for उपायान्तम् । Γ रथ for तथा ।

15 a h सर्वास्ता विजिता for सर्वा विनिर्जिता ।

b BEI कुशलीति for कुशली ते । Ldms CGkLM च for ते । Ldms BCLF
GM परतप । omitted in L

16 a H कृत् for युधिष्ठिर । L omits युधिष्ठिर उवाच । CDGM विनिर्जिता BE
hN ते निर्जिता for त विजिताः । Ldms CG प्रहायिता BE लया जिताः for
पराजिता । L दिष्ट्या ते विजय पुत्र श्रूयत च नरापि । omitted in H

b BDEHKMN जावति पुत्रः for जीवति सुतः । M श्रूयतम् । ATH पार्थिवर्षभः
M नरपुण्य for पार्थिवर्षभ ।

SG omits वैश० उ० ।

13 b S. cl मावेदयन् for आवेदयन् । Sh, SG, SA तदा ST तथा for तयो ।

14 a S cl राज्या for राजस्तत् । Sh समाचरयुः SG, ST SA तत आपरुपु
for सर्वमाचरयो । SA मयान् for मयै । Sh, SG, ST मंत्रिभिर्नयमुत्तमम् ।

b SG ST, SA² अपुत्रायात् SA¹ स्वप्रायात् for उपायान्तम् । SG adds दूता
कृत् before v. 1

15 b SK, SG, ST च SA² स for ते । Sh, SA² परतप for परंतप । SA¹
omits this line

Sh SG ST, SA² कृत् for युधिष्ठिर । SA¹ omits युधि० उ० ।

16 a S cl निर्जिताः for विजिता ।

l Sh त विजयी पुत्रः ST, SA ज वनि वयस्ते for ते जीवति सुत ।

नाद्धृतं त्विह मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत्कुरुत्र ।
ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ताबृहन्नला ॥ १७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
पूजयामास दूतांस्तान्मन्त्रिणश्चाथ नोदयत् ॥ १८ ॥
राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलंकृताः ।
पुष्पोपहारैरर्घ्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः ॥ १९ ॥
कुमारयोधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम ॥ २० ॥

17 a Edns ABCDEGKLN एव for इह । H तव L चैव for त्विह । BE यः for यत् । BE जयेत् for अजयत् ।

b HKLM ध्रुवम् for ध्रुवः । M जयस्तु तस्य स्यात् for एव जयस्ताय । DL यत्र for यस्य । HKLM बृहन्नला ।

18 a F विराटनृपतिः । BE समाहृष्टतनूरुहः M स प्रहृष्टतनूरुहः N संहृष्टतनूरुहः ।

b Edns ABCEGHHKLM आच्छादयित्वा D आम्बासयित्वा N प्रच्छादयित्वा for पूजयामास । N तान्सर्वान् for दूतास्तान् । Edns मन्त्रिणम् । Edns ABCDE FGN सोम्यचोदयात् HK सोम्यभाषत L चाभ्यनोदयत् for चाथ नोदयत् ।

19 a D राजमार्गाश्च क्रियन्ताम् ।

b N पुष्पोपचारैः । Edns ABCDEGHN अर्घ्यन्ताम् KLM पूजयन्ताम् for अर्घ्यन्ताम् ।

20 a BCEFGHHKLMN कुमारः for कुमार । N गानकाः for गणिकाः । L चापि सर्वशः for च स्वलंकृताः ।

17 a ST तदहं मन्ये for त्विह मन्येऽहम् ।

b ST तत्र यत्र for तस्य यस्य ।

18 a SG omits वैशंपायन उवाच । ST विराटनृपतिः ।

b SK संतोषयित्वा SA, SG, ST आच्छादयित्वा for पूजयामास । SK, SA, ST धनान्नेश्च सर्वशः SG धनै रन्नेश्च सर्वशः for मन्त्रिणश्चाथ नोदयत् ।

19 a SA, ST add विराट उवाच before this. SK, SA, ST मे for मे ।

b SA² पुष्पोपचारैः । S. cl. अर्घ्यन्ताम् for अर्घ्यन्ताम् ।

20 a S. cl. कुमारः for कुमार^० ।

b ST तु for च । SA¹ प्रत्युद्गन्तुम् for प्रत्युद्यान्तु ।

घण्टामाणवकः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ।

शृङ्गाटकेषु सर्वेषु आख्यातु विजयं मम ॥ २१ ॥

उत्तरा च कुमारीभिर्वह्नीभिरभिसंवृता । .

शृङ्गारवेषाभरणां प्रत्युधातु बृहन्नलाम् ॥ २२ ॥

श्रुत्वा वै तद्वचनं पार्थिवस्य ।

पुरःसराः स्वास्तिकपाणयश्च ॥

भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च ।

वपैः परार्घ्यैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २३ ॥

21 a Edns ABCEFGHK²N घण्टाद् मानव L घण्टामाणवका K घण्टाणवक
for घण्टामाणवक । LM मत्तमारुह्य वारणाद् । DI वारणम् for वारणम् ।

b BE धनुष्यधेनु for शृङ्गाटकेषु । C आख्यातु L आख्यात for आख्यातु । Edn¹
समाख्यातु जय मम D समाख्यातु जय मम K घोषयन्तु जय मम for आख्यातु
विजय मम ।

22 a N सर्वाभि for बह्वीभि । Edns CGHK¹L परिवारिता F अभिमन्त्रिता for
अभिसंवृता ।

b Edn¹ वेषा for वेष । B प्रत्युधातु DI प्रत्युधातु E प्रत्युधात for प्रत्युधातु ।
Edns CGHKLM श्रुत मम ।

23 a Edns AOG read वेषाभरण उवाच before thus Edns CG चेदम् BDI
एतद् A चेत् H एव ते K तु तद् L एतत् N तदेतद् for वे तद् । N नृपस्य ।

b Edns ACDGK सर्वं पुरं सर्वं पुरं LMN सर्वं पुरं H सर्वं पुरं for
पुरं साराः । Edns CG स्वास्तिकपाणिभूतम् । CH वारिजाश्च for वारिजाश्च ।

d Edn¹ वपैः I वपैः for वपैः । C परार्घ्यैः H परार्घ्यैः M शृङ्गाटके N परार्धे Edn¹
परार्धे । M प्रमदा for प्रमदा ।

21 = SG वणवक्त्रं ST, SA वणवक्त्रं SK वणवक्त्रं for माणवकः । SK वृत्तम् for
वारणम् ।

b SA, ST समाख्यातु जय मम SG समाख्यातु जय मम Sh समाख्यान्तु जय मम

22 a S cl बह्वीभिरभिसंवृता for बह्वीभिरभिसंवृता ।

b SK, SA, ST सर्वा विनितसयामाश्च SG सर्वा विनितसयामाश्च for शृङ्गार
पारमणा ।

23 a b SK, SG, ST read श्रुत्वा तु वचनं तस्य (SA राज्ञः) पार्थिवस्य महामनः ।
तथैव चकुः सङ्गा पोता स्मारकपाणयः । for १. 23 a b but SG, ST, SA
omit पार्थिवस्य महामनः & तथैव चकुः सङ्गा । ST adds वेषाभरण उवाच
before thus

d SA² वेषाश्च for वारिजाश्च । SA¹ परार्धः for परार्घ्यैः । S cl. प्रमदाश्च
for प्रमदा शुभम् ।

तथैव सूतैः सह मागधैश्च ।

वीणावाद्याः पणवास्तूर्यवाद्यम् ॥

पुराद्विराटस्य महाबलस्य ।

प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्यम् ॥ २४ ॥

प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।

मत्स्यराजो महातेजाः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २५ ॥

अक्षानाहर सैरन्धि कङ्क द्यूतं प्रवर्तताम् ।

तत्तथा मुदितं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥

24 a N तदा for तथा । H सूताः ।

b Edn¹ नान्दीवाद्याः Edn² CGHKM नान्दीवाद्याः A सनन्दीवाद्यैः BE नन्दी-
वाद्याः D नदीवाद्याः F वीणाश्रवाद्याः L नान्दीप्रधानैः for वीणावाद्याः । F
पाणतूर्यताण्डयम् Edns BEGLM तूर्यवाद्याः N च वाद्याः for तूर्यवाद्यम् ।

c LN पुरः for पुरात् । K विराटपुत्रस्य for विराटस्य । K ते नृपशासनेन ।

d M पुत्रमतं सुवीर्यम् for पुत्रमनन्तवीर्यम् ।

25 a N. cl. except AB EF add शेषपायन उवाच before this. L सैन्यम् for
सेनाम् । K कन्याः सेनाम् । M गणिकाभिः for गणिकाः ।

b C मत्स्यराज्ञः । Edns BCDEGHKLMN महाराज्ञः for महातेजाः ।

26 a N आहवसैरिन्धि कंकः । C प्रवर्तताम् ।

b Edns BCDEGHKLMN तम् for तत् । Edns ACDFGN तथा वादिनम्
for तथा मुदितम् ।

24 a SK, ST, SA read सूताश्च सर्वे सह मागधाश्च (SG सैनिकाश्च) for तथैव सूतैः
सह मागधैश्च ।

b S. cl. बन्दिप्रवादाः पणवादिकाश्च (SA¹ बन्दिप्रवादैः SA² बन्दिप्रवादैः SG, ST
बन्दिप्रवादैः for बन्दिप्रवादाः । SA पणवानकाश्च SG, ST पटहाकेः for
पणवादिकाश्च) for वीणावाद्याः पणवास्तूर्यवाद्यम् ।

c S. cl. read दृष्ट्वा विराटस्य पुरे जनौपाः for पुराद्विराटस्य महाबलस्य । S. cl.
reads c after a, & b after 23 d above and completes the Adhyāya
here after adding a verse ते मातृणां &c. for which see App.

25 a S. cl. add शेषपायन उवाच before this.

b SK महाराजः SG, ST, SA महाराज्ञः for महातेजाः ।

26 a SK आसन्नं शोषकत्वम् for कंक द्यूतं प्रवर्तताम् । SG, ST कङ्कः for कंकः ।
omitted in SA¹. SG, ST read this line before v. 32.

b SK, SG, ST त तथा वादिनं दृष्ट्वा । SA² त तथा वादिनं तथ प्रत्यभाषत पाण्डवः ।
SA¹ omits this line.

न देवितव्यं हृष्टेन किञ्चिन्वेति नः श्रुतम् ।
न त्वां च प्रमुदा युक्तमहं देवितुमुत्सहे ॥ २७ ॥

विराट उवाच ।

स्त्रियो गावो हिरण्यं च यच्चान्यद्वस्तु किञ्चन ।
न मे किञ्चित्त्वया रक्ष्यमन्तरेणापि देवितुम् ॥ २८ ॥

कङ्क उवाच ।

किं ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्त्वं परिवर्जयेः ॥ २९ ॥

- 27 a H द्यूतेन for हृष्टेन । BDE न for नः । C reads युधिष्ठिर उवाच before this
b Edns G त त्वामय मुदा BE स त्वमय मुदा C तत्त्वामय मुदा DI न त्वामय मुदा
HKL नैवमय मुदा M नैव पतमुदा N स त्वमुक्ते मुदा for न त्वां च प्रमुदा । BEN
पुनः । K पुनै for पुनः । N cl. except AHLM नाहम् ।
- 28 a N वा for च । Edns ACDG\IN वयु for वस्तु । L वियते for किञ्चन ।
b L ते for मे । Edns OG तु रक्षते H त्वया राज्य for त्वया रक्षय । H अन्त-
रेणाविदेवितुम् ।
- 29 a K युधिष्ठिर for कङ्क । BE मे for ते । H omit ते । M द्यूतेनैव for ते द्यूतेन ।
D मानद ।
b N. cl. except LM तत् for त्वम् । N cl. except L परिवर्जयम् ।
L परिवर्जय । this v. precedes the last v. in M

- 27 a SG, ST विश्रुतम् for नः श्रुतम् ।
b S cl न त्वामय मुदा पुनम् ।
- 28 a S cl वयु for वस्तु ।
b SK कायम् for रक्षयम् । Sh देवितम् । the whole verse is omitted
in SA¹.
- 29 a SG मानम् for मानद ।
b SG, ST द्यूता for देवने । S cl तत् परिवर्जयेत् for त्व परिवर्जये ।

श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ।
 स राज्यं सुमहत्स्फीतं भ्रातृंश्च त्रिदशोपमान् ॥ ३० ॥
 द्यूते हारितवान्सर्वोस्तस्माद् द्यूतं न देवयेत् ।
 अथवा मन्यसे राजन्दीव्याव यदि रोचसे ॥ ३१ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रवर्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।
 पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो हताः ॥ ३२ ॥

30 a M reads कंक उवाच before this.

M दृष्टः for दृष्टः । Edns BCEG पाण्डवेयः D पांडवो हि M पांडवोयः H पंडुपुत्रः for पाण्डवो वै ।

b Edns GHKL सराष्ट्रम् C सुगष्टम् D राज्यं वै for स राज्यम् ।

31 a Edns CG राज्यम् for द्यूते । BE दारितवान् । All except AFM सर्वम् ।
 Edns CDGKL रोचये ABEL रोचयेत् N कारयेः H रोचय for देवयेत् ।

b Edns CFGL दीव्याम् । Edns ABCDEHKL N रोचते M रोचयेत् G
 मन्यसे for रोचसे ।

32 a BE प्रवर्तमाने द्यूते । D च for तु ।

b N. cl. except AF जिताः for हताः ।

30 a SK वा for ते । SK धर्मराजः SA² पाण्डवेयः for पाण्डवो वै ।

b SG, ST स्वराज्यं for स राज्यम् । S. cl. except SA¹ धनमहत्स्वम् for सुमह-
 त्स्फीतम् । S. cl. except SA¹ add before भ्रातृंश्च &c 'पणमेकममन्यत ।
 रुष्णा च भार्या दयिताम् । the whole verse is omitted in SA¹.

31 a S. cl. सर्वम् for सर्वान् । S. cl. रोचते for देवयेत् ।

b⁵ SG, ST दीव्यताम् for दीव्याम् । S. cl. रोचते for रोचसे । the whole ver-
 se is omitted in SA¹.

32 a S. cl. omit वैशंपायन उवाच । S. cl. मात्स्यः ।

b S. cl. जिताः for हताः । the whole verse omitted in SA¹.

ततोऽब्रवीन्मत्स्यराजं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

यस्य बृहन्नला यन्ता कथं स न विजेष्यति ॥ ३३ ॥

इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।

समं पुत्रेण मे पण्डं ब्रह्मवन्मो प्रशंससि ॥ ३४ ॥

वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ।

भीष्मद्रोणमुखाञ्छूरान्कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३५ ॥

वयस्यत्वात्तु तं ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे ।

नेदृशं ते पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ३६ ॥

33 a Edns CG महामा स for मत्स्यराजम् । एन राजा for धर्मपुत्र ।

b N cl except FL बृहन्नला यस्य L बृहन्नला यन् for यस्य बृहन्नला । M याता for यन्ता । BE स कथं ना CDK स कथं न L कथं न स for कथं स न । Edns BCEG जययुधि DN विजेष्यते for विजेष्यति ।

34 b C omit पण्डम् ।

35 b N cl except C सवान् for शूरान् । H तान्न M सन for न स । BDEN विजेष्यत for विजेष्यति ।

36 a H यदा कोस्तु K वायस्वकत्वात् L वायस्वकत्वात् । N cl except A न for ते ।

b Edns BCEGLM तु for ते । BE इति ।

33 a S cl reads for this ततोऽब्रवीद्महाराजो यूते मत्स्य युधिष्ठिर ।

b S cl. except SA यन्ता बृहन्नला यस्य स कथं विजेष्यते SG, ST read कथं न स विजेष्यति । l omitted in SA², the whole verse is omitted in SA¹

34 a S cl read for this ततो विराट् क्षुभितो मन्थुना च परिप्लुतः । उवाच वचनं ब्रह्म परिव्रजमनन्तरम् ॥ SA², SG, ST कुपितः for क्षुभितः । SA² अग्नि SG ST अयं for च ।

b SK साम पण्डेन मे पुत्रम् । SG ST read this l before v 36 वयस्यत्वात् &c. omitted in SA², the whole verse is omitted in SA¹

35 a b the whole verse is omitted in SA, 35 b is omitted in SK, SG, ST सवान् for शूरान् । CG ST स न for न स ।

36 a S cl मे सर्वम् for न ब्रह्म ।

b Sh, SA² तदृशं for नेदृशम् । Sh नवदशायाम् SG, ST नवदशायाम् SA² नवदेहायाम् for न पुनर्वाच्यम् । the whole verse is omitted in SA¹

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्तनः कृपः ।

दुर्योधनश्च राजेन्द्र तथैव च महारथाः ॥ ३७ ॥

मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि शतक्रतुः ।

कोऽन्यो बृहन्नलायास्तान्प्रतियुध्येत संगतान् ॥ ३८ ॥

यस्य बाहुवले तुल्यो न भूतो न भविष्यति ।

अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ३९ ॥

योऽजयत्संगतान्सर्वान्सुरासुरमहोरगान् ।

तादृशेन सहायेन कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ४० ॥

37 a BOEHL कृपः for युधिष्ठिरः ।

b Edns ACGHKLMN राजेन्द्रः । Edns BCDEGHM तथान्ये च AKN तथैवान्ये L तथान्येभ्यु for तथैव च ।

38 a Edns CG मत्स्यातिः BE पुरंदरः for शतक्रतुः ।

b L संयुगे for संगतान् ।

39 a C पथा for यस्य ।

b K प्रजायते for उपजायते ।

40 a Edn¹ L जयेत् for अजयत् । Edn¹ ADFN सहितान् for संगतान् । Edns

CG ससुरासुरमानवान् BE सुतान्सुरमानवान् for सुरासुरमहोरगान् ।

b BE तस्मात् N कथम् for कस्मात् । D स कस्मान्न for कस्मान्न स । Edns BCE-GHKLN स न for न स । Edns BCDEGN विजेष्यते । M omits the whole verse.

37 a S. cl. read यत्र शान्तनवो भीष्मो द्रोणकर्णौ सुदुर्जयो । (SA च for सु)
b omitted in S. cl.

38 a S. cl. पुरंदरः for शतक्रतुः ।

b S. cl. कस्तद्बृहन्नलादन्यो मनुष्यः प्रतियोत्स्याति । (SA तान् for तद्)

39 a SK न भविष्यति कश्चन for न मृतो &c.

b SK अभिवर्धते SG, ST अतिजायते for उपजायते । the whole verse is omitted in SA.

40 a b omitted in S. cl.

विराट उवाच ।

बहुशः प्रतिपिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि ।

नियन्ता चेन्न विद्येत न काश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४१ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रकुपितो राजा साक्षेणाभ्यहनदृढम् ।

मुखे युधिष्ठिरं कोपान्मैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४२ ॥

बलवत्प्रतिरुद्धस्य नस्तशोणितमागतम् ।

तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यामग्रहीत्तदा ॥ ४३ ॥

41 a D शतशः for बहुशः । C न for च । H omits च । M वत्पय । BE निय-
क्षसि M नियच्छति ।

b BE आचरेत् ।

42 a N. cl. except A तमक्षेणाहनत् for साक्षेणाभ्यहनत् । Edns BODEG भृशम्
for दृढम् ।

b K ललाटे for मुखे । Edns BCEGKLN न for मा । M omits मा ।

43 a A बलात् D बलेन for बलवत् । Edns BODEG प्रतिविद्धस्य K प्रतिरुद्धं च
LM प्रहतरपास्य N प्रतिपिद्धस्य for प्रतिरुद्धस्य । Edns ACFGHKLN
नस्तः M ततः for नस्तः । Edns BCEG भावदत् HLMK² आगतम् for
आगतम् ।

b BE तदप्राप्तम् । H रुष्णः for पार्थः । Edns BEGHKLM प्रत्यगृह्णत् C
प्रत्यगृह्णत् for अपहीत्तदा ।

41 a S. cl. omit विराट उवाच । S. cl. ल for अक्षे । SG, ST, SA चेत् for च ।

42 a वैशंपायन उवाच is omitted in S. cl. SK इति for ततः । S. cl. प्रशुभितः ।
S. cl. सोक्षेणाभ्यहनदृढम् ।

b SG न for मा । S. cl. अव for एव ।

43 a S. cl. प्रतिपिद्धस्य । SK नस्तः शोणितमाग्रवत् SG, ST नस्तः शोणितमागतम् SA
नस्तः शोणितमागतम् ।

b SG तम् for तत् । SK, SA¹ समवारयन् SG, ST, SA² समवारयत् for
अपहीत्तदा ।

अवेक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम् ।
 सा वेद तमभिप्रायं भर्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४४ ॥
 सा गृहीत्वा तु सौवर्णं पानकांस्यमनन्दिता ।
 तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत्तत्सुखाव नस्ततः ॥ ४५ ॥
 अयोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।
 आकार्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागमत् ॥ ४६ ॥
 सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा ।
 आसाद्य भुवनद्वारं पित्रे संप्रत्यपादयत् ॥ ४७ ॥

44 a A अवेक्षत K अवेक्षत । K तत्र for सः । BE पार्श्वतः । M आत्मपार्श्वगाम् for पार्श्वतः स्थिताम् ।

b Edns BCEGN ज्ञात्वा for वेद । H तदभिप्रायम् । M राज्ञस्तस्य महात्मनः for भर्तुश्चित्तवशानुगा ।

54 ■ Edns CDFGN पात्रं गृहीत्वा A पात्रं गृहीत्वा तु BEK पूरयित्वा तु H पूरयित्वा च for सा गृहीत्वा तु । Edns CDFGN जलपूर्णमनन्दिता H कांस्यपात्रमनन्दिता K पात्रं कांस्यमनन्दिता LM पानपात्रमनन्दिता ।

b Edns ACDFGHLKLMN प्रमुखाव for तत्सुखाव । ADFHKL MN पाण्ड-
 वाव for नस्ततः ।

46 a D अपि for तथा ।

b N. cl. except D and M अवकीर्यमाणः D आकीर्यमाणः M विकीर्यमाणं for आकार्यमाणः । Edns OG आगतः for आगमत् ।

47 ■ F आभाज्यमाणः L सभाज्यमानः M भाजमानः for सभाज्यमानः । D जनपदैः ।

b N. cl. except AD भवनद्वारं N भवनं द्वारं । Edns OGL संप्रत्यवेदयत् DN संप्रत्यहारयत् BE स प्रत्यहारयत् K स प्रत्यवेदयत् M सम्पग्न्यवेदयत् for संप्रत्यपादयत् ।

44 a SK, SA च for स । SA¹ पार्श्वतस्थिताम् ।

b S. cl. सा वेदनामभिज्ञाय ।

45 a S. cl. सौवर्णं गृह्य भृंगारं शोणितं तदपामृजत् ॥ (ST भृंगारं for भृंगारं । SG, ST अवामृजोत् SA¹ अपामृशत् for अपामृजत् ।)

b omitted in S. cl.

S. cl. finish the adhyaya (SK 70) here with some additional verses (vide App.)

46 a b S. cl. read आपूर्यमाणो माल्यैश्च गन्धैश्च विविधैः शुभैः । संपूज्यमानो लोकेन नगर-
 द्वारमागमत् ॥ SG, ST आविशत् for आगमत् ।

47 a S. cl. add वैशंपायन उवाच before this. S. cl. अपि for तथा ।

b S. cl. अन्तःपुरद्वारम् for भुवनद्वारं । SK, SA संप्रत्यवेदयत् SG, ST संप्रत्य-
 हारयत् ।

ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ।
 बृहन्नलासहायस्तु पुत्रो द्वार्युत्तरः स्थितः ॥ ४८ ॥
 ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ।
 प्रवेशयेतामुभौ तूर्णं दशनिम्बुरहं तयोः ॥ ४९ ॥
 क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत् ।
 उत्तरः प्रविशेच्चैको न प्रवेश्या बृहन्नला ॥ ५० ॥
 यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छेणितं वा प्रदर्शयेत् ।
 अन्यत्र चापि संग्रामाच्च स जीवेदसंशयम् ॥ ५१ ॥

48 a H एवम् K एनम् for एव ।

b Edns BCDEG च HKN ते for नु । M omits this line.

49 a BE सुतैव ह्यारधयन् विराटमिदमब्रवीत् । M omits this line.

b Edns FGHN प्रवेशयेताम् AC प्रविश्यताम् DM प्रविश्येताम् K प्रविश्येताम् L प्रविश्येताम् for प्रवेशयेताम् । N पुत्रो for उभौ । K शर्मिन् M हृष्टम् for तूर्णम् । D दशनिम्बुः for दशनिम्बुः ।

50 a F क्षत्तारः । ADF धर्मराजः । LM च for नु । ABCDE कर्णे for कर्णम् । ABCDE उपाजपत् KL उपाजपत् for उपाजपत् ।

b N. cl. except DM प्रविशत्येकः D प्रविशत्येकः M प्रविशत्येकः ।

51 a C माय for मम । N. cl. except DEFK वारि दधिव HN वारि दधिव for वा प्रदर्शिवत् ।

b N. cl. except BE सपामगताम् BE सपामगतः for वारि संग्रामम् । Edns BCEG कथ च न N न सहाय. for असहायम् ।

48 a SK समासाय SA, SG, ST समागम्य for प्रविश्यैव । S. cl. has after this:— प्रणिपत्य कृताञ्जलिः । वधयित्वा जघासीर्भिदि बधनमब्रवीत् ।

b S. cl. read for this उत्तरागमः सुतेन द्वारि तिष्ठति वारिन् ।

49 a S. cl. महीपालः for मत्स्यराजः ।

b S. cl. प्रवेशयोभौ तो for प्रवेशयेतामुभौ ।

50 a SK, SG, SA कर्णे ।

b S. cl. प्रविशत्येकः for प्रविशेच्चैकः ।

51 a SK सपामगताम् SG, ST संग्रामगतः SA सपामगतः for वारि संग्रामम् । S. cl. कथंयन् for असहायम् ।

न मृष्याद्भृशसंकुद्धो मां दृष्ट्वैव सशोणितम् ।

विराटमिह सामात्यं हन्यात्सवलवाहनम् ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणे उत्तरवृहन्नडानगरप्रवेशो नाम

त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ चतुःपष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्रविश्य पृथिवीजयः ।

सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजमपश्यत् ॥ १ ॥

तथा रुधिरसंसिक्तमनेकाग्रमनागसम् ।

भूमावासीनमेकान्ते सैरन्ध्या प्रत्युपस्थितम् ॥ २ ॥

52 ■ BE द्वेष्ट च C नामृष्यात् D न मृषात् for न मृष्यात् । K ना for न । N स भृशं कुद्धः । Edns CEGKMN तु ADH एव B च for एवम् ।

b M विराटसिंहं सापत्यम् for विराटमिह सामात्यम् । omitted in L. Adhyāya continued in Edns.

LXIV 1 a A omits वैशंपायन उवाच । K ततो विराटस्य सुतः for ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः । Edns ABDEGLM प्राविशत् C प्राविश्यत् H प्रविष्टः for प्रविश्य । DHKLM पृथिवीजयः ।

b Edns BCEG कंक चाप्युपातिष्ठत् for धर्मराजमपश्यत् । HKLM अपश्यत् ।

2 a Edns BCEG ततः for तथा । Edns OG रुधिरसंयुक्तम् H रुधिरसंसक्तम् K रुधिरसिकागम् । M एकाग्रमनागसम् for अनेकाग्रमनागसम् ।

b D प्रत्युपातिष्ठत् M पशुपस्थिते ।

52 ■ SK, SG, ST SA¹ व्यक्तं भृशं सुसंकुद्धः SA² व्यक्तं स भृशसंकुद्धः for न मृष्याद्भृशसंकुद्धः । SG, ST मा for मां । S. cl. एव for एवम् । SG, ST न शोणितम् ।

LXIV 1 a S. cl. राजसुतः for राज्ञः सुतः । S. cl. प्राविशत् for प्रविश्य ।

b SK वन्दे सः for सोऽभिवाद्य । SK कंक चाप्युपातिष्ठत् SA¹ धर्मराजोऽन्यपद्यत् SA² धर्मराजस्य पश्यतः ।

2 ■ S. cl. ततः for तथा । S. cl. रुधिरसिकागम् । SG, ST अमानसम् for अनागसम् ।

b SK, SA² एकांत आसीन SG, ST, SA¹ एकांतमासीन । SK, SG, ST समुपासितम् SA समुपस्थितम् for प्रत्युप^० ।

ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः ।

केनायं ताडितो राजन्केन पापमिदं कृतम् ॥ ३ ॥

विराट उवाच ।

मयायं ताडितो जिह्नो न चाप्येतावदर्हति ।

प्रशस्यमाने यः शूरे त्वयि पण्डं प्रशंसति ॥ ४ ॥

उत्तर उवाच ।

अकार्यं ते कृतं राजन्क्षिप्रमेघ प्रशान्यताम् ।

मा त्वां ब्रह्मद्विपं घोरं समूलमपि निर्दहेत् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।

क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६ ॥

3 b D केनायि ।

4 ■ C अमिताडितः । BE जिह्नो for जिह्नः । Line omitted in L.

b M प्रशस्यमाने । Edns CEF GH वत् D अय for यः । D शूरे for शूरे । D प्रशस्यति । K प्रशस्यमाने यः । Line omitted in L.

5 a L omits उत्तर उवाच । L सान्त्वयिता यथान्याय for अकार्यं ते कृतं राजन् । D कृतं for गजन् । D शाप्रम् । Edns ABCLEFGLM एव H एनम् for एषः । N. cl. except HLM प्रमाद्यताम् H प्रसाद्य for प्रशान्यताम् ।

b BE मा for मा । N. cl. except M ब्रह्मद्विपम् for ब्रह्मद्विपम् । Edns CEG इह for अपि ।

6 a BE राष्ट्रवर्धनः ।

N. cl. except BEHLM क्षमयामास । DHKLN कोरप्य ।

3 a SA दृष्टा for ततः । S. cl. राजान for पितरम् ।

b SK वचः SG, ST वीरः SA वीर for गजन् ।

4 a SK, SG, ST omit निराट उवाच before this v. SG, ST, SA जान्नः for जिह्नः । SK omits this line

b SK, SA मया प्रशस्यमाने तु (SA अपि) SG, ST मया प्रशस्यमाने हि ।

5 a SK, SG, ST omit उत्तर उवाच before this v. SA¹ एव for एषः । S. cl. प्रसाद्यताम् for प्रशान्यताम् ।

b SK, SA माता SG, ST मया । SK मष्ट्विपम् । SK, SG, ST इव for अपि ।

6 a SK omits वैशं उ० before this ver-c. SK निराटः सान्त्वयिताम् ।

b S. cl. क्षमयामास । S. cl. वृद्धं ब्राह्मणवर्धना (SA¹ ०४) for मन्म &c.

क्षमयन्तं तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
 चिरं क्षान्तं मया राजञ्ज मन्युर्विद्यते मयि ॥ ७ ॥
 यदि हेतुपतेद्भूमौ रुधिरं मम नस्ततः ।
 सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ८ ॥
 न दूषयामि ते राजन्यश्च हन्याददूपकम् ।
 बलवत्स महाराज क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ९ ॥
 शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नला
 अभिवाय विराटं च कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ १० ॥

7 a BE क्षमयन्तं H क्षममाणं KL क्षमयानं M क्षमयानं for क्षमयन्तं । BEH च for तु ।

b N. cl. except AK इदम् for मया । N. cl. except K मम for मयि ।

8 a E M तु for हि । L omits हि । DLM पार्थिव for नस्ततः ।

b D च for त्वम् । C विनश्येत् ।

9 a M न च दूषयामि । BE वासं for राजन् । Edns CG यद्दे D यश्च for यश्च ।
 K यत्प्रहारः कृतो मम । N omits हन्यात् । E अदूपकम् for अदूपकम् ।

b N. cl. except BE बलवन्तम् for बलवत्स । Edns यमुं राजन् for महाराज ।

10 a Edns BCEG add वैशंपायन उवाच before this. H भुवि निःक्रान्ते for तु व्यतिक्रान्ते ।

b Edns CG ॥ HM तम् L सः N सा for च । BE उपतिष्ठति ।

7 a SA क्षमयन्तं ।

b SG, ST महाराज for मया राजन् । S. cl. मन्युर्मम न विद्यते ।

8 a SK, SG, ST यदि स्म तत् पतेत् SA यदि स्म निपतेत् । S. cl. पार्थिव for नस्ततः ।

b S. cl. सराष्ट्रस्त्वमिहोच्छेदमापयेथा नरर्षभ (SA² नराधिप) ।

9 a S. cl. राजेन्द्र for ते राजन् । S. cl. तु for च ।

b SK, SA कल तस्य SG, ST कलमस्य for बलवत्स ।

10 a S. cl. adds वैशं उ० before this verse. SG, ST omit this line.

b S. cl. महाराजं for विराटं च । SA¹ अभि for अपि । SA² तिष्ठति ।

क्षमयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् ।
 प्रशंसंस्ततो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ११ ॥
 त्वया दायादवानास्मि कैकेयीनन्दवर्धन ।
 त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ १२ ॥
 पदं पदसहस्रेण यश्वरन्तमवाप्नुयात् ।
 तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १३ ॥
 मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते ।
 यः समुद्र इयाक्षोभ्यः कालाग्निरिव दुःसहः ॥ १४ ॥
 तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ।
 आचार्यो वृष्णिवीराणां कौरवाणां च यो द्विजः ॥ १५ ॥

- 11 a Edns FGHKL क्षमयित्वा । HL राजान् for कौरव्यम् ।
 b H स पश्यत् तदा राजा विराटो वाहिनांपतिः for b. N तु तं for ततः ।
 12 a Edns ABCEGHHM नन्दिवर्धन D कैकेयानन्दवर्धनः F कैकेयीनन्दिवर्धनः K
 कैकेयीनन्दवर्धनः L कैकेयानन्दवर्धन N कैकेयानन्दिवर्धन ।
 13 a N पदं पदं सहस्रेषु । Edns CDGHLMLN चरन्नापराप्नुयात् A चरन्तमिवाप्नुयात् ।
 14 a C सकले ।
 b Omitted in Edns CG.
 15 a M तेनैव for तेन ।
 b A कुरुवीराणां H कौरवेयाणाम् for वृष्णिवीराणाम् । ADFKLN पाण्डवानाम्
 for कौरवाणाम् । A गुरुः for द्विजः ।

- 12 a SG, ST, SA², SK add विराट उ० befor this v. SK, SA नन्दि^० for
 मन्द० । SG, ST केकया for कैकेयी ।
 13 a SK, SA यश्वरन्नापराप्नुयात् SG, ST कर्णो मन्त्रपराक्रमात् ।
 14 S. cl. omits this verse.
 15 a S. cl. reads instead:-
 तेन ते सह भीष्मेण कुम्भदूतेन सपुत्रे ।
 पुद्गमासीत् (SA² मतत्) कथं तात सव्यमेतद्वर्धनि मे ॥
 b SA आचार्यो वृष्णीराणाम् । S. cl. पाण्डवानां for कौरवाणां । S. cl.
 मयुः for गुरुः ।

सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः शूरः सर्वधनुष्मताम् ।

तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १६ ॥

आचार्यपुत्रोऽतिबलः सर्वशस्त्रभृतामपि ।

अश्वत्थामेति विख्यातः कथं तेन समागमः ॥ १७ ॥

रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हतस्वा वणिजो यथा ।

रूपेण तेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १८ ॥

पर्वतं यो विभियेत राजपुत्रो महेषुभिः ।

दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १९ ॥

16 a M सर्वेक्षत्रियाणां च for सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः । N. cl. except A सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

b K 'द्रोणेन तेन ते तात । BE वीर for तात ।

17 a N. cl. except ADF यः शूरः for अतिबलः । DN ^० भृतावरः ।

b A अश्वत्थाम् । Edns BCEG तेनासीत्संगरः कथम् A कथमासीत्समागमः । F omits तेन ।

18 a H संप्रेक्ष्य for यं प्रेक्ष्य ।

b C तेन रूपेण ।

19 a Edns CGKLMN अभिविष्येत A हि भियेत BE विभिन्वाच्च D अभिविद्येत
H निवध्यत for विभियेत । ABEFK रथेषुभिः for महेषुभिः ।

16 a SG, ST, SA सर्वशस्त्रभृता वरः for शूरः सर्व^० &c. SK कुरुणां पांडवानां च सर्व
क्षत्रस्य यो गुरुः । SG, ST, SA read v. 16 after v. 13.

17 a S. cl. यः शूरः for अतिबलः । SK, SG, ST द्रोणादनवमो रणे for सर्वशस्त्र^० ।
SA वरः for अपि ।

b S. cl. तेन वीरेण ते तात कथमासीत्समागमः ।

18 a S. cl. हतवीर्यपराक्रमाः for हतस्वा^० &c. S. cl. reads this verse after
our v. 13.

19 a SK, SG, ST विनिर्मिन्वात् । SA विभिन्वात् for विभियेत । S. cl. वरेषुभिः ।
SK, SG, ST reads this verse before v. 15 and SA reads it
before v. 14.

अवगाढा द्विपन्तो मे मुग्धो वालोऽभिमानवान् ।

यत्त्वं धनमवाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ २० ॥

तेषां भयामिभूतानां सर्वेषां बाहुशालिनाम् ।

आच्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ २१ ॥

उत्तर उवाच ।

न मया विजिता गावो न मया विजिताः परे ।

कृतं तु कर्म तत्सर्वं देवपुत्रेण केनचित् ॥ २२ ॥

20 a A अविगाढा L अवगाढात् । L वे for मे । Edns ACDGKL मुग्धोवालोऽभिमानि (I अतिव्रति H विव्रानि M निव्रानि) माय N मुतवालो विजित्यवान् for मुग्धो &c

b N. cl except AF य for यत् । D गोधनमवाजैषी । N मे धनमवाजैषी Edns BOEGHKL धनमवाजैषी for धनमवाजैषी । A कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे F कुरुग्रस्तमाहवे । N इत् for परत्तम् ।

21 a M वेपाम् । Edns CG भयामिभूतानाम् BE भयामिभूतानाम् । Edns BCEGN बलशालिनाम् H बाहुशालिनाम् । D omits n

b Edns BCLGLM शार्दूलानामिषं यथा A शार्दूलानामिषं यथा । Edns & MSS except ADF and N finish their adh (68) here

22 a N. cl. except ADI निर्जिता in both places

b Edns BCEG तत् सकलं तेन for तु कर्म तत्सर्वम् ।

20 a S cl. omits this line

b SG, ST उवाचैषी for अवाजैषी । SG, ST यत्त्वं for परत्तम् । SK, SA omit this line

21 a S. cl omits this line

b SG, ST आक्षिपन् गोधनम् । Sk, SA omit this line

22 a SK, SG, ST निर्जिता for विजिता । S cl. मुग्धो विजिता for विजिता परे ।

b S. cl. य for तु ।

स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ।
 स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्रहस्तनिभो युवा ॥ २३ ॥
 तेन ता निर्जिता गावस्तेन ते कुरवो जिताः ।
 तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात यत्कृतम् ॥ २४ ॥
 स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च पार्थिव ।
 सूतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखाञ्छरैः ॥ २५ ॥
 दुर्योधनं च समरे नागानामिव यूथपः ।
 प्रयान्तमब्रवीद्भूतिं देवपुत्रो महाबलः ॥ २६ ॥

- 23 a F आन्तम् for भीतम् । L प्रचलं for द्रवन्तम् । Edns न्यवर्तयत् ।
 b Edns CG वज्रसन्नहनः BDEHKLN वज्रसंहननः M वज्रसन्निहितः for
 वज्रहस्तनिभः । H यथा for युवा ।
- 24 a D ते विजिता for ता निर्जिताः । Edn² BCEG कुरवश्च पराजिताः for तेन
 ते कुरवो जिताः ।
 b N. cl. except A तत् for यत् ।
- 25 a M द्रोणपुत्रस्य for द्रोणपुत्रं च । Edns HCEG पट्टधान् DHKLMN वीर्यवान्
 for पार्थिव ।
 b H दुर्युधम् for सूतपुत्रम् ।
- 26 a Edns CG विकर्णं च BE विकर्णश्च L ॥ समरे M तु समरे for च समरे ।
 Edns BCDEGHKMN सनागम् A नागेन्द्रम् L सदानम् for नागानाम् ।
 Edns ADGKMN यूथपम् L कुंजरं for यूथपः ।
 b N. cl. except KLM प्रभस्य for प्रयान्तम् । Edns BCEGHKLM राज-
 पुत्रम् A राजपुत्रः for देवपुत्रः । C महाबलः HKLM महाबलम् for महाबलः ।

- * 23 a SK adds after 'मां' भीष्मद्रोणमुस्ताकुञ्जः । दृष्ट्वा विषण्णं सपामे ।
 b SK, SA स हि SG, ST मम । S. cl. तिष्ठन् for अतिष्ठत् । SK पाणि^०
 for हस्त^० । SA उपमा for निभः ।
- 24 a SK, SG, ST, SA² ते for ताः ।
 b S. cl. तत् for यत् ।
- 25 a S. cl. वीर्यवान् for वार्थिव ।
- 26 a SA, SG, ST प्रभिन्नमिव यूथपं (SK कुंजरं) for नागानामिव यूथपः ।
 b SK, SG, ST, SA² प्रभस्य SA¹ प्रभिन्नं for प्रयान्तः । S. cl. राजपुत्रं महा-
 बलं for देवपुत्रो &c.

न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किञ्चन ।

व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ २७ ॥

न मोक्षसे पलायंस्त्वं राजन्युद्धे मनः कुरु ।

पृथिवीं मोक्षसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ २८ ॥

स निवृत्तो महाव्याघ्रो मुञ्चन्वञ्जनिभाञ्छरान् ।

सचिवैः संवृतो राजा यथा नागो विनिःश्वसन् ॥ २९ ॥

तत्र मे रोमहर्षोऽभूदूरुस्तंभश्च मेऽभवत् ।

यदभ्रघनसंकाशमनीकमधमच्छरैः ॥ ३० ॥

27 a M हास्तिपुरे शरणम् for हास्तिनपुरे त्राणम् । D पश्यामि तव किञ्चन M न च पश्यामि कथन । H कौरव for किञ्चन ।

b C व्यायामेन for व्यायामेन ।

28 a HK मोक्षसे । A पलायस्त्वम् M पलायन् । L मतिम् for मनः ।

b C मोक्षसे । C इत्वा I मृतः for हतो ।

29 a N. cl. except AF नराध्यायः । K बहुविधान् for वमनिमान् ।

b K² स रथेः for सचिवैः । M स वृतः N सहितः for संवृतः । C राजन् for राजा । N. cl. except AHKLM रथे for यथा । N. cl. except HKLM इव श्वसन् for विनिःश्वसन् । BE omit b.

30 a Ldms BCEG न दृष्ट्वा N त मे for तत्र मे । Ldms BCEG उरुह्वयः H वपुःशिरः N गायत्रतमः for ऊरुतमः । Ldms CDFG मागिष BE पश्यतः N व्यनायते for मेऽभवत् ।

b Ldms BCEG स तत्र सिद्धमहाशं N यदभ्रघनसंकाशं । N. cl. व्यपमत् (C व्याप-
मत्) । M omits this v

28 a SK रौर for राजन् । S. cl. पुष्टमना यव ।

29 a S. cl. नराध्यायः ।

b SG, SI इत्याः for संवृतः । S. cl. भीष्मद्वैतरादिभिः for यथा नागो &c.

30 a SK तत्र for तत्र ।

b SG, SI तत्र for तत्र । SK भवत् for तत्र । S. cl. व्यपमत् ।

तत्प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा ।

कुरुंस्तान्ग्रहसन् राजन्वासांस्यपहरद्वली ॥ ३१ ॥

एकेन तेन ते वीराः पट्टथाः परिवारिताः ।

शार्दूलेनेव मत्तेन मृगास्तृणचरा वने ॥ ३२ ॥

विराट उवाच ।

कोऽसौ वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः ।

यो मे धनमवाजैषीत्कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ३३ ॥

इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्चितुं वा महाबलम् ।

येन मे त्वं च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ ३४ ॥

31 a K सः for तत् । N रणानीकं । F सिंहः सिंहसहनः HLM सिंहदर्पसमः for सिंहसंहननः ।

b HMN शसद्गन् K मातद्गम् । Edns CG संस्थितान्द्रुतवाससः AF वासांस्यपहरद्गली BE संहितान्द्रुतवाससः N वासांस्यपहरद्वली K हुताभरणवाससः ।

32 a BE एकैकं for एकेन । Edns ABCDEFGKN वीरेण for ते वीराः । Edns CGHL परिनिर्जिताः BE संनिवारिताः K युधि निर्जिताः M च पराजिताः ।

b Edns BCEG यथा वनचरा मृगाः KL मृगा वनचरा यथा । BE complete the 68 th adhyaya after this verse.

33 a Edns BODEGHLMN क सः F कासो for कोऽसौ । K¹ पुत्रः for वीरः ।

b ON गोधनमाजैषीत् । Edns GKL अधाजैषीत् F अवाजैषीः । AF कुरुमस्त-महाहवे H कुरुमीराजिहेतवे ।

34 a K ज्ञातुं for द्रष्टुं । GL अर्चिनं M अर्चितं । Edns BCDEGKMN च for वा । BE परतपं L महाबलैः ।

b L त्वे मे ।

31 a S. cl. सिंहदर्पसमो युवा ।

b S. cl. तान्कुरुन् द्रावयद्वाजन् रणे नाग इव श्वसन् ।

32 a S. cl. श्रेण for ते वीराः । SK, SG, ST, SA² परिनिर्जिताः SA¹ परिकीर्तिताः for परिवारिताः ।

b S. cl. यथा for वने ।

33 a SK, SA क सः SG, ST क नु for कोऽसौ ।

b S. cl. यो ममानोचयद् पुत्रं for यो मे धनमवाजैषीत् । SA² कुरुभ्यस्तु महाहवे SA¹ कुरुमस्तं महा^० ।

34 a S. cl. इच्छामि तमभिन्नं द्रष्टुमर्चितुमेव च ।

b S. cl. मोक्षिताः for रक्षिताः ।

उत्तर उवाच ।

अन्तर्धानं गतस्तात देवपुत्रः प्रतापवान् ।

स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ ३५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमाख्यायमानं तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम् ।

वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटः पार्थमर्जुनम् ॥ ३६ ॥

ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ।

प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ ३७ ॥

उत्तरा च महार्हाणि विविधानि तनूनि च ।

प्रत्यगृह्णाततः प्रीता तानि वासांसि भामिनी ॥ ३८ ॥

35 a AL अन्तर्धानगत । Edns BCDG तत्र for तात । H देवसुतुः । Edns BC EGK महापलः for प्रतापवान् ।

b K नः for तु । M अय for स तु । M परेषुः for परश्वः । M सत्ये for मन्ये ।

36 a HM त for तु । C शस्त्रेण H छत्रेण for सत्रेण ।

b M वसन्तः । Edns BCDG वाहिनीगतिः H परमर्जुनं ।

38 a Edns ABCDEFGHN तु L अवि for च । K रत्नानि च for विविधानि । Edns CG नवानि for तनूनि । A तु for च ।

b Edns BCDGHELMN प्रतिगृह्णामवन् D प्रत्यगृह्णाति त for प्रत्यगृह्णाततः । Ldn¹ BEGN भामिनी ।

35 b S. cl. अय श्वो वा ।

36 a S. cl. आख्यायमानस्तु । SG, ST पुत्रेण for सत्रेण ।

b SK त तु for तत्र ।

37 b SK, SG, ST, SA² ददौ वस्त्राणि रत्नानि SA¹ ददौ रत्नानि वासांसि for प्रददौ तानि वासांसि ।

38 a S. cl. तु for च । SK, SA वस्त्राणि SG, ST रत्नानि for विविधानि । S. cl. आभरणानि च for तनूनि च ।

b S. cl. प्रगृह्ण तानि वस्त्राणि (SK सवांजे) प्रीता सानुपसामवन् । End of Adh. in S. cl.

स मन्त्रयित्वा कोन्तेय उत्तरेण रहस्तदा ।
 इतिकर्तव्यतां सर्वा राजन्यय युधिष्ठिरे ॥ ३९ ॥
 ततस्तदा तद्वदधायथावत्पुरुषर्षभः ।
 सहपुत्रेण मत्स्यस्य संप्रहृष्टो नरर्षभः ॥ ४० ॥
 इति विराट्पर्वणि गोहरणे विराटोत्तरसंवादी नाम
 चतु पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
 स्नाताः शुक्लान्मरधराः समं ये चरितव्रताः ॥ १ ॥

39 a N. cl (except Γ) मन्त्रयित्वा तु । Ldms CG महत्तना K तदा रह. for रहस्तदा । H उत्तरासहितस्तदा ।

b Γ इतिकर्तव्यता । C सर्वा for सर्वा । Ldms CG राजन् पार्थे HL राजन्ययि for राजन्यय ।

40 a N cl (except K) तथा for तदा । D यथा च । Ldms BCDEKLMN पुरुषर्षभ ।

b DK मत्स्यस्तु N मत्स्यश्च । Ldms G प्रहृष्टो भरतर्षभः BCE प्रहृष्टो भरतर्षभ L स प्रहृष्टो नरर्षभ । KN नरर्षभ ।

* * * *

LXV. 1 b Ldms ACDGHLN समये BEM सर्वं शु^० for सम ये । C च परिवृता ।

39 a S cl omits this line

b S cl. सर्वे for सर्वा । S cl मन्त्रयि ता for राजन्यय । SK, SG, ST तु पाण्डवाः SA¹ महारथा. SA² विनिश्चय for युधिष्ठिरे ।

40 a S. cl omits this line

b SA² पुत्रेण सह SG, ST सपुत्रेण तु । SK मात्स्य स SG, ST, SA² मात्स्यस्तु for मत्स्यस्य । S. cl. नरायिषः for नरर्षभ । SA¹ omits this line.

* * * *

LXV 1 a S cl द्वितीये ।

b S cl सबं शु for सम ये ।

युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य राजाभरणभूषिताः ।

अभिपन्ना यथा नागा भ्राजमाना महारथाः ॥ २ ॥

विराटस्य सभा गत्वा भूमिपालासनेषु च ।

निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्वाश्रयः ॥ ३ ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ।

आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ ४ ॥

श्रीमन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव पावकम् ।

मुहूर्तमिव संध्यात्वा स राजा पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥

2 a F परिहृत्य । Edns BCDEGHKLM सर्वाभरणभूषिताः ।

b Edns CG द्वारि मत्ताः FH अभिपन्नाः K अभिपन्नाः L अभिपन्ना M अभिपन्ना
for अभिपन्नाः । H यत्ता for यथा । L नाम for नागाः ।

3 a Edns BCDEGHKLM अव for च । N भूमिपालासनेषु च ।

b DGH सर्व for सर्वे ।

4 b M राजकार्याणि for राजकार्याणि ।

5 a Edns OGHKM श्रीमन्तः पाण्डवान् । I, श्रीमन्तः पाण्डवान् । Edns BCEKM
ज्वलन्तः GHL ज्वलन्तः । Edns BCLHM पावकानि GL पावका इव K
इव पावकान् ।

b Edns ACFGHKLN च BE न for सः । D दृश्योः । Edns ABEFN
सरोपः M सरोपः । D repeats this line with reading अपि for इव ।
D सरोपः ।

2 a S. cl. सर्वाभरणभूषिताः ।

b SA¹ अभिपन्ना SA² अभिपन्ना । SK महाभागाः for यथा नागाः ।

3 a S. cl. सभां प्राप्य । SK ने SG, ST, SA यथा for च ।

b SG, ST सत्रे for सर्वे ।

4 b S. cl. राजा for कर्तुं । S. cl. उत्तमं सः दमो (S. cl. महो भो) for राजकार्याणि
सर्वशः ।

5 a SG, ST श्रीमन्तः पाण्डवान् । SK, SA न नन्व दृष्ट्वा महान्त्वान् । SG, ST ज्वलन्तः
पावकान्त्वान् SK, SA ज्वलन्तः पावकानि ।

b SG, ST विन्तविन्तमो for इव न यः । SG, ST नामगव महोपतिः । SK,
SA omit this line.

अथ मत्स्योऽब्रवीत्कङ्कं देवरूपमवास्थितम् ।
 मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ६ ॥
 अहं लक्ष्मीनिवासस्त्वं सभास्तारो मया कृतः ।
 अथ राजासने कस्मादुपविष्टोऽस्यलंकृतः ॥ ७ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् ।
 स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 इन्द्रस्याप्यासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
 ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥

- 6 a K तदा for अथ । L देवराजं । Edn² ADFHKL MN इव दिवत् ८
 b K महद्भिः संवृतं देवं for मरुद्गणैरुपासीनम् ।
 7 a Edns G स किलाक्षनिवापस्त्वं BCE स किलाक्षनिवापस्त्वं KL न किलाक्षानि-
 वापस्त्वं M भो किलाक्षनिवासे त्वं N यदि कंको भवान्विप्रः for अहं लक्ष्मी & 0
 Edns BOEGKN वृत्तः M धृतः for कृतः ।
 b K अथ for अथ । Edns G ह्य BCDEM तु N अभि for अस्ति । AL
 अलंकृते ।
 8 a CL omit वैशंपायन उवाच । L निशम्य ।
 9 a Edns ACDEFGHKL MN add अर्जुन उवाच before this verse.
 Edns OG अर्थासनं K अप्यासने L अथासने । M आरोहं । K² अलमक्षासनं ।
 b A ब्राह्मण्यः । BEF सत्यवान् for श्रुतवान् । H सत्यशीलः for यज्ञशीलः । BE
 जितेन्द्रियः for दृढव्रतः ।

- 6 a SG, ST राजा for मत्स्यः । SK देवराजमिव स्थितं ।
 b SG, ST परिवृतं for उपासीनं ।
 7 a SK, SG, ST स किलाक्षनिवापस्त्वं SA¹ त्वं किलाक्षनिवापस्तु SA² न सत्वस-
 निवापस्त्वं for अहं लक्ष्मी & 2.
 b SG, ST ह्य for अस्ति । SA अलंघने for अलंकृतः ।
 8 a SG, ST omit वैशंपायन उवाच ।
 SK, SG, ST परिहासेऽप्या । SK, SA राज्ञः for वाक्यं ।
 b SG, ST दृष्टः for गमत् । SK, SA अववीक्षावयम् for अर्जुनो राजत् । SG,
 ST वचनं रा-नमवब्रवीत् । SK, SA अर्जुनः परवीरहा for इदम् & c.
 9 a SK, SA अर्थासनं ।
 b S. cl. २ र्षलोकाभिषुजितः for यज्ञशीलो & c.

एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ।

एष बुद्ध्याधिको लोके तपसां च परायणः ॥ १० ॥

एषोऽस्रयोद्धा संग्रामे त्रैलोक्ये मचराचरे ।

नेवमन्यः पुमान्धन्वी मा वत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥

न देवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः ।

गन्धर्वयक्षप्रवराः किन्नरा न महोरगाः ॥ १२ ॥

दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।

पाण्डवानामतिरयो यज्ञा धर्मपरां वशी ॥ १३ ॥

महर्षिकल्पो राजपिंस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

यत्नवान्धृतिमान्सौम्यः सत्यवादी यतेन्द्रियः ॥ १४ ॥

10 a Γ वीरः for धर्म ।

b N पुण्याधिकः । BDE तपसा । E^{dn} ACDGHKM परायणम् ।

11 a E^{dn} BCEG एषोऽस्रं विविधं वेत्ति । DHKN विद्वान् LM त्रिषु for योद्धा ।

b E^{dn} BEGK न चेत् L न चेत् । E^{dn} BCDEGHIKLMN वेत्ति for धर्मा । E^{dn} ABCDEGLM न वेत्स्यति D न वेत्स्यति for मा वत्स्यति । BE प वत्स्यन् M वत्स्यन् । HK न प वेत्स्यति N न प वेत्स्यति केचन ।

12 a LM मनुष्या न च राक्षसाः ।

b N गन्धर्वयक्षाप्सरसः । E^{dn} BCEG सन्निभमहोरगाः । HKL च N वा for न ।

13 a K महापादु for महातेजाः ।

b E^{dn} H यद्वा L यथा N योद्धा for वरः । G omits this line

14 a E^{dn} BCLK सर्वलोकेषु । G omits this line

b D कृतिमान् । E^{dn} BCLG दक्षः for सौम्यः । N. class except F निवेन्द्रियः ।

10 b SK, SG, ST वरः । SA omits 10-15

11 a SG, ST एषोऽस्रं विविधं वेत्ति । SK एषोऽस्रं विविधं वेत्ति ।

b SG, ST न चेत् । SK न चेत् । SG, ST त्रिषु for योद्धा । SK, SG, ST वेत्ति for धर्मा । SK, SG, ST न वेत्स्यति for मा वत्स्यति ।

SA omits this verse

12 b SK मनुष्या न च राक्षसाः । SG, ST मनुष्या न च राक्षसाः । SA omits this verse.

13 b SG, ST सन्निभमहोरगाः । SK, SG, ST यद्वा । SA omits this verse.

14 a SG, ST सर्वलोकेषु । SK सर्वलोकेषु ।

b SK दक्षः for सौम्यः । SK, SG, ST निवेन्द्रियः । SA omits this verse

यथा मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ।

एवमेव महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः ॥ १५ ॥

अयं कुरूणामृषभः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अस्य लोके स्थिता कीर्तिः सूर्यस्येव दिवा प्रभा ॥ १६ ॥

संचरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य गभस्तयः ।

उदितस्येव सूर्यस्य तेजसोऽनु गभस्तयः ॥ १७ ॥

एनं दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।

अन्वयुः पृष्ठतो राजन्यावदध्यावसत्कुरून् ॥ १८ ॥

15 a N परिरक्षक ।

b K एव एव महातेजा । BEH omit this line.

16 a A अधिपः for ऋषभः । BE एव वै धर्मराजस्तु । Edns CG धर्मराजः BE पांडवेयः for कुन्तीपुत्र ।

b Edns BCEGHL अस्य कीर्तिः स्थिता लोके । Edns BEGHLM इवोद्यता AC इवोद्यिता K उद्यतः N इव दिवि for इव दिवा । Folio of D is missing from v 16 to the end of the Adh.

17 a Edns BCEGHMN ससरति L सरमति । H प्रदिशन् for यशसोऽस्य । Edns GKL इवाशवः C इवाशकाः H नराधिपः M सदाशव for गभस्तयः ।

b K अथ L अस्य for अनु । BE omit this line.

18 a ACF एव for एन । KL सव for दश ।

b BE अन्वगच्छस्ततो राजन् । K एव च for यावत् । M omits this whole v. 18.

15 b SK, SG, ST एवमेव । SA omits the whole verse.

16 b SK, SA यस्य for अस्य । S cl कीर्तिः स्थिता (SG, ST स्थिता) लोके । S. cl. उद्यत for इव दिवा ।

17 a S cl. ससरति ।

b SG, ST, SA अस्य for अनु ।

18 a SG, ST एक for एन । S. cl त्रिशत् for दश ।

b SG, ST अन्वापतत् for अध्यावसत् ।

त्रिंशदेनं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ।
 सदश्वैरुपसंपन्नाः पृष्ठतोऽनुययुः सदा ॥ १९ ॥
 एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
 अस्तुवन्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्वयः ॥ २० ॥
 इमं नित्यमुपातिष्ठन्कुरवः किंकरा यथा ।
 सर्वे च राजन्नाजानो धनेश्वरमिवामराः ॥ २१ ॥
 एष सर्वान्महीपालान्करमाहारयत्तदा ।
 वैश्यानिव महाराज विवशान्स्ववशानपि ॥ २२ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
 उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् ॥ २३ ॥

- 19 *a* Edns BCDKL त्रिंशदेवं *M* एनं सत । *K* ये हेममालिनः ।
b *N* अथ for उप^० । Edns BCEGHL तदा *M* तथा for सदा ।
 20 *a* *C* अष्टशताः । *M* सुमृष्टाः ।
b Edns CG अस्तुवन् for अस्तुवन् ।
 21 *a* Edn² CGK एन BE एव *M* इमे for इमम् । Edns CGN उपासन्त HK
 LM उपासन्ते । *K* इव for यथा ।
b *M* सर्वे । BE राजगजानाः ।
 22 *a* Edns BCDG करद्वान् समवाप्तवत् । *K* स्वयं *M* सदा for तदा ।
b Edns CG महामागः BEHN महाराजः । *L* इव for अपि । *K* करद्वानिव
 सर्वदा *M* विवशान् स्ववशानि च ।
 23 *a* BE स्नातकानि । *M* दिनेदिने for महात्मना ।
b BE उपजीवन्ति । HL धर्मात्मानं महात्माने for एनं &c.

- 19 *a* *S. cl.* देव for एनं । *S. cl.* रथानां रथिनां वरं (*SG, ST* वरः) for रथाः काञ्चन-
 मालिनः ।
b *SG, ST* उपसंपन्नाः *SA* उपसंपन्ना । *SK, SA* तदा *SG, ST* तथा for
 सदा ।
 20 *a* *S. cl.* इममष्टशतम् । *SA*² सतम् for सूताः ।
b *S. cl.* सुमृष्टः for अस्तुवन् ।
 22 *b* *SG, ST, SA* वैश्या इव । *SG, ST, SA* विवशाः स्ववशा अपि ।
 23 *b* *SK* सुचरितव्रताः *ST* सुचरिणि ।

एष वृद्धाननायांश्च व्यङ्गान्पङ्गुंश्च मानवान् ।

पुत्रवत्पालयामास प्रजाधर्मेण वीर्यवान् ॥ २४ ॥

एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि यतः सदा ।

महाप्रसादो ब्रह्मण्यः मत्स्यवादी च पार्थिवः ॥ २५ ॥

श्रीप्रतापेन चैवास्य तप्यते स सुयोधनः ।

सगणः सह कर्णेन सौवलेयेन वा विभो ॥ २६ ॥

न शक्यन्ते तस्य गुणाः प्रसंख्यातुं नरेश्वर ।

एष धर्मपरो नित्यमनृशंसस्तु पाण्डवः ॥ २७ ॥

24 a Edns BCEG पंगुनंवाश्च N व्यंगानंधाश्च ।

b H स्वजान् for प्रजा^० । Edns BCEGH वै विभुः K चाभिभुः L वै प्रभुः M चाभिभुः for वीर्यवान् ।

25 a L धुरि प्रोक्तः for दमे चैव । F क्रोधेनावि BE क्रोधे चैव L क्रोधे वावि । Edns CG KL जितप्रतः BEHM यतप्रतः for यतः सदा ।

b A महाप्रभावः । C ब्रह्मण्यः । K धर्मज्ञः । K म्रियंवदः for च पार्थिवः ।

26 a Edn² CEG शीघ्रं तापेन for श्रीप्रतापेन । Edns BEGKM चैतस्य । M दप्यते for तप्यते । AL च for स ।

b FHN सचलः for सगणः । Edns BCEG सौवलेनावि । HKLMN सह दुःशास-
नेन च । Edns BEG विभुः ।

27 b Edns CGHN आनृशंस्यः । K अनृशंस्यपरस्तथा । Edns BCEGHLMN च
for तु ।

24 a SK वामनान् SG, ST पुत्रवत् for मानवान् ।

b SG, ST पालयामास तप्तवान् for पुत्रवत्पालयामास । SK, SG, ST चाभिभुः
SA चाभिभोः for वीर्यवान् ।

25 a S. cl. दमे सत्ये रतः सदा for क्रोधे^० &c.

b SA¹ महाप्रभावः ।

26 a SG, ST, SA वै यस्य for चैवास्य । SA² श्रीप्रभावेन वै यस्य SK श्रीमत्तप-
भावेन । SK यस्य कौरवः for ससुयोधनः ।

b SA¹ सानुजः for सगणः । S. cl. सौवलेन च वीर्यवान् ।

27 a SG, ST, SA न शक्यमेतस्य गुणान् SK गुणा न शक्याः संख्यातुं । SK एतस्येव
for प्रसंख्यातुं ।

b SG, ST रतः for परः । SG, ST, SA आनृशंसी । SG, ST, SA च for तु ।
SK क्षुशीलवान् for तु पाण्डवः ।

एवं युक्तो महाराज पाण्डवः पुरुषर्षभः ।
कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपतिः ॥ २८ ॥

इति विसदपर्वणि वैवाहिके पाण्डवप्रकटनं नाम
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ पट्पटितमोऽध्यायः ॥

विसद उवाच ।

यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कतमश्चार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदी च यशस्विनी ।
यदा द्यूतजिताः पार्याः प्रक्षायन्त न ते क्वचित् ॥ २ ॥

28 a K एषः for एवं । BE युक्तां H एषः K सर्व^० for युक्तः । Edns BOEGHN
महाराजः । K गुणोपेतः । K पार्थिवः for पाण्डवः । Edns BCEG पार्थिवर्षभः
KL पार्थिवर्षभः ।

b Edns CGH पृथिवीपते K जगतीपतिः ।

LXVI 1 a A यथा for यदि । BE राजकीन्तेया for राजा कौरव्यः ।

b Edns OGHKLMN अथ for च । B तु for च । OG युधि for बली ।

2 a Edns ACFGHKL M वा for च । Edns ACFGHDMN वा for च ।

b N द्यूते जिताः । Edns BEGKN न प्रक्षायन्त CM_१ न प्रक्षायन्त ।

28 a SK महाराजा SG, ST महाराजः ।

LXVI 1 b S. cl. अथ for च (अर्जुनः)

2 a S. cl. वा for च । वा for च ।

b SG, ST, SA यथा for यदा । S. cl. ह्येतैः for द्यूत^० । S. cl. ह्येतैः नाम्ना
द्यूते कथम् (SK कथा) for यथाः &c.

अर्जुन उवाच ।

य एष बल्लवं ब्रूते सूदस्तव नराधिप ।

एष भीमो महाबाहुर्भीमवीर्यपराक्रमः ॥ ३ ॥

एष क्रोधवशाद्युद्ध्वा पर्वते गन्धमादने ।

सौगन्धिकानि दिव्यानि रुष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ४ ॥

गन्धर्वश्चैष वै हन्ता कीचकानां महात्मनाम् ।

व्याघ्रानृक्षान्वराहांश्च हतवान्स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥

यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तपः ।

गोसंख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महाबलौ ॥ ६ ॥

3 a Edns ABCEGHKLM बल्लवः ।

b Edns BOEGHLM महाराज K महाभाग । H बायुवेग^० L श्रीमानुष^० Edns ABCEFGKN भीमवेग^० ।

4 a Edns ABEFGHK इत्वा C रुत्वा for युद्धा । L स यस्यात् राक्षसात् भित्वा ।

b N राक्षसाः for दिव्यानि । M omits the v.

5 a Edns BCEGLMN गन्धर्व एष वै K गन्धर्वाणाम-ऽ । Edns ACGHKLMN दुरात्मना ।

b H वृषान् for ऋक्षान् । H गजाश्चैव for वराहांश्च ।

6 a BE य आसीत् । L च for ते । C परन्तप ।

b Edns BCEGHKLM महार्थो । A omits the verse.

3 a S. cl. बल्लः for बल्लव । SK, SG, ST अभूत्ते for ब्रूते । S. cl. सूयकारश्च ते वृष for सूदस्तव नराधिप ।

b SG, ST, SA महाराज SK महाभाग । SK, SA वेग for वीर्य^० ।

4 a S. cl. इत्वा for युद्धा ।

b S. cl. पुष्पाणि for दिव्यानि । S. cl. समुपानयत् ।

5 a SK, SA एषः for चैषः । SG, ST गन्धर्वव्यपदेशेन । S. cl. 'दुरात्मना' (SA : महात्मना) ।

b S. cl. गजाश्चैव for वराहान् । SK, SG, ST च for स्त्री^० ।

6 a SG, ST अश्वयन्धुः । SK परतप ।

b SG, ST माद्रीपुत्रो महाबलः ।

शृङ्गारवेपाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ ।
 नानारथसहस्राणां समर्थो भरतर्षभौ ॥ ७ ॥
 एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी ।
 सैरन्ध्री द्रौपदी राजन्यत्कृते क्रीचका हताः ॥ ८ ॥
 अर्जुनोऽहं महाराज यदि ते श्रोत्रमागतः ।
 भीमादवरजः पार्थो यमाम्भ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥
 उपिताः स्म महाराज सुखं तव निवेशने ।
 अज्ञातवासनिहिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ।

यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः ।
 पुनरेव च तान्पार्यान्दर्शयामास चोत्तरः ॥ ११ ॥

7 b Edns CGL महाराज^० । K जेतारो for समर्थो । LM पुरुषर्षभौ ।

१० b BEGHN यस्यार्थे AKL यदर्थे for यत्कृते ।

१० a H अहमध्यर्जुनो राजन् K अस्यर्जुनो महाराज । Edns BCEGHKLMN अहं
 for यदि ।

b AL पूजिताः for पूर्वजः । M यमाम्भ्यां च पूर्वजः ।

10 a Edns BCEGHKLN स्मः M स्मै । H महाराजन् । BE चित् for सुखं ।
 A omits उपितास्म महाराज ।

b Edns ABCEGM उपिताः HL निहिताः N निरताः for निहिताः । H
 गर्भवासाः ।

11 a K तत्र for यदा ।

b AFKLN तु M हि for च L कथयामास । H omits this line.

7 = SA आभरणेष्वभरणौ । SK, SA मनस्विनो SG, ST महामतो for पुरुषिनो ।

8 b SA क्रीचको हतः ।

१० a SG, ST अहमध्यर्जुनो राजन् ।

b SG, ST यमयोः । SK, SA omit verse 9.

10 a S. cl. सुखं सर्वं तव राजनिवेशने । SA¹ omits this line.

b S. cl. अज्ञातवासम् । SK निभृताः for निहिताः ।

11 a SA¹ यथा for यदा ।

b SA, SG, ST omit this.

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः ।

तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ॥

प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रः ।

ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ १२ ॥

अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी ।

प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ॥

पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहुः ।

वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥

यस्त्वेव पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् ।

श्यामो युवा वारणयूयपोपमः ॥

सिंहोज्जतांसो गजखेलगामी ।

पद्मायताक्षोऽर्जुन एव वीरः ॥ १४ ॥

12 a N. cl. add उत्तर उवाच before this verse. BE पुट for एष । Edns
ACFGHKLM गौरतनुः ।

b Edns CGK महान् सिंहः । A प्रविद्धः LN प्रतिद्धः for प्रवृद्धः ।

c C °घोणा HKLM °घोपः । A पृथुदह° ।

18 a H युवा for पुनः ।

c ABEHMN आयताक्षः for आयतांसः ।

d C पश्यति पश्यत । K ताम्रायताक्षः स वृकोदरोऽप्यत्र for वृकोदरः etc.

14 a K च for तु । Edns GN एव for एष । A पार्श्वे H पार्श्वेऽस्य K पार्श्वे तु ।

b K महा for युवा ।

c BE उज्जतांसः N उज्जतांसः । Edns OGL राज AFHN लील for खेल ।

d ME एक for एष ।

12 a SK adds उत्तर उवाच before this SK, SG, ST महान् सिंहः ।

d SG ताम्रायितास्यः ST ताम्रायतास्य । SA omits verses 12-16

13 d SG, ST वृकोदरः । SA omits v 13

14 a SK, SG, ST एष for एष । SG, ST पार्श्वे for पार्श्वेऽस्य ।

c SK राज° for खेल° । SA omits v. 14

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ यौ ।

एतौ यमौ विष्णुमहेन्द्रतुल्यौ ॥

न मर्त्यलोके सकले समोऽस्ति ।

तयोर्न रूपे न बले न शीले ॥ १५ ॥

आभ्यः समीपे कनकोत्तमाङ्गा ।

येषा प्रभा मूर्तिमतीव सौरी ॥

नीलोत्पलामा सुरदेवतेव ।

कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

15 a Edns ACFGH तु L तो for यो ।

b Edns BOEGKM यमादिभ्यो L यमावेतो for एतौ यमौ । Edns BOEFGH KMN कृत्यो for तुल्यौ ।

c N. cl. except A मनुष्यलोके ।

d N. cl. except F ययोः । BCE गुह्ये for न ह्ये । HLN कुले for बल । K² रूपेण कुलेन तुल्यः ।

16 a H ताम्बां K राज्ञः for आभ्यां । Edns BCEFGHN कनकोत्तमाङ्गा K प्रभा-
दोत्तमाङ्गा LM कनकोत्तमाङ्गा ।

b M येषां for येषा । N स्वयं for प्रभा । HK मूर्तिमतीव । Edns BCEGK LM गौरी A शृङ्गा for सौरी ।

c L अमरदेवतेव ।

d K मूर्तिमतीव ।

15 a SK तु SG, ST तो for यो ।

b SK यमादिभ्यो for एतौ यमौ । SK, SG, ST कृत्यो for तुल्यौ । SA omits v. 15.

c SK, SG, ST मनुष्यलोके ।

d SK, SG, ST ययोः for तयोः ।

16 a S. cl. तु ताम्बां for ताम्बां । SK, SG, ST कनकोत्तमाङ्गा

b SK गौरी for गौरी ।

c SG, ST देवतेव for देवतेव । SA omits v. 16.

अयं स विद्विषां हन्ता मृगाणामिव केसरी ।
 अचरद्रथवृन्देषु निघ्नन्ताधु धुरंधरान् ॥ १७ ॥
 अनेन विद्धो मातङ्गो महानेकेपुणा हतः ।
 हिरण्यकक्षः सन्नद्धः सपताकोऽगमन्महीम् ॥ १८ ॥
 अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ।
 अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ भे वधिरीकृतौ ॥ १९ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
 उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २० ॥

17 a N. cl. except K add उत्तर उवाच before this. Edns BCEGHKL MN द्विषतां for विद्विषां । HKL मध्ये for हन्ता ।

b Edns BCEGN तास्तान् AFHKL तेषां for साधु । Edns वरान् रथान् AFKL वरान् वरान् C महारथान् H वरावरान् for धुरंधरान् । M निघ्नते साधुरापरान् ।

18 a L वृष for हतः ।

b Edns BCEG सुवर्णकक्षः H हिरण्यकक्षान् । Edns BCEGHKLMN संपाप्ते दन्ताभ्यां for सन्नद्धः सपताकः ।

19 b N निनादेन ।

20 a M मत्स्यराजः ।

b Edn¹ इमं for इदं । F अतिपन्नः M उपपन्नं N अभिपन्ने ।

17 a S. cl. द्विषतां मध्ये for विद्विषा हन्ता ।

b S. cl. तेषां for साधु । SK परावरान् SG, ST, SA परान् वरान् for धुरंधरान् ।

18 a S. cl. विद्धा मातङ्गा महामेघोपमास्तदा (SG, ST तथा) ।

b S. cl. हिरण्यकक्ष्याः संपाप्ते दन्ताभ्यामगमन्महीम् ।

19 a SG, ST जीविताः for विजिताः । S. cl. निर्जिताः for जिताश्च ।

b SG, ST तस्य for अस्य । SK शंसस्य शब्देन ।

20 a SK मात्स्यराजः ।

b S. cl. उत्तरः । SG, ST अथ for इदं । SG, ST अतिमातः for अभिपन्नः ।

S cl. reads a new Adh (SK 76) from v. 20 b.

प्रसादनं पाण्डवेये प्राप्तकालं हि रोचये ।

उत्तरां च प्रयच्छामि पार्थाय यदि ते मतम् ॥ २१ ॥

उत्तर उवाच ।

आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ।

पूज्यानां पूजनाहर्हाश्च महाभागा हि पाण्डवाः ॥ २२ ॥

विराट उवाच ।

अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।

मोक्षितो भीमसेनेन गावश्च विजितास्तथा ॥ २३ ॥

वयं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ २४ ॥

21 a BEN प्रसाद । Edns CGHLM पांडवस्य BE पांडवेयस्य K पांडवानां N पांड-
वस्येव । L प्राप्तकाले । F रोचय L रोचते ।

b H मदास्यामि । M पार्थोय । Edns ABCLGHL मन्यसे K रोचते M मन्यते
for ते मतम् ।

22 a ABCDEFG अर्याः । HKLN अर्याः for आर्याः । DH हि मे मतम् ।

b Edns BEGKL पूज्यन्तां C पूज्यतां M पूज्यन्तः for पूज्यानां ।

BE चैव पूज्यार्हाः for पूजनाहर्हाः । Edns ABCLGHLMN च for हि ।

23 b Edns BCEFGMN अपि for वि० । L अपि पराजिताः ।

24 a Edns CG एव for वयं ।

21 a S. cl. प्रसादनं प्राप्तकालं पांडवस्याभिरोचय ।

b S. cl. reads a whole verse corresponding to this:—

उत्तरां च वारोहं (SK स्वसारमे) पार्थस्याभिप्रकृशं (SA पातिनः) । प्रणित्य-
प्रवच्छामस्ततः शिष्टा मयामहे ॥

22 a उत्तर उ० omitted in S. cl अर्याः । प्रत्युद्धेयाश्च पांडवाः for प्राप्तकालं &c.

b SK पूज्यतां SG, ST पूज्यन्तां for पूज्यानां । SK, SG, ST पूजनीयाश्च । SK,
SG, ST च for हि । SA omits this line

23 S. cl omits verse 23

24 S. cl omits verse 24.

यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिपः ।

क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटः परमाभितुष्टः ।

सभेत्य राज्ञा समयं चकार ॥

राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै ।

सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २६ ॥

पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।

धनजयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २७ ॥

समुपाधाय मूर्ध्न्येतान्समाश्लिष्य पुनः पुनः ।

युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २८ ॥

नातृप्यदर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।

स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ २९ ॥

25 a N उक्तं । Edn¹ KLFN नराधिप ।

b N अर्हति । A च F वै for हि । L अवि N असि for एवः ।

26 a BE प्रथमोऽभिलष्टः Edn¹ H परमं प्रहृष्टः N प्रथमं प्रहृष्टः ।

b Edn² ACGHK राजा for राज्ञा ।

d L देशं च कोशं च पुरं ।

27 b O किं मे दिष्ट्या ।

28 a Edns G मूर्धानं A तान्मूर्ध्नि BE मूर्ध्नेव L मूर्ध्नि तान्समुपाधाय । Edns BOEG HKM संश्लिष्य च L संश्लिष्यञ्च ।

29 b GKMN संप्रीयमाणः ।

25 a S. cl. अधि (SG, ST अभि) स्निग्धो महोपनिः for किञ्चिदुक्तो⁰ &c.

b SK, SG, ST अर्हति । S. cl. धर्मज्ञो बन्धु (SK धर्म) वत्सल for धर्मात्मा⁰ &c.

26 b SG, ST कारा⁰ for राज्ञा ।

27 S. cl. omits this v.

28 S. cl. omits this v.

29 b S. cl. संप्रीयमाणः । S. cl. reads vv. 29-31a after v. 20a. in its last Adh. (SK 75).

दिष्ट्या भवन्नः संप्राप्ताः सर्वे कुशालिनो वनात् ।
 दिष्ट्या च पारितं कृच्छ्रमजातेश्च देरोसैदम् ॥ ३० ॥
 इदं राज्यं च वः पार्था यच्चान्यद्रसु किञ्चन ।
 यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं कौन्तेयेनाविशङ्कया ॥ ३१ ॥
 उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनंजयः ।
 अयं ह्योपयिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३२ ॥
 एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्भनंजयम् ।
 ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

30 a C कुशालिनोत्तमात् G कुशालिनो मवान् ।

b Edns OG नंपादिर्न BEN च पादित । Edns BCEGLM अज्ञातं वे HK अज्ञातं ते N अज्ञातं च । N. cl. (except M) दुरात्मभिः ।

31 a Edns BCEFG च राज्यं पायां । K पायां मे for वः पार्थाः । L च राज्यं पार्था वः । M च राज्यं वः पार्थ । N नः for वः । A यः for यत् । H अस्ति for अन्यद् । Edns BDEGKLMN अति for वयु ।

b Edns CGKLMN मनिगृह्णन्तु तन्मर्वं BL मनिगृह्णन्तु ते सर्वे for यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं । Edns पादितः BCEGHKMN कौन्तेयाः । HM add हि before अविशङ्कया ।

32 b N अप तस्य ह्योपयिको भर्ता पुरुषसत्तमः । L मत्स्यानां पुरुषं मे for तस्याः पुरुषसत्तमः ।

33 b BE तु for च । K स ईक्षितमन्दा भ्रात्रा ।

30 b SK, SA विचारित SG, ST च पारितं for च पादितं । S. cl. अज्ञातं ते (SK च) दुरात्मभिः for अज्ञातेश्च &c.

31 a SK, SA सर्वे for पार्थाः । SG, ST च सर्वे for च ॥ पार्थाः । SK अति SG, ST अस्ति for अन्यद् ।

b SK adds सिग उवाच । before this line. SK अज्ञेय SG, ST, SA तन्मर्वं for तत्कार्यं । S. cl. अविशङ्कया दुरिष्टे for कौन्तेयेन &c.

32 b SG, ST अपमोपयिकः ।

33 a S. cl. adds वेगं उ० before this verse.

b SK, SA ईक्षित SG, ST वक्ष्यति । S. cl. इत्या for भ्रात्रा । S. cl. मत्स्यं ।

प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्स्नुपां दुहितरं तव ।

युक्तश्च नो हि संबन्धो मत्स्यभारतयोस्तथा ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिके उत्तराप्रदानं नाम

पदपाठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सप्तपाठितमोऽध्यायः ॥

विराट उवाच ।

किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।

प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन्सुतां तव ।

रहस्ये च प्रकाशे च सहस्तं पितृवन्मायि ॥ २ ॥

34 a L adds अर्जुन उवाच before this. K प्रतिगृह्णाम्यहं । N चेतां for राजद ।

b Edn¹ युक्त एव । Edn² BEFGKLMN आत्मा L एव for नो । F च for हि ।

Edns ACFG अपि H अयं for तथा । BEKLN मत्स्य भारतसत्तमौ ।

* * * *

2 a H वरां for तव ।

b Edns BCDEGHKLMN रहस्यं च प्रकाशं च F वयस्थया तथा राजम् for

रहस्ये च प्रकाशे च । Edn² CGH विभस्ता Edn¹ ABDEKLMN विभस्ता

for सहस्तं । F मया for मायि ।

34 b SK ह्यावाहि SG, ST अयं चापि SA (युक्त) रूपो हि for च 'नो हि । S. cl.
मात्स्यभारतवंशयोः ।

* * * *

LXVII 1 a SA पाण्डवश्रेष्ठः ।

b SK दत्तम् ।

2 b SK, SG, ST, SA¹ रहस्यं च प्रकाशं च । S. cl. विभस्ता पितृवन्मायि ।

1-2-3-4

प्रियो बहुमतश्चासं नर्तको गीतकोविदः ।

आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥

वयस्थया तथा राजन्सह संवत्सरोपितः ।

अभिशाङ्का भवेत्स्थाने तव लोकस्य चोभयोः ॥ ४ ॥

तस्मादामन्त्रयेऽहं त्वां दुहित्रा पृथिवीपते ।

शुद्धं यतेन्द्रियं दानं तस्या बुद्धिः कृता मया ॥ ५ ॥

3 a Edn² ABCDEF बहुमतः for बहुमतः । DK अहं H अस्याः for आसम् ।

4 a BE अहं M सोऽहं for सह ।

b Edns CGHKL MN अतिशङ्का A अविशङ्का । D ततः for भवेत् । Edns ABCDEFGHKL वा विभो for चोभयोः ।

5 a Edns BDEGLN निर्मन्त्रये H न चार्थये C न मन्त्रये । Edn² BEGH अयं AF हि C यव for अहम् । Edns CDGHM ने for त्वाय । K त्वाहं for अहं त्वाय । Edns CGM दुहिता AN दुहितुः BE दुहितार DFH दुहिता for दुहित्रा । Edns CDGM मनुजायिष BE नरायिष for पृथिवीपते ।

b Edns BCDEGKMN शुद्धः । Edns BCDEGKMN जितेन्द्रियः HL जितेन्द्रियं । Edns BCDEGKM दानं AHL दानं N शान्तः for दानम् । ABEFHL तस्य D सत्य for तस्याः । N. cl. (M excepted) शुद्धिः for बुद्धिः ।

3 a SK अहं for आसम् । SG त्रिया बहुमता चासीत् । S. cl. नर्तके गीतयादिने (SG, ST वादने) for नर्तको etc.

4 a S. cl. वयस्थया ।

b E. cl. अतिशङ्का । SK, SA ततोऽस्थाने SG, ST भवेत्तस्याः । S. cl. च प्रभो for चोभयोः ।

5 a SK त्वाय SG, ST त्वां तु SA त्वां हि for अहं त्वाय । SK पुत्रार्थे मे SC ST, SA दुहितार्थे for दुहित्रा । S. cl. विद्यायते for पृथिवीपते ।

b S. cl. जितेन्द्रिय मन्ये for यनेन्द्रिय दानम् । SA तस्य । S. cl. शुद्धिः ।

स्नुषया दुहितुश्चापि पुत्रे चात्मनि वा मयि ।
 अभिशङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥
 अभिपेङ्गदहं भीतो मिथ्याचारात्परंतप ।
 स्नुषार्थमुत्तरां राजन्प्रीतो गृह्णामि ते सुताम् ॥ ७ ॥
 स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशुः प्रियः ।
 दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्रकोविदः ॥ ८ ॥
 अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशंपते ।
 जामाता तव युक्तोऽयं भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

6 a Edns HN स्नुषया ABCDEGKLM स्नुषायाः । N दुहितरि । Edn² BCD
 EGHKLMN वा for च । N omits अपि । L तुल्ये for पुत्रे । N. cl.
 (F excepted) पुनः for मयि ।

b Edns BCDEGLM अत्र K अति for अभि । H तन्मे M तस्य for तेन ।

7 a Edns CG अभिशपात् H अभिपेकात् N अभिशपात् । Edns BCEGHL
 मिथ्यावादात् ।

b K चापि for राजन् । Edns BCEGHKLMN प्रतिगृह्णामि । N सुतां प्रति for
 ते सुताम् ।

8 a L सखिषः for स्वस्त्रीयः । A देवसुतः । Edns BCDEGHKLMN यथा A
 वपनः for मियः ।

b BE चक्रहस्तेन । G एक एवास्त्र H बालको चास्त्र for बाल एवास्त्र ।

9 a H महाराज for महाबाहुः । BE मे सः for मम ।

b Edns BCDEGHKLM वै N असौ for अयम् । L अपि MN तु for च ।

6 a S. cl. स्नुषाया । S. cl. चापि । SA पित्रेव । S. cl. पुनः for मयि ।

b S. cl. अनिशकां ।

7 a SG, ST मिथ्याचारात् ।

b S. cl. प्रतिगृह्णामि ।

8 a SK देवसुतः । S. cl. यथा for मियः ।

b S. cl. बलवान् for बाल एव ।

9 b S. cl. व for अयम् । SG, ST सः SA अयम् for च ।

विराट उवाच ।

उपपन्नं सर्वमिदं कुन्तीपुत्रे धनंजये ।

य एष धर्मनित्यश्च ज्ञातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १० ॥

यत्कृत्यं मन्यते पार्थः क्रियतां तदनन्तरम् ।

सर्वे कामाः समृद्धा मे संबन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अन्वजानीत संबन्धं समर्थं मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥

10 a Edns ACDG कुरुभेष्टे FKL कुरुभेष्ट HM कुरुभेष्ट N कुरुभेष्टैः for सर्व-
मिदम् । FM कुन्तीपुत्रः N कुन्तीपुत्र । F धनंजय N धनजयः ।

b Edns FGHKM एवं for एषः । H धर्मनित्यश्च L धर्मं नित्यं for धर्म-
नित्यश्च । N एष धर्मश्च नित्यश्च । DK ज्ञातज्ञानः H ज्ञातधर्मः । L पाण्डव ।

11 a DHLM कृतं for कृत्यं । N. cl. except A मन्यते पार्थः ।

b BE समृध्यतां । D च H ते for मे । BE omit मे । A चार्जुनः ।

12 a BEG राजेन्द्रः ।

b Edn² CGHK अन्वजातस्त BE अन्वजानीत DN अनुजानीत L अन्वजानीत ।
M अन्वजानीत for अन्वजानीत । Edn¹ शासतमं योगं । Edn² BCEGKLM
संयोगं for संमर्थं । N. cl. except A समर्थे ।

10 a SK, SA² कुरुभेष्टे SA¹ कुरुभेष्ट for सर्वमिदं । SG, ST उपरान्ते कुरुभेष्ट कुन्ती-
पुत्र धनंजय ।

b SG, ST, SA पदेवं SK सदेवं for य एषः । SK, SG, ST ज्ञातज्ञानश्च SA
ज्ञातज्ञेयश्च । SG, ST पांडव ।

11 a S. cl. मन्यते पार्थः ।

b SA सर्वकामाः । SG, ST च for मे (अर्जुनः) । SA¹ भगवत् for अर्जुनः ।

12 a SG, ST, SA omit वेद्यं उ० before this v. SA¹ मात्स्ये तु SA²
राजेन्द्रः ।

b SK, SA अन्वजानीत SG, ST अन्वजानीत । SG, ST समर्थः SK, SA
समर्थः । SK, SA सम्यमात्स्ययोः SG, ST कुरुमात्स्ययोः ।

ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे निमन्त्रणम् ।
 प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥
 तत्र त्रयोदशे वर्षे निर्वृत्ते पथ पाण्डवाः ।
 उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥
 तस्मिन्वसंश्च वीमत्सुरानिनाय जनार्दनम् ।
 आनर्तेभ्यो हि दाशार्हानमिमन्युं च पाण्डवम् ॥ १५ ॥
 काशिराजश्च शैव्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ।
 अक्षौहिणीसमायुक्तावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥

13 a L मंत्रिषु for मित्रेषु । BE सर्वेषु मित्रेषु । Edn¹ वासुदेवं । N. cl. (except F)
 च भारत for निमन्त्रणं ।

b L दूतांश्च for कौन्तेयः । HM विराटस्य L कौरव्येऽपि for विराटश्च । H महीपते
 L विराटकः ।

14 a N. cl. except F ततः for तत्र । N. cl. except F निवृत्ते ।

b Edns BCDEFGN उपप्लव्यं M उपप्लवे ।

a Edns BCEG अभिमन्युं च ADHKLM तस्मिन्वसन्तु N तस्मिन्वसन्त ।

b Edns BEGMN अपि D अभ for हि । A दाशार्हं L दाशार्हाः । Edns BC
 EGKL आनयामास for अभिमन्युं च । Edns ABCEGHKL पांडवाः DN
 पांडवाः ।

a H प्रीयमाणे । M युधिष्ठिरं ।

b Edns ACDGHHKMN अक्षौहिणीभ्या सहितौ । DHMN पृथिवीपते । BEL
 omit this line.

a SA पुनर्मित्रेषु । SK दूतान्तर्वेषु मित्रेषु । S. cl. च भारत for निमन्त्रणं ।

a S. cl. beginning new Adh. (SK 78) adds वेरोः उ० before
 this verse. S. cl. ततः for तत्र । SK, SG, ST, SA² निवृत्ते SA¹
 निवृत्ताः ।

b S. cl. उपप्लव्ये । S. cl. वारं चक्रुः पुरोत्तमे for समपद्यन्त सर्वशः ।

15 S. cl. omits the whole v. and reads verses 16, 17 & 18 after
 v. 24 (vide App.)

16 a SK भजमानौ SA महात्मानौ SG, ST भजमानाः । SK, SG, ST, SA² युधि-
 स्थिरं SA¹ युधिष्ठिरः ।

b S. cl. ०भ्या सहितौ for समायुक्तौ । SG, ST, SA पृथिवीपते ।

अक्षौहिण्या च तेजस्वी याज्ञसेनो महाबलः ।
 द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥
 धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 सर्वे शस्त्रास्त्रसंपन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १८ ॥
 तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ।
 प्रीतोऽभवद्बुद्धितरं दत्त्वा ताममिमन्यवे ॥ १९ ॥
 ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः ।
 अथागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ॥ २० ॥
 कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ।
 अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परंतप ॥ २१ ॥

- 17 a Edns BCDG सहितः for तेजस्वी । N. cl. (except F) यज्ञसेनः । folio of MS. E is missing from यज्ञसेनः to the end.
 18 b Edn¹ BD वेदाभ्ययन^o Edn² AG वेदावभृ^o C दिवावभृ^o FN सर्वशस्त्रा^o ।
 ABCD तनुत्यजाः । L बुद्धिविशारदाः ।
 19 a H समालक्ष्य for अभिप्रेक्ष्य । D बुद्धिविशारदाः H धर्मभृतांवरः । line omitted in A.
 20 a H समततः for ततस्ततः ।
 b Edns BCDGHIKLMN तत्र for अथ । DN अगच्छत् for आगमत् ।
 21 b Edns BDEFGHKMN परतयाः C परतपः ।

- 17 a SK, SA read अक्षौहिणीभिः पांचालन्तिमृमिश्च महाबलः ।
 b SA reads सहपुत्रैर्बह्वीर्यैर्धृष्टद्युम्नशिखिभिः ।
 18 b SK, SG, ST वेदावभृयसपन्नाः । SK शूराः सर्वे । Line omitted in SA.
 19 a SK, SA तयात्पायां मु सेनायां for तानागतानभिप्रेक्ष्य । SK, SA मात्स्यः ।
 b SK, SA read प्रीतो बुद्धितरं गृह्य पददावभिमन्यवे । v. omitted in SG, ST.
 SK, SA read this v. before our v. 35.
 20 a S. cl. reads तेषु सन्ध्यावर्षेण पार्थिवेषु ततस्ततः (SG, ST यतस्ततः) ।
 b S. cl. तत्र for अथ । महापादाः for वासुदेवः । SK, SG, ST वनमालाः for हलायुधः ।
 21 a SG, ST साधोष्य निरुदस्तथा ।
 b SA¹ धात्रा for मात्रा । SG, ST समादाय for उपादाय । S. cl. परतयाः ।

इन्द्रसेनमुखाश्चैव रथैस्ते तु समाहितैः ।

आययुः सहिताः सर्वे परिभंवत्सरोपिताः ॥ २२ ॥

दश नागसहस्राणि हयानां च दशायुतम् ।

रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वं च पदातिनाम् ॥ २३ ॥

वृष्ण्यन्धकाश्च शतशो भोजाश्चैव महौजसः ।

अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महायुतिम् ॥ २४ ॥

परिवर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।

स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथग्नेकशः ॥ २५ ॥

22 ■ N. cl. except A इन्द्रसेनादयः । Edns BCDGCHK रथैस्तेः सु^० (D स्तैः)

LN रथरथैः सु^० M रथारथैः सु^० for रथैस्ते तु । H समाहिताः N समावृत्तैः ।

b D परिसंवत्सरोपितान् ।

23 a K त्रिंशत् for दश । N रथानां for हयानां । N तथायुतम् ।

b Q अश्वानां N हयानां for रथानां । N तूर्ण. for पूर्ण । A सर्वं चैव BC निर्वुदं च for निखर्वं च ।

24 a M विष्ण्यन्धकाः । Edns BEGHKLM बहवः for शतशः । Edns BCDGH KLMN च परमौजसः for चैव महौजसः ।

b DN महामतिम् ।

25 a Edn² ACDHKMN परिवर्हं L परिवर्हं । Edn¹ G omit the line.

b L दास्यो for स्त्रियो ।

22 a SK, SG, ST इन्द्रसेनादयश्चैव । S. cl. रथैस्तेः सुसमाहितैः (SG, ST तु for सु)

b SK, ST, SG उपेयुः SA प्रययुः । SG, ST *सादिनः for सहिताः ।

23 a SK हयानां द्विगुणं तथा SG, ST, SA हयानां च शतायुतम् ।

b SK नियुतं for अर्बुदं । SK, SA पदातयः ।

24 ■ SG, ST ते सर्वे for शतशः । SK, SA भोजाश्च परमौजसः SG, ST भोजा-
श्रामिततेजसः ।

b SK महाबलं for महायुतिं ।

25 a S. cl. परिवर्हम् ।

b SK वासांसि रत्नानि ।

ततः शङ्खा मृदङ्गाश्च गोमुखं डिण्डिमस्तथा ।
 पार्थः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि ॥ २६ ॥
 उच्चावचान्मृगाञ्जघ्नुर्मेष्यांश्च बहवः पशून् ।
 सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २७ ॥
 गायनारुयानशीलाश्च नटा वैतालिकास्तथा ।
 स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन्सूताश्च सह मागधैः ॥ २८ ॥
 सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां केवलाः स्त्रियः ।
 आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः समुष्टमणिकुण्डलाः ॥ २९ ॥

26 a Edns BODGHKLMN च मेप्यं for मृदङ्गाश्च । B गोमुखः । DHLM पणवानकगोमुखाः N पणवाभ्यामिगोमुखाः । Edns CGK गोमुखा दंष्टराः for गोमुखं डिण्डिमः ।

b AKM संयुज्य^० GL त पूज्य N संयुज्य^० for संयुज्य^० । C मानाभ्य L मानास्तु ।

27 a D मत्स्याः for मेष्यान् । Edns BODGHKLMN शतशः for बहवः ।

b A अवहारयत् M अभ्यधारयत् for अभ्यहारयन् ।

28 a N गायनारुयाश्च । Edns KM नट^० for नटा^० । L तदा for तथा ।

b D पापि H चानु^० for तान् । K उपातिष्ठन् तत्रैव for स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन् ।

29 a H मत्स्यानां । CL वराःस्त्रियः K पुरस्त्रियः All others च वर for केवलाः ।

b F चारुसर्वाङ्गाः ।

26 a S. cl. गोमुखा डिण्डिमाः । SK तदा for तथा ।

b SA संयुज्यमानस्य । SK, SG, ST अभिमन्योर्विवादे नृ for पार्थः संयुज्यमानस्य । S. cl. मात्स्यस्य ।

27 a S. cl. शतशः for बहवः । SK, SG, ST तथा for पशून् ।

b SK, SA मत्स्यान्मोक्ष्यमानानि । SA अभ्यहारयन् ।

28 a SG, ST गायका गानशीलाश्च । SG, ST नट^० ।

29 a SK, SA नृ for च । SK अरि च SG, ST केवलं for केवलाः ।

b S. cl. चारुगीर्वाण्यः ।

वर्णोपपन्नास्ता नार्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ।

सर्वाश्चाभ्यभवत्कृष्णा रूपेण व्रयसा श्रिया ॥ ३० ॥

परिवार्योत्तरां तस्थू राजपुत्रीमलंकृताम् ।

सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३१ ॥

तां प्रत्यगृह्णात्कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनंजयः ।

सौमद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा ॥ ३२ ॥

तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।

स्नुपां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥

30 b Edn² AGKLMN अभ्यभवन् H अभ्यद्ववन् B अभ्यहरत् । L सर्वाभ्यः अभवत् ।
G ताः for च । N. cl. (except A) वयसा for वयसा । L श्रिया for
भिया ।

C omits from रूपवत्यः to the end of the verse.

31 a C omits परिवार्योत्तरां तस्थूः । M परिवारोत्तरं । Edns BDGHKMN तास्तु L
वा च for तस्थूः । L राजपुत्री यथास्विनाम् ।

b H सुतां मत्स्यनरेन्द्रस्य ।

32 a AN महात्मनः for धनंजयः ।

b C आजमुश्वाहसर्वाभ्यः for सौमद्रस्यानवद्यागीम् । L सौमद्रस्याथ धीमन्सुर्विराटस्य
सुतां तदा ।

33 b D सप्रतिजग्राह for तां प्रति^० । H स्नुपार्थे प्रत्यगृह्णाच्च । N प्रतिगृह्णात् for
प्रतिजग्राह ।

30 b SK सर्वास्तामभवत् SG, ST सर्वाश्चाभ्यद्ववत् । SA वपुषा for वयसा । SK वपुषा-
धिका SG, ST वपुषा श्रियाः ।

31 a S. cl. श्लाघ्यां for तस्थूः ।

b SA¹ शचीमिव । SG, ST अवतस्थिरे ।

32 a SK, SG, ST महामनाः SA महात्मनः for धनंजयः ।

b SG, ST सुमद्रा च SK सौमद्रश्च for सौमद्रस्य । SK अनवद्यागः । SG, ST
विराटस्य सुतां तदा ।

33 a SA² तत्र तिष्ठन् । SK, SG, ST गृहीत्वा तु for महाराजाः ।

b SK, ST परिगृह्णानः SA, SG प्रतिगृह्णनः ।

प्रतिगृह्य च तां पार्यः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।

विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥

तस्मै सप्तमहस्त्राणि हयानां वातरंहसाम् ।

द्वे च नागशने मुख्ये प्रादाद्बहु धनं तदा ॥ ३५ ॥

कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३६ ॥

गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।

भूषणानि च मुरूपानि यानानि शयनानि च ॥ ३७ ॥

34 a KL परिगृह्य M प्रत्यगृह्यात् for प्रतिगृह्य ।

35 b AF धन HL ददौ for प्रादात् । AF बहुविध । ABF तथा for तदा ।

36 a L तत for कृते । H च for तु । M धर्मराजः ।

b C अर्जुन for अच्युतः ।

37 a AMN वस्त्राणि रत्नानि ।

b K च रत्नानि L वस्त्राणि for च मुरूपानि । C omits this line.

34 a SK, SG, ST उत्तराय for च ताय । SA मुदा गृहोत्तरायार्थः । SA जानाव्य जनार्दन । v 19 comes before this in S. cl.

35 a SK शतसहस्राणि । SG, ST नव for सप्त^० ।

b SK धन बहुविध तदा SA विराट् प्रददौ तदा for प्रादाद्बहुधन तदा ।

36 a SG, ST च for तु । धर्मराजः for धर्मपुत्रः ।

37 a SK वस्त्राणि रत्नानि ।

b S, cl. वस्त्राणि for मुरूपानि ।

तन्महोत्सवं संकाशं हृष्टपुटजनायुतम् ।

मत्स्यराजस्य शुशुभे नगरं वै महात्मनः ॥ ३८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिके उत्तरविवाहो नान

सप्तपटिनोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

३९

इति श्री महाभारते विराटपर्वणि शतसाहस्र्यां
संहितायां विराटपर्व समाप्तमिति ।

38 a C °जनेयुतं DKM °जनावृतं L °जनाकुलं N °जनान्वितम् ।

b N. cl. except M नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतपर्वम् ।

*

*

*

*

38 b S. cl. नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतपर्वम् ।

*

*

*

*

*

॥ इति समाप्तं विराटपर्व ॥

NOTES

ADHYĀYA·I

—Two questions present themselves at the threshold of this parvan. One is regarding the inclusion of the benedictory v. नारायण नमस्कृत्य in the text of this parvan. The other is about the exact position of the last adh. of the preceding (Vaha) parvan, which in Southern MSS. and edns. is found placed at the beginning of this (Virāta) parvan.

With regard to the first question, our Northern MSS. and current edns. give the benedictory verse at the commencement of this adh. It is also well-known that in edn² this verse is repeated at the commencement of each of the eighteen parvans, and strangely enough, in four of the parvans (viz. यमा, विराट्, अनुशासन and अश्वमेध) it is reckoned as part of the text, being numbered as the first v. of the parvan, the first verse of the text proper being in these cases, numbered two. But this v. is wanting in all of our Southern MSS., some of which give different introductory vv. Lüders (Grantharecension, p. 56, ftn. 1) points out that this v. is wanting in a Bengali MS. too. This combined evidence of MSS. makes it therefore very probable that this particular Śloka has to be regarded as a formal introductory verse confined to the Northern Recension only. It is therefore relegated here to the appendix. In no case, can its inclusion in the text of this parvan (as is done by edn²) be justified. For the significance of the v see Bühler (Contr. to the His. of the Mbh. (Indian studies II) p. 4. n. 2) and S. Lévi, Bhandarkar Comm. Volume, p 99 (English Translation in ABI, vol. I, p 13).

The second question is about the position of the last adh. of the Vanaparvan (viz. 315) in the N. Recension, which becomes the first adh. in the S one. Lüders (Grantharecension, p. 53 f.) is disposed to regard that adh. in itself as a "latterly interpolated" one. His arguments are that the incidents put together in this adh., are referred

to in their proper places in the Virataparvan, and therefore this adh. becomes superfluous, containing as it does a repetition of events mentioned elsewhere; and that (2) the vv. which promise good luck &c. to the reader of the Āraṇeyaparvan stand at the end of III. 314, which would show that the Āraṇeyaparvan and therewith the whole Vana-parvan too, ended at 314. But these arguments are not convincing. If we examine the contents of the concluding vv. of III. 314 (excluding the last two benedictory vv. to which reference would be made immediately below) and of III. 315, we would find that they wind up the story of the Āraṇeya incident and of the Pāṇḍava's twelve years' forest residence. After (Yama) Dharma conceals himself, the five brothers return to their hermitage (III. 314. 27) and give the Āraṇeya to the Brahmin. Being about to enter on the stipulated thirteenth year of an incognito residence, the brothers sit together in consultation and begin addressing the Brahmins who had been their companions in the forest, and at the end of the address Yudhi. expresses a hope that he would meet his companions soon in his own kingdom. (III. 315 1-8.) He is however overpowered with grief, and the Brahmins try to console him Dhaumya being their spokesman (9-22). Bhīma also tries to assuage the grief of Yudhi. (23-26). The Brahmins depart (27-28). Then the five brothers, Kṛṣṇā and Dhaumya get up and depart, (29) go the length of one Krośa (30) and all sit down for deliberating (मन्त्राय समुपविशन्). None of these incidents are repeated in IV. 1. The few repetitions which Luders suspects are but natural if we remember that a new book is being begun, when a brief résumé of the concluding events of the previous book must be given to establish continuity. Parsing over IV. I. 1, 2 (Jan's question and the reply thereto) vv. 3 and 4 briefly recapitulate the main incidents and v. 5 makes way for the conference of the brothers to consider where to pass the thirteenth year (cf मन्त्राय समुपविशन् of III. 315. 31). As regards Luders' second argument that the benedictory vv. stand at the end of III. 314, it is so, but that proves nothing against the authenticity of the following adh., because, there may remain other incidents of the Pāṇḍava's forest residence to be mentioned, which could reasonably be introduced thereafter. If the two concluding benedictory vv. (III. 314.28,29) prove anything, it may only be this—that the Āraṇeyaparvan (or much of it) did very probably once exist as an (independent) Akhyāna, the inclusion of which type of literary form, has caused the (original)

Bhārata to be swollen to our (present) Mahābhārata (see the Mbh. itself I. 1. 131-2.)

Apart from this question of the authenticity of III. 315, Lüders is agreed that its proper place is at the end of the Vanaparvan. We might add that a reference to the पुरुरिषः (I. 2. 202) would show that this adh. is a necessary part of the Vanaparvan and also that its proper position is at the end of the Vanaparvan. For these reasons, we may regard the existing arrangement of the N. texts as the genuine one.

Among our N. MSS. only D follows the arrangement of the S. texts with regard to the transposition of the adh. in question. Except for this, D's text agrees more with N. MSS. than with the S. ones. Even H. which has a strikingly Southern text in its initial adh., preserves the Northern MSS. arrangement.

—v. 1. पुरुरिषमहाः The compound is repeated in similar questions at the beginning of the Vanaparvan (v. 2), and Svargārohana (v. 1) and (in Kumbha. only) Āramāyāna (v. 1) where Edn² reads पाण्डवा मे विनामहाः. The comm. generally explain it as पुरुरिः पिता पुरुरितृ नरप विनामहाः. It seems best to take the compound = my ancient forefathers: cf. पुरुरिषिः and इदं कविष्य. पुरुरिषो (quoted in Apte's Sanskrit English Dict.)

It may be noticed that the question about Draupadī that followed v. 1. in the edns (now omitted from our text) is wanting in some MSS., and that the inquiry about the Sūtas and cooks &c. is confined to the Southern Recension only.

—v. 4. The reading मय्य is based on N, a Bengali MS.

—v. 5. The reading of the d of this v. is based on A. As will be seen from the note below the text, A has lost its first original folio, which has been substituted by a later copyist (A²). The words on folio 2 a of this MS upto समभिमन्त्रये have no connection with the text of this adh., and the writer seems to have utilised what appears like a discarded page without however scratching the unnecessary words, and at the same time omitting two pādas of this v. The reading मय्यम वाक्यमन्वरीत् though it is nowhere else to be found, seems more genuine than the humdrum इति होराच भारत; because v. 7 a makes it clear beyond doubt that

it is to Arjuna to whom Yudhi's words are primarily addressed, though of course all the brothers have been called together. That A generally gives superior readings can also be seen from v. 7, where in place of the meaningless स साधु (कोन्तेय) इतो it has तत्र (कोन्तेय) त्वरितो । स can neither be construed with अर्जुन nor with संवत्सर, तत्र of course is co-related to यत्र of 7 b.

—v. 8. तस्मिन् &c. cf III. 314. 15-18.

—v. 10f. For most of the countries mentioned here reference may be made to Macdonell and Keith's Vedic Index under the respective names s. v. "Tribes". It is however difficult to identify पटञ्चराः and नवराष्ट्रम्. The former occurs (see PW) in Gana पलयादि to Pāṇini IV. 2. 110, and outside the Mbh. would seem to occur nowhere else as the name of a tribe or people. The word also means (1) a robber or thief and (2) old or ragged clothes. In the Mbh. itself the पटञ्चराः are once mentioned along with others as having fled from the North through fear of Jarāśandha, (शरसेना मद्रकारा घोषाः शाल्वा पटञ्चराः II. 14.26) and at II. 31.4, तथैवापत्यम्यांश्च व्यजयन्त (=सहदेवः) पटञ्चराद् । According to VI. 50.48 they were present in the army of Yudhi. The second quotation makes it probable that they were an offshoot otherwise unknown of the Matsyas, whose marauding habits are referred to in our present parvan (IV. 28).

As regards नवराष्ट्र, Mbh. II. 31.6 (नगराष्ट्र to be corrected to नवराष्ट्र) says that it was conquered by Sahadeva, and it is mentioned after पटञ्चरा (above) and निचाद्रमुनि. Harivamśa 1675 ff says that Umanara of the Paru linē had a wife (Nava), whose son was Nava, and the kingdom of this Nava is Navarāstra.

—v. 16. For the form विचरिष्याम, cf Whitney, Sans. Grammar § 933a; also Bohthngk, BSGW, 1887, p 217.

—v. 17. The construction of the v. is peculiar. Construe ? (दे) कुरुतन्मता (अस्मासु) य नम्य यानि यानि च कर्माणि (1 यत् च कर्म) कर्तुं (यय शक्यामहे ?) [शक्यति] स तत्कर्मं ब्रवीतु । There is thus double confusion—that of person and that of number: यानि यानि requires तानि तानि, and यः in the second line would necessitate शक्यति, and in that cause वयम् would be superfluous. Perhaps the construction is loose like the present Marathi :

भावानो, आपल्यापैकी जो त्याची जी जी कामे करू शकू (१ शकेल) ते ते (१ ती ती) सांगवें (० वी).

—v. 22. सभास्तारः a counsellor of the king (probably like a Darbārī) who also took a hand with the king in the game of dice.

कङ्कः Among the different senses of this word PW. gives (1) heron (2) a species of the mango tree (3) a name of Yama (4) of different persons (5) also of a tribe, and (6) evidently because Yudhiṣṭhira taking this name at the Virāṭa Court, (7) a person who passes under the false guise of a Brahmin. मियदेविनः So our F and A. The reading is preferred to the देवनः of both the former Edns, because मताक्षः and मियदेवनः are both of almost identical meaning and would apply to the same person Yudhiṣṭhira.

—v. 23. The root नि-वृ is commoner than either निर्वृत् or निवृत् in the sense of 'throw about.' Indeed PW has had no other ref. but this one to quote s. v. निर्वृत् in this sense. निवृत् and निर्वृत् are both intransitive, and to be transitive, the causal form निवृत्तिश्रियामि or निर्वृत्तिषि was necessary. Evidently निवृत्तिश्रियामि had been corrupted into निर्वृत्तिश्रियामि and निवृत्तिश्रियामि. The √ वृ is constantly used in connection with the game of dice (cf Lilders, Wurfelspiel, p. 15 f.).

The comm. are not agreed in their explanations of this v. Nila explains दास्तान्=गजदन्तमयान् (शरीरान्) and regards four kinds of colours referred to in it : तानेव चतुर्वर्णानाह वेदुषान् हरिमणिमयान् नीलान्, काञ्चनान् सोवर्णान् वीतान् । ज्योतीरूपाः लोहिताः । रसः पारदः तद्व्याभवेतः ॥ तैरुभयोः सह चतुर्वर्णसंवातिः । तथा फलैः शरीरस्थापनार्थानि कोष्ठयुक्तानि काष्ठादिमयानि फलकानि तेऽसह । तेषां निर्वर्तने करणमाह रुष्णाक्षान् रुष्णाः अक्षाः पश्चात् । येषां चालनार्थमिति रुष्णाक्षस्तान् शरीरेषु तथा लोहितक्षानिहिति । Another com. (Caturdhara) explains रुष्णलोहितवर्णभेदविन्द्वानि पयासंस्पृन् ।

PW explains the word फल at this place=the point on a die (cf also Apte) and ज्योतीरूपा a kind of stone—ज्योतीरूपाणि रत्नानि (Viśva). The comm. generally explain फल=फलक. फलेः शरीरस्थापनार्थानि कोष्ठयुक्तानि काष्ठादिमयानि फलकानि तेऽसह (Nila) पश्चात्तत्पदेः (Arj) शरीरस्थितानि. (Catur.) And the whole v. may be translated as :

I shall throw down the dice, delightful as they are, the dice coloured dark or red and made (variously) of emerald, or gold or of

ebony and set with Jyotirasa dots. Luders has referred to this his Würfelspiel (pp. 15, 21, 65) with reference to the development of the game itself. At p 15, ft note 2, he says that the word कूट here mean neither a board (Smaller PW) nor points or dots (Auge auf den Wurfel, PW). Most of the पासा of the present day at least however furnished with circle-like dots at the end and middle of die, and so the v. is translated above. Much of the v. however, remains confused, as Luders says with regard to its second pāda.

ADHYAYA II

—v. 1 पौरोगवः PW derives the word form पुरोगव (पुर+गव), leader and cites under the latter word vedic passages in support: (e. g. निष्ठा वाचः पुरोगवी). But the Sanskrit lexicographers have not included this (evidently primary) sense in their explanation of this word. Thus Amara II. 9 27 says पौरोगवस्तद्व्यक्षः referring to महानस. Kṣīrasvāmin, his com. is at great pains to give the etymology of this word. पुरो गोमौसंजल-वास्याः पुरोगुः तस्या इत्यन्त्या अयं पौरोगवः । —Though the word evidently means “a leader,” it has been specialised in the sense of “cook-in-chief” in other passages of the Mbh. and the Harivaṃśa (for which see PW) Here पौरोगवः बल्लवः together yield the sense of “cook-in-chief.”

बल्लवः According to the lexicographers and PW, this word means a cowherd ; and because Bhīma assumed this name (or profession ?) at the court of Virāṭa, it also means a cook. It is however difficult to understand how a word which meant cowherd came to mean a cook or how Bhīma should have taken an appellation which does not strictly signify the profession he is supposed to have followed at the court. As however he calls himself just below (v. 9) a गोविक्ता, is it to be presumed that among the necessary qualifications of a cook-in-chief, some knowledge appertaining to the art of milking is as much as whether

they were fit to be slaughtered for human consumption from our commonly possessed by cowherds was essential? p. 74 f. The

नाम नामतः cf. ग्रन्थिको नाम नाम्नाद् below IV. 3. 2. is of inter-
 ऋतुपक्षस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः. ular case.
 a followed

—vr. 2 and 3. The readings भविष्यन्ति, यन् in 2 rows into
 are on the evidence of AF, others reading व्यञ्जनानि for contains
 व्यञ्जनानि however looks a conscious substitution. भविष्यन्ति being as
 of the future-tense might have very probably presented a stumbling
 block, as being apparently inconsistent with कृतपूर्वाणि and so might
 have been substituted by व्यञ्जनानि. But “as in other languages, the
 (s-future) tense is also sometimes used for the expression of a con-
 jecture or presumption” (Whitney, Gr., 948a towards end) i.e. for the
 potential mood forms. भविष्यन्ति therefore has the sense of स्युः. Whitney
 l. c. quotes an example from the Mbh. कौशं देवो गन्धर्वो वा भविष्यति, where
 भ. has the sense of स्यात्. I am therefore disposed to regard the read-
 ing भ. as older and so have adopted it.

The reading कृतपूर्वा नयेरस्य adopted in the text is from A (the origi-
 nal scribe of our MS. A), which by a subsequent corrector has been
 turned into कृतपूर्वाणि यानस्य. This shows, incidently, how the text has
 suffered at the hands of copyists, the older and more difficult readings
 being changed and brought into line with simpler and more current
 readings. नयेः in the text means, according to the (usual or settled)
 rules—cf. नये सुकुलम् B (नयेषु कुशलम्) C, V.156.8 and the verse is to
 be construed as मुदिसिन्ति नयेः (ये सुपाः) अस्य कृतपूर्वा भविष्यन्ति तानप्यमिनवि-
 ष्यामि... “I shall excel the soups which might have before me been
 prepared for him according to the settled formulæ by cooks well train-
 ed in their art.” But that the two lines 2b and 3a are probably an
 interpolation follows from the fact that their contents are spread over
 two different lokas and that there is such a striking number of
 variants. 2a and 3b contain the necessary qualifications which a cook
 should (according to Bṛhma) possess.

—vr. 4. The reading प्रीतो भविष्यति is preferred to संयोक्ष्यते ऽ माप्, because it is probable that the former being connected with अमानुषाणि
 वाणि कुशानि माप्, a. with an accusative instead of with the usual locative,
 might have given place to संयोक्ष्यते स माप्. The reading कुशानिः of the

ebony and set wit
his Würfelspiel (the game itself
mean neither a) omises to do) the superhuman deeds and not the
Würfel, PW)

NOTES

however furn आरालिकः—अरालः मत्तगजास्तैः सह क्रीडति तान् जयति वा आरालिकः (Nila) die, and so thither meanings (Arj) मरुतीनां गुणदोषसूचक (Durgba) दधिमन्थकर्ता confused, as आरालिका आन्धसिका are mentioned together by Amara, the ing explained as अराल पण्य (शिल्प) मेयाम् Perhaps the word as one whose duty it was to prepare and serve the juices of fruit to the king, being derived from अराल = सज्जंरस ? गोविकर्ता—गवां दमनेन विरुतिजनक (Nila) गवां निवारक : गवां जलानां विशेषज्ञो वा (Arj.) गोरसपाककर्ता वा (Vismā) But there can be no doubt that the word being the same as गोविकर्ता means a butcher, purveyor of meat (cf. PW for references).

—v. 11 ff It is to be noted that Yudhi's query regarding Arjuna's intentions is not addressed to Arjuna directly, as are those addressed to Bhīma, Nakula and Sahadeva and that the query किं करिष्यति धनजयः (अर्जुन twice वीरभुम्बु) is repeated in v. 12, 14, 19, and 24. It will also be seen that while the questions put to others are contained in a line or a sloka, the one with regard to Arjuna extends over 14 slokas. Is this so because of the fact that the real hero of the epic is Arjuna ? —यमनि &c For the incidents referred to in vv. 11, 12, 13, cf. Mbh I 222 30f

—वासुके सर्वराजस्य स्वसारम् : c उत्सृष्ट for which cf. Mbh I 214, 13f.

—v 19 अनवम “not inferior to”, for the formation of the word from अव, see, Macdonell, Vedic Grammar, Section 120,c,1.

—v. 20 उपित्वा पञ्च वषाणि &c. cf. गृहीतास्त्रस्तुकोन्तेय पुरदरनियोगाच्च पञ्चाद्वा नवसंस्तुही Mbh. III. 44.—मलचर्यव्रतेयुक् for this vow of celibacy, cf. Yudhi's words

तपसायोजयामानमुषेण मरुतर्षम् । ... मुनि साधुव्रते स्थित ॥

Mbh. III. 37. 12 b. and 13 a.

and also Arjuna's turning a deaf ear to the overtures of Urvashi in the Indraloka (III 46 37ff.)

—v 22 वह युगपर्वणज किण (com) स्कन्धप्रदेशस्तु वह (Amara) It will be noted that the reading of this line in the S MSS. seems a secondary rendering, caused, probably, by the harder reading preserved in the N. MSS and eds

—v. 25ff. For the omission of two lines which stood in this reply of Arjuna in the previous edns, but which are now omitted from our text and relegated to the appendix, see ABI. Vol. II. p. 74 f. The whole passage, however, seems to have suffered at the hands of interpolators, and even our best MSS. fail to help us in this particular case. Arjuna's saying that he would become an eunuch (in 25 a) is followed by a statement in the next line (25 b) which abruptly throws into doubt the utility of the guise he has proposed for himself. 26 a contains a mere detail about his guise, which after 25 b cannot be regarded as the point at issue. Again 27 b and 28 b are practically doublets of each other: रमयिष्ये (रमयिष्यामि) महीपालं (अहं क्षियः) सर्वं चान्तःपुरे जनम् (विराटान्ता-पुरे राजन्). And then, 28 a is a line which in our oldest MSS. remains grammatically unconnected with the line that follows, the reading शिष्ययिष्याम्यहं गजन् विराटस्य पुरक्षियः looking suspiciously later.—v. 29 a practically repeats the substance (though not the words as above) of 27 a and is not as felicitously worded. Nila says समुदाचारं समीचीनमुत्कृष्टतरं महावदान्महादिकल्पं तानिः (प्रजाभिः) कृते बहुकर्मवद्भू (reading कर्म for our रूप of AF) i. e. he construes the line as प्रजानां कृते समुदाचारं बहुकर्मं च वदन्. "I shall speak about the various deeds done and the practices followed by the people". Arj. explains समुदाचार by सम्पद्युद्व and Caturdhara by चतुर्धर. The line means: I shall speak about the multifariously diverse ways of the people. But 27 a has already said this in saying that according to the ways of women (स्त्रीभावेन) he will be often and often (पुनः पुनः) telling stories or anecdotes (पटञ्जाल्ययिष्या नाम) and 29 b completes this by saying that by means of these stories he would put the people off the guard regarding his real personahty. I would therefore conjecture that Arjuna's reply originally extended to only 25 a and 26 b and 27 a and 29 b, the remaining lines having crept into the text in course of time. I may also add that the lines discussed at ABI. II. 74f may have been added in some MSS. because of our present 25 b, which also appears interpolated as said above.

—v. 26.—गृहजल—Nila. in his explanation of the word says रलयोर्लयेभ्यश्चादेदान् नरः गृहंभ्यो नरश्चेति नरायणस्य आयो नरः । The word however varies between नर, नर, नर, नल (नळ) Most of these words mean a reed: and Pischel, after an investigation into the meaning of the word Nada in the Rigveda (Ved. Stu. I. p. 183 f) assigns the following senses to the word: (1) the rustling reed, and like

all words for reed, it also means (2) the membrum virile and (3) a (neighing) horse.

—v. 27. आख्यायिका = short story, legend (eine kleine Erzählung, legende PW). Amara mentions आ^० and उपलब्धयार्था together which is explained by his comm. as वृत्तार्थकथनान् हर्षचरितमदिः (Kṣira.) or अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य वासवदत्तादेः (Mahe.) The word आ^० occurs also in a Vārtika to Pāṇini (IV. 2.60) along with आख्यान, इतिहास and पुराण, and the com. there gives as an example of आ^०, the story of Vāsavadattā. The Kauṭīliya Arthaśāstra includes the आ^० as a component part of इतिहास—पुराणमिति वृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं चेतीतिहासः (Second Edition p. 10.) The word आ^० also occurs in a similar enumeration given by Bāṇa in his Kādambarī (BSS. p. 7) but its exact nature or form perhaps remains undecided.

—v. 30. अस्मि is based on the reading अस्मि; and the form is to be understood not as the third per. sing. indi. of अस्, but an indeclinable, for which see, Siddhānta Kaumudī अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमवयवम् (p. 191 a). Compare also the अस्मि that frequently occurs in the narration; or in asking questions (for examples, see PW.s. v. अस्, Vol. I, column 535 end). अस्मि itself may be taken as an indeclinable particle, (Com. on ति. कौ. p. 108).

—v. 31. यथा नलः—For this see Mbh. III. 67. vv. 1 ff., 19.

ADHYĀYA III.

—The verse इहैवमुक्त्वा &c. found in Edn^१ at the beginning of this Adh. is relegated to the appendix. It is in a different metre and occurs in almost all the Nāgari MSS, placed either at the end of the last adh. or here. It is however wanting in the S. MSS. and the Bengālī class. (see also Lüders, Grantharecension, p 55 and f.) The v. thus appears as adventitious in the Northern class, added after similar vv. at the end of each sarga in the sister epic Rāmāyaṇa.

—vv. 1-4. Yudhi's question and Nakula's answer extends in the existing edns to twelve lines, compressed into five ślokas, two ślokas

being made up of three lines each. Of these, (1) the line सुदुमार &c falls away on the evidence of MSS, A1M (being added marginally in A by a subsequent corrector and therefore designated in the appen as found in A²). (2) The lines सर्वथा ज्ञानसपन्न कुशल परिरक्षणे । and कुशलोऽस्म्यश्वरक्षायां तथेवावचिक्लिप्तते । are doublets or alternates of each other, ज्ञानसपन्न = अवचिक्लिप्तते कुशल and परिरक्षणे कुशल = अश्वरक्षायां कुशल. The former of the lines under consideration has the disadvantage of not specifically mentioning the subject of N.'s proficiency. It is also not found in the S MSS. I have therefore omitted that line in favour of the other which is found in MSS including the S cl (3,4). The two lines पाण्डवानो नरेन्द्राणाम् &c & तत्रैव नगरे &c are also omitted from the text and relegated to the appendix. v. 4 is to be construed as विशम्भनगरे च ये जना मां आगच्छन्ति तेभ्यः यथा अहं विहरिष्यामि एव प्रवक्ष्यामि, where एवम् is to be understood = तथा. Amara mentions व वा यथा तथेवैव साम्ये (III. 4.9) where his com. says व वा यथा तथा इव एव यद् साम्ये. "And those people that will question me in the Virata city, them I shall say in agreement to how (I have promised you) I shall conduct myself." The v. पाण्डवानां &c. (see appendix with the variants) seems to have been added under the notion that something remained to be said after एवम् and यथा of 4 b. Indeed the reading विहरिष्याम्यहं यथा has a variant यथासात्मनः पुरा in keeping with this notion. But there is nothing corresponding to the first line in some of our MSS including P. In our A, it can be seen that यथासात्मनःपुरा । पाण्डवानो नरेन्द्राणां अवचालोतिशोभन has been evidently taken over into the body of the text from the marginal addition in the original or from some other copy, since विहरिष्याम्यहं यथा follows शोभन, proving thereby that the original from which A has been copied read the line as तेभ्यः एव प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा. If therefore, this line is interpolated, as possibly is the case, the second line तत्रैव नगरे has no reasonable connection either with what precedes or follows, and proves thus to be also interpolated, although found in some of the best MSS. It is to be finally noted that the whole v. is absent from all our S MSS. For this whole passage generally cf. also Lüders (Grantharecension p. 56).

—v. 2 प्रविह. One of the meanings of this word is an astrologer,—Nakula later (in IV 95) announces himself to be a Vaisya, by name Aristanemi नाम गम्नाहम—cf. above, IV 21.

—v. 7. तन्निपातः. The word is mentioned in Pāṇini VI 2 78, where the com. explains तन्नि = वचनं यथावत् cf. also IV VI 21 वचनं च

तन्तय स्त इन्द्र दामन्वन्तः where Sāyana says तन्तिर्नाम दीर्घप्रसाता रज्जुः तत्र.....
 षड्वो षःषा ष्यन्ते (PW.) The v. l. तन्त्रिपाल though it comes to mean the
 same thing (तन्त्रि=a string, cord) appears a secondary one.

—vv. 6–10. These contain Sahadeva's reply, and if closely examin-
 ed would reveal that they have very probably received accretions, though
 these accretions are beyond the ken of our present MSS. Indeed it
 may very possibly be the case that these accretions had become an
 accepted part of the text, when it came to be finally counted and fixed.
 But generally speaking it may be said that (1) the elimination of such-
 well ascertained accretions would enable us to approach to a condition
 of text representing approximately the original Bhārata, (2) such accre-
 tions belong to the intervening period, and (3) they were accepted into
 the text, when it was finally fixed to form the Mahābhārata.—
 6 b contains a mere amplification of what has been said in 6 a—
 संरूपाने कुशलोगवाम् = गोसंख्याता.—निपुणं विचरिष्यामि in 7 b = सोऽहमेवं चरिष्यामि। प्रीतिरत्र
 हि मे सदा (10 a), and the latter half of 7 a विदितमस्तुते is practically the
 same as तत्ते रोचतु पार्थिव (10 b). v. 9 is a suspect verse, containing a
 mere detail and that too not a happy one. See also iv. 9. 13. I would
 therefore suspect that S's. words originally thus ran :

गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महिषनेः ।

तन्त्रिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु मे । (6, 7)

अहं हि भवता गोषु सततं प्ररुतः पुरा ।

तत्सर्वं मे सुविदितमन्यथापि विशापते ॥ (8)

सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।

नच मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव (10)

However, it must be emphasised that such conjectures belong to
 a different province, viz. that of constructing the original Bhārata. For
 this, some basis is as I think provided in our text itself.

—v. 15. सैरन्धी.—अन्तर्पुरोहितारिका राजभार्गवा (Nīla.) सैरन्धी परवेशमया
 शिल्पकृत्स्ववशा खियाम् । वर्णसंकरसंभूतस्त्रीमोहलिक्योरपि (Viśvakosa) स्वेच्छया परवेशमनि
 शिल्पकारिका (Arjuna.) सैरन्धी परवेशमया स्ववशा शिल्पकारिणी (Amara). Manu-
 smṛti (X. 32) mentions a सैरन्ध caste among the mixed lower castes
 enumerated there : प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दास्यजीवनम् । सैरन्धं वायुराकृतिं स्तुते दधुरयोगवे. ॥
 The word also occurs in connection with Damayanti's taking refuge

with the queen of Cedi (III. 65. 55 f.)—युक्ताम् So ADFM. " Women of the Sairandhra caste, uncared for (by their people) become slaves of the kings. Not so, the other women. Such is the settled practice among the people."—For the hiatus between the two parts of 9 b and 15 b compare तामात्म्यं ततः स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ (Rāmāyaṇa I. 46.7) or धातुं निष्क्रमस्वेति इत्वटः सममाप्त (ibid III. 11. 62) in Böhtlingk, BSGW, 1837, p. 213.

—Jarl Charpentier has (in ZDMG, 72, p. 224 f.) tried to find out whether the names which the Pāṇḍavas decide to assume while residing at the court of Virāṭa have been chosen at random or whether there lies behind them some sense or purpose now forgotten. In this connection, it may be mentioned (what has been made clear in the course of the notes) that none of the names which the P. assume can be regarded as being a proper or personal name, and indeed almost all of them designate some profession only. Bhīma is a Ballava = cowherd, Nakula is a Grānthika = astrologer ? or rhapsode, or reciter or an actor, and later on he says his name is Ariṣṭanemi (IV. 9.5). Sahadeva is a Tantiṭpāla lit. one who is in charge of a herd of calves, tethered together to a rope. Sairandhrī cannot be said to be a personal name, nor Brhannalā. The name which Yudhi. assumes is Kaṅka, which has among other senses that of a heron, and a heron is the type of a deceitful person. The conclusion to which Charpentier has come is that " it is quite evident that the poet who gave these names to the Pāṇḍavas has not missed to bring together, according to the usual Indian manner, in these names, certain personal allusions, so far as it was possible to do so."

ADHYĀYA IV.

—v. 1. Translate : Those parts (lit. actions) which you have suggested (for each of you), you will act ; and, in deciding about the whole matter (विनिश्चये) I too approve of your proposals (सम चापि रुचिनाम्) so far as can be seen (यथायुद्धि). This last is of course an अव्ययीभाव comp. The reading यथायुद्धा, which also means the same thing as यथायुद्धि and is to be regarded as अव्ययीभाव comp. can be explained on the analogy of यथानिज्ञाभिः below (IV. 5. 35), where the case-termination being

other than the usual neu. nom. sing. ■ retained in the compound. Whitney (Grammar 1312, c) gives other similar examples: e. g. यथाशक्त्या, यथाप्रतिगुणेः ।

—v. 3. रथानादाय केवलान् taking (with them) the charriots, and nothing else.

—v. 5. प्रज्ञायन्त for the frequent omission of the augment in the epics, see specially Bohtlingk (BSGW, 1887, p. 218)

—v. 6. प्रवहण a covered carriage. “स्त्रीणां वाहनार्थं कृतस्योपरि वस्त्रादिना विहितस्य रथविशेषस्य” (com. on Amara), called in Marāṭhī बुरल्याची गाडी (Zalkikar ad loc)

—v. 9. ff. इन्तेमा गजवसतिम् &c.—With regard to the advice which the sage Dhaumya imparts to the P., as to how they are to behave at the Virāṭa's court, mention must be made of the fact that Lüders had long ago pointed out (in his Grantharecension, 1901, p. 63 ff) the resemblance of this Dhaumyopadesa to a section called Rājavasatikhaṇḍa of the Viḍhurapanditajātaka (No. 545 of Fausboll's edition, Vol. VI.) It is to be regretted that his intention of presenting a fuller treatment of the literary and historical questions which arise out of the close resemblance of the two sections in some subsequent publication has not evidently been carried out. His main thesis he has expressed in the statement that “both these texts evidently go back to an independent, prebuddhist didactic poem on court etiquette.”—It cannot be doubted that one of the most important questions in the history of the Mahābhārata criticism is its inter-relation to other Indian literatures, which are of about contemporaneous development. This is true not only of the Jātaka part of the Buddhist literature, but of other parts of that literature, and to a smaller extent, of the Jain literature as well. With regard to this last, only the spade work has been done by F. Leumann in Transactions of the sixth Oriental Congress., 1885 II 469 f.

The investigation of the relation between the Vbī and the Buddhist Literature has however much progressed, and is by now, almost a commonplace of epic studies (compare, Lüders' researches into the Rāyaṅga legend, NGGW (1897), those into the Kṛṣṇa legend, ZDMG, 56 (1901) pp. 687 ff; E Hardy, Kṛṣṇasāge, *ibid*, 53,

(1899) pp. 25 ff, R. O. Franke, *Jātaka-Mahābhārata parallelen* WZKM, 20 (1906), pp. 317 ff; the present writer has also recently contributed to the transactions of the Second Oriental Conference, Calcutta, a paper on the story of Anī-Māṇḍavya in its Sanskrit and Buddhist sources. Evidently it is not possible to go here into details of the relation of Rājavasati-Upadeśa of the Mbh. with the Rājavasati-khaṇḍa of the Vidurapandita-jātaka. In order, however, to enable the readers to have a general idea of the latter it has been thought desirable to print in full the Pālī text of the Jātaka verses. This is done in Supplement I.

Some of the incidents of this J. (under the title Vitura Punakāya Jātakam) are carved and depicted on the Bharhut Stūpa (dated 3rd century B. C.) This is a very interesting fact. The Vitura of the inscription referred to above is evidently Vidhura of the Vidhura-panditajātaka and the Punakāya is the Yakkha general Punnaka, who plays a prominent part in this J. (For this and other Jātakas carved on the Bharhut Stūpa, see, specially, Cunningham's great work on that Stūpa (1879) p. 79 ff, S. F. Oldenburg, JAOS, XVIII (1897) p. 184 ff. E. Hultsch, JRAS (1912) p. 399 ff.). The Bharhut J. sculptures and, inscriptions well deserve a re-examination from the literary point of view. Such a fresh study may certainly disclose whether the J. stories have or have not received any additional incidents since that date, and would, although indirectly, lead to a general rehabilitation of Indian tradition.—It remains to be added that maxims bearing on court etiquette, and corresponding though not verbally, still in a general way, to the Mbh. text are also to be met with in Pañcatantra (I. 45 ff) and in Kāmandaki's Nīṭisāra (section 8, called स्वायम्भुजीवित्तयकरणम्, Trivandrum edn.) and thus seem to have been a favoured subject with theorising moralists. The Pañcatantra however admits its indebtedness to our present passage: अनभिज्ञो भवन्नेवाधर्मस्य । तत्कृपमेववशीकरिष्यति । दम्भक आह । यथैव नु पाण्डवानां विराटनगरवेष्टकाले धौम्यमहर्षिकथितः सकलैः स्वभुजीवित्तमो विज्ञात इति । Kilihorn's edn., p. 9). The corresponding passage in Kosegarten's edn. (p. 13), however, contains no mention of the Pāṇḍavas and Dhaumya, and has instead मया हि तातोत्तरे क्रीडताम्बागनसायूनां नीतिशालं पठतां यद्भुतं सेवासमस्य सारभूतं हृदि स्थापितम् । The Kashmirian Tantrākhyāyika text also contains no allusion to the Pāṇḍavas (Hertel's edition, HOS, Vol. 14, p. 7). The text of Pūrṇabhadra (Hertel's edition, ibid, Vol. 11, p. 7) has ननु पाण्डवानां मयेव विराटनगरवेष्टे व्यासमहर्षेः कथयतः सकलैः स्वभुजीवित्तमो विज्ञातः ।

—v. 9. सर्वाद्दोस्तस्त्वय—Luders (l. c. p. 63) compares the variation of this line in the Southern Recension (चरन्नेष्यो भविष्यति) with the last line of Gāthā 127 of the Jātaka under consideration : यसं (v. l. चर) पोसो भिष्यति । पोसो = पोसो = पोष्यः. The agreement of the Gāthā and the S. readings is regarded by Luders as proving that the S. reading is “undoubtedly the older.” The agreement can not be denied : but it has not been convincingly demonstrated that the epic poetry may not be as old as the Gāthā poetry. We may indeed well pause before giving an unreserved palm of ancientness to either of the two kinds of poetry.—The line चरन्नेष्यो भविष्यति gives no good sense, चरन् remaining unconnected with any other word, unless we construe the line as पोष्यः चरन् भविष्यति (= स्यात्) and translate as “(how) a servant should act.” चरन् cannot of course be taken with राजकुलं, which is governed by प्राप्य (line 3).

—v. 10. Construe : (हे) मानस्यैः करेभ्यः जानता (युद्धेन) अमानितेन (सता) राजवेश्मन् अज्ञातैः (= अज्ञात adv.) परिवत्सरं तु दुर्वसमेव । For the instrumental form अज्ञातैः, we might compare such forms as उच्चैः नीचैः (compare also Whitney, Gr. 1312 c). See also note on IV. 41 above.

—v. 11. Cf. Gāthā 145. The use of लृप् in the Parasmaipada (or to use the terminology of European Sanskritists, active voice) instead of the usual Ātmanepada (middle voice) is peculiar, though probably caused by metrical considerations. Whitney in his Root-Book registers क्लृप्त and लृप्ति as forms met with in the Classical Sanskrit.

—v. 12. Cf. Gāthā 141, see also Luders, l. c. p. 64.

—v. 16. Cf. Gāthās 137 and 139.

—v. 17. क्षितिः loss, disadvantage.

—v. 18. Manusmṛti says सो (राजा)ऽभिर्भवति...प्रभावतः and महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति । (VII 7, 8).

अनृतेनोपचीर्णः अनृतेन कूटकारापाणादिना उपचीर्णः आराधितः (Nila.) मिथ्योपचरितः मनासि वचसि कर्मण्यपि चान्यथा भावेन (Arjuna.) He, PW, Whitney and Apte derive the word from √ चर and understand it = चरित.—The comm. interpret अभिबद्धवत् differently. Thus Visama. :—नातिदूरे नाति-प्रत्यासन्नः यथा—प्रत्यासन्ना विनशाद्य दूरस्था न कल्पदाः । सेव्या मध्यमभावेन राजवन्दिगुहाख्याः ॥

—v. 20. समर्थनाम्. समर्थना is evidently the same as समर्थनम्, the latter being explained as युक्तायुक्तरोक्षा (Maheśvara on Amara II.8.25.)

हिनादपि निनं वदेन् Thus F'only. But this reading is preferred, since in court behaviour, what may win the king's favour counts more than what may ultimately be for the king's good. Compare p. 18, below.

—v. 22. यत्तः Thus also the comm. Arjuna and Caturdharā, the former explaining यत्तः यत्तयुक्तः, the latter यत्तः यत्तवान्.

—v. 24. It is perhaps not easy to understand what is exactly intended by this v. A wise man should sit either to the left or to the right (of ?—his enemy ? but never in his front see next v.) since sitting behind one's armed enemy is ordained as a (means of) safety.

—v. 26. व्यलीकस्यानम्—पीडायेति व्यलीकं स्यान् (Amara) अग्निवरदम् (Nila.) दुःखम् (Arjuna.) कष्टस्थानम् (Viṣama.)

—The N. Edns and MSS have after this a verse, which is a replica of IV. 4. 15 above, with नराण् पण्डितमनितः for मन्त्रिणं वादिनं मृग । It is now relegated to the appendix.

—v. 30. न चोष्ठो &c. It will be noted that our MS. A has a lacuna extending from here to verse 43 below. This passage occurs in the rest of our MSS and we have no reason to suspect its genuineness. The omission in A is evidently accidental. Attention may also be drawn to a statement in the com. of Arjunamitra (Gujarathi Press Edn of the Virāṭaparvan, p. 18 column b) whose reading न चोष्ठो निर्मुनेज्जानु is accepted in a and who after his com. on this verse adds न चोष्ठो न मुनी जानु इत्यपि पाठो बृहस्पलकेतु स्पष्टार्थः स च हेय एव । That such précepts are often to be met with in early literature is apparent from Kāmandaki Nitisāra—

उच्येः प्रकथनं हासं शीघ्रं कुर्वते तथा ।

जुमर्षं गत्यमर्षं च पर्वस्वोर्ध्वं च वर्जयेत् ॥

(VIII. 23. p. 71. Trivendrum Edition)

—शीघ्रम्—श्लेषादिजलनिःसारणम् (Arj.) We might also compare Gāthā 150 b, though its former half warns us not to visit a woman too often.

—v. 35. प्रगृहीतः—यः प्रकृत्या दानमानादिना प्रकृतेन प्रथमं स्वीकृतः पश्चात् कारणैः केचिद्विसेवादिहेतुभिः निगृहीतः (Nila.) प्रकृत्या गृहीता बहुमानं प्रापितः निगृहीतःकारादो निक्षिप्तः (Viṣama.)

—v. 38. योग्यमग्निम्—युद्धे पराशष्टिकैः सह संलापे वा (Nila.) अग्न्यासंस्थानेषु आस्थानस्थानेषु वा (Viṣama.) Arjuna reads योग्यमग्निम् and explains it by यथाग्न्यास-

स्थलीषु । He further adds केवेद् योग्यमूमिषु पठन्ति । योगा युक्तः अभूनिषु असमयेषु इति व्याचक्षते च ।

—v. 39. Compare Gāthā 153.

—v. 41. Compare Gāthā 132. The Edns read आन्तरे चैव बाह्ये च । For भार in the sense of "a thing difficult to accomplish," Cf. Mbh. I. 154.28. The idea of भार 'burden' justifies the reading विकल्पेत in the second line, as against विकल्पेत, for which Lüders contends (l. c. p. 64f).

—v. 43. समवेपं न कुर्वति cf. Gāthā 136. न रज्जो सदिशं वरय.....माचरे ।

—v. 52. पान्त्रालान्भयगच्छत (घोष्यः) see above IV.4.2.

—v. 53. इमान्. Thus F, one of our most reliable MSS, and also M one closely connected with the former. The other variants are एव, अथ and अवि. If इमान् be the original reading—and I at least am not at present aware of any reason why it should not be so regarded—we have an important clue regarding the province where the Mahābhārata or at any rate, this part of it was written or recast. इमान् यादवान् clearly means, 'this Yādava country.' This also lends probability to the theory propounded by von Schroeder (Indiens Literatur und cultur, 1887, p. 322) and accepted by Garbe (Preface to the German Translation of the Bhagavadgītā, 1905, p. 23 f.) that the rulers of the Madhyadeśa (including the Yādavas) were chiefly instrumental in establishing and promulgating the Kṛṣṇa-cult.—That the Mbh. belongs to the Western as the Rāmāyaṇa to the Eastern part of North India is generally admitted (compare for instance, Hopkins, Great Epic p. 373 ; Jacobi, Rāmāyaṇa p. 69.) If the present data be confirmed by other researches, they will add much to the elucidation of the genesis and growth of the epic itself, and its relation to the Kṛṣṇa-worship.

—A few words may also be added on the reliability of our MSS, AFM. Often-times together, or each singly, they generally give older readings ; and in support of this contention, special reference may be invited to IV. 4. 20 d above, हितदपि विषयं वदेत् and to the variants of this pāda. It will be noted that the reading adopted in the text is on the basis of F only. But that it is the reading which suits the context, none will deny. The subject matter of Dhauṃya's harangue is how to behave at a king's court: and it is more to the advantage of a courtier to speak what may be pleasing or agreeable—विषय—(for the moment) rather than what may be good ultimately—हित. Morally, the

latter is decisively superior, but when the question is to win and retain the favour of a king, the question becomes one of mere opportunism.—And from this point of view, the original reading seems to be preserved only in F, some of the variants being evidently caused by a sense of this conflict between *विय* and *हिन* (or to use the words of the *Kātha Upaniṣad* II.1 f, between *येयस्* and *देयस्*). The main point, it is to be hoped, is clear, viz. that the genuineness of the text preserved in our AFM. is very great.

ADHYĀYA V.

—v. 1. *सतायुधरुपाविनः*—*सतानि विस्तृतानि दत्तगुणानि आयुधानि येः तथा तनायुधान् कलाविनश्च दूणवन्तश्च* (Arjuna.)—or the words may be understood to mean “bearing bundles (कलाय) of mighty arms”.—*गोरा*,—“a leathern fence fastened round the left arm to prevent injury from the bow-string” (Apte).—*अङ्गुलित्राणम्*, a similar contrivance to protect the finger or thumb.—*कानिन्दीमन्त्रिणे ययुः* । In III. 311. 3 f. Yudhi. and all his brothers are said to have gone back to the *Dvaitavana* forest from the *Kāmyaka* forest. From the *Dvaitavana*, they are said (III. 315. 29 ff) to have gone the length of a *krośa*, and the next morning they hold the consultation narrated in IV. 1–4. *अभितः* in the direction of. *Amara* thus mentions the different senses of this word *समीपोत्तरेणः* *समीपवर्त्याभिर्मुखेन* *अभितः* । The next v. mentions that the P. next arrived on the right bank of the *Yamunā*.

—v. 3. *सृजानानि*, all kinds of animals (PW); *जात* (neu.)=a kind. PW quotes *देवजातानि* (from the *Atharvaveda*) *दोषजातानि* and *आयुषजातानि* from the two epics, in this sense of *जात*.

—v. 4. *यरुहोत्तरेण*—The word occurs in the *पञ्चस्यदि* *Gaṇa* to *Pāṇini* 4.2.110. The name occurs again in the *Mbh.* VI. 9.46 along with other eastern countries: *अङ्गा वङ्गा कलिङ्गाश्च यरुहोत्तरेण एव च* ।—*अन्तरेण*=*अन्तरेण* (comm.)—With regard to the route followed by the P. Arjuna says *दशार्णदेशानां समीपोत्तरेण पञ्चालानां समीपदक्षिणेन यरुहोत्तरेणानां विषयाणां मध्येन* ।

—v. 5. Attention may be drawn to the changes to which the reading लुब्धाः has been subjected. The variations are conscious substitutions, caused by a feeling that the hunters' guise was not in keeping with the hallowed glory of the P. and range from वेद (Southern cl. except ST) to गुणान् (in F²) ! This last reading also illustrates the fate impending even the best MSS. —b¹ of this v. is almost repeated from 1 a, though b¹ contains attributes natural enough after the twelve years' forest residence.

—v. 6. जनपदःजनदेशयोः (Viś.)—एकपदः=क्षेत्रगामिनःक्षुद्रमार्गः एकसंचरणयोग्यमार्गः संचारमात्रचिह्नानि (Comm.). Amara mentions it as a synonym of "way", "path" and Kṣīra. explains it as एके पादा अस्वामिकपदी ।

—v. 8 f. Attention may be drawn to the grotesque revision which the incident mentioned here has suffered in the S. cl. Yudhi. asks Bhīma, Nakula and Sahā. in succession and after they have excused themselves on some pretext or other, Arjuna's turn comes. The directness, simplicity and the touch of romance which characterise the N. version are lost in the dull monotony of the S. narration, which falls quite flat.

—v. 12. प्रतिज्ञातं हि नस्तथा of Mbh. II. 73.19. त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् । ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥

—v. 15. This v. almost amplifies and repeats v. 13 above. स्वस्थानस्य समीपतः (13) = समीपे हि स्वस्थानस्य (15). The word गहन is common to both, though applied in the former to the कूट, and in the latter to स्वस्थान ; and 15a simply amplifies 13a ; being situated in a कूट, i. e., in the midst of a thick cluster of trees, the tree is necessarily "out of the common track".

—v. 16. विहृदिष्याम, for the omission of the final स्, compare 1.16 above and note.

—v. 19. गण्डीवमभयंकरम्, "the G. that offers shelter" (lit. that grants fearlessness). The word गण्डीव occurs in Gaṇa अर्धचादि to Pāṇini II.4.31.

—v. 20. The allusion is evidently to Yudhi's protecting the Kurukṣetra, when the remaining four brothers went on Digvijaya before the performance of the Rājāsūya sacrifice (II. 25.11.).

—v. 21. See II. 29.3, 4.

—v. 23. For Bhīma's defeating the सेन्धव king (i. e. जयद्रथ) see III. 272.2 ff.

—vv 24, 25 See II. 32

—v. 26. See II 31

—v 27 पीतान् पायितनून् जलावगाहनेन हि तेषां नेमन्त्य भवति (Arj) कलापान् तूणीरान् (Visam)

—v 28 S cl. mentions सहदेव instead of नकुल as having climbed up the tree and deposited the weapons It also presents a much altered version of this passage, for which see the appendix.

—नाम refers to the Sami tree, mentioned in v. 13 above, and referred to again in vv. 15, 16 It will also be seen that v 28 has a natural and easy connection with v 17. The intervening verses are thus evidently a subsequent addition —तस्या वकाशानि—तस्या शस्या वकाशानि भागुरिमेतेन अहोप अवकाशाख्यानानि सुपिरस्थानानि । (Nilā.) अवकाश, aperture, opening (Apte and PW) though the neuter gender is unusual The Com Visamapada on 29 b and 30 a is clear enough ,

स नकुल तस्य चापादिशस्त्रभारस्य यानि अवकाशानि पणाविवराणि अमन्यत अभीभिर्विश्रै-
ल्लोकाज्ञास्यन्तीति ता-यन्तर्द्धे । तथा च यत्र देवे वपति सति वषाण जलानि तिरश्चीनानि पतन्ति
इति विचारयन् अथ उपरि पार्श्व च पश्यतामावृतवान् ।

—दृश्यपाणि Thus AFM, as against दिव्य of Edns “Those apertures of the tree, through which he thought, the shape of the weapons could be recognised, them he bound” (29 b)

—v 29 तिरोवर्षति वाच्य —तिरस्त=तिर्यक् The reading in the text is preferred to तिरोवर्षाणि वर्षति, because वर्ष वप is, if ever a rare phrase, and the idea of Indra, as the giver of rain, is very ancient

—v 30 f. 30b and 31a are almost repeated verbatim in Ksemendra's Bharatamañjarī (IV 27. Nīrnayasagar Edn)—The tying up of a corpse to scare away people, and the Pandavas professing that the corpse was of their old mother, raises a presumption that the practice of burning dead bodies was not universal Mbh XII 153 2-17 also makes it evident that the usual practice was to leave the dead body exposed in the cemetery. This last instance is of a Brahmin boy and is designated as an Itihāsa Puratana It is however to be noted that in adh 22 below, the relatives of the dead Kicaka speak of “burning” Draupadī along with Kicaka, and in 23 7, the burning of the (Upa) Kīcakas is mentioned Macdonell and Keith (Vedic Index, Vol 1, p 6 f) refer to two other modes of the disposal of the dead referred to in the Atharvaveda, in addition to burning

and burial. They are *paroptāh* (casting out) and *uddhitāh* (exposure of the dead) "The exact sense of these expressions is doubtful. Zimmer considers that the former is a parallel to the Iranian practice of casting out the dead to be devoured by beasts, and that the latter refers to the old who are exposed when helpless." The two scholars also point out that burning and burial subsisted side by side in Greece for many years

* * * *

There followed here in the two Northern Editions, the *Durgāstotra* as *adhyāya* sixth. In this *stotra*, it is said in the first verse : विरानगर्
रम्य गच्छमानो युधिष्ठिर । अस्तुदम्ननसा देवी दुर्गा त्रिमुक्तेष्वभि ॥ Then follow epithets applied to the goddess *Durgā*, which are in the accusative case to the end of v. 5. v. 6 says that along with his brothers he began to invoke her once more. Then again follow (vv. 7-17) epithets in the vocative case and a mention of how the goddess renders succor to her devotees &c. (25 a) vv. 25 b to 35 (end) contain the reply and the boon granted by *Durgā*. This adh. has been relegated to the appendix in our edition.

The doubts regarding the authenticity of this adh. were supported by the inferences to be drawn from *Ksemendra's Mañjarī* (IV. 26-31) and *Amaracandra's Balabhārata* (IV. 1. 17) which do not mention the goddess where the mention should have come. To this we may add that the Javanese *Virātaparvan* also has nothing to correspond to this दुर्गा incident. We have now the evidence of MSS too which shows that the *Durgādhyāya* is a late—a very late interpolation. The oldest of our MSS belong to the 14th century. One of them (F) has no trace of it, the other also (A) has not the दुर्गास्तोत्र in its corpus, but has a few verses added by a subsequent hand on the margin. They do not form a separate adh. as in Edns but are added on towards the end of the preceding adh. Luders (I c p 55) says that the adh. is wanting in some Bengali MSS and that in one of them four verses of a similar purport are added by a later writer, at the end of adh. 5 (as in our A.) It is also wanting in our S cl except ST and also in our N (a Bengali MS.) This adh. is also wanting in Southern recension (cf Luders' MSS, and the note in SK at the place.) We may not now agree with Luders when he says that the *Durgāstotra* was first possibly added in Nagari MSS (and that evidently it there after, found its way into Bengali MSS).

And turning to other MSS which contain the Durgāstotra, we have to note that, as a matter of fact, the MSS do not disclose one Durgastotra but at least *two* for which see the appendix

There is also one more Durgastotra with a different text in the Bhīmaparvan where Arjuna is asked by Kṛṣṇa to praise the deity before he begins to fight. An inspection of some of the MSS of the Bhīmaparvan available shows that five MSS have the Durgastotra but one MS distinctly omits it by saying “*चरन्*” (dropped) and connects the following story directly with the preceding one by quoting the last verse of the adh. preceding the दुर्गास्तव

The addition of the दुर्गास्तव seems to have been effected in certain MSS under the influence of a sectarian spirit. And in this connection, it may be stated here in passing that the Ganapati incident in the first adh. of the Mbh about the genuineness of which suspicions were raised by Winternitz (in IA, 1898 p. 72 ff) on the evidence of a South Indian MS, has been discovered to be wanting in some of the Nagari MSS with us. This means that the Ganeśa incident is also a late interpolation like the Durgastotra, and it becomes an interesting question when such sectarian sections came to be added. For the addition of this Ganeśa incident, see also ABI, Vol. II p. 165f

ADHYĀYA VI

—v 1 वेदुयनद्धान् Thus ADIM, as against ॐपान of the former Edns and some MSS —प्रतिमुच्य, “Having untied” (the dice) from his baggage (?) cf गा पाशेन प्रतिमुच्य द्यूणायां बध्ना (PW) Construe —स वेदुयनद्धान् काञ्चनान् अस्मान् वासना प्रातमुच्य कथं (च) परिगृह्य ।

—v 3 तथास्त्रिरूपेण Thus N, our Bengali MS The Asvins are noted in the epic for their beauty (cf, Hopkins, Epic Mythology, p. 16 (end), 168) — ‘By his mighty form, a great personality and (the first तथा=and) like unto an immortal god by his Asvin-like beauty, radiant like the sun (although) clothed by a mass of clouds, and

powerful like the fire, (although) hid by ashes." रविदग्धन्तेन दुरस्थैरनुपलक्षणीयत्वम् । अनलदृष्टान्तेन समीपस्थैरपि etc. (Arj. Visam). For तथा in the sense of so also, cf. कालकालविभक्तीन् नक्षत्राणि ग्रहास्तथा (PW).

—v. 5. स च सूतमुत्तान् द्विजान् तथा विशः ये च ते अनुगाः तत्परिपत्सु स्थिताः (तान्)परिपत्सु । परिपत् assembly. समाज्या परिपत् गोष्ठौ समासमिति संसदः (Amara). The plural number however is unusual, probably caused by metrical reasons.

—v. 7. सूर्योभिषिक्तः Amara mentions this word as a synonym of a (1) Kṣatriya and (2) King.—पतव्यधम् (adv.) fearlessly—तामरसी A lotus pond. तामरसीं महीम् must be taken together as being in apposition with each other.

—v. 8. प्रतिसंघण्ये च So the com. Visama. as against Edns and MSS., though that com. notes and annotates the reading प्रतिसंघण्ये च as an alternative one. यद्वा प्रतिसंघण्ये च विरुद्धविभक्तिपुरुषव्यत्यासात् प्रतिसंघण्ये इत्यर्थः । But the reading 'महाण' necessitates a forced construction, because (1) स्वागतम् the object of the verb is far away, and (2) is also separated by the particle इति, which generally comes at the end of the clause, and (3) the च becomes superfluous. Arj. also sees but glosses over the awkwardness of the reading 'महाण' by saying प्रतिसंघण्ये प्रतिसंघण्ये विभक्ति-पुरुषयोर्ध्वन्यत्वात् । मागेशोकं पदज्ञेनानिर्दिष्टः कतंथो मुनिभाषिते । अनुस्मरणतात्पर्यान्नाद्रिपन्ते हि लक्षणम् ॥ इति । The verb with the two prepositions interchanged occurs in Mbh. XIII. 82. 13 न मां संप्रतिगृहीत्वा कस्माद्दे इलंभां सतीम् । The word means "Ceremonious welcome". Visama. explains it by अभ्युत्थानादिना.

—v. 11. वेयाग्रपद्यः व्याघ्रपादोत्रे भवः (Nila.) वेयाग्रपद्यगोत्रः (Arj.) The word is mentioned in the गर्गादिगण to Pāṇini IV. 1. 105. In Mbh. IV. 34. 12. the Virāṭa King addresses Yudhi, as वेयाग्रपद्य बिदेन्द्र. The word occurs as the Gotra-name of Bhisma in the following formula regarding the भीष्माशमी मत (observed on the 8th of the bright half of the month of Māgha) :—

भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्विरवाप्नोति पुत्रोभोभिर्ना क्षियाम् ॥
वेयाग्रपद्यगोत्राय सार्वभौमप्रदाय च ।
अपुत्राय दद्याम्येतज्जलं भीष्माय वर्मिणे ॥
ययुधामन्युताराय शंतनोरात्मजाय च ।
अप्यं दद्यामि भीष्माय शापालमृषारिणे ॥

The word वेद्याग्रय also occurs as a Gotra name in Śāta. Brā. and Chān. Up. for which see PW.—वाङ्मयः Thu. F. alone ; it is very probable that this rather unusual word meaning "one belonging to the Brāhmaṇa caste" made way for its easier synonyms ब्राह्मणः and विप्रः

—v. 14. The first two lines are rather difficult to interpret. Arj. explains the line (as an alternate reading) आप्तो विवादः परमो विशांपते as : हे विशांपते ईनतो ईनजनेन सह मम कश्चित् युतादिध्यवहारी ॥ नियते न मयत्तु । किंतु साधुमिरेव भवतु इति अमिषायः । अत एव विवादः परमः योग्यः । अयमाशयः । युते विवादो जायत एव किंतु साधुसंबन्धी विवादः परमः आप्तानां विवादः आप्त उच्यते । आप्तः प्रापयितः साधुरिति अमरः । Viśam. reads the line as in the text, with वयमम् for परमः and explains : विवादः आप्तः उपस्थितः सन् प्रथमं मयेति शेषः । सर्वविवादानां मयेव निर्णयः कार्यः ।

Amara as quoted by Arj. in his com. above, explains आप्त as साधु, though it must be pointed out that the reading साधुः is to be found neither in Kuraśāmin's nor in Maheśvara's text, the former reading आप्तः प्रापयितस्त्वित्, and the latter reading आप्तप्रपयितो समो. That the lines are generally unintelligible to the comm. is proved by the attempts they make to infuse meaning by changing the readings (cf. for instance, the altered reading offered by the Durghatārtabhaprakāśikā and Arjunamīśra.)—There is no reason why आप्त should not be understood in the sense of "desirable, very much to one's heart's content" on the authority of Amara, referred to above, and the first line may be translated as "Disputes are, O King, extremely after my heart." The reading किंचन as against कंचन imports much sense into the second line, and is vouchsafed for by the com. Viśama, which says : ईननः षष्ठ्यापारम्भारवाहादिनीचतः किंचन आसनाभ्यानादि न नियते न कारयितव्यम् मन्त्राग्न्यान् । तथा मे मया जितं सदाभीमेव दद्यात् युजितेन धने कालान्तरेण साध्यमाने शुक्लकलः स्यान्... Nīla's explanation of the two lines is far from convincing—Perhaps the two lines mean : (Though) I am far from being averse to disputes, and, indeed, though I would have the severest of them, still grant me this boon that I shall be paid forthwith whatever I win at the gambling bouts—This boon has been rendered necessary because he and his brothers had to support themselves literally from hand to mouth. (cf. below 13. 6. ff.).

—v. 15. समानान्नः = समानवपाः (Viśama. and Arjuna.).

—v. 16. अनुपदेयुः Those who would be after thee, begging for money &c. Nīla. reads अनुपदेयुः and explains it as पूर्व देहं त्यक्त्वा दानपे-

क्षेत्राणामादेः प्रतिवर्षं पुनर्देहीति राजवचनं यदधिकृणं प्रति तदनुवादः तन्निमित्तं ये त्वा प्रति अयुः प्राप्नुयुः तेषां वचनेन..... I am unable to follow this explanation, nor can I see how अयुः (the potential form would be इयुः; अयुः is third per. plural Imperf. of $\sqrt{\text{या}}$ to go, 2nd Conjugation) can mean प्राप्नुयुः !

ADHYAYA VII.

—v. 1. खजाम् मन्थनदण्डम् अङ्गारावहोषणं वा हस्ताकारं विष्टविकारप्रमथनाव्यं वा दण्डम् । खजा मन्थनहस्तयोः इति विश्वः । दर्वीम् शाकादिपरिवेषणार्थम् (Nila.) यद्वा सूपादिपरिवेषणार्थं लौहमयी खजा कटाहादन्ननिःसारणायां दर्शयति भेदः (Arjuna.) असिम् मासायवकर्तृनाथं खजम् (Nila.) मोसकर्तृनिकाम् (Visama.) It will be remembered that Bhīma has said before (2. 9) that he would be a गोविकर्ता, and as such the असि in his hand, referred to here, cannot be, very probably for purposes of defence or for feats of skill, but only for slaughtering animals with. कालाङ्गम् रुष्णावसमयम् तीक्ष्णम् (Nila.) Apte and PW regard it as an adjective = having a dark-blue body or edge. अक्रोशम् विमानरहितम् (Nila.) प्रत्याकाररहितम् (Visama.)

—v. 2. सुरुष्णवासाः The present-day members of the profession which Bhīma here espouses, very truly bear out this description.

—v. 4. लभामि Compare note on 4. 11 above.

—v. 6. यदनाच्युता मिथः Thus A alone; but it will be seen that it is the reading which fits in well with the context, and that its variations, including those in our two other best MSS, viz., FM, together with the explanation given by the Comm. are almost certainly caused by wrong transcription. Thus : अच्युतो धर्मः कुरुमद्वत्वा न च्यवते इति योगान्तराद्यनुग्रहम् (Nila.) युधिष्ठिरस्य सत्यादेरच्युतत्वात् तथा व्यपदेशः । अर्जुनस्य नरनारायणयोः ऐक्यादच्युतम् वा अर्जुनानुजमिति पाठे अर्जुनः अनुजः यस्य स इति स्वार्थः (Arjuna.) Visama, which otherwise is more reliable fails us here : स्वमतिज्ञानमनात् न च्यवते स्म इति अच्युतः युधिष्ठिरस्तस्यानुजः वनीयात् । But (pace these comm.) it is hard to believe that in a plain and direct narration, which by its very plainness is much forceful, there was any room for such a round-about epithet as the Comm. and other MSS make of it.

—v. 7. सुदोषस्मि...चलवः Compare परिगेवो चलवः 2. 1 above and the note thereon, and सुदः परिचारकः in v. 9 below.

—v. 9. For the use of वेवटान्, compare 4. 3 a above ; for that of सर्वदाः compare 4. 4 a.

—v. 12. मवात्र तेषामभियः Compare 2. 5, above.

—v. 13. पृथग्जनः Amara mentions (II. 10. 16) this word as a synonym of common (ordinary or vulgar) people : वारुतश्च पृथग्जनः ; and at III. 3. 105, he gives that word the additional sense of "a fool", मूर्खर्नाचो पृथग्जनो. His com. Kṣīrasvāmin explains the word by saying पृथक्कारो जनः अस्मत्पक्षात् पृथग्जनः । The word thus means "the people in general" as opposed to those occupying the higher grades of society.—Compare also न पृथग्जनवद्भूयो वरुण...मन्तुमर्हसि (Raghuvamśa VIII. 89).

ADHYĀYA VIII.

—Attention may be drawn here to the fact that the order in which the Pāṇḍavas and their wife present themselves at the Court of Virata, differs in the Northern and the Southern Recensions. In the former (which is the one that is followed in our text) the order is :—(1) Yudhi., (2) Bhīma, (3) Draupadī, (4) Saha., (5) Arjuna, (6) Nakula ; in the other it is (1) Yudhi., (2) Bhīma, (3) Arjuna, (4) Nakula, (5) Sahadeva, (6) Draupadī. It is difficult to decide with certainty which of these two is order. The sequence in which Yudhi. questions his brothers and wife regarding the guise they would each adopt, towards the beginning of this parvan is : (1) himself, (2) Bhīma, (3) Arjuna, (4) Nakula, (5) Sahadeva, (6) Draupadī. The order in K-emendra's Bharatamañjarī (IV, 29 ff) is : (1) Yudhi. (2) Bhīma, (3) Draupadī (4) Sahadeva (5) Arjuna (6) Nakula. Next, mention may be made of the Javanese Virataparvan (ed. by Junybol p. 17 f.) where the sequence happens to be (1) Yudhi., (2) Bhīma, (3) Arjuna, (4) Draupadī, (5) Sahadeva, (6) Nakula. Finally the six persons are

also referred to, one after another in our Adh 12 The varying successions may thus be shown —

Text	Yudhi's query.	Southern Recension	Ksemendra	Javanese Version	Order in Adhyaya XII
Y	Y	Y	Y	Y	Y
B	B	B	B	B	B
D	A	A	D	A	A
S	N	N	S	D	S
A	S	S	A	S.	N
N	D	D	N.	N.	D.

Luders (Grantharecension, p 54) says that it is hard for him "to perceive any trace of ancientness in the perverted sequence" of the adhyayas in question in the N Recension Here, he thinks, "the poet has of a purpose, placed Kṛṣṇa (1 e Drupadī) third, in order to avoid monotony, and the very similar narrations of Nakula and Sahadeva have been separated by the intrusion of the words of Arjuna" Be this as it may, if the N. Recension errs, it does so in the company of Ksemendra, and with regard to the other Recension, much evidence has been accumulated, which throws a shadow of doubt against its once postulated genuineness For instance, it would be sufficient to refer to the huge dimensions to which the narrations in the chapters under consideration have been spun Yudhi's narration in N extends to 17 Slokas, in S it has grown to 50 Slokas, or if we deduct the Slokas which are marked as omitted in our text, to 41 Slokas It can scarcely be contended that these additional Slokas are genuine What does then this unnatural expansion show? Is it not that the Text has been freely handled in the S Recension? And if freedom be indulged in one direction, can we not urge that the same might have been the case with regard to the arrangement of the adhyayas,—the point with which we are here

more directly concerned? The earlier freer narration concerning the epic heroes, such as Ksemendra and the N Recension testify to, *might* have been shuffled to produce the 'conventional' narration of the S Recension. One may also reasonably suspect that the general convention that men take the precedence of ladies in such matters has influenced the S arrangement of the adhyayas in question.

—v 1 *बेहिताग्रान्=आकुञ्चिताग्रान्* (Nila) *कुटिलग्रान्* (Visama)—For a similar description of a *सेरिणी* entering a town, compare Mbh III. 65 46 f, relating to the entrance of Damayanti in the city of the King of Cedi.

—v 4 Compare v 8 below. In both the places, राजेन्द्र must be taken to be applied to Janamejaya —*पुष्पति* Whitney had (in his *Roots-Book*) enclosed this form of the desid in square brackets, to indicate its being one "of the verb forms which though not yet found — and, for the most part, destined never to be found in recorded use, are prescribed or authorised by the Hindu grammarians."

—v. 6 In the passage referred to in note on v 1 above, it is from the palace that the queen concerned first sees Damayanti, in the guise of a Sairandhri.

—v 8 See v 4 above.

—v 9 *पञ्चविंशन्* (दासान्) The पञ्च here must be taken to refer to the other servants to be supposed to be standing around the Virata queen, Kaikeyi.

—v 10 *गुल्फ=बादपयि* (comm) the ankle (Apte) Arj and V1 ama read *गुल्फगुल्फा*, the latter explaining it as *गुल्फपुष्पिका* — *सहन* is explained by Arj as *पश्यन् आदिगते* or *मांसल* — *त्रिगम्भीरा-त्रिषु शब्दसु द्विगमिषु गहना* (Nila) for शब्द Arj substitutes as an alternative explanation *सप्त* and quotes in support a verse from the सामद्रव्येण. V1 ama gives the latter explanation — *पशुनता पशुनामिषास्त्रिद्वयथाग्रनयस्तनुरुहास्त्रिमासु उत्ताना* (Nila) *रुद्रदिवा-स्त्रिमुग्रपशुष्टेयु रगाद्वयसद्वयसद्वयसु वा रानपुगकस्याद्वयनितम्बवयोभिन्नता वा* (Arj) *वयोभिन्नतामनसिषाकृष्णदिवाभेनिषुत्ताना* (V1 ama) — *एता पञ्चस एतस्य । पञ्चमु एकेषु पादपामितन्नेषा तोष्ठनिद्वयस एता यस्य सप्तया पञ्चस एतानि तसु एवता* (Nila). The other comm offer slightly varying explanations of these "five places." The V1 ama quotes in this connection a verse to the following effect *पाणिगदन्ते एव नेग्रान्तो न नक्षानया । नागानि-द्वयग्रेष्ठे सप्त एव नोद्वयसमवर्* || Such a description as is given in this and the following verses seems to have

been a much favoured one, and applied, rather indiscriminately, to other members of the female sex. Thus in Mbh. I. 175. 13 f, Nandini, the cow of Vasistha is described as being षडुन्नता and पञ्चसमावृता, though the explanation of what these "six" and "five" things are, is necessarily different.

—v. 11. श्यामा—In addition to the explanations (for which, see PW and Apte) which are given of this word by the commentators, the com. Visamapada offers a new one : श्यामा.....इति यौवनलक्षणम् । श्यामा अपमृता षोडशवारिणी च and then the usual one वर्णेन वा रुष्णा ।—काश्मीरीय तुरङ्गमी । कश्मीरदेशोद्भवा तुरङ्गी जात्या सुन्दरी भवति (Viṣama.) The word काश्मीर occurs in the कञ्जदिगण and in the सिन्धुदिगण to Pāṇini IV. 2. 133 and IV. 3. 93 respectively.

—v. 12. मराल Thus AL, and also the comm. Viṣama. and Arjuna, (the latter as an alternative reading.) मरालो हंसः तस्यैव पक्ष्मणी नयने यस्याः सा (Viṣama.). The word can also be taken as an adjective, meaning soft (Apte.)

—v. 14. अलम्बुषा &c. The first three are Apsarasas. Elsewhere in the Mbh. the first of these is spoken of as the wife of Ikṣvāku, and in the Rāmāyaṇa, as wife of Viśala. For this and other Apsarasas mentioned in this line, compare generally, Hopkins, Epic Mythology, 1915, p. 159 ff. मालिनी does not appear to be specifically mentioned in the epics as an Apsaras.—The meaning of the last quarter of this Śloka लवपुत्राः प्रजापतेः । with its connection with the remaining v. remains uncertain.—The text has had here, as a third line देव्यो देवेषु विख्यातास्तातां त्वं कनका ह्रुमे । This line is found in all MSS and Edns, but being the third line, it naturally raises doubts regarding its genuineness. The line contains nothing new or specific, and appears to have been added under the notion that the two lines अलम्बुषा &c. and इन्द्राणी &c. as they stood are unconnected with the preceeding text. But v. 13 shows that this is not so. "Are you any yakṣi, or a goddess.....or an Apsaras (13 b) ?" The mention of the last leads to an enumeration of the more prominent of them, and 14 b continues the trend of the question as to whether Draupadi was an Indrāṇī &c. This would show that the line above referred looks suspicious, and, being the third line of the Śloka, the suspicion is heightened. It is therefore relegated to the appendix.—As illustrating how single lines creep into the text, reference may be made to two other cases in this adhyāya. The first v. of

this adh. 1ad had one such line, containing attributes, all except one going with the hair of D. The second is immediately below. D. says she knows how to make garlands. A line was put in here detailing the different kinds of flowers, of which garlands are made. These lines have dropped away on the evidence of the MSS themselves. That such surreptitious lines have very much disturbed the general arrangement of the text in the earlier Edns viz. that of one Śloka generally containing *one* complete idea, is apparent by glancing over the earlier and the present texts. To give one instance only.—In Edn², v. 19 contains two different ideas, the former line contains something about weaving garlands, and the latter about D's having served Kr-na's wife. v. 20 a contains an idea very similar to the last, but 20 b runs into a different topic. This awkwardness of the Śloka arrangement is due to false lines having been admitted into the text, which, thanks to our MSS, are now mostly eliminated, giving a connected, i. e. an easy and natural Śloka arrangement, each Śloka becoming the vehicle of a complete, independent thought.

—v 18 सुशोभनम्, good things. For the use of शोभन as a noun, see PW, which quotes (as an adjective?) सुशोभनमिदं देवदत्तस्य under सुशोभन.

—v 20 ff. The text here (up to v 25) seems to have been much adulterated. 20 b and 23 b practically repeat each other गन्धेनयन चेतसा being almost common to both lines. vv. 21 and 22 have also much in common, though the former refers to women, and the latter to trees. राजकुल परम मम वेश्मनि of 21 a repeats itself in परम मम वेश्मनि of 22 a, and पुनसि क न मादये is again common to both. vv. 24 and 25 convey the same idea, expressed from different points of view, the former referring to D's looking at other men, the latter to other men's looking at D. b' of the two Ślokas is again a repetition of each other.

—v 26 ककुयी, = crab (PW and Apte) पद्मद्वन् जन्तु (Nila) जलचरो जन्तु 'खेवडा' इतिप्रसिद्ध (Sarvaj) वेगसरी अन्वरी रुद्रवरी जन्वरी (Visama). Regarding the female dying while or after giving birth to her offspring, compare also तमेव मां ते परित्यजामादास्यसे रुद्रं दधीव गर्भम् (PW).

—vv 27 ff. The reply of D. seems again to have suffered at the hands of interpolators. 27 b' recurs in 29 b' with only a slight change, and it is possible that 28 a, containing the mention of the गन्धर्वराज,

whose sons are her husbands, has been inserted later through a misunderstanding of v. 30 *b*.—Nīla. explains दुःसाचाग तथान्वहम् much differently: दुःसा दुःसवती अतिदुःसदा च अह परपत्नीत्वात् आरा सिद्धीव सिद्धी परेत्याक्रमणीया । आरःपुंसि तरोर्भेदे तथा कर्कटदंष्ट्रिणोऽति विन्वः । But the words, naturally enough, mean “I am forsooth, (a woman) difficult to deal with : I am not to be lightly treated.”—

—v. 30. The person that would covet me (just as he would covet) other ordinary women, would, there-after, that very night find himself transposed into a different form.” That the spirits and similar beings have strength and do their deeds at night is well known. Compare their epithets Naktamcaras, Nisācaras. See also Hopkins, *Epic Mythology*, pp. 37 and 43.

ADHYĀYA IX.

—v. 1. भाषा चेवा समाख्याय. This indicates that the language spoken by the cowherds was different from that usually spoken by other persons. The sister epic Rāmāyana has also a passage (V. 30. 17f) where the language has been adjusted to the level of the person spoken to. Hanumat is on the point of presenting himself before and addressing to, Sītā, and he decides to employ in speaking with her, Mānusi samskr̥tā vāk, which he contrasts with the samskr̥ta vāk of the Dvijāti. Though Jacobi understands (in his Rāmāyana, p. 115) this last word in the sense of “the cultured or educated”, and compares them with the sistas referred to by Patañjali, still the word Dvijāti is capable of being perhaps understood in the above passage as meaning a “bird”. However, it is to be noted that the language of such people as cowherds &c differed from that of the common higher people. Jacobi emphasises, in the passage referred to above, that the language of the former is never in the epics called prākṛta. It may also be mentioned that the word भाषा occurs in the Nirukta, and Pāṇini, in the sense of a language, distinct from that of the Vedic Saṁhitās. In

later literature, पाया means a language, distinct from the classical Sanskrit. (For references, see PW; compare also Bhandarkar, Wilson Philological Lectures, p. 30; Weber, Hist. of Sans. Liter., p. 176 f.) —उपयाद्. The augmentless imperfect is by now a common phenomena of the epic text.

—v. 5. अरिष्टनेमिः—This seems to have been applied as a proper name from ancient times. Thus, a reference to the PW shows that this was the name of an author of a Rigvedic hymn. Nila. says अरिष्टनेमिः अन्नतिष्ठन्त्यकोऽस्माति गृहोऽभिषंभिः। Visama. says अरिष्टस्य अष्टमस्य देवादा-पततः नेमिर्निवेद्वा देवहत्यात् । But the reason of Sahadeva's having this particular name is possibly some thing different. Among the various meanings of the word अरिष्ट, Amara mentions (II. 9. 53) that of गोविक्कार, and his com. Kṣīra. explains it as न रिप्यनि दिनलि अरिष्टम् । सर्वगेगजिञ्चान्. The same authority explains elsewhere (I. 10. 27) the नेमि of a well as चक्र, which the com. Maheśvara explains अन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दाह्यन्मन् । नेमि therefore may well mean any mechanical contrivance; (compare चक्रनेमि-कृतेण of Kālidāsa in Meghadūta II. 114) and the word अरिष्टनेमि may signify one who possesses some sort of contrivance employed in dairy produce.—It may be added that in calling himself = Vaiśya, Sahadeva is but voicing the ancient prescription (e. g. as laid down in Manu, I. 90, and Bhagavadgītā, XVIII. 44) that the care of animals is the particular duty of the Vaiśya caste.

—v. 8f. कस्यासि वृद्धो &c. These questions in a, b, seem out of place when Saha. has already said in v. 5, above that he was the Superintendent of the live stock of the Kura-Pāndavas. 8 a, b is a repetition of 6. 10 a, d above. It would also be seen that vv. 8 and 10 are redundant, the main statement having occurred already.

—v. 10. For the meaning of तन्त्रिवास see note on 3. 7, above.

—v. 14. This verse also occurs at 3. 9, above. It is difficult to decide what its original place is, whether here or at the earlier place, or as a third alternative, whether it is an interpolation at both the above places.

—v. 15. निश्चिता (गुणैः). It is difficult to decide what form निश्चिता is. If it be regarded as nominative plural, masculine, there is no corresponding noun, unless we understand पशवः or गवः. The last two lines are self-contained and independent of the former two lines. The form should have been निश्चितानि, corresponding to समाहितानि in a, and

going with सदृशानि. Unfortunately none of the comm. notes the reading विनिश्चिता of our text, which is found in EFLM. It is perhaps this archaism of the form, which has brought about its transformation into विनिश्चितान् and that of the whole line into सर्ववर्णस्य विनिश्चितान्, गुणेः । — Whitney notes that the nom. and acc. plu. neu. in आ (instead of आनि) is a phenomena confined to the Veda, (Grammar, Section 329 c.) for which see also Macdonell, Vedic Grammar, p. 260. Michelson discusses (JAOS, 25, p. 103) two similar cases of acc. neu. plu. forms in आ met with in the Rāmāyaṇa. It appears best to regard निश्चिता as an archaic form, being nom. plu. neu. of निश्चित, caused no doubt, by metrical considerations, but resembling similar old *i. e.* Vedic forms in आ.

ADHYĀYA X.

—v. 1. बृहत्पुमान्—"a mighty or powerfully-built man." प्रधानपुरुषः (Viśama.) Compare सा नूनं वृद्धी गौरी सूक्तम्बलवासिनी (Mbh VIII. 44. 16) with reference to a Vāhika woman.— स्थित्वा च वरे. Thus AEFM. That the idea of standing (*i. e.* taking a pause) is necessary is shown by the com. cf Arj. who suggests that स्थित्वा is to be understood. Nīla. also does the same.—वम rampart, mud-wall (Apte.) Compare also Mbh. VIII. 44. 12: नगरगवक्षेषु, where Nīla. explains वक्षेषु = प्राकारभित्तियु । The word is explained by the comm. of Amara as उप्यदेऽस्मिन् इति (Kṣīra.) परिसोपृतमृत्तिकाकूटस्य (Mahe.), and is to be understood as referring to the wall that encircled the Virāta town, to defend it against attacks.—प्रतिमुच्य, Compare 6. 1 c, before. परिहृष्टके शुभे कम्बू—the two bright, gold bracelets (in the two hands), कम्बू being the object of प्रतिमुच्य. हृष्टक = gold. परिहृष्टक may well be taken as an adj. (Compare also the final supplement in in PW.)—दीर्घे goes with कुण्डले in the preceding line. Nīla. explains differently: कम्बूनां शङ्खानामुपरि कम्बूपरि हृष्टके कनकमये वलये च परिमुच्य ।

—v. 2. गतेन भूमिं सभिकम्पयन्—compare परोदना नमयतीव गतिर्धरित्रीम् (Uttararāma. VI. 19.)

—v. 3. सत्रप्रतिउन्न, disguised because of the vow. See also v. 14 below. Amara mentions आच्छादन as one of the meanings of the word सत्र which originally means a particular sacrificial vow, and then a vow in general. Later lexicographers assign to this word the sense of केशव and धम्म, all these senses being evidently based on the primary sense of a vow.

—v. 6. The first two lines are much cryptic, but may be construed thus : [अर्थ] च अन्यथा परिधाप [नाम] सम्भी युक्तेषाः [सन्] यथा धम्भी कवची शरी [तथा] शोभेत । Were this person to dress himself otherwise, viz, to bedeck himself with garlands and to arrange his hair in proper manner, he would then pass very well as (a warrior) having a bow and arrows and an armour.—The last two lines are to be understood as directly addressed to Arjuna.

—v. 7. परिहर्तुकामः desirous of transferring (to other shoulders the burden of carrying on the government.) अमात्येषु राज्यमारं न्यस्तुकामः (Nīla.) —सत्ता, by thy prowess.

—v. 8. The quick change in the rhythm, corresponding to the different actions implied, is strongly felt in the first two lines of this verse.

—v. 9. मर्कटयित्वा. Whitney quotes a number of similar gerunds in स्त from compounded roots (Grammar, section 990 a ;) such forms begin, according to him, with the Atharvaveda, and abound in the subsequent vedic and epic language. See also Holtzmann's Grammatical Supplement from the Mahābhārata to Whitney's Grammar.—The tone of dejection in the former half of this v. is self-apparent ; the latter half is a rejoinder to the king's words in 7 c and d above.

—v. 10. समुद्रनेमिम् &c. See 7. 11 above.

—v. 11. The Edns and their correlated MSS had here two lines which stated that the king took the assistance of women in satisfying himself that Arjuna really was what he pretended to be ! These lines are now relegated to the Appendix.

—v. 12. तयोन्निताम्याननि तत्र पाण्डवः [शिक्षयामास] Thus AEFM. This leaves no doubt, that in order to get rid of the rather startling state-

ment that men also learnt dancing, singing &c. from Arjuna, the line had been perverted into प्रियव्रतासा स बभूव (पाण्डव) ।

—v. 13 सत्रेण See note on v. 3, above —आत्मवान्, keeping him self under complete self-mastery बहिश्चरा वा अन्तरेचरा = those that moved in the king's court, and those outside that circle बहिश्चर also means a spy, compare §4. 5 a, below.

ADHYAYA XI

—v 1 विराटराज्ञा The word राजन is retained in its original form here and in 11 a below (and is not changed to राज as the rule requires at the end of a compound), evidently for metrical purposes, which also necessitate the unusual Atmanepada ददसे in the next line, and the Parasmaipada ईक्षति in 3 a below —वृथाजन see note on 7 13, above —विमुक्तमन्त्रादिष्वस्यमण्डलम्, compare, for a similar idea, Śisupālavadha L. 2

—v 2 ईक्षत The MSS vary between the augmentless and the augmented imperfect

—v 3. For ईक्षति see above on v 1 The first line may be translated thus He has firmly set his eyes (दृढमीक्षति) on (my) swift coursing steeds, and so he should be (second line)

—v 4 This is probably the first verse in our present text, the unity of which (compare, note on 8 14 above) is broken by two different ideas. The first two lines report Nakula's doing and words: the last two contain Virata's words. The former half is omitted in the 5 cl, but this omission counts for little since the idea is present there, but is expressed in quite different words. The latter half of this verse is nearly identical with 6, 10 b and d, above. If therefore the present c and d are to be regarded as a reminiscence or repetition of a former text, a and b stand out as unconnected with the text and are therefore open to be regarded as interpolated. In that case, it may be presumed that in the original text, while the king was thinking as

to who the person was, Nakula approaches him and begins forthwith to announce himself as in v. 5 f.

—v. 6. प्रतिपत्तिम् = दोषनिवारणप्रकारम् (Nīla.) अदुःकरणम् (Viśama.) दुष्टानां प्रतिपत्तिम्- (I know) how to deal with the naughty (of them).

—v. 7. वाहनम्, अश्वः (Viśama.) There is no reason why the word should not be understood in the usual sense of "conveyance" and the whole line interpreted as "With me as the driver, no conveyance will bolt or shake much." वडंवा—a mare. Viśama. remarks : वडंवा स्वभावतो नद्वद्वात् स्त्रीत्वभावाच्च दुष्टा संभाव्यन्ते ।

—v. 10. The touch of considerateness conveyed in the latter half of this verse is much appealing. In I. 15 before, Yudhi. has said मत्स्यो विपद्यो बलवानभिरेक्ष्य पाण्डवान् ।

—v. 11. विराटपज्ञा see note on v. 1 above. अन्तर्गत = Secretly (Apte.)—निश्चिन्त. The want of augment and the change into the Ātmanepada is to be again noticed.—अतिदुःखिताः It may or may not be intentional, but, there is a striking contrast between the servants of the Pāṇḍavas living happily (मुख्यम्, 4, 53 above) and the P. themselves being अतिदुःखिताः as mentioned here.

ADHYĀYA XII

—With this Adhyāya begins a new (sub) Parvan, made up, in our present edition, of two Adhyāyas, viz. this and the following one. In the former editions, however, these two Adhyāyas were combined into one. The present arrangement of having two Adhyāyas is on the evidence of ADFM, and the reason why this arrangement is followed is this : the arrangement of the Adhyāyas as presented in these and other allied MSS. enables us to have exactly that number of chapters for the Virāṭaparvan that is enumerated in the Parvasaṅgrahaparvan, just as the text, on its numerical side, of these MSS. enables us to have very nearly, the number of Ślokas enumerated in the same

authority for the Virāṭaparvan. The numerically bloated character of the earlier editions thus vanishes under the torch-light of superior MSS. themselves. For the details of the number of Adhyāyas and Ślokaś of the Virāṭaparvan as presented in the earlier Edns., in the Parvasaṁgrahaparvan and in this our present text, see, specially, the present writer's paper entitled "Our Mahābhārata work : ■ Prospect and ■ Retrospect," published in ABI, Vol. 2, p. 155 ■ ; compare particularly, pp. 161-3, and the note on the total number of the Adhyāyas in the Virāṭaparvan, pp. 177-8. —The present chapter is called in the MSS अन्योन्यसंविभागीयाचारः for the meaning of which, see note at the end of this Adhyāya.

—vv. 1 and 2. It is rather surprising that this formal question and reply should occur at the beginning of a small sub-parvan, while they should be absent at the commencement of other major parvans, e. g. the Sabhā.

—v. 3. तृणविन्दुप्रसादेन. The Visama. has a detailed explanation of this king तृणविन्दु. तृणविन्दुः श्वेतपर्वतनिवासी राजर्षिः । वर्षसहस्रे गते तृणापविन्दुना प्रतपारणं चक्रे अतस्तृणविन्दुनामा । यस्यान्वये विशालो राजा यो विशालो पुरीं निर्ममे । अत्रानुवंशश्लोको भवति । तृणविन्दोः प्रसादेन सर्वे वैशालिकाः तृपाः । दीर्घायुषो महारमानः वीर्यवन्तोऽतिधार्मिकाः ॥ This last v. is found at Rāmāyaṇa I. 47. 18. But the Bombay and the Kumbhakonum editions read इत्थं श्लोकप्रसादेन । It will also be seen that the com. calls the last an अनुवंशश्लोक, which, however is not so designated in the editions of the Rāmāyaṇa. The Mbh. has some such Ślokaś, specifically called अनुवंशश्लोक. (e. g. at I. 95. 8, 27, 30 &c.) The authenticity of the reading तृणविन्दोःप्रसादेन given by the com. Viṣama., is however, borne out by evidence of the Purāṇas which have preserved this Sloka in their text. Thus Vāyu (Ānandāśrama Edn., 86. 22) Viṣṇu (Wilson's translation, p. 354) agree with our com., while the Bhāgavata (Nirnayasa. Edn. IX. 2. 36) supports the same contention. It is evident therefore that the text of the Rāmāyaṇa has been altered at this particular place.—A sage तृणविन्दु is also mentioned by Kālidāsa (in his Raghuvamśa, VIII. 78 f) as having cursed the nymph Hariṇī to become a human being, who accordingly became the daughter of Bhoja-Vidarbha, and later, as Indumati, the wife of Aja. The form तर्णविन्दुर्षि has been mentioned by Patañjali in his Mahābhāṣya (Vol. II, p. 276, Kielhorn's Edn.) in connection with a Vārtika on Pāṇini IV. 2. 26. Finally it may be mentioned that a तृणविन्दु wage

and a lake, bearing that name, and around which is the Kāmyaka forest, are mentioned in Mbh III. 264. 5, and 258. 13 respectively. From the evidence of the Vāyu Purāṇa, it appears that तृणबिन्दु was a king of the Vaivasvata-Manu line, son of बुध. His son is विशाल, the founder of the Visālā city. The Bhāg. calls him the son of यन्धु, and adds (along with the Visṇu P) :

त भेजलम्बुषा देवी मजनीयगुणालयम् ।

.....

विशालः शून्ययन्धुश्च धृञ्जकेतुश्च तत्सुताः ।

विशालो वशकृद्राजा विशालीं निमंभे पुरीम् ॥

Though the geneology of Trinabindu is thus pretty certain, still the reason why he should have been mentioned here, as having given a boon to the Pāṇḍavas remains obscure, as also the statement (in the passage of Vanaparvan, referred to above) that with his permission (अनुज्ञया) the brothers went out on a hunting trip.—धर्मस्य च महामनः—See 1. 8, above, and the note thereon. धर्म here means Yamadharma, the God of Death and the progenitor of Yudhi-thira. एकम्—It will be seen that in Yama's boon referred to immediately above, there is no explicit mention of the fact that the P. would all live together. The statement that it was so proceeds therefore from the narrator. The absence of any such statement in Yama's boon in the Vanaparvan seems to have proved a stumbling-block to many, as the substituted readings in 3 b¹ show, which all try to get rid of the word एकम्, the reading adopted in the text being that of ADFM.

—v. 5. असहृदयः असहृदय = the art (lit. the heart or essence) of gambling.

Compare वेदासहृदयं कृत्स्नमई सत्यपराक्रम ।

and भगवन्नसहृदयं ज्ञानुमिच्छामि इत्यतः । Mbh. III. 79. 19, 20.

असहृदयी—Amara mentions this word as a synonymn of gambling : दूतोऽर्धयामसहृदयी जेतव्यं यत्र इत्यपि (II. 10 45.)—सूत्रयद्वानिव द्विजान्. This refers to the puppet-shows, which even now, survive as a form of popular amusement, more especially in villages and smaller towns. These puppet-shows seem to have existed as a means of amusement from very early times. Thus, they lie at the background of the simile, embodied in that deeply impressive verse of the Bhagavadgītā :

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

धामयन्त सर्वभूतानि यन्मायया मायया ॥ (18-61)

—“A bird tied by a cord” is, it may be mentioned by the way, referred to in the Chān. Up. (6. 8. 2) in the passage स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वा &c., and this passage has given birth to the सूत्रबद्ध-शकुनिन्याय (for which see Jacob’s “Popular Maxims,” III., p. 148). —To return to the puppet-shows, it has been contended that they were the fore-runners of the Indian Drama. For this aspect of theirs, see S. P. Pandit’s notes to his edition of the Vikramorvaśīya, p. 5 f., and Sten Konow’s Indian Drama, (1920) p. 46 and f, and the literature quoted there. See also Hillebrandt in ZDMG, 1918, p. 231.

—v. 6. भानूभ्यः... यथा लब्धं प्रयच्छति. This explains the boon sought by Yudhi. in his first interview that money won by him was not to be kept in arrears. See 6. 13 c, above.

—v. 7. अज्ञातानि (मांसानि) युधिष्ठिरे विक्रीणाति । Most of the MSS. in company with the Edns, (FM are the only exception) have tried to hide the fact of Bhīma’s stealing the flesh &c. by substituting a word, conveying just the opposite meaning !

—v. 11. यथा पुनरिवाज्ञाता तथा चरति—(She) behaved (after all, i. e., in spite of her secretly attending to them in every respect) as though she was unacquainted with the Pāṇḍavas. The construction of the two lines would be : तान् सर्वान् मर्तृन् निरीक्षन्ती तपस्विनी रुग्णाऽपि पुनः यथा अज्ञाता इव तथा चरति । तपस्विनी = poor, helpless. Compare सा तपस्विनी निवृत्ता भवतु Śākuntala, IV. 3° (Nirṇayas. Edn.)

—v. 12. For the Hiatus between the two parts of *n* of this v. compare 3. 9 *b* = 9. 14 *b*, and 3. 15 *b*, before, and the note on the last-named passage. For other instances of such hiatus, in addition to the authorities already quoted, see Hopkins, Great Epic, p. 196 f. ; Michelson, JAOS, 25, p. 98 f. ; Whitney, Grammar, section 125 *d*.

—This Adhyāya is called अन्योन्यसंविभागक्रियाचार, which may be translated as “mutually co-operating actions.”

ADHYĀYA XIII.

—For the new arrangement followed here with regard to this Adhyāya, see the note at the beginning of the last Adh.—This Adh. presents another question of importance. It is this: before the Virāṭa king calls upon Bhīma, now his Sūta, to fight the duel with the athlete Jimūta, referred to in this adh. our AFM, which are the main basis of our text, have a line which says that *before* Bhīma was so called upon, the king first ordered his Sūta (Kīcaka) to fight with Jimūta, but on finding that Kīcaka was no match to that visitor-athlete, he next invited Bhīma. This incident is totally absent from the other MSS, and in the S. Recension. The question is therefore whether it is an interpolation in AFM, or whether it was, accidentally or otherwise, obliterated from the other MSS. The mention of this Kīcaka incident has also the effect of dividing and sometimes repeating the description of the duel.—That Kīcaka *was* called the Sūta of Virāṭa and was a powerful man is apparent from other references to him in the present parvan. See, in this connection 15. 21, 16. 17 ff, and 14. 9 below. He is also in 14. 3, 16. 53 called the सेनापति of the Virāṭa king. Compare also 21. 9. All these facts combined make it probable that he was in all likelihood, regarded as a paragon of a wrestler, and as such, he might have been called upon to try his strength against Jimūta. But the question remains how was this incident passed over in other MSS. It was so probably, to save him from this additional disgrace. It may also be urged that the omission may have occurred in the archetype of our other MSS through haplography. See verses 13. 5, 6 in our printed text. It may also be urged that there is no reason why this mention of Kīcaka should have been added in the MSS. concerned or in their original. It cannot be denied that the text of AFM at this particular place is rather much corrupted. That is however no reason why it should not have contained this narration which on other grounds seems natural. It is for these reasons that the order of verses has been accordingly recast.

—v. 1. चतुर्थे मासे.—i. e. in the fourth month of the Pāṇḍavas' residence in the Virāṭa city.—महर्षः सुमहोत्सवः शरदि नवधान्योत्पत्तौ सर्वैः क्रियते स च देशविशेषे प्रसिद्धः । (Nila.) ब्रह्मण उत्सवः शरदि कर्तव्यो देशविशेषे प्रसिद्धः । (Sarvaj.) महर्षः शिवस्य (Virodha.) Ksemendra has rendered this particular statement as नगरोत्सवयात्रा (IV. 51b.) I have tried in vain to find out if a

महोत्सव be mentioned anywhere else, nor am I certain that the celebrations which Nila. refers to, as held in the autumn include wrestling as one of the conspicuous items.

—vv. 2 and 3. Two lines have been omitted from the text here: (1) सभाजे ब्रह्मणो राजन् &c. and (2) वीर्योन्नदा बलोदयाः &c. and relegated to the Appendix. The former of these looks almost like an explanatory sentence intended to explain the ब्रह्मणः सुमहोत्सवः immediately preceding, as also the difficulty attending it as referred to in the notes, by saying that it was like the celebrations in honour of Paśupati (=Śiva.) This line is wanting in the S. cl. If this line therefore drops away, and as I think, it ought to be dropped, the second line वीर्योन्नदाः becomes unconnected, and the third line of that Śloka. It will also be seen that वीर्योन्नदाः = महावीर्यः in 2 b, and बलोदयाः is almost a superfluous epithet after महाकायाः and महावीर्यः. These two lines are therefore transferred to the Appendix as interpolations.—कालहञ्जा इवासुराः The story of these Asuras is mentioned in Mbh III. 173. 2 ff. A Mahāsuri Kālakā, after a severe penance, obtained from Svayambhū two boons for her sons कालस्र (क) जास, viz. सुतानामल्पदुःखता and अवध्यता सुराक्षसपन्नगैः, and an impregnable city called क्षिप्रपुर. Arjuna could defeat them only after great difficulty and with the favour of Rudra. They are also called कालकेयाः (as in our S. cl.) But it is doubtful whether the कालहञ्ज (or कालकेय) tribe can be identified with the Kāleya, as Hopkins (Epic Mytho. p. 185) and the PW (s. v.) have done. The last kind of Asuras are defeated by the gods of the heaven after the sage Agastya had disclosed them by drinking off the sea, where the demons had hidden themselves. (See Mbh. III. 103. 7 ff, and 105. 6 ff.)

—v. 3. स्ववदाताः = अत्यन्तनिर्मलाः सुहृद्युद्धाः (comm.) लब्धलब्धाः = प्राप्तविजयाः (Nila.) यो यदुद्दिश्य भवति तस्य लब्धम् (Visama.)

—v. 4. नोपतिष्ठेत् कश्चन Thus AFM. "None would face (lit. stand up to him)" as he was loquaciously walking in the arena. "The optative appears to have as its primary office the expression of wish or desire" (Whitney, Gra. section 573.) For other examples, see, ibid 577. Arj and Visama. read आवलङ्गमानम् and explain it as आस्फोटनपूर्वकमुपसर्पन्तम्।

—v. 5. सूतेन तं महं बोधयामास. The Sūta is of course Kīcaka. See the note at the beginning of this Adhyāya. The following observations on a Sūta in the Vedic and subsequent times are pertinent. Macdonell and Keith (Vedic Index, II. P. 462f. s. v.) say:—Sūta is the name of

a court official...He is one of the Ratnins, or Viras i. e. persons in the royal entourage.....The commentators see in him the charioteer (sārathi) or 'master of the horse' of the king.....Eggeling thinks that he was in the Brāhmaṇas at least, a minstrel and court poet, while Weber regards him as one who has constant access to the king. In the Epic, the Sūta serves as a royal herald and bard.....The words ahanti, ahantya, ahantva applied to him in the Śatarudriya, denote his sacred character at once as a minstrel and as herald, a combination of functions not unknown elsewhere." Rapson in the chapter on the Purāṇas (in the Cambridge History of India, Vol. I, (1922) p. 297) says:—"The Sūtas, the custodians of the Purāṇas, were a mixed caste, who were entrusted with various important functions in royal households. In the Brāhmaṇas, the Sūta is the royal herald and minstrel, and possibly also "master of the horse." Being one of the king's Ratnins, he ranks with the Commander-in-chief of the army. In the law-books he is described as the son of Kṣatriya by a Brāhmin daughter. The Purāṇas say that he was born to sing the praises of princes and was entrusted with the care of the historical and legendary traditions, the Vedas being no concern of the Sūtas.".....

—v. 8. महारङ्गम् = युद्धस्थानम् (Viśama.)

—v. 9. कक्षा = कच्छसंपातः (Arjuna.) Nīla. has another explanation in addition to this: यद्वा कक्षा रज्जु रज्ज्वा घटनमवागमलेखगुल्फो यथ्यन्ते इति प्रसिद्धेः अङ्गुलीर्षेया इत्यर्थः । —वृत्र, the mythic demon, celebrated in the Rīgveda, against whom Indra has to fight. For Vṛtra in the Epic Mythology, see Hopkins, Epic Mytho. p. 129 ; Fausboll, Ind. Mytho. according to the Mbh., p. 90f. ; for his Vedic description, see, Macdonell, Vedic Mytho. p. 158. The fight of Indra and Vṛtra has passed into a simile in v. 13. below.

—v. 10 तावुभौ....संनिपेततुः For a description of a similar wrestling match, compare the following from the prose portion of the Ghata-jātaka (No. 454 : Fausboll's edition, Vol IV, p. 81.)

राजा मीतो " केन मे उपायेन गण्हामा " ति अमघे पुच्छित्वा " एते देव महयुद्धका, नगरे युद्धं कारेत्वा तस्य मे युद्धमण्डलं आगते गाहापेत्वा मारेस्सामा " ति वुत्ते चानुरं च मुट्ठिकं चाति द्वे महे पेक्षेत्वा " इतो सत्तमे दिवसे युद्धं भविस्सती " ति नगरे भेरि चरापेत्वा राजद्वारे युद्धमण्डलं सज्जापेत्वा अक्खवाटं (enclosure for the games.—trans.) कारेत्वा युद्धमण्डलं अलंकारपेत्वा जयपदाका बन्धापेत्तुम्. सकलनगरं संयुधि, चक्रातिथक्क मन्धातिमत्थं बन्धिषु. चानुर-मुट्ठिका युद्धमण्डलं आगन्त्वा बग्गन्ता गज्जन्ता अप्पोटेन्ता विचरिषु. दस मातिकाणि आगन्त्वा रत्नकवीर्ये

विलुम्पित्वा वण्णसाटके निवासेत्वा गन्धापणेषु गन्धे.....मालं विलुम्पित्वा विलितगता मालमरिणो कतकण्णपूरा वग्गन्ता गज्जन्ता अप्पोठेन्ता युद्धमण्डलं पविस्सिन्तु. तस्मिन् सणे चानुरो अप्पोठेन्तो विचरन्ति. बलदेवो तं दित्वा "न नम् हत्थेन छुपिस्सामी" ति हत्थिसाळतो महन्तं हत्थियोत्तं आहारित्वा वग्गित्वा गज्जित्वा योत्तं सिपित्वा चानुरं उदरे वेठेत्वा द्वे योत्तकोटियो एकत्तकत्वा वेठेत्वा उक्खिपित्वा सीसमत्थके भमेत्वा भूमियं पोथेत्वा बहि अक्खवाटे खिपि. चानुरे मते राजा मुट्ठिकमल्लं आणापेसि. सो उद्दाय वग्गित्वा गज्जित्वा अप्पोठेसि (clapped his hands.—trans.) बलदेवो तं पोथेत्वा अट्ठोनि सञ्चुण्णेत्वा "अमल्लोप्पि अमल्लोप्पि" ति वदन्त एव "नाहं तव महत्तभावं वा अमल्लभावं वा जानामी" ति हत्थे गेहेत्वा भूमियं पोथेत्वा जीवितक्खयं पपेत्वा बहि अक्खवाटे खिपि.—It may be noticed in passing that the Jātaka description of the wrestlers is set with formalistic details, such as the wrestlers' bedecking themselves with garlands &c. which are wanting in our epic text. The Harivaṁśa (Cal. Edn. (I. 87.) 4716 ff.) enumerates the various feats performed at a wrestling match (between Kṛṣṇa and Cāṇūra) in words almost identical with our present text:

एवं संजल्पतस्तस्य ताम्यां युद्धं सुदारुणम् ।
 उमाभ्यामभवद्दोरं वारणाभ्या यथा वने ॥
 कृतप्रतिकूलैर्भियैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः ।
 संनिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥
 तावुभावपि संश्लिष्टौ यथा शैलमयौ तथा ।
 ह्येपणैर्मुक्षिभिश्चैव वराहोभ्यूतनिस्वनैः ॥
 कलिर्बज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ।
 शालाकानखपातैश्च पादाद्भूतैश्च दाहणैः ॥
 जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभ्यां चावपट्टितैः ।
 तपुद्गममवध्मोऽसशस्त्रं बाहुतेजसा ॥
 बाहुप्राणेन शूराणां समानोत्सवसन्निधौ ।
 अरज्यत जनः सर्वः सौकुण्डलिनदोत्थितः ॥

 आसीयित्वा शतगुणं निर्वपेय महोत्तले ।

—v. 11. घलेनातिबलौ = in strength, extremely strong.—अभ्यो-
 न्यस्यान्तरप्रेक्षु, aiming at each other's life (lit. heart.) Compare :

अन्तरप्रेक्षुना दीना रुदती रक्षसा दृता । (viz. मैथिली)

(Rāmāyana, Gorressio, IV. 5. 3)

for which the corresponding Bombay text however has,

रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ।

For अन्तर in the sense of heart (अन्तरात्मन्) See Amara III. 3. 118.—Or is it that अन्तर is, in our present passage, to be understood as meaning a weak point (बिबर), this last being also one of the meanings of this

word? In this case, the passage would mean "each on the look-out to discover and take advantage of the other's weak point." This last sense gains in probability because, the two wrestlers have yet to begin their fight.

—v. 12. संरुप्यते जनः सर्वो निनादोत्कट उद्यितः । The whole mass of spectators was interested in them, (and) stood up, (to have a better view of the duel) being attracted by the sound of the fight. The former half of this v. states that the duel was begun. Nila. explains the reading of the Edns as : ईदृशश्चोच्चारणेन यजितस्य समुत्थापनं तत्सहितः । —Against this reading and explanation, it may be urged that the duel is not yet at an end, to decide who is vanquished.

—v. 13. वृत्रवासवयोरिव. See note on v. 9 above.

—vv. 14-17. कृतप्रतिकृते: &c. कृतम् = क्वचिद्देशे निषीडनम् । प्रतिकृतं = तस्य मोचनम् । सन्निपातः = अङ्गसंघटनम् । अवधूतं = तेनैवदूरीकरणम् । प्रमायाद्य उक्ता मल्लशस्त्रे । निपात्य वेपथं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते । यत्तूत्थापाङ्गमयनं तदुन्मथनमुच्यते ॥ क्षेपणैरिति । क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानान्तरावाहनं इडात् । उभयोर्मुञ्जयोर्मुष्टिद्वयोर्मध्ये निपात्यते । मुष्टिरित्युच्यते तज्जोर्मल्ल-विधाविपारदैः ॥ —तल्लेः वज्रनिपातेः = वज्रवद्वृत्त्यपत्तेरप्येतेः । —प्रसृष्टामिः = अद्भुतत्वात् प्रसृता यास्तु ताः प्रसृता उदीरिताः । —शलाका is explained as कज्जी इडा एषा क्षिप्ता शलाका साङ्गुली स्मृता । & पादोद्भूतेः as पादप्रसारणेनाक्षेपेः । प्रकर्षणापकर्षाभ्याम् &c. — आकृष्य कौडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृतम् । आकर्षणं लीलयेव संमुखीकरणं स्मृतम् ॥ पुरःपश्चात्पार्श्वयोश्चाभ्यामपकर्षो धमणं तथा । पश्चात्प्रपातनं वेगाद्विकर्षणमुदाहृतम् ॥ (Nila.) —स्वेडित 'humming' from √स्विच् 'to hum' apparently onomatopoeitic (Whitney, Rootbook.) The root under the form स्विच् occurs also at Mbh. X. 1. 62 : विनर्दन्ति च पाञ्चालाः स्वेडन्ति च हसन्ति च । धमन्ति शङ्खान् शतशो इष्टा प्रन्ति च दुग्धुभीम् ॥

—v. 19. उरगप, having bounced forward.

—v. 20. धामधामास पाण्डवः Compare सीसमत्स्यके भमेत्वा in connection with the description of the duel, referred to in the extract from the Jātaka, quoted above.

—v. 22. The name of the wrestler which is mentioned here casually, was, in Edns and most of the MSS. woven into a line added to what is now v. 9 in the present text.

—v. 23.—वैश्वणो यथा : वै° is Kubera, the son of a Brahmin sage Viśvaras, his mother being Devavarninī (Hopkins) or Ilavilā (Fäus-boll). He chose from Brahman the guardianship of the North and.

lordship over all treasure. For this and for his relations to Rāvana, his half-brother, see Hopkins, *Epic Mytho*, p. 142f, and Fausboll, *ibid*, p. 181f. Kubera already begins to appear in the mythology of the Atharvaveda, and the Sata. Brā., for which see PW.

—v. 25,6. For the combats with animals, indicated here, and other amusements in which the warrior caste indulged itself, compare generally, Hopkins, *Position of the Ruling caste*, JAOS, 13, p. 118 ff.

—v. 28. तत्र तत्र समागतैः which followed him meekly wherever he went.

—It will be seen that the concluding vv. of this adh. give a résumé of how the Pāṇḍavas served the Matsya king; those at the end of the last adh. (viz. 12th) are intended to show how the P. brothers helped each other mutually.

ADHYĀYA XIV.

—This is one of the adhs. which, as the MS evidence shows, had received a very large number of interpolated verses, in three separate groups. For these verses see specially, the present writer's paper in ABI, Vol. 2. p. 173, and Hopkins, *Great Epic*, p. 206. The present text of this adh. has 20 verses: Edn² had 54 vv. SK also has 54 vv. (in two adhs.) the Southern MSS. have some additional vv. which SK has not. Most of the ejected vv. which formerly formed a part of the text in Edn² are also not to be found in many of the S. MSS. (cf. the postscript at the end of the article in ABI, referred to above), though their place has been taken up by other verses of nearly similar purport. The evidence of the Com. Visamapadavivarana regarding the spurious nature of the vv. ejected from this adh is also instructive. There are no notes to any of the vv. now relegated to the Appendix, though, surely enough, there are many places, where we should have expected them.

This (sub) parvan is, from a general point of view, one of the bright parts of the text, though unfortunately, this part is marred at many places by interpolations, some of which are beyond the range of our present MSS. evidence.

--v. 2. दृष्टुन्ती. The Parasmaipada (instead of the classical Atmanepada) form of the desiderative of the √श्रु has already been noted by Whitney as prevailing from the Epic language.

--v. 3. The earlier edns and some MSS. have here a line which said that the events mentioned in the subsequent part took place, when the year had almost run out: तस्मिन्वर्षे गतयाये ।

--v. 5. स तु कामानि &c. This line though wanting in our S. MSS. seems to have been present when the Javanese translation of this parvan was executed (C. 1000 A. D.) (Junyboll's edition p. 23, last line, the MSS. reading cetāgni for कामानि). The omission of this and the ff. vv., in S. has, in fact, the effect of making all the vv. directly addressed to Draupadi, and of curtailing the first consultation of Kicaka with Sudeṣṇā.

--v. 6. गन्धेन जात्या मदिरेव. Thus FM as against जाता of Edns and MSS., which the com. Arj. explains as पक्वा सुसंधाना. जात्या means "of a superior kind" and is an adjective from जाति. The Com. Visama. also reads जात्या, and explains it उच्छृष्टा. Compare also PW. s. v. जात्य.

--v. 8. प्रपन्नदत्ता = अभिनवदत्ता (Arj. and Visama.)—अयुक्तद्वयम्. = It is extremely unbecoming that.....The formation of the word is covered by Pāṇini's rule प्रशंसाया द्यम् (V. 3. 66) where प्रशंसा is explained by the subcommentator as प्रहृष्टयर्थस्य परिपूर्णता इह प्रशंसा न तु स्तुतिः । It will be noticed that after proposing, in line a that Draupadi should be his servant, he quickly changes his mind, and says, in line d that she deserves to be his chief consort.

--v. 10. अभिमन्त्रय. After having felt about to see how his sister's thoughts lay, with regard to the point uppermost in his heart.—It was after this verse, that the big interpolated passage of twenty vv. was inserted. This is now relegated to the Appendix. Compare the note at the beginning of this adh.

--v. 11. After this v. Edn⁷ had a verse त्वजामि दाराय &c. As the appendix would show, only the first two lines of this verse are to be found in the body of the text in our best MSS. Though they are thus

found, the absence there of the other two lines raises a strong presumption against the genuineness of the former half itself, and so, that half is not included in the text. Its inclusion would make the 11th v. one of six lines, and evidence tends to indicate that an anuṣṭubh of three lines, or a śloka of six lines is very likely to contain spurious matter. In the present case, the first two lines very probably were taken over in the text of our MSS. from the margin and then, to complete the Śloka, the other two lines were added. Our MS A. presents here a concrete instance to our eyes, of this process of marginal additions passing into the corpus of the text. It has in the body of the text the first two lines only. But a second reviser or corrector after comparing finds erringly enough that the old copy has not the additional lines and so writes out in the margin the first two lines over again (with variants,) and completes the whole verse with two other lines, which are absent from other related MSS. This shows how the text must have received accretions at each stage of its being rewritten.

—v. 12. Translate :—"O Kicaka ! You look upon me as a woman, fit to be wooed, (since) a Sairandhri belongs to an inferior class, and, because (my profession of) dressing the hair is an ignoble one."

—v. 13. भर्तृदारास्मि = भर्तृदाराः + अस्मि for similar elisions of the अ in the sister epic see, Bohtlingk, peculiarities from the Rāmāyana (BKSG, 1887) p. 214. PW regards (sub voce) दारा to be the corresponding feminine singular form.—दयिताः प्राणिना दाराः Men's wives are tender-hearted or do bear love towards their husbands.

—v. 14. परदारे—For the mas. Sing. use of दार, PW. quotes ओन्नियस्य दारे and शुद्धारे.

—v. 15. निव्याभिगृह्णः Thus MSS, Edns and Comm. PW. however suspects (s. v. गृह्ण) the form गृह्ण to be probably a clerical mistake for गृह्णु in another passage from the Mbh.

—v. 16. मा त्वं कृतसि जीवितम्. For this use of the future with मा, the whole conveying the sense of the Imperative prohibitive see, PW. (under मा with the future.) This seems to be comparatively a rare use, confined to the two epics.

—v. 17. शक्यः. Thus ABFLM. "I am not possible to be won by thee." शक्यः is to be regarded as connecting itself with the idea of

getting contained in दुर्लभा, in the preceding verse. For a similar use of शक्य, compare

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।

शक्यो द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥

(Bohtlingk, Ind. Spruche, 2151.)

—साधलं मा व्यनीनाः “Well, enough of this foolery: court not thy own death.” Unless साधलम् is understood in this way, the construction of the second line would be ते कुविताः (सन्तः) त्वा साधु निहन्तुः । मा अल व्यनीनाः । —But the use of मा with अलम् has, so far as I can see, no parallel, and साधु with] निहन्तुः probably adds no emphasis. PW. cites instances (*s. v.* साधु) where the sense glides into a peremptory prohibition. The use of साधु and अलम् together intensifies the prohibition. —मा व्यनीनाः For the retention of the augment, see Whitney, *Gra.* section 579*e.* and also Michelson *l. c.* p. 125.

—v. 18. असह्यम्, see note on अयुवसह्यम्, above v. 8. “Not at all to be tolerated.”—The use of the prohibitive particle मा with the present tense is peculiar, and to judge from our grammatical authorities, not met with before.—The verse presented three lines. The last two lines are here made into one line as यथा निश्वेतनो बालस्तद्वत्त्वं कर्तुमिच्छति ।

—v. 19. The Gandharvas can be in any place they like. Compare, Hopkins, *Epic Mytho*, p. 157—समुद्रपारम्. वारम्, a noun, mas. and neu. = परतट (Amara and PW.)

—v. 20. कालरात्रीम्, the night of universal destruction identified, in later literature, with Durgā (*e. g.* in Halayudha's *Lexicon*.) Thou seekest me as though with all thy might, just as an ailing person should long for Deathly darkness (to end his torments.)

ADHYĀYA XV.

—v. 2. The Edms and N. MSS. had between a and b, a third line:—

येनोपायेन सेरन्धी भजेन्मा गजगामिनी ।

which is nothing but a mere paraphrase of a [यथा=येनोपायेन । समेवात=भजेन्]

with a new attribute to Saimudhri added. It will be noted that the S. MSS. do not have this line. It is therefore removed from the text which comes to the normal two lines.

—नाहं प्राणान्हासिषम्. Thus FM and very probably A. But in the case of the last MS, the reviser has used yellow pigment and changed the text to नाहं प्राणान्हासि मे ।—हेकेयि—The word is evidently connected with the name केकय of a tribe which, according to Macdonell and Keith (Vedic Index I, p. 185) "in later days, and probably also in Vedic times was settled in the north-west, between the Sindhu and the Vitastā. In the Vedic texts, the Kekayas are mentioned indirectly only in the name of their prince As'vapati Kaikeya."

The use of न, in the sense of मा, with the augmented norist, the whole conveying the sense of the (prohibitive) optative is peculiar. PW. (s. v. न) is disposed to read in such cases मा for न. Nila. and Edn³ read the quarter अ प्राणान्मोहात् (edn¹ मोहात्प्राणान्) प्रहासिषम् । Nila. explaining मोहात्=मा कृष्टात् वितर्कात् ।—For the use of न with aorist, we might compare तमाह राजन् शर्मिष्ठा माघातले न कश्चित् । where, PW. however regards न as necessitated by reasons of metre.

—v. 3. क्रियाम्. Thus FM, our usual best authorities as against रुपा and त्रियाम् of Edns and MSS. But क्रिया has a special meaning, which Amara (III 3. 156) expresses by उपाय. क्रिया=Application of remedy (PW. and Apte,) and so generally a device, a trick.

—v. 4. स्वमर्थमभिसंधाय=Bearing in mind her own object (viz. that the King might not fall in love with Draupadī.) That D. had already excited Sudesnā's envy in that direction, follows from 8 20, and 20-20.—तस्य i. e. Kīcaka's.—उद्वेगम्. SMSS, against उद्योगम् of Edns, and Nila. It is but natural that D. should have always presented a sad and sorry appearance the real nature of which might have been mistaken by the queen. Compare the long story of her griefs as narrated in Adhyāyas 17 ff, and the philosophic fortitude with which she has been bearing all that and looking to better days, as expressed in Adh. 19.—In passing reference may be made to the plight in which Nila. finds himself in explaining the unsuitable reading उद्योगम्. He explains (तस्य) रुपायाः प्राप्त्यर्थं उद्योगं उद्यमं चानुबिन्द्येति योग्यम् । i. e. he construes the v. as तस्य (1. 1) रुपायाः (1. 2) अर्थ (1. 1.) उद्योगम् (1. 2) अनुबिन्द्य (1. 2.)—Such stretched explanations as are offered here and in v. 2 above make it very probable that

Nāḍa. had only second-rate MSS. before him to go upon. As against him, the com. Viśama. offers much better text; compare its explanation of this v: स्वमर्धमभिसंधाय यदि एषा कीचकं कामयने तदा मम मर्ता एनां नाभिलक्ष्यतीति स्वार्थः । यदि एनां रहसि सकृदपि कीचको लभते तदा कामाग्निना न पाँड्येत विरहेणास्या न म्रियेत इति तस्य कीचकम्यायः । एतदुभयमपि यदि न संपद्यते तथापि सेरज्या उद्वेग एव भविष्यति इति कार्यत्रयमभिसंधाय ।

—v. 5. पर्वतीणम्—The reading is accepted on the evidence of the com. Viśama; which quotes the v. पर्वतीणि तु पणम्य शिरायां धृत(?)कम्बले । पर्ववृन्तसेद्वि स्वात्पारदेशेण तु पर्वणि । PW. however gives the form प* on the authority of Sabḍakalpādruma and Medini. The word may mean either the full or new moon day, or any festive occasion in general—The reading पर्वणि त्वं समुद्दिश्य leaves समुद्दिश्य without any particular force.—, सुगमन् च कारय. For the revelry in which the princes and the Kātriya caste in general, indulged, see Hopkins, Social Position, JAOS, XIII p. 118f, also 124. For the gradual change in taste in such matters, compare the same author's Great Epic, p. 377.

—v. 6. विजने निरवगहे. विजन=solitude. As for निरवगह, Amara gives to it the sense of अवावृत, enclosed or unrestrained, and the phrase means boundless solitude. निष्पतिकर्म्ये एकाग्रे (comm.)

—v. 8. The substituted variants in a of this verse reflect how the older taste and the grammar too have been transformed. The offending goat's, hog's and other flesh, and the preparations of venison have given place to merely "eatables of various kinds", and the apparently loosely standing and inconvenient अन्यच्च was entirely removed. अन्यच्च is of course to be regarded as an adverbial or conjunctive phrase, in the sense of "as also". PW. says (s. v. अन्य) "अन्यच्च often serves the purpose of copulation, and can be translated by "further". For other instances on this point, see passages cited there.

—vv. 11. ff. (to end of 1.) The reply of D. contained in these vv. is much interpolated. 11 a is repeated in sense in 14 b (न गच्छयमहे तस्य गजपुत्रिन्न पारये तत्र शोभने.) Much of 11 b repeats itself in 13 a: रमेव (येव) देवि जानासि यथा सः । Again तव वेश्मनि भामिनि is common to 12 a and 13 b. सोऽब्रमस्वति मा दृष्ट्वा in 14 b. reflects itself in स हि मामववस्यते in 15 b. यथा स निरपत्रयः in 11 b. practically repeats itself in 13a. Then it is to be noted that the reference to the समय (the condition) referred to in 13 b is superfluous, because, the condition then agreed is यो मे न दद्यान्

&c (8 29), and that condition is not being violated by Sudesna, Draupad's words in 8 30 being more a warning than a condition — Freed of these evident interpolations, D's reply might very possibly have been thus

न गच्छेयमह तस्य राजपुत्रि निकेतनम् ।
 कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥
 कीचकश्च सुवेशते मूढो मदनपित ।
 अया प्रेषय कैकेयि स हि मामवमस्यते ॥

In the second line something like यदि or यत or एवं स्ते has to be understood. D means that after what has passed between K. and her for her to go would be a sin against her husbands. To return to the interpolations, though such interpolations can be detected, and rightly stamped as such, the question is to what period they belong — whether they are anterior or posterior to the counting and fixing of the text as enumerated in the Parvasamgrahaparvan. If the evidence of our best MSS is to count as I hold it must count, the answer would be that such interpolations are pre Parvasamgrahaparvan. Nay, it may turn out that the laborious details outlined in the Parvasamgrahaparvan owe their genesis to the growth of such interpolations to guard against which, the text was once for all counted and fixed, with all the imperfections and interpolations accumulated till then being allowed to stand, there being no certain standard whereby to admit or reject these. Compare also, notes, p 12. For the authenticity of the group of MSS which have become the basis of the text here, see especially, the present writer's paper in ABI, Vol. 2, p. 175

--v 16 कांस्यम् a [brass] drinking vessel. It will be seen that in some MSS and in Edns, the word has made way for its easier synonym पात्रम्. Arj explains the word as कस्यस्य मयस्य इदं कांस्यम् कांस्यमिति घटनादिकीर्ष । कांस्यं मयपात्रं वा । कांस्यं . पात्रपात्रे इति मेदिनाकारः । Vishnu says कांस्यं सुगयानम् । कस्य कस्य तथा मयं । कस्ययेदं निषेपणस्थानं कांस्यं पात्रं छान्दसवादिन्दुयोः । For कांस्य-pan to toxicating drink, see PW. The word is derived from कस = drinking pot (compare कसोष्ठी पालमज्जनम् Amara II. 9 32), and is referred to in Pāṇini, Unādi Sutra 3 62 — सापथनम् resting place (like a saucer) lit a pillow

--v 18 मा वरेदश्येन. Thus D only, and the augment which here passes into the अवयव may or may not be put. Michelson L. 11 and 121 quotes from the Jaiminiya an instance of मा with augmentless

imperfect, Whitney also l c section 579e, one from the Mbh. This v occurs in a different (l c Upajati) metre at Mbh III 268.21 (in the Jydratha Draupadi Scene) in the following form —

यथा वाद् नातिचरे कथंचित्तन्मद्वाह मनसापि जानु ।

तेनाय सत्येन वशीरुत त्वा द्रष्टस्मि पापे परिरुच्यमाणम् ॥

--v. 19 उपातिष्ठत सा सूर्यम् । It will be remembered that when Yudhiṣṭhira is overtaken by anxiety as to how he could feed all the Brahmans that wanted to follow him when he started for his twelve years' forest residence his Purohita, Dhaumya advises him to praise the Sun god, (Mbh III 2 1f), and here too it is Surya, whom Draupadi first turns her thoughts to, when threatened by danger. Hopkins in his *Epic Mythology* (p 88) says 'The Kuru family is the object of special regard on the part of the (Sun) God, who gives Kuntī (?) a copper dish of inexhaustible food and saves Kṛṣṇa from Kicaka [here] The ancestor of the Kurus, Samvarana is a devout Sun-worshipper'

--v. 20 सर्वावयम् an adverbial compound—सर्वसु अवस्थासु यथा भ्यात्तथा- J'W quotes another passage from the Mbh निरुच्यमाणा भतार सर्वावयम् । where the word is to be taken adverbially

ADHYAYA XVI

--v. 2 The N MSS. and Lms and among the S Cls, ST have an additional line between vv 2 and 3 आरुन्नु नव देवा कोटिका य विनावि च । which is wanting in the other S MSS. Because of this and also of the fact that a third line is always to be looked upon with suspicion, it is not included here. It was probably intended to give a grammatical connection to v. 2. But vv 1 and 2 are even without this addition, self-contained "Bedeck (lit disport) thyself as thou pleasest (Here there are) a gold neck-lace . ." —For कण्ठके वारहङ्गके, see 10, 1 before

—v. 3. मधुमाधवीम, मधुपुष्पजा मदिराम् (Nīla.) a sweet drink made of honey.—The Ātmanepada विवस्व is doubtless caused by reasons of metre, as also the form नयिष्यन्ति in v. 5 below.

—v. 4. Some such words as इत्युक्त्वा &c, have to be understood in connection with the meaning of this verse.—अग्नेषीत्. Whitney (Grammar, Section 1087c, f) notices certain cases where the augment is irregularly placed. Thus he quotes अपलायिष्ठाः अपलायन्त and अपलायन्त, from the derivative stem पलाप्, where the augment precedes the prefix परा=पला; thus also the forms अवपट्कार्षीत् and असंघमत्, and our present case अग्नेषीत्. This form however can be regarded as an instance of a double augment applied. प्र+आ [augment]+इप् gives the regular form प्रेषीत् of the fifth variety of the aorist, the अ in the beginning being thus added once again. The form cannot be said to have been caused by metre. The Com. Arjuna. notes the irregularity: अग्नेषीदिति सोपसर्गात् प्रागङागमः छान्दसः । But he offers an alternative explanation: अग्नेमातिपादिकस्य पयन्तस्य लुङि वा रूपम् । Thus also the Com. Virodha.

—v. 5. For the form नयिष्यन्ति, see note on v. 3 above.

—v. 6. वभूव or आसीत् is to be understood after the first two lines.

—Our present verses 6 and 7 occur verbally in the Jayadratha Scene in the Vanaparvan (III. 268. 23 f):—

सा ताननुपेक्ष्य विशालनेत्रा जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।

..... ॥

जयाह तामुत्तरवत्तदेशे जयद्रथस्तं समवाक्षिपन्ता ।

तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शासीव निरुक्तमूलः ॥

मृग्यमाणा तु मयजनेन मुहूर्धनिभ्यस्य च राजपुत्री ।

..... ॥

—v. 8. सा गृहीता &c. Trembling (because) she had been seized by Kṛakā, and was therefore very much upset by that indignity.—यत्र गजा यधिमिरः—It is to be supposed that in the first moment of her anguish, her thoughts turned to Yudhi, whom she hoped to find in the Council-hall.—अहन्त्.—Whitney, in his Root Book gives the forms हनानि and अहन्त् as found in the Taitti-Āranyaka and the Brāhmaṇa period respectively.

—v. 10. नदा (३) मारुत योजो अर्धेण सन्निधोजितः राक्षसः युक्तः (आसीत्) सः अदृश्य (मत्) वायुर्येन अपायस्त. —युक्त here means "ready at hand". Anura mentions (II. 8. 24, 25) युक्त and यजमान (amongst others) as

synonyms: युक्तमोपायिकं लभ्य भजमानाभिर्नतिवत् । न्याय्य च त्रिषु यत् ॥ The sense here assigned on the authority of Amara as being in keeping with the context is not far off from the sense of "active, diligent" (Apte) or that of "richtig" (PW.) It will be seen that the v. l. तप्याः might have been substituted because of this rather unusual sense of युक्त.—वायुद्वयेण अपावहत. The hiatus (for which see, p. 40 before) between the two caranas of *h* seems to be responsible for the secondary rendering of the line into स कीचकमयोवाह वातवेगेन (भाते) । अपावहत may be taken intransitively: the spirit bestirred itself (lit. blew) with the violence of (a gust of) wind. The root आवह् occurs intransitively in चरकमनिविद्धस्य नस्तः क्षीणितमावहन् । 63.47 below.

—v. 11. पिउन्नयत् इव द्रुमः Compare शम्बीव निरुत्तमूलः of v. 7 *d*, above; also निरुत्त इव पादयः Rāmāyaṇa (IV. 17. 1)

—v. 13 युक्तुमानयत्. His eyebrow was knit. Compare the phrase युक्तुं बन्ध्, to be met with often in the epics and the Harivaṃśa (for references, see PW.) "Through wrath, he ground his teeth (lit. he touched his teeth with teeth) and knit his eyebrows" The reading in *h*. is based on AM and F, which show the whole line to have been transformed, probably because युक्तुमानयत् was an unusual phrase, and दम्नान्दर युक्तुमानय् gives a grotesque picture.

—v. 14. अहृष्टेनावमृताद्यु अहृष्टम्. Thus AM and F. The hiatus appears to be again responsible for the mass of the various readings, all of which aim at getting rid of that grammatical phenomena—The existence of such hiatus as is preserved here and elsewhere, lends great probability to the view of Bohtlingk (BSGW, 1887, p. 213) "that every pāda (that is, every group of eight syllables) in the epic (śloka) might have originally been, as in the Veda, independent." He further continues:—"If however, the hiatus caused no offence in the epics and in the Law-books, the question naturally arises as to why and when it was removed from the Veda in the most clumsy manner, at the cost of metre. The process was already completed by the time of the Rīgvedaprātiśākhya."—The question of the independence or otherwise of every part of the Anuṣṭubh śloka has a direct bearing on the printing of the epic text in general, and requires to be thoroughly investigated.

—v. 16 "Taking care to conceal her (real) personality, and not to violate the vow imposed by (१—her husband Dharmā i. e. Yudhi. २)" Nīla. reads धर्मसंहिता and explains it as धर्मबद्धा. Arj. reads 'संहिता', and

explains it (as going with आकारम्,) by saying सत्यम्पेण धर्मेण कृतमवदत्तम् । Another com. explains: आसंवत्सरमेवं स्थास्याम इति मर्तृणां स्वस्याभ्य प्रतिज्ञा । The word धर्मसंहितम् occurs in Rāmāyaṇa in similar connection: [वाली] अववीक्ष्य रूपं वाक्यं प्रथितं धर्मसंहितम् । and लिङ्गमप्यस्ति ते राजन्दृश्यते धर्मसंहितम् । IV. 18. 14, 26.

—v. 17. Thus AFM. The com. Arjuna. notes the reading वेपं वेगं न म्वपिनि मुसं भूमिमुपमृशन् after explaining which, he adds अन्ये त्वेवं पठित्वा व्याचक्षते वेपा वेरी &c. (as in the former Edns and MSS). The पठ विपय is explained by some of the comm. including Visama. with reference to the मण्डल of the kings mentioned in Manusmṛti (17.54) It is however doubtful if this is what is meant by the पठ विपय—17 a may thus be translated: "They whose enemy never touched the earth with his foot, without being done to death." In other words; they who had no enemy on the earth whom they did not put to death. पदा भूमिमुपमृशन् is thus an enphemistic phrase in the sense of जीव् to live.

—v. 18. श्रूयते हि अहर्निशम्. The reading is based on BE. So far we have had not a few instances of hiatus between two pādas. Here, we have an instance of a hiatus in the pāda itself. For other examples compare 17. 18b¹, 18. 6a¹, 19. 7b² &c. and Bohtlingk, l. c., p. 214.

—v. 20. धर्मपाशसिताः प्रतिज्ञापालनरूपधर्म एव पाशो रज्जुः तेन सिताः पद्माः । विप्र कवने इति धातोः (Arj.)

—v. 24. धर्मवेतसिकः The word वेतसिक is derived from वेतस, which last Amara explains as वेतसस्तूपकरण बन्धने मृगपक्षिणाम् । and means a " butcher, slaughterer " (Amara II. 14, 26) "a vendor of flesh." (Apte.) The word धर्मवेद० occurs later in our parvan, 45.96². In Mbh. III. 190. 14 it is said व्याजेष्वधर्मं चरिष्यन्ति धर्मवेतसिका नराः । ibid, XII. 12. 15 says पदा कामात्मनोक्षित धर्मवेतसिको नरः । अर्धेन मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति धर्मराट् ॥ Thus धर्मवेतसिक means an irreligious man, who puts on the garb of a religious man, the sense approximating to that of धर्मध्वनिन्, mentioned by Amara in almost the same sense. —It will be seen that this line is accepted into the text on the evidence of AEFGL.—द्रष्टव्यम् here means of thieves (Amara II. 10. 21) as against the other senses of an aborigine or one non-aryan. —मंसदि, in a hall of justice.

—v. 26. एतेन because of this insult—The reading वरन्तुम् is preferred to हन्तुम्, because to say after her fiery denunciation that it was not proper for Kicaka to strike her down, falls quite flat.

--v. 29. विवादः dispute, quarrel.—किं नु स्यात्कुशलं नमः । what skill (in adjudicating of things) can I show? Amara mentions कुशल as synonymous with पर्यादिनिक्षेपपुण्येषु (III. 3. 205), and his com. Kṣīrasvāmin explains thus: पर्यादिनिः सामर्थ्यं यथा-कुशलं कटककरणे । कुशलम् (neuter) cleverness, ability (Apte.)

—v. 32. Construe: कृष्णा एवं तु पूजयतः तान् समासदः प्रेक्ष्य कोपात्तु युधिष्ठिरस्य ललाटे स्वेदः आगतः ।

—v. 33. The *u* of this v. is repeated later more than once: thus, see 16.55a.—मुक्तासि, thou art (declared) free from guilt.

—v. 35. This is to be understood as being in reply to Draupadī's pathetic appeal to the Gandharvas in vv. 17f. above.

—v. 36. शैल्ययी, an actress; a dancing girl (PW.) According to the showing of PW. the earliest occurrence of this word is in Vājasaneyi Samhitā. Compare also the Vedic Index s. v. which says "A Śailēṣa is included in the list of victims at the Puruṣamedha..... An actor or dancer may be meant". Amara mentions (II. 10. 12) the word शैल्ययी synonymous with नट । शैल्ययिनस्तु शैल्यया जायाजीवाः कृशाश्विनः । भरता इत्यपि नटाः । Of these six words the derivation itself of the first and fourth is explained in two rules of Pāṇini (IV. 3. 110, 111. पराशर्यशिलालिङ्ग्या भिद्युनटसूत्रयोः । and कर्मसूदृशशब्दादिभिः ।) With regard to the derivation of शैल्यय, Kṣīrasvāmin, the commentator of Amara says:—शैल्ययस्य शब्देः अपत्यम् शैल्यया, the word शैल्यय occurring in the राजशब्दादि Gāṇa to Pāṇini, IV. 2.53. A शैल्यय is mentioned as a Rṣi in the com. to Hemacandra's Abhidhānasamgraha. शैल्यय occurs as the name of a Gandharva prince in the Mbh. and the Rāmāyaṇa, and as that of a tribe, in Mārkaṇḍeya P. (for references, see PW.)—The corresponding passages in the Yāgyu and the Matsya P. however read सेनुकाः—Yudhiṣṭhira's words शैल्ययस्य प्रयावसि contain a significant simile, the import of which should not be mistaken after this evidence, for which compare, Sten Konow, Indian Drama, p. 1—दीप्तता राजसंसदि. Attention has already been drawn (Notes, p. 51) to this and other fashionable vices prevailing among the Kṣatriyas.

—v. 37. The exact significance of this verse remains obscure, the v. l. अर्जुन नेपां पुलिनां sharing the same fate. तस्य नाथ सर्वस्येव (Nī'a.) Arj. reads मयेष्टम् and कस्य करयेव मे अकस्याः, the latter being explained as कस्य कस्य प्राणतः प्राणिमात्रस्य मे अकस्या अर्जुनः नु प्राणिमात्रस्य सर्वस्य मे कस्याः । He further adds: नाथ सर्वस्य

ते वध्या इति पाठे स एवार्थः । Visama. says : सर्वस्यापि उपद्रवणीया जटामुरजयद्रव-
कीचकादीनां वध्याः ।

—v. 38. संरम्भात्, through anger.

—v. 39. The text ought to be corrected to रुदन्याः । रुदन्याः साम्बकं
तदा —Thus F only.—साम्बकं वदनम्, her face with her eyes, अम्बक meaning
an eye (as in व्यम्बक). The verse may be thus translated: .Her face,
weeping as she was, and her eyes, looked at that time like the orb of
the sun in the sky, delivered from a line of clouds. The comparison
is between her fiery face and the sun shining out, her weeping eyes
being compared to the clouds still raining.—नेचलेखान्—The feminine
form लेखा=a line (of clouds) is more common.

—v. 41. मां वधीत्. Thus again F only. “The augment-less aorist
forms, though very rare in the later language have the same value as if
they were augmented, and are for the most part examples of metrical
license. They are especially frequent in the epics (whence some scores
of them are quotable)” —Whitney, Grammar, section 587 d. Michelson,
l. c. p. 125, 6 quotes similar augmentless aorist forms मय्यनुज्ञातोन् and
भरासंसन् from the Rāmāyaṇa.

—vv. 44-53. A comparison of this passage with the correspond-
ing one in the earlier editions would show that the text has been much
reduced here. For the lines omitted, see the Appendix. (1) The line
किं करोमि वव &c., seems to have been added by way of giving an object to
चिन्तयामास (46 b) and to explain इत्येवं (47 a.) But the line without add-
ing any point to the narration has the effect of making the v. contain
three lines. If the two-line arrangement be followed, the text as a
whole becomes very much perverted. (2) The same is the case with
the line भवनं भीमसेनस्य &c., apparently added to provide an object to
माद्रवत् (48 b), and (3) with the line दुःसेन महता युक्ता. Neither contains
anything new: indeed all contain repetitions or superfluous adjectives.
(4) The same consideration has led me to transfer to the Appendix the
line सर्वश्वेतेषु माहेयो वने जाता त्रिहयनी, a hard nut to crack for the Commen-
tators. Compare Arjunamīśra's despairing words: यथोपदेशं यथामतिं च
व्याख्यातम् । परमार्थतो भगवान् व्यासो वेद । But a little consideration would
suffice to show that this line is merely an amplification of वसिता
(= वसिता) for which see below. (5) The line सा लतेव.....गोमति
सोजम् । very probably betrays its interpolated nature by referring to a
specific locality —गोमति (v. l. गोमन्ति). Again (6) the line वीनेव &c., piles

up attributes, to be in keeping with the rest of the narration. Finally (7) the line चातुर्भ्या परिस्म्येनम् &c, brings in an intervening action, which was subsequently discovered to be omitted, but which, to judge from the original brisk narrative style preserved at places, was left to be imagined by the hearers or reciters — So much with regard to single lines, which thus seem to have been added to give more vividness to a much liked scene, that had already afforded scope for a poetic—almost a dramatic, narration.—We have now to consider the case of a passage of six lines, which formerly stood here but which is omitted in the present text but for two lines (For the others, see the App) It is the passage beginning with Draupadī's words:

तस्मिन् जावति पाविष्टे... ..(1)

तस्मै कृतवत्स्य(2)

(वै उ.) एवमुक्त्वाऽथ तां शाला..... .(3)

यस्यां भाम सदा शेने(4)

तस्या हवेण सा शाला..... ..(5)

समृद्धितेव क्रौञ्च(6)

The words of D. (lines 1 2) came abruptly after it has been mentioned (in our v 48) that she started to go to Bhuma's place. In our best MSS, viz AFM, the present passage occurs after our v. 52. Then follows our v. 53 (corresponding to lines 1,2, above) and after that, the lines,

एवमुक्त्वा तु तां शाला प्रविशेत् क्रौञ्चः (3)

यस्यां भाम (4)

तस्य (50) हवेण सा शाला (5)

समृद्धितेव क्रौञ्च (6)

But line (3) betrays its interpolated nature its very words. She has already entered the kitchen and spoken what she wanted to say. The next three lines are all dependent on line 3. It is therefore probable that these lines which are thus inserted out of place in AFM, passed into their text from the margin, where they were originally copied from some other MSS. In short, we have here a case of a wrongly transposed passage betraying it self as being an interpolation. Lines which are above marked as 1,2 appear in place as in AFM, that is after our v. 52 they are scarcely suitable after our v. 48, as in *Edns* and

the rest of the MSS., unless in the latter case, they are understood as being the soliloquy of Draupadī. Finally, it has to be mentioned that the Southern Recension has here nothing to correspond either to her entering the dining hall (l. 3), or to the lion-like deep breathing of Bhīma (l. 4.) or to the kitchen being lit up to a dazzling point by his and D.'s beauty (ll. 5. 6.)—For all these reasons therefore, the four lines have been relegated to the Appendix. The text here is reduced in all by eleven lines.

—v. 47. कर्तो कृते. The hiatus in the body of the quarter is removed by the S. cl. by the substitution of विना.

—v. 48. Construe : कृष्णा अनाथवती सती ।

—v. 49. वासितेव महावृषम्. वासिता पुष्पिणीत्वेन कामातुरेव (Nila.) He is at great pains to extract the sense of the line सर्वश्वेत &c. which formerly stood here. He explains सर्वश्वेता as a female crane and महिषी as a cow. Arj. takes सर्वश्वेत as an adj. to महानसे and finds out अवम = हीन = क्रीचक, and आहिष्य = आहिष्यवत्सर्पशरीरं तर्पयिष्य वा (यस्याः सा) ! Nila is compelled to admit, as Arjunamīśra too does, with regard to this line, that it is almost a puzzle : अन्ये व्याख्यानप्रकाशः सर्वे अनेनैव दोषेण यस्ता इत्युपेक्षिताः ।—With regard to वासिता, PW. has already pointed out that MSS. write वासिता for वासिता; this last means a “young cow”. The simile of a cow running up to a bull seems to have been favourite from very early times; thus ययवन्वाय वासिता न्याविच्छायनि (Tatti. Brā.; Aita. Brā. &c. in PW.) The simile recurs in वसन्ते वासिताहेनोर्ध्वद्वजशेरिव 21.50b. The word is also applied to the females of other animals as elephants &c.

—v. 54. सोपसम्रेह = सोपधाने (Catur.) सतूलिके (Nila.) सोपधाने (Arj.) सोपधाने गण्डोपाधानाच्छादनयुक्ते (Viśama).

—v. 55. अधाग्रवीत् &c. The line recurs at 16. 33, &c.

—v. 56. आचक्ष्वपरिक्षेपेण. Thus AF as against all other MSS and Edns whose reading आचक्ष्व परिक्षेपेण scarcely suits the context.

—v. 58. अहमात्रमु प्रापि त्वाम् &c. The line seems to contain a reminiscence of the Bhagavadgītā, XVIII, 66.

—v. 59. पुरा तस्योऽरुण्यते ‘before any one else rises’. The present tense is used in accordance with Pāṇini III.3.4 चाप.पुराणिपानयोर्लेट्. Compare also, Pata. on ibid. VIII. J. 42 where the instance quoted is अर्धाय मागवत् पुरा विद्योतेन इत्युत् । Compare तस्य प्रवेगमस्मि पुरा काशोनिर्वर्तने ।

Mbh I. 191.13 ; also पुरा सरज्यते प्राची पुरा संस्था प्रवर्तते । रोद्रे मुदुर्ते रक्षासि प्रवन्द्यानि भवन्त्युत ॥ (Quoted in PW.) गच्छ पुर देवो वपति (Kṣārasvāmin on Amara III. 3. 254 ; also (सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु) पुरा दूरतरं गावो द्विपन्ते कुरुभिर्हि नः । 34.7 below. —It will be seen that the contents of this Adh. were spread in Edns and also some MSS. in two chapters. The present arrangement is in accordance with the evidence of AFKM. The reason why this arrangement has been followed is already explained (ABI, Vol. II., 178.)

ADHYAYA XVII.

—v. 1. अशोच्यं तु कुतः &c. For the grudge which Draupadi bears to Yudhisṭhira, see generally, III. 27, 30 &c.

—v. 2. दास्यमवादेन, 'calling me a slave or servant.' प्रातिकासी तदानयन् —See II. 66. 1, 67. 2, 4 (नयामि त्वां कमणे पादसेवि). 31 (इत्यादि दासी) &c.—प्रातिकासी, a servant (दुष्योधनसारथिः = Viśama.), the word being evidently derived from प्रतिग्राम+इन्, lit. one who attends to his master's wishes.—सम. व. पार्षदो मध्ये 'in the midst of the Council-hall, while the assembly was sitting.' The word पार्षद is mentioned in Trikaṇḍa Śeṣa (PW.) as synonymous with परिषद् and गोष्ठी, and is equal to पार्षद mentioned by Pāṇini's comm. as a v. l. for परिषद् in V. 2. 112.

—v. 3. रैवमेव दुरात्मना वारम्पर्यः See III. 268. 24f.

—v. 5. पूर्व[स्व] i. e. Yudhisṭhira, the word being mentioned by Amara (II. 10.44) as synonymous with पूर्वकृत्.

—v. 6. सुवहुभिः by very many [persons].

—v. 7. कीचको नाम नामतः, for the phrase नाम नामतः see Notes, p. 7.

—v. 9. उपमन्त्रमाणा, Being thus sought to be induced ; compare अम्रादेन देशा अमिमुषावन्त्रयन्त राज्ञेन विनये यमम् (PW).

—v. 10. For the Epic use of गद् in the Parasmaipada, see Whitney, Rootbook, under √गद्.

--v. 11. प्रवज्यायेव = प्रवज्याये + एव. (वनवासाय Arjuna.) The comm. take the word to be प्रवज्य, and explain as प्रवज्याय + एव. But the neuter form of the word is if ever, scarcely met with; compare PW. s. v. प्रवज्या. The one place where (according to this authority) the neuter gender form प्रवज्य is used (V. 27. 17) is not convincing enough to warrant the assumption of a neuter form प्रवज्य, since SK reads प्रवज्याया यातयिष्या for अप्रवज्येमा स्म हित्वा of Edn². PW. however supposes the formation प्रवज्यायेव in our present passage = प्रवज्याया + एव.

Translate: Who indeed, after having surrendered his kingdom and everything including himself, would stake for a forest residence but he, i. e. Yudhiṣṭhira viciously addicted to gambling as he is?

--v. 14. 'प्रमादेन ऐश्वर्योन्. The hiatus between the two parts of a of this verse is to be noticed, as also the attempts of most of the MSS. to get rid of the same. The reading चूनप्रमादेन as against 'प्रमादेन scarcely gives any meaning—. A more fiery denunciation of Y.'s besetting sin and a more life-like description of his subsequent behaviour is scarcely possible.

--v. 15f. दश नागसहस्राणि, शतं दासीसहस्राणि &c. It may perhaps be urged that these and similar other phrases used in this passage belong more to the province of artificial, ornate poetry that was evolved, say, towards the beginning of the Christian era; it may or may not be so, but in the case of these two phrases at least, it can be said that they were very probably borrowed from language formed almost in Vedic times for describing the ancient kings who were crowned to sovereignty with the ऐन्द्र महाभिषेक ceremony. Aitareya Brāhmaṇa has (VIII. 22) a passage where it is said: - एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोद्भव आग्नेधोगमभिविषेचो सस्मादगः समंत सर्वतः पृथिवीं जयन्महीषायाव्येन च मेध्येनेजे । सहोवाचालोपाङ्गो दशनागसहस्राणि दशदासीसहस्राणि ददामि ते ब्राह्मण उपमास्मिन्पक्षे बध्यस्वेतितादृष्येते श्लोका अभिगीताः ।

यामिर्गोभिर्दुर्मेयं प्रैषमेधा अयाजयन् ।

द्वे द्वे सहस्रे बह्वानामाग्नेयो मध्यतोऽददान् ॥ १ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि श्वेतान्वैरोचनो हयान् ।

मष्टीन्निश्चृत्य प्रायच्छत्..... ॥ २ ॥

देशोद्देशात्समोद्भूतानां सर्वासामाद्यदुहितृणाम् ।

दशादशसहस्राण्याग्नेयो निष्ककण्ठयः ॥ ३ ॥

दश नागसहस्राणि दत्वाऽऽग्नेयो वचस्तुके ।

श्रान्तः पारिवृट्पान्दस्तेनाद्भुतस्य ब्राह्मणः ॥ ४ ॥

(Haug's Edn. p. 209, Anandāśrama Edn, p. 950)

* It may be emphasised in passing that the phrase दशनागसहस्राणि originally occurs in one of the श्लोक's (Gāthā 4) which the Brahmana text designates ॥ अभिगीत, १ ॥ in a verse, which with others was long handed down from generation to generation, and that the दसीसहस्राणि of our present text seems to reflect the दश दसीसहस्राणि of the Brahmana, Gāthā (3) The phrase अश्वतीति ('ति: Ānandashrma Ldn.) सहस्राणि of Gāthā (2) had been worked over in a verse of our text, which for other reasons has been relegated to the Appendix —It thus appears that the mention of such apparently extravagant numbers is not to be regarded as a sign of the text approximating the "Ornate" poetry, and the date generally assigned to the latter.

—v 17. पात्रीइस्ता । पात्री is the same word as पात्र, the feminine form however being more common in the Brahmana and the Sūtra texts (for which compare PW) The hiatus between the two parts of b ॥ to be noticed

—v 18. द्यूनेन हि अर्थन । Thus L only, and very likely the com. Visamapada This reading gives much more force to the words of D than द्यूनेन एनर्थन । The contrast is between the former greatness of Yudhi as described in verses 15-18 a and his present condition, and is in keeping with the trend of 12-14 a on the one hand, and 14b, on the other What D means is evidently this he, the master of such untold wealth, is now content with what wealth he can get by gambling in the Virata court (Compare G. 13ff. before) The reading द्यूनेन एनर्थन, as simply describing an event that happened more than twelve years ago, thus scarcely suits the context. It is very likely that this intrinsically unsuited reading came into vogue by the MSS fighting shy of the hiatus in the carana itself, a contagion which has spread to even our best MSS. But that such hiatus is a common phenomenon of the epic text is evident from the many instances, elsewhere met.⁸ Compare also, Hopkins, Great Epic, p 197ff., Whitney, Grammar, section 125d, Bohtlingk, l c, p 214, Michelson, l c, p 98f See also 18 4 below —Reference has already been made to the fact that the com Visama supports our reading and the existence of the hiatus —It says द्यूतव्यवसायेन जीवति ।

—v. 21 अन्धान् वृद्धान् &c Compare —अनिधीनागतान्ताधून्वृद्धान्पलांसकां गुरुन् (I. 216.8)

—v. 2 निरयम्=पारलभ्यम् (Nilā) पानकम् (Arj) निरयमिव निरय सेवानकम् (Visama) Amara mentions नरक, नरक, निरय & दुर्गति as synonyms of hell,

and though strictly speaking निरय cannot be understood as synonymous with दुर्गति, this last sense fits in well with निरय in our present passage:

—v. 26. सभायां वृष्णिभिः सह. Thus FM only. For the relation between the Pāṇḍavas and the Vṛṣṇis (=Yādavas) compare IV. 53 before, and the note thereon. That a close connection existed between the two tribes with the implication of sovereignty in the case of the Pāṇḍavas, and of helpful subordination in the case of the Vṛṣṇis is apparent from this and other passages. Compare for instance:—

तस्मिन् रात्रिमुक्ते घेरे पाण्डवा वृष्णिभिःसह ।

सृञ्जयाश्च दुराधर्वा मन्त्राय समुपादिशन् ॥ (VL 107.10)

This position of the Vṛṣṇis being a first class ally of the Pāṇḍavas can probably be truer of the period immediately following Yudhi's abdication of the throne (supposing it is a real fact), than of any other. At this time he placed Parikṣit on his own kingdom of हासिनपुर, and the Yādava Vajra on the kingdom of शक्र (i. e. इन्द्रपस्थ) when, after the Vṛṣṇis' destruction, the care of that tribe had devolved on the Pāṇḍavas. (compare Arjuna's bringing the Vṛṣṇi women from Dvārakā to his kingdom, and their being attacked by Dasyus as mentioned in XVI. 9. For Yudhi's disposing of his kingdom in the manner mentioned above see XVII. 1.)

—v. 27. संवृतम्, hiding himself in disguise.

ADHYĀYA XVIII.

--v. 2. सिद्धम् (विगतम्)=ready or prepared [to sit down to dinner.] Or सिद्ध may be taken as past participle of √ सिष्, first conj. Paras.=to go (Apte.)

--v. 4. ग्रेह्य ने उत्थिता । The hiatus in the middle of the line is to be noticed, as also the attempts of some MSS to overcome it by substi-

tuting a different reading, which leads to the addition of a whole line. Compare for the hiatus the note on 17-18, before. -ते is to be understood as meaning तत्र कर्म or युद्धम्, and उत्थिता as going either with केकेयी (Nom. sing. fem.) or स्त्रिय. (Acc. plu. fem.)

—v. 7. स्नेह सवासज मन्ये । I think that the affection [which is to be noticed between D and B] has sprung up on account of common habitat.

—v. 8. कल्याणरूप—This may be regarded as a Bahuvrīhi compound (= कल्याण रूप यस्याः सा) going with D, or better, as an adjective with its meaning intensified by the termination रूपम्, affixed in accordance with Pāṇini V.3 66. Compare note on मन्व्यरूपा 14. 8, p 47, before. The same can be said of युक्तरूपो. स्त्रीणां च चित्त विज्ञेयम्—we have to find out (how) the heart of a woman (lies) It will be seen that this verse contains four independent sentences

—v. 10. भवेक्षति. The Parasmaipada is evidently metri causa. Construe: ततः च [मां] कुप्यन्तीं प्रेत्य माम् भति समाशङ्गे इति भवदन्—रूप्यन्ती च &c. and then, seeing that I was teased (by her words), she still kept on saying (with a view, to still further annoy me) that she very much suspected that way.

—v. 12. य स देवान्—Compare 5.18, before.

—v. 13. साण्डवे जातदेतन्—Compare 2 11, before, and the note thereon.

—v. 16. यस्य ज्यातरनिर्वाणान्—Compare तस्य ज्यातरनिर्वाणान्द्विस्त्रुर्जितमिवानि । निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ VI 106. 15.

—v. 18 दिव्यानि अस्त्राणि समस्तानि : &c, those which he obtained from Indra, for which see 2.20, before, and the note thereon —सर्वशक्तः = the abode of all strength

—v. 19. Construe : पुरा यं पाण्डव समरे तानि राजसहस्राणि महेद्रे वेलादिष्वप्यहानि वर्तन्ते स्म स अयम् &c. (v. 20.)—It is very probable that for वेलादिव we have to read वेला इव, the nominative being required in agreement with राजसहस्राणि. " He around whom formerly stood encircled thousands of kings, just as the sea-shore stands encircling the sea,—that Pāṇḍava " (v. 20) Our best MSS. however read वेलादिव, and the rest transform the verse to mean that just as the sea cannot overcome the shore by transgressing it, so thousands of kings could not overcome Arjuna!

This is however hardly a good simile. The original वेला इव being regarded as violating an obvious rule of grammar might have been very likely turned into बलां इव.

—v. 27. स्तम्बेरमं यथा मत्तं परिकीर्णं करेणुभिः “like a rutting (मत्तं) elephant (स्तम्बेरमं) encircled by she-elephants.” The word स्तम्बेरम is mentioned in Pāṇini III. 2. 13 in the Sūtra स्तम्बकर्मयोरभिजयोः the word स्तम्ब meaning grass.—परिषन्मथ्ये. It is apparent that Arjuna in his capacity of a music master, had often to take his pupils before the king, and along with them to give dancing and singing performances at formal “parties” or “receptions” held by the king.—Verses 27 and 28 go together.

—v. 29. आर्यः referring to Bhīma. The v. l. आर्या of the Edns and some MSS. seems to have been brought under the influence of the mention of Kuntī in verse 34 and ff., or that in v. 22 before. There is however no special reason why Kuntī should be intended. On the other hand, the words of D. as addressed to Bhīma gain more in pertinency. The reading of the Edns in *b* of this v. as अजातशत्रुं कौरव्यं मम दुयूतदेविनम् found in the Comm. also including the Visama. is not suitable since D. is now narrating the hardships of Arjuna.

—v. 30. Construe :—तथा गोषु उपस्थितं गोवृद्धं आयातन्तं (वा) यदीयांसि सहदेव दृष्ट्वा (हे) भारत स्थाणुभूतास्मि ।

—v. 32. गोषु goes with अभिनिवेशितम् = set to work among the cattle by the Matsya king. गोवृषत्तकाशम् = like a full-grown ox. Verses 32 and 33 go together.

—v. 33. सेरब्धम् = व्ययम् (Arj.) कर्मणा व्ययम् (Viṣama) रक्तनेत्र्यम् = रक्त कम्यलादि परिधानान् (Viṣama). नेत्र्य is mentioned by Amara as synonymous with वेद; the word being derived by his com. Kṛasvāmin as : नेत्रयोः पञ्च नेत्र्य वलादिशोभा :—This can however be scarcely regarded as a convincing derivation. Looking to the importance of this word in the Indian Dramatic literature, it is rather unfortunate that its derivation is much disputed. Sten Konow (Indian Drama, p. 46) says “Weber and Levi regard the word as a Prakrit form of the Sanskrit word नेत्र्य and derive it from a word नेत्र्य, not anywhere to be met with. It can also be regarded as a false Sanskritisation of a Prakrit word नेत्र्य, the latter corresponding to a Sanskrit word नेत्र्य or नेत्र्य, to be derived in its turn from निष्ट or निगद, (= a lesson) mentioned in Pāṇini III. 8. 64. The word नेत्र्य would thus primarily mean the place for the readers or reciters (of a drama?)” According to the showing of the PW. the

word नेपथ्य = a dress, occurs (outside the Mbh and the Harivamsa) first in Bharata's Nāṭyaśāstra and becomes common in Kālidāsa—Finally, the conjecture may be hazarded that the word as denoting a particular place, may *perhaps* be derived from the word निपथा mentioned in Panini III 3 99, which the commentator explains as गिच्छित्ता भूमि = slippery ground

—vv 34—38 It will be seen that the text has been much altered here, and that I'M enable us to restore it to what appears its older, and therefore original form. The purpose of the alterations seems to be to obliterate the traces indicating the immature, almost the boyish, age of Sahadeva. It is indeed a difficult question, though it be an interesting one to decide what was the age of each of the five brothers. The epic story of their (miraculous) birth hardly feels any need in this direction. The present account makes Sahadeva either almost a boy at the time of the exile, or an agreeable simpleton. It is difficult on any other supposition to understand Draupadi saying that she was charged with special care regarding Sahadeva and that she was to warn (lit. to awake) him in times of danger and that she was to feed him properly. The present passage may possibly throw some light on the real significance of the ancient custom of Polyandry and of group marriage. Compare for this question generally, Jolly, Rechte und Site, p 47f

—v 37 पक्षिणम्—The absence of the augment is to be noticed

—v 39 पक्षिणि The three qualities are those immediately mentioned viz a good form, valour and intelligence. It will be noticed that this reading has been uniformly perverted into प क्षिणि in the MSS so far consulted, and in SK, of the S Recension and what is more this perverted reading has supplied the theme to a verse in that Recension, which says how the courtesans and other damsels of the Virata town were drawn by Nakula's beauty and flocked to him!

—vv 40 & 41 The hiatus between the two parts of 40b is to be noticed, as also the inferior rendering of these verses in the Edns and allied MSS. The two verses are to be construed as वातरहसां हयानां वृद्धानि अश्वानां उत्तम वयं विनयत (च) श्रीमन्त भाजिष्णु उत्तम मत्स्य प्रधावमान (च) विरा उपतिष्ठतं वाजिन दशैवतं च नक्त जवेन आशु अभिकीर्यन्ति । अभिकीर्यन्ति &c—The horses jump or gallop about mightily and furiously (जवन आशु अभिकीर्यन्ति)—throwing off their legs &c, as a sign of their affection, or after recognising their

chief care-taker or, in response to his desires--whenever they see him, be it while he is preventing them from coursing at a very high speed or training them, (lit. curbing their velocity अश्वानां उत्तमं वेगं विनयन्तं) or is riding after the glorious, exalted and mighty king of the Mātsyas (श्रीमन्तं घाजिष्युं उत्तमं मत्स्यं प्रधावमानं) or is in attendance on the king and showing him the horses (विराटं उपतिष्ठन्तं बाजिनः दर्शयन्तं च)—this last, when the king goes to inspect his stables.

ADHYĀYA XIX.

—v. 2. The second line is to be construed as: सर्वं दुःखं उपासीना आर्तवत् त्विल कालं आसे । कालं आसे = I let time pass (lit I sit by time.) Compare एवं सर्वमहं कालमिहास्ते (1 से) मुनिसत्तम (Mbh. III. 189. 41;) also अमरास्तं तु कृत्वाऽष्टु मासमासीत मेक्षमुक् । (Manusmṛti, XL 255-256 in Jolly's Edition).—For आर्तवत्=sorely, compare 32.7, below=परिक्षोभस्तदार्तवत् । आर्तवत् in the present passage may also mean like a sick (and therefore helpless) person.

—v. 4. The Paras. याचन्ति for the regular Ātma. याचन्ते is evidently metri causa, as also the passive वध्यन्ति for वध्यन्ते.

—v. 6. अभिमारोडस्ति । Fate cannot be passed on, transferred, to others. न देवस्याभिवर्तनम् । There is no turning away, no escape from fate. The Comm. read अति in both places and explain:—अतिमारो दुष्करं देवस्य किमपि नास्ति । अतिरुमणं च नास्ति (Nīla.) अतिभारः कर्तव्यतागोरवम् (Viśama. and Arj.) अतिभारः असाध्यम् (Catur.)

—v. 7. प्रतीक्षे उदयं पुनः । The hiatus in the middle of the pāda is to be noticed.—पर्यायमिच्छन्ती Waiting for a lift (lit. a turn) in my Destiny.

—v. 8. विषयने=नश्यति (Nīla. and Viśama.)

—v. 9. पश्य मां दुःखितां नश्य &c. This is probably the first place in our text, where it has been corrupted beyond restoration, and where there-ore emendation has to be resorted to. The reading पश्य as against पश्य

is of FM. Against the latter reading, it can also be urged that Bhīma has already asked her (16.57) what the reason of her grief is, and that it is not necessary for Draupadī to ask him to question regarding that.—यच्छ मां दुःखितां तत्त्वम् पृथ चात्र (वर्णानि ते) of the Edns and other MSS. looks like an unconvincing simplification of the difficulty. The reading of FM तमेष्टानि for the conjectural तन्निष्ठेति gives, however, no meaning. None of the Comm. notes this verse and so the difficulty is enhanced. The reading तन्निष्ठेति is adopted on the supposition that perhaps a reminiscence of the Bhagavadgītā may be contained in the words here, as already once before, in 16.58b as has been already pointed out (Notes, p. 60). Or does the second line read better as परम मां परमतां तत्र प्रवृष्टां हि (महीनि ते) : supposing that she is referring to her being outraged there—तत्र प्रवृष्टा—(i. e. in the Assembly-Hall.) in the presence of people (परमतां) ?

—v. 11. My grief has now approached thee (i. e. I now come to thee as a last resort) after having defeated (i. e. put to shame) all the Kurus and the Pāṇcālas as well. Draupadī means that the Kurus and the Pāṇcālas ought to have taken up her cause, when she was dragged by the hair or again when she was robbed by Jayadratha. They were such extremely insulting deeds, and yet her kinsmen on both the sides stood by helplessly. This is now a further insult, and unable to bear such insults any longer, she has now come to beg of Bhīma to avenge this latest one.—The reading परम त्वाम् of FM, which has been followed here is corrected to परम त्वाम्—a justified and necessary emendation—. It seems as though we might drop हि, and by restoring the hiatus, read क्लेशो अस्मिन्.—Nīla. explains the reading of the Edns as मन्निमित्तकः क्लेशः युष्मान् प्राणः सन् मीमांसन् द्रुपदादिभ्यः परिमन्त्रेन् वाचदेदिभ्यः । These readings and this explanation, however, lose much of the force of Draupadī's spirited words.

—v. 12. समुदिता=सम्पुद्गवत्परि (? Nīla.) समुदिता means evidently "endowed with," or "blessed with." Compare : सर्वैः समुदिनो गुणैः (राजन्यः) । पञ्च- समुदिनैः गुणैः । सर्वग्नैः समुदितम् (पुरम्) । (PW.). Compare also : एवं त्वमपि कस्यापि सर्वैः समुदिता गुणैः (Bhīma's words to Draupadī in 20.15, below.)

—v. 14. वर्णावकाशमप्येकम्—वर्णावकाशो दीप्तिसंकोचः (Nīla.) वर्णान्तरम् (Arj.) द्वे वर्णान्तरम् (Viśama.)—वर्णावकाश means literally "the appertures in the complexion" i. e. the fading away, or the parching up of it. For अवकाश

in the sense of an aperture or hole, see 5.28, Notes p. 21 before.—एकम्, one, and therefore unique, and so peculiar or strange. The verse is to be construed as :— (हे) पाण्डव अपि यादृशं एकं वर्णावकाशम् (तं) पश्य । तत्र दुःखे परमिके सति यादृशेनैव वर्णावकाशेन [मम शरीरं लक्षितं आसीत् तादृशः एव अयं वर्णावकाशः]—परमिके—PW. (s. v. परमक) is disposed to regard the form परमिक as a false one, being confounded with परमक.

--vv. 17, and 18. इमम् refers to what she says in the subsequent verse.....You must regard *this* as an unthought of downfall of yours, that I am compelled to be the servant of my inferiors (अवराणां अन्यासाम्). सुखं वेष्टाः । Thus FM. as against सुख (सुखे) वेष्टाः of Edns &c.—Draupadi is now contrasting her own former greatness to her present hard lot, and what she means is : I who could easily command you.....have now to be.....

—v. 22. गात्रोद्घर्तनम्=perfumes for the body.

—v. 25. वर्णकः=विलेपनम् (Amara) and the word is given by him in the neuter gender.

—v. 27. पाष्पकलया. कल (adj.) = श्रुतिसुखस्य अव्यक्ताक्षर =(Com. on Amara).

—v. 28. Nila. reads : कर्तव्ये for मर्तव्ये, which he explains as मर्तव्ये । कृ हिंसायामित्यस्य द्रवम् । most of the MSS. however read मर्तव्ये.

--v. 29. शून्यो = void of any ornaments.—Viṣama. reads शूनौ explained as शोफयुक्तौ (= swollen.) But this idea is more or less expressed further by किण्वद्भौ.

ADHYĀYA XX.

v. 4. नागो विल्वमिवाकम्प्य = as an elephant would pluck off the विल्व fruit.

v. 6. विवसनम्. It will be noticed that this reading is based on the reading व्यवसनम् of FM. For विवसनम् in the sense of 'banishment,' compare PW. v. v. (3) वृ with वि, and the passages quoted there, though there is no citation containing the nominal form विवसनम्.

—v. 7. The नद् in the second line of the verse refers to all mentioned before, viz, (1) their being banished, and the Kurus meekly acquiescing in that, and (2) his not having chopped off the heads of Suyodhana, Karna and others

—v. 10. सुकन्या नाम शर्वीणी &c. The story of सुकन्या daughter of king शर्वीणि, and wife of the sage च्यवन is given in detail in Mbh. III. 121, 18 ff to 125. 11, in the Bhāgavata Purāṇa IX. 3, and is referred to in the Viṣṇu Purāṇa (Wilson's Trans.) p 354 f., and Harivaṃśa, line 643 (Calcutta Edn of 1839) and in the Mbh. itself I. 8.1f. This story as given in the Mbh. gains in interest since Cyavana (as he is called there) is also mentioned in the Rigveda (I. 116. 10) as being a favourite of Asvins and as being endowed with youth by them. For the detailed Vedic account of this legend, see, Macdonell, Vedic Mytho. p. 51 f.; Muir Original Sanskrit Texts. V, 143. For a comparison of the Vedic and the epic story, see, Pischel, Vedische studien, Lp. 71 f; compare also Oldenberg Noten, Vol. I. p. 407—शम्वयन्म् means practising penance. निवर्धयन् विवर्धमानम् (Arj.) शमरायणम् (Sarvaj)

—v. 11. The text ought to be corrected to नारायणी चेन्द्रसेना । This also is a woman of venerable antiquity, having been mentioned as इन्द्रसेना (मुद्रलानी) in Rigveda X. 102. She is also mentioned in Mbh. III. 113, 22 f. and Harivaṃśa, 6713 For a detailed examination of the मुद्रल इन्द्रसेना story as it is given in the Rigveda, in the Nirukta, and the Brhaddevatā, see, Geldner, Vedische studien, II. p 1f; compare also Oldenberg, Noten II. 318. The story of नारायणी इन्द्रसेना is given in two adhyāyas (L 212, 213) in the Kumbhakonum edition of the Mbh. which are wanting in the Northern Recension

—v. 14. लोममुद्रा...अगत्यमन्त्रिणा । The story of the sage अगत्य is given in the Mbh in the तैवेक्यायव, III. 26 f. लोममुद्रा "appears in one hymn of the Rigveda (L 179. 4) where she is seemingly the wife of Agastya ..." (Macdonell and Keith, Vedic Index, II, p. 234.)

—v. 15. मेघैः समुदिता गुणैः Compare note on 19.12, before.

—v. 16. मासमप्यर्चयामि नम् । It will be noted that the first line of this Śloka has been much altered. The com. Arj. also reads मासमप्यर्चयामि नम्, and explains : अधिककृतेण अर्चने किमधिककृतेण न्यूनमिति तावदर्थं । अप्यधिकरूपमप्यधिकृत इत्यर्थः ।एतेन एकदिक्ष्ताधिकृतस्यैव मामं सहस्येति एकरात्रादधिकृतमुदा

दिनान्येव सन्तीति भावः । He then goes on कश्चिदाह मासमध्यर्धसमितम् सार्धमासं

तन्न शोभनम् । and refers to Draupadi's words (23. 29a) त्रयोदशाहमात्रं तु राचा क्षमन्तु भामिनि । Nila reads मास अथ च and explains it सार्धं मासम् । —PW s v remarks that the Tibetan translation (of Susruta!) of the word अन्धय is " Eins und vom zweiten die Hälfte " i. e., one and from the other, ½ half, which lends support to the explanation of Nila and others, rejected by Arjuna PW on the authority of Katjayan's Vartikā to Panini, \ 1 35 explains the compound अन्धयतम् कृतम् as bought as for 150, and generally, the word probably means " one and a half "—The question remains how to reconcile this statement with the conflicting one already quoted. In this connection it may also be pointed out that (1) in 14 f,—the place where the Kīcakapārvan begins, it is said that मासा दस समन्वयः । and that (2) the statement तस्मिन्वर्षे गतयाये " when that (thirteenth) year had almost run out" which formerly stood in the Eāns has been relegated to the Appendix (p 71 and 74,) as an interpolated verse, not being found in ADFHKL and some of the S. MSS, the non occurrence of this line in these MSS cannot be attributed to any chance clerical mistake or to any set purpose. (3) Thirdly, attention may also be invited to the concluding verses of our adh 28, and those at the commencement of adh 29. The latter expressly states that " at the end of that thirteenth year" (तत्र त्रयोदशस्यान्ते तस्य वपस्य) the king of Trigarta captured the herds of cattle of the Virata king

—v 18 विमुक्तेन अतीतेन Laying aside past things. The hiatus is restored on the evidence of B

—v 19 नित्यमुद्दिजते राक्षि= is always cross with, or suspicious of, the king

—v 21 तदहम् Thus AH, and SA, the last from the S. cl. It is doubtful if this is to be regarded as तद् + अहम् or as तदा + अहम्, with the vowel अ being dropped, in the latter case for metrical reasons. In the former case, तद्=therefore, for which sense compare अहमन्तराक्षितर्दताम् मे कोनरा । तत् एतेषां वाराच्छेत्तु कथं समयः । (Hitopadesa quoted in PW) —अमुदम् Whitney notes this form (as against the regular अमदम्) as occurring in the Upanishads and the Epics (Root book s v ५)

—v 24 बुरह मे सप्तम् Thus PM सप्तम् = the desired thing. Amara mentions बुरहे सप्तं सप्ते द्विते त्रिभु । The reading सप्त of the Eāns and other MSS scarcely suits the context, the word meaning निष्पापारक्षिणे कालविशेषे सप्तमे सप्त (Amara)

—v. 25. अहं पुनः। We have to understand some such verb as अवदम् &c.—न त्वं प्रतिबलः तेषाम्. Thou art no match for them, प्रतिबल being an adjective, and meaning “of equal strength.” The word occurs in this sense mostly in the two epics, for which compare PW. s. v. प्रतिबल.

—v. 26. वध्यन्तम्. The use of the active voice termination for the (middle) passive मान is evidently caused by metre. Compare Whitney, Gra., Section 529a: “In the Epics, there is much effacement of the distinction between active and middle, the choice of voice being very often determined by metrical considerations alone.”

—v. 27. न स धर्मं पुम्पति । पुम्पति=प्राप्तुमिच्छति (Nīla.) अनुमदितुमिच्छति (Viśama. and Arj.)—In Harivaṃśa 570, येयमस्मानपाहाय यवीयांश्च पुम्पति । पुम्पति is explained by the com.=भूयदितुमिच्छति, this sense being appropriate in अथवा यदि कस्येवं न च कंचिद् पुम्पति. (PW.) The same authority s. v. भू desiderative, assigns to this word the sense of “to wish to have something.”

—v. 28. कामकारणानुगः=Subject to the influence of the impulse (of the moment.) The word कामकार in the sense of ‘self-desired action’ occurs often in the epics for which see PW. Compare also Manusmṛti: कामकारुण्ये (पापे) इत्याहुर्के (प्रायश्चित्तं) श्रुतिनिर्देशान् । (XL 45), where कामकार means free, or uncontrolled desire; the word therefore, may well mean the impulse of the moment.

—v. 29. दर्शने दर्शने=the moment you see him, at the very first sight. The repetition is for giving intensiveness. Compare Whitney, Gra. section 1260.—The reading दर्शने दर्शने इत्यान् यथा जहा स्वजीवितम् is scarcely suited, because, the text nowhere else hints at any attempt on the part of Kicaka to physically hurt Draupadi, which would be a step fatally opposed to the intense desire of his heart.—The second line is to be translated as: and by your acting thus, (i. e. by your punishing this evil-doer) a great sin will have been averted (lit. will not accrue to you.) Nīla. reads and explains differently: दर्शने दर्शने प्रतिदर्शनं स एवं राजमह्यमः कामात्मा च यदि मां इत्यन्तादयेत् ताडनमयाद्वा यदि जीवितं जहा तर्हि धर्मं यतमानानां मरतां धर्मो न शिष्यति शौर्यं व्यर्थं स्यादित्यर्थः ।—The next verse states that if they want to stick to their vow, then they will have lost their wife, as the present situation was more than she could put up with. For the repetition and its force, compare 53. 54 b: द्रोणेन मुक्तं मुक्तं च प्रसति स्म पुनः पुनः ।

—v. 30. For the feminine singular दाप, see notes on 14.13 p. 48.

—v. 34. तस्मात् घोरान्महासुरान्. For the incident here referred to, see Mbh III. 157, where it is said that in the absence of Bhīma and Arjuna, the remaining party was being carried off by Jātāsura, when Bhīma returned and saved them all. Jātāsura is spoken of as being a learned Brahmin, living with the P., but really wanting to steal away their bows and arrows, and Draupadi.

—v. 37. मा कीचकवशं गमम् । We have to understand some such words इति हेनो : &c.

—v. 39. सुकिणी परिसंलिङ्गन् = licking the corners of his mouth.

ADHYAYA XXI.

—v. 2. प्रदोषे. Amara explains this word by रजनीमुख.—संगमम् कुरुष्व = make an appointment, the same authority explaining this word by saying : मेलके संगसंगमौ ।

—v. 3. नर्तनागारम्. Attention has already been drawn (Notes, p. 15, 57) to the amusements indulged in by the Ksatriya caste in the epic times.

—v. 5. संविदम्—संविद्.....संकेते.....माप्यते (Medinikōśa).

—v. 9. प्रवादेन in name only ; by courtesy only. Compare यन्मा दासीप्रवादेन, 17.2 before.

—v. 11. रथं चाप्यतरीयुक्तं ते अयास्तु. The use of the neuter gender (instead of the masculine रथः) is evidently caused by metre which most of the MSS have sought to avoid by reading दयाम् for अयास्तु.

—v. 12. त्वाम्. It is doubtful whether this word is to be regarded as the accusative singular of युष्मन्, being the object of the verb जानीयान् or as equal to तु + आम्. In the former case the construction would be सया वा धाना वा मम संगम रवां (वा) न जानीयान् । But what she pretends to have an objection to is not the fact of his relations knowing him ; (they know

him already, and will continue to do so) She does not want them to know that he had had an appointment with her. If on the other hand त्वाम् be regarded as equal to तु + आम्, the line could be construed as न तु सखा वा भ्राता वा आम् मम सगमम् जानीयात्। This construction would well balance the preceding line. The indecl particle आम् is mentioned by Amara as having the sense of एवम्, and Apte s v assigns to it among others, the sense of 'determination: surely, verily'—The other particle would naturally go with न. The whole verse would then be translated as Do then fulfil well one condition of mine: neither a friend nor a relation (of thine) should verily (आम्) on any account (तु) know of this my union.

—vv. 14 and 15 In the former of these two Ślokas K. promises that he shall go alone to meet her; in the latter he urges the same precaution on the attention of D.

—v. 15 This line is to be construed as यथा सुखदयस गन्धर्वो त्वानामोत्सृजे (तथा) समागमोऽस्तु। यथाई मदमोहित।

—v. 17 गन्धर्वालम्बनं जानते। This disability cannot be verified else where

—v. 20 सौमनाभम् For the Samādhi, compare, Michelson, l.c p. 101f.

—v. 22 Construe —यथा दिवसत निषाणकालदीपस्य श्री अम्बयिका (तथा) विषं प्रमुक्षत च अस्त्यथा अम्बयिका आसीत्।

—v. 23 कृतसंप्रत्यय = कृतविश्वास (Nila) न जानात् It will be noted that the tendency of the MSS varies between the augmentless and the augmented form

—v. 28 मत्तनागमिव Nila. with some MSS reads हृदनागमिव and refers to the story of Kṛṣṇa's killing the Kalya serpent in the Yamuna

—v. 31 Construe हे परवर्णिनि हिङ्मिष इत्या पा मम प्रीति आसीत् सा प्रीति मे (तथा) काचकेन सनागमे समारयात्। —ह वा हिङ्मिषम् For this see Mbh I 154

—v. 32 वृत्र देवपतिर्वया Compare note on 13 13

—v. 33 गह्वर=गुप्ते (Arj.) रहसि एकादे (Visama)

—v. 34 हस्ये This form as against the usual हसिष्ये is evidently necessitated by the exigencies of the metre—It will be noted that in this line, Bhīma is being shown as 'having murder' on his brains. The next line intensifies this mood. Compare also विनृम्भितनिषसिपा (22 17) below D's words in verse 35 are intended to calm down

his rising passion. The "truth" referred to here is of course the vow of the P. to remain one full year incognito.

--v. 37. नागो बिल्वमिवाकम्प्य. Compare 20.4b' before.

--v. 38. मृगहारी इवादरयः । It will be seen that this reading is an emendation of मृगहारी of C only. The reading in the text brings out clearly the comparison between Bhīma's sitting there concealed and breathing deeply, ready to pounce upon Kīcaka, and a hunter, who has also to hide himself without making any noise, while he is waiting for his prey.

--v. 41. Compare, for a similar idea, v. 19b of this Adhyāya.

--v. 42. स्मयमानः=elated, with a sense of gratified pride.

--v. 49. महाबलः refers to Bhīma ; the subject of जयाह is Kīcaka

--v. 50. वासिताहेतोः For वासिता, see note on 16.49 before.

--v. 51. बालिसुर्गवयोर्ध्वायोः This is also a frequently recurring simile like the वृत्रदेवपति one. For a description similar to the duel between Bhīma and Kīcaka, compare that between Vāli and Sugriva, Rāmāyaṇa IV. 16ff.

--v. 52. मुष्टिम्. For the technical meaning of मुष्टि, see note on 13.15.—पञ्चशीर्षं इशोरगम्=like one cobra fighting with another. In the following ślokas the two are spoken of as प्रवृद्धौ वृषभौ इव, व्याघ्रौ, मातङ्गौ.

--v. 54. तुमुलः an adj., meaning tumultuous. As a substantive it means एतसकुलम् (Amara). For the use of the word as an adjective, compare, तुमुला वायुः-वाताः &c. (PW.)

--v. 55. प्रमिन्नकरयामुसम् = गण्डस्थलस्थमदनिर्गमस्थानम् (Nila.) प्रस्फुटितगण्डस्थलच्छिद्रं मदवशात् (Visama.)—करः (mas.) or कर्ता (femi.) means the cheek of the elephant (Apte.)

--v. 58. गृहमध्ये=in the centre of the (dancing) house.

--v. 59. निस्पन्दत ययाप्राणम्=struggled to the best of his strength. For प्राण in the sense of "strength" see PW, s. v.; also प्राणाधिकं भीमसेनं स्त्राविद्यं धनंजयम् । I. 141. 20.

--v. 64. मलाम्बा, see note on 13.15.

--v. 69. योजयामास. The Comm. and Edn^s read योक्त्रयामास, and explain it as ययन्.

--v. 71. कण्टं अपीडयत्. It will be seen that the S. cl. does not contain these slokas which describe the inhuman treatment meted out to Kicaka by Bhīma.

--v. 72. विविद्धनम्रम्बरम् = परित्यक्तनेत्रानिधानदुस्तनम् (Viṣama) It is not quite clear what is intended by this compound word. According to the com. it should mean "he whose silken clothes called नेत्र were thrown off." Amara (and PW.) s. v. नेत्र assign the sense of an अङ्गुष्ठ to नेत्र. The word अम्बर also means according to Amara वासस् and ध्योतम्.—पशुमारं अमारयन्. Some of the comm. explain पशुमारं as: विरूप इत्यो पादौ च युगपदृधनेव वा । यथाऽफालनमुत्कान्य पशुमारं तदुच्यते ॥ पशुमारो नाम पातकैः सर्वतः पाहातरणम्. The word is a णटुल् formation, classed as "Adverbial gerund in अम्" by Whitney (Grammar, section 995f) and is to be explained as पशुमिव in accordance with Pāṇini's sūtra उपमने कर्माणि च (III. 4. 45.) Compare also Apte's Guide to Sanskrit Composition section 168.

--v. 76. कश्ये प्रवेशयामास पशोरिव विनाकृष्टः । विनाकृष्टः is Śaikara, Rudra. That in the Vedic mythology, he is a very terrific and malevolent god, is apparent from his vedic description as is given by Macdonell in his work on that subject, p. 75f I am unable to say if the incident spoken of here, refers to any specific action of his, or is merely a general description of his malevolent activity. In Dakṣa's sacrifice (for which see Bhāgavata p. IV. 5) he is spoken of as having plucked out the teeth of Pūṣan, the eyes of Bhaga &c.

--v. 82. उल्काः = Torches; originally = fiery phenomenon in the sky (PW. and Apte). It is an ancient word, occurring in the Rīgveda, and is also explained by Pāṇini in Unādi Sātra III. 42. 1.

ADHYĀYA XXII.

--v. 1. कल्पम्. Thus L only: at day-break.

--v. 2. सर्वाङ्गसंभ्रमम्. Compare सर्वमग्राङ्गम् 20. 72 a, and संभ्रितसर्वाङ्गम्, 77a. कूर्मजातमिषोद्भूतम् = like the (internal) body of a tortoise, laid bare or open.

—v. 3. पोषितं भीमम् Thus D and M, belonging to two different types. पोषितं is very probably to be looked upon as an onomatopoeic word, unless the word be regarded as a mistranscription for पोषितम् “fattened” from √पोष् । भीमम् adv. = terribly; पोषितं पोषितं भीमम् = terribly crushed, and trampled (or fattened; this last on account of exposure.)

—v. 4. यस्यायै = यस्याः + अयै; for similar examples compare, among others, काशनालंकृताभवन् or ये गतामिमुखम् (in Böhtlingk, l. c. p. 214.)

—v. 6. दृष्टताम् For the two different customs prevailing side by side in the matter of disposing of the dead, see note on. 5.30, page 21f.

—v. 7. The hiatus between the two parts of b should be noted.

—v. 8. उपक्रमम् = that plan.

—v. 9. रोह्यमाणाम् : pres. part. of the intensive of √रु, the corresponding Vedic and Brāhmaṇa forms being respectively रोह्योते, रोहयाम (Whitney, Rootbook.)

—v. 11. प्राकोशान्नाथमिच्छन्ती &c. = 16,48 before.

—v. 12. जयो जयन्तो &c. Compare 5.34 before, these being the secret names with which the brothers were to be addressed publicly or in times of danger &c.,

—v. 13. येषां ज्याघातनिर्घोषः &c, compare 22.13 before; also

तस्य ज्यातलनिर्घोषाद्विस्फूर्जितनिवाशनेः ।

निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त आरत ॥ (VI. 106.15)

—v. 15. सुरुषणाः परिदेविताः वाचः piteous, and afflicted words.

—v. 17. विजृम्भितनिर्घातया. Compare 21.33, 34; with his passion for blood (lit. desire to kill) heightened (विजृम्भित.)

—v. 19. दशव्यामम्. व्याम is thus explained by Amara: व्यामो बाह्वोः सकरधोरुततमोस्तिर्यगन्तरम् ।

—v. 20. ऊरुवेगेन = by the force (lit. velocity or speed) of his feet (lit thighs). वेगः प्रवाहजवयोऽपि (Amara). Vārtika I to Pāṇini. V. 2. 135 teaches the formation of the word ऊरुवली by saying: इतिप्रकरणे बलात् बाहुपूर्वपदान् उपसंख्यानम्, and Patañjali there mentions बाहुवली, ऊरुवली. ऊरुवली is thus almost synonymous with ऊरुवेग of our present passage.

—v. 29. सूतपट्टशतम्. The compound word is to be dissolved ॥ : पट्टं च शतं ॥ पट्टशतम् (= 106 and not 600) सूतानां पट्टशतम् = सूतपट्टशतम् ।

ADHYAYA XXIII.

—v. 1. परंशता: Thus DFKM. This is rather a peculiar formation, meaning "more than hundred" (शताविहः of H.) For a similar use of परं, we might compare: आयुस्तत्र च मर्याना परं शिगद्राविव्यति (Harivamśa, line 11210, Cal. Edn.) But we may be justified in going beyond these MSS, and instead of परंशताः, we might read परःशताः This last formation is vouchsafed for by Amara, and more than this, it occurs in the Śatapatha Brāhmaṇa (for which see PW. = v. परशत) and in later texts.

—v. 3. संशयितम् = thrown in doubt or confusion.

—v. 6. परमा क्रिया = the last rites (obsequies).

—v. 9. राजा विभेति &c. The king is afraid of being overcome by the Gandharvas. The active present parti. has thus a passive sense.

—10. स्त्रियस्तत्र दोषास्तद्वक्तुम्। But it is no sin for women to say so (viz. that Draupadī should leave the king's palace and city too.)

—v. 12. गात्राणि वाससी चैव &c. = 16.46, before.

—v. 13. दिशो दिशः This is comparatively an ancient phrase. Compare वाना वान्नु दिशो दिशः from the Atharvaveda (quoted in PW.)

—v. 16. तस्याः ते। तस्याः has no corresponding correlative pronoun.—Bhīma seems to mean that all her husbands would feel that they are now free from the burden of avenging the insulting behaviour of K. towards D. by the words she has just addressed to her.

—v. 23. तिर्यग्योनिर्गता &c. Nīla. explains तिर्यङ् नीच क्लृप्तं तन्मयी योनिः शरीरं तत्र गता। "you do not know that I have been destined to undergo (the miseries of?) a lower (lit. an animal) life." Arjuna's words remain without any particular force unless we suppose that the condition he refers to includes a consciousness of the birth before the present one, such, for instance, as is implied when a sage curses a person to be confined to a particular life until relieved by some beneficent agency. On this supposition it would be fair to conclude that being what he really is, Arjuna finds it irksome to be condemned to the life of a eunuch, and asks D not to be misled by appearances to think that he is really happy.

—v. 26. The text ought to be corrected to असलयिनी=slowly, at leisure. Viṣama says : सुदेष्णासहोदराणां ववादपि न पलायनशोभा । अपि तु तत्रायाता निर्भयत्वात् ।

—v. 29. त्रयोदशमात्रं तु । It is rather unfortunate that none of the comm. has any note on this v. to explain why “thirteen” days are specifically mentioned. See note on 20.16, Notes, p. 71f.

ADHYĀYA XXIV.

—With this Adhyāya, we pass into a new (Sub) parvan, the Goharaṇaparvan, having left behind the Kīcākadha Parvan, this last extending from Adhyāyas fourteen to twenty-three, and constituting, as already remarked, one of the bright, free and delightful parts of the epic. A repeated and careful perusal of these two (Sub) parvans will not fail to bring to the notice of the reader that while the style of the Kīcākadha P. is brisk, less free from repetitions and interpolations, and that the incidents unfold themselves easily, and are narrated in a flowing and almost eloquent language, that of the Goharaṇa P. is marked by cumbersome repetitions, which very often contain mere epithets. Here, the description or narration does not confine itself to a mere couplet (Śloka or verse) as before, but very often runs into more than one Ślokas. The style tends to become more and more involved, and generally is more rhetoric than eloquent. More of this somewhere else : but one thing seems clear, viz. that it is difficult to believe that the writer of the unappealing bombast of the Goharaṇa P. was the same as that of the touching pathos of the Kīcākadha P. incidents, or even that of the stately dignity of the Pāṇḍavapraveśa P.—

—v. 1. अत्याहितं चिन्तयित्वा = thinking that a great calamity had befallen (the Virāṭa king). अत्याहितं = महाभीतिः (Amara) —वृथगजनाः common or ordinary people: See note on 7.13 ; 11.1.

—v 2. सजस्योऽमूच सशयः It became a subject of common talk and terror For the last compare सर्वं संशयित राजन्नगरं ते मविष्यति । 23 3b before.

—v 3 दुष्टशैल्य = who exercised his valour to evil ends

—v 4. परानीकविशतनम् = the vanquisher of mighty hosts

—v 5. बहिःशराः = spies. Compare note on 10 13 before

—v 6. Construe यथादेशं यथादृष्टं च प्रदर्शनं सविधायं ते वै कृतचित्ता नागुरुः प्रति-यवर्तन्तः । यथादेशं = as they were ordered ; यथादृष्टं, as in reality ; कृतचित्ता as against कृतकृत्या, of Edns and some MSS and Comm = having fixed upon certain things in their mind.

v 8 त्रिगर्तं च महारथे The त्रिगर्तं tribe is mentioned in the यौवेयादिगण (designated with other 'आयुधजीवि') to Panini V. 3 117 and their country is identified with modern Lahore (PW) The preceding sutra (116) mentions त्रिगर्तपट्टः, i.e. the six tribes (or prince?) of the Trigartas which are explained as being आहुस्त्रिगर्तं वसुस्तु कोण्डोपर्यदाण्डकी । कोटुकिर्जालम् निश्चयं महापुत्तोऽयं जालकिः ॥

—v 10 निर्जने &c It will be noted that all these attributes qualify कानने mentioned in v. 9

—v. 11. The former line of this = 13a below

—v 12 कर्षेयुः. Amara mentions the word in III. 5 33, and his com Ksira explains कर्षट्. चतुशतपात्राणां सपहस्यानम् । The com Visama reads कर्षेयुः and explains it by saying कर्षट्पु अभितः पर्वतपरिवृत्तेषु प्राप्तेषु । In support of this it quotes the following verse —प्राप्तो वृत्त्यावृतः स्यान्नगरगुरुचतुर्गोपुरोद्भासिशालम् । सेट नयद्विदेष्ट परिवृतमभितः कर्षट् पवतेन ॥ द्रोणाख्य सिन्धुवेलाजलधिबलधितपाह्न चाद्रिद्विष्ट । यमियुक्त मटम्ब दलितदशशतैः पत्तनं रत्नयोनिः ॥

—v 13 अत्यन्तभावम् So also Arjuna who explains अतिशयेन भन्तभावमरणं यन्न क्रियायां तथा नष्टा । अत्यन्तभावः नष्टास्ते = they have completely vanished. It is a णमुल form, for which see notes on 22 72 before.

—v 14 रथात्ता The word रथ means both a chariot, and a warrior (compare PW. s v) In the former case, which is more probable here, those belonging to the Pandavas are intended This would make it likely that it was the business [of the Sutas not only to be drivers and charioteers, but also to deal in chariots

v 15 प्राप्ता द्वारवर्ती सुता compare 4 53 before,

—v. 18. करवामहे. Thus most of the MSS including AFM, as against करवाम ते । It can best be regarded as an epic form of the present first person plural of the √ रु. The imperative form करवामहे is also possible. किं करवा° why should we now once more (भूयः) set after searching the P. ?

ADHYAYA XXV.

—v. 1. चिरमन्तर्मेना भूत्वा = Was long cast down, dejected. दुर्मनां विमना अन्तर्मेनाः स्यात् । (Amara.)

—v. 2. Does not the हि in the second line look almost superfluous, being added to avoid the hiatus सर्वे नदी° ।

—vv. 4 and 5. These go together: construe: महात्मानो महाबलाः पार्थाः यदि ये अस्य वर्षस्य शेषं व्यतीतुः (तर्हि ते) निवृत्तसमयाः (सन्तः) क्षरन्तः नागेन्द्राः वा आशीविषोपमाः सर्पाः इव संरब्धाः (सन्तः) कौरवान्प्रति तत्क्षणं दुःखाः भवेयुः । क्षरन्त इव नागेन्द्राः = like elephants in rut. आशीविषोपमाः । आशीविष is mentioned by Amara as synonymous with सर्प, and his com. Kṣira. thus derives the word : आश्या विषमस्य । आशीः तालुगता दष्टा तथा विद्धो न जीवति । शृषोदरादित्वात् (Pāṇini VI. 3. 109) रेकलोपे आशीशब्दोऽयमिति सभ्याः । —तत्क्षणम्, forthwith, i. e. immediately they are निवृत्तसमयाः ।

—v. 6. अर्वाकालस्य विज्ञाताः as against सर्वे कालस्य वेत्तारः of Edns and some MSS. The latter however scarcely suits the context, as there would be then no reason why the P. should enter again the forest; and we shall have also to infuse the meaning of समय = agreement into the sense of काल.—अर्वाक् an indec. = before ; compare अर्वाक् संवत्सरान्, अर्वाक् सृष्टेः (PW. and Apte).

—v. 9. संवीताः = मण्डनाः (Arj. and Viṣama.) past pass. participle of √ षा with सम्, to dress, to be clothed in.—सर्वीकान् prosperous. Compare कोसलो नाम मुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् । (Rāmāyaṇa I.5.5.)—गोद्वीपु. The word is mentioned by Amara as synonymous with परिषत् or समितिः । समग्या परिषद्

गोष्ठी समाप्तमिति ससद् । आस्थानी . । --सिद्धप्रयोजितेषु Nila explains सिद्धानां प्रयोजितं गमनं येषु तेषु मुनीनामाश्रमेषु । --Or we might understand the word as सिद्धाश्च प्रयजिता य = amongst ascetics and monks

—v. 10 परिवारेषु Nila reads परिवा° and explains परित आगत्य चरन्नेषु ते परिचारा . राजपुराणि तेषु । परिवारेषु = सम्प्रदेशे (Arj) The word is explained as परिजन by the com of Amara. and may also mean "concourses" of people --आक्षेपेषु = रत्नायुतचित्स्थानेषु (Arj) being = सनि (Amara)

—v 14 एतच्च कर्णा यन्नाह । एतन् evidently stands in apposition to येषु च प्रत्ययो रजन् चारेषु and is almost = इति, this referring to 8b before.

—v. 16 ननु तेषां &c The first line can better be understood as an interrogative sentence It is indeed the case that &c ?—मत्पादितम् = अत्ययं यद्वा जीरानपेक्षि यथा स्वात्तया (Arj)

—v 17 विनष्टा शश्वती समा perished for all time to come. Compare मा निवादं प्रतिष्ठा त्वमगम शश्वती समा (Rāmāyana, 1. 2 18 = Uttararama 2 5)

ADHYAYA XXVI

—v 2f The piling up of attributes, some going with धर्मराजम् (2b) and the others with घातरः (4a²) and their promiscuous mixing up will readily be seen

—v 5 नीतिमान्नाह It will be noted that the reading नाह as against पाव of the Northern Edns and MSS is borrowed from the Southern Recension The former reading gives the verse a sense, which with the reading पाव is scarcely attainable . Neither of the Parthas has anything to do here directly. Drona says that persons of that stamp (तादृशा) never perish nor are they vanquished (v 1b) He then describes what according to him constitutes the greatness of the P. (to end of v 4). Being what they are, high-souled and persevering, why should not a right-minded and wise man (नीतिमान्नाह) hope for (lit. do) what is best for them ? (तेषां नि श्रेयं किमर्थं न विवाहयति).

—v. 7. आकालिम् from आकालः (=the right time) meaning, therefore, what is suited to the occasion'. For this sense, see PW, s. v. आकाल.

—v. 9f. What Droṇa means is that, because of his greatness Yudhi. is not possible to be discovered by ordinary spies, and therefore other Brahmin or ascetic spies (v. 10) should be employed ! —Readers of the plays of Bhāsa will remember that, in point of time, it is approximately regarding this period that Bhāsa begins one of his dramas, viz, the Pañcarātra. Duryodhana is there represented as performing a sacrifice, and requesting the "Brāhmaṇa Droṇa" to choose his Dakṣiṇā. Droṇa chooses it in the form of Duryodhana's dividing the kingdom with the Pāṇḍavas I. 31. This the king promises to do (after consultation with Śakuni), if in the words of the latter यदि पञ्चरात्रेण पाण्डवानां प्रवृत्तिस्तु तेन तस्या राज्यस्यार्थं प्रदास्यति किञ्च । It may be mentioned in passing that this theme and other details mentioned in the drama, have no basis whatsoever in the Mbh. itself, and seem to be a free invention of Bhāsa himself. Compare for a similar opinion, Winternitz, Ostasi. Zeit., 1922, Heft 3, p. 286.

ADHYAYA XXVII.

—v. 2. तद्वाक्यमभिसंदधेत्. तद्वाक्यानुगुणमेव वदन् (Nila. reading अभिसंदधत्) = he continued the trend of his speech. अभिसंदधत् युक्तं कुर्वन् (Arj.) उष्टं कुर्वन् (Viṣama.)—भारतीम् भरतवंशीयपाण्डवविषयां गिरम् । (Nila.)

—v. 3. The *b* of this śloka almost repeats the substance of 2b. Nila. reads समं वदत्तत्र and says: समं वक्ष्यातश्च न्यूनं वदत् वदन् नुमभावः आर्यः । This is however hardly necessary ; and if anything, only shows the high esteem in which Bhīṣma has been held even to the modern day.

—v. 11. Construe: तान् वै पाण्डवान् संविन्त्य यत्तु अस्माभिः इह शक्यं तत् अहं प्रायेण बुभूया वः प्रवक्ष्यामि । तत् निबोध । —For a similar use of शक्यम् see 14.17 and the note thereon,—प्रायेण. It will be seen that this reading is based

on SG. of the Southern Recension, and that the reading नदोऽहम् is also based on four Southern MSS, viz. SG, ST and SA (2 MSS.) The reading of Northern Edns as बुध्या प्रयुक्तं न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि.....scarcely gave any sense, and the comm. are at great pains over it. Thus वत् प्रयुक्तं प्रयोगः शक्यं ज्ञातुं योग्यः तदेव वक्ष्यामि (Nilā.) Arj. and Viśama. ignore the verse, and other comm. are not much helpful.—प्रायेण बुध्या तत् अहं वक्ष्यामि itself is not very clear, unless we take प्रायेण as = सामान्यतः, generally, from a general point of view (or without entering into details) and बुध्या = as it appears to the mind; and प्रायेण बुध्या = from a general rationalistic point of view.—युधि is variously explained: (1) अभ्यवसायो युधिः । or (2) मतिरागमिका ज्ञेया युधिस्तत्कालदर्शिनी । प्रज्ञा चातीतकारस्य मेधा कालत्रयान्तिका ॥ (PW.). This is the second place in our text, where one whole Recension (so far as our present evidence goes) is vitiated and where the Southern Recension helps in the rehabilitation of an older text of the epic, although this last has its too apparent blemishes. Compare Notes p. 28f. and compare 26.5b and the note thereon.

—v. 10f. The text from 10b to 11a is much confused. What the propriety is of 13a, one fails to see. The next three lines require to be taken together to yield sense, which again is hard to fix.—The impression strengthens that in order to make Bhīṣma's speech look dignified and high sounding, lines have been added, without looking much to the appropriateness or otherwise of the words.

—v. 13. The second line is to be construed as: तत्र तात तेषां राज्यं अक्षत्रतम् ये न भाव्यम् । तत्र = in the thirteenth year of their exile = अस्मिन् देवयोदशे वर्षे of the preceding line.—अक्षत्रतम् = अयुक्तम् (Arj.) अकल्याणम् (Nilā.)

—v. 14. तत्र is to be understood in the second line of this śloka.

—v. 15. वदान्यः । Arj. quotes: वदान्यो दानशीले च चारुवादिनि (Medini)—Arj. reads =हीनिपेक्षकः and explains it as =हीः एव अकार्यनिपेक्षो यस्य तः । but adds: =हीनिपेक्षक इत्यन्ये ।—निभृतः = स्तिरप्रकृतिः (Viśama.)

—v. 18. निरातङ्गा = 'freed from all calamities.' Amara mentions the word आतङ्ग in the sense of रुक् तापशङ्कास्तु आतङ्गः ।

—v. 25. अतिमानदः = full of pride, or, showing (due) respect to others.

—v. 27. सभाप्रेक्षुः Thus BEM as against शुभप्रेक्षुः । This last is later mentioned in v. 28a. सभाप्रेक्षुः means one who is desirous of

going to the meeting place, where learned disquisitions &c. are held, in order to participate in them and show one's own learning. For the various aspects of Sabhā (as a political assembly, or law court or king's court &c) see specially, Hopkins, Social Position, JAOS, XIII, p. 148f. Compare also, Narendra Nath Law, Aspects of Ancient Indian Polity (1921) p. 26f. For the public "halls" mentioned in the Buddhist literature, see the last named work, p. 3. Compare also Macdonell and Keith, Vedic Index, s. v. Sabhā : "The hall also served (in addition to other purposes) as a meeting place for social intercourse, and general conversation about cows and so forth, possibly for debates and verbal contests."

—v. 28. सत्यवाक्यावृतः स्नातः So FM generally, as against सत्यवाक्या-
नृत्स्नात of Edns. and some MSS. Have we to understand सत्यवाक्यावृतः
= सत्य + वाक्य + आवृतः or as equal to सत्यवाकी + आवृतः ? In the former case
the Compound means : (lit.) clothed in i. e. full of truthful words ; in
the latter case, the word सत्यवाकी will have its analogue in the word अवाकी,
of the Chhā. Upaniṣad 3.14.2 (अवाक्यनादरः) and आवृत will have to be under-
stood as = well-covered or well-dressed, or bedecked. स्नातः one who has
performed the ceremony of bathing at the time of leaving his preceptor's
house, i. e. whose course of study is finished,—and is about to enter
the life of a householder ; the word being the same as स्नातक, which is a
more common word in this sense. This last word is included in Pāṇini
पावादिगण to V. 4. 29. For the use of the root in this particular sense,
compare. वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिः (quoted in PW.) also गुरुणानुमतः स्नात्वा
समावृत्तो यथाविधि । उद्गृहेन द्विजो भार्याम् । (Manu III 4); ब्रियान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानु-
ज्ञातस्य वा स्नानम् (Āśval. Gr. Sū III. 9. 4.)

—v. 29 दृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः । For this compare 26. 10, and
also 27. 2 a before.

—v. 31. The v. is almost unintelligible : तस्मात् तस्य च धीमतः सत्रेण
ऋद्धं निवासं तु परमा च गतिं अन्यथा वक्तुं नोत्सहे । Nila. says : धीमतः पाण्डवस्य वासं छन्नं
तत्र विद्धोति शेषः । परमा गतिं गमनं च तत्रैव स्वीयं कुरु । एतच्चाहं अन्यथा विपरीतं वचो वक्तुं नोत्सहे ।
वृद्धत्वात्पाण्डवेषु द्वेपरय धर्मरूपत्वाच्चेति भावः । Viṣama. thus explains : 'अन्तं स्वरूपे
निर्दिष्टम्' । अन्ततः स्वरूपतः तत्त्वतः इत्यर्थः ।

—v. 33. The use of इति in the sense of एवं = thus, at the beginning
of the words to be reported, is to be noted.

—v. 36. बुम्बता. See note on 20. 27. PW. s. v. बुम्बु assigns to
this word the sense of "macht wünschend" i. e. "desirous of power"

in Katyā Srauta Sutra 18 5 10 and certain other passages This sense fits in well here too

—v. 37 गूढभावेषु च्छन्नेषु Have we to understand गूढभावेषु as an adverbial compound with the termination retained as in अज्ञाते (4 10b²) before, for which and similar other examples, see note on that word, and on 4 1 ? Or have we to dissolve it as a Bahuvrīhi Com = गूढ भाव येषां ते = गूढभावा-तेषु गूढभावेषु ! Or, lastly, as a णमुल form = गूढ भूत्वा !

—v 38 उच्चावचम् = lit high and low, great and small, and so, of various kinds. The compound उच्चावच is mentioned in the मयूरस्यसङ्कादिगण to Panini IL 1 72 PW explaining the compound word says ' Since अवच is not used separately उच्चावच might be regarded as compounded from उद् + च + अव + च ' Kāśīrasvamin (on Amara III 1 83) explains it as उदक् च अवाक् च = उच्चावचम् ।

ADHYAYA XXVIII

—v 1 वाक्यमुवाच भृशम्. This and दुर्योधनमवापत (च) of v 3 below show (the subject is the same in both cases) that verses 2 and 3, are of later growth. And as a matter of fact, it can be seen that they are so असकृन्निरुत पूर्वम् &c (2a) is a répétition of असकृन्मत्स्यराज्ञा मे &c (4b) with this difference that the latter is put into the mouth of the Trigarta king himself, while the former proceeds from the narrator (presumably Vaisampayana) The subject matter of 2b is practically the same as that of 4b viz that Kīcaka was the commander of the Matsya king, and 3a is implicitly contained in मे राष्ट्र वाधितम् of 4a Slokas 2 and 3 therefore can be safely regarded as of later growth, containing as they do mere repetitions, but in any case earlier than the present MSS tradition

—v 8 हीनदर्पा निराश्रय । Or this compare also कीचके तु हते राजा विराट् परवीरहा । आशा चक्रे सहाय्य कुन्तीपुत्रेऽप्यवीर्यवान् ॥ 29.3 below

—v 8 आत्ययिकम् = कात्क्षेपणासहम् (Arj) अवश्यम् (Visama) The word आत्ययिक is derived from अत्यय, mentioned in the विनयादिगण to Panini V 4 34 ; the word अत्यय meaning acc to Amara अत्ययोऽतिरुमे कृच्छ्रे दोष दण्डेऽप्यथापदि । आत्ययिक therefore means that which has an immediate bearing and therefore brooks no delay, immediate

—v 14 प्राप्तकालं द्विं वच । Compare प्राप्तकालमिदं वाक्यम् of v 1 above

—v 15 योजयित्वा वरुचिर्नाम् । विभज्य बाष्पनीकानि &c either by uniting the (two) armies (viz, our own and that of the Trigartas) or in separate batches, just as you would like

—v. 17 साधयार्थान्महीपते. Thus, on the combined evidence of L, and AFHLM respectively, as against साधनार्थं महीपते of the Edns and other MSS

—vv 22f यथादेशम् &c We shall go with all the Kauravas as might be directed (by our commanders), the second line leaves the choice of where Susarmā was to attack the Matsya country to his own discretion For यथादेशम् = according to the instructions or directions, compare PW s v ३ यथादेशम्, referring to Asva and Katya Sūtras &c —That the choice was left to Susarma follows also from the next two vv, v 24 saying that the Kaurava king was to follow him later (lit last जघपत), the next or after some days—for सुसंवीत in 23b, see note on 25 9 before = यत्नेन परिदिष्ट (Arj) —जघपत Amara mentions this word in the sense of अनेष्यसे वि १

—v 26 वयमप्यनुगृह्णाम &c Does the use of the same verb गृह् (as in 25b) with the preposition अनु added here, indicate that Duryodhana, after dividing his army into two, was to aid in capturing more securely the same herds, which might be captured already by Susarma? But in this connection, see v 29 of this Adh, and 32 2f 42 10f below

—vv 27f. The first line of v 27 is to be translated as All the warriors were equipped, with the hosts (बल) of their foot soldiers (पदाति) eager (उत्कट) as they were (to loot the Matsya country) —प्रतिवीर्य विकर्षन्त Thus FM, with N, reading यथेय, which may be translated as others, (परे) vying with each other, (lit dragging, clashing with each other) गोभु संघपतन्, fell on the herds of the Matsya cattle This

last reading as against गोपु गृद्धा महाबला of Edns (and two MSS. only) gives much force to the reading प्रतिवीर विरुप-त.— v. 28 may be translated as : They (i. e. the warriors) having gone according to their purpose (यथोद्दिष्टम्) and having occupied the country of the (Matsya) king, Susarmā captured the (herds of) cattle on the seventh day of the चर्मपक्ष (= the month of Āśādhā according to the com. Arj.). For this reading the Edns with four MSS have रुज्ज (रुज्जे) पक्षस्य. The rest of the MSS. of the N. Recension, and the com. Arj. read चर्मपक्षस्य. With regard to this last, Amara mentions चर्म as synonymous with निदाय. Apte, s. v. assigns to this word the sense of “the hot season, summer.” Harivamśa 3544,5 has :

पूर्वमेव तु रुज्जेन गवां वै हितकाणि ।
 शिवेन मनसा दृष्टं तद्गुणं वनचारिणः ॥
 पश्चिमेऽपि ततो रुज्जे चर्ममासे निरागये ।
 वर्षतीवामृतं देवे तृणं तत्र व्यवर्धत ॥

PW. renders चर्ममास in this passage as “a month of the hot season.” This season according to the present Hindu calendar covers the months of Jyestha and Āśādhā. But the reason of identifying the चर्ममास with आषाढ (as Arjuna does) remains uncertain; and the exact fortnight, whether the bright or the dark one, remains also unknown, such statements as आषाढमासरुज्ज (रुज्ज) सप्तम्यां as the Com. Visama. has, remaining unsupported.—Finally it may be noted that for सप्तमीम्, the S. cl reads अष्टमीम् in v. 28 and consequently नवम्याम् for अष्टम्याम् in the next v. (29).—It may therefore be said that the exact date of Susarmā's capturing the cows and of the subsequent events is largely a matter of uncertainty, despite Nīla. and other comm. on 47.1ff See also 29.4.

ADHYĀYA XXIX.

—v. 1 छत्रलिङ्गप्रतिष्ठानाम् । बाह्यणादिकपञ्चपणेन प्रविष्टानाम् (Nīla.) Amara explains छत्र by कैवय. For लिङ्ग in the sense of device or trick, compare, स-वर्गिलिङ्गी, also ज्ञाना रुतलिङ्गस्यः hamāyana, 6. 82 84. लिङ्गान्तरे वर्णमाना दस्यव (PW) The former is said with reference to a spy of Yudhi. (Kīrāta. I 1) which Mallinātha explains as वर्णं पशन्तिरस्यास्तीति वर्णां महाचारी । तस्य लिङ्गं चिन्तयत्यास्तीति वर्गिलिङ्गी ।

—v. 3. अवीर्यवान्. Compare ममदर्पो निराशयः said, as here, of the Virāta king in 28. 6a before, and the note there on. Does this however imply that the Virāta king knew who the five persons really were ? Nila. who however reads differently adds: कीचरुदयमपि (i.e. युधिष्ठिरः) मम जयकर्ता भविष्यति एवं रूपां संभावनाम् ।

—v. 4. तत्र त्रयोदशस्यान्ते. For this see note on 20, 16.

—v. 7. महाराज आसीनम्. The hiatus between the two parts of a is to be noticed.

—v. 8. बालयन्ति "Carry off" (Apte.)—मा नशन् Thus SA¹, SA² नश्यन् only as against मा नेष्टुः of the Northern Recension. The use मा with the Perfect in the sense of the Prohibitive Imperative is unusual. अनशन् is Aorist of the second variety (Compare, Whitney, Rootbook, under √ 1 नश्.)

—v. 9. कलिलाम् = गहन (Amara); full of.

—v. 10. भागशः = Each one separately ; or as Arj. explains बाहुवृद्ध-पाश्चादिषु.

—v. 11. सवज्जायसगर्भम् । वज्जायसम् अशानिलोहं यद्वा वज्रवदच्छेद्यं अभेद्यं च यदयः भाषायां पोलाद् इति संज्ञितं तद्वज्जायसं तन्मयः गर्भोऽन्तःकवचं तेन सहितं सवज्जायसगर्भम् (Nila)

—v. 12. सर्वपाराशवम् । परान् सुनोति पीडयति...परसर्व...पारसर्वं शस्त्रं...सर्वशस्त्रसङ्गम् (Nila.) Arj. is better, however: सर्वलोहसन्धितम् ।—PW. derives the word from परश्च and assigns to it the sense of iron, Amara explaining it as शस्त्र. According to the Kāśikā on Pāṇini IV. 3. 168 (कंसायपरशव्ययोर्धञ् औ लुक् च ।) the word पारशव is formed from परशव्य + अञ्=परशव्यस्य विकारः पाराशवः ।

—v. 13. उत्तेधे = उपरितनभागे (Viśama.) उत्तेधः काय उत्ततिः (Amara.)

—v. 16. यथास्थानि—an adverbial compound. Compare 4.1, 10 before.

—v. 17. अयस्कारेषु made of iron. The word is intended in Pāṇini VIII. 3. 46.

—v. 17. संनाह = trappings.

—v. 18. प्रतीकाशः The vowel of the upasarga प्रति is lengthened according to Pāṇini VI. 3. 122.

—v. 20. कङ्कबलवगोपालाः दामपन्थिश्च. This is perhaps the first place where the names of the four brothers come together, though here too,

it is doubtful to decide whether they are personal or vocational names. Probably the latter is the case, as the names बलव, गोपाल would lead us to conclude. See notes, p 13.

—v 23 बराद्धरूपा. The compound may be dissolved as either:—
अद्ग च रूप च अद्गरूपम् वर अद्गरूप येषां ते बराद्धरूपा (Bahuvrīhi Com) or as वर अद्ग
येषां ते बराद्धा (Bahuvrīhi) with the termination रूपप् affixed प्रशसायाम् ।
Compare कल्याणरूपा 18 8, and the note thereon—युष्मेषु -The Parsmai-
form is evidently caused by metre

—v 27 दक्षिण = दक्षित this last Amara explaining as सनद्धो वर्मितः
न 1: दक्षितो व्यूढकक्ष । For दक्ष in the sense of "armour" compare विशीर्णदक्ष
Bh āgavata P'urana I 9 38 "Harnisch" = armour (PW)

—v 30 प्रभिन्नकरामुक्ता Compare मातङ्ग इव मातङ्ग प्रभिन्नकरामुक्ताम् 21 55,
before, and note thereon

—v 31 सुदान्ता (as against सुदन्ता Ldms and some MSS) properly
tamed

—v 32 वन्यानां as against मुह्यमानां of Tdms But that men used
to forest life and tactics were a necessary appendage on this occasion is
evident

—v 34 सप्रयान्तम् It will be seen that the pres parti संप्रयान्तम् goes
with अनीकम्, this last word being in the neuter gender. We should
have accordingly the corresponding neu gender form सप्रयान्, and then
also निरीक्षमाणम् for निरीक्ष १म्. Even for this last, the nom sing neu gen-
der participle form would be निरीक्षन् for the Parasmaipada. Both the
forms used in the text, seem however to have been formed metri-
cusa—१वा पदम्=१वा पदविहम्, on the look out for any traces of the foot
steps of the cows. One of the meanings of the word पद ॥ पादविह
(Hema kosa) or रुक्षम् (Amara)—It may also be noted that the first line
of this v is almost identical in meaning with the first line of the v
following (35) तदनीक विराट्स्य (34) = तद्वलाग्र विराट्स्य (35) युष्मभे भरतर्षभ (34)
= सप्रस्थितमशोभत (35.)

ADHYĀYA XXX.

—v 1 सूर्य परिणते सति । पश्चथा विभक्तस्याहः चतुर्थभागं प्राप्ते (Nila) किंविच्छेदे (Arj and Visama) " when the sun was going down " (PW.)

—v 3 यामणये = राजकाये (Nila) प्रधाने (Visama Catur.) PW. on the strength of a Mbh passage (सिधुमूलाश्रिता ये च यामणीया महाबला.) regards this word as the name of a tribe, and derives the word यामणीय from यामणी, this last being a place, mentioned in Gana तस्यशिलादि to Panini IV. 3 93 The exact meaning of this word remains doubtful

—v 5 सूर्य विलम्बति (सति) compare सूर्य परिणते सति in v 1. before.
—उत्तरोत्तरम् Thus L only as against इतरेतरम् of all others.

—v 6 The MSS vary between the augmented and the augmentless imperfect

—v 10 पटिश A kind of spear with a sharp edge (Mar. पट्टा)

--पस A dart, a barbed missile

--शक्ति A kind of missile , a spear, pike, a sword.

--तोमर An iron club

—v 12 क्षुप्त--Cut, divided (Apte)

—v 15 Compare v 9 before, which is almost repeated here

—v 16 उपशाम्यन् as against उदतिष्ठन् of v 6, which description may be said to have been closed here

—v 19 केशकेशि नसानखि The compound is to be dissolved as केशपु केशप गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्त केशकेशि (Com on Panini II 2 27)

v 23 अयोन्यमभिगजन्तौ Compare v 2 of this Adh

—v 24 द्वैरथेन समाद्ध्यत्=called him to a single combat in chariots

—v 25. विसृजताम् The augmentless imperfect now scarcely calls for any notice

—v 28 मत्स्यराजानम् against the regular मत्स्यराजम् is evidently for the sake of metre

—v 29 प्रदोषे रजसा वृते = when, at evening the dust rose up and hung on the earth (lit when the evening (time) was enveloped with dust) It will be seen that this reading gives a vividness to the scene, which was scarcely effected by the reading से येन रजसा वृत्तम् of the Edns

ADHYĀYA XXXI.

—v. 6. पत्तस्त्रयः=पत्तस्त्रय (PW.)= Hatchet or battle-axe (Apte).

—v. 8. धुर्यान्=the horses. The use of the word in the plural number, and the mention of पार्श्वसार्थी immediately after this (and elsewhere also, for which see PW) make it probable that generally four horses were yoked to the chariot. For the epic chariot in general, compare Hopkins' valuable monogram, Social Position of the Ruling Caste, JAOS, XIII. p. 235f.—पार्श्वसार्थी=वृद्धगोषी (Catur.) Apte explains the word as "a charioteer, who drives one of the outside horses". PW. explains पार्श्वसार्थी as the two charioteers who ride the side-horses, a third one being in charge of the two horses yoked to the pole (=धुर्यौ) —जीवमाहम्, alive; being a णमुल् formation, formed according to Pāṇini's rule समूहाकृतजीवेषु इत्कम्पहः III. 4. 36. Compare also, Apte, Guide, Section 167a.

—v. 9. रुदन्ती बन्धुकीमिव । many of the comm. read रुदन्ती बहुकामिव (Arj. adding पुवर्तीमिव कामुकः इति पाठविन्यः)—बन्धुकी is mentioned as a v. l. for बन्धकी in the कल्याण्यादिगण to Pāṇini IV. 1. 126 (compare PW.) and means an unchaste woman. compare Amara II. 6. 10.

The word under the form बन्धकी occurs in:—

भवन्ति मेहे बन्धक्यः कितवानां युधिष्ठिर ।

न तामिरुत दीव्यन्ति दया चेवास्ति तास्वपि ॥

(Mbh. II. 8. 1.)

—v. 11. तेषु संप्राप्त्यमानेषु when the Matsyas were being overcome by fright.

—v. 13. सर्वकामेः सुपूजिताः—This looks at variance with the hardships the P. had presumably to bear.

—v. 17. भीष्ममार्ण वनस्पतिम् । This feat of Bhīma, which is here found in all MSS. was repeated in an earlier Adh. in the Edns and allied MSS. (after 16. 14 of the text.) Compare Appendix, p. 85 ; p. 89 (after v. 12) for the Southern Recension, this latter however differing verbally from the former. Such additions show how the text itself has supplied the basis and the material for interpolations.

—vv. 18 and 19. मा जनाः समवयुच्येन्. The use of मा with the potential mood is to be noticed. See Whitney, 579b.

--v. 20. The text ought to be read as..... वा परस्वधम् । For this last, see note on v. 6. of this Adh.

--v. 21. चक्रसौ. The word is evidently the same as चक्रगोष्पद्, both these words being mentioned in the Mbh.; two persons who walk by the two sides of the chariot, and whose duty it is to guard the wheels. Compare Hopkins, Social Position, l. c. p. 260. "In nearest proximity (to the knight of the war-car) is the charioteer..... Around him are certain followers and retainers. Of these..... first and nearest stand his "wheel guard" (चक्रसौ), usually one knight each at the sides of his car. These are no humble followers, but his equals....." Compare also PW. s. v.

--v. 22. समस्तास्ते सर्वे. In v. 15 b above, Bhīma asks Yudhi. to stand by, though in 24 a, 27a below he is represented as participating in this charge led by Bhīma.—एति might be better taken as a preposition governing त्रिगतान्. ततः अमर्षिणः ते सर्वे दिव्यमखं विकुर्वाणाश्च समस्ताः त्रिगतान्मति अभ्याननोदयन् ।—After v. 20, the Edns and CGHK among our MSS. had a big interpolation of some ten verses which is absent from the remaining MSS, and from Southern cl. except SK. See Appendix p, 141 and p 145f.

--v. 23. बैरादी Thus ABEFKLM. बैरादी is an adjective, femi. gender, going with (महा) चक्रः ।

--v. 26. त्रिगतानां महारथं नीत्वा having led the army to the chief warrior of the Trigartas i. e. to सुशर्मन्.—उदायुधैः an adv. comp. = with their weapons raised up.

--v. 30. दृष्टगोषी = the knights whose duty it was to guard the warrior from back attacks &c. Compare Hopkins, l. c. p. 261.—रथोपरस्थोत्. Hopkins l. c. p. 238 explains उपस्थ = the bottom of the war-car.

--v. 35ff. भीमस्य..... अभ्यद्रवत्. ran off from Bhīma ? or pretending to attack him (Bhīma) ran up to him ? Viśama explains : भीमस्य भुवतः इति शेषः । The next line, v. 36a says that to save his life, he (Suśarmā) fled from the battle field, which may make the latter of the two explanations mentioned above, more possible. Though Suśarmā really wanted to run away, still he made a move against Bhīma, just to hood-wink him. The text however seems to have been much confused here. सहस्राभ्यद्रवद्गोषी of 35b = प्राद्रवत्पूर्णमवयः of 36a. As the text stands, the epithets in 36b require to be taken with सुशर्मा : frightful, and equal

to Bhīma (in strength) though सुधर्मा was, he had to fly away. If, however, 36b be not thus understood, the line remains without any connection with the preceding and the following. Nila. explains भीमसंक्राणः as भीमोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव इतिवदनुपमः ।

—v. 43. किं नु शक्यम् compare for a similar idea, 20.3 before.

—v. 46. Construe तं (सुधर्माणं) दृष्ट्वा राजा (= युधिष्ठिरः) प्रहसन् नराधमः (= सुधर्मा) वै मुच्यतां (इति) आह्वयशोभिन्नं पुरुषव्याघ्रं भीमं प्रोवाच ।

—It will be noticed that the verses which describe the rough and unseemly humiliation inflicted by Bhīma on the captured king are absent from the S. MSS. In this connection reference may be made to the omission in the S. cl. of the description of the duel between Kīcaka and Bhīma, and its bloody and almost revolting sequel, (21. 52-59 ; 69-73) and, to the less fiery duel between Bhīma and Jīmūta, described in 13.10ff, which also is absent from the S. MSS. so far consulted. It is an important question to decide if the many traces of the roughness and seeming brutality of the Northern Recension have been passed over in the Southern Recension, or whether, as an alternative supposition, such traces were originally absent in the text, and came to be interpolated in one recension of the epic only. This question has a direct bearing on the question which of the two main recensions of the Mbh. is to be regarded as being more representative of the original text.

—v. 47. संसत्तु च समासु च।संसत्तु सता गोद्वीपु समासु च राजसमासु (Viśama.) So also generally Arj.

—v. 61. वेद्याप्रपद्य विवेन्द्र. See note on 6.11.

—v. 67. सकलं रात्रिम्, (having marched) all the night.

ADHYĀYA XXXII.

—v. 1. पद्मन्यान्वरीक्षितुम्—See note on 28.26.

—v. 4. नरसा=वलेन (Viśama.)—अजला=अव्यवधानेन (Arj) उद्यता (Viśama.) Amara assigns to this adv the two meanings of सम्ये (III 4. 13) and of मगदि, all at once, all of a sudden, (as being synonymous with सपदि) मास्रगित्यञ्जसाद्ध,यद्गुतेसपदि...(III. 4. 2) This latter sense is appropriate here.

—v. 5. पट्टि गवां सहस्राणि &c Compare 29.8a, before (and 10 a, below.)
—(रथवंशेन=with a big force (lit. collection) of war-cars. रथसमूहेन (Nila.)

—v. 6. आरावः घुमहानासीत् &c. There was a mighty uproar: the attack was (so) fierce.

—v. 7. परिक्रोशंस्तदातं वत् । Compare आसे कालमुपासीना.....आतं वत्. 19.2; and the note thereon; also 20.17. Visama. says परिक्रोशन् कौरवा गोपेन हन्तीति घुम्रां पातयन् ।

—v. 10. शून्यपालम् । राज्ञः असिन्धियाने पालकम् (Nila.) शून्यं वरिरहितं नगरमेक एव पालयतीति शून्यपालः अतिसमर्थत्वात् (Visama).

—v. 12. रपदः see note on. 17.2. Compare न रपद्वीहः (Br. Samhitā, p. 3)

—v. 16. पाशोपधानाम् &c. पाशो मार्षामान्तद्वयगतो सखिव उपधाने वीणाया तन्त्री-संधानार्थं कीटविशेषो यस्या सा पाशोपधाना ताम् । उधातन्त्री मोव्येव तन्त्री काष्णीपसततवो यस्या ता चापो धनुर्वष्टिः सैव अलाघुसहितोदण्डो यस्यास्ताम् । (Nila.) Is the धनुर्वीणा metaphor perhaps employed to indicate the life of revelry at the Virāṭa Court, and its demoralising effect on the young prince as his subsequent behaviour shows ?

—v. 18. स्वया हस्तवता= by thee, possessing a dexterous hand.

—v. 21. श्लाघमानः The subsequent text shows the Prince to be more श्लाघमानः than श्लाघ्यमानः—अभयंकरम्—in order to remove all fear from his mind In 5. 19 before, the गण्डीव is called अभयंकरम्.

ADHYĀYA XXXIII.

—v. 1. गवां पदम्—See 29, 34, and the note thereon.

—v. 2. पश्यन्वम् So most of the MSS., as also the Edns. The Ātmanepada is possibly induced by metre. The prince is addressing not only the cowherd messenger, but also the women-folk round about him; see 21a of the preceding Adh.

—v. 3. अराविशतिरात्र वा । Have we to understand by रात्रि here (changed to रात्र according to Pāṇini V. 4.87) the night only, or does the word stand for a day in general ?

—v 7 मुहूर्त Amara defines a मुहूर्त thus: अष्टादशनिमेषास्तु काटा-
सिंहास्तु ता कटा । तास्तु त्रिंश उणस्ते तु मुहूर्ता द्वादशग्रिष्मा (L B 11) (= 48
minutes, PW)

—v 10 भाषन The Parasm form is evidently caused by metre

—v 18 धनुषा अनवर not inferior to Arjuna in handling the bow
I or the derivation of अवर see note on अनवम 2 19, before

—v 19 वृद्ध सद्येन पाण्डव compare तथा स सद्येन धननयोजसत् 10 13a,
before

—After v 9 of this Adh Ltns had a group of four verses, which
are absent from all of our Northern MSS (which include one in
Bengali character), but which are to be found in the S cl (Compare
Appendix, pp 130 and 131.) They are therefore excluded from the
text here. But attention may briefly be drawn to the contents of these
interpolated vv. In the first place, they say that Arjuna heard all this
conversation. This is in conflict with the subsequent text, and directly
with v 18b, and v 19. The interpolated vv then go on to say that
what D suggests here to the prince Bhishmaja, is at Arjuna's
inspiration. But this is not possible, with Arjuna absent in the Dancing
Hall. Thirdly nearly half of these interpolated vv contain epithets
qualifying द्रोपदी (1b², 2). This last fact is a prominent phenomenon
of most of the interpolated verses: they mainly contain epithets, attri-
butes and qualifying words which do not all concern the story, and
which are generally out of place. In the present case, the epithets and
adjectives going with वृष्णा are विशा भाषाम अनिन्दिताम् द्रुपदस्य सुतां, तन्नाम्,
पाञ्चालम्, पाण्डवमश्रम, स-वार्जवगुणोपेताम् मर्तुं विषहिने रताम्. But the question
naturally is, whether all this piling up of adjectives is required and is
in place.—This nature of the interpolated verses should not be lost
sight of in judging of the value of MSS

ADHYAYA XXXIV.

—Attention may be invited to the group of six verses which stood here in the Edns and allied MSS. but which are now omitted from the text and transferred to the Appendix (for which see App. p. 152f.), and to the note at the end of the last Adh.

—v. 1. वृताम्. This reading is on the evidence of KL. Has the word वृताम् here the same sense as आवृतः in सत्यवाक्पावृतः in 27.28a¹?

—v. 2. भावयन्ती । Thus AFM. The reading भावयन्ती of the rest can scarcely be regarded as appropriate in view of the relations between Arjuna and Uttarā, which lead to the former's declining to marry the latter. For Arjuna's view of the matter, see Adh. 67.1f.

—v. 5. प्रयतमानाय सारथ्ये while he was trying to secure a charioteer.

—v. 6. जयत्. For the augmentless imperfect, see Whitney, Grammar, section 587.

—v. 7. पुरा दूरतरं गावो द्विवन्ते । For the use of पुरा, compare पुरात्वयोऽन्युच्येत 16.59, before, and the note thereon.

—v. 9. समितौ हि सः Thus M only as emended. For समिति = समा, see note on समा in समापेक्षुः 27.27a¹ before.

—v. 10. शिशुर्गजधूमिव. The appropriateness of the simile is striking.

—v. 15. गतिः PW. on the authority of Halāyudha on the Medinikosa assigns to this word the sense of "knowledge" (Kenntniss) which meaning is appropriate here.

—v. 16. वा तयाविधम् "or some such thing."

—v. 17. Be thou a singer or a dancing master. The śloka well brings out the pretended impatience of the Prince to start out with a charioteer.

—v. 18. सिंहम्. In 29.18 before, the Matsya standard is not described as having "a lion" on it.

—v. 24. पाञ्चालिकावयम्. For making puppets or dolls out of: पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्बद्धन्तदिभिः कृता (Amara).—PW. assigns to this word here the sense of "a Princess of the Pāñcalas," which however is hardly correct.

ADHYĀYA XXXV.

--v. 3. ते इयाः । ते refers to the last verse of the preceding Adh.

--v. 4f. The text seems to be corrupted here. v. 4. mentions that Arjuna and the Prince saw the Kuru army. But v. 5 says असौ (who ?) कुङ्क्षु व्याससाद्. The अवहेताम् of 4b is repeated in अवहेताम् of 5b. And even if we accept the reading of some of the S. MSS., स्मरानमभितः शूरो गत्वा ददन्तुः कुङ्क्षु, this line becomes in sense identical with 4b. तत्समीपे = स्मरानमभितः of 5a. It will be seen that तदनीकम् of 6a naturally connects itself with कुङ्क्षु बलिनां बलम् of 4b².

--v. 6. सागरस्तनम् = tumultuous like the ocean. The simile in b of this verse is very life-like and striking.

--v. 7. पर्विवो रेषुः = मोर्षे रजः of 30.6a,¹ and 16a¹.

--v. 9. हृष्टरोमा मयोद्भिः Compare 11.14a. Bhagavadgītā.

--v. 12. रयतागात्रकलिलाम् &c = 29.9b. —पुरो एताम् Thus on the combined evidence of DN and M (एताम् emended to एताम्). The regular Saṁdhi should पुर एताम्, but पुरो एताम् is caused by metre, and the Saṁdhi finds a parallel in महात्मानो ऋषयः । and भीतो ऋषयस्कम् from the Rāmāyaṇa, noted by Michelson, l. c. p. 101.

--v. 16. अविघातः Amara mentions the word विघात in the sense of धृष्ट (III. 1. 25) which Kṣprāśvāmin explains as विरुद्धं याति स विघातः । अविघातः therefore means, timid, cowardly. The word वेदात्यं occurs in Pāṇini VII. 2. 19 which Patañjali explains as विघातमावः. The word is also explained as विरुद्धं यानं गमनं वेष्टनं यस्य स विघातोऽविनीतः (PW.) There however seems to be originally no tinge of slur in the word, which latterly attaches to it, as is implied in "impudent, shameless" (Apte, who also assigns to it the original sense of धृष्ट.)—The reading अविघातः is on the evidence of HL. Nīla. explains: जानं सामान्यं विगतं यस्मान् स विघातः असाधारणः तदन्यः अविघातः साधारणः प्रारुतः । प्राचा (चा !) तु स्यकारः पाठः तदा विघातो धृष्टः । Viṣama. reads with the text. Arj. and Nīla. read धूर्तस्य, which would of course go with अर्जुन (सव्यसाचिनः) Construe: विघातस्य पश्यतः सव्यसाचिनः सकाशे अविघातः धूर्तः धूर्तः मन्दश्च परिदेवयते । Arj. reads अविघातः but says: अथवा अविघातः अत्र मेव जात इव ।

--v. 19. दीनरूपः=अत्यन्तं दीनः according to प्रशंसायां रूपम् (Pāṇini V. 3.66) —न च तावत्. And all this, before the enemy has done anything on the field of battle.

—v. 21. मध्ये चामिषगृहानाम् as against मध्यमामिषगृहाणाम् of Edns and Comm. = in the midst of the Kurus, drawn (as they are here, गृह्ण past pass. parti. of गृह् = to be greedy) by the bait of the cows.—आमिष = भोग्यवस्तु, संभोग &c (PW.)—आततायेन् = सन्नद्ध वधोद्यत (Amara). The word is thus derived: आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना आवितुं शीलमस्य (Apte). Kṣīra. explains आततः सोद्योगः सन् एति वधायर्थं धावति अवश्यं आतं पलायमानं तायते वा । The earliest occurrence of this word according to the showing of PW. is in the Vājasa. Samhitā.

—v. 25. स्तोत्रेण. Amara mentions स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः as synonymous = eulogy, praise.

—v. 27. रथात्प्रस्कन्य कुण्डली = 31.36b²

—v. 27. विसृज्य सशरं धनुः Compare विसृज्य सशरं चापम् Bhag. Gītā I. 47.

—v. 28. विक्रान्तम् Pace or stride (Apte.) So also PW., quoting from Vājasaneyi Sam. and Taittī. Brā.

—v. 35f. सन्नेन. See 10.13, and the note thereon. The text seems to be confused here. If what is stated in v. 35b be true, then 38a seems contradictory. निर्यातः is repeated in 35a¹ and 36a¹. Also 35b is almost identical with 38b below. Perhaps the whole of v. 35 can safely be dispensed with, this being added to give some connection to 36a¹; but this is not quite necessary, what is intended being simply that Uttara came out, making some one (and not necessarily अर्जुन) his car-driver.

—v. 40. आतयन् See note on 32.7.

—v. 47. तु उत्तरम् The hiatus between the two parts of b is to be noted. Edns and some MSS. however read तम् for तु.

ADHYĀYA XXXVI.

—v. 4. शर्करः “a hard particle, or hail.” (Apte) सुद्रवाणाः (Sarvaj.)

—v. 11. वासवेन च शिक्षितः Compare 2.20 and the note thereon for the incident here referred to.

—v. 12. मद्गद्गोऽनिपार्थन.....तोविनः For this, see Mbh. III. 39 and 40.

—v. 13. "You always ridicule us by (praising) the merits of Arjuna." गुणेः अस्मान् विस्मयमे = गुणभ्याषया बाधमे (Arj.) विन्दसि (Viśama) कला पूर्णा So Al', and the text ought to be corrected to कला पूर्णा। कला तु षोडशो भागः (Aṁśa) The nominative is in accordance with Pāṇini II. 3. 16, the परिमाण being shown by कला. Arjuna is not even as much as a sixteenth part of me or Duryodhana.

—v. 14. The insinuation of Duryodhana which is set out more fully in 12. 1 ff, below that Arjuna appears before the completion of the thirteenth year, is fully repudiated by Bhīṣma in Adh. 47.1f., and Duryodhana seems to have realised the justice of Bhīṣma's explanation. See particularly 47.15. The question therefore that the P. appeared before the stipulated period scarcely arises.

—v. 12 शववाहम्. शववाहस्य त्रिरात्रमशौचमगृहित्वात् । कथं शस्त्रपहणे युद्धकर्मणि एन्द्रादिमन्त्रजपेऽधिकारी स्याम इत्यर्थः । (Visama) For this sort of impurity, compare also महाचारेण शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वा । (Vasistha, quoted by Kulluka on Manu. V 38.)

—v. 13 शरीरं नात्र विद्यते. This is apparently inconsistent with 5.30a.

—v. 15 रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली । an oft recurring catana . Compare 35 27a³, 31 36b³

ADHYĀYA XXXVIII

—This Adh presents a question of great importance regarding the relation of the text of the Mbh in the two main recensions which have been postulated here, viz the Northern and the Southern Recensions. A reference to the text would show that most of the slokas are shown as not found in the S cl. out of the sixteen verses (=32 lines), only 9 lines have some corresponding text. the place of the remaining has been taken up by differently worded lines and verses, of nearly identical purport, with a few additions. See Appendix p 168f. This would show that the Southern text has 47 lines comprised into 21 slokas. The text can be said to be of an identical purport, in so far as the main subject-matter of the Adh is considered viz the Prince's enquiry regarding the bows, arrows &c in the bundle of arms, fetched down by him from where it was concealed on the tree. The divergence of the two texts is strikingly marked in this Adh, and to a smaller extent in the succeeding one too. This sort of almost absolute divergence again recurs after a few Adhyayas, thus see Adh 50, 51, 52 (partly), with this important difference that in the case of two of this second group of Adhyayas, ST partly agrees with the Northern Recension. The peculiar position which ST holds will be referred to elsewhere. For the present, attention may be invited to the

striking divergence of the text in the two Recensions, and to the considerations arising therefrom. In the first place, it may be stated that the theme itself is not such as should have necessitated any recasting of the text in either Recension. Secondly, it cannot be said that in the Southern Recension, the incident has been worked over into a long and detailed narration, as for instance is the case of Yudhiṣṭhira's first appearance at the Virāṭa-court (Adh. 6.) Here it can be seen that the short narration of seventeen ślokas of the N. Recension has been spun into 57 ślokas in the S. Recension. (See App. to that Adh.)—How is then this divergence to be explained? The earlier phases in the formation and spread of the Mbh. text yet remain unexplored, and our knowledge of the two Recensions is yet to grow, but this divergence may possibly be connected with the Mbh. text as such being fixed in the two Recensions separately, after the Bhārata had extended to the South, and had been current both in the North and South, and was receiving incidents and descriptions, in both places, or in each Recension, according to its peculiar development and style, with the result that some incidents came to be worded differently in the two Recensions.

—v. 1. जातह्वय=gold जाने कुमारे संभूते जातह्वयिति स्मृतम् ? (Viṣama.) The word occurs in this sense in the Nighaṇṭu and in the Śāta. Brā. (PW.)—गोधाः See note on 5.1. above; but the sense of "an alligator" may here be preferred as वारणाः, इन्द्रगोवकाः शलभाः i. e. creatures of different kinds are mentioned in the succeeding ślokas as depicted on the bows. The reading सङ्गोधाः is on the evidence of BDEFM. Nila reads सङ्गकोटि and explains सङ्गे सङ्गत्वयो वनस्यो दीदित्तम्यो वा कोटी ग्रान्ते अस्य तत् सङ्गकोटि । Arj. reads सङ्गकोट्यः and explains: सङ्गानि कोट्यः यत्र यथापिताः । कोटिशब्देऽपान्निवाची..... आनुत्कृष्टाः कोट्यः इत्यमरः । सौवर्णाः he explains as सुवर्णेनिर्मिताः । सुवर्णलक्षणं च पञ्चरत्नलको मायते सुवर्णं चोदय । He further adds: सङ्गकोटिसंख्याया दिन्द्व इति श्याम्या न मनोहरा असंभाव्यत्वात् । बहुव्री वा ।

—v. 3. इन्द्रगोवकाः Insects of red or white colour, found in the rainy season. The word is explained thus: इन्द्रो गोत्रो ग्लको अस्य वर्णान्वात्तस्य (Apte.) The word occurs in the Brāh. Up. तस्य ॥ एतस्य पुत्रस्य च.....ययेन्द्रगोत्रो यथा अग्न्याग्निर्वया पुत्रहीनम्.....(II 3. 6.)

—v. 4. मृषाः दंष्ट्राः । दंष्ट्राः लघाः (Virodha.), a sense accepted by PW. for this passage.

—v. 5. शलभा यत्र सौवर्णाः Nila. explains: सुवर्णः रुष्णागरुवर्णं द्रव्यम् “मीना” इति संज्ञितम् तन्मयाः । तेषु हि नीलवर्णेषु तपनीयाख्यस्वर्णमूपणानि शोभन्ते ।.....

—v. 6. लोमवाहिनः feathered (Apte.) पत्रवन्तः (Nila.) लोमच्छिदः सुरधारा इति यावत् (Viṣama.)—कलधौतायाः having edges (अयाः) of gold or silver.

—v. 7. विषाटाः=स्थूलदण्डा बाणविशेषाः । विषाटः स्थूलदण्डः स्यात् (Nila.) बाणविशेषाः (Viṣama.)—गार्ध्रपत्राः = गृध्रपत्रवाहिनः (Nila.) शिलाशिताः=शिलायां शिताः (ibid.)—सुनसाः So AFHKLM; from सु + नस (= नासिका), and hence, sharp-pointed (तीक्ष्णायाः Viṣama.) This last com. also reads सुनसः (our सुनसाः). With regard to this reading, it will be noted that the substitute नस for नासिका comes according to the rule उपसर्गाच्च of Pāṇini V. 4. 119: उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्गुह्योद्देशे प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते (Kāśikā, ad. loc.) पीताः=पानीयपायिताः (Viṣama.) कर्मारेण तेजनजलं पायिताः (Nila.) The Marathi phrase for “well sharpened” is पाणी पाजविलेले (ढोंक for instance). सर्व्वयसाः compare सर्व्वपारशब्दम् of 29.12^a before. Viṣama. quotes here some verses from a शास्त्रान्तर which say how and when weapons are to be sharpened, poisoned &c.

—v. 10. सुवाससः = सुपुष्पाः (Nila.) सुपुष्पाच्छादिताः (Viṣama.) For पीतैः see above.

—v. 11. शिलीगृहः शिलीमुखाः । शिली = भेकी (Nila.) The com. on Amara explains शिली and गण्डूषदी as द्वे स्वल्पगण्डूषदजातेः । Amara also mentions शिलीमुखाः as meaning (1) a bee and (2) an arrow. The words शिलीगृहः and शिलीमुखाः occur here as attributes to सायकः, and therefore mean, with the face and back of the शिली (an earthworm or frog, Apte.)—वैयाघ्रकोरो = व्याघ्रचर्मकोशे (Nila.)—सायकः । शरे सङ्गे च सायकः (Amara.) a sword, though generally an arrow (Apte.) Here however, the former meaning is preferable.—सङ्गः = hilt or handle.

—v. 12. किङ्किणीसायकः = किङ्किणीयुक्तः सायकः (Nila and Viṣama.) सङ्गविशेषः (Arj.)

—v. 13. गज्वे = गोचर्मजे (Nila.) गोचर्ममये (Arj.)—जैषधः = निषधदेशजः (comm. generally.) भारसाधनः = भारं साधयति इति (Arj.) गिरीणामपि भेत्ता (Viṣama.)

—v. 14. पञ्चनखे = अजचर्मजे । पञ्चनखोऽजे कूर्मे इति विश्वः (Nila.) व्याघ्रचर्मकोषे वा (Arj.) गोधाकोशे (Viṣama.) “any animal with five claws” (Apte.) Among other meanings are mentioned by Apte and PW., an elephant, and a lion. The word occurs in Manusmṛti (V. 17.18) with reference to what animals of this class are भक्ष्य, and also in पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः ब्रह्मक्षत्रेण रापव । Rāmāyaṇa IV. 16.32 (Gorresio).

—v. 15. शेक्यः । शेचनं शेकः शेकस्यायं शेक्यः आयसरसं गालयित्वा भरित इत्यर्थः (Viśama.) शेक्यो लोहविरोधः यद्वा पुरुषद्वयोऽस्मान् शेक्यं विहङ्गिका भारयति तदावलम्बिं शेक्यमिति कोपः (Arj.) शिक्यः इति पाठे पुरुषद्वयेनोद्भूतानां साहचर्यमिति असिद्धा तद्योग्या (Nīla.). The word occurs in अष्टमरात्रावित्तुः । शेक्यं लोहान्यजाविकं चापि । and in मकरे तरुगुल्मायं । शेक्येषुसुवर्गकृष्णलोहानि । Brhatsaṃhitā 41.6,7 (PW.)

ADHYĀYA XXXIX.

—v. 1. गाण्डीवम्. Viśama. offers the following explanation of this word: गण्डः वदनैकदेशः तस्माज्जातम् । तथा च स्कन्दपुराणे देवासुरे मल्लदत्तारायणपुत्रे—नरोऽपि च धनुर्गृह्य महिषासुरगण्डजम् ।The word is otherwise derived in Pāṇini V. 2.110, viz. from गाण्डी, the meaning of which however remains uncertain. गाण्डिः or गाण्डी is explained by one com. of Amara as पन्थिः । See also note on 5.19 before.

—v. 2. For मल्लमात्रम् see note on 37.7, before.

—v. 3. For a similar idea, compare 5. 18a.

—v. 4. For उच्छाद्यैः see note on 27.38, and for शास्त्रतीः समा, that on 25.17.

—v. 5. एतद्वर्णसहस्राणि &c. For this traditional transmission, compare, Mbh. I. 225.1ff.

After Arj. had requested Agni to be supplied with a suitable bow and car, which he still lacked,

..... स भगवान्धूमकेतुर्हस्तातः ।

धितयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥

आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेऽथरम् ।

.....

तमवरीष्मदधुमकेतुः प्रतिगृह्य जलेऽथरम् ।

.....

सोमेन राज्ञा यद्वत्त धनुर्भवेदुः । च ते ।

मत्प्रयच्छेदामथ शीघ्रं रथे च कनिष्ठशूणम् ॥

.....

ददानीत्येव वचनः पादार्थं प्रत्यभाषणम् ।

नदभ्युत मद्वावीर्ये यशः कीर्तिविवर्धनम् ।

.....

सर्वायुधमहामात्र परसेन्यप्रवर्णनम् ।

एक शतसहस्रेण समितं राष्ट्रवर्यनम् ।

चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं शूलस्त्रजमयणम् ।

देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वती समाः ॥

मादान्.....

.....

It will be seen that some of the lines in this passage which describe the bow, are repeated almost verbatim in the present Virāṭaparvan passage. Thus सर्वायुधमहामात्रम् ; शूलस्त्रजनिवारणम् (= परसेन्यप्रवर्णनम् of the Ādip passage); एक शतसहस्रेण ; चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः, देवदानवगन्धर्वैः—Thus parallelism may fairly illustrate how the text itself has served as the material for further repetitions. It becomes an important question to decide whether the Ādi or the Virāṭa passage is more original. In the present case, the probabilities are that the Virāṭa passage is dependent on the Ādiparvan one—With regard to the transmission of the गण्डीव bow, we may also compare, Mbh. V. 158 5, where it is stated:

ग्रीष्मेवैतानि दिव्यानि धनुर्वि दिविचारिणाम् ।

वारुणं गण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥

शाङ्गं तु वैष्णवं प्रादुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।

धारयामास तरुण्य परसेनाभयावहम् ॥

गण्डीव पावकाङ्क्षे साण्डवे पाकशासनिः ।

द्रुमद्रुक्मी महतेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥

—The Ādip. passage indicates that the bow was handed down by शौन to वरुण, then by the latter to अग्नि for being passed on to अर्जुन. The holding of it by महा, then by प्रजापति, and then by शक्र is additionally mentioned in the Virāṭa passage.

—v. 7 पार्थ पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि The verb to पार्थः is अधारयन्, which indicates that he held it for 65 years, and from this point of view, the statement as put in Arjuna's mouth is out of place here. The comment raises the important question as to what this figure really means. Nila says अत्र महात्मादीनां वर्षाणि देवमाननैव ज्ञेयानि . . . । पार्थ पञ्च च षष्टि-चेत्यत्र तु वर्षशब्दः कृष्टिर् । तथा च सर्वसरे वर्षद्वयं जायते . . . । ततश्च सार्धद्वित्रिंशता सर्वसरे. पञ्चषष्टिर्षाणि भवन्ति . . . । That is, he holds that the गण्डीव was in possession of Arjuna for thirty two years and a half. He then goes on—अन्ये तु अने तमनागतं च कालमेकरीत्य पञ्चषष्टिसर्वसरे धनुर्धारणं वर्णयन्ति । तत्र

प्राचां मते अधारयदिति भूतकालानुपपत्तिः । वस्तुः कदाचिदायुर्ज्ञानकल्पनेऽपि प्रतिपत्तुः पारोक्ष्येणा-
 र्जुनवयोविदोऽप्रतिपत्तिश्चेति विचारणीयम् । अस्माकं तु गण्डावतामानन्तरं गतेषु सार्धद्वात्रिंशद्वर्षेषु
 त्रयोदश वर्षाणि वनवासे । बाह्यणकार्यार्थं आयुधानां प्रविष्टस्य अर्जुनस्य द्रौपदीधर्मराजयोः सहास-
 काले अनुपवेशानिमित्ते द्वादशवर्षाणि इति पञ्चविंशतिर्गतानि । अन्यान्यपि दिग्विजयराजसुधराज्य-
 करणादि काले प्रागेव सार्धसप्तवर्षाणि गतानि इति समुज्ज्वलम् । The com. of Arjunamīśra
 is not clear. He only says ततोऽनन्तरं नृपणोन्नयनमित्यर्थः । त्रीणि वर्षाणि मिलित्वा । पञ्च-
 पटिवर्षाणि । Caturdhara says: पाथः पञ्च पटि च त्रावस्थायामिति बोध्यम् । अतीतानागतकाला-
 पेक्षयेति केचित् । तदसंगतम् । अभिमन्युजन्मानन्तरमेव खाण्डवदाहे अधिगतधनुषः गोघ्नसमये
 पञ्चदशेव वर्षाणि भवन्ति ततश्च कतिपयदिनानन्तरमाविति भागतयुद्धे षोडशाद्धे तस्याभिमन्योर्वधस्य
 वर्णनीयत्वात् । तदेव (१ तदूर्ध्वं) पट्त्रिंशदेव वर्षाण्यतीतानि ततः कुतः पञ्चपटिवर्षसंभरः ।
 Sarvaj. follows Nīla. The com. दुर्प. asks: ननु सदा (i. e. गोघ्नने) पार्थस्य
 कनत्रिंशद्वर्षाणि वर्तन्ते स्म कथं पञ्चपटिमिति । It then adds: स्वजीवितकालापेक्षयेद्
 वचनम् । पञ्चपटिवर्षाणि किल तस्य जीवितकाल इति आगमादधिगतम् । तत्रोनत्रिंशद्वर्षाणि गतानि
 पट्त्रिंशच्च अवशिष्टानि सन्ति । अतो यावज्जीवितकालापेक्षया पञ्चपटिवचनामिति । एतावन्त कालं
 पार्थो धरिष्यति । The com. Viśama. only says: एतेनत्रिंशदतिक्रान्तानि भार्यानि पट्त्रिंशत् ।
 It would thus appear that the figure sixty-five was regarded as
 indicating a period of Arjuna's life, though here again it is doubtful
 whether it indicates his traditional connection with the bow, or the
 period of his life in general.

—v. 9. येन पार्थोऽजयत् &c. पार्थः here means Bhīmasena. For this
 event, compare, II. 29.3,4.

—v. 13. साहस्यः Nīla. reads सहसा, and explains it as तेजस्विनः दृढाः
 सहस्रशः संमिता वा ।

—v. 18. सर्वपारसवाः सर्वे च तत्पारं परत्तमं सुवन्ते हितान्ति ते सर्वपारसवाः
 सर्वशस्त्रसमूहनाशकराः (Nīla.) But Viśama. is better—सर्वपारसवाः सर्वलोहाः ।—क्रियोदेताः =
 endowed with efficacy. For क्रिया in the sense of उपाय, see 15.3, before,
 and the note thereon.

ADHYĀYA XL.

—v. 6. यस्यार्थे = यस्या + अर्थे. Compare also 22.4, and the note thereon.

—v. 12. केवला नामहेतवः । केवल-शुद्धाः । हेतव निरुक्तयः । (Virodh.) It is unfortunate that none of the other comm. notes this rather peculiar phrase.—For the use of केवल, compare. आवादा केवला रात्रिम् 42 14b'; धर्ममुत्सृज्य केवलम् । In. v. 7 before, Uttara says I know already the ten names of Arjuna. If he therefore now wants the *explanations* of these ten names which he already knows (श्रुताः) to come from Arjuna himself, so that he may really rest satisfied that the person before him was none else than Arjuna, the sense of निरुक्ति of the *comm.* given above fits in well, though हेतु = निरुक्ति is a rare use

—v. 14. The Parasmaipada निवर्तामि is evidently caused by metre.

—v. 16 Nīla. reads with the Edns उत्तराभ्या कल्गुनाभ्या नक्षत्राभ्याम् and explains नक्षत्राभ्या ताराभ्यां तत्र स्थिते चन्द्रे इत्यर्थः । He however adds. उत्तराभ्या च पूर्वाभ्यामिति पाठे नक्षत्रसंज्ञो ह्यर्थः । Arj and Visama. read as in the text, the former having यत् for दिवा. The former explains as काल्गुनीभ्या काल्गुनस्य पञ्चदशी काल्गुनी नक्षत्रमपि काल्गुनी । काल्गुनी च काल्गुना च इति एकशेषात् काल्गुनीभ्यामिति रूपम् । पञ्चदशी पूर्वापरा च भवति केय तत्रेत्याकाङ्क्ष यामाः पूर्वाभ्यामिति । एतेन पूर्वमिथ्य (1) पौर्णमासीति कथित शुक्लपक्षस्य पूर्वत्वान् । उक्त च पक्षो पूर्वापरो शुक्लरुणो मासश्च तावुभौ इति । एतेन सिद्धाशिरर्जुनः । Visama in brief and to the point उत्तराकल्गुनी नक्षत्र द्वितारकम् । ततो द्विवचनम् । Panini IV. 3 34 teaches the formation of the word कल्गुन- in the sense of "one born under the Nakṣatra कल्गुनी," and Vārtika 2 to that Sūtra, that of the fem adj कल्गुनी

—v. 17. For the crown bestowed upon Arjuna, see III. 174 4.

—v. 18. दक्षिणो adjective to पाणी Amara mentions दक्षिण, सरल and उदार as synonymous, lit straight, and so skilled or dextrous

—v. 29. उपासद्भान् = तूष्णीरान् (comm)

—vv. 30 and 31 The two verses are almost unintelligible, even with the readings disclosed by the MSS A and HN The main differences in the readings from the Edns and *comm* are : संकल्प for संकल्प, बहु for वाहु, and रथोपस्थे for रथोपस्थम (Arjunamitra, however, रथोपस्थे) —Two of the *comm* viz Arjuna and Visama explain पत्त as सासानगर, a sense which is not elsewhere to be met with though some of the lexicographers assign to this word, the meaning of गृहमिति

which also according to the PW, is not met with in literature. If the sense of शाहानगर be accepted, 30 a would mean 'Having taken hold (lit. seized) of this suburb or outskirts of your capital, which abounds in numerous (बहु) flags (नेत्रण) hoisted on the walls (भाकार)'. In favour of this explanation, it should be remembered that Uttara and Arjuna are nowhere mentioned as being far away from their capital, indeed after having left the capital (30 1) they are expressly said to have seen the Kuru army, 'not having gone much further' नाविदूरमयो गत्वा (30 4). And Arjuna may be regarded as saying to Uttara that establishing himself in the precincts of the capital he would take his stand in his car, and even remaining there he would defend his city (नगरं ते मया गृह्य रथोपरस्थे भविष्यति । 31 b lit. your town will be defended by me on this उपस्थ = internal space of this car) — For the sentiment here expressed, we might compare a saying attributed to Wellington. The battle of Waterloo was won on the field of Lton — Most of the comm understand that there is a दूर between नगर and रथोपरस्थ and explain the vv. on that supposition. The remaining two lines are however harder still — विश्वम् Visama says नगरस्य दण्डा रथा । तूणसवाधम् । the same authority continues नगरस्ये पर्यावपणे तूणा इत्यनेकार्थः । ज्या प्रत्यङ्चा तस्या श्लेषमावपण तदेव कोष्ठतः काष्ठकारणं वन्न नगरः । नगरं हि कलदादिना भाष्यम् । रथनेमि रथधारा तस्या निनद शब्दः स एव दुःसुमिर्धनं तत् । — It must be admitted that these two lines remain obscure.

—v. 33 केशवेन The word केशव is formed from केश + व according to Pāṇini केशाद्भो अन्यतरस्याम् V 2 109

—v. 38 परवान् = नाथवान् (Nīla) परधीन (Arj) परावत्त (Viśama)

—v. 41 तीर्थेन । Amara mentions this word as a synonym of आगम and गुरु and तीर्थेन पुण्योत्तमान् may mean according to the Śāstra, learnt from an excellent personage, or from a teacher, a most exalted personage. PW s. v तीर्थ is disposed to regard the word तीर्थेन of our present passage as = तीर्थेन = in the usual or fixed order, this last word being so used in the Sata Brī and Kātyā. Śrau Sūtra.

v. 43 वदपदम् In all ages of the language, nouns and pronouns are repeated to give an intensive or a distributive or a repetitional meaning. Though these are not properly copulative compounds, (still) they are, as the older language shows, a sort of compound hence they are most suitably and properly written (as in the Vedic

Pada texts) as compounds. Thus वरंवरम्, दिवेदिवे. Whitney, Grammar, Section 1260.

—v. 43 ff. सुग्रीव, मेघपुष्प, शैब्य, बलाहक. All these are names of the four horses of Kṛṣṇa's chariot.

v. 46. अञ्चितोद्यतः । Thus GHL and also Arj, who explains: अञ्चिनं आकुञ्चितं उद्यतं पदं यस्य. Apte s. v. अञ्चित explains अञ्चितोद्यत = bent and raised, and also अञ्चित separately as graceful.

—v. 48. तले = ज्याघातवारणे (Arj. and Viṣama.) प्रथमुञ्चत् = विनद्धवान् (Viṣama.).

—v. 49. मङ्गीमतः = कौटिल्यवतः (Nīla.) मङ्गिः = कौटिल्यभेदः Mahesvara on Amara.

—v. 51. मानसानि, with all your heart, sincerely. For a similar use of मानसानि, compare मानसा मे भविष्यध्वम् (quoted in PW.)

—v. 54. निर्घात is thus explained by Varāhamihira: पवनः पवनाभिहतो गगनादवनो यदा समापतति । भवति तदा निर्घातः । or again, वायुनाभिहतो वायो गगनाच्च (?) पतत्ययः । प्रवण्डघोरनिर्घोषः निर्घात इति कथ्यते । (both quoted in PW.)

—v. 58. घोषयान्नायाम् ; for this see III. 245.

—v. 59. प्रतिभवे. Amara mentions this word as synonymous with भयंकर or रौद्र. His com. Kṣīra. explains the word as प्रतिगतं भवेन इति ।

—v. 60. निघातकवचेः for this see III. 170, 1, and for पौलोमैः, ibid, 173.

—v. 63. विनाकपाणिनम् ; for this see Notes p. 77. v. 76.

ADHYĀYA XLI.

—v. 1. शमी रुन्वा प्रदक्षिणम् In 36.1 the Prince and Arjuna are mentioned as going towards the Śamī.

—v. 2. ध्वजं सिंहम् । compare 34. 21b¹.

—v. 8. रथोपस्थे—PW explains the word रथोपस्थ as the inside seat of a car. The word occurs in the Atharvaveda and later Vedic texts.

—v. 10 मे Whitney in his Rootbook marks this form of the Aorist of √भृ as B +, i. e. as found in the Brāhmanas and subsequent literature

—v. 12 पुरव. प्राप्तो यथा For the use of this phrase with a little variation, see 8.30 and 45.8.

—v. 26. विशेषेण इह Thus FM. The hiatus is removed in Ldms and other MSS (except L which has विशेषतो) by reading विशेषतः ।

—v. 29. विवर्णमुलूखिष्ठाः । At the end of a compound भूविष्ठ has the same sense as प्राव. Compare शुद्धभूविष्ठ रात्रम्. अभिरूपभूविष्ठा परिपदिषम् (PW.)

—The inauspicious omens which are here put into the mouth of Dronācārya have a parallel in 36.4f, where they are put in the mouth of the same preceptor. There is thus evidently a repetition of the text.

ADHYĀYA XLII.

—v. 2. For the question which Duryodhana here raises, see 36.11, 17.5 and the notes thereon

—v. 3. वलः = agreement, compact.

—v. 8. उत्त = उत्तरे गोपदम् मार्गवाणानाम् इत्युत्तामस्यायम् (Nil.) उत्त = देवसिम् (Catur)

—v. 9. मारुता विवदताम् compare 29.4f

—v. 12. वे refers to the Trigartas.

—v. 19. अविच्छेद = अग्रहणे (Nil.) वृषिणे (Viśama.)

—v. 23. For हेचनम् as against हेदिनम्, compare, PW. which quotes वाज न देवतम् from the Rigveda —विदेये So ABCLFM as against विपदि

of Ldms and comm. These last explain the word विषदित variously
 द्रोणे भीते सति सर्वे विषदित विचलित भवेत् (Nīla) विमर्दित द्रोणवचनादिति भाव (Arj)
 मर्दित विद्रुत (Visama.) The last adds विचेष्टितमिति पाठे विसरथल सजातम् —
 What the line probably means is that while Drona is engaged in listen-
 ing intently to the neighing of horses, I might as well express my fears
 openly about the calamity likely to befall us, were we to retreat See
 also next verse

—v. 26 माधव so AFM माधव “a name of Indra” (Apte), and
 Indra is the god of rain PW. ■ v माधव points out that the word
 माधव in the sense of Indra has arisen out of a confusion of the word
 माधव with वासव But a reference to Indische Spruche, 2367 shows that
 in the reading वर्पति वासवो भुनो, the word वासव is the Editor's emendation
 for माधव Spruche 3637 has अश्वघुत वासवगर्जित च where also the v l for
 वासव is माधव. This indicates that माधव is one of the names of Indra,
 the God of rain

—v. 33 आरक्षा* = रक्षका (Nīla) समन्तात्परिपालका (Arj and Visama)
 It is doubtful if by आरक्ष we have to understand a guard of men or a
 line of defence

ADHYĀYA XLIII

—v 1. आयुष्मन् = अयुष्मन् (Arj) The word is generally used by
 elders in addressing persons junior to them —अशुद्धमनस so AF = with
 the minds confused and upset.

—v 3. Nīla understands न अवृत्ति which he explains as न लक्ष्यवृत्ति
 आवृत्ति = निवृत्ति (Arj) न आवृत्ति आवरण सन्नाहादि (Visama)

—v 8 The second line अहं चापि requires to be taken in an interro-
 gative sense, as meaning am I in any way (कचिन्) inferior to
 Arjuna ?

—v 9 वाणिमि from वाणिन् = an arrow

—v 10 अक्षयम् । The passive potential adj is formed according to Panini अक्षयज्यो शक्याय VL1 81 and is explained as क्षेतु शक्यम् and जेतु शक्यम् जय in opposition क्षेय and जेय, these last being explained as क्षेतु योग्यम् and जेतु योग्यम् ।

—v 11 व्यतिशायताम् = व्यतिशायमाणानाम् The active termination is induced by metre For similar examples, compare वृष्यन्तम् 20 26b¹.

—v 14 पुरोगत । The wind before the storm that gives rain It is an old word, occurring many times in the Taitt Bra and other similar texts for which see PW

ADHYĀYA XLV

—v 1 अथानां प्रवृत्तिम् &c Thou knowest of things as such, i.e. only theoretically (lit thou knowest of the nature of things) thou regard est not (their) sequel The reading अथानाम् is on the evidence of D and N, this last a Bengālī MS, and of the Com Arj He explains प्रवृत्तिं मूर्च्छारणम् । अनुष ५ पश्चाद्भवमव्यादिकम् ।

—v 2 नया = Modes of action. Arj says माया मया नया इति वागन्तराणि । Nīla with the Lāns reads माया ह्यसिङ्ग नया as वागन्तरे, his explanation of the former reading is however much strained —पुनरिद PW. understands the word as = पुनरिद, this last word beginning to occur in the Atharva Veda.

—v 4 अनुहृत्य च &c One ought to consider what things are suitable to be done (forthwith) and what can brook delay (अन्तर = अवधि or अवकाश of the Lexicographers.) The Comm read अनुहृत्येन, and generally find the verse much puzzling as also the next one

—v 5. This verse may be translated as ‘—Wise men do not indeed (हि) take on trust (अवश्यन्ति lit do not rely or fix upon) the strength or capacity (मार) of a car as it might be stated by the carpenter. What is meant is evidently that in order to test the strength of any thing or person, the testimony of the interested person has no value, and so in the present case, what Karna has said about his own strength in fighting with Arjuna (in the preceding Adh) has to be accepted cautiously. Compare Nilakantha तत्राभाणकमाह भारमिति यथा रथकारेण दिव्योय मया निर्मितो रथ सुदृढगोऽनेन त्व देवानपि सर्वथा जेष्यसीत्युक्ते तद्वचसि मार दत्त्वा देशकालानुकूल्यमनपेक्ष्यैव पठितानव्यवस्यन्ति योऽयमिति शेष एव तद्वचसि मार दत्त्वा देशाद्यानुकूल्यमनपेक्ष्य कथमस्माभिर्योद्धव्यं तव तु वचन रथकारवचन-वदधंशृण्वमिति भावः । सर्वानायुष्मतो भीतान्सन्नस्तानिबलस्ये इति यत्कर्णेनोक्तं तस्यैतदुत्तरम् ।

—vv 6ff Most of the exploits of Arjuna here mentioned have previously been enumerated in this Parvan, e.g in Adh 2 11ff 40,58ff — एकं सुभद्रामारोप्य द्वैरथे रुष्णमाह्वयत् । For the incident, See I 222 2f But there is no reference to any challenge being offered by Arjuna to Kṛṣṇa. On the other hand Kṛṣṇa secretly helped Arjuna in carrying off Subhadrā (बासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतिरुच्यताम् । रुष्णस्य मतवादाय त्रयसो भरतर्षभः) and after the elopement was discovered, Kṛṣṇa dissuaded Balarāma and other Vṛṣṇa warriors from offering any pursuit to recover Subhadrā (223. 1f) —अस्मिन्नेव वने रुष्णो । रुष्ण here means अर्जुन The reference is to the Jayadratha incident mentioned in III 271

—v. 14. अवशम् = untamed —अनङ्कुशम् Adv. Compound

—v 15. चीरवासा = clothed in birks or dressed in rags (Apte)

—v. 20. व्यूढानीका महारिणी (सेना) The phrase is repeated from व्यूढानीका महारिणः (41 29) with a little change.

—v. 23 दानवा इव वासवम् Kṛpa's simile, which compares the Kaurava party including himself to the Danavas, is scarcely appropriate

ADHYĀYA XLV.

—v. 4. चातुर्वर्ण्यस्य &c. Nila. in order to justify the mention here of the duties of one belonging to the four castes, says: यदुक्तं नेते महामये प्राप्ते सप्तष्टाया इत्यादिना ब्राह्मणानां भोजनादिवै कशिल न युद्धे इति तत्र तत्रापि वैश्यत्वान्न युद्धे सामर्थ्यमस्तीति दर्शयितुं वर्णानां कर्माणि विभजते ।

—v. 8. यथान्यः प्रारुतो जनः । Compare 41.12 and the note thereon—The v. is to be construed as तथा तृप्तसंख्येण युतेन राज्यं प्राप्य यथा अन्यः प्रारुतो जनः (तथा) कः क्षत्रियः (आत्मानं) स्तोतुमर्हति ।—It will be seen that this and the following slokas as addressed to Karna by Asvatthāmā are scarcely appropriate. It is not Karna who is responsible at least directly and mainly for the gambling which led to the Pāṇḍavas being banished from their kingdom. His words are a mixture of a reply to him and to Duryodhana, and so, we must understand that Asvatthāmā began by addressing Karna (v. 1. of this Adh.) in reply to his boasting words (43. 20f), and that in his indignation roused by Duryodhana's contemptuous treatment of his father's advice, (42. 21f.) he turns to Duryodhana, and finds faults with him for his past behaviour towards the Pāṇḍavas.

v. 9 वैतसिकः । जालिको मत्स्यवेधी (Visama.) The word occurs in 16.24a before ; see note thereon.

—v. 12 This charge can be laid at the door of Duryodhana only and not Karna.

—v. 11 कश्चित्, an interrogative particle (PW. and Apte); compare कश्चिद्दहनिव विस्मृतवानिति (quoted in the latter)

—v. 12 एकवक्त्रा समीचीना &c. for this see IL 67.54: तां रुच्यमानां च रजस्वलां च । सस्तोत्तरीयानतदर्शयामासुः । (द्रौपदी प्रेक्ष्य)

—v. 13. मूलमेवां महत्कृतम् । The Comm. are much exercised over finding the exact meaning of this Śloka— In the first it is to be observed that the second line of this verse has been much altered Edn¹ reads (कर्माकार) विधा सन् । Edn² (with three MSS) reads (कर्माकार) विधा सन् । Nila. reads कर्माकारीयया सन् The present reading (कर्माकार) इवाधीरः is based on the combined evidence of ABEDFHK Nila explains : एषा पाण्डवानां मूलं महत् महच्छब्दवाच्यं सन् श्रीकृष्णाख्य वेदवाक्यं ब्राह्मणाश्च । यथोक्तमादिपर्वणि मूलं कृष्णो मूलं च ब्राह्मणाश्चेति । तदेतद्वेदविरुद्धं अतस्तं सन्तु कुरुता धार्तराष्ट्रेण धर्मस्य मूलं कृतं तिष्ठन् । इदानीं च ब्राह्मणानवजानता त्वयापि तदेव कृतम् । अतो धर्मनाशात् भवतां नाशोऽनश्य भावीत्यर्थः । मूलं कीदृशं चन्दनं यथा शान्तं शीतलं..... । सारार्थी कर्माकारीयया इति

व्यवहितेन सयधः । सारार्थी धनार्थी..... पाण्डवान् कर्मकारानिव रुतवानसि यत्र काले तत्र तदा विदुर किमश्वतीन् क्षयमूल द्यूत इति तदिदानी स्मरेति भावः । द्यूत इति सवोधयन्क्षत्रिय-त्वादस्य युद्धेष्वकौशल ध्यनक्ति । Arj reads कर्मकारयथा शूरे । and explains हे शूरे राधेय कर्ण एषा पाण्डवाना मूलमाय पेतृ राज्य रुत छिन्नम् । यथा सारार्थी चन्दन रुतति तथा । सारः अन्त परिणतो भोगः अथवा रसः सारो गन्धो वा धन वा । किं च कर्म कारयथाः दुर्योधनद्वारा समाजंतां वेश्म पौतु शीघ्रम् (II. 66 1) इत्यादिभिर्वाक्ये द्रौपद्या दास्य कर्म कार-यथा. कारितवानसि अद्यागमाभाव जादसः । तत्र ... विदुरो किमश्वतीन् दुर्योधनो हनयाना मूलमित्यवधारय इति विदुरवाक्य स्मरेति तात्पर्यम् । Arj then adds: कुत्रापि मीमषवचनात् सार गोधनमादाय गच्छन्तमवलोक्य पार्थस्योत्तर प्रति वचन दृश्यते (!) तत्र पाठशेष मूलमेवा महत् रुतन् सारार्थी चन्दन यथा । कर्मकार इवाधीर तत्र किं विदुरोऽश्वतीन् । Though the words with which he prefaces this v.1 remain somewhat obscure, still it will be noted that he notices the present verse with almost identical readings as in our text (indeed, with the only difference of रुतन् for our रुतम्) He then explains मूत्रादिकारण एषामस्मदीयवनवासादिदु खानां दुर्योधनम् । अथवा एषां सैन्याना मूल प्रधान तथैव रुतन् मविष्यामि इति शेष । जितकारी भविष्यामीति । This explanation and the subsequent passage (for which see, the Gujarathi Press Edn, p 142) is however hardly satisfactory, and is vitiated by his assumption that this v is said by the Pandava Arjuna (compare his remark quoted immediately above) The com Durgha follows Arjunamisra in noting the verse with its readings as in the text, and ascribing it to the hero Arjuna, and explaining it similarly We may lastly note the com Visama या कश्चित् सारार्थी चन्दनमूल छिनसि सार अ त परिणतो रसविशेष पक्षे रसश्छिन्न नारय व रुतम् (?) हे दुर्यधर्मन् द्रौपदीं समामानयता दुर्योधनेन एषा पाण्डवाना मह-मूल रुत छिन्नम् । वैरुपस्येति शेष । तत्र सभायां द्रौपदी निम्न कम कारयत दासीं भाषमाणान शूरो दीपदर्शा विदुर किमश्वतीन् । यद्वा कर्मकार इवाधीर इति पाठे कर्मकार इव दास इव अधीर विशिष्टचित्तो विदुरस्तत्र सभायां किमश्वतीन् । अवि तु सर्वमूत्रे । So much with regard to what the more important of the comm have to say with regard to this verse It may be construed thus . अधीर सारार्थी कर्मकार इव यथा चन्दन (= चन्दनरुसमूल) [रुतेत्] तथा एषा महत् मूल रुतम् । In insulting Draupadi in the manner mentioned in v 12, you and your friend Duryodhana have so to say, struck at the very root of the Pandavas. If you wanted their kingdom there were other ways to achieve your object but like an impatient man working to gather pieces of sandal wood (अधीर कर्मकार इव) who instead of slowly taking out the inner part of the sandal wood tree, pulls down the whole tree, you have thus cut off all possibility of benefitting yourself at the expense of the Pandavas In short your insult to Draupadi is such that you have completely alienated the sympathy of the Pandavas,

who would never forgive you According to PW चन्दन means (in addition to 'sandalwood') a kind of grass or plant, identified with Bhadrakali—कर्मर Amara (III 1 19) explains कर्मकार as कर्मकारस्तु तत्क्रिय = वेदन विनापि क्रियावान् स कर्मकार (com) while कर्मर is explained as भरप्यमुक् = वेतनं गृहीत्वा कम करोति स । This distinction is in accordance with Panini III 2 22—With regard to the reading of the text as कर्मकार इवाधीर it will be noticed that it is in accordance with our best MSS, corroborated as it is by the evidence of two comm, and that it restores to the text an ease and a meaning which were obliterated by the inferior reading and in the com of Nilakantha In II.62.16,17, Vidura advises Dhrtarastra thus—

मालाकार इवामे स्नेहं कुर्वन् पुन पुन ।

वृक्षानङ्गारकारीव मेनान् (= पाण्डवान्) धाक्षी समूलकान् ॥

समवेताग्निं च पार्थान्प्रतिपुष्येत भारत ।

मरुद्भिः सहितो राजन्प्रति साक्षाम्मरुषति ॥

—तत्र किं विदुरोऽप्यधीत् The next two verses (14,15) are evidently what Vidura was considered to have said But the words here attributed to Vidura cannot be found either verbally or in substance, in the Sabhaparvan 62f where Vidura tries to dissuade Duryodhana from the gambling by appealing to his father in rather harsh language On the other hand, in 62 3 Vidura says दुर्वाधनो भारतानां कुलप्र सोऽयं पुक्तो मयानां कान्हेन । and in 63 ॥ he says यदा मन्युषाण्डवोऽनातसमुर्गं सयच्छेदक्षमद्राभिभूतः । वृकोदर सभ्यसाधी यमो च कोऽत्र द्वीपस्यासुमुटे वल्लदानम् ॥ Arj thus explains this reference तत्र द्यूतकाले समाया किं विदुरो नामवात् किं नाभिहितं परमपण्डितेन विदुरेण—दुर्वाधना हनन्तीनां मूलमित्यवधारय । लक्ष्मिना गुरुवादानां प्रीधनो वैररुपमान् इति । अतोऽयं छियतां पुमानिति ।—I cannot trace this quotation in the Sabhaparvan The com Durgha follows Arj—It appears that what Vidura is spoken of as having said on that occasion, in vs 14,15 has to be taken only in a general sense, : *e.* without referring to any specific text—The reading अमर्षं नश्यामहे in the text is on the evidence of the S Recension as against शममालम्बयामहे of the N Recension This reading is preferred since the context of v 15 refers to the अमर्ष, the unforgiving nature of Arjuna (described as वेदान्तकरण in v 16) than to his patience or long suffering A person's wrath is found to be in proportion to his strength this is true of other beings also—indeed this is found even in the case of insects and ants; and so Arjuna's retaliation for the insult offered to Draupadi would be proportionately sure and great, as he is very powerful

—v. 16. वैरान्तकरणः । करण is an adjective as in राज्यान्तकरणौ दोषौ (Manusmṛti, 9. 221.)

—v. 18. तार्क्ष्यं गरुत्मान् वेगेन । It will be seen that most of the MSS. and the Edns read वृक्षं for तार्क्ष्यम्. The reading in the text is an emendation of K which reads the second line of this verse as तं तं निहत्य वेगेन वृक्षं तार्क्ष्यं भिवेप्यति । The almost unanimity of the MSS. and Edns in having वृक्षं at the beginning of the line has led to this transposition from its place of the reading तार्क्ष्यं of K.—As regards तार्क्ष्यं, Mbh. I. 65. 40. mentions तार्क्ष्यं, अरिष्टनेमि, गरुड, अरुण, आरुणि and वारुणि as sons of (कश्यप and) विनता. Thus:

एतेषां (अमुरागां सुराणां च) यदपत्यं नु न शक्यं तदश्वेततः ।

मत्सरयातुं महीपालं गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३९ ॥

तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।

आरुणिवारुणिश्चैव येनतेयाः प्रकीर्तिताः ॥ ४० ॥

Compare also Harivamśa, 11468. तार्क्ष्यं would thus appear to be (an elder?) brother of गरुड (गरुडामज, for which see also PW. s. v. तार्क्ष्यं.) But गरुत्मान् (= गरुड) is, so far as can be ascertained never spoken of as having ever defeated तार्क्ष्यं, unless, by following the divergent line of tradition, as is preserved in the Mbh. itself (I. 16. 9f.), or in the Suparnādhyaṃya, according to the former of which, the sons of विनता are only two, viz. अरुण and गरुड, the rest of the serpent class (which may be presumed to include तार्क्ष्यं) being the offspring of कद्रु, we regard गरुड as the enemy of तार्क्ष्यं, in pursuance of the former's natural enmity towards all the serpents. For this last, compare Mbh. I. 28. 19 where गरुड is called भुजङ्गभोविन्, and Suparnādhyaṃya, (ed. by Grube 1875) 30. 5, 6, where Garuda says नागान् वृणे मक्षमहं शक्नोते । to which Indra replies नागास्ते मक्षः सन्तु विहङ्गमेन्द्र ।—Regarding our present text, it is to be conjectured that for तार्क्ष्यं गरुत्मान् वेगेन we have to read तार्क्ष्यः गरुत्मान् वेगेन. In the Suparnādhyaṃya, which has to be regarded as a work older than the Mbh. story in the Āstika-parvan, गरुड is called more than once, तार्क्ष्यपुत्र; thus 30, 4; 27, 3 (इन्द्रं पीत्वा वीर्यवांस्तार्क्ष्यपुत्रः) The father of गरुड is also called तार्क्ष्य; thus तपोर्ध्वं बालसित्यानां तार्क्ष्यः पीत्वा महायथाः । विनतायां ददौ गर्भम्..... (2, 6; 9, 1 &c.) For तार्क्ष्यं (तार्क्ष्यं) as a name of कश्यप, see PW. s. v. तार्क्ष्यं and the authorities quoted there. For these two reasons, therefore, it is highly probable that the second line originally read as तार्क्ष्यो गरुत्मान्वेगेन विनिहत्य स भेषति । इव is to be understood in the second line. The two lines would be construed as: यं यमेवः अभिसंक्रुद्धः सयामे निपतिष्यति (तं तं) तार्क्ष्यो गरुत्मान् (इव) वेगेन स विनिहत्य भेषति । —The √मिप् has the sense of स्पर्धा (PW.) For तार्क्ष्यं in the Vedic My-

thology, see Macdonell, Vedic Mytho, p. 149; Vedic Index, Vol I, p 308 also PW. s. v. तार्क्ष्य; Hopkins, Epic Myth. pp. 21, 22.

—v. 21. एतेनापि निमित्तेन । This is in reply to the charge of partiality for the Pāṇḍavas attributed by Duryodhana to Droṇa in 42. 21a, 22.

—v. 23. The force of this v. will be realised if we remember that it is on the advice of Śakuni that Duryo. originally fixed his plan of gambling and its sequel. See II. 48. 19f. 82 1f.—गन्धारः is an adj. from गन्धार, this last being in Gaṇa कच्छादि and सिन्ध्यादि to Pāṇini IV. 2. 133 and IV. 3. 93 respectively.

—v. 24. नास्मान्निश्चयानि गाण्डीवं न कृतं द्वारं न च । अयमर्थः । क्रमेण एकद्वित्रिचतुरङ्गाङ्कितेः प्रदेष्टेः अङ्गचतुष्टयव्यापारतो भवति । तत्र एकाङ्कः कलिः । द्व्यङ्को द्वारः । त्र्यङ्गो जितम् । चतुरङ्गः कृतम् । तत्र चतुष्टये पञ्च रथीया पञ्च परकीयाश्च दीनारादयः स्थाप्यन्ते । तदितः पाश्र्वक्षेपे यदि एकाङ्कः उपर्धापाति तर्हि रथीयेषु एक एव जितो भवति । यदि द्वौ तदा परकीयं दीनारद्वयं रथीयश्चैको जितः । यदि त्र्यङ्कः उपरि पतेत्तदा परकीयं त्रयं रथीयं च त्रयं जितम् । चतुरङ्गयोपरितने सर्वेऽपि रथीयाः परकीयाश्च जिता भवन्ति । तथा च कलिपाने जयो नास्ति द्वारपादिते उत्तमोत्तरवृद्ध्या जयोऽस्ति । तेन गाण्डीवरथाः शराः सर्वथा न जयावहा इत्यर्थः । (Nila.) कृतं चतुरङ्गमेकमक्षम् । श्रेता मृतीयमक्षम् एकोऽक्षः कलिः । द्वितीयोऽक्षो द्वारः । (Viṣama). Other comm. are not much helpful. Even with regard to this explanation of Nila. and a similar one of Anandagiri on Cūhā. Up IV. 1.4, it may be pointed out that Lüders (in his Würfelspieele, p. 38) regards this explanation of the terms कृत, द्वार &c. as unconvincing.—For an idea similar to the present verse, Compare V. 142. 6f. यदा द्रुपदि संवत्से श्वेतायं हृष्यत्तारधिम् ।न तदा भविता श्रेता न कृतं द्वारं न च । This last line is repeated four times in the following śloka.—The main idea underlying verses 23 and 24 is of course that the present is not a time of deceitfully gaining the upper hand of Arjuna by employing any subterfuge. It is purely and simply a matter of fight. And fight must be replied to by fight.

—v. 26. यमः = Yama the god of Death.—वह्निमुतः अग्निः = the submarine fire, or अग्निः and वह्निमुतः may be each taken separately, in which वह्निमुतः = शिव, for whose fierce nature as Rudra or Paśupati, see note on 21.76. For वह्निमुतः = शिव, see PW. s. v. 2 वह्निमुतः.

—v. 27. यशं यदम् Compare, 29.34 and the note thereon.

ADHYĀYA XLVI.

—Bhīṣma now comes forward as the peace-maker of the contending heroes, and justifies the words of every one, from that individual's point of view.

—v. 2. आचार्यो नाभिपक्तव्यः We should not defy or hold altercation with our preceptor; सञ्ज् with अभि = lit. to express an imprecation against. (PW. and Apte.) The moral of this v. is intended for Karna.

—v. 3. This is to justify the impatience and the harsh words of Duryodhana, as expressed in 42.17ff.

—v. 9. अनुशुश्रुमः। Whitney quotes शुश्रुमः as a form of the Perfect tense to be met with in the Upaniṣads.

—v. 15. दुर्योधने यत्ते. For यत्त compare अग्रमत्तश्च यत्तश्च and the note thereon 4.22 b¹: where यत्तः is explained by the Comm. as यत्नवान् यत्नयुक्तः यत्तः "To be on one's guard" (PW.) The comm. Viṣama. reads यत्तः against our यत्ते.

—v. 16. धनं बालभमानोऽग्र &c. If however he may have come here to capture the wealth (of cattle, seized by us) then (really) he should not be spared by us (lit. he does not deserve to be forgiven by us.) The infinitive क्षन्तुम् thus requires to be taken in a passive sense, and नः = अस्माभिः। Compare Whitney, Gra. section 988.—Nīla's com. is : धनं लब्ध्वा अस्मानुपेक्ष्य गृहं गमिष्यति गोपनेऽप्यन्तं दूरतोऽन्येर्निति युष्यतामस्माकं अन्तमेवायं कारिष्यति इति भावः। which is not clear, even with the help of the v. l. s of this line.

—v. 17. पराजय्यः See note on 43.10.

—v. 18. उक्तं दुर्योधनेनापि.....ईदृशम्। ईदृशम् = Similar to what I have said, viz वनवासो हानिर्नृत्ते दर्शयेन्न धनजयः। (v. 16a, above). This point has been raised by Duryodhana in 42. 4, 5, 6, the last Śloka referring the question to Bhīṣma's decision, as to whether the full thirteen years of the Pāṇdavas' exile have expired or not.

ADHYĀYA XLVII.

—Bhīṣma now gives the decision sought of him as to whether Arjuna appears before the completion of the thirteenth year of exile. The reply is contained in verse 5 of this Adh. "All that was agreed upon by these (Pāṇḍavas) has been properly fulfilled. Verily after having known this to be the case, Arjuna came here."—The first two of the four ślokaś that precede this, say how the "wheel of time rolls on" i. e. how the year is calculated, beginning with the kalā. The order mentioned is: kalā, Mubārta, day, fortnight, month, Nakṣatras and planets (Grahāḥ), seasons and year. Śloka 3 says that on account of the movements of the planets, two intercalary months occur in a period of every five years पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ जायेतेषिमासकौ । Śloka 4 then goes on. Of these thirteen years (in question) there are five additional months and twelve days (तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षयाः । त्रयोदशानां वर्षाणाम्). This is how I think (says Bhīṣma.) Then comes verse five, referred to above.—The mention of the "additional months" of thirteen years raises the question as to on what calculation the original stipulation was based, whether on the Solar year basis or the Lunar. The text here as it stands would seem to indicate that even taking into account the *additional* months of the thirteen years, "everything is duly fulfilled." Verse 2 says how the year is made. Verse 3 says when the additional months come. Verse 4 says what the period of these additional months should be for the thirteen years. Verse 5 says that the Pāṇḍavas have observed everything properly. The mention of "everything being all right" immediately after stating the additional period of thirteen years makes it probable (as already stated) that even with this period counted, there is no reason to doubt whether the thirteen years have been completed or not. But Nila. and other comm. understand differently, as the following extracts would show.—With regard to the reading क्षयाः, attention may be invited to Ketkar's note in ABL, Vol. III. p. 137, where he contends on astronomical grounds for the reading क्षयाः, which among our MSS. is vouchsafed for by only H.—The reading कलास्तास्तासु is of F only and द्वौ जायेतेषिमासकौ is of FKL. For the reading अषिमासकौ compare PW. s. v. अषिमासक (= अषिमास) in its two supplements, quoting Weber's Jyotiṣa and Nakṣatrakalpa, and Sūryasiddhānta.—It is to be conjectured that the reading द्वौ जायेतेषिमासकौ gave place in the other MSS. and Edns to द्वौ मासानुपजायतः (ताम्, °बीयतः) because the elision

of अ or its past ng into an Avagraha is grammatically incorrect after the dual form जायते, while its retention went against the metre, as the foot became too long by one syllable.—With regard to these verses, Nila says —

अत्र चतुर्विंशत्या पक्षेऽपि सप्तसप्त चतुष्पञ्चाशदधिकशतप्रयदिनात्मक । पञ्चदशशतप्रयदिनामा सावन स एव द्वादशवार्षिकादि प्रतिज्ञासु गवामयनादिसन्नादिषु च प्रयुज्यते । त्रीणि शतानि पञ्चषष्टिश्च दिनानि पञ्चदशषष्टिका एकत्रिंशत् पलानि त्रिंशदक्षराणि सौरस्य सप्तसप्तस्य मानम् । तत्र प्रायेण ज्योतिर्विदः सौरसप्तसप्तानुरोधेनैव वर्षप्रवेशादिकं कुर्वन्ति । स्मार्त वर्षावनादौ तु चान्द्रेणेति विशेषे सत्यपि यदा एतयोरान्तरालम् सावनाब्दो गण्यते तदा सौरगता वृद्धिस्तत्र गण्यते । एवं गणनायां क्रियमाणायाम् त्रयोदशसु अब्देषु पञ्च चान्द्रमासा द्वे दिने सप्तत्रिंशन्नाड्य पञ्च चत्वारिंशत्पलानि पञ्चदशक्षराणि च । तथा च किञ्चिदधिकानि नवदिनानि अवधिपूर्वधिकानि जानानि । अत्र तु अर्धमासाश्च मासाश्च युज्यन्ते इति ग्रहणात् त्रयोदशानां वर्षानां चान्द्रमासा पट्पञ्चाशदधिकशत भवन्ति इति ते एव गृहीता इति ज्ञेयम् ।

His subsequent assumptions are still more problematical. तथा च विजयादश्यां सूते पाण्डवपराजय । But no passage of the Sabhāparvan bears this out. The com. himself sees this, as he adds immediately after this लोके तस्यैव प्रायेण सूतकालत्वात् श्रीमे च गोपहार्थं प्रवृत्ता इत्युक्ततेन विजयादश्यां आगामि-यां त्रयोदशाब्दपुराणं भविष्यतीति दुर्योधनप्रत्याशा । पाण्डवास्तु च न्द्राब्दमानेन (This is again hypothetical) त्रयोदशवत्सगनतिवात् कृतकस्या अमूबन् । तत्र विजयदशमीत पूर्वं पञ्चमासा द्वादश दिनानि प्रकटीभवितव्यम् तत्र दर्शान्तमासे वैशाख-कृष्णसप्तम्यामाविर्भूता प्रतिज्ञा निस्तीर्यैव कानिचिदधिकानि अपि दिनानि अतिवासा आविर्भूता इत्यर्थः । For this last, see notes on 28 27f.—The com. Visama explains कला and मुहूर्त thus लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽतिनिमेष । तत्र काष्ठा निमेषा दशपञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत्कलां ताम् । त्रिंशत्कलाश्चैव भव-मुहूर्त तैस्त्रिंशता रात्र्यहोरात्रे समेते ।—For the explanation of these verses, offered by other comm. which however is more or less similar to that of Nila see the Gujarathi Press Edn of the Virataparvan, p 147f. The com. of Catur is especially much full, and at its end he says अस्य पद्यस्य विविधा व्याख्या विद्वद्भिराहता । अस्माभिस्ता न दृश्यन्ते सावज्ञा हि न कस्याचित् ॥

—v 7 कृतवन्तश्च दुष्करम्=they have accomplished a very difficult task Compare Sakuntala 4 14^a (Nirṇayasagar Edn.) हला पेक्ष । णलिणीपत्तन्तरिदि वि सहजर अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरुडि दक्कर अह करेमि ति । where however the sense glides into “I fare very badly” Compare Cappeller's Sakuntala, p 48 (changed into a straphe)

—v 8 तदेव ते हि विरान्तुम् &c, Compare, II 71 7, 14f

—v 11 मा नोऽर्थो &c न अर्थ evidently refers to the herds of cattle seized by the Kauravas

—v. 15. युद्धाधिकारिकम्. Arj. and Catur. read युद्धावचरितम् and explain it by युद्धोचितम् (Arj.) and युद्धोपाधिकम् (Catur.) युद्धाधिकारयोगम् (Visama.) Amara mentions अधिकार as synonymous with प्रक्रिया, the two being explained by his comm. as व्यवस्थास्थापनम् ।

—v. 17. गृह. The use of gerund in य, even when there is no preposition to the root, may be noted, as being evidently caused by metre. "Gerunds in य from simple roots are not very rare in the epic language". Whitney, Grammar, sect. 990a.

—v. 18f. The two ślokaś contain some repeated matter. Thus प्रतिपोत्स्याम पाण्डवम् (18) = प्रतिपोत्स्याम वीमलुम् । The second line of śloka 18 is merely an amplification of वयम् in the first line.—For the elision of the final स् in प्रतिपोत्स्याम, compare विचरिष्याम गार्त in 1. 16b², and the note thereon. It will also be noted that though the root is used in the Ātmanepada, it is here used in the Parasmaipada, and that this grammatical anomaly is removed in the Southern MSS by reading प्रतिपोत्स्यामहेऽर्जुनम् for प्रतिपोत्स्याम पाण्डवम् ।

—v. 23. पार्थिवम् Thus AF. "The rear of an army" (Apte.) चमूह or सैन्यह (lexicographers, quoted in PW.)

ADHYĀYA XLVIII

—v. 2. दोष्यमानस्य is the pre. parti. of the Intensive of √धृ = to shake.

—v. 4. The second line is to be construed as : एष सः पौरः अनिलजः वानः शेरवति । अनिलजः वानरः = Hanūmat, the son of wind (अनिल or वायु).

—v. 8. इषुगते च सेनायां &c. Do thou stop the horses at the place wherefrom my arrows would fall in the enemy's army.

—v. 14. For रथवृत्तम्, compare 32, 5b¹ before, and the note thereon.

--v. 15. पाणिं यदीप्यामः Compare 47. 23b, and the note thereon.

--v. 17. In the second line, पार्थजले is to be read for what appears like पार्थजल.—The text has been slightly emended here. For दुर्योधनः of the Edns and MSS and of the S. cl. is substituted दुर्योधने, and I would construe the verse as: दुर्योधने नौरिव पार्थजले पुरा मज्जति (सति) गावः तथा वा विपुलं धनं किं नो करिष्यन्ति । which may be translated as “of what use would the cows or (any) abundant wealth be to us, when Duryodhana is here, just before our eyes,—पुरा— (on the point of) being submerged like a boat, beneath the floods of Arjuna?” पुरा is mentioned by Amara as having the sense among others, of निकट = proximity or neighbourhood. अपनः (Catur.) अघे (Virodha.)—With the reading दुर्योधनः the text becomes loose, and the force of the interrogative sentence in *u* is almost lost. Viśama. explains: पुरा पश्चात् । (1) दुर्योधनः अर्जुनसमुद्रे मज्जति इति मद्भ्यति भविष्यत्यर्थे वर्तमानः । नौरिव प्रवहणमिव । यावत्पुरा निपातयोरिति । With the reading दुर्योधने, the construction would be दुर्योधनः पार्थजले नौरिव मज्जति पुरा किं नो गावः करिष्यन्ति । which would mean ‘of what use are the cows to us before Duryodhana sinks like a boat beneath the waters of Arjuna! This would mean exactly the reverse of what is intended. What Droṇa means to say is that Arjuna has made a move to attack Duryodhana, and so, let us leave the cows to take care of themselves and let us go to the help of Duryodhana.—It is for these reasons that the reading दुर्योधनः is changed into दुर्योधने.

ADHYĀYA XLIX.

—Attention may here be drawn to the great divergence which the Southern Recension presents here with regard to the sequence of the Adhyāyas, and the distribution of the text there, describing the battle scene, which begins with our Adh. 49. Excepting the Adhyāyas which describe the entry of the six Pāṇḍava Personages in the Virāṭa court (for which see Notes, p. 28) the arrangement is:

the succession of the Adhyāyas in the two Recensions generally agrees, making allowance for those additional Adhyāyas in the Southern Recension, which have no counterpart in the N. Recension. But the text *i. e.* arrangement of the Adhyāyas, and the distribution of the text of the S. Recension begins to depart very much from that of the N. Recension after our Adh. 47 = SK Adh. 52. This Adh. gives the decision of Bhīma regarding the Pāṇḍavas having completed the full thirteen years, and contains the preliminary injunctions regarding the disposal of the Kaurava army and leaders. The following table shows the sequence of the subsequent Adhyāyas in the N. Recension and that of the S. Recension, as presented in SK. The sequence of Adhyāyas as is found in the last is also borne out by the four MSS. of the S. cl. utilised for our present edition, and by the Tanjore Grantha edition.

Adhyāya No. as in this text.	Adh. No. as in SK.
48	54, 55 (partly)
49	55 (partly) 58 (partly)
50	56, 57 (both partly)
51	53
52	61 (vv. 1-31.)
53	59
54	60
55	58 (vv. 43-67)
56	65 (vv. 1-41)
57	61 (vv. 32-62)
58	65 (vv. 42-54)
59	62, 63, 64
60	66
61	67

The sequence of Adhyāyas agrees again after this. The Adhyāyas in SK are given in the above list without reference to the many additional *i. e.* interpolated verses found in the S. Recension. One of the results of the S. arrangement has been that the fight of Arjuna and Karna (mentioned in our text in two places, viz. in Adh. 49 and in Adh. 55) has been brought together in one place in the S. Recen-

sion, and (2) the order in which Arjuna generally fights with the Kaurava heroes according to the N. Recension becomes very much subverted in the S. Recension.

—Attention has also to be invited to the group of thirteen verses which stood in the Edns and some MSS. after our v. 20, but which are omitted now on the evidence of AFL and K, and transferred to the Appendix (p. 203, and 215 for the S. Recension) It will be noted that very little is common to these interpolated verses in the two Recensions, and that without containing any new incident, they drag on the same original narration by dull repetitions.

—v. 1. दुर्योधनायाभिमुखः प्रयातः । Compare v. 12 and 15 of the preceding Adhyāya.

—v. 4. एतेन = एतेन पथा (Nila.) एतेन वर्त्मना (Arj.)—योक्त्रम् = बन्धनम् (Nila.) बंधनप्रमहः (Arj.)

—v. 5. As Karna is called here "puffed up with pride because of the patronage (lit. support) of Duryodhana", so in 50.21, below, Bhishma is called राजभियावयद्भस्तु दुर्योधनवशानुतः । i. e. as being under the influence of Duryodhana, tied down as he is by royal wealth.

—v. 6. सुवर्णकक्षेः = स्वर्णमयौ कक्षौ पत्याणस्य पश्चादञ्चलपल्लवौ येषां तैः । (Nila.) सुवर्णरज्जुभिः (Catur.) Apte s. v. कक्ष mentions कक्षा = elephant's rope or girth.

—v. 7. एते चित्रसेनादयश्चत्वारः दुर्योधनघातारः (Viṣama.)

—v. 10. अपयात्. The augmentless imperfect is thus explained by Viṣama : अपयात् अत्र आट्पात्पादिनिषेधः (1) बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि इति पाणिनिः ।

—v. 11. कूर्मनसेन = शरविशेषेण (Arj.) बाणभेदेन कूर्मनसत्कारकलेन (Viṣama.)
—शत्रुतपः औदीच्यः राजः (Viṣama.)

—v. 15. हेमवताः हिमवति गिरौ भवा हेमवता देवहिषा इति (Viṣama.)

—v. 20. पृथक् = an arrow. The word is thus derived by Kṣīra. पर्यति सिञ्चति अर्जुना पृथक् पृथक् बहुकमत्येति धनुर्वेदः ।

ADHYĀYA L.

—A comparison of the text in this Adhyāya with that of the corresponding Adh in the Edns would show that the text here has been much curtailed, from 60 to 23 slokas; the remaining verses having been transferred to the Appendix (p 207f) A study of these interpolated verses is interesting as showing the successive stages in the formation of this previously inflated Adh, and also as showing the value of the MSS on which the previous Idns were based It will be seen that all the interpolated verses : *c* 37 in number are to be found in Edns and two MSS. only, viz GH D has only 8 verses, while CN, this latter = Bengali MS, and the former, one most nearly related to G has some four verses only. This means that among our MSS of the N. Recension, ABEFKLM know nothing of these verses, ODGHN have begun to be contaminated by taking in these vv, DGH carry on the contamination, D, however, falling away soon, and GH with the two Nāgarī Idns are fully possessed of it —The evidence of the comm is also instructive, though naturally this evidence is of a negative character. Nīla and Sarvaj know and comment upon the whole of this big interpolated passage Arj and Visama know nothing of it, indeed Arj. directly quotes the second v. as in text, i. e. devoid of the big interpolation in question. Thirdly, it will be noted that this passage has very little in common to the S Recension, and that, lastly, the usual phenomenon we have so often observed with regard to interpolated verses recurs here also, viz. they are a repetition of old matter, and contain no new element or point of view.

—v. 2 अभियानीयम् एकस्य बहुमहितस्त्रीकृत्य गमनमभियानीयम् (Visama) Arj. reads अभिज्ञानीयम् and explains it by विन्दम् or अभिज्ञान अविषयज्ञान तस्मै हितमिति व्युत्पत्त्या ।—What the verse means is evidently that the prince finding that the army drawn up for fight was about to fall upon Arjuna from many sides (बहुधा आपतत व्यूहस्य सेन्यस्य अभियानीयम् आज्ञाय) questioned Arjuna as to whom he would fight with

—v. 4 अरिष्टम् = विन्दम् (Arj) शुभम् (Nīla)

—v. 9. वे अश्वत्थामा. The hiatus between the two parts is to be noted

—v 11. व्युद्वहारेण = युद्धयोग्येन (Arj reading व्या) युद्धव्यवहारयोग्येन (Visama.)

—v. 16. For यत्तः see note on 4.22; see also 35.46.

—v. 17. नीलानुसारेण = नीलपताकावता (Nila.) नीलः रुष्णः अनुसारः पताका
यस्मिन् (Arj.) हस्तावापी = हस्तमुष्टिमान् (Arj.) हस्तत्राणं तद्वा (Nila.) Finger-
guard व्याघातधारणम् (Apte.)

—v. 21. Compare note on 49.5.

ADHYĀYA LI.

—It will be seen that the text of this Adh. has no counterpart in the S. Recension, (see the foot note on p. 387, text) though the main theme, viz, the Gods gathering to witness the fight, is present there, being worked in different words. The position of this Adh. is also changed in the S. Recension. It comes immediately after the Adh. which says that the Kaurava army prepared itself for the fight (our Adh. 47, corresponding to Adh. 52 in SK.) Its position in the S. Recension looks therefore somewhat after set purpose, *i. e.* a formalistic completion of details and incidents before the fight begins.—

—v. 1. मन्दमारुतः None of the comm. explain this word. Is it to be understood as a Bahu. Compound = मन्द + मारुत on the analogy of शीतमारुत or पञ्चामारुत or as = मन्दम् + आरुतः = lowly thundering, आरुत being past. parti of $\sqrt{रु}$ + आ. For $\sqrt{रु}$ mentioned as having the sense of शब्दे, see PW.

—v. 2. अन्यथो. Amara mentions this word as synonymous with समीप. (III. 1.67.)

—v. 3. सुदर्शनम् यानम् (Sarvaj.) विमलम् (Visama.)

—v. 5. The contents of this śloka are in conflict with those of v. 3 and v. 6; it will also be seen that the fight is called भीष्माजुनसमागमः, though it is not Bhīṣma only, but other heroes as well with whom Arjuna is made here to fight.

—v 9 राजा वसुमान् is son of हयंश्च and king of Kosala. He is generally identified with औपदम्बि वसुमान् mentioned in I 86 5 — वसुमान् रोहदम्ब is a Vedic seer, author of R̥gveda x 179 3 (PW) — ग्लान् is son of पूरु, and grandson of Janhu (PW, quoting Bhāg Pu 9 15 3) — सुप्रतर्दन is evidently the same name as प्रतर्दन, son of Divodasa, grandson of ययाति. See PW and Macdonell and Keith, Vedic Index, s v — मरुत is son of Visvamitra. A dialogue between him and Yayāti is mentioned in I 38 6ff — शिनि son of Usinara. His story is given in III 194 — मय "a Rajarsi whose sacrifice is often referred to" (PW)

—v 10 क्षुप is an ancient king, son of प्रसधि and father of इक्ष्वाकु (PW) — कृशाश्व is son of सहद्व of the Vaisala line of kings (Bhag Pu. 9 2 34) — शिल son of Pariyatra (Raghu 18 16) PW — It will be seen that the fifteen kings mentioned here are mostly different from the sixteen kings whose account constitutes the बोधशराजकीयपर्यायान mentioned in the Udyoga and the Śāntiparvan

—v 12 अलम्बुष उग्रसेन and तुम्बुरु are Gandharvas (the former, also a Raksasa) for which see Hopkins Epic Mythology, p 39f 153 59, respectively

—v 15 रत्नरत्नान् The repetition has the force of intensity, compare note on 40.43. But the lengthened vowel is possibly for metre

ADHYĀYA LII

—v 2 For शाद्वत् (रुष son of शद्वत्) see Mbh I. 130, 2f, he is also called गौतम

—v 3 हेममाण्डान् = हेमालकारान् (Visama)

—v 9 दीर्घत The present participle has a passive sense, though the termination is of the active voice. For other similar examples compare 20 26 and the note thereon

—v. 10 The loss of the augment अ (दीर्घत) is evidently caused by metrical.

—v. 31. कृतहस्तवन् = सशिक्षितहस्तयुक्त यथा स्यात्तथा (Sarvaj)-Comm. read युगमध्ये and explain it कायमध्ये (Visama) निमेषमध्ये (ibid.) हस्तद्वयमध्ये (Virodha.) युग here=probably the joke of the car. मल "a kind of crescent-shaped missile (Apte.)

—v. 37. त्रिवेणुम् = रयारयवभूतं त्रिशूलारकाद्यम् (Sarvaj.)

—v 38 वज्रनिशयेन = resembling the Vajra.

—v 42. यमक मण्डलम् = शत्रूणां निरोधक मण्डल कृत्वा । यस्मिन्हने शत्रु अपमानितो लज्जितस्तिष्ठति (Nil.)

ADHYAYA LIII

—v 5 It will be noted that the S. cl makes all the attributes here mentioned go with Drona.

—v 6 उशनस् is शुक्राचार्य the preceptor of the Daityas --बृहस्पति is the preceptor of the Gods

—v 8. मारिच Amara mentions this word in the नाट्यवर्ग as synonymous with आर्य (I 7 14) "The common Mahābhārata terminal Marisa, I have not noticed in the Rāmāyana. It appears to belong to later diction and indicates an epic recasting....." (Hopkins, Great Epic, p. 68, footnote) In another place (ibid, p 20^d, footnote) Hopkins regards the use of the word as "one of the signs that the completed Mbh is posterior to the Rāmāy. . It is a Buddhist term, foreign to the Rāmāy but current in the Mbh and later Sanskrit works .. Its stereotyped employment in the Bhārata puts that whole work from a synthetic point of view on a par with other non-Buddhist literature employing it"—This is perhaps too violent a conclusion. At best it can only be urged that the slokas which contain this word

belong to the time of the recasting of the epic—It is also to be noted that K reads the line as ससहाराणि सवाणि दिव्या यक्षाणि यानि च । while the S. cl knows here nothing about the word in question

—v. 15 आचार्यशिष्यौ refers to Drona and Arjuna respectively

—v 15f The two vv go together, and it will be seen that one दृष्टा is superfluous This is perhaps illustrative of the loose style in the battle parts of the epic.

—v 26f विस्मय त (and पूजयन् in the next v and छादयेतां in v 29) are all augmentless

—v 31 The sense of the second line is repeated later in 41b

—v 33 मारसाधनम् = शत्रुनदनक्षमम् अन्धेयम् (Nila)

—v 43 The verse is to be construed as द्रोणस्य शरासनात् मभवत् पुङ्खसक्ताश्च (शरा) आकाशे सङ्गत एव दीप शर इव अदृश्यम् । The idea is that he discharged the arrows in so swift a succession that they formed though one long continuous line in the sky —अदृश्यम् = अदृश्यम्, the active termination being evidently induced by metre though indeed, the singular number is quite unjustified, as the subject of the sentence is शरा and not शर ।

—v 47 विषाणमे = दन्तामे (Nila) Amara mentions विषाणम् पशुशृङ्गेभदन्तया : : e horn and the tusk of the elephant

—v 53 Compare vv 21 50

—v 61 अलिवासयोरिव । For the fight between Indra and Bali see Bhag Purana, § 11.2f Compare also the simile इन्द्र बैरोचनावेन (अनुपात्रागे) in I 138 58 The अलिवासव simile is also a very favourite one, for which compare Sorenson, Mbh Index s v अलि

—v 63 दुष्कर रुतबान्द्रेण Compare 47 7 and the note thereon

ADHYAYA LIV.

—v 8 धनुष्यष्टौ So also Arj and Visama द्वगत्रिंशत् हस्ता (Visama)
धनुस् = a measure, equal to four hastas in length (Apte and PW)

—v 10 अर्धचन्द्रमावृत्य The comm understand by this Arjuna's
bending the bow thus अर्धचन्द्राकारं धनुषावृत्य मण्डलीकृत्य (Visama) But
it is doubtful if this refers to his bending the bow or to his making a
circuitous course to come by Asvatthamā

ADHYAYA LV.

—This adh contains an account of Arjuna's second encounter
with Karna, the first one being mentioned in Adh 49 In the S
Recension, these two encounters are made into one, by bringing
together the Adhyayas into one Adh See notes p 125, also SK
Adh 38, which contains text corresponding to our Adh 49, and
also that, corresponding to our present Adh 55 (this last beginning
with v 43 in SK)

—v 5 For Karna's offence against Draupadī see II 67 45, 69 5,
71 1-4

ADHYĀYA LVI.

—v 3f अव से य महदृष्टवा &c It will be noted that these verses
are wanting in the S cl except S1. But the S cl brings in this
incident of the second fright of Uttara earlier in the text, viz. in

Adhyāya 59 SK which generally corresponds to our Adh. 53. Because of this, and also because most of the verses relating to this incident are worded differently, the whole passage is given in the Appendix, (Southern Recension) of our Adh. 53. (p. 222f.)

—v. 5. संप्रयुज्यताम् = requires to be taken सम्प्रयुज्यमानानाम्, i. e. as a passive pre. participle.

—v. 6. वसा = हृदयमांसम् (Arj.)

—v. 9. अलातचक्रमिति मण्डलम् । अलात अद्भारः अस्य धमणे किल चक्राकारो दृश्यते (Arj.) अलातचक्रमिव अभिचक्रमिव (Viṣama.) Amara mentions अलात (neuter gender) as synonymous with अद्भार and उल्बुक "fire-brand" (Apte.)

—v. 10. क्रुद्धस्त्वेव पिनाकिनः Compare the note on 21.76. Construe : क्रुद्धस्त्वेव पिनाकिनः रणे व्यापञ्चतः तव उग्रं शतभुजं ययुः दृष्ट्वा मे भीः अपि भवति ।—व्यापञ्चतः pre. parti. of व्यापम्; compare व्यापामेन परीप्सस्व...जीवितम् 64.27b, below.

—v. 18. compare v. 1 of this Adh.

—v. 19. निशामय = पश्य (Nīla.) अवधारय (Arj.) शतहृदाम् = विद्युतम्. The word is thus explained by Kṣīrasvāmin : शतहृदोऽर्चिर्विद्युतेऽस्या शतहृदा वाडवज्योनिष्पन् ।

—v. 24. शिक्षितम् = शिक्षाम् (Nīla.) आविद्धम् = धान्तम् (Viṣama.)

—v. 26. अह.....अम्पहन्.....पोलोमान् कालसञ्जान् च । For this, see III 173.2ff.; also 13.3. and the note thereon.

—v. 27. In III. 168.29ff. it is said:—Indra is speaking to Arjuna :)

शिक्ष मे भवर्न गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।

वायोऽमेर्वसुभ्योऽपि वरुणास्समरुद्भ्यान् ॥ २९ ॥

साम्यं वेतामहं येव मध्वोरंगरहसताम् ।

वेष्णवानि च सर्वाणि मेकृतानि तथेव च ॥ ३० ॥

मद्रुगतानि च जानीहि सर्वास्त्राणि कुरुद्वह ॥

—v. 28. हिरण्यपुरमाह्वयम्. I broke to pieces the Hiranypura, the city of the Puloma and the Kālakhana (or Kalakeya) Asuras, for which see the Vanaparvan passage, referred to in the preceding note.

—v. 32f. For this see the passage from the Vanaparvan cited above. (v. 27).

—v. 34. It will be noted that the text here is much covered with metaphors. Thus see v. 21, 22, 30 &c.

—v. 37. कलघोताग्रम् = स्वर्णरजितकलकैः वाणैः (Nila. who reads येः) कलघोतं द्रव्यहेम्नोः (Amara.)

—v. 43. अजिह्वगैः शरैः = with arrows going straight.

ADHYĀYA LVII.

—v. 10. निष्कूर्जितमिवाधनेः. Compare 22. 13 before.

—v. 11. जातरूपस्रजानि. स्रज = स्रज् the vowel ending being evidently added for metre. Compare कर्णिकारस्रजप्रिय, बन्धुजीवस्रजोपम (quoted in PW.)

—v. 17. प्रावर्तयन्नदी &c. The use of metaphors, the growing number of which has been already noticed, (Notes, to 56.34) reaches here a climax, being woven into five slokas.

—v. 15. विप्रासयित्वा. For similar gerundial forms, compare, विदारयित्वा &c.

—v. 22. For a similar phraseology, compare 53. 68, 56. 12.

ADHYĀYA LIX.

Passing over Adhyāya 59 which calls for no remarks, we come to the encounter of Arjuna with Bhishma.

—v. 11. मद्भ्रमेधमिवाचलः Compare धाराधरमिवाचलः of v. 5, above.

—v. 12. बलिवाचस्यपोरिव see note on 53. 61.

—v. 13. महम् So AF. It will be seen that the verb is in the plural number. But the use has perhaps an analogy in v. 4 above.

—v. 14. अग्निचक्रमिव = अत्यतचक्र (म्) of 56.9.

—v. 17. प्रति requires to be taken as a preposition, governing the noun रथम्.

—v. 19. दुष्करं कृतवान्भीष्मः Compare 57.1 and the note thereon.

—v. 21. कृते शान्तनवात् &c. A similar idea occurs in 48.16.

—v. 31. विशेषः = difference.

—v. 33. अतीव. अतिरापितवानित्यर्थः (Arj.) अतिरूप्येव (Catur.)

—v. 38. चित्रसेनः is a Gandharva for whose friendship with Arjuna, see III. 44.8.

—v. 40. वीराणाम् = ancient, old.

—v. 42. मय्यदिनगतं सूर्यम् compare 57.5.

—v. 48. रथक्षरम् = रथपुर्णरम् Nila. and Arj.

—v. 49. ततः पार्थोऽग्निसंकाशं.....शरं भीष्मस्य ललाटाय निचखान । It will be noted that the whole of this verse is admitted into the text on the evidence of AF (only). The Edna and other MSS including the S. Recension do not have it. This śloka says that Arjuna hit a firelike arrow against the forehead of Bhīṣma, when he was resting against the *yoke* of the carriage (गृहीता रथक्षरं तस्थो भवतः) after being struck by arrows on the breast (47,48). I have accepted the śloka, first, on the general reliability of these MSS, and secondly because, it is probable to hold that this rather unkindly and unbecoming action of Arjuna might have been obliterated purposely from the other MSS. On the other hand, there is no reason why this rather startling action of Arjuna should have been inserted in AF, the general reliability of which, as said above, is otherwise also established.

ADHYĀYA LX.

—v. 3. रजनीयकर्म = रञ्जनीयं कर्म यस्य सः निर्मलचरितः (Visama.) Arj. notes the reading मङ्गीयकर्म of Edn². For रजनीय = delighting or lovely, compare PW.—एकपर्वो-एकशृङ्गः पर्वतो यथा एकेन पर्वता दीर्घवशेन एकः पर्वो यस्मिन्निति समासः मनुक्लेशः आपः (Nila.) एकपर्वो गण्डकः पादपर्वतः इत्यर्थः (Arj.) Better however is Visama: एकं पर्वं संधिः यन्निर्विद्यते यस्यासौ एकपर्वो गण्डकः रुङ्गी जीवविशेषः ललाटे रुचिरं एकं शृङ्गं विद्यते सः । अन्ये अरण्यगजमहिषादयो द्विपर्वणो भवन्ति संधिद्वययुक्ता भवन्ति ।—एकशृङ्गः = A rhinoceros (गण्डकः) which has only one horn, with one joint.

—v. 4. The last two lines as read in the Edns are स तस्य जाम्बुनदपुङ्गवित्तः भित्त्वा ललाटे सुविराजते स्म ।—With regard to सा, the reading in the text, Catur. says सा इति प्रकृत्यमाणमालाविशेषणम् ।—Possibly however सा is to be emended into स (= सः बाणः), in which case तस्य would refer to Arjuna.

—v. 6. एकवीरः a pre-eminent or incomparable warrior. PW. refers to Rīgveda X, 103. एकवीरः शतं सेना अजयसाकमिन्द्रः ।—आजमीढो=both the descendants of अजमीढ. The geneology upto Ajamidha as mentioned in the geneological chapter of the Mbh. I. 95 is as follows:—

दुष्यन्त
|
भरत
|
भुमन्तु
|
सुहोत्र
|
हस्ती
|
विकुण्डन
|
अजमीढ
|
संवरण
|
कुरु

It may be noted that पुरुमीढ्यजमीढ्यौ सोहीत्रौ are the author. veda IV. 43, 44, though the semblance between the names appears to be accidental only. Pargiter in his latest work (Ancient Indian His-

torical Traditions, p 112) gives a different geneology of the Pauravas beginning with Dasyanta, which is based on the geneology of Mbh I.94.

—v. 7. अभिन्नेन = मत्तेन (Catur.)

—v. 15. शस्त्रेडयत् as against शस्त्रोडयत् of Edns. Arj. reads with us, as also Visama. and Virodha. The former explains it by सिंहाद कृतवान्। विरूत्य बहु समाह्वयत् भूरगर्जनं कुर्वन् (Visama) दह्यमुक्तवान् (Virodha) The com. of Amara also explains the word = धीरकृतसिंहाद् Compare also 13.15. and the note thereon. भीतरूपम् = अत्यन्त मीनम्, according to Pāṇini, V 3 66.

—v. 16. यथावदुपान्ति गतस्य युद्धे as against तथैव राज्यद्वरोपितस्य of Edns CG (only) of the N. Recension. This latter hardly gives any sense. The last two lines are to be construed as:—युद्धे गतस्य यथावत् तुषाणि उपान्ति तथा अयं ते न समाहितानि।

ADHYĀYA LXI.

—v. 2. वचनानिसृष्टः = attacked by (taunting) words

—v. 9 समदिशः। प्रदिशः = the intermediate points between two cardinal points. सम् is a preposition, included in the अदिगण to Pāṇini L 4.54, signifying union एकीभाव. (PW.)

—v. 12. स्मृत्वा तु वाक्यानि तद्योत्तरया । For this see 34, 23, 24.

—v. 13 The first line is to be translated as "I think that Bhisma's consciousness is intact (lit is as before) —प्रतिपा = Counter-remedy.

—v. 16. ते तत् व्यतीय । तत् = तदा. For other instances, compare यदा प्राप्नोऽप्यवर्षान् पशवस्तत्प्रमोदन्ते । (PW) Compare also 20.21, and the note thereon.

—v. 21. Construe.—एषा तु बभौ मु नृपं वृत्तं न अन्तम् । पते अस्य मन न निनिष्टम् । अन्तम् = योग्य (Nila.) समर्थे (Catur)

—v. 22. The last two lines are to be construed as: मोहान् ते कोपः अय (यथा) मा निपतेत् तत् हे अरिष्टधन्वन् संविधातव्यम् । “O you of invincible bow, you ought to so behave that your anger may not, through any fault, misplace itself.—For अरिष्टधन्वन्, compare 18b. The comm. Edns and G (only) read अरिष्टधन्वम् for अरिष्टधन्वन् explained as कल्याणानुबन्धि कर्म (Nila.) मा तेऽयकोपो—So AF only. Edns read मा ते स्वकोर्धः, explained as राजलक्षणः (Catur.) This com. however notes our reading: मातेऽय कोपः इति पाठे अयतनः कोपः मा निपतेत् नश्येत् मा उपतिष्ठतु तत्कोपनिपतनं संविधातव्यम् रक्षितव्यम् (?). No other com. notes this reading.

—v. 28. For the gerundial form विदारयित्वा, compare, 57.16.

—v. 30ff. It will be seen from the note 'contained in the Northern Readings of this v. that this and the following verses up to 38 which stood in the Edns in the next Adh. are transposed here on the evidence of F, and also of KLM with regard to this verse only.

—v. 32. मा प्रशंसिः. For the use of मा with the potential, compare मा तेऽय कोपो निपतेत्, 61. 22c.

—v. 35. आच्छिद्य धनम्. compare आच्छिन्ने गोधने 42.19, above.

—v. 36. The verb to मायाः is उत्येतुः.

—v. 37. ध्वजं च सिंहम्. The coat of arms of the Prince Uttara. Compare 41.2. This indicates that the warriors never fought except under their own standard and other military insignia. Compare Hopkins, JAOS, XIII. 243.

—v. 38. आर्यकर्म = “a valorous deed.”

—v. 39 This departure of the gods {which is narrated in this verse and which is not referred to in the S. cl. here, forms there the subject of a separate Adh., and detailed narration near the end of the Parvan, i. e. in the Vaivāhikarpurva, in Adh. SK. 71 corresponding to Adh. 63 of our text.

ADHYĀYA LXII

—v. 1. गोवृषभेक्षण . Compare गोवृषसकारा of 18 32, before

—v. 3 कुरुसेनिका —It will be seen from the description of the encounters of Arjuna with the different Kaurava heroes that the soldiers as such take very little part in the action, except to provide arms &c to their Knights (compare 54 19) or to remove their wounded masters from the field. The fight is all between the chief warriors only. For this aspect of the warfare and indeed for all other details of ancient warfare, see specially Hopkins' Section fourth, in his valuable monogram in the JAOS, so often referred to. It is a veritable mine of information on this point and is sure to prove of great interest and importance in a comparative study of the ancient methods of warfare

—v 4 करवामहे Compare 24.18, and the note thereon

—v. 9. परिष्ठाप्य = having washed

—v 11 पार्थिवस्य = पार्थिवाय —It will be seen that Uttara modestly enough couches his message in impersonal words

—v 12 तुविष्टम् Thus F only, PW mentions तुविष्टम् as superlative of तुविष् (found in Veda only) = बहु, strong or powerful (Apte) —भाण्डम् = Case or box (of missiles &c Apte)

ADHYĀYA LXIII

—v. 1. धन पाणि The incident mentioned in the beginning of this Adh connects itself with that described in the end of Adh thirty-one —वाहिनीपति A वाहिनी is thus defined in the Mbh itself I 2 19f

एको रथो गजश्चेको नरा पञ्च पदातय ।
अथश्च नुरणास्तज्ज्ञे पतिरि यन्निधीयते ॥
पतिरि तु त्रिगुणामेतामाहु सेनामुस बुधा ।
प्राणि सेनामुस्तान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
अथो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्तस्य ।
स्मृता ॥

—v 2 गा समादाय केवल । For the use of केवल, compare केवल नामदेव । आयाद्वा केवलां रात्रिम् । 40 12, 42 14

—v 4 समाजित is from $\sqrt{\text{समाज्}}$, this in itself being a denominative from स + भाज् (PW).

—v 18 The augmentless नोदयत् is on the evidence of M only

—v 21 षण्ढामाणवक Thus DM and (corrected) H=a person whose duty it is to announce any important news or order to the beat of a bell The word is exactly the same as षण्ढाढा, mentioned as a special caste called Madhuka नृप्रशसत्यजन् या षण्ढाढादोऽश्नोदये । by Manu IX 33 —माणवक =माणव + क A Karikā quoted by Patañjali on Panini IV 1. 161 teaches the formation of माणव

अपत्ये कुत्सिते मुढे मनोरोत्सर्गिक स्मृत ।

नकारस्य च मूर्धग्वस्तेन सिध्यति माणव ॥

—शृङ्गाटकेषु =चतुष्पथेषु (Arj) in all the squares—सर्वेषु आख्यातु The hiatus is sought to be removed in Edn' DK

—v 23. The second line is read in the N Edns and some MSS as सर्वं पुर स्वस्तिकपाणिभूतम्, the former part of the reading in the text being that of BE, and the latter, of all except Edns CG —स्वस्तिक मङ्गलारार्थिकादि दधिदूवादि च (Nila) Amara explains the word as स्वस्तिक सर्वतोमद्रो नन्दावर्तादयोऽपि च ।—वारिजा =शङ्खा (Nila)

—v 24 पणवा = small drums as tabors (Apte)

—v 28 न मे किञ्चित् &c Spare thou nothing without having staked (whatever thou hast) —देवितु अन्तरेण Amara mentions पृथग्विनान्तरेणतै as synonymous, अन्तरेण = without, but its use with an infinitive seems peculiar

—v 29 किं यूतेन . बहुदोषेण . देवने दोषा । If a nice discrimination is to be made it can be urged that this sentiment, condemning gambling belongs to a later period In II 59 18, it is regarded by Yudhishthira as his duty to play the game whenever called upon to do so आहूतो निर्वर्त्यमिति मे व्रतमाहितम् । Manu condemns it as a वामजन्वसन (VII 47 50) also in IX. 221f For gambling as viewed in Kautilya Arthashastra, see that work, p 323 (text) p 398 (Translation) which mentions the conflicting views on gambling, held by Pisuna, Kautilya and Kauṇapadanta For the successive development of the epic view of gambling, see Hopkins, JAOS XIII, p 123

—v. 34. ब्रह्मण्यो. Amara mentions ब्रह्मबन्धुरादिशेषे (= निन्दाप्रयोगे com.) Kṣīra. explains it thus : ब्रह्मणस्य बन्धुः परम् अनुष्ठानाभावाज्जातिमाह्वयः ।

—v. 42. साक्षेण. Thus A only. We have to understand इस्तेन, or we might understand it = सः + अक्षेण. For similar double Saṁdhis, compare Michelson, l. c. p. 101.

—v. 43. नस्तशोणितम्. नस्तः = nose (PW and Apte.)

—v. 45. सौवर्णं पानकास्यम्. For कास्यम् see note on 15, 16. अनन्दिना thus ABE = sorrowful as she was. For this reading we might compare the v. l. अनन्दिताम् for अनन्दिताम् (केशान्) in 8.1, above.

—v. 46. आकार्यमाणः = hailed or welcomed.

—v. 49. क्षतारम्. Amara mentions क्षत्ता सारथो द्वास्थे क्षत्रियाया च शूद्रजे । The word क्षत्ता from the √क्षद्, in the sense of नियुक्त (approximating to the sense of doorkeeper or waiter) is mentioned in a Vārtika to Pāṇini III. 2.135.

ADHYĀYA LXIV.

—v. 4. न बाप्येतावदर्हति. And even this much is not sufficient.

—v. 5. For the use of मा with the potential, compare 31.19, 61.32, and the notes thereon.

—v. 8. नस्ततः = नस्त + तस्. For the meaning of नस्त, see the note on 62.43.

—v. 12. केकेयीनन्दवर्धन. Thus DKL as emended. Both वन्दः and नन्दिः are mentioned = delight, joy, by PW. and Apte.

—v. 13. पदं पदसङ्गमेण यश्चरन्तमवाप्नुयान्. Thus BEF as against यश्चरन्तापवाप्नुयान् of comm, Edns and other MSS except A, this last reading पदसङ्गमेणवाप्नुयान्. The exact meaning of the line remains uncertain, and the comm explain it variously: पदं वाचनिरातव्यत्वं पदसङ्गमेण सङ्ख्यसङ्गमार्थे

हेत्वर्थे तृतीया सहस्रलक्ष्याणि वेधुमित्यर्थः ।युगपदस्यसहस्रमुद्दिश्य बाणेभ्यश्चेकमपि लक्ष्यं न जहात् इत्यर्थः (Nila.) Arj. offers another explanation in addition to this: अथवा पदं पाद एव पादसहस्रेण लक्षितं पदं लक्ष्यं जटामिस्तापस इतिवत् लक्षणे तृतीया ।... Visama offers explanations, similar to these, all of which however are unconvincing. The line may possibly mean: Karna...who (यः) would come by in a (single) step (पदं अवाप्नुयात्) a person even though he be moving away (चरन्तं) at a distance of a thousand steps (पदसहस्रेण).

—v. 15. The second line of this śloka is connected with the next verse, आचार्यो वृष्णिवीराणाम्. Compare Sørensen, s. v. द्रोण, p. 263a. In Mbh. I. 132. 11, it is said वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः । (अभिजग्मुस्ततो द्रोणमन्त्रार्थं द्विजसत्तमम् ।)

—v. 27. व्यापामेन = युद्धेन (Arj.) अमेण हेतुना (Visama.) पौरुषेण (PW.) The last sense is more appropriate.

—v. 28. Compare इतो वा प्राप्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् Bhagavadgītā, II. 37.

—v. 29. सचिवैः. This word requires to be taken in the sense of "friends" (Apte) = सहाय (Amara) and not in the usual sense of counsellors, because the previous narration contains no mention of the latter being with Duryodhana on this expedition.

—v. 30. ऊरुस्तम्भः "paralysis of the lower extremities, rheumatism of the thigh." (Apte.)

—v. 31. पट्ट्याः, viz. Bhisma, Drona, Kṛpa, Karna, Aśvatthāmā, Duryodhana.

ADHYĀYA LXV.

—v. 1. अभिपन्नाः. So ABDEN and also the com. Virodha who explains it as आदौ आपद्गताः ।

—v. 3. धिष्ण्येष्वित्रामयः = आयतनेषु (Nila.) गृहेषु (Arj.) Visama. mentions the five Agnis: पञ्चामयः गार्हपत्यावहनीषदक्षिणाग्निसम्यावसथ्यनामानः ।

—v. 5. संध्यात्वा. For the gerundial form संध्यात्वा for the usual संध्याय, see 51.28, and the note thereon.

—v. 6. For समास्तारः see note on 1.22.

—v. 10. परायणः. So Edn¹ BEFLN. For परायण used as an adjective (instead of the neuter form परायणम्) compare शिवः पूर्वेण नः परायणाः । शक्तिर्जयस्य च परायणा । कस्य कालः परायणः (PW.).

—v. 11. मा वत्स्थिति. Thus F only. Compare मा त्वं त्यक्षसि जीवितम् 14.16a², and the note thereon, though the prohibitive sense is wanting here.

—v. 17. अनु = पश्चात्, governing the noun तेजसः.

—v. 18. एनं दशसहस्राणि &c. For this description, compare generally, 17.15ff.

—v. 23. अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् । The former half is found in Patañjali's Mahābhāṣya on Pāṇini IV. 1.79, Vārtika 3 (Kielhorn's Edition, Vol II p. 233, with the reading तिः). Compare also Weber, Indische Studien, Vol XIII, p.483.

ADHYĀYA LXVI.

—v. 2. It will be seen that the MSS vary between the augmented and the augmented imperfect.

—v. 4. For this incident, see III. 154. 5.

—v. 12ff. This and the following vv. up to 16 (inclusive) recur almost quite verbally in Āśramavāśparvan with only a few necessary changes (XV. 25. 5-9=SK 27. 5-9). These verses are also found in the Javanese Āśramavāśparvan (Juynboll Drie Boeken &c. 1893, p. 53f.) They are however absent from the Javanese Virtūparvan, but this absence or the lacuna in SA proves nothing against the verses

being included here.—For similar repetition of the Mbh. text itself, see also 39. 5f. and the note on that verse.—खेलाशी possessing a stately gait (Apte, s. v. खेळ, an adj.)

—v. 18. हिरण्यकक्षः = सुवर्णशृङ्खलः (Catur.) सुवर्णपद्मकक्षः (Arj.)

—v. 20. अभिपन्नः = अपराद्धः (Virodha. and Nila.); being drawn towards?

—v. 22. प्राप्तकालं च मे मतम्. What I think is what suits (this) occasion.—It will be seen that in the preceding v. the father has asked the Prince as to what he thinks of the proposal of bestowing the princess on Arjuna whom he likes to conciliate (प्रसादनं.)

—v. 28. समुपायाय दूर्ध्नि. It will be remembered that in 1.15b¹ the Virāṭa King is spoken of as being old (वृद्धः compare also 10. 7) and so he has a right to kiss the Pāṇḍavas on the forehead.

—v. 32. औपविकः = उचितः (Sarvaj. Nila.) Amara mentions पुस्त-मौपविकम् as synonymous. The formation of the word औपविक is governed by Pāṇini V. 4. 34.

ADHYĀYA LXVII.

—v. 2. सहस्तम्. Thus F only.—सहस्तम् adv. from सहस्त = familiar (lit. with hand in hand); compare PW. s. v., which however assigns to it the meanings of (1) one having a hand (as against अहस्त) and (2) having a clever or cunning hand.—It will be seen that F had in writing passed from तव in 2a to तव in 3b (by Haplography).

—v. 5f. These two verses are rather much corrupted, as the abundance of v.l.s. would show.—The Edns read the first line as तस्मात् निमन्त्रयेयं (Edn² अहम्) ते दुहितौ (1) पृथिवीपते. Against this दुहितौ (otherwise also in other MSS.) KL read दुहित्रा. Nila. explains the

line as in the *Edns* as अयं अहं ते तव दुहिता निमन्त्रये स्नुषात्वेन याचे । After quoting Yāska's derivation of दुहितृ, he adds वणविकारेण दुहिताश्चद् आकारान्तोऽपि अस्ति । एवं च स्नुषात्वेन एतां वरयतो मे ब्रह्मचर्यशुद्धिरपि भविष्यतीत्याह शुद्ध (as against our शुद्ध) इति. But against this explanation, it may be urged that the text refers to तस्याः शुद्धिः (रुता मया) and not to Arjuna's own.—शुद्धिः was read in the second line, for the present बुद्धिः, the reading of M only. This reading is much preferable, as suiting the context, as may be easily seen. The princess grew familiar with him as a father. He imparted her instruction (तस्या शुद्धिः रुता मया), and so it would be an outrage of decency were he to marry her, not to speak of the suspicion that would be engendered in the minds of all (v. 4).—With the readings बुद्धिश्चा (of KL) for बुद्धिर्ता, दानं (of F) for दान्त, and बुद्धिः (of M) for शुद्धिः, the lines yield a better sense, being construed as: यतः तस्याः बुद्धिः मया रुता तस्मात् द्वे पृथिवीपते दुहिता शुद्धं यतेन्द्रियं (=शुद्धाय यतेन्द्रियाय) दानं अहं त्वां आमन्त्रये । बुद्धिश्चा दानं = बुद्धिः दानं (the reading of AN); but the former reading is preferred, because being preserved in KL and clear in itself it is supported by the evidence of DFH, which read दुहिता, ता being evidently mistaken for ता.—Arjuna counsels the bestowal of the Princess on a pure and well-controlled youth, because he naturally feels a great interest in his pupil-girl.—स्नुषया बुद्धिश्चापि = तव बुद्धिः स्नुषया (सत्या) अपि. "With thy daughter becoming my daughter-in-law, I see no (ground for) suspicion either with regard to my son, or even myself: and thus (तेन) everything would be (morally) blameless (lit. pure)."

—v. 7. अभिवद्धान् (comm. अभिशापान् अतिशद्धान्.) अभिवद्धान् = calumny or false implication.

—v. 12. संबन्ध समयम् Thus ADFHN as against सम योगं समये of *Edn*¹ and संयोग समये of *Edn*² and other MSS (समय A only), संबन्ध समयम् are in apposition with each other: (he agreed) to the pact of (marriage-) relationship between the Matsya and Pārtha houses. The reading संयोगं समये (समये = in time, in proper or good time) scarcely suits the context, as the subsequent text shows that the marriage was celebrated forthwith.

—v. 14. उपप्लभ्ये. It is while staying here that preparations preliminary to the great war are made by the Pāṇḍavas (compare I. 2.218; V. 147.1; 151.60) and it is from here too that Draupadī comes to the Pāṇḍava camp after the destruction of the former's sons in the night ambush at the end of the great war. (X. 11.5).

—v. 16 शेट्य = Yudhishtira's father-in-law ? See I 95 76

—v. 22 Compare 4 53

—v. 25 परिवर्द्धम् = वृणार्धमर्थं परिवर्द्धद् वा । परिवर्द्धदेवृणार्द्धये परिवर्द्ध इत्यमर (Arj)

—v. 27 It will be seen that the animals "slaughtered" are here described as मेघ्यान् (= पवित्रान् Arj) while those which Kicaka slaughtered for Sudesna (15 8) are not according to our text qualified by any such nice distinction, the food being described there as आज शोकरमन्यश्च मन्वाश्चोष्णावचान् नृगान् । In this connection it is interesting to note the injunctions of Manu as to what animals should be killed for food and what should not be killed (Manu V 17 18) Compare also note on 38 14, Hopkins, l. c. p 119 —सुरामेरेषपानानि. सुरा नानाद्रव्यरूपं मयम् मेरेय वृक्षरसश्च मयम्—For उष्णावचान्, see note on 27 38. Catur however explains differently उष्णान् महत्त तद्विमहिष्यादीन् । अवचान् शशकादीन् ।

—v. 28 पैतालिका = पाणित्वनिका (Catur)

—v. 31 The two lines are rather confused महेंद्रस्य सुतामिव अलङ्कृता राजपुत्री उत्तरी परिवार्य तस्थुः पुरस्कृत्य (च !) उपतस्थिरे । परिवार्य तस्थुः = stood around her पुरस्कृत्योपतस्थिरे, stood with her in front, : c stood behind her

—v. 35 The subject to प्रादात् remains uncertain

—v. 38 महोत्सवसकाशम् The usual meaning of सकाश is similar, equal to, resembling. Compare Amara निभसकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । But this meaning is hardly suitable here, since the विवाहमहोत्सव itself was going on in the city सकाश therefore may be here regarded as a noun = appearance, presence, vicinity (Apte) and though the word is generally used in the masculine (compare PW and Apte), the neuter form has been used in keeping with नगरम् which it qualifies, in this case महोत्सवसकाश नगर = the city which had (all) the appearance of a great festival

APPENDIX.

containing lines and Ślokas found in MSS. and Editions of the Northern and Southern Recensions, but not included in the text.

APPENDIX.

[Containing additional verses found in MSS and editions but not included in our printed text; arranged according to the Northern and the Southern Recensions respectively.]

ADHYĀYA 1

[NORTHERN RECENSION]

A ² begins with:—	स्वनि श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
B " "	श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
C " "	श्रीगणेशाय नमः । स जयति सिंधुरं दनो देवो यस्यादपंकजस्मरणम् । वासरमणिरियं तमस्तां राशिं नाशयति विघ्नानाम् ।
D " "	श्रीगणेशाय नमः । श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः ।
E " "	श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
F 	(fol. missing)
G " "	श्रीगणेशाय नमः ।
H " "	श्रीगणेशाय नमः । श्रीमद्भ्रिणकालीचरणयोननयः । श्रीमन्निपुरसुंदरी जयती । नमो नारायणाय ।
K " "	ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ छ ॥
L " "	ॐ नमो श्रीगणेशाय । व्यासाय नमः ।
M " "	श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामकृष्णाय नमः ।
N " "	ॐ नमोनारायणाय ॐ ।

Before V. 1

N. Edns and MSS add:—

नारायणं नमस्कृत्य नरं वैद्य नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं ध्यामं ततो जयमुदीरयेन् ॥

(Edns, A² CEK चैव for ध्याम ।)

A² adds.—

श्रेयायनोष्टपुटनिःसृज्यमग्रेण पुण्यं पवित्रमथ पावहं निरं च ।

यो भारतं समधिगच्छति शौच्यमानं शिवस्य पुण्ड्रदंष्ट्रमिदमेव ॥

तदेव लग्नं सुदिनं तदेव तारायलं चन्द्रयलं तदेव ।
 ग्रहाश्च सर्वे सुमुक्ताः तदेव लक्ष्मीपतेरंघ्रियुगं स्मरेत् यदा ॥
 भाति सर्वेषु शास्त्रेषु रतिः सर्वेषु जंतुषु ।
 तारुणं सर्वलोकेषु तेन भारतमुच्यते ॥

and one V. marginally :—भारतं भानु मामेनिंदुःयदिनस्युरमीश
 ततो ज्ञान तमोभ..... कानस्या जनतो.....धेत् ॥

K adds:—

नमोस्तु ते व्यास विशालबुद्धये स्फुल्लारविंदायतपत्रनेत्रे ।
 येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयाप्रदीपः ॥

After V. 1

Edms BCEG add:—

पतिव्रता महाभागा सततं ग्रहयादिनी ।
 द्रौपदी च कथं ग्रहग्रहाता दुःखिताऽयसत् ॥

After V. 7a

D and L add:—

अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां प्रच्छन्नाः कृष्णया सह ।
 (L अयुधा for अज्ञाता, सहिता for प्रच्छन्ना, सहकृष्णया)

After V. 9

H adds:—

स्थिते ममाग्रजे भीमे नाहं वक्तुं ममाग्रतः ।
 तस्माद्वक्तुं न शक्यामि धर्मलोपाद्विभेद्यहम् ॥
 भीमाज्ञां च पुरस्कृत्य यत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १ ॥

After V. 11

H adds:—

दशार्णाः शूरसेनाश्च काशयो मगधा अपि ।
 करुपाः संजयाश्चाथ निपधानर्त्तकास्तथा ॥ १ ॥
 कलिंगाश्च तथा चीना महाचीनास्तथैव च ॥
 विराटनगरं चैव श्रूयते शत्रुकर्षणं ॥ २ ॥
 रमणीयं जनाकीर्णं सुमिश्रस्फितमेव च ॥
 एते चान्ये च बहवो देशाः सन्ति महीपते ॥ ३ ॥
 निवासार्थं महाराज तपस्विषु विशेषतः ।
 नाना जनपदाः पुण्या धर्मवन्तो विचक्षणाः ॥ ४ ॥

(L also reads 1 a. only after our V. 11 a. with कुरुवः for दशार्णाः)

After V. 12a

H adds:—

प्रमाणं ते यचो राजन्नस्माकं भरतर्पम ।

After V. 14

DKLM add:—

देशः पुण्यः समुद्रिष्टः सर्ववाधाधिवर्जितः

After V. 15

I adds:—

गुणवाँहोकाधिव्यातो दृढमक्तिर्जितेन्द्रियः ।

तत्र मे रोचते पार्थ मत्स्यराजान्तिके नद्य ॥ १ ॥

After V. 18

I adds:—

अङ्गिष्टवेपधारी च धार्मिकोत्पन्तसूयकः ।
 न तवाभ्युचितं कर्म नृशंसं नापि कैतवं ।
 सत्ययागपि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जितः ॥

After V. 19

I adds:—

सेवकर्वहुभिः सेव्यस्त्वं सदा भरतर्पम ।
 किं करिष्यसि कर्म त्वं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥

After V. 20

H adds:—

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥

After V. 23

DHKL add:—

भदृष्टा राजगोष्ठीषु दर्शनीया मनोरमाः ।
 लोहिताक्षाः सुगर्माश्च सन्ति मे यहवः शुभाः ॥ १ ॥
 दर्शनीयाः सुखस्पर्शाः कुशलैः समधिष्ठिताः ।
 यदेते पाणिना स्पृष्ट्वा संहृष्यन्ति च मानवाः ॥ २ ॥
 ते विकीर्णाः शुर्चां देजे रमणीये विषांशुले ।
 देविष्यन्ति यथाकामं स विदारो भविष्यति ॥ ३ ॥

H alone continues:—

कंको नाम द्विजो भूत्वा विषट्स्य समासदः ।
 ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षकौशलं ॥ ४ ॥
 शास्त्रपारंगतो येदे वेदांगेषु च सर्वज्ञः ।
 धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारंगः ॥
 पृष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञे प्रियदितं यचः ॥ ५ ॥

- 1 a-H अरिष्टा for अदृष्टा । H राजगोलिंगा । H सुवर्चसः for मनोरमाः ।
 b-H लोहिताक्षाशमगा ।
 2 a-H शुभान्ताः for सुवस्पर्शाः । H कुराजैः साध्वधिष्ठिताः for कुशलैः &c. ।
 K omits this line.
 b-KL पयेते, H अप्येतान् । D हर्षयन्ति च, K संप्रहृष्यन्ति । D मानवान् ।
 3 b-D देवयन्ति, H देवविष्येहं । L यथाकालं ।

After V. 25

H adds:—

विराटनगरे छन्न एवं युक्तः सदा वसेः । ,

After V. 26a

H adds:—

वैशंपायन उवाच ।

एवं निर्दिश्य चात्मानं निःश्वसन्नृष्णमार्तिजम् ।
 विमुञ्चन्नश्रुं नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ॥
 भीमसेन कथं कर्म राष्ट्रे तस्य करिष्यसि ।
 हत्वाक्रोधवशात्तात पर्वते गन्धमादने ॥
 यक्षान्क्रोधाभिताम्राक्षान्राक्षसांश्चातिपौरुषान् ।
 प्रादाः पाञ्चालकन्यायै पञ्चानि सुवह्न्यपि ॥
 यकं राक्षसराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।
 जग्निवानसि कौन्तेय ब्राह्मणार्थमर्दिदम् ॥
 क्षेमा चाभयसंचीता एकचक्रा त्वयाकृता ।
 हिडिंयं च महावीर्यं किर्मरिं चैव राक्षसम् ॥
 त्वया हत्वा महायाहो घनं निष्कण्डकं कृतम् ।
 आपदे चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहोसिनी ॥
 जटासुरस्रग्धं कृत्वा वयं च परिमोक्षिताः ।
 हत्वा कालिंगसैन्यानि दुर्योधनममोचयन् ॥
 पुनरेव च गन्धर्वैर्हर्षयमानं सहानुजम् ।
 पृथमुत्तरतेजस्यै त्वमेवोर्जितविक्रमः ॥
 सोयं वृकोदरस्तात वीर्यपूर्णोत्यमर्षणः ।
 मत्स्यराजातिफे भीम तेजोराशिर्दुःखसदः ॥
 समीपे नगरे तस्य रम्यसे केन कर्मणा ॥
 भतीव दुष्करं कर्तुं वचनं दुर्बलीयसः ।
 मन्ये निवासं भीमस्य समीपे तस्य भूपतेः ॥

[SOUTHERN RECENSION]

ST begins with श्रीरस्तु.....

SG begins with :—हरिः ॐ श्रियं नमः । ॐ अन्नश्यामः पिङ्गजटावस्त्रकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्यक्परिधानः । साक्षाल्लोकान् पावयमानः कविमुख्यः पाराशर्यः
पर्वसु सर्वं (तु) प्रणोतु ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय चैवसे । ब्राह्मणेभ्यो नम-
स्कृत्य धर्मान्वश्यामि शाश्वतान् ॥ द्वैपायनोष्टपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं
शिवं च । यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करदलैरभिषेचनेन ॥ भारता-
ध्ययनं पुण्यमपि पादमधीयतः । श्रद्धाधानस्य पूयते सर्वपापान्यशेषतः ॥ सर्वार्थमाभि-
गमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । न तथा भक्तफलं सृते नारायणकथा यथा ॥ पाराशर्यवचः
सरोजममलं गीतार्थगंधोत्कटं नानास्थानककेसरं हरिकथासंयोधनायोधितं । लोके
सज्जनपदपदैरहरहः पेयीयमानं मुदा भूयान्द्वारतपंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मूलितं येन तस्मै श्री गुरवे नमः ।

After V. 1

S. cl. cexcept SA¹, adds:—

पतिव्रता महामागा सततं मुक्तभाणिनी ।
द्रौपदी सा कथं ब्रह्मब्रह्मता दुःखिताऽवसत् ॥ १ ॥
ते च ब्राह्मणमुप्याश्च सूतपरोत्तमैः सह ।
ब्रह्मतयासमुपिताः कथं च परिचरकाः ॥ २ ॥

1 a-SA,² SL, सत्ययादिनी for मुक्तभाणिनी ।

After V. 5

S. cl. adds—

द्वादशेमानि वर्षाणि याप्राद्विप्रोपिता वयम् ॥
छन्नना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ १ ॥
उपिताश्च वने वामं यथा द्वादश वत्सगन् ॥
अज्ञानचर्या वत्स्यामश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ २ ॥

वेगपायन उवाच ।

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पांडवाः सत्यविक्रमाः ॥
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३ ॥
उपोषविदय विद्वांसः ग्दानकाः संज्ञितव्रताः ॥
ये तत्र ब्राह्मणा आसन् वनशाममहायिनः ॥
ये च भक्ता वसन्ति स्म वनशांसं तपस्विनः ॥ ४ ॥
तानव्रयन्महात्मानो दृष्टाः प्राञ्जलयः स्थिताः ॥
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्मन्त्रान्प्रवासं धृतव्रताः ॥ ५ ॥

विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ॥
 छद्मना हतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ६ ॥
 उपिताश्च वने वासं यथा द्वादशवत्सरान् ॥
 भवद्भिरेव सहिता वन्याहारा द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥
 अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ॥
 तद्वत्स्यामो वयं छद्मास्तदनुष्ठातुमर्हथ ॥ ८ ॥
 सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सह सौवलः ॥
 जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तर्वरिणः ॥ ९ ॥
 युक्तचाराश्च यत्ताश्च दाये स्वस्य जनस्य च ॥
 दुरात्मनां हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ॥ १० ॥
 अपिनस्तद्भयेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ॥
 समस्तेषु च राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥ ११ ॥
 इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ॥
 संमूर्च्छितो भवद्राजा साम्रकण्डो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥
 तमथाभ्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ॥ १३ ॥
 प्रबुध्य दुःखमोहान्तो धौम्यं धर्मभृतां वरम् ॥
 प्राधैक्षत तदा राजा साम्रकण्डो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥
 अथ धौम्योब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥
 आभ्वासयस्तं स नृपं भ्रातृश्च ब्राह्मणैः सह ॥ १५ ॥
 राजम्बिद्वान्मवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥
 नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति धीराः कस्यांचिदापदि ॥ १६ ॥
 देवैरप्यापदः प्राप्ताश्च उन्मैश्च बहुभिस्तदा ॥
 तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १७ ॥
 दितिपुत्रैर्हृते राज्ये देवराजः सुदुःखितः ॥
 ब्रह्माणं तोपयिष्यंश्च ब्रह्मरूपं विधाय च ॥ १८ ॥
 इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थाह्वये पुरे ॥
 छन्नेनोप्य कृतं कर्म द्विपतां बलनिग्रहे ॥ १९ ॥
 प्रसादाद्ब्रह्मणो राजन् दितेः पुत्रान्महाबलान् ॥
 निर्जित्य तरसा शत्रून्पुनर्लोकान्जुगोप च ॥ २० ॥
 विष्णुनाऽश्मगिरिं प्राप्य तदा दित्यां निवत्स्यता ॥
 गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोपितं चिरम् ॥ २१ ॥
 प्रोष्य वामनरूपेण च्छन्नेन ब्रह्मचारिणा ॥
 बलेर्यथा हतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ २२ ॥

और्वेण वसता छद्ममूरां ग्रहार्पिणा तदा ॥
 यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ २३ ॥
 प्रच्छन्नेनापि सर्वत्र हरिणा वृत्रनिग्रहे ॥
 चञ्चं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ २४ ॥
 हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य च्छद्ममूपितम् ॥
 त्रिवुधानां हि यत्कर्म कृतं तच्चापि ते श्रुतम् ॥ २५ ॥
 यथा विवस्वता तात च्छन्नेनोत्तमतेजसा ॥
 निर्दग्धाश्शक्रः सर्वं वसता गवि वर्षशः ॥ २६ ॥
 विष्णुना वसता चात्र गृहे दशरथस्य वै ॥
 दशार्घ्यो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ २७ ॥
 एषमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र हि ॥
 भजयन्छान्नवान्मुल्यांस्तथा त्यमपि जेष्यन्ति ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

इति धौम्येन धर्मज्ञो वार्क्यः स परिहर्षिनः ॥
 शान्तबुद्धिः पुनर्भूत्वा व्यष्टम्भत युधिष्ठिरः २९ ॥
 अथाग्रधीन्महाबाहुर्मामसेनां महायलः ॥
 राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्ययन् ॥ ३० ॥
 अयेक्ष्य महाराज तव गाण्डीव धन्वना ॥
 धर्मार्थपरयाबुद्ध्या न किञ्चित् साहसं कृतम् ॥ ३१ ॥
 सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च नियारिता ॥
 शर्का विध्वंसने तेषां शत्रुघ्ना भीमविक्रमा ॥ ३२ ॥
 न वयं वरुणं हास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ॥
 वयं न धर्मं मोक्ष्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो परान् ॥ (in S Only)
 तद्विधत्ता भवान्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ ३३ ॥
 इत्युक्तो भीमसेनेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥
 सुसोपविष्टो विद्विस्नापसैः संशितग्रतैः ॥ ३४ ॥
 ये तद्भक्त्याभयंस्तस्मिन्वनधामे नपस्थिनः ॥
 तानग्रधीन्महाप्राज्ञः शिष्टान्गजा वृन्ताञ्जलिः ॥
 अभ्यनुप्रापयिष्यन्तं तस्मिन्नामे धृतग्रनः ॥ ३५ ॥
 विदितं मयतां सर्वं धार्तराष्ट्र्यया वयम् ॥
 ममन्ध्याहतराज्याश्च निस्स्थाश्च गुरुशःकृताः ॥
 उपिताः स्मो वने हृच्छं तथा वर्याणि द्वाद्वा ॥ ३६ ॥

अज्ञातचर्यासमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ॥
 तद्वत्स्यामः कचिच्छास्त्रस्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ३७ ॥
 इत्युक्ता धर्मराजेन ब्राह्मणाः परमाशिपः ॥
 प्रयुज्यापृच्छथ भरतान्यथास्वं प्रययुर्गृहान् ॥ ३८ ॥
 सर्वे येदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तदा ॥
 आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ३९ ॥
 ते तु मृत्याश्च दूताश्च शिल्पिनः परिचारकाः ॥
 अनुज्ञाप्य यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ४० ॥
 सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पथ पाण्डवाः ॥
 उत्थाय प्रययुर्धाराः कृष्णामादाय भारत ॥ ४१ ॥
 क्रोशमानमतिक्रम्य स्तस्माद्वासात्रिमित्ततः ॥
 श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्यमुद्यताः ॥ ४२ ॥
 पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ॥
 संधिविग्रहतत्वज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ ४३ ॥
 (इति प्रथमोऽध्यायः)

वैशपायन उवाच ।

निवृत्तघनवासास्ते सत्यसंधा मनस्विनः ॥
 अकुर्वन्तपुनर्मन्त्रं सह धौम्येन पाण्डवाः ॥ १ ॥
 अथाग्रधीर्धर्मराजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
 भ्रातृन् कृष्णा च सप्रेक्ष्य धौम्य च कुरुनन्दनः ॥ २ ॥

SA¹ Contains a lacuna upto सत्यविक्रमा. (appendix, § a above.)

1 a SG द्वादशानीह वर्षाणि । राज्ञा for राष्ट्रात् । V. 1 omitted in SA¹

2 a SG वयं कच्छात् for उपिताश्च SL कच्छ for वासम् । V 2 omitted in SA¹ वैशपायन उवाच omitted in SA¹

3 a ST सशितव्रता- SA¹ सत्यवादिन for सत्यविक्रमा. । The portion 'धर्मेण-
तेऽभ्यनुज्ञाता पाण्डवा' is not found in SA¹

4 a SA सहिता for स्नातका. ।

b omitted in SG, ST, SA । SL तु for च ।

c SA तत् for च ।

5 a SA, SG, ST, SL शिष्टा for इष्टा । SG, SA तदा, ST तथा for स्थिता. ।

b SA¹ SL त विवास SA² तद्विवास for तान्ववासे ।

6 a SA² सर्वे ।

9 a SG दुर्यधिनश्च ।

b SA¹ अस्मान्सततवैरिणः ।

After V. 7a

SK adds:—

त्रयोदशमिदं प्राप्तं क नु वत्स्यामहेऽर्जुन ।

अबुद्धा धार्तराष्ट्रश्च समग्राः सह कृष्णया ॥

b found in SG, ST, SA, SL also.

After V. 10

S. cl. adds:—

दशार्णाः शूरसेनाश्च कलिंया मागधा अपि ।

विराटनगरं चापि श्रूयते शत्रुसूदन ॥

रमणीयं जनाकीर्णं सुभिक्षं स्फुटिमेव च ॥ १ ॥

नानाराष्ट्राणि चान्यानि श्रूयन्ते सुवहूनि च ।

यत्र ते रोचते राजस्तत्र गच्छामहे वयम् ॥ २ ॥

After V. 15

S. cl. adds:—

गुणवाँल्लोकविख्यातो दृढमक्तिर्जितेंद्रियः ।

तत्र मे रोचते पार्थ मस्त्यराजांतिकेऽनघ ॥ १ ॥

After V. 18

S. cl. adds:—

अक्लिष्टचेपधारी च धार्मिको दानसूयकः ।

न तथाभ्युचितं कर्म नृशंसं नापि केतवम् ॥

सत्यवागसि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जितः ॥ १ ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

After V. 23

S. cl. adds:—

अरिष्टान्प्राजमोलिगान्दर्शनयान्मुयचंसः ।

लोहिताश्चादमगर्भाश्च संति तात धनानि मे ॥

दर्शनीयाः समानंदाः कुशलैः साधुनिष्ठिताः ॥ १ ॥

अप्येतान्पाणिना स्पृष्ट्वा संप्रहृष्यन्ति मानवाः ।

तान्विकीर्य समे देशे रमणीये विपांसुले ॥ २ ॥

देविष्यामि यथाकामं स विहारो भविष्यति ।

कंफो नास्ति परिप्राद च विराटस्य समासदः ॥ ३ ॥

ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षकौशलैः ।

ग्राह्ये वेदे मयार्पिते वेदांगेषु च सर्वदाः ॥ ४ ॥

धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारगः ।

पृष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञः प्रियतमं वचः ॥ ५ ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

विराटनगरे च्छन्न एवं युक्तः सदा वसे ।

After V. 26a

S. cl. adds (in a new Adh.—its third—):—

वैशंपायन उवाच ।

एवं निर्दिदय चात्मानं निःश्वसन्नुष्णमार्तिजम् ।

विमुंचन्नश्रु नेत्राभ्यां भीमसेनमुवाच ह ॥ १ ॥

भीमसेन कथं कर्म मात्स्यराष्ट्रे करिष्यसि ।

हत्वा क्रोधवशांस्तत्र पर्वते गन्धमादने ॥ २ ॥

यक्षान् क्रोधाभिताम्राक्षान् राक्षसांश्चापि पौरुषात् ।

प्रादाः पांचालकन्यायै पद्मानि सुवह्न्यपि ॥ ३ ॥

यकं राक्षसराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।

जग्निवानसि कौंतेय ब्राह्मणार्थमर्दिदम् ॥

क्षेमा चाभयसंवीता सैकचक्रा त्वया कृता ॥ ४ ॥

हिडिंयं च महावीर्यं किर्मीरं चैव राक्षसम् ।

त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कण्टकं कृतम् ॥ ५ ॥

आपदं चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ।

जटासुरवधं कृत्वा वर्यं च परिमोक्षिताः ॥ ६ ॥

मत्स्यराजांतिके तात वीर्यपूर्णोत्थमर्पणः ॥ ७ ॥

ADHYĀYA 2

[NORTHERN RECENSION.]

Before V. 2

H adds:—

रसाग्रानाविधांश्चैव मधुरांश्चैव दालिमान् ॥

Before V. 3

H adds:—

पूर्वमप्राप्तितांस्तेन कर्तास्मि च गुणान्वितम् ।

याद्यं व्यंजनमास्वाद्य मात्स्यः प्रीतो भविष्यति ॥

Before V 7

H adds:—

ये च मत्स्यमहामह्नाः समरेष्वपराजिताः ।
कृतप्रतापा बहुशो राज्ञः प्रित्यै भवन्ति ये ॥
रंगोपजीविनः सर्वे परेषां च मयःवह्नः ॥

Before V. 9

H adds:—

आराटिका वा सूदा वा ये स्युर्युक्ता महानसे ।
तानहं प्रीणयिष्यामि मनुष्यान्स्वेन कर्मणा ॥

After V. 10

H adds:—

विराटनगरे च्छन्नो विराटस्य समीपतः ।

After V. 11

H adds:—

प्रतिशुभ्राय धर्मात्मा यस्तु धर्मं चकारे च ।
तस्मै ब्राह्मणरूपाय हृताशाय महायशः ॥
यस्तु देवान्मनुष्याश्च सर्वाश्चैकरथोजयत् ।
after this comes our v 12 b

आशीविष इवाहीनां नागानामिव वासुकिः ।
after this come our vv 15 b and 23
पेरावतो गजेंद्राणां युग्यानां तुरगो यथा ।
after this comes our v. 24 a¹

राक्षसानां दशग्रीवो दैत्यानामिव शंवरः ।
वद्राणामिव कापाली आदित्यानां रविर्यथा ॥
रौपमर्षसमायुक्तस्तक्ष्मो भुजैगण्डिवः ।
after this come our 15 a 16 24 a², 20
क्षिप्रं चानु च दूरं च ध्रुव च विनुद्या धियाः ।
अनुज्ञातः सुरैरेण पुन प्रत्यागमन्महीम् ॥
after this come our 13 b, 14 a and 22.

तलांगुलितनुष्टुचिर्तो (?) नागराजकरोपमौ ।
पीनौ परिघसंभारौ मृदुताघ्रतलौ शुभौ ॥
श्यामो युवा गुह्यवेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ॥
after this come our 19 b and a.
सोय राज्ञो विराटस्य भवने मदनपद्म ।
मेघः प्रच्छादित इय निरममृणमुष्टिना ॥

किंरूपधारी किंकर्मा निविष्टः किंपराक्रमः ।

after this comes our v. 24 b.

अर्जुन त्वं कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यासि ।

कुंतीपुत्र विराटस्य रंस्यसे केन कर्मणा ॥

After V. 25

H adds:—

अर्जुन उवाच ।

इमौ किणीकृतौ याहू ज्याघाततलपीढनात् ।

नित्यं कंचुकसं उन्नौ नान्यथा गोप्तुमुत्सहे ॥

सोहं ह्रीयेन वेपेण पंडकोहमिति ब्रुवन् ।

after this come our 26 b and 27 a.

प्रमदाचरितं सर्वं बहुनमार्तं घदन् ।

after this comes our 27 b.

नाम्ना बृहन्नटा नाम स्त्रीणां नित्यमनुग्रतः ।

एवमाख्यायिकं नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ॥

after this comes our 25 a.

किं तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कुत्सितम् ।

याहू मे भरतश्रेष्ठ महाव्यंजनलक्षितौ ॥

after this come our v. 25 b and 26 a.

इति चैतत्प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।

after this come v. 28.

After V. 21

N cl. except L adds:—

अस्त्रयोर्मं समासाद्य स्वकीर्णमात्रुणा द्रुतम् ।

दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि देवरूपेण भास्वता ॥ १ ॥

Before V. 24

BE add:—

ग्रहाणामिव वै सूर्यो नक्षत्राणां निशाकरः ।

मेरुः सर्वगिरीणां च सर्पाणामिव वासुकिः ॥ १ ॥

Before V. 25

A²BE add:—

शतोहमासं पूर्वं वै उर्वश्या कारणान्तरे ।

तच्छापं प्रेरयन् राजन् विहरिष्यामि भारत ॥

b omitted in A².

Before V. 26

Edns A²BCDEGKLMN add:—

चलयेद्वाद्येष्वामि वाह किण्वताविमौ ।

After V. 26a

Edns A²BCDEGMN add:—

पिनद्धकंधुः पाणिभ्यां तृतीयां प्ररुति गतः ।

After V. 31

Edn¹ ABDEFKLM (and Edn² CG at the beginning of the next Adh.) add:—

वैशंपायन उवाच ।

इत्येषमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथाजुंनो धर्ममृतां वरिष्ठः ।

पाप्यं तथासौ विरराम भूयः नृपोवरं भ्रातरमायमापे ॥ १ ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 2

S. cl. adds:—

रसान्नानाविधांश्चापि स्वादूंश्च मधुरांस्तथा ।

After V. 3a

S. cl. adds:—

पूर्वमप्रादितांस्तेन कर्ता रसगुणान्वितान् ।

स्वादुव्यञ्जनमासाद्य मातस्यः प्रीतो भविष्यति ॥ १॥

ST further adds:—

कृतकृत्या दयादम्य भवन्त्यत्र मुनिक्षिणाः ।

After V. 7a

S. cl. adds:—

कृतप्रतापा बहुशो वयः प्रत्यायिता यले ।

रंगोपजीविनः सर्वे परेषां च भयावहाः ॥ १ ॥

b omitted in ST.

Before V ॥

S. cl adds:—

आराधिका या मूढा या येऽस्य युना महानमे ।

नानहं प्रीणयिष्यामि मनुष्यान्स्थेन कर्मणा ॥ १ ॥

After V. 10

S. cl. adds:—

विराटनगरे च्छत्रो विराटस्य समीपतः ।

After V. 11

S. cl. adds:—

संशुश्रुवे च धर्मात्मा यस्तमर्थं चकार ह ।

तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशायं महायशाः ॥

after this comes our v. 13 b.

यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वानेकरयोऽजयत् ।

after this comes our v. 14 b.

भाशीविपसमस्पर्शो नागानामिव वासुकिः ॥

after this comes our v. 15 b, 23 a and b.

सुप्रतीको गजेन्द्राणां युग्यानां तुरगो यथा ।

after this comes our v. 24 a¹.

राक्षसानां दशग्रीवो दैत्यानामिव शम्बरः ॥

रुद्राणामिव कापाली विष्णुर्यलवतामिव ।

रोषामर्षसमायुक्तो भुजंगानां च तक्षकः ॥

after this come our v. 24 a², 15 a, 16 b and a,

गिरीणां प्रवरो मेरुर्देवानां मधुसूदनः ।

ग्रहाणां प्रवरश्चन्द्रः सरसां मानसो यथा ॥

after this come our v. 18, 19 a and 20.

क्षिप्रं चाणु विचित्रं च ध्रुवं च वदतां वरः ।

भनुज्ञातः सुरेन्द्रेण पुनः प्रत्यागतो महीम् ॥

धार्तराष्ट्रविनाशाय पाण्डवानां जयाय च ।

after this comes our v. 21 and 22.

तलांगुलित्राम्युचितौ नागराजकरोपमौ ॥

पीनौ परिघसंकाशौ मृदुताघ्नतलौ नुमौ ।

दयामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ॥

after this comes our v. 19 b.

किरूपधारी किंकर्मा किंचेष्टः किंपरायणः ।

after this comes our v. 24 b.

कुन्तीपुत्रो विराटस्य रमते केन कर्मणा ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

अपाप चाश्रमश्रमः सर्वज्ञः सर्वसम्मानः ।

Before V 25b

S cl adds —

इमौ किर्णारुतो वाहू ज्यागतातलपीडनात् ।
नित्य कञ्चुकसल्लग्नौ नान्यथा गोप्तुमुत्सहे ॥ १ ॥
मिन्तु कार्यशदेतदाचरिष्यामि कुत्सितम् ।
वाह मे भरतश्रेष्ठ महालाञ्छनलक्षितौ ॥ २ ॥

Before V 26

ST, SL add —

सोह ह्रीयेन धेयेण पदरोहमिति ध्रुवम् ।

Before V 29

S cl adds —

स्त्रीभावसमुदाचारा नृत्तगीतन्याभवं ।

Before V 31

SK, ST add —

उर्वदयाश्चापि शापेन प्राप्तोस्मि नृप पण्डिताम् ।
शक्रप्रसादान्मुक्तोह वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशम् ।
इत्येतन्मे प्रतिज्ञात विचरिष्याम्यह यथा ॥ १ ॥

After V 31

SK adds —

यधिष्ठिर उवाच ।

वासुदेवसमो लोके यशसा निग्रमण च ।
सोऽय राज्ये विराटस्य भजन भरतर्षभ ॥ १ ॥
मेरु प्रच्छादित इव वसन्वज्रण मुष्टिना ।
भास्याता पण्डकोऽस्मिति प्रतिज्ञात हि पातकम् ॥ २ ॥

ADHYĀYA 3

[NORTHERN REVISION]

After V 1

Llms A¹BCDLGHKLN add —

युधिष्ठिर उवाच ।

मुकुमारश्च दारश्च दर्शनीयं मियञ्च मे ।

H further adds:—

अदुःखार्हश्च बालश्च पालितश्चापि नित्यशः
सौयमार्तश्च शांतश्च किंनु रोचयतात्विह ।
किंकर्मा किंसमाचारो नकुलोयं भविष्यति ॥

After V. 1

KL add —

विराटनगरे साधो रंस्यसे केन कर्मणा ।

Λ² adds (marginally) :—

त्वत्समो रूपसंपन्नो न पश्यामि महीतले ।

After V. 2

D adds:—

ईदृशीमापदां प्राप्य कथं तत्र निवत्स्यसि ।

After V. 2a

Edns and N. cl. except H add:—

सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ।

After V. 3

ABEHMN add:—

निर्दुष्टाश्च भविष्यन्ति किशोरा वडवा अपि ॥
अदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठेषु च रथेषु च ॥ १ ॥

H reads this verse after v. 2. N omits a.

After V. 4

Λ adds:—

घेराटे भूपसंछन्नः विहरिष्याम्यहं यथा ।

K adds:—

युधिष्ठिरस्याश्वयंघो वेद मां तेषु तेष्वहम् ॥ -
परिधमग्निहायातस्तव मत्स्यपते पुरम् ॥ १ ॥
तुरगानपि जानामि राजपूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाधाय अपि घंघ्या प्रसूयते ॥ २ ॥

N adds:—

न च मां घेत्यग्ने कश्चित्तोपयिष्ये च तं नृपम् ।

H adds:—

इति श्रैतत्प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।
 बृहस्पतिसमो बुध्या नयेनोशनसा समः ॥ १ ॥
 मंत्रैर्नानाविधैर्नानातिथैः सुपरिनिष्ठितः ।
 सुप्रणीतैः सुमार्गस्थं राजतंत्रमवाहयत् ॥ २ ॥
 न चास्मिन् चलितं किञ्चित् दृष्टशुस्तद्विदो जनाः ।
 सुनीतिनापि शूरश्च सर्वमंत्रविशारदः ।
 अधिकश्च प्रियो मेति कुंत्याः प्रियतरः सदा ॥ ३ ॥

After V. 4

Edns ABCDEGKLMN add:—

पाण्डवानां नरेन्द्राणामश्वपालोऽतिशोभनः ॥
 तत्रैव नगरे च्छत्रो विराटस्य महीपतेः ॥ १ ॥
 KLN omit a.

After 8a

Edns and N cl. (except F) add:—

तत्रत्यं कौशलं पूर्वमवबुद्धं विज्ञापते ॥
 रक्षणं चरितं चापि गवा यद्यापि मंगलम् ॥ १ ॥

After V. 9

H adds:—

अरोगा बहुलाः पुष्टाः क्षीरयन्त्र्यो बहुप्रजाः ।
 निष्पद्मसत्त्वाः सुमृता व्यपेतज्वरकिल्बिषाः ॥ १ ॥
 नष्टचोरभयाश्रित्यं व्यालव्याघ्रविषजिताः ।
 गावः सुसुप्तिता राजन् निरुद्धिज्ञा निरामयाः ॥ २ ॥
 भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटपदावो नृप ॥ ३ ॥

After V. 10

H adds:—

इत्येतद्विः प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
 विराटनगरे गृद्धो रंस्येहं तेन कर्मणा ॥ १ ॥
 तोषयिष्ये च राजानं माभूषिता तवानघ ॥ २ ॥

Before V. 11

H adds:—

युधिष्ठिर उवाच ।
 इयं चाथ महाभागा द्रौपदी योपितां वरा ।
 मत्पराजांतिकं प्राप्य कर्मणा केन रंस्यते ॥ १ ॥

After V. 14

H adds:—

विराटनगरे छद्मामपरिचारिका । हितेस्य नार्यस्य दुयात् । (?)
कथं वत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती ॥

Before V. 15

H adds:—

द्रौपदी उवाच ।

सैरन्ध्री जातिसंपन्ना नाम्नाहं व्रतचारिणी ।
भविष्यामि महाराज विराटस्येति मे मतिः ॥ १ ॥

After V. 20

ADLM add:—

इति निगदितवृत्तां धर्मसूनुर्निशम्य प्रथितगुणगुणौघालंकृतां राजपुत्रीं ॥
व्यसनशतनिमग्ना विक्रियन्ते न साध्यो मुदितहृदयवृत्तिर्वाक्यमेतज्जगाद ॥१॥

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 1

SK adds:—

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा पुरपप्रवीरस्तथार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
वाक्यं तथासौ विरराम भूयो नृपोऽपरं भ्रातरमाभाषे ॥ १ ॥

cf this v. with that after v. 31, last Adh. App N cl.

Before V. 1

SK, SG, ST add:—

शुषिष्ठिर उवाच ।

किं कर्मा किं समाचारो नकुलोऽयं भविष्यति ।
सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुलोचितः ॥ १ ॥
अदुःसार्हश्च बालश्च लालितश्चापि नित्यशः ।
सोऽप्यमार्तश्च शान्तश्च किंनु रोचयतात्विह ॥ २ ॥

SA, SL omit the first line, and read the remaining after our
v. 1 a. SL स त्व मृदुश्च शूश्च किंनु रोचयते त्विह । for the last line.

After V. 3a

S. cl. adds:—

दामप्रंगी परिज्ञातः कुशलो दामकर्माणि ।
न मां परिभविष्यन्ति जना जात्विह कर्हिचित् ॥ १ ॥

ST adds after a:—

आसं युधिष्ठिरम्याहमश्वाघ्यश्च इति ब्रुवन् ।

After V. 3

S. cl. adds:—

न मां परिभविष्यन्ति किशोरा वडवास्तथा ॥
न दुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्टे धुरि च मद्रताः ॥ १ ॥

After V. 4

SK adds:—

पांडवेन ह्यहं तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ॥
इति तस्य पुरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ १ ॥

ST adds:—

अहं परिचरिष्यामि विराटं राजसत्तम ॥
विराटनगरे सौम्य वैकुण्ठ्यं मा तथोद्वह ॥ १ ॥

After V. 4

SK, ST add:—

इत्येतद्वः प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

वैशंपायन उवाच । (SK)

S. cl. adds:—

नकुलेनैवमुन्नतस्तु धर्मराजोऽग्रपीठचः ।
वृहस्पतिसमो धुष्या नयेनोशनसा समः ॥ १ ॥
मंत्रैर्नानाविधैर्नीतः पथ्येषु परिनिष्ठितः ।
सुप्रणीतः सुमार्गस्थो राजतन्त्रमथाप यः ॥ २ ॥
न चास्य स्पलितं किंचिद्दृष्टुस्तद्विदो जनाः ।
सुनीतिश्च शूरश्च सर्वमन्त्रविशारदः ।
अधिको मातुरस्सार्कं कुन्त्यः प्रियतमः सदा ॥ ३ ॥

After V 7a

S. cl. adds:—

अभिमानात्तु मां राजन् प्रदधिष्यन्ति मानवाः । (SL alone)
अरोगा बहुलाः पुष्टाः क्षीरवत्यो बहुप्रजाः ॥ १ ॥
निष्पन्नसत्त्वाः सुमृता द्योपेतज्वरकिलिषाः ।
नष्टचोरमया नित्यं व्याधिन्याग्रविप्रजिताः ॥ २ ॥
गावः सुसहिता राजश्रिरुद्धिग्रा निरामयाः ।
भविष्यन्ति मया शुभा विराटनगरे सदा ॥ ३ ॥

After V. 8a

S. cl. adds:—

तत्र मे कौशलं सर्वमनुबद्धं विशांपते ॥
लक्षणं चरितं चैव गवां यद्यापि मंगलम् ॥ १ ॥

After V. 10a

SK adds:—

विराटनगरे गृहो रंस्येह तेन कर्मणा ।
तोपयिष्ये च राजानं मा भूञ्जिता तवानघ ॥ १ ॥

b found also in ST, after इत्येतद् &c below.

After V. 10

SK, ST add:—

इत्येतद् प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।

After V. 14

S. cl. adds:—

कथं घत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती ।

After V. 15

. cl. adds:—

द्वौपदी उवाच ।

अहं घत्स्यामि राजेन्द्र निर्वृतो भव पार्थिव ॥ १ ॥
यथा ते मत्कृते शोको न भवेन्मृष तच्छृणु
यथा तु मां न जानन्ति यत्करिष्याम्यहं प्रमो ॥ २ ॥
छन्ना घत्स्याम्यहं यन्मां न विजानन्ति केचन ।
वृत्तं तच्च समाख्यास्ये शर्म तेस्तु विशांपते ॥ ३ ॥
सैरन्ध्री जातिसंपन्ना नाम्नाहं व्रतचारिणी ।
अविष्यामि महाराज विराटस्येति मे मतिः ॥ ४ ॥

Last line omitted in ST, SA¹, SL.

After V. 16a

S. cl. adds:—

प्रमदाहरिका लोके पुरुषाणां प्रवासिनाम् ।

After V. 17

S. cl. adds:—

नाहं तत्र भविष्यामि दुर्मरा राजवेश्मनि ।
कृत्वा चैव सदा रक्षां यतेनैव नराधिप ॥ १ ॥

ST reads v. 19 *b* & 20 *a* after these lines

After V. 18

S. cl. adds:—

अथ गुप्ता चरिष्यामि युष्माभिस्तत्र तस्थुमी ।
इत्येवं चः प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १ ॥
ST, SA omit b

ADHYĀYA 4

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 5

Edns A²BCDEGKN add:—

वैरापायन उवाच ।
एवं तेऽन्योन्यमामंश्य कर्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक् ।
धौम्यमामंत्रयामासुः स च तान्मंत्रमब्रवीत् ॥

After V. 8a

Edns A²BCD²EGN add:—

एष धर्मश्च कामश्च अर्धेर्ध्व सनातनः ।

After V. 10

Edns A²BCDEGKLN add:—

ततश्चतुर्दशैर्ध्वैर् चरिष्यथ यथासुखम् ।

After V. 17a

L adds:—

न चापि चरणौ प्राप्नो धुनेज्जातु भुजौ कचित् ।

After V. 25a

BL add:—

अप्रमत्तः सदा तिष्ठेदेवं यतः प्रियो भवेत् ।

After V. 28

Edns & MSS except H add:—

असृयन्ति हि राजानां जनाननृतवादिनः ।
तर्धैव चायमम्यन्ते नरान्पण्डितमानिनः ॥

After V. 43a

L adds:—

समं यानं समं भोज्यं नान्युर्ध्वदुधा हसेन् ।

Before V. 47

EdnsCG add:—

एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पांडुनंदनाः ।

After V. 54

M adds:—

तेन व्यपुर्णदुंदूरे मुदिताः परिवारिताः । (?)

इति युधिष्ठिरशासनमक्षयते नतिपरा रथसूतससादिनः ।

द्रुततरं समुपेत्य तदा सुत प्रतिदिनं व्यदधुर्हृदि मंगलम् ॥ (?)

After V. 5a

H adds:—

गत्वा ह्यारवतीं चैव कांपिल्यं च पुरोत्तमम् ।

अर्धरात्रे महात्मानो रक्षकान् ब्राह्मणानपि ॥

Before V. 6

H adds:—

अथान्वशासत्स धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषधित् ।

धौम्यः पुरोहितो राजन्पांडवान्पुरुषर्षमान् ॥

After V. 6a

H adds:—

पांडवाग्निरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् ।

हर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषसंमतः ॥

MN read this verse after our v. 10.

After V. 10

H adds:—

सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संस्पृशेत् ॥

राजानमुपजीवं यस्तस्य वृत्तिं निबोध मे ॥ १ ॥

नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंमतः ॥

व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पंडिता विदुः ॥ २ ॥

न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमर्दिम ।

समतिक्रान्तमर्यादं मर्षयन्ति नराधिपाः ॥ ३ ॥

गच्छन्तमपरां भूमिं भूमिपालनियोजिताः ।

पुरुषास्तं जिघांसन्ति व्यवयन्ति च सर्वतः ॥ ४ ॥

न राक्षः प्रतिकूलानि ह्याचरन्सिध्यते क्वचित् ।

जानतस्तव मन्ये हि मर्यादामनुचिन्तनम् ॥ ५ ॥

v. 3, 4 a and 5 b are also found in Edns BCDEGN after
v. 17 of our text

After V. 11

H adds :—

यत्रोपविष्टः संकल्पाज्ञोऽहं न्याद्वलीयसः ।
तदासनं राजकुले लिप्सेत्स पुरुषो वसन् ॥

after this comes our v. 13.

काममासीत् वा भूमी तिष्ठेद्वा राजसन्निधौ ।
न त्वेवासनमन्यस्य प्रार्थयेच्च कदाचन ॥

परासनगतं ह्येनं परस्य परिचारिकाः ।
परिपहापकर्षेयुः परिहास्येत शत्रुभिः ॥

after this comes our v. 25 a.

अर्थार्थविहितो भृत्यो राजानमुपतिष्ठति ॥

after this comes our v. 24 b.

मात्रा गोत्रेण गात्रेण नाम्ना शिल्पेन वा पुनः ।
संप्रहार्यं मनुष्याणां नित्यमामापितो भवेत् ॥

पूज्यमानोऽपि यो राज्ञा नरं न प्रतिपूजयेत् ।
नूनमाराधयेज्जातु शास्त्राभीष्टं न बालिशः ॥

after this comes our v. 12.

उत्थाने नित्ययुक्तो स्यात् निस्तंद्रीः संयतात्मवान् ।
क्षुत्पिपासे परित्यज्य विहाय परिदेयनम् ॥

after this come our vv. 40 b, 41.

उष्णे वा यदि वा शीते रात्रावुपसि वा दिवा ।
आदिष्टो न विकल्पेत् यः स राजसु सिध्यति ॥

नैनं प्राप्तोऽवमन्येत सदा मन्येत भारत ।

नैव लोभात्तर्पणं न द्यधेत विमानितः ॥

समः पूर्णतुल्येऽस्याद्यो राजवसतिं वसेत् ॥

after this comes our v. 10 a.

दक्षः प्रदक्षिणो घोरः स राजवसतिं वसेत् ॥

then comes our v. 16 a.

राज्ञी चापि न संवेत् यो राजवसतिं वसेत् ॥

यदा हि प्रसमीक्षेत स्त्रियं स्त्रीभिः समागताम् ॥

धुक्षिः परिभदेयस्य राज्ञा शङ्केत वा पुनः ।

शङ्कितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।

जीवितं साधु मन्येत दुर्बलस्य यलार्थिनः ॥

after this comes our v. 32.

हर्षाद्धि पुरुषो मन्दः स्वैरं कुर्याद्धि वैरुतम् ।
 तदस्य पुरतो वृत्तमीर्ष्यां कुर्वति भूमिपाः ॥
 अन्तःपुरगतं ह्येनं स्त्रियः क्लीवाश्च बालिशः ।
 वर्तमानं तथा वाचं कुत्सयेयुरसंशयम् ॥
 तस्माद्रंभीरमात्मानं कृत्वा वाचं नियम्य च ।
 वर्तमानो महाराज संसिध्यति हि राजसु ॥
 निष्कांतोतःपुरं मंत्रं न राज्ञामनुकीर्तयेत् ।
 यथा हि सुमहान्मंत्रो भिद्यमानो हरेत्सुखम् ॥
 एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयतां यद्वाहिर्भवेत् ।
 या तु वृत्तिरवाह्यानां बाह्यानामपि केवला ।
 उभयेषां समस्तानां शृणु राजोपजीविनाम् ॥
 प्रियो जातु न मन्येत बाह्यो बाभ्यन्तरोपि वा ।
 अनुजीवी नरेन्द्रस्य प्रयजेद्धि महद्भयम् ॥
 मत्वा तु प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ।
 अराजा राजकांतानि नोपयुंजीत बुद्धिमान् ॥
 अराजानं हि रत्नानि राजकांतानि राजवत् ।
 भुंजानं जातु को राजा तितिक्षेतानुजीविनम् ॥
 तस्मादव्यक्तमोगेभ्यो भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं कोपेन योजयेत् ॥
 न चापत्येन संप्रीतिं राज्ञः कुर्यात् केनचित् ।
 अधिक्षेप्यमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ॥
 यंधुमिक्ष नरेन्द्रस्य बलवद्भिश्च मानवैः ।
 साधु मन्येत संसर्गे न विरोधे कथंचन ॥
 उद्धतानां च यो वेषं लुब्धकानां च यो भजेत् ।
 राजवेषं च विस्पष्टं तान्सर्वान्परिवर्जयेत् ॥
 इतराभ्यां तु वेषाभ्यां परिहास्येत बन्धुभिः ।
 अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदशभिर्नरैः ॥
 सख्ये सति न संभाषां जातु कुर्यात् कर्हिचित् ।
 न चाप्याचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपतेः ।
 उपसेवेत मेघार्थी यो राजवसति वसेत् ॥
 after this come our 25 b, 26 a.
 अर्थकामा च या नारी राजानं स्यादुपस्थिता ।
 अनुजीवी तथा युक्तो निष्यायन् दुष्यतेव च ॥

तस्मान्नार्यो न निघ्यायेत् तथा युक्तो विचक्षणः ।

after this comes our 31 b.

न नर्मसु हसेज्जातु गूढवृत्तिर्हि सा स्मृता ।

after this come our 33 b, 31 a.

न च निर्यगवेक्षेत चतुर्भ्यां सम्यगाचरेत् ।

ब्रुकुटीं न च कुर्वीत न चांगुष्ठं लिङ्गे न्महीम् ॥

न च गाढं विजृम्भेत जातु रात्रः समीपतः ।

न प्रशंसेन्न चासूयेत् प्रियेषु च हितेषु च ॥

स्तूयमानेषु वा नत्र दूष्यमाणेषु वा पुनः ।

अथ संदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ।

स्तूयमाणेषु वास्येषु वर्णयेन्नानृतं यथा ।

after this come our 23 a, v. 29, 30.

अप्रमत्तो हि राजानं रंजयेच्छ्रीलयत्तया ।

उत्थानेन च मेधावी शौचेन विविधेन च ।

स्नानं च ब्रह्मशुद्धिश्च शारीरं शौचमुच्यते ॥

आर्द्राका च कृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ।

राजा स्वामी विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ॥

एतैर्यः स्तूयते शब्दः कस्मिन् नावेत्तुमर्हति ।

नस्मात् दक्षो यतामित्रः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

मेधावी स्मृतिमान्प्राज्ञः संश्रयीत नराधिपम् ।

कृतार्थं प्रशमश्चुष्टं दृढभक्तितेजोन्द्रियम् ॥

यदुमानस्थितं स्थानं संश्रयीत नराधिपम् ।

एष यः समुदाचारः समादिष्टो यथाविधि ॥

यथार्थीः संप्रतप्यन्ते पार्थ राजोपजीविनाम् ॥

after this come our vv 47, 48, 49, 50.

वैशपायन उवाच ।

ते तथेत्यवुच्यन्पार्थाः पितृकल्पं यशस्विनम् ।

प्रहृष्टाश्चाभिवाद्यैनमुदतिष्ठन्परंतपाः ॥

after this comes our v. 51

जुह्वन्प्रीयाच सो विप्र आशीर्वादं प्रयुज्य च ।

क्षेमाय राष्ट्रलाभाय पृथिव्या विजयाय च ॥

स्वद्रव्यप्रतिलाभाय शत्रूणां मर्दनाय च ।

म्यस्ति चास्तु शिवः पथा द्रश्यामि पुनगगतान् ॥

इत्युक्ता हृष्टमनसो गुरुराजेन धीमता ।

after this come vv 52, 53, 54 in order

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 4

ST adds:—

गत्वा द्वारवर्ती चैव कांपित्यं च पुरोत्तमम् ।

After V. 5a

SK, ST add:—

अर्थरात्रे महात्मानो भिक्षादान्ब्राह्मणानपि ।

After V. 5

SK adds:—

वैशंपायन उवाच ।

पथं तेऽन्योन्यमामंज्य कर्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक् ।
धीन्यमामंजयामासुः स च तान्मंत्रमब्रवीत् ॥

SK continues & SA, ST, SG add.—

तानन्वशात्स धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषवित् ।
धीम्यः पुरोहितो राजन्पाण्डवान्पुरुषर्षमान् ॥
b. omitted in SL. ST reads instead—
यथावृत्तै रूपादेया राजस्विति पुरोहितः ।

After V. 17

S. cl. adds:—

पाण्डवान्निरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् ।
भर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषविग्रहः ॥ १ ॥
सर्वात्मना वर्तमानं यथा क्षोपो न संस्पृशेत् ।
राजानमुपतिष्ठन्तं तस्य वृत्तं निबोधत ॥ २ ॥
क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत मेधावी रुद्रानपि कदाचन ॥ ३ ॥
एतत्त्रयं च पुरुषं निर्देहेदवमानितम् ।
राजा तस्माद्बुधैर्नित्यं पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ ४ ॥
नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंमतः ।
व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पण्डिता विदुः ॥ ५ ॥
न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिन्दम ।
समतिप्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ॥ ६ ॥
गच्छन्प्रपि पगं भूतिं भूमिपालनियोजितः ।
जात्यंध इव मन्येत मर्यादामनुचिंतयन् ॥ ७ ॥

भृष्टो द्वारं सदा पश्यन्न च राजसु विश्वसेत् ।

after this comes our v. 11 b.

यत्रोपविष्टः संकल्पं नोपहन्याद्वर्त्तायसः ॥ ८ ॥

नदासनं राजकुले ईप्सेत पुरुषो वसन् ।

after this comes our v. 13.

स्वभूमौ काममासीत् तिष्ठेद्वा राजसन्निधौ ॥ ९ ॥

नत्वेवासनमन्यम्य प्रार्थयेत् कदाचन ।

परासनगतं ह्येनं परस्य परिचारकाः ॥ १० ॥

परिपद्यपर्य्ययुः परिहास्येत शत्रुभिः ।

after this comes our v. 25 a.

अथार्थं हि यदा भृत्यो गजानमुपतिष्ठते ॥ ११ ॥

after this comes our v. 24 a.

तिष्ठेद्विनीतपद्मराजन् न पुरस्तात् पृष्ठतः ।

after this comes our v. 24 b.

मातृगोत्रे स्वगोत्रे वा नाम्ना शीलेन वा पुनः ॥ १२ ॥

संग्रहार्थं मनुष्याणां नित्यमामापिता भवेत् ।

पूज्यमानोऽपि यो राज्ञा नरो न प्रतिपूजयेत् ॥ १३ ॥

ननमाराधयेज्जातु शास्ता शिष्यानिवाल्सान् ।

after this comes our v. 12 & then 42 a

उत्थाने नित्यसंकल्पो निस्तन्द्रीः संयतारमथान् ॥ १४ ॥

परीतः श्रुतिपासाभ्यां विहाय परिदेवनम् ।

after this come our v. 42 b & then v. 40

उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥ १५ ॥

आदिष्टो न विकल्पेत् यः स राजसु सिध्यति ।

नैव प्राप्तोऽयमन्येत् सदाऽमात्यो विदारदः ॥ १६ ॥

मानं प्राप्तो न हृष्येत न व्ययेच्च विमानितः ।

after this comes our 39 b & then v. 33, and 39

दक्षः प्रदक्षिणो घोरः स राजवसतिं वसेत् ॥ १७ ॥

इतिहासपुराणान्नः कुशलः सत्कथामु च ।

वदान्यः सत्यवाक्योपि यो राजवसतिं वसेत् ॥ १८ ॥

after this comes our 26 b.

यं चासृजन्ति राजानः पुरपं नो वदेच्च तम् ।

after this comes our v. 41.

तुल्योपस्थितयोः पश्य मम चान्यस्य चोभयोः ॥ १९ ॥

अन्यं पुष्पाति मद्मीनमिति धीरो न मुह्यति ।
श्रेयांसं हि परित्यज्य वैद्यं कर्मणि कर्मणि ॥ २० ॥
पापीयांसं प्रकुर्वीरन् शीलमेपां तथाविधम् ।

after this comes our v. 16 a.

रक्षणं तु न सेवेत् यो राजवसतिं वसेत् ॥ २१ ॥
यदा ह्यभिसमीक्षेत प्रेष्यं स्त्रीभिः समागतम् ।
बुद्धिः परिमवेत्तस्य राजा शंकेत वा पुनः ॥ २२ ॥
शङ्कितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।
जीवितं साधु मन्येत प्रकृतिस्थो बलात्कृतः ॥ २३ ॥

after this comes our v. 31.

हर्षाद्धि मन्दः पुरुषः स्वैरं कुर्वीत वैकृतम् ।
तदस्यान्तःपुरे वृत्तमीक्षां कुर्वीत भूमिपः ॥ २४ ॥
अन्तःपुरगतं ह्येनं स्त्रियः क्लीबाश्च सर्वतः ।
वर्तमानं यथावच्च कुत्सयेयुरसंशयम् ॥ २५ ॥
तस्माद्गंभीरमात्मानं कृत्वा हर्षं नियम्य च ।
नित्यमन्तःपुरे राज्ञो न वृत्तं कीर्तयेद्बहिः ॥ २६ ॥

यथा हि सुमहामन्त्रो भिद्यमानो हरेत्सुखम् ।
एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयमाणं बहिर्भवेत् ।
यातु वृत्तिरषाह्यानां बाह्यानामपि केवलम् ॥ २७ ॥

उभयेपां समस्तानां शृणु राजोपजीविनाम् ।
न स्त्रियो जातु मन्येत बाह्ये वाऽभ्यन्तरेऽपि वा ॥ २८ ॥

अनुजीविनां नरेन्द्रस्तु सृजेद्धि सुमहद्भयम् ।
मत्वास्य प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ॥ २९ ॥

अराजा राजयोग्यानि नोपयुञ्जीत पण्डितः ।
अराजानं हि रत्नानि राजकान्तानि राजवत् ॥ ३० ॥

भुञ्जानं तं नरं राजा न तितिक्षेत जीवितम् ।
तस्मादव्यक्तभोगेन भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ३१ ॥

तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं फोपेन योजयेत् ।
न चापत्येन संश्रीतिं राज्ञः कुर्वीत केनचित् ॥ ३२ ॥

अधिक्षिप्तमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ।
एतां हि सेधमानस्य नरसीमां चतुर्विधाम् ॥ ३३ ॥

द्विधा विच्छिद्यते मूलं राजमूलोपसेविनः ।
एतैस्तु विपरीता या नरसीमा नराधमैः ॥ ३४ ॥

तथा कुर्वीत संसर्गं न विरोधं कथञ्चन ।
 वन्धुभिश्च नरेन्द्रस्य चलच्चन्द्रिश्च मानवैः ।
 साधु मन्येत संसर्गं न विरोधं कथञ्चन ॥ ३५ ॥

ताभ्यां तु नरसीमाभ्यां विरुद्धस्याल्पतेजसः ।
 प्रथमं छिद्यते मूलं द्वितीयं जायते मयम् ॥ ३६ ॥

उद्धतानां च यो वेपः कुहकानां च यो भवेत् ।
 राजवेपं च विस्पष्टं सेवमानो न वर्धते ।
 इतराभ्यां तु वेपाभ्यां परिहास्येत बान्धवैः ॥ ३७ ॥

अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदर्शितमेनैः ।
 शक्ये सति न संभाषां जातु कुर्वीत कर्हिचित् ॥ ३८ ॥

प्रतिसंभाषमाणो हि त्रिभिरेतैरचेतनः ।
 द्येनः पेशीमिवादत्ते पुरुषो भूतिमात्मनः ॥ ३९ ॥

ये च राजाभिसत्कारं लभेरन्कारणादिव ।
 तैश्च सामन्तदूतैश्च न संसज्येत कर्हिचित् ॥ ४० ॥

न चाम्याचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपतेः ।
 उपसेवेत मेधावी यो राजवसति वसेत् ॥ ४१ ॥

after this come our v. 25b, 26a.

अर्थकामा च या नारी राजानं स्यादुपस्थिता ।
 अनुजीवी तथायुक्तां निध्यायन् दुष्यते च सः ॥ ४२ ॥

तस्मान्नारी न निध्यायेत् तथायुक्तां विचक्षणः ।
 after this comes our v 30b.

न नर्मसु हसेज्जातु मूढवृत्तिर्हि सा स्मृता ॥ ४३ ॥

after this comes our v. 32b, 30a.

न च तिर्यगवेक्षेत चक्षुर्म्यां सम्यगाचरेत् ।
 भ्रुकुटिं न च कुर्वीत न चांगुष्ठैर्लिखेन्महीम् ॥ ४४ ॥

न च गाढं विजृम्भेत जातु यत्नः समीपतः ।
 न प्रशंसन्नचासूयेत् प्रियेषु च हितेषु च ॥ ४५ ॥

स्तूयमानेषु वा तत्र दूष्यमानेषु वा पुनः ।
 अथ संदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ॥ ४६ ॥

क्षूयमाणेषु वान्येषु वर्णयेदमृतं यथा ।

after this comes our v 23a.

पुत्रो वा यदि वा भ्राता यद्यप्यात्मसमो भवेत् ॥ ४७ ॥

अप्रमत्तो हि राजानं रञ्जयेच्छीलसंपदा ।
 उत्थानेन तु मेधावी शौचेन विविधेन च ॥ ४८ ॥
 स्नानं हि वस्त्रशुद्धिश्च शरीरं शौचमुच्यते ।
 असाक्तिः प्राकृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ॥ ४९ ॥
 राजा भोजो विराट् सप्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एतैः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ ५० ॥
 तस्माद्भक्त्या च युक्तः सन्सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 मेधावी धृतिमान्प्राज्ञः सन्धयीत महीपतिम् ॥ ५१ ॥
 कृतज्ञं प्राज्ञमशुद्रं दृढमर्किं जितेन्द्रियम् ।
 वर्धमानं स्थितं स्थाने सन्धयीत महीपतिम् ॥ ५२ ॥
 एष वः समुदाचारः समुद्दिष्टो यथाविधि ।
 यथार्थान्संप्रपत्स्यन्ते पार्थ राजोपजीविनः ॥ ५३ ॥
 after this comes our v. 46.

After V. 26

SK adds —

असूयन्ति हि राजानो जनानतृतवादिनः ।
 तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥

After V. 46

S_{cl} adds:—

वैशंपायन उवाच ।

तं तथेत्ययुवन्पार्थः पितृकटपं यशस्विनम् ।
 ग्रहप्राश्नाभिवाद्यैनमुपातिष्ठन्परंतपाः ॥ १ ॥
 तेषां प्रतिष्ठमानानां मन्त्रांश्च ब्राह्मणोऽजपत् ।
 भवाय राज्यलाभाय वीर्याय विजयाय च ॥ २ ॥
 ततोऽग्रवीदसौ विप्रो वाचमाशीः प्रयुज्य च ।
 स्वद्रव्यप्रतिलाभाय शत्रूणां मर्दनाय च ॥ ३ ॥
 हनति वोऽस्तु शिवः पन्था द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ।
 इत्युक्त्वा हृष्टमनसो गुरुणा तेन धीमता ॥ ४ ॥
 युधिष्ठिरमुखाः सर्वे गन्तुं समुपचक्रमुः ।

S. cl. ends Adh. here & begins a new one as:—

वैशंपायन उवाच ।

here comes our 51 a

अभिवाद्य ततः सर्वे प्रस्थातुमुपचक्रमुः ॥

after this come our vv 47 48, 49, 50

ST adds ततः ॥ त्रिषु प्रोक्तं आशीनाम् प्रयुज्य च ।

ADHYĀYA 5

[*NORTHERN RECENSION*]

After V. 11

Edns BCIGN add —

गांढीयं च महद्गाढ लोके च विदितं नृणाम् ।
तपोदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥
क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्मनुष्या नात्र सशयः ॥

After V. 27

Edns CDGH add:—

वैशपायन उवाच ।

अथान्वदासप्रकुल कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुरोमां शर्मा धीर धनूप्येतानि निक्षिप ॥

Before V 32

E adds:—

जया जातास्म घृतास्म इति धै व्याहरन्ति ते ।

After V 32a

A² adds —

माता विजन्मभूमिः स्यात् माता चास्त्रकला स्तुता ।
माता मातेति तदनु क्षत्रियाणां विधा स्मृता ॥

[*SOUTHERN RECENSION*]

After V. 2a

S cl adds —

ततः प्रत्यक्षप्रयातास्ते संश्रामन्नो यनाह्वनम् ॥

Before V. 3b

S cl adds:—

पल्लवेषु च रम्येषु नदीनां मंगलेषु च ।
द्रुमाश्रानादिधाराश्रानादिघलनाकुलान् ॥ १ ॥

कुसुमाद्वान्मनःकान्ताञ्जुभगन्धान्मनोरमान् ।
 पार्था निरीक्षमाणाश्च तान्द्रमान्पुष्पशालिनः ॥ २ ॥
 जिघ्रन्तः पुष्पगन्धांश्च फलगन्धान्मनोरमान् ॥ ३ ॥

After V. 3b

S. cl. adds:—

उपित्वा द्वादशसमा वने परपुरंजयाः ॥

After V. 5a

S. cl. adds:—

तत्र धौम्यं महेष्वासाः पांडवेया व्यसर्जयन् ।
 अग्निहोत्रं परिचरन् सोऽबुद्धोऽवसदाश्रमे ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ १ ॥

SG, SA omit line 3.

After V. 6

S. cl. adds:—

वृक्षांश्चोपवनोपेतान् ग्रामाणां नगरस्य च ।

After V. 7

S. cl. adds:—

युधिष्ठिर उवाच ।

इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं माद्विनंदन ।
 मुहूर्तं परिगृहीतां याहुभ्यां नकुल व्रज ॥ १ ॥
 ततोऽदूरे विराटस्य नगरं भरतर्षभ ।
 राजधान्यां नियत्स्यामः प्रमुक्तमिव नो घनम् ॥ २ ॥

नकुल उवाच ।

पूर्वाण्हे मृगयां कृत्वा मया विद्धा मृगा वने ।
 अटवी च मया दूरं धृता मृगवधेषुना ॥ ३ ॥
 विपमा ह्यतिदुर्गा च वेगवत्परिधावता ।
 सोढं घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सहदेव त्वमादाय मुहूर्तं द्रौपदीं नय ।
 राजधान्यां नियत्स्यामः सुमुक्तमिव नो घनम् ॥ ५ ॥

महदेव उवाच ।

अहमप्यस्मि नृगिनः क्षुधया परिपीडितः ।
 परिधानंभ्य भद्रं ते नैनामादातुमुत्सहे ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

एहि वीर विशालाक्ष वीर सिंह इवार्जुन ।

इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं द्रुपदात्मजाम् ।

परिगृहा मुहूर्ते त्वं बाहुभ्यां कुशलं व्रज ॥ ७ ॥

SL adds एहि वीर विशालाक्ष वीरसिंह महानन्द । before ।

After V. 9

वैशंपायने उवाच ।

गुरोर्वचनमाश्रय संप्रहृष्टो जितेन्द्रियः ।

बाहुभ्यां परिगृह्णाय राजपुत्रीमनिदिताम् ॥ १ ॥

प्रवव्राज महाबाहुर्जुनः प्रियदर्शनाम् ।

जदिलो चलकलधरः शरत्तूणीधनुर्धरः ॥ २ ॥

स्कन्धे कृत्वा वपरोहां बालामायतलोचनाम् ॥ ३ ॥

1 b. omitted in ST, SA¹, SL.

ST adds after 2 b :—

आक्षिप्य सहस्रा गच्छ शार्दूलः वृपलीमिव ।

After V. 11

S. cl. adds:—

गाण्डीवं हि नरदयाघ्र त्रिषु लोकेषु विधुतम् ।

कथं नाधिष्ठताः स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मारिष ॥ १ ॥

यदीदं धनुरादाय चरेम सजने पुरे ।

क्षिप्रं नः प्रतिजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः ॥ २ ॥

SA² नाविष्कृत्स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मार्गतः ।

After V. 12

S. cl. adds:—

तस्मात्सर्वाणि शस्त्राणि प्रच्छाद्यान्यत्र यत्र वा ।

प्रविशेम पुरग्रंथं तथा सम्यक्कृतं मघेत् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

यजातशत्रोर्वचने श्रुत्वा चैव महायशाः ।

उवाच धर्मपुत्रं तमर्जुनः परवीरहा ॥ २ ॥

After V. 15a

SK adds:—

विपुलाकीर्णशारदा च धायसैरुपसेविता ।

स्नेहानुवद्धां पश्यामि दुःखरोहामिमां शर्माम् ॥

ST reads b after *वागमर्त below.

After V. 14a

S. cl. adds:—

धनुर्मिः पुरुषं कृत्वा चर्मकेशास्थिसंवृतम् ।
 उद्धन्धमिव कृत्वा च धनुर्ज्यापाशसंवृतम् ॥ १ ॥
 अस्यामायुधमासज्य गच्छाम नगरं वयम् ।
 एवं परिहरिष्यन्ति मनुष्या वनचारिणः ।
 अत्रैवं नावबुध्यन्ते मनुष्याः केचिदायुधम् ॥ २ ॥

After V. 17

S. cl. adds:—

तानि सर्वाणि संनह्य पंच पंचाचलोपमाः ।
 आयुधानि कलापांश्च निखिंशानतुलप्रभान् ॥ १ ॥

SK, SG only continue:—

ततो युधिष्ठिरो राजा सहदेवमुवाच ह ।
 आरुह्येमां शर्मां वीर निधत्स्वेहायुधानि नः ॥ २ ॥
 इति संदिश्य तं पार्थः पुनरेव धनंजयम् ।
 अग्रधीदायुधानीह निधातुं भरतर्षभः ॥ ३ ॥

After V. 18

S'T, SA² add:—

तत्संसयित्वा ज्यापाशं विधातुं धनुराहरत् ।

After V. 20a

S. cl. adds:—

जुंभिते च धनुःश्रेष्ठे न्यासार्थं नृपसत्तमः ।
 धर्मपुत्रो महातेजाःसर्वलोकवशंकरम् ॥ १ ॥
 भुजंगभोगसदृशं मणिकोचनभूषितम् ।
 विप्रासनं दानयानां राक्षसानां च नित्यशः ॥ २ ॥

After V. 23a

S. cl. adds:—

येन क्रोधवशाज्जमे पर्वते गंधमादने ।
 दिव्यं सौगंधिकं पुष्पं येनाजैर्पात्स पांडवः ॥ १ ॥
 त्रिगर्तान्येन संग्रामे जित्वा त्रैगर्तमानयत् ।
 ईद्राशनिसमस्पर्शं वज्रहाटकभूषितम् ॥ २ ॥

ST adds after 1a:—

यश्चान् क्रोधामिताप्राप्तान् राक्षसांश्चातिपूरुषान् ।

After 23

S. cl. adds:—

नकुलं पुनराहय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच येन संग्रामे सर्वं शत्रून् जिघांससि ॥ १ ॥
 सुराष्ट्रान् जितवान्येन शार्ङ्गगांडीवसन्निभम् ।
 सुवर्णविकृतं सारमिन्द्रायुधनिभं वरम् ॥ २ ॥
 तथानुरूपं सुरुतं चापमेतदलंकृतम् ॥
 तद्वर्णसंयित्वा ज्यापादां निधातुं धनुराहर ॥ ३ ॥

SA¹ reads these lines after those about सहदेव below.SA² omits v. 2 a and 3 a and reads 2 b after our 24 a

After V. 24a

SA² adds:—

सुरणं विरुत &c (2 b, above) and then—
 तत्संयित्वा ज्यापादां निधातुं धनुराहरत् ।

After V. 25

S. cl. adds:—

सहदेवं च संग्रह्य पुनर्धर्मसुतो ग्रवीत् ॥
 कलिगान्दाक्षिणात्यांश्च मागधांश्चाजिशोभनः ॥ १ ॥
 येनैव शत्रुन्समरे अघाक्षीररिमर्दन ॥
 तत्संयित्वा ज्यापादां निधातुं धनुराहर ॥ २ ॥

After the above vv. SA¹ adds:—

अजयदक्षिणामादां धनुषा येन पाण्डवः ।
 तदसज्यं धनुश्चक्रे नकुलो धनुरात्मनः ॥

After V. 27

SG, ST, SL. SA adds.—

तानि सर्वाणि संनह्य वासोभिः परिवेष्ट्य च ।
 आरोह यावदेतानि निधातुं विहर्गवृताम् ॥
 शर्मामारुह्य महतीं निक्षिपाद्यायुधानि नः ॥ १ ॥

वैशाख्येन उवाच ।

स हि धर्मेण धर्मात्मा तदा घोरतरे बने ॥
 भरणीपर्यन्तः काले वरो दत्तः परंतप ॥ २ ॥
 तान्यायुधान्युपादाय कुतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
 स यच्च पुरयज्याघ्नः प्रोवाच मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥

SK. adds:—

अथाब्रवीद्धर्मराजः सहदेवं परंतपः ॥
 आरुह्येमां शर्मां वीर निधस्त्वेहायुधानि नः ॥ ४ ॥
 इदं गोमृगमभ्याशे गतसत्त्वमचेतनं ।
 एतदुत्कृत्य वै वीर धनूपि परिवेष्टय ॥ ५ ॥
 एवमुक्तो महाबाहुः सहदेवो यथोक्तवत् ।
 शर्मामारुह्य त्वरितो धनूपि परिवेष्टयत् ॥ ६ ॥
 शीतवातातपभयाद्वर्षत्राणाय दुर्जयः ।
 तानि धीरो यथाजानन्निपावाधानि सर्वशः ॥ ७ ॥
 पुनः पुनः सुसंवेष्ट्य कृत्वा सुकृतमावरं ।
 (After this comes our v. 29).
 ततः परमदूरस्थमुच्छ्वसिकलेवरम् ॥ ८ ॥
 प्रायोपवेशनाच्छुष्कं स्नायुचर्मास्थिसंयुतम् ॥
 तच्चानीय धनुर्मध्ये निबध्नुश्च पांडवाः ॥ ९ ॥
 उपायकुशलाः सर्वे प्रणदंतः समवुवन् ।
 अस्य बद्धस्य दौर्गेध्यान्मनुष्या घनचारिणः ॥ १० ॥

After this comes our v. 30 b.

After Y. 30

S. cl. adds:—

अथाब्रवीन्महाराजो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
 रज्जुभिः सुकृतं ग्राह्यं विनिर्बध्नीहि पांडव ॥ १ ॥
 यानि चात्र विशालानि रूढमूलानि मन्यसे ।
 तेषामुपरि बध्नीहि इदं विप्रकलेवल् ॥ २ ॥

वैशपायन उवाच ।

तच्छृत्वासहदेवस्तु पर्यवध्नत तच्छवम् ।
 युधिष्ठिरः शुचिर्भूत्वा मनसामिप्रणम्य च ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

ग्रह्णाणमिदं वरदं कुवेरं धरुणानिलौ ।
 रुद्रं यमं च विष्णुं च सोमार्कौ धर्ममेव च ॥ ४ ॥
 पृथिवीमंतरिक्षं च दिशश्चोपदिशस्तथा ।
 यस्यैव मरुतश्चैव ज्वलनं चाति तेजसं ॥ ५ ॥
 विवाचरा यात्रेचराणि वापि यानीह भूतान्यनुकीर्तितानि ।
 तेभ्यो नमस्तुत्य च सुवतेभ्यः प्रणम्य तेषां शरणं गतोऽहम् ॥ ६ ॥
 सर्वायुधानीह महाबलानि न्यासं महादेवसमीपतो मे ।
 न्यस्याम्यहं वायुसमीपतश्च घनस्पतीनां च सपर्यतानाम् ॥ ७ ॥

एष म्यासो मया दत्तः सोमसूर्यानिलांतिके ।
 मम पार्थस्य वा देयं पूर्णं वर्षे त्रयोदशे ॥ ८ ॥
 नेदं भीमे प्रदातव्यमयं कुद्धो वृकोदरः ।
 आमर्षादित्यसंकुद्धो धृतराष्ट्रसुतान्ग्रनि ।
 अपूर्णकाले प्रहरेत् क्रोधसंजातमत्सरः ॥ ९ ॥
 पुनः प्रवेशो नः स्यात्तु घनवासाय सर्वदा ।
 समये परिपूर्णं तु धार्तराष्ट्राग्निहन्महे ॥ १० ॥
 एष चार्थश्च धर्मश्च कामः कीर्तिरलं यदाः ।
 मदापत्तमिदं सर्वं जीवितं च न संशयः ॥ ११ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

सोधनीर्य महाप्राज्ञः पांडवः सत्यविक्रमः ।
 भीमं कंठे परिष्वज्य चानुनाय नराधिपः ॥ १२ ॥ (not in SK.)
 वैद्यतेभ्यो नमस्कृत्य शर्मां कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 नगरं गन्तुमायाताः सर्वे ते भ्रातरः सह ॥ १३ ॥
 After this come our v v. 33 & 31 b.

After V. 31

S. cl. adds:—

यद्रुकालपरीणामा मृत्योस्तु यशमीयुषी ।
 न चाग्निसंस्कारमियं प्रापिता कुलधर्मतः ॥ १ ॥
 यः समासाद्यते कश्चित्स्मिन्देशे यद्वचुया ।
 तमेयमृचुर्धर्मज्ञाः कुलधर्मा न ईदृशाः ॥ २ ॥
 विश्रावयंतस्ते हृष्टा दिशः सर्वा व्यनादयन् ।
 स्वर्गतेयमिहास्माकं जननी शोकविह्वला ।
 घने विचरमाणानां लुब्धानां वनचारिणाम् ॥ ३ ॥

After V. 32a

S. cl. adds:—

एवं ते सुरतं कृत्वा समंतादयधुष्य च ।
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रायुभावपि ।
 बुधिष्ठिरश्च कृष्णा च राजकनी मुमध्यमा ॥ १ ॥
 SA² interchanges b & c.

After V. 35a

S. cl. adds:—

मत्स्यगणो विराट्म्य समीपं यन्तुमंजसा ।

Before V. 35

SA¹, SG, SK add:—

आपस्तु नामभिस्त्वेतैः समाह्वामः परस्परम् ।

* * * * *

After the end of the fifth Adhyāya in the present text, Edns and MSS as under, had a new (their sixth) Adhyāya containing the दुर्गस्तुति or स्तोत्र, The text of this Adhyāya—an interpolated one—(for which see Notes, p. 22 f.) is given below.

(I)

Text according to Edns BOEGHKM, SK, ST.

वैशंपायन उवाच ।

विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
 अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥
 यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियाम् ।
 नन्दगोपकुले जातां मंगल्यां कुलवर्धिनीम् ॥ २ ॥
 कंसघिद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम् ।
 शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥
 वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
 दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ॥ ४ ॥
 भारवतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
 तान्यै तारयते पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ॥ ५ ॥
 स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसम्भवैः ।
 आमन्द्य दर्शनाकांक्षी राजा देवीं सहजानुजः ॥ ६ ॥

[BEHM read a different text from here; vide II below; and Edns CGK, SK, ST continue]:—

नमोऽस्तु घरदे कृष्णे कुमारी ब्रह्मचारिणि ।
 पालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ॥ ७ ॥
 चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
 मयूरपिच्छवलये केयूरगदधारिणि ।
 भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ॥ ८ ॥
 स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदं तव स्तेचरि ।
 कृष्णच्छविसमा कृष्णा संकर्षणसमानना ॥ ९ ॥
 विघ्नती विपुलौ याह शक्रध्वजसमुच्छ्रयी ।
 पाथी च पंकजी घंटी स्त्री विशुद्धा च या भुवि ॥ १० ॥

पाशं धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ।
 कुंडलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ॥ ११ ॥
 चंद्रविस्पर्धिना देवि मुनेन त्वं विराजसे ।
 धुकुटेन विचित्रेण केशवधेन शोभिना ॥ १२ ॥
 भुजंगाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ।
 विभ्राजसे चायद्धेन भोगेनेवेह मंदरः ॥ १३ ॥
 ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छितेन विराजसे ।
 कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ॥ १४ ॥
 तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ।
 त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ।
 प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ॥ १५ ॥
 जया त्वं विजया चैव संप्राप्ते च जयप्रदा ।
 ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतम् ॥ १६ ॥
 विंधे चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
 कालि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ॥ १७ ॥
 वृत्तानुयात्रा भूतैस्तयं वरदा कामचारिणि ।
 भारापतारे ये ज्ञ त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १८ ॥
 प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चित् पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ १९ ॥
 दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः ।
 काम्तारेष्वयसप्रानां मग्नानां च महार्णवे ॥ २० ॥
 वस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ।
 जलप्रतरणे चैव काम्तारेष्वदधीषु च ॥ २१ ॥
 ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ।
 त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्हार्षिणा संततिर्मतिः ॥ २२ ॥
 संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कांतिः क्षमा दया ।
 नृणां च येष्वनं मोहं पुत्रनाशं धनहृत्पम् ॥ २३ ॥
 ध्याधि मृत्युं भयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि ।
 [ST reads text of II after this.]
 सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ॥ २४ ॥
 प्रणतश्च यथा मूर्धा तथ दंष्ट्रि सुरेभ्यरि ।
 प्रादि मां पद्मपत्राक्षे सत्ये सत्या भयस्य नः ॥ २५ ॥
 शरणं भव मे दुर्गे शरण्यं मनःकवचं ।
 एषं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ॥ २६ ॥
 उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ।

देव्युवाच ।

शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ॥ २७ ॥

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ।

मम प्रसादाधिर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् ॥ २८ ॥

राज्यं निष्कंदकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनी पुनः ।

[Text from 24 b to 29 a is found in II also.]

भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ॥ २९ ॥

मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ।

ये च संकीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः ।

तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्धनुः सुतम् ॥ ३० ॥

प्रयासे नगरे चापि संग्रामे शत्रुसंकटे ।

अटव्यां दुर्गकांतारे सागरे गहने गिरौ ॥ ३१ ॥

ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यथाहं भवता स्मृता ।

न तेषां दुर्लभं किञ्चित् अस्मिँल्लोके भविष्यति ॥ ३२ ॥

इदं स्तोत्रघरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत् वा ।

तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३३ ॥

मत्प्रसादाच्च वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् ।

न प्रहास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिद्धमम् ।

रक्षां कृत्वा च पांडूनां तत्रैषान्तरधीयत् ॥ ३५ ॥

1 a-omitted in BE. 1 b-omitted in ST, BEHM. V. 5 omitted in C, GK V. 6 omitted in BEH.

24 a-ST adds verses after this, agreeing with the text of BEHM (II).

26, and 27 a omitted in BEHM. BE read दर्शनं तु गता देवी दुर्गा त्रिभुवनेभ्यः ।
and II reads-दर्शनं च तदा दत्त्वा देवी वचनमब्रवीत् । for these lines.

27 ST omits भावेऽप्यत्प^० &c. from the following line, and along with II
(BEHM) reads this line as:—शृणु वत्स महाबाहो संग्रामे विजयस्तव ।

28 a-omitted in BEHM.

b-GK स्तोमविष्यति सयात्री समेना कृत्वाहिनीम् for this line.

29 n II, ST निष्कंदक इतं राज्य भोक्ष्यसे भ्रातृभिः सह ।

b-ST as in II omits this and reads instead different vv. of
वज्रयुधि (vide II)

(II)

Text of दुर्गास्तोत्र as in BEHM, after v. 6 in I above. ST reads this text after 24 a, and the vv. of कलशुनि come after 29 a, so that 24 a-29 b is common to both I and II.

ॐ नमोस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
 बालमाया सुरेन्द्राणि घण्टालि विक्रोटोत्कटे ॥ १ ॥
 चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे चतुर्दंष्ट्रे महासुरि ।
 महादेवि महेष्यासे जयन्ति विजयप्रदे ।
 भूतरात्रि महारुद्रे चाष्टमीनयमीप्रिये ॥ २ ॥
 कपिलं पिङ्गले ज्वाले हिरण्यरुनकप्रदे ।
 शशिसूर्यमहाभागे विद्युज्ज्वलितकुण्डले ॥ ३ ॥
 मेरुविंश्यांतरगते ध्रुवरोगणसंविते ।
 कालि कालि महाकालि सङ्कषट्पागधारिणि ॥ ४ ॥
 विशालवरदे देवि त्रिनेत्रे भुवनेश्वरि ।
 देवि देवाश्च पूजन्ति पूर्णमासीं चतुर्दशीं ॥ ५ ॥

[II and ST have, after this vv. नोद राज्यपरिधयः &c. 24 b, to निष्कटकं हनं राज्यं &c. v. 29 a agreeing with the text in I. Then follow vv. of कलशुनि which read]:—

इति गुह्यतमं स्तोत्रं पवित्रं पापनाशनं ।
 कीर्तयिष्यन्ति ये लोका न तेषां विद्यते भयं ॥ १ ॥
 संप्रामे शत्रुसंघाधे विवादे चौरसंक्रटे ।
 प्रस्थाने वा प्रवेशे वा यः कश्चिन्मां स्मरिष्यति ॥ २ ॥
 तस्याहं सर्वकार्याणि साधयिष्यामि पांडव ।
 इत्युक्त्या पांडवे देवी नम्रवांतरधीयत ॥ ३ ॥

(III)

A has some vv. relating to this स्तोत्र, noted on the margin which read:—

तत्र ते च महात्मानो दुर्गां भक्तिपुरस्कृतां ।
 स्मरन्तः पूजयांचक्रुः देवीं दुर्गाविनाशिनीं ।
 सा पूजिता तदा सर्वे पांडवेभ्य समाहिता ॥
 प्रसन्ना यावृ (गु) यात्राय स्मर्यन्ती विपत्तिं स्थिता ।
 न भेतव्यं महामाया दुर्गमेतत्तस्मिन् ।
 इतीष्टा ... आगुधान्युपलब्धयः ।

तीर्णप्रतिष्ठा सुधियः (:) शत्रूनपि विज (जि) प्यथ ।
इत्युस्त्वांतर्हृता सद्य पांडवा विस्मयं ययुः ॥

(IV)

Text of दुर्गास्तोत्र as in D

चिराटनगरे रम्ये प्रविशन्नेव भूपतिः ।
स्तुनोति मनसा देवीं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
भ्रातृभिः सहितो राजन् तच्चैव प्रपितामहः ।
दुःखशोकेन संतप्तो द्रौपद्या सह भारत ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा घनवासाद्विनिःसृतः ।
भक्त्या परमया युक्तो दुर्गा त्रिभुवनेश्वरीं ॥
महिषासुरदर्पघ्नीं सर्वलोकनमस्कृतां ।
शैलराजसुतां देवीं वरदामभयप्रदा ॥
शत्रुभिः परिभूतात्मा गद्गदाक्षरमानसः ।
स्तोत्रं प्रचक्रमे पुण्य स्वथेयोर्य नराधिपः ॥
अजातशत्रुः प्रणिपत्य चादौ । पादाब्जयुग्मं त्रिदशार्चितायाः ॥
वाक्पुष्पस्नग्दाममनोहरैः स । अभ्यर्चयामास पितामहस्ते ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

नमस्तेवुजपत्राक्षी नमस्ते त्रिदशार्चिते ।
सुरारणि नमस्तुभ्य नमः यशुपतिप्रिये ॥
दैत्यदानवदर्पघ्नी दैत्यदानवपूजिते ।
शैलराजसुते देवि नमस्ते विंध्यवासिनि ॥
सर्वप्रहरणोपेते सर्वज्ञे सर्वगे ध्रुवे ।
अजिते विजये भद्रे भद्रकालि रणप्रिये ॥
कृष्णे देवि नमस्तुभ्यं नमस्ते कैटभेश्वरि ।
नमो गायत्रि सावित्रि नमस्ते जातवेदसे ॥
योगीश्वरि नमस्तुभ्य मेनकायाः सुते नमः ।
शंकरार्धशरीरस्ये नमस्ते विष्णुपूजिते ॥
नमो ब्रह्माणि रुद्राणि नमो नाट्ययणात्मजे ।
नमस्त्रैलोकविख्याते नमस्तेऽमरपूजिते ॥
पद्मकिंजत्कवर्णाभे चारुपद्मवरानने ।
महासिंहसमारूढे महाशार्दूलवाहिनि ॥
पांतारेष्वथ दुर्गेषु त्व यासि शरणागतान् ।
त्वं गतिं नो महादेवि दुर्गे दुर्गभयापहं ॥

महेंद्राणि नमस्तुभ्यं नमस्ते भक्तवत्सले ।
 महिपासुरदेहघ्नि कंसासुरभयंकरि ॥
 कालरात्रि महारात्रि यशस्करि शुमानने ।
 दुःखदे सुखदे सौम्ये प्रचंडे चंडिके शिवे ॥
 पूज्यासि त्वं महाभागे पातालतलवासिभिः ।
 अनंतप्रमुखैर्नागैर्वासुकिस्तक्षकादिभिः ॥
 मर्त्यपीह नृपैः सर्वैश्चंद्रादित्यकुलोद्भवैः ।
 मानवैर्विविधैर्नित्यं चतुर्वर्णाग्रमस्थितैः ॥
 स्वर्गोप्यमरनाथैर्द्वैत्यैर्गंधर्वकिन्नरैः ।
 विद्याधरगणैर्दिव्यैर्दिव्यैश्चाप्सरसां गणैः ॥
 भादित्यैर्वसुभिः साध्यैरश्विभ्यां विश्वनायकैः ।
 मुनिभिर्धन्विल्याद्यैः पुराणज्ञपितृत्तमैः ॥
 भृग्वंगिरोयसिष्ठाद्यैः काश्यपात्रिप्रजेश्वरैः ।
 पुलस्त्यागस्त्यपुलहैर्मुन्यपितृभिस्तथा ॥
 मुनिभिः क्रतुदक्षाद्यैः सनक्षत्रैर्ग्रहैरपि ।
 सिद्धैर्नानाविधाकारैरनेकसुरचारणैः ॥
 दिक्पालैर्लोकपालैश्च शक्राद्यैर्विबुधैश्चरैः ।
 स्तूयसे हूयसे भक्त्या नित्यं त्रैलोक्यवासिभिः ॥
 त्वयेदं धार्यते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं ।
 विश्वं विश्वसृजा सार्धं लोकालोकमशेषतः ॥
 तन्नास्ति त्रिषु लोकेषु यत्त्वया तु विना क्वचित् ।
 किंचित्प्रयतते देवि ब्रह्मांडाभ्यांतरं च यत् ।
 पाहि मां त्वं महाभागे महादेवार्धकायिनि ॥
 काल्यायनि महाभागे मायात्रे पापनाशिनि ।
 भ्रातृभिः सहितो देवि द्रौपद्या चानया सह ॥
 आपन्महार्णवे मग्नो घोरेस्मिन्नुपनिर्गमे ।
 दुस्तरे ग्राहि मां भद्रे परकायनिवेशने ॥
 पतमानं निरानंदमनायं दुःखभागिनः ।
 दायादैः परिभूतोस्मि दुःखशोकपरिप्लुतः ॥
 राज्यभ्रष्टो धनैर्हीनो यधुभिः परिवर्जितः ।
 यर्षाणि द्वादशमानि पूरितानि महावने ॥
 तव प्रसादाद्भद्राणि भ्रातृभिः सहितेन च ।
 द्वादशाब्दादिकं वर्षं प्राप्तं कष्टनरं मया ॥

प्रेरणीयं सुदुःप्रेयं प्रेरितव्यं सुदुर्गमं ।

तथा कुरु दयां मेघविपमामापदं इमां ॥

तराम्यहं महादेवि विराटनगरे यथा ।

सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ॥

शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तु ते ।

यथा न जानाति नरोत्र कश्चित् । स्वकः परो वा वसतां च नोत्र ॥

तथा कुरु स्वर्गसतां वरिष्ठे । त्वञ्चारुपादाब्जपुरस्सितोऽहं ॥

• दुःखान्वितः संप्रलपामि दुर्गे । उन्मत्तवद्दीनमना निराशः ॥

प्रसीद दुर्गे मम सानुजस्य । समीहितं यत् त्वपादिश्यतां मे ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं संस्तवमानस्य पांडवस्य महात्मनः ।

ततः सुमधुरा रम्या मनःप्रह्लादकारिणी ॥

दिव्या श्रुतिसुखा पुण्या स्पष्टाक्षरसमन्विता ।

प्रश्लासयन्ती राजानं वायुवाचाशरीरिणी ॥

देव्युवाच- भो भोस्त्वं पांडवश्रेष्ठ कौंतेयारिविमर्दन ।

मा भेषीर्नरशार्दूल त्यज शोकं विशापते ॥ , , ,

सद्वाकुसुममालामिरर्चिताहं त्वयानघ ।

तुष्टाहं परया भक्त्या प्रश्रयेण दमेन च ॥

सर्वदा मत्प्रसादात्त्वं विराटनगरे शुभे ।

अनुजैः सहितो राजन्मार्यया चानया सह ॥

मंदिरं मत्स्यराजस्य निवसस्य यथासुखं ।

न च त्वां घेत्यते कश्चिन्मानवो मनुजाधिप ॥

स्वकीयो वान्यकीयो वा मत्प्रसादाज्जगत्पते ।

इमं संवत्सरं तात प्रेरयित्वा प्रयत्नतः ॥

पितृपैत्तामहाघातं राज्यं निहतकंटकं ।

अचिरादेव भूयस्त्वं प्राप्स्यसे राजसत्तम ॥

रक्षाम्यहं त्वां नरदेव नित्यं ।

दुर्गेषु संप्राममहाभयेषु ॥

दिवा च रात्रौ च सुतं यथेति ।

प्राभ्यास्य तं सा विरराम वाणी ॥

इमं पुण्यतमं स्तोत्रं ये पठिष्यन्ति मानवाः ।

न तेषां विद्यते पापं नाप्यार्तिर्न च दुर्गतिः ॥

धनार्थी लभते वित्तं प्रजार्थी लभते प्रजाम् ।
 कन्यार्थी लभते कन्यां वियोगी प्रियदर्शनम् ॥
 लाभार्थी लभते लाभं यशोर्था लभते यशः ।
 श्रेयोर्था लभते श्रेयो जयार्थी विजयी भवेत् ॥
 श्री महाभारते विराटपर्वणि दुर्गास्तुतिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ADHYĀYA 6

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

D adds:—

रामाभिरस्यसुरपादपतुल्यगंधैः ।
 पुष्पैरलंकृतभुवं सुनिधिष्वप्रम् ॥
 प्राकारतोरणगृहैरिषमंदराद्रि- ।
 कूटं सकूटमथ ते ददन्तुःपुरं तत् ॥

After V. 8

K adds:—

विद्धि प्रभो मत्स्यपते कुलोत्तमं सेयार्थिनं सेवकमानवर्द्धनम्

Before V. 10

Edns A¹BCDEGHKLMN add:—

तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राज्ञा प्रीत्यात्मना चैवमिदं वभाषे ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

S. cl. adds:—

ततस्तु ते पुण्यजलां शिवां शुभाम् ।
 महर्षिगंधर्वनिषेवितोदकाम् ॥
 त्रिलोककान्ताम्रवतीर्य जगन्धरीम् ।
 कर्षीञ्च देवाञ्च पितृननर्पयन् ॥ १ ॥
 वरप्रदानं तानुचिन्त्य गार्ग्ययः ।
 ह्रुत्वाग्निहोत्रं कृतजप्यमद्भुतः ॥
 दिशं तर्धन्द्रोममितः प्रवेदिवान् ।
 कृत्वाञ्जलिर्धर्ममुपाह्वयच्छ्रुतः ॥ २ ॥
 मुनिश्चिर उवाच ।
 वरप्रदानं मम दत्तवान्भिना ।
 प्रसन्नचेता वरदः प्रजापतिः ॥

जलार्थिनो मे तृपितस्य सोदराः ।
 मया प्रयुक्ता विविधैर्जलाशयम् ॥ ३ ॥
 निपातिता यक्षवरेण ते वने ।
 महाहवे वज्रभृतेव दानवाः ॥
 मया च गत्वा वरदो हितो पितः ।
 विवक्षता प्रशंसमुच्चयं गुरुः ॥ ४ ॥
 स मे प्रसन्नो भगवान्वरं ददौ ।
 परिष्वजंश्चाह तथैव सौहृदात् ॥
 वृणीष्व यद्वाञ्छसि पाण्डुनन्दन ।
 स्थितोऽन्तरिक्षे वरदोऽस्मि पश्य माम् ॥ ५ ॥
 स वै मयोक्तो वरदः पिता प्रभुः ।
 सदैव मे धर्मरता मतिर्मवेत् ॥
 इमे च जीयन्तु ममानुजाः प्रभो ।
 वय स्वरूपं च जयं तथाऽऽप्नुमः ॥ ६ ॥
 क्षमा च कीर्तिश्च यथेप्सितं भवेत् ।
 व्रतं तु सत्यं च समाप्तिरेव च ॥
 वरो ममैषोस्तु यथाऽनुकीर्तितो ।
 न तन्मृषा देववृषो यथाऽब्रवीत् ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
 तदैव तत्प्रसादेन रूपमेवाभवत्स्वयम् ॥ ८ ॥
 स वै द्विजातिस्तरुणस्त्रिदण्डभृत् ।
 कमण्डलूष्णीपधरो व्यजायत ॥
 सुरक्तमालिष्ठवराम्बरः शिखी ।
 पवित्रपाणिर्दृष्टो तदाऽद्भुतम् ॥ ९ ॥
 तथैव तेषामपि धर्मचारिणाम् ।
 यथोचितार्हामरणाम्बरस्त्रजः ॥
 क्षणेन राजघ्नमवन्महात्मनाम् ।
 प्रशस्तधर्माग्रथफलाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ १० ॥
 नवेन रूपेण विशांपतिर्युतः ।
 त्वथर्वरूपेण वमौ प्रतापवान् ॥ ११ ॥

Before V. 2d

S. cl. adds :—

अनंततेजोज्वलितं पुताग्रं ।

Before V. 4

S. cl. adds :—

सभासदं प्राञ्जलिभिर्जनैर्वृतम् ।
 विचित्रनानाविधशस्त्रपाणिभिः ॥
 उपायनैद्यैः प्रविशद्गिराचितं ।
 द्विजैश्च शिक्षाक्षरमन्त्रधारिभिः ॥ १ ॥
 गजैरुदीर्णैः तुरगैश्च संकुलम् ।
 मृगद्विपैः कुञ्जगणैः समानृतम् ॥
 सितोच्छित्तोष्णीपनिरुद्धमूर्ध्वजं ।
 विचित्रवैडूर्यविकारकुण्डलम् ॥
 विराटमायाश्च युधिष्ठिरस्तदा ।
 गृहस्पतिः शरुमिव त्रिविष्टपे ॥ २ ॥

After V. 4a

S. cl. adds :—

विराटराजो मुदितेन चक्षुषा ।
 पप्रच्छ चैनं स नराधिपो मुहुः ।
 द्विजाश्च ये चास्य समासदस्तदा ॥ १ ॥

विराट उवाच ।

को वा विजानाति पुरास्य दर्शनम् ।
 युवा सभां योऽयमुपैति मामिकाम् ॥
 रूपेण सारेण विराजयन्महीम् ।
 श्रिया दायं वैश्रवणो द्विजो यथा ॥ २ ॥
 मृगेन्द्रराज्वारण्ययूपोपमः ।
 प्रमात्ययं काचनपर्वतो यथा ॥
 विराजते पावकसूर्यसन्निभम् ।
 स चन्द्रनक्षत्र इवांशुमान्महः ॥ ३ ॥
 न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरः ।
 न चोष्णरदभ्यावदणं समुच्छ्रितम् ॥
 न कुण्डलं नाङ्गदमस्य न स्रजः ।
 विचित्रिताङ्गश्च रथश्चतुर्युजः ॥ ४ ॥
 शात्रं च रूपं हि विमर्त्यं मृगम् ।
 गजेन्द्रशार्दूलमहर्षमोपमः ॥
 अभ्यागतोऽस्मान्नलं हृन्तोपि मन् ।
 विराचते भानुरिवाचिरादितः ॥ ५ ॥

विभात्ययं क्षत्रिय एव सर्वथा ।
 विराट् इत्येवमुवाच तं प्रति ॥
 ससागरान्तामयमद्य मेदिनीम् ।
 प्रशासितुं चार्हति वासवोपमः ॥ ६ ॥
 नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति ।
 मूर्धाभिषिक्तः प्रतिभाति मां प्रति ॥
 तुल्यं हि रूपं प्रतिदृश्यतेऽस्य ।
 गजस्य सिंहस्य तथर्पमस्य ॥ ७ ॥
 यमेप कामं परिमार्गते द्विजः ।
 स चास्य सर्वः क्रियतामसंशयम् ॥
 प्रियं च मे दर्शनमीदृशे जने ।
 द्विजेषु मुख्येषु तथाऽतिथिष्वपि ॥ ८ ॥
 धनेषु रत्नेष्वथ गोषु वेदमस्तु ।
 प्रकामतो मे विचरत्ववारितः ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणस्तमनन्ततेजसम् ।
 विराजमानं सहस्रोत्थितो नृपः ॥
 अन्येन रूपेण समीपमागतम् ।
 त्रिदण्डकुण्डबहुशशिष्यपाणिनम् ॥ १० ॥
 समुत्थितांसा हि सभा सपार्थिवा ।
 स विप्रराजन्यविशा सशूद्रका ॥
 सभागतं प्रेक्ष्य तपन्तमर्चिषाम् ।
 विनिःसृतं राहुमुत्पाद्यथा रविम् ॥ ११ ॥
 स तेन पूर्वं जयतां भवानिह ।
 द्विजातिनोक्तोऽभिमुखः कृताञ्जलिः ॥
 जयं जयार्हेण समेत्य वर्धितः ।
 विराटराजो ह्यभिवादयच्च तम् ॥ १२ ॥
 तमद्रवीत्प्राञ्जलिरेप पार्थिवो ।
 विराटराजो मधुराक्षरं वचः ॥
 प्राप्तः कुतस्त्वं भगवन् किमिच्छसि ।
 क यास्यसे किं कर्त्वाणि ते द्विज ॥ १३ ॥
 श्रुतं च शीलं च कुलं च दांस मे ।
 गोत्र तथा नाम च देश मेव च ॥

सत्यप्रतिष्ठा हि भवन्ति साधवः ।
 विशेषतः प्रयजिता द्विजातयः ॥ १४ ॥
 यथानुरूपं प्रचरामि ते त्वहम् ।
 न चायमंता न तवामिमापितम् ॥
 अपूजिता ह्यग्निसमा द्विजातयः ।
 कुलं दहेयुः सविषा श्वोखाः ॥ १५ ॥
 सर्वो च भूमिं तव दातुमुत्सहे ।
 सदंडकोशां विसृजामि ते पुरम् ।

... ..
 किं कर्म व्याघ्राचरसि द्विजोत्तम ॥ १६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रूयाणं तमुवाच पार्थिवम् ।
 युधिष्ठिरो धर्मेभवेक्ष्य चासरुत् ॥
 सत्यं वचः कोन्विह वक्तुमुत्सहेत् ।
 यथाप्रतिश्रं तु शृणुष्व पार्थिव ॥ १७ ॥
 श्रुतं च शीलं च कुलं च कर्म च ।
 शृणुष्व मे जन्म च देशमेव च ॥
 गुरुपदेशान्नियमाद्य मे व्रतं ।
 कुलक्रमार्यं पितृभिर्नियोजितम् ॥ १८ ॥
 द्विजो व्रतेनास्मि न च स्वतः प्रभर् ।
 संमुण्डितः प्रयजितस्त्रिदण्डभृत् ॥
 इदं शरीरं मम पश्य मानुषम् ।
 समावृतं पञ्चभिरेव धातुभिः ॥ १९ ॥
 ममेह पञ्चेन्द्रियगाप्रदर्शिनः ।
 यदस्ति पञ्चैव पितृन्वया श्रुतिः ॥
 मनुष्यजातित्यमचिन्तयग्रहम् ।
 न चास्मि तुल्यः पितृभिः स्वमायतः ॥ २० ॥
 कङ्को हि नाम्ना विषयं तयागतः ।
 यती द्विजातिः स्वकृतेन कर्मणा ॥
 एतप्रसङ्गादधनोऽस्मि राजन् ।
 सत्यप्रतिष्ठा यतिनश्चरामः ॥ २१ ॥

 गृहप्रवेशो च शरीरमेव च ।
 गृहे च तस्योपितवानहं सुखम् ॥
 राजाऽस्मि तस्य सपुत्रेऽभयं पुरा ॥ २२ ॥
 ममाश्रया तत्र विचेरुङ्गनाः ।
 मम त्रियार्थं व्रमयन्ति पाजिनः ॥

मया कृतं तस्य पुरे तु यत्पुरा ।
 न तत्कदाचित्कृतवाञ्छनोऽन्यथा ॥ २३ ॥
 सोहं पुरा तस्य वयस्समः सखा ।
 चरामि सर्वौ घसुधां मुदुःखितः ॥
 न तु प्रशान्तिं कचिदाप्तवानहम् ।
 व्रतापदेशाश्रियमेन भारिकः ॥ २४ ॥

... ..
 तदेव सौख्यं मृगयामहे वयम् ।
 कृतशभावेन मयानुकीर्तितम् ॥
 युधिष्ठिरस्यात्मसमस्य चेष्टितम् ॥ २५ ॥
 इमं हि मोक्षाश्रममास्थितस्य मे ।
 युधिष्ठिरस्तुल्यगुणो भवानपि ॥
 न मेऽस्ति माता न पिता न यांधवाः ।
 न मेऽस्ति रूपं न रतिर्न संततिः ॥ २६ ॥
 सुखं च दुःखं च हि तुल्यमद्य मे ।
 प्रियाप्रिये तुल्यगते गतागते ॥
 मुक्तोस्मि कामाच्च धनाच्च सांप्रतम् ।
 त्वदाश्रये वस्तुमिहाभ्युपागतः ॥ २७ ॥
 संवत्सरेणेह समाप्यते त्विदम् ।
 मम व्रतं दुष्करकर्मकारिणः ॥
 ततो भवन्तं परितोष्य कर्मभिः ।
 पुनर्व्रजिष्ये च कुतूहलं यतः ॥ २८ ॥

... ..
 पराजितः शकुनिरुतानि चिन्तयन् ।
 मृगद्विजानां च रुतानि चिन्तयन् ॥
 निराश्रयः प्रव्रजितोस्मि मिश्रुकः ॥ २९ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

तेनैवमुक्ते वचने नराधिपः ।
 कृताञ्जलिः प्रव्रजितं विलोक्य च ॥
 अथाग्रवीरदृष्टमनाः शुभाक्षरम् ।
 मनोनुगं सर्वसमागतं वचः ॥ ३० ॥

After V. 12

S. cl. adds:—

समानयानासनवस्त्रभोजनम् ।
 प्रभूतमाल्याभरणानुलेपनम् ॥

स सार्वभौमोपम सर्वदाऽर्हसि ।
 प्रियं हि मन्ये तव नित्यदर्शनम् ॥ १ ॥
 ये त्वाऽमिधावेयुरनर्थपीडिताः ।
 द्विजातिमुष्या यदि घेतरे जनाः ॥
 सर्वाणि कार्याण्यहमर्थितस्त्वया ।
 तेषां करिष्यामि न मेऽत्र संशयः ॥ २ ॥

... ...

यथापि किञ्चिद्वसु विद्यते मम ।
 प्रभुर्मर्षास्तस्य वशी वसेह च ॥ ३ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।

अतोऽभिलाषः परमो न विद्यते ।
 (Here comes our v. 13c).

न भोजनं किञ्चन संस्पृशयम् ।
 हविष्यभोजी निशि च क्षितीशयः ॥ ४ ॥
 अतोपदेशात्समयो हि नष्टिकः ।
 न क्रोधितव्यं न रवेय कस्यचित् ।
 एयं प्रतिष्ठस्य ममेह भूषते ।
 निवासबुद्धिर्भविता तु नान्यथा ॥ ५ ॥
 एयं धरं मात्स्य घृणे प्रदापितम् ।
 हृतो भविष्यामि धरेण तेऽनघ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

एयं तु राक्षः प्रथमः समागमः ।
 यभूव मात्स्यस्य युधिष्ठिरस्य च ॥
 विषाटराजस्य हि तेन सङ्गमः ।
 यभूय विष्णोरिव वज्रपाणिना ॥ ६ ॥
 तमासनस्थं प्रियरूपदर्शनम् ।
 निरीक्षमाणो न ततर्प भूमिषः ॥
 समां च तां प्रज्वलयन् युधिष्ठिरः ।
 श्रिया यथा चक्र इव त्रिविष्टपम् ॥ ७ ॥

ADHYĀYA 7

[NORTHERN RECENSION.]

After 5b.

Notes:—

विशयतामस्य विहाय चेष्टिनं
 मोक्षं च नामापि च शल्ययोधनं ।

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 2

SK, ST, SG, SL add:—

त्वचं च गोचर्ममयीं सुमर्दिताम् ।
 समुक्षितां पानकरागपाडयै ॥
 किलासमालम्ब्य करेण चायसम् ।
 सशृङ्गिषेरार्द्रकभूस्तृणाङ्कुरम् ॥ १ ॥

S. cl. adds:—

सभागतो धारणयूथपोपमः ।
 तमिस्रहा रात्रिमियावभासयन् ॥
 सहस्रनेत्रावरजान्तकोपमः ।
 त्रिलोकपालाधिपतिर्यथा हरिः ॥ १ ॥
 तमावजन्तं गजयूथपोपमम् ।
 निरीक्षमाणो नवसूर्यवर्चसम् ॥
 भयात्समुद्विग्नविपण्णचेतनः ।
 दिशश्च सर्घाः प्रसमीक्ष्य चासकृत् ॥ २ ॥
 तमेकघलं परसैन्यधारणम् ।
 समाऽविदूरादृपतिर्नृपात्मजम् ॥
 समीक्ष्य वैक्लृन्ममुपेयिष्यान्शनैः ।
 जनाश्च भीताः परिसर्पिरे शृशम् ॥ ३ ॥

After V. 3

S. cl. adds:—

को वा विजानाति पुराऽस्य दर्शनम् ।
 मृगेन्द्रशार्दूलगतिं हि मामकः ।
 व्यूढान्तरांसेो मृगपट्टिवात्कटः ।
 य एष दिव्यः पुरुषः प्रकाशते ॥ १ ॥
 राजश्रिया ह्येष विभाति राजवत् ।
 विरोचते रुक्मगिरिप्रभोपमः ॥
 नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति ।
 सहस्रनेत्रप्रतिमस्तथा ह्यसौ ॥ २ ॥
 रूपेण यश्चाप्रतिमो हायं महान् ।
 महींमिमां शक्र इवामिपालयेत् ॥
 नामूमिपोऽयं हि भतिर्ममेति च ।
 ऋतः समृद्धया नमसीव नाहुयः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वितर्कमाणस्य च तस्य पाण्डवः ।
 सभाप्रतिक्रम्य वृकोदरोऽप्रवीत् ॥
 जयेति राजानमभिप्रमोदयन् ।
 सुखेन सभ्यं च सभागतं जनम् ॥ ४ ।
 ततो नृपं वान्यमुवाच पाण्डवः ।
 यथाऽनुपूर्व्यात्कृपयान्वितोत्तरम् ॥
 त्वां जीवितुं शत्रुहन्नागतोऽहम् ।
 त्वमेव लोके परमो हि संश्रयः ॥ ५ ॥
 नरेन्द्र शत्रोऽस्मि चतुर्थवर्णभारः ।
 गुरुपदेशात्परिचारकर्मकृत् ॥
 जानामि सृपांश्च रसांश्च संस्कृतान् ।
 मांसाख्यपूपांश्च पचामि शोभनम् ॥ ६ ॥
 रागप्रकारांश्च बहन्फलाश्रयान् ।
 महानसे मे न समोऽस्ति सूपकृत् ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमग्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टयत् ।
 प्रियं प्रगल्भं मधुरं विनीतयत् ॥
 न शूद्रतां काञ्चन लक्षयामि ते ।
 कुबेरचन्द्रेन्द्रदियाकरप्रभ ॥ ८ ॥
 हुताशनानीविपतुल्यतेजसः ।
 न कर्म ते योग्यमिदं महानसे ॥
 न सूपकारो भवितुं त्वमर्हसि ।
 सुपर्णगन्धर्वमहोरगोपम ॥ ९ ॥
 अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रथी ।
 भवाद्य मे वारणवाहिनीपतिः ॥
 न नीचकर्मा भवितुं त्वमर्हसि ।
 प्रशासितुं भूमिभिर्मां त्वमर्हसि ॥ १० ॥

भीमसेन उवाच ।

चतुर्थवर्णोऽस्म्यहमुग्रशासन ।
 न वै वृणे त्वामदमीदृशं पदम् ॥
 जात्याऽस्मि शत्रो यल्लेति नाम्ना ।
 जिजीविषुस्त्वादिपयं समागतः ॥ ११ ॥
 युधिष्ठिरस्यास्मि महानसे पुरा ।
 यमूय सर्वप्रभुरप्रपानदः ॥
 अथापि मामुत्सृजसे महीपते ।
 मज्जाम्यहं यावदितो यथागतम् ॥ १२ ॥

त्वमग्नसंस्कारविधौ प्रशाधि मां
भवामि तेऽहं नरदेव सूपकृत् ॥ १३ ॥

After V. 10

S. cl. adds:—

न नीचकर्मा तव मादृशः प्रभो ।
यलस्य नेताऽप्यवल्लो भवेदिति ॥
स्यकर्मतुष्टाश्च ययं नराधिप ।
प्रशाधि मां सूपपदे यदीच्छसि ॥ १ ॥
ये सन्ति मल्ला यलवीर्यसंभृताः ।
तानेव योत्स्यामि तवामिहर्षयन् ।
वेशंषायन उवाच ।

तमेवमुक्ते यचने नराधिपः ।
प्रत्यग्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवत् ॥ २ ॥

After V. 11

S. cl. adds:—

त्रिलोकपालो हि यथा विराजसे ।
तथाऽच मे विष्णुरिवातिरोचसे ॥

ADHYĀYA 8.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 1

Edns CGKMN add:—

कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्रथ्य शुचि

After V. 8a

H adds:—

राजधान्यां विराटस्य राजमार्गेण गच्छति ।

After V. 3

D adds:—

नरा नार्यश्च संप्रेक्ष्य परं विस्मयमागताः ॥

Before V. 13

Edns BCEGKN add:—

शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ॥

Before V 14

BCEGN add —

देवकन्या भुजगी वा नगरस्याथ देवता ।
विद्याधरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥

After V 14

Edns & all MSS. add as third line —

देव्यो देवेषु विज्ञातास्तासां त्वं कतमा शुभे ।

Before V. 17

Edns BCELG add:—

मल्लिकोत्पलपद्माना चपमाना तथा शुभे ।

Before V 24

Edns BCEKN add —

अभ्यारोहेद्यथा वृक्षान् वधायैतात्मनो नर ।
राजधेदमनि ते सुधु गृहे तु स्यात्तथामम ॥

Before V 31

Edns BCEKN add —

प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मा नित्यं शुचिस्मिते ।

After V 33a

Edns BCEGLKN add —

उद्यासङ्गनगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती ।

[SOUTHERN RECENSION]

Before V. 1

S cl. adds —

ततः कृष्णा सुकशी सा दर्शनीया शुचिस्मिता ।

After V 2

S cl. adds —

प्रविष्टा नगरं भीरुः सैरन्धीविपसयुता । (L om in SA²)

After V 7a

S cl. adds —

स्त्रीभिश्च पुरुषैश्चापि सर्वतः परियारिताम् ॥ १ ॥
धिराटमायां तां देवीं कारुण्याज्जातसन्ममा ।
अप्रेषयत्समीपस्था स्त्रिया वृद्धाश्च तत्परा ॥ २ ॥
अपनीय ततः सर्वा आनयन्त्वमिहं यताम् ।
यदा दृष्ट्वा मया साध्वी कम्पते मे मनस्तदा ।
तस्माच्छीघ्रमिदानीय दर्शयन् यदीच्छथ ॥ ३ ॥

तास्तथोक्ता उपागम्य द्रौपदीं परिसंगताः ।
 आनीय सर्वथा त्वेनामद्युवन्मधुराक्षरम् ॥ ४ ॥
 भद्रे त्वां द्रष्टुमिच्छन्ती सुदेष्णा हर्म्यभूतले ।
 त्वदर्थं प्रैषयच्चास्मान्द्रष्टुं तां त्वं यदीच्छसि ।
 आयाह्यस्माभिरेवाद्य रक्ष्यमाणा यथेष्टतः ॥ ५ ॥

(after v. 5 b above SG, SL, ST, add:—

प्रीतास्त्वदर्थं हि वयं त्वत्समीपमुपागताः ।)
 तच्छ्रुत्वा द्रौपदी तासां वचनं याक्यकोविदा ।
 ईप्सितार्थातिलाभेन हृष्टायाता गृहोत्तमम् ॥ ६ ॥
 राजवेश्म ह्यपाक्रम्य यन्नाग्रयमहिर्षी स्थिता ।
 सुदेष्णामगमत्कृष्णा राजभार्या यशस्विनीम् ॥ ७ ॥
 कृष्णान् केशान्मृदून्दीर्घान्समुद्रप्रथ्यासितेक्षणा ।
 कुञ्चिताग्रास्तु सूक्ष्माग्रान्दर्शनीयान्निवध्य च ।
 जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनायतलोचना ॥ ८ ॥
 सा प्रविश्य विराटस्य द्रौपद्यन्तःपुरं शुभा ।
 'हीनिपेयान्विता' बाला कम्पमाना लतेषु सा ॥ ९ ॥
 अभिगम्य च सुश्रोणी सर्वलक्षणसंयुता ।
 वदशौचस्थितां हैमे पीठे रत्नपरिच्छदे ॥ १० ॥
 रक्तसूक्ष्माभ्यरधरां मेवे सौदामिनीमिव ।
 नानावर्णविचित्रां च सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ११ ॥
 सुभ्रू सुकेशीं सुश्रोणीं कुञ्जवामनमध्यगाम् ।
 बहुपुष्पोपकीर्णायां भूयां चेदिमिवाध्वरे ॥ १२ ॥
 सुदेष्णां राजमहिर्षीं सर्वालंकारभूषिताम् ।
 श्रीमतीं राजपुत्रीणां शतेन परिवारिताम् ॥ १३ ॥
 ताःसर्वा द्रौपदीं दृष्ट्वा संतप्ताः परमांगनाः ।
 परितश्चोग्रतरुशुक्ताः सहस्रोत्थपय चास्यनात् ॥ १४ ॥
 निरीक्षमाणाः सर्वास्ताः शर्ची देवीमिवागताम् ।
 गूढगुल्फां वराणेहां कृष्णां ताम्रायतेक्षणां ।
 अतिसर्वानवद्यार्गीं नतगार्त्रीं सुमध्यमाम् ॥ १५ ॥
 न द्रुत्वा नातिमहतीं जातां बहुतृणे वने ।
 ऋश्यरोहीमिवानिन्यां सुकेशीं मृगलोचनाम् ॥ १६ ॥

(ST adds after मृदूनी :—

न गौरी न च कालिका । नीलोत्तलदलश्यामां ।)
 तां मृगीमिव विप्रस्तां यूयम्रष्टामिव द्विषाम् ।
 लक्ष्मीमिव विशालाक्षां विद्यामिव यशस्विनीम् ॥
 रोहिणीमिव ताराणां दीप्तामग्निशिखामिव ।
 पार्वतीमिव रुद्राणां वेलामिव महोदधेः ॥ १७ ॥

सुलभामिव नागीनां मृगीणामिव किन्नरीम् ॥ १८ ॥
 गङ्गामिव विद्रुद्धार्द्रां शारदीमिव शर्वरीम् ॥
 तामचिन्त्यतमां लोके इलामिव यशस्विनीम् ।
 सावित्रीमिव दुर्धर्षां ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितां ॥ १९ ॥
 सीतामिव सतीं शुद्धामरुंधतीमिव प्रियाम् ॥ २० ॥
 SL, SA, ST omit the last line.

After V. 7 b

ST, SG, SA add :—

अथ संच्छिन्नपद्म्यां बलकलाजिनसंवृताम् ।

Before V. 14

S. cl. adds :—

देवकन्या भुजंगी या नगरस्थाय देवता ।
 विद्याघरी किन्नरी या यदि या रोहिणी स्वयम् ॥

After V. 14

S. cl. adds :—

तय ह्यनुपमं रूपं भूपणरपि धर्जितम् ॥ १ ॥
 त्वां सुप्तोपरतं मन्ये लोककर्तारमीश्वरम् ॥
 न तृप्यन्ति स्त्रियो दृष्ट्वा का न पुंसां रतिर्भवेत् ॥ २ ॥

SK, SA only continue :—

प्रवालपुष्पस्तयकैराचिता धनदेवताः ॥
 त्वामेव हि निरीक्षन्ते विस्मिता रूपसंपदा ॥ ३ ॥
 अन्तःपुरगता नार्यो मृगाः पक्षिगणा नराः ॥
 सर्वे त्वामेव कल्याणि निरीक्षन्ते मुविस्मिताः ॥ ४ ॥
 न त्वादृशी काचन मे त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ॥
 दृष्टपूर्वां श्रुता वापि चक्षुषा विद्यते शुभा ॥ ५ ॥

After V. 15

S. cl. adds :—

पतीनां प्रेक्षमाणानां कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 केशपादो परामृष्टा साऽहं प्रस्ता वनं गता ॥ १ ॥
 तत्र द्वादशवर्षाणि वन्यमूलफलागना ।
 चराग्रनिलया मुभूः सा तवान्तिकमागता ॥ २ ॥

After V. 17a

ST adds :—

महिष्यो वासुदेवस्य ताद्य मां प्रन्यपूजयन् ।

After V. 17

S. cl. adds :—

तथाऽस्मि मुमु याचाहमिष्टलाभेन तोयिता ।

8 M. App.

कश्च ते दातुमुच्छिष्टं पुमानर्हति भामिनि ।
 प्रसारयेच्च कः पादौ लक्ष्मीं दृष्ट्वैव बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
 एवमाचारसंपन्ना एवं देवपरायणा ।
 रक्ष्या त्वमसि भूतानां सावित्रीव द्विजन्मनाम् ॥ ४ ॥
 देवता इव कल्याणि पूजिता वरवर्णिनी ।
 चस भद्रे मयि प्रीता प्रीतिर्हि मयि वर्तते ।
 सर्वकामैः प्रमुदिता निरुद्विग्नमनाः सुखम् ॥ ५ ॥

वैशपायन उवाच ।

सुदेष्णयैवमुक्ता सा संप्रीता चारुहासिनी ।
 निर्विशङ्का विराटस्य विवेशान्तःपुरं सुखम् ॥ ६ ॥
 याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशांपते ।
 अयसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ ७ ॥
 एवं विराटेभ्यघसेस्तु पाण्डवाः ।
 कृष्णा तथाऽन्तःपुरमेत्य शोभना ॥
 अज्ञातचर्यां प्रतिरुद्धमानसा ।
 यथाऽग्नयो भस्मनिगूढतेजसः ॥ ८ ॥
 ST adds after this श्रीमते रामानुजाय नमः ।

ADHYĀYA 9.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 15

H adds:—

अथ त्विदानि तव रोचते विभो
 यतस्ततो गव्यमवेक्ष्य मामकम् ।
 त्वदर्पणा मे पशवो भवन्ति
 शतं सहस्राणि गवां मितानि ॥ पाठ. ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

S cl. omits vv. 1-5 b. in the text and reads instead:—

अथापरोदृश्यत वै शशी यथा ।
 द्रुतो हविर्भिर्हि यथाच्चरे शिखी ॥
 तथा समालक्ष्यत चारुदर्शनः ।
 प्रकाशयन्सूर्य इवाचिरोदितः ॥ १ ॥
 तमाव्रजंतं सहदेवमग्रणीः ।
 नृपो विराटो न चिरात्समेक्षत ॥

प्रक्षंतं तं तत्र पृथक्समागताः ।
 समागताः सर्वे मनोहरप्रमम् ॥ २ ॥
 युवानमायांतममिथकशनम् ।
 प्रमुक्तमम्रादिव चन्द्रमण्डलम् ॥
 यद्यथा प्रमाणान्वितया सुदर्शनम् ।
 दामानि पाशं च निवध्य पृष्ठनः ॥ ३ ॥
 मीर्यां च तंत्र्यां महतीं सुसंहितां ।
 यालंश्च तारंर्यदुभिः समायुताम् ॥
 स चापि राजानमुवाच धीर्यवान् ।
 कुदप्य मा पार्थिव गोप्यवस्थितम् ॥ ४ ॥
 मया हि गुप्ताः पद्मायां भवन्तु ते ।
 प्रसन्ननिद्राः प्रमदोस्मि यत्तुयः ॥
 न श्यापदेभ्यो न च रोगतो भयम् ।
 न चापि दायात्र च तस्कराङ्गयम् ॥ ५ ॥
 पयःप्रभृता बहुला निरामयाः ।
 भयंति गायः सुसृता नराधिप ॥
 निशम्य राजा सहदेवमपितं ।
 निर्दोष्य माद्रीसुतमभ्यनन्दत् ॥ ६ ॥
 उवाच हृष्टो मुदितेन चेतसा ।
 न यत्तुयत्वं त्ययि धीर लक्ष्ये ॥
 धीर्यादपुः क्षाप्रमिच्छेत् ते ददम् ।
 प्रकाशते कीर्ययंराजस्य वा ॥ ७ ॥
 नापेक्षितं तय ददयते तनुः ।
 भयेद् राज्यं मम मंत्रधर्ममृत् ॥
 प्रक्षाधि मस्यान्सह राजकानिमान् ।
 गृहस्पतिः शक्रगुनानिवामवान् ॥ ८ ॥
 बलं च मे रक्ष सुपेय नर्यदो ।
 गृहाण गर्द्वं प्रनिरुपमात्मनः ॥
 मनीषकपर्णाप्रधरो बलस्य मे ।
 प्रभुर्भयानस्तु गृहाण वामुषम् ॥ ९ ॥

वेगानन्दन उवाच ।

विराटराजाभिहितः पुङ्गवः ।
 प्रताप्य राजानमभिप्रणय्य च ॥
 उवाच मन्वन्तरं महात्मनिः ।
 भृशुष्य राजस्यम वाक्यगुणमम् ॥ १० ॥

After V. 19a

S. cl. adds:—

कृष्णा कमलपत्राक्षी सा मे प्राणसमा सखी ।
 न चाहं चिरमिच्छामि क्वचिद्वस्तुं शुभानने ॥ १ ॥
 व्रतं किलैतदस्माकं कुलधर्मोऽयमीदृशः ।
 योऽस्माकं तु हरेद् द्रव्यं देशं वसनमेव वा ॥ २ ॥
 न क्रोद्धव्यं किलास्माभिरस्मद्गुरुमर्पणः ।
 साऽहं वनानि दुर्गाणि तीर्थानि च सर्वांसि च ॥ ३ ॥
 शैलांश्च विविधात्रम्यान्सरितश्च समुद्रगाः ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी भर्तृसब्रह्मचारिणी ॥ ४ ॥
 विचरामि महीं दुर्गां यत्र सायंनिवेशना ।
 वीरपत्नी यदा देवी चरमाणेषु भर्तृषु ॥ ५ ॥
 साऽहं धिवत्सा विधिना गन्धमादनपर्वतात् ।
 क्षणोमि तव सौशील्यं भर्तुर्मधुरमापिणि ॥ ६ ॥
 माहात्म्यं च ततः श्रुत्वा ब्राह्मणानां समीपतः ।

After V. 19

S. cl. adds:—

गुरवो मम धर्मश्च धारुः शरुस्तथाऽभिनौ ।
 तेषां प्रसादाच्च न मां कश्चिद्वर्पयते पुमान् ॥

SK alone continues —

वैशंपायन उवाच ।

पवमुन्त्या सुदेष्णां तां कृताञ्जलिपुटा स्थिता ।
 साऽब्रवीद्विस्मयाविष्टा द्रौपदी योपितां वराम् ॥

After V. 20

SK adds:—

साऽहं त्वां न क्षमां मन्ये वसन्तीमिह वेदमनि ।
 एष दोषोस्ति सुश्रोणि कथं वा भीरु मन्यसे ॥

After V. 22

SK, ST add:—

विमर्षिं परमं रूपमतिमानुषमद्भुतम् ।
 तिर्यग्योनिगताश्चापि निरीक्षन्ते सविस्मयाः ।
 तवरूपमनिन्याङ्कि किं पुनर्मानवा भुवि ॥

After V. 24

S. cl. adds:—

सुधाताऽलंकृता हि त्वं यमीक्षेथा हि मानुषम् ।
 ग्लानिर्न तस्य दुःखं वा न तन्दिर्न पराजयः ॥ १ ॥

न शोको न च संतापो न क्रोधो नानृतं वदे ।
यं त्वं सर्वानवद्याङ्गि भजेथाः समलंकृता ॥ २ ॥
न व्याधिर्न जरा तस्य न तृष्णा न क्षुधा भवेत् ।
यस्य त्वं वशमा मुमु भवेरङ्गता सती ॥ ३ ॥
पञ्चत्वमपि संप्राप्तं यं च त्वं परिपश्यजेः ।
बाहुभ्यामनुरूपाभ्यां स जीवेदिति मे मतिः ॥ ४ ॥
यस्य हि त्वं भवेर्मर्या यं च हृष्टा परिपश्यजेः ।
अतिजीवेत्स सर्वेषु देवेष्विव पुरंदरः ॥ ५ ॥
अभ्यारोहेद्यथा वृक्षं यथा चाऽऽरुह्य तक्षति ।
राजयेदमनि घामोरु ननु स्यास्त्वं तथा मम ॥ ६ ॥

After V. 26

S. cl. adds:—

अनुमानये त्वां सैरन्धि नायमन्ये कथंचन ।
मर्तुशीलमयाद्भ्ये तव चासं न रोचये ॥

After V. 27a

S. cl. adds:—

देवगन्धर्वयक्षैर्वा द्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।

After V. 27

S. cl. adds:—

पुत्रा देवादिदेवानां सूर्यपावकवर्चसः ।
यश्च दुःशीलवान्मर्त्यो मां स्पृशेद्दुष्टचेतसा ॥ १ ॥
स तामेव निशां शीघ्रं शयीत मुसलैर्हतः ।
यस्यापि हि शतं गूर्णं बान्धवानां भवेदपि ॥ २ ॥
सहस्रं वा विशालाक्षि कीटिर्व्यापि सहस्रिका ।
दुष्टचित्तश्च मां शृणोन्न स जीवेत्तवाप्रतः ॥ ३ ॥
न तस्य प्रियदा देवा नासुरा न च पद्मगाः ।
तेभ्यो गन्धर्वराजेभ्यस्त्राणं कुर्युरसंशयम् ॥ ४ ॥
सुदोषो विश्वस त्वं मां स्वजने बान्धवेऽपि वा ।
माहं शक्या नरेन्द्रं न च मे वृत्तमोदयाम् ॥ ५ ॥

After V. 31

S. cl. adds:—

एषं नियसमानायां मयि मा ते भयं हि भूत् ॥ १ ॥
वैशंपायन उवाच ।
एषमुक्तं तु सैरन्ध्या सुदोषा वाक्यमप्रवीत् ।
एतेह मयि कन्याणि यदि ते वृत्तमोदयाम् ॥ २ ॥

चालो ह्यहं जातिविशेषदूषितः ।
 कुतोद्य मे नीतिषु युक्तमंत्रता ॥
 स्वकर्मतुष्टाश्च चयं नराधिप ।
 प्रशाधि मां गोपरिरक्षणेऽनघ ॥ ११ ॥

After V. 11

ST adds:—

प्रदाय गा महाराज कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 प्रतीक्षे नात्मकर्माणि दृष्ट्वा दृष्ट्वा च गोगतम् । १ ॥

After V. 12

S. cl adds:—

अनेन गणिता गावो दुर्बिज्ञेया महत्तराः ।
 बहुक्षीरतरास्ता वै यद्व्याः सत्यः सपुत्रिकाः ॥ १ ॥

After V. 14

S. cl adds:—

वैशंपायन उवाच ।

मत्स्याधिपो हर्षकलेन खेतसा माद्रीसुतं पाण्डवमभ्यभाषत ॥
 नैवानुमन्ये तद्य कर्म कुत्सितं महीं समग्रामभिपातुमर्हसि ॥ १ ॥
 अथ त्विदानीं तव रोचते विभो यथेष्टतो गव्यमवेश मामकं ॥
 त्वदर्पणा मे पशवो भवन्तु वै पशून्सपालान् भवते द्दाम्यहम् ॥ २ ॥

After V. 15

S. cl adds:—

एवं विराटेन समेत्य पांडवो लब्ध्वा च गोयल्लुघतां यथेष्टतः ।
 अज्ञातचर्यामवसम्महात्मा यथा रविश्चास्तगिरिं प्रविष्टः ॥ १ ॥

S. class reads after this:—एवं विराटे न्यवसन्नं पांडवाः &c which comes at the end of adh. 11 in our text.

ADHYĀYA 10.

[NORTHERN REVISION.]

After V. 3 b

M adds:—

स दीर्घकेशः प्रविकीर्णमूर्धजा ।
 दीर्घा च वेर्णा विदधे महाबलः ॥

After V. 11b

EdnsCG add:—

समंजस्य राजा विविधैः स्वमंत्रिभिः
 परीक्ष्य चैनं प्रमदामिराशु वै ॥

. [SOUTHERN RECENSION.]

After V. 1

SK, ST, SG, SL, add:—

कृष्णे च रक्ते च निबध्य वाससी ।
शरीरवान्शुक्रवृहस्पतिप्रमः ॥ १ ॥

After V. 2b

SK, ST, SL, (SG after 3b) add:—

ह्रस्वेन वेपेण न भाति भाति च ।
ग्रहाभिपन्नो नमसां चंद्रमाः ॥ १ ॥

Before V. 5

S. cl. adds:—

विराट उवाच ।

गजेन्द्रलीलो मृगराजगामी ।
वृषेक्षणो देवसुतोऽप्रतेजाः ॥
पीनांसपादुः कनकायदातः ।
कौयं नरो मे नगरं प्रविष्टः ॥ १ ॥
किमेव देवेंद्रसुतः किमेव ।
ग्रहान्मजो वा किमयं स्वयंभूः ॥
उमासुतो वैश्रवणात्मजो वा ।
प्रेक्ष्यन्मासीदिति मे चित्तकः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

समाभतिक्रम्य स वासवोपमः ।
निरीक्षमाणो बहुभिः समागतैः ॥
स तत्र राजानमभिग्रहाव्रवीत् ।
वृहन्नलाहं नरदेव नर्तकी ॥ ३ ॥

वेणीं प्रकुर्यां रुचिरे च कुण्डले ग्रथे स्रजः प्रावरणानि संहरे ॥
स्तानं चरेयं विमृजे च दर्पणं विशेषकेष्वेव च कौशलं मम ॥ ४ ॥
ह्रीवेषु घालेषु जनेषु नर्तने शिक्षाप्रदानेषु च योग्यता मम ॥
करोमि वेणीषु च पुष्पपूरकं न मे स्त्रियः कर्मणि कौशलाधिकाः ॥ ५ ॥
इत्यर्जुनस्तं नरदेवमोजसा विज्ञाप्य तस्यै विधिनात्मनः क्रियाम् ॥
तमवर्वात्प्रांशुमुदीक्ष्य विस्मिनो विराटराजोपखृतं महायशः ॥ ६ ॥
नार्हस्तु वेपोयमनूर्जितस्ने नापंस्त्यमर्हं नरदेवसिंह ॥
तयैव वेपः शुभवेपमूर्धं तूतपनेरिय प्रमो ॥ ७ ॥
विभाति मानोरिय रश्मिं ललनो घनाचरुद्धं गगने घर्जरिय ॥
धनुर्हि मन्ये तव शोभयेऽर्जुना तयादि पीनायनिमायमायता ॥ ८ ॥

प्रगृह्य चापं त्वनुरुमात्मनो रक्षस्व देशं पुरमद्य सुस्थिरः ॥
 पुत्रेण तुल्यो भव मे वृहन्नले वृद्धोऽस्मि वित्तं प्रतिपादयामि ते ॥ ९ ॥
 त्वं रक्ष मे सर्वमिदं पुरं प्रभो न पण्डतां कांचनं लक्षयामि ते ॥
 प्रशाधि मत्स्यांस्तरसा विवर्धयन् ददामि राज्यं तव सत्यवागहम् ॥ १० ॥

धैरापायन उवाच ।

तस्याग्रतः स्वानि धनूपि पार्थिवो वह्निर्दीर्घाणि च वर्णवन्ति च ॥
 ददौ स सज्यानि बलान्वितानि जिज्ञासमानः किमयं करिष्यति ॥ ११ ॥
 ततोर्जुनः ह्रीवतरं वचोप्रयीत् न मे धनुर्धारितमीदृशं विभो ॥
 न चापि दृष्टं धनुरीदृशं क्वचित् न मादृशाः संति धनुर्धरा भुवि ॥ १२ ॥
 6 a. omitted in SA, SG, SL.

After V. 6 b

ST adds:—

एवं हि चेषुक्तमतो हि मत्स्ये वस्तुं यथा कर्तुमयुक्तमग्यथा ॥
 एवं वितर्कस्य सविस्मयस्य विराटराजस्य मदान्वितस्य ॥

Before V. 8

ST adds:—

किं मत्स्यनाम्ना सुविचार्यमर्थिनो यदीप्सितं कार्यमतो भरस्व माम् ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं वृहन्नला तूष्णीं बभूवाथ विराटसन्निधौ ॥ १ ॥
 ततः स राजा तमुदारदर्शनः प्रहृष्टरूपः प्रथितः प्रतापवान् ॥
 उवाच धान्यं परमार्थसत्तमं विनीतवेपथ्वं हसन्मनस्ययम् ॥ २ ॥

After V. 10

S. cl. adds:—

ततो विराटः स्वयमाह्वयत्सुतां नराधिपस्तां च सुमध्यसुन्दरीम् ॥
 उवाच धैनां मुदितेन चेतसा वृहन्नला नाम सती भवार्थियम् ॥ १ ॥
 सुगात्रि संप्रीतिसुयद्धसौहृदा तवाङ्गने प्राणसमा च नित्यदा ॥
 प्रकाममक्ष्यामरणावरा शुभा चरत्त्वियं सर्वजनेष्वधारिता ॥
 न दुष्कुलानामियमाकृतिर्मवेद्य वृत्तमेदी भवतीदृशोजनः ॥ २ ॥

Before V. 12

SG, SA, ST, SL add:—

तथा समादिश्य सुतां नराधिपः प्रवेश्य तां साधुगृहं तथैव च ॥

SA² only continues —

इतीदमुक्त्वा पुरुषैर्यथाश्रमं परीक्ष्य राजन्ममदाभिरागतं ।
 सुतां च तां नतयितुं शशास वै वृहन्नलां ह्रीबमवेश्य वेश्मनि ॥

ADHYĀYA 11.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 1

HK add:—

सर्वोपपन्नः पुरुषोमरोपमः श्यामो युवा वारणमत्तगामी ।

After V. 4b

Edns ABCDGHKLN add:—

इयेषु युक्ते नृप संमतः सदा तवाभ्यसूतो निपुणो भवाम्यहम् ।

विराट उवाच ।

After V. 4

Ends ABCDGHKLN add:—

ददामि यानानि धनं निवेशनं ममाभ्यसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 2

S. cl adds:—

प्रियो हि मे दर्शनतोपि संमतो ब्रवीतु कश्चिद्यदि दृष्टवानिमम् ।

After V. 3

S. cl adds:—

दितर्कपत्येष हि मत्स्यराजनि त्वरन्कुराणामृषभः सभामगात् ।

ततः प्रणम्योपनतः कुरुत्तमो विराटराजानमुवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥

तयागतोहं पुरमद्य भूषते जिजीविषुर्धेतनमोजनार्थिकः ।

तयाभ्यर्घ्यः सुभृतो भवाम्यहं कुरुष्व मामभ्यपतिं यदीच्छसि ॥ २ ॥

Before V. 5

S. cl adds:—

विराट उवाच ।

दद्यानि यानानि धनानि धेतनं न चाभ्यसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।

After V. 7

S. cl adds:—

मातलिरिष देवपतेर्दंशरथनृषतेः सुमंत्र इष यन्ता ॥

सुमह इष जामदग्नेस्त्र्यं तथ शिष्याम्यभ्यान् ॥ १ ॥

युधिष्ठिरस्य राजेंद्र नरराजस्य शासनात् ॥

शतसाहस्रकोटीनामभ्यानामस्मि वञ्चना ॥ २ ॥

ST adds after the above verses:—

गते च तस्मिन्पुत्रौ महावनं ममागतं भर्तुमिह त्वमर्हसि ।

वैशंपायन उवाच ।

तमग्रधीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवान् त्वमश्वयं धुर्मवितुं न चार्हसि ।
भोगान्स्वतंत्रान्निपुलांस्त्वमर्हसि कुरुष्व राज्यं यदि चेच्छसि प्रभो ॥
प्रियो हि मे तात गतिर्हि मे भवान्प्रशाधि मत्स्यान्सततोद्यतः स्वयं ।
क्रियाश्रयस्तिष्ठति धीर्यवाग्रवा गृहाण धर्मं प्रतिरूपमात्मनः ॥
चापं सत्पूणं सशरं प्रगृह्य वै यलस्य नेता भव नो नरर्षभ ।

वैशंपायनः ।

विराटराजं हि हितः कुरुत्तमः प्रहस्य राजानमभिप्रणम्य च ।
उवाच धीरो नकुलः स निःश्वसन्मत्स्याधिपं प्राञ्जलिप्रतः स्थितः ॥
न नीचकर्मा भयमीदृशो जनो यलस्य नेताल्पबलो भवेदिति ।
स्वकर्मतुष्टाश्च धर्मं नराधिप प्रशाधि मामश्वपतिं यदीच्छसि ॥
तथैवमुक्तस्तु नरेन्द्रसूनुना विराटराजो हि समीक्ष्य हृष्टवान् ।
माद्रास्तुतं मत्स्यपतिर्विनीतयत् प्रहस्य चोवाच पुनः कुरुत्तमम् ॥
ददामि यानानि धनं निवेशनं न मेऽश्वयं धुर्मवितुं त्वमर्हसि ।
भोगाननंतान्विपुलांस्त्वमर्हसि कुरुष्व कामं ह्यपालनं प्रभो ॥

ADHYĀYA 12.

[NORTHILRN RECENSION.]

After V. 12a

EdnsA²BCDEGHKLN add:—

विगटनरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ।

साशंका धार्तराष्ट्रस्य भयात्पांडुसुतास्तदा ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 8

SG, ST add:—

वीत्भसुरपि गीतेन सुनृत्तेन च पाण्डवः ।

विराटं तोपयामास सर्वाश्चान्तःपुरे स्त्रियः ॥ १ ॥

अथैर्विनीतैर्जयनैस्तत्र तत्र समागतैः ।

तोपयामास नकुलो राजानं राजसत्तमः ॥ २ ॥

After V. 9

ST, SG, add —

विनीतान्पुत्रमान्दृष्ट्वा सहदेवेन भावितान् ।

स तु हृष्टश्च संप्रादात्तदा राजा धनं बहु ॥ १ ॥

After V. 10 a

SG, ST SA add:—

अध्यक्षत्वाच्च यत्तु च राक्षः कल्याणकार्यवान् ।

After V. 12a

SK adds:—

विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भवृता इव ।

साशंका धार्तराष्ट्रस्य भयात्पांडुसुतास्तदा ॥ १ ॥

ADHYĀYA 13.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2a

Edns and all MSS add:—

समाजो ब्राह्मणो राजन्यथा पशुपतेरपि ।

After V. 2

Edns and all MSS add:—

वीर्योन्नद्धा बलोद्ग्रा राक्षः समभिपूजिताः ।

After V. 5

AFM add:—

नोद्यमानस्ततः सूतो दुःश्रेर्नवाकरोन्मार्ति ।

न हि शक्नोति निर्वृत्तः प्रत्यास्यातुं नराधिपं ॥ १ ॥

ततः स पुरुषय्याग्र शार्दूलक्षिणिलं चरन् ।

प्रविवेश महारंगं विराटमभिपूजयन् ॥ २ ॥

यबंध कक्षा सूतोपि ततः संहर्षयन् जनं ।

ततस्तं धृत्रसंकाशं सूतो मह्यमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥

जीमू तं नामतं तत्र मल्लं प्रस्थातविभ्रमं ।

तावुमौ सुमहोत्साहावुमौ तीव्रपराक्रमौ ॥ ४ ॥

मत्तादिव महाकायौ धारणौ संनिपेततुः ।

ततस्ती नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥ ५ ॥

पीरौ परमसंहृष्टौ बलिनातिबलायुमौ ।

अन्योन्यस्यांतरप्रेप्सु परस्परजयपिणौ ॥ ६ ॥

उमौ परमसंहृष्टौ मत्तादिव महागजौ ।

उभाभ्यामवघर्षोभूद्यथाशूलमयस्तथा ॥ ७ ॥

एतप्रतिवृत्तैश्चित्रैर्याहुभिः परिघोपमैः ।

संनिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथितैस्तथा ॥ ८ ॥

क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव श्येदितोत्कृष्टनिःस्वनैः ।

तलैर्यज्ञनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तरुणैश्च ॥ ९ ॥

शलाकानखघातैश्च पादोद्धतैश्च दारुणैः ।
 जानुभिश्चादमनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टितैः ॥ १० ॥
 तद्युद्धमभवद्धोरं सुमहद्बाहुतेजसां ।
 बलप्राणविनित्साद्यं समाजोत्सवसंनिधौ ॥ ११ ॥
 संलक्षते जनः सर्वो निनदोत्कृष्ट उत्थितः ॥ १२ ॥

M adds after :— 'समाजोत्सवसन्निधौ'

तेपामेको महानासीत् सर्वान् मल्लांस्तथाव्हयन् ।
 आगच्छमानं तं रंगे नोपतिष्ठति कश्चन ॥

(the verses corresponding to these in our text being then omitted from their respective places.)

After V. ॥

All except D add :—

जीमूतं नाम तं तत्र महं प्रख्यातविक्रमम् ।

After V. 18 a

Edns and all MSS add :—

प्यूदोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलाबुधौ ।

This line is wanting in S. MSS.

After V. 29a

L adds :—

आरोगा बहुलश्मीरा दृष्टा गास्ता नराधिपः ।

प्रीतः प्रादान्महावित्तं मत्स्यराजो बली महान् ॥

After V. 29

K adds :—

गावः प्रसूता घत्सैश्च विराटो विस्मितो भवत् ।

CGH add :—

धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।

DLM add :—

धनं प्रादात्सुबहुलं तस्य तुष्टो हि पार्थिवः ।

Edns ABCEGHKLN continue :—

द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लिश्यमानान्महारथान् ।

नातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमामवत् ॥ १. ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 5a

S. cl. adds :—

अवाङ्मुखांश्च भीताश्च मल्लाश्चान्ये विचेतसः ।

व्यसुत्वमपरे चैव घाञ्छन्ति प्रतिविह्वलाः ॥ १ ॥

गां प्रवेष्टुमथेच्छन्ति खं गन्तुमिध चोत्थिताः ।
 अस्ता शान्ता विपण्णाद्वा निःशब्दं विद्वलेक्षणाः ॥ २ ॥
 विराटराजमह्लास्ते मग्नदर्पा हतप्रभाः ।
 महेन्द्रनिहताः सर्वे न किञ्चित्प्रवदन्ति ते ॥ ३ ॥
 मह उद्गीक्ष्य तान्मह्लांस्त्रस्तान्वाक्यमुवाच ह ।
 आगतं महाराजं मां कृत्स्ने पृथिविमण्डले ॥ ४ ॥
 सिंहव्याघ्रगर्णः सार्धं क्रीडन्तं विद्धि भूपते ।
 महेन्द्रस्य वचः श्रुत्वा बलदर्पसमन्वितम् ॥ ५ ॥
 विराटो वीक्ष्यतान्मह्लांस्त्रस्तान्वाक्यमुवाच ह ।
 अनेन सह महेन को योद्धुं शक्तिमान्नरः ॥ ६ ॥
 इत्युक्तास्ते विराटेन सर्वे मह्ला विशांपते ।
 तूष्णीमासंस्ततो राजा क्रोधाधिष्ट उवाच ह ॥ ७ ॥
 ग्रामांश्च घेतनाम्येषां मह्लानां हारयाम्यहम् ।
 ततो युधिष्ठिरोऽवादीच्छुत्वा मात्स्यपतेर्वचः ॥ ८ ॥
 अस्ति मह्लो महाराज मया दृष्टो युधिष्ठिरे ।
 अनेन सह महेन योद्धुं शक्नोति भूपते ॥ ९ ॥
 सोऽसौ मह्लो मया दृष्टः पूर्वं यथाधिष्ठिरे पुरे ।
 सोऽयं मह्लो वसत्येष राजंस्तथ महानसे ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच । (omitted in ST & SA)

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा व्यक्तमाहेति पार्थिवः ।
 सोऽप्यथाह्वयतां क्षिप्रं योद्धुं महेन संप्रति ॥ ११ ॥
 भीमसेनो विराटेन आहूतश्चोदितस्तथा ।
 योद्धुं ततोऽग्रवीह्वान्यं योद्धुं शक्नोमि भूपते ॥ १२ ॥
 नरेन्द्र ते प्रभावेन श्रिया शक्त्याच शासनात् ।
 अनेन सह महेन योद्धुं राजेन्द्र शक्नुयाम् ॥ १३ ॥
 युधिष्ठिरकृतं ज्ञात्वा श्रिया तव विशांपते ।
 महादेवस्य भक्त्या च तं महं पातयाम्यहम् ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

चोदितो भीमसेनस्तु महमाहूय मण्डले ।
 योद्धुं व्यपस्थितो वीरो रेणुं संमृज्य हस्तयोः ॥
 मत्तो गज इवान्यं तु योद्धुं समुपचक्रमे ॥ १५ ॥

v. 7 and v.8a omitted in SG, ST, SA.

v 15b & c om. in SA, SG, ST.

After V. 9

SK adds:—

जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम् ।

SK continues, SG & SA add:—

कक्षे मल्लं गृहीत्वाऽथ ननाद बहु सिंहवत् ॥

After V. 11

SG, ST, SA add:—

वृषतुल्ययलौ घोरौ सिंहतुल्यपराक्रमौ ।

गजाविव मदोन्मत्तौ भीममल्लौ निपेततुः ॥

ST continues:—

याहुयुद्धं प्रचक्राते दृष्टानां च सुखावहम् ।

उत्क्षेपणे क्षेपणे च पार्श्वपेपणमेव च ॥

किलैर्ध्वजनिपातैश्च रागोद्योतैश्च कर्कशैः ।

याहुयन्धैस्तथाक्षैः पादयन्धैस्तथैव च ॥

After V. 19

S. cl. adds:—

उत्पपाताथ घेगेन मल्लं कक्षे गृहीतवान् ।

After V. 23a

ST adds:—

नह्येतपुद्धधर्मोऽयं इति सर्वे द्रुवन्ति ते ।

मल्लानामिति तच्छ्रुत्वा भीमस्तं बल्लघोस्म्यहम् ॥

न मल्लो मल्लधर्मज्ञो राक्षः प्रीतिकरोऽब्रवीत् ।

तच्छ्रुत्वा धवनं तथ्यमिति सर्वे द्रुवन्ति ते ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

विराटेन प्रदत्तानि चित्राणि विविधानि च ।

स्थितेभ्यः पुरुषेभ्यश्च दत्त्वा द्रव्याणि जग्मिवान्

After V. 26

ST adds:—

स तु तत्र विराटश्च प्रीतिदानं च दत्तवान् ।

After V. 29

SG, ST, SA add:—

तस्मिन्काले ह्यदात्तत्र धनं प्रीतो नृपो बहु ।

SK adds :—

धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।
द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लियमानान्महारथान् ।
नातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमाऽभवत् ॥ १ ॥

ST reads for the above two lines.

याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्तीं विशांपते ।
अयसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥

(Compare text, next adh. v. 2).

ADHYĀYA 14.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2

Edns BCEGMN add:—

तां देवीं तोपयामास तथाचान्तःपुरस्त्रियः ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ॥

After V. 10

Edns BCDEGKMN add —

का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं घरानने ।
माता विराटनगरं तत्त्वमावक्ष्य शोभने ॥ १ ॥
रूपमर्धं तथा कान्तिः साकुमार्यमनुत्तमम् ।
कान्त्या विमाति यन्त्रं ते शशांक इव निर्मलम् ॥ २ ॥
नेत्रे सुविपुले सुधु पद्मपत्रनिभे शुभे ।
वाक्यं ते चारुसर्वांगि परपुष्टतोपमम् ॥ ३ ॥
एवं रूपमया नारी काचिदस्या महीतले ।
न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिदिते ॥ ४ ॥
लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कान्तिरासां का त्वं घरानने ॥ ५ ॥
अतीव रूपिणी किं त्वमनंगांगविहारिणी ।
अतीव भ्राजसे सुधु प्रमेधेन्द्रोरनुत्तमा ॥ ६ ॥
अपि चेक्ष्य पक्ष्माणां स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् ।
दिव्यांशुरदिमभिवृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमं ॥ ७ ॥
निरीक्ष्य वक्त्रचन्द्रं ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् ।
एन्ते जगति को नेह कामस्य घशगा भवेत् ॥ ८ ॥

हारालङ्कारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभनौ ।
 सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरुत्तरौ ॥ ९ ॥
 कुङ्कुलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ ।
 कामप्रतोदायिव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ १० ॥
 वलीविभंगचतुरं स्तनभारविनामितम् ।
 कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वै चारुजघनं सरित्पुलिनसंनिभम् ।
 कामव्याधिरसाध्यो मामप्याकामति भामिनि ॥ १२ ॥
 जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।
 त्वत्संगमाभिसंफलपविवृद्धो मां दहत्ययम् ॥ १३ ॥
 आत्मप्रदानप्रवर्षेण संगमांभोधरेण च ।
 शमयस्व धरारोहे ज्वलंतं मन्मथानलं ॥ १४ ॥
 मश्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्यशरोत्कराः ।
 त्वत्संगमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ॥ १५ ॥
 मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ।
 प्रविष्टा हसितापांगि प्रचंडार्धडदारुणाः ॥ १६ ॥
 अत्युन्मादसमारंभाः प्रीत्युन्मादकरा मम ।
 आत्मप्रदानसंभोगीर्मासुद्धर्तुमिहार्हासि ॥ १७ ॥
 चित्रमाल्यांघ्रधरा सर्वाभरणभूषिता ।
 कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ॥ १८ ॥
 नार्हसीहासुर्यं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्जिता ।
 प्राप्नुह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तत्त्वं मत्तगामिनि ॥ १९ ॥
 स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ।
 पियमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखम् ॥ २० ॥
 भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।
 पानं पिय महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ २१ ॥

After V. 11

Edns and all MSS add:—

त्यजामिदारुणमम ये पुरातनाः ।
 भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ॥

A² adds on the margin:—

त्यज्यामि दारुणं समयस्तयान्तिके ।
 भवन्तु दास्यः सततं भजस्य माम् ॥

Edns A²BCEGHIKLN continue:—

अहं च ते सुन्दरि दास्यस्थितः ।
 सदा भविष्ये वशागो धरानने ॥

M reads this as:—

अहं तवादेशकरो हि किङ्करः ।
स्थाने भव त्वं मम मण्डनं गृहे ॥

After V. 15

Edns BCDEGKM add:—

वैरापायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु सैरन्ध्र्या कीचकः काममोहितः ।
जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदारमिमर्शने ॥ १ ॥
दोषान्यहन् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् ।
प्रोयाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्वीपदीमजितेन्द्रियः ॥ २ ॥
नार्हस्येवं धरारोहे प्रत्याख्यातुं धरानने ।
मां मन्मथसमाधिष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ३ ॥
प्रत्याख्याय च मां भीरु वशगं प्रियवादिनम् ।
नूनं त्वमसितापांगि पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४ ॥
अहं हि सुभु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ।
प्रभुर्यासयिता चैव धीर्यं चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ५ ॥
पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ।
रूपयौवनसौभाग्यैर्मोर्गैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ६ ॥
सर्वकामसमृद्धेः पुंभोगेष्वनुपमेधिह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्मादास्ये रता ह्यसि ॥ ७ ॥
मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ।
मजस्य मां धरारोहे भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ८ ॥
एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं धवः ।
कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ९ ॥

C omits from °बुद्धिः in 1b to °बुद्धिः in 2b. BE omit v 5; DK omit 7a,
BE omit 8b; DK omit 9b and add:—

उवाच परमबुद्धा सैरन्ध्री कीचकं धवः ।

After V. 18b¹

Edns & MSS & S. cl. add:—

कुलस्थः कूलमुत्तरं तर्तुमिच्छति मन्दात्मा ।

After V. 20

Edns A²CG add:—

तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्या दिवं वा शरणं भविष्यति ।
न यतन्ते कीचक ते दृशा शुभं या तेन संजीवनमर्धयेत सा ॥ १ ॥

10 M. App.

A² reads:—

निवर्ततां...चक चे दशा...भात् त्यज...व्यति जीवितमय मुमियम् । for b, and adds:—
पाप नवेन्ति प्रभव दुरात्मन् दुर्यतबुद्धे किल कीचकायम ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 2

ST adds:—

पश्चात्तु व्यादशे मासे वीर्योन्मत्तो महाबलः ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये प्रधासादागतस्तथा ॥
कीचको नाम मात्स्यस्य श्यालो नित्यं भृशं प्रियः ।

After V. 3a

SK adds:—

तां देवीं तोपयामास तथा चान्तःपुरस्त्रियः ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ॥

After V. 3

SG adds:—

सारमेयो मन्त्रपूतं होमपार्श्वगतं हविः ।

After V. 4

ST adds:—

स तां सैरन्ध्रिवेपेण घसन्तीं राजवेश्मनि ।
उपगम्यान्वद्यांगीं पाञ्चालीमिदमग्रधीत् ॥ १ ॥
कासि त्वं चारुमर्याणि श्यामावेदि कृशोदरि ।
तवै ह्यरूपं रूपं च भूषणैरपि वर्जितम् ॥ २ ॥
मन्ये त्वां देवलोकाच्च च्युतां तारां यदच्छ
अभूषितापि ज्वलने का त्वं सौदामिनी यथा
रूपेण च वरागोहे नारीष्वप्रतिमा भुवि ॥ ३ ॥

After V. 5

SG, ST, SA read Kicaka's speech as follows:—

दासस्तवाहं पृथुताम्रलोचने ।
चशानुगो धारणखेलगामिनि ॥
कन्दर्पयाणामिहतोस्म्यनिन्दिते ।
खगो घसन्तेष्विव पुष्पमूर्छितः ॥ १ ॥
त्यमेवमाचारयती सुदर्शना ।
नान्यः स्त्रियः संपरिचर्तुमर्हसि ॥

किं राजवेदमन्यसितायतेक्षणे ।
 करोपि केशान्स्वयमेव मामिनि ॥ २ ॥
 अन्या हि नार्यस्तव कर्म कुर्युः ।
 प्रतीतरूपा तव चारुनेत्रे ॥
 अधार्यमाणा विजनेव मंजरी ।
 सुगात्रि किं जीर्यसि चारुहासिनि ॥ ३ ॥
 त्यजामि दारान्मम ये पुरातनाः ।
 भवामि दासश्च वशानुगश्च ते ॥
 सुगात्रि मह्यं सुरुतेन ते शपे ।
 यथा मम त्वं हृदये प्रतिष्ठिता ॥ ४ ॥
 ममानुरूपा त्वमनिघलोचने ।
 स्वयं तदात्मानमिहानुचिन्तय ॥
 प्रत्यक्षमेतत्तव चारुदर्शने ।
 तथा वयस्तुल्यवपुर्हि चावयोः ॥ ५ ॥
 प्रभूतरत्नावसथं सुभाजनम् ।
 परैर्हि चाद्यैव ममोत्तमं गृहम् ॥
 प्रासादमालाप्रविशालतोरणम् ।
 कुयेरपर्जन्यनिवेशनोपमम् ॥ ६ ॥
 प्रभूतशय्यासनपानमोजनम् ।
 प्रविश्य तत्रैव सुखी चिरं वस ॥
 यदस्ति तत्रावसथे मदर्पणम् ।
 पसुप्रभावोपगतं ममाम्तिके ॥ ७ ॥
 ददामि तत्सर्वमधीरलोचने ।
 त्वमस्य सर्वस्य सुगात्रि भाजनम् ॥
 देवं प्रपद्ये शरणं वृषध्वजम् ।
 त्रिलोचनं दक्षमयप्रणाशनम् ॥ ८ ॥
 हरं भयं स्थाणुमुमापतिं शिवम् ।
 त्वयाद्य मे सुमु ददातु संगमम् ॥
 त्वया समागम्य तु चारुलोचने ।
 पद्माननं द्वादशदीप्तलोचनम् ॥ ९ ॥
 परं घरार्हं घरदं घरेभ्यरम् ।
 घरेण तुष्टो घरगात्रि तोषये ॥
 भयं तु राजा परसैन्यधारणः ।
 श्यालः प्रियत्यान्मम चाद्य मेदिनीम् ॥ १० ॥
 करिष्यते काममयं यथेष्टतो ।
 एनीककर्णाग्रधरो स्मितस्य ये ॥

अग्राप्य तु त्वामहमद्य शोभने ।
 ध्रियं समृद्धामित्र पापमाचरन् ॥ ११ ॥
 व्रजेयमिन्द्रस्य निवेशनं शुभे ।
 त्वया विसृष्टो ह्यपुनर्भवां गतिम् ॥
 प्रियाणि दाराणि सुतान्कुलं धनम् ।
 यशश्च कीर्तिर्ह्यथवापि जीवितम् ॥ १२ ॥
 त्यजाभि सर्वं सुकृतं च यत्कृतम् ।
 प्रिये त्वदर्थं च जिजीविषाम्यहम् ॥ १३ ॥
 अवारयन्तं घत शोकमुद्भुतम् ॥
 समुद्रवेगोपममादुरं भृशम् ॥ १४ ॥
 भजस्व मामद्य शुभेन चेतसा ।
 यथा न शुष्ये न पताम्यचेतनः ॥
 यथा न गच्छेयमहं यमक्षयम् ।
 तथा कुरुष्वद्य विशाललोचने ॥ १५ ॥
 अहं हि कान्ते त्वदर्धनजीवितः ।
 त्वया वियुक्तो न चिरं जिजीविषे ॥

After V, 10

SK adds:—

का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने ।
 प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १ ॥
 रूपमग्रथं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् ।
 कान्त्या विभाति वक्रं ते शशाङ्क इव निर्मलम् ॥ २ ॥
 नेत्रे सुविपुले सुश्रु पद्मपत्रानिभे शुभे ।
 धाक्यं ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टोपमम् ॥ ३ ॥
 एवंरूपा मया नारी काचिदन्या महीतले ।
 न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ॥ ४ ॥
 लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथभूतिः सुमध्यमे ।
 पद्मे श्रीः कीर्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ ५ ॥
 अतीवरूपिणी किं त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी ।
 अतीव भ्राजसे सुश्रु प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ॥ ६ ॥
 अपि चेक्षणपक्ष्माणां स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् ।
 दिव्यांशुरदिभमिर्दृष्टं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ ७ ॥
 निरीक्ष्य घत्क्रचन्द्रं ते लक्ष्म्याऽनुपमया युतम् ।
 हृत्को जगति को नेह कामस्य यशसो भवेत् ॥ ८ ॥

हारालङ्कारयोग्यौ तु स्तनौ चोर्मा सुशोभनौ ।
 मृजातां सहितौ लभ्या पीनौ वृत्तौ निरन्तरौ ॥ ९ ॥
 कुङ्कुलाम्बुरुहाकारौ तव सुप्तु पयोधरी ।
 कामप्रनोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ १० ॥
 यलीधिभङ्गचतुरं स्तनमारविनामितम् ।
 करग्रसम्मितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वैव चारु जघनं सरित्पुलिनसन्निभम् ।
 कामध्याधिरसाध्यो मामप्याकामति भामिनि ॥ १२ ॥
 जज्वाल चाग्निमदनो दायाग्निरिव निर्दयः ।
 त्वसङ्गमामिसङ्कल्पविवृद्धो मां दहत्ययम् ॥ १३ ॥
 आत्मदानप्रयपेण संगमामोधेरण च ।
 शमयस्व घरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ॥ १४ ॥
 मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ।
 त्वत्सङ्गमादानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ॥
 मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ॥ १५ ॥
 प्रविष्टा हासितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्डचारुणाः ।
 अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम ॥
 आत्मप्रदानसंभोगैर्मां मुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥
 चित्रमाल्याभ्यरघरा सर्वाभरणभूषिता ।
 कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ॥ १७ ॥
 नार्हसीहासुषं वस्तुं सुखार्हा सुपथजिता ।
 प्राप्नुहानुत्तमं सौख्यं मत्तत्त्वं मत्तगामिनि ॥ १८ ॥
 स्थादूम्यमृतफलानि पेयानि विविधानि च ।
 पियमाना मनोऽज्ञानि रममाणा यथा सुखम् ॥ १९ ॥
 भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।
 पानं पिय महामागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ २० ॥

After V. 11

S. cl. adds :—

त्यजामि दारान्मम ये पुरातनाः ।
 भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ॥

SK alone adds to this :—

अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः ।
 सदा भविष्ये वशगो वसनने ॥

SK, SG, SA add :—

पयमुक्तानवधाङ्गी कीचकेन दुःपत्नया ।
 द्रौपदी तमुवाचेदं सैरंध्रावेपधारिणी ॥ १ ॥

After V 12

SG, ST, SA add :—

एतेनैव च यत्नेन वित्तेन च मनोरमा ।
 स्वप्रेतदारेषु मेधावी कुरुते यत्नमुत्तमम् ।
 स्वदारनिरतो ह्याशु नरो भद्राणि पश्यति ॥ २ ॥
 न चाधर्मेण लिप्येत न चाकीर्तिमवाप्नुयात् ।
 स्वदारेऽभिरतिर्धर्मो मृतस्यापि न संशयः ॥ ३ ॥
 स्वदारा एव मर्त्यस्य इहलोके परत्र च ।
 प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति निवापैस्तर्पयन्ति हि ॥ ४ ॥
 तदक्षयं च धर्म्यं च स्वर्ग्यमाहुर्मनीषिणः ।
 स्वजातिदारे ये पुत्रा जायन्ते कुलपूजिताः ॥ ५ ॥
 ते क्षेत्रजाश्च पित्र्याश्च श्रूयन्ते कुलवर्धनाः ।
 तस्मात्स्वदारनिरता भवन्ति पुरुषाः शुभाः ॥ ६ ॥

SG adds after v. 6:—परदाररतेः पुंसः सततिस्तस्य नश्यति । वर्तति वि० ॥ यो स्वयं
 पश्चात्सतत्यथ ।

After V. 14a

ST adds :—

स्वजात्याचारकरणं धर्माचरणमेव च ।

After V. 15

SK adds:—

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु सैरंधवा कीचकः काममोहितः ।
 जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्शने ॥ १ ॥
 दोषान् बहून् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् ।
 प्रोवाचेद् सुदुर्बुद्धिर्दोषदमिजितेन्द्रियः ॥ २ ॥
 नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं धरानने ।
 मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ३ ॥
 प्रत्याख्याय च मां भक्ति वशमं प्रियवादिनम् ।
 नूनं त्वमस्मितापाङ्क्तिं पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४ ॥
 अहं हि सुमित्र राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे
 प्रभुर्वासयिता चैव वीर्यं चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ५ ॥
 पृथिव्यां मत्समी नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ।
 रूयं, वनसौभाग्यं भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ६ ॥
 सर्वकामसमृद्धेः भोगेऽप्यनुपमेध्विह ।
 भोक्तव्येषु च कल्याणिः कस्मादास्ये रता हसि ॥ ७ ॥
 मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यासि शुभानने ।
 भजस्व मां वरारोहे भुञ्ज्य भोगाननुत्तमान् ॥ ८ ॥

एवमुक्तातु सा साध्वी कीचिकेनाशुभं वचः ।
कीचिकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ९ ॥

After V. 15

SG, ST, SA add:—

स्प्रष्टं द्रष्टुं च वा सूतं कामदग्धेन चेतसा ।
मां हि त्वमभिमन्वानः सूतपुत्र नशिष्यसि ।
आशु चाद्यैव नचिरात् सपुत्रपशुवान्धवः ॥

After V. 16

SA, SG, ST add:—

पतिष्यस्यवशस्तूर्णं वृन्तात् तालफलं यथा ॥ १ ॥

SA continues:—

कामघेगोद्धतांगेन स्प्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।

After V. 17

SA, SG, ST add:—

सीतार्थं हि दशग्रीवं सानुबन्धममर्पिणम् ।
रामां हत्वा तु मुदितः तथा त्वां पतये मम ॥
पतिष्यसि यथा मूर्खः पाताले क्रूरदर्शने ॥ १ ॥

b omitted in SG, ST.

After V. 18

SA, SG, ST add:—

यो मामज्ञाय कामार्तः अवद्धानि प्रमापते ।
अशक्तस्तुपुमांच्छैलं न लघयितुमर्हति ॥ १ ॥
विशः प्रपन्नो गिरिगन्धराणि वा गुहां प्रविश्योत्तगतोपि वा क्षितेः ।
शुद्धन् अपन् वा प्रपतन् गिरेस्तटे हुताशनादेत्यमर्तिं गतोपि वा ॥ २ ॥
भार्यायमन्ता पुरुषो महात्मनाम् न जातु मुच्येत कथं च नाहतः ।
मोघं तवेदं वचनं भविष्यति प्रतोदनं वा तुलया महागिरेः ॥ ३ ॥
द्वाराभिमर्शां पुरुषो महात्मनां गत्वापि देवान् शरणं न विन्दति ।
इमां मर्तिं कीचिक मुञ्च कामिनां मा नीनशो जोषितमात्मनः प्रियम् ॥ ४ ॥
हुताशसंप्रज्वालितं महावने निदाघमध्यान्ह इवातुरः स्वयम् ।
प्रवेष्टुकामोसि यथाय चात्मनः कुलस्य सर्वस्य विनाशनाथ च ॥ ५ ॥
न देवगन्धर्वमहर्षिसन्निधौ न नागलोकेऽसुरराक्षसालये ।
इह स्थितां मामवमत्य चेतसा न जीवितार्थं शरणं त्वमाप्स्यसि ॥ ६ ॥

After v. 4 above, SG, ST add:—

त्वंकालपाशं प्रनिमुच्य कंठे प्रवेष्टुमिच्छस्यथ दुष्प्रवेशम् ।

After V. 20 ,

SK adds:—

तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ।
न वर्तते कीचक ते दशा शुर्म या तेन संजीवनमर्थयेत सा ॥ १ ॥

ADHYĀYA 15.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2a

MSS. & Edns add:—

येनोपायेन सैरन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी ।

After V. 8a

N adds:—

भर्त्याश्च विविधाकारायहूश्चोच्चावचांस्तदा ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 1a

S. cl. adds:—

प्रविश्य राजभवनं भगिन्या भग्नतः स्थितः ।
सोऽभिवीक्ष्य सुकेशान्तां सुदेष्णां भगिनीं प्रियाम् ॥
स तु मूर्ध्निर्गालं कृत्वा भगिन्याश्चरणायुभौ ।
संमोहाभिहतस्तूर्जं वातोद्धूत श्वाणवः ॥
स प्रोवाच सुदुःखार्तो भगिनीं निःश्वसन् मुहुः ।
अव्यक्तमृदुना साध्ना शुष्यता च पुनः पुनः ॥

After V. 2

S. cl. adds:—

यदीयमनवद्यांगी न मामद्यपि कांक्षते ।
चेतसामिप्रसवेन गतोऽस्मि यमसादनं ॥ १ ॥

After V. 4

S. cl. adds:—

(सुदेष्णोपाच in SG)

शरणागतेयं सुधोणो मया दत्ताभया च सा ।
शुभाचार च भद्रं ते नैनां यक्तुमिहोसह्ये ॥ १ ॥

एषा हि शक्या नान्येन स्प्रष्टुं पापेन चेतसा ।
 गन्धर्वाः किल पञ्चेमां रक्षन्ति रमयन्ति च ॥ २ ॥
 एवमेषा ममाचष्टे तथा प्रथमसंगमे ।
 तथैव गजनासोरुः सत्यमाह ममान्तिके ॥ ३ ॥
 ते हि क्रुद्धा महात्मानो नाशयेयुर्हि जीवितम् ।
 राजा चैव समीक्ष्यैनां संमोहं गतवानिह ॥ ४ ॥
 मया च सत्यवचनैरनुनीतो महीपतिः ।
 सोऽप्येनामनिशं दृष्ट्वा मनसैवाभ्यनन्दत ॥ ५ ॥
 भयाद्गन्धर्वमुदशानां जीवितस्योपघातिनाम् ।
 मनसापि ततस्त्वेनां न चिन्तयति पार्थिवः ॥ ६ ॥
 ते हि क्रुद्धा महात्मानो गरुडानिलतेजसाः ।
 बृहद्युरपि लोकांस्त्रीन्युगांतेष्विव भास्करः ॥ ७ ॥
 सैरन्ध्रया ह्येतद्वार्यातं मम तेषां महद्वलम् ।
 तव चाहमिदं गुह्यं स्नेहाद्वक्ष्यामि बन्धुवत् ॥ ८ ॥
 मा गमिष्यसि वै क्रुच्छां गतिं परमदुर्गमाम् ।
 बलिनस्ते रुजं कुर्युः कुलस्य च धनस्य च ॥ ९ ॥
 तस्मान्नास्यां मनः कर्तुं यदि प्राणाः प्रियास्तव ।
 न चिन्तयेथा मा गास्त्वं मत्प्रियं च यदीच्छसि ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा भगिर्मी कीचकोशवीत् ।
 गन्धर्वाणां शतं वापि सहस्रमयुनानि वा ॥ ११ ॥
 भहमेको वधिष्यामि गन्धर्वान् पंच किं पुनः ।
 न च त्वमभिजानीषे स्त्रीणां गुह्यमनुत्तमम् ॥ १२ ॥
 पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनम् ।
 रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ॥ १३ ॥
 योनिरुत्स्विद्यते स्त्रीणां सतीनामपि च श्रुतम् ।
 मां निरीक्ष्यानुलिप्तांगं सर्वाभरणभूषितम् ॥ १४ ॥
 वशमेष्यति सैरन्ध्री मन्मथेनाभिपीडिता ।
 सा त्वं दृष्ट्वा ब्रूहि चैनां मम चेज्जीवितं प्रियम् ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता सुदेष्णा तु शोकेनाभिप्रपीडिता ।
 भहो दुःखमहोक्रुच्छमहो पापमिति स्म ह ॥ १६ ॥
 प्राग्दद्मशदुःपार्ता विपाकं तस्य वीक्ष्य सा ।
 पातालेषु पतत्येव बिलपन् वद्वयामुखे ॥ १७ ॥

त्वत्कृते विनशिष्यन्ति भ्रातरः सुहृदश्च मे ।
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमेवमभिप्लुतः ॥ १८ ॥
 न च श्रेयोऽभिजानीये काममेवानुवर्तसे ।
 ध्रुवं गतायुस्त्वं पापं यदेवं काममोहितः ॥ १९ ॥
 अकर्तव्ये हि मां पापे नियुनाह्नि नराधम ॥
 अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ॥ २० ॥
 एकस्तु कुरुते पापं स्वजातिस्तेन हन्यते ॥
 गतस्त्वं धर्मराजस्य विषयं नात्र संशयः ॥ २१ ॥
 अदूषितमिदं सर्वं स्वजनं घातयिष्यासि ॥
 एतत्तु मे दुःखतरं येनाहं भ्रातृसौहृदात् ॥ २२ ॥
 विदितार्था करिष्यामि तुष्टो भव कुलक्षये ॥
 गच्छ शीघ्रमितस्त्वं हि स्वमेव भवर्न शुभम् ॥ २३ ॥

After V. 5a

S. cl. adds:—

कृते चान्ने सुरायां च प्रेषयिष्यासि मे पुनः ।

After V. 6

S. cl. adds:—

सद्यः कृतमिदं सर्वं शेषमत्रानुचितम् ।
 सुदेष्णयैवमुक्तस्तु कीचकः कालचोदितः ।

After V. 8a

SG, SK add:—

भक्षांश्च विविधाकारान्वहंश्चोच्चावचांस्तदा ।

After V. 8.

S. cl. adds:—

त्वराम्कालपाशेन कंठे बद्धः पशुर्यथा ॥
 नावयुध्यत मृदात्मा मरणं समुपस्थितम् ॥ १ ॥
 आनीतायां सुरायां तु कृते चान्ने सुसंस्कृते ॥
 कीचकः पुनरागम्य सुदेष्णां वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
 मधुर्मांसं च बहुधा भक्ष्याश्च बहुधा कृताः ॥
 सुदेष्णे ब्रूहि सैरर्घ्यां यथा सा मे शृहं यजेत् ॥ ३ ॥
 केनचित्त्वद्य कार्पेण त्वरं शीघ्रं मम प्रियम् ॥
 अहं हि शरणं देवं प्रतिपद्ये वृषभजम् ॥ ४ ॥
 समागमं मे सैरर्घ्या मरणं वा दिशेति वै ॥

वैशाम्पयन उवाच ।

सा समाह विनिःश्वस्य प्रतिगच्छ स्वकं शृहम् ॥ ५ ॥

एषाहमपि सैरंध्रीं सुरार्थं तूर्णमादिशे ।
 एवमुक्तस्तु पापात्मा कीचकस्त्वरितः पुनः ॥ ६ ॥
 स्वगृहं प्राविशत्तूर्णं सैरंध्रीं गतमानसः ।
 कीचकं तु गतं ज्ञात्वा त्वरमाणं स्वकं गृहम् ॥
 सैरंध्रीं तत आहूय सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

After V. 10

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

सुदेष्णयैवमुक्ता सा निःश्वसंती नृपात्मज ।
 अंग्रवीच्छोकसंतप्ता नाहं तत्र प्रजामि वै ॥
 स्रुतपुत्रो हि मां भद्रे कामात्मा चामिमन्यते ॥

After V. 13a

S. cl. adds:—

तथा निवसमानायां यथाऽहं नान्यचोरिणी ।

After V. 14

S. cl. adds:—

कथं नु वै तत्र गतां मर्षयेन्मामवांधवाम् ।

After V. 15

ST adds:—

जानियात्वमि मा पापः सकामोयमिहागतः ।
 अन्यां प्रपय कैकेयि संरक्षाहमिह त्वया ॥

After V. 15

S. cl. adds:—

कीचकस्यालयं देवि न यामि भयकंपिता ।
 यद्यदन्यच्च मे कर्म करोमि च सुदुष्करम् ॥ १ ॥
 एकमुक्ता तु पांचल्या दैवयोगेन कैकयी ।
 तां विराटस्य महिषी क्रुद्धा भूयोन्यशासत ॥ २ ॥
 कीचकं चैव गच्छ त्वं बलात्कारेण चोदिता ।
 नास्ति मेऽन्या त्वया तुल्या सा त्वं शीघ्रतरं व्रज ॥ ३ ॥
 अवश्यं त्वेवं गंतव्यं किमर्थं मां विवक्षसि ।
 शीघ्रं गच्छ त्वरस्वेति मत्प्रीतिवशमाचर ॥ ४ ॥

After V. 16a

S. cl. adds:—

उक्त्वा चैनां बलाच्चैव विनियुज्य प्रभुत्वतः ।

SG adda before this वैशंपायन उवाच ।

Before V. 17

S. cl. adds:—

या सुजाता सुगन्धा च तामानय सुरामिति ।

After V. 18 .

SK, ST, SG, SA add:—

यथाहं पाण्डुपुत्रेभ्यः पंचभ्यो नान्यगामिनी ।

तेन सत्येन मां दृष्ट्वा कीचको मा घशं नयेत् ॥

S. cl. adds (& herewith begins a new Ādhyaśya in this

अकीर्तयत् सुश्रोणी धर्मे शक्रं दिवाकरम् ।

मारुतं चाश्विनौ देवौ कुबेरं वरुणं यमम् ॥ १ ॥

रुद्रमग्निं भगं विष्णुं स्कन्दं पूषणमेव च ।

सावित्रीसहितं चापि ब्रह्माणं पर्यकीर्तयत् ॥ २ ॥

इत्येवं मृगशावाक्षी सुश्रोणी धर्मेचारिणी ॥ ३ ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

प्रतस्थे सा सुकेशान्ता त्वरमाणा पुनः पुनः ।

विलम्बमाना वियशा कीचकस्य निवेशनम् ॥

ADHYĀYA 16.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 2

Edns and all MSS add:—

आहरन्तु तव प्रेम्णाः कौशिकान्याजिनानि च ।

After V. 5

EdnsACGHL add:—

द्रौपयुवाच ।

यथेवाहं नामिचरे कदाचित् ।

पतीन्मदादौ मनसापि जातु ॥

तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वाम् ।

द्रष्टास्मि पापं परिकल्प्यमाणम् ॥ १ ॥

After V. 7b

Edn¹ DN add:—

चिक्षेप तं गाढममृष्यमाणः ।

प्रप्रेषमानातिरुपा शुभांगी ॥

After V. 13

Edns CDG add:—

धूमच्छाया ह्यमजतां नेत्रे चोद्भूतपश्मणी ।
 सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥
 हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा ।
 भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुमैच्छत ॥ २ ॥

After V. 14

Edns L add:—

तं मत्तमिष मातङ्गं वीक्षमाणं घनस्पतिम् ।
 स तमाषारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
 आलोकयसि किं घृक्षं सूद दारुहतेन वै ।
 यदि ते दारुमिः कृत्यं यहिर्वृक्षाग्निगृहाताम् ॥ २ ॥

K adds:—

त्रिंशत्कोर्क्षाद्दशांगस्य चतुर्विंशतिपर्यणः ।
 यत्त्रिपट्टिशतानस्य एकांशं न क्षमी कथं ॥ १ ॥

Before V. 17

A adds:—

इदं भुवन्ती सा देवी राजनं च वशं नयेत् ।

Before V. 18

Edns BCDGKLN add:—

ये दयुर्न च याचेयुर्ग्रहण्याः सत्यवादिनः ।
 तेषां मां मानिर्ना भार्या सूतपुत्रः पदावधार्ता ।

After V. 23

Edns ABCDEGHKLN add:—

मयापि शक्यं किं कर्तुं विद्यते धर्मदूषणे ॥

Before V. 30

D adds:—

सम्या ऊचुः ।
 सत्यं कथयं सैरंध्रि अपराधं यथाक्रमम् ।
 सैरंध्री उवाच ।
 सुदेष्णयाहं मयार्थं प्रेषिता कीचकगृहे ।
 मां तदा कामयामास भार्यार्थं धर्मचाणिनीम् ॥

Before V. 32

Ends ABCDEGMN add:—

न हीदशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी ।
नारी सर्वानवद्यांगी देवीं मन्यामहे वयम् ॥

After V. 36

Edns ABCDEGKN add:—

व्यपनेष्यंति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ।

Before V. 37

Edns and all MSS add:—

गच्छ गच्छेति गंधर्वाः करिष्यति प्रियं तव ।

Before V. 47

Edns and all MSS add:—

किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मया ।

After V. 48

Edns and all MSS add:—

भवन् भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ।

After V. 48

Edns and all MSS add:—

दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ।

After V. 49a

Edns and all MSS add:—

सर्वभ्वेतेषु माहेयी बने जाता त्रिहायनी ।

Before V. 50

Edns and all MSS add:—

सा लतेषु महाशालं फुलं गोमतितीरजम् ।

After V. 50a

Edns and all MSS add:—

यादुभ्यां परिरभ्येन प्रायोधयदनिन्दिता ।

After V. 51a

Edns and all MSS add:—

पणिव स्वरसंपन्ना गान्धारस्वरमुच्छिता ।

After V. 51

A²DN add:—

परिसंस्पृश्य पाणिभ्यां सुप्तं प्रावोध्यत् प्रियम् ।
 श्रीरियाग्रथा महोत्साहा सुप्तं कृष्णं महार्णवे ॥ १ ॥
 शामावदता शयने शयानमृपमेक्षणम् ।
 सा शचीव सहस्राक्षं रुद्राणीव च शंकरम् ॥ २ ॥
 सावित्री चैव ब्रह्मार्णं गुहं पृथ्वीव भामिनी ।
 भीमं प्रावोध्यत्कृष्णा लक्ष्मीर्दामोदरं यथा ॥ ३ ॥
 देवगर्भसमाना सा प्रियं प्रियवचः प्रियाः ।

* * * *

एधमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मनस्विनी ।
 यस्यां भीमस्तथा शोते मृगरज इव श्वसन् ॥ १ ॥
 तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः ।
 संमूर्छितैव कौरव्य प्रज्ज्वाल च तेजसा ॥ २ ॥

Edns DKN add these two verses with v. 53 of the text preceding these two, after v. 48 of the text. ABCEFGHLM add these two verses after v. 53 of the text.

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 1

S. cl. adds:—

शृणु चोवाच वाक्यं स कीचकः काममूर्छितः ।

After V. 1

S. cl. adds:—

कुरुष्व च मयि प्रीतिं वशे चोपायनयस्य माम् ।

After V. 2

ST adds:—

आदरस्य च धर्याणि आयिकान्यजिनानि च ।

After V. 3a

S. cl. adds:—

सर्पत्नमयीं मालां कुण्डले च हिरण्यये ।
 यासांसि चन्दनं माल्यं धूपशुद्धां च यादणाम् ॥ १ ॥
 प्रतिगृहीष्व मद्रं ते विहर त्वं यथेच्छसि ।
 मीत्या मे कुरु पद्माक्षि प्रसादं प्रियदर्शने ॥ २ ॥

After V. 3

S. cl. adds:—

भजस्व मां विशालाक्षि भर्ता ते सदृशोऽस्म्यहम् ।
उपसर्प वरारोहे मेरुमर्कप्रपा यथा ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स मूढः कीचकस्तत्र प्राप्तां राजीवलोचनाम् ।
अग्रवीत् द्रौपदीं दृष्ट्वा दुरात्मा ह्यात्मसंमतः ॥ २ ॥
कीचकेनैवमुक्ता सा द्रौपदी वरवर्णिनी ।
अग्रवीत्तमनाचारं नेदृशं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
नाहं शक्या त्वया स्पर्ष्टुं श्वपचेनेव ग्राहणी ।
गंतुमिच्छसि दुर्बुद्धे गतिं दुर्गतरान्तराम् ॥ ४ ॥
यत्र गच्छंति बहवः परदारमिमर्शकाः ।
नराःसंभिन्नमर्यादाः कीटवच्चाशुमाश्रयाः ॥ ५ ॥

After V. 4

S. cl. adds:—

दीयतां मे सुरा शीघ्रं सूतपुत्र व्रजाम्यहम् ।

After V. 5

S. cl. adds:—

किं त्वं यास्यसि कल्याणि मर्त्ये त्वमिहागता ।

After V. 9

S. cl. adds:—

ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च पश्यतां ।
तस्याः पादाभितप्ताया मुखाद्बुधिरमास्त्रवत् ॥

After V. 11

S. cl. adds:—

तां दृष्ट्वा तत्र ते सभ्या हाहामृताः संमततः ।
न युक्तं सूतपुत्रेति कीचकेति च तेऽवदन् ॥
किमियं वध्यते बाला कृपणा चाप्यबाधया ।

After V. 12

S. cl. adds:—

तां दृष्ट्वा भीमसेनस्य क्रोधादास्त्रमवर्तत ॥
धूमोच्छ्वासः सममवप्रेत्रे चोच्छ्रितपश्मणी ।
सस्येदा भुङ्कुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥

भूयः संचरितः क्रुद्धः सहस्रोत्थाय चासनात् ।
 निरक्षत द्रुमं दीर्घं राजानं चाप्यवैक्षत ॥
 वधमाकाक्षमाणं तं कीचकस्य दुरात्मनः ।
 आकारेणैव भीमं च प्रत्यपेक्ष्य युधिष्ठिरः ॥ ५ ॥
 तस्य राजा शनैः संज्ञां कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 चकार भीमसेनस्य रोषाविष्टस्य धीमतः ॥ ६ ॥
 प्रत्याख्यानं तदा चाह कंको नाम युधिष्ठिरः ।
 सूद मा साहसं कार्षीः फलितोऽयं वनस्पतिः ॥ ७ ॥
 नात्र शुष्काणि काष्ठानि सन्ति यानि च कानि च ।
 यदि ते दासकृत्यं स्याद्विष्कम्भ्य नगराद्वहिः ॥ ८ ॥
 समूलं शातयेवृक्षं श्रमस्ते न भविष्यति ।
 यस्य चार्द्रस्य वृक्षस्य शीतच्छायां समाश्रयेत् ॥ ९ ॥
 न तस्य पर्णे द्रुह्येत पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
 न क्रोधकालसमयः सूद मा चापलं कथाः ॥
 अपूर्णोऽयं द्विपक्षो नो नेदं बलवतां बहु ॥ १० ॥

After V. 14

S. cl. adds:—

भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा परंपुरञ्जयः ॥
 सहस्रोत्पतितं क्रोधं न्ययच्छद्भतिमान्बलात् ॥ १ ॥
 इद्वितशः स तु भ्रातृस्त्पुनीमासात् घृकोदरः ।
 भीमस्य च समारंभं दृष्ट्वा राजोऽस्य चेष्टितम् ॥ २ ॥
 द्रौपदी चाधिकं क्रोधात्प्रादुर्दत्सा पुनः पुनः ॥
 कीचकेनानुगमनादृष्णा ताम्रायतेक्षणा ॥ ३ ॥

SG, ST, SA add:— वैशंपायन उवाच । before this.

After श्लो० V. 16

S. cl. adds:—

प्रजारक्षणशीलानां राज्ञां ह्यमिततेजसाम् ।
 कार्यानुपालनं नित्यं धर्मे सत्ये च तिष्ठताम् ॥ १ ॥
 स्वप्रजायां प्रजायां च विशेषं नाधिगच्छताम् ।
 प्रियेष्वपि च यष्येषु समत्वं ये समाधिताः ॥ २ ॥
 विपादेषु प्रवृत्तेषु समं कार्यानुदर्शिता ।
 राजा धर्मासनस्थेन जिती लोकायुमायपि ॥ ३ ॥
 राजन् धर्मासनस्थो हि रक्ष मां त्वमनागसम् ॥ ४ ॥
 भद्रं त्वनपराध्यन्ती कीचकेन दुरात्मना ।
 पश्यतस्ते महाराज हता पादेन दासियत् ॥ ५ ॥

त्वत्समक्षं नृपथोष्ठ निष्पिष्टा वसुधातले ।
 अनागतं कृपार्हं मां स्त्रियं त्वं परिपालय ॥ ६ ॥
 रक्ष मां कीचिकाङ्गीतां धर्मं रक्ष नरेश्वर ।
 मत्स्याधिप प्रजा रक्ष पिता पुत्रानिवारसान् ॥ ७ ॥
 यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्मा कुरुते नृपः ।
 अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ ८ ॥
 मत्स्यानां कुलजस्त्वं हि तेषां सत्यं परायणम् ।
 त्वं किलैवंविधो जातः कुले धर्मपरायणे ॥ ९ ॥
 अतस्त्वाहमभिर्क्रन्दे शरणार्थं नराधिप ।
 ग्राहि मामद्य राजेन्द्र कीचकात्पापपूरुषात् ॥ १० ॥
 अनाधामिह मां ज्ञात्वा कीचकः पुरुषाधमः ।
 प्रहरत्येव नचात्मा न तु धर्ममवेक्षते ॥ ११ ॥
 अकार्याणामनारंभात्कार्याणामनुपालनात् ।
 प्रजासु ये सुवृत्तास्ते स्वर्गमायान्ति भूमिषाः ॥ १२ ॥
 कार्याकार्यविशेषज्ञाः कामकारेण पार्थिवाः ।
 प्रजासु किल्बिषं कृत्वा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥ १३ ॥
 नैव यज्ञैर्न वा दानैर्न गुरोरुपसेवनात् ।
 प्राप्नुवन्ति तथा धर्मं यथा कार्यानुपालनात् ॥ १४ ॥
 अपि चेदं पुरा ब्रह्मा प्रोवाचेन्द्राय पृच्छते ।
 ब्रह्मं कार्यमकार्यं च लोके चासीत्परं यथा ॥ १५ ॥
 धर्माधर्मौ पुनर्ब्रह्मं विनियुक्तमथापि वा ।
 क्रियाणामक्रियाणां च प्रापणे पुण्यपापयोः ॥ १६ ॥
 प्रजायां सृज्यमानायां पुरा ह्येतदुदाहृतम् ।
 एतद्वो मानुषाः सम्यक्कार्यं ब्रह्मनयं भुवि ॥ १७ ॥
 अस्मिन्मुनीते दुर्नीते लभते कर्मजं फलम् ॥
 कल्याणकारी कल्याणं पापकारी च पापकम् ॥ १८ ॥
 तेन गच्छति संसर्गं स्वर्गाय नरकाय वा ।
 सृष्टं दुष्टं चाऽपि कृत्वा मोहेन मानवः ॥
 पश्चात्तापेन तप्येत स्वबुद्ध्या मरणं गतः ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा परं वाक्यं विससर्ज शतशतम् ।
 शक्रोऽप्यापृच्छ ब्रह्माणं देवराज्यमपालयत् ॥ २० ॥
 यथोक्तं देवराजेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र कार्याकार्ये स्थिरो भव ॥ २१ ॥

[End of Adh. in S. cl.]

वैशंपायन उवाच ।

एवं विलपमानायां पाञ्चाल्यां मत्स्यपुंगवः ।
 अशक्तः कीचकं तत्र शासितुं बलदर्पितम् ।
 विराटराजः सूतं तु सान्त्वेनैव न्यवारयत् ॥ २२ ॥
 कीचकं मत्स्यराजेन कृतागसमनिदिता ।
 नापराधानुरूपेण दण्डेन प्रतिपादितम् ॥ २३ ॥
 पाञ्चालराजस्य सुता दृष्ट्वा सुरसुनोपमा ।
 धर्ममा व्यवहाराणां कीचके कृतकिलिषे ॥
 पुनः प्रोवाच राजानं स्मरन्ती धर्ममुत्तमम् ॥ २४ ॥
 संप्रेक्ष्य च घराहोहा सर्वोस्तत्र समासदः ।
 राजानुवर्तनपरान्कीचकं च कृतागसम् ॥
 विराटं चाह पाञ्चाली दुःप्रेनाविष्टचेतना ॥ २५ ॥

...
 न धर्मं कीचको वेति राजभृत्यास्तथैव च ।
 द्रौपदीपुवाच ।

SG, ST add:—

(इतः प्रमाणान्तरिते पद्ये जनपदान्तरे ।
 गंधर्वाः पतयोमह्यं कार्यकालानुकांक्षिणः ॥)
 न राजा विनयं श्रूते अमात्याश्च न जानते ॥ २६ ॥
 नोपालमे त्वां नृपते विराटं नृपसंसदि ।
 नाहमेतेन युक्ता धं हन्तुं मात्स्य तवान्तिके ॥ २७ ॥
 समासदस्तु पदयन्तु कीचकं धर्मलङ्घिनम् ।
 (= v. 26 of text.)

विराटनृपते पदय मामनाथामनागसम् ॥ २८ ॥
 न साम फलते दुष्टे दुष्टे दण्डः प्रयुज्यते ॥ २९ ॥
 अदण्डयान्दण्डयन् राजा दण्डयांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 स राजा न भवेद्दोके राजशब्दस्य भाजनम् ॥ ३० ॥
 दीनान्घट्टपणाशक्तपंगुकुन्जजडादिकान् ।
 अनाथबालवृद्धांश्च उरुयान्त्रा ग्नियोऽपिवा ॥
 दुष्टचोराभिभूतांश्च पालयेदवनीपतिः ॥ ३१ ॥
 अनाथानां च नाथः स्यादपितृणां पिता नृपः ।
 माता भवेदमानृणामगुरुणां गुरुर्भवेत् ॥
 भगतीनां गर्ता राजा नृणां राजा परायणम् ॥ ३२ ॥
 विशेषतः परैर्दुष्टैः परामृष्टानरोत्तमः ।
 त्रियं साध्वीमनाथां च पालयेत्स्यमुनामिव ॥ ३३ ॥
 त्वद्गहावसति राजधेतायकालपर्ययम् ॥
 अर्थिं । त्वत्सुतायाश्च पदय मां कीचकाहताम् ॥ ३४ ॥

Before V. 18

S. cl. adds:—

ये ददुर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।

After V. 19a

S. cl. adds:—

महेष्वासा रणे शूरा गर्विता मानवत्पराः ॥

omitted in ST.

After V. 20

SK adds:—

येषां नास्ति समः कश्चिद्भीर्यं सत्ये यले दमे ।

तेषां मां दयितां भार्या-सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ १ ॥

येषां न सदृशः कश्चिद्धनाद्यैर्भुवि मानवः ।

तेषां मां दयितां भार्या-सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २ ॥

तवाग्रतो विशेषेण प्रजानां च हितैषिणः ।

पश्यतो निहता राजस्तेनेह जगतीपते ॥ ३ ॥

After V. 23

S. cl. adds:—

मयापि शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणे ।

After V. 24

S. cl. adds:—

धर्मो विद्धो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठति ।

न चेद्विशल्यः क्रियते सर्वे विद्धाः सभासदः ॥ १ ॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेन सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ २ ॥

वैशपायन उवाच ।

तस्यास्तत्कृपणं श्रुत्वा सैरंध्रयाः परिदेवितम् ॥ ३ ॥

v. 3 omitted in SG. ST.

After V. 30

S. cl. adds:—

केचित्कृष्णां प्रशंसन्ति केचिद्भिदन्ति कचिकम् ।

केचिद्भिदन्ति राजानं केचिद्देवीं च तां नराः ॥

After V. 31

S cl. adds:—

यस्या गात्रे शुभं पीनं मुखं जयति पंकजम् ।

गतिर्दंसं रिमतं कुन्द्ं संपा नार्हति पृष्ठधम् ॥ १ ॥

द्वात्रिंशद्दशना यस्याः श्वेता मांसनिबन्धनाः ।
 स्निग्धाश्च मृदवः केशाः सैषा नार्हति पद्मधम् ॥ २ ॥
 पद्मं चक्रं ध्वजं शङ्खं प्रासादो मकरस्तथा ।
 यस्याः पाणितले सन्ति सैषा नार्हति पद्मधम् ॥ ३ ॥
 भावर्ताः खलु चत्वारः सर्वे चैव प्रदाक्षिणाः ।
 समं गात्रं शुभं स्निग्धं यस्या नार्हति पद्मधम् ॥ ४ ॥
 अच्छिद्रहस्तपादा च अच्छिद्रदशना च या ।
 कन्या कमलपत्राक्षी कथमर्हति पद्मधम् ॥ ५ ॥
 सेयं लक्षणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
 सुरूपिणी सुवदना नेयं योग्या पदा वधम् ॥ ६ ॥
 देवदेवीय सुभगा शक्रदेवीय शोभना ।
 अप्सरा इव सारूप्यान्नेयं योग्या पदा वधम् ॥ ७ ॥

After V. 52a

SK, ST add:—

सा विनिःश्वस्य सुश्रोणी भूमायन्तर्मुखी स्थिता ।
 तूष्णीमासीत्तदा दृष्ट्वा विचक्षन्तं युधिष्ठिरं ॥

ST continues:—

तस्य दृष्ट्वा द्विधा दृष्टेः विषट्स्य व्यतिक्रमम् ।

After V. 53a

S. cl. adds:—

कृष्णां तत्र नृपाभ्याशे परियाजकरूपधृत् ।

After V. 53

S. cl. adds:—

राजा ह्ययं धर्मशीलो विषटः परलोकमीः ॥
 यतस्त्वां न परिश्रान्ति सत्ये धर्मपथे स्थितः ॥ १ ॥

After V. 55

S. cl. adds:—

धूयन्तां ते सुकेशान्ते मोक्षधर्माध्यायः कथाः ।
 यथा धर्मः कुलस्त्रीणां दृष्टो धर्मानुरोधनात् ॥ १ ॥
 नास्ति यत्रः स्त्रियाः कश्चिन्न आर्द्धं नाप्युपोषणम् ।
 या तु भर्तारि शुभ्या सा स्वर्गायामिजायते ॥ २ ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रस्तु स्याधिरे माये न स्त्री म्यानंश्यमर्हति ॥ ३ ॥

SG adds:—

शुभ्याया हिन्द्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युन ।
 मीरु भर्तृमयात्पान्यो न कुप्यन्ति कदाचन ।

बहुमिश्र परिक्लेशैरवज्ञाताश्च शत्रुभिः ।
 अनन्यभावाः शुद्धाश्च पुण्यलोकं जयंत्युत ॥ ४ ॥
 न क्रोधकालं नियतं पश्यन्ति पतयस्तव ।
 न क्रुद्धान्प्रतियायाद्वै पर्तिस्ते वृत्रहा अपि ॥
 तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥
 यदि ते समयः कश्चित्कृतो ह्यायतलोचने ।
 तं स्मरस्व क्षमाशीले क्षमा धर्मो ह्यनुत्तमः ॥ ६ ॥
 क्षमा धर्मः क्षमा सत्यं क्षमा दानं क्षमा तपः ।
 क्षमावतामयं लोकः परलोकः क्षमावताम् ॥ ७ ॥
 द्यंशिनो द्वादशाङ्गस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
 कल्पिपष्टिशतारस्य मालोनस्याक्षमभिवेत् ॥ ८ ॥

ST adds:—

त्रिंशरूनी द्वादशीमा चतुर्विंशति पर्वणः ।
 कल्पयशीतिशतारस्य सांगोनस्याक्षमो भवेत् ॥ ९ ॥

After V. 36

SK adds:—

गच्छ सैरान्नि गंधर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ।
 व्यर्पन्त्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥

S. cl. adds:—

इत्येवमुक्ते तिष्ठन्तीं पुनरेवाह धर्मराट् ।
 एवमुक्ता तु सा भर्त्रा समुद्वीक्ष्याग्रवीदिदम् ॥ १ ॥
 सत्यमुक्तं त्वया विद्वद्भ्यौलुपीं विद्धि मां पुनः ।
 शैलूपकस्य तस्याहं येषां ज्येष्ठोऽक्षकोविदः ॥ २ ॥
 एवमुक्त्वा वरारोहा परिमृज्याननं शुभम् ।
 केशान्निमुक्तान्संयम्य रुधिरैण समुक्षितान् ॥ ३ ॥
 पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गी गजराजयधूरिष ।
 प्रतस्थे नागनासोरूर्भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ ४ ॥
 विमुक्ता मृगशावाक्षी निरन्तरपयोधरा ।
 प्रभा नक्षत्रराजस्य कालमेघैरियावृता ॥ ५ ॥

After v 5 ST adds —

शुशुभे वदनं तस्या रुदित्वोपरतं तथा ।
 मेघजालविनिर्मुक्तं दिवीय शशिमण्डलम् ॥

* यस्यायं पाण्डवेयास्तु त्यजेयुरपि जीवितम् ॥
 तां ते दृष्ट्वा तथा कृष्णां क्षमिणो धर्मचारिणः ।
 समयं नातिवर्तन्ते घेलामिव महोदधिः ॥ ६ ॥

After V. 39.

S. cl. adds:—

सा प्रविश्य प्रवेपन्ती सुदेष्णाया निवेशनम् ।
 रुदन्ती चारुसर्वाङ्गी तस्यास्तस्यावथाग्रतः ॥ ७ ॥
 तामुवाच विराट्स्य महिषी शाठ्यमास्थिता ।
 किमिदं पद्मसंकाशं सुदन्तोष्ठाक्षिनासिकम् ॥ ८ ॥
 रुदन्त्या अचमृष्टास्त्रापूर्णन्दुसमवर्चसम् ।
 धिभ्योष्टे कृष्णताराभ्यामत्यन्तरुचिरप्रमम् ।
 नयनाभ्यामजिह्वाभ्यां मुपं ते मुञ्चते जलम् ॥ ९ ॥
 कस्याऽधर्षाद्वरारोहं कस्माद्रोदिषि शोभनं ।
 को विप्रयुज्यते दारैः सपुत्रैः सहवान्धवैः ॥ १० ॥
 कस्याद्य राजा कुपितो घधमाम्नापयिष्यति ।
 दृष्टिं किं ते प्रियं कर्म कं त्यजे यातयामि वा ॥ ११ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तां निःश्वस्याग्रधीतृष्णा जानन्ती नाम पृच्छसि ।
 भ्रातुस्त्वं मामनुप्रेष्य किमेवं हि विकथसे ॥ १२ ॥

After this come our 41, 42 a

भ्राता यद्येव मे व्यक्तं योऽतीतो धर्मचारिणीम् ॥ १३ ॥

Then come our 42b & v. 43.

After V. 43

S. cl. adds:—

भ्रातुः प्रयच्छ त्वरिता जीवच्छ्राद्धं त्यमद्य वै ।
 सुहृष्टं कुरु वै चैनं नास्मन्मये धरिष्यति ॥
 तेषां हि मम मर्तृणां पञ्चानां धर्मचारिणाम् ।
 एको दुर्धर्षणोऽत्यर्थं बले चाप्रतिमो भुवि ॥ १५ ॥
 निर्मनुष्यमिमं लोकं कुर्यात्तुद्धो निशामिमाम् ।
 न स संतुष्येत तावद्दुर्धर्षः कामरूपधृत् ॥ १६ ॥
 नूतं क्षास्यति यावद्धं मम तत्पादघातनम् ।
 तत्क्षणात्कीचकः पापः सपुत्रभ्रातृयांधवः ।
 विनशिष्यति दुष्टात्मा यथा दुष्टतकर्मरुत् ॥ १७ ॥
 अपि धैतत्पुत्रा प्रोक्तं निपुणं मेतुजोत्तमैः ।
 एकस्तु कुरुते पापं कालपादायदां गतः ॥
 नीचेनात्मापराधेन कुलं तेन विनश्यति ॥ १८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सुदेष्णामेषमुक्त्वा तु सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।
 कीचकस्य यथार्थाय प्रतर्क्षामुपागमत् ॥ १९ ॥
 अभ्यर्चिता च नारीभिर्मानिता च सुदेष्ण्या ।
 न च स्नाति न चाभ्यानि न पांशुन्परिमार्जति ॥ २० ॥

रुधिरक्लिन्नवदना चमूच मृदितेक्षणा ।

तां तथा शोकसंतप्तां दृष्ट्वा प्रखदिता स्त्रियः ॥

कीचकस्य वधं सर्वा मनोभिश्च शशंसिरे ॥ २१ ॥

[S. cl. here begins a new Adh.]

जनमेजय उवाच ।

अहो दुःखतरं प्राप्ता कीचकेन पदा हता ।

पतिव्रता महाभागा द्रौपदी योषितां वरा ॥ २२ ॥

दुःशलां स्मारयन्ती स भर्तृणां भगिनी शुभाम् ।

नाशपत्निन्धुराजं सा बलात्कारेण वाहिता ॥ २३ ॥

किमर्थमिह संप्राप्ता कीचकेन दुरात्मना ।

नाशपत्ने महाभागा कृष्णा पादेन ताडिता ॥ २४ ॥

तेजोराशिरियं देवी धर्मज्ञा सत्यवादिनी ।

केशपाशे परामृष्टा मर्षयन्ती ह्यशकवत् ॥

नैतत्कारणमल्पं हि श्रोतुकामोऽस्मि सत्तम ।

कृष्णायास्तु परिक्लेशान्मनो मे दूयते भृशम् ॥ २५ ॥

कस्य वंशे समुद्भूतः स च दुर्ललितो मुने ।

बलोन्मत्तः कथं चासीत्स्यालो मात्स्यस्य कीचकः ॥ २६ ॥

दृष्ट्वापि तां प्रियां भार्यां सूतपुत्रेण ताडिताम् ।

नैव चुक्षुभिरे वीराः किमकुर्वन्त तं प्रति ॥ २७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

त्वदुक्तोऽयमनुप्रश्नः कुरुणां कीर्तिवर्धनः ।

एतत्सर्वं यथा वक्ष्ये विस्तरेणेह पार्थिव ॥ २९ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो भयति पार्थिव ।

प्रातिलोभ्येन जातानां स होको द्विज पथ तु ॥ ३० ॥

रथकारमितीमं हि क्रियायुक्तं द्विजन्मनाम् ।

क्षत्रियादवरो वैश्याद्विशिष्ट इति चक्षते ॥ ३१ ॥

सहस्रतेन संबन्धः कृतः पूर्वं नराधिपैः ।

तेन तु प्रातिलोभ्येन राजशब्दो न लभ्यते ॥ ३२ ॥

तेषां तु सूतविषयः सूतानां नामतः कृतः ।

उपजीव्यं च यत्क्षेत्रं राजन्सूतेन वै पुरा ॥ ३३ ॥

सूतानामधिपो राजा केकयो नाम विश्रुतः ।

राजकन्यासमुद्भूतः सारथ्येऽनुपमोऽभवत् ॥ ३४ ॥

पुत्रास्तस्य कुर्यध्रेष्ठ मालव्यां जग्निरे तदा ।

कीचका इति विख्याताः शतं पद्वैध भारत ॥ ३५ ॥

तपामासीद्विलश्रेष्ठः कीचकः सर्वजित्प्रभो ।
अप्रजो बलसंमत्तस्तेनासीत्सूतपद्मात्म ॥ ३६ ॥
मालज्या एव कौरव्य तत्र ह्यवरजाऽभवत् ।

[SA² reads:—

द्वितीयायांत मालज्यां विराहवराजामवत् ।]
तस्या केकयराज्ञस्तु सुदेष्णा दुहिताऽभवत् ॥ ३७ ॥

[SA² adds:—

तां सुदेष्णेति च प्राहुर्विराटमहिषीं प्रियां ।]
तां विराटस्य मात्स्यस्य केकयः प्रददां मुद्रा ।
सुरथायां मृतायां तु कांसल्यां श्वेतमातरि ॥ ३८ ॥
श्वेते विनष्टे शङ्गे च गते मातुल्येऽहमनि ।
सुदेष्णां महिषीं लब्ध्वा राजा दुःपमपानुदत् ॥ ३९ ॥
उत्तरं चोत्तरां चैव विराटात्पृथिवीपते ।
सुदेष्णा सुपुत्रे देवी केकेयी कुलवृद्धये ॥ ४० ॥
मातुष्यसुसुतां राजन्कीचकस्नामनिन्दिताम् ।
सदा परिचरत्प्रीत्या विराटे न्यवसत्सुप्री ॥ ४१ ॥
भ्रातरश्चास्य विक्रान्ता सर्वे च तमनुग्रताः ।
विराटस्यैव संहृष्टा बलं कोदां त्रयर्धयन् ॥ ४२ ॥
कालेया नाम ते दैत्याः प्रायशो भुवि विधुताः ।
जग्निरे कीचका राजन्याणो ज्येष्ठस्तथाऽभवत् ॥ ४३ ॥
स हि मर्गात्संपन्नो बलधानीमयिप्रभः ।
कीचको नष्टमर्यादो यमूच भयदो नृणाम् ॥ ४४ ॥
तं प्राप्य बलसंमत्तं विराटः पृथिवीपतिः ।
जिगाय सर्वांश्च रिपून्पथेन्द्रो दानवान्पुरा ॥ ४५ ॥
मेखलांश्च त्रिगर्तांश्च दशार्णांश्च कशेरुकान् ।
मालवांश्चैव यजनान्मिलिन्दान्काशीकोसलान् ॥ ४६ ॥
करदांश्च निषिदांश्च शिवान्मञ्जुलकांस्तथा ।
पुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्च तद्वृणान्परतद्वृणान् ॥ ४७ ॥

[SA adds:—

मलादान् निषधांश्चैव तुंडिकेरांश्च कौकिलान् ।]
अन्ये च बहवाः दूरा नानाजनपदेभ्यराः ।
कीचकेन रणे भग्ना विद्रव्यंति दिशो दश ॥ ४८ ॥
तमेवं धीर्यसंपन्नं नागायुतसमं बले ।
विराटस्तत्र सेनायाश्चकार पतिमान्मनः ॥ ४९ ॥
विराटभ्रातरश्चैव दश दाशरथेः समाः ।
ने चैनान्प्रयत्नन्त कीचकान्यलुत्तरान् ॥ ५० ॥

एवंविधबलो भीमः कीचकस्ते च तद्विधाः ।
 राज्ञः स्यात्ता महात्मानो विराटस्य हितैषिणः ॥ ५१
 एतत्ते कथितं सर्वं कीचकस्य पराक्रमम् ।
 द्रौपदी न शशापै न यस्मात्तद्वदतः शृणु ॥ ५२ ॥
 रक्षन्ति हि तपः क्रोधादपयो न शपन्ति च ।
 जानन्ती तद्यथा तत्त्वं द्रौपदी न शशापतम् ॥ ५३ ॥
 क्षमा धर्मः क्षमा दातुं क्षमा यज्ञः क्षमा तपः ।
 क्षमा सत्यं क्षमा शीलं क्षमा सर्वमिति श्रुतिः ॥ ५४ ॥
 क्षमायतामयं लोकः परञ्चैव क्षमावताम् ।
 एतत्सर्वं विजानन्ती सा क्षमामन्वपद्यत ॥ ५५ ॥
 भर्तृणां मतमाहाय क्षमिणां धर्मचारिणां ।
 नाशपत्तं विशालाक्षी सती शक्ताऽपि भारत ॥ ५६ ॥
 पांडवाश्चापि ते सर्वे द्रौपदीं प्रेक्ष्य दुःखिताम् ।
 क्रोधाग्निनाऽप्यदहन्त तदा लज्जाव्यपेक्षया ॥ ५७ ॥
 अथ भीमो महाबाहुः सुदयिष्यस्तु कीचकम् ।
 धारितो धर्मपुत्रेण वेलयेव महोदधिः ॥ ५८ ॥
 संधार्य मनसा रोपं दिवारात्रं विनिश्चसन् ।
 महानसे तदा कृच्छ्रात्सुग्याप रजनीं च ताम् ॥ ५९ ॥

After V. 46

S. cl. adds:—

किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ।

After V. 48

S. cl. adds:—

दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ।

SG, ST, SA add:—

उपातिष्ठत पाञ्चाली भीमं कौरव्यमच्छुतम् ।

महर्षमं यथा सुतमर्थिनीं वननिर्हरे ॥ १ ॥

b in SK also.

After V. 49a

E cl. adds:—

सर्वभ्येतेव माहेयी वने वृद्धा त्रिहायणी ।

After V. 49

SK, SG, SA add:—

सुजातं गोमतीतीरे सालं यत्नीय पुष्पिता ।

ST reads for this:—

सा लतेय महासालं व्यदगं गृहति वा (ती?) रजं ।

S. cl. adds:—

परिस्पृश्य च पाणिभ्यां पतिं सुप्तमवोधयत् ।
 श्रीरिवान्या महोत्साहं सुप्तं विष्णुमिवार्णवे ॥ १ ॥
 क्षौमावदाते शयने शयानं वृषभेक्षणम् ।
 यथा शची देवराजं रुद्राणी शंकरं यथा ॥ २ ॥
 प्रह्लाणमिव सावित्री देवसेना गुहं यथा ।
 दिशा गजसमाकारं गजं गंजवधूरिव ॥ ३ ॥
 भीमं प्राबोधयत्कान्ता लक्ष्मीर्दामोदरं यथा ॥ ४ ॥

After V. 51a

ST adds:—

धीणेव मधुरालापा स्वरं गांधारमाश्रिता ।

After V. 53

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

सुखसुप्तश्च तं शब्दं निशम्य स वृकोदरः ।
 संवेदितः कुरुध्रेष्ठस्तोत्रैरिव महागजः ॥ ३ ॥

After V. 54

S. cl. adds:—

उपवेद्य च दुर्धर्षः पाञ्चालकुलवर्धनीम् ।

After V. 56a

S. cl. adds:—

प्रकाशं यदि वा गुह्यं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।

After V. 57a

S. cl. adds:—

यद्यप्यसुकरं कर्म कृतमित्यवधारय ।

ADHYĀYA 17.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 2

H adds:—

पिंष्टा द्वास्तिनपुरे समायां राजसंसदि ।
 दुन्दासनेन केशाम्ने पचमृष्टं रजस्यला ॥ १ ॥
 क्षत्रियैर्भीष्मकर्णादीदृष्टा दुर्योधनेन च ।
 भ्यशुराभ्यां च द्रोणेन.पिदुरेण च धीमता ॥ २ ॥

पितृभ्रातृव्यमध्ये च पतिमध्ये च भारत ।
 केशे गृह्य सभां नीता त्वयि जीवति पाण्डवे ॥ ३ ॥
 विप्रमुक्ता ततश्चाहं हृतराज्याह्नं गता ।
 साहं वने दुर्वसति वसंती चाध्वकशिंता ॥ ४ ॥
 जटासुरपरिक्रेशस्तत्रापि च महद्भयम् ॥ ५ ॥

After V. 4

H adds —

पद्भ्यां पर्यचर चाहं देशान्विषयसस्थितान् ।
 ततोऽहं द्वादश वर्षं कन्दमूलफलाशिनी ॥ १ ॥
 इदं पुरमनुप्राप्य सुदेष्णापरिचारिका ।
 परस्त्रीमुपतिष्ठामि सत्यधर्मपथि स्थिता ॥ २ ॥
 गोशीर्षेक पद्मकं च हरिद्र्यामं च चन्दनम् ।
 नित्यं पिपे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ॥ ३ ॥
 साहं यद्वनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ।
 अहं चास्य विराटस्य राज्ञः श्यालेन पाण्डव ॥ ४ ॥
 निपात्य गृह्य केशेषु सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥

After V. 20

Ends ABCDEGKN add.—

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
 त्रिंशद्वांसीक एकैको यान्त्रिमर्ति युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
 अमृतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 दश चापि सहस्राणि सोयमास्ते नरेश्वरः ॥ २ ॥
 आनुशंस्यमनुजोश सविभागस्तथैव च ।
 यस्मिन्नैतानि सर्वाणि सोयमास्ते नरेश्वरः ॥ ३ ॥

After V 26

Edns A²BEGKN add.—

सदस्य समुपासीनं परस्य प्रियवादिनम् ।
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्धते मामसंशयम् ॥
 L for v. 26b
 दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मार्तिमान युधिष्ठिरम् ॥

[SOUTHERN RECENSION]

Before V. 1

S cl adds —

वैरापायन उवाच ।

सा लज्जमाना भीता च अधोमुखमुपैत ततः ।
 नोवाच किञ्चिद्वचनं धाम्पदृपितलोचना ॥ १ ॥

अथाब्रवीन्भीमपराक्रमो बली ।
 धृकोदरः पाण्डवमुख्यसंमतः ॥
 प्रवृद्धिं किं ते करवाणि मुन्दरि ।
 प्रियं प्रिये वारणमत्तगामिनि ॥ २ ॥

After V. 2

S. cl. adds:—

विहृष्टा हास्तिनपुरे समायां राजसंसदि ।
 दुःशासनेन केशान्ते परामृष्टा रजस्वला ॥ १ ॥
 क्षत्रियैस्तत्र कर्णाद्यैर्हृष्टा दुर्योधनेन च ।
 भ्यशुराभ्यां च भीष्मेण विदुरेण च धीमता ॥ २ ॥
 द्रोणेन च महाबाहो कृपेण च परंतप ।
 साऽहं भ्यशुरयोर्मध्ये भ्रातृमध्ये च पांडव ॥ ३ ॥
 केशे गृहीत्वा च समां नीता जीवति धै त्वयि ।
 विप्रमुक्ता ततश्चाहं घने राज्याक्षनं गता ॥ ४ ॥
 साऽहं घने दुर्यसतिं वसती त्वध्यक्षिता ।
 जटासुरपरिहृष्टात्प्राप्तापि सुमहद्भयम् ॥ ५ ॥
 v. 46 omitted in SA, SG. v. 5 omitted in SA.

After V. 4

S. cl. adds:—

पद्भ्यां पर्यचरं चाहं देशान् विपमसंस्थितान् ।
 दुर्गाङ्गापदसंकीर्णास्त्वयि जीवति पाण्डवे ॥ १ ॥
 ततोऽहं द्वादशे वर्षे वन्यमूलफलाशना ।
 इदं पुरमनुप्राप्ता मुदेष्णापरिचारिका ॥ २ ॥
 परस्त्रियमुपातिष्ठे सत्यधर्मपरायणा ।
 गोदीपकं पद्मकं च हरिद्वामं च चन्दनम् ॥ ३ ॥
 नित्यं पिबे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ।
 साहं यदृनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ॥ ४ ॥

After V. 6

S. cl. adds:—

द्रुपदस्य सुता चाहं धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
 अग्निकुण्डात्समुद्भूता नोर्ज्या जानु चराम्यहम् ॥ १ ॥
 कीचकं चेष्ट हन्याम्यं प्रीयां यच्छा जले प्रिये ।
 विपमालोढ्य पाप्म्यामि प्रवेश्याम्ययवाऽनलं ॥ २ ॥
 आत्मानं नाशयिष्यामि वृद्धमायस्य वा पते ।
 शस्त्रेणाहं च मत्स्यामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ३ ॥

After V 9

S. cl. adds:—

शरणं भव कौन्तेय मा स्म गच्छे युधिष्ठिरम् ।
 निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिमर्दन ॥ १ ॥
 मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
 विजानामि तवामर्षं बलं वीर्यं च पाण्डव ॥ २ ॥
 ततोऽहं परिदेयामि चाग्रतस्ते महाबल ।
 यथा यूथपतिर्मत्तः कुञ्जरः पाण्डिहायनः ॥ ३ ॥
 भूमौ निपातितं विल्वं पद्मथामाकम्प्य पीडयेत् ।
 तथैव च शिरस्तस्य निपात्य धरणीतले ॥ ४ ॥
 घामेन पुरुषव्याघ्र मर्द पादेन पाण्डव ।
 स खेदुद्यन्तमादित्य प्रातरत्थाय पश्यति ॥ ५ ॥
 कीचकः शर्वरीं व्युष्टां नाहं जीवितुमुत्सहे ।
 शापितोऽसि मम प्राणैः सुकृतेनार्जुनस्य च ॥ ६ ॥
 युधिष्ठिरस्य पादाभ्यां यमयोजीवितेन च ।
 कीचकस्य धर्मं नाद्य प्रतिजानासि भारत ॥ ७ ॥

After V 10

except SA, adds:—

येषां मुख्यतमो ज्येष्ठो भवेत्तु कुलपांसनः ।
 भ्रातरं परमन्वीयुस्तेऽपि शालीनबुद्धयः ॥ १ ॥

After V. 12a

SG adds:—

एकः पणो भवेत् द्यूते बहून्मासान्परंतप ॥

After V 18

S. cl. except SA, adds —

सहस्रं बालखिल्यानां सहस्रमुदवासिनाम् ।
 सहस्रमदमकुट्टानां सहस्रं वायुभोजिनाम् ॥ १ ॥
 सहस्रं मुनिपत्नीनां सहस्रं ब्रह्मचारिणाम् ।
 सहस्रं मौनशीलानां सहस्रं गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥
 हंसाः परमहंसाश्च योगिनश्च द्विजातयः ।
 कुटीरकाः परियाजो ये चान्ये धनचारिणः ॥ ३ ॥
 सविभक्तात्मकाश्चैव बहवश्चोर्ध्वरेतसः ।
 चतुर्येदविदो विप्राः शिक्षामीमांसपारगाः ॥ ४ ॥
 क्रमपाठाश्च ये विप्राः सामाध्यायनिकाश्च ये ॥ ५ ॥

5 a omitted in SG.

After V. 27

ST adds:—

आनृशंस्यमनुक्रोशः संविभागस्तथैव च ।
यस्मिन्नेतानि नित्यानि सर्वोण्यासन्नुधिष्ठिरे
अर्हद्भ्यो यः सदा दत्त्वा धनान्यन्यांश्च सर्वः
स राजा कृपणं भीम वृत्तमन्येषु लिप्सति ।

ADHYĀYA 18.

[*NORTHLRN RECLNSION.*

After V. 1

Edns A²BCDEGKMN add:—

सूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः ।
प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःपतरं नु किम् ॥

D further adds:—सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठस्त्व च भाम महाबल ।

After V. 5

Edns CDG add:—

तत्त उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।

After V. 6a

D adds:—

एकांतार्पितभावेन बल्लवं चारुहासिनी ॥

and N adds:—

तस्माच्छोचति भावेन दुष्करं चारुहासिनी ।
युष्मानं मृगैर्याघ्रैर्नून च समबुध्य तम् ।
सौहृदादागतत्रासाद्यस्मात्समनुशोचति ॥ १ ।

After V 11

Edns BCDEFKN add:—

त्यय्येवं निरयं प्राप्ते मीमे भीमपराक्रमे ।

After V. 12

N adds:—

यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
सोद्य पार्थो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥

After V.

AK add:—

एवंविधमिमं श्रुत्वा कुंत्याः शोको भविष्यति ।

Before V. 22

AFKM adds:—

आपतन्तं रणे दृष्ट्वा शात्रवा यान्ति संग्रमम् ।

After V. 25

DEKM add:—

यः स्वराष्ट्रं समासाद्य सारिताग्रास्त्रिवित् ।

परं हर्षमुपातिष्ठन् स्वसैन्यमभिनन्दयन् ॥ १ ॥

After V. 28a

K adds:—

संदृश्येमं मनस्त्वासीदुःखे परमके तदा ।

After V. 31

Edms ABCDEGHLN add:—

न विदामि महायाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।

यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ १ ॥

FM add, instead:—

युवानमृषमं राज्ञां सर्वशास्त्रविशारदम् ।

दृष्ट्वा गोपालवेपं तं शृङ्गं मुह्यति मे मनः ॥ १ ॥

After V. 34

FM add:—

कथं मया विहीनां हि घने दुःखं निवत्स्यति ।

After V. 41

F adds:—

अपश्यमेव श्रीमंते विराटस्य पुरः सरम् ।

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 6

S. cl. adds:—

तत उत्थाय केकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।

[ST ततः क्षिपन्तु केकेय्या]

After V. 10

ST adds:—

तस्यां तथा ब्रधन्त्यां तु भीताहमवबोधनात् ।

सतोकमग्रवं याचं शोकमाविश्य पाण्डय ।

अपस्मारोत्तमे मासे देवि मामनुवर्तते ॥

का चाहं वल्लवस्याङ्गे को भवेद्बल्लवो मम ।
इत्यवोचमहं सर्वाः स्त्रियो राजनिवेशने ।
एषो हि नियमः प्राप्तो जीवत्येव वृकोदरे ॥

After V. 11a

S. cl. adds:—

नोवाच किञ्चिद्वचनं संरम्भाद्रकलोचनः ।
- शक्त्या तु रुपितं भीमं द्रौपदी पुनरब्रवीत्

After V. 12

SK adds:—

भास्ते वेपप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारक

After V. 16a

S. cl. adds:—

पण्डरूपं ग्रहन्तं तं गतिं नृत्तावलम्बनम् ।
कुर्वन्तमर्जुनं दृष्ट्वा न मे स्वास्थ्यं मनो व्रजे

After V.

S. cl. adds:—

अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्युतदेविनम् ॥ १
पेन्द्रवारुणवायव्यब्रह्माग्नेयैः सवैष्णवैः ।
अग्नीन्संतर्पयन्पार्थः सर्वशत्रुनिग्रहणः ।
दिध्यैरत्नैरमेयात्मा सर्वोश्चैकरथोऽजयत् ॥
कौन्तेरं वैष्णवं ग्रीवमस्त्राप्यन्यानि भारत ।
दर्शयन्नस्त्रधीर्यं च वासुदेवसहायवान् ॥ ३
दिव्यं गान्धर्वमस्त्रं च वायव्यमथ वैष्णवम्
ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थूणाकर्णं च दर्शयन् ॥
पीलोमान्कालकेयांश्च इन्द्रशत्रून्महायवान् ।
निघातकचैः सार्धं घोरानेकरथोऽजयत् ।
सोन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ ५
यो वै महातपः कुर्वन्महाबलपराक्रमः ।
युद्धेन तोपयामास शंकरं शूलपाणिनम् ॥ ६
कन्यापुरगतं दृष्ट्वा गोष्ठेऽपिबिभ महावृषम् ।
स्त्रीविपरिवृतं पार्थं कुन्तीं गच्छति मे मनः ॥

v. 3. omitted in ST, SA. v. 5 omitted in ST,
v. 7 here

धर्मं सत्ये च सत्ये च जीवलोके सुसंमतः ।
सोन्तःपुरे विराट्स्थो वसन् दुःखी करोति मा-

After V. 39.

S. cl. adds:—

राजकन्याश्च वेद्याश्च विशां दुहितश्च याः ।
 सर्वाः सारयुता नार्यो दामग्रन्थिवशं गताः ॥
 प्रेप्यकर्माणि तं दृष्ट्वा शोचामि विलपामि च ॥ १ ॥

After V. 31

S. cl. adds:—

न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
 यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥

After V. 44

SK, SG add:—

एकभर्ता तु या नारी सा सुखेनैव वर्तते ।
 पञ्च मे पतयः सन्ति मम दुःखमनन्तकम् ॥

ADHYĀYA 19.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 3

Edns and MSS add:—

अनित्याः किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
 इति कृत्वा प्रतीक्षामि भवृणामुदयं पुनः ॥
b omitted in BE.

After V. 4

A² adds:—

परामयनिमित्तानि तथैवाचरते नरः ॥

After V. 6

Edns CG add:—

किं मां न प्रतिजानीये भीमसेन मृतामिव ॥

After V. 16

ND add:—

या प्रीतिर्जीयितेनाद्य ममानेन पृकोदर ॥

Before V. 22

MSS & Edns add:—

इदं दुःखं तु कौन्तेय ममासक्तं नियोध सत् ।

After V. 25

AFM add:—

तदाग्रतो विराटस्य किंकरीव स्थिता ह्यहम्

After V. 28

FM add:—

इदं तु समुपालंभं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
 शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥
 धनंजयोपि सुश्रोणि यमौ चापि शुचिस्मिते ।
 वरोद शनकैः कृष्णा पुनर्वार्यममापत ॥

A adds the last line only. The vv. come here wrongly; see text 20. 8, 9a.

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 3

S. cl. adds:—

अनिश्याः किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
 इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥

Before V. 22

S. cl. adds:—

इदं दुःखं तु कौन्तेय ममासहं निबोध तत् ।

After V. 29

S. cl. adds:—

कचिकं चेन्न हन्यास्त्वं स्वात्मानं नाशयाम्यहम् ।
 विपमालोडय पास्यामि प्रवेश्याम्यथवाऽनलम् ॥
 अभाग्याऽहमपुण्याऽहं नित्यदुःखा च विकृता ।
 पापे निपतितायाश्च किं फलं जीवितेन मे ॥
 इत्यस्मै दर्शयामास किण्वद्धौ करानुमौ ॥

ADHYĀYA 20.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 4a

Edns BCDEGHKLN add:—

प्रेष्यर्यमदमत्तस्य श्रीदण्डिय महाद्विपः ।

After V. 7

Edns & MSS add:—

माधर्मं कुरु सुश्रोणि कोपं जादि शुचिस्मिते ।

After V. 14

Edns BCEG add:—

युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता ।
सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ॥

After V. 27a

Edns BCDEGHKLN add :—

अथ मां तत्र कैकेयी प्रैषयत्प्रणयेन तु ।
तेनैव देशिता पूर्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया ॥ १ ॥
सुरामानय कल्याणि कीचकस्य निवेशनात् ।
सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत्सांत्वमवर्तयत् ॥ २ ॥
सांत्वे प्रतिहृते क्रुद्धः परामर्शमनाभवत् ।
विदित्वा तस्य संकल्पं कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥
तथाहं राजशरणं जघेनैव प्रधाविता ।
संदर्शने तु मां राक्षः सूतपुत्रः परामृशत् ॥ ४ ॥
पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाहं तेन ताडिता ।
प्रेक्षते स्म विराटस्तु कंकस्तु यहवो जनाः ॥ ५ ॥
रथिनः पीठमर्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ।
उपालब्धो मया राजा कंकश्चापि पुनः पुनः ॥ ६ ॥
ततो न धारितो राज्ञा न तस्याधिनयः कृतः ।
योयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम सारथिः ॥ ७ ॥
त्यक्तधर्मा नृशंसश्च नरलीसंमतः प्रियः ।
शूरोन्मिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् ॥ ८ ॥
दारामर्शी ब्रह्मभाग लभतेर्यान्वहूनपि ।
आहरेदपि वित्तानि परेषां क्रोशतामपि ॥ ९ ॥

D omits v. 3. H omits the whole portion beginning with v.

After V. 39a

Edns ABCDEGKLN add:—

आभ्यासयित्वा यहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्यचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ॥ १ ॥
प्रमृज्य घटनं तस्याः पाणिनाथुसमाकुलम् ।
उयाच चैनां दुःपार्ता भीमः क्रोधसमन्वितः ॥ २ ॥

[EdnsBCDEGKN read कीचकं मनसा &c our 39 b after 2a her
AL read it as in text, so that these additional 2 vv. come in
in AL.]

[SOUTHERN RECENSION.]

S. cl. has for our. vv. 1-5:—

वैशंपायन उवाच ।

आश्वासयंस्तां पाञ्चालीं भीमसेन उवाच ह ।

शृणु भद्रे वरायोहे क्रोधात्तत्र तु चिन्तितम् ॥ १ ॥

त्वां धै सभागतां दृष्ट्वा मात्स्यानां कदनं महत् ।

कर्तृकामेन भद्रं ते वृक्षश्चावेक्षितो मया ॥ २ ॥

then comes our v. 5a.

तज्ज्ञात्वाऽघाद्भुयस्तूष्णीमस्त्वितोस्मि महानसं ॥ ३ ॥

शृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञातं यद्वदामीह मामिनि ॥ ४ ॥

then comes our v. 1.

तदद्य मां तु तपति यत्कृतं न मया पुरा ।

then come our v. 2a, 3b, & 5b.

After V. 4a

ST. adds:—

प्रेष्यमदमत्तस्य श्रीऽश्विन्य मदद्विपः ।

After V. 5

ST. adds:—

शृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञातं यद्वदामीह मामिनि ।

कीचिकं धै न हन्यां चेज्झातृभिः सह दर्पितं ।

भ्रातृभिः सह संवासः कृष्णेनास्म भवेन्मम ॥

After V. 7b

S. cl. adds:—

अपि चान्यद्वरायोहे स्मरिष्यसि वयो मम ।

पुण्ये तीरे सरस्यत्या यत्प्रतिष्ठाम संगताः ॥

तत्राहमघ्नं कृष्णे सर्वज्ञेऽज्ञाननुस्मरन् ॥ १ ॥

न चाहमनुगच्छेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

धनज्ञं च पाञ्चालि माद्रिपुत्रा च भ्रातरौ ।

हृष्यतां च मतिं कृष्णे युधिष्ठिरमगर्हयम् ॥ २ ॥

परं यन्नं धन्या मम धर्मान्मजस्तदा ।

न्दीमान्याक्यमहोनायं सुययाजा युधिष्ठिरः ।

सर्वानन्यनयन्नातृभ्युनेधान्यस्य पश्यतः ॥ ३ ॥

मा रोदी रानि लोकानां मर्यागमगुणान्पिना ।

राशेनप्यं सहाम्माभिः सन्यमग्रनिभं भुवि ॥ ४ ॥

अनुनीतेषु चारमासु अनुनीता त्यमन्यमि ॥

माधर्मे कुरु सुश्रोणि कोपं जहि शुचिस्मिते ॥ ५ ॥

After V. 9

S. cl. adds:—

धर्मे शृणुष्व पांचालि यत्ते वक्ष्यामि मानिनि ।

After V. 13a

S. cl. adds:—

रावणेन हृता सीता राक्षसीभिश्च तर्जिता ।

After V. 15a

S. cl. adds:—

नलं राजानमेघार्थं व्रमयन्ती वनान्तरे ।

अन्वगच्छत्पुरा कृष्णे तथा भर्तृस्त्वमन्वगाः ।

SK reads this before v. 15.

After V. 16

S. cl. adds:—

सत्येन ते शपे चाहं भविता नान्यथेति च ।

सर्वासां परमस्त्रीणां प्रामाण्यं कर्तुमर्हसि ॥ १ ॥

सर्वेषां च नरेन्द्राणां मूर्ध्निस्थास्यसि भामिनि ।

भर्तृभक्त्या च वृत्तेन भोगानाप्यसि दुर्लभात् ॥ २ ॥

याता यांतु प्रतिज्ञायां महान्तं भोगमाप्नुयाः ।

शुचमकिकृतं ज्ञात्वा राज्ञां मूर्ध्नि स्थिता भवेः ॥ ३ ॥

After V. 17

S. cl. adds:—

इदं तु दुःखं कौतेय ममासह्यं निबोध तत् ।

योयं राक्षो विराटस्य सूतपुत्रस्तु कीचकः ॥ १ ॥

स्यालो नामप्रवादेन भोजयैर्गतदेशजः ।

त्यक्तधर्मो नृशंसश्च सर्वार्थेषु च बल्लभः ॥ २ ॥

नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मे भव शोभने ।

अविनीतः सुदुष्टात्मा मामनर्थेति चिंतयन् ॥ ३ ॥

After V. 33a

ST adds:—

येषामरिर्न स्वपिति पट्टेपि विषये वसन् ।

तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥

After V.

ST adds:—

कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं कूपे वा निपताम्यहम् ।
अथवा क्षुरिकां नीत्वा ग्रीवं स्यामि तवाग्रतः ॥
वैशंपायन उवाच ।

After V. 39

SK adds:—

आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्दुपदात्मजाम् ॥
प्रमृज्य चदनं तस्याः पाणिनाऽश्रुसमाकुलम् ।
उवाच चैनां दुःप्रार्तां भीमः क्रोधसमन्वितः ॥

ADHYĀYA 21.

[NORTHERN RECENSION.]

Before V.

N adds:—

निशीथे तत्र गच्छामि गन्धर्वास्तत्र जानते ।

Before V. 6

A² adds:—

एवं सा भीरु तन्वंगी आमन्त्र्येनं महानसे ।
यथं तस्य परीप्सन्ती आजगाम स्वयेदमनि ॥ १ ॥

After V. 12a

BE add:—

यदि त्वं सूत संयोगमिच्छस्यस्य मया सह ॥

After V. 18

Edn¹ A²BDEKN add:—

ततः सा भीमसेनस्य तमर्थं प्रन्ययेदयत् ।

Before V. 24

H adds:—

मृषासि सत्यं मत्यत्वं न गतो न तु लाघवम् ।
इत्यकुप्यस्ततोर्कस्य कीचको ये भृशं तदा ॥ १ ॥

Before V. 30

Edn¹ DN add:—

एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भागसे ॥

After V 36a

Edns BCDEGKLN add:—

अद्य ते सूदयिष्यामि कीचकं सहवान्धवैः ।

After V. 38

AFM add:—

काक्षमाणो वधं तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ।

एतस्मिन्नंतरे सूतस्तदा चास्तंगते रवौ ॥ १ ॥

(first line omitted in A.)

After V. 39

MSS and Edns add:—

मन्यमानः स संकेतमागारं प्रविशच्च तत् ।

After V. 40a

MSS & Edns add:—

पूर्वागतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ॥

After V. 42

N adds:—

पतंगं पावकं दीप्तं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा ।

After V. 44

Edns ABCDEGHKLN add:—

यत्कृतं धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् ।

रूपलायण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलंकृतम् ॥ १ ॥

गृहं चान्तःपरं सुधु क्रीडारतिविराजितम् ।

After V. 45

F adds :—

भीमसेन उवाच ।

एवंरूपसमायुक्तं मां कथं न प्रशंससि ।

After V. 49

A² adds:—

वैशपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा..... भीमो भीमपराक्रमः ।

सहस्रोत्पत्य वीन्तेयः प्रहृष्य च नर... ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्य स महाबलः ।

.....श्वसन्न क्रोधं तं तदा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

.....त्वां महावीर गन्धर्वोसि न संशयः ।

अद्य त्वानिहिनिष्यामि सहायैः सहयान्धवैः ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तथा तेन कीचकेन दुरात्मना ।

तौ द्वावपि महावीर्या सहस्राभिनिपेततुः ॥ ४ ॥

After V. 49a

N. MSS & Edns add:—

स केशेषु परामृष्टो यलेन बलिनां वरः ।

Before V. 51

N. MSS and Edns add:—

कीचकानां च मुख्यस्य नरणामुत्तमस्य च ॥

After V. 51

D adds:—

बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिधैरिव ।

After V. 52a

Ends BCDEGHLN add:—

नरदंष्ट्रामिरन्योन्यं व्रतः क्रोधविपोद्धतौ ।

After V. 52

Edns A²BCDEGKN add:—

स्थिरप्रतिज्ञः स रणे पदाग्र चलितः पदम् ।

After V. 69

AF add:—

गृहीत्या कीचकं भीमो विरराम महाबलः ।

A² Continues:—

किञ्चिच्छेपा यदा रात्रिर्वमूव पुरुषर्षभः ।

After V. 71a.

Edns & MSS add:—

आक्रम्य च कटीदेशे जालुना कीचकाघमम् ।

after V. 71

ADK add:—

तं धिषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनम्रनः ।

15 M. App.

After V. 72a

D adds:—

जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव पुनर्भृशम् ।

After V. 74

Edms and MSS. add:—

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरामनेत्रः ।
भस्मस्तवस्त्राभरणं स्फुरंतमुद्गांतनेत्रं व्यसुमुत्सर्ज ॥ १ ॥

After V. 75a

N adds:—

अभ्याह्नममहाराज पदाघातैश्च दारुणैः ।

After V. 78

Edms A²BCDEGKMN add:—

एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः ।
पादेन पीडयामास तस्य कार्यं दुरात्मनः ॥ १ ॥
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पांचालीं स तदा धीरः इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
प्रार्थयति सुकेशांते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
एवं ते भीरु वध्यंते कीचकः शोभते यथा ॥ ३ ॥
तत् कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ॥ ४ ॥

D omits portion from येत्वा in 3a to वध्यते in b, and H reads b only

After V. 83

Edms ADGN add:—

पाणिपादविहीनं तु दृष्ट्वा च व्याधिताभवन् ।
निरीक्षन्ति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥
अमानुषं कृतं कर्म तत् दृष्ट्वा विनिपातितम् ॥ १ ॥

A² adds before this । नास्य यीवा न चरणौ न पाणौ न शिरस्तथा । इति स्म ते
निरीक्षिते गंधर्वेण ह्य तदा । (our v. 84)

After .V 84

AFKLM add:—

इत्तं हि दृष्ट्वा निशि सैन्यनाथं राक्षो विराटस्य बलाभिमुख्यः ।
कीलालमिभं पिशितस्य पिहं ते मेनिरे दत्तमुखाधिदेव्याः ॥ १ ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 1

ST adds:—

मा भैषीर्गच्छ सैरन्धि कीचकं हन्मि सानुजम् ।
 कीचकं न हन्यां चेत् भ्रातृभिः सह दर्पितम् ॥
 भ्रातृभिः सह संवासः कृष्णे नास्म मवेन्मम ।
 कीचकस्यास्य पादौ च मुखं हस्तौ च मस्तकम् ।
 भङ्स्त्वा सर्वाणि रोपेण गात्रे प्रावेशयाम्यहम् ॥

After V. 4

S. cl. adds:—

त्वद्दर्शनसमुत्थेन कामेनाकुलितेन्द्रियम् ।
 संकेतं सूतपुत्रस्य कारयस्व शुभानने ॥ १ ॥
 SG, SA omit a.—

After V. 5

SK, ST add:—

तथा कुर्याच्च संकेतं सूतपुत्रस्य संवृतम् ।
 आवयोः संगमं भीरु यथा मर्त्यो न युष्यति ॥
 कीचकस्य विनाशाय तथा कुरु नृपात्मजे ॥ १ ॥

ST omits a.—

After V. 6

S. cl. adds:—

भीमेन च प्रतिज्ञाते कीचकस्य घघे तदा ।
 द्रौपदी च सुदेष्णायाः प्रविवेश पुनर्गृहेम् ॥ १ ॥

After V. 9

ST adds:—

तथैव नियमे राजा चैव प्रमथिष्यति ॥ १ ॥
 यातिवयं प्रहतास्मामिः किं त्वं केनाभिरक्षिता ॥ ३ ॥
 न भक्तस्त्यमं प्राप्तां पुनस्त्वां ताडयाम्यहम् ॥ ३ ॥
 तय जेहं करिष्यामि गर्हणं चापि रक्षितम् ॥ ४ ॥
 तय कार्यं सानुनयात् साधयिष्यामि मामिनि ॥ ५ ॥

After V. 10a

S. cl. adds:—

नह्यहं त्वां क्रते मीरं चिरं जीवितमुन्सहे ॥

After V. 10b

ST adds :—

एवं नगरमर्हंतु त्वयि मे प्रियवादिनः ।
दासीसहस्रमायांतु गोसहस्रं सखेटकम् ॥ १ ॥

After V. 11

SK, ST adds:—

सुदासानां सहस्रं च महिषाणां सहस्रकम् ।
अंतःपुरसहस्रं च हेमकूटसहस्रकम् ॥
तुभ्यं दास्यामि सर्वाणि राजार्हाण्यंबराणि च ॥ १ ॥

After V. 13a

S. cl. adds:—

अनुषोधादनर्थः स्यादयशश्च महद्भवत् ॥ १ ॥

After V. 17

S. cl. adds:—

एकस्त्वं नर्तनागारं रात्रौ संकेतमाव्रज ।
तत्राहं भविता तुभ्यं वशगा नात्र संशयः ॥ १ ॥

कीचक उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु वक्ष्यसि ।
एकः सञ्चर्तनागारमागमिष्यामि भामिनि ॥ २ ॥
समागमार्थं सुभ्राणि शपे च सुकृतेन मे ।
यथा त्वां नावबुध्यन्ति गन्धर्वा वरचर्णिनि ॥ ३ ॥
सत्यं ते प्रतिजानामि गन्धर्वेभ्यो न ते भयम् ।
अलंकरिष्याम्यद्याहं त्वत्समागमनाय वै ॥ ४ ॥
घासांसि च विचित्राणि मनोश्चानि तयापि च ।

द्रीपसुवाच ।

यथा मां न त्यजेथास्त्वं तथा रंस्ये त्वया सह ॥ ५ ॥
तथा खेदप्यहं सूत दर्शयिष्यामि ते सुखम् ।
यद्भ्रानुमूतं भवता जन्मप्रभृति कीचक ॥ ६ ॥

SA, SG, ST omit last four lines.

After V. 25

S. cl. adds:—

कालेन नियतं यद्दः कामेन च यत्नात्कृतः ॥ १ ॥

After V. 29a

S. cl. adds:—

बाहुवीर्यानुरूपं च दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥ १ ॥

After V. 32

S. cl. adds:—

प्रसह्य निहनिष्यामि केशवः केशिनं यथा ॥ १ ।

After V 33a

S. cl. adds:—

अहं भद्रे हनिष्यामि कीचकं भद्रेनाश्रितम् ॥ १
 यस्त्वां कामामिभूतात्मा दुर्लभामभिमन्यते ॥ २
 अथ चेदद्युध्यति सूतपुत्रं मया हतम् ॥ ३ ॥
 निर्मनुष्यं करिष्यामि मत्स्यानामिदमालयम् ॥ ४
 मया हतांशेष्मात्स्यांस्तु धार्तराष्ट्रो विवृष्यति ॥ ५

After V. 34

S. cl. adds:—

नाहं शक्तोऽनुनयितुं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥
 काममन्ये ह्युपासंतु विनीता धर्मचारिणः ॥ १ ॥
 त्वां तु दुःखमिदं प्राप्तां नाहं शक्नोम्युपेक्षितम् ।
 निर्वृता भव पांचालि कीचकस्य यथात्पुनः ॥ २ ॥

द्रौप्युवाच ।

कीचकस्य धर्मं मीम यदि जानन्ति नागराः ।
 त्वया कृतं महाबाहो नाहं जीवितमुत्सहे ॥ ३ ॥

After V. 35

S. cl. adds:—

अनुयुद्धे हि कौंतेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 पुनर्यनं व्रजेद्धीमाननुजैः परिवारितः ॥ १ ॥
 कश्च धर्मपरं ज्येष्ठमतिवर्तेत भारत ।
 मीम भीताऽस्मि संश्लेषात्साधु मा चापलं कृयाः ॥
 यथा न कश्चिज्जानीते सूतपुत्रं त्वया हतम् ।
 तथा कुरुष्व कौरव्य बलवन्नरिमर्दन ॥
 अट्टयमानस्त्वं तस्य मिन्धि प्राणानरिन्दम ॥ ३ ॥

After V. 37

S. cl. adds:—

मया यदुक्तं पाचालि धर्मराजसुतं प्रति ।
 कोपाद्वते किमन्यसु नानुवर्तेत को नृपम् ॥ १ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुस्तत्र पाण्डवनन्दनः ।
 अर्धपात्रे तदोत्थाय सत्ववान्भीमविक्रमः ॥ २ ॥
 अन्नदातेन मृदुना पटेनाच्छादितस्तथा ।
 द्रौपदीं पृष्टतः कृत्वा यत्रासीध्वर्तनालयः ॥ ३ ॥

v. 1 omitted in SG, ST, & SA₁ and 2b 3a omt in ST, SA 3b omt. in SA

After V. 39

S. cl. adds:—

तां मन्यमानः संकेते सैरुर्ध्वो काममोहितः ।

After V. 40a

S. cl. adds:—

पूर्वागतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ।

After V. 44a

S. cl. adds:—

. अहं रूपेण संपन्नः क्वातो गुरुविभूषितः ।
 नित्यमेव प्रियः स्त्रीणां सौभाग्यात्प्रियदर्शनः ॥ १ ॥
 रूपस्य तन्मया प्राप्तं फलं कमललोचने ॥ २ ॥

After V. 46a

S. ci. adds:—

त्वयापीदृग्गुणा नारी रूपशीलसमन्विता ।
 अदृष्टपूर्वा पश्य त्वां यतो जानासि सूतज ॥ १ ॥
 द्रक्ष्यसि त्वं मुहूर्त्तेन यथेयं स्त्री गुणान्विता ।
 उपरंस्यासि कामाच्च शीघ्रं त्वं स्मृप्तमर्हसि ॥ २ ॥
 स्पर्शं वेन्धि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ।
 स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ३ ॥

ST adds:—त्वादृष्टा.पुष्टो लोके दृष्टपूर्वो न कश्चन before verse 3. SG. om v. 1

After V. 49a

S. cl. adds:—

स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।

After V. 49

ST adds:—

इत्युक्त्वा ॥ गृहीत्वाथ केशेषु त्वस्य पांडवः ।
 तलेन ताडयामास वायुतुल्यपराक्रमः ॥
 स तु केशे परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
 उवाच कीचको भीमः न वेत्ति बलमात्मनः ॥
 मम शौर्यं प्रतापं च नामकीर्तिमनुत्तमां ।
 विद्रुयन्ति जनाः सर्वे मामवेश्य सुदुर्जयं ॥
 सुरगंधर्वसिद्धाश्च यक्षकिन्नरचारिणाः ।
 त्वमल्पबललोभार्तः किं नु जानासि बालक ॥
 मर्तुकामस्त्वमर्धैव बधं प्राप्स्यसि धै मया ।
 अथवा युद्धकामस्त्वं स्थिरो भव भयं जहि ॥
 एवमुक्तस्तथा भीमः कीचकं प्रत्युवाच सः ।
 अद्य त्वां निहनिष्यामि दुरात्मानं दुरासदं ॥
 परस्त्रीगतचित्तं त्वां गतस्त्रीयलसंपदं ।
 एवमुक्त्वा समासाद्य केशान् जग्राह पांडवः ॥
 तलेन ताडयामास तस्मा भीमविक्रमं ।

After V. 49a

S. cl. adds:—

गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ।
 गृहीत्वा प्रासकामस्तु सिंहः धुद्रमृगं यथा ॥

After V. 50

S. cl. except SG adds:—

कीचकानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ।

After V. 51

SK, ST add:—

शादुर्लाबिव गर्जन्तौ ताक्ष्यनागाविबोधतौ ।
 समयरत्नौ समक्रोधौ पतितौ भीमकीचकौ ॥ १ ॥
 गजाविष मदोन्मत्तौ नदन्तौ पतितौ क्षितौ ।
 वृषभाविष घल्मीकं मृदन्तौ समविक्रमौ ॥ २ ॥

After V. 69

S. cl. adds:—

पुनश्चातिबलस्तत्र कीचको बलदर्पितः ।
 प्यायच्छर्त्तय दुर्धरैः पांडवेन तरसिना ॥ १ ॥
 मुष्टिना भीमसेनेन शिरस्यभिहतो भृशम् ।
 कीचको वृत्तरक्षाक्षो गतासुरपतद्भुवि ॥ २ ॥

ST continue:—समाक्रम्य च मधुदो बनेन स वृकोदरः ।

After V. 77a

S. cl. adds:—

तत्राग्निं स्वयमुज्वालय पाणिसंघर्षजं बली/

After V. 78a

SK adds:—

त्वयि कामुकमत्यन्तं पापिनं पारदारिकम् ।

After V. 78

SK adds:—

प्रार्थयन्ते सुकेशान्ते ये त्वां शीलसमन्विताम् ।
 एवं स्वपन्ति ते भीरु इतेऽयं कीचको यथा ॥
 यस्त्यामभ्यहनद्गद्रे पदाभूमौ निपात्य च ।
 एकमुफ्त्वा महायाहुर्गन्धर्वेण हतं तदा ॥
 विद्यापनार्थमन्येषां विरराम महाहवम् ॥

First two lines are in SG, ST also.

After V. 79

S cl. adds:—

ज्ञात्यानुलेपनं कृत्वा व्यापूर्णं च मनोरथम् ।
 सुखोपविष्टः शयने भीमो भीमपराक्रमः ।
 ततः कृष्णा यदा मेने गतं भीमं महानसम् ॥

After V. 82

SK, ST, SA adds:—

तस्यास्तं निहतं दृष्ट्वा कीचकस्य सहोदराः ।

After V. 83

SK, adds:—

पाणिपाणिशिरोहीनं दृष्ट्वा ते विस्मिताऽभवन् ।

After V. 84

ST adds:—

ततस्ततः पृथक्पाणी पृथक्पादौ पृथङ्मुखं ।
 पृथग्ग्रीवा पृथङ्गन्धं मांसापिंडमजायतां ॥
 सुव्यक्तमिह जानीमो गन्धर्वेण हतं त्विमं ॥

SK adds:—

अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विन्निपातितम् ।
 निरीक्षते ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥

ADHYĀYA 22.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 3

L adds:—

तत्रास्य बान्धवाः सर्वे सूतपुत्राः समागताः ।

After V. 17a

MSS & Edns add:—

ततः स व्यायत्तं कृत्वा वेपं विपरित्यक्तं च ।

After V. 18

Edn ABCGEGKN add:—

स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ।

जघेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ १ ॥

चितासमीपं गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ।

तालमात्रं महास्कन्धमूर्धशुष्कं विशांपते ॥ २ ॥

तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिभ्य च ।

स्कंधमारोपयामास दशव्यामं परंतपः ॥ ३ ॥

G omits v. 1.

After V. 21

Edn¹ ADEFGHKL MN add:—

तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।

दिधक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं रुपकीचकाः ॥

परस्परमथोचुस्ते विषादमयकम्पिताः ॥ १ ॥

H omits c.

After V. 24

Edns A²CDGN add:—

वृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रमज्जनमुतो बली ।

After V. 26

K adds:—

अभ्येन त्वं पथा याहि सुदेष्णाया निवेशनम् ।

After V. 27a

AFHKLM add:—

इत्युक्ता भीमसेनेन अट्टया सा च तत्क्षणात् ।

अपासर्पन् मां कश्चित् पश्येदित्यभिशाङ्कया ॥

After this A reads v. 23 from the following Adh. बृहन्नद्यापि कन्वाणी etc.
 omitting the intervening portion. A omits n above
 16 M. App.

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 3a

S. cl. adds:—

कीचकं बलसम्मत्तं दुर्धर्पं येन केनचित् ।
गन्धर्वेण हतं श्रुत्वा कीचकं पुरुषर्षभम् ॥

After V. 5a

S. cl. adds:—

हसन्निव तदाऽमर्षोन्निर्दहन्निव चक्षुषा ।

SA omits this line.

After V. 6

S. cl. adds:—

इयं हि दुष्टचरिता मम भ्रातुरभिनिणी ।
यत्कृते मरणं प्राप्ते नेयं जीवितुमर्हति ॥ १ ॥
सहेयं दह्यतां सूता आमन्त्र्य च जनाधिपम् ।
हतस्यापि हि गन्धर्वैः कीचकस्य प्रियं भवेत् ॥ २ ॥

After V. 8

S. cl. adds:—

ततस्ते समनुज्ञाताः सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिचार्थाभितः स्थिताः ॥ १ ॥

आरोप्य कृष्णां सह कीचकेन ।
निबध्य केशेषु च पादयोश्च ॥
ते चापि सूता वचनैरबोच- ।
बुद्धिश्च चैनामभिचीक्ष्य कृष्णाम् ॥ २ ॥

यस्याः कृतेऽयं निहतो महात्मा ।
तस्मादि सा कीचकमार्गमेतु ॥
अचार्यसत्त्वेन च कीचकेन ।
गतासुना सुन्दरि स्वर्गलोकम् ॥ ३ ॥

सा तेन कृष्णा शयने निषद्धा यशस्विनी चैव मनस्विनी च ।
अनार्यसत्त्वेनमहार्यसत्त्वा गतासुना सा प्ररुद कृष्णा ॥ ४ ॥

विलम्बमाना विचशा हि दुष्टै- ।
स्तत्रैव पर्यङ्कवरे शुभाङ्गी ॥ ५ ॥

ST adds before v. 1:—

ततश्च तां समारोप्य निबध्याण सुमप्यमाम् ।
अङ्कुराभ्य ते सद्यै दमशानाभिमुपरास्तदा ॥

3 b-omitted in ST.

4 b-omitted in SG, SA

After V. 12

S. cl. adds:—

येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयते महान् ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥

After V. 14

S. cl. adds:—

येषां धीर्यमतुल्यं तु शक्रस्यैव बलं यशः ।
राजसिंहा इद्याप्रयास्ते मां जानन्तु सुदुःखिताम् ॥

After V. 17a

S. cl. adds:—

ततः स व्यापतं वद्धवा बलं विपरिवेष्ट्य च ।

After V. 18

S. cl. adds:—

स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुयेत्तमात् ।
जयेनोत्पतितो भीमः सूतानामप्रतस्तदा ॥ १ ॥
चितासमीपं गत्वा स तत्रापद्यन्महाबलः ।
तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुष्कं धनस्पतिम् ॥ २ ॥
तं नागघटुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
वृक्षमुत्पाटयामास भीमो भीमपथक्रमः ॥ ३ ॥

1 a omitted in SA.

After V. 19

ST adds:—

स तं वृक्षं महोत्सेधं सुस्कंधं बलीनं बली ।
स्कन्धमारोपयांचक्रे दशव्यामं परंतपः ॥
तं प्रदीप्त्यांगमुद्यम्य ज्वलंतं सर्वतस्तदा ॥ १ ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

तमन्तकमिव रुद्धं गन्धर्वभयदाहिताः ।
दिधक्षन्तस्तथा ज्येष्ठं ज्ञातरं चोपकीचकाः ।
परस्परमयोन्युस्ते विपादभयमोदिताः ॥ १ ॥

After V. 22a

S. cl. adds:—

प्रयुद्धाः सुमहामाणा गंधर्वाः सूर्यवर्चसाः ।

After V. 24a.

SK adds:—

अथ भीमः समुत्पत्य द्रवतां पुरतोऽभवत् ।
 ते तं दृष्ट्वा भयोद्विग्ना निश्चेष्टाः समवस्थिताः ॥ १ ॥
 दृष्ट्वा ताब्शतसंख्याकान्स वज्री दानवानिव ।
 एकैर्नैव प्रहारेण दश सप्त च विंशतिम् ॥
 अष्टादश च पञ्चाशज्जघान स वृकोदरः ॥ २ ॥

After V. 24

S. cl. adds:—

वृक्षेणैकेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।
 वायुवेगसमः श्रीमान् सर्वान्सूतानशेषतः ॥
 ताभिहत्य महायाहुर्मामसेनो महाबलः ॥ १ ॥
 ■ omitted in SG, ST, SA. ST further adds:—
 प्रेतेन तेन संहत्या सूतपुत्रानशेषतः ।

After V. 25

SK adds:—

अश्रुपूर्णमुखी भीतामुद्धरन्स वृकोदरः ।
 मा विदस्व याज्ञसेनि पातिव्रत्यव्रते स्थिता ॥
 पातिव्रत्ये स्थिता नारी व्रतं रक्षेत्सदात्मनः ॥ १ ॥
 पुरा स्त्री देवराजस्य पतिप्रीता शिरोमणिः ।
 कदाचिद्भर्तृरूपेण रक्षसाऽपहृता सती ॥ २ ॥
 कस्यचित्सरसस्तीरे तां निवेश्य स राक्षसः ।
 तद्भर्तृरूपं संलप्य रक्षो भूत्वा सुदारुणम् ॥ ३ ॥
 साक्षा दानेन भेदेन सा यदा नाम्बमन्यत ।
 तदा तां पातयित्वा स मैथुनायोपचक्रमे ॥ ४ ॥
 ततः सा धैर्यमास्थाय विवरं न ददौ तदा ।
 ततः स खड्गमुत्कृष्य भीषयामास तां सतीम् ॥ ५ ॥
 साऽपि त्यक्तमया साध्वी प्राणत्यागे सुनिश्चिता ।
 प्रतिष्ठापकरोत्कृष्णे पातिव्रत्यपरायणा ॥ ६ ॥
 आराधितो यदि मया भर्ता मेदैवतं महत् ।
 कर्मणा मनसा वाचा गुरवस्तोषिता मया ॥ ७ ॥
 तेन सत्येन योनिर्मे भवत्यद्य शिला दृढा ।
 एयं तथा प्रतिष्ठाते तद्योनिः सा शिलाऽभयत् ॥ ८ ॥
 अन्तरा नाभिजाम्योर्यत्तत्सर्वं च शिलाभयत् ।
 ततः स खड्गमुद्धृत्य धेगेनास्याः शिरोऽहरत् ॥ ९ ॥
 जया नाम सखी साऽमृतं पार्यत्या नत्तमांसयत् ।
 तस्मात्पतिप्रतायाध्व दुःसामर्त्यं भुवं यद् ॥ १० ॥

After V 27a

S. cl. adds:—

अन्येन त्वं पया शीघ्रं सुदेष्णाया निवेशनम् ।

After V 27

S. cl. adds:—

यथा नौ नावयुध्येरन् रात्रावेवं व्यवस्थितौ ।

वैशंपायन उवाच ।

सागच्छन्नगरं कृष्णा भीमेनाश्वासिता सती ॥ १ ॥

कृतकृत्या सुदेष्णाया भयनं शुभलक्षणा ।

शचीय नहुषे शप्ते प्रविशेश त्रिविष्टपम् ॥ २ ॥

भीमोऽप्यामितवीर्यस्तु धलवानरिर्मर्दनः ।

सर्वोस्तान् कीचकांस्तत्र हत्वा धर्मात्मजानुजः ॥ ३ ॥

निःशेषं कीचकान् हत्वा रामो रात्रिचयनिव ।

जितशत्रुरदीनात्मा प्रविशेश पुरं ततः ॥ ४ ॥

After V. 29

S. cl. adds:—

न गंधर्वमयात्किञ्चिद्वक्तुं कीचकवांधवाः ।

अशक्नुवन्तस्तांस्तत्र भयादप्यभिधीक्षितम् ॥ १ ॥

विषादनगरे चापि सर्वे मात्स्याः समागताः ।

काल्यं पंचशतं सैतानपश्यन्सारथ्यान् हतान् ॥ २ ॥

After V. 30

S. cl. adds:—

पट् शतं कीचकानां च विकीर्णं पतितं भुवि ।

ADHYĀYA 23.

[NORTHERN REVISION.]

Before V. 1

K adds:—

ततो रजन्यां व्युष्टायां उत्थाय सगणो नृपः ॥

बल्ये शतं षडधिकं हतान् शुभाय कीचकान् ॥ १ ॥

After V. 28

Mss ABEGHKLM add:—

पुंस्तमिष्टश्च विषयो गंधर्याद्यानिरोपनाः ।

After V. 30

KL add:—

एवमुक्ताथ कैकेयी नृपायोक्त्वा परावसत् ।
पूर्णकामा कृता रुष्णा वायुपुत्रेण चावसत् ॥ १ ॥
L. omits the first line.

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 5

SK add:—

सर्वोत्सौष्ठवयुतां रूपलावण्यशालिनीम् ॥ १ ॥
पश्यतामनिमेषेण चक्षुषा घनितां शुभाम् ।
मनसश्चक्षुषश्चैव प्रतिबन्धो न विद्यते ॥ २ ॥
तस्मात्तां यः पुमान्दृष्ट्वा रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
गच्छेत्कामवशं मृदो गन्धर्वैः स निहन्यते ॥ ३ ॥
निष्कासयैनां भयनात्पुराच्चैव विशेषतः ।
कालः प्रविश्य सैरर्न्ध्रीं पुरं नाशयते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

After V. 7

SK, SG, ST add:—

इत्युक्त्वा परमोद्विग्नः प्रविश्यान्तःपुरं शुभम् ॥

After वैश⁰ of V. 11

SK add:—

एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ॥
अदहनू कीचकान्सर्वान् संस्कारैश्चैव सर्वशः ॥ १ ॥

After V. 13

SK, ST add:—

प्रदुद्गुह्याप्यपरे तथा जना हस्तैश्च चक्षुषि पिधाय मोहिताः ॥
मा पश्यत स्मेति च तां द्रुवन्तस्तथा जनाश्चकुशुरार्तरूपाः ॥ १ ॥
तामघ यः पश्यति रूपशालिनीं शयीत भग्नोऽथ यथैव कीचकाः
इति द्रुवन्तो भयविग्नचेतसो मयेन गन्धर्वगतेन मोहिताः ॥ २ ॥

After V. 15

S cl. add:—

कीचकेभ्यो विनिर्दोषामनायां वसतीं गृहे ॥
यो मा रक्षति संजस्तां गंधर्वाय नमोस्तु ते ॥ १ ॥

SK further add:—

भीमसेन उवाच ।

ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशयर्तिनः ।
तेषां च वशगा नित्यं विचर त्वं यथेष्टनः ॥ १ ॥

After V. 16

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा जज्ञिरे नेतरे जनाः ।

ततः पांचालराजस्य सुता चापि जगाम ह ॥ १ ॥

After V. 22a

SK adds:—

सुखेन वर्तसे येह न तद्दुःखमवाप्यते ।

After V. 24a

SK, ST add:—

त्यक्तः कृच्छ्रतरं वासं वसेयमहमंगने ।

After V. 28

S. cl. adds:—

चित्तानि च नृणां भद्रे रक्तानि स्पर्शजे सुखे ।

तस्मात्त्यक्तो भयं मह्यं राष्ट्रस्य नगरस्य च ॥ १ ॥

गच्छार्थं यथेष्टं त्वं नगराद्यत्र रंस्यसे ।

त्यग्नमित्तं शुभे मह्यं सर्वो यन्बुजनो हतः ॥ २ ॥

नृशंसा खलु ते शुद्धिर्नृणां मे कृतो यधः ।

तस्माद्वन्धर्वराजेभ्यो भयमद्य प्रवर्तते ॥ ३ ॥

यथेष्टं गच्छ सैरग्निं स्वस्ति चेह यथा भवेत् ।

वैशंपायन उवाच ।

सुदेष्णाया वचः श्रुत्वा सैरग्नीं चंदमप्रवात् ॥ ४ ॥

After V. 30

S. cl. adds:—

राज्ञः कृतोपकाराद्य कृतमाद्य सदा शुभे ।

साधयद्य बलोत्सिक्ताः कृतप्रतिकृतेप्सयः ॥ १ ॥

अग्निर्ना मा घवीत्येषा यद्वातद्वेति चिन्तय ।

भरस्व तदहर्मात्रं तत्ते श्रेयो भविष्यति ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कैकेयी दुग्धमोदिता ।

उवाच द्रौपदीमार्तां भ्रातृव्यसनकशिंता ॥ ३ ॥

यस भद्रे यथेष्टं त्वं त्वामहं शरणं गता ।

प्रापस्य मम भर्तारं पुत्रांश्चैव विशेषतः ॥ ४ ॥

इत्युक्त्वा राजदार्ढुलं राज्ञे सप्रेम्यवेदयत् ।

निद्राद्रागिमिमां भीरुः कृतकृत्या निशामये ॥ ५ ॥

ST adds after v. 5a,
तामुवाच विराटश्च भयेन महतावृतः ।

and after v. 5 adds:—

एवं राज्ञाभ्यनुज्ञाता वासयामास तां दुभाम् ॥

SG, SA omt v. 5.

ADHYĀYA 24.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

L adds :—

इति पांडवनिगूढवासं संवत्सरं चरितमभिधाय पारासयं
कीचकवध्यांते यत्र त्रयेदशाहमज्ञाननशेषवासनिवृत्तये ?
कुरुपतिकार्यानुसंधानाय दूराम्बेपितफलावाप्तये हि
सुयोधनादीनां चारप्रन्याचारमभिधातुमाह ?

After V. 14a

Edns CG add :—

महि विभो गति तेषां वासं हि नरसत्तम ।

After V. 18

Edns & MSS add :—

इमां च नः प्रियां वीर धावं भद्रवर्तीं शृणु ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

S. cl. adds:—

कीचके ॥ हते राजा विराटः परवीरहा ।

शोकमाहारयस्तीव्रं सामात्यः सपुरोहितः ॥ १ ॥

After V. 2

S. cl. adds:—

सांपराये परिकुण्ठो बलवान्दुर्जयो रणे ।

After V. 6

S. cl. adds:—

आगम्य हास्तिनपुरं धार्तराष्ट्रमर्द्धमम ।

After V. 8a

S. cl. adds:—

प्रणम्य शिरसा भूमौ वर्धयित्वा जयाशिषा ।
 आसीनं सूर्यसंकाशे कांचने परमासने ॥ १ ॥
 उपास्यमानं सचिवैर्महद्भिर्वि वासवम् ।
 विद्वद्भिर्गायकैः सार्धं काचिभिः स्तुतिपाठकैः ॥ २ ॥
 अनेकैरपि राजन्यैः सेवितं सपरिच्छदैः ॥ ३ ॥

SA¹ reads v. 1 and 2a, before v. 7b. v. 2b and 3 omitted in SA, SG, ST.

After V. 13

S. cl. adds:—

गिरीणां कूटकुञ्जेषु कन्दरोदरसानुषु ।
 नदीप्रस्रवणेष्वेव इदेषु च सरस्तु च ॥ १ ॥
 गह्वरेषु च दुर्गेषु ग्रामेषूपचनेषु च ।
 दुर्विज्ञेया गतिस्तेषां मृग्यतेऽस्माभिरेव च ॥ २ ॥
 गजध्याघ्रसमीपेषु सिंहान्ते शरमान्तरे ॥ ३ ॥

After V. 16a

S. cl. adds:—

नरदेव यथोद्दिष्टं न च विज्ञात्र पाण्डवान् ।
 निर्वृतो भव नष्टास्ते स्वस्थो भव परंतप ॥ १ ॥

SG further adds:—

नच विज्ञो गतिं तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 पाण्डवानां प्रवृत्तिर्वा कर्म चापि गुणांस्तथा ॥ १ ॥

After V. 16a

S. cl. adds:—

मर्या च पृथिवी कृत्स्ना सशैलवनकानना ।
 सराग्रनगरग्रामा पत्तनश्च समन्विता ॥
 अन्वेषिता च सर्वत्र न च पश्याम पाण्डवान् ॥ १ ॥

After V. 18

S. cl. adds:—

इमां च नः प्रिया वीर वार्चं भद्रयतीं दृणु ।

After V. 20a

S. cl. adds:—

म्यालो राज्ञो विराटस्य सेनापतिरुदारधीः ।
 सुदेष्णायानुजः कुरु द्रुपे वीरो गतव्ययः ॥ १ ॥

उत्साहवान् महावीर्यो नीतिमान्वलवानपि ।
 युद्धज्ञो विपुवीर्यघ्नः सिंहतुल्यपराक्रमः ॥ २ ॥
 प्रजारक्षणदक्षश्च शत्रुग्रहणशक्तिमान् ।
 विजितारिर्महायुद्धे प्रचण्डो मानतत्परः ॥ ३ ॥
 नरनारीमनोल्हादी धीरो चाग्मी रणप्रियः ।
 पुण्यकर्माऽर्थकामानां भाजनं मनुजोत्तमः ॥ ४ ॥
 स हतो निशि गन्धर्वैः स्त्रीनिमित्तं नराधिप ।
 भ्रमृप्यमाणो दुष्टात्मा निशीथे सह सोदरैः ॥
 सुहृदश्चास्य निहता योधाश्च प्रहरैर्हताः ॥ ५ ॥
 गन्धर्वाणां च महिषो काचिदस्ति नितम्बिनी ।
 सैन्धवी नाम तां दृष्टो दुष्टात्माऽकामयद्वली ॥ ६ ॥
 इत्येवं श्रुतमस्माभिर्गन्धर्वैर्निहतो निशि ।
 चान्धर्वैर्वहुभिः सार्धं कीचको निहतो यतः ॥ ७ ॥
 अथ प्रभृति राजेन्द्र पाण्डवान्वेषणं प्रति ।
 चाराश्च सर्वतश्चर्तुं प्रेषयेति मतिर्हि नः ॥ ८ ॥

v. 5 omitted in SA v. 6 omitted in SG, ST, SA

After V. 21

SK adds:—

एतावच्छ्रुतमस्माभिर्भद्रं तेऽस्तु नराधिप ।

ADHYĀYA 25.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 1a

K adds:—

जानन्नपि महाराज सशल्यैर्नांतरात्मना ।
 कीचकस्य वधं श्रुत्वा न चाकारमदर्शयत् ॥ १ ॥
 केवलं शौर्यमालंभ्य गतसत्त्व इव श्वसन् ।
 भूयः प्रत्यागतप्राणो धृतराष्ट्रतमजो बली ॥ २ ॥

L reads for 2 b:—

भूयः प्रत्यागतप्राणीः शरीरस्यैश्चप्रेक्षकाः ।

and further adds:—

श्रुत्वा तेषां वचस्तापन् चिंतयामास कौरवः ।

A² reads 1 a only and omits the other 2

A² L read the above after v. 3 a of the

After V. 14a

Ldms A²BCDEGKLN add:—

ते यांतु दत्तदेयावे भूयस्तान्परिमार्गितुम् ॥

L अये तत्र गच्छन्तु चराः प्रच्छन्नचारिणः । for ते यांतु दत्त &c. A² also has:—
तानहं प्रेषयिष्यामि यतन्तो ददमक्तयः ।

After V. 17a

K adds:—

प्रत्याहर्तुं च मृडास्ते पथि नाशमतो गताः

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 5

S. cl. adds:—

विशातड्या मनुष्येन्द्रास्तरुया सुप्रणीतया ।

निपुणैश्चारपुरुषैः प्रक्षिर्वक्षैः सुसंवृतैः ॥ १ ॥

After V. 7

SK adds:—

दुयोधनेनैवमुक्ते वचनेतीय दुःषिना ।

After V. 14a

S cl adds —

ते यान्तु दत्तदेयावे भूयस्तान् परिमार्गितुम् ।

After V. 15a

S. cl. adds:—

प्राणं पश्यन्ति पशवो वेदैरेव द्विजोत्तमाः ।

चारः पश्यान्नि राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ १ ॥

यशोक्ताश्चारपुरुषा मृगयंतु पुनः पुनः ।

After V. 17a

S. cl. adds:—

ह्रींष वा परम प्राप्ता गिरिदुर्गवनेष्वपि ।

ह्रींषट्पा निगशास्ते भक्षिता वापि यक्षसैः ॥ १ ॥

Before V. 18

SA, SG, SF add. —

इति तेषां गतिर्नामः प्रवृत्तिर्गोपलभ्यते ।

ADHYĀYA 26.

[NO ADDITIONS IN THE NORTHERN RECENSION.]

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 7a

SA adds:—

सर्वोपायैर्यतस्व त्वं यथा पश्यामि पांडवान् ।

After V. 8a

S. cl adds:—

प्रवृत्तिरुपलभ्येत तथानीतिर्विधीयताम् ।
 सर्वोपायैर्यतस्व त्वं यथा पश्यासि पांडवान् ॥
 (SA repeats the second half here.)

After V. 10

SK adds:—

विविधैस्तत्परैः सम्यङ्निर्भाकैस्तज्ज्ञसंमतैः ।
 अन्वेष्टव्या मनुष्येन्द्र पांडवाश्छत्रचारिणः ॥

ADHYĀYA 27.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 3a.

Edns & MSS add:—

असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतं सदा ।

After V. 4

A² adds:—

निःसंशयं तथैवंतत् भूयश्चानां विबोधत ।

DN add:—

तद्वाक्यमपि नन्दामि न मेस्त्यत्र विचारणा ।

After V. 6a

Edns A¹BCDIGKLN add:—

क्षत्रधर्मरता नित्यं केशानुगताः सदा ।
 प्रवीरपुरुषास्ते धै महान्मानो महाबलाः ॥

After V. 15

Edns & MSS. add:—

जनो जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

After V. 27

DN add:—

सर्वभूतदयायुक्तः सदा निर्मलमानसः ।

N further adds:—

भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

After V. 30

Edns and MSS add:—

द्वीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम् ।

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 3a

S. cl. adds:—

पांडवे नित्यमव्यग्रां गिरं मीष्मः समावदे ।

असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥

After V. 7

SK adds:—

क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा ।

प्रधारपुरुषास्ते वै महात्मानो महायलाः ॥

After V. 11a

S. cl. adds:—

अयुक्तं तु मया धत्तुं तुल्या मे कुरुपांडवाः ।

निवासं पांडुपुत्राणां संचित्य च वदाम्यहम् ॥

बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥

After V. 12

S cl. adds:—

निवासं पांडुपुत्राणां शृणुष्व मनुजाधिप ।

SK, ST further add:—

भ्रातृभिः सहितो वीरः कृष्णया च महायशः ।

किमर्थं स महाराजो नात्मश्रेयो भविष्यति ॥ १ ॥

पांडवो निरुतः पूर्वं यथावद्विदितं तव ।

हे शितश्रु पुरे नित्यं राज्यकर्मस्य सांप्रतम् ॥ २ ॥

छन्नश्चरति तस्मात्स प्रकृत्या नीतिमान्नपः ।
 वर्षमेकं सुसंछन्नमुप्य वासमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
 आयाति चोदये काले क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवम् ।
 सोदरैः सहितं वीरं द्रौपद्या च परंतप ॥ ४ ॥
 संविद्यस्व महाबाहो यथा नः स्यात्सुखोदयः ।
 यस्मिन्स राजा वसति च्छन्नः सत्वभृतां वरः ॥ ५ ॥
 भविष्यति नरास्तत्र रागमोहविवर्जिताः ।
 नाधयो हि महाराज न व्याधिः क्षत्रियर्षभ ॥ ६ ॥

After V. 15

S cl. adds:—

प्रियवाक्स्तत्यवाक्शूरो धर्मशालो जितेंद्रियः ।
 SG adds after the above:—
 पुरे जनपदे भाष्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

After V. 20a

S. cl. (except SA¹) adds:—

नीरोगास्तत्र विद्यन्ते वधवंधा न संति च ।
 न चोरा न च दंटाश्च न च बाधा भवत्युत ॥
 नाशक्ता मच्च कुष्टाश्च यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

सलिलानि प्रसन्नानि सर्वे भावाश्च शोभनाः ।

After V. 27

S. cl. adds:—

निर्द्योत्सत्रप्रमुदितो नित्यहृष्टः श्रिया गृतः ।
 भविष्यति निवासोऽयं यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥

SA² omits a.

After V. 30

S cl. adds:—

ह्रीः र्थाः कीर्तिः परं तेज आनन्दस्यमथार्जवम् ।

After V. 32

S. cl. adds:—

कुलम्य दि क्षमं तान यदहं प्रयरीमि ते ।

After V 38

SG, ST, SA add —

निजास पाटुपुत्राणा दर्शनं मृगयामहे ।

After V 46

ScI adds —

भीष्मद्रेणहृत्पक्ते कर्णदुःशासनादिभि ।
 नना दुर्यां जनो चाक्यं श्रुत्वा तेषा महात्मनाम् ॥ १ ॥
 मुहूर्तमनुसंचित्य सचिदानिदमग्रवीत् ।
 श्रुतमेतन्मया पूर्वं कथास्तु जनसम्मदि ॥ २ ॥
 शीराणां शान्त्रविट्पा प्राप्तानां मतिनिश्चय ।
 दृतिना सारफट्मुत्ये जानामि नयचक्षुषा ॥ ३ ॥
 सत्तय धाहुः पश्ये प्राण शारीरसमय ।
 माप्रत मानुष लोके सदत्यनरात्यसे ॥ ४ ॥
 अत्यारम्भु नग्न्यात्रा गले शत्रोपमा भुवि ।
 उत्तमा प्राणिना तेषा नास्ति काश्चिद्वले सम ॥ ५ ॥
 समप्राणगला नित्य सपूर्णगलपीरुषा ।
 यल्लेचश्च भीमश्च मद्राजश्च धीर्यवान् ॥ ६ ॥
 चतुर्थं कीचकस्तेषा पचमं नानुशुभम् ।
 अन्योन्यान्तन्मया परस्परजयैषिण ॥ ७ ॥
 गह्युद्धमभीप्सतो नित्य सरजमानम् ।
 तेनाहमघगच्छामि प्रत्ययेन वृकोदरम् ॥ ८ ॥
 मनस्यभिनिविष्ट मे त्यक्तं जीवन्ति पादया ।
 तत्राह कीचक मन्ये भीमसेनेन मारितम् ॥ ९ ॥
 सरध्नीं द्रीपदीं मन्ये नात्र कार्या विचारणा ।
 शङ्के वृष्णानिमित्तं तु भीमसेनेन कीचक ॥ १० ॥
 गवर्जयपदशेन हतो निशि महागल ।
 नो हि शक्तं परा भीमात्कीचकं हन्तुमाजसा ॥ ११ ॥
 शत्रुं विना वाहुगलात्तथा सर्वाद्बुचर्णने ।
 मदिनं वा तथा तीव्रं चर्ममासास्थिचर्णनम् ॥ १२ ॥
 रूपमन्यत्समास्थाय भीमस्यैतद्विचेष्टितम् ।
 ध्रुव वृष्णानिमित्तं तु भीमसेनेन सूतजा ॥ १३ ॥
 गवर्जयपदशनं हता निशि न सदाय ।

[ScI adds —

तस्याग्रियामिरोदार वृष्णा सप्रेभ्य सुनज ।
 कामाग्रैश्च कामा मा भीमात्प्राप क्षयं ध्रुवम् ॥]

पितामहेन ये चोक्ता देशस्य च जनस्य च ॥ १४ ॥
 गुणास्ते मत्स्यराष्ट्रेषु बहुशोऽपि मया श्रुताः ।
 विराटनगरे मन्ये पाण्डवाश्छुन्नचारिणः ॥ १५ ॥
 निवसन्ति पुरे रम्ये तत्र यात्रा विधीयताम् ।
 मत्स्यराष्ट्रं गमिष्यामो ग्रहीष्यामश्च गोधनम् ॥ १६ ॥
 गृहीते गोधने नूनं तेऽपि योत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
 अपूर्णं समये चापि यदि पश्येम पाण्डवान् ॥ १७ ॥
 द्वादशान्यानि वर्षाणि प्रवेक्ष्यन्ति पुनर्वनम् ।
 तस्मादन्यतरेणापि लाभोऽस्माकं भविष्यति ॥ १८ ॥
 कोशवृद्धिरिहास्माकं शत्रूणां निधनं भवेत् ।
 कथं सुयोधनं गच्छेद्युधिष्ठिरमृतः पुरा ॥ १९ ॥
 एतद्यापि घटत्येव मात्स्यः परिभवान्मयि ।
 तस्मात्कर्तव्यमेतद्वै तत्र यात्रा विधीयताम् ॥ २० ॥
 एतत्सुनीत मन्येह सर्वेषां यदि रोचते ॥ २१ ॥

12 b omitted in SG, ST.

ADHYĀYA 28

[NOETHERN RENSION.]

After V. 21b

H. adds:—

ग्रहीतुं गोधनं तस्य विराटस्य महीपतेः ।

After V. 24

A² adds:—

असतां सद्गदोपेण साधवी यान्ति विक्रियाम् ।

दुर्गोधनप्रसङ्गेन मीप्सो गोमहणे गतः ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After 1a

S. cl. adds:—

पूर्वभाभाप्य कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ १ ॥

After V. 15a

S. cl. adds:—

यदेतत्तेऽभिगच्छितं मम चैतदि रोचते ॥ १ ॥

After 18

S. cl. adds.—

तद्भयंश्चतुरंगेण बलेन महता वृतः ।
विराटनगरं यातु सर्वसैन्येन भारत ॥ १ ॥

After V, 24

S cl. adds:—

सुशर्मणा गृहीते तु मत्स्यराजस्य गोघने ।
विराटः सैन्यमादाय विगर्तः सह योत्स्यति ॥ १ ॥
अपरं दिवसं गास्तु तत्र गृण्हंतु कौरवाः ।
गवार्यं पांडवास्तत्र योत्स्यति कुरुभिः सह ॥ २ ॥

Before V, 26a

ST adds —

इत्युक्त्वा कौरवान् सर्वान्समादिद्यानुजं बलम् ।
उपस्थानमनुज्ञाप्य विजयान्तःपुरं तथा ॥ १ ॥
नौबलं च समानीय कर्णं च रणकर्कशम् ।
आमन्त्र्य च पुनः कार्यं विराटे चापि वृन्त्ययित् ॥ २ ॥
बलमुद्योजयामासुर्निश्चिताः कुपुंगवाः ।
निर्ययुर्नगरात्समादयस्कंधारिकांक्षिणः ॥ ३ ॥
हस्त्यभ्यरणघोषेण दास्यन्तो बसुंधराम् ।
अतीत्य विविधान् देवान् गत्वा सात्वैयपर्यतान् ॥ ४ ॥

After V, 29

S cl. adds:—

कौरवास्तु महावीर्या मत्स्यानां विपयांतरे ॥ १ ॥

ADHYĀYA 29.

[NORTHERN RECENSION]

After V, 7a

G adds:—

गपश्यन्मत्स्यराजानं सिंहासनगतं तदा ।

After V, 7

Edns & MSS adds:—

अस्मान्मुधि विनिर्जित्य परिभूय सयान्धवान् ।

18 V. App

After V. 9

L adds:—

समादिश्य तदा राजा मत्स्यानां परवीरहा ।

After V. 29a

Edms G adds:—

रथान् हेमपरिच्छिन्नानास्थाय च महास्थाः

After V. 30

AFHKLM adds:—

पूर्णे शतसहस्रे हे पदातीनां च भारत ।

K further adds:—

धनद्वलमपयन्तं मत्स्यानामभिनिर्यया ।

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 4

S. cl. adds:—

ततः १ ष्ढो महानासीद्रेणुश्च दिवमस्पृशत् ।

शंखदुन्दुभिघोषश्च भेरीणां च महास्थनः ॥ १

गवाभ्वरधनागानां निस्थनश्च पदातिनाम् ।

एवं तैस्त्वभिनिर्याय मत्स्यराजस्य गोधने ॥ २

त्रिगर्तैर्गृह्यमाणे तु गोपालाः प्रत्ययेधयन् ।

अथ त्रिगर्ता बहवः परिगृह्य धनं बहु ॥ ३ ॥

परिश्रित्य ह्यैः शीघ्रै रथयातैश्च भारत ।

गोपालान्प्रत्यगुर्ध्वत रणे कृत्वा जये धृतिम् ॥

ते हन्यमाना बहुभिः प्रासतोर्मरपाणिभिः ।

गोपाला गोकुले भक्ता चारयामासुरोजसो ॥ ४

परश्वधैश्च मुसलैर्मिण्डिपालैश्च मुद्गरैः ॥

गोपालाः कर्पणैश्चित्रैर्जघ्नुस्त्वान्समंततः ॥ ५ ॥

ने हन्यमानाः संक्रुद्धान्त्रिगर्ता रथयोधिनः ।

विख्यं शरवर्षाणि गोपानद्रावयन्बलात् ॥ ७

हन्यमानेषु गोपेषु विमुखेषु विशांपते ।

ततो युवानः संभीताः श्वसंतो रेणुगुण्डिताः ॥

SA omits 2a SA omits हन्यमानेषुगोपेषु and 8 b

After V. 7

S. cl. adds:—

अस्मान्पुषि विनिर्जित्य परित्यज्य सयान्धवान् ।

Before V. 9

S. cl. adds:—

वैरांपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां गोपालानामर्दिमः ।

After V 10

S. cl. adds:—

पृथक्कांचनसंनाहान् रथेष्वभ्यानयोजयन् ।

उत्कृष्य पादान् मूर्ध्वीणां शूराश्चापेभ्ययोजयन् ॥ १ ॥

SA¹ omits *b*.

After V. 19

S. cl. adds:—

रथेषु युज्यमानेषु कंको राजानमब्रवीत् ।

मया हार्षं चतुर्थगमयात्तमृपिसत्तमात् ॥ १ ॥

दंशितो रथमास्थाय पदं निर्याम्यहं गवां ।

अयं च घलवाद्भूतो घललो दृश्यतेऽनघ ॥ २ ॥

गोसंस्थमभ्वयं च संयोजय रथेषु वै ।

मैतेन जातु युधेयुर्गवार्थमिति मे मतिः ॥ ३ ॥

SA² for 2a:—

रथमास्थाय पदयोमनुयास्यामहं गवां ।

SA¹ for 3b:—

मैतेन केन जानीयुर्गवार्थमिति मे मतिः ।

ST adds between 3a & b:—

वीरांगरुपाः पुरुषाः श्रीमैतोलुंभ्य विक्रमाः ।

After V. 20

SK, 57 add:—

नम्रिपालश्च गोसंस्था यथा तं पुरुषं गता ॥

After V 30a

S cl. adds:—

दीर्घानां च दृढानां च धनुषां ते यथाबलम् ।

उत्कृष्य पादान्मूर्ध्वीणां चांश्यापेभ्ययोजयन् ॥ १ ॥

ततः सुयाससः सर्वे पीताब्धंदनरुपिताः ।

घोदिता नरदेहेन क्षिप्रमभ्यानबोदयन् ॥ २ ॥

त ह्या हेमसंछन्ना मृदंतः साधुपादिनः ।

घोदिताः श्वदृश्यन् पत्रिणामिह पंचय ॥ ३ ॥

After V. 32

S cl. adds —

त्रिंशतिस्तु सहस्राणि नराणामनुयायिनाम् ।

Before V. 34

S f adds:—

वीरयोधसमुत्कृष्टं शंखमेरिनिनादित ।

After V. 34a

S cl. adds —

वसन्ते बहुपुष्पाढयं काननं चित्रितं यथा ॥

ADHYĀYA 30

[NORTHERN REVISION]

After V. 5a

1 dms and MSS add —

पदातिरथनागेन्द्रहयारोहयलौघवान् ।

After V. 8a

L adds —

रुक्मपुत्रं सुतीक्ष्णभ्रैः यन्नाग्निसहस्रभ्रैः ।

After V. 17

Edns and MSS add —

ते घ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघ्राहवः ।

After V. 18

All except FM add —

न श्रेष्ठरामिसरन्धाः शूराश्च कर्तुं पराङ्मुखाः ॥

V has the line on the margin

[SOUTHERN REVISION.]

After V. 14

S cl adds —

यथा वा घाससी इक्षणे महारजतपंजिते ॥

भिन्नतां युवती द्यामा तद्वद्भाति यसुधरा ॥ १ ॥

After V. 16

S cl adds —

युधिष्ठिरोपि घमात्मा भ्रातृभिः सहितस्तदा ।

प्रा ५८३ विराटस्य सभ्ययुध्याय पाण्डवः ॥ २ ॥

आरमानं श्येनयत्कुन्वा तुण्डमासीपुधिष्ठिरः ।
 पक्षौ यमौ च भवतः पुच्छमासीदृकोदरः ॥ २ ॥
 सहस्रं न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनस्तु संतुष्टः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ३ ॥
 द्विसहस्रं ख्याम्बीरः परलोकं प्रवेशयन् ।
 मकुलस्त्रिदशानं जघ्ने नृहृदेवश्चतुश्शतम् ॥ ४ ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

शंसो विराटपुत्रश्च महेश्यासां महाबलः ।
 विनिघ्नन्समरे शूरान्प्रविवेश महाचमूम् ॥ १ ॥

Before V. 27

SK, SA add:—

अन्योन्यमभिसंरन्धी दन्ताभ्यामिव कुंजरौ ।
 कृतास्त्रौ निशितिर्यार्णवोरयामासतु रणे ॥ १ ॥

SA² omits b

After V. 27

S. cl. adds:—

गृभ्यां मृतं च विव्याध केतुं च त्रिमिगशुर्गः ॥

After V. 28,

SA adds —

नयोर्योगानि राजेन्द्र समस्तानि मदारणे ॥

ADHYĀYA 31.

[NORTHERN RECENSION]

After V. 7

D adds:—

ततो राजा त्रिमर्तानां विव्याध दशभिः शरैः ।
 पंचभिः पचभिश्चाम्य स विव्याध तनो ह्यान् ॥ १ ॥
 तथैव मत्स्यराजानं सुशमां युद्धदुर्मदः ।
 पंचाशद्भिर्निशितिर्यार्णविव्याध परमात्मवित् ॥ २ ॥

After V. 31

Flms OGHK adds:—

मदिता समरे नत्र मन्त्रगोत्रं परीक्षन् ।

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
 गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः
 व्यमुञ्चच्छरचपाणि सतोय इव तोयदः ।
 तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथाद्रवत्
 विराटं समवीक्ष्येनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत्
 सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोप
 तिष्ठतिष्ठेति भापन्तं पृष्ठतो रथपुंगवः ।
 पश्यतां सुमहत्कर्म महयुद्धमुपस्थितम् ॥
 परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह ।
 निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ॥ ५ ॥
 रथानां च गजानां च वाजिनां च सप्तादीनाम् ।
 सहस्रशतसंघाताः शूराणामुग्रधन्विनाम् ॥ ६ ॥
 पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ।
 पक्षयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना ॥ ७ ॥
 तद्गृह्य तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥
 चिन्तयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे ॥ ८ ॥
 अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ।
 आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ।
 सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ९ ॥

First line omitted in M. 1b omitted in H. 6b omitted in C.

After V. 25

Edms & all MSs add:—

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजग्रे पुरुषर्षभ ।

After V. 32

Edms & all MSs add:—

स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यया ।

A² further adds:—

तयोः स दृष्ट्वा तत्कर्म मत्स्यपाण्डवयोर्मृधे ।

त्यरमाणो रथं त्यक्त्वा पदातिप्राद्वधद्रणात् ॥ १ ॥

After V. 35

A² adds:—

एनभिस्परितो भीमं जघान समरे बली ।

तां बाणां विर्णोद्व्यर्जयित्वा पुनस्ततो रणात् ॥

After V. 38

Edns & MSS add:—

पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ।

After V. 40a

N adds:—

तं निषेधयतां भीमं ययौ भ्रैगर्तमारणे ।
तदा भीमोमिसंकुक्षस्तस्य दर्पं ननाश ॥ ॥

After V. 40

A² adds:—

हतशेषं तदा सैन्यं प्रनष्टं जनमेजय ।

After V. 42a

Edns & MSS add:—

विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविज्ञाननाः ।

After V. 43

Edns & MSS add:—

गले गृहीत्या राजानमवशं स्ववशे ततः ।

After V. 46

Edns. A²DHKLN add:—

पयमुक्तोऽग्रवीक्ष्मिः सुशर्मणं महाबलम् ।

HKL reads for this:—

ततो भीमोऽग्रवीक्ष्मूढं त्रिगर्तानां नराधिपं ।

A² adds after this:—

उयाच पुरुषव्याघ्र नृपस्य वचने रतः ।

After V. 47

Edns & MSS add:—

एषं ते जीविनं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ।

After V. 51a

Edns CDG add:—

स्वयाद्युयलासंपन्ना न्दीनिषेवा यतमताः ।

After V. 51

D adds:—

विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः

पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ।
 पत्न्यो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना ॥ ७ ॥
 तदृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
 चिन्तयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे ॥ ८ ॥
 अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ।
 आकर्णपूर्णं तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ॥
 सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ९ ॥

For v. 1 SA has:—

इत्युक्त्वा भीमसेनं तं स्वयमेव युधिष्ठिरः ।
 अन्धयाज्जयनैरश्वैः परीप्सन् मात्स्यसत्तमम् ॥

After V. 23

S. cl add:—

त्रिगर्ताः समभिक्रम्य अयुध्यन्त जयैषिणः ।
 तान् भीमसेनः संकुक्षः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ १ ॥

After V. 25

S. cl add:—

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजग्रे पुरुषर्षभः ।

After V. 26

SK, SG, ST add.—

क्षौभयन्सर्वभूतानि सिंहः क्षुद्रहृगानिव ।

After V. 32

S. cl. add:—

स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ।

After V. 36

SK adds:—

उत्तुल्य गत्वा वेगेन तद्रथे विनिपत्य च ॥

सुशर्मणः शिरो गृह्णात् पुनराभ्यास्य युध्यतः ॥

ST adds:—

निगृह्य तं शत्रुमभिग्रमभ्ये ।

विराटराजं च विमोचयित्वा ॥

भूयोभ्यधाप्यत्सहसा त्रिगर्तान् ।

ये तत्रतिष्ठाः समरे यभूयुः ॥ १ ॥

ते भीमसेनं ददृशुस्त्रिगर्ताः ।

कर्माणि कुर्वन्तमभिग्रमभ्ये ॥

विराटराजं च विमोचयित्वा ।
 भूयोऽप्यघावत्सहसा त्रिगर्तान् ॥ २ ॥
 नातत्र वीराः समरे मयार्ताः ।
 त्रस्ता मृगा सिंह मयादिवासन् ॥ ४ ॥

After V. 37

SK adds:—

ऊर्ध्वमुत्पुत्य मार्जार आखोर्यद्वच्छिरो रथा ॥

After V. 38

SK adds:—

यदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहृषद्विलपिष्यतः ।

After V. 42a

SK adds:—

विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः ।

After V. 43

SK adds:

गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ।

After V. 46

SK adds:—

एवमुक्तोऽश्ववर्झीमः सुशर्माणं महाबलम् ॥

After V. 47

SK adds:—

एवं ते जीवितं दयामेव युद्धजितो विधिः ।

After V. 51a

SK adds:—

स्यबाहुषलसंपन्ना ऋषिनिषेका यतप्रताः ॥

After V. 52

ST adds:—

स भीमसेनः समरे निहत्य

शत्रून् विराटस्य महानुभावः ॥

मनाद् हृष्टो बलवानमर्षा ।

सिंहो यथा शुद्रमृगादिहत्य ॥ १ ॥

Before V. 53

ST adds:—(beginning a new Adh)

ततः प्रभाते विमले रथो चाभ्युदिने जनैः ।

After V. 52

S. cl. adds:—

यचसा चैव सान्त्वेन स्नेहेन च मुदान्वितः ।

After V. 58

S cl. adds:—

यत्वं मुक्तोसि शत्रुभ्यो ह्येतत्कार्यं हितं हि नः ।
न किञ्चित्कार्यमस्माकं न धनं मृगयामहे ॥ १ ॥

After V. 58a

SK adds:—

निर्भरः प्रीतिपूरेण हर्षगद्गदया गिरा ।

After V. 63a

ST adds:—

त्वया प्रत्याहृतो ह्यत्र तस्मान्नाहं ममेश्वरः ।
अस्मदीयमिति ख्यातं पुरे जनपदेऽपि वा ॥
तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि प्रीतोसि मेनघ ॥ १ ॥

After V. 63

S. cl. adds:—

पुनरेव विराटश्च राजा कंकमभापत ।
महो शूद्रस्य कर्माणि बललस्य द्विजोत्तम ॥ १ ॥
सोहं शूद्रेण संग्रामे बललेनाभिरक्षितः ।
त्यक्तुते सर्वमेवैतदुपपन्नं ममानघ ॥ २ ॥
घरं वृणीष्व भद्रं ते शूहि किं करवाणि ते ।
ददामि ते महाप्रीत्या रत्नान्युच्चावचान्यहम् ॥ ३ ॥
शयनासनयानानि कन्याश्च समलंकृताः ।
हस्त्यश्वरथसंघाश्च राष्त्राणि विविधानि च ॥
एतानि च मम प्रीत्या प्रतिगृह्य ममान्तिके ॥ ४ ॥

वैशपायन उवाच ।

तं तथावादिन तत्र कौरव्यः प्रत्यभापत ।
एषैव तु मम प्रीतिर्यत्वं मुक्तोसि शत्रुभिः ॥ ५ ॥
प्रतीतश्चेत्पुनं तुष्टः प्रविशास्य परंतप ॥
दातुः पुनश्च संश्लिष्य सा हि प्रीतिर्ममातुला ॥ ६ ॥
सुशर्मणं तु राजेन्द्र सभृत्यबलवाहनम् ।
यिसर्जय नग्धेष्टं यस्मेतदं गृणे ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु कंकेन विराटो राजसत्तमः ।

प्रत्युवाच ततः कंकं सुशर्मा यातु चेष्टतः ॥ ८ ॥

After V. 66

S. cl. add:—

प्रत्यायान्तु च म शीघ्रं नागराः सर्व एव ते ।

एवमुक्तास्तथा दूता रात्रौ यात्वा तु केवलम् ॥

ततोऽन्तरे चानुपिता दूताः शीघ्रानुयायिनः ॥ १ ॥

After V. 67

S. cl. adds:—

पताकोच्छ्रयमाल्याढयं पुरमप्रतिमं यथा ॥

ADHYĀYA 32.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 20a

Edns A²BCEGN add:—

यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतायसः ।

एयमेवगतिर्नूनं भवान्पिपयवासिनाम् ॥ १ ॥

A² omits second half. N reads for 6

एयं गतिस्त्वं मत्स्याना भय घंशघियर्धनः ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 5

ST ६२३३:—

तस्मिस्तु नीयमाने तु मास्त्यराजस्य गोधने ।

अयुष्यंस्तत्र गोपाला यथा शक्यनुसारतः ॥ १ ॥

तत्र कर्णो महाबाहुः शरपर्वमिषाकिरत् ।

विद्रावयामास तदा चिच्छेद् च शिरोधरात् ॥ २ ॥

एयं विद्राव्यमाणेषु दादाकारो महानमूत् ।

पिक्रोर्दात तदा सर्वं विद्राव्य यद् वीरयाः ॥ ३ ॥

अग्रहगोधने सर्वं निराक्रोशमनायकम् ।

तस्मिन्पुपरते शय्ये क्रिष्टाः ह्यनपुरमराः ॥

गोपस्तु हनदोषा ये नगरं प्रादमुषा ययुः ॥ ४ ॥

After V. 13a

S cl adds:—

समर्थः समरे योद्धुं कौरवैः सह तादृशैः ।

After V. 13

S cl. adds:—

जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुवं हताः ।

After V. 16

S. cl. adds:—

निर्याहि नगरात् शीघ्रं राजपुत्र किमास्यते ।

After V. 20

SK adds:—

यथा हि पांडुपुत्राणामर्जुनो जयतांवरः ।

एवमेव गतिर्नूनं भवाब्धिपयचासिनाम् ॥ १ ॥

Before V. 21

SK, S'T add:—

वैशपायन उवाच ।

मह्यजनसमक्षं तु स्त्रीणां मध्ये विशेषतः ।

गवाध्यक्षेण संमोक्तो विराटतनयस्तदा ॥

ADHYĀYA 33.

[NORTHERN RECENSION.]

Before V. 1

D adds:—

वैशपायन उवाच ।

गोपवाक्यं ततः श्रुत्वा विद्वस्योच्चैः पुनः पुनः ।

मातरं च स्वसारं च सर्वाश्चांतःपुरस्त्रियः ॥

निरीक्ष्यमाणः प्राप्वाच्च स्वभुजो मार्जयन् रुपा ॥ १ ॥

Before V 10

Edns add:—

वैशपायन उवाच ।

श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राक्षः पुत्रस्य भापतः ॥

अतीतसमये काले प्रियां भार्यामनिदिताम् ॥ १ ॥

द्वुपदस्य सुतां तन्वीं पांचालीं पाचकात्मजाम् ॥

सत्याजैवगुणोपतां भर्तुः प्रियदिते रताम् ॥ २ ॥

उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः ।
उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं भद्रचनाविदम् ॥ ३ ॥
अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः संगतो दृढः ।
महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यन्ता भविष्यति ॥ ४ ॥

After V. 15

Edns add :—

• उत्तर उवाच ।

सैराग्ने जानासि तथा युवानम्
नपुंसको नैव भवेद्ययासौ ॥
अहं न शक्नोमि बृहन्नलां शुभे ।
यत्तुं स्वयं यच्छ हयान्ममेति वै ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 10

S. cl. adds:—

श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ॥ १ ॥

[ST omitting above line adds:—

अथैयमुपसंगम्य पार्थ पार्थप्रिया सती ।
उत्तरस्य वचः सर्वं यथातथ्यमथाब्रवीत् ॥
तच्छ्रुत्वा चार्जुनो वाक्यं द्रौपद्या परिकीर्तितम् ॥

Also SG, SA add:—

पाचालीमर्जुनो वाक्यमुपांशु तदनुस्मरन् ।
अतीतसमये काले प्रियां भार्यामभाषत ।]
दुपदस्य सुतां राक्षः पाचालीं रूपसंमताम् ॥ १ ॥
सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहितैर्पिर्णाम् ।
उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः । २ ॥
उत्तरं ब्रूहि पाचालि गत्वा क्षिप्रं शुचिस्मिते ।
इयं किल पुरा युद्धे राण्डवे सव्यसाचिनः ॥ ३ ॥
सारथिः पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
महाब्रयो भवेयुद्धे सा चेष्टता बृहन्नला ॥ ४ ॥

वैराग्येन उवाच ।

सा घोदिता तदा तेन हार्जुनेन शुचिस्मिता ।
पाचाली च तदाऽऽगम्य उत्तरया निवेदनम् ॥ ५ ॥
श्रुत्वा ॥ समयान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुग्गादिव ।
युधिष्ठिरं धर्मपरं सत्यार्जवपथे स्थितम् ॥ ६ ॥

After V. 13a

S cl. adds:—

समर्थः समरे योद्धुं कौरवैः सह तादृशैः।

After V. 13

S cl. adds:—

जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुवं हताः ।

After V. 16

S. cl. adds:—

निर्याहि नगरात् शीघ्रं राजपुत्र किमास्यते ।

After V. 20

SK adds:—

यथा हि पांडुपुत्राणामर्जुनो जयतांवरः ।

एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनाम् ॥ १ ॥

Before V. 21

SK, ST add:—

वैशंपायन उवाच ।

मह्यजनसमक्षं तु स्त्रीणां मध्ये विशेषतः ।

गवाध्यक्षेण संप्रोक्तो विराटतनयस्तदा ॥

ADHYĀYA 33.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

D adds:—

वैशंपायन उवाच ।

गोपवाक्यं ततः श्रुत्वा विहस्योन्मैः पुनः पुनः ।

मातरं च स्वसारं च सर्वोद्धांतःपुरस्त्रियः ॥

निरिह्यमाणः प्रोवाच स्वभुजो भार्जयन् रुपा ॥

Before V 10

Edns add:—

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राहः पुत्रस्य भापतः ॥

अतीतसमये काले प्रियां भार्यामनिदिताम् ॥ १ ॥

दृषदस्य सुतां तन्वीं पांचालीं पाचक्रात्मजाम् ॥

सत्यार्जवगुणोपतां भर्तुः प्रियदिते रताम् ॥ २ ॥

उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः ।
 उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं मद्बचनादिदम् ॥ ३ ॥
 अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः संगतो वृद्धः ।
 महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यन्ता भविष्यति ॥ ४ ॥

After V. 15

Edns add :—

• उत्तर उवाच ।

संसिद्धिं जानासि तथा युवानम्
 नपुंसको नैव भवेद्यथासौ ॥
 मह न शक्नोमि बृहन्नलां शुभे ।
 धर्तुं स्वयं यच्छ ह्यात्ममेति वै ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 10

S. cl. adds:—

श्रुत्वा तदर्जुनो धाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ॥ १ ॥
 [ST omitting above line adds:—

अथैवमुपसंगम्य पार्थ पार्थप्रिया सती ।
 उत्तरस्य वचः सर्वं यथातथ्यमथाब्रवीत् ॥
 तच्छ्रुत्वा चार्जुनो धाक्यं द्रौपद्या परिकीर्तितम् ॥

Also SG, SA add:—

पाचालीमर्जुनो धाक्यमुपांशु तदनुस्मरन् ।
 भतीतसमये काले प्रियां भार्यामभाषत ।]
 हुपदस्य सुतां राज्ञः पाचालीं रूपसंभताम् ॥ १ ॥
 सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियादितैर्पिर्णाम् ।
 उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः । २ ॥
 उत्तरं ब्रूहि पाचालि गत्वा क्षिप्रं शुचिस्मिते ।
 इयं किल पुरा युद्धे राण्डये सव्यसाचिनः ॥ ३ ॥
 सारथिः पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
 महाजयो भवेयुद्धे सा चेद्यन्ता बृहन्नला ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

सा घोदिता तदा तेन धर्जुनेन शुचिस्मिता ।
 पाचाली च तदाऽऽगम्य उत्तराया निबन्धनम् ॥ ५ ॥
 श्रुत्वा तु समयान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुन्नादिष ।
 युधिष्ठिरं धर्मपरं सत्यार्जवपथे स्थितम् ॥ ६ ॥

अमर्पयन्ती तदुखं कृष्णा कमललोचना ।

उत्तरामाह वचनं सखीमध्ये विलासिनीम् ॥ ७ ॥

v. 1 & 2 omitted in ST. v. 2 b omitted in SG, ST, SA.

After V. 12

SK adds:—

एतेन वा सारथिना तदार्जुनः सदेवगंधर्वमहासुरोरगान् ।

सर्वाणि भूतान्यजयत्स वीर्यवानतर्पयन्त्वापि हिरण्यरेतसम् ॥ १ ॥

यदस्य संस्थामपि तस्य संयुगे जानामि वीर्यं परवीरमध्यगम् ।

संगृह्य रश्मीनपि चास्य वीर्यवानादाय चापं प्रययौ रथे स्थितः । २ ॥

न सर्वभूतानि न देव दानवा न चापि सर्वे कुरवः समागताः ।

धनं हरेयुस्तत्र जातु धन्विनो बृहन्नला तूत्तरसारथिर्यदि ॥ ३ ॥

After V. 15

cl. adds: —

वैशंपायन उवाच ।

ततः सैरन्ध्रिसहिता उत्तरा भ्रातुरग्रवीत् ।

अभ्यर्थयैनां मारुत्ये वीर शीघ्रं बृहन्नलाम् ॥ १ ॥

शिक्षितैषा हि सारुध्ये नर्तने गतिवादिते ।

सैरन्ध्र्याह महाप्राज्ञा स्तुवन्ती वै बृहन्नलाम् ॥ २ ॥

उत्तर उवाच

सैरन्ध्रि जानासि मम व्रतं हि क्लीबेन पुंसा नहि संयदाग्रहम् ।

सोढं न शक्यामि बृहन्नलां शुभे धत्तुं स्वये यच्छ ह्यान्ममेति ॥ ३ ॥

सैरन्ध्र्युवाच

भयकाले तु संप्राप्ते न व्रतं नाव्रतं पुनः ।

यथा दुःखं प्रतरति कर्तुं युक्तं चरेद्दुधः ॥ ४ ॥

इतिधर्मविदः प्राहुस्तस्माद्वाच्या बृहन्नला ॥ ५ ॥

v. 2. omitted in SA¹ vv. 4, 5 omitted in SA.

ADHYĀYA 34

[NORTHERN RECENSION.]

Before V. 1

11lms BCDEGN add:—

वैशंपायन उवाच ।

सा प्राद्रवत् काचनमादयधारिणी ।

ज्जेतेन साया प्रणिता यदासिनी ।

सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या ।
 सा पद्मपत्राभनिभा शिपिंडिनी ॥ १ ॥
 तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला ।
 मत्स्यस्य राशो दुहिता श्रिया वृता ।
 तधर्तनागारमरालपश्मा ।
 शतन्हदा मेघमिवान्वपद्यत ॥ २ ॥
 सा हस्तिहस्तोपमसंहतोरुः ।
 स्वनिदिता चारुदती सुमध्यमा ॥
 आसाद्य तं धै वरमाल्यधारिणी ।
 पार्थ शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥
 सा रत्नभृता मनसः प्रियार्चिता ।
 सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः ॥
 सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी ।
 प्रीत्याग्र्यादर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥
 सुसंहतोरुं कनकोज्वलत्वचम् ।
 पार्थः कुमारिं स तदाभ्यभाषत ॥
 किमागमः काञ्चनमाल्यधारिणि ।
 मृगाक्षि किं त्वं त्वरितेव मामिनि ॥ ५ ॥
 किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्नम् ।
 आचक्ष्य तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ॥ ६ ॥

After V. 27

Edns BCDEGN add:—

तमुत्तरं धीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम् ।
 बृहन्नलायाः सहितं महाभुजम् ॥
 स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुवताः ।
 प्रदक्षिणं चकुरयोचुरङ्गनाः ॥ १ ॥
 यदर्जुनस्यर्पमतुल्यगामिनः ।
 पुरामवत् खाण्डवदाहमङ्गलम् ॥
 कुरुन् समासाद्य रणे बृहन्नले ।
 सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ २ ॥

[SOUTHERN RECENSIC

Before. V. 1

S. cl. adds:—

सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी
 ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ॥

20 M. App.

भ्रातृनियोगं तु निशम्य सुभूः ।
 शुभानाना हाटकवज्रभूषिता ॥ १ ॥
 सा वज्रमुक्तामणिहेमकुण्डला ।
 मृदुक्रमा भ्रातृनियोगचोदिता ॥
 प्रदक्षिणावर्ततनुः शिखाण्डिनी ।
 पद्मानना पद्मदलायताक्षी ॥ २ ॥
 तन्वी समाङ्गी मृदुमन्द्रलोचना ।
 मात्स्यस्य राज्ञो दुहिता विलासिनी ॥
 सा नर्तनागारमरालपक्ष्मा ।
 शतन्हृदा मेघमिवान्वपद्यत ॥ ३ ॥
 सा नागनासोपमसंहितोरुः ।
 अनिन्दिता वेदिधिलग्नमध्या ॥
 आसाद्य तस्थौ घरमात्यधारिणी ।
 पार्थ शुभा नागवधूरिव द्विपर ॥ ४ ॥

After V. 1

S cl. adds:—

किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्नमाचक्ष्व शीघ्रं मम चारुहासिनि ।
 वैशंपायन उवाच ।
 सा वज्रवैडूर्यविकारकुण्डला विनिद्रपसोत्पलपत्रगंधिनि ॥

After V. 9a

S cl. adds:—

उवाचपार्थः शुभमंद्रया गिरा ।
 शुभाननां शुक्लदन्ती शुचिस्मिताम् ॥
 गच्छामि यत्रेच्छसि चारुहासिनि ।
 हुताशनं प्रज्वलितं विशामि वा ॥ १ ॥
 इच्छामि तेऽहं वरणात्रि जिवितं ।
 करोमि किं ते प्रियमद्य सुंदरि ॥
 न मत्कृते द्रक्ष्यसि तत्पुरुं प्रिये ।
 वियस्यतं प्रेतपतेर्महाभयम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पतापदुषत्वा कुर्यात्पुद्गयो ।
 विलासिनीं शुक्लदन्तीं शुचिस्मिताम् ॥ ३ ॥

v. 2. omitted in SA. v. 3 omitted in SA¹.

After V. 9

ST, SK add:—

तथा व्रजन्तं वरभूषणैर्वृतम्
 महाप्रभं वारणयूथपोषमम् ॥
 गजेन्द्रबाहुं कमलायतेक्षणम् ।
 कयाटवक्षस्यलमुन्नतांसम् ॥ १ ॥
 तमागतं पार्थममित्रकर्शनम् ।
 महाचलं नागमिव प्रमाथिनम् ॥
 वैराट्टिरामन्व्य ततो बृहन्नलाम् ।
 गवां निनीपन्पद्मुत्तरोऽग्रवीत् ॥ २ ॥

v. 2 omitted in ST.

After V. 12

S. cl. adds:—

दैवैन्द्रसारथिर्वीरो मातलिः ह्यातविक्रमः ।
 सुमहो जामदग्नेश्च विष्णोर्यता च दारुकः ।
 सुमन्त्रो वा दशरथेः सूर्ययता तथाऽरुणः ।
 सर्वे सारथयः ह्याताः न बृहन्नलया समाः ॥ २ ॥
 इत्युक्तो हं च सैरन्ध्या तेन त्वामाब्रुवामि वै ।
 आहूता त्वं मया सार्धं योद्धुं याहि बृहन्नले ॥
 दूराहूतरं गायो भवति कुरुभिर्हताः ॥ ३ ॥

For 2 in SG, ST, SA read:—

अरुणः सूर्ययता च सुमन्त्रो दशरथस्य च ॥

After V. 17

S. cl. adds:—

अमीक्ष्यमाहुस्तव कर्म पौरुषं ।
 स्त्रियः प्रदोसन्ति ममाद्य चांतिके ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

[and then only ST adds:—

अथोत्तरं पुनः प्राह राजपुत्रं बृहन्नलाम् ॥ १ ॥
 कन्यापुरे नर्तनगीतवादिने ।
 क्रीडासु चान्यासु विशोषिता वयम् ॥
 अन्यं परीक्षस्व कुमारसारथिं ।
 यस्तुल्यरूपस्तव नर्तकी ह्यहम् ॥ २ ॥

S. cl. continues —

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्तवानृषसूनुसत्तमः ।

तदा स्मयित्वाऽर्जुनमभ्यनन्दयत् ॥

अथोत्तरः पारशवं शताक्षिमत ।

सुवर्णाचित्रं परिगृह्य भानुमत ॥ २

गृहभलायै प्रददौ स्वयं तदा

विराटपुत्रः परधीरघातिने ॥

तदाज्ञया मात्स्यसुतस्यर्षार्यवान्

भकर्तृकामेव समाददे तदा ॥ ३ ॥

बृहन्नलोवाच ।

यद्यस्ति च रणे शौर्यं शक्यः स्याद्विपतां वधः ॥

अहं त्वामधिगच्छामि यत्र त्वं यासि तत्र भो ॥ ४ ॥

v. 1 omitted in SA. vv. 2, 3 omitted in ST.

वैशंपायन उवाच । omitted in SA, SG.

v. 2 omitted in SA. 3 a, b omitted in SA.

After v. 1 ST adds:—

ततोऽर्जुनो गृह्य विचित्रभूषणं ।

विराटपुत्रप्रसृतं महाबलः ॥

उन्मादयिष्यन् प्रमदामिवाबलः ।

त्वधोमुखं धीरतरोभ्यधारयत् ॥ १ ॥

After V. 18

S. cl. adds:—

तमाददानं प्रमदा जहासिरे ।

ह्यधोमुखं धीरवरोऽभ्यधारयत् ।

ततस्तिरश्चीनरुतं सपत्नहा ।

ह्यधोमुखं कवचमथाभ्यकर्षत ॥

सम्यक्प्रजानन्नपि सत्यविक्रमो ।

ह्यज्ञातवत्सर्वकुरप्रवीरः ॥ १ ॥

b ST ततस्तिरश्चीनरुतः सपत्नहा ।

b omitted in SA. c omitted in SA.

After V. 19

S. cl. adds:—

तथापि कुर्वन्तमभिप्रकर्शनं ।

नैथोत्तरः पर्यमघद्वर्नजयम् ॥ १ ॥

After V. 20

S. cl. adds :—

कृशानुतप्तप्रतिमेन भास्वता ।
 जाज्वल्यमानेन सहस्ररश्मिना ॥
 अथास्य शीघ्रं प्रसमीक्ष्य योजयत् ।
 रथे ह्यन्कांचनजालसंवृतान् ॥
 सुवर्णजालान्तरयोक्त्रमूपणं ।
 सिंह च सौवर्णमुपाश्रयद्रथे ॥ १ ॥

After V. 2a

S. cl. adds:—

आयुधानि च वै तत्र रथोपस्थे च स न्यसत् ॥ १ ॥

After V. 26

S cl adds:—

वैशपायन उवाच

अथोत्तरो वर्ममहाप्रभावं ।
 सुवर्णवैङ्ग्यपरिष्कृतं शुभं ॥
 आमुच्य वीरः प्रययौ रथोत्तमं ।
 धनंजयं सारथिनं प्रगृह्य ॥ १ ॥
 तमुत्तरं प्रेक्ष्य रथोत्तमे स्थितं ।
 बृहन्नलां चैव महाजनस्तदा ॥
 क्षियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुप्रताः ।
 प्रदक्षिणं मङ्गलिनोऽभ्यपूजयन् ॥ २ ॥
 यदर्जुनस्यर्पभनुत्यगामिनः ।
 पुराभवत्खाण्डधदाहमङ्गलम् ॥
 कुरुन्तमासाद्य रणे बृहन्नले
 सहोत्तेरणास्तु तवाद्य मङ्गलम् ॥ ३ ॥

ADHYĀYA 35.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 2

Edns & MSS add:—

ततस्तांश्चोदयामास सद्भवाणाण्डुनन्दनः ॥

After V, 9a

A² adds:—

तेपातत्सैन्यमतुलं दृष्ट्वा भयविवर्द्धनम् ।

After V, 15,

HL add:—

आरनालेन वर्तिष्ये न गोमिमं प्रयोजनम् ।
जीवन्प्राप्स्यामि गा नित्यं निवर्तस्व वृध्नडहे ॥

After V, 20a

D adds:—

अकृतार्थो निवृत्तेयं नैवाहं कुत्रचिद्गयात् ॥

After V, 26a

K adds:—

अग्निदो गरदग्धैव शस्त्रपाणिर्धनापहा ।
क्षेत्रदारहरश्चैव पडैते ह्याततायिनः ॥ १ ॥ ?
आततायिनमायांतमपि वेदांगपारगम् ।
जिघांसंतं जिघांसीयाक्षतेन ग्रहहा भवेत् ॥ २ ॥ ?

After V, 2

K adds: —

क्षीरं वा दधि वाज्यं वा तक्रं वा न पिबाम्यहं ।
आरनालं हि पास्यामि न मे गोमिः प्रयोजनम् ॥ १ ॥

Edns ABCDEGKN add:—

संग्रामे न च कार्यं मे गायो गच्छंतु चापि मे ।
शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव विभेम्यहम् ॥ १ ॥

A² adds:—

घरं काले नजीयक्षमुन् न मे गोमिः प्रयोजनम् । ?
यद्यहं जीविमानस्तु गच्छामि नगरं प्रति ॥

DN add:—

निवर्तय रथं तूर्णं हृदयं मे विदीर्यते ।

After V, 34a

Edns A²BCDEGHKMN add:—

अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनंजयः ।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनंजयात् ॥

After V 40

Edns A²BCDEGN add:—

उत्तर उवाच ।

* शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ।
निवर्तय रथं क्षिप्रं जीवन्मद्राणि पश्यति ॥

K adds after the above:—

ग्रामांश्चतुर्दशपर्णास्तथाभ्वघनगोकुलैः ।
वदाम्येतदनं तुभ्यं मुंच मा त्वं बृहन्नडे ॥ १ ॥
अभ्वानां तु सहस्रे द्वे शुभ्राणां हेममालिनां ।
सर्धलक्षणयुक्तानां मुंच मां त्वं बृहन्नडे ॥ २ ॥

After V. 45

K adds:—

कुरुनभिमुखं पार्थः प्रययौ शस्त्रिवाहनः ।
न थंद्रोदा यानहंतुं प्रायातिचस तिलिः ॥ १ ॥ ?

After V. 46a

N. cl. adds:—

माभैस्त्वं राचपुत्राद्रय क्षत्रियोऽसिपरंतप ।
कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विपदिासि ॥ १ ॥
अहं वै कुरुभिर्योस्त्ये विजेष्यामि च ते पशून् ।
प्रविश्यैतद्रथानीकमग्रधृष्यं दुससदम् ॥ २ ॥

FHL M omit 1a. A reads the on the verse margin.

F omits verse 2. A reads v 2. b on the margin.

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 2

E cl. adds:—

सतस्तांभोदयामास सद्भवाभ्याण्डुनन्दनः ॥

After V. 11

S cl. adds:—

देवैरपिसहैद्रेण न शक्यं किं पुनर्नरैः ।

After V. 14

S. cl. adds:—

मत्ता इव महानागा युक्तध्वजपताकिनः ।
नीतिर्मतो ग्रहेष्यासाः सर्वार्थकृतनिश्चयाः ॥
तान् जेतुं समरे शूरान् दुर्बुद्धिरहमागतः ॥ १ ॥

SA¹ omits *n* and *b* of this verse.

SG, ST, SA add before = above:—

दुर्जयाः सर्वसैन्यानां देवैरपि स वासवैः ।
पताकिनश्च मातंगाः सध्वजाश्च महारथाः ॥
प्रकीर्णककृतोद्योता वाजिनश्च प्रभूपिताः ॥ १ ॥

After V. 15

S. cl. adds:—

दृष्ट्वा तु महतीं सेनां कुरुणां दृढधम्यनाम् ।

After V 18

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

तं तथा हृदिनं तत्र धीमत्सुः प्रत्यभापत ।
संग्रहस्य पुनस्तं वै सर्वलोकमहारथः ॥ १ ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

समुद्रमिव गंभीरं कुरु सैन्यमरिंदम ।
स्त्रीसकाशो प्रतिज्ञाय पुरुषाणां हि शृण्वताम् ॥

After V. 22

SK, SG, ST, SA, add:—

रथमारुह्यनिर्यात्वा किमर्थं नावबुध्यसे ।

After V. 25

ST adds:—

आयू रक्षति मर्माणि आयुरग्रं प्रयच्छति ।
एवं सति महामाग वृथा यात्रा पलायने ॥

After V 26

SK, S¹, ST SA² add:—

संग्रामेण न मे कार्यं गावो गच्छन्तु ध्यापिमे ।
नगरं च प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते गृहधले ॥ १ ॥

b ST गमिष्यामि गृहानेव पश्यन्त्यास्ते गृहधले ।

After V. 30a

S. cl. adds:—

विश्रमंतं पद्भ्यासैनैर्मयंतं च भूतलम् ।

After V. 31

S. cl. adds:—

कोऽयं घावत्यसंगेन पूर्वं मुक्त्वा रथोत्तमम् ।

After V. 32

S. cl. adds:—

इत्येवं सैनिकाः प्राहुर्द्रोणस्तानिद्रमब्रवीत् ।
 आचार्यः कुरुपांडूनां भृतौ शुक्रांगिरोपमः ॥ १ ॥
 किं विचारेण घः कार्यमेतेनानुसृतेन वा ।
 धावन्तमनुधावंश्च निर्भया भयविप्लुतम् ॥
 घणीकलापं निर्धूय प्रतिभातिनरर्पमः ॥ २ ॥

After V. 33a

S. cl. adds:—

रूपेण पार्थसदृशः स्त्रीविपसमलंकृतः ।

After V. 34a

S. cl. adds:—

अमरेष्विध देवेंद्रो मनुष्येषु धनंजयः ।
 एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनंजयात् ।
 द्रोणेन सैयमुक्तस्तु कर्णः प्रोवाच बुद्धिमान् ॥

a, b om. in ST.

After V. 35a

S. cl. adds:—

स्त्रीयं धै सारथिं कृत्वा निर्यातो नगरद्वहिः ।

After V. 35

SK, SG, ST, SA² add:—

ते हि नः प्रतिसंयातुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ।
 कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुर्वन् ॥ १ ॥

After V. 37a

S. cl. adds:—

सारथिं हृत्तरं कृत्वा स्वयं योद्धुमिहेच्छति ।

SA² adds before this:—

एकोऽस्माननुयात्येष नाम्यो लोके धनंजयात् ।

After V. 38a

S. cl. adds:—

दुर्योधन उवाचेर्द सैनिकान् रथसत्तमान् ।
 अर्जुनो वासुदेवो वा रामः प्रमुख पथ वा ॥ १ ॥

ते हि नः प्रतिसंयातुं संग्रामे न हि शक्त्युः ।
 अन्यो वै क्लीवरूपेण यथा गच्छेद्भवां पदम् ॥ २ ॥
 शस्त्रैस्तीक्ष्णैरर्पयित्वा पातयिष्यामि भूतले ।
 कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरुन् ॥ ३ ॥

SA¹ omits 1 a. SA² reads 3 b before 2 b.

After V. 38

S. cl. adds:—

अर्जुनेति च नेत्येव न व्यवस्यंति ते पुनः ।
 इति स्म कुरवः सर्वे विमृशंतः पुनः पुनः ॥ १ ॥
 दृढवेधी महासत्यः शक्तुल्यपराक्रमः ।
 अद्यागच्छति चेद्योद्धुं सर्वं संशयितं यत्नं ॥
 न चाप्यन्यतरं तत्र व्यवस्यंति धनंजयात् ॥ २ ॥

After V. 39

SK adds:—

मा मा गृहाण भद्रं ते दासोऽहं ते गृह्णले ।
 इति यादिनमेवाशु धावंतं तरसामहीत् ॥ १ ॥

S. cl. further adds:—

धिराट्पुत्रं धीमत्सुर्यलवानरिभर्दनः ॥

After V. 40

ST adds:—

भीतः प्रस्विन्नसर्वाङ्गो विव्दह्लाङ्गो विपण्णवान् ।

After V. 40

S. cl. adds:—

उत्तर उवाच ।

सुवर्णमणिमुक्तानां यद्यदिच्छसि दक्षि ते ।
 हस्तिनोऽश्वान् रथान् गावः स्त्रियश्च समलंकृताः ॥ १ ॥

After V. 41 a

S. cl. adds:—

पष्टिं स्वलंकृताः कन्याः ग्राममेकं ददामि ते ।
 मुंच मां त्वं भृशं दीनं विव्दहलं भयकंपितम् ॥

ST adds after a:—

ददामि केयूरखरान् मुंच मां त्वं गृह्णले ।

SG,¹ST, SA. read this v. after our v. 42.

After V. 42

S. cl. adds:—

गमिष्यामि पुरं पंड द्रुं मातरमद्य ताम् ।

SK alone continues:—

एकोऽहमेव मे मातुः कुमारः किं ह्ये ततः ।
 विधिरेवंविधे काले त्वद्वशं कुरुते हि माम् ॥ १ ॥
 मात्स्यस्य पुत्रो बालोऽहं तेन चास्मि सुपोषितः ।
 मातृपार्श्वशयानोऽहमस्पृष्टातपवायुमान् ॥ २ ॥
 अदृष्टबालयुद्धोऽहं कुतस्ते कुरवः कुतः ।
 मातृपार्श्वं गमिष्यामि मुंच मां त्वं बृहन्नले ॥ ३ ॥
 प्रलयार्णवसंकाशं दृश्यते कौरवं बलम् ।
 स्त्रीणां मध्येऽहमज्ञानाद्वीर्यशौर्योकितां गिरं ॥ ४ ॥
 उक्तो यौवनगर्वेण को जेतुं शक्यात्कुरुन् ।
 भमुक्त्वा मां यदि नयेमरिष्यामि तवाग्रतः ॥ ५ ॥

After V. 44a

SK adds:—

अहं योत्स्यामि कौरव्यैर्हयान्संपच्छ मेति माम् ।
 आदवानः किमर्थं त्वं पलायनपरोऽभवः ॥ १ ॥
 युध्यस्व कौरवैः सार्धं विजयस्ते भविष्यति ।
 यस्य यंतास्म्यहं युद्धे संयच्छामि ह्योत्तमान् ॥ २ ॥
 राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य युद्धे जयो ध्रुवम् ।
 सर्वथोत्तर युध्यस्व यंत्रा सह मया कुरुन् ॥ ३ ॥
 जित्वा महीं यशः प्राप्य भोक्ष्यसे सकलामिमाम् ।
 हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ॥ ४ ॥
 अद्य सर्वान् कुरुन् जित्वा यथा जयमवाप्स्यसि ।
 क्षणाहं प्रयतिम्येऽन्यं सहस्योऽन्यं वतो ब्रह्म ॥ ५ ॥

After V. 46a

S. cl. adds:—

मा मैस्त्वं राजपुत्राग्रय क्षत्रियोऽसि परम्वप ।
 अहं तैः कुरुभिर्योत्स्ये प्रत्यानेष्यामि ते पश्यन् ॥
 प्रविशैतद्व्यानीकं अप्रघृण्यं दुरासदम् ॥ १ ॥

After V. 46

S. cl. adds:—

दूषान् समरचंडांश्च नयिष्ये यमसादनम् ।

After V. 48

S cl. adds:—

तमारोप्य रथोपस्थे विलपन्ते धनंजयः ।
गांडीयं धनुरादातुमुपायात्तां शर्मा प्रति ॥
उत्तरं तं समाश्वास्य कृत्वा यन्तारमर्जुनः ॥ १ ॥

ADHYĀYA 36.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 9

Edns EFG add:—

नदीजं लङ्केशवनारिकेतुः ।
नगाह्वयो नाम नगारिसुनुः ॥
एषो गनाधेयधरः किरीटी ।
जित्वा वयं नैष्यति चाद्य गावः ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 9

S. cl. adds:—

एतावदुक्त्वा वचनं भीष्ममालोक्य चाब्रवीत् ।
नदीजं लङ्केशवनारिकेतुः
नगाह्वयो नाम नगारिसुनुः ।
गत्या सुरेशः कन्निदङ्गनेव
शुर्व्यभाषे वचनं तदानीम् ॥ १ ॥
वैशंपायन उवाच ।

इत्पुक्त्वा संज्ञया द्रोणस्तूष्णीमासीद्विशपते ।
भारद्वाजवचः श्रुत्वा गांशेयः संज्ञयाब्रवीत् ॥ २ ॥
अतीतं चक्रमस्माकं विपर्यान्तरमागताः ।
अतीतः समयश्चोक्त अस्माभिर्यः समातले ॥ ३ ॥
न भयं शत्रुतः कार्यं शंकां त्यज नरर्षभ ।
देवमतेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ॥ ४ ॥
दुर्योधनमयालोक्य संज्ञया द्रोण अब्रवीत् ।

SG om. 4 b.

After V. 10 a

SK adds:—

ये जेतारो महीपानाममुना कुर्यो हताः ।
यस्मिन् जाते मही कृत्वा निर्भरोच्छ्वासिताऽभयत् ॥ १ ॥

येन मे दक्षिणा दत्ता यद्धा द्रुपदमोजसा ।
 धिद्धा वियद्वतं लक्ष्यं विनिर्जित्य च पार्थिवान् ॥ २ ॥
 निर्जिता येन पांचाली पुरा येन स्वयंवरे ।
 खांडवे येन संतुष्टो बहिर्जित्वा सुरासुरान् ॥ ३ ॥
 परिणीता सुभद्रा च येन निर्जित्य यादवान् ।
 निर्जितो येन युद्धेन त्रिपुरारिः स्मरार्दनः ॥ ४ ॥
 गत्वा त्रिविष्टपं येन जितेन्द्रा दानवा युधि ।
 नियातकथचा राजन् दानवानां त्रिकोटयः ॥ ५ ॥
 निर्जिताः कालकेयाश्च हिरण्यपुरवासिनः ।
 येन त्वं मोचितो यद्धश्चित्रसेनेन तद्वने ॥ ६ ॥
 येन गत्वोत्तरं मेरोरानिनाय महद्धनम् ।
 याजितो धर्मसूनुश्च नृपान्सर्वांस्विजित्य च ॥ ७ ॥
 यस्मिन् शौर्यं च वीर्यं च तेजो धैर्यं पराक्रमः ।
 भौदार्यं चैव गांभीर्यं श्रीर्हर्षार्धमो दयार्जवम् ॥ ८ ॥
 एवमादिगुणोपेतः सोऽयं पार्थो न संशयः ॥ ९ ॥

After V. 12

SK adds:—

इत्येवं वादिनं द्रोणं कर्णः कुद्धोभ्यभाषत ।

ADHYĀYA 37.

[NO ADDITIONS IN THE NORTHERN RECENSION.]

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 1

S. cl. adds:—

एहि भूमिजयारुह्य वैराटे महतीं शमीम् ।

After V. 3

S. cl. adds:—

नेच्छामि तैरहं कर्तुं कर्म धैजयिकं त्विह ।
 अतिसूक्ष्माणि न्हस्वानि सर्वाणि च मृद्नि च ।
 आयुधानि महाबाहो तवैतानि महाबल ॥ १ ॥

After V. 8

ST adds:—

न चास्य सन्निधिं प्राप्य मर्त्यः कश्चन धारयेत् ।

After V. 9

S. cl. adds:—

प्राथितानि विशिष्टानि दुर्दर्शानि भवन्त्युत ।

ST continues after this line:—

वैशंपायन उवाच ।

भर्तुर्नेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्मत उत्तरः ।

नाशको वृक्षमारोदुमिदं वचनमब्रवीत् ॥

After V. 10

S. cl. except ST adds:—

न मामेवंविधं कर्म कारयस्व बृहन्नले ।

कथं वा शक्यते कर्तुं बुद्ध्या त्वं मन्यसे कथम् ॥ १ ॥

After V. 12

SK, SG, SA add:—

वैशंपायन उवाच ।

तमुवाच ततः शूरः पार्थः परपुरंजयः ।

दायादं सर्वं मत्स्यानां कुले जातं विशारदम् ॥

जानामित्वां महामाज्ञ शुभं जात्या कुलेन च ।

कथं नु पापकं कर्म ब्रूयां त्वाऽहं परन्तप ॥ २ ॥

ST reads 1 b alone दायादं &c after v. 12, omitting वैशं &c. and adds after दायादं &c:—

विवृत्तं सर्वसंपन्नं तितिक्षार्जवमार्दवैः ।

ईदृग्विधमनाहार्यं सर्वं स्पर्शयसेद्य माम् ॥

कथमस्मान्प्रजेभ्यन्वै मद्भगिन्याः कृतप्रियः ।

बृहन्नलोवाच ।

कथं तु चान्वितं कुर्यात्त्वामहं नृपनन्दन ।

व्यवहार्यश्च राजा च बृद्धश्चैव भविष्यति ।

कथमभ्यवहार्यं वै कारये मत्स्यनन्दन ।

त्वञ्जुजेभ्या भगिन्याश्च कृतसंस्कारलाक्षितः ॥

अहं त्वा कार्यमेवैतदनिधं च न वा शुचिः ।

After V 13

ST adds:—

प्यधसाथान्यितो भूत्वा गृहाणैतानि निधयात् ।

समाहितमना भूत्वा धनूरन् समार ॥ १ ॥

After V. 15 a

ST adds:—

अथारुह्य हि वृक्षाग्रे निहितानि महात्मभिः ।
धनूंषि पृथिवीपालैस्तानि सर्वाण्युपाहर ।
समाधाय मनस्तात समाशाय परामृश ॥

After V. 18

ST adds:—

तत्तु संस्पृश्य संहृष्टो भयातर्जुनचोदितः ।
तमन्वशासच्छुभ्रो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः ।
परिचेष्टनमेतेषां सर्वं मुञ्चस्व मा चिरम् ।
तेषां संनहनीयानि स विमुच्य नराधिपः ।
अपश्यत्तत्र गाण्डीवं चतुर्मिरपरः सह ॥
(cf v. 18 of our text).

After 20 b¹

SK adds:—

... .. प्रथेपिततनुस्तदा ।
अर्जुनेन समाश्वस्तः किञ्चिद्धृष्टो नृपात्मजः ।
तेषां संदर्शनाभ्यासं स्पर्शाभ्यासं पुनः पुनः ।
आमील्य पुनरमील्य स्पृष्टा स्पृष्टा चकार सः ।
सम्यग्घुष्टस्तदाऽश्वस्तः क्षणेन समपद्यत ॥

SG, ST & SA omit the portion from किञ्चिद्धृष्टो &c. to आश्वस्तः &c.
& read अर्जुनेन समाश्वस्तः क्षणेन समपद्यत । only.

ADHYĀYA 38.

[NORTHERN RECENSION.]

Before V. 1

K adds:—

न दृष्टं न श्रुतं चित्रं घनुषो रूपमीदृशम् ॥

Before V. 11

Edns CDLN add:—

शुभमारसहो दिव्यं शत्रवाणां भयंकरः ।

L reads:—

शुभमार सहः कस्य सायकोयं शिलीमुखः ।
हेमपुंखो गार्धपत्रः शत्रवाणां भयंकरः ॥

After V. 15

Edns CGK add:—

कस्यायमसितः खङ्गः हेमविंदुभिरावृतः ।
 आशीविपसमस्पर्शः परकायप्रमेदनः ।
 गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भयप्रदः ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

S. cl. reads the corresponding Adh. (SK 41) in a manner verbally differing much from our text; it is therefore given below.

विराट उवाच ।

सारथे किमिदं दिव्यं नागो वा यदि वा धनुः ।
 सौवर्णान्यत्र पद्मानि शतपत्राणि भागशः ॥
 कुशाग्निप्रतितप्तानि भानुमन्ति बृहन्ति च ॥ १ ॥

After this our 1 a.

शशिसूर्यप्रभाः पृष्ठे भान्ति रुक्मपरिष्कृताः ।
 पुष्पाण्यत्र सुवर्णानि शतपत्राणि भागशः ॥ २ ॥
 विस्मापनीयरूपं च भीमं भीमप्रदर्शनम् ॥ ३ ॥
 नीलोत्पलनिभं कस्य शतकुम्भपरिष्कृतम् ।

After this our v. 2 a.

तालप्रमाणं कस्येदं भणिरुक्मविभूषितम् ।
 हाटकस्य सुवर्णस्य यस्मिन्शाखाभृगा दश ॥ ५ ॥
 दुरानमं महादीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।
 कस्येदमीदृशं चित्रं धनुः सर्वे च दंशिताः ॥ ६ ॥
 चन्द्रार्कविमलामासः सुरूपाः सुप्रदर्शनाः ।
 हंसाः पृष्ठं श्रिता यस्य कुशाग्निप्रतिमार्चिपः ।
 शार्ङ्गगाण्डीवसदृशं कस्येदं सारथे धनुः ॥ ७ ॥
 चतुर्थं कान्धनवपुर्भाति विद्युद्गणोपमम् ।
 नीलोपलिप्तमच्छिद्रं जातरूपमयं धनुः ।
 मत्स्याध्यास्य हिरण्यस्य पृष्ठे तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ८ ॥
 शुक्रचापोपमं दिव्यं कस्येदं सारथे धनुः ।
 उच्छिद्रं फणिवदिव्यं सारयन्त्यादुरानमम् ॥ ९ ॥

After this our v. 1 b.

पर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रार्कभूषिताः ।
 जाम्बूनदविचित्राह्वं कस्येदं पदमं धनुः ॥ १० ॥

After this our v. 6 a.

प्रक्षितास्तीक्ष्णतुण्डाग्रा उपामद्धे हिरण्मये ॥ ११ ॥

After this our v. 7 b.

आसीद्विषसमस्पर्शाः शिनाश्चाजिह्वा दृढाः ॥ १२ ॥

After this our v. 7 a.

धराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः कर्म्यमे रुचिराः शराः ॥ १३ ॥

पञ्चाशनिसमस्पर्शा वैश्वानरशिपार्चिषः ।

सुवर्णपुद्गास्तीक्ष्णाग्राः कस्य सप्तशतं शराः ॥ १४ ॥

After this our v. 13 a.

कस्य दण्डो दृढः श्लक्ष्णो रुचिरोऽयं प्रकाशते ॥ १५ ॥

वैषाग्नकोशः कस्यायं दिव्यः शङ्खो महाग्रमः ।

कस्यार्धमस्यर्धते पञ्चशार्दूललक्षणाः ॥ १६ ॥

कस्यायं निर्मलः शङ्खो ह्रीपिचर्मनिवानितः ।

नीलोत्पलसयणोऽयं कस्य शङ्खः पृथुर्महान् ॥ १७ ॥

मृगेन्द्रचर्मावसितस्तीक्ष्णधारः सुनिर्मलः ।

अपमाजिनकोशस्तु कस्य शङ्खो महानयम् ॥ १८ ॥

यस्यापिधाने हृदयन्ते सूर्याः पञ्च परिप्लुताः ।

कस्यायं विपुलः शङ्खः शृङ्गत्सरुमनोहरः ॥ १९ ॥

निहितः पार्षते कोशे तैलधीतः समाहितः ।

प्रमाणवर्णयुक्ताश्च कस्य शङ्खो महानयम् ।

यतेन प्रतिविद्धः सर्वघोरकश्चिन्न कुञ्जरः ॥ २० ॥

After this our v 16 ॥ २१ ॥

ADHYĀYA 39.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 4 a

D adds:—

अलं भारं गुरुं योढुं दारुणं चारुदर्शनम् ।

After V. 6

H adds:—

तस्मादादाय च शतमग्निरेतद्भुजुः शुभम् ।

तस्मात्पार्थमिदं प्राप्तं सर्वशत्रुमयंकरम् ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 1

SK adds:—

वैशपायन उवाच ।

उत्तरेणैवमुक्तस्तु पार्थो वैराटिमव्रवीत् ।

मृद्या प्रत्याययन्वाचा भीतं शंकावशं गतम् ॥ १ ॥

22 M. App.

After this S. cl. reads our vv. 1, 4 a, 2 a, 3 a, 4 b, 3 b, 5 a, 6, 7 in order and then:—

नीलोत्पलसमं राक्षः कौरव्यस्य महात्मनः ।
विन्दवश्चात्र सौवर्णाः पृष्ठे साधु नियोजिताः ॥

After this comes our v. 8 a.

सहस्रगोधाः सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
अपभा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ॥

After this comes our v. 9 b.

पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कुशानुप्रतिदीपिताः ।

After this comes our v. 8 b. (The above ll. are omitted in SA¹.)

तालप्रमाणं भीमस्य रत्नरुक्मविभूषितम् ।
दुरानमं महदीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्पणम् ॥

After this comes our v. 11.

After V. 11

ST adds:—

विन्दवश्चात्र सौवर्णाः पृष्ठे साधु नियोजिताः ।
तस्येवं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ॥
सहस्रगोधाः सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
पृष्ठे विभक्ता दृश्यन्ते कुशानुप्रतिदीपिताः ॥
पूजितं सुरमर्त्येषु विभाति धनुरुत्तमम् ।
तालप्रमाणं भीमस्य मणिरत्नविभूषितम् ॥
येन पार्थो जयत्कृत्स्नां दिशं प्रार्ची परंतपः ।
शातकुंभस्य शुद्धस्य यस्मिन्शास्त्रासृगा दश ॥
हंसाः पृष्ठाश्रिता यस्य कुशानुपरमार्चिणः
पतत् गांडीवसदृशं सहदेवस्य तद्धनुः ॥
यदेतत्कांचनवपुर्भाति विहृद्रणोपमम् ।
नकुलस्य धनुर्दिव्यं माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥

S. cl. adds:—

पतेन सदृशं चित्रं धनुरेतद्ययीयसः ।
ह्यग्निधर्णे राक्षस्तु कौरव्यस्य महात्मनः ॥
विपाठा भीमसेनस्य गिरीणामपि दारणाः ।
सुप्रभाः सुप्रहाकायास्तीक्ष्णाग्नाः सुतरां दृढाः ॥
भीमेन प्रहिता एते दारणानां निवारणाः ।
सुपर्णेदण्डरुचिराः कालदण्डोप ऽऽनुभाः ॥

नकुलस्य शरा ह्येते वज्राशनिसमप्रमाः ॥
 यांश्च त्वं पृच्छसे दीप्तान्समधाराप्समाहितान् ।
 वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः सहदेवस्य ते शराः ॥

After this comes our V. 19.

यस्त्वयं निर्मलः यद्गो द्वीपि चर्मणि दंशितः ।

After this comes our v. 21 b, 20

वारणानां सुदृप्तानां शिक्षित-स्कन्धशातने ।
 नीलोत्तलसवर्णामः यद्गः पार्थस्य धीमतः ॥
 मृगेन्द्रचर्मपिहितस्तीक्ष्णधारः सुनिर्मलः ।
 दर्शनीयः सुतीक्ष्णाग्रः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥
 अर्जुनस्यैपनिर्लिशः परसैम्याग्रदूषणः ॥
 यस्त्वयं पार्षते कोशे निक्षिप्तो रुचिरत्सयः ।
 नकुलस्यैव निर्लिशो वैश्वानरसमप्रभः ॥

After this comes v. 23 (text).

भीमस्यार्थं महादण्डः सर्वाभिन्नविनाशनः ।

वैशंपायन उवाच ।

भेदतो ह्यर्जुनस्तूर्णं कथयामास तत्त्वतः ।
 आयुधानि कलापांश्च निर्लिशांश्चातुलप्रभान् ॥

After the above ST adds—

क्वापि प्रछन्नवासानां पांडवानां महात्मनाम् ।
 न्यस्तान्यत्र महार्हाणि व्रतसिद्धिमुपेयुषाम् ॥
 इत्युत्तराय तत्सर्वमर्जुनस्तत्त्वतोऽग्रणीत् ॥

ADHYĀYA 40.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 8a

Edns BCDEGK²N add:—

एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः ।

After V. 21

D addst:—

अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः कामशासनिः ।

DK add:—

स्थितोस्मि यत्तः संग्रामे वैराटे व्येतु ते मयं ।
 एतच्छ्रुत्वा प्रहृष्टात्मा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥

After V. 24

Edns & MSS add:—

यदज्ञानन्नबोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम ।

After V. 29a

Edns & MSS add:—

एकं चाहर निखिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ।

Edns A²BCDEGHKN further add:—

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा ।

अर्जुनस्यायुधान्यृष्ट शीघ्रेणावातरत्ततः ॥ १ ॥

DK add after a:—

गांडीवं देवदत्तं च तथाक्षय्ये महेषुधीः ।

रथमारोपयैतन्मे प्रत्यानेप्यामि ते पशून् ॥

Before V 42

K adds:—

एतासु पंचस्वभ्वानां रथचर्यास्तु पांडव ।

न च शत्रवो द्रक्ष्यंति गच्छमानमितस्ततः ॥

After V. 48

AK add:—

सस्मार दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि भरतर्षभः ।

अभ्युपेयुर्महाभागमस्त्राणि भरतर्षभम् ॥

After V. 49a

Edns & MSS add:—

अथासौ ग्राहमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

After V. 84a

Edns CDGN add:—

पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिते ।

After V. 57a

Edns & NSS except add —

अत एव महाबाहो भीतास्तिष्ठामि तेऽग्रतः ।

After V. 61a

K adds:—

समासाद्य तु चार्ण्यं योगनामीश्वरं प्रभुं ।

N adds this l before v. 61 a.

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 1

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे पार्थ न मृदात्मा व्यजानत ।
विराटपुत्रः प्रमुखे पप्रच्छ पुनरेव तम् ॥ १ ॥

After V. 1

S. cl. adds:—

क तु ते पाण्डवाः शूराः संप्रामेध्यपराजिताः ।
येपामिमानी क्षीप्तानि श्रिया दीव्यन्ति भान्ति च ।
कस्मिन्न्यसन्ति देशे च धर्मज्ञा यन्धुवत्सलाः ॥ १ ॥

After V. 2a

SK adds:—

धर्मशीलश्च धर्मात्मा धर्मवान्धर्मवित्सुधीः ।
धर्माप्यक्षो धर्मपुत्रो धर्मज्ञो धर्ममूर्तिमान् ॥ १ ॥
धर्मनिष्ठो धर्मकर्तो धर्मगोप्ता सुधर्मकृत् ।
सत्यार्जयक्षमाधारो धृणी धर्मपरायणः ॥ २ ॥

After V. 4

S. cl. adds:—

उत्सृज्य राज्यं धर्म्यं ते नः ध्रूयंते वनं गताः ॥ १ ॥
पाण्डवान्यदि जानीये क तु ते धर्मचारिणः ।
क तु या निवसन्तीति सत्यं ब्रूहि बृहन्नले ॥ २ ॥
किमर्थमागतान्यत्र शस्त्रास्त्राणि महात्मनाम् ।
कथं ज्ञातानि मघता तथा मे ब्रूहि शोभने ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहस्य धीमत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
उवाच राजपुत्रं तमुत्तरं शृणु मे वचः ॥ ४ ॥
मा मैस्त्वं राजशार्दूल सर्वं ते वर्णयाम्यहम् ।
नात्र भेतव्यमद्यापि राजपुत्र यथातथा ॥ ५ ॥
धयं ते पाण्डवा नाम वनवासस्य पारगाः ।
अतति द्वादशे वर्षे च्छत्रवासमिहोषिताः ॥
तस्मादशङ्कितमनाः शृणुष्ववाचहितोत्तर ॥ ६ ॥

क च ते निवसन्तीति यदि जानासि सारथे ।
पूर्वं ब्रूहि न मे श्रद्धा तेषामायुधलंबने ॥
सर्वज्ञ इव चावोचस्त्वमेवात्र बृहन्नले ।

vv. 5 & 6 omitted in SG, SA. After ६ ST adds:—

सुखमत्रोपिता राज्ञो त्वत्पित्रा परिपालिताः ।

After V. 6

S. cl. adds:—

भीमसेनेन दुर्वृत्तः सह भ्रातृभिराहवे ॥
श्रुत्वैतद्वचनं जिष्णोर्विस्मयस्फारितेक्षणः ।
पश्यन्ननिमिषः पार्थ शनैर्वाचमुवाच ह ॥

b, c omitted in SG, ST, SA. ST reads ॥ as भीमसेनेन भीमेन भीमविक्रमकर्मणा ।
and adds

द्रौपदीमर्षजात् क्रोधात्कीचकाः सानुजा हताः ।

After V. 8

S. cl. adds:—

ईशानो विदधे देवस्त्रिदिवस्येश्वरो दिवि ।

ST continues:—

तानि लोके प्रवृत्तानि वैराटे शृणु तत्त्वतः ।

After V. 9

S cl. adds:—

एतानि मम नामानि स्थापितानि सुरोत्तमैः ।

उत्तर उवाच

शृणुतो द्वा नामानि समवेतानि पाण्डवे ।
चरन्ति लोके ख्यातानि विदितानि ममानघ

ST further adds:—

त्वं तु तानपि मे श्रूयाः श्रद्धया तव सारथे ।

After V. 12a

SK, SG add:—

इतस्ततश्चलत्येतन्मनो मे चञ्चलं त्वयि ।
अर्जुनो धा मवाचेति यद् दीप्यं बृहन्नले ॥

ST adds:—

उत्तरेण तथा भूयः सन्नियुक्तो धर्मजयः ।
देहमिर्नामधेयानि प्रदूषज्जनमेजय ॥

After V.

S. cl. adds:—

यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याद्भ्रातृज्येष्ठस्य पश्यतः ।
 युधिष्ठिरस्य रुधिरं दर्शयेद्वा कदाचन ।
 परामवमहं तस्य कुले कुर्यां न संशयः ॥ १ ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

माता मम पृथा नाम तेन मां पार्यमब्रुवन् ।
 देवदानवगन्धर्वपिशाचोरगराक्षसान् ॥ १ ॥
 अहं पुरा रणे जित्वा खाण्डवेऽग्निमतर्पयम् ।
 हुताशनं तर्पयित्वा सहितः शार्ङ्गधन्वना ॥ २ ॥
 त्रिविष्टपगतौ दृष्ट्वा पितामहमहेश्वरी ।
 मूर्च्छया पतितं भूमावागतौ देवसत्तमौ ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वा तौ वरदौ देवौ संज्ञां लब्धोत्थितः पुनः ।
 भूर्मा हि प्रणतं भूमौ तौ देवौ वरदौ वरौ ॥ ४ ॥

After V. 22

S. cl. adds:—

सर्वदेवैः परिवृतौ भूयो मां स्वयम्ब्रुवतुः ।
 वरं तात धृणीष्येति यं प्रार्थयासि पाण्डव ॥ १ ॥
 ततोहमस्त्राण्यलमं दिव्यानि च ददामि च ।
 ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थूणाकर्णं च दुर्जयम् ॥ २ ॥
 ऐन्द्रं घातणमाग्नेयं वायव्यमथ धैष्णवम् ।
 ततोहमजयं भूयो रथेन्द्रेण दुर्जयान् ।
 मातालिं साराथिं कृत्वा निवातकवचान् रणे ॥ ३ ॥
 अथप्यकचचान्देवैर्वरदृष्टान्महासुरान् ।
 तिस्रः कौटीर्दानवानां संयुगेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४ ॥
 एको निर्जित्य संग्रामे भूयो देवानतोपयम् ।
 ततो मे भगवानिन्द्रः किरीटमददात्स्वयम् ॥ ५ ॥
 देवाश्च शंखमदद्दुः शत्रुसैन्यनिवारणम् ।
 अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ ६ ॥
 हत्वा पट्टिं सहस्राणि जयं संप्राप्तवान् रणे ।
 असंभ्रान्तो रथे तिष्ठन् सहस्रेषु शतेषु च ॥ ७ ॥
 शत्रुमध्ये दुराधर्षो न मुह्यति च मे दिशः ।
 अहं गन्धर्वराजेन न्हियमाणं सुयोधनम् ॥ ८ ॥
 भ्रातृभिः सहितं तात गन्धर्वैः समरे जितम् ।
 चतुर्दश सहस्राणि हत्वा चैनममोचयम् ॥ ९ ॥

एतानि मम नामानि योऽहन्यहनि कीर्तयेत् ।
 तं न पश्यन्ति सत्त्वानि न तं निघ्नन्ति शत्रवः ॥ १० ॥
 अथ पश्य महाबाहो मम वीर्यं सुदुःसहम् ।
 मा भैर्विगतसंत्रासः कुरुनेतान्समागतान् ॥ ११ ॥
 सुयोधनस्य मिषतः कर्णस्य च कृपस्य च ।
 पितामहस्य भीष्मस्य द्रौणेद्रोणस्य च स्वयम् ।
 सर्वानेव कुरुक्षित्वा प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ॥ १२ ॥

4 a omitted in SG. v 14, 15 a omitted in SG, ST, SA. After v. 9
 above ST adds:—

मन्नाममथनं कीर्तिं प्राप्यान्यच्च प्रकीर्तितम् ।

Before V. 23

ST adds:—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धैराटिः पार्थिवोत्तमः ।
 ग्रहष्टरोमा हृष्टो भूद्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥
 तं प्रेक्ष्य धै महत्तमानमर्जुनं मत्स्यनन्दनः ।
 प्राञ्जलिश्चाभिवाद्याथ इदं वचनमब्रवीत् ॥

After V. 24

S. cl. adds:—

यदज्ञानादयोचं त्वां प्रमादेन नरोत्तम ।
 अकृत्वा हृदये सर्वं क्षन्तुमर्हसि तत्सम ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

दासोहं ते भविष्यामि पश्य मामनुकंपया ॥ १ ॥
 या प्रतिज्ञा कृता पूर्वं तव सारथ्यकारणात् ।
 सेयं प्रतिज्ञा पूर्णा मे हर्षश्चार्जुन जायते ॥ २ ॥
 देवेन्द्रतनयस्येह सारथिः स्यां महामृधे ।
 इति पूर्वं कृतास्माभिः प्रतिज्ञा युद्धदुर्मद ॥ ३ ॥
 प्रतिज्ञा मम संपूर्णा तव सारथ्यकारणात् ।
 मनःस्वास्थ्यं च मे जातं जातं भाग्यं च मे मदत् ॥ ४ ॥

After v. 1 of the above ST adds:—

यदज्ञानादयोचं त्वां विस्मर त्वं धनंजय ।
 यावद्वर्षागहं विधां त्वां न तत्त्वेन मारुत ॥
 तावन्मेभूद्भयं तात कुरुष्यो नात्र संशयः ।
 यथा त्वंज्ञासिपमहं छत्रं तत्त्वेन भाग्यं ॥

विस्मितोस्मि महासत्त्व सर्वशत्रून्विनाशय ।
तद्वाक्यजलसंसिक्तमुत्फुल्लहृदयं मम ॥
मर्मामितताविजले स्थानपद्ममिव हृदे ।

2 b omit. in SG, SA. v. 3 a omit in SA, SG.

v. 3 b omitted in SG, SA. 4 a omitted in SG, SA

After V. 26a

S cl. adds:—

दुर्योधनं च जित्वाजौ निवर्तय पद्मम् ।

After V. 28

S. cl. adds:—

गाण्डीवं देवदत्तं च शरान्कनकमूषणान् ।

After V. 29a

S. cl. adds:—

एकं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ।

After V. 29

S. cl. adds:—

तोषयिष्यामि राजानं प्रयेक्ष्यामि पुरं पुनः ।

After V. 31a

S. cl. adds:—

शरजालवितानाद्व्यग्राश्वेडितमहास्यनम् ।

Before V. 33

SK adds:—

बहुना किं प्रलापेन शृणु मे परमं वचः ।
नाहं विभेमि कौन्तेय साक्षादपि शतक्रतोः ॥
यमयायुकुचेरेभ्यो द्रोणभीष्मशतादपि ॥

After V. 33

ST adds:—

कस्य हि स्याद्भयं धीरं त्वेतिहायस्य भारत ।
देवसेनामपि रणे जेष्यां यानाश्रयशयः ॥

After V. 38a

SK adds:—

उपदेशापसंभृतं हृदयं समुपसंस्थितम् ।
पुरादमाश्रया ज्ञातुर्ज्येष्ठस्यास्मि भुगलयम् ॥
भातवानुपदेशी दृष्टा सुधर्मायां मया तदा ।
नृत्यंतीं परमं रूपं विभ्रतीं यजिसन्निधौ ॥

अपश्यं तामनिमिपं कूटस्थामन्वयस्य मे ।
 रात्रौ समागता मह्यं शयनं रन्तुमिच्छया ॥
 अहं तामभिवाद्यैव मातृसत्कारमाचरम् ।
 सा च मामशपत्कुद्धा शिखंडी त्वं भवेति वै ॥
 श्रुत्वा तमिंद्रो मामाह मामैस्त्वं पार्थ पण्डता ।
 उपकारो भवेत्तुभ्यमज्ञातवसतौ पुरा ॥
 इतींद्रो मामनुग्राह्य ततः प्रेषितवान्वृषा ।
 तदिदं समनुप्राप्तं व्रतं चीर्णं मयानघ ॥
 ST has the first line only.

After V. 42

S. cl. adds—

अश्वो ह्येते महाबाहो तथैवाहवदुर्जयाः ।
 योग्या रथयरे युक्ताः प्राणवन्तो जितध्रमाः ॥

After V. 45

ST adds:—

एतैरश्वैरभिमतैर्युक्तः संग्रामजिन्महान् ।

After V. 47

S. cl. adds:—

सर्वशत्रुभिरायातो देवराज इवासुरैः ।

वैशंपायन उवाच ।

ततो रथादवस्कन्ध धीर्यवानरिमर्दनः ।

प्रणम्य देवान्गण्डीवमादाय हरुन्ने श्रिया ॥

After a, ST completes this Adh. and begins a new one from वैशम्प॥

After V 48

S. cl. adds:—

इन्द्रदत्ते च ते दिव्ये उद्धृत्यामुच्य कुण्डले ।

After V. 49a

SK adds:—

अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

After V. 55a

S. cl. adds:—

ताश्चैव शब्दमिव श्रुत्वा वित्रेसुर्दानमानसाः ।

यथेन्द्रो व्याशिपद्मीं विस्फोटमशनेर्भुवि ॥

After V. 55

SK, ST add:—

महाशनिमहाशब्दसदृशो ज्यास्वनो महान् ।
शत्रून्वीरांश्च संतर्ज्य निग्रहस्यो रथे स्थितः ॥

After V. 57a

SK adds:—

अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रतः ।

ADHYĀYA 41.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 5a

Edns BCDEGN add:—

यात्पपातं रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ।
रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा ॥ १ ॥

After V. 16

Edns CDGKN add:—

अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥

After V. 17

Edns GHN add:—

स मुहूर्ते प्रयातं तु पार्थो वैरादिमग्रवीत् ।

Before V. 19

Edns BCDEGHKN add:—

ततः शंखमुपाध्मासीद्धारयन्निव पर्वतान् ॥
गुहगिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च ।
उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १ ॥

K² adds before this v.:—

ततः स पुनरेयाय तं शंखं प्राघमद्वली ।
द्विपतां दुःखजननं मुददां प्रीतिवर्धनम् ॥

Edn¹ D read the second line after 1 b. above.

After V. 19

Edns BCDIGN add:—

तं समाभ्यासयामास पुनरेव धनंजयः ।

BE have before the above—

ततस्ते पवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् ।
सरथा संस्मृतस्तेन उपायाद्धानरध्वजः ॥ १ ॥

N has :—

उत्तरं तु रथे दृष्ट्वा शंखशब्देन मोहितम् ॥

Before V. 20

BDEHKK²LM add:—

ततो द्रोणो महाबुद्धिः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥
उवाच ह कुरोमध्ये सर्वं संबोधयन्निव ॥ १ ॥
नदीजलकेशवनारिकेतुर्नगाव्हयो नाम नगारिवृन्दुः ।
एवौगनावेषधरस्तरस्वी विज्ञेयते सर्वकुरुप्रवीरान् ॥ २ ॥
एषा न योषा यदि योषिदेषा तत्सैव या शुंभनिशुंभहन्त्री ।
मायामयस्त्रीव पुरातनोति लीलायितं वा पुरुषः पुराणः ३ ॥

v. 1 omitted in DHKK²LM. v. 2 omitted in BEK². v. 3 omitted in BDEH.

After V. 21

Edns and MSS add:—

प्रत्यादित्यं च नः सर्वं मृगा घोराप्रवादिनः ।

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 4

S. cl. add:—

रथे वानरमुद्भित्य गांडीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥

After V. 5 a

SK add:—

सातपथात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥

After V. 6

SK, ST add:—

सैन्याभ्याशं स संप्राप्य गृहीत्वा शंखमुत्तमम् ।

After V. 7

S. cl. add:—

शशांककुन्दधवलं मुपे विशिष्य चासविः ।
उच्छसद्गण्डयुगलं सिराल्याचितफालकम् ॥ १ ॥
आरक्तनिघ्ननयनं न्दुस्वस्थूलशिरोधरम् ।
अतिश्लिष्टोदरोरस्कं तिर्यगाननशोभितम् ॥ २ ॥

यावत्स्वशक्तिसामग्र्यं त्रैलोक्यं क्षोभयन्निव ।
 मयद्भिर्दशमिश्चैव प्राध्मापयदरिंदमः ॥ ३ ॥
 शङ्खशङ्खोऽस्य सोऽत्यर्थं श्रूयते कालमेघवत् ।
 तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ॥ ४ ॥
 धानरस्य निनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
 जङ्गमस्य भयं घोरमकरोत्पाकशासनिः ॥ ५ ॥

First 3 vv. in SK only.

After V. 9a

S. cl. adds:—

अभ्राजत रथोपस्थे भानुर्मेघविबोत्तरे ॥
 शङ्खघोषेण विप्रस्तं ज्याघातेन च मूर्च्छितम् ॥ १ ॥

After V. 15

SK adds:—

अभानुपाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ।

After V. 17

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

पुनर्ध्वजं पुनः शङ्खं धनुर्ध्वं पुनः पुनः ॥
 स मूढचेता वैराटिरजुनं समुदेक्षत ॥ १ ॥
 न मुहूर्तं प्रयातं तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥
 स्थिरो भव महाबाहो संज्ञां चात्मानमानय ॥ २ ॥

v. 2 a omitted in SG, ST, SA.

After V. 18

S. cl. adds:—

एयमुक्त्वा महाबाहुः सद्यसाची परन्तपः ।
 [ST, SA add प्रदध्मौ च महाशङ्खं देवदत्तं धनंजयः ।]
 ततः शङ्खमुपाध्मासीद्धारयन्निव पर्वतान् ॥ १ ॥
 गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च ।
 ज्याघोषं तलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ २ ॥
 उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपविशत् ।
 तं समाभ्यासयामास पुनरेव धनञ्जयः ॥ ३ ॥

1 *b* omitted in SA. 2 *a* omitted in SG, SA. V. 3 omitted in SG, ST, SA.

After V. 19

ST adds:—

शङ्खशब्दं च तं श्रुत्वा मेघस्य निनदं यथा ।
गांडीयज्यास्वनं चैव विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥

And further S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

भारद्वाजस्ततो द्रोणः सर्वशस्त्रभृता वरः ।
राजानं चाह संप्रेक्ष्य दुर्योधनमरिंदमः ॥ १ ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

औत्पत्तिकमिदं राजन् निमित्तं भवतीह नः ।
न हि पश्यामि विजयं सैन्येऽस्माकं परंतप ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरा नदंति च ।

After V. 24a

S. cl. adds:—

अनुष्णाङ्गाश्च संस्विन्ना जुम्भन्ते चाप्यभीक्ष्णशः ।
विष्कम्भन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यशूणि घाजिनः ॥ १ ॥
सदा मूत्रं पुरीषं च उत्सृजन्ति पुनः पुनः ।
लोहिताद्रो च पृथिवी दिशः सर्वाः प्रधूमिताः ॥ २ ॥
न च सूर्यः प्रतपति महद्देदयते भयम् ।
हस्तिनश्चापि विव्रस्ता योधाश्चापि वितत्रसुः ॥ ३ ॥
दिशं ते दक्षिणां सर्वे विप्रेक्षन्ते पुनः पुनः ।
मृगाश्च पक्षिणश्चैव सव्यमेव पतन्ति नः ॥ ४ ॥
घादियोद्धृष्टोपाश्च न च गाढं स्वनन्ति च ॥ ५ ॥

After this comes our v. 22 a.

यथा मेघस्य निनदो गम्भीरस्तूर्णमायतः ।
धूयते रथनिर्घोषो नायमन्यो धनञ्जयात् ॥ ६ ॥

अश्वानां स्वनतां शब्दो बहतां पाकशासनम् ।
 वानरस्य रथे दिव्यो निस्वनः श्रूयते महान् ॥ ७ ॥
 शङ्खशब्देन पार्थस्य कर्णो मे बधिरीकृतौ ।
 सर्वसैन्यं च वित्रस्तं नायमन्यो धनञ्जयात् ॥ ८ ॥
 राजानमग्रतः कृत्वा दुर्योधनमर्दिमम् ॥ ९ ॥

After this comes our v. 29 b.

प्रविभज्य त्रिधा सेनां समुच्छिद्य ध्वजानपि ।
 शितैर्वाणैः प्रताप्येमां चमूमेप धनञ्जयः ॥ १० ॥
 सृष्टिं सर्वनरेंद्राणां धामपादं करिष्यति ।
 न ह्येव शक्यो धीमत्सुजैतुं देवासुरैरपि ॥ ११ ॥
 दिक्षु गुल्मा निवेद्यन्तां यत्ता योत्स्यामहेऽर्जुनम् ॥ १२ ॥

After the above verses ST adds:—

सुयत्नः क्रियतामद्य यत्नाद्योत्स्यामहेऽर्जुनम् ॥

v. 2 b omitted in SG, SA. v. 3 & 4 a omitted in SG. v. 10 b & 11 omitted in SG, SA.

ADHYĀYA 42.

[*NORTHERN RECENSION.*]

Before V. 3

H adds:—

प्रच्छन्नैश्च विद्यस्तव्यं त्रयोदश विद्यत्सरम् ॥

After V. 7 a

N adds:—

स्यार्धे सर्वे विमुह्यन्ति येपि धर्मविदो जनाः ॥

Edn¹ D add this line after v. 7

After V. 20

Edns BCEG add:—

दुर्योधनवचः श्रुत्वा राधेयस्त्वव्रीद्वचः ॥

Before V. 23b

Edn¹ adds:—

इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विदोपतः ।

After V. 24

Edn² CG add:—

इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विदोपतः ।

भासयध्वपरायोश्च कथ्यते स्म स्वयं तथा ॥ १ ॥

G omits the second line.

After V. 31a

Edns CGH add:—

हस्त्यश्वगथचर्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ।
गोथनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च ॥ १ ॥

H गोधामुखप्रतोलीषु द्वारादिप्रमुखेषु च ॥ for b,

H further adds:—

स्वपक्षरक्षणे चैव पंडितास्तत्र शोभनाः ॥

After V. 31

H adds:—

यत्र कर्मसु सर्वेषु पंडितास्तत्र शोभनाः ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 1

ST adds:—

अमर्षमाणस्तदाह्वाक्यमाचार्यमिदमब्रवीत् ।

After V. 12a

S. cl. adds:—

इत्येवं निश्चयोऽस्मार्क मंत्रोऽभून्नागसाह्वये ।
पाण्डवानां परिज्ञाने सर्वेषां नः परस्परम् ॥ १ ॥

After V. 14a

ST adds:—

नाम्यत्र युद्धाच्छ्रेयोस्ति तथा नीतिरियं मम ।

After V. 18

S. cl. adds:—

सर्वलोकेन वा युद्धं देवैर्वास्तु सवासवैः ।

After V. 23

ST adds:—

जानाति च यत्नं तेषां हसतां चाप्युपशृणु ।

After V. 23a

ST adds:—

आदेशिका हरण्येस्मिन्नीदृशः शत्रुभिर्जिताः ।
पिनाशयेमः सर्वे धैः सर्वथा नात्र संशयः ॥ १ ॥

After V. 26

S. cl. adds:—

भीषयन्पाण्डवेभ्यो भवान्सर्वानिमाञ्जनान् ।
प्रमुखे सर्वसैन्यानामयद्धं वहु मापते ॥ १ ॥
यथैवाश्वान्मार्गमाणांस्तानेवाभिपरीप्सवः ।
हेपितानीव शृण्वन्ति तदिदं भवतस्तथा ॥ २ ॥

For 2 a ST reads:—

यथाश्वान्मार्गमाणा धै नरवाजिपरीप्सवः ।

After V. 30a

ST adds:—

पदवाक्यार्थकुशलाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ।
धिष्यन्ति वितता बालानाचार्यजनसंसदि ॥ १ ॥

After V. 31

ST adds:—

न वारुणं च नाग्नेयं धायथ्यं याम्यमेव च ।
अस्त्रं ब्रह्मास्त्रमेतानि सत्यहीनस्य ते वृथा ॥ १ ॥
मित्रकार्यमिदं तावत्पितापुत्रैर्महारथैः ।
भर्तृपिण्डं च निर्विष्टं गन्तुमर्हदमीक्ष्यः ॥ २ ॥
विडालवृद्धश्च नित्यं नित्यं यशाननुस्मरन् ।
भामंत्रणानि भुङ्क्ष्वथ नास्मानेव धिमर्षय ॥ ३ ॥
आगमिष्यन्ति पदवीं मत्स्याः पाण्डवमाश्रिताः ।
तानहं योधयिष्यामि भयता गम्यतां गृहम् ॥ ४ ॥
इष्टा धै पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः ।
आहवे भक्तिर्द्धव वध्यते तत्र शोभनम् ॥ ५ ॥
लक्षयेयं तथाचार्यं भयं भक्तिं च पाण्डवे ।
भीतेन तेन योद्धव्यं धयं योत्स्यामहं परैः ॥ ६ ॥

After V. 33

SA, SG, ST add:—

यथास्माकं जयो धीर चित्तनीयस्तथा त्वया ॥

ADHYĀYA 43.

[NORTHILRN RECENSION.]

After V. 10

BEKN add:—

मत्कामुक्तिमुक्तानां दाराणां नतपर्यणाम् ।
फः सहेदमतः स्यातमपि सर्वं मुरमुत् ॥ १ ॥

24 M. App.

After V. 12

Edns CG add:—

रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रमृतां वरम् ।
विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ॥

After V. 22

K adds:—

पश्यंतु वीर्यमिह मामकमद्य नाम ।
मग्ने जने समनुजाः सुखसिद्धसंघाः ॥
शक्रात्मजस्य समरे विरथीकृतस्य ।
एवं पुनः स विरराम कृपो यभापे ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 1

S. cl. adds:—

यद्येप जामदग्न्यो वा यदि वैद्रः पुरंदरः ।

After V. 5

S. cl. adds:—

एकैकं चतुरः पंच कचित्पाष्टिं कचिच्छतं ।
हतान्पश्यत मात्स्यानामिषुमिर्निहतान् रथान् ॥ १ ॥

ST, SA read for this:—

एकं द्वौ चतुरः पंच कचित्पाष्टिं कचिच्छतं ।
हतान्पश्यत मार्तगान् क्रीर्णानेकेषुणा मया ॥

S. cl. further adds:—

मध्याहुमुकैरिषुमिस्तैलधौतैः पतत्रिभिः ।
खद्योतैरिव संपृक्तमंतरिक्षं विराजताम् ॥ २ ॥

Before V. 6

SK, ST, SA add:—

शुद्धेनास्त्रं मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमां ।
स्थितं संग्रामशिरसि पार्थमेकाकिनं किमु ॥

After V. 8

S cl. adds:—

मम हस्तप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
निवृत्तिर्गच्छतां नास्ति वैश्वानरशिरार्चिषाम् ॥ १ ॥
इतथेतच्च मुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
तमुलः श्रूयतां नादः पद्मदां गायतामिष ॥ २ ॥

SA¹ omits verse 2.

After V. 13a

S. cl. adds:—

निर्दहंतमनाकानि शमयिष्येऽर्जुनानलम् ।
 रथादतिरथं लोके सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥
 विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पद्मगम् ॥ १ ॥
 शुद्रकैर्विविधैर्भल्लैर्निपतद्भिश्च मामकैः ।
 समूढचेताः कौतेयः कर्तव्यं नाभिपद्यताम् ॥ २ ॥

After V. 15

S. cl. adds:—

वर्हिषर्हिणराजानां वर्हिणां वर्हिणामिव ।
 पततां पततां घोषः पततां पततामिव ॥ १ ॥

After V. 20

SK adds:—

अद्य मत्कामुंकोत्सृष्टैर्मलैश्च नतपर्यभिः ।

After V. 21

ST adds:—

अनर्जुनमकर्णं वा युद्धं पश्यंतु कौरवाः ।
 एष मे व्ययसायोऽद्य हृदि संपरिवर्तते ॥

SK adds:—

अजाम्रे घानरस्तिष्ठन्मल्लेन निहतो मया ।
 अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवान् रयान् ॥

ADHYĀYA 44.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 8a

A adds:—

एषो देवेभ्यं जित्वा अस्त्रयज्ञमवाप्तवान् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1

S. cl. adds:—

विशपादन उवाच ।

घनं धृत्या नीनिशाग्वयितारदः ।

यः कुर्यादीराणां एषः शारङ्गोऽग्रवीम् ॥ १ ॥

After V. 5

S. cl. adds:—

एको हि शत्रून्समरे समर्थः प्रतिवाधितुम् ।

ST adds after the above:—

त्रिलोकीमेकमेवायं सैद्रान् जेतुं शरैः प्रभुः ।

After V. 9

ST adds:—

पार्थोऽयमस्त्रवीर्येण दुर्योधनममोचयत् ।

S. cl. adds:—

पांचाली श्रीमती प्राप्ता क्षत्रं जित्वा स्वयंवरे ।

आदाय गतवान् पार्थो भवान्क्व नु गतस्तदा ॥ १ ॥

After V. 18

ST adds:—

को हि गांडीवधन्यानमृपमं सर्वधन्विना ।

क्षेप्तुमुत्सहते लोके साक्षादपि पुरंदरः ॥ १ ॥

After V. 19

S. cl. adds:—

उत्सृष्टं तूलाशौ तु एकोऽग्निं शमयेत्कथम् ।

After V. 20

S. cl. adds:—

युद्धायावस्थितं पार्थमागतं पाकशासनि ।

यत्ताः सर्वे रथश्रेष्ठं परिवार्य समंततः ॥

पङ्थाः परिकीर्यतां वज्रपाणिमिवासुराः ॥ १ ॥

After V. 21

S. cl. adds:—

न ह्यसंगत्य समरे पार्थ जेष्यामहे वयम् ।

SK adds after the above:—

संगत्य समरे पार्थ सर्वे जेष्यामहे वयम् ।

ADHYĀYA 45.

[NORTHERN RECLENSION.]

After V. 6

Idns and MSS add:—

चन्द्रनायोगविधिभिर्वैतर्सी वृत्तिमाधितः ।

After V. 20

K² adds:—

एवमामाष्य राधेयं दुर्योधनमथावर्षीत् ।

Before V. 27

EdnsG add:—

यथा समायां वृतं त्वं मातुलेन सहारुतः ।
तथा युध्यस्व संग्रामे सौवलेन सुरक्षितः ॥ १ ॥

After V. 27a

N² adds:—

क्षुरधाप विपं सपौ चन्द्रिरित्येकतः स्त्रियः ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 1

S. cl. adds:—

कृपस्य घचनं धृत्वा कर्णो राजन्मुधां पतिः ।
पुनः प्रोवाच संरब्धो गर्हयन् ब्राह्मणं कृपम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच ।

लक्षयाम्यहमाचार्यं भयान्नक्ति गतं रिपी ।
भीतेन हि न योद्धव्यमहं योत्स्ये धनंजयम् ॥ २ ॥
ननु पादणमाग्नेयं याम्यं वायव्यमेव च ।
अर्क्षं ब्रह्मशिरर्ध्वं सत्त्वहीनस्य ते घृथा ॥ ३ ॥
मित्रकार्यं कृतमिदं पितापुत्रैर्महार्षिः ।
मर्तृपिण्डश्च निविंष्टो यथेष्टं गन्तुमर्हस्य ॥ ४ ॥
मिक्षां हरस्व नित्यं त्वं यज्ञाननुचरस्य च ।
धामंत्रणानि भुदृभ्याद्य मास्मान् युजेन मीपय ॥ ५ ॥
मार्गं वार्ष्णेय मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।
किं पुनः पाण्डुपुत्राणामेकमर्जुनमाहये ॥ ६ ॥
आगमिष्यन्ति पदवीं मात्स्याः पाण्डवमाधिताः ।
कीचकानां तु बलिनां शत्रुमेनाउमार्दिनाम् ॥ ७ ॥
तानहं निहनिष्यामि भयता गम्यतां मृदम् ।
किं घेदवादिनां वार्यं परस्त्रेहानुभाषिणाम् ॥ ८ ॥
तस्य तद्वचनं धृत्वा अभ्यत्यामा प्रतापयान् ।
उवाच पदतां भेद्यो दुर्योधनमपेश्य च ॥ ९ ॥

ADHYĀYA 46

[NORTHERN RECENSION]

DK have here an additional Adh. as under —

कर्ण उवाच ।

सदैव द्रोणपुत्रोऽय पापात्मा पापपूरुष ।
 किमत्र कार्यं पार्थेन कथं वा सप्रशस्यते ॥ १ ॥
 अन्यत्र कामान्मोहाद्वा लोभाद्वा स च केवलात् ।
 प्रशसति दुरात्मान पादय पापपूरुषम् ॥ २ ॥
 मा चापि निन्दिते नित्यं त्वा द्विपन्स्वैरमायया ।
 तस्मादयं सुदुर्बुद्धिः पश्यतां मम पौरुषम् ॥ ३ ॥

अश्वत्थामोवाच ।

वाक्शूरा ब्राह्मणा प्रोक्ता गार्हपत्याश्च श्रुत्रिय ।
 धनुषा चार्जुन शूरो कर्णं शूरा मनोरथैः ॥ ४ ॥

कर्ण उवाच ।

सदा भीषयसं सर्गं चाहिर्नीं ब्राह्मणो गुरु ।
 प्रीत्या च पादुपुत्राणां दर्शयन्नहितं तत्र ॥ ५ ॥
 सदा च वायवो घाति नित्यं वर्पति वासत्र ।
 अर्जुनं समरे जित्वा लब्ध्वा च विजयं महत् ॥
 ततः छेत्स्यामि रथेन शिरस्ते ब्राह्मणाधम ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने कर्णेनामित्रसूदन ।
 अश्वत्थामा ततो राजशृङ्गोऽत्यत नरेभ्यः ॥ ७ ॥
 द्रोणपुत्रस्तु तच्छृत्वा रङ्गं जग्राह चर्म च ।
 गृहीत्वा निमलं रङ्गं चर्मं चादाय सुप्रभम् ॥ ८ ॥
 दुद्रात्र योद्धुं तं कर्णं सिंहं शुद्रमृगं यथा ।
 तस्मिन्गृहीते खड्गे तु कर्णोऽपि रथिनावरः ॥ ९ ॥
 उत्ततार रथान्तर्णं गृण्हात्खड्गं स वीर्यवान् ।
 ततस्तां तु महावीर्यां वृतास्त्रां युद्धदुर्मदां ॥ १० ॥
 सप्रद्वौ प्राधसयुक्ता युद्धे प्रेष्य समीपतः ॥ ११ ॥
 अन्योन्यस्य वधं प्रेष्य सिंहायिव मदीत्यर्था ।
 तौ दृष्ट्वा सुमहावीर्या युद्धाय समग्रस्थिता ॥ १२ ॥
 दुर्योधनो रथान्तर्णं प्रेष्य तूर्णं समागतौ ।
 कौरवैश्चो महाराज रथादुत्तीर्य धेगवान् ॥ १३ ॥

SG, ST, SA omit v. 7 b & 8 b. ST repeats the passage.

After V. 1

S. cl. adds:—

बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमाः ।
तेषु किं स्विदिदं दृष्टं द्यूते जीयेत यन्नृपः ॥ १ ॥

After V. 6a

ST adds:—

न चानृतेयोगविधिश्चरेद्वैतंडिको यथा ।

After V. 6

SK, ST add:—

वन्दनायोगविधिभिर्धैतर्सीं वृत्तिमाश्रितः ।

After V. 7

SK, ST, SG add:—

का जातिस्तेषु सूतेयं केपि मंत्राः क्रियाश्च काः ।
कोयं वर्णेषु या राज्ञो वक्तृभोक्तृनियन्तृषु ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य कर्णं च कुरुसंसदि ।
अभ्वत्थामा भृशं क्रुद्धो दुर्योधनमतर्जयत् ॥ २ ॥

v. 1 omitted in SG.

After V. 22

ST adds:—

अवोचस्त्वं यथा क्षुद्र पांडवान्परं गिरः ।
अथ युध्यस्व युध्यर्थे सौवलेयेन पालितः ।

After V. 26

SK, ST add:—

यथा सभायां यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः ॥
तथा युद्धघट्टे संग्रामे सौवलेन सुरक्षितः ॥ १ ॥

ADHYĀYA 46.

[NORTHERN RECENSION.]

DK have here an additional Adh. as under :—

कर्ण उवाच ।

सदैव द्रोणपुत्रोऽयं पापात्मा पापपूरुषः ।
 किमत्र कार्यं पार्थेन कथं वा संप्रशस्यते ॥ १ ॥
 अन्यत्र कामान्मोहाद्वा लोभाद्वा स च केवलात् ।
 प्रशंसन्ति दुरात्मानं पांडवं पापपूरुषम् ॥ २ ॥
 मां चापि निन्दिते नित्यं त्वां द्विपन्थैरमायया ।
 तस्मादयं सुदुर्बुद्धिः पश्यतां मम पौरुषम् ॥ ३ ॥

अश्वत्थामोवाच ।

धाकदूरा ब्राह्मणाः प्रोक्ता बाहुदूराश्च शत्रियः ।
 धनुषा चार्जुनः दूरो कर्णः दूरो मनोरथैः ॥ ४ ॥

कर्ण उवाच ।

सदा भीषयसे सर्वो वाहिनीं ब्राह्मणो गुरुः ।
 प्रीत्या च पांडुपुत्राणां दर्शयन्नहितं तथ ॥ ५ ॥
 सदा च वायवो गतिं नित्यं वर्पति चासयः ।
 अर्जुनं समरे जित्वा लब्ध्वा च विजयं महत् ॥
 ततः छेत्स्यामि राक्ष्सेन शिरस्ते ब्राह्मणाधम ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एषमुक्ते तु वचने कर्णेनाभिप्रसूदन ।
 अश्वत्थामा ततो राजन्कुक्षोऽर्धं नरेभ्यः ॥ ७ ॥
 द्रोणपुत्रस्तु तच्छ्रुत्वा राङ्गं जग्राह चर्म च ।
 गृहीत्या विमलं राङ्गं चर्म चादाय सुप्रभम् ॥ ८ ॥
 दुद्राव योद्धुं तं कर्णं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ।
 तस्मिन्गृहीते राक्षसे तु कर्णोऽपि रथिनावरः ॥ ९ ॥
 उत्ततार रथान्गुणं गृह्णात्पङ्क स वीर्यवान् ।
 ततस्ती तु महावीर्यां कृताश्रीं युद्धदुर्मदां ॥ १० ॥
 सन्नद्धां क्रोधसंयुक्तां युद्धे प्रैष्य समीपतः ॥ ११ ॥
 अन्योन्यस्य वधं प्रैष्य सिंहायिव मदोत्कटा ।
 तौ दृष्ट्वा सुमहावीर्यां युद्धाय ममवस्थिनां ॥ १२ ॥
 दुर्योधनो रथात्तुणं प्रैष्य तूर्णं समागतौ ।
 कौरवैश्चो महाराज रथादुत्तीर्य वेगवान् ॥ १३ ॥

अभिद्रुत्य गुरोः पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ।
 अश्वत्थामन् गुरोः पुत्र क्षम्यतां हिजसत्तम ॥ १४ ॥
 कर्णो वक्तुं न जानाति ब्राह्मणश्चातिकोपनः ।
 त्वयि सन्निहितो भारो युद्धस्यैव विनिश्चयः ॥ १५ ॥
 स तथाभिहितो राजन् राज्ञा चैव निवारितः ।
 श्वरथं प्राप्य तूर्णं वै न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १६ ॥
 कर्णोऽपि स्वं रथं चैव समारुह्य नृपाज्ञया ।
 निवारितो नैव तदा वाक्यं किञ्चिदुवाच ह ॥ १७ ॥
 श्री महाभारते विराट्पर्वण्युत्तरगोप्रहे ।
 कर्णवाक्यं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

K omits vv. 11, 13 b and 17 b.

After V. 8

D adds:—

जिह्वाग्रे चतुरो वेदाः कराग्रे सशरं धनुः ।
 उभयोर्द्रोणसामर्थ्यं शापादपि शरादपि ॥

After V. 9

Edns CG add:—

वेदांताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
 जामदग्न्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ॥ १ ॥

Edns and MSS further add:—

ब्रह्मार्क्षं चैव वेदाश्च नैतदग्न्यत्र दृश्यते ।

After V. 11

Edns BCDEGHKN add:—

नैव न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषपर्म ।
 किंतु रोपपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १ ॥
 शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दीया वाच्या गुरोरपि ।
 सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ २ ॥

After V. 15a

D adds:—

तथा दुर्योधने नेदमारा स्पृशति सैनिकान् ।

Edn¹ adds:—

यथा दुर्योधनो राजा न गच्छेत् छिपतां यशम् ।

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 1

SK, SG, ST add:—

वैशंपायन उवाच ।

ततः शान्तनवस्तत्र धर्मार्थकुशलं हितम् ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसादि ॥ १ ॥

After V. 1a

SK, SG, ST add:—

आचार्यपुत्रः सहजं निश्चितं साधु मापते ।

After V. 4a

S cl. adds:—

तस्मात्तत्त्वं न जानाति यत्तु कार्यं नराधिपः ।
धार्तराष्ट्रोऽपि दुर्युद्धिः पश्यन्नपि धनंजयम् ॥
नैव पश्यति नाघ्राति मंदः क्रोधयशं गतः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु राजानं पुनर्द्रीणिमुवाच ह ।
प्रांजलिर्भरतश्रेष्ठः साम्ना बुद्धिमतां वरः ॥ २ ॥

SA¹ omits 1c. and SA omits v. 2.

After V. 9

SK adds:—

वेदांताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यमृते राज्ञो द्रोणादधिको भवेत् ॥ १ ॥

S. cl. adds:—

ब्रह्मार्त्तं धीय वेदाश्च नेतदग्न्यत्र दृश्यते ।

After V. 10

ST adds:—

आचार्य योऽप्यतिक्रान्तो ह्य्यस्तेषु च सांप्रतम् ।
जामदग्न्यमृते तेषु न द्रोणात्कोऽपि चाधिकः ॥

After V. 11

ST adds:—

आचार्यमुख्यः क्षमतां शान्तिरत्र प्रधीयताम् ।

... .. सहपुत्रेण धीमता ।

प्रदान्ते हि गुरौ मे स्याद्विदुषिः पापनाशिनी ॥ १ ॥

25 M. App.

वैशंपायन उवाच ।

भीष्मवाक्ये ततो धीरस्तोषितः कतिचिच्छ्रुतौ ।

अश्वत्थामा ततो भीष्मं प्रत्युवाच कुरुत्तमम् ॥ २ ॥

After V. 11

SK adds:—

अश्वत्थामोवाच ।

नैवं न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।

किं तु रोपपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १ ॥

जज्ञोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।

सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ २ ॥

ADHYĀYA 47.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 4

K² adds:—

गते वर्षद्वये चैव पंचपक्षे दिनद्वये ।

दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥ १ ॥

After V. 10

Edns & MSS add:—

प्रतियुध्येम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

After V. 11a

DN add:—

आगतं फाल्गुनं राजन् सर्वैस्तत्र न संशयः ।

After V. 19

Edns C add:—

अहमावात्सयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 4

S. cl. adds:—

पूर्वेद्युरेव निर्मुक्तस्ततो यीमत्सुपगतः ॥

ST adds before this:—

ते चापि मासा निर्वृत्ता कुपथापि च सर्वशः ।
 त्रयोदशं च निर्वृत्ता इति मन्यन्नुपोत्तमः ॥ १ ॥
 त्रयोदशानामुपरि निर्दिष्टं सं ... योजनम् ।
 सर्वैः सुचरितं तेषां यदेभिरभिसंवृतम् ॥ २ ॥

After V. 8

SK adds:—

कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च कामक्रोधमयादपि ।
 स्नेहाद्वा यदि वा मोहाद्धर्मं नात्येति धर्मजः ॥ १ ॥

After V. 10

S. cl. adds:—

प्रतियुध्येम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

After V. 14

S. cl. adds:—

एको हि समरे पार्थः पृथिवीं निर्देहेच्छरीः ।
 भ्रातृभिः सहितो भूत्वा किं पुनः कौरवान् रणे ।
 तस्मात्संधिं कुरुष्वेष्ट कुरुष्व यदि मन्यसे ॥ १ ॥

After V. 15a

SK, ST add:—

ग्रामं सेनां च दासांश्च स्वल्पं द्रव्यमपि प्रभो ।

After V. 15

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

मीष्मस्योपरते वाक्ये तथा दुर्योधनस्य च ।
 प्राप्तमर्घ्यं च यद्वान्यं द्रोणश्चाह द्विजोत्तमः ॥ १ ॥
 यस्तु युद्धोपचारितं भवेद्वा धर्मसंहितम् ।
 कस्त्वया सदृशो लोके भूयस्त्वं वन्तुमर्हसि ॥ २ ॥

ST adds द्रोणउवाच after v. 1 above.

After V. 19a

SK adds:—

परं राजा मुमुक्षुः श्वाश्रुं हृत्य गन्तुमर्हति ।

After V. 19

SK adds:—

अहमावाप्तयिष्यामि धेलेच मकरालयम् ।

SA, SG, ST have for this line:— . .

युध्याम सह संगम्य पाकशास्तानिमागतम् ।

After V. 21

S. cl. adds:—

द्रोणस्योपरते वाक्ये भीष्मः प्रोवाच बुद्धिमान् ।

SA, SG have वैशंपायन उ० before this line.

After V. 22

S. cl. adds:—

चिकर्णश्च महावीर्यो दुर्मुखश्च परंतपः ।

शकुनिः सौयलश्चैव दुःसहश्च महाबलः ।

द्रोणस्य पार्श्वमजिताः पालयन्तु महाबलाः ॥ १ ॥

ST omits 1c.

After V. 23

S. cl. adds:—

सर्वे महारथाः शूरा महेष्वासा महाबलाः ।

युद्धयन्तु पाण्डवश्रेष्ठमागतं यत्नतो युधि ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अमेघं परसैन्यानां व्यूहं व्यूह्य कुरुत्तमः ।

घज्जगर्भं ग्रीहिमुखं पद्मचन्द्रार्धमण्डलम् ॥ २ ॥

तस्य व्यूहस्य पश्चार्धं भीष्मश्चाथोद्यतायुधः ।

सौवर्णं तालमुच्छ्रित्य रथे तिष्ठन्नशोभत ॥ ३ ॥

ADHYĀYA 48.

[NORTHERN RECENSION.] .

After V. 3

Edn¹ adds:—

धानरः सर्वसेनायां करोति भयमुत्तमम् ।

M² adds:—

एष उदार आयाति रथे च रथिनां धरः ।

After V. 0

BEK² add:—

कुशलं परिपृष्ट्वा च गतास्ते कंकवाससः ।

After V 7

Edns CDGHK²MN add:—

चिरदृष्टयिमस्माभिः प्रज्ञावान् धान्धवप्रियः ।

अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्री घर्नजयः ॥ १ ॥

रथी शरी चारुतली निपंगी ।
 शंयी पताकी कवची किरिटी ॥
 पद्मी च धन्वी च विमाति पार्थः ।
 शिखी वृतः सुगभिरिवाज्यसिक्तः ॥ १ ॥

Edn¹ further adds:—

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनः कुरुन्द्वष्टा संग्रामे समवस्थितान् ।
 तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रममापत ॥ १ ॥

After V, 8a

H adds:—

रथं स्थापय मे वीर कुरुतेनासमीपतः ।

After V, 12a

Edns & MSS add:—

तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् ।

After V, 12

N adds:—

पश्चादेते प्रयातव्या इति मे वर्तते मतिः ।

After V, 18a

Edns & MSS add:—

निम्यय च ततो रश्मीन्यथ ते कुरुनन्दनाः ।

After V 16

Edns CGHKK² add:—

आचार्याद्य मपुत्राढी मरुद्वाजान्महारथात् ।

After V 17

BE add:—

नदीजं लंकेरायनारिषेतुर्नगान्दयो नाम नगरिभूनुः ।

एषोऽद्गनावेरधरः प्रगाथी जित्वा ययं नेष्यति चाद्य गावः ॥ १ ॥

After V 22a

Edns and MSS add:—

माण्डीयस्य च घोषेण वृषिर्वा समकम्पन ।

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 2

S cl. adds:—

त्रिकोशमात्रं गत्वा तु पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
 सेनामुखमभिप्रेक्ष्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ १ ॥
 राजानं नात्र पश्यामि रथानीके व्यवस्थितम् ।
 दक्षिणं पक्षमादाय कुरवो यान्त्युदङ्मुखाः ॥ २ ॥
 उत्सृज्यैतद्रथानीकं महेष्वासाभिरक्षितम् ।
 गवाग्रमभितो याहि यावत्पश्यामि मे रिपुम् ॥ ३ ॥
 गवाग्रमभितो गत्वा गाश्चैवाशु निवर्तय ।
 यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
 तावदेव पशून्सर्वाभिवर्तिष्ये तवाभिभो ॥ ४ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः ।
 सर्व्यं पक्षमनुग्राप्य जवेनाभ्यानचोदयत् ॥ ५ ॥
 ततोऽभ्यवादयत् पार्थो भीष्मं शान्तनवं कृपम् ।
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथाचार्यं द्रोणं प्रथमतः क्रमात् ।
 द्रोणं कृपं च भीष्मं च पृथक्कैरभ्यवादयत् ॥ ६ ॥

3b omitted in SA¹. 6c omitted in SG, ST and SA.

After V. 3

S. cl. adds:—

न कश्चिद्योद्धुमिच्छेत् न च गुप्तं स्वजीवितम् ।
 अयं वीरश्च शूरश्च दुर्धर्षश्चैव संयुगे ॥ १ ॥

After V. 4

S cl. adds:—

आस्थाय च रथं याति गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
 अभ्यानां स्तनतां शब्दे वहतां पाकशासनिम् ॥ १ ॥
 रथस्याभ्युधरस्येव श्रूयते मृशदारुणः ।
 दारयन्निव तेजस्वी यमुधां वासवात्मजः ॥ २ ॥

After V. 5 a

S cl. adds:—

एष दृष्ट्वा रथानीकमस्माकमस्मिर्दनः ।
 धीमान्चदान्यो धृतिमान्सत्करोति च पाण्डवः ॥ १ ॥

After V. 6 a

S. cl. adds:—

रथस्याग्रे निपातो मे चित्रपुंजायजित्पङ्क्तिः ।

After V. 8

S. cl. adds:—

संसृशन्तावतिक्रान्तौ पृष्टैवानामयं मृशम् ।
चिरदृष्टोऽयमस्मामिर्धर्मज्ञो बान्धवप्रियः ॥
अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् ॥ १ ॥

After V. 7

S. cl. adds:—

अमर्षेण हि संपूर्णो दुःखेन प्रतिबोधितः ।
अधेमां भारती सेनामेको नाशयते ध्रुवम् ॥ १ ॥
अधिकं दशमुष्य यत्सराणाम् ।
स्वजनेनाचिदितल्लयोदशं च ॥
ज्वलते रथमास्थितः किरीटी ।
तम इय रात्रिजमम्युदस्य सूर्यः ॥ २ ॥
रथी शरी चारुमाली निपंगी ।
शंखी पताकी कयची किरीटी ॥
सङ्घी च धन्वी च विराजतेयम् ।
शिखीय यज्ञेपु धृतेन सिक्तः ॥ ३ ॥
वैशापायन उवाच ।

तमदूरमुपायान्तं दृष्ट्वा पाण्डवमर्जुनम् ।
नारयः प्रेक्षितुं शुकुस्तपन्तं हि यथा रथिम् ॥
स तं दृष्ट्वा रथानीकं पार्थः सारथिमब्रवीत् ॥ ४ ॥

After V. 8

S. cl. adds:—

रक्तयैदूर्यविरुतं मणिप्रवरमूपितम् ।
परं जानाम्यहं तस्य ध्वजं दूरत्समुच्छ्रितम् ॥ १ ॥
यद्येनमिह पश्यामि दुर्बुद्धिमतिमानिनम् ।
यमाय प्रेषयिष्यामि सहायः स्याद्यदीश्वरः ॥ २ ॥

SA¹ omits 2 b.

After V. 9

S. cl. adds:—

हनिष्यामि तमेवाद्य शरैर्गाण्डीवनिःसृतैः ।
तस्मिन्दते भाविष्यन्ति सर्वे एव पपञ्जिताः ॥ १ ॥

After V. 9

S. cl. adds:—

शरैश्च शमयिष्येऽहं धार्तराष्ट्रं ससौबलम् ।
 असम्यानां च वक्तारं कुरूणां किल किल्बिषम् ॥ १ ॥
 राजानं नेह पश्यामि निरामिपमिदं बलम् ।
 अमिद्वे ह राजानं व्यक्तमिन्यत्र निर्मयः ॥ २ ॥

SG omits 1b and 2a.

After V. 10

S. cl adds:—

भूरिश्रवाः सोमदत्तो बाल्हिकश्च जयद्रथः ।
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता युद्धविशारदाः ॥ १ ॥
 साल्वराजो युमत्सेनो वृपसेनश्च सौबलः ।
 दशार्णश्चैव कालिंगो धामं पक्षं समाश्रितः ॥ २ ॥
 पृष्ठतः कुरुमुख्यश्च भीष्मस्तिष्ठति दंशितः ।
 सोऽर्धसैन्येन बलवान् सर्वेषां नः पितामहः ॥ ३ ॥

v. 1 b & 2 omitted in SA¹.

After V. 12a

ST adds:—

तत्र योत्स्ये च वैराटे नास्ति युद्धं निरामिपम् ।

After V 12

S. cl. adds:—

गवाग्रमभितो याहि यत्र राजा भविष्यति ॥ १ ॥

वैरापायन उवाच ।

इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः ।
 संस्पृशानो धनुर्दिव्यं त्वरमाणोऽगमत्तदा ॥ २ ॥
 ततो भीष्मोऽन्नवीद्वाक्यं कुरुमध्ये परंतपः ।
 चिरदृष्टोऽयमस्माभिर्धर्मशो बांधवप्रियः ॥ ३ ॥
 अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाकशासनिरागनः ।
 एष दुर्योधनं पार्थो मार्गते निहृतिं स्मरन् ॥ ४ ॥
 सेनामत्यर्धमालोक्य त्वरते ग्रहणेऽस्य च ।
 मृगं सिंहं इवादातुमीक्षते पाकशासनिः ॥ ५ ॥

After V. 16

SK adds:—

आचार्याञ्च सपुत्राद्वा भारद्वाजान्महारथात् ।

After V. 17

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा समरे भीष्मः सेनया सह कौरवः ।
 अन्वधावत्तदा पार्थं धर्ताराष्ट्रस्य रक्षणे ॥ १ ॥
 विप्रोदामात्रं यात्वा तु पार्थो वैराटिमव्रवीत् ।
 इषुपातमात्रे सेनायाः स्थापयाश्वानरिन्दम ॥ २ ॥
 एतदग्रं गवां दृष्टं मन्दं बाहय सारथे ।
 यातुत्तरेण सेनाया गाध्वेय प्रविभज्य च ॥ ३ ॥
 परिक्षिप्य गवां यूयमग्र योत्स्ये सुयोधनम् ।
 गच्छन्ति सत्वरं गायः सगोपाः परिमोचय ॥ ४ ॥
 तत्र गत्वा पशून्वीर सगोपान्परिमोचय ।
 अन्तरेण च सेनायाः प्राङ्मुखो गच्छ चोत्तर ॥ ५ ॥
 इमे त्वतिरथाः सर्वे मम धीर्यपराक्रमम् ।
 पश्यन्तु कुरवो युद्धे महेन्द्रस्येव दानवाः ॥ ६ ॥

SA, SG omit 5 a. After v. 5 ST adds:—

यावदेते नियतन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
 तथैतानांगतान्सर्वाङ्गद्वरिष्यामि सायकैः ॥

After V. 18a

S. cl. adds:—

निशिताग्रान्धरास्तीक्ष्णान्मुमोचान्तकसंनिभान् ॥

After V. 19a

S. cl. adds:—

गाध्वेय न च पश्यन्ति पार्यमुक्तरजितवैः ।
 सा चापि यहुला सेना पार्थवाणाभिपीडिता ॥ १ ॥

After V. 19

S. cl. adds:—

भर्जुनस्तु तदा दृष्टो दर्शयन्विर्यमात्मनः ।
 पीडयामास सैन्यानि गाण्डीवप्रसूतैः शरैः ॥ १ ॥

After V. 20

S cl. adds:—

चन्द्रावदातं सामुद्रं कुरुर्मन्यभयंकरम् ।

After V. 22

S. cl. adds:—

वियद्गतानां देवानां मानुषाणां रवेण च ।

After V. 23

S. cl. adds:—

ततः स समरे शूरो वीमत्सुः शत्रुपूगहा ।
 गोपालांश्चोदयामास गावश्चोदयतेति च ॥ १ ॥
 उत्तरं चाह वीमत्सुर्हर्षयन्पांडुनंदनः ।
 गवामग्रं समीक्षस्व गाश्चैवाशु निवर्तय ॥ २ ॥
 यावदेतेनिवर्तन्ते कुरवो जयमास्थिताः ।
 याहुत्तरेण गाश्चैताः सैन्यानां च नृपात्मज ॥
 पश्यन्तु कुरवः सर्वे मम धीर्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

ते लाभमिव मन्यानाः कुरवोऽर्जुनमाहवे ।
 दृष्ट्वायान्तमदूरस्थं क्षिप्रमभ्यपतन्धैः ॥ ४ ॥
 हस्त्यश्वपरिवारेण महतामिविराजता ।
 धौधैः प्रासासिहस्तैश्च चापघाणोद्यतायुधैः ॥ ५ ॥
 तान्यनीकान्यशोभन्त कुरूणामाततायिनाम् ;
 संसर्पन्त इवाकाशे विद्युत्स्वन्तो बलाहकाः ॥ ६ ॥
 तानि दृष्ट्वाप्यनीकानि निवर्तितरथानि च ।
 पार्थोऽपि वायुबद्धोरं सैन्याग्रं व्यधुनोच्छरैः ॥ ७ ॥
 v. 5b & 6 omitted in ST. v. 7a omitted in ST, SA.

ADHYĀYA 40.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 2a

K adds:—

दुर्योधनस्याभिमुखं प्रयातं चैराटिरित्यर्जुनमाह दृष्टः ।

उत्तर उवाच ।

पुरं प्रति निवर्तस्व पार्थ प्रहरतां वर ॥
 गावस्त्वथा जिताश्चेमाः किं युध्येनेति नो वृथा ।
 संदिधेयं न युद्धयेन पृष्टे चापि बले सति ॥
 त्वयैकेन बहूनां हि विग्रहेण तु किं वृथा ।

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेतदर्जुनो वाक्यं धैराटेर्मातवत्तदा ॥
प्रहस्य प्राह तं भूयो मा धै पश्येह कौतुकम् ।
यहनि दृष्टपूर्वाणि प्राग्युद्धान्युत्तरत्वया ॥
पश्येमपि संग्रामं यद्वनामेककेन यत् ।
ततो दुर्योधनं यांतमर्जुनं तरसा तदा ॥
रथाग्रथाः कौरवैर्द्रस्य निपेतुः सहसा शिलाः ।

After V. 15b

Edna & MSS add:—

यसुप्रदा यासवतुल्यवीर्याः ।
पराजिता यासवजेन संख्ये ॥

After V. 20

Edna BCDEGHK²MN add:—

तमापतन्तं सहसा किरीटी धैकर्तनं धै तरसामिपत्य ।
मृगहा धेनं न्यपतज्जयेन नागं गरुत्मानिव चित्रपक्षः ॥ १ ॥
ताडुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबली मर्वसपत्नसाहो ।
कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽमितस्युः ॥ २ ॥
स पाण्डवस्त्वर्णमुदीर्णकोपः कृतागमं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ।
क्षणेन साभ्यं सरथं ससारथिमंतर्दधे धोरशरीयबृष्टया ॥ ३ ॥
ततः सुविद्धाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्मरतर्पभाणाम् ।
अंतर्हिता भीष्मसुरगाः सहाभ्याः किरीटिना कर्णरथाः पृषत्कैः ॥ ४ ॥
स चापि तानर्जुनबाहुमुक्ताम्बुशरान्शरीर्यः प्रतिहत्य धीरः ।
तस्यै महात्मा सधनुः सयाणः सविस्फुल्लिगोश्रिरियाशु कर्णः ॥ ५ ॥
ततस्त्वभूद्वै तलतालशब्दः सशङ्गमेरीपणयप्रणादः ।
प्रक्षेडितज्यातलनिस्वनं तं धैकर्तनं पूजयतां कुरूणां ॥ ६ ॥
उद्धृतलांगूलमहापनाकध्वजोत्तमांसाकुलमीपयांतम् ।
गाण्डीयनिन्दादहतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ॥ ७ ॥
स चापि धैकर्तनमर्दयित्वा माभ्यं मत्सुनं मरथं पृषत्कैः ।
तमामयर्पं प्रसन्नं किरीटी पितामहं द्रोणरुषी च दृष्ट्वा ॥ ८ ॥
स चापि पार्थं बहुभिः पृषत्कैर्वैकर्तनो मंघ इद्याभ्ययर्षत् ।
तर्पय कर्णं च किरीटमाली मंडादयामास शिर्षः पृषत्कैः ॥ ९ ॥
तयोः सुतीक्ष्णान्मृजतोः शरीयान्महानगीषाग्नयिर्जने रथे ।
रथे विलम्बाविवचंद्रस्यार्थं घनानरेणानुददर्श लोकः ॥ १० ॥

अथाशुकारी चतुरो हयाश्च विव्याध कर्णो निशितैः किरीटिनः ।
 त्रिभिश्च यन्तारममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरस्य केतुम् ॥ ११ ॥
 ततोभिविद्धः समरावमर्दो प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ।
 गाण्डीवधन्वा ऋषभः कुरूणामजिह्मगः कर्णमियाय जिष्णुः ॥ १२ ॥
 शरास्त्रचूटस्था निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ।
 प्राच्छादयत्कर्णरथं पृषत्कैलोकानिमान्सूर्य इवांशुजालः ॥ १३ ॥

DN add before v. 6, above:—

अंतर्दधे पार्थमिषुप्रवर्पेर्भृशं तदा चुक्रुशुराशु योधाः ।

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 3

S. cl. adds:—

सकर्णं कर्णिनाविध्य पीतेन निशितेन च ।
 घासयिद्विपतां मध्ये विव्याध परमेष्ठिना ॥ १ ॥
 स कर्णं सतनुघ्राणं निर्भिद्य निशितः शरः ।
 अगच्छहारयन्भूमिं चोदितो दृढधन्वना ॥ २ ॥
 ततोऽस्य घाहान्व्यहनचतुर्भिश्चतुरः शुरैः ।
 सारथेश्च शिरः कायादपाहरदर्दिमः ।
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चापं तस्य करे स्थितम् ॥ ३ ॥
 तस्मिन्विद्धे महाभागे कर्णे सर्वास्त्रपारगे ।
 हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ॥ ४ ॥

वैशपायन उवाच ।

तत्प्रभञ्जं यत् सर्वं विपुलौघस्वनं तथा ।
 भीष्ममासाद्य संतस्थौ येलामिव महोदधिः ॥ ५ ॥
 तानि सर्वाणि गाङ्गेयः समाश्वस्य परंतपः ।
 ततो व्यूह्य महाबाहुः समरेष्वपपजितः ॥ ६ ॥
 रथनागाश्वकलिलं युयुजे युद्धकोविदः ।
 अमेघं परसैन्यानां शूरैरपि समीक्षितम् ॥ ७ ॥
 आचार्यदुर्योधनसूतपुत्रैः कृपेण भीष्मेण च पालितानि ।
 अवध्यकल्पानि दुरासदानि रथाश्वमातङ्गसमाकुलानि च ।

v. 1 omitted in ST, SA, SG. v. 3 omitted in ST, SA, SG.

After V. 3

S. cl. adds:—

सुसंगृहीतैरथ रश्मिभिस्त्वं हयान्नियम्य प्रसमीक्ष्य यत्तः ॥
 संमेषयाशु प्रतिवीरमेनं वैकर्तनं योद्यितुं वृणोमि ॥ १ ॥

यां हस्तिकक्ष्यां बहुधा विचित्रां स्तम्भे रथे पद्यासि दर्शनीयाम् ।
विचर्तमानां ज्वलनप्रकाशां वैकर्तनस्यैतदनीकमग्रथम् ॥ २॥

SA, ST add अजुन उवाच । before v. 1.

After V. 5a

SA² adds:—

तदद्य युद्धं कुरुवीरमध्ये करोमि तं याहि तथा प्रवृत्तः ।

After V. 5

S. cl. adds:—

तं पातयिष्यामि रथस्य मध्ये सहस्रनेत्रोशननेय वृत्र ।

After V. 6

S. cl. adds:—

तमापतन्तं परमेण तेजसा समीक्ष्य वैकर्तनमभ्यरक्षन् ।
अभ्यद्रघंस्ते रथवीरवृन्दा व्याघ्रेण चाक्रान्तमिवर्षमं रणे ॥ १ ॥
चित्राङ्गदक्षिणरथश्च धीरः संग्रामजिहुःसहचित्रसेनौ ।
विदिंशतिर्दुर्मुष्पदुर्जयं च विकर्णदुःशासनसौवलाश्च ।
शोणो निपेधश्च तमन्वयुस्ते वैकर्तनं शीघ्रतरं युवानः ॥ २ ॥
पुत्रा ययुस्ते सह सोदराश्च वैकर्तनं पार्थगतं समीक्ष्य ।
प्रगृह्य चापानि महाबला रणे धनंजयं पर्यकिञ्छयार्चिभिः ॥ ३ ॥
तेषां धनुर्ज्याकृतनैकतर्त्रां प्रासोपवीणां शरसङ्घकोणाम् ।
कराग्रयन्त्रां स्थिरचापदण्डां वीणासुपावादयदागु पार्थः ॥ ४ ॥

After. V 15b

S. cl. adds:—

वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः ।
पराजिता वासवजेन संख्ये ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

तमापतन्तं समरे किरीटी वैकर्तनं सर्वसमृद्धतेजाः ।
प्रच्छादयामास महाधनुष्मात्रयपेधयच्छुगणाश्च धीरः ॥ १ ॥
निहत्य कर्णस्य ततः किरीटी पुरश्चरांश्चापि च पृष्ठगोपान् ।
समीपमभ्यागमदप्रमेयो वितत्य पर्क्षां गरुडो यथारणम् ॥ २ ॥
तायुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबली सर्वसपत्नमार्हा ।
कर्णं च पार्थं च निशम्य युद्धे दिदृक्षमाणाः कुरुवीर्ययतस्युः ॥ ३ ॥
तं पाण्डवः स्पष्टमुदीर्णकोपं कृत्वागमं कर्णमुदीक्ष्य कोपात् ।
क्षणेन साभ्यं सरथं समूतमन्तर्दधे मेघ इवातिवृष्ट्या ॥ ४ ॥

ततः सयुग्याः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्मरतर्पमाणाम् ।
 अन्तर्हितं भीष्मसुराः समीक्ष्य किरीटिना कर्णरथं पृथक्कैः ॥ ५ ॥
 स चापि तानर्जुनबाहुयुक्ताञ्छराञ्छरीधैः प्रतिहत्य तूर्णम् ।
 बभौ महात्मा सधनुः सबाणः सविष्कुलिङ्गोऽग्निरिवाथ कर्ण ॥ ६ ॥
 ततस्तु जज्ञे करतालघोषः सशङ्खमेरीपणवाकुलस्तु ।
 प्रश्वेलितास्फोटितसिंहनादैर्वैकर्तनं पूजयतां कुरूणाम् ॥ ७ ॥
 भाधूतलाद्गुलमहापताकं रथोत्तमं श्रेष्ठतमं कुरूणाम् ।
 ततः स गाण्डीवकृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ॥ ८ ॥
 पार्थोपि वैकर्तनमर्दयित्वा सार्धं सकृत् सरथ ससूतम् ।
 ननाद हर्षोत्सहसा किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा ॥ ९ ॥
 सिपेच पार्थ बहुभिः शरौघैर्वैकर्तनः संयतितीक्ष्णवेनै ।
 वैकर्तनश्चापि किरीटमाली प्रच्छादयामास शितैः शरौघैः ॥ १० ॥
 तयोरमोघान्सृजतोः शरौघानस्त्रयोरास महान्विमर्दः ।
 राहुप्रमुक्ताविव चन्द्रसूर्यो क्षणान्तरेणानुददर्श लोकः ॥ ११ ॥
 हतास्तु पार्थेन रथप्रचारा भूमौ युवानः सुपुषुः सुकेशः ।
 सुवर्णलोहायसवर्मगाना वृक्षा यथा हेमवने निकृत्ताः ॥ १२ ॥
 तथा स शङ्खन्समरे विनिघ्नन्गाण्डीवधन्वा व्यधमत्सपत्नान् ।
 चचार सङ्ख्ये विदिशो दिशश्च दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ १३ ॥
 सुशीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विधूनयन्वायुरिवाल्पसारात् ।
 तथा सपत्नान्विधमन्किरीटी चचार सङ्ख्येऽतिरथो रथेन ॥ १४ ॥
 शङ्खनिर्वैद्रः समरे किरीटी विद्रावयंस्तद्रथधारवृन्दम् ।
 प्राच्छादयच्चारुकिरीटमाली घरेषुभिः शङ्खगणाननेकान् ॥ १५ ॥

vv 14, 15 omitted in SG.

Before V. 21

S. cl. adds:—

अशेरत्तावृत्त्य महीं समग्रा पार्थेपुमारो निहता द्विपेन्द्रा ।
 हिरण्यकक्ष्याः शरजालचित्रा यथा नगाः पावकजालनद्धाः ॥ १ ॥
 तं शत्रुसेनाङ्गनिवर्हणानि कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि ।
 वैकर्तनं पूर्वममृष्यमाणं तमार्पयलक्ष्यमिवाशु पार्थम् ॥ २ ॥
 ततश्चतुर्भिस्तुरगान्विकृष्य विव्याध कर्णोऽथ धनजयस्य ।
 पद्मभिश्च सृतं दशमिर्हयाश्च पट्या च पार्थ त्रिभिरस्य केतुम् ॥ ३ ॥
 सविष्कुलिङ्गोज्ज्वलभीमघोषः कोपेन्धन केतुशिखः शरार्चिः ।
 कर्णाग्निरस्त्रानिलभीमवातो बभौ दिग्धक्षन्निव पार्थकक्षम् ॥ ४ ॥
 स्वनेमिशङ्खस्वनभीमघोषश्चलत्पताकोज्ज्वलभीमविद्युत् ।
 पार्थाम्बुदः शङ्खशराम्बुधारः कर्णानिल संशमयांचकार ॥ ५ ॥

तेनातिविद्धः समरे किरीटी प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ।
 गाण्डीवधन्वा प्रवरः कुरूणां प्रतत्त्वरे कर्णवधाय जिष्णुः ॥ ६ ॥
 स ब्राह्ममुखं समरे किरीटी प्रादुश्चकाराद्भुतवीर्यकर्मा ।
 सन्तापयन्कर्णरथं शरीरैर्लोकानिमान्सूर्य इवांशुमाली ॥ ७ ॥

ADHYĀYA 50.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 2a

Edns CDGHN add:—

अधारयत घेग स घेलेव तु महोदधेः ।
 ततः प्रहस्य बीमस्तुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ १ ॥
 दिव्यमखं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्तमः ।
 यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीं ॥ २ ॥
 तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो दिशो दश ।
 न रथानां न चाश्वानां न गजानां न धर्मणाम् ॥ ३ ॥
 अनिविद्धं शितैर्यौगेरासीत् द्यंगुलमंतरम् ।

Edns DGH continue:—

दिव्ययोगाश्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ॥ ४ ॥
 शिक्षा शिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणां च परिक्रमात् ।
 धीर्यवत्त्वं द्रुतं चाश्वं दृष्ट्वा जिष्णोरेपूजयन् ॥ ५ ॥
 कालाग्निमिव बीमस्तुं निर्दहंतमिव प्रजाः ।
 नारयः प्रेक्षितुं शोकुर्ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ६ ॥
 तानि प्रस्ताम्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणेः ।
 शैलं प्रति घलाग्राणि व्याप्तानीवारकं रश्मिभिः ॥ ७ ॥
 अशोकानां घनानीय छद्धानि बहुशः शुभैः ।
 रेजुः पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत ॥ ८ ॥

Edns GH continue:—

अजोर्जुनशरैः शीर्णं शुष्यत्पुष्पं हिरण्मयम् ।
 छद्धानि च पताकाश्च से दधार सदागतिः ॥ ९ ॥
 स्वयलव्रासनात् प्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ।
 रथाद्भेदानादाय पार्थच्छिन्नयुगा हयाः ॥ १० ॥
 फर्णकक्षविपाणेषु अंतरोष्ठेषु चैव ह ।
 मर्मस्वंगेषु चाहृत्य पातयत्समरे गजान् ॥ ११ ॥
 पौरपाग्नगजानां तु शरीरैर्गतचेतसाम् ।
 क्षणेन संयुता भूमिर्मेघैरिव नमस्तलम् ॥ १२ ॥

युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजंगमम् ।
 कालक्षयमशेषेण दहत्यप्रशिक्षः शिखी ॥
 तद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् ॥ १३ ॥
 ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्त्रनेन च ।
 शब्देनामानुपाणां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ १४ ॥
 भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः ।
 दैवारिपाच्च बीमत्सुः तस्मिन्दौर्घ्योधने वले ॥
 भयमुत्पादयामास बलवानरिर्मर्दनः ॥ १५ ॥
 रथशक्तिममित्राणां प्रागेवनिपतद्भुवि ।
 लोपयात्सहसापश्चात्साहसाश्चाभ्युपेयिवान् ॥ १६ ॥
 शरघातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः चगैरिव ।
 अर्जुनस्तु समावये लोहितप्राशनैः खगैः ॥ १७ ॥
 अत्र मध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ।
 दिशास्तु च तथा राजन्नसंस्थाताः शरास्तदा ॥ १८ ॥
 सरूदेवान्तं शेकूरथमभ्यसितुं परे ।
 अलभ्यः पुनरभ्वैस्तु रथात्सोऽतिप्रपादयेत् ॥ १९ ॥
 ते शरा द्विदशरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ।
 द्विद्वर्णाकेषु बीमत्सोर्न ससज्जे रथस्तदा ॥ २० ॥
 स तद्विक्षोभयामास ह्यरातिबलमंजसा ।
 अनंतमोगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे ॥ २१ ॥
 अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगस्तथा ।
 अभुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरीटिनः ॥ २२ ॥
 संतेतास्तत्र मातंगा वाणैरल्पांतरांतरे ।
 संबृतास्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः ॥ २३ ॥
 दिशोनुप्रमतः सर्वाः सव्यदक्षिणमस्यतः ।
 सत्ततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ॥ २४ ॥
 पतंत्यरूपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ।
 नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तथा गांढीवधन्वनः ॥ २५ ॥
 मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्गच्छतो घने ।
 यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः ॥ २६ ॥
 नूनं पार्थजयैपित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ।
 इत्यस्मानित्यमन्यतं पार्थेन निहताः परे ॥ २७ ॥
 भैरवमत्यर्थमहितान् विजयं तत्र मेनिरे ।
 फालमर्जुनरूपेण संहरंतमिव प्रजाः ॥ २८ ॥

कुरुसेनाशरीराणि पार्थनैवाहतान्यपि ।
 सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात् ॥ २९ ॥
 ओपधीनां शिरांसीव द्विपच्छीर्षाणि सोन्वयात् ।
 अघनेशुः कुरूणां हि वीर्याण्यर्जुनजाह्वयात् ॥ ३० ॥
 अर्जुनानिलमिध्रानि घनान्यर्जुनविद्विषाम् ।
 चकुरलोलहितधाराभिर्धरणौ लोहितांतराम् ॥ ३१ ॥
 लोहितेन समायुक्तैः पांसुभिः पवनोद्धतैः ।
 यमूयुल्लोहितास्तत्र मृशमादित्यरश्मयः ॥ ३२ ॥
 सार्कं यं तत्क्षणेनासीत्संघ्यायामिव लोहितम् ।
 अप्यस्तं प्राप्य सूर्योपि निवर्तत न पाण्डवः ॥ ३३ ॥
 तान्सर्वांस्तमरे शूरः पाँरुपे समवस्थितान् ।
 विष्यैरखैरचित्वात्मा सर्वाचार्यैर्धनुर्धरान् ॥ ३४ ॥
 स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत् ।
 दुःसहं दशभिर्बाणैः द्रौणिमष्टाभिरेव च ॥ ३५ ॥
 दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ।
 भीष्मं शान्तनवं पृष्ठा राजानं च शतेन ह ॥ ३६ ॥
 कर्णं च कर्णिना कर्णे विज्याध परथीरवा ।
 तस्मिन्विद्धे महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोपिदे ॥ ३७ ॥
 हताभ्यसूते विरथे ततोनीकममज्यत ।
 तत् प्रमग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिषितं पुनः ॥ ३८ ॥

After V. 7

Edns and MSS add:—

अत्रैव चावरोहेयमेव धर्मः सनातनः ।

[SOUTHERN RECENSION.]

S. cl. reads the following Adh. (SK 56 and 57) corresponding with our Adh. 50 agreeing in sense but differing in text:—

ST begins:—

दृष्ट्वा नियतिता गात्रः पार्थेनाहिएकर्मणा ।
 ग्रहस्य नरसिंहेन जिष्णुना तु महीपते ॥ १ ॥
 मदामना मन्दयुद्धिर्निभ्यसन् भूतपापृज्ज ।
 उवाच सुमहाप्राज्ञो राजा दुर्योधनो वचः ॥ २ ॥
 तं विमृश्याह्वनं धीरं विराटनगपेयितम् ।
 तेनैव सात्वमन्स्यानां प्रगृहीम धनं वदुः ॥ ३ ॥

सर्व एव न गच्छामो विसृज्य च धनंजयम् ।
अयशो नोभिवर्तेत लोकयोरुभयोरपि ॥ ४ ॥
न युद्धादकिकः कश्चित्प्राप्ते ह्यभिभव महान् ।
तस्मात्पार्थेन संग्रामं कुरुध्वममरप्रियाः ॥ ५ ॥

S. cl. hat—

[SK Adh. 56.]

वैशंपायन उवाच ।

तत्तस्त्रीणि सहस्राणि स्थानां च धनुष्मताम् ।
घोराणि कुरुवीराणां पर्यकीर्यन्त भारत ॥ १ ॥

(ST, SG add:—

षमिता वाजिनो तिष्ठन्समारूढाः प्रहारेणः ।)
कणौ रथसहस्रेण प्रत्यगृह्णाद्धनंजयम् ।
भीष्मः शान्तनवो धीमान् सहस्रेण पुरस्कृतः ॥ २ ॥
तथा रथसहस्रेण भ्रातृभिः परिवारितः ।
पश्चाद्भुयोधनोऽतिष्ठद्यशसा च श्रिया ज्वलन् ॥ ३ ॥
अतिष्ठन्नवकाशेषु पादाताः सह वाजिभिः ।
भीमरूपाश्च मातंगास्तोमरांकुशचोदिताः ॥ ४ ॥

(ST adds:—

तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामाततायिनाम् ।
विसर्पन्त इवोष्णान्ते विद्युद्घातो बलाहकाः ॥ १ ॥)
तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि विततानि महात्मनाम् ।
वैराटिमुत्तरं तं तु प्रत्यभापत पाण्डवः ॥ ५ ॥

(ST adds:—

ध्वजे कमण्डलुर्यस्य शतकुम्भमयः शुभः ।)
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
शोणाश्वान्वा रथे युक्ता द्रोणे यस्य प्रकाशते ॥ ६ ॥
धात्र्यो निपुणो धीमान् ब्रह्मविच्छूरसत्तमः ।
आहवे चाप्रतिद्वन्द्वो दूरापाती महारथः ॥ ७ ॥
सुप्रसन्नो महावीरः कुरुध्वैनं प्रदक्षिणम् ।
अत्रैव चाविरोधेन यस्य धर्मः सनातनः ॥ ८ ॥
यदि मे प्रहरेद्द्रोणः शरीरे मे प्रहृष्यतः ।
ततोऽस्मिन् प्रहरिष्यामि नान्यथा बुद्धिरस्ति मे ॥ ९ ॥

[cf. our vv. 7&8]

भारताचार्यमुख्येन ब्राह्मणेन महात्मना ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्दं बाहय सारथे ॥ १० ॥
ध्वजाग्रे सिंहलाङ्गुलो दिक्षु सर्वास्तु शोभते ।
भारताचार्यपुत्रस्तु सोऽभ्युत्थामा विराजते ॥ ११ ॥

ध्वजाग्रं दृश्यते यत्र बालसूर्यसमप्रभम् ।
 दुर्जयः सर्वसैन्यानां देवैरपि सवासवैः ॥
 तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १२ ॥
 ध्वजाग्रे गोवृषो यस्य काञ्चनोऽभिविराजते ।
 आचार्यवरमुख्यस्तु रूप एव महारथः ॥ १३ ॥
 द्रोणेन च समो वीर्यं पितुर्मे परमः सया ।
 तेन मे युध्यमानस्य मन्दं वाहय सारथे ॥ १४ ॥
 यस्य काञ्चनकम्बूभिर्हस्तिकक्ष्या परिष्कृतः ।
 ध्वजः प्रकाशते दूराद्रथे विशुद्धोपमः ॥ १५ ॥
 एव वैकर्तनः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
 दृढवैरी सदास्माकं नित्यं कटुकभाषणः ॥ १६ ॥
 यस्याश्रययलादेव धार्तराष्ट्रः ससौवलः ।
 अस्माभिरस्य राज्याच्च पुनरद्यापि योत्स्यति ॥ १७ ॥
 एव वै स्पर्धते नित्यं मया सह सुदुर्जयः ।
 जामदग्न्यस्य रामस्य शिष्यो ह्येव महारथः ॥ १८ ॥
 सर्वास्त्रकुशलः कर्णः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 युद्धेऽप्रतिमवैर्यश्च दृढवेधी पराक्रमी ॥ १९ ॥
 अद्याहं युद्धमेतेन करिष्ये सूतयन्धुना ।
 द्रष्टा त्वमाद्ययोर्युद्धं बालवासवयोरिव ॥ २० ॥
 महारथेन शूरेण सूतपुत्रेण धन्विना ।
 तेन मे युध्यमानस्य शीघ्रं वाहय सारथे ॥ २१ ॥
 यस्य चैव रथोपस्थे नागो मणिमयो ध्वजः ।
 एव दुर्योधनस्तत्र कौरवो यशसा वृतः ॥ २२ ॥
 लघ्वलक्षो दृढं वेधी लघुहस्तः प्रतापवान् ।
 तेन मे युध्यमानस्य शीघ्रं वाहय सारथे ॥ २३ ॥
 यस्तु श्वेतावदातेन पञ्चतालैः केतुना ।
 वैदूर्यमयदण्डेन तालवृक्षेण राजते ॥ २४ ॥
 हस्तावापी बृहद्गन्वा सेनां तिष्ठति हर्षयन् ।
 रामेण जामदग्न्येन द्वैरथेनाजितः पुरा ॥ २५ ॥
 शीघ्रश्च लघुवेधी च लघुहस्तः प्रतापवान् ।
 एव शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ २६ ॥
 ककुदः सर्वसैन्यानां सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 जयधियाययद्गस्तु सुयोधनयशानुगः ॥
 पथादेव प्रयातव्यो न मे विप्रकरो भवेत् ॥ २७ ॥

इत्येतांस्त्वारितः पार्थः कथयित्वा तु चोत्तरे ।

रूपतश्चिन्हतश्चैव युद्धाय त्वरते पुनः ॥ २८ ॥

SA¹ omits vv. 13, 14 above.

ST further has:— (Cf our v. 2 b & ff)

लोहिताश्वं महाबाहुं सर्वशस्त्रभृतांवरम् ।

नीलं पताकमुच्छ्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥

वृषस्यैतदनीकाग्रं प्रापयस्वैतदेव माम् ।

एतत्ते दर्शयिष्यामि शिघ्रास्त्रं दृढधन्विमम् ॥

लब्धलक्ष्यो धनुर्वेदी लघुहस्तः प्रतापवान् ।

S. cl. has:—

[SK Adh. 57]

वैशंपायन उवाच ।

अश्वत्थामा ततस्तत्र कर्णं संग्रह्य वीर्यवान् ।

उवाच स्मयमानोऽसौ सूतपुत्रमरिंदमम् ॥ १ ॥

कर्णं यस्त्वं सभामध्ये बह्वयद्धं विकल्पसे ।

न मे युधि समोस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥ २ ॥

एषोऽन्तक इव क्रुद्धः सर्वभूतावमर्दनः ।

संग्रामशिखरो मध्ये जुम्भते केसरी यथा ॥ ३ ॥

शूरोसि यदि संग्रामे दर्शयस्व समां विना ।

यद्यशकोसि संग्रामे पार्थेनाद्भुतकर्मणा ॥ ४ ॥

पुनरेव समां गत्वा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।

मातुलं परिगृह्णाशु मंत्रयस्व यथासुखम् ॥ ५ ॥

SA² omits from दर्शयस्व to मन्त्रयस्व ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तथा कर्णः क्रोद्धादुद्वृत्य लोचने ।

द्रोणपुत्रमिदं वाक्यमुवाच कुरुसन्निधौ ॥ ६ ॥

नाहं विभेमे धीमत्सोर्न कृष्णाद्देवकीसुतात् ।

पाण्डवेभ्योपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ७ ॥

सत्वाधिकानां पुंसां तु धनुर्वेदोपजीविनाम् ।

गर्जतां जायते दर्पः स्वरश्च न विपीदति ॥ ८ ॥

पश्यत्याचार्यपुत्रो मामर्जुनेनातिरंहसा ।

युध्यमानं सुसंयुक्तं जयो वै मय्यवस्थितः ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहस्य धीमत्सुः कौन्तेयः श्वेतचाहनः ।

दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथिसत्तमः ॥ १० ॥

महात्मानं मन्दबुद्धिर्निश्वसन्धृतराष्ट्रजः ।

उवाच स महाराज राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ११ ॥

न विप्रो ह्यर्जुनं तत्र वसन्तं मत्स्यवेद्मनि ।
 तेनेदं कर्णं मत्स्यानामग्रहीष्म धनं बहु ॥ १२ ॥
 एवं चेत्तर्हि गच्छामो विसृजन्तो धनं बहु ।
 अयशो नातिवर्तेत लोकयोरुमयोरपि ॥ १३ ॥
 किं च युद्धात्परं नास्ति क्षत्रियाणां सुखावहम् ।
 तस्मात्पार्थेन संग्रामं कुर्महे न पलायनम् ॥ १४ ॥
 एतावदुक्त्वा राजा वै ह्यभियानमियेष सः ।
 तथा दशसहस्राणि घीराणां हि धनुष्मताम् ॥ १५ ॥
 अभ्यद्रघंस्तदा पार्थ शलभा इव पावकम् ।
 धर्मिता वाजिनस्तत्र संभृताश्च पदातेभिः ॥ १६ ॥
 भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशपाणिभिः ।
 अधिष्ठिताः सुसंयत्तैर्हस्तिशिक्षाविशारदैः ॥ १७ ॥
 अभ्यद्रघं सुसंकुद्धाश्चापहस्तोद्यतायुधाः ।
 पञ्च चैनं रथोदग्रास्त्वरिताः पर्यवारयन् ॥ १८ ॥
 द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कुरुराजश्च धीर्यवान् ।
 अभ्यथामा महायाहुर्धनुर्वेदपरायणः ॥ १९ ॥
 इषूश्च सम्यगस्यन्तो जीमूता इव धार्षिकाः ।
 ते लाभमिष मन्वानाः प्रत्यगृह्णन्धनंजयम् ॥ २० ॥
 शरीरानभिवर्पन्तो नादयन्तो दिशो दश ।
 ततः प्रहस्य धीमत्सुः कौन्तेयः श्वेतयाहनः ॥ २१ ॥
 दिव्यमखं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथिसत्तमान् ।
 यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ॥ २२ ॥
 तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैराच्छादयद्दिशः ।
 न रथानां न चाश्वानां न ध्वजानां न धर्मिणाम् ॥ २३ ॥
 अतिविद्धैः शितैर्वाणैरासीद्बहुलिरन्तरम् ।
 देवयोगादि पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ॥ २४ ॥
 शिक्षावलोपपद्यत्वादराणां वै परिक्रमात् ।
 ध्वजगाण्डीवयोश्चापि दैव्या शक्त्या च मायया ॥ २५ ॥
 इतस्ततश्च संयाने दूरे वाप्ययवाऽन्तिके ।
 दुर्गे विपमजाते वा स्थले निग्रे तथा क्षितौ ॥ २६ ॥
 न च रुध्मेद्रतिस्तस्य रथस्य मनसो यथा ।
 समरेषु तु विद्धांसत्तस्य तास्त्रान्परिक्रमान् ॥ २७ ॥
 धीर्यमत्यद्भुतं दृष्ट्वा तथा पार्थस्य तद्वलम् ।
 त्रेमुत्थं परे भीताः पराङ्मुखा यपि ॥ २८ ॥

कालाग्निमिव यमिस्तुं निर्देहंतमिव प्रजाः ।
 नारयः प्रेक्षितुं श्रेकुर्ज्वलन्तामिव पावकम् ॥ २९ ॥
 तानि भिन्नान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ।
 तिग्मांशोश्च घनाभ्राणि व्याप्तानीव गमस्तिमिः ॥ ३० ॥
 अशोकानां घनानीव संचितैः कुसुमैः शुभैः ।
 पार्थः संरंजयामास रुधिरणाकुलं घलम् ॥ ३१ ॥
 सहस्रशोऽर्जुनशरैर्दिष्टन्नान्युच्चावचानि च ।
 छत्राणि च पताकाश्च खेऽभ्युवाह सदागतिः ॥ ३२ ॥
 ये ह्यर्जुनघलन्नस्ता परिपेतुर्दिशो दश ।
 रथात्तं देशमुत्सृज्य पार्थच्छिन्नयुगा हयाः ॥ ३३ ॥
 निरुत्तपूर्वचरणास्ते निपेतुः शितैः शरैः ।
 शिरोभिः प्रथमं जग्मुर्मैदिनीं जघनैर्हयाः ॥ ३४ ॥
 चक्षुर्नासाधिपाणेषु दन्तवेष्टेषु च द्विपान् ।
 ममस्वन्धेषु चाहृत्य तथा भिन्नन्गजोत्तमाः ॥ ३५ ॥
 कौरवाणां गजानां च शरीरैर्गतचेतसाम् ।
 क्षणेन संवृता श्मिमैर्मघैरिव नभस्थलम् ॥ ३६ ॥
 अस्त्रैर्दिध्यैर्महायाहुर्जुनः प्रहसन्निव ।
 बडवामुखसंभूतः कालाग्निरिव संवृतः ॥ ३७ ॥
 यथा युगान्तसमये सर्वे स्थावरजंगमम् ।
 कालपक्रमशेषेण धस्येदुग्रशिखः शिखी ॥ ३८ ॥
 तद्वत्पार्थोऽख्यतेजोभिर्धनुषो निस्थेनेन च ।
 वैद्याद्वीर्याच्च यमिस्तुस्तस्मिन्दोयोधेन घले ॥ ३९ ॥
 रणे शक्तिमभिप्राणां प्रणीयोपनिनाय सः ।
 चेष्टां प्रायेण भूतानां रात्रिः प्राणभृतामिव ॥ ४० ॥
 सौऽतीयात्सहसा शत्रून्सहसा तेऽभिपेदिरे ।
 शीघ्रादूर्ध्वं दृढामौघमख्यमस्यातिमानुपम् ॥ ४१ ॥
 दृष्ट्वा ते कौरवा भीता अतिमानुपविक्रमम् ।
 खगपत्रामिसंवीतैः खाविष्टैः खगमैरिव ॥ ४२ ॥
 अर्जुनस्य खमावब्रे लोहितप्राणपैः खगैः ।
 अर्जुनेन विनिर्मुक्ताः शरा गण्डीवघन्वना ॥ ४३ ॥
 तार्क्ष्यवेगा इवाकाशे ससद्भुतः परमर्मसु ।
 वर्माणि सारथिश्चैव हेमजालानि वाजिनाम् ॥ ४४ ॥
 किरीटं सूर्यसंकाशं वैयाघ्रमथ चर्म च ।
 तत सर्वाणि गात्राणि रथस्य द्विपतां शरैः ॥ ४५ ॥

नीहारेणैव भूतानि छद्धानीह चकाशिरे ।
 सकृदेव न तं शोकुः कथमभ्यसितुं परे ॥ ४६ ॥
 अनभ्यस्तः पुनस्तैर्हि रथः सोमिपपात तान् ।
 तच्छरा द्विदशरीरेषु यथा च न ससञ्चिरे ॥ ४७ ॥
 द्विधानोकेषु धीमत्सोनै ससज्ज रथस्तथा ।
 स तद्धि क्षोभयामास विगाह्यारिवलं रथी ॥ ४८ ॥
 अनन्तवेगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे ।
 अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वघोषाधिकस्तथा ॥ ४९ ॥
 संनादः श्रूयते भूतैर्धनुषश्च किरीटिनः ।
 संचिच्छास्तत्र मातंगां याणैरक्षपान्तरान्तरैः ॥ ५० ॥
 संस्पृतास्तत्र दृश्यन्ते मेघा इव गमस्तिभिः ।
 दिशोऽनुभ्रमतः सर्वा सज्यदाक्षिणमस्यतः ॥ ५१ ॥
 सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
 पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ॥ ५२ ॥
 नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तस्य गाण्डीवधन्वनः ।
 महागजसहस्रस्य युगपन्मृद्गतो धनम् ॥ ५३ ॥
 कौन्तेयरथमार्गस्तु रणे घोरतरोऽभवत् ।
 नूनं पार्थजयैवित्याच्छनः सार्धमरैः सह ॥ ५४ ॥
 हन्यस्मानिति मन्यन्ते पार्थनैवार्दिताः परे ।
 प्रन्तमत्यर्थमहितान्सन्वसाचिनमाहवे ॥ ५५ ॥
 कालमर्जुनरूपेण प्रसन्तमिव च प्रजाः ।
 कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनानाहताम्यपि ॥ ५६ ॥
 पेतुः पार्थहतानीच पार्थकर्मानुदर्शनात् ।
 शोषधीनां शिरांसीव कालपक्सिमन्ययात् ॥ ५७ ॥
 भवतेषुः कुरूणां हि शिरांस्यर्जुनजाग्रयात् ।
 चकार चार्जुनः क्रीडाक्षिमुपान्धपितामपि ॥ ५८ ॥
 अर्जुनेनापि मिथ्रानि बलाघ्राणि पुनः क्वचित् ।
 चक्षुर्लोहितधाराभिर्धरणां लोहितोत्तपम् ॥ ५९ ॥
 लोहितेनापि संपूक्तैः पांशुभिः परनोद्धतैः ।
 तेनैव च समुद्धतैः सृश्मैर्लोहितविन्दुभिः ॥ ६० ॥
 लोहितार्द्रैः प्रहरणैः प्रमग्ना लोहितोक्षिताः ।
 लोहितेषु निमग्नास्ते निहताश्च किरीटिना ॥ ६१ ॥
 यमपुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ।
 आकाशं तत्क्षणेनासीत्सन्ध्यामिमिव लोहितं ॥ ६२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः सुदर्शनं नाम प्रामादं हरिवाहनः ।
 सर्वान्देवान्समारोप्य प्रययौ यत्र पाण्डवः ॥ १ ॥
 स्थूणाराजिसहस्रं तु यत्र मध्ये प्रतिष्ठितम् ।
 तत्र सूर्यपथेऽतिष्ठद्विमला महती सभा ॥ २ ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च मरुद्गणाः ।
 तत्र श्वेतानि चक्राणि काञ्चनस्फाटिकानि च ॥ ३ ॥
 तथा चित्राणि छत्राणि दिव्यरूपाणि भारत ।
 मणिरत्नविचित्राणि नानारूपाणि भागशः ॥
 आकाशे सह दृश्यन्ते भानुमन्ति शुभानि च ॥ ४ ॥
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य चरुणस्य च ।
 तथा धातुर्विधातुश्च मित्रस्य धनदस्य च ।
 रुद्रस्य विष्णोः सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ॥ ५ ॥
 काञ्चनानि च दामानि विविधाश्चोत्तमस्रजः ।
 दिव्यपुष्पाभिसंवीतास्तत्र चित्राणि भोजिरे ॥ ६ ॥
 तस्मिंस्तु राजन्प्रासादे दिव्यरत्नविभूषिते ।
 दिव्यगन्धसमायुक्ताः स्रजो दिव्याश्चकाशिरे ॥ ७ ॥
 दिव्यश्च वायुः प्रवयौ गन्धमादाय सर्वशः ।
 क्रतवः पुष्पमादाय समतिष्ठन्त भारत ॥ ८ ॥
 प्रजानां पतयः सप्त सप्त चैव महर्षयः ।
 तत्र देवर्षयश्चैव देवराजं दिवौरुसः ।
 इन्द्रेण सहिताः सर्वे त्रिदशाश्च व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥
 न पट्टो न रजस्तत्र प्रविवेश कथंचन ।
 आदित्यश्च विरूक्षोत्र नातिबलमिवातपत् ॥ १० ॥
 दिव्यगन्धं समादाय वायुस्तत्राभिगच्छति ।
 आकाशं च दिशः सर्वा दर्शनीयमदृश्यत ॥ ११ ॥
 तत्र देवाः समास्था तं दिव्यं सर्वतः प्रभम् ।
 अम्बरे विमलेऽतिष्ठन्प्रासादं कामगामिनम् ॥ १२ ॥
 तत्र राजर्षयश्चैव समारुह्य दिवौरुसः ।
 श्वेतो राजा वसुमनास्तथा भद्रः प्रदर्शनः ॥ १३ ॥
 नृगो ययातिर्नहुषो मान्धाता भरतः कुरुः ।
 भण्डकश्च शिविश्चोमौ स च राजा पुरुखाः ॥ १४ ॥
 डम्भोद्भवः कार्तवीर्यो हार्जुनः सगरस्तथा ।
 दिलीपः केरलः पूरः शर्यातिः सोमकस्तदा ॥ १५ ॥

हरिश्चन्द्रश्च तेजस्वी रघुर्दशरथस्तथा ।
 भगीरथश्च राजर्षिः सर्वे च जनमेजय ॥ १६ ॥
 पाण्डुश्चैव महाराजश्चामरव्यजनोज्ज्वलः ।
 छत्रेण धियमाणेन राजसूयश्रिया वृतः ॥ १७ ॥
 एते चान्ये च बहवः पुण्यशीलाः शुचिप्रताः ।
 कीर्तिमन्तो महावीर्यास्तत्रैवासन्निवि स्थिताः ॥ १८ ॥
 गणाध्याप्सरस्तां सर्वे गन्धर्वाश्चापि सर्वशः ।
 दैत्यराक्षसयक्षाश्च सुपर्णाः पन्नगास्तथा ॥ १९ ॥
 वासवप्रमुखाः सर्वे देवाश्च सगणेश्वराः ।
 आसंस्तत्र समारूढाः संप्रामं नं दिदृक्षवः ॥ २० ॥
 इत्यग्नये व्यवस्थाय प्रान्नादस्या दिवौरुसः ।
 एकस्य च बहूनां च युद्धं द्रष्टुं व्यवस्थिताः ॥ २१ ॥

ADHYĀYA 52.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 12

Edn² C add:—

अर्जुनं प्रति संरब्धः कृपः परमदुर्जयः ।

After V. 22

Edns DH add:—

घनुरादाय विज्याय पार्थ दशभिराशुगैः ।

After V. 30

Edns & MSS add —

स तदप्यस्य कंतेयधिच्छेद नतपर्याणा ।

After V 33

Edns ABDGHIKLMN add —

सा पतद्दशमच्छिन्ना नृमी पार्थेन धीमता ॥ १ ॥

After V. 43

L adds:—

पिशुपपतिसुतेन निर्वृतिं तेनो मुनिमना. स तथा यमो ह ।
 परिमयमपि ध्यान्ननो न मेने इदि न मतां मुनशिष्ययोर्विशेषः ॥

अप्यस्तं प्राप्य चादित्यो निवर्तेत न पाण्डवः ।
 निवर्तन्ते न जित्वारिं नित्यजल्पाविचक्षणाः ॥ ६३ ॥
 तान्सर्वान्समरे शूरान्पौरुषे पर्यवस्थितान् ।
 दिव्यैरस्त्रैरमोघात्मा सर्वानार्च्छद्धनुर्धरान् ॥ ६४ ॥
 स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या नाराचानां समर्पयत् ।
 बर्शात्या शकुनिं चैव द्रौणिमप्याशु सप्तभिः ॥ ६५ ॥
 दुःसहं दशभिर्वाणैरर्जुनः समाविध्यत ।
 दुःशसनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ॥ ६६ ॥
 भीष्मं शान्तनवं पृथ्वा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ६७ ॥

Before v. 1 ST adds :—

ध्वजा हयास्तदाज्ञाय उत्तरस्याथ सन्निधौ ।
 यथानुपूर्वं सर्वेषां द्रोणादीनां महात्मनाम् ॥ १ ॥
 आख्याय सर्वं वीभत्सुः कुरुणामिपतां रणे ।
 प्रायायुद्धमनाः पार्थो यतः सा भारती चमूः ॥ २ ॥
 आदधान रथान्सर्वान् महतां च सुधी रणे ।
 संस्पृश्याशु च गाण्डीवं द्वैरथे कर्णमभ्ययात् ॥ ३ ॥

ST adds before v. 10:—

अथ याते तु राधेय दुर्योधन पुरोगमाः ।
 अनीकेन यथा स्वेन शरैरर्दन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥
 बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूहस्यापततः शरैः ।
 अवारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ॥ २ ॥

After 19b SG adds:—

कृपप्रभृतयश्चाम्ये शकुनिर्धृतराष्ट्रजः ।

SA¹ omits the portion from जीमूता in v. 20a to अभिशर्पन्तः in 21a.

After 39a ST adds:—

शब्देनामानुषाणां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
 भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः ॥ १ ॥

After v. 39b ST adds:—

मयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दनः ।

ST adds after v. 24 a:—

सर्वतो दिशमत्युग्रैः प्रभूतैश्च सतेजसैः ।
 प्रच्छाद्यन्त दिशः सर्वाः शरैः पार्थसमीरितैः ॥ १ ॥
 सर्वे शांतिपरा योधाः स्वचित्तं नाभिजहिरे ।
 हस्तिनोभ्याश्च सम्रान्ता व्यपासीदन्त सर्वशः ॥ २ ॥

गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवीमनुनादयन् ।
मनांसि धार्तराष्ट्राणां समकृन्तद्धनंजयः ॥ ३ ॥

After v. 43a ST adds:—

अभ्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयास्तिग्मतेजसः ।
दिशासु च तदा राजन्नसंख्याताः शरास्तथा ॥ १ ॥

After v. 58a SG ST SA add:—

धाव्दोरथास्फोटयते प्रध्माते शंखमर्जुने ।

v. 4 b & 5 omitted in SA² v. 22, 23a omitted in SA¹

v. 42a omitted in SG, ST, SA v. 66 omitted in SG.

v. 67 omitted in SG, ST

ADHYĀYA 51.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 2

Edns BCEGHMN add:—

महामात्रैः समारूढा विचित्रकयचोज्वलाः ।

K adds:—

आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्गजसादिभिः ।

After V. 3a

HMN add:—

सर्वान्देवान्समापेय्य वैदूर्यफलयंयितम् ।

After V. 4

K adds:—

दर्शनार्थं तदा सर्वे समेता वासवादयः ।

Before V. 5a

Edns & MSS add —

िणां च धर्तं तेषां मानुषेषु प्रयुज्यताम् ।

After V. 18

Edns BCDLGHK²N add:—

विभ्रन्माला महातेजा. पद्मेऽपलसमायुतां ।

विभ्रेष्यमाणो यदुमिर्नाट्यत्सु महादय ॥ १ ॥

[*SOUTHERN RECENSION.*]

The following Adh (5K 53) corresponds with our Adh 51, the subject and the sense is the same, the text however differing altogether.

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 2

ST adds:—

निवृत्तः सहसा राजघर्जुनस्य रथो महान् ।
तमायातं पार्थरथं दृष्ट्वाप्याचार्यसत्तमः ॥
न तस्मिन् यत्नमकरोद्योक्षुं वा यातुमेव वा ॥ १ ॥

Before V. 15

S. cl. adds:—

वैरापायन उवाच ।
एतस्मिन्नंतरे तत्र महावीर्यपराक्रमः ।
आजगाम महाबाहुः कृपः शस्त्रभृतां वरः ॥ १ ॥
अर्जुनं प्रतियोक्षुं वै युद्धकामो महारथः ।
अथ द्रौणे रथं त्यक्त्वा कृपस्य रथमुत्तमम् ॥ २ ॥
आजगामार्जुनस्तूर्णं सूर्यवैश्वानरप्रभम् ॥ ३ ॥
1 b omitted in SA² 3 v. omitted in ST.

After V. 17a

S. cl. adds:—

अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठो विनिघ्नच्छरमालया ।
कृपश्च धनुरादाय तथैवार्जुनमभ्ययात् ॥ १ ॥

Instead of this v. ST adds:—

विष्कारयस्तदा धीरः फाल्गुनः कृपमभ्ययात् ।

After V. 18

S. cl. adds:—

जीमूत इव धर्माति शरवर्षे विमुचति ।
नंदयन्सुहृदः सर्वान्प्रत्ययुध्यत फाल्गुनम् ।
विकृष्य बलवच्चाप पांडवोऽमितविक्रमः ॥ १ ॥

ST adds instead —

नाराचान्विसृजन्धोरान्विकृष्य धनुरुत्तमम् ।

After V. 20

SK, SG, SA add:—

उद्धतः समरे मेघो धाराभिरिव पर्वतम् ।

After V. 21a

S. cl. adds:—

कृपो वमूव समरे विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

After V. 22

S. cl. adds:—

विभेद समरे पार्थः कृपस्य ध्वजमुत्तमम् ।
 ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसन्निभान् ॥ १ ॥
 जग्राह समरे पार्थो भूयो बहुशिलीमुपान् ।
 तैस्तदानीं महाबाहुः कृपस्य रथरक्षिणः ॥ २ ॥
 जघान क्षत्रियश्रेष्ठो युद्धमानान्महारथान् ।
 चंद्रकेतुः सुकेतुश्च चित्राश्वो मणिमांस्तदा ॥ ३ ॥
 मुंजमौलिश्च विक्रांतो हेमवर्णो भयावहः ।
 सरथोऽतिरथश्च सुपेणोऽरिष्ट एव च ॥ ४ ॥
 नृफेकुश्च सहानीकास्ते निपेदुर्गतासवः ॥ ५ ॥

After V. 31

ST adds:—

तानि सर्वाणि चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ।

After V. 38a

SK adds:—

करोथ सायकैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रमुखैश्च ताम् ।

After V. 33

S. cl. adds:—

सापतद्दशधा भूमौ पार्थेन निहता शरैः ।
 शफ्त्यां ॥ विनिरुक्तायां विरथः शरपीडितः ॥ १ ॥

After V. 40

S. cl. adds:—

अथ यद्गं समुद्धृत्य शतचन्द्रं च भानुमत् ।
 इयेव पाण्डवं हन्तुं कृपो लघुपराक्रमः ॥ १ ॥
 स शरद्वत्सुतस्तूर्ण महाचार्यः सुशिक्षितः ।
 खेचरेव चचारैकः ऋमाद्यर्मासिधृम्भुवि ॥ २ ॥
 ततः क्षुरप्रैः कान्तेयो दत्ताभिः गङ्गचर्मणी ।
 निमेषादिव चिच्छेद तदद्भुतमिवामवत् ॥ ३ ॥
 विषण्णवदनस्तत्र विनाशात्पङ्कचर्मणोः ।
 दन्तैर्दन्तच्छदान्दष्टा शुकोप एदि दीर्घवत् ॥ ४ ॥
 मयत्वितिपुनश्चोक्त्वा युद्धाणामनोघतः ।
 अभ्यत्याग्रस्तु सरथं कृप समामिषुगुये ॥ ५ ॥
 स्वस्त्रीयस्य महातेजा जग्राह च धनुः पुनः ॥ ६ ॥

v. 4&5a omitted in SG, ST, SA.

ADHĀYA 53.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After. V. 27a

AKL add:—

अर्जुनं वा विना द्रोणात् कोन्यो योक्तुं रणेर्हति ।

After V. 51a

Edns & MSS add:—

आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

After V. 57

DN add:—

अशोकानां घनानीव छिन्नानि कुसुमैर्नरैः ।
रेणुः पार्थशरैस्तद्वत्तदा संभ्रानि भारत ॥ १ ॥

After V. 60

N adds:—

छादयेतामथान्योन्यं प्राणवृत्ते प्रवर्तिते ।

After V. 67a

Edns CGN add:—

दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधु साध्वित्यपूजयन् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 3

S. cl. adds:—

जितं वैकर्तनं दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
स्थितो भव त्वं संग्रामे जयोस्माकं नृपात्मज ॥ १ ॥यावच्छङ्खुमुपाध्मास्ये द्विपतां रोमहर्षणम् ।
अविक्लवमसंभ्रान्तमव्यक्तहृदयेक्षणम् ॥ २ ॥याहि शीघ्रं यतो द्रोणो ममाचार्यो रणे स्थितः ।
तथा संश्रीढमानस्य अर्जुनस्य रणाजिरे ॥ ३ ॥यत्नं सत्त्वं च तेजश्च लाघवं च व्यवर्धत ।
तच्चाद्भुतमभिप्रेक्ष्य मयमुत्तरमाविशत् ॥ ४ ॥

उत्तर उवाच ।

अस्त्राणां तव दिव्यानां दारौघान्क्षिपतः शितान् ।
मनो मे मुह्यतेऽत्यर्थं तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ १ ॥

द्वैधी भूतं मनो मह्यं भयाद्भरतसत्तम ।
 भट्टपूर्वं पश्यामि तव गाण्डीवनिः स्वनम् ॥ ६ ॥
 तव बाहुबलं चैव धनुः कर्पयतो बहू ।
 तव तेजो दुराधर्पं यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमुत्तरश्चित्रमवेश्य गाण्डिवं ।
 शरांश्च मुक्तान्सहसा किराटिना ॥
 भीतोऽग्रधीदर्जुनमाजिमध्ये ।
 नाहं तवाभ्यान्विषहे न्नियंतुम् ॥ ८ ॥
 तमग्रवीर्त्किंचिदिव प्रहस्य
 गाण्डीवधन्वा ह्रिपतां निहन्ता ।
 मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भयम्
 मेहुस्तराभ्याननुमन्य चाहय ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

आभ्यासितस्तेन धनंजयेन ।
 वैराटिरभ्यान्प्रतुतोद् शीघ्रम् ।
 धनंजयश्चापि विरुप्य चापं
 विष्कारयामास महेन्द्रकल्पः ॥ १० ॥

उत्तरं चैव धीमत्सुरग्रवीत्पुनर्जुनः ।
 न भेतव्यं मया सार्धं तात संग्राममूर्धनि ॥ ११ ॥
 राजपुत्रोऽसि मद्रं ते कुले महति मात्स्यके ।
 जातस्त्यं क्षत्रियकुले न विपदिषितुमर्हसि ॥ १२ ॥
 धृतिं कृत्वा नृधिपुलां राजपुत्र रथं मम ।
 युध्यमानस्य संग्रामे राजभिः सह बाहय ॥ १३ ॥
 उफ्त्या नमेवं धीमत्सुरर्जुनः पुनरग्रवीत् ।
 पाण्डवो रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाज समीक्ष्यत ॥ १४ ॥

vv. 11, 12, 13 omitted in St. v. 14 omitted in ST. v. 14b omitted in SA¹. ST adds after. v. 14:—

एवमुक्त्वा पुनः प्राह भारद्वाजं समीक्ष्य तु ।

After V. 4a

S. cl. adds:—

भारद्वाजेन योत्स्वेऽदमान्गार्येण महात्मना ।

After V. 5

S. cl. adds:—

यतो रथवरे शूरा सर्व शत्रुभृतां वरः ।

After V. 8

S. cl. adds:—

पुराणमितिहासश्च अर्थविद्या च मानवम् ।

After V. 9

S. cl. adds:—

यस्याहमिष्टः सततं मम चेष्टः सदा च सः ।

After V. 10

S. cl. adds:—

अपरं पश्य संग्राममङ्गुतं मम तस्य च ।

After V. 16

S. cl. adds:—

तत्तु युद्धं प्रयवृते ह्याचार्यस्यार्जुनस्य च ।

After V. 28

ST adds:—

योधयन्ति गुरुं वापि शिष्याः कथमभीप्सतः ।

After V. 29

S. cl. adds:—

संयुगे संचकाशेतां कालसूर्याविवोदितौ ।

After V. 33

S. cl. adds:—

कालमेघ इधोष्णान्ते फल्गुनः समवाकिरत् ।
 तस्य जान्वूनदमयैश्चित्रैश्चापच्युतैः शरैः ॥ १ ॥
 प्राच्छादयद्रथेषु भारद्वाजोऽर्जुनस्य वै ॥ २ ॥

After V. 33

S. cl. adds:—

शोभते स्म महाबाहुर्गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।

After V. 36a

S. cl. adds:—

आददानं शरान्धोरान्संदधानं च पाण्डवम् ।
 विस्जन्तं च कौन्तेयं न स्म पश्यन्ति लाघवात् ॥ १ ॥

After V 37a

S cl adds —

मयोचिविकचस्येय राजन्मानुमतो वपु ।
आसीत्पार्थस्य सुमहद्वपु शरशतार्चितम् ॥ १ ॥
क्षिपत शरजालानि कोन्तेयस्य महात्मन ।

after this comes our v 40a

यभासे तिमिर व्योम्नि विधूय सचिता यथा ॥ २ ॥

after this comes our v 39

असहन्मुञ्चतो घाणान्ददृशु कुरवो युधि ।
दिशु सर्वासु विपुल शुश्रुवेऽथ जनैस्तदा ॥ ३ ॥
द्रोणस्यापि धनुर्घोषो विसुस्तर्नतनिखन ।
अभ्वद्विस्मयकर सैन्याना भरतर्षभ ॥ ४ ॥

ST adds before v 1

तस्याभयत्तदारूप रम्य तस्य रथोत्तमे ।

v 3 & 4 omitted in SA

ST further adds —

व्यशातयच्छरस्तास्तु द्रोण समितिशोभन ।
महानभूत्ततः शब्दो वशानामिय दहताम् ।

After V 43

S cl. adds —

आकाशे समदृश्यन्त हसानामिय पङ्क्तय ।

After V 51c

S cl. adds —

विष्याथ निशितद्रोण शरैः सघ्नतपर्वाभि ।
हृष्टः समभवद्द्रोणा रणशीण्ड प्रतापवान् ॥ १ ॥

Before V 52b

S cl. adds —

पार्थस्तु समरे द्वारा दर्शयन्पार्यमात्मन ।
स महाशैर्महात्मान द्रोण प्राच्छादयच्छरैः ॥ १ ॥

After V 53

S cl adds —

दर्शयेता महात्माणि भारट्टाजार्जुन रणे ।

After V 60

ST adds —

तपो संप्रभवगुह्यं तुमुलं भरतर्षभ ।
द्रोणवैन्तेययोस्तत्र बलियासययोरपि ॥ १ ॥

अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणयूते प्रवर्तिते ॥ २ ॥

After V. 65

S. cl. adds:—

तत्प्रवृत्तं चिरं घोरं तयोर्युद्धं महात्मनोः ।
अचर्तत महायैर्द्रं लोकसंक्षोभकारकम् ॥ १ ॥

After V. 72

S. cl. adds:—

द्रोणं युद्धार्णवे मग्नं दृष्ट्वा पुत्रः प्रतापवान् ।

After V. 77

S. cl. adds:—

पराजिते तदा द्रोणे द्रोणपुत्रः समागतः ।
सवृण्ड इय रक्षाक्षः कृतान्तः समरे स्मितः ॥ १ ॥

ADHYĀYA 54.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 1a

Edns & MSS add:—

तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ।

After V. 7

Edns CDGM add:—

साधु साध्विति भाफतो पूजयन्कर्म तस्य तत् ।

[*SOUTHERN RECENSION.*]

Before V. 1b

S. cl. adds:—

तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः ।

After V. 7a

S. cl. adds:—

न शक्नोत्यः पुमान्स्थातुमृते द्रोणेर्धनं जयम् ॥ १ ॥

ST repeats:—

न शक्नोति पुरः स्थातुं गुरुपुत्रमृते रणे ॥ १ ॥

After V 9

S cl adds —

त दृष्टा दृद्धमायात प्रभिरमिव कुजरम् ।
कुद्ध समाह्वयामास त्रैणिर्युद्धाय भारत ॥ १ ॥

omitted in SA¹

After V 10a

SK adds,—

चिच्छेद तस्य चाप च सूत चाश्व च तेजसा ।
विव्याध निशितैश्चापि शरैराशीविपोषमै ॥
सोन्य रथ समास्थाय प्रत्ययाद्रपिपुगम् ॥ १ ॥

After V 15

ST adds —

अश्वत्थामा तु विव्याध शरैः पञ्चभिर्जुनम् ।
ध्वजमेकेन बाणेन द्वाभ्या वैराटिमेव च ॥ १ ॥
चतुर्भिरेभ्यान् विव्याध पार्थ पञ्चभिरेव च ।
तस्य पार्थो ध्वजं छित्वा धनुश्चिच्छेद पत्रिणा ॥ २ ॥
अप्रभिक्षैवमुपसि विभेद युधि मार्गणे ।
तेन विद्धो रथो नगो मूर्छितश्च पयात च ॥ ३ ॥
मूर्छित पतित दृष्टा सारथि शीघ्रमाह्वये ।
व्यपोह्यत्तत पार्था हतु न छत्तथागतम् ॥ ४ ॥

ADHYĀYA 55

[NORTHERN RECENSION]

After V 6

Edns BCDEGHMN add —

यने द्वादश वर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते ।
तस्याद्य प्रतिकोपस्य फल प्राप्नुहि सप्रति ॥ १ ॥

Before V 14

D adds —

ग्रघोतो घातत तावद्यामप्रदयत शशी ।
उदित च सहस्रांश न यघातो न चन्द्रमा ।
प्राग्वाप्त्युग्यार निरा वृथा ते वर्ज गार्जिनम् ॥ १ ॥

After V. 26

K adds:--

दृष्टा कर्णं तदारजन्नपयांतं रणाजिरात् ।

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 1

S. cl. adds:—

कर्णं तदोवाच किरीटमाली ।

शूरः कुरुणां प्रयत्ने हि गर्जन् ॥

After V. 7

ST² adds:--

कर्णं यत्तदिदं घापयं कुरुमध्ये क्षितीभृतां ।

अर्जुनेन सहाहं तु युध्यामि च महारणे ॥ १ ॥

कर्णं मा साहसं कार्षीराचार्यं माचमन्यथाः ।

क्षत्रियाणांमिमं धर्मं मामाक्षः कर्णं मां प्रति ॥ २ ॥

पश्य मे धीर्यमुत्साहं बलं चापि पराक्रमम् ।

अर्दितश्चापि धीर्येण कर्णं मां बहु भापसे ॥ ३ ॥

कर्णं मे तव धीर्यं च स्वात्मशक्तिं च कर्म च ।

चिरं जानीमहे युद्धे यद्वादिच्छामहे पुनः ॥ ४ ॥

After V. 17

S. cl. adds:--

अभीषाय हि धीगत्सुर्गोडीवं विक्षिपन्धनुः ।

जिघांसुः समरे कर्णं विससर्ज शरान् बहून् ॥ १ ॥

तान् कर्णः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचलः ।

तयोर्देवासुरसमः संनिपातोऽभवन्महान् ।

किरतोः शरजालानि कृत्स्नं व्योम निरंतरम् ॥ २ ॥

our 17 b repeated in SA¹ after 2 a. ST² omits the 2 above vv.

After V. 18a

S. cl. adds:—

घवर्षं च रजो भौमं कर्णपार्थसमागमे ।

न स्म सूर्यः प्रतपति न च वाति समीरणः ॥ १ ॥

शरप्रच्छादितं व्योम छायाभूतमिवाभवत् ।

गांडीवस्य च निर्घोषः कर्णस्य धनुषस्तथा ।

दहतामिव वेणूनामासीत्परमदारुणः ॥ २ ॥

अर्जुनस्तु हयाज्ञागान् रयांश्च विनिपातयन् ।
क्षोभयामास तत्सैन्यं कर्णं विव्याध चासकृत् ॥ ३ ॥

After V. 26

ST² adds:—

लज्जावान्विरथः शान्तो भग्नो मग्नश्च सारथिः ।
सिंहपातादिवोन्मत्ताद्भजो याति विषण्णवान् ॥ १ ॥

ADHYĀYA 56.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V 19

Edns & MSS except M add:—

सुवर्णपृष्ठं गण्डोदं द्रक्ष्यन्ति कुरुवो मम ।

After V. 32b

K adds:—

गारुडं गरुडात्पानुपतं पशुपतेरहम् ।
नागास्त्रं वासुकेश्चापि सर्पेभ्यः सार्पबंधनं ॥ १ ॥
गंधर्वगृहाकेभ्यश्च मयास्त्रं चाप्यशिक्षयं ।
थीसूर्याद्याश्रुषीं विद्यां ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मणो मुखात् ॥
ब्रह्मास्त्राणि ब्रह्मेभ्योऽहं मोक्षं तत्तद्गुरोरपि ॥ २ ॥
आदानसंधानाविकर्षणादि ।
मोक्षोपसंहारमुक्तास्तु पंच ॥
दिव्यास्त्रयोगे पलु ये प्रकाराः ।
तत्तद्गुरोर्मुपतः शिक्षिता मे । ३ ॥
प्रस्थापनं च दिव्यास्त्रं तथा संमोहनं परम् ।
दैवकल्पकरणादीनि दिव्याण्यस्त्राण्यनेकशः ॥ ४ ॥
पश्य मां शत्रुसैन्येषु प्रयुज्जतं प्रयोगतः ।
प्राप्ते त्वयमरे तेषां यद्ययोगेषु युज्जताम् ॥ ५ ॥

vv. 3, 4, 5 are noted on the margin.

After V. 33

K adds on the margin:—

दिक्पालान् लोकपालादीन् प्रसाद्याचैनसेवया ।
तपोभिद्योप्ररूपेदिं निरपालं जितेंद्रियः ॥ १ ॥
तन्निष्ठश्च निराहारः स्थाणुमूर्ता निगद्यतः ।
पर्यशीतानपमहः प्राणयानमनसं नयम् ॥ २ ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

N. B.—Verses 3-18 of this Adh. (56) are not found in the corresponding Adh. of S. cl. These verses describe the second fright of uttara. Verses to this effect in the S. cl. are seen elsewhere (beginning of SK Adh. 59 = our Adh. 53) which are accordingly noted in the App. of that Adh.

After V. 2

SK, SG, SA add:—

तालो वै कांचनो यत्र वज्रवैदूर्यमृषितः ।
अतीव समरे भाति मातरिभ्यप्रकंपितः ॥
दायणं ग्रहरिष्यामि रथवृंदानि धन्विनाम् ॥ १ ॥

Before V. 18b

ST adds:—

एवमुक्त्वा महाबाहुर्मातलिं च मदोद्धतः ।
विधमिष्याम्यनीकानि परेषां पश्यतामिह ॥ १ ॥

After V. 22

S. cl. adds:—

तूष्णीशयाः सुपुंलाग्रा विशिष्या दुंदुभिस्त्वनाः ।
मया प्रमुक्ताः संग्रामे कुरुन्धक्ष्यन्ति सायकाः ॥ १

ST reads this after v. 24.

After V. 26a

SK, SG, SA add:—

मातलिं सारथिं हृत्वा निवातकवचान् रणे ।
हतवान्सर्वतः सर्वान् धावतो युध्यतस्तदा ।
निवातकवचान् हृत्वा गांडीवास्त्रैः सहस्रशः ॥

After V. 26b

SK, SG, SA add:—

असुरानहनं घोरां रौद्रेणास्त्रेण सारथे ।

After V. 30a

SK, SG, SA add:—

रथसिंहगणैर्युक्तं धनुर्वह्निसमाकुलम् ।

After V. 32

SK adds:—

सौर्यं सूर्यादहं वेदे याम्यं दण्डधरादपि ।

After V. 33a

S. cl. adds:—

अन्यैर्देवैरहं प्राप्तः को मां विपद्यते पुमान् ।
अद्य गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरीरै रोमहर्षणः ।
कुरुणां पातयिष्यामि रथवृन्दानि धन्विनाम् ॥

ST omits *a*, and adds after the above:—

यतः सर्वानरिवलान् योत्स्येऽग्रानवस्थितान् ।
एकः संक्षालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥

After V. 36

SK, SG, SA add:—

दुःशासनोऽभ्ययात्तूर्णमर्जुनं भरतर्षभ ।
अग्न्येऽपि चित्राभरणा युवानो मृष्टकुंडलाः ॥

After V. 37

ST adds:—

अगच्छत्त्वरितं गृह्य परिष्वज्य च थाहुभिः ।
तं चित्रमाल्याभरणं युवानो मृष्टकुंडलाः ॥

After V. 39

SK, SG, SA add:—

तस्य दुःशासनः पट्टिं धामपाश्वे समर्पयत्
अस्यतः प्रतिसंधाय कुंतीपुत्रस्य धीमतः ॥

After V. 47a

ST adds:—

रणमध्यादपक्रांते युवराजं तु भारत ।

After V. 47

S. cl. adds:—

व्यद्रावयदशेष्मांश्च धृतराष्ट्रमुतांस्तदा ।
विद्राव्य च रणे पार्थो रणभूमिं व्यराजयत् ॥

ST omits line *a*

After V. 48

ST adds:—

सर्वे सेनां निहत्याजौ महेभ्यर इव स्थितः ।

SK, SG, SA² add:—

पातययुत्तमांगानि बाहूश्च परिघोपमान् ।
अशेरत् महावीरा शतशो रथममालिनः ॥ १ ॥

कमलादिनकरेन्दुसन्निभैः ।
 सितदशनैः सुमुखाक्षिनासिकैः ॥
 रुचिरमकरकुण्डलैर्मही ।
 पुरुषशिरोभिरयास्तृता वभौ ॥ २ ॥
 सुनसं चारुदीप्ताक्षं क्लृप्तदमधु स्वलंकृतम् ।
 अदृश्यत गिराञ्छिन्नमनेकं हेमकुण्डलम् ॥ ३ ॥
 एषं तत्प्रहृतं सैन्यं समंतात्प्रद्रुतं भयात् ॥ ४ ॥

After v. 1a SA adds:—

सर्षा दिशश्चानुदिशः कौन्तेयस्याभितो रथम् ।

SA² reads v. 3 after v. 1 and adds after v. 3:—

धावन्त इव पार्थस्य निरमित्रं चिकीर्षवः ।
 ययुः पुह्लाप्रसंसक्ताः फल्गुनस्य पतत्रिणः ॥ १ ॥

SA² adds after v. 2:—

अर्जुनस्य शरास्तीक्ष्णा गाण्डीवात्तस्य निःसृताः ।
 आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ १ ॥
 क्षिपतो लघु चित्रं च सव्यं दक्षिणमस्यतः ।
 पार्थस्य विशिखा जग्मुः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २ ॥
 प्रमथन्नुत्तमाङ्गानि सोत्सेधानि धनुष्मताम् ।
 प्राहिणोत् त्रिशतं योधान् कुरूणामाततायिनाम् ॥ ३ ॥
 पातयन् रथनीडेभ्यः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
 प्रगाढधन्वा कौन्तेयो लब्धलक्षः प्रतापवान् ॥ ४ ॥

ADHYĀYA 57.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 13

Edns & MSS add:—

दर्शयित्वा तथामानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः ।

After V. 21

Edns & MSS add:—

चकार च तदा पार्थो नदीं हुस्तरशोणिताम् ।

[SOUTHERN RECENSION]

Note:-Upto v. 6 of Adh. 57, the text in ST is according to the Southern Recension. After this it contains the text of vv. 20, 21 of Adh. 54 and that of the whole of Adhyāyas 55, 56, 57, 58, 59 which resembles more the Northern than the Southern Recension. The text then agrees with the Southern Recension; i. e. in the arrangement of its Adhyāyas, it approaches here the N. Recension more closely than the S. Recension.

Before V. 1

SK adds:—

एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो भीष्मो द्रोणमथाग्रवीत् ।
दृष्ट्वा हृष्यं फल्गुनेन पीडितं चोर्जितं च तम् ॥ १ ॥
एकैकमस्मान्संग्रामे पराजयति फल्गुनः ।
अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रैणिर्गौतम एव च ॥
अन्ये च बहवः शूरा घयं जेष्याम वासविम् ॥ २ ॥

After V. 5

S. cl. adds:—

अविपद्म शरान्सर्वे पार्थचापच्युतान् रणे ।

After V. 9

SK, SG, SA. add:—

शिरांस्यपातयत्संख्ये क्षत्रियाणां नरपमः ।

ST adds:—

रथे तिष्ठन्नरव्याघ्रः प्रत्यदृश्यत सयतः ।

After V. 13

S. cl. adds:—

दर्शयित्वा तदात्मानं रौद्रं रौद्रपराक्रमः ।

SK, SG, SA further add:—

जघान समरे शूरांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

After V. 14

ST adds:—

धनंजयः क्षत्रियवंशजातः ।
सर्वारिसेनां प्रममाथ शौर्यात् ॥
दुर्योधनादीन् कुरुवीरसिंहान् ।
निर्जित्य योधाभिजघान सर्वान् ॥ १ ॥

After V. 15

SK, SG, SA add:—

यथा नलवनं नागः प्रभिन्नः पाष्टिहायनः ।
एवं सर्वानपामृद्रादर्जुनः शस्त्रतेजसा ॥ १ ॥

After V. 16

SK, SG add:—

तस्य मार्गान्विचरतो निघ्नतश्च रणाजिरं ।

After V. 18a

SK, SG, SA add:—

करवाल्लासिपाठीनां चामरोष्णीपफेनिलां ।
अश्वघ्नीचामहं वतौ कबंधजलमानुषाम् ॥
काककंकरतां तीव्रां सारसक्रौचनादितां ॥ १ ॥

After V. 21

SK, SG, SA add:—

धीरोत्तमागपश्चादृषां शरचापमहानलां ।
पदातिमत्स्यकलुषां गजशर्पिककच्छपां ॥ १ ॥
गोमायुमृगलंघुष्टां मासमज्जाभिकर्दमां ।
प्रावर्तयन्नदीं घोरां पिशाचगणसेवितां ॥
अपारामनिवारां च रक्तोदां सर्वतो वृतां ॥ २ ॥

S. cl. adds further:—

अमीहणमकरोत्पार्यो नदीमुत्तमशेणिताम् ।

SK further adds:—

गजवर्ष्ममहाद्वीपामश्वदेहमहाशिलां ।
पदातिदेहसंघाटां रथावलिमहातरुम् ॥ १ ॥
केशशद्वलसंच्छन्नां सुतरां भीतिदा नृणां ।
अगाधरक्तोदवहा यमसागरगामिनीम् ॥ २ ॥
दुस्तरां भीरुमर्त्यानां शूराणां सुतरां नृप ।
प्रावर्तयन्नदीमेवं भीषणां पाकशासनिः ॥ ३ ॥

ADHYĀYA 58.

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 13a

D adds:—

एवं ते सैनिकास्तत्र घातवाष्टस्य पश्यतः ।

[*SOUTHERN RECENSION*]

After V. 4

SK, SG, SA add:—

अभ्यवर्पन्नुसंकुद्धा महामेघा इवाचलम् ।

After V. 6

SA adds:—

नोत्तरस्य च गाद्याणां चक्रयोर्न च वाजिनाम् ।

After V. 8

SK, SG, SA add:—

नाक्षाणां न च चक्राणां न रथानां न वाजिनाम् ।

SA alone, further, adds:—

मोहयित्वा तु तान् सर्वान् स तत्र ह्यख्रतेजसा ।

अर्दयामास तैर्याणैर्जुनः समितिजयः ॥ १ ॥

दुर्योधनं त्रिसप्तत्या शकुनिं पंचमिः शरैः ।

द्रोणमेकेन घाणेन कृपं द्वाभ्यां महाबलः ॥ २ ॥

अशीत्या सूतपुत्रं तु पृथ्वा द्रौणिं तथैव च ।

दुःशासनमुद्यमसर्पान्स तत्र ह्यख्रतेजसा ॥

अर्दयामास तैर्याणीः पांडवोऽखभृतां धरः ॥ ३ ॥

After V. 9

ST adds:—

अर्जुनः प्रययौ माति पुन्दर इवामरः ।

गांढीयं धनुरारुप्य मोहयन्सर्वपार्थिवान् ॥ १ ॥

ADHYĀYA 59

[*NORTHERN RECENSION*]

After V. 12

Edms and MSS add:—

प्रेक्षन्त कुरवः सर्वे योधाश्च मह सैनिकाः ।

After V. 18a

Edns and MSS add:—

पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायतिम् ।

After V. 43b

Edns & MSS add:—

उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।

उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ १ ॥

ABEFHL omit the second line.

After V. 49

AF add:—

व्यामुह्यत तदा भीष्मस्तस्यौ किञ्चिद्विधान्तरम् ।

[SOUTHERN RECENSION.]

Before V. 1

SK, SG, SA add:—

वैशंपायन उवाच ।

एवं विद्राव्य तत्सैन्यं पार्थो भीष्ममुपाद्रवत् ।

अस्तेषु सर्वसैन्येषु कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १ ॥

घाणान् धनुषि संघाय चतुरः पाकशासनिः ।

भीष्मं च प्राहिणोद्गीतस्तं द्वाभ्यामभ्यवादयत् ॥ २ ॥

तस्य कर्णोत्तिकं गत्वा द्वावभूतां च कौशलं ।

सोऽप्याशीरवदद्भीष्मः कौन्तेयो जयतामिति ॥ ३ ॥

नरसिंहमुपायातं जिगीपस्तं परान् रणे ।

वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं थोदुकामो धनंजयं ॥ ४ ॥

वैकर्तनात्मजो धीरः संग्रामे लोकविश्रुतः ।

शौर्यवीर्यादिभिः कर्णोद्धिबाह्विष इवोद्धतः ॥ ५ ॥

आत्मना युध्यतस्तस्य वृषसेनस्य पाण्डवः ।

मुहूर्तं तस्य तद्दृष्ट्वा हस्तलाघवपौरुषे ॥

ततोप च ततः पार्थो वृषसेनपराक्रमं ॥ ६ ॥

तस्य पार्थस्तदाक्षिप्रं श्रुरघारेण कार्मुकं ।

न्यहंतद्दध्नपत्रेण जांबूनदपरिप्लुतम् ॥ ७ ॥

अथैनं पंचभिर्मूयः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ।

स पार्थबाणामिहतो रथात्प्रस्कंद्य दुद्रुवे ॥ ८ ॥

दुःशासनो विकर्णश्च शकुनिश्च विविंशतिः ।

वायान्तं भीमघन्वानं पर्यकीर्यन्त पाण्डवं ॥ ९ ॥

तेषां पार्थो रणे क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 युगं ध्वजं शरसं च विच्छेद तरसा रणे ॥ १० ॥
 ते निरुत्तध्वजाः सर्वे छिन्नकार्मुकवेष्टनाः ।
 रणमध्यादपययुः पार्थवाणामिषीडिताः ॥ ११ ॥
 ततः प्रहस्य बीमत्सुर्वैराटिमिदमब्रवीत् ।
 एतं मे प्रापयेदानीं तालं सौवर्णमुच्छ्रितं ॥ १२ ॥
 मेघमध्ये यथावियुदुज्ज्वलन्ती पुनः पुनः ।
 असौ शान्तनवो भीष्मस्तत्र याहि परंतप ॥ १३ ॥
 अस्त्राणि तस्य दिव्यानि दर्शयिष्यामि संयुगे ।
 घोररूपाणि चित्राणि लघूनि च गुरुणि च ॥ १४ ॥
 अस्माके षोडशो नित्यमायात्याग्नित्स्यभूमिषु ।
 श्रेयस्कामी संदास्माकं योगक्षेमकरः सदा ॥ १५ ॥
 तस्यां कं वर्धितो घाल्ये तद्योत्स्येऽनेन सांप्रतं ।
 अस्माकं धार्तराष्ट्राणां शमकामो दिवानिशं ॥ १६ ॥
 वैशपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वैराटिः पार्थसारथिः ।
 घाह्यच्चोदितस्तेन रथं भीष्मरथं प्रति ॥ १७ ॥
 तं रथं चोदितं दृष्ट्वा फल्गुनस्य रथोत्तमं ।
 घायुनेव महामेघं सहस्राभिसमीरितम् ॥ १८ ॥
 तं प्रत्ययाच्च गांगेयो रथेनादित्यवर्चसा ।
 आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा भीष्मः परपुरुंजयः ॥
 प्रत्युज्जगाम युद्धार्थी महर्षमभिवर्षमः ॥ १९ ॥

SG, SA²omit v. 2, 3, 5 & 6.

SA omits v. 14

SG, SA omit verses 15 & 16.

SA omits verse 15a

ST reads v. 17 above after our v. 4.

After V. 4

ST adds:—

अथास्त्रवित्तमायान्तं प्रेक्ष्य पार्थः पितामहं ।
 यत्र शान्तनवो भीष्मस्तत्र मां प्रापयस्व भो ॥ १ ॥

After V. 5

SK, SG, SA read:—

देवदत्तं महाशयं प्रदध्मौ युधि वीर्यवान् ।
 तौ शंखनादावत्यर्थं भीष्मपाण्डवयोस्तदा ॥
 नादयामासतुर्द्यौ च यं च भूमि च सर्वशः ॥ १ ॥
 अन्तरिक्षे च जल्पन्ति सर्वे देवाः सवासवाः ।
 यदर्जुनः कुरुन् सर्वान् प्राकृन्तच्छस्त्रतेजसा ॥ २ ॥
 कुरुश्रेष्ठायिमौ वीरौ रणे भीष्मधनंजयौ ।
 सर्वास्त्रकुशलौ वीरावप्रमत्तौ रणे सदा ॥ ३ ॥
 उभौ देवमनुष्येषु विश्रुतौ स्वपराक्रमैः ।
 उभौ परमसंरुधाबुभौ दीप्तयनुर्धरौ ॥ ४ ॥
 समागतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ ।
 उभौ महशकर्माणौ सूर्यस्याग्रेश्च भारत ॥ ५ ॥
 वासुदेवस्य सहशौ कार्तवीर्यसमाबुभौ ।
 उभौ विश्रुतकर्माणौ शूरा महायलौ ॥ ६ ॥
 सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठौ सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
 अग्रेरिदस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥ ७ ॥
 अनयोः सहशं वीर्यं मित्रस्य वरुणस्य च ।
 को वा कुंतीसुतं युद्धे द्वैरथेनोपयास्यति ॥ ८ ॥
 क्रते शान्तनवादन्यः क्षत्रियो भुवि विद्यते ।
 इति संपूजयामासुर्भीष्मं दृष्टार्जुनं गतं ॥
 त रणे संप्रहृष्यन्तं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ॥ ९ ॥
 अथ बहुविधतूर्यशंखघोषैर्विविधरवै सह सिंहनादमिश्रैः ।
 कुरुवृषभमपूजयन्कुरुणां बलममराधिपसैन्यसम्भं तत् ॥ १० ॥

End of Adh (SK 62) here.

After V. 7

SK, SG, SA add:—

सारथिं च हयांश्चास्य विव्याध दशभिः शरैः ।
 उरस्यताडयत्पार्थ त्रिभिरेवायसैः शरैः ॥ १ ॥
 ततोऽर्जुनः शरैस्तीक्ष्णैर्विध्वा कुरपितामहम् ॥ २ ॥

After V. 12

ST adds:—

प्रेक्षन्त कुरुवं सर्वे योधाश्च सहस्रीनिकाः ।

SK, SG, SA further add:—

संततं शरजालामिरकाशं समपद्यत ।
अंबुदैरिव धाराभिस्तयोः कार्मुकनिःसृतैः ॥

After V. 17

SK, SG, SA add:—

ततः कनकपुंखाग्रैः शितैः सन्नतपर्वाभिः ।
पतद्भिः खगवाजैश्च घौरसत्सिंघता शरैः ॥ १ ॥
ततः प्रासृजद्गुग्वाणि शरजालानि पांडवः ।
तावन्ति शरजालानि भीष्मः पार्याय प्राहिणोत् ॥ २ ॥
साध्वं ससूतं सरथं च पार्यम् ।
समाचिनोद्धारतो यत्सदन्तैः ॥
प्रच्छादयामास दिशश्च सर्वोः ।
नमश्चयागैस्तपनीयपुंसैः ॥ ३ ॥

After V. 18a

ST adds:—

पाण्डवस्य रथानूर्णं शलमानामिवायुतम् ।

After V. 21

ST adds:—

महेष्वासो महेन्द्रेण शिक्षितो ब्रह्मणा च यस् ।
द्रोणेन च सदा धीरः शिक्षितः फल्गुनो मुदा ॥ १ ॥
जिष्णुः प्रक्रीडीतः पृष्टः स्तहेन च पिनाकिना ।
अर्जुनश्चाग्निना दत्तं गांडीवमुपलक्ष्य सः ॥ २ ॥

After V. 24a

ST adds:—

भीष्मार्जुनी समीक्ष्याजी देवपुत्राविवाद्भुतौ ।
शौंटीली समरे धीरौ समर्थौ समलाघर्यौ ॥ १ ॥
तायुभी समशीघ्रास्त्रौ महावीर्यौ समौजसौ ।
समपुद्गानसंभ्रान्तौ समव्यायतेनायुर्मा ॥ २ ॥
तायुभी देवपुत्राभौ लाघवात्प्रशशांसिरे ।
श्र्लोष्येऽयं समो नास्ति ताभ्यां स्वर्गे परे भुवि ॥ ३ ॥

After V. 25

ST adds:—

भमानुपमचिन्त्यं ॥ जगद्दिस्मयकरकम् ।

After V. 42

SK, SG, SA add:—

उभौ विश्रुतकर्माणाबुभौ शूरो महीक्षिताम् ।

After V. 44

SK adds:—

अश्वत्थामा ततोऽभ्येत्य द्रुतं कर्णमभापत ।
 अहमेफो हनिष्यामि समेतान् सर्वपाण्डवान् ॥ १ ॥
 इति कर्णं समक्षं मे सभामध्ये त्वयोदितम् ।
 न तु तत्कृतमेकस्माद्भीतो धावसि सूतज ॥ २ ॥
 वैचित्रवीर्यजाः सर्वे त्वामाश्रित्य पृथासुतान् ।
 जेतुमिच्छन्ति संग्रामे भवान्युध्यस्व फल्गुनं ॥ ३ ॥
 अश्वत्थामोदितं वाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्तदा ।
 प्रत्युवाच रुपा द्रौणि कर्णप्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥
 मा मानभंगं विप्रेन्द्र कुरु विश्रुतकर्मणः ।
 मानभंगेन राक्षां तु बलहानिर्भविष्यति ॥ ५ ॥
 शूरा घदन्ति संग्रामे वाचा कर्माणि कुर्वते ।
 पराक्रमन्ति संग्रामे स्वस्य वीर्यानुसारतः ॥ ६ ॥
 तस्मात्तं नार्हसि भवान् गर्हितुं शूरसंमतं ।
 राक्षैवमुक्तः स द्रौणिर्गतरोपोऽभवत्तदा ॥ ७ ॥

After V. 50

SK adds:—

पराक्रमे च शौर्ये च वीर्ये सत्वे बले रणे ।
 शस्त्रास्त्रेषु च सर्वेषु लाघवे दूरपातने ॥ १ ॥
 यस्य नास्ति समो लोके पितृदत्तवरश्च यः ।
 जितश्रमो जितारातिर्निस्तन्द्रिः खेदवर्जितः ॥
 यः स्वेच्छामरणः शूरः पितृशुश्रूषणे रतः ॥ २ ॥
 दुर्योधनहितार्थाय युद्धा पार्थेन संगरे ।
 पृथासुतहितार्थाय पराजित इवाभवत् ॥ ३ ॥

S. cl. further adds:—

वैशंपायन उवाच ।

मीष्मं विजित्य संग्रामे कुरूणां मिषतां रणे ।
 ततो युद्धमनाः प्रायात्पार्थः पञ्च महास्थान् ॥ १ ॥
 आददानश्च नाराचान्विमृशश्चिपुधी अपि ।
 संस्पृशानश्च गाण्डीवं भूयः कर्णे समग्र्यगात् ॥ २ ॥

दौणिरुवाच ।

कर्णं यत्तत्सभामध्ये बह्वचक्षुः प्रभापसे ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥ ३ ॥
एषोऽतः इव कुङ्कुमः सर्वभूतावमर्दनः ।
अदूरात्प्रत्युपस्थाय जृम्भते केसरी यथा ॥
न पलायस्व शूरश्चेत्स्थित्वा युध्यस्व फल्गुनम् ॥ ४ ॥
नाहं विभेमि वीमत्सोः कृष्णाद्वा देवकामुतात् ।

कर्ण उवाच ।

पाण्डवेभ्योऽपि सर्वेभ्यः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ५ ॥
सत्याधिकानां शूराणां धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
दर्शनाज्जायते दर्पः स्वरश्च न विपीदति ॥ ६ ॥
पश्यत्याचार्यपुत्रो मामर्जुनेन समं युधि ।
युध्यमानं सुसंयुक्तं दैवं तु दुरतिक्रमम् ॥ ७ ॥

अश्वत्थामोवाच ।

को क्षोपः कर्णं शूराणां वाचा साकं हि पौरुषम् ।
विद्यते यदि तल्लोके गुणोत्तरमिहोच्यते ॥ ८ ॥
युध्यस्व त्वमर्भीः पार्थ प्रपलायस्व मा रणात् ।
उक्तं घञः स्मरन्कर्णं नाहमित्यादि संयुगे ॥ ९ ॥

वेश्मपायन उवाच ।

तं समन्ताद्रथाः पञ्च परिधाय धनञ्जयम् ।
त इप्सुसभ्यगस्यन्तो मुमुक्षन्तापि जीवितात् ॥ १० ॥
ते लाममिव मन्वानाः क्षिप्रमार्च्छन्धनञ्जयम् ।
शरीरान्सभ्यगस्यन्तो जीमूता इव धारिकाः ॥ ११ ॥
यद्गुमिर्निशितैर्याणीर्विविधैर्लोमवापिभिः ।
आद्रवन्प्रत्यवस्थाय प्रत्यविध्यन्धनञ्जयम् ॥ १२ ॥
ततः शूरास्व अपिस्तुः सर्वदादमृताः शूराः ।
दिव्यमखं विकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ॥ १३ ॥
यथा रश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
एवं गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरीरैः प्राच्छादयद्दिशः ॥ १४ ॥
न रथानां न नागानां न ध्वजानां न धाजिनाम् ।
अपिह निशितैर्याणैरासीद्वर्णगुलमन्तरम् ॥ १५ ॥
सर्पे शान्तिपरा योधाः स्यचित्तं नाभिजिह्वे ।
हस्तिनोऽभ्याद्य विप्रस्ता ध्वजलीयन्त भारता ॥ १६ ॥
यथा नलयनं नागः प्रभिन्नः पाण्डिहायनः ।
एवं सर्पानपागृह्णादर्जुनः शम्भतेजसा ॥ १७ ॥

गाण्डीवस्य तु घोषेण पृथिवी समकम्पत ।
 मनांसि धार्तराष्ट्रणामप्यकृन्तद्धनञ्जयः ॥ १८ ॥
 ततो विगाह्य सैन्यानां मध्यं शस्त्रभृतां वरः ।
 सारथिं समरे शूरस्त्वभ्यभापत वीर्यवान् ॥ १९ ॥
 संनियम्य हयानेतान्मन्दं वाहय सारथे ।
 आचार्यपुत्रं समरे योधयिष्येऽपराजितम् ॥ २० ॥
 पुरा ह्येव मया युक्तः स मे भवति पृष्ठतः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तेऽर्जुनेनासावश्वत्थामरथं प्रति ।
 विराटपुत्रो जघनान्मृशमश्वानचोदयत् ॥ २२ ॥

कर्ण उवाच ।

एषोपयाति वीभत्सुर्व्यथितो गाढवेदनः ।
 तं तु तत्रैव यास्यामि नासौ मुच्येत जीवितात् ॥ २३ ॥

द्रोण उवाच ।

नासौ भयेन निर्यातो महात्मा पाकशासनिः ।
 नैवं भीता निवर्तन्ते न पुनर्गाढवेदनाः ॥ २४ ॥
 यद्येनमभिसंरब्धं पुनरेवाभियास्यसि ।
 यद्भूम्यस्त्राणि जानीते न पुनर्मोक्ष्यते भवान् ॥ २५ ॥
 दिष्टया दुर्योधनो मुक्तो दिष्टया गावः पलायिताः ।
 मुक्तो दिष्टया च संग्रामे किं रणेन करिष्यसि ॥ २६ ॥
 क्रोशमात्रमपाक्रम्य बलमन्यानयामहे ।
 अन्वागतबलाः पार्थ पुनरेवाभियास्यथ ॥ २७ ॥

4 U omitted in ST, SG, SA. vv. 8 and ॥ with अश्वत्थामोवाच omitted
 in ST, SG, SA. v. 11 b repeated in SG, ST. After v. 12.
 SA reads for v. 21:—

पुरा सार्थी भवत्येषामयं शब्दोत्र तिष्ठताम् ।

ADHYĀYA 60.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 15

AHM add:—

न मोक्ष्यसे सोऽद्य महीं समग्रां ।
 यानानि घ्नन्नाप्यथ भोजनानि ॥

युद्धात्पलायन्धृतराष्ट्रपुत्र ।
 सुवर्णमालांवरकुण्डलानि ॥ १ ॥
 हाराश्च वैदूर्यरुतोपचाराः ।
 च्युतस्य राज्यात्तव नाद्य राजन् ॥
 यथा भविष्यन्ति जितस्य तस्य ॥ २ ॥

H M omit v. 2

After V 19

K adds:—

भीतं विचस्त्रं विरथं यतोऽहं ।
 प्रिसंशमाजौ विकलं विघस्त्रं ॥
 विमुक्तकेशं च पलायमानं ।
 प्राप्तं तचाहं शरणं यदन्तम् ॥ १ ॥
 तथास्मि चेति प्रलपन्तमेवं ।
 रक्षेति मां वादिनमेव वादीन् ॥
 पराङ्मुखाद्वाहमहो निहन्मि ।
 यतस्ततो जीव मुयोधन त्वम् ॥ २ ॥
 वचांसि चेत्त्वं स्मरसि स्वकीया- ।
 न्युक्तान्यहो वृत्तजये सभायाम् ॥
 ऊरुं स्वकं दर्शयता समक्ष- ।
 मस्मात्समाक्षिप्य जगाद कृष्णां ॥ ३ ॥
 मृता यथेते किल पांडुपुत्राः ।
 व्याघ्रा यथा चर्ममयाश्च सर्पाः ॥
 प्रभग्नवदंष्ट्राश्च सम्कर्षणदा- ।
 स्तिला यथारण्यमघास्तथैते ॥ ४ ॥
 जनो यथा काकयवान् जगाद ।
 पांडूस्तथा नामधरांस्तु विद्धि ॥
 समाविशस्त्वंगमिदं ममेति ।
 राज्यस्य मेऽलंकरण भव त्वम् ॥ ५ ॥
 द्रोणस्य भीष्मस्य कृपस्य चैव ।
 यच्छृण्वतस्त्वं बहुघालपत्नो ॥
 तदेहि भो न त्वकजस्य सैन्यैः ।
 सहापि मामेकरथं रथैः स्वैः ॥ ६ ॥
 सर्वैः स्वयोधैर्वहुभिः समं त्वं ।
 युध्यस्व मामेकमर्षीह वीरम् ॥
 जीवान्निमोक्षे न पलायमानो ।
 मंद स्वयुक्तं स्मर तत्सभायाम् ॥ ७ ॥

परीप्स युद्धेन कुरुन् समक्षम् ।
प्राणान्मया बाहुबलाभिस्तृण् ॥

L adds the last 2 lines only.

[SOUTHERN RECENSION.]

. Before V. 1

अर्जुन उवाच ।

SE, SG, SA add:—

दक्षिणामेव तु दिशं हयानुत्तरं वाहय ।
पुरा सार्थी भवत्येषामयं शब्दोऽत्र तिष्ठताम् ॥ १ ॥
अश्वत्थान्नः प्रतिरथं प्राचीमुद्याहि सारथे ।
अचिराद् द्रष्टुमिच्छामि गुरुपुत्रं यशस्विनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

मोहयित्वा तु तान्सर्वान्धजुर्धोषेण पांडवः ।
प्रसव्यं चैवमावृत्य क्रोशार्धं प्राद्रवत्तदा ॥ ३ ॥
यथा सततगो वायुः सुपर्णश्चापि शीघ्रगः ।
तथा पार्थरथः शीघ्रमाकाशे पर्यवर्तत ॥ ४ ॥
मुहूर्तोपरते शङ्के प्रतियाते धनंजये ।
हस्त्यश्वरथपादातं पुरस्कृत्य महारथाः ॥ ५ ॥
द्रोणमीप्समुखाः सर्वे सैन्यानां जघने ययुः ।
यत्ताः पार्थमपश्यन्तः सहिताः शरविक्षताः ॥ ६ ॥

सैनिका ऊचुः ।

दिष्टया दुर्योधनो मुक्तः सैन्यं भूयिष्ठमागतम् ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे ॥
यात यत्र घनं शुल्मं नदीमन्वभ्रमकां प्रति ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्थं बलमाहवे ।
अमृष्यमाणः क्रोधेन प्रतिमार्गं धनंजयम् ॥ ८ ॥
न्यवर्तत कुरुधेष्टः स्वेनानांकेन संवृतः ।
चार्यमाणो दुराधर्ममीप्सद्रोणरूपैर्भृशम् ॥ ९ ॥

ततोऽर्जुनश्चित्रमुदारवेगं ।
समीक्ष्य गांडीवमुवाच चाप्ययं ।
भोगीद्रफलं युवनेषु रुद्ध- ।
ममेधमच्छेधमदाहमाजी ॥ १० ॥

इदं त्विदानीमिनयं कुरुणाम् ।
 शिवं धनुः शत्रुनिवर्हणं च ॥
 अत्थाशुगं वेगवदाशुकर्तृ ।
 आवारणीयं महते रणाय ॥ ११ ॥

प्रदारणं शत्रुवरुथिनीनाम् ।
 मनीकाजितसंयतिवज्रकल्पम् ॥
 वैधव्यदं शत्रुनितं विनीनाम् ।
 सुखप्रदं कौरववंशजानाम् ॥ १२ ॥

प्रयाहि यत्रैष सुयोधनो हि ।
 तं पातयिष्यामि शरैः सुतीक्ष्णैः ॥
 आचार्यपुत्रं च सुयोधनं च ।
 पितामहं सूनसुतं च संख्य ॥ १३ ॥
 द्रोणं कृपं चैव निवार्य सर्वान् ।
 शिरो हरिष्यामि सुयोधनस्य ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तदुत्तराश्विप्रमुदारवेगं ।
 धनुश्च दृष्ट्वा निशिताञ्जरांश्च ॥
 भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये ।
 नाहं तवाभ्यान्वियपहे नित्यन्तुम् ॥ १५ ॥
 तमब्रवीन्मात्स्यसुतं प्रहस्य ।
 गांडीयधन्या द्विपतां निर्हता ॥
 मया सहायेन कुनो भयं ते ।
 पैतृत्तराभ्यानुपमंत्रयस्व ॥ १६ ॥
 आभ्यासितस्तेन धनंजयेन ।
 पैरादिरभ्यानतुदञ्जयेन ॥
 धिक्कारयंस्तद्भनुरुप्रवेगम् ।
 युयुत्समानः पुनरेव जिष्णुः ॥ १७ ॥
 गांडीवशब्देन तु तत्र तत्र ।
 भूमीं निपेदुर्बहयोऽतिबलम् ॥
 शंस्यस्य शब्देन तु वानरस्य ।
 शब्देन ते योधवराः समन्तात् ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच ।

एषोऽतिमानी धृतराष्ट्रपुत्रः ।
 सेनामुखे सर्वममृद्धतेजाः ॥

पराजयं नित्यममृष्यमाणो ।
निवर्तते युद्धमनाः पुरस्तात् ॥ १९ ॥
तमेव याहि प्रसमीक्ष्य युक्तः ।
सुयोधनं तत्र सहानुजं च ॥ २० ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमापततं प्रसमीक्ष्य सर्वैः ।
कुरुप्रवीराः सहस्राभ्यगच्छन् ॥
ग्रहस्य धीरः स तु तानतीत्य ।
दुर्योधने द्वौ निचखान चाणौ ॥ २१ ॥
तेनार्दितो नाग इव प्रभिन्नः ।
पार्थेन विद्धो धृतराष्ट्रपुत्रः ॥
युयुत्समानोऽतिरथेन संख्ये ।
स्वयं विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ २२ ॥

v. 10 *cd* & 12 *cd* omitted in SG, SA.

After V. 15

S. cl. adds:—

तस्मिन्महेष्वासवरेऽतिविद्धे ।
धनंजयेनाप्रतिमेन युद्धे ॥
सर्वाणि सैन्यानि भयार्दितानि ।
त्रासं ययुः पार्थमुदीक्ष्य तानि ॥ १ ॥
ततस्तु ते शांतिपराध्व सर्वे ।
दृष्ट्वाऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नम् ॥
उच्चैर्नदन्तं बलमत्तमाजौ ।
मध्ये स्थितं सिंहमिवर्पमाणाम् ॥ २ ॥
गांडीवशब्देन तु पांडवस्य ।
योधा निपेतुः सहसा रथेभ्यः ॥
भयार्दिताः पार्थशराभितप्ताः ।
सिंहमिषणा इव चारणेंद्राः ॥ ३ ॥
संरक्तनेत्रः पुनर्दिक्कर्मा ।
धैकर्तनं द्वादशभिः पृथक्कीः ॥
विभ्रास्य तेषां द्रवतां समक्षत् ।
दुःशासनं चैकरथेन पार्थः ॥ ४ ॥
फणोऽब्रवीत्पार्थशराभितप्तो ।
दुर्योधनं दुष्प्रसहं च दृष्ट्वा ॥

दृष्टोऽर्जुनोऽयं प्रतियाम शीघ्रम् ।
श्रेयो विधास्याम इतो गतेन ॥ ५ ॥

मन्ये त्वया तात कृतं च कार्यम् ।
यदर्जुनोऽस्माभिरिहाद्य दृष्टः ॥
भूयो वनं गच्छतु सद्यसाची ।
पश्यामि पूर्णं समयं न तेपाम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

शरार्दितास्ते युधि पांडवेन ।
प्रसस्मुरम्योन्यमथाह्वयन्तः ॥
कर्णोऽब्रवीदापतत्येष जिष्णु- ।
दुर्योधनं संपरिवार्य यामः ॥ ७ ॥

सर्वास्त्राविद्वारणयूथपाभः ।
काले ग्रहर्ता युधि शात्रवाणाम् ॥
अयं च पार्थः पुनरागतो नो ।
मूलं च रक्ष्यं भरतर्पभाणाम् ॥ ८ ॥

समीक्ष्य पार्थं तरसा पतंतम् ।
दुर्योधनः कालमियात्तशस्त्रम् ॥
भयार्तरूपः शरणं प्रपेदे ।
द्रोणं च कर्णं च कृपं च भीष्मम् ॥ ९ ॥

तं भीतरूपं शरणं व्रजन्तम् ।
दुर्योधनं शत्रुसहो निपंगी ॥
इत्यब्रवीत्प्रीतमनाः किरिटी ।
वाणाभितप्तं दधिरे वमन्तम् ॥ १० ॥

(ST omits the first two verses.)

After V. 16

S. cl. adds:—

न भोक्ष्यसे सोऽद्य महीं समग्राम् ।
यानानि वस्त्राण्यथ भोजनानि ॥
कल्याणगन्धीनि च चन्दनानि ।
युद्धात्परावृत्य तु भोक्ष्यसे हिम् ॥ १ ॥
सुवर्णमाल्यानि च कुण्डलानि ।
दारांश्च वैदूर्यरत्नोपधानान् ॥
च्युतस्य युद्धात् तु शङ्कशब्दा- ।
स्तथा भविष्यन्ति तवाद्य पाप ॥ २ ॥

न भोगहेतोर्वरचन्दनं च ।
 स्त्रियश्च मुख्या मधुरप्रलापाः ॥
 युद्धात्प्रयातस्य नरेन्द्रसूनु ।
 परे च लोके फलिता न चेह ॥ ३ ॥

ST omits 2 b and v. 3 and reads instead:—

मृदंगशंखध्वनिरभ्यगीतो ।
 यथानुपूर्वं न तथा भविष्यति ॥

After V 17

SI adds:—

युधिष्ठिरस्य प्रियकृच्च भ्राता ।
 राजन्यवीयानहमस्मि तस्य ॥
 योगं तवेदं भुवि नः सहेयम् ।
 दुर्योधनोऽसीति कृतं पुरस्तात् ॥ १ ॥

After V. 18a

S. cl. adds:

दुर्योधनस्त्वं प्रथितोऽसि नाम्ना ।
 सुयोधनः सन्निरुतिप्रधानः ॥ १ ॥

After V. 19

ST adds:—

न पश्चात् पुरस्ताद्वा तव पश्यामि किञ्चन ।
 धयो मे न परीक्षस्य जीवितं त्विदमात्मनः ॥ २ ॥

ADHYĀYA 61.

[NORTHERN RECENSION]

Before V. 1

H adds:—

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो व्याक्षिपद्भुत्तमम् ।
 धृतिं कृत्वा सुविपुलां प्रत्युवाच धनंजयम् ॥ १ ॥
 नाहमिन्द्रादपि क्रुद्धादिभेगे भरतर्षभ ।
 मुक्त्वा सुविपुलं राज्यं भोगांश्चैव पृथग्विधान् ॥ २ ॥
 पार्याहं युद्धसमयं पालयिष्यामि सर्वदा ।
 एवमुक्त्वा महाराज प्रतोदित इव द्विपः ॥
 अनन्तभोगस्तेजस्यी प्रधर्षित इधोरगः ॥ ३ ॥

After V. 20

Edns and MSS add:—

शान्तिं परं प्राप्य यदास्थितोऽमूः ।
उत्सृज्य वाणांश्च धनुर्विचित्रम् ॥ १ ॥

After V. 21

L adds:—

अद्यापि चैतन्यमहो तवात्र ।
नास्त्येव राजन्नातचीरकस्य ॥
संभालयात्मानमभिघ्नसाह ।
क ते गतं वीरमदीनसत्त्व ॥ १ ॥
योधांश्च सर्वानभिघ्नस्थ नम्रां ।
स्तस्मान्न वाच्यं धृतराष्ट्रपुत्र ॥ १ ॥

After V. 22b

M adds:—

युष्मान्समेतान् कुपितानह्नयात् ।
तस्मात्पुरं जयाम स नोस्तु लामः ॥

After V. 23b

L adds:—

नीतानि धस्त्राणि च फाल्गुनेन ।
समीक्ष राजा हृदि लज्जितश्च ॥ १ ॥

Before V. 31

H adds:—

विषम्यचेता मयि विह्वलांगो ।
राजन्पुरस्सृत्य ययौ स्वदेशम् ॥ १ ॥

M adds:—

विषण्णरूपा भयपीडितांगा ।
जम्बुः पुरस्सृत्य ययाप्रदेशम् ॥ १ ॥

After V. 38

Edns and MSS add:—

विवेश दृष्टो नगरं महामना ।
बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १ ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 2

S. cl. adds:—

ततो दुर्योधनः रुद्धो विशिषन्धनुस्तमम् ।
धृतिं हत्वा सुविपुलां प्रन्युवाच धनंजयम् ॥ १ ॥

32 M. App.

सोहमिन्द्रादमिकुञ्जान विभेमीह भारत ।
 भुक्त्वा सुविपुलं राज्यं वित्तानि च सुखानि च ॥ २ ॥
 किमर्थं युद्धसमये पलायिष्ये नरोत्तम ।
 एवमुक्त्वा महाराजः प्रत्ययुध्यत भारत ॥ ३ ॥
 संन्यवर्तत शीघ्राश्वस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
 आक्रान्तभोगस्तेजस्वी धनुर्वक्त्र इवोरगः ।
 रथं रथेन संगम्य योधयामास पाण्डवम् ॥ ४ ॥

After V. 3

SK adds:—

गान्धारराजः शकुनिर्निवृत्य ।
 द्रौणिश्च सर्वास्त्रविदां वरिष्ठः ॥
 इरक्षतुः कौरवमभ्युपेत्य ।
 पार्थावृचीरौ युधि सव्यतश्च ॥ १ ॥

After V. 10

SK adds:—

संमोहनास्त्रप्रभवैः शरौघैः ।
 दिनष्टदेहाश्च निपत्य थोधाः ॥
 निःसत्ववेगाः कुरुराजसैन्याः ।
 कुण्ड्योपमास्तस्त्वरुनीहमानाः ॥ १ ॥

After V. 15a

SK adds:—

नानाविधान्यद्भुतवर्णकानि ।
 महान्ति चीनांशुदुकूलकानि ॥
 पट्टांशुकानि विविधानि मनोश्चकानि ।
 हारांश्च राज्ञां मणिभूषणानि ॥
 सुवर्णनिष्काभरणानि मारिष ।
 भाणिक्यवाहंगदकंकणानि ॥
 अन्यानि राज्ञां मणिभूषणानि ।
 वस्त्राण्युपादाय महारथानाम् ॥

After V. 15

SK adds:—

राज्ञश्च सयान्कृतसंनिकाशान् ।
 संमोहनास्त्रेण विसंज्ञकल्पान् ॥
 नासाप्रविन्यस्तकरांगुलीकः ।
 पार्थो जहास स्मयमानचेता ॥

ST adds:—

ततो विसंज्ञेषु परेषु पार्थो ।
 वैरादिमामंज्य च तं शशास ॥
 निर्याहि को ह्यत्वरितो रथेन ।
 यावद्विसंज्ञाः कुरवः समेताः ॥ १ ॥

After V. 18

ST adds:—

ततः स शब्दो व्यधमत्तु भीमम् ।
 तच्चास्त्रवर्षं च स नेमिघोषः ॥

After V. 20

S. cl. except SA adds:—

शान्तिं परां प्राप्य यथास्थितस्त्वं ।
 उत्सृज्य घाणांश्च धनुश्च चित्रम् ॥

After V. 22b

SK adds:—

संमोहनास्त्रप्रतिमोहिताः स्थ ।
 यूयं न जानीथ धनापहारम् ॥
 पश्यामि घस्त्राभरणानि राजन् ।
 विराटपुत्रेण समावृतानि ॥ १ ॥
 नृपेषु सर्वेषु च मोहितेषु ।
 हन्तुं यदीच्छेत्सुहृन्निप्यतीति ॥
 तदा ॥ धर्मात्मतया नृवीरो ।
 न चाहनद्गो बलाभिसनुजः ॥ २ ॥
 भाग्येन युष्मानवधीघ्न पार्थः ।
 सन्धिं कुरुणामनुमन्यमानः ॥
 तथात यूयं सह सैनिकैस्तैः ।
 हतावशिष्टैर्गजसाव्दह्यं पुरम् ॥ ३ ॥

ST reads instead of the above vv.—

दक्षः हतास्त्रो निहतश्च पूर्य- ।
 मतोन्यथा संशय एव तस्मात् ॥
 मानस्तवार्थं निहतश्च तस्य ।
 तत्संघृतस्यैतदलं धृपेव ॥ १ ॥
 जितेषु सर्वेषु महारूपेषु ।
 गोषु प्रणीतासु च पार्थिवेन्द्र ॥ २ ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

तेषामनीकानि निरीक्ष्य पार्थो ।
 विकीर्णयानध्वजकार्मुकाणि ॥
 गाण्डीवधन्वा प्रहसन्कुरुणाम् ।
 शंखं प्रदध्मौ बलवान्वलेन ॥ १ ॥
 ते शंखशब्दं तुमुलं निशम्य ।
 ध्वजस्य शब्दं च ततोन्तरिक्षे ॥
 गाण्डीवशब्देन मुहुर्मुहुस्ते ।
 भीता ययुः सर्वधनं विहाय ॥ २ ॥
 तानर्जुनो दूरतरं विभ्रज्य ।
 धनं च सर्वं निखिलं निवर्त्य ॥
 आपृच्छय तान्दूरमनुप्रयात्वा ।
 धनं जयंस्तत्र कुरुन्महात्मा ॥
 गुरुंश्च सर्वानभिवाद्य वार्ष्णेः ।
 न्यवर्ततोदग्रमनाः शरैः सह ॥ ३ ॥

SA omits 3 ab.

After V. 27b

SK, SG adds:—

अराजवंशस्य किमर्थमेतत् ।
 नित्यं न धार्यं मकुटं त्वयेति ॥
 संपातितं भूमितले सरत्नम् ।
 प्रीतस्ततो मात्स्यस्ततो धभूय ॥ १ ॥

SA² adds:—

तत्रापि विश्राज्य ततो निवृत्तः ॥

After V. 30

SK, SG, SA add:—

धनं जयं सिंहमिषात्तशस्त्रम् ।
 गा धै विजित्याभिमुखं प्रयान्तम् ॥
 उदीक्षितं पार्थिवास्ते न शेकुः ।
 यथैव मध्याह्नगतं हि सूर्यम् ॥ १ ॥
 रत्नानि वासांसि च तानि गृह्य ।
 रणोत्कटो नाग इव प्रमिष्टः ॥
 जित्वा च धैराट्टिमुवाच पार्थः ।
 महत्कुरुष्व रथिनां वरिष्ठः ॥ २ ॥

S. cl. further adds:—

उद्धृष्यतां ते विजयोऽद्य शीघ्रम् ।
गात्रं तु ते सेवतु माल्यगन्धः ॥
माता तु ते नन्दतु वान्धवाश्च ।
त्वामद्य दृष्ट्वा नमुदीर्णहर्षम् ॥ १ ॥

ST adds after the above verse:—

देवाश्च गन्धर्वगणाश्च पार्यम् ।
राजर्षयश्चापि मुहं प्रतीताः ॥
संपूजयन्तो जयमेत्य सर्वे ।
ययुः पुरस्कृत्य तदा महेन्द्रम् ॥

After V. 38

SK, ST add:—

वृहन्नलारूपमथो विधाय ।
प्रायात्स मात्स्यो नगरं प्रवेष्टुम् ॥

ADHYĀYA 62,

[*NORTHERN RECENSION.*]

After V. 7a

Edns CGKLM add:—

हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥

After V. 8

K adds:—

अर्जुन उवाच ।

अग्रे प्रयान्तु नगरं घोषयन्तु च ते जयम् ।

After V. 11

HK add:—

प्रहृष्टास्तेथ गोपालाः प्रविश्य नगरं तथा ।
ऊचुर्जयं विराटस्य दिष्ट्या गोघनमाहृतम् ॥ १ ॥

(K has this addition before v. 11)

[*SOUTHERN RECENSION.*]

After V. 4

S. cl. adds:—

प्राणानन्तर्मनोपातान्प्रपाचिष्यामहे ययम् ।
ययं चार्जुन ते दासा हनुरस्या हनायकाः ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

अनाथान्दुःखितान्दीनान्कृशान्वृद्धान्पराजितान् ।
न्यस्तशस्त्राक्षिराशश्च नाहं हान्मि कृताञ्जलीन् ॥ २ ॥
भवन्तो यान्तु विस्रब्धा निर्भया अमृता यथा ।
मम पादरजो लक्ष्म्या जीवन्तु सुचिरं भुवि ॥ ३ ॥

ST adds after v. 1:—

अनुजानाहिनार्थाश्च न वध्याः प्राणयाचकाः ।
तव पादरजोधीनाः प्रयाचिष्याम जीवितम् ॥ १ ॥
वयमर्जुन ते दासाः प्राणान् रक्षितुमर्हसि ।
भ्रातृदासाश्च ते सर्वे ह्यनुकम्प्यास्त्वया रणे ॥ २ ॥

After V. 6

S. cl. adds:—

ततो निवृत्ताः कुरवो भग्नाश्च दिवमाश्रिताः ।
प्रयाताः सर्वतस्तत्र नमस्कृत्य धनंजयम् ॥
एवं दत्ताभयास्तेन ततो याताः कुरुन्रति ॥ १ ॥
स कर्म कृत्वा परमार्थकर्मा ।
निहत्य शत्रून्दिपतां निहन्ता ॥ २ ॥

1 a, b omitted in SG, SA. c omitted in SG, ST, SA.

After V. 7a

SK, SG add:—

परस्परमयेक्ष्यैव जग्मुस्ते हतवाससः ॥

After V. 11

SK adds:—

मया जिता सा ध्वजेनी कुरूणाम् ।
मया च गावो विजिता द्विपद्भ्यः ॥
एवं तु कामं नगरं प्रविश्य ।
मयाऽऽत्मना कर्म कृतं ब्रवीत ॥

ADHYĀYA 63.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 3a

Edns CGHK add:—

उपासांचक्रिरे सर्वे सह पार्थः परंतपाः ।

After V. 12

N. cl. except F add:—

एवं स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
 व्यादिदेशाय तान् क्षिप्रं वाहिनीं चतुरंगिणीम् ॥ १ ॥
 कुमारमाश्रु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
 यस्य यन्ता गतः पण्डो मन्येहं स न जीवति ॥ २ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य ।
 विराटराजं तु मृशामिततम् ॥
 घृहभला सारथिश्चेन्नेन्द्र ।
 परे न नेष्यन्ति तद्याद्य गास्ताः ॥ ३ ॥
 सर्वान्महीपान्सहिताङ्कुरंश्च ।
 तथैव देवासुरसिद्धयक्षान् ॥
 अतीद्य जेतुं समरे सुतस्ते ।
 स्यनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ ४ ॥

L omits verse 4. E omits its first three quarters.

After V. 18a

N. cl. except F add:—

श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यामितीजसः ।

After V. 27

Edns & MSS add:—

म्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि मन्यसे ।

After V. 45a

L adds:—

पूरयित्वा च सौवर्णे पानीयस्य च भाजनम् ।

After V. 45

D adds:—

विराटोऽस्याब्रवीत्तत्र किमेतत्क्रियतामिति ।
 सैरन्नि घृहि तत्त्वेन मम प्रथमशेषतः ॥ १ ॥

सैरन्नि उवाच ।

यदिदं शोणितं राजन् कंकम्य पतति क्षिता ।
 इदं च राष्ट्रं ते क्षिप्रं विनश्येत न संशयः ॥ २ ॥
 न च ह्यदश वर्षाणि धर्येत पुरंदरः ।
 इतयस्य प्रवर्तन्ते न सम्यं जायते कश्चित् ॥ ३ ॥
 अनुमे स्याच्च राजेन्द्र नृपस्य च पुरस्य च ।

After V. 51b

H adds:—

एतत्तस्य महाभाग व्रतमस्ति समाहितम् ।

[SOUTHERN RECENSION.]

After V 5a

SK adds:—

प्रविश्यान्तःपुरं रम्यं स्त्रीशतैरुपशोभितम् ।

After V. 9

S. cl. adds:—

शतं शतसहस्राणि अभिभूष ममात्मजम् ।

कुरवः कालयन्ति स्म सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १ ॥

After V.12

S. cl. adds:—

एवं स राजा मात्स्यानां महानक्षौहिणीपतिः ।

व्यादिदेशाय स क्षिप्रं चाहिनीं चतुरंगिणीम् ॥

कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।

यस्य यन्ता गतः पण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ २ ॥

तमग्रवीर्यमसुतो विराट्- ।

मार्तं विदित्वा कुरुभिः प्रतप्तम् ॥

वृहन्नलासारथिश्चेन्नरेन्द्र ।

परे न नेष्यन्ति तवाद्य गाश्च ॥ ३ ॥

सर्वान्महीपान्सहिताङ्कुरैश्च ।

तथैव देवासुरनागयक्षान् ॥

अलं विजेतुं समरे सुतस्ते ।

अनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ ४ ॥

After V. 17

SK adds:—

देवेन्द्रसारथिश्चैव मातलिः स्वातविक्रमः ।

कृष्णस्य सारथिश्चैव न वृहन्नलया समौ ॥

After V. 18a

S. cl. adds:—

श्रुत्वा तु विजयं तस्य कुमारस्यामितीजसः ।

After V. 18

S. cl. adds:—

गते त्वनुजने तस्मिन्दूतवास्यं निशम्य च ।
उत्तरस्य जयाद्वीतो विराटः प्रत्यभाषत ॥ १ ॥

After V. 20

S. cl. adds:—

भयन्तु ते लब्धजये सुते मे ।
पौराश्च मर्त्याश्च परे च नार्यः ॥
ते शुक्लचक्षाः प्रभवन्तु मार्गे ।
सुगन्धमाल्यामरणाश्च नार्यः ॥ १ ॥
भजन्तु सर्वा गणिकाः सुतं मे ।
नार्यश्च कन्याः सह सैनिकाश्च ॥
स्वलंरुतास्ताः सुमगाः सुवेपाः ।
पुत्रस्य पन्थानमनुव्रजन्तु ॥ २ ॥

After V. 24b

S. cl. adds:—

तथैव वाचानि च धंशशब्दाः ।
कांस्यं सतालं मधुरं च गीतम् ॥
आदाय नार्यो नगराग्निर्युः ॥

and then reads the last quarter of v.

SG, ST omit the first line.

After V. 24

S. cl. adds:—

तैः ब्राह्मणाः शान्तिपराः प्रधानाः ।
स्वाध्यायवेदाध्ययनक्रमज्ञाः ।
स्वस्तिभिन्यागीतजपप्रधानाः ॥

SG, ST add to the above:—

प्रत्युद्युस्तं च विराटनुम ॥

After V. 25

S. cl. adds:—

त्रिगर्ताः कुरवः सर्वे संग्रामे निजिता मया ।
प्रविशन्तः पुरं हृष्टा घृतं दान्याम ब्राह्मण ॥ १ ॥

b omitted in SG, ST.

The whole verse is omitted in SA.

After V. 26a

SK adds:—

आदाय व्यजनं त्वं च पार्श्वतोऽनन्तरा भव ।

After V. 27

SK, SG, ST add:—

प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि रोचते ।

पूतं कर्तुं न वाञ्छामि नरेन्द्र जनसंसदि ॥

The last line is in SA³ also.

After V. 30

S. cl. adds:—

निःसंशयं स कितवः पश्चात्तप्यति पाण्डव ।

विविधानां च रत्नानां घनानां च पराजये ॥ १ ॥

अभीप्सितविनाशश्च वाक्पारुष्यमनन्तरम् ।

अविश्वास्यं युधैर्नित्यमेकाह्ना द्रव्यनाशनम् ॥ २ ॥

After V. 31

S. cl adds:—

एवमाभाष्य चाक्यैस्तु क्रीडतस्तौ नरोत्तमौ ।

SG ST add after this:—

विराट उवाच ।

अज्ञानाहर सैरग्नि कल्प्यतामासनं मम ।

आदाय चासनं भद्रे पार्श्वेऽनन्तरा भव ॥

After V. 32

S. cl. adds:—

कुरवोऽतिरथाः सर्वे देवैरपि सुदुर्जयाः ।

After V. 33a

S. cl. adds:—

दिष्ट्या ते विजिता गावः कुरवश्च पयजिताः ।

अत्यद्भुततमं मन्ये उत्तरश्चेत्कुरुन् जयेत् ॥ १ ॥

After V. 34a

S. cl. adds:—

तादृशेन तु योधेन महेष्वासेन धीमता ।

कुरवो निर्जिता युद्धे तत्र किं ब्राह्मणाद्भुतम् ॥ १ ॥

शुषिष्ठिर उवाच ।

यन्ता तथाविधो यस्य रये तिष्ठति वीर्यवान् ।
यदि तदुत्करं कुर्यात्तत्र किं नाद्भुतं भवेत् ॥ २ ॥

After V. 35a

S. cl. adds:—

पुमांसो बहवो दृष्टाः सूताश्च बहवो मया ।
विक्रम्य यन्ता योद्धा च न मे दृष्टः कदाचन ।
विप्रियं न चरेद्रात्रामनुकूलं प्रियं वदेत् ।
आचरन्विप्रियं रात्रां न जातु सुप्रमेधते ॥ २ ॥

After V. 36

S. cl. adds:—

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽग्रधीत्पुनः कंकः प्रहस्य कुरुवर्धनः ।
वृहन्नलाया राजेन्द्र घुष्यतां नगरे जयः ॥ १ ॥
उत्तरेण तु सारथ्यं कृतं नूनं भविष्यति ।
निमित्तं किञ्चिदुत्पन्नं तर्कश्चापि दृढो मम ॥ २ ॥
यतो जानामि राजेन्द्र नान्यथा तद्भविष्यति ।
कुरवोऽपि महावीर्या देवैरापि सुदुर्जयाः ।
ससोमधरुणादित्यः सयश्वेदाहुताशनैः ॥ ३ ॥

After V. 37a

S. cl. adds:—

अभ्यतथामा विरुर्णश्च सोमदत्तो जयद्रथः ।
भूरिश्रवाः शालो भूरिर्जलसंधिश्च वीर्यवान् ॥ १ ॥
दुर्योधनो दुष्प्रसहो दुःशासनविबिंशती ।
घृपसेनोऽश्ववेगश्च धायुवेगसुवर्चसां ॥ २ ॥
यालहीकः शूरसेनश्च युयुत्सुश्च परंतपः ।
सौवर्लः शकुनिश्चैव युमत्सेनश्च साव्यपाद् ॥ ३ ॥
अन्ये च बहवः शूरा नानाजनपदेश्वराः ।
कृपेणाचार्यमुख्येन सहिताः कुरवो नृपाः ॥ ४ ॥
सज्जकामुं कनिष्ठिना रथिनो रथयूयपाः ।
अन्ये चैव महावीर्या राजपुत्रा महारथाः ॥ ५ ॥

After V. 38a

S. cl. adds:—

तद्वलं न जयेत्कुन्तो भोष्पद्रोणादिमिर्धृतम् ॥

After V. 39

S. cl. adds:—

किमेवं पुरुषो लोके दिवि वा भुवि विद्यते ।

वैराण्यन उवाच ।

तेन संक्षुभितो राजा दीर्यमाणेन चेतसा ॥ १ ॥

अग्रवीद्वचनं कूरमजानन्वै युधिष्ठिरम् ।

कंक मा ब्रूहि मे वाक्यं प्रतिकूलं द्विजोत्तम ॥ २ ॥

v. 1 omitted in SA.

After V. 42a

S. cl. adds:—

तस्य तक्षकभोगामं बाहुमुत्क्षिप्य दक्षिणम् ।

विराटः प्राहनत्कुद्धः कर्णमाश्रित्य दक्षिणम् ॥ १ ॥

After V. 43a

S. cl. adds:—

अक्षेणाभिहतो राजा विराटेन युधिष्ठिरः ।

तूष्णीमासीन्महाबाहुः कृष्णां पश्यन्सुदुःखिताम् ॥ १ ॥

तस्य रक्तोत्पलनिभं शिरसः शोणितं तदा ।

प्रावर्तत महाबाहोरभिघातान्महात्मनः ॥ २ ॥

After V. 44

S. cl. adds:—

सा विपण्णा च भीता च कुन्दा च द्रुपदात्मजा ।

यावत् नियम्य कृच्छ्रेण भर्तुर्निःश्रेयसैपिणी ॥ १ ॥

उत्तरीयेण सूक्ष्मेण तूर्णं जग्राह शोणितम् ।

निगृह्य रक्तं बल्लेण सैरन्ध्री दुःखमोहिता ॥ २ ॥

After V. 45a

S. cl. adds:—

युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र द्रुपदेन्द्रसुता तदा ॥ १ ॥

विराट उवाच ।

सैरन्ध्रि किमिदं रक्तमुत्तरीयेण गृह्यते ।

कोत्र हेतुर्विशालाक्षि तन्ममावक्ष्य तत्त्वतः ॥ २ ॥

सैरन्ध्रुवाच

रक्तयिदूनि यावन्ति कंकस्य धरणीतल ।

तावद्दण्डाणि राष्ट्रे ते अनावृष्टिर्भविष्यति ॥ ३ ॥

एतन्निमित्तं मात्स्येन्द्र कंकस्य रुधिरं मया ।

गृहीतमुत्तरीयेण विनाशो मा भवेत्तव ॥ ४ ॥

SK alone continues:—

यतीशं यो विहन्थेत तस्यायुर्विनाशिष्यति ।
 यो यतीशं नियम्येत सहस्रं यातना यमे ॥ ५ ॥
 यतौ रक्तं दर्शयति यावत्पांसुरगृह्यत ।
 तावन्तः पितृलोकस्थाः पितरः प्रपतन्त्यधः ॥ ६ ॥
 इति ज्ञात्वा विराटेन्द्रं घृतं रक्तं च वाससा ।
 मया तव हितार्थाय त्वयि प्रणयकारणात् ॥ ७ ॥

S. cl. beginning a new Adh., continues:—

जनमेयन उवाच ।

युद्धं तु मानुषं द्रष्टुमागतास्त्रिदशाः पुरा ।
 किमकुर्वन्त ते पञ्चात्कथयस्व ममानय ॥ १ ॥

वेशंषायन उवाच ।

वासवप्रमुखाः सर्वे देवाः सर्पिंपुरोगमाः ।
 यक्षगन्धर्वसंधाश्च गणा अप्सरसां तथा ॥ २ ॥
 युद्धं तु मानुषं दृष्ट्वा कुरूणां फल्गुनस्य च ।
 एकस्य च बहूनां च रीद्रमत्युग्रदर्शनम् ॥ ३ ॥
 'अस्त्राणामथ दिव्यानां प्रयोगानथ संग्रहान् ।
 लघु सुष्ठु च चित्रं च कृतीनां च प्रयत्नतः ॥ ४ ॥
 भीष्मं शारद्वतं द्रोणं कर्णं गाण्डीवधन्यना ।
 जितानन्यान्मूमिपालान्दृष्ट्वा जग्मुर्दिर्घौकसः ॥ ५ ॥
 सर्वे ते परितुष्टाश्च प्रशस्य च मुहुर्मुहुः ।
 असंगमतिना तेन विमानेनाशुगाभिना ॥
 प्रतिजग्मुरसंगास्ते त्रिदिग् च दिर्घौकसः ॥ ६ ॥

SK only continues:—

कुरयो निर्जिताः सर्वे भीष्मद्रोणरूपादयः ।
 मजय्यास्त्रिदशैः सर्वैः सैन्द्रैः सर्वैः सुपसुरैः ॥ १ ॥
 पापेनैकेन संग्रामे विस्मयो नो महानहो ।
 फस्मिन्मुहूर्ते संजातः फस्य धर्मस्य वा फलम् ॥ २ ॥
 किमाश्चर्यं फल्गुनेस्मिन्यो रुद्रेण न्ययोधयत् ।
 निपातफयचानाजौ यस्त्रिदशकोटिसंमितान् ॥ ३ ॥
 तस्य धैर्यतत्किमाश्चर्यं न्युदन्न इति ते सुराः ।
 जग्मुः सुपलयं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टचेतमः ॥ ४ ॥

S. cl. adds:—

कुरवोर्जुनयाणैश्च ताडिताः शरविक्षताः ।
 कुरुनभिमुखा याताः समग्रवलवाहनाः ॥ १ ॥
 विराटनगराञ्चैव गजाश्वरथसंकुलाः ।
 योधैः क्षत्रियदायादैर्वलवद्भिरधिष्ठिताः ॥ २ ॥
 विराटप्रहिता सेना नगराच्छीघ्रयायिनी ।
 उत्तरं सह सूतेन प्रत्ययात्तमरिंदमम् ॥ ३ ॥
 तस्मिंस्तूर्यशताकीर्णं हस्त्यश्वरथसंकुले ।
 प्रहर्षः स्त्रीकुमागणां तुमुलः समपद्यत ॥ ४ ॥
 भर्जुनस्तु ततो दृष्ट्वा सैन्ये रेणुं समुत्थितम् ।
 सैन्यध्वजं निशम्याथ वैराटिं समभाषत ॥ ५ ॥
 नगरे तुमुलः शब्दो रेणुश्चाक्रमते नमः ।
 किन्तु खल्वपयातास्तो कुरवो नगरं गताः ॥ ६ ॥
 ते चैव निर्जितास्त्राभिर्महेश्वासाः सुतेजसः ।
 आमुंच कवचं वीरवोदयस्व च वाजिनः ॥
 जयेनाभिप्रपद्यस्व विराटनगरं प्रति ॥ ७ ॥
 न तावत्तलनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निःस्वनम् ।
 ध्वजं चादर्शयिष्यामि अथवा स्वजनो भवेत् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच ।

सेनाग्रमेतन्मात्स्यानां गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
 कन्या रथेषु दृश्यन्ते योधा विविधवाससः ॥ ९ ॥
 उत्तममत्र पश्यामि सखीभिः परिवारिताम् ।
 अनीकिन्यः प्रदृश्यन्ते हस्तिनोश्वाश्च धर्मिताः ॥ १० ॥
 रथिनश्च पदाताश्च बहवो न च शस्त्रिणः ।
 विराटवचनात्सर्वे संदृष्ट्वा प्रतिमान्ति मे ॥
 न च मेऽत्र प्रतीघातः चित्तस्य स्वजने यथा ॥ ११ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः शीघ्रं समासाद्य उत्तरं स्वजनो बहू ।
 परस्परमभिघ्नं सस्वजे तं समागतम् ॥ १२ ॥

जना ऊचुः ।

प्रीतिमान्पुरुषध्याग्रो हर्षयुक्तः पुनः पुनः ।
 दिष्ट्या जयसि भद्रं ते दिष्ट्या सूतो बृहन्नला ॥
 दिष्ट्या संग्राममागम्य भयं तव न किञ्चन ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच ।

अजैर्यदेव तान् जिष्णुः कुरूनेकरथो रणे ।
 एतस्य बाहुवीर्यं तद्येन गावो जिता मया ।
 कुरवो निर्जिता यस्मात्संग्रामेऽमिततेजसः ॥ १४ ॥
 अकार्षीदिष तत्कर्म देवपुत्रोपमो युवा ।
 एष तत्पुरुषध्याघ्रो विश्वोभ्य कुरमण्डलम् ।
 गावः प्रसह्य विजिता रणे मा चाभ्यपालयत् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

उत्तरस्य वचः श्रुत्वा शंसमानस्य चार्जुनम् ।
 चोदिता राजपुत्रेण जयं मगलवादिनः ॥ १६ ॥
 ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्च घृतसंभृतैः ।
 कन्याः पार्थममित्रघ्नं किरंत्यः समपूजयन् ॥ १७ ॥

v. 5 omitted in SG, ST, SA.

After V. 46

S. cl. adds:—

भैर्यश्च तुर्याणि च घेणवश्च ।
 विचित्रघेपाः प्रमदा जनाश्च ॥
 पुरो विराटस्य महायलस्य ।
 निष्कम्यभूमिजयमभ्यनन्दन् ॥ १ ॥
 प्रशस्यमानस्तु जयेन तत्र ।
 पुत्रो विराटस्य न हृष्यति स्म ॥
 संभाष्यमाणस्तु जयेन तत्र ।
 सौऽतर्मनाः पाडवमोक्षमाणः ॥ २ ॥
 पुत्र्ये विराटस्य ततो घराणि ।
 यस्त्राण्यदात्याण्डमुतः सखीभ्यः ॥
 समाजयंश्चापि समागतास्ता ।
 दद्या जयं तद्य यलं कुमार्यः ॥ ३ ॥

1 b omitted in SA² which reads पुत्रो विराटस्य महायलस्य
 SA वृद्धजन्मनधिन प्रशस्य for निष्कम्य &c.

SA reads for 2 a, b प्रशस्यमानस्य जयेन पुत्रो विराटराजस्य न हृष्यति स्म ।

SG, ST, आमाजयन्भ्रममाणतापि for समाजयेयश्चापि etc.

SA समागतभ्यानि समागतमनदा दिव्या जयन्त्रककुल कुमार्यः ।

After V. 48a

S. cl. adds:—

राजमृत्युयशस्तुभ्यं जित्वा शत्रून्समागतः ॥

After V. 48

S. cl. adds:—

कुमारो योधमुख्यैश्च गणिकाभिश्च संवृतः ।
पौरजानपदैर्युक्तः पूज्यमानो जयाशिषा ॥ १ ॥

After V. 50

Edns MSS, and S. cl. add:—

व्रतस्या हि महाबाहो व्रतमेतत्समाहितम् ।

After V. 52

S. cl. adds:—

इंद्रं वापि कुचेरं वा यमं वा चरुणं तथा ।
मम शोणितकर्तारं मृद्धीयात्किं पुनर्नरम् ॥ १ ॥
क्षणमात्रं तु तत्रैव द्वारि तिष्ठतु धीर्यवान् ।
इति प्रोवाच धर्मात्मा युधिष्ठिर उदारधीः ॥ २ ॥
इत्युक्त्वा क्षमया युक्तो धर्मराजो घृणान्वितः ।
समायां सह मात्स्येन तूष्णीमुपाविशेऽहम् ॥ ३ ॥

ADHYĀYA 64.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 9

D adds:—

इत्युक्त्वा मार्जयामास शोणितं स नराधिपः ।

After V. 14

K² adds:—

रामं यो जितवान्संख्ये भार्गवं सुमहायलम् ।
क्षत्रियांतकरं धीरं तेजोपाशिं दुरासदम् ॥ १ ॥
अक्षशिष्यं महाबाहुमजेयं देवतैरपि ।
कालाग्निरुद्रसंकाशं कथमासीत्समागमः ॥ २ ॥

After V. 21a

Edns and MSS add:—

नूनं प्रकाल्य ताम्भर्यास्त्यया युद्धे नरर्षमान् ।

After V. 31

AK add:—

हयानां च गजानां च शूराणां च धनुष्मताम् ।
निहतानि सहस्राणि प्रमग्ना कुरुवाहिनी ॥ १ ॥

[SOUTHERN RECENSION]

After V. 1

SK add:—

पश्यन्नुधिष्ठिरं दृष्ट्वा यक्रया चरणौ पितुः ।
अभिवाद्य ततो दृष्ट्वा कंकस्य रुधिरमुतम् ॥ १ ॥
हृदये दह्यत तदा मृत्युमस्त इयोत्तरः ॥

After V. 3a

SK add:—

को वा जिगमिषुर्मृत्युं केन स्पृष्टः पदोरगः ॥ •

SK, SG, SA add:—

धौत्रियो ब्राह्मणश्चेष्ट इन्द्रासनरतिक्षमः ।
पूजनीयोऽमिवाद्यश्च न प्रयाध्योऽयमीदृशः ॥ १ ॥

SK alone continues:—

वैरापायन उवाच ।

स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं साध्यसाध्यस्तमानसः ॥ १ ॥
पुत्र ते विजयं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽहं मुदा भृशम् ।
अक्षक्रीडनयानेन कालक्षेपमकारिषम् ॥ २ ॥
तत्राजयत्कुरुसर्वानुत्तरो राष्ट्रवर्धनः ।
इत्युक्तं हि मया पुत्र मेति कंको बृहन्नला ॥ ३ ॥
अजयत्सा कुरुसर्वानिति मामग्रवीन्मुहुः ।
प्रशंसिते मया पुत्र विजये तव विश्रुते ॥ ४ ॥
बृहन्नलाया विजयं कंकोऽस्तुवत वै रुपा ।

After V. 4

S. cl. add:—

बृहन्नलाप्रशंसाभिरभ्यसूयमहं तदा ।
ताडितोऽयं मया पुत्र दुरात्मा शत्रुपक्षद्वय ॥ १ ॥

SK alone continues:—

ताडितोऽयं यातिः कंक इत्युक्तं तद्वचोत्तरः ।
श्रुत्वा पितुर्भृशं क्रुद्धः पितरं वाक्यमग्रवात् ॥ १ ॥

After V. 5

SK adds:—

यावन्न क्षयमायाति कुलं सर्वमशेषतः ।
 स्फीतं वृद्धं च मात्स्यानामयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥ १ ॥
 प्रणम्य पादयोरस्य दण्डवत्क्षितिमण्डले ।
 प्रगृह्य पादौ पाणिभ्यामयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥ २ ॥
 दक्षेण पाणिना स्पृष्ट्वा शपे त्वां क्षपितं मया ।
 इति यावद्ददेत्कंक अयं तावत्प्रसाद्यताम् ॥ ३ ॥

After V.

SG, ST add:—

शोणिते तु व्यतिक्रान्ते पुत्रो राजानमब्रवीत् ।
 न युक्तमेव तस्यात्र द्वारि स्थातुं यशस्विन ॥ १ ॥
 अनुत्तमभुजस्यास्य श्लाघ्यस्याद्भुतकर्मणः ।
 क्षिप्रं प्रवेश्यतां सृतः दण्डकाक्ष्यः परस्तप ॥ २ ॥
 एवं तस्य वचः श्रुत्वा राजा चाज्ञापयात्पुनः ।
 गृह्णन्लामानयध्वं शीघ्रमत्रैव भारत ॥ ३ ॥
 राज्ञश्चाज्ञां पुरस्कृत्य समीपपरिवर्तिनः ।
 प्रावेशयन्सभां शीघ्रं लज्जमानां गृह्णन्लाम् ॥ ४ ॥

After V. 11a

S. cl. adds:—

परिष्वज्य ददं राजा प्रवेश्य भवनोत्तमम् ।

Before V. 15

S. cl. adds:—

यस्य तद्विश्रुतं लोके महद्भुत्तमनुत्तमम् ।
 पितुः कृते कृतं घोरं ब्रह्मचर्यमनुत्तमम् ॥ १ ॥
 योऽयोधीत्संमरे रामं जामदग्न्यं प्रतापिनम् ।
 भीष्मोऽसौ पुरुषव्याघ्र न च युद्धे पराजितः ॥ २ ॥
 पराक्रमी च दुर्धर्षो विद्वान् शूरो जितेन्द्रियः ।
 ददवेधी क्षिप्रकारी विभुतः सर्वकर्मसु ॥ ३ ॥

After V. 10

SK adds:—

सर्वशस्त्रभृतां भेष्टः सर्वलोकेषु विभुतः ।

After V. 17

S. cl. adds:—

सर्वे चैव महावीर्या धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
तैस्तैर्वीर्यैश्च ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १ ॥

SA omits this whole verse.

After V. 21

SG, ST add:—

परिगृह्य विनिर्मुक्तो लब्धवान्परवान्पुनः ।
उत्तर क्षत्रियश्रेष्ठ येनोपायेन शाश्वतान् ॥
विनिर्जंपीश्च संग्रामे ब्रूहि तत्त्वं ममात्मज ॥ १ ॥

After V. a

SG, ST add:—

नूनं प्रकंपिताः सर्वे त्वया युधि नरर्यमाः ।

After V. 27a

SK adds:—

न हास्तिनपुरे भोगाः भोक्तुं शक्याः पलायता ।

After V. 32

S. cl. adds:—

हयानां च गजानां च शूराणां च धनुष्मताम् ।
निहतानि सहस्राणि भग्ना च कुर्यादिनी ॥ १ ॥
सूतपुत्रं शरीर्विद्धा हयान् हत्वा महारथः ।
अस्त्रेण मोहयित्वा तं रक्तवर्णं समाददे ॥ २ ॥

SK, SA continue after the above:—

चतुर्भिः पुनरानर्च्छन्द्भीष्मं शान्तनवं शरैः ।
शतं विद्धा हयांश्चाशु नास्य वरुणं समाददे ॥ १ ॥
दुर्योधनं च बलवान्शौर्विव्याध सप्तभिः ।
तं स विद्धा हयांश्चास्य पीतवर्णं समाददे ॥ २ ॥
द्रोणं कृपं च बलवान्सोमदत्तं जयद्रथम् ।
भूरिधवसमिन्द्रामं शकुनिं च महारथम् ॥ ३ ॥
त्रिभिरिभिः स विद्धा तु दुःशासनमुपानपि ।
विधिषानि च वरुणाणि महार्हाण्याजहार सः ॥ ४ ॥

SG; ST read 1a only.

S. cl. further adds:—

द्राभ्यां शराभ्यां विद्धाय तथाचार्यसुतं रणे ।
चापं छित्वा विकर्णस्य नीलं चादत्त याससी ॥ १ ॥

SG, ST omit last line.

After V. 34

SK, SG, ST add:—

तस्मै दास्यामि तां पुत्रीं ग्रामांश्चैव तु हाटकान् ।
स्फुरितं कटिसूत्रं च स्त्रीसहस्रशतानि च ॥ १ ॥

After V. 37a

S. cl. add:—

सह पुत्रेण मात्स्यस्य मन्त्रयित्वा घनंजयः ।
इत्येवं ब्रूहि राजानं विराटं समुपस्थितम् ॥
इत्युक्त्वा सहसा पार्थः प्रविश्यांतःपुरं शुभम् ।

After V. 38

S. cl. beginning a new Adh. (SK 73) add:—

वैशंपायन उवाच ।

प्रदाय वस्त्राणि किरीटमाली ।
विराटगेहे मुदितः सखीभ्यः ॥
कृत्वा महत्कर्म तदाजिमध्ये ।
दिदक्षथा सोऽभिजगाम पार्थम् ॥ १ ॥
तं प्रेक्षमाणस्त्वथ धर्मराजम् ।
पप्रच्छ पार्थोऽथ स भीमसेनम् ॥
किं धर्मराजो हि यथापुरं माम् ।
मुखं प्रतिच्छाद्य न चाह किंचित् ॥ २ ॥
तमेवमुक्त्वा परिशंकमानम् ।
दृष्टार्जुनं भीमसेनं च राजा ॥
तदाब्रवीत्तावमिषीक्ष्य राजन् ।
युधिष्ठिरस्तत्परिमृज्य रक्तम् ॥ ३ ॥
दुरात्मना त्वय्यमिपूज्यमाने ।
विराटराज्ञामिहतोऽस्मि पार्थ ॥
तस्मात्प्रहारादुधिरस्य बिंदून् ।
पश्यन्न चेमे पृथिवीं स्पृशेयुः ॥ ४ ॥
इति प्रतिच्छाद्य मुखं ततोऽहम् ।
मन्युं नियच्छक्षुपविष्ट आसम् ॥
शुभार्हं पादं न खिलीकृतं भवेत् ।
वयं तु यस्मिन्मुखिनोऽभवाम ॥ ५ ॥
कुडे तु वीरे त्वयि चाप्रतीते ।
राजा विराटो न लभेत शर्म ॥
अज्ञानता तेन च शौर्यमाजौ ।
छत्रस्य सत्रेण बलं च पार्थ ॥ ६ ॥

इदं विराटेन मयि प्रयुक्तम् ।

† वीक्षमाणो न गतोऽस्मि हर्षम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

तेनाग्रमेयेन महाबलेन ।

तस्मिंस्तथोक्ते शममास्थितेन ॥

तं भीमसेनो घलवानप्रपि ।

धनंजयं क्रुद्धमुवाच वाक्यम् ॥ ७ ॥

न पार्थ नित्यं क्षमकालमाह ।

वृहस्पतिर्ज्ञानयतां धरिष्ठः ॥

क्षमीह सर्वैः परिभूयतेऽसौ ।

यथा भुजंगो विषवीर्यहीनः ॥ ८ ॥

विराटमद्यैव निहत्य शीघ्रम् ।

सपुत्रपौत्रं सकुलं ससैन्यम् ॥

योक्ष्यामहे धर्मसुतं च राज्ये ।

अद्यैव शीघ्रं त्वरितेन मात्स्यः ॥ ९ ॥

अनेन पांचालसुताय कृष्णा ।

उपेक्षिता कीचकेनाभियुक्ता ॥

तस्मादयं नार्हति राजशब्दम् ।

राजा भव त्वं नृप पार्थ धीर्यात् ॥ १० ॥

राजा कुरूणां च युधिष्ठिरोऽयम् ।

मात्स्येषु राजा भवतु प्रवीरः ॥

तं मात्स्यदेहं शतधा भिनशि ।

पूर्णोदकं कुंभमिवाभ्यमनीह ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच ।

अथतः क्षमया राजन्सर्वे दोषाश्च नोऽभवन् ।

तं मात्स्यं सबलं हत्वा सपुत्रज्ञातिबांधवम् ॥ १२ ॥

एवमाद्यैव कुरुन्सर्वान् हनिष्यामि न संशयः ।

भीमसेनश्च ये चान्ये तथैवेति तमब्रुवन् ॥ १३ ॥

तमब्रवीद्धर्मसुतो महात्मा ।

क्षमी यदान्यः कुपितं च भीमम् ॥

न प्रत्युपस्थास्यति चेत्सदारः ।

प्रसादने सम्यगथास्तु वध्यः ॥ १४ ॥

न हंतव्यो दुरात्मायं विराटश्चापि तेऽर्जुन ।
 श्वःप्रभाते प्रवेक्ष्यामः समां सिंहासनेष्वपि ॥ १५ ॥
 राजचेपेण संयुक्ताः स्थानमस्य स्वलंकृताः ।
 विराटो यदि तत्रस्थान् राजालंकारशोभितान् ॥ १६ ॥
 राजलक्षणसंपन्नान्यदि तत्र न मंस्यते ।
 पञ्चाद्वन्यामहे पार्थ विराटं सहबांधवम् ॥ १७ ॥

SG, ST, SA omit 5 b

SG, ST, SA omit स्थानमस्यस्वलंकृताः 16 a and 16 b and
 राजलक्षणसंपन्नान् of 17 a.

A 1 39

S. cl. adds:—

न्यवसंश्चैव तां रात्रिं नृणां धर्मवत्सलाः ।

SA¹ omits this line

After 1. 40

S. cl. adds:—

तां रात्रिमवसत्प्रीतः संप्रहृष्टेन चेतसा ।

ADHYĀYA 65.

[NORTHERN RECENSION.]

Before V. 5

(D adds this After v. 5)

K adds:—

अचिन्तयत्कथमिमे समामागम्य भूयिताः ।

अतिष्टन्देवसकाशाः कथञ्च प्राविशन्निह ॥ १ ॥

After V. 5a

BDEN add:—

राजासनगतं दृष्ट्वा नृपतिर्विस्मितोऽभवत् ।

DN add after the above:—

किमिदं को विधिर्ह्येष भयार्त इव पार्थिवः ।

After V. 14

Edns and MSS add:—

सख्येयश्च धनैश्चैव शत्रुवैभयणोपमः ।

After V. 16a

K adds:—

अस्य प्रमावात्सर्वेऽपि घ्रातरोऽमी घयं नृप ।
 महाप्रभावसंयुक्ता महाबलपराक्रमाः ॥ १ ॥
 अस्त्यैव तपत्तास्माकं प्रमावाः सन्त्यनेकशः ।
 विनास्य मनुजैस्तुल्या घयं सर्वे भवाम भो ॥ २ ॥
 यावदेतस्य चादेशं तिष्ठामो घयमादृताः ।
 पालयन्तः सुरैस्तावदभिपूज्यतमाश्च ह ॥ ३ ॥

After V. 17

M adds:—

सर्वे च राजन् राजानो घनेश्वरमिवामराः ।

After V.

K adds:—

छलेन यावद्विपुभिः सत्यपाशेन बंधितः ।
 अभूत्तावन्मनुष्येषु सर्वसाधारणोद्दयम् ॥ १ ॥
 त्रयोदशमर्षस्य नष्टचर्या ग्रतं त्विदम् ।
 पारितं त्वत्समक्षं वै तद्विस्तीर्णोऽद्य पांडवः ॥ २ ॥
 यथायद्व्रतचीर्णोऽयं मेघमभ्याद्यथा रविः ।
 भयेत्प्रतापासह्यस्तु तद्वत्पश्येनमप्यहो ॥ ३ ॥
 योग्यस्त्वयं नरपतिः मन्ये शक्रासनस्य च ।
 तस्मात्मा विस्मयस्तेऽस्तु न मृषा प्रवर्धमि ते ॥ ४ ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 4a

SK adds:—

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
 गोसुवर्णादिकं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ १ ॥

After V. 5a

SG, ST add:—

देवा इव यपुष्मन्तो युतिमन्तो महौजसः ।
 सरोपो दृष्टद्वयश्चिन्तयामास वीर्यवान् ।
 ते तु शूराः कुतः प्राप्ता आसनेषु समागतः ॥ १ ॥

S. cl. adds:—

राजयेपानुपादाय पार्थिवो विस्मितोऽभवत् ।
 किमिदं को विधिस्त्वेष भयार्त इव पार्थिवः ॥
 पुरुषप्रवरान् दृष्ट्वा विषादमगममृषः ॥ १ ॥

After V. 14

S. cl. adds:—

धनैश्च संचयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः ।

After V. 19

S. cl. adds:—

वाजिनां च शतं राजन् सहस्राण्ययुतानि च ।

ADHYĀYA 66

[*NORTHERN RECENSION*]

After V. 11a

Edns BCEGHKLM add:—

तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ।

After V. 16

H adds:—

भूतपूर्वं न कस्यापि हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ।

अनेन राजन् घोरिण भीष्मद्रोणमुखा रथाः ॥

दुर्योधनेन सहिताः भीमकर्माजयद्रणे ॥ १ ॥

अनेन मत्तमातंगा घमंतो रुधिरं बहु ।

हिरण्यकक्षान् संग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम् ॥ २ ॥

AE read the first line after v. 17a. K reads v. 2 after

Edns and MSS except H add:—

वैशंपायन उवाच ।

एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान् पंच भूपतेः ।

ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १ ॥

After V 17a

BE add:—

विषाटनृपतेरग्रे हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ।

KLN add:—

महेंद्रकल्पस्य तदा संग्रहयतनूरुहः ।

After V. 19a

AFHK add:—

तस्य तत्कर्म घोरस्य न मया तात तत्कृतम् ।

एष भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ॥

अस्य यादुयलेनास्मि जीवन्म्रभ्यागतः पुनः ॥ १ ॥

K omits the first line.

After V. 23

Ends & MSS add:—

एतेषां चादुवीर्येण अस्माकं विजयो मृधे ।

After V. 30

K adds:—

पृच्छेऽहं कारणं किंचिदुच्यतां तद्यथातथम् ।
 देवानामपि शक्तिर्यः रूपप्रावर्तकारिणी ॥ १ ॥
 मन्येऽप्यहं यथापूर्वं रूपं वो नाधुना तथा ।
 यदा मनुष्यसामान्यमभूदेतर्हि देववत् ॥ २ ॥
 रूपं कान्तिं यत्नं धैर्यं गुणाः सर्वेऽप्यनीदृशाः ।
 सूर्याग्निरुद्रवज्राता यूयं देवोपमाः क्षणात् ॥ ३ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यशौचतपोभिर्नो गुणैः प्रीताः सुय ददुः ।
 धर्मबुर्गोप्रभृतयो रूपप्रावर्तदृष्टुणान् ॥ ४ ॥

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 5a

SG, ST add:—

शतं पडधिकं हत्वा द्रौपदीमभ्यनन्दयत् ।

After V. 5

SG, ST add —

महानम्यान् बहून् हत्वा महाराजं महाबलम् ।
 समायां तव राजेन्द्र भीम एषोऽहनच्छठम् ॥

S. cl. adds after the above:—

हिडिंयं च यकं चैव किमीरं च जटासुरम् ।
 हत्वा निष्कटकं चक्रे अरण्यं सर्वतः शुभम् ॥ १ ॥

After V. 8

S. cl. adds:—

दुपदस्य प्रिया पुत्री धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
 अग्निकुडात्समुद्भूता द्रौपदी त्ववगम्यतां ॥ १ ॥
 भीम उवाच ।

अस्त्रहो दुर्लभः कश्चित्केवलं पृथिवीमनु ।
 धनुर्भूतामतिश्रेष्ठः कौन्तेयोऽय धनंजयः ॥ २ ॥
 एतेनैवाण्डवं तस्य हाफामस्य शतक्रतोः ।
 दग्धं नागवर्नं चैव सहनैर्गैर्नराधिप ॥ ३ ॥

वर्षे च शरवर्षेण वारितं दुर्जयेन वै ।
 क्रमाहारिताः सर्वे पार्थिवाः पृथिवीतले ॥ ४ ॥
 स्त्रीधेयं कृतवानेष तव राजन्निवेशने ।
 बृहन्नेति यामाहुरर्जुनं जयतां वरम् ॥ ५ ॥

SA omits 5 b.

After V. 16

SK adds:—

वैरापायन उवाच ।

एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान् पञ्च भूपतेः ।
 ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १ ॥

After V. 19

SK adds:—

जायते रोमहर्षो मे संस्मृत्यास्य धनुर्ध्वनिं ।
 ध्वजस्थं वानरं भूतैराक्रोशतं सहानुगैः ॥ १ ॥
 नाददानं शरान् घोरान् न मुञ्चतं शरोत्करान् ।
 न कार्मुकं विकर्पन्तगेनं पश्यामि संयुगे ॥ २ ॥
 एतद्धनुष्ममुक्ताश्च शराः पुंस्त्रानुपुंस्त्रिनः ।
 नालस्थेषु रणे पेतुर्नाराचा रक्तभोजनाः ॥ ३ ॥
 तीक्ष्णनाराचसंकुत्तशिरोयाहूस्वक्षसाम् ।
 कलेवराणि दृश्यन्ते योधानां साभ्रस्तादिनां ॥ ४ ॥
 अनेन तटिनी तत्र शोणितांबुप्रवाहिनी ।
 प्रवर्तिता भीमरूपा यां स्मृत्वाद्यापि मे मनः ।
 प्रकंपते चंडवायुकंपिता कदली यथा ॥ ५ ॥

S. cl. adds after the above:—

अनेन राजन् वीरेण भीष्मद्रोणमुखा रथा ।
 दुर्योधनेन सहिता निर्जिता भीमकर्मणा ॥ १ ॥
 अयं भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ।
 यस्य बाहुयलेनास्मि जीवन्प्रत्यागतः पुरम् ॥ २ ॥

After V. 20a

S. cl. adds:—

धनंजयं परिष्वज्य पाण्डवानथ सर्वशः ।
 धर्मराजं नमस्कृत्य राजा राज्येऽभियेक्षितम् ॥ १-॥

Before V. 20b

S. cl. beginning a new Adh. (SK 76) add:—

वैशंपायन उवाच ।

विराटस्य वचः श्रुत्वा पार्थिवस्य महात्मनः ।

After V. 21a

S. cl. add:—

तेजस्वी बलघान् शूरो राजराजेभ्यः प्रभुः ।

After V. 21

S. cl. add:—

धर्यं च सर्वे सामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसाद्याभ्युपतिष्ठामो राजन् किं करग्रामहे ॥ १ ॥
राजंस्त्वमसि संप्रामे गृहीतस्तेन मोक्षितः ।
एतेषां बहुयीर्येण गायञ्च विजितास्तवया ॥ २ ॥
कुरघो निर्जिता यस्मात्संप्रामेऽमिततेजसः ।
एष तत्सर्वमकरोत् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥

After V. 22a

SG, ST, SK add:—

अर्घाहर्षाभिराद्याद्य प्रातःकालं च मे मत्तं ।

After V. 22

S. cl. add:—

न ह्येते कुपिता शेषं कुर्युःपरीविशोपमाः ।
तस्माच्छीघ्रं प्रपद्येम कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
प्रसादयाम्यहं तत्र सह पार्थमेहात्मभिः ।
उत्तरामप्रतः हृत्या शिरःक्षातां हृतांजलिः ॥ २ ॥
जानाम्यहमिदं सर्वमेषां तु बलपौरुषम् ।
कुले च जन्म महति फल्गुनस्य च विक्रमम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

उत्तरात्पाण्डवाभ्युत्था विराटो रिपुसूदनः ।
उत्तरं चापि संप्रेष्य प्रातःकालमर्चितयत् ॥ ४ ॥
ततो विराटः सामात्याः सहपुत्रः सर्वांघवः ।
उत्तरामप्रतः हृत्या शिरःक्षातां हृतांजलिः ॥
भूमी निपतितस्तूर्णं पाण्डवस्य समीपतः ॥ ५ ॥

विराट उवाच ।

प्रसीदतु महाराजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रच्छन्नरूपवेपत्वाग्नाग्निर्दृष्टस्तृणैर्वृतः ॥
शिरसाभिप्रपन्नोऽस्मि सपुत्रपरिचारकः ॥ ६ ॥

SG, SL omit 3 b.

SA¹ omits verses 3 a, b and 4 a.

After Y. 25a

S. cl. adds:—

अयमस्य कृतं सर्वमज्ञानात्प्राकृते यथा ॥

After Y. 25

S. cl. adds:—

यदिदं मामकं राष्ट्रं पुरं राज्यं च पार्थिव ।
सदृढकोशं विसृजे तव वश्योऽस्मि पार्थिव ॥
वयं च सर्वे सामात्या भवन्तं शरणं गताः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तं धर्मराजः पतितं महीतले ।
सर्वपुत्रवर्गं प्रसर्माक्ष्यं पार्थिवम् ॥
उवाच वाक्यं परलोकदर्शनं ।
प्रनष्टमन्युर्गेतशोकमत्सरः ॥ २ ॥
न ते भयं पार्थिव विद्यते मयि ।
प्रतीतरूपोऽस्म्यनुचिन्त्य मानसम् ॥
एतत्प्रयया सम्यग्निहोषपादितम् ।
द्विजेरमात्यैः सहशैश्च पांडितैः ॥ ३ ॥
इमां च कन्यां समलंकृतां शृणुम् ।
समीक्ष्य तृष्टोऽस्मि नरेन्द्रसत्तम ॥ ४ ॥

क्षान्तमेतन्महाबाहो यस्मां वदसि पार्थिव ।
न चैव किञ्चित्प्रश्यामि विहृतं ते नराधिपः ॥ ५ ॥

After Y. 31a

S. cl. adds:—

विभक्तमेतद्भवतां नोत्कठां कर्तुमर्हय ।
अविभक्तं भवाग्निर्मे न संदेहो नराधिपाः ॥ १ ॥

SG, ST, SA omit. 1 b.

After V. 31

S. cl. adds:—

(SK. Legins Adhy. 77)

इदं सनगरं राष्ट्रं सजनं सवधजनम् ।
 युष्मभ्यं संप्रदास्यामि भोक्ष्याम्युच्छिष्टमेव च ॥ १ ।
 अहं वृद्धश्चिरं राजन्मुक्तमोगश्चिरं सुखम् ।
 राज्यं दत्त्वा तु युष्मभ्यं प्रयजिष्यामि काननम् ॥ २ ।

After V. 33

S cl. adds:—

ययं यनान्तरात्प्राप्ता न ते राज्यं गृहामहे ।
 किन्तु दुर्योधनादीनां रात्रां राज्यं गृहामहे ॥ १ ॥

ADHYĀYA 67.

[NORTHERN RECENSION.]

After V. 18a

Edns and MSS add:—

समस्ताक्षीहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।

After V. 19a

Edns BCDGHEKN add:—

पूजयामास विधिवत् समृत्ययलयाहनान् ।

After V. 21a

Edns and MSS add:—

अनाघृष्टिस्तयाकूरः सन्म्यो निशठ पथ च ।

After V. 21

K adds:—

अन्येऽपि गृह्यः शूरा नृपाः प्रीतिपरायणाः ।
 विभ्यन् केऽपि समाजग्मुः पांड्येभ्यो हितैषिणः ॥

After V. 25

Edns and MSS add:—

ततो विवाहो विधिवद्गृहे मत्स्यपार्षयोः ।

KLM add:—

अनेकशः समाजग्मुः नानादिग्भ्यो नराधिपाः ।
 विराटनगरं प्राप्य हस्त्यश्वरथसादिनः ॥ १ ॥
 नानादेशोद्भवाश्चैव रत्नानि सुबहूनि च ।
 यस्त्राणि च महार्हाणि दिव्याभ्याभरणानि च ॥ २ ॥
 रौक्म्यं चोच्चावचं वस्त्रं शृङ्गणाणि च मृदूनि च ।
 मणिकांचनाचित्राणि दिव्याभ्याभरणानि च ॥ ३ ॥
 अभ्वान् तित्तिरिक्लमापान् श्वेताभ्यांश्च सहस्रशः ।
 विवाहार्थमनुप्राप्ताः साभद्रस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
 मंगलेन च संयुक्तं ब्रह्मघोषेण नादितम् ।
 वेदोद्गीतैः सामभिश्च स्तुतिभिर्ब्रह्मचारिणाम् ॥ ५ ॥
 वेदी विरचिता तत्र सर्वरत्नविभूषिता ।
 हृष्टपुष्टजनाकीर्णाः सर्वशः शुक्लवाससः ॥ ६ ॥
 नानादेशोद्भवाश्चैव गायनास्तत्र च गताः ।
 समेताः सर्वशस्तत्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ७ ॥

After V, 28

H adds:—

तं ग्रीनादमहानादैर्विस्पष्टस्थननादितैः ।
 तथानर्तकनृत्यद्भिः.....चैव गायनैः ॥
 वाद्यद्भिश्चारुवाद्यं च नैर्मुदितमानसैः ॥ १ ॥

After V, 34a

H adds:—

सुभद्रायांकमारोप्य क्षुपां तां चरवर्णिनीं ।
 कुपिता तत्र पांचाली निर्गच्छन्तीव मन्दिरात् ।
 अर्जुनेन तदा कृष्णस्तांगृहीत्वा समानयत् ॥ १ ॥
 क्षुपा तव महाभागे पुत्रोऽयं नात्र संशयः ॥ २ ॥
 तस्या अंके समारोप्य वधूवरमनोहरम् ।
 सुभद्रा पादलगापि कृष्णेन सह भामिनी ॥ ३ ॥
 संतोषं परमं प्राप्ता पांचाली चरवर्णिनी ॥ ४ ॥

After V, 38

AFL add:—

प्रादान्मत्स्यपतिर्द्विष्टः प्रीत्यर्थमभिमन्यये ।

Edns CDGHKN add:—

हुत्या सम्यक् समिदाग्निमर्चयित्वा द्विजन्मनः ।
राज्यं चलं च क्षीरं च सर्वमात्मानमेव च ॥ २ ॥

DKN add after the above:—

न्यवेदयत्पाण्डवेभ्यो विराटः प्रीतिमांस्तदा ।

After V. 37

Edns and MSS add:—

भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ।

[SOUTHERN RECENSION.]

After V. 13

S. cl. adds:—

प्रतिगृह्य स्तुपार्थं वै दर्शयन् द्रतमात्मनः ।
शीलशौचसमाचारं लोकस्यावेद्य फल्गुनः ॥ १ ॥
लोके विख्याप्य माहात्म्यं यशश्च स परंतपः ।
कृतार्थः शुचिरव्यग्रस्तुष्टिमानभवत्तदा ॥ २ ॥
मुधिष्ठिर उवाच ।

राजप्रीतोऽस्मि भद्रं ते सखा मेऽसि परंतप ।
सुखमभ्युपिताः सर्वे अज्ञातास्तथायि पार्थिव ॥ ३ ॥
वैशंपायन उवाच ।

विराटनगरे राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
पूजितश्चाभिषिक्तश्च रत्नैश्च शतशोऽर्चितः ॥ ४ ॥

तथा युवन्तं प्रसमीक्ष्य राजा ।
परं प्रहृष्टः स्वजनेन तेन ॥
स्नेहात्परिष्वज्य नृपो भुजाभ्याम् ।
ददी महार्यं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ५ ॥

युद्धात्प्रयाताः कुरवो हि मार्गे ।
समेत्य सर्वे हितमेव तत्र ॥
आचार्यपुत्रः शकुनिश्च राजा ।
दुर्योधनः सूतपुत्रश्च कर्पः ॥ ६ ॥
संमंज्य राजन् सहिताः समर्थाः ।
समादिशन् दूतमथो समग्राः ॥

युधिष्ठिरश्चापि सुसंप्रहृष्टः ।
 दुर्योधनादृतमपश्यदागतम् ॥ ७ ॥
 स चाब्रवीद्धर्मराजं समेत्य ।
 युधिष्ठिरं पांडवमुग्रवीर्यम् ॥
 धनंजयेनासि पुनर्वनाय ।
 प्रवाजितः समये तिष्ठ पार्थ ॥
 त्रयोदशे ह्येव कीरीटमाली ।
 संवत्सरे पांडवेयोऽद्य दृष्टः ॥ ८ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्धर्मसुतः प्रहस्य ।
 क्षिप्रं गत्वा शूहि सुयोधनं तम् ॥
 पितामहः शान्तनवो ब्रवीतु ।
 पूर्णो न पूर्णोऽद्य त्रयोदशो नः ॥ ९ ॥
 संवत्सरांते तु धनंजयेन ।
 विष्कारितं गांडिवमाजिमध्ये ॥
 पूर्णो न पूर्णो न इति ब्रवीतु ।
 यदस्य सत्यं मम तत्प्रमाणम् ॥ १० ॥
 तेनैवमुक्तः स निवृत्य दूतः ।
 दुर्योधनं प्राप्य शशंस तत्त्वम् ॥
 समेत्य दूतेन स राजपुत्रो ।
 दुर्योधनो मंत्रयामास तत्र ॥ ११ ॥
 भीष्मेण कर्णेन कृपेण चैव ।
 द्रोणेन भूरिश्रवसा च सार्धम् ॥
 संमंत्र्य रात्रौ बहुभिः सुहृद्भिः ।
 भीष्मोऽब्रवीद्वार्तराष्ट्रं महात्मा ॥
 तीर्णप्रतिज्ञेन धनंजयेन ।
 विष्कारितं गांडिवमाजिमध्ये ॥ १२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

नेच्छंत्यसत्येन सुरैर्द्रलोकम् ।
 पांडोः सुता ग्रहणश्चापि लोकम् ॥
 तथ्यं च ते पथ्यमहं ब्रवीमि ।
 स्वर्ग्यं यशस्यं परलोकपथ्यम् ॥ १३ ॥

कुन्तीसुतैस्त्वं समुपैहि संधिम् ।
 भुंक्ष्व स्वराज्यं सह पाण्डवेयैः ॥
 युध्यस्व नो चेत् स्थिरबुद्धिराजी ।
 कुन्तीसुतैर्यद्यपि राज्यमिच्छेः ॥ १४ ॥
 शान्तं न शक्यं कपटेन भोक्तुम् ।
 राज्यं परेषां महतां बलीनाम् ।
 जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समग्रम् ।
 हतो भवान् भोक्ष्यति घञ्जिलोकम् ॥ १५ ॥

वैरापायन उवाच ।

ततः स भागीरथिसूनुचाक्ष्यम् ।
 निशम्य गांधारितनूद्भवो नृपः ॥
 उवाच मीप्सं प्रमुखे च पित्रौ ।
 महीं न दद्यामणुमात्रिकामपि ॥ १६ ॥
 निहन्मि पाण्डुरसंभवान् वा ।
 हतोऽस्मि तैर्या सुरलोकमेमि ॥
 ते धार्तराष्ट्राः समयं निशम्य ।
 तीर्णप्रतिग्रह्य धनंजयस्य ॥
 संचिन्त्य सर्वे सहिताः सुहृद्भिः ।
 सपार्थिवाः स्थानि गृहाणि जग्मुः ॥ १७ ॥

SA¹ omits पथत्र &c (10 b.)

SA² omits सवत्सरान्ते to मर्वन्तु ।

SG, ST, SA omit verses 13, 14, 15, 16 and 17 a

After Y 14

SG, ST add:—

विराटेन सपुत्रेण पूज्यमाना समावसन् ।

S. cl. adds:—

दूतान्मित्रेषु सर्वेषु प्रातिसंघिकेष्वपि ।

प्रेषयामास वीन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १ ॥

After Y 18a

S cl. adds:—

समस्ताक्षादिनीपाला यज्याना मृदिदक्षिणा ।

After V. 20

SK, SG, ST add:—

तस्मिन् काले निशम्याथ दूतवाक्यं जनार्दनः ।
 दयितं स्वस्त्रियं पुत्रं सुभद्रायाः सुमानितम् ॥ १ ॥
 अभिमन्युं समादाय रामेण सहितस्तदा ।
 सर्वयादवमुख्यैश्च संवृतः परवीरहा ॥
 शंखदुन्दुभिनिर्घोषैर्विराटनगरं ययौ ॥ २ ॥

After V. 21a

S. cl. adds:—

अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः साम्बो निशठ एष च
 प्रद्युम्नश्चमहाबाहुस्त्वुकश्च महाबलः ॥ १ ॥

After V. 21

SK, SG, ST add:—

कृष्णेन सहिताः सर्वे पांडवान् द्रष्टुमागताः

After V. 24

SK, SG, ST add:—

वासुदेवं तथायान्तं श्रुत्वा पांडुसुतास्तदा ।
 मात्स्येन सहिताः सर्वे प्रत्युद्याता जनार्दनम् ॥ १ ॥
 शंखदुन्दुभिनिर्घोषैर्मगलैश्च जनार्दनम् ।
 घबन्दुर्मुदिताः सर्वे पादयोस्तस्य पांडवाः ।
 मात्स्येन सहिताः सर्वे आनंदाश्रुपरिप्लुताः ॥ २ ॥

पांडवा ऊचुः ।

तव कृष्ण प्रसादाद्वै वर्षाण्येतानि सर्वशः ।
 त्रयोदशोऽपि दाशार्हं यथा स समयः कृतः ॥ ३ ॥
 उपिताः स्मो जगन्नाथ त्वं नाथो नो जनार्दन ।
 रक्षस्य देवदेवेश त्वामार्यं शरणं गताः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तान् वन्दमानान् सहसा परिष्वज्य जनार्दनः ।
 विराटस्य सहायांस्तान् सर्वयादधसंवृतः ॥ ५ ॥
 यथार्हं पूजयामास मुदा परमया युतः ।
 वृष्णिवीराश्च तान् सर्वान्मथार्हं प्रतिपेदिरे

कृष्णा च देवकीपुत्रं ववन्दे पादयोस्तथा ।
 तामुद्यम्य सुकेशान्तां नयने परिमृज्य च ॥ ७ ॥
 उवाच वाक्यं देवेशः सर्वयादवसन्निधौ ।
 मा शोकं कुरु कल्याणि धार्तराष्ट्रान् समाहितान् ॥ ८ ॥
 अचिरात् घातयित्वाहं पार्थेन सहितः क्षितिम् ।
 युधिष्ठिराय दास्यामि यातु ते मानसो ऽवरः ॥ ९ ॥
 अमिमन्युना च पार्थेन सौन्मिणेयेन ते शपे ।
 सत्यमेतद्वचो मह्यमवैहि त्वमनिन्दिते ॥ १० ॥
 इत्युत्त्वा तां विसृज्याथ प्रीयमाणो युधिष्ठिरं ।
 अन्यास्त वृष्णिशार्दूलः सहवृष्ण्यर्धंरुस्तथा ॥ ११ ॥

S. cl. adds after the above —

उपप्लाव्यं ययुः शीघ्रं पांडुवार्यं महाबलाः ।
 ततः शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ १ ॥
 समीपमभियर्तन्ते योधा यौधिष्ठिरं बलम् ।
 समुद्रमिव धर्मान्ते क्षोतश्रेष्ठाः पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

SK, SG, ST add after the above —

तानागतानभिप्रेक्ष्य पार्थो ज्ञानभृतांवरः ।
 पूजयामास विधिवद्यथार्हं राजसत्तमान् ॥ १ ॥

After V, 25

SK, SG, ST add:—

राजानो राजपुत्राश्च निवृत्ते समये तथा
 यथार्हं पांडवश्रेष्ठस्वर्तन्तामिणूजिताः ॥ १ ॥
 आसन् ग्रहणमनसः पारिवर्हं ददुस्तदा ।
 सर्वेषु समवेनेषु राजाभिर्गुणिभिः सह ॥ २ ॥

SG, ST omit 2 /.

S. cl. adds:—

ततो विवाहो विधिरद्वयं कुरुमासया

- H „ इति श्री महाभारते विराटपर्वणि अभिमन्युविवाहिको नाम ६८ अध्यायः ॥ श्रीमन्निपुरसुन्दर्पणमस्तु ॥
- K „ इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां विराटपर्वणि अभिमन्युविवाहः समाप्तः ॥ ६३ ॥ समाप्तं च विराटपर्व ॥ स्वस्ति संवत् १५५३ वर्षे वैशाख शुदि १ भृगुवारेऽधेह राजपुरग्रामवास्तव्य मेवाढझाती पंडित जागंकेन विराटपर्वस्य लिखितं ॥ शुभमस्तु ॥
- L „ इति विराटपर्वण्यभिमन्युविवाहः ॥ इति विराटपर्व समाप्तं संवत् १५९६ वर्षे फा० चदि ९ भौमे ॥ छ ॥
- M „ इति श्री महाभारते विराटपर्वणि शतसाहस्र्यां संहितायां विवाहो नामाध्यायः ॥ ६७ ॥ विराटपर्व समाप्तं ॥
- N „ इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां विराटपर्वणि अभिमन्युविवाहो नाम ७० अध्यायः विराटपर्व च समाप्तम् । श्रीब्रजनाथ देवशर्मणो लिपिरियं पुस्तकं च ।
- SG „ इति विराटपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः । विराटपर्व समाप्तम् ॥ तिरु-
थैकटाचारि ॥
- ST „ ...२ माघ सु १२ सोमवारम्... सूनु तिताति राजु ब्रासेनु घात अक्षर
तहुलु क्षमशायवले महाभारते विराटपर्व समग्रम् ।
- SA „ इति श्री महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां विराटपर्वणि अभिमन्यु-
विवाहो नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः विराटपर्व समाप्तम् ॥

END
of the
APPENDIX.

SUPPLEMENTS.

After V. 28

S. cl. adds:—

स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च उत्सवे तस्य मङ्गले ।
द्रौपद्यन्तःपुरे चैव विराटस्य गृहे स्त्रियः ॥ १ ॥

After V. 31

SG, ST, SK add:—

भृङ्गारं तु समादाय सौवर्णं जलपूरितम् ।
पार्थस्य हस्ते सहसा सुतामिन्दीवरेक्षणाम् ।
स्नुपार्थं प्राक्षिपद्वारि विराटो वाहिनीपतिः ॥ १ ॥

After V. 33

SK, SA add:—

द्रुपदश्च विराटश्च शिखंडी च महाबलः ।
युयुधानश्च द्रौव्यश्च धृष्टद्युम्नश्च सात्यकिः ॥ १ ॥
सत्सैतेऽक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
पाण्डवं परिचार्यन्ते निवेशं चक्रिरे तदा ॥ २ ॥

After V. 34

SK, SA add:—

ततो विवाहो घबृधे स्फीतः सर्वशुणान्वितः ।
सौभद्रस्याद्भुतं कर्म पितुस्तव पितुस्तदा ॥ १ ॥

SK, SG, ST add after the above:—

धौम्यः शिष्यैः परिवृतो जुहावाग्नौ विधानतः ।
भर्त्ति प्रदक्षिणीकुर्वन्सौभद्रः पाणिमग्रहीत् ॥ १ ॥

SK, SA add after the above v.—

ततः पार्थाय संहृष्टो मात्स्यराजो धनं महत् ।

After V. 35

SK, SG, ST add:—

प्रदानमात्स्यपतिर्दृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ।

SK, SA add after the above:—

पारिषद् च पार्थेभ्यः प्रददौ मात्स्यपुण्यः ।
रुष्णेन सह कौन्तेयः प्रत्यगृह्णात्प्रभूतवत् ॥ १ ॥

After V. 37

ST adds:—

पट्टवासांसि चित्राणि दासीदासान्वहन् ददौ ।

SK, SG, ST add:—

नागराग्रितीतिभिर्दिव्यैस्तर्पयामास भूपतिः ।

After V. 38

SK, SG, ST add:—

पुरोहितैरमात्यैश्च पौरजानपदैः सह ।

विराटो वृपतिः श्रीमान्सौमद्रायाभिमन्यवे ।

तां सुतामुत्तरां दत्त्वा मुमुदे परमं तदा ॥ १ ॥

S. cl. adds after the above:—

जनमेजय उवाच ।

वृत्ते विवाहे दृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः ।

तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम् ॥ १ ॥

A ends as:—इति श्री महाभारते शत.....शिवमस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥
स्थस्ति संघत् १४ वैशा.....

B " इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयाशिक्ष्यां विराटपर्वणि
अभिमन्यु-उत्तराविवाहः समाप्तः ॥ समाप्तमिदं विराटपर्वं ॥

C " इति श्री विराटपर्वणि उत्तर गोप्रहे समाप्तः ॥ शके १६०६ देशमुख
रणोजी पंडिनां विराटपर्व गोविंदमठेन लिखितम् ॥

D " श्रीमहाभारते शतसाहस्रसंहितायां विराटपर्वणि ... मनु ... वाहे द्विस-
प्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ समाप्तमिदं विराटपर्वं ॥

E fol. lost.

F " इति श्री महाभारते विराटपर्वणि शतसाहस्र्यां संहितायां विराटपर्व
समाप्तमिति ॥ अतः परं उद्यमपर्वं भविष्यति ॥ संघत् १४९३ वर्षे
फाल्गुन शुदि २ द्वितीयायां गुरौ अयोध्या लुलिग्रामे राजधी सांगा विजय
राज्ये औदीच्यज्ञातीयपंडितनारदसुतेदेवाकेन महं जनार्दनसकाशात्
विराटपर्वणः पुस्तकोयमलेखि ॥ शुभं भवतु ॥

G " इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां विराटपर्वणि उत्तराविवाहो-
नाम ॥ विराटपर्वं समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ संघत् १६७०
यदि १२ ॥

SUPPLEMENT I.

राजवसतिखण्डं from the विधुगण्डितजातक ।

(No 545: Fausbøll's Edition, vol VL pp. 292-298)

(See Notes, p. 15)

अथ ते आतयो उपसङ्गमित्रा तुर्णीभूते दिस्वा “ताता मा चिन्तयित्थ,
सव्वे सङ्गारा आनिच्चा, यसो नाम विपत्तिपरियोसानो, अपि च तुम्हाकं
राजवसतिं नाम यसपटिलाभकारणं कथेस्सामि तमेकगचित्ता सुणाथा” ति
बुद्धलीब्धाय राजवसतिं नाम पट्टपोसे.

तमत्थं परासेन्तो सत्या आहः ।

126 सो च मित्ते अमिच्चे च आतयो सुहदज्जने ।

अलीनमनसङ्कप्पो विधुरो एतदव्रवि-।

127 एयस्स्यो राजवसतिं निसीदित्वा सुणोथ मे ।

यथा राजकुलं पत्तो यसं पोसो निगच्छतीति ॥

128 न हि राजकुलं पत्तो अज्जातो लभते यसं ।

नासूरो न पि दुम्मेघो न-प्पमत्तो कुदाचनं ॥

129 यदास्स सीलं पज्जं च सोचेय्यं चाधिगच्छति ।

अथ विस्ससते त्यमिह गुहं चस्स न रवत्ति ॥

130 तुळा यथा पग्गहिता समदण्डा सुधारिता ।

अज्झिट्ठो न विकम्पेय्य स राजवसतिं वसे ॥

131 तुळा यथा पग्गहिता समदण्डा सुधारिता ।

सव्वानि अभिसंभोन्तो स राजवसतिं वसे ॥

132 दिवा वा यदि वा रत्तिं राजकिच्चेसु पण्डितो ।

अज्झिट्ठो न विकम्पेय्य स राजवसतिं वसे ॥

133 दिवा वा यदि वा रत्तिं राजकिच्चेसु पण्डितो ।

सव्वानि अभिसंभोन्तो स राजवसतिं वसे ॥

134 यो चस्स सुकतो मग्गो रज्जो सुण्णटियादित्तो ।

न तेन बुत्तो गच्छेय्य स राजवसतिं वसे ॥

- 135 न रज्ज्वो समकं भुञ्जे कामभोगे कुदाचनं ।
सव्यत्य पच्छतो गच्छे स राजवसतिं वसे ॥
- 136 न रज्ज्वो सदिसं वत्थं न माला न विलेपनं ।
आकण्ठं सरकुत्तिं वा न रज्ज्वो सदिसमाचरे ॥
अञ्जं करेय्य आकण्ठं स राजवसतिं वसे ॥
- 137 कीळे राजा अमच्चेहि भरियाहि परिवारितो ।
नामच्चो राजभरियासु भावं कुब्बेथ पण्डितो
- 138 अनुद्धतो अचपलो निपको संबुतिन्द्रियो ।
मनोपणिधिसंपन्नो स राजवसतिं वसे ति ॥
- 139 नास्स भरियाहि कीळेय्य न मन्तेय्य रहोगतो
नास्स कोसा धनं गण्हे स राजवसतिं वसे ॥
- 140 न निद्वन्नं वहुं मज्जे न मदाय सुरं पिवे ।
नास्स दाये मिगं हज्जे स राजवसतिं वसे ॥
- 141 नास्स पीठं न पल्लङ्कं न कोच्छं न नागं रथं
सम्मतोऽग्हीति आरुहे स राजवसतिं वसे ॥
- 142 नातिदूरे भवे रज्ज्वो नाञ्चासन्ने विचक्खणो ।
सम्मुखे चऽस्स तिट्ठेय्य सन्दिस्सन्तो सभत्तुनं
- 143 न वे राजा संखा होति न राजा होति मेथुनो
खिप्पं कुञ्जन्ति राजानो सूकेनऽखिख व घट्टि
- 144 न पूजितो मज्जमानो मेघावी पण्डितो नरो ।
फरुसं पतिमन्तेय्य राजानं परिसङ्कितं ॥
- 145 लद्धवारो लभे वारं नेव राजसु विस्ससे ।
अग्गीव यतो तिट्ठेय्य स राजवसतिं वसे ॥
- 146 पुत्तं वा भातरं सं वा सम्पगण्हाति खत्तियो ।
गामेहि निगमेहि वा रट्ठे जनपदेहि वा ।
तुण्हीभूतो उपेक्खेय्य न भणे छेत्तुपापकं ॥

- 147 हत्यारुहे अनीकद्वे रथिके पत्तिकारिके ।
तेसं कम्मावदानेन राजा वड्ढेति वेतनं ।
न तेसमन्तरा गच्छे स राजवसतिं वसे ॥
- 148 चापो वृनुदरो धीरो वंसो वापि परम्पये ।
पटिलोमं न वचेय्य स राजवसतिं वसे ॥
- 149 चापो वृनुदरो अस्स मच्छे वज्जस्स अजिब्बवा ।
अप्पासी निपको सूरु स राजवसतिं वसे ॥
- 150 न वाळ्हं इत्थि गच्छेय्य सम्पस्सं तेजसंखयं ।
कासं सासं दरं वल्लं खीणमेधो निगच्छति ॥
- 151 नातिवेलं पभासेय्य न तुण्ही सब्बदा सिया ।
अविक्किणं मितं वाचं पत्ते काले उदीरये ॥
- 152 अक्कोधनो असंघटो सच्चो सण्हो अपेसुणो ।
सम्भं गिरं न भासेय्य स राजवसतिं वसे ॥
- 153 विनीतो सिप्पवा दन्तो कतत्तो नियतो मुदु ।
अप्पमत्तो सुचि दक्खो स राजवसतिं वसे ॥
- 154 निवातवुत्ति वुड्ढेसु सप्पतिस्सो सगारवो ।
सुरतो सुखसंवासो स राजवसतिं वसे ॥
- 155 आरका परिवज्जेय्य सहितुं पहितं जनं ।
भत्तारज्जेवुदिकखेय्य अनज्जस्स च राजिनो ॥
- 156 समणे ब्राह्मणे चापि सीलवन्ते बहुस्सुते ।
सक्कच्चं पयिरुपासेय्य स राजवसतिं वसे ॥
- 157 समणे ब्राह्मणे चापि सीलवन्ते बहुस्सुते ।
सक्कच्चं अनुवासेय्य स राजवसतिं वसे ॥
- 158 समणे ब्राह्मणे चापि सीलवन्ते बहुस्सुते ।
तप्पेय्य अन्नपानेन स राजवसतिं वसे ॥
- 159 समणे ब्राह्मणे चापि सीलवन्ते बहुस्सुते ।
आसज्ज पज्जे सेवेय आकङ्ख बुद्धिमत्तनो ॥

- 160 दिन्नपुब्बं न हापेय्य दानं समणब्राह्मणे ।
न च किञ्चि निवारेय्य दानकाले वनिब्बके ॥
- 161 पुञ्जवा बुद्धिसम्पन्नो विधानविधिकोविदो ।
कालञ्जू समयञ्जू च स राजवसतिं वसे ॥
- 162 उट्ठाता कम्मधेय्येसु अप्पत्तो विचक्खणो ।
सुसंविहितकम्मन्तो स राजवसतिं वसे ॥
- 163 खलं सालं पसुं खेत्तं गन्ता चस्स अभिक्खणं ।
मितं धञ्जं निधापेय्य मितञ्च पाचये घरे ॥
- 164 पुत्तं वा भातरं सं वा सीलेसु असमाहितं ।
अनङ्गवा हि त वाला यथा पेता तथेव ते ।
चोळं च नेसं पिण्डं च आसीनानं व दापये ॥
- 165 दासे कम्मकरे पेस्से सीलेसु सुसमाहिते ।
दक्खे उट्ठानसम्पन्ने आधिपच्चस्मि ठापये ॥
- 166 सीलवा च अलोलो च अनुरत्तो च राजिनो ।
अवीरहो हितो तस्स स राजवसतिं वसे ॥
- 167 छन्दञ्जू राजिनो अस्स चित्तद्वो चस्स राजिनो ।
असंकुसंकेवत्तिस्स स राजवसतिं वसे ॥
- 168 उच्छादये च नहापये धोवे पादे अधोसिरं ।
आहतोऽपि न कुण्णेय्य स राजवसतिं वसे ॥
- 169 कुम्भं पज्जालिं करिया वायसं वा पदक्खिणं ।
किमेव सब्बकामानं दातारं धीरमुत्तमं ॥
- 170 यो देति सयनं वत्थं यानमावसथं घरं ।
पज्जुन्नोरिव भूतानि भोगेहिमभिवस्सति ॥
- 171 एसय्यो राजवसति वत्तमानो यथा नरो ।
आराधयति राजानं पूजं लभति भत्तुम् ति ॥
एवं असमधुरो विधुरो बुद्धलीब्धाय राजवसतिं कथेसीति.
॥ राजवसतिखण्डं ॥

SUPPLEMENT II.

Quotations in the Javanese Version of the Virāṭaparvan
compared with our text.

ADHYĀYA I.

अविघ्नमस्तु

शक्रेयो यस्तपस्यन्धकरिषुवरमाप्त्वा सला-

सन् (?) इतो वै ।

पुंसा युक्तोपलेभे विशलपसुलनिर् (?) या पुनः

कन्यकाथ ॥

आपद्धर्मप्रतीकारजननकुशलो यस्तयोरात्मपुत्रः ।

कृष्णद्वैपायनाख्यः स जयति भगवान् श्रोत्रि-

याणां विशिष्टः ॥ १ ॥

.....

अपि च

यस्माच् न्रमेती गुणशालिकादि या ।

सार्धान वर्षा शतरोहिनास् पिते ॥

यद्वैर्य वर्षामित करिष्यस्तु सा ।

श्रीधर्मवंशतृगुः अनन्तविक्रम ॥ २ ॥

.....

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।

अज्ञातवासमुपिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥

1. 1

चेदिमत्स्यश्च शूरसेनाः पटच्चराः ।

1. 10b

मत्स्याश्च ।

दर्शाणा नवराष्ट्राश्च मल्लाःशाल्वा युगंधराः ।

कुंतिराष्ट्रंश्च अवन्ति

1. 11

a दर्शाणां for दर्शाणा । नवराष्ट्रं च ।

b च for श ।

मृदुर्वदान्यो ऋषीमांश्च धार्मिकः सत्यसंगरः ।

राजंस्त्वमापदा क्षिप्रः किं करिष्यसि पांडव ॥

1. 19

a ऋषीमांश्च for ऋषीमांश्च ।

b भारत for पाण्डव ।

ADHYĀYA 4.

विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ।	
अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत ॥	4. 8
<i>b</i> मात्र for अत्र ।	
अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।	
कुंतीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम् ॥	4. 47
<i>b</i> च for नो । च for वा ।	
प्रस्थानमंगल	4. 49b
प्रस्थाने यद्विधीयते ।	

ADHYĀYA 5.

कालिंदी नदी	5. 1b
गिरिदुर्गा, वनदुर्गा	5. 3a
यकुल्लोम, शूरसेन	5. 4b
जनपद	5. 6a
राजधानी	5. 10a, 7a
जयो जयंतो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।	
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥	5. 34
<i>a</i> जयद्वलः ।	
<i>b</i> तेषां चक्रे ।	

ADHYĀYA 6.

.....विपयादिहागतः ॥	6. 10b
गोत्रं च नामापि शंस तत्त्वतः ।	<i>c</i>
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥	<i>d</i>
<i>c</i> च after नामापि is omitted.	
युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा ।	
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ।	
अक्षान्प्रयोक्तुं कुशलोस्मि देविता ।	
नाम्नास्मि कंकेति..... ॥	6. 11
<i>a</i> सखा पुत्र ।	
<i>b</i> वैयाघ्रपद्यः प्रवरोऽस्मि वादवः ।	
<i>c</i> प्रयत्नम् for प्रयोक्तुं <i>e</i> for देविता ।	
<i>d</i> कंकेति नाम्नास्मि ।	

जयतीन्दुं मुखं तस्या गतिर्हसस्मितं त्रियम् ।
शुद्धत्वं चलतं सेयं कथं दधी भविष्यति ॥

ADHYĀYA 8.

सैरिन्त्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतन्त्रयीमि ते ।

8 13b

सैर्या । एतद् ।

अहमेतन्नुमालिनीम् ।

cf 8 19a

गंधर्वाः पतयो मह्यं युवानः पच भाविनि ।

8 27b

b भाविनि ।

ADHYĀYA 11.

कुतोसि कस्यासि कथं त्वमागतः ।

11 4c

मातलिरिव देवपतेर्दशरथनृपतेः सुमंत्रो यन्ता ।

App 11 p 65 S

सोह इव जामदग्न्यस्य तथा च तेशिक्षयाम्यश्वान् ॥

R (after v 7)

a सुमन् इव यन्ता ।

b सुमह for सोह । जामदग्नेस्तथैव तव for जामदग्न्यस्य
तथा च ते ।

ADHYĀYA 13.

आगतं राजमह्वेन कृत्स्ने भूर्भुवमडले ।

App 13 p 69 S

सिंहव्याघ्रगजा वापि व्रीडन्ति विद्धि भूतले ॥

R (v 4b & 5a)

a महाराज मा for राजमह्वेन । वृथैवा for भूर्भुव ।

b सिंहव्याघ्रगणे सार्धं व्रीडन्ति विद्धि भूतले ।

ADHYĀYA 14.

स तु कामाग्निसंतप्तः ।

14 5a

नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा ।

राक्षो विराटस्य नियन्त्रणे शुभा ॥

रूपेण चोन्मादयतीति मां भृशम् ।

गंधेन जाता मद्विरेय भाविनी ॥

14 6

a नय परा जातु मयह दृष्टा ।

d जाया for जाता । भाविनी for भाविनी ।

लक्ष्मीः पद्मास्या का त्वमथ भूति सुमध्यमे ।

पद्मीः श्रीः श्रीतिरयो कातिरासां का त्वं वरानने ।

App 14 N R p

71 S R p 76

verse 3

रतिर्वा रूपिणीति त्वम् ।

अतीवरूपिणी किं त्वम् ।

लज्जोन्मादो ममार्दनः दावाशिरिव निर्दहन् ।

त्वत्संगमातिसंकल्पविद्वदो मां दहत्यपि ॥

a जज्वाल चाभिमदनो दावाभिरिव निर्दह्यः ।

b अभि for अति । अयम् for अपि ।

परदारं न ते बुद्धिर्जातु कार्य्या कथंचन ।

विवर्जनं ह्यकार्य्याणामेतत्सुपुरुषव्रतम् ॥

b सत् for सु । व्रतम् for व्रतम् ।

किं मातुरंके शयितो यथा शिशुः ।

चंद्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥

b जिघृक्षन् for जिघृक्षुः । मां जिघृक्षसि for मन्यसे हि माम् ।

ADHYĀYA 15.

उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्ध्र कीचकस्य निवेशनम् ।

.....पिपासा मां प्रवाधते ॥

a सैरिन्ध्रि for सैरिन्धि ।

तपो यज्ञं साधयंती गुरुवश्या पतिव्रता ।

स त्वेन रक्षितां व्यक्तमभवद्कीचको वशे ॥

Similar in sense is the verse in our text, 15.

18. and in the App. S. R. p. 84.

देवाः रक्षन्तु मामिह ।

ADHYĀYA 16.

केचित्प्राशंसन् तां वधूं केचिन्निन्दन्ति कीचकम् ।

केचिन्निन्दन्ति विराटं केचिद्देवीं च ते नराः ॥

a केचित्पुरुषां प्राशंसन्ति for the first half.

b राजानं for विराटं । तां for ते ।

भर्तारमनुरुध्यन्त्यः क्षिप्यन्ते धीरपत्नयः ।

शुश्रूषया क्षिद्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥

a अनुवर्तन्त्यः for अनुष्यन्त्यः ।

App. 14. N. R. p.
71 S. R. p. 76
verse 6a.

App. 14 N. R. p.
72 S. R. p. 77
verse 13.

14. 14

14. 20 cd

15. 10

App. 15 S. R. p.
84 after v. 18

.....

App. 16. S. R. p.
112 after v. 30

16. 34

ADHYĀYA 17.

भवे कुण्डं न हन्यास्त्वं ग्रीवावद्धा जले म्रिये ।
विषमालोडय पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ॥

α कीचक चेन्न for भवे कुड न । ग्रीवा बध्

अस्त्रेणांगं च भेत्स्यामि ।

शस्त्रेणांगं च भेत्स्यामि ।

महान् कं सोपशासनम् ।

App. 17. S. R. p.
101 (after v.6)
verse 2.

App 17 S. R. p.
101 (after v. 6)
v 3b

.....

ADHYĀYA 18.

कूपेप्रिरिव संवृतः ।

संवृतः ।

18. 13b

ADHYĀYA 19.

अनित्यानि किन्तु मार्त्यानि ।

similarity in sense अनित्याः किन्तु मार्त्यानामर्थ-
सिद्धिर्वाजायौ ।

App 19. p. 106
N. R. S. R.
before v. 3

ADHYĀYA 20.

समयं रक्षमाणानां भार्या को न भविष्यति ।
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ।

α दाता वो for भार्या को ।

β see the readings on 30 b.

वदतां वर्णधर्माश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतम् ।

हि मे for इति ।

20. 30

20. 30b

20. 32a

ADHYĀYA 21.

कीचकस्यपि नष्टस्य मुखहस्तां च मस्तकम् ।
भक्त्या सर्व्वाणि रूपाणि गात्रे प्रवेशयाम्यहम् ॥

α कीचकस्यास्य पादौ च मुम हस्तौ च मस्तकम् ।

β भक्त्या । रोनेन for रूपाणि । प्रवेशयाम्यहम् ।

दंढपाणिरिवांतकः ।

कास्य ग्रीवा क चरणौ क पाणी क शिरस्तथा ।

App 21. S. R.
p 115 (after
v. 1)

21 61b

21. 84a

ADHYĀYA 22.

जयो जयतो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः ।

22. 12a

न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुक ।

22. 20a

एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां हिंशन्ति मानवाः ।

22. 26b

हिंसत्यनागसम् for हिंशन्ति मानवाः ।

ADHYĀYA 23.

यथा वज्रेण वै दीर्घं पर्वतस्य महच्छिरः ।

व्यतिकीर्णाः प्रदृश्यन्ते तथा सूता महीतले ॥

23. 2

a वज्रेण ।

b विनिकीर्णं for व्यतिकीर्णाः । प्रदृश्यन्ते ।

गच्छ सैरिन्ध्र भद्रं ते यथाकामं वरानने ।

राजा विभेति सुश्रोणि गन्धर्व्वेभ्यः पराभवात् ॥

23. 9

a सैरिन्ध्रे । चगयले for वरानने । *

b पराभवद् for पराभवात् ।

ADHYĀYA 24.

कृतोस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।

पांडवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥

24. 9

ADHYĀYA 26.

शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।

धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥

26. 2

ADHYĀYA 27.

नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोपि बुभूषता ।

किं पुनः पांडवास्तात सत्त्वास्त्रिकुशला रणे ॥

27. 36

b सर्वार्थाः for भर्वास्त ।

स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।

27. 38a

स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु for स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ।

सांघिश्च विग्रहश्चैव आयनं आसनैव च ।

द्वैधीभावं संग्रथयश्च पद्गुणं चिंतयेत्सदा ॥

.....

स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गा द्रविणसंचयः ।

दण्डनीतिश्च मित्रं च सप्त प्रकृतयो मताः ॥

.....

ADHYĀYA 29.

क्षरन्त इव जीमूताः ।

29 31a

चलन्त इव पर्वताः ।

29. 32a

ADHYĀYA 30.

रथा रथैः समाजघ्नुः पदातैश्च पदातयः ।

सादिनः सादिभिश्चैव गजाश्चापि महागजैः ॥

30 9

b सादिभिः सादिनाश्चापि गजैश्चापि महागजाः ।

आदित्योन्तर्धीभावम् ।

30. 7a

आदित्योन्तरधीयत ।

ADHYĀYA 31.

ततोऽन्धकारं प्रणुदन् उदतिष्ठत चन्द्रमाः ।

कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन् क्षत्रियान् युधि ॥

31. 2

तस्मिन्पृहीते विरये विराटे बलवत्तरे ।

31. 10a

बलवत्तरैः ।

बलं सर्वेषु भद्रं च निरुत्साहं निरर्थकम् ।

App 31. p 144b

बल सर्वं विभक्तं तन्निरुत्साहं निराशकम् ।

R. (after v.10a)

एवमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ।

31. 16b

एनम् for एव । समासाय for समारुज्य ।

दृष्टोऽपि तरुणो यथा ।

App 31 S. R. p

युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानहम् ।

146 (after v 32)

तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥

31 55

ADHYĀYA 32.

भगवान्भीष्म, द्रोण, कर्ण, कृप, शकुनि, जयद्रथ ।

अश्वत्यामा, दुःशासन. .. ॥

32 2

विविधति, विकर्ण, चित्रसेन... ॥

दुर्मुख दुःसह..... ॥

32 3

ADHYĀYA 34.

गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं वा पृथग्निधम् ।

तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कृतो मम ॥

34 16

a तथा for इयम् ।

b मयि for मम ।

ADHYĀYA 35.

द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्व्वे युद्धविशारदाः ।

35. 14b

महेष्वासाः ।

प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्तस्व बृहन्नले ।

35. 18b

शक्यामि for शक्यामि ।

किमर्थं न ययुत्ससे ।

35. 22b

नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।

श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥

35. 28

a पूर्व्वे for शूरैः ।

b ते for त ।

ADHYĀYA 36.

भगवन्तस्तिष्ठन्तु ।

36. 7b

भवन्तस्तिष्ठन्तु ।

केशितश्च बने शूरो वासवेनापि शिक्षितः ।

अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संग्रहयः ॥

36. 11

a च for अपि ।

b अमर्षं च समापन्नः ।

ADHYĀYA 37.

तदर्हं राजपुत्रः सन् स्पृश्यं पणिना कथम् ? ।

37. 10b

दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनाम् ।

त्वां कथं निदितं कर्म कारयेऽहं नृपात्मज ॥

37. 14

a यक्षस्त्रिणम् for मनस्विनाम् ।

b कथं त्वां । कारयेयम् । नृपात्मजम् ।

ADHYĀYA 40.

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सराभिदं व्रतम् ।

चरामि व्रतचर्यं च सत्यमेतद्वचीमि ते ॥

40. 37

a संवत्सर । व्रतम् ।

b मत्स्यचर्यं वे for व्रतचर्यं च ।

अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।

वष्टवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥

40. 5

b च for तु । विभ्राज for पितुस्ते ।

अश्ववन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।

सैरिन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥

40. 6

a गोपनीः for गोकुले ।

b सैरिन्ध्रीम् । यस्यार्थे कीचको हतः ।

दश पार्थस्य नमानि ।

40. 7a

अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।

भीमत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥

40. 9

तेन मामर्जुनं विदुः ।

40. 20b

तस्मात् for तेन ।

तेन मां फाल्गुनं विदुः ।

40 16b

जिष्णुनामास्मि विश्रुतः ।

40. 21b

जिष्णुः for जिष्णुः ।

तेनाहुर्मां किरीटिनम् ।

40. 17b

तेन माहुः for तेनाहुर्मांम् ।

तेनाहं श्वेतवाहनः ।

40. 15b

तस्माद्भीमत्सुसंज्ञकः ।

40. 18b

भीमत्सुरिति मां विदुः ।

तेन मां विजयं विदुः ।

40. 14b

कृष्ण इत्येव संज्ञा मे ।

40. 22a

दशमं (नम शक्ते विता मम) for संज्ञा मे ।

तेनाहुः सव्यसार्ची माम् ।

40. 19b

सव्यसाचीति मां विदुः ।

तस्मादोहूर्धनंजयम् ।

40. 13b

तने माहूर्धनंजयम् ।

दासोऽहं ते भविष्यामि ।

40. 41a

अहं ते संप्रहीष्यामि ह्यनम् ।

पाण्यमासानुकम्पयम् ।

.....

ADHYĀYA 41.

नेवंविधं पुरा दृष्टं न श्रुतं वा कथंचन ।

41 14

नेवंविधः शतशब्दः पुरा ज्ञातु मया श्रुतः ।

पञ्जस्य शानि रूपं मे दृष्टुं न शक्यम् ॥

ADHYĀYA 60.

मोघं तवेदं भुवि नामधेयम् ।

60. 18a

ADHYĀYA 61.

निवर्तितस्तस्य वचोङ्कुशेन । महागजो मत्त इवाङ्कुशेन ॥

61. 1cd

॥ चैव for तस्य । गिरङ्कुशेन for वचोङ्कुशेन ।

आचार्यशारद्वतयोः सुशुक्ले ।

कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम् ॥

द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले ।

वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥

61 13

a च for सु ।

c नीलम् for नीले ।

d नरेन्द्रपुत्र for नरप्रवीर । वस्त्र for वस्त्रे ।

जानाति सोऽस्त्रमतिघातमेघः ।

61. 14c

मे for सः ।

इ ते गता बुद्धिरभूत्क वीर्यम् ।

61. 20d

....न पापेऽस्य मनो विशिष्टम् ।

61. 21b

निविष्टम् for विशिष्टम् ।

सर्व्वे न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् ।

61 21d

स्थिता, स्मो न हता for न तस्मान्निहता ।

क्षिप्रं कुरुन्याहि कुरुप्रवीर ।

61. 22a

तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः स पार्थो

धनंजयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् ॥

आभापमाणोऽनुनयन्मुहूर्त्तम्

वचोऽब्रवीत्संपरिहृत्य भूयः ॥

61. 25

॥ अनुययौ for अनुनयन् । d सपुनयस्तत्र गुरुमहात्मा ।

हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् ।

61. 29b

ADHYĀYA 62.

पार्थ किं करवाम ते ।

62 4b

करवामहे for करवाम ।

वयं चार्जुन ते दासाः पणः पूर्व्वं च देवने ॥

App p 253 S R.

अनाथान्दुःखितान्दीनान्मृशान्मृदान् पराजितान् ।

after v. 1

त्यक्तास्त्रान्निराशाश्चैव नाहं हन्मि कृताञ्जलीम् ॥
स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथंचन ।

भद्रं वां for वां भद्र ।

App. p. 254 S. R.
after v. 4
62. 5a

ADHYĀYA 63.

कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
यस्य यन्ता गतः पण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥
किन्तु द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ? ।

किं ते for किन्तु ।

App. p. 256 S. R.
after v. 12

श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः ।

63. 29a

तस्मात्तत्परिचर्जयेत् ।

63. 30a

तस्य for तत् । परिचर्जयेः ।

63. 29b

पश्य पुत्रेण मेयुद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ।

63. 32b

ज्ञाः for जिताः ।

दिष्ट्या च निर्जिताः गावः कुरवश्च पराजिताः ।

दिष्ट्या ते जीवतः पुत्रः श्रूयते पार्थिवर्षभ ॥

63. 16

a ते for च । विजिताः for निर्जिताः ।

b जीवति for जीवतः । पुनः for पुत्रः ।

उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला ।

63. 50b

प्रविशेय for प्रतिशतु । बृहन्नला for बृहन्नग ।

पूजनीयो भवेद्यश्च ।

.....

ADHYĀYA 64.

अकार्यं ते कृतन्त्राजन्क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।

मात्वां ब्रह्मविपं घोरं समूलमिह निर्दहेत् ॥

64. 5

a एष* for एष । प्रशाम्यताम् for प्रसाद्यताम् ।

b नक्षत्रिणम् for नक्षत्रिणम् । जपि for इह ।

यादि शेत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम मस्तकात् ।

सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥

64. 8

a नस्ततः for मस्तकात् ।

त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्धन ।

त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥

64. 12

a नन्द* for नन्दि* ।

न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः पदे ।

कृतं तु कर्म तत्सर्वं देवपुत्रेण केनाचिन् ॥

64. 22

a निर्जिता for निर्जिता ।

3 Suppl.

ADHYĀYA 42.

सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ 12. 16b

एषः for इति ।

अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः ॥ 42. 17a

थिता for स्थिता । रथ for नर० ।

नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति । 42. 18b

ADHYĀYA 43.

धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् । 43. 10b

अथ दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।

समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन् रथात् ॥ 43. 20

ADHYĀYA 44.

भारं हि रथकारस्य न व्यवसन्ति पण्डिताः । 44. 5a

व्यवस्यन्ति ।

अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।

तादृशं कर्णं यः पार्थ योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ 44. 17

ADHYĀYA 45.

दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ।

तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ 45. 3

a पचति for दहति । दि for तु ।

b च for स ।

ADHYĀYA 48.

दुर्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति । 48. 17b

दुर्योधने ।

ADHYĀYA 52.

एतस्मिन्नन्तरे शूरो बलदर्पसमन्वितः । 52. 12a

विमः for शूरः ।

धनुषो राजा विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः । 52. 16a

ततः शारद्वत्तूष्णीं for धनुषो राजा विव्याध ।

समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा । 52. 29b

प्रक्षिपामार्गमथागमत् । 52. 40b

ADHYĀYA 53.

उपिता रमो वने वासं प्रातिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥

53. 19

a रम for रमो ।

अहं तु महते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।

53. 20a

द्रोणमुक्तं ग्रसेत्पार्थः पार्थमुक्तं ग्रसेद्विजः ।

53. 54b

द्रोणेन मुक्त मुक्त च घसति रम पुनः पुनः ।

शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ।

53. 57b

ADHYĀYA 54.

तस्य कोपो व्यवर्धत ।

54. 17b

तमेक्षत विवृताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ।

54. 18b

समेक्षत for तमेक्षत । विवृताभ्याम् ।

ADHYĀYA 55.

कर्णं यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विक्रियतम् ।

55. 1

न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥

b पर्युपस्थितम् for समुपस्थितम् ।

यदि तावद्वने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया ।

55. 11

तत्त्वं धर्मार्थवित्क्रिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि ॥

b कृत्स्न for क्रिष्ट । समय for स मया । भेतुमर्हसि for योद्धुमिच्छसि ।

ADHYĀYA 56.

नाहं शक्यामि वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान् ।

56. 4

विपीदन्ति मम प्राणा मनो बिन्दुर्लतीव मे ॥

a कोन्तेय for वीरेह ।

न च प्रतोदं रश्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ।

56. 13b

नियन्तुम् for संयन्तुम् ।

....स्तंभयात्मानं धारयेन्नरपुंगव ।

56. 14a

त्वयापि for धारये. ।

ADHYĀYA 59.

ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां प्रतापवान् ।

59. 1

पुराधर्यः for भरतानाम् ।

नामर्पाया कर्मात् कृत्यम् ।

.....

पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यासि ।

64. 28b

तस्मै दास्यामि तां पुत्रीं ग्राममेकं च अन्यते ।

केयूरश्च कटीसूत्रं स्त्रीसहस्रं शतानि च ।

.....

ADHYĀYA 65.

ततस्त्वृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।

स्नाताः शुक्लांवरधराः समये चरितव्रताः ॥

65. 1

b समं ये for समये ।

चन्द्रकान्तिर्विशः सर्व्वा यथा सोम्यं तथाविधः ।

यशांसि यस्य वै लोके रूपातानि सर्वपूरुषैः ॥

.....

ADHYĀYA 66.

उपिताः स्मो महाराज सुखं तव निवेशने ।

अज्ञातवासमुपिता गर्भवास इव प्रजाः ॥

66. 10

a स्म for स्मः ।

b अज्ञातवासनिहिताः ।

दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्व्वे कुशलिनो वनात् ।

दिष्ट्या संपालितं कुच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥

66. 30

b च पारित for संपालितं । अज्ञातेश्च दुरासदम् for अज्ञातं

वै दुरात्मभिः ।

अपि वृद्धश्चिरं राजन् भ्रातरोपश्चिस्प्रभुः ।

राज्यं दत्त्वा तु युष्माम्यां प्रायश्चित्तशमीकृतः ॥

.....

अतिविश्वासदा त्वम् ।

.....

ADHYĀYA 67.

पारिवर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मना ।

स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथगनेकशः ॥

67. 37

a परिवर्हं for पारिवर्हं । महात्मानां for महात्माना

गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि चिविधानि च ।

भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥

67. 37

एवं रथोद्भवाधारे वसन्ति स्म तदा नृपाः ।

अज्ञातवासे कालेन यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।

.....

इति विराटपर्व समाप्तः ।

SUPPLEMENT III.

Readings of the *Virāṭaparvan* referred to in the Commentary on the same called *Viśamapadavivaraṇa*.

ADHYĀYA I*

- 4 b अरणीयुग्मं ।
5 b संघट्टय्य for संनिमन्त्र्य ।
10 a परितः कुरुन् ।
14 a सुरं शिवं ।
15 d धर्मशीलश्च वृद्धश्च यदान्यः
&c.

३३ b निर्यत्स्यामि for निवप्स्यामि।

ADHYĀYA II

- 1 a नाम नामतः ।
 5 a मंथ्यते (corr. to थ) for
 मंथन्ते ।
 14 a श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां ।
 17 a पेरायतः ।
 22 a ज्याघातेन किणीकृती (cf S.
 cl.)
 24 a गरुटः for गरुत्मान् ।
 27 a आरयायिकाम् ।

*After मम पूर्वदितामहाः in 1a comes a part of com. as follows—

“ जानंतीति विधं शृणुतिनि षष्टे ।...प्रेषित
मपिपयः पुत्रापातान् वा षष्टे । ” These
can be traced to a *v.* in the
Southern Recension. The *ver*
runs:—

जानतो विषम सुपुत्रमावदन्त्यनेन ।
 पुत्रपराभ दत्ताभ दावे स्वस्य जनस्य च ॥
 (SK I. 161, 17 a).

The following words cannot
be traced to any of the *vṛj-vākyas*
सिद्धाव । मोक्षार्थं गतिं नन्दनम् । कर्मणा
कर्मभूता । विविधा सिद्धा । सति इन्द्रियैः

ADHYĀYA III

- 2 a दाघ्रा for नाघ्रा ।
7 a तंत्रपाल for तंतिपाल ।
8 a प्रकृत ।
15 b यांति for मंति ।
20 a इांद ।

ADHYĀYA IV

- 3 अ इन्द्रमेनादयः ।
10 अ इत्सं ।
11 अ विष्टद्वारो, द्रष्टुं ।
11 ह यत्र नाभिपजेत्परः ।
24 ह रक्षिणाम् ।
35 ह न निर्यकृतिः ।

ADHYĀYA V

- 13 अ गङ्गा ।
23 अ परामृश्यत् ।
30 अ च मृतस्येव ।

ADHYĀYA VI

- 15 c समझा for गर्वदा ।

ADHYĀYA VII

- 1 c गजैः ।
 1 f गर्पदं ।
 f गर्गिधारयन ।
 6 d ददददपुमानुत्तम ।
 7 c ददद ।
 10 d धनपत्रिषं [२८ नृपत्रिषं ।

ADHYAYA VIII

- ४ अं पुनर्गतिं वि वृत्तानि ।

10 a गूढगुल्फा ।

12 a मराल० and अराल० ।

31 b चलवत्प्रियाः ।

ADHYĀYA IX

11 a प्रसंगादागतं for यत्प्रसं &c.

ADHYĀYA X

1 c प्राकारचप्रे for स्थित्वा च चप्रे ।

2 a प्रविकीर्य and च विकीर्य ।

9 a समयेन केनचित् and मम येन-
केनचित् ।

9 b प्रकीर्तयित्वा for प्रतर्कयित्वा ।

9 c बृहन्नडा (टा), and बृहंदलां ।

ADHYĀYA XI

7 d ग्रंथिमेव दामतः ।

10 b प्रियदर्श ।

d रमते for हिवने ।

ADHYĀYA XII

7 b अतिस्त्राणि for अज्ञातानि च ।

11 b अजाता or अज्ञाता ।

ADHYĀYA XIII

3 b लक्ष्याः for लक्षाः ।

4 b आवलगमानं ।

*7 a दुःखम् ।

b विवृतम् for दाक्षिण्यात् ।

ADHYĀYA XIV

6 d जात्या ।

7 d अस्ति for अद्य ।

11 b मामिनी ।

15 a मिथ्याभिगृह्यो for गृह्यो(G) ।

19 d मे वराः ।

ADHYĀYA XV

4 a स्वमर्थमभिसंधाय ।

5 a पार्वरीणम् ।

16 b कांस्यम् ।

ADHYĀYA XVI

17 a पद्मेऽपि विषय वसन् for पद्म
&c ।

*26 b कीचकेन ।

37 a अतीवघृणिनां for बहुदुःखा-
न्विता ।

39 a रुदिताद्विरतं for रुदन्त्याः
साम्बकम् ।

44 a समज्वलत् ।

49 a महानसम् ।

b महाबुधम् and महर्षभम् ।

57 b तत् for अहम् ।

58 b अहमापद एवापि (cf v. 1.
in L.)

59 b अन्योऽवबुध्यते ।

ADHYĀYA XVII

2 b सभापरिपदः for सभायां पार्षद ।

3 a तु for तु ।

12 a निष्कसहस्रेण ।

14 a श्रियः प्रत्यवरोपितः ।

18 b अनर्थेन for हि अर्थेन ।

„ समुपावृतः ।

22 a निरयमित्र for एष निरयं ।

23 b सोऽन्येभ्यः for सोऽद्यान्येः ।

26 b उपासंतं (*सीन in G)

ADHYĀYA XVIII

2 b, 3 b वल्लवः ।

9 a करुणवेदिनी (चादिनी G)

*[Fol. 10 is missing in the MS.
G. also has finished the Adh.
at v. 7 i. e. at the end of fol. 9]

*[MS. has after com. on v 34:-
इतिद्वयं नामोचना इदमेना गुरन्त्याया
इत्यर्थः ।]

16 a ईर्ष्युः ।

20 a निःप्रतीपं ।

25 b संतुष्टः (?) शुचिरव्ययः for
हृष्टः &c.

28 a त्यक्वाक्या (वाचि?) नृतः
for सत्यवाक्यावृतः ।

29 b अदृश्यः for दृश्यः ।

30 a अंततः ।

31 a सन्नेण ।

44 a मुख्यतः ।

ADHYĀYA XXVIII

8 a अत्या (आत्य G) यिकम् ।

12 a संधिभागेन for संधि वा तेन ।

28 a देशं वहेः for देशं व्याप्य ।

ADHYĀYA XXIX

5 b (रथात्) प्रस्कन्ध (कुण्डली)
for सिंहासनगतं प्रभुम् ।

8 b परीप्स । नेशुः, नेशुः for नशन् ।

10 b सूपसेव्यानि for सुखसेव्यानि ।

15 b वीरसंख्यः for वीरः शङ्खः ।

27 b वंशिताः for वंशिनः ।

ADHYĀYA XXX

8 a व्यभिपक्तानि for व्यतिपक्तानि
(cf. L.) ।

b गच्छतां, पततां (G) for यततां ।

16 a प्रवर्तता for प्रसर्पता ।

25 a व्यतीयातां ।

b व्यसृजतां for विसृजताम् ।

ADHYĀYA XXXI

1 b व्यतिष्ठतः ।

9 a रुदंती । वधुकाभिव for बन्धुकी-
मिव ।

16 b एतम्, for एनम् । समासाद्य ।

31 b त्रिगर्तः प्राजहात्तदा for त्रिगर्त
&c. ।

37 b आदत्त ।

46 b नराधिपः for नराधमः ।

56 a कौरवाः (च ?) for कौरवेयाः
(G.) ।

63 a अभिनंदाम for प्रतिनन्दाम
(G.) ।

॥ इति दक्षिणगोमहः समाप्तः ॥ (MS.)

ADHYĀYA XXXII

1 a त्रिगर्ते for त्रिगर्तान् (Not in
G.)

4 b अञ्जसा ।

5 a पर्यकालयन् for कालयन्ति ते ।

b परिगृह्य ।

ADHYĀYA XXXIII

3 a न्यून (?) मन्ततः for अपि
समन्ततः ।

ADHYĀYA XXXIV

13 a बृहन्नडे for बृहन्नले ।

16 a नृत्तम् for नृत्यम् ।

ADHYĀYA XXXV

16 a वियातस्य ।

20 b उप० for अद्य ।

46 b यंता for यत्तो ।

ADHYĀYA XXXVI

7 b यत्ता for यत्नात् ।

8 b वैशसं for स्यन्दनम् ।

ADHYĀYA XXXVII

8 b भपिणं for दारुणम् ।

ADHYĀYA XXXVIII

5 a जातरूपस्य for शलमा यत्र ।

8 a असिता (SS) चापः for असि
तथापः । (असित & आवाप are
treated in the com.)

13 b नैपथ्य and नैपथ्य ।

„ भारसाधकः for साधनः (G) ।

15 b सैक्यः ।

ADHYĀYA XXXIX

5 b मनुष्योत्तरं दत्तं (cf. L) for
मजापतिरधारयत् । (v. l. not in G).

13 b सत्पत् for आशी ।

24 a अयः (विद्वलः) for अयम् ।

ADHYĀYA XL

21 a as in other Mss, vide text
(v. l.) words दुराधः & दमनः
being referred to for explanation
in the com.

23 a अंतिके for अंतिकात् (G)
cf. KL.

28 b विमहं for विने हि ।

30 a संकल्प for संकल्प्य ।

„ वाहु for वाहु ।

38 a धर्ममयतः

41 b तत्त्वतः for तीर्थतः ।

ADHYĀYA XLI

18 a एकान्ते ।

23 a मध्येन for मध्ये मः ।

ADHYĀYA XLII

2 b नहि मृष्यामि for माभिमुष्यामि

3 b समयः for वणः (not in G).

23 b विगृह्णितम् for निगृह्ये (G).

28 उपायः दिनः for अवावर्तिनः

ADHYĀYA XLIII

7 b मातृवतः for मातृवथा

8 b मातृवः for अयतः ।

16 b अभितम् for आभितम् ।

ADHYĀYA XLIV

2 b आधाय for आह्वय ।

4 a दुराकाशेन for दुरा काशेन ।

A अनुकूलं for अनुकूलं च ।

12 b कर्तव्यम् for कर्तव्यम् ।

14 a पनेचरम् for पनेचरम् ।

22 b प्राप्य संहिताः for यदि संहिताः
(not in G).

ADHYĀYA XLV

3 a दहति and पचति ।

1 b यैरिह for यद्विह ।

7 a महत्तमान् for महामिमाम्
(not in G)

9 a तयायातेषु for तया यातेषु ।

13 b कर्म कारयतः and कर्मकार इय ।

11 b दामं नालक्षयामहे for अमर्ष-
लक्षयामहे ।

15 b आविर्भूतः for प्रादुर्भूतः ।

ADHYĀYA XLVI

12 b अभिषज्यमानं and अभिषज-
माणे for आक्षिप्यमाणे ।

15 a द्योपनो यत्ता नामः स्पृश्याति

ADHYĀYA XLVII

1 a कलाभाप्रः (MS.) काला-
भाप्रः (G) for कलाभाप्रः ।

11 b वतः for वतः ।

ADHYĀYA XLVIII

17 b द्योपनः for द्योपने ।

23 a रंजमाणाः for रंजमाणाः ।

23 b प्रतिन्यवर्तन for प्रतिनिवर्तन ।

ADHYĀYA XLIX

1 d भूयः मनश्चिदाशः ।

1 d आगाद्वयम् for आगाद्वयथा

7 d मदारथं कर्मभारमामात्रम् ।

13 b मायावर्णानिमेन for माया-
निवर्णानिमेन ।

13 d मयावर्णः for मयावर्णः ।

17 c मयुः for मयुः ।

ADHYĀYA L

1 a मयुः for मयुः ।

11 *b* सेनाग्रयेण ।

11 *b* व्यावहार्येण ।

20 *a* हैमं चंद्रार्कसंकाशम् ।

ADHYĀYA LI

□ *a* वलाक्ष and वलाक ।

12 *a* अलंबुसः ।

ADHYĀYA LII

15 *b* अवस्थितौ for व्यवस्थितौ ।

37 *a* अक्षौ for अक्षम् ।

ADHYĀYA LIII

[No v. ls. in Adh. 53]

ADHYĀYA LIV

8 *a* उपकम्य and अपकम्य (G.)
for आकम्य तु ।

ADHYĀYA LV

[No v. ls. in Adh. 55]

ADHYĀYA LVI

11 *b* तव for शतम् ।

15 *b* दमने° for दमनः । विषीदितम् ।

35 *b* भीष्मं (MS.) for भीमम् ।

ADHYĀYA LVII & LVIII

[No v. ls in Adhs 57 & 58.]

ADHYĀYA LIX

45 *a* समार्पयत् for समर्दयत् ।

b विवरं for विवृतम् ।

ADHYĀYA LX

[No v. ls in Adh. 60]

११

11 *b* संमोहताः for सुसंहताः ।

ADHYĀYA LXII

[No v. ls. in Adh. 62.]

ADHYĀYA LXIII

36 *a* वयस्यभावात् for वयस्य-
त्वात् । not in G.

43 *a* बलवत्प्रतिविद्धस्य for *द्वस्य ।

„ „ नस्तःशो° for नस्तशो° ।

ADHYĀYA LXIV

13 *a* नापराध्यात् for तमवामु-
यात् ।

20 *a* सुखोवातोभिधातिमां for
मुग्धो बालो &c. ।

ADHYĀYA LXV

2 *b* अभिपन्नाः for अभिपन्नाः ।

ADHYĀYA LXVI

12 *c* प्रलंबघोणः for प्रचंडघोणः ।

ADHYĀYA LXVII

v. 6 यथात्मदुहितांकस्था नवापुत्र-
वधूरथ ।

आह्लादयति मंगानि तथेयं
भूपतेः सुता ॥

(शके १५६५ सुभानुसंवत्सरे माघ
शु० ५ शुके मयूराद्रिस्थ विठ्ठल

दशपुत्रसुत गणेशेन

लिखितम् ॥)

A Concordance of verses in this Text, Edn.² & S¹

T = This text N = Edn.² S = SK.

T.	N.	S.
Adh. 1 1	Adh. 1 2	Adh. 1 1
2 5	4-7	4-7
6,7a	8,9a	Adh. 2 3
7b	9b	omitted.
8-10	10-12	5-7b
11	13	omitted
12-15	14-17	10-13
16 18	18-20	15-17
19,20	21,22	19b,20
21-23	23-25	21b-24a
24	26	omitted.
25	27	30
26a	28 a	31a
26b	28b	Adh. 3 7ab
Adh 2 1	Adh. 2 1	8
2,3a	2,3a	9a,10
3b,4a	3b,4a	12
4b, 5	4b, 5	omitted.
6	6	16,17
7a	7a	13a
7b	7b	14b
8	8	15
9,10	9,10	19,20ab
11	11	21
12,13a	12,13	omitted.
13b	13b	22c
14a	14a	omitted.
14b-20a	14b-20a	23b,29a,24b,30a,
		29b, 30b, 31a, 32,
		33a, 39b, 33b.
20 b	omitted.	33c
21,22	21,22	36,37
23,24	23,24	25,26,b,40b.
25a	25a	52b.
25b-27a	25b,26b, 27b. 28a	43b-45a
27b, 28	28b, 29	45b, 46
29a	30a	45c
29 b 30	30b, 31	47b, 48
31	32	50

T.	N.	S.
Adh. 3 1	Adh. 3 2 <i>ab</i>	Adh. 4 4
2 <i>a</i>	3 <i>a</i>	5 <i>a</i>
2 <i>b</i> -4	4,5	5 <i>b</i> ,7,9
5-7 <i>a</i>	7-9 <i>a</i>	14 15
7 <i>b</i> - 8 <i>a</i>	9 <i>b</i> ,10 <i>a</i>	18 <i>b</i> , 19 <i>a</i>
8 <i>b</i> -10 <i>a</i>	11 <i>b</i> -13 <i>a</i>	20 <i>b</i> -22 <i>a</i>
10 <i>b</i>	13 <i>b</i>	23 <i>b</i>
11-14	14-17	26 <i>b</i> ,27 <i>a</i> ,24,27 <i>b</i>
		26 <i>a</i> ,25.
15,16 <i>a</i>	18	31,32 <i>a</i> .
16 <i>b</i> , 17	19, 20	33
18	21	35
19,20	22,23	38,37.
Adh. 4 1-5 <i>a</i>	Adh 4 1-5 <i>a</i>	Adh. 5 1-5 <i>a</i>
5 <i>b</i>	5 <i>b</i>	5 <i>c</i>
6,7 <i>a</i>	7,8 <i>a</i>	omitted.
7 <i>b</i> ,8 <i>a</i>	8 <i>b</i> ,9 <i>a</i>	8
8 <i>b</i> -10	10-12 <i>a</i>	9,10
11	13	11 <i>a</i> , 22 <i>b</i>
12	14	31
13	15	24
14	16	11 <i>b</i> ,12.
15	17	13
16 <i>a</i>	18 <i>a</i>	44 <i>a</i>
16 <i>b</i>	18 <i>b</i>	omitted.
17	19	14
18-22	22-26	omitted.
23 <i>a</i>	27 <i>a</i>	75 <i>a</i>
23 <i>b</i>	27 <i>b</i>	omitted
24	28	28 <i>a</i> , <i>c</i>
25 <i>a</i>	29 <i>a</i>	27 <i>a</i>
25 <i>b</i> , 26 <i>a</i>	29 <i>b</i> , 30 <i>a</i>	67 <i>a</i> , <i>b</i>
26 <i>b</i>	30 <i>b</i>	40 <i>a</i>
27-29	32-34	omitted.
30 <i>a</i>	35 <i>a</i>	71 <i>a</i>
30 <i>b</i>	35 <i>b</i>	69 <i>b</i>
31	36	37
32 <i>a</i>	37 <i>a</i>	omitted
32 <i>b</i>	37 <i>b</i>	70 <i>b</i>
33	38	37
34-38	39-43	omitted.
39 <i>a</i>	44 <i>a</i>	38 <i>a</i>
39 <i>b</i>	44 <i>b</i>	36 <i>c</i>

T.	N.	S.
40	45	34
41	46	omitted.
42 _a	47 _a	32 _a
42 _b	47 _b	33 _b
43 _a	48 _a	62 _b
43 _b	48 _b	omitted.
44	49	41
45	50	omitted.
46	51 _{b,c}	82
47,48	52,53	Adh. 6 2,3
49	54	omitted.
50	55	4
51 _a	56 _a	1 _a
51 _b	56 _b	5
52	57	omitted.
53	58	14
Adh. 5 1	Adh. 5 1	0
2 _a	2 _a	8 _a
2 _b	2 _b	omitted.
3 _a	2 _c	9 _a
3 _b	3 _a	12 _a
4	3 _b 4 _a	7
5 _a	4 _b	12 _c
5 _b	5 _a	omitted.
6	5 _b , 6 _a	15, 16 _a
7	6 _b , _c	17
8 _a	7 _a	omitted.
8 _b	7 _b	25 _b
9 _a	8 _a	omitted.
9 _b	8 _b	27 _c
10, 11	9, 10	Adh. 7 1, 2
12 _a , _b	12 _a , _b	5 _b , _a
13	13	8
14 _a	14 _a	12
14 _b	14 _b	omitted.
15 _a	15 _a	9 _a
15 _b , 16 _a	15 _b 16 _a	11
16 _b	16 _b	omitted.
17	17	15
18 _a	18 _a	19
18 _b -20 _a	18 _b -20 _a	20, 21 _a
20 _b -23 _a	20 _b -23 _a	23 _b -26 _a
23 _b	23 _b	28 _b

T.		N.		S.
Adh. 3 1	Adh. 3	2ab	Adh. 4	4
2a		3a		5a
2b-4		4,5		5b,7,9
5-7a		7-9a		14 15
7b- 8a		9b,10a		18b, 19a
8b-10a		11b-13a		20b-22a
10b		13b		23 b
11-14		14-17		26b,27a,24,27b
				26a,25.
15,16a		18		31,32a.
16b, 17		19, 20		33
18		21		35
19,20		22,23		38,37.
Adh. 4 1-5a	Adh 4	1-5a	Adh. 5	1-5a
5b		5b		5c
6,7a		7,8a		omitted.
7b,8a		8b,9a		8
8b-10		10-12a		9,10
11		13		11a, 22b
12		14		31
13		15		24
14		16		11b,12.
15		17		13
16a		18a		44a
16b		18b		omitted.
17		19		14
18-22		22-26		omitted.
23a		27a		75a
23b		27b		omitted
24		28		28a,c
25a		29a		27a
25b, 26a		29b, 30a		67a,b
26b		30b		40a
27-29		32-34		omitted.
30a		35a		71a
30b		35b		69b
31		36		37
32a		37a		omitted.
32b		37b		70b
33		38		37
34-38		39-43		omitted.
39a		44a		38a
39b		44b		36c

T.		N.		S.
40		45		34
41		46		omitted.
42 _a		47 _a		32 _a
42 _b		47 _b		33 _b
43 _a		48 _a		62 _b
43 _b		48 _b		omitted.
44		49		41
45		50		omitted.
46		51 _{b,c}		82
47,48		52,53	Adh. 6	2,3
49		54		omitted.
50		55		4
51 _a		56 _a		1 _a
51 _b		56 _b		5
52		57		omitted.
53		58		14
Adh. 5 1	Adh. 5	1		6
2 _a		2 _a		8 _a
2 _b		2 _b		omitted.
3 _a		2 _c		9 _a
3 _b		3 _a		12 _a
4		3 _b 4 _a		7
5 _a		4 _b		12 _c
5 _b		5 _a		omitted.
6		5 _b ,6 _a		15,16 _a
7		6 _{b,c}		17
8 _a		7 _a		omitted.
8 _b		7 _b		25 _b
9 _a		8 _a		omitted.
9 _b		8 _b		27 _c
10,11		9,10	Adh. 7	1,2
12 _{a,b}		12 _{a,b}		5 _b , _a
13		13		8
14 _a		14 _a		12
14 _b		14 _b		omitted.
15 _a		1. a		9 _a
15 _b ,16 _a		15 _b 16 _a		11
16 _b		16 _b		omitted.
17		17		15
18 _a		18 _a		19
18 _b -20 _a		18 _b -20 _a		20,21 _a
20 _b -23 _a		20 _b -23 _a		23 _b -26 _a
23 _b		23 _b		28 _b

T.	N.	S.
24,25	24,25	32,33
26,27	26,27	36,37
28	29	omitted.
29	30	42
30a	31a	omitted.
30b	31b	45b
31a	32a	omitted.
31b	32b	59a
32a	33a	62b
32b	33b	omitted.
33	34	58
34a,b	35a,b	66b,a
35	36	67 (=64b,65b)
Adh. 6 1ab	Adh. 7 1ab	Adh. 9 12ab
1cd	1cd	11cd.
2abc	2abc	omitted.
2d	2d	12d
3	3	omitted
4a	4a	15a
4b-9	4b-9	omitted
10a	10c	omitted.
10b	10d	30c
10cd	11	28ab
11a	12a	36a
11b	12b	39a
11c	12c	43a
11d	12d	omitted
12	13	45
13a,b,d	14abd	omitted.
13c	14c	49b
14ab	15ab	48ab
14cd-16	15cd-17	omitted.
17	18	54
Adh. 7 1ab	Adh. 8 1ab	Adh. 10 1ab
1cd	1cd	1dc
2	2	3
3	3	7
4-9	4-9	omitted.
10	10	19cd,20ab
11ab	11ab	omitted
11cd	11cd	22cd.
1,13	12,13	23,24

T.		N.		S.
Adh. 8 1,2		1a,2,3a	Adh. 14	1bc 2.
3-7a	Adh. 9	3b-7a		3b-7a
7b		7b		27b 28a
8,9		8,9		omitted.
10,11a		10,11a		29,30a
11b		11b		33a
12		12		30b,31a
13a		4a		omitted.
13b		14b		31b,32a
14ab		16ab		32b,33b
15		17		39
16a		18a		42a
16b,17		19,20a		43c,44
18		20b,21a		omitted.
19a		21b		45b
19b		21c		51b
20		22		54
21,22		23,24		56,57
23,24		25,26		59,60
25		27		omitted.
26		29		67
27a		30a		69a
27b		30b		70a
28		31		omitted.
29-31		32-34		75-77b
32 3b		35b,36,37b		omitted.
Adh. 9 1-5ab	Adh. 10	1-5ab		omitted.
5cd-12		5cd-12	Adh 13	12-19
13,14		13 14		21,22.
15		15		25
16		16		omitted.
Adh.10 1	Adh. 11	1	Adh. 11	1
2ab		2ab		2cd
2cd-4		2cd-4		3cd-5
5-7		5-7		omitted.
E		8		18
D		9		omitted.
10ab		10ab		19ab
10cd,11ab		10cd 11ab		omitted.
11cd		12ab		omitted.
12 13		12cd,13,14		23, 24

T.	N.	S.
Adh.11 1,2	Adh.12 1,2	Adh.12 1-3 <i>ab</i>
3	3	4
4 <i>ab</i>	4 <i>ab</i>	omitted.
4 <i>cd</i> -7	5 <i>cd</i> -8	7 <i>cd</i> -10
8-11	9 12	13-16
12	13	Adh.13 27
Adh.12 1,2	Adh.13 1,2	Adh.15 1,2
3	3	omitted.
4-8	4-8	3-7
9	10	8
10	9	9
11,12 <i>a</i>	11,12 <i>a</i>	10,11 <i>a</i>
12 <i>b</i>	13 <i>b</i>	12 <i>b</i>
Adh.13 1,2 <i>a</i>	14,15 <i>a</i>	13 14
2 <i>b</i>	16 <i>a</i>	15 <i>a</i>
3-5 <i>a</i>	17-19 <i>a</i>	16-18 <i>a</i>
5 <i>b</i> ,6 <i>a</i>	omitted.	omitted.
6 <i>b</i> -9	19 <i>b</i> -22	34-37
10	23 <i>b</i> ,24 <i>a</i>	39
11	26	41
12 <i>a</i>	24 <i>b</i>	40 <i>a</i>
12 <i>b</i>	31 <i>a</i>	46 <i>a</i>
13 <i>a</i>	30 <i>a</i>	45 <i>a</i>
13 <i>b</i>	31 <i>b</i>	46 <i>b</i>
14-16	27 <i>b</i> -29	42-44
17,18 <i>a</i>	32,33 <i>a</i>	47,48 <i>a</i>
18 <i>b</i>	33 <i>b</i>	48 <i>c</i>
19-25	34-40	50-56
26-29	41-44 <i>b</i>	58-61 <i>a</i>
30	46	63
Adh.14 1-3 <i>a</i>	Adh.14 1-3 <i>a</i>	Adh.16 1-3 <i>a</i>
3 <i>b</i> -10	4 <i>b</i> -11	4 <i>b</i> -11
11	32	32
12-15	36-39	Adh.17 2-5
16-18 <i>a</i>	49-51 <i>a</i>	15-17
18 <i>b</i>	51 <i>bc</i>	18
19-20	52-53	19-20
Adh.15 1 <i>a</i>	Adh.15 1 <i>a</i>	Adh.18 1 <i>a</i>
1 <i>b</i>	1 <i>b</i>	2 <i>b</i>
2	2 <i>ac</i>	5
3-4	3-4	7

T.	N.	S.
5a	5a	28b
5b-6	5b-6	29b-30
7-8a	7-8a	32b-33
8b	8b	34b
9	9	omitted.
10	10	42
11	11	44
12	12	omitted.
13a	13a	45a
13b	13b	omitted.
14	14	46ab
15	15	47
16a	16a	52a
16b	16b	53a
17a	17a	54a
17b	17b	omitted.
18	18	55
19-20	19-20	Adh. 19 3b-5
21	21	7
Adh 16 1	Adh. 16 1	8b, 9a
2	2	omitted
3a	3b	10a, 12a
3b	3c	12b
4a	4a	18a
4b	4b	18b, 19a
5a	5a	20a
5b	5b	21a
6-7	7-8	omitted
8-9a	9-10a	21b-22a
9b	10b	22b-23a
10-11	11-12	25, 26
12	13	28
13	14	30
14	17	39
15-16	20-21	42b-43
17	22	Adh. 20 17
18-19 a	24-25a	18b, 19a
19b-20	25b-26	19c, 20
21-23	27-29	24-26
24a	omitted	omitted
24b	30b	27b
25	31	5
26	32	8b, 9a

VII

T.		N.		S.
27		33		6
28		34		omitted
29		35		16
30		36		30 <i>bc</i>
31		37		32
32 <i>a</i>		39 <i>a</i>		40
32 <i>b</i> -33 <i>a</i>		39 <i>b</i> -40 <i>a</i>		42 <i>ab</i>
33 <i>b</i>		40 <i>b</i>		43 <i>a</i>
34-35		41-42		44-45
36 <i>a</i>		43 <i>a</i>		56 <i>a</i>
36 <i>b</i>		43 <i>b</i>		55 <i>b</i>
37-40		45-48		omitted.
41-42 <i>a</i>		49-50 <i>a</i>		68-69 <i>a</i>
42 <i>b</i> -43		50 <i>b</i> -51		69 <i>c</i> -70
44-46	Adh. 17	1-3	Adh. 22	1-3
47-48 <i>a</i>		4 <i>b</i> -5		4 <i>b</i> -5 <i>a</i>
48 <i>b</i>		6 <i>a</i>		5 <i>c</i>
49 <i>a</i>		10 <i>b</i>		6 <i>a</i>
49 <i>b</i>		11 <i>b</i>		6 <i>b</i>
50 <i>a</i>		12 <i>b</i>		8 <i>a</i>
50 <i>b</i>		13 <i>b</i>		7 <i>c</i>
51 <i>a</i>		14 <i>a</i>		omitted
51 <i>b</i>		14 <i>b</i>		12 <i>b</i>
52		15		13
53		7 <i>b</i> -8 <i>a</i>		14
54		16		16
55-56 <i>a</i>		17-18 <i>a</i>		17 <i>b</i> , 18
56 <i>b</i> , 57 <i>a</i>		18 <i>b</i> , 19 <i>a</i>		19 <i>b</i> , 20 <i>a</i>
57 <i>b</i>		19 <i>b</i>		omitted
58-59		20, 21		21-22
Adh. 17 1, 2	Adh. 18	1, 2		25, 26
3, 4		3, 4		31, 32
5, 6		5, 6		37, 38
7-9		7-9		42-44
10		10		52
11-19		11-19		54-62
20		20		67
21 <i>a</i>		24 <i>a</i>		68 <i>a</i>
21 <i>b</i>		24 <i>b, c</i>		68 <i>b</i>
22-26		25-29		69-73
27-29		31-33		74-76
Adh. 18 1	Adh. 19	1		77
2		2		omitted

T.		N.		S.
3, 4 _a		4, 5 _a		omitted
4 _b		5 _b		79 _b
5		6		78
6 _a		7 _b		omitted
6 _b -11 _a		8-12		82 _b -85 _a
11 _b -12		13 _b -14		86 _b -87 _b
13-14		15, 16		88, 89
15		17		omitted
16 _a		18 _a		90 _a
16 _b , 17		18 _b , 19		91, 92
18-23		21-26		93-98
24		20		99
25, 26		27, 28		omitted
27-29		29-31		100-102
30 _a		32 _a		112 _b
30 _b		32 _b		113 [*]
31 _a		33 _a		114 _a
31 _b		33 _b		omitted
32-38		35-41		115-121
39		42		109
40		43		111 _b _c
41, 42 _a		44, 45 _a		omitted
42 _b -44		45 _b -47		122-124
Adh. 19 1, 2	Adh. 20	1, 2	Adh. 23	1, 2
3		4		4
4		6		6
5		5 _{ab}		5
6-21		7-22		7-22
22-28		23 _b -29		23 _b -29
29-30		30, 31		32, 33
Adh. 20 1	Adh. 21	1	Adh. 24	4 _b _c
2 _a		2 _a		5 _b
2 _b , 3 _a		4		omitted.
3 _b		2 _b		6 _a
4 _a		3 _a		omitted.
4 _b		omitted		omitted.
5 _a		5 _a		3 _a
5 _b		5 _b		6 _b
6, 7		6, 7 _{ab}		7, 8
8, 9		8, 9		14, 15
10, 11		10, 11		20, 21 [*]
12, 13 _a		12-13 _a		17, 18 _a
13 _b -14		13 _b -14		18 _c -19

T.	N.	S.
15,16	16,17	23,24
17	18	29
18-27 ^a	19-28 ^a	33-42 ^a
27 ^b -30 ^a	37 ^b -40 ^a	42 ^b -45 ^a
30 ^b	40 ^b ,41 ^a	45 ^b ^c
31	41 ^b 42 ^a	omit'ed.
32	42 ^b ,43 ^a	46
33 ^a	44 ^a	47 ^b
33 ^b	43 ^b	47 ^a
34-39 ^a	44 ^b -49	48-53 ^a
39 ^b	51 ^a	53 ^b
Adh. 21 1-4	Adh. 22 1-4	Adh. 25 1-4 ^b
5	5	5 ^b ,6 ^a
6	6	8
7-10 ^a	7-10 ^a	10-13 ^a
10 ^b -11	10 ^b -11	14,15 ^a
12, 13 ^a	12, 13 ^a	17,18 ^a
13 ^b -17	13 ^b -17	18 ^c -22
18-25	18-25	28 35
26	27 ^b ,28 ^a	37 ^b ,38 ^a
27, 28 ^a	26,21 ^a	36 ^b ,37 ^a
28 ^b ,29 ^a	28 ^b ,29 ^a	38 ^b ,39 ^a
29 ^b -32	29 ^b -32	39 ^c -42
33 ^a	33 ^a	43 ^b
33 ^b	33 ^b	omitted.
34 ^a	34 ^a	46 ^b , ^c
34 ^b	34 ^b	47 ^b
35	35	50
36 ^a	36 ^a	Adh. 26 1 ^a
36 ^b , 37	37	1 ^b ,2
38	38	6
39 ^a	39 ^a	7
39 ^b	39 ^b	8 ^a
40 ^a	40 ^b	9 ^a
40 ^b	41 ^b	11 ^a
41	42	10
42 ^a	43 ^a	omitted.
42 ^b , 43 ^a	43 ^b ,44 ^a	11 ^b ,12 ^a
43 ^b , 44	45 ^b -46	12 ^b ,13
45 ^a	47 ^a	15
45 ^b	47 ^b	17 ^b
46-49 ^a	49-52	19-22

T.		N.		S.
49b		53a		24b
50		53b, 54a		25
51a		55b		omitted.
51b		55a		26b
52a		56a		omitted.
52b		57a		omitted.
53-59		58-64		omitted.
60-68		65-73		29-37
69-74		74-79		omitted.
75		81		omitted.
76-77a		82 83a		40 41
77b, 78a		83b, 84a		42b, 43a
78b		84b		43c
79		88b, 89a		46
80-82		89b-91		48-50
83		92		51bc
84		94bc		53
Adh. 22 1-3a	Adh. 23 1-3a		Adh. 27 1-3a	
3b-5a	3b-5a		4b-6a	
5b, 6	5b, 6		7, 8a	
7	7		10-11	
8	8		12	
9	9		omitted.	
10	10		18	
11	11		17	
12	12		19	
13, 14	13, 14		21, 22	
15-17a	15-17a		24-26	
17b, 18	18, 19a		27b, 28	
19	22		32b, 33	
20 21	23, 24		34, 35	
22a	25a		37a	
22b-24a	25b-27a		37c-39a	
24b	27b		42a	
25, 26a	28b, 29		43, 44	
26b, 27a	30		55	
27b	31		56b	
28, 29	32, 33		61, 62	
30	34		65	
Adh. 23 1-5	Adh. 24 1-5	Adh. 28 1-5		
6, 7	6, 7	9, 10		
8-10	8-10	11b-13		
11, 13	11-13	15-17		

T.	N.	S.
14, 15	14,15	20,21
16	16	24
17-22 _a	17-22 _a	26-31 _a
22 _b -24 _a	22 _b -24 _a	31 _c -33 _a
24 _t -28	24 _b -28 _b	34-37 _a
29,30	29,30	41 _b -43 _a
Adh. 24 1, 2	Adh. 25 1-2	Adh. 29 2, 3
3-6	3-6	4-7
7-8 _a	7,8 _a	8 _b ,9
8 _b -13	8 _b -13	12 _b -17
14 _a	14 _a	20 _a
14 _b -16 _a	15,16	20 _b -22 _a
16 _b	17 _a	23 _b
17	17 _b , 18 _a	omitted
18	18 _b ,19 _a	25
19, 20 _a	20,21 _a	27
20 _b	21 _b	36 _a
21	22	37
Adh. 25 1-5	Adh. 26 1-5	Adh. 30 1-5
6,7	6,7	7,8
8-10 _a	8-10 _a	9-12 _a
10 _b ,11 _a	10 _b ,11 _a	14
11 _b -12	11 _b ,12	12 _b ,13
13,14 _a	13,14 _a	15,16 _a
14 _b ,15 _a	15	17
15 _b -17 _a	16,17	19 _b -21 _a
17 _b -18	18	22 _b -23
Adh. 26 1-8 _a	Adh. 27 1-8 _a	Adh. 31 1-8 _a
8 _b -10	8 _b -10	9 _b -11
Adh. 27 1-3 _a	Adh. 28 1-3 _a	13-15 _a
3 _b -6 _a	4-6	16 _b -19 _a
6 _b ,7	7 _b -8	19,20
8-10 _a	11 _a	22-24 _a
10 _b	11 _b	omitted.
11 _a	12 _a	24 _b
11 _b ,12	12 _b ,13	26,27 _a
13	14	omitted.
14 _a	15 _a	33 _b
14 _b	16 _a	omitted.
15 _a	16 _b	34 _b
15 _b	15 _b	34 _a
16-20 _a	17-21 _a	35-39 _a

			S.
20 <i>b</i> , 21		21 <i>b</i> , 22	11, 42 <i>a</i>
22-26		23-27	13-47 <i>a</i>
27		28	48
28 <i>a</i>		29 <i>a</i>	47 <i>b</i>
28 <i>b</i> , 29 <i>a</i>		29 <i>b</i> , 30 <i>a</i>	omitted.
29 <i>b</i> -30		30 <i>b</i> , 1	50-51 <i>a</i>
31, 32		32-35	52, 53 <i>b</i>
33-46	Adh. 29	1-14	Adh. 32 1-14
Adh. 28 1 <i>a</i>	Adh. 30	1 <i>a</i>	34 <i>a</i>
1 <i>b</i> 15 <i>a</i>		1 <i>b</i> -15 <i>a</i>	34 <i>c</i> -48
15 <i>b</i> -18		15 <i>b</i> -18 <i>a</i>	49 <i>b</i> -52
19 <i>a</i>		18 <i>b</i>	omitted.
19 <i>b</i>		18 <i>c</i>	53 <i>c</i>
20-24		19-22	54-57
25, 26		23, 24	60, 61
27 <i>a</i>		25 <i>b</i>	62 <i>b</i>
27 <i>b</i>		26 <i>a</i>	62 <i>c</i>
28 <i>a</i>		25 <i>a</i>	62 <i>a</i>
28 <i>b</i> -29		26 <i>b</i> , 27	63-64 <i>b</i>
Adh. 29 1-4	Adh. 31	1-4	Adh. 33 1-4
5		5	12
6 <i>a</i>		6 <i>a</i>	13 <i>b</i>
6 <i>b</i>		6 <i>b</i>	14 <i>a</i>
7 <i>a</i>		7 <i>a</i>	13 <i>a</i>
7 <i>b</i>		7 <i>b</i>	14 <i>b</i>
8-9 <i>a</i>		8 <i>b</i> -9	15 <i>b</i> <i>c</i> -16 <i>a</i>
9 <i>b</i> -10		10-11 <i>a</i>	16 <i>c</i> -17
11-12		11 <i>b</i> -13 <i>a</i>	1 -20
13		14 <i>b</i> -15 <i>a</i>	21
14		14 <i>a</i> 13 <i>b</i>	23 <i>b</i> , 23 <i>a</i>
15		15 <i>b</i> , 16 <i>a</i>	22
16-19		16 <i>b</i> -20 <i>a</i>	24-27
20		20 <i>b</i> -21 <i>a</i>	31
21-22		21 <i>b</i> -23 <i>a</i>	32 <i>c</i> -31 <i>a</i>
23 <i>a</i>		23 <i>b</i>	32 <i>b</i>
23 <i>b</i> -27		24-27	34 <i>b</i> -38
28		28	39 <i>b</i> <i>c</i>
29 <i>a</i>		29 <i>a</i>	39 <i>a</i>
29 <i>b</i> -30 <i>a</i>		30	40
30 <i>b</i>		31 <i>a</i>	44 <i>a</i>
31		31 <i>i</i> , 32 <i>a</i>	45 <i>a</i> 44 <i>b</i>
32		32 <i>i</i> , 33 <i>a</i>	45 <i>b</i> , 47 <i>b</i>

1.	N.	S.
33	33 <i>b</i> 34 <i>a</i>	48 <i>b</i> , 48 <i>c</i>
34	34 <i>b</i> , 35 <i>a</i>	49 <i>a</i> , 47 <i>a</i>
35	35 <i>b</i> <i>c</i>	46 <i>b</i> , 46 <i>a</i>
Adh. 30 1-5 <i>a</i>	Adh. 32 1-5 <i>a</i>	Adh. 34 1-5 <i>a</i>
5 <i>b</i> -14	6-15 <i>a</i>	6-15
15	15 <i>b</i> -16 <i>a</i>	omitted.
16	16 <i>b</i> -17 <i>a</i>	17
17	17 <i>b</i> <i>c</i>	omitted.
18	19	21 <i>b</i> , 22 <i>a</i>
19 <i>a</i>	20 <i>a</i>	omitted.
19 <i>b</i> -20	20 <i>b</i> -21	22 <i>b</i> -23
21-23	22-24	25-27
24	25	omitted.
25	26	29
26	27	28
27	28	31
28-29	29-30	32 <i>b</i> <i>c</i> , 83
Adh. 31 1-3	Adh. 33 1-3	Adh. 35 1-3
4-5	4-5	9-10
6-7	6-7	4-5
8	8	8 <i>a</i> , 11 <i>b</i>
9-10 <i>a</i>	9-10 <i>a</i>	12-13 <i>a</i>
10 <i>b</i>	10 <i>b</i>	14 <i>a</i>
11-12	11-12	15-16
13	13	18
14-19 <i>a</i>	14-19 <i>a</i>	20-25
19 <i>b</i> -21	19 <i>b</i> 21	28 30 <i>a</i>
22-23	31-32	42-43
24	33	45 <i>a</i> , 44 <i>b</i>
25	34	45 <i>b</i> , 46 <i>a</i>
26 <i>a</i>	35 <i>b</i>	omitted.
26 <i>b</i>	36 <i>a</i>	47 <i>a</i>
27-32	36 <i>b</i> -42 <i>a</i>	48-53
33	43 <i>a</i> , 44 <i>a</i>	omitted.
34	43 <i>b</i> 44 <i>b</i>	omitted.
35-36 <i>a</i>	45-46 <i>b</i>	omitted
36 <i>b</i>	46 <i>a</i>	55 <i>a</i>
37 <i>a</i>	47 <i>a</i>	omitted.
37 <i>b</i>	47 <i>b</i>	56 <i>a</i>
38 <i>a</i>	48 <i>a</i>	omitted.
38 <i>b</i>	48 <i>b</i>	7 <i>a</i>
39-42 <i>a</i>	49 <i>b</i> <i>c</i> -52 <i>a</i>	58-61 <i>a</i>

T.		N.		S.
42b-43		53,54		61c-62b
44-46		55b,58a		63-65
47		59		66b, 67a
48-49		60b-61abc		68-69
50-51a	Adh. 34	1-2a		70-71a
51b		2c		71c
52		3	Adh. 36	1ab
53-57		4-8		2-6
58a		9a		8a
58b-63		9b-15a		9-14a
64-66		15b-18a		23-25ab
Adh. 32 1-13a	Adh. 35	1-13a	Adh. 37	1-13a
13b		13b		14a
14-16		14-16		15-17
17-20a		17-20a		18bc-21a
20b		b		21b
21		22	Adh. 38	2
Adh. 33 1-9	Adh. 36	1-9		3-11
10		14		12
11		15		omitted.
12		16		20
13-15		17-19		24-26
16-18		21-23		31-33
19		24		omitted
Adh. 34 1	Adh. 37	6		38-39a
2-3a		7-8a		40b, 11a
3b-5a		8b-10a		omitted
5b		10b		42ab
6		11		omitted.
7		12		11cd
8-9a		13-14a		42cd, 13ab
9b		14b		15cd
10-12		15-17		48-50
13-14		18-19		omitted.
15-17		20-22		51b-55abc
				56ab
18		23		60
19		24		62cd, 63bc
20		25		64a
21		26		omitted.
22a		27a		66a
22b-2		27b-31		67-70
27		32		omitted.

1.		N.		S.
33		33 <i>b</i> 34 <i>a</i>		48 <i>b</i> , 48 <i>c</i>
34		34 <i>b</i> , 35 <i>a</i>		49 <i>a</i> , 47 <i>a</i>
35		35 <i>bc</i>		46 <i>b</i> , 46 <i>a</i>
Adh. 30 1-5 <i>a</i>	Adh. 32	1-5 <i>a</i>	Adh. 34	1-5 <i>a</i>
5 <i>b</i> -14		6-15 <i>a</i>		6-15
15		15 <i>b</i> -16 <i>a</i>		omitted.
16		16 <i>b</i> -17 <i>a</i>		17
17		17 <i>bc</i>		omitted.
18		19		21 <i>b</i> , 22 <i>a</i>
19 <i>a</i>		20 <i>a</i>		omitted.
19 <i>b</i> -20		20 <i>b</i> -21		22 <i>b</i> -23
21-23		22-24		25-27
24		25		omitted.
25		26		29
26		27		28
27		28		31
28-29		29-30		32 <i>bc</i> , 83
Adh 31 1-3	Adh. 33	1-3	Adh. 35	1-3
4-5		4-5		9-10
6-7		6-7		4--5
8		8		8 <i>a</i> , 11 <i>b</i>
9-10 <i>a</i>		9-10 <i>a</i>		12-13 <i>a</i>
10 <i>b</i>		10 <i>b</i>		14 <i>a</i>
11-12		11-12		15--16
13		13		18
14-19 <i>a</i>		14-19 <i>a</i>		20--25
19 <i>b</i> -21		19 <i>b</i> -21		28-30 <i>a</i>
22-23		31-32		42-43
24		33		45 <i>a</i> , 44 <i>b</i>
25		34		45 <i>b</i> , 46 <i>a</i>
26 <i>a</i>		35 <i>b</i>		omitted.
26 <i>b</i>		36 <i>a</i>		47 <i>a</i>
27-32		36 <i>b</i> -42 <i>a</i>		48-53
33		43 <i>a</i> , 44 <i>a</i>		omitted.
34		43 <i>b</i> 44 <i>b</i>		omitted.
35-36 <i>a</i>		45-46 <i>b</i>		omitted.
36 <i>b</i>		46 <i>a</i>		55 <i>a</i>
37 <i>a</i>		47 <i>a</i>		omitted.
37 <i>b</i>		47 <i>b</i>		56 <i>a</i>
38 <i>a</i>		48 <i>a</i>		omitted.
38 <i>b</i>		48 <i>b</i>		7 <i>a</i>
39-42 <i>a</i>		49 <i>b</i> -52 <i>a</i>		58-61 <i>a</i>

T.		N.		S.
42b-43		53,54		61c-62b
44-46		55b,58a		63-65
47		59		66b, 67a
48-49		60b-61abc		68-69
50-51a	Adh. 34	1-2a		70-71a
51b		2c		71c
52		3	Adh. 35	1ab
53-57		4-8		2-6
58a		9a		8a
58b-63		9b-15a		9-14a
64-66		15b-18a		23-25ab
Adh. 32 1-13a	Adh. 35	1-13a	Adh. 37	1-13a
13b		13b		14a
14-16		14-16		15-17
17-20a		17-20a		18bc-21a
20b		b		21b
21		22	Adh. 38	2
Adh. 33 1-9	Adh. 36	1-9		3-11
10		14		12
11		15		omitted.
12		16		20
13-15		17-19		24-26
16-18		21-23		31-33
19		24		omitted
Adh. 34 1	Adh. 37	6		38-39a
2-3a		7-8a		40b, 41a
3b-5a		8b-10a		omitted
5b		10b		42ab
6		11		omitted.
7		12		41cd
8-9a		13-14a		42cd, 43ab
9b		14b		45cd
10-12		15-17		48-50
13-14		18-19		omitted.
15-17		20-22		54b-55abc
				56ab
18		23		60
19		24		62cd, 63abc
20		25		64ab
21		26		omitted.
22a		27a		66a
22b-27		27b-31		67-70
27		32		omitted.

T.		N.		S.	
Adh. 35	1-2	Adh. 38	1-2	Adh. 39	1-2
	3-5 <i>a</i>		3 <i>bc</i> -5 <i>a</i>		4-6
	5 <i>b</i>		5 <i>b</i>		omitted.
	6-9		6-9		7-10 <i>a</i>
	10 11		10-11		11-12 <i>a</i>
	12-14		12-14		13 15 <i>a</i>
	15		15		17
	16 <i>a</i>		16 <i>a</i>		omitted.
	16 <i>b</i> -18		16 <i>b</i> -18		18 <i>b</i> -20
	19-21		19-21		22-24 <i>ab</i>
	22		22		26 <i>a</i> , 25 <i>b</i>
	23-26		23-26		27-30
	27-30 <i>a</i>		28-31 <i>a</i>		32-34
	30 <i>b</i> -31		31 <i>b</i> -32		35-36 <i>a</i>
	32		33		37
	33 <i>a</i>		34 <i>a</i>		40 <i>a</i>
	33 <i>b</i> , 34 <i>a</i>		34 <i>bc</i>		41
	34 <i>b</i> 35 <i>a</i>		36		43 <i>b</i> , 44 <i>a</i>
	35 <i>b</i>		37 <i>a</i>		45 <i>a</i>
	36, 37 <i>a</i>		37 <i>b</i> , 38		46, 47 <i>a</i>
	37 <i>b</i> , 38 <i>a</i>		39		48
	38 <i>b</i>		40 <i>a</i>		51 <i>a</i>
	39		40 <i>bc</i>		54
	40		41		56
	41 <i>a</i>		42 <i>a</i>		58 <i>a</i>
	41 <i>b</i> , 42		43 <i>b</i> , 44		60, 61 <i>a</i>
	43-44 <i>a</i>		45-46 <i>a</i>		67-68
	44 <i>b</i> -46 <i>a</i>		46 <i>bc</i> , 47		74-75 <i>ab</i>
	46 <i>b</i>		50 <i>a</i>		77 <i>a</i>
	47-48		50 <i>bc</i> , 51 <i>a</i>		78, 79
Adh. 36	1-9	Adh. 39	1-9	Adh. 40	1-9
	10 <i>a</i>		11 <i>a</i>		16 <i>a</i>
	10 <i>b</i> -11		11 <i>b</i> -12 <i>ab</i>		25-26 <i>ab</i>
	12		13		27
	13-16		14-17		29-32
Adh. 37	1	Adh. 40	1		33
	2 3		2, 3 <i>a</i>		34 <i>b</i> -36 <i>a</i>
	4 9		3 <i>b</i> -8		38-43 <i>b</i>
	10	Adh. 41	1		44
	11, 12		2, 3		46, 47
	13-16 <i>a</i>		4-7 <i>a</i>		50 -53 <i>a</i>
	16 <i>b</i>		5 <i>a</i>		55 <i>a</i>
	17		8 <i>bc</i>		54

T.		N.		S.
18-20		9-11		55bc-457
21		12		60
Adh. 38 1a	Adh. 42	1a	Adh. 41	2a
1b		1b		10a
2a		2a		4b
2b-5		2b-5		omitted.
6a		6a		11a
6b		6b		omitted.
7a		7a		13a
7b		7b		14b
8-10		8-10		omitted.
11, 12		11b-13a		omitted.
13a		13b		15a
13b-15		14-16a		omitted.
16		18		21
Adh. 39 1	Adn. 43	1	Adh. 42	2
2a		2a		3b
2b		2b		omitted.
3a		3a		4a
3b		3b		5a
4a		4a		3a
4b		4b		4b
5a		5a		5b
5b		5b		omitted.
6		6ab		6
7		6c, 7a		7c, 8a
8a		7b		7a
8b		8a		12a
9a		8b		9b
9b		8c		11a
10		9		omitted.
11		10		13b, 14a
12-19		11-18		omitted.
20		19		18
21a		20a		20a
21b-22a		20b-21a		omitted.
22b		21b		19b
23		22		omitted.
24		23		24ab
Adh. 40 1	Adh. 44	1	Adh. 43	2
2a		2a		4b
2b-4		2b-4		7-9
Conc. 3				

A.		N.		S.	
5-6		5-6		16-17a	
7-8		7-8		19-20ab	
9		9bc		21ab	
10-12a		10-12a		23-25a	
12b		12b		omitted.	
13-15		13-15		26-28	
16		16		34	
17-20		17-20		29-33	
21		21		36	
22		22		41bc	
23-24		23-24	Adh. 44	1-2	
25		25		4	
26a	Adh. 45	1a		9a	
26b		1b		omitted.	
27-28		2-3		10-11	
29a		4a		12b	
29b		6		13a	
30-31a		7-8a		14-15a	
31b-32		8b-9		15c-16	
33-38a		10-15a		18bc-23a	
38b-42		15b-19		29b-33	
43-44		20-21		35-36	
45		22		38	
46		23		37	
47		24		39ab	
48		25		41	
49a		26a		42b	
49b-54a		26c-31a		43b-48a	
54b-55a		31c-32a		48b-49a	
55b		32b		50b	
56-57a		33-34a		52-53a	
57b-63		35-41		54-60	
Adh. 41	1,2	Adh. 46	1,2	Adh. 45	1,2
	3ab		3ab		3b,a
	4		4		3c,4a
	5a		5a		5a
	5b,6		6b 7		6abc
	7		8		7bc
	8,9a		9,10a		13,14a
	9b-15		10b-16		15b-21a
	16 17		17b-19a		21c,22
	18		20		25bc
	19		22		28

T.	N.		S.
20	24	Adh. 46	2
21	25		4
22a	26b		12c
22b-24a	27-29a		5b-7
24b-28a	29b-32b		omitted
28b, 29a	32c, 33a		10b, 11c
29b	33b		16b
Adh. 42 1-12a	Adh. 47 1-11	Adh. 47	1-12
12b-18	12-17		14-19a
19, 20	18, 19		20, 21
21-23a	20b-22		22-23
23b	23a		omitted.
24	23b		24
25-26	25, 26		25, 26
27-31a	27-31a		29-33a
31b-33	32b-34		33b-35
Adh. 43 1	Adh. 48 1	Adh. 48	1
2	2		2b
3	3		4
4	4		3
5	5		5
6-8	6-8		11-18
9	9		omitted.
10	10		19
11	11		16
12	12		2c
13a	14a		21a
13b 11	14b, 15		omitted.
15	16		17
16	17		omitted.
17	18		26
18, 19	19, 20		8, 9
20	21		21
21	22		25b
22	23		28
Adh. 44 1-5	Adh. 49 1-5a	Adh. 49	2-6
6, 7a	5b, 6		7b, 8
7b-9	7b-9		9, 10
10-19	10-19		12-21
20	20		22b, 23a
21	21		25
22-23	22, 23		omitted

T ¹	N.	S.
Adh. ⁴⁵ 1	Adh. ⁵⁰ 1	Adh. ⁵⁰ 10
2-6	2-6 <i>b</i>	12-17 <i>a</i>
7	7	18
8-26	8-26	21-39
27	28	41
Adh. ⁴⁶ 1 <i>a</i>	Adh. ⁵¹ 1 <i>a</i>	Adh. ⁵¹ 2 <i>a</i>
1 <i>b</i> -4 <i>a</i>	1 <i>b</i> -4 <i>a</i>	3-5 <i>a</i>
4 <i>b</i>	4 <i>b</i>	omitted.
5-9	5-9	8-11
10,11	11 <i>b</i> -13	14,15
12-18	16-22	18-24
Adh. ⁴⁷ 1-4	Adh. ⁵² 1-4	Adh. ⁵² 1-4
5,6	5,6	6,7
7-10	7-10	9-12
11-14	11 <i>b</i> -14	14-17
15 <i>a</i>	15 <i>a</i>	19 <i>a</i>
15 <i>b</i>	15 <i>b</i>	19 <i>c</i>
16-19 <i>a</i>	16-18	22-24
19 <i>b</i>	19 <i>a</i>	25 <i>b</i>
20,21	20,21	26,27
22	22	28 <i>b</i> <i>c</i>
23	23	30
Adh. ⁴⁸ 1,2	Adh. ⁵³ 1,2	Adh. ⁵⁴ 1,2
3	3	9 <i>b</i> ,10 <i>a</i>
4	4	11
5 <i>a</i>	5 <i>a</i>	14 <i>b</i>
5 <i>b</i>	5 <i>b</i>	omitted
6 <i>a</i>	6 <i>a</i>	16 <i>a</i>
6 <i>b</i>	6 <i>b</i>	17 <i>a</i>
7	7	19
8	10	Adh. ⁵⁵ 2
9	11	5
10	12	9
11 <i>a</i>	13 <i>a</i>	13 <i>a</i>
11 <i>b</i>	13 <i>b</i>	omitted
12 <i>a</i>	14 <i>a</i>	13 <i>b</i>
12 <i>b</i>	14 <i>c</i>	14 <i>a</i>
13 <i>a</i>	15 <i>a</i>	omitted
13 <i>b</i> ,14	15 <i>c</i> ,16	omitted
15,16	17,18 <i>ab</i>	19,20 <i>ab</i>
17	19	21
18 <i>a</i>	20 <i>a</i>	23 <i>a</i>

T.	N.	S.
18 <i>b</i>	20 <i>b</i>	29
19 <i>a</i>	21 <i>a</i>	30 <i>a</i>
19 <i>b</i>	21 <i>b</i>	31 <i>b</i>
20	22	33
21,22 <i>a</i>	23,24 <i>a</i>	34 <i>b</i> c,35 <i>a</i>
22 <i>b</i>	25 <i>a</i>	35 <i>b</i>
23	25 <i>b</i> c	36
Adh. 49 1,2	Adh. 54 1,2	45,46
3	3	Adh. 58 5
4,5	4 5	8,9 <i>abcd</i>
6	6	10
7,8	7,8	omitted
9-15 <i>ab</i>	9-15 <i>ab</i>	15-21 <i>ab</i>
15 <i>cd</i> -20	16-20	21 <i>ef</i> -26
21-23	34-36	75-77
Adh. 50 1,2 <i>a</i>	Adh. 55 1,2 <i>a</i>	relegated to
2 <i>b</i> -7	39 <i>b</i> 14	Appendix ;
8-23	45 <i>b</i> -60	page 209 ff.
Adh. 51 1,2	Adh. 56 1,2 <i>ab</i>	relegated to
3,4	3 4	Appendix ;
5-18	5 <i>b</i> -18	page, 218 ff.
Adh. 52 1-12 <i>a</i>	Adh. 57 1-12 <i>a</i>	omitted
12 <i>b</i> -14	12 <i>c</i> -14	omitted
15	15	Adh. 61 3
16	16	omitted
17 <i>a</i>	17 <i>a</i>	4 <i>a</i>
17 <i>b</i>	17 <i>b</i>	omitted
18	18	6
19,20,	19,20 <i>a</i>	8 <i>b</i> -10 <i>a</i>
21 <i>a</i>	20 <i>b</i>	11 <i>a</i>
21 <i>b</i> ,22	21,22 <i>a</i>	12,13 <i>a</i>
23-30	22 <i>b</i> -29	omitted
31	30 <i>b</i> c	omitted
32	31	22 <i>b</i> c
33 <i>a</i>	32 <i>a</i>	23 <i>a</i>
33 <i>b</i>	32 <i>b</i>	24 <i>a</i>
34	34	omitted
35-39 <i>a</i>	35 39 <i>a</i>	18 22 <i>a</i>
39 <i>b</i>	35 <i>b</i>	25 <i>b</i> c
40	40	26
41-43	41-43	omitted
Adh. 53 1	Adh. 58 1	omitted
2	2	Adh. 59 27

	N.	S.
1a	3	15,16a
	4a	17a
	4b	18b
	4c	17b
	5,6	19,20a
oa	7a	21b
8b	7b	20b
9	8	22
10	9	23b,24a
11,12	10,11	25,26
13	12	30
14	13	34
15	14	38
16	15	36
17ab	16ab	35b,a
18	17	omitted.
19,20	18,19	28 29
21,22	20,21	31,32
23	22	omitted.
24a	23a	33 (cf. 3
24b	23b	37b
25-29	24-27	39-43a
30-32	28-30	44-46
33	31	49
34-36a	32,33	50b-52
36b,37a	34	54
37b,38	35,36a	omitted.
39ab	36b,37a	57b,a
40a	37b	56b
40b	38	omitted.
41-43	39-41	59-61b
44 47	42-45	62-65
48	46	70
49-51a	47-49a	66-68a
51b	49c	69b
52a	50a	omitted.
52b,53	50b,51	72,73
54-60	52-58	75-81
61,62	59,60	omitted.
63-65	61-63	82-84
66,67a	64 65a	86,87a
67b-72	66-71	87b-92
73-77	72-76	93b-97

T.	N.	S.
Adh. 54 1a	Adh. 59 1a	Adh. 60 omitted.
1b-7a	1c-6	1b-7a
7b	7a	omitted.
8,9	8,9	8,9
10a	10a	11a
10b-15	10b-15	12b-17
16-21	16-21	omitted
Adh. 55 1	Adh. 60 1	Adh. 58 43
2	2	omitted
3 6	3-6	44-47
7	8	48
8-13	9 14	51-56
14,15	15,16	49,50
16,17	17,18	57-59a
18a	19a	62a
18b-20	19b-21	omitted
21a	22a	66a
21b	22b	66bc
22	23	67
23-26	24-27	omitted
Adh. 56 1,2	Adh. 61 1,2	Adh. 58 1,2
3 18a	3-17a	omitted
18b,19	17b-18	4b-6a
20-22	19b-21	7-9
23,24a	22,23a	12,13a
24b	23b	omitted
25,26a	24,25a	14,15a
26b	25b	17b
27	26	18
28	27	16b,17a
29	28	omitted
30a	29a	11a
30b	29b	11c
31a	30a	13b
31b	30b	omitted
32a	30c	13c
32b	31a	19a
33a	31b	20a
33b 31	31c,32	omitted.
35 36	33,34	22,23
37	35	omitted.
38,39	36,37	25,26
40-42	38-40	28-30

T.		N.		S.
43-47		41-45		31b-35
48a		46a		31a
48b		46b		37a
Adh. 57 1-5	Adh. 62	1-5	Adh. 61	34-38
6-9		6-9		39b-42b
10-13		10-13		43-46
14,15		14bc,15		48,49
16		16		51
17		17		52b,53a
18a		18a		53b,54a
18b-21a		18b-21a		omitted.
21b		21b		56a
22		22		62
Adh. 58 1-3	Adh. 62	1-3	Adh. 65	42-44
4a		4a		omitted.
4b		4b		45a
5,6		5,6		46,47
7a		7a		omitted
7b		7b		49b
8		8		48
9-11		9-11		50 52
12a		12a		omitted.
12b-14		12b-14		53,51
Adh. 59 1 5	Adh. 64	1-5	Adh. 62	20-21b
6,7		6,7	Adh. 63	1,2
8		8		omitted
9a		9a		4b
9b-11		9b-11		omitted.
12		12		5
13,14		13bc,14		7,8
15ab		15ab		9b,a
16,17		16,17		10,11
18a		18a		omitted.
18b		18c		omitted.
19-26		19-26a		15 22
27a		26b		omitted.
27b-40		27-39		23-35
41		40		omitted.
42		41		36
43a		42		omitted.
43b		43a		37b
44		44		38

T.		N.		S.
45-48		45-48		46 49
49		omitted.		omitted
50		49		50
dh. 60 1	Adh. 65	1		omitted
2-4		2-4	Adh. 66	22-24
5		omitted.		25
6-15		5-14		26-35
16		15		46
17, 18 ^{ab}		16, 17 ^{ab}		49, 50 ^{al}
18 ^{cd} , 19		17 ^{cd} , 18		50 ^{ef} , 51
Adh. 61 1, 2	Adh. 66	1, 2	Adh. 67	1, 2
3		3		7
4-10		4-10		9-15
11-15		11-15		17-21
16-20		16-20		25-29
21, 22 ^{ab}		21 ^{cd} , 22 ^{abcd}		30 ^{cd} , 31
22 ^{cd}		22 ^{ef}		omitted
23-25		23-25		35-37
26 27 ^{ab}		26, 27 ^{ab}		41 ^{a-f}
27 ^{cd} -29 ^{ab}		27 ^{cd} -29 ^{ab}		omitted
29 ^{cd}		29 ^{cd}		46 ^{ab}
30	Adh. 67	7		43
31-38		8-15	Adh. 68	10 ^{cd} -18 ^{ca}
39	Adh. 66	30		omitted
Adh. 62 1-1	Adh. 67	1-1		1-3
5		5		omitted
6		6		7
7 ^a		16 ^a		19 ^a
7 ^b -11		17-21		20-23
12, 13		22, 23		omitted
Adh. 63 1-3 ^a	Adh. 68	1-3 ^a	Adh. 69	1-3 ^a
3 ^b -5 ^a		4, 5		3 ^b -5 ^a
5 ^b -9		6-9		5 ^c -9
10		10		17
11-12		11-12		11-12
13-16 ^a		17-20 ^a		18-21 ^a
16 ^b		omitted.		21 ^b
17		20 ^b , 21 ^a		22
18 ^a		21 ^b		21 ^a
18 ^b		22 ^b		24 ^c
19, 20		23, 24		26, 27
21-23 ^b		25-27 ^b		30-32

T.	N.	S.
23 ^{cd}	27 ^{cd}	33 ^{cd}
24 ^a	28 ^a	33 ^a
24 ^b	28 ^b	34 ^a
24 ^c	28 ^c	33 ^b
24 ^d	28 ^d	35 ^a
25	29	Adh. 70 1
26 ^a	30 ^a	3 ^a
26 ^b -27	30 ^b -31 ^b	4,5 ^a
28-30	32-34	6-9 ^a
31	35	11 ^b ,12 ^a
32	36	13,14 ^a
33 ^a	37 ^a	15 ^a
33 ^b ,34 ^a	37 ^b ,38 ^a	16 ^b ,17
34 ^b ,35 ^a	38 ^b -39 ^a	20
35 ^b	39 ^b	omitted
36	40	23
37 ^a	41 ^a	27 ^a
37 ^b ,38 ^a	41 ^b ,42 ^a	31 ^c ,32 ^a
38 ^b ,39	42 ^b ,43	33,34 ^a
40	44	omitted
41,42 ^a	45,46 ^a	36 ^b ,37
42 ^b ,43 ^a	46 ^b -47 ^a	39
43 ^b ,44	47 ^b -48	42,43 ^a
45 ^a	49 ^a	45 ^b
45 ^b	49 ^b	omitted
46	50	Adh. 71 28
47-48 ^a	51,52 ^a	Adh. 72 1,2
48 ^b	52 ^b	3 ^b
49,50	53,54	5,6
51,52	55 ^{bc} ,56	7 ^{bc} ,8
Adh. 64 1	57	12
2,3	58,59	14,15 ^a
4 ^a	60 ^a	omitted
4 ^b	60 ^b	21 ^a
5	61	23
6-11 ^a	62,67 ^a	27-32 ^a
11 ^b -13	67 ^b -69	32 ^c -34
14 ^a *	70 ^a	omitted
14 ^b	omitted	omitted
15 ^a	70 ^b	39
15 ^b ,16 ^a	71 ^{ab}	41
16 ^b ,17	71 ^c ,72	42 ^b ,43
18	73	35

T.		N.		S.
19		74		40
20,21a		75,76a		omitted
21b		76b		omitted
22-27a	Adh. 69	1-6a		45-50a
27b-32		6b-11		51-54
33,34		12,13		62,63
35-37a		14-16a		65-67a
37b-38		16b-17		68c,69
39a		18a		omitted
39b		18b	Adh. 73	18a
40a		19a		omitted
40b		19b		19a
Adh. 65 1-4a	Adh. 70	1-4a	Adh. 74	1-4a
4b,5a		4b,5a		5b,6a
5b		5b		omitted.
6-14		6-14b		8-16
15-19		15-19		17b-21
20-28		20-28		22b-30
Adh. 66 1-5	Adh. 71	1-5	Adh. 75	1-5
6-8		6-8		7-9
9		9		omitted.
10,11a		10,11a		15,16a
11b-16		12-17		16b-21
17-19		19-21		23-25
20a		22a		33a
20b-21a		22b,23a	Adh. 76	1b-2a
21b		23b		3
22		24		7-8a
23		25		omitted
24		26b,c		omitted
25a		27a		15a
25b		27b		15c
26		28		20
27,28		29,30		omitted
29-31a		31-33a	Adh. 75	34b-36a
31b		33b	Adh. 77	1a
32,33		34,35		3,4
34		36		6
Adh. 67 1-13	Adh. 72	1-13	Adh. 77	7-19
14		14	Adh. 78	1
15		15		omitted
16-18a		16-18a		21-23a

I.	N.	S
18 <i>b</i>	18 <i>c</i>	25 <i>c</i>
19 <i>a</i>	19 <i>a</i>	42 <i>a</i>
19 <i>b</i>	20 <i>a</i>	42 <i>b</i>
20	20 <i>b</i> , 21 <i>a</i>	3
21 <i>a</i>	21 <i>b</i>	6 <i>a</i>
21 <i>b</i>	22 <i>b</i>	7 <i>a</i>
22 24	23-25	8-10
25	26 <i>a</i> , <i>b</i>	27
26-28	27-29	30-32
29-31	30-32	34-36
32, 33	33, 34	38, 39
34	35	43
35	36	46 <i>b</i> , 47 <i>a</i>
36, 37	38, 39	49, 50
38	40 <i>b</i> , <i>c</i>	52

Additions and Corrections.

Text.

Page.	Verse	Read	For
10	9b	युधिष्ठिर	युधिष्ठिरं
12	16a	ककुद्भी	ककुद्भी
112	39a	रुदन्त्याः	रुदन्त्या
149	11a	नारायणी चेन्द्रसेना	नाडायनी चन्द्रसेना
172	63b	बलवच्चापि	बलवच्चापि
177	4b	स्तम्भ ^०	स्तम्भ ^०
181	18b	कीचका	कीचक
"	20a	किंशुकाः	किंशुकाः
191	26b	^० मपलायेनी	^० मपलायनी
207	1b	श्रुतवान्	श्रुतावान्
211	18b	संशयः	सशंयः
213	26a	पूजास्तु	पुजास्तु
215	38b	पाण्डवान्	पाण्डवान्
219	Colophon	अध्यायः	अध्याय
235	31a	पट्टिहायनाः	पट्टिहायनाः
238	7b	खद्योतेरिव	खद्योतेरिव
243	26a	अमर्षणौ	अमर्षणौ
248	20a	परधधम्	परधधम्
254	Read page No. as 254.		
260	Colophon	अध्यायः	अध्याय
"	1a	परीप्सितुम्	परीप्सितुम्
279	8a	महदृष्टा	महदृष्टा
292	13a	कला पूर्णा	कलापूर्णा
294	6b	शतसहस्रेण	शतसहस्रेण
299	11b	हेमपत्रत्सर ^०	हेमपत्रः त्सर ^०
303	10a	इन्द्र ^०	इन्द्र ^०
"	10b	युधिष्ठिरस्यैतं	युधिष्ठिरस्यैतं
316	45b	सैन्यस्य	सैन्यस्य
340	15b	धर्माकमिव	धर्माकमिव
347	23a	व्यूहानीकानि	व्यूहानिकानि
"	Colophon	चतुश्चत्वारिंशः	चत्वारिंशः

T.	N.	S
18 <i>b</i>	18 <i>c</i>	25
19 <i>a</i>	19 <i>a</i>	42
19 <i>b</i>	20 <i>a</i>	42
20	20 <i>b</i> , 21 <i>a</i>	3
21 <i>a</i>	21 <i>b</i>	6 <i>a</i>
21 <i>b</i>	22 <i>b</i>	7 <i>a</i>
22 24	23-25	8-10.
25	26 <i>a</i> , <i>b</i>	27
26-28	27-29	30-32
29-31	30-32	34-36
32, 33	33, 34	38, 39
34	35	43
35	36.	46 <i>b</i> , 47 <i>a</i>
36, 37	38, 39	49, 50
38	40 <i>b</i> , <i>c</i>	52

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

(S. Recension Readings Contd.)

Page.	Verse.	Read.	For.
48	13	<i>ab</i> and <i>d</i>	<i>b</i> and <i>d</i>
49	14	<i>Add</i> - <i>cd</i> omitted in S. cl.	
97	3-4	ST	SK, ST.
100	17	<i>Add</i> - <i>b</i> omitted in S. cl.	
108	25 <i>b</i>	v. 14 th.	v. 4 th.
109	27	Omit the note against this.	
127	4 <i>a</i>	<i>Add</i> - line omitted in SK, SG, SA.	
179	10	करेणुरिष	करणुरिष.
213	25 <i>b</i>	दृष्टः पुष्टो	दृष्टपुष्टो.
316	45 <i>a</i>	vv. 44 and 45	vv. 45 and 46.
330	10 <i>a</i>	Transfer the reading to p. 331.	
382	N.B.	<i>Add</i> - 'and 57' after 'Adh. 56'	
383	2 <i>b</i>	reads	repeats
407	37 <i>b</i>	ST	S. cl.
"	"	<i>Add</i> - line omitted in SK, SG, SA.	
410	48 <i>b</i>	after v. 51 <i>b</i>	after v. 46.
413	62	except	except.
426	20	SG	SC.
435	32 <i>a</i>	line	verse.
437	3S	<i>Add</i> - 38 <i>a</i> S cl.	अभ्येऽपि चित्रा- भरणा युषानो मृष्ट- कुण्डलाः ।
500	37	S. cl. अभ्ये धैर्यं मदा- र्थायां राजपुत्रा महारयाः ।	omitt. '

(Text : Contd.)

Page.	Verse.	Read.	For.
360	18a	दुर्योधनेनापि	दुर्याधनेनापि
416	Colophon	त्रिपञ्चाशो°	त्रिपञ्चाशो°
447	9a	रिवादित्यः	रिवोदित्यः
456	32a	वृणोद्दश	वृणो दश
468	2d	पादतला°	पातदला°
480	30d	नाशफनुवस्ते	नाशफनुवस्ते
517	14a	°स्त्रिषु	°स्त्रिषु
528	26b	समेत्य	समेत्य
528	27b	धनंजयं	धनजयं

Readings below the Text.

[N. RECENSION READINGS.]

20	12b	omits	omits
84	8a	Omit - "line omitted in FM".	
85	12a	"Edns ABEFGM बाहुयुद्धं, for omitted in all &c."	
98	5a	Add:-Edns CGHKLN पर्वणि त्वम् ।	
"	"	before	befor
122	18b	Add:-'Edns' before AB &c.	
140	9b	except	except
"	11b	पश्य त्वाम्	पश्य त्वम्
207	2a	Add:-Edns अभिसंदधत् ।	
230	11a	EF	EE
"	12a	EF	EL
238	8b	Add:-'Edns' before ABC &c	
300	15b	Add:-'Edns CG परनिर्णयः before BL &c.	
309	12a	except	except
493	16b	Add:-'line omitted in Edns CGL'	
		after पार्थिवर्वम् ।	
502	45a	45a	54a

[S. RECENSION READINGS.]

7	21	S. cl.	S. MSS.
12	16a	ककुप्पांश्च	ककुप्पांश्च
13	18	Omit b	
24	9b	न रिप्यसि	न रिप्यसि

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

(S. Recension Readings Contd.)

Page.	Verse.	Read.	For.
48	13	<i>ab</i> and <i>d</i>	<i>b</i> and <i>d</i>
49	14	<i>Add-ed</i> omitted in S. cl.	
97	3-4	ST	SK, ST.
100	17	<i>Add-b</i> omitted in S. cl.	
108	25 <i>b</i>	v. 14 th.	v. 4 th.
109	27	Omit the note against this.	
127	4 <i>a</i>	<i>Add-line</i> omitted in SK, SG, SA.	
179	10	करेणुरिव	करणुरिव.
213	25 <i>b</i>	हृष्टः पुष्टो	हृष्टपुष्टो.
316	45 <i>a</i>	vv. 44 and 45	vv. 45 and 46.
320	10 <i>a</i>	Transfer the reading to p. 331.	
382	N.B.	<i>Add</i> -‘and 57’ after ‘Adh. 56’	
383	2 <i>b</i>	reads	repeats
407	37 <i>b</i>	ST	S. cl.
"	"	<i>Add</i> -line omitted in SK, SG, SA.	
410	48 <i>b</i>	after v. 51 <i>b</i>	after v. 46.
413	62	except	except.
426	20	SG	SC.
435	32 <i>a</i>	line	verse.
437	38	<i>Add</i> - 38 <i>a</i> S cl.	अभ्येऽपि विप्रा- भरणा मुपानो मृष्ट- पुष्टलाः ।
500	37	S. cl. अभ्ये ईष मृष्ट- पुष्टलाः ।	omitted etc.

Notes.

Page.	Line	Read.	for
2	27	Passing	" Parsing
2	38	form	" from
3	10	arrangement	" arrnagement
3	15	पूर्व ^०	" पूर्व ^०
4	33	case	" cause
5	22	चतुर्वर्णान्	" चतुर्वर्णान्
6	23	cowherd	" cowheard
10	23	इत्येव ^०	" इत्येव
11	36	Pāṇini	" Pāṇini
12	1	दीर्घप्रसारिता ^०	" प्रसारिता
15	7	Vidhura	" Vidura
"	19	Hultsch	" Hultsch
"	27	Nitisāra	" Nitisāra
27	27	Made	" Mede
49	23	identified	" identified
63	14	hiatus	" haitus
65	5	संवासजं	" संवासजं
65	16	क्रुध्यन्ती	" क्रुध्यन्ती
67	28	perverted	" preverted
68	29	fore	" ore
69	9	Bhagavadgītā	" Bhagvadgītā
71	28	अगस्त्यं	" अगस्त्यं
"	"	अगस्त्य	" अगस्त्य
96	11	मौर्वी ^०	" मार्वी
103	5	Southern	" Sourthern
104	26	preferable	" preferrable
107	7	पार्थः	" पार्थः
110	7	Separately	" Seperately
111	11	Dronācārya	" Dronācrāya
113	8	Storm	" Strom
116	20	Durghaṭa	" Durgha
116	23	चन्दनमूलं	" चन्दलमूलं
119	26	employing	" employing

Appendix.

Page.

- 2 After the ver. पतिव्रता etc. add:—
"D adds an *adh* similar to the Southern Recension."
- 5 After तस्मै श्रीगुरवे नमः । add "Before v. 1 SK adds:—
नारायण नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥"
- 12 For After v. 20, read After v. 20a.
- 17 The verse पांडवानां &c. reads in Edn² as पांडवेन पुरा तात अश्वेष्व-
धिहृतः पुरा । विराटनगरे च्छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥
„ For रक्षणं, read लक्षणं.
- 18 For After v. 3a, read After v. 2.
- 19 Omit the second After v. 4.
- 20 For After v. 14, read After v. 13a.
- „ „ After v. 15, read Before v. 15.
- 22 „ Before v. 47, read After v. 45.
- 30 Omit 'After v. 26 and the verse following.'
„ In the last but one line omit '49' and add '51b.'
- 33 For After v. 9, read After v. 8.
- 35 Before '23' add 'V.'
- 52 For After v. 2, read Before v. 2.
- 55 For Before v. 17, read After v. 16a.
- „ „ Before v. 24, read After v. 25.
- „ „ Before v. 31, read After v. 31.
- 57 Before तयहानुपमं etc. add देवि देवेषु विख्याता ब्रूहि का त्वमिहागता
- 64 For After v. 10, read After v. 10b.
- 65 Omit 'After v. 4 Edns ABCDGHKLN add'
„ „ 'Before v. 5 S. cl. adds'.
- 68 Add Edns before CGH.
- 70 For After v. 19, read After v. 18.
- 71 For After v. 2, read After v. 3a.

(Appendix : Contd.)

Page.

- 88 For 'After v. 5', Read 'After v. 5a.
 94 „ 'After v. 36' „ After the above.
 „ After the line 'इत्येवमुक्ते &c.' add, After this comes our v. 36.
 95 Omit "After v. 39".
 98 For 'After v. 48', read After v. 48a.
 „ „ 'After v. 49a', „ After v. 49.
 „ „ After v. 49, „ After v. 50a.
 103 „ After v. 1, „ After v. 2.
 „ „ After v. 11, „ After v. 11a.
 106 „ After v. 6, „ After v. 5.
 „ „ After v. 22, „ After v. 21.
 107 „ After v. 29, „ After v. 28.
 110 „ After v. 15a, „ After v. 11.
 112 „ After v. 44, „ After v. 43a.
 113 „ After v. 71a, „ After v. 72a.
 „ „ After v. 71, „ After v. 72.
 114 „ After v. 72a, „ After v. 73a.
 118 „ After v. 44a, „ After v. 44.
 „ „ After v. 46a, „ After v. 45a.
 „ Add before 'स केशेषु परामृष्टो' &c. 'गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज
 महाबलः॥ गृहीत्वा त्रासकामस्तु सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ "
 119 Omit After v. 49a, S. cl. adds गृहीत्वा &c. (two lines)
 „ For After v. 69, read After v. 68.
 127 Omit 'वैशंपायन उवाच' before तयोस्तद्वचनं &c.
 129 For After v. 16a (second), read After v. 16.
 130 „ After v. 21, read After v. 20.
 148 For After v. 58, read After 57.
 175 Add After v. (line 1) 16.
 189 Before कृपस्य वचनं &c. add वैशंपायन उवाच ।
 200 Omit 'After v. 9 S. cl. adds.'